

जैनरत्न व्याख्यानवाचस्पति कविवृन्दकिरीट सूरिमार्गभोम जैनाचार्य
श्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरजी महाराज

निवेदन ।

जब हमने हमारी श्री लब्धिसूरीश्वर जैन ग्रन्थमाला की शुरुआत की थी तब हमें यह तनिक भी ख्याल न था कि, इतने थोड़े ही से समय में जैन साहित्य के प्रौढ़ ग्रन्थों के प्रकाशन का सौभाग्य हमें प्राप्त हो सकेगा ।

आज हम, हमारे पाठकों की सेवा में जैन साहित्य के एक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ को दे रहे हैं । अनेकों ग्रन्थों में विकीर्ण जैन न्याय के विचारों का इस ग्रन्थ में गुरुदेव श्री विजय-लब्धिसूरीश्वरजी महाराज ने बड़ी खूबी से सकलन किया है, जो निःसंदेह जैन न्याय के अभ्यासियों के लिये बड़े ही लाभ का है । अनेकों ग्रन्थों को देखने के सिवाय केवल एक ही ग्रन्थ से जैन दर्शन के अधिकांश तत्त्वों एवं विचारों का परिचय उन्हें आसानी से प्राप्त होगा । और यह ग्रन्थ जैन साहित्य में लिये भी गौरव की चीज होगा ॥

आज से करीब तीन वर्ष पूर्व हम ने इस मूल मात्र तत्त्वन्यायविभाकर को प्रकाशित किया था जिसको देख के अनेकों विद्वानों, पंडितों एवं दर्शनशास्त्रियों ने इस ग्रन्थ की उपादेयता की सराहना की थी और टीका, जो कि उस समय बन रही थी शीघ्र ही प्रकाशित करने की इच्छा व्यक्त की थी उनकी इस इच्छानुसार आज यह ग्रन्थ स्वोपज्ञ न्यायप्रकाश नामक टीका के साथ प्रकाशित किया जा रहा है । अनेकों स्थानों पर जहां कि स्पष्टता की आवश्यकता महसूस होती थी टिप्पणीया भी लगायी गई है ।

इसके साथ साथ हम उदयप्रभसूरिजी कृत और हेमहसगणी के वार्त्तिक से युक्त आरभ-सिद्धि नामक ज्योतिषके ग्रन्थ को भी प्रकाशित कर रहे हैं, वह भी हमारे लिये गौरव की बात है ।

अब हम एक बात स्पष्ट करना चाहते हैं कि पुस्तक के अन्तिम पन्ने में छपे साहाय्य की रकम के व्योरे को देख पाचको को यह संदेह होना संभव है कि, इतनी साहाय्य होने पर भी

यह मूल्य क्यों ? इसके जवाब में यह कहना हम उचित समझते हैं कि रकमद केवल इस ही ग्रन्थ के प्रकाशन में नहीं परन्तु ग्रन्थमाला के साहित्यकार्य के लिये प्राप्त हुई है इसमें से हम उत्तरोत्तर जहाँ तक संभव होगा, साहित्य सेवा किया करेंगे । इस पुस्तक का मूल्य भी जब की लागत भी करीब छ. से अधिक होने जा रहा है, हमने केवल पाच ही रक्खा है जो पुस्तक के महत्त्व को और कलेवर को देयते अधिक नहीं कहा जा सकता । और उसमें भी वर्तमान विश्वयुद्ध ने तो चारों ओर महगाई का ही धोलवाला बना रक्खा है ।

अन्त में हम हमारे आर्थिक सहायकों का जिनकी सहाय्य के आधार पर ही इतने विशालकाय ग्रन्थ का प्रकाशन सम्भव हो सका है, आभार मानते हैं और दूसरों के भी, जिन्होंने हमें विविध रूप से साहाय्य दी है, हम ऋणी हैं ।

—प्रकाशक

प्रस्तावना ।

सुनिश्चितमेवैतद्विदुषां यदनादिनाऽनन्तेनाऽनेहसा दुरन्तसंसारकान्तारे नानाविधाधिन्याः
प्युपाधिलक्षणमहादुःखदावानलसन्तप्तैर्निविडकर्मणा सुदृढं प्रवद्वैर्मृगतृष्णायमानविषयविषयानो-
न्मत्तैश्चक्रवदनवरतानेकयोनिसमुद्भवपरिश्रान्तैर्जीवैर्नान्तरेण महता पूर्वार्जितपुण्यप्रभावेण सघन-
कर्मबन्धप्रबन्धसन्धुक्षणदक्षं धीयूषपाथोदिसहोदरानन्तसुखमयनिर्वाणपुरीप्रापणसमर्थं मानुषं जन्म
लभ्यते, तस्मात्तेऽपि नार्यक्षेत्रसमवायः सुलभः, तत्रापि नवा मिथ्यात्वतिमिरपरिहारेण सम्यक्-
श्रद्धाया अवाप्तिरिति ॥

सा चेयं श्रद्धा जगन्नयविश्रुताहृदमिहितानवयजीवादिपदार्थाभिरुचिलक्षणैव । यत इदमे-
वार्हतं दर्शनं याथात्म्येन पदार्थतत्त्वावबोधोभाभिलाषुकाणामादर्शभूतं दुर्गमभवचक्रपरिभ्रमणपरि-
हृन्नानां भवोदधेः परम्पारं जिगमिषूणामनपायं तरणिकल्पश्च । नात्र दर्शने दर्शनान्तरेष्विव
पक्षपाताभिनिवेशेन पदार्थस्वरूपनिरूपणं परस्परविरुद्धतया प्रतिपादितमस्ति, नवा कोऽपि पदार्थ-
श्चात्मकोऽचरात्मको वा चारुतया न चर्चितः । पारङ्गताश्चास्मिन् दर्शने महान्तस्साधवः प्रति-
भावंतो न कापि कदापि सभासु सह दर्शनान्तरीयैर्विवदमाना अमोघानेकान्तकुञ्चिकाप्रभावेण
मुद्रिताः पराजयमुद्रया जगति शासनस्यास्याहृतस्य विजयवैजयन्तीं प्रसारयाञ्चक्रुः । आरोपयच्च
जयलक्ष्मीं गले महात्मनां तेषामेव तदा तदा जयमालिकां यदा यदा समजनि दर्शनान्तरीयैर्वाद् ।
येषाञ्च महात्मनां चमत्कारिप्रकाण्डप्रतिभाप्रभावेणाद्ययावद्भवनोदरस्य प्राणसन्निभमाहृतशासनम-
विच्छिन्नं चकास्ति । यत्र चापेक्षाबाहलक्षणं कुलिशं दुर्मतस्तम्बेरमाणामायत्तीकरणाय शोशुभ्यते
यस्य निगूढाभिप्रायपरिज्ञानेन हृदि निष्पक्षपाततासाम्राज्यं मिथ्यात्वदावानलप्रशमश्च भविष्यति
दूरे समुत्सारितोऽपि भविष्यति संशयवादः, तदेवंविधं दर्शनं तत्त्वज्ञानरत्नस्यानितरसाधारण-
माकर्त्र भ्रान्ताः कुट्टिकल्पनाहालाहल्ललाचितानसंवीतमानसाः निजार्थमात्रसंसिद्धयभिनिवेशिनः
सङ्कचितमतिप्रचारा एव पण्डितमन्यास्संशयवादोऽयं विरुद्धवादोऽयं चक्रवादोऽयमिति सुपेव
कलङ्कयन्ति । ते च नितरां स्याद्वादसिद्धान्तानभिज्ञा एव । विलोकनीयाश्च तैः स्याद्वादप्रमाप्रवाहिणः
सुदुर्भेद्युक्तिजालजटिला जैनशासनाम्बरमणयो दूरीकृतकुदर्शनान्धकारा अपेक्षाविशेषेणाभ्यन्तरी-
कृतसकलशास्त्रार्था आहृतविचक्षणगीतार्थोदयाचलसमुज्ज्वलिता ग्रन्थमार्ताण्डा निरस्य पक्षपातति-
मिरदोषम् । स्याद्वादो हि वस्तुन्येकस्मिन्नविरोधेनावस्थितानामनन्तधर्माणामपेक्षया व्यवस्थापनपरः,

यथाहोक्त्र पुरुषे पितृत्वपुत्रत्वभ्रातृत्वपतित्वपितृव्यत्वमाग्निनेयत्वादयो धर्मास्सामान्यतो विरुद्धा अपि पुरुषविशेषाद्यपेक्षयाऽविरोधेन वर्तन्ते तथैवात्मादयोऽपि निखिलाः पदार्थास्सापेक्षतया नित्य-
त्वानित्यत्वभेदाभेदैकानेकादिधर्माण एव, नत्वपेक्षामन्तरेण ते नित्या एवानित्या एव वा, परस्परं
भिन्ना एवाभिन्ना एव वा, एकरूपा एवानेकरूपा एव वा । केवलमपेक्षापरिज्ञानविधुरा एव
केचिदात्मा नित्य एवेति परे क्षणिक एवेति, अन्ये सामान्यरूप एवेति, अपरे विशेषरूप एवेति
विवदन्ते अन्यतराङ्गज्ञानेन हस्तिनस्तद्रूपत्वमेवेति विषदमानजात्यन्धा इव । न च पारयन्ति पदार्थ-
याथात्म्यावधारणाय । तदेवं दर्पणमिव पदार्थस्वरूपप्रकाशकं दुर्वादिभिरप्रकम्प्यं सरलहृदयानां
कोविदानां सुविशदमिदमार्हतं दर्शनं महता पूर्वपुण्यप्रभावेणैव प्राणिभिः प्राप्यते । अवाप्य चार्हतः
तत्त्वभ्रजानरूपं दर्शनं ध्येयसिद्धेः परमनिदानभूताय ज्ञानाय चरणाय च प्रयतेत तयोरेव मोक्षं
प्रति असाधारणकारणत्वात् । विहाय हि सन्मार्गं कुमार्गे परिभ्रमतो जीवानुत्पादयित्वा श्रद्धां
व्यपोद्य च शङ्कां ज्ञानं तत्र दृढीकरोति प्रोत्साहयति च क्रियायाम् । ज्ञानपूर्विका च क्रिया पुरुषं
परमसिद्धिं नयति । तस्माद्विद्वदस्य पक्षाविवोभे अप्यसाधारणं कारणम् ॥

आत्मा स्वरूपतोऽनन्तज्ञानवान् । तच्च ज्ञानं छद्वास्थानामनादिना कालेनाधृतं सत् ज्ञानप्राप्ति-
साधनमनुसृत्य तत्क्षयोपशमतारतम्येनाक्रोद्धृतमणेः प्रसाधनवैचित्र्येण प्रकाश इव न्यूनाधिकत्व-
मनुभवति, तत्प्रतिबन्धकावरणस्यात्यन्तं क्षयेण चाविर्भवत्यनन्तं ज्ञानम् । आविर्भूतानन्तज्ञानाः
केचित्तीर्थकृतः जगदुपकाराय सदेवमनुजायां पर्पदि वेशनां दिशन्ति । तत्प्रभाविताश्च तीर्थकर-
कल्पगणभृदादिभिस्तदीयं ज्ञानमागमरूपेण निबध्नन्ति यत्प्रभावेणात्पमेधसः सौकर्येण वस्तु-
स्वरूपं यथार्थतया अवगच्छन्ति । ते निबन्धाः केचन प्रकरणरूपाः कतिचन सूत्ररूपां अपरे
च सद्ग्रहणीरूपाः । एषामपि सुलभतयाऽवबोधाय टीकाभाष्यचूर्णवचूर्णादिरूपा बह्वो व्याख्या
निबद्धा वर्तन्ते, तैस्तैः ग्रन्थैः परमपूज्याः पूर्वजा महापुरुषाः स्वीयमद्भुतं चमत्कृतिकरञ्च ज्ञानं
जगति प्रसार्य यशोऽक्षयमर्जयाञ्चक्रुः ॥

यथा यथाऽवसार्पिणीकालः परिवृत्तिमेति तथा तथा तात्कालिकमनुजानां बुद्धेरपि परिवृत्ति-
र्जायते करालव्यालसन्दष्टपुरुषमतेरिव । कुतर्कविषयायुना प्रणुज्ञास्ते प्रबलान् सैद्धान्तिकान्निर्ण-
यानधिक्षिपन्तः सरलहृदयानां चेतसि अश्रद्धालक्षणमामयमुत्पादयन्ति । तानेतान्नवयुगीयकुतर्क-
सरीसृपसन्दष्टान् जनाननूपतापं प्रतिक्रियेयं चिकित्सितुं चर्त्तना नयेनैव सैद्धान्तिकमुक्तीस्त-
कांश्च सहकारीकृत्यार्पयन्त्या चिरन्तनैर्व्यावर्णितान्मपि तत्त्वानि बहुधाऽवश्यं व्यवस्थापनीया-
न्येव । अत एव चेतोऽपि ग्रन्था विदुषां मान्याः प्रमाणभूता एव । ते च ग्रन्थान्मममत्तितर्कस्याद्वाद-
रत्नाकरेलासभिधानाः सम्प्रक्षानसमुल्लबलकरा बृहद्विषया चादलक्षणत्वात्परिकर्मितमतेरेव सुमाद्या

न त्वार्हततत्त्वजिज्ञासूनामनधीतेतरदर्शनानां बालानाम् । निर्माय चैवं विधाननेकान् ग्रन्थरत्नान्
मध्यमयुगीया ग्रन्थकर्तार आर्हतविज्ञानं जगति प्रसार्य किरणैस्तपनस्तिमिरमिव कुट्टिष्ठ्वा-
न्तमुन्मूलयाञ्चक्रुः अवापुश्चानन्तरं परम्परञ्च फलम् ॥

तथापि विनेयहितायान्तरेणापरदर्शनाध्ययनं तत्र तत्र ग्रन्थेषु विवेचितानामतिगहनतया
पदार्थानामेकत्र स्फुटतया निरूपणमप्यत्यावश्यकमेवेति मन्वानैरेतद्ग्रन्थकर्तृभिः परमदयालुभि-
र्ग्रन्थोऽयं सन्दृश्यः । अयं हि प्राधान्येन मोक्षकारणभूतं रत्नत्रयमाश्रित्य भागत्रयेणालङ्कृतः ।
एकैको भागोऽपि बहुभिः किरणैर्विभूषितः । आर्हताभिमनसिद्धान्तानां समासतो लीलयान्तेवा-
सिनो यथा धारयेयुस्तथा ऋजुमार्गेण सूत्रकल्पं मूलं जीवादितत्त्वानां तद्व्यवस्थापकन्यायानाञ्च
निरूपणरूपत्वात्तत्त्वन्यायविभाकराभिधानमादावारचितम् । अभिप्रायगर्भितत्वात्तस्य परिष्करण-
मन्तरा न किमपि वैशिष्ट्यं भवेदिति यथासम्भवं दलप्रयोजनप्रदर्शनपुरस्सरं न्यायवर्त्मना मूलार्थो
विशदतया व्यावर्णितो यस्य व्यावर्णनस्य न्यायप्रकाश इति मूलनिलीनन्यायानां प्रकाशकत्वादन्वर्थं
नाम । व्याख्यायामस्यां यथासम्भवमतिसारत्वेन न्यायपूर्णेन वर्त्मनाऽतिगम्भीरार्था विपयास्तथा
व्यावर्णिता यथाऽधीतव्याकरणकाव्यक्रोशा ऋजुमतयोऽपि दर्शनान्तरीयमुक्तावत्यादिग्रन्थाध्ययन-
रूपेक्षा एव न्यायाध्वनि प्रविशेयुः । व्याख्यायामस्यां पदार्थनिरूपणमपि पूर्वचार्यसरणिमनु-
सृत्यैवारचितं कस्यापि हि ग्रन्थस्य व्याख्याया वा आविष्करणे प्राचीननामर्वाचीनानाञ्चोक्तेः सा-
क्षात्कारः तेषां सुगूढाभिप्रायपरिज्ञानञ्च सर्वेषामावश्यकमेव, अपरथा तेषां प्रयासः प्रामाणिकैर-
नादरणीय एव स्यादिति मन्वानैर्ग्रन्थकर्तृभिः । भाषापि सरलाऽतिरमणीया च स्वीकृता । तथा
प्रायः प्राचीनानामुक्तयोऽपि अनूदिताः ॥

यद्यपि वर्त्तमानकालापेक्षया ग्रन्थस्यास्य व्याख्या वर्त्तमानदेशभाषामवलम्ब्य कृता चेत्सक-
लजनोपयोगिनी स्यात्तथापि तत्त्वज्ञानोपयोगिविषयाणां निरूपणं प्रचण्डदुर्वादिसिद्धान्तप्रभञ्जनञ्च
तादृशभाषया सुष्ठु कर्तुमशक्यमिति ग्रन्थोऽयं विद्वज्जनपर्वदि अनादरणीयो मा भूदिति च विभाव्य
यथाशक्यं सुलभयैव गीर्वाणभाषया व्याख्यातः । मूलस्य व्याख्यानं सुमनोहरेण वर्त्मना चमत्कृ-
तिकरेण पदार्थानां निरूपणं न्यूनाधिकमावपरिहारेण सरलशैल्या मतान्तररङ्गदण्डञ्च दुष्परिहारेण
युक्तिजालेन कृतमस्ति । अतो दार्शनिकग्रन्थनिकरेष्वयं महारत्न इव साम्प्रतकालीनविद्वज्जनपरि-
कलितग्रन्थेभ्यः सर्वांशेनातिशायीत्यत्र नैव गुणैकमाहिणां विदुषां विरोधः । सोऽयं ग्रन्थः आर्हता-
भिमततत्त्वानां सर्वेषां सम्यक्प्रकाशकत्वादागमपयोनिधिं प्रवेष्टुकामानां तरणिकल्पत्वाच्च महा-
विद्यालयादौ पाठ्यग्रन्थतया प्रवेशयितुमतीवोपयोगीति तत्तदध्यक्षेभ्यो निवेदयामः ॥

तदेतस्य ग्रन्थस्य टीकायाश्च कर्तारो जगदीतलजेगीयमानयशोराशेः प्रकाण्डपाण्डित्यमण्डित-

स्य संयमिवरेण्यस्य न्यायाम्भोनिधेः श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरस्य प्रशिष्याः तदनन्यपट्टधरस्य शासनसार्वभौमस्य जैनाचार्यश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरस्य विनेयास्तत्पट्टालङ्कारभूताश्च सुविहितनामधेयाः श्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वराः, ये स्वकीयमनोज्ञकविताचातुर्येण निखिलजनचेतोहारि-निर्वाणमुत्तामृतरसस्यन्द्रिचिरव्याख्यानसरण्या च कविकुलकिरीटेति व्याख्यानवाचस्पतीति च दवीयसीं पदवीमवापुः । एभिर्विरचिता अन्येऽपि संस्कृतभाषामया अनेके ग्रन्थाः पामरजनमनमलिनतामपनयन्तो जगति विश्रुता बरीवृतति । एषां प्रकृत्या शान्तस्वभावं निरुपमधर्मानुरागं जगति वर्तमानानामपि सर्वथा तद्व्यापारेष्वनासक्ततां सर्वदा शास्त्राध्यापनविरचनसंलीनताञ्चाबलोकयतः कस्य वा सचेतसस्तेषु गौरवधिपणा न जागृयात् । एषां जीवनचरित्रं विशेषतो बुभुत्सुभिर्मंदिरचितो भाषामयः कविकुलकिरीटाभिधानो ग्रन्थोऽवश्यं लोचनगोचरो विरचनीयः ॥

मानवगणतापापनोदकस्यास्य ग्रन्थस्य संशोधनकर्मणि विहितश्रमो मद्गुरुभ्राता श्रीविक्रम-विजयः मच्छिष्यो भद्रङ्करविजयश्च जनसमाजस्योपकारक इत्यत्र नास्ति संशयलेहः । प्रकाशन-कर्मणि कृतद्रव्यसहाया धनिकवर्गा अपि भगवतः शासनस्य सहायका एवेति । विशेषतस्तु काशीस्थविश्वविद्यालयन्यायाध्यापकानां तार्किकरत्नानां श्रीमच्छ्रीशङ्करभट्टाचार्याणामन्तेवासी लब्ध-न्यायाचार्यप्रतिष्ठोऽस्मद्गुरुवर्य्याणां शिष्यमण्डलस्य विद्यया कृतसंस्कारो नारायणाचार्योऽस्मिन् कर्मणि कदापि न विस्मरणीयो येन महत्साहाय्यं दत्तम् ॥

तथा भूयांसमायासमङ्गीकृत्य संशोधकैः परिशीलितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे तेषां दृष्टिदोषात् अक्षरसंयोजकमुद्रकादिदोषाद्वा यत्र कचिदुपलभ्यमाना अशुद्धीरूपेक्ष्य गुणैकग्रहणा विपश्चिदप-श्चिमाः समुत्सार्य मात्सर्यं स्वयमेवास्मिन्नुररीकृतनयनसमर्पणायासा विचारामृततृप्तिं भजन्तस्तेषां परिभ्रमं फलेमहिं करिष्यन्त्येवेत्यवधारयन् सकलपदार्थवत्त्वज्ञं भगवन्तं जिनेश्वरमाराधयाम्यनेन व्यापारेणेति ॥

निवेदकः—

व्या० वा० आचार्यश्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वराणां चरणोपासकः

भुवनविजयोपाध्यायः

सटीकस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य-विस्तरतोविषयानुक्रमः

प्रथमो भागः ।

विषयाः

पृ. पं.

प्रथमः किरणः ।

१ टीकामङ्गलम् ...	३	१
२ टीकानामनिर्देशः ...	३	५
३ मूलमङ्गलावतरणम् ...	३	११
४ मूलमङ्गलम् ...	३	१७
५ अतिशयप्रदर्शनम् ...	४	६
६ वीरशब्दार्थवर्णनम् ...	४	१३
७ शास्त्रारम्भादिसमर्थनार्थं पूर्वपक्षः	४	२०
८ अप्रतिष्ठाचार्यप्रीतिप्रदर्शनम् ...	५	१३
९ सम्बन्धद्वयप्रदर्शनम् ...	५	१८
१० अर्हद्गुरुभृतानां क्रमेण नमने निवन्धनम् ...	५	२१
११ द्विविधप्रयोजननिरूपणम् ...	५	२६
१२ श्लोकद्वयकृत्यवर्णनम् ...	६	६
१३ मङ्गलशब्दार्थनिरूपणम् ...	६	१२
१४ मङ्गलस्य विघ्नघ्नसहेतुतासमर्थनम्	६	२०
१५ प्रथमं मुख्युपायनिरूपणे हेतु- द्रावणम् ...	७	५
१६ उद्देश्यं विधेये चैवकारयोज- नया व्याख्यानम् ...	७	२७
१७ श्रद्धादौ सम्यक्त्यनिरूपणम् ...	८	२
१८ सम्यगिति विशेषणफलम् ...	८	८
१९ सम्यक्श्रद्धादीनां क्रमेणोपन्यासे हेतुः ...	८	१०
२० द्वन्द्वसमासफलप्रदर्शनम् ...	८	१९

विषयाः

पृ. पं.

२१ उपायशब्दस्य बहुवचनान्तत्वे बीजम् ...	४	२२
२२ सायिकसम्यक्श्रद्धादीनामेव मुख्युपायत्वमिति पूर्वपक्षनि- राकरणम् ...	९	१३
२३ सम्यक्श्रद्धालक्षणम् ...	९	२७
२४ सम्यक्त्वमेदप्रकारप्रदर्शनम्...	१०	६
२५ सम्यक्श्रद्धात्वेन लक्षणप्रण- यने कारणम् ...	१०	९
२६ तत्त्वपदसार्थक्यम् ...	१०	१०
२७ लक्षणरथाभिरुचिशब्दार्थः ...	१०	१३
२८ तत्र तत्त्वानीति मूलस्यावतरणम्	१०	२६
२९ तत्त्वविभागः ...	११	१
३० तत्त्वानीति नपुंसकसमर्थनम्...	११	४
३१ जीवादिशब्दानां व्युत्पत्तिप्रद- र्शनम् ...	११	७
३२ पुण्यादीनां जीवाजीवयोरन्त- र्भावशङ्का ...	११	१२
३३ तत्समाधानम् ...	११	१६
३४ क्रमेणोपन्यासे कारणम् ...	११	२२
३५ क्रमेणोपन्यासे प्रकारान्तरेण- कारणाभिधानम् ...	१२	३
३६ नवग्रहणप्रयोजनम् ...	१२	८
३७ पुण्यपापयोरजीवेऽन्तर्भावशङ्का समाधानञ्च ...	१२	१२
३८ जीवसंख्याऽनैयत्यनिरूपणम्...	१२	१८

विषयाः

पृ. पं.

३९ अजीवविभागः	१२	२२
४० धर्मादिनिर्वचनम्	१२	२३
४१ तत्कमोपन्यासे कारणम्	१३	१
४२ पञ्चग्रहणप्रयोजनम्	१३	४
४३ अजीवपदव्युत्पत्तिः	१३	६
४४ धर्मादौ जीवसादृश्याभावाऽऽ- शङ्का	१३	९
४५ तत्समाधानम्	१३	१३
४६ द्रव्यपदनिरुक्तिः	१३	२०
४७ द्रव्यस्य सम्यग्धाद्रव्यमित्यस्य निराकरणम्	१३	२३
४८ जीवादीनां साधर्म्यरूपनम्	१४	१
४९ पदार्थान्तराणां पदस्येवान्त- र्भावः	१४	६
५० उक्तन्यायेन पुण्यादीनामपि पदस्यन्तर्भाव इति व्याव- र्णनम्	१४	१९
५१ कालातिरिक्तानां पञ्चानां साधर्म्यम्	१५	५
५२ अस्तिकायशब्दार्थवर्णनम्	१५	१०
५३ जीवादीनामुत्पादविनाशप्रति- पादनम्	१५	१२
५४ कालस्योत्पादव्ययधौव्यात्मक- त्ववर्णनम्	१५	१५
५५ तथापि तस्य नास्तिकायत्व- मिति समर्थनम्	१५	२१
५६ प्रदेशाद्यवयवहुत्वलक्षणसाध- र्म्यस्य परमाणी समर्थनम्	१५	२८
५७ पुण्यप्रभेदाः	१६	८
५८ सातादीनां संक्षेपतत्स्वरूप- वर्णनम्	१६	१३
५९ पापविभागः	१७	४
६० ज्ञानावरणादीनां समासेन स्व- रूपवर्णनम्	१७	८

विषयाः

पृ. पं.

६१ द्वयशीतिविधानां ज्ञानावरणी- यादिप्रकृतिकथनम्	१७	२७
६२ आश्रयविभागः	१८	६
६३ आश्रयशब्दार्थः	१८	९
६४ इन्द्रियपञ्चकादीनां नामग्राहं वर्णनम्	१८	११
६५ द्रव्याश्रयभावाश्रयप्रदर्शनम्	१८	१७
६६ इन्द्रियपञ्चकादीनां प्रवृत्ति- प्रदर्शनम्	१८	१९
६७ संहरभेदाः	१९	१
६८ पञ्चसमित्यादीनां नामनिर्देशः	१९	४
६९ निर्जराभेदाः	१९	१४
७० बाह्याभ्यन्तरतत्पक्षां नामानि	१९	१६
७१ तत्पक्षसंस्वरैकदेशत्वशङ्का समाधानञ्च	१९	१९
७२ बन्धभेदाः	१९	२६
७३ प्रकृतियन्धादीनां स्वरूपप्रद- र्शनम्	२०	२
७४ मोक्षविभागः	२०	१४
७५ उपचारात्तद्भेद इति वर्णनम्	२०	१६
७६ प्रथमकिरणोपसंहारः	२०	१९
द्वितीयः किरणः ।		
७७ जीवे प्रमाणाभाव इति पूर्वपक्षः	२०	२३
७८ मूले जीवलक्षणम्	२१	१०
७९ जीवे प्रमाणदर्शनम्	२१	१७
८० अहंप्रत्ययविषयत्वं न देहादी- नामिति निरूपणम्	२१	२३
८१ परदेहे आत्मानुमानम्	२२	४
८२ चेतनालक्षणो जीव इति लक्ष- णानुपपत्तिशङ्का	२२	१२
८३ ज्ञानातिरिक्तात्मसाधनम्	२२	१७
८४ नित्यात्मानभ्युपगमेऽनुपपत्ति- प्रदर्शनम्	२२	२७

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
८५ बुद्धेरात्मस्वरूपत्वासम्भवमाश- य समाधानम् २३	१६		११२ भाषापर्याप्तिनिरूपणम्... .. ३१	१८	
८६ आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वे सर्वदा विषयदर्शित्वादोपनिराक- रणम् २३	२६		११३ मनःपर्याप्तिनिरूपणम्... .. ३२	४	
८७ आत्मैकत्वनिराकरणम्... .. २४	६		११४ पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपम् ३२	१४	
८८ आत्मद्वैविध्यप्रदर्शनम्... .. २४	२३		११५ एकेन्द्रियादिजीवानां पर्याप्ति- कथनम् ३२	१९	
८९ आदौ संसारिग्रहणे कारणम्... २४	२५		११६ सूक्ष्मजीवादिनिदर्शनम् ३३	२	
९० संसारिणां विकल्पबाहुल्यमाद- र्शयितुमादावेकविधत्ववर्णनम् २५	६		११७ न कर्मधारयादिति नियमस्य काचित्कत्व प्रदर्शनम्... .. ३३	८	
९१ द्वैविध्यत्रैविध्यप्रदर्शनम् ... २५	१३		११८ पृथिवीकायिकादिषु चेतनास- द्भावसमर्थनम् ३३	१३	
९२ प्रकारान्तरेण द्वैविध्यप्रदर्शनम् २५	१७		११९ पृथिवीकायिकादि जीवसिद्धिः ३३	१७	
९३ द्विविधलिङ्गवर्णनम् २६	१		१२० अत्कायिकजीवसाधनम् ... ३३	२१	
९४ चतुर्विध्यप्रदर्शनम् २६	५		१२१ तेजसां सचेतनत्वसाधनम्... ३३	२७	
९५ पञ्चविधत्ववर्णनम् २६	८		१२२ वायोस्तत्साधनम् ३४	२	
९६ षड्विधत्वनिरूपणम् २६	१२		१२३ असंक्षिपञ्चेन्द्रियनिदर्शनम् ... ३४	९	
९७ विभागस्य परमावधिप्रदर्शनम् २६	२०		१२४ नाहारादियोगात्संक्षिप्त इत्यभि- धानम् ३४	१०	
९८ संसारिलक्षणम् २६	२५		१२५ सम्प्रचारणसंज्ञावन्तो वा सं- क्षिप्त इत्यभिधानम् ३४	१३	
९९ जीवपरिमाणम् २७	४		१२६ लक्षणं भिन्नमभिन्नञ्च भवतीति प्रदर्शनम् ३४	१८	
१०० विभुपरिमाणव्युदासः... .. २७	७		१२७ संक्षिपञ्चेन्द्रियाणां दृष्टान्तः... ३४	२४	
१०१ संसारिणां बहुविधत्वेऽपि मा- ध्यमिकप्रमेदनिरूपणम् ... २८	१		१२८ चतुर्दशविधानामेषां प्राणित्वव- र्णनम् ३५	३	
१०२ एकेन्द्रियपदेन बाधैकेन्द्रियप्र- हणमिति व्यावर्णनम् २८	७		१२९ तत्रागमस्यापि प्रमाणत्वेनो- पन्यासः ३५	५	
१०३ पर्याप्तिशब्दार्थः २८	१७		१३० प्राणमेदप्रदर्शनम्... .. ३५	९	
१०४ समाप्तेः पर्याप्तिशब्दार्थत्वनिरा- करणम् २८	२४		१३१ मनोबलादीनां स्वरूपम् ... ३५	१४	
१०५ विषयमेदनियन्धनतद्भेदप्ररू- पणम्... .. २९	८		१३२ आयुषो द्वैविध्यम् ३५	१८	
१०६ आहारपर्याप्तिनिरूपणम् ... २९	१५		१३३ कालायुषो द्वैविध्यम् ३५	२०	
१०७ प्रवचनानुसारेण तन्निरूपणम् ३०	४		१३४ एकेन्द्रियादीनां प्राणसंस्थानि- यमनम् ३६	१	
१०८ शरीरपर्याप्तिप्ररूपणम्... .. ३०	७		१३५ सिद्धानां भावप्राणाभिधानम् ३६	८	
१०९ प्रवचनानुसारेण तत्प्ररूपणम् ३०	१७		१३६ असंसारिस्वरूपम् ३६	१६	
११० इन्द्रियपर्याप्तिवर्णनम्... .. ३०	२७		१३७ जीवस्य संकोचविकासवत्त्व- कथनम् ३६	२०	
१११ उच्छ्वासपर्याप्तिकथनम्... .. ३१	९				

विषया.	पृ.	पं.	विषया	पृ.	पं.
१३८ जीवनिरूपणोपसंहार...	३७	१	१६५ लोकालोकाकाशमानम् ...	४२	८
तृतीयः किरणः ।			१६६ धर्मादीनां त्रयाणां त्रैविध्योक्तिः	४२	१०
१३९ अजीवलक्षणम्...	३७	९	१६७ काललक्षणम् ...	४२	२३
१४० धर्मलक्षणम् ...	३७	१४	१६८ वर्त्तनालक्षणशब्दार्थः ...	४२	२४
१४१ क्रियालक्षणम् ...	३७	१५	१६९ द्रव्यकालप्रदर्शनम् ...	४२	२७
१४२ कारणत्रैविध्यम् ...	३७	२०	१७० वर्त्तनानुमेयतया कालव्यवस्था-		
१४३ धर्मलक्षणपदकृत्यम् ...	३८	५	पनम्...	४३	५
१४४ धर्मे प्रमाणप्रदर्शनायाशङ्का ...	३८	१०	१७१ मनुष्यक्षेत्रात्परतो वर्त्तनाया न		
१४५ प्रमाणोपदर्शनम्...	३८	१२	काललिङ्गत्यमित्यभिधानम् ...	४३	११
१४६ गतिपरिणतानामित्यादिपूरणे			१७२ नवपुराणादिपरिणामेन काल-		
फलप्रदर्शनम् ...	३८	१६	साधनम् ...	४३	१४
१४७ साध्यकोटिस्थपदकृत्यम् ...	३८	१९	१७३ मानान्तराभिधानम् ...	४३	२१
१४८ मानार्थव्यावर्णनम् ...	३८	२१	१७४ इतरनिमित्तत्वं वर्त्तनाया न		
१४९ देश एव गत्यपेक्षाकारणमित्य-			सम्भवतीत्यभिधानं ...	४३	२३
स्य समाधानम्...	३९	६	१७५ कालस्य द्रव्यत्वं द्रव्यलक्षणा		
१५० धर्मे प्रमाणान्तरप्रदर्शनम् ...	३९	१०	व्याप्तिवारणम् ...	४३	२९
१५१ धर्मस्य प्रवेशोक्त्यानिरूपणम्	३९	१५	१७६ स्कन्धदेशप्रदेशमेश अस्य ने-		
१५२ धर्मस्य प्रदेशकल्पना औपचा-			त्यभिधानम् ...	४४	१३
रिकीर्यस्य खण्डनम्...	३९	१८	१७७ नैश्चयिकव्यावहारिकमेवेन नै-		
१५३ धर्मस्याकाशप्रतिष्ठत्यकथनम्...	३९	२३	विध्यवर्णनम् ...	४४	१५
१५४ अधर्मलक्षणं प्रमाणञ्च ..	४०	६	१७८ तत्र प्रमाणोपदर्शनम् ...	४४	२०
१५५ आकाशलक्षणम् ...	४०	१७	१७९ नैश्चयिकव्यावहारिककालस्वरू-		
१५६ तत्रातिव्याप्याशङ्का समाधा-			पवर्णनम् ...	४५	५
नञ्च ...	४०	१९	१८० कालस्योपवरितद्रव्यत्वसमर्थ-		
१५७ अलोकोऽव्याप्तिवारणम् ...	४१	४	नम् ...	४५	१६
१५८ आकाशे प्रमाणप्रदर्शनम् ...	४१	८	१८१ वर्त्तनादिपर्यायाणां चतुर्विधत्व-		
१५९ युगपत्पदकृत्यम्...	४१	११	प्रदर्शनम् ...	४५	२५
१६० आवरणमावस्थावकाशदातृत्व			१८२ द्रव्याणां स्थितेश्चातुर्विधनिरू-		
खण्डनम् ...	४१	१५	पणम् ...	४६	१७
१६१ आकाशस्यावगाहकान्तरापेक्षा			१८३ क्रियापर्यायाभिधानम्...	४६	२८
धारणम् ...	४१	१६	१८४ क्रियात्रैविध्यवर्णनम् ...	४७	६
१६२ मानान्तरप्रदर्शनम् ...	४१	१८	१८५ परिणामपर्यायनिरूपणम् ...	४७	११
१६३ तस्यौपाधिकमेदकथनम् ...	४२	१	१८६ परत्वापरत्वपर्यायनिरूपणम् ..	४७	१८
१६४ अलोकाकाशसाधनम् ...	४२	३	१८७ पुद्गलद्रव्यनिरूपणम् ...	४७	२३

विषयाः	पृ. पं.	विषयाः	पृ. पं.
१८८ रूपशब्दवाच्या मूर्तिरित्यभिधानम् ... ४७ २५		२१० पुद्गलानां धर्मान्तरप्रदर्शनम् ५२ १४	
१८९ चक्षुर्ग्रहणस्वरूपं रूपमिति वर्णनम् ... ४८ १		२११ शब्दस्वरूपम् ... ५२ १५	
१९० रूपवत्त्वस्यादौ लक्षणत्वेनाभिधाने हेतुः ... ४८ ३		२१२ शब्दस्य द्रव्यत्वसमर्थनम् ... ५२ १७	
१९१ रूपरसगन्धस्पर्शानां न सर्वपुद्गलगुणत्वमिति मतखण्डनम् ... ४८ ६		२१३ अन्वकारस्य पुद्गलपरिणामत्ववर्णनम्... ५३ १०	
१९२ लक्षणान्तरप्रदर्शनम् ... ४८ १२		२१४ उद्योतस्य पुद्गलपरिणामत्ववर्णनम्... ५३ २१	
१९३ पुद्गलानामयगाहक्षेत्रकथनम् ४८ १७		२१५ प्रमायास्तथात्ववर्णनम्... ५३ २३	
१९४ पुद्गलानां चतुर्विधत्वप्रदर्शनम् ४८ २२		२१६ छायाया इव्यत्वसमर्थनम् ... ५३ २४	
१९५ स्कन्धस्वरूपम् ... ४८ २६		२१७ आतपस्य द्रव्यत्वसाधनम् ... ५४ २	
१९६ अद्ययवाद्यधिनोर्मेद इति पूर्वपक्षारचनम्... ४९ २		२१८ पृथिवीजलतेजोवायूनां परमाणुपरिणामविशेषत्वसमर्थनम् ... ५४ ७	
१९७ तत्खण्डनम् .. ४९ १२		२१९ अजीवनिरूपणोपसंहारः ... ५४ १९	
१९८ अद्ययचिनः स्वाश्रयेभ्यो नैकान्ते न मेद इति साधनम्... ४९ १९		चतुर्थः किरणः	
१९९ तत्र वृत्तुपलब्धेरिति हेतौ व्यभिचारमाशङ्क्य तन्निराकरणम्... ४९ २१		२२० पुण्यलक्षणम् ... ५४ २६	
२०० अद्ययवाद्यध्यादीनां कथाश्चिन्तादात्म्यमेव वृत्तिरिति वर्णनम् ... ५० १		२२१ तत्पदप्रयोजनम्... ५४ २७	
२०१ देशलक्षणकथनम् ... ५० ६		२२२ पुण्यपापयोरारम्भगुणत्वनिराकरणम्... ५५ ५	
२०२ तद्वायार्थाभिधानम् ... ५० ७		२२३ पुण्यपापकर्मसाधनम् ... ५५ १२	
२०३ प्रदेहास्वरूपवर्णनम् ... ५० १३		२२४ भूतातिरिक्तस्यैकस्य सुखदुःखहेतुत्वनिरासः ... ५५ २३	
२०४ मेदादितः स्कन्धोत्पत्तिकथनम् ५० १५		२२५ कर्मणो मूर्तत्वसाधनम्... ५६ ५	
२०५ परमाणुस्वरूपम्... ५१ ४		२२६ कर्मणशरीरव्यवस्थापनम् ... ५६ १७	
२०६ तस्य सर्वान्तिमकारणत्वोपवर्णनम्... ५१ ९		२२७ कार्यकारणभेदेन पुण्यस्य द्वैविध्यम्... ५६ २७	
२०७ द्रव्यभावात्मना तस्य निरवयवत्वसाधयत्वव्यवस्थापनम् ... ५१ १२		२२८ पुण्यपापात्मककर्मसम्बन्धस्यानादित्वसमर्थनम्... ५७ ३	
२०८ परमाणोः संश्लेषसमर्थनम् .. ५१ २०		२२९ जीवस्य कर्मयोग्यपुद्गलग्रहणवर्णनम्... ५७ १२	
२०९ परमाणोः प्रतिघात्यप्रतिघाति-त्वप्रतिपादनं ... ५२ ३		२३० घात्यघातिभेदप्रदर्शनम्... ५७ १८	
		२३१ द्रव्यमात्रपुण्यप्रतिपादनम् ... ५७ २६	
		२३२ सातवेदनीयलक्षणं तत्पदवृत्त्यश्च ५८ ८	
		२३३ उद्योगोत्रलक्षणम् ... ५८ १७	

विषयः पृ. पं.

२३४ मनुजगतिलक्षणम्	५९	१
२३५ आनुपूर्वीलक्षणम्	५९	१२
२३६ अक्रुजकगतितर्चणनम्	५९	२१
२३७ मनुष्यानुपूर्व्या लक्षणम्	६०	१०
२३८ द्वेगतिलक्षणम्	६०	१८
२३९ देवानुपूर्वीलक्षणम्	६०	२३
२४० पञ्चेन्द्रियजातिलक्षणम्	६१	४
२४१ तत्पदकृत्यम्	६१	११
२४२ औदारिकशरीरलक्षणम्	६१	२२
२४३ शरीरपर्याप्तावतिव्याप्तिवार- णम्	६१	२५
२४४ वैक्रियशरीरलक्षणम्	६२	७
२४५ आहारकशरीरलक्षणम्	६२	१२
२४६ तैजसशरीरलक्षणम्	६२	२०
२४७ कर्मणशरीरलक्षणम्	६२	२४
२४८ कर्मणशरीरसाधनम्	६३	४
२४९ देवशब्दस्य नपुंसकनिर्देशे कार- णम्	६३	११
२५० शरीरस्थामिनः	६३	१७
२५१ औदारिकादिशब्दार्थः	६३	२२
२५२ कर्मणमिन्नशरीराणामुपमोग वत्त्वचर्णनम्	६४	१५
२५३ औदारिकाङ्गोपाङ्गनामकर्मलक्ष- णम्	६४	२७
२५४ अङ्गुल्यादीनामुपाङ्गत्वप्रदर्श- ने निमित्तकथनम्	६५	३
२५५ लक्षणपदकृत्यम्	६५	१०
२५६ वैक्रियाङ्गोपाङ्गनामलक्षणम्	६५	२१
२५७ आहारकाङ्गोपाङ्गलक्षणम्	६५	२४
२५८ तैजसकर्मणयोर्नाङ्गोपाङ्गानीति वर्णनम्	६६	१
२५९ पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां नाङ्गोपाङ्ग- त्वमित्यभिधानम्	६६	३
२६० धनस्पत्यादौ तत्समर्थनम्	६६	६

विषयः पृ. पं.

२६१ संहननस्वरूपम्	६६	१४
२६२ सपदकृत्यं वज्रवर्धनाराचसंहन- नलक्षणम्	६६	१७
२६३ संस्थानस्वरूपम्	६७	५
२६४ समचतुरस्त्रसंस्थाननामकर्मल- क्षणम्	६७	८
२६५ प्रशस्तवर्णादिनामकर्मलक्षणानि	६७	१९
२६६ प्रशस्ताप्रशस्तवर्णादिकथनम्	६८	१२
२६७ पुद्गलानां ध्वयहारनयेन चतु- र्विधपरिणामप्रदर्शनम्	६८	२६
२६८ निश्चयनयप्रदर्शनम्	६९	६
२६९ पराघातस्वरूपम्	६९	१७
२७० उच्छ्वासनामकर्मलक्षणम्	६९	२०
२७१ आतपनामकर्मलक्षणम्	७०	६
२७२ उद्योतनामकर्मस्वरूपं तत्पदप्र- योजनम्	७०	१२
२७३ शुभलगतिनामलक्षणं तत्पद- कृत्यञ्च	७०	१४
२७४ अस्पोदयः पक्ष्यादिष्वेवेति शं- कासमाधानम्	७०	१७
२७५ तत्त्वार्थभाष्यानुसारेण लक्षणम्	७०	२१
२७६ निर्माणनामकर्मलक्षणम्	७१	२
२७७ तत्पदकृत्यम्	७१	७
२७८ व्रसनामकर्मलक्षणं तत्पदकृत्यञ्च	७१	१३
२७९ यादरनामकर्मलक्षणं तत्पदकृत्यञ्च	७१	१९
२८० सपदकृत्यं पर्याप्तनामकर्मलक्षणम्	७२	३
२८१ सपदकृत्यं प्रत्येकनामकर्मलक्ष- णम्	७२	११
२८२ स्थिरनामकर्मलक्षणं तत्पदकृत्यञ्च	७२	१७
२८३ शुभनामकर्मलक्षणं तत्पदप्रयोज- नञ्च	७२	२३
२८४ सौभाग्यनामकर्मलक्षणं तत्पदकृ- त्यञ्च	७३	५
२८५ सपदकृत्यं सुस्वरनामकर्मलक्ष- णम्	७३	१२

विषया पृ. पं.

२८६ आदेयनामकर्मलक्षणम्...	७३	१४
२८७ यशःकीर्तिनामलक्षणम् ...	७३	२१
२८८ यशःकीर्त्योर्भेदप्रदर्शनम् ...	७३	२४
२८९ देवायुषो लक्षणम्...	७४	६
२९० आयुःस्वरूपम् ...	७४	७
२९१ तद्द्वैविध्यं तत्स्वरूपञ्च...	७४	९
२९२ आयुर्वन्धकानां कथनम्...	७४	१५
२९३ आयुषोऽवाधायां भङ्गवतुष्टयप्रदर्शनम् ...	७४	२५
२९४ मनुजायुषस्तिर्यगायुषश्च लक्षणम् ...	७५	१०
२९५ तीर्थकरनामकर्मलक्षणम् ...	७५	१६
२९६ गणधरत्ये निमित्तप्रदर्शनम्...	७५	२०
२९७ तीर्थकरकर्मणो निकाचनारुधनम् ...	७६	१
२९८ कार्यकारणभेदभिन्नं पुण्यं प्रदर्श्य तत्कारणप्रदर्शनम्...	७६	५
२९९ तद्दर्शयणनम् ...	७६	९
३०० घातिरुर्मभेदप्रदर्शनम्...	७७	२
३०१ पुद्गलविषयकत्वादिप्रदर्शनम्	७७	५
३०२ पुण्यनिरूपणोपसंहारः...	७७	१६

पञ्चमः किरणः

३०३ पापलक्षणम् ...	७७	२२
३०४ पुण्यातिरिक्तपापसाधनम् ...	७८	६
३०५ द्रव्यभावपापस्वरूपम् ...	७८	२१
३०६ भावार्थवर्णनम् ...	७९	१
३०७ मतिज्ञानावरणलक्षणम्...	७९	१३
३०८ तत्पदरूपम् ..	७९	२१
३०९ आवरणकर्मणां सतामसतां मत्यादीनामाधारकत्वमिति समर्थनम्...	७९	२६
३१० मतिज्ञानावरणस्थितिकालवर्णनम् ...	८०	६

विषया पृ. पं.

३११ वाधाकालकथनम्...	८०	७
३१२ श्रुतज्ञानावरणलक्षणम् ...	८०	१५
३१३ तत्पदरूपम् ...	८०	१६
३१४ अवधिज्ञानावरणलक्षणम् ...	८१	७
३१५ तत्पदप्रयोजनवर्णनम् ...	८१	१०
३१६ मनःपर्यवावरणस्वरूपम्...	८१	२२
३१७ तद्भावायः...	८१	२५
३१८ केवलज्ञानावरणस्वरूपम् ...	८२	१०
३१९ अभव्यस्य मनःपर्यवाधावरणसद्भाससमर्थनम्...	८२	१७
३२० दानान्तरायलक्षणम् ...	८३	२
३२१ नामग्रीसमयधानासमवधानयोरिति पदप्रयोजनाभिधानम्	८३	९
३२२ लाभान्तरायादिस्वरूपम् ...	८३	१६
३२३ सम्यग्याचितेऽपीति पदसार्थक्यसमर्थनम् ...	८३	२३
३२४ भोगान्तरायलक्षणम् ...	८३	२७
३२५ उपभोगान्तरायस्वरूपम् ...	८४	६
३२६ वीर्यान्तरायस्वरूपम् ...	८४	८
३२७ अस्योद्यन्यूनाभिकल्पप्रदर्शनम्	८४	११
३२८ चक्षुर्दर्शनावरणलक्षणम्...	८४	१६
३२९ अथ तत्त्वार्थवृत्तिहारिभद्रटीकासंवादः ...	८४	२३
३३० अचक्षुर्दर्शनावरणलक्षणम् ...	८५	५
३३१ अवधिदर्शनावरणलक्षणम् ...	८५	१०
३३२ तत्पदरूपम् ...	८५	१३
३३३ केवलदर्शनावरणलक्षणम् ...	८५	१९
३३४ तद्भावायः...	८५	२२
३३५ मनःपर्यवदर्शनं नास्तीत्यभिधानम्...	८६	५
३३६ निद्रास्वरूपम् ...	८६	११
३३७ भावार्थः पदरूपञ्च ...	८६	१३
३३८ निद्रानिद्रास्वरूपं तत्पदरूपञ्च	८६	२३
३३९ प्रचललक्षणम् ...	८७	२
३४० तद्भावायः पदप्रयोजनञ्च ...	८७	३

विषया

पृ. पं.

३४१ प्रचलाप्रचलालक्षणम्	८७	१२
३४२ स्थानदिस्वरूपम्	८७	१६
३४३ तद्भावायः	८७	१८
३४४ दर्शनावरणस्य बन्धादिसंख्या- प्रदर्शनम्	८७	२५
३४५ नीचैर्गोप्रलक्षणम्	८८	४
३४६ तद्वलप्रयोजनम्	८८	६
३४७ असातवन्दनीयस्वरूपम्	८८	१७
३४८ तत्पदप्रयोजनम्	८८	२०
३४९ मिथ्यात्वमोहनीयस्वरूपम्	८९	२
३५० वशीनमोहनीयभेदवर्णनम्	८९	३
३५१ स्वाधरनामलक्षणम्	८९	११
३५२ तत्पदप्रयोजनम्	८९	१२
३५३ सूक्ष्मनामकर्मलक्षणम्	८९	२१
३५४ तत्पदवृत्त्यम्	९०	१
३५५ अपर्याप्तनामस्वरूपम्	९०	६
३५६ साधारणकर्मलक्षणम्	९०	१२
३५७ एकस्मिन् शरीरेऽनेकजीवप्रा- तिसमर्धनम्	९०	१४
३५८ अस्थिरनामलक्षणम्	९०	२२
३५९ अशुभनामस्वरूपम्	९१	२
३६० दुर्भगनामस्वरूपम्	९१	९
३६१ दुःस्वप्नामस्वरूपम्	९१	१५
३६२ अनादित्यामस्वरूपम्	९१	२०
३६३ अयदाःकीर्तिनामलक्षणम्	९२	२
३६४ नरकगतितानामलक्षणम्	९२	९
३६५ नरकायुलक्षणम्	९२	१४
३६६ नरकानुपूर्वीस्वरूपम्	९२	२०
३६७ अनन्तानुबन्धिशाब्दार्थः	९३	२
३६८ तत्रत्यपदानां भावार्थवर्णनम्	९३	५
३६९ अनन्तानुबन्धिकोषस्वरूपम्	९३	२१
३७० अनन्तानुबन्धिमानस्वरूपम्	९४	९
३७१ " मायास्वरूपम्	९४	१६
३७२ " लोभस्वरूपम्	९४	२३

विषयाः

पृ. पं.

३७३ अप्रत्याख्यानस्वरूपम्	९५	४
३७४ अप्रत्याख्यानकोधादिस्वरूपम्	९५	१७
३७५ प्रत्याख्यानस्वरूपम्	९५	२४
३७६ प्रत्याख्यानकोधादिस्वरूपम्	९६	७
३७७ संज्वलनकोधादिस्वरूपम्	९६	१३
३७८ हास्यमोहनीयस्वरूपम्	९७	३
३७९ रतिमोहनीयस्वरूपम्	९७	९
३८० अरतिमोहनीयलक्षणम्	९७	१४
३८१ शोकमोहनीयलक्षणम्	९७	१८
३८२ भयमोहनीयलक्षणम्	९७	२४
३८३ जुगुप्सामोहनीयलक्षणम्	९८	६
३८४ पुरुषवेदस्वरूपम्	९८	१०
३८५ स्त्रीवेदस्वरूपम्	९८	१७
३८६ नपुंसकवेदस्वरूपम्	९८	२३
३८७ तिर्यग्गतिलक्षणम्	९९	५
३८८ तिर्यगानुपूर्वीलक्षणम्	९९	९
३८९ एकैन्द्रियजातिलक्षणम्	९९	१४
३९० द्वीन्द्रियादिजातिस्वरूपाणि	१००	६
३९१ कुरागत्यादिस्वरूपाणि	१००	१७
३९२ ऋषभनाराचादिसंहननलक्ष- णानि	१०१	१४
३९३ ऋषभनाराचविषये मतान्तर- प्रदर्शनम्	१०१	२३
३९४ सेवासर्तनिरूपणम्	१०२	७
३९५ न्यप्रोद्यपरिमण्डलादिस्वरू- पाणि	१०२	१३
३९६ वामनस्य हुण्डस्य च स्वरूपम्	१०३	४
३९७ पापहेतुकथनम्	१०३	१५
३९८ तदर्थवर्णनम्	१०३	१८
३९९ पापनिरूपणोपसंहारः	१०४	५
पृष्ठः किरणः		
४०० आश्रयलक्षणम्	१०४	१४
४०१ आश्रयस्य बन्धकारणत्वे शङ्का समाधानञ्च	१०४	२२

विषया-

पृ. पं.

विषयाः

पृ. पं.

४०२ विवक्षामेदादाध्रवस्य द्वि- त्यारिंशद्विधत्वमिति समर्थ- नम् १०५ ७	
४०३ क्रियास्वभावतयं नाध्रवस्येति वर्णनम् १०५ १६	
४०४ द्रव्यभावाध्रवस्वरूपम् ... १०५ २६	
४०५ स्पर्शेन्द्रियाध्रवस्वरूपम् ... १०६ १०	
४०६ रस्तेन्द्रियाध्रवस्वरूपम् ... १०६ १७	
४०७ घ्राणेन्द्रियाध्रवस्वरूपम् ... १०७ २	
४०८ चक्षुरिन्द्रियाध्रवस्वरूपम् १०७ ७	
४०९ क्रोधाधाध्रवाः... .. १०७ १५	
४१० हिंसाध्रवस्वरूपम् १०८ १	
४११ प्रमत्तस्वरूपम्... .. १०८ ३	
४१२ पदानां प्रयोजनानि १०८ १०	
४१३ हिंसायां भङ्गप्रदर्शनम् ... १०८ १७	
४१४ असत्याध्रवलक्षणम्... .. १०९ २	
४१५ स्तेयाध्रवलक्षणम् १०९ १२	
४१६ कर्मप्रवृत्तेऽप्यस्तेयत्वसमर्थ- नम् १०९ १६	
४१७ अग्रहाध्रवस्वरूपम् ११० २	
४१८ मैथुनशब्दाप्रयोगो हेतुः ... ११० ६	
४१९ परिग्रहाध्रवस्वरूपम्... .. ११० १६	
४२० कायाध्रवस्वरूपम् १११ २	
४२१ वागाध्रवस्वरूपम् १११ १२	
४२२ मनआध्रवस्वरूपम् १११ १९	
४२३ कायिक्या लक्षणम् ११२ ७	
४२४ आधिकरणिक्क्या लक्षणम्... ११२ १३	
४२५ प्रादोषिक्या लक्षणम्... .. ११३ १	
४२६ पारितापनिकीस्वरूपम् ... ११३ ७	
४२७ प्राणातिपातिकीस्वरूपम् ... ११३ १२	
४२८ आरम्भिकीस्वरूपम् ११३ १८	
४२९ पारिग्रहिकीस्वरूपम्... .. ११४ २	
४३० मायाप्रत्ययिकीलक्षणम् ... ११४ ७	
४३१ मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकीलक्षणम् ११४ ११	

४३२ अप्रत्याख्यानिकीलक्षणम् ... ११४ २१	
४३३ दृष्टिकीस्वरूपम् ११५ ५	
४३४ सृष्टिकीस्वरूपम् ११५ १३	
४३५ प्राणीत्यिकीस्वरूपम् ११५ १८	
४३६ सामन्तोपनिपातिकीस्वरूपम् ११५ २२	
४३७ जैःशस्त्रिकीलक्षणम् ११६ ६	
४३८ स्यादस्तिकीलक्षणम् ११६ १३	
४३९ आज्ञापनिकीलक्षणम् ११६ १८	
४४० विदारणिकीलक्षणम् ११६ २५	
४४१ अनाभोगप्रत्ययिकीस्वरूपम् ११७ ५	
४४२ अनवकांक्षप्रत्ययिकीस्वरूपम् ११७ ११	
४४३ प्रायोगिकीस्वरूपवर्णनम् ... ११७ १८	
४४४ सामुदायिकीस्वरूपवर्णनम्... ११७ २५	
४४५ प्रेमप्रत्ययिकीस्वरूपवर्णनम्... ११८ ४	
४४६ द्वेषप्रत्ययिकीस्वरूपवर्णनम् ११८ ८	
४४७ ईर्ष्यापथिकीस्वरूपवर्णनम् ... ११८ ११	
४४८ तत्त्वार्थमाप्याभिमतसम्यक्त्व- मिथ्यात्वक्रिययोः स्वरूपम् ११८ १८	
४४९ शुभाशुभाध्रवप्रदर्शनम् ... ११८ २५	
४५० आध्रवनिरूपणोपसंहारः ... ११९ ४	

सप्तमः किरणः

४५१ संवरलक्षणम् ११९ ११	
४५२ कर्मनिरोधक्य संवरत्वे शंका- समाधानञ्च ११९ १४	
४५३ समित्यादीनां संवरत्वसमर्थ- नम्... .. ११९ २०	
४५४ संवरस्यात्मपरिणामविशेष- त्वकथनम्... .. १२० ८	
४५५ द्रव्यभावसंवरप्रदर्शनम् ... १२० १२	
४५६ प्रकारान्तरेण संवरस्य द्वैवि- ध्यवर्णनम्... .. १२० २०	
४५७ तयोर्गुणस्थानप्रदर्शनम् ... १२१ ९	
४५८ गुणस्थानभेदाः... .. १२१ १५	

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
४५९ गुणस्थानानां सामान्येन स्वरूपवर्णनम् १२१	२०		४८२ अनिवृत्तिकरणनामप्रवृत्तिनिमित्तकथनम् १२७	९	
४६० गुणस्थानस्वरूपम् १२२	६		४८३ अन्तरकरणस्वरूपम् १२७	१७	
४६१ प्रथमगुणस्थानमेदप्रदर्शनम् १२२	१४		४८४ श्रेणिजन्योपशमसम्यक्त्वस्य स्वरूपम् १२८	१०	
४६२ व्यक्तमिध्यात्यस्वरूपम् ... १२२	२२		४८५ कस्य सास्यादिनगुणस्थानमित्यस्योत्तरम् १२८	१७	
४६३ तस्याधिकारिकथनम् १२३	१		४८६ सास्यादिनस्य गुणस्थानत्यसमथनम् १२९	१	
४६४ मिध्यादृष्टौ गुणस्थानसम्भववर्णनम् १२३	३		४८७ अत्र कर्मप्रकृतीनां बन्धवेदनासत्तानां व्यावर्णनम् १२९	५	
४६५ तथापि तस्य मिध्यादृष्टित्वसमर्थनम् १२३	१०		४८८ मिथगुणस्थानस्वरूपम् ... १२९	१०	
४६६ अक्षय्यकमिध्यात्यस्वरूपम् ... १२३	१८		४८९ भावार्थवर्णनम् १२९	१४	
४६७ रत्नशेखरसूर्यप्रियायप्रदर्शनम् १२३	२४		४९० अत्र नायुषो बन्धो मरणं वेतिकथनम् १२९	२०	
४६८ स्वाशयवर्णनम् १२३	२७		४९१ मिथगमने मतमेदप्रदर्शनम् १२९	२४	
४६९ मिध्यात्वस्य चतुर्था कालविभागं विधाय जीवेषु तत्प्रदर्शनम् १२४	१		४९२ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ताभिधानम् १३०	२	
४७० अत्र कर्मप्रकृतीनां बन्धो वेदना सत्ता च कियतीनामित्यस्य कथनम् १२४	१२		४९३ चतुर्थगुणस्थानस्वरूपम् ... १३०	८	
४७१ द्वितीयगुणस्थानस्य रूपम् ... १२४	१७		४९४ तद्भावार्यकथनम् १३०	१४	
४७२ तदर्थवर्णनम् १२४	२०		४९५ औपशमिकक्षायोपशमिकयोर्विशेषप्रदर्शनम् १३०	२४	
४७३ ग्रन्थिसमीपगमनतद्भेदोपशमिकसम्यक्त्वलाभादिवर्णनम् १२४	२५		४९६ अस्योत्कृष्टस्थितिसमर्थनम् १३१	१	
४७४ अत्र कर्मप्रथिकमतसिद्धान्तमताभिधानम् १२५	१२		४९७ सम्यक्त्वोत्पत्तिनिदानप्रदर्शनम् १३१	५	
४७५ उपशमसम्यक्त्वस्वरूपम् ... १२५	२३		४९८ निसर्गसम्यक्त्वादिस्थिरवर्णनम् १३१	९	
४७६ तद्भेदवर्णनम् १२५	२८		४९९ सम्यक्त्वलाभकालकथनम् ... १३१	१६	
४७७ करणत्रयस्वरूपम् १२६	८		५०० अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्तानां वर्णनम् १३१	१९	
४७८ आयुषो वर्जने कारणप्रदर्शनम् १२६	१६		५०१ पञ्चमगुणस्थानस्वरूपम् .. १३१	२४	
४७९ यथाप्रवृत्तिकरणाधिकारिकथनम् १२६	२१		५०२ विरताविरतैर्मङ्गादिकप्रदर्शनम् १३२	१	
४८० अपूर्वकरणस्वरूपम् १२६	२४		५०३ जघन्यमध्यमोक्तप्रदेशविरतिप्रदर्शनम् १३२	१२	
४८१ अनिवृत्तिकरणस्वरूपम् .. १२७	४				

विषया.	पृ.	पं.	विषया	पृ.	पं.
५०४ द्वादशाणुव्रतनामकथनम् ...	१३२	१९	५३० प्रथमगुणव्रतस्य पञ्चातिचार-		
५०५ व्रतानामणुत्वकथनम्...	१३२	२०	वर्णनम्	१४४	१
५०६ हिंसाया मेदप्रदर्शनम्...	१३२	२३	५३१ द्वितीयगुणव्रतस्य पञ्चाति-		
५०७ प्रथमाणुव्रतस्वरूपम्...	१३३	१३	चारदर्शनम्	१४४	११
५०८ द्वितीयाणुव्रतवर्णनम्...	१३३	१९	५३२ तृतीयगुणव्रतस्य पञ्चाति-		
५०९ न्यासनिह्वयस्य पृथग्वचने			चाराः	१४४	२६
कारणकथनम्	१३३	२७	५३३ प्रथमशिक्षापदव्रतातिचाराः	१४५	२३
५१० सुतीयाणुव्रतनिरूपणम् ...	१३४	६	५३४ कायदुष्पणिधानादीनामति-		
५११ चतुर्थाणुव्रतनिरूपणम् ...	१३४	१५	चारत्वसमर्थनम्... ..	१४६	३
५१२ पञ्चमाणुव्रतनिरूपणम् ...	१३४	२४	५३५ द्वितीयशिक्षाव्रतातिचाराः...	१४६	१८
५१३ प्रथमगुणव्रतस्वरूपम् ..	१३५	२	५३६ तृतीयशिक्षापदव्रतातिचाराः	१४७	१३
५१४ द्वितीयगुणव्रतम्	१३५	१०	५३७ चतुर्थशिक्षापदव्रतातिचाराः	१४७	२७
५१५ तृतीयगुणव्रतम्	१३५	२४	५३८ अतिचारत्वे मतान्तरप्रदर्श-		
५१६ अनर्थदण्डमेदप्ररूपणम् ...	१३५	२८	नम्... ..	१४८	९
५१७ शिक्षापदव्रतगुणव्रतयोर्मेद-			५३९ पञ्चमगुणस्थानस्योत्कृष्टस्थि-		
कथनम्	१३६	२४	तिकथनम्	१४८	१४
५१८ शिक्षापदव्रतमेदा	१३६	२९	५४० अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता-		
५१९ सामायिकस्वरूपम्	१३७	२	नामभिधानम्	१४८	१८
५२० देशावकाशिकस्वरूपम् ...	१३७	१२	५४१ षष्ठगुणस्थानवर्णनम्...	१४८	२३
५२१ पोषध्वतस्वरूपम्	१३७	२१	५४२ विशुद्धिकर्माप्रकर्षवर्णनम्...	१४९	६
५२२ पोषधोपवासमेदप्रदर्शनम्...	१३७	२७	५४३ गुणस्थानस्यास्यस्थितौ मत-		
५२३ अतिधिसंविभागस्वरूपम्...	१३८	१३	मेदप्रदर्शनम्	१४९	८
५२४ सभ्यगृष्टिदेशविरतानामति-			५४४ भगवत्पुनसारेण पूर्वकोटिस्थ-		
चारसम्भवसमर्थनम्...	१३९	१६	वस्थाप्रदर्शनम्...	१४९	११
५२५ प्रथमव्रतस्य पञ्चातिचारव-			५४५ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्तानां		
र्णनम्	१३९	२८	ध्यावर्णनम्	१४९	१४
५२६ द्वितीयव्रतस्य पञ्चातिचार-			५४६ सप्तमगुणस्थानस्वरूपम् ...	१४९	१८
वर्णनम्	१४०	७	५४७ अत्र निरालम्बनध्यानप्रारम्भ		
५२७ तृतीयव्रतस्य पञ्चातिचारप्र-			इति वर्णनम्	१४९	२३
दर्शनम्	१४१	५	५४८ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ताना-		
५२८ चतुर्थव्रतस्य पञ्चातिचारप्र-			मभिधानम्... ..	१५०	५
दर्शनम्	१४२	१	५४९ अष्टमगुणस्थानस्वरूपम् ...	१५०	१०
५२९ पञ्चमव्रतस्य पञ्चातिचार-			५५० स्थितिधातादिस्वरूपम् ...	१५०	१८
कथनम्	१४३	३	५५१ गुणसंक्रमणस्वरूपम् ...	१५१	७

विषया	पृ	पं	विषया	पृ	पं
५५२ सक्रमयोग्यप्रहेत्यभिधानम्...	१५१	१२	५७३ मानादिनां प्रतिपन्नस्य विशंप्रदर्शनम्...	१५६	१
५५३ अपूर्वस्थितिवन्धस्वरूपम् ...	१५१	२१	५७४ किट्टिवेदनाद्धारवर्णनम् ...	१५६	५
५५४ गुणस्थानस्यास्यकालमानम्	१५१	२४	५७५ कदा क्षीणकपायो भवतीत्यस्य प्रकाशनम्...	१५७	१९
५५५ अत्र जीवस्य क्षपकोपशमक- त्वाभ्यां द्वैविध्यसमर्थनम् ...	१५१	२५	५७६ क्षीणकपायाद्धाया चरमसंख्ये- यभागे कर्तव्यप्रकटनम् ...	१५७	२३
५५६ क्षप्यवसायस्थानानामनुक्षण- मधिकाधिकत्वघर्णनम् ...	१५१	२७	५७७ केवलीभयनघर्णनम् ...	१५८	२
५५७ क्षपकधेणिप्रतिपत्प्रदर्शनम्	१५२	११	५७८ उपशमधेणिप्रारम्भककथनम्	१५८	२
५५८ अनन्तानुबन्धिनां त्रिसंयोज- नायाः घर्णनहेतु ...	१५२	१४	५७९ तत्र मतान्तरप्रदर्शनम् ...	१५८	४
५५९ तद्विसंयोजकानां घर्णनम् ...	१५२	१५	५८० अनन्तानुबन्धुपशमनानिरूप- णम् ...	१५८	५
५६० अनन्तानुबन्धिनां क्षपणाय यो- ग्यकरणाभिधानम् ...	१५२	१८	५८१ उपशमनास्वरूपम् ..	१५८	२०
५६१ उद्धलनासंक्रमाभिधानम् ...	१५३	१	५८२ मतान्तरेणानन्तानुबन्धिनां यि- संयोजनैयेतिवर्णनम् ...	१५८	२३
५६२ प्राप्तानिवृत्तिकरणकृत्यम् ...	१५३	६	५८३ दर्शनत्रिकोपशमनानिरूपण- तदधिकारिवर्णनञ्च ...	१५९	१
५६३ दर्शनमोहनीयक्षपणारम्भक- प्रदर्शनम् ..	१५३	१०	५८४ चारित्रमोहोपशमनावर्णनम्	१५९	९
५६४ तत्रानिवृत्तिकरणाद्धायां कर्त- व्यघर्णनम् ...	१५३	१२	५८५ लोभवेदनाद्धाया विभागत्रय- घर्णनम् ...	१६०	८
५६५ धर्मायुपः क्षपकधेण्यारम्भे- विशेषवर्णनम् ..	१५४	२२	५८६ उपशान्तमोहात्पतने हेतुद्वय- प्रदर्शनम्...	१६०	२२
५६६ अथर्मायुपस्तथात्वे चारित्र- मोहनीयक्षपणारम्भस्य नि- यम इति वर्णनम्...	१५४	३	५८७ गुणस्थानेऽस्मिन् कर्मणां व- न्धवेदनासत्तानां वर्णनम् ...	१६१	३
५६७ करणविशेषाणां तत्राभिधानम्	१५४	३	५८८ नयमगुणस्थानस्वरूपम् ...	१६१	८
५६८ षोडशकर्मक्षपणविषये मत- भेदः ...	१५४	१४	५८९ तदर्थवर्णनम् ...	१६१	१४
५६९ ततो नवनोकपायक्षपणवर्ण- नम्...	१५४	१६	५९० अत्र क्षपकेण क्षीयमानकर्मप्रकृ- तिवर्णनम्...	१६१	२३
५७० स्पर्धकघर्णनम्...	१५५	५	५९१ उपशमकेनोपशम्यमानकर्मप्र- कृतिवर्णनम् ...	१६२	२
५७१ किट्टिकरणाद्धानिरूपणे किट्टि- स्वरूपवर्णनम् ...	१५५	२१	५९२ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता- नां प्रदर्शनम् ...	१६२	३
५७२ स्थूलजातिभेदपेक्षया किट्टी- नां द्वादशधा कल्पनप्रदर्शनम्	१५५	२४	५९३ दशमगुणस्थानस्वरूपम् ...	१६२	९

विषयाः

पृ. पं.

५९४ अत ऊर्ध्वं क्षपकोपशमकयोर्ग- न्तव्यस्थानस्याभिधानम् ...	१६२	१५
५९५ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता- संख्यावर्णनम् ...	१६२	१८
५९६ एकादशगुणस्थानस्वरूपम्	१६२	२२
५९७ आसंसारमेकस्योपधेयिञ्च- तुःकृत्व इति वर्णनम् ...	१६३	७
५९८ अत्रागमाभिप्रायप्रदर्शनम्...	१६३	१०
५९९ उपशमधेयत्वरूपकानाम- विरतादीनां कथमत्र मिथ्या- त्वादीनामुपशमनेत्यस्य स- माधानम्...	१६३	११
६०० उपशमक्षयोपशमयोर्विशेष- प्रदर्शनम्...	१६३	१४
६०१ तथात्वेऽपि न सम्यक्त्यवि- द्यात इति वर्णनम् ...	१६३	१६
६०२ अत्र कर्मणां बन्धवेदनास- त्तासंख्यावर्णनम् ...	१६३	२५
६०३ द्वादशगुणस्थानस्वरूपम् ...	१६४	१
६०४ क्षपकधेयिरामयमेकवारमेवे- त्यभिधानम् ...	१६४	८
६०५ केवलज्ञानप्राप्तिकथनम् ..	१६४	६
६०६ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता- संख्याकथनम् ...	१६४	८
६०७ तत्तद्गुणस्थानेषु कर्मप्रकृ- तिक्षयप्रदर्शनम् ...	१६४	११
६०८ त्रयोदशगुणस्थानस्वरूपम् ..	१६४	१६
६०९ सप्रभेदं योगवर्णनम् ...	१६४	१९
६१० केवलिनो योगत्रयस्य फलप्रद- र्शनम् ...	१६५	१
६११ सयोगिकेवलिनो भेदप्रदर्शनम्	१६५	४
६१२ एतद्गुणस्थानकालमानम्	१६५	७
६१३ समुद्घातवर्णनम् ...	१६५	११
६१४ तद्भेदाः ...	१६५	१४

विषया.

पृ. पं.

६१५ केवलिसमुद्घातवर्णनम् ...	१६५	१९
६१६ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता- संख्यावर्णनम् ...	१६५	२५
६१७ चतुर्दशगुणस्थानस्वरूपम् ...	१६६	१
६१८ शैलेशीशब्दव्युत्पत्तिः ...	१६६	५
६१९ शैलेशीकमः ...	१६६	७
६२० अत्र कर्मक्षयप्रदर्शनम्...	१६६	१९
६२१ अत्र कर्मणां बन्धवेदनासत्ता- संख्याप्रदर्शनम् ..	१६७	४
६२२ भेदपूर्वकं समित्यादीनां नि- रूपणम् ...	१६७	१०
६२३ समितिलक्षणं पदकृत्यञ्च...	१६७	१६
६२४ सपदकृत्यमीर्यासमितिलक्ष- णम् ...	१६७	२३
६२५ भाषासमितेर्लक्षणम् ...	१६८	२
६२६ एषणासमितेर्लक्षणम् ...	१६८	६
६२७ आदाननिक्षेपणासमितेर्लक्ष- णम्...	१६८	१४
६२८ उत्सर्गसमितेर्लक्षणम् ...	१६८	१९
६२९ सप्रभेदं गुप्तिस्वरूपम् ...	१६८	२५
६३० सपदकृत्यं गुप्तिर्लक्षणम् ...	१६९	५
६३१ कायगुप्तिर्लक्षणम् ...	१६९	१२
६३२ तत्र शास्त्रीयनियमप्रदर्शनम्	१६९	१५
६३३ नियमान्तरस्यापि प्रदर्शनम्	१६९	२५
६३४ वागुप्तिर्लक्षणं तद्वटकप- दार्थञ्च ...	१७०	७
६३५ भाषासमित्यतिव्याप्तिप- रिहारः ...	१७०	१५
६३६ मनोगुप्तिस्वरूपम्, ...	१७०	१९
६३७ परीपहस्वरूपम् ...	१७०	२५
६३८ परीपहशब्दव्युत्पत्तिः...	१७०	२६
६३९ सपदकृत्यं तल्लक्षणम्...	१७१	२
६४० नयैः परीपहस्वामिप्रवर्णनम्...	१७१	४
६४१ नयैरेवामुत्पादकद्रव्यवर्णनम्	१७१	८

विषया पृ. पं.

६४२ नयैस्तत्कालवर्णनम्	१७१	१९
६४३ परिपह्यमेदप्रदर्शनम्	१७१	२४
६४४ झुघादयो न परीपहा इति वर्णनम्	१७२	१०
६४५ झुघादीपहस्वरूपम्	१७२	१३
६४६ झुघासम्भवगुणस्थानप्रद- र्शनम्	१७२	२१
६४७ पिपासापरीपहस्वरूपम्	१७२	२२
६४८ शीतपरीपहस्वरूपम्	१७२	२७
६४९ उष्णपरीपहस्वरूपम्	१७३	२
६५० दंशपरीपहादित्स्वरूपम् ..	१७३	९
६५१ झुघादिपरीपहाणां चारित्र- मोहनीयक्षयोपशमजन्यत्व वर्णनम्	१७३	१४
६५२ वेदनीयक्षयोपशमजन्या इत्य- स्य भाषायाः	१७३	१९
६५३ अथर्वपरीपहस्वरूपम्	१७४	३
६५४ अरतिपरीपहस्वरूपम्	१७४	९
६५५ स्त्रीपरीपहस्वरूपम्	१७४	१३
६५६ अथर्व्यादिपरीपहाणां चारि- त्रमोहनीयक्षयोपशमजन्य- त्वकथनम्	१७४	१७
६५७ चर्यापरीपहादित्स्वरूपम्	१७४	२४
६५८ चर्याद्विविधप्रदर्शनम्	१७५	५
६५९ चर्यापरीपहस्य चारित्रमो- हनीयक्षयोपशमजन्यत्व वर्णनम्	१७५	८
६६० निपादापरीपहस्वरूपम्	१७५	१०
६६१ अस्य चारित्रमोहनीयक्ष- योपशमजन्यत्वम्	१७५	१६
६६२ शब्दापरीपहस्वरूपम्	१७५	१८
६६३ अस्य चारित्रमोहनीयक्षयोप- शमजन्यत्वमिति वर्णनं	१७५	२२
६६४ आक्रोशपरीपहस्वरूपम्	१७५	२४

विषया पृ. पं.

६६५ अस्य चारित्रमोहनीयक्षयो- पशमजन्यत्वकथनम्	१७६	४
६६६ वधपरीपहस्वरूपम्	१७६	५
६६७ अस्य चारित्रमोहनीयक्षयोप- शमजन्यत्वकथनम्	१७६	१०
६६८ याचनादिपरीपहस्वरूपाणि	१७६	१४
६६९ याचनापरीपहलक्षणम्	१७६	२०
६७० अस्य चारित्रमोहनीयक्षयोप- शमजन्यत्ववर्णनम्	१७६	२२
६७१ अलामपरीपहस्वरूपम्	१७६	२४
६७२ लामान्तरायक्षयोपशमज- न्यत्वमस्येति वर्णनम्	१७७	१
६७३ रोगपरीपहस्वरूपम्	१७७	२
६७४ तुणस्पृशपरीपहादित्स्वरूपम्	१७७	११
६७५ मलपरीपहानिरूपणम्	१७७	२५
६७६ चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्य- त्वमेवास्मिन् वर्णनं	१७८	२
६७७ सत्कारपरीपहाभिधानम्	१७८	४
६७८ अस्य चारित्रमोहनीयक्ष- योपशमजन्यत्वकथनम्	१७८	९
६७९ प्रज्ञापरीपहवर्णनम्	१७८	१०
६८० अस्य ज्ञानावरणक्षयोपशम- जन्यत्ववर्णनम्	१७८	१४
६८१ अज्ञानपरीपहस्वरूपम्	१७८	१६
६८२ अस्य ज्ञानावरणक्षयोपशम- जन्यत्वकथनम्	१७८	१९
६८३ सम्यक्त्वपरीपहस्वरूपम्	१७८	२१
६८४ अस्य दर्शनमोहनीयक्षयोप- शमजन्यत्ववर्णनम्	१७८	२४
६८५ एकत्र जीवे यतस्तत्त्वसंख्या कथनम्	१७८	२६
६८६ सप्रमेदं यतिधर्मस्वरूपम् ...	१७९	४
६८७ सपद्मत्वं यतिधर्मलक्षणम्	१७९	७
६८८ सप्रमेदं भावनास्वरूपम्	१७९	१८

विषया	पृ.	पं.	विषया	पृ.	पं.
६८९ सपदकृत्यं तल्लक्षणम् ...	१७९	२२	७१९ श्रुतद्वारविचारः ...	१८८	१६
६९० सप्रभेदं चारित्र्यस्वरूपम् ...	१८०	४	७२० ज्ञानद्वारेऽस्य द्वारस्यान्तर्भाव		
६९१ तद्भाषार्थः ...	१८०	६	इति कथनम् ...	१८८	२१
६९२ चारित्र्यस्यानेकधा विभाग-			७२१ तीर्थद्वारविचारः ...	१८९	२
प्रदर्शनम्... ..	१८०	१५	७२२ लिङ्गद्वारविचारः ...	१८९	७
६९३ सामायिकस्वरूपम् ...	१८०	२२	७२३ लिङ्गभेदप्रदर्शनम् ...	१८९	१०
६९४ लक्षणपदकृत्यम्... ..	१८०	२७	७२४ शरीरद्वारविचारः ...	१८९	१४
६९५ अस्य गुप्तिभिन्नत्वसमर्थनम्	१८१	६	७२५ क्षेत्रद्वारविचारः ...	१८९	२१
६९६ इत्येककालसामायिकस्वरूपम्	१८१	९	७२६ जन्मसद्भावाद्यशब्दार्थः...	१९०	१
६९७ यावज्जीवकालसामायिक			७२७ कर्माकर्मभूमिप्रदर्शनम् ...	१९०	४
स्वरूपम्... ..	१८१	१४	७२८ कालद्वारविचारः ...	१९०	१०
६९८ छेदोपस्थापनस्वरूपम् ...	१८१	२३	७२९ कालभेदप्रदर्शनम् ...	१९०	१८
६९९ निरतिचारस्वरूपम् ...	१८२	७	७३० तेषां क्षेत्रप्रदर्शनम् ...	१९०	१९
७०० सातिचारस्वरूपम् ...	१८२	८	७३१ तत्सद्वत्कृतुस्यकालवर्षक्षेत्र		
७०१ परिहारविशुद्धिकस्यरूपम्...	१८२	१२	वर्णनम् ...	१९०	२६
७०२ तपोविशेषप्रतिषेधनम् ..	१८२	२१	७३२ परिहारविशुद्धिसंयताश्रयेण-		
७०३ परिहारविशुद्धिकामां क्षेत्र			कालविचारः ...	१९१	५
कालवर्णनम् ...	१८३	१५	७३३ सूक्ष्मसम्पराधयथाख्याता-		
७०४ सूक्ष्मसम्पराधयस्वरूपम् ..	१८३	२२	श्रयेण तद्विचारः ...	१९१	१४
७०५ तद्द्वैविध्यस्यरूपवर्णनम् ...	१८४	१	७३४ अपगतवेदयोरतयोस्संहरण-		
७०६ यथाख्यातस्यरूपम् ...	१८४	१२	समर्थनम्... ..	१९१	२४
७०७ एतद्द्वैविध्यस्यरूपवर्णनम्...	१८४	१७	७३५ उत्सर्पिण्यादिकालस्वरूपम्...	१९२	२
७०८ पञ्चविंशद्द्वारनामानि...	१८५	३	७३६ अवसर्पिण्याः प्रथमं विभागो		
७०९ प्रकृष्टपनाद्वारविचारः...	१८५	१०	हेतुवर्णनम् ...	१९२	१४
७१० वेदद्वारविचारः...	१८५	२३	७३७ परिमाणेन सहारकाणां व्यु-		
७११ रागद्वारविचारः ...	१८६	१०	त्पत्तिः ...	१९२	१५
७१२ कल्पद्वारविचारः ...	१८६	१६	७३८ अरकेषु मनुष्याणां शरीरो-		
७१३ स्थितास्थितकल्पपरिचयः ..	१८६	२२	च्छायादिवर्णनम्...	१९२	२४
७१४ प्रकारान्तरेण कल्पद्वारवि			७३९ गतिद्वारविचारः ...	१९३	१२
चारः ...	१८७	३	७४० देवलोकनामनिर्देशः ...	१९४	१२
७१५ चारित्र्यद्वारविचारः ...	१८७	८	७४१ सौधमादिदेवलोकानां स्थि-		
७१६ प्रतिसेवनाद्वारविचारः ...	१८७	१८	तिव्यवस्था ...	१९४	१९
७१७ प्रतिसेवनापदव्युत्पत्तिः ...	१८७	२१	७४२ कल्पोपपन्नशब्दार्थः...	१९५	३
७१८ ज्ञानद्वारविचारः ...	१८८	७	७४३ विजयादिशब्दनिर्दिष्टः ...	१९५	८

विषया	पृ. पं.	विषया:	पृ. पं.
७४४ ज्योतिष्कादीनां नामनिर्देशः १९५ १९		७७० उदीरणास्वरूपम् ... २०२ १६	
७४५ तेषां विमानप्रस्तारस्थानय- र्णनम् ... १९५ २२		७७१ उपसम्पद्धानद्वारविचारः ... २०३ ६	
७४६ चन्द्रादीनां द्वैविध्यवर्णनम् १९६ २		७७२ उपसम्पद्धानद्वारार्थः... २०३ १७	
७४७ द्यन्तराष्ट्रनिर्घनम् ... १९६ ६		७७३ संज्ञाद्वारविचारः ... २०४ ४	
७४८ मथनायासयोर्भेदकथनम् ... १९६ १५		७७४ संज्ञास्वरूपभेदाश्च ... २०४ ८	
७४९ सयमद्वारविचारः ... १९६ १९		७७५ आहारकद्वारविचारः... २०४ १७	
७५० चारित्र्यद्वारादस्य भेदवर्णनम् १९६ २२		७७६ मयद्वारविचारः ... २०५ २	
७५१ सयमस्थानस्याल्पपहुत्वा- चिन्तायामसत्स्थापनया सयमस्थानप्रदर्शनम् ... १९६ २८		७७७ आकर्षणद्वारविचार एकमया- धयेण ... २०५ १३	
७५२ सन्निकर्षद्वारविचारः ... १९७ ७		७७८ नानामयाधयेण तद्विचारः २०६ ४	
७५३ सजातीयविजातीयापेक्षया सामायिकस्य हीनाधिकसम- त्ववर्णनम् ... १९७ १४		७७९ कालमानद्वारविचार एक जीवापेक्षया ... २०६ २३	
७५४ छेदोपस्थापनीयादेः तदपे- क्षया तद्वर्णनम्... १९७ २७		७८० नानाजीवापेक्षया तद्विचारः २०७ १२	
७५५ तन्त्राल्पपहुत्वचिन्ता ... १९८ १६		७८१ अन्तरद्वारविचार एकजीवा पेक्षया ... २०८ ४	
७५६ योगद्वारविचारः ... १९८ २४		७८२ पृथक्स्थापेक्षया तद्विचारः... २०८ १२	
७५७ उपयोगद्वारविचारः... १९९ २		७८३ समुद्रघातद्वारविचारः ... २०९ ४	
७५८ कपायद्वारविचारः ... १९९ १२		७८४ समुद्रघातस्वरूपम् तद्वेदश्च २०९ ८	
७५९ लेदयाद्वारविचारः ... १९९ २७		७८५ तेषु निमित्तमृतकर्मकथनम् २०९ ११	
७६० किरूपा लेदयेत्यस्य समा- धानम् ... २०० ४		७८६ क्षेत्रद्वारविचारः... २०९ १६	
७६१ लेदयाया भेदाः .. २०० १०		७८७ स्पर्शनाद्वारविचारः .. २१० ८	
७६२ शुभाशुभलेदयाकथनम् .. २०० १२		७८८ भावद्वारविचारः .. २१० १५	
७६३ परिणामद्वारविचारः... २०० १९		७८९ परिमाणद्वारविचारः... २१० २२	
७६४ परिणामभेदकथनम् ... २०१ १		७९० परिहारविशुद्धयादीनां परि- माणविचारः ... २११ १३	
७६५ क्रिञ्चिदूनपूर्वकोटिसाधनम् २०१ १४		७९१ अल्पपहुत्वद्वारम् ... २११ २५	
७६६ गन्धद्वारविचारः ... २०१ १८		७९२ संवरनिरूपणोपसंहारः ... २१२ १०	
७६७ आयुर्वन्धकाः के इत्यस्य समाधानम् ... २०१ २२		अष्टमः किरणः	
७६८ वेदनाद्वारविचारः ... २०२ ५		७९३ निर्जलक्षणम् ... २१२ १७	
७६९ उदीरणाद्वारविचारः... २०२ १२		७९४ तल्लक्षणमावाधवर्णनम् ... २१२ १८	
		७९५ निर्जराद्वैविध्यवर्णनम् .. २१३ २	
		७९६ विषाकोदयस्वरूपम् ' ... २१३ ९	
		७९७ उदयावलि काप्रवेशद्वैविध्यम् २१३ १३	

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
७१८ प्रदेशोदयस्वरूपम् ...	२१३	१६	८२५ प्रतिक्रमणनिरूपणम् ...	२२१	४
७१९ पुनर्निर्जरायाः विभागः ...	२१३	२६	८२६ मिथुननिरूपणम् ...	२२१	११
८०० सकामनिर्जरास्वरूपम् ...	२१४	११	८२७ विवेकनिरूपणम् ...	२२१	१२
८०१ अकामनिर्जरास्वरूपम् ...	२१४	१७	८२८ व्युत्सर्गस्वरूपम् ...	२२२	७
८०२ द्रव्यभावनिर्जरास्वरूपम् ...	२१४	२३	८२९ प्रायश्चित्तान्तर्गततपोनिरू-		
८०३ तपसः स्वरूपम् ...	२१५	२	पणम् ...	२२२	१३
८०४ अलक्ष्यवृत्तीनां कर्मणां तप-			८३० छेदस्वरूपम् ...	२२२	१८
सा क्षय इति वर्णनम् ...	२१५	९	८३१ मूलस्वरूपम् ...	२२३	५
८०५ याज्ञतपोमेदप्रदर्शनम् ...	२१५	१८	८३२ अनवस्थाप्यस्वरूपम् ...	२२३	११
८०६ अनशनस्वरूपम् ...	२१५	२३	८३३ पाराश्रितस्वरूपम् ...	२२३	२१
८०७ पावज्जीवस्य विभागः पादपो-			८३४ उपाध्यायस्यानवस्थाप्यान्तं		
पगमनमेदाश्च ...	२१६	३	मूलान्तं सामान्यसाधूनां		
८०८ शङ्किनीस्वरूपम् ...	२१६	७	प्रायश्चित्तमित्यभिधानम् ...	२२४	७
८०९ भक्तप्रत्याख्यानस्वरूपम् ...	२१६	११	८३५ यिनयस्वरूपम् ...	२२४	१५
८१० ऊनोदरिकास्वरूपकथनम् ...	२१६	१७	८३६ तद्देवाः ...	२२४	२०
८११ वृत्तिसंक्षेपस्वरूपकथनम् ...	२१७	४	८३७ ज्ञानयिनयस्वरूपम् ...	२२४	२२
८१२ रसत्यागवर्णनम् ...	२१७	१३	८३८ दर्शनयिनयस्वरूपम् ...	२२५	२
८१३ विरसपदार्थाभावशंकास-			८३९ चारित्रियिनयस्वरूपम् ...	२२५	५
माधानम् ...	२१७	२०	८४० उपचारयिनयस्वरूपम् ...	२२५	६
८१४ विवृतिमेदवर्णनम् ...	२१७	२२	८४१ सप्रमेदवैयावृत्त्यनिरूपणम्	२२५	१५
८१५ अनशनोदरिकारसत्यागानां-			८४२ सेवायाः विषयः फलञ्च ...	२२५	२०
वृत्तिसंक्षेपाद्विभक्त्यसम-			८४३ स्वाध्यायस्वरूपम् ...	२२६	४
थनम् ...	२१८	११	८४४ कालवेलास्वाध्यायभेदाः		
८१६ कायहेरास्वरूपम् ...	२१८	१७	फलञ्च ...	२२६	६
८१७ संलीनतानिरूपणं भेदश्च ...	२१९	२	८४५ ध्यानस्वरूपम् ...	२२६	२०
८१८ इन्द्रियसंलीनतादीनां निरू-			८४६ लक्षणार्थस्फुटीकरणम् ...	२२७	४
पणम् ...	२१९	११	८४७ लक्षणेऽव्याप्तिशंका समाधा-		
८१९ आभ्यन्तरतपोविभागः ...	२१९	२१	नञ्च ...	२२७	१३
८२० सप्रभेदं प्रायश्चित्तस्वरूपम्	२१९	२५	८४८ ध्यानभेदाः ...	२२७	२४
८२१ प्रायश्चित्तलक्षणं पदकृत्यञ्च ...	२२०	४	८४९ आर्त्तध्यानलक्षणम् ...	२२८	५
८२२ तत्त्वार्थे नवविधत्वं प्राय-			८५० तद्भेदप्रदर्शनम् ...	२२८	८
श्चित्तस्येति कथनम् ...	२२०	१०	८५१ आर्त्तकार्यस्य विशेषणमुत्तेन		
८२३ आलोचनस्वरूपम् ...	२२०	१३	प्रदर्शनम् ...	२२८	१५
८२४ तद्भावाध्ववर्णनम् ...	२२०	१६	८५२ अस्य ध्यात्ववर्णनम् ...	२२८	१८

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
८५३ रौद्रेध्यानलक्षणम्	२२८	२२	८७८ तद्विचारः	२३६	५
८५४ तद्वेदनिरूपणम्	२२९	१	८७९ कर्मसाधनम्	२३६	२६
८५५ तत्कार्यप्रदर्शनम्	२२९	४	८८० कर्मणः पौष्ट्रलिकत्वसमर्थ-		
८५६ तद्व्याप्त्यवर्णनम्	२२९	७	नम्	२३७	३
८५७ धर्मध्यानलक्षणम्	२२९	११	८८१ कर्मसमूहात्मककर्मणशरी-		
८५८ तद्वेदवर्णनम्	२२९	१३	रस्य मूर्तत्वेऽप्यप्रत्यक्षत्व-		
८५९ भावनानां धर्मध्यानभिद्यत्व-			समर्थनम्	२३७	१६
समर्थनम्	२३०	२०	८८२ बन्धकारणकथनम्	२३८	६
८६० तद्व्याप्त्यवर्णनम्	२३०	२३	८८३ मिथ्यादृष्ट्यादीनां बन्धका-		
८६१ अस्य भावनाचलत्वनक्रमा-			रणसंस्कारकथनम्	२३८	७
दीनां कथनम्	२३०	२६	८८४ प्रमादस्वरूपं तदेतदध्व	२३८	१५
८६२ देशकालादीनां वर्णनम्	२३१	५	८८५ सप्रमेदं मिथ्यात्वस्वरूपम्	२३९	१
८६३ शुक्लध्यानस्वरूपम् मेदध्व	२३१	२१	८८६ आभिप्रद्विकलक्षणम्	२३९	८
८६४ पृथक्त्ववितर्कस्वरूपम्	२३२	२	८८७ तत्पदवृत्त्यम्	२३९	१२
८६५ अस्य सविचारत्वकथनम्	२३२	१४	८८८ अनाभिप्रद्विकलक्षणम्	२३९	१८
८६६ एकत्ववितर्कस्वरूपम्	२३२	१९	८८९ तत्पदवृत्त्यम्	२३९	२१
८६७ अस्याविचारत्ववर्णनम्	२३२	२६	८९० आभिनिवेशिकलक्षणम्	२४०	४
८६८ सूक्ष्मक्रियस्वरूपम्	२३३	२	८९१ तत्पदप्रयोजनम्	२४०	५
८६९ ध्युपरतक्रियस्वरूपम्	२३३	१०	८९२ सांशयिकस्वरूपम्	२४०	१५
८७० मेदद्वयस्यास्य मनसोऽभा-			८९३ तद्भावाध्ववर्णनम्	२४०	१६
वेन ध्यानत्वं कथमिति शङ्का-			८९४ अनाभोयिकस्वरूपम्	२४०	२२
समाधानम्	२३३	१४	८९५ तद्भावाध्ववर्णनम्	२४०	२३
८७१ शुक्लध्यानरयाधिकारिकथ-			८९६ द्वादशविधारतित्वरूपम्	२४१	४
नम्	२३३	२१	८९७ द्विसादीनां व्रतत्वशङ्का-		
८७२ अस्य भावनादेशकालासना-			निरासः	२४१	१२
दीनां वर्णनम्	२३४	१	८९८ पञ्चविंशतिविधकषायवर्ण-		
८७३ एकेंद्रियादिपट्टिद्विधा-			नम्	२४१	२२
नाश्रित्य ध्यानविचारः	२३४	१२	८९९ पञ्चदशयोगवर्णनम्	२४२	७
८७४ व्युत्सर्गस्वरूपम्	२३५	९	९०० योगशब्दस्यानेकार्थप्रदर्शनम्	२४२	१०
८७५ अपरिग्रहप्रायश्चित्तविशेषा-			९०१ द्रव्यभावयोगवर्णनम्	२४२	१३
भ्यामस्य भेदकथनम्	२३५	१५	९०२ भावयोगस्य द्वैविध्यप्रदर्श-		
८७६ निर्जरानिरूपणोपसंहारः	२३५	२१	नम्	२४२	१६
नवमः किरणः			९०३ प्रकारान्तरेण द्रव्यभावयोग-		
८७७ बन्धलक्षणम्	२३६	४	वर्णनम्	२४२	१७

विषया पृ. पं.

९०४ शुभाशुभशुभाशुभरूपेण द्रव्य- योगस्य वैविध्यम् २४२ १९	
९०५ भावयोगस्य शुभाशुभरूप- तृतीयभेदो नास्तीति वर्णनम् २४२ २१	
९०६ मनोवाग्ययोगयोः काययो- गेन भिन्नत्वकथनम्... .. २४३ १६	
९०७ प्राणापानव्यापारन्यातिरि- क्तत्वनिरासः २४३ २२	
९०८ प्रकृतियन्धस्वरूपम्... .. २४४ १३	
९०९ स्थितियन्धस्वरूपम्... .. २४५ १२	
९१० रसबन्धस्वरूपम् २४५ २५	
९११ विषाकानुभवस्य द्वैविध्य- वर्णनम् २४६ २	
९१२ रसस्यैकस्थानिकत्वादिप्रद- र्शनम् २४६ ६	
९१३ अशुभप्रकृतीनामेकस्थानि- कत्वादिप्रदर्शनम् २४६ १२	
९१४ शुभप्रकृतीनामेकस्थानिक- रसाभाववर्णनम्... .. २४६ १३	
९१५ सप्तदशविधकर्मभिन्नाशुभ- प्रकृतिनामप्येकस्थानिक- रसो नास्तितीति वर्णनम् ... २४६ १४	
९१६ शुभानामेकस्थानिकरसाभा- वे कारणवर्णनम् २४६ १९	
९१७ ज्ञानावरणादीनामनुभाग संख्यावर्णनम्... .. २४७ १४	
९१८ प्रदेशबन्धस्वरूपम् २४७ १९	
९१९ अष्टविधबन्धकादीनां दलि- कमागामिधानम् २४७ २१	
९२० स्थित्यनुरोधेन भागे आयु- पेक्षया नामगोत्रयोस्संख्यात- गुणत्वापत्तेनिरासः २४८ ८	
९२१ पदं ज्ञानावरणाधपेक्षया मोहनीयभागस्य तद्विरासः... २४८ १२	

विषयाः पृ. पं.

९२२ उत्कृष्टजन्धप्रदेशबन्धाधि- कारिवर्णनम् २४८ १६	
९२३ प्रदेशबन्धस्य चतुर्विधत्व वर्णनम् २४८ १७	
९२४ ज्ञानदर्शनावरणवदनीयनाम- गोत्रान्तरायरूपमूलप्रकृति- पटकानुत्कृष्टप्रदेशबन्धस्य साधादिभेदेन चतुर्विधत्व- वर्णनम् २४८ २१	
९२५ जन्धयेऽजन्धये उत्कृष्टे च द्विप्रकारबन्धकथनम्... .. २४८ २८	
९२६ मोहस्यायुपक्ष चतुर्विधप्रदे- शबन्धे द्विविधो बन्धः ... २४९ ६	
९२७ योगस्थानादीनां प्रकृत्यादि- कं प्रति कारणत्ववर्णनम् ... २४९ १४	
९२८ बन्धादीनामेकविधाध्यवसा- यसाध्यत्ववर्णनम् २५० १	
९२९ करणानां भेदाः २५० १०	
९३० करणस्वरूपम्... .. २५० २१	
९३१ यन्धनकरणस्वरूपम्... .. २५१ १२	
९३२ चतुर्विधबन्धानां लक्षणा- न्तराणि २५१ २४	
९३३ स्थित्यनुसारेण ज्ञानावर- णीयादीनां भागवर्णनम् ... २५२ ८	
९३४ शुभाशुभाध्यवसायानां प्रत्ये- कमसंख्येयलोकाकाशप्रदेश- परिमाणत्वेऽपि शुभानां विशे- षाधिकत्ववर्णनम् २५२ २५	
९३५ अनुभागनिमित्ताध्यवसायेन नीरसकर्मपुद्गलेषु जीवप्रदण- समय एव ज्ञानाचारकत्वादि- विविचित्रस्वभावसरपरिणाम- वर्णनम् २५३ ५	
९३६ सङ्क्रमणकरणस्वरूपम् ... २५३ २१	

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
९३७ तद्वाचार्थवर्णनम्	२५३	२३	९६१ उपशमनाकरणस्वरूपम् ...	२६०	९
९३८ सङ्क्रमणस्य चतुर्विधत्वकथ- नम्	२५४	४	९६२ तस्याः कृतकरणाकृतकरण- भेदवर्णनम्	२६०	१४
९३९ केषां न पतद्ग्रहत्वमित्य- स्य वर्णनम्	२५४	९	९६३ कृतकरणोपशमनाभेदः ...	२६०	१९
९४० सकलकरणायोग्यप्रकृति- कथनम्	२५४	१५	९६४ अधिकारिवर्णनपूर्वकमौपश- मिकसम्यक्त्वलाभक्रमवर्ण- नम्	२६०	२२
९४१ ध्रुवाध्रुवसत्ताकर्मप्रकृतयः, ध्रुवसत्ताकानाञ्च संक्रममधि- कृत्य साद्यादिचतुर्विधत्वम्	२५४	१८	९६५ आभोगं विना विरतिपरिणा- माङ्गपृथक् पुनस्तौ प्रपित्सो- रकृतकरणत्वं आभोगाङ्गपृ- थक् तादृशस्य कृतकरणत्वमि- ति वर्णनम्	२६२	९
९४२ अध्रुवसत्कर्मणां साधध्रुव- त्वम्	२५४	२५	९६६ लक्षणे सक्रमणोद्घर्षनापव- र्त्तनाकरणायोग्यत्वस्यानभि- घाने कारणवर्णनम्	२६२	१५
९४३ सङ्क्रामकानां वर्णनम्	२५५	१	९६७ उदयपश्चादधिकृतिः	२६३	५
९४४ पतद्ग्रहध्रुवध्वनिनीमां चा- नुर्विध्यवर्णनम्	२५५	१४	९६८ ज्ञानावरणादिविंशतिप्रकृति भिन्नानां साधनादिकमुदीर- णायदिति वर्णनम्	२६३	१०
९४५ स्थितिसङ्क्रामाभिधानम् ...	२५५	२१	९६९ निषत्तिस्वरूपम्	२६३	१५
९४६ अनुभागसङ्क्रामाभिधानम् ...	२५६	१	९७० देशोपशमनावर्णनम्	२६३	२३
९४७ पञ्चविधप्रवेशसङ्क्रमवर्णनम्	२५६	६	९७१ मोहनीयादीनां देशोपशम- नामधिकृत्य प्रकृतिस्थानव- र्णनम्	२६४	१
९४८ उद्घर्त्तनाकरणस्वरूपम् ...	२५६	१४	९७२ निकाचनास्वरूपम्	२६४	२०
९४९ उद्घर्त्तनायोग्यानां वर्णनम् ...	२५६	१५	९७३ मूलप्रकृतिवन्धभेदवर्ण- नम्	२६४	२६
९५० अपवर्त्तनास्वरूपम्	२५७	२	९७४ तथाक्रमणोपन्यासे हेतुवर्ण- नम्	२६५	१
९५१ उदयावलिकायाहस्थितेरप- वर्त्तनेति वर्णनम्	२५७	४	९७५ एतेषां परस्परं व्यापव्यापक- भाववर्णनम्	२६५	२३
९५२ उदयावलिकास्वरूपम्	२५७	५	९७६ एतेषामवान्तरभेदकथनम् ..	२६६	१४
९५३ अतीत्यापनावर्णनम्	२५७	७	९७७ तत्समर्थनम्	२६६	१८
९५४ उद्गीरणाकरणस्वरूपम्	२५७	२०	९७८ ज्ञानावरणस्वरूपम्	२६७	८
९५५ तत्त्वमेदा	२५७	२३			
९५६ मूलप्रकृत्याश्रयेणोदीरकाणां वर्णनम्	२५८	११			
९५७ तदाश्रयेणोदीरणास्यानव- र्णनम्	२५८	१५			
९५८ स्थित्युदीरणावर्णनम्	२५८	२२			
९५९ अनुभागोदीरणावर्णनम्	२५८	२७			
९६० विपाकभेदाः पुद्गलविपाकि- त्यादिवर्णनञ्च	२५९	१६			

विषया	पृ	प
९७९ ज्ञानावरणस्य विशेषहेतुप्रदर्शनम्	२६७	१३
९८० दर्शनावरणस्वरूपम्	२६७	२०
९८१ चदनीयस्य स्वरूपम्	२६८	४
९८२ सदसद्वेदनीयस्य हेतवः	२६८	७
९८३ मोहनीयस्य स्वरूपम्	२६९	२
९८४ दर्शनमोहनीयस्य हेतुवर्णनम्	२६९	७
९८५ आयुषस्वरूपम्	२६९	१८
९८६ आयुषो हेतवः	२७०	४
९८७ नामकर्मस्वरूपम्	२७०	१६
९८८ नामकर्महेतवः	२७०	१९
९८९ गोत्रकर्मस्वरूपम्	२७१	५
९९० तत्र हेतवः	२७१	९
९९१ अन्तरायकर्मस्वरूपम्	२७१	१६
९९२ तद्धेतवः	२७१	१९
९९३ मूलप्रवृत्तीनां स्थितिप्रदर्शनम्	२७२	४
९९४ बन्धतत्त्वोपसंहारः	२७२	२६
दशम किरण.		
९९५ मोक्षलक्षणम्	२७३	४
९९६ मोक्षे केवा भागानां स्थितिरित्यस्य वर्णनम्	२७३	१०
९९७ आत्माभायो मोक्ष इति मतनिरासः	२७३	२३
९९८ मोक्षे ज्ञानसत्त्वसमर्थनम्	२७४	६
९९९ सङ्गद्वन्द्वेन मोक्षकथनम्	२७४	१७
१००० व्यवहारनयेन तद्वर्णनम्	२७५	२
१ त्रियो मोक्षसमर्थनम्	२७५	७
२ ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष इति वर्णनम्	२७५	१५
३ अशेषविशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तिरित्यस्य समाधानम्	२७५	१९
४ आत्मनो विद्यापगुणा वदा		

विषया	पृ	प
चिदुचिच्छन्त इत्यनुमानस्य षडनम्	२७६	१६
५ चैतन्यमात्रेऽवस्थान मोक्ष इत्यस्य निरासः	२७६	२३
६ अत्यन्तज्ञानस-तानोच्छेदो मोक्ष इत्यस्य निरासः	२७७	१५
७ मुक्तस्वरूपम्	२७८	११
८ अनुयोगद्वाराणि	२७८	१६
९ सत्त्वप्रकरणम्	२७८	२३
१० अत्रानुमानम्	२७९	३
११ मार्गणामेदा	२७९	२८
१२ तद्व्यवहारार्थवर्णनम्	२८०	१
१३ गतिमार्गणोत्तरमेदा	२८१	१३
१४ नरकपदनिक्षेपवर्णनम्	२८१	१५
१५ इन्द्रियमार्गणोत्तरमेदा	२८२	४
१६ लक्ष्यपेक्षया एकैन्द्रियाणामपि पञ्चन्द्रियत्वसमर्थनम्	२८२	१४
१७ कायमार्गणोत्तरमेदा	२८२	२६
१८ तेषां स्वरूपप्रदर्शनम्	२८२	२७
१९ ऋक्षणादरपृथ्वीकायमेदा	२८३	१०
२० अप्कायभेदा	२८३	१७
२१ तेजस्कायभेदा	२८३	२०
२२ वायुकायमेदा	२८३	२२
२३ वनस्पतिकायभेदा	२८३	२४
२४ जलभेदा	२८४	३
२५ योगमार्गणभेदा	२८४	१९
२६ वेदमार्गणोत्तरभेदा	२८५	२७
२७ कायमार्गणोत्तरभेदा	२८५	५
२८ श्रोत्रादीनां चतुष्टयतिष्ठितत्वसमर्थनम्	२८५	६
२९ श्रोत्रादीनां आमोगनिर्वर्त्तितादिभेदा	२८५	१३
३० ज्ञानमार्गणोत्तरभेदा	२८६	५
३१ ज्ञानस्य पञ्चांगादिभेदानुपपत्तिवर्णनम्	२८६	१३

विषया	पृ	पं.	विषया.	पृ	पं.
३२ तत्समाधानम् २८७	७		५६ आहारकमार्गणावर्णनम् ... २९६	४	
३३ मतिज्ञानादौ ज्ञानत्याज्ञानत्ये नियन्धनप्रदर्शनम् २८८	१२		५७ आहारभेदनिरूपणम्... .. २९६	६	
३४ अत्रार्थे नयविचारः २८८	२८		५८ अनाहारकाणां कथनम् ... २९६	२२	
३५ मार्गणाद्वारेऽज्ञानादिग्रहणे कारणकथनम् २८९	४		५९ प्रोक्तमार्गणासु सिद्धसत्ता- विवेकः २९७	४	
३६ चारित्र्यमार्गणावर्णनम् ... २८९	१३		६० नयेन तद्व्याख्यानम्... .. २९७	६	
३७ दर्शनमार्गणारूढनम्... .. २८९	२०		६१ द्रव्यप्रमाणद्वारवर्णनम् ... २९८	९	
३८ अवधिदर्शनस्य कथं पर्याय विषयत्वमित्यस्योत्तरम् ... २९०	६		६२ क्षेत्रचिन्तनम् २९८	१६	
३९ लेश्यामार्गणावर्णनम्... .. २९०	१५		६३ स्पर्शानाद्वारवर्णनम् २९९	४	
४० कृष्णलेश्यावर्णनम् २९०	१९		६४ कालद्वारवर्णनम् २९९	१२	
४१ लेश्याविभागप्रदर्शनम् ... २९०	२१		६५ अन्तरद्वारवर्णनम् २९९	१९	
४२ नीललेश्यास्वरूपम् २९१	६		६६ भागद्वारनिरूपणम् ३००	१	
४३ कापोतलेश्यावर्णनम् २९१	१३		६७ भावद्वारव्यावर्णनम् ३००	९	
४४ तेजोलेश्यावर्णनम् २९१	१९		६८ अक्षयहुत्वद्वारकथनम् .. ३०१	१	
४५ पद्मलेश्यास्वरूपम् २९२	६		६९ अव्यवहितपूर्वपर्यायनयाव लम्बनेन द्वारविवेकः... .. ३०१	१०	
४६ शुक्ललेश्यास्वरूपम् २९२	१२		७० तीर्थादिद्वारप्रदर्शनम् ३०२	१०	
४७ भव्यमार्गणानिरूपणम् ... २९३	२		७१ जिनाजिनसिद्धप्रदर्शनम् ... ३०२	१९	
४८ भव्यत्याभव्यतथावगमनप्रकारः २९३	५		७२ तीर्थातीर्थसिद्धवर्णनम् ... ३०३	३	
४९ भव्यत्वस्य स्वाभाविकत्वेऽपि विनाशव्यवस्थापनम्... .. २९३	१३		७३ एतेषामरूपबहुत्वविचारः ... ३०३	१६	
५० कालक्रमेण भव्यसमुत्पेद- नाद्वानिधारणम् २९३	१७		७४ गृहिलिङ्गसिद्धवर्णनम् ... ३०४	२	
५१ सम्यक्त्वमार्गणावर्णनम् ... २९४	४		७५ अन्यलिङ्गसिद्धाख्यानम् ... ३०४	१६	
५२ सम्यक्त्वभेदप्रकाराः... .. २९४	६		७६ म्वलिङ्गसिद्धकथनम् ३०४	२५	
५३ दीपकसम्यक्त्वे आशङ्का समाधानञ्च २९४	१७		७७ लीलिङ्गसिद्धकथनम् ३०५	८	
५४ वेदकक्षयोपशमसम्यक्त्वयो- र्विनाशप्रदर्शनम्... .. २९५	८		७८ प्रत्येकबुद्धसिद्धवर्णनम् ... ३०६	२	
५५ संक्षिप्तमार्गणावर्णनम् २९५	१६		७९ स्वयंबुद्धसिद्धवर्णनम् ३०६	१०	
			८० बुद्धयोधितसिद्धवर्णनम् ... ३०६	२०	
			८१ एकसिद्धवर्णनम् ३०६	२५	
			८२ सम्यक्बुद्धदानिगमनम् ... ३०७	७	
			८३ प्रथमभागोपसंहारः... .. ३०७	२०	

द्वितीयो भागः ।

विषयः	पृ.	पं.
प्रथमः किरणः ।		
८४ सम्प्रज्ञानविभागः	३०९	५
८५ ज्ञानभेदस्य सयुक्तिकं निरूपणम्	३०९	८
८६ क्रमेणाभिधाने कारणवर्णनम्	३१०	१
८७ एवमेव प्रमाणत्वमिति व्यवस्थापनम्	३१०	१४
८८ सन्निकर्षस्य प्रमाणत्वव्यवच्छेदः	३१०	२०
८९ प्रमाणलक्षणवर्णनम्	३११	१३
९० अत्र लक्ष्यत्वलक्षणत्वयोर्हेद्ध्यविधेयभाववर्णनम् ...	३११	२१
९१ लक्षणपदकृत्यवर्णनम्	३१२	९
९२ प्रमाणभेदप्रदर्शनम्	३१२	१४
९३ प्रत्यक्षपदव्युत्पत्तिः	३१३	९
९४ इन्द्रियज्ञस्य परोक्षत्वप्रतिपादनम्	३१३	१७
९५ परोक्षपदव्युत्पत्तिः	३१४	१
९६ प्रत्यक्षपरोक्षभेदाः	३१४	११
९७ पारमाधिक्यप्रत्यक्षलक्षणम्...	३१४	२७
९८ सकलज्ञानस्वरूपम्	३१५	९
९९ तदुत्पत्तौ नयप्रदर्शनम्	३१५	१३
१०० केवलज्ञानलक्षणम्	३१६	१
१०१ केवलज्ञाने प्रमाणम्	३१६	७
१०२ तत्र कारणवर्णनम्	३१७	१
१०३ तद्वान् सर्वज्ञ इति वर्णनम् ..	३१८	१
१०४ विमलज्ञानभेदाः	३१८	१६
१०५ अवधिलक्षणम्	३१८	२३
१०६ पदकृत्यानि	३१९	१
१०७ क्षेत्रकालादिना तद्भेदवर्णनम्	३१९	९
१०८ प्रकारान्तरेणावधिभेदकथनम्	३१९	२०

विषयः	पृ.	पं.
१०९ अननुगामिस्वरूपम्	३२०	२
११० द्वीयमानस्वरूपम्	३२०	८
१११ यद्विमानस्वरूपम्	३२०	१६
११२ प्रतिपातिस्वरूपम्	३२०	२१
११३ अप्रतिपातिस्वरूपम्	३२१	५
११४ मनःपर्यवलयक्षणम्	३२१	९
११५ तत्पदकृत्यम्	३२१	११
११६ मनःपर्यवस्य दर्शनं नास्तीति समर्थनम्	३२१	२३
११७ किरणोपसंहारः	३२२	१८

द्वितीयः किरणः

११८ परोक्षलक्षणम्	३२३	३
११९ सांख्यव्यवहारिकप्रत्यक्षलक्षणम्	३२३	११
१२० तत्पदकृत्यवर्णनम्	३२३	१२
१२१ वैशद्यकथनम्	३२४	८
१२२ तद्भेदप्रदर्शनम्	३२४	१४
१२३ इन्द्रियभेदः	३२४	२४
१२४ इन्द्रियाणां पृथिव्यादिव्युत्पत्त्यव्युदासः	३२५	१
१२५ द्रव्येन्द्रियभेदः	३२५	१५
१२६ निवृत्तीन्द्रियभेदः	३२५	२०
१२७ उपकरणेन्द्रियस्वरूपम्	३२६	२
१२८ भावेन्द्रियभेदः	३२६	१५
१२९ उपयोगेन्द्रियस्वरूपम्	३२७	२
१३० इन्द्रियलाभक्रमः	३२७	१२
१३१ उपयोगस्य प्रत्यक्षकरणत्ववर्णनम्	३२७	१६
१३२ ज्ञानस्यैव करणफलमावसमर्थनम्	३२८	६
१३३ मिलितानामिन्द्रियत्वव्यपदेश इति वर्णनम्	३२८	१६

विषया	पृ.	पं.	विषया.	पृ.	पं.
१३४ एकदैकैवोपयोग इति वर्णनम्	३२८	२०	१५६ मनसो विभागः	३३७	२३
१३५ केवलज्ञानदर्शनयोर्युगपदुष्य-			१५७ सांव्यवहारिकभेदाः	३३८	९
योगद्वयवादिमतप्रदर्शनम्	३२९	२	१५८ अवग्रहलक्षणम्	३३८	१४
१३६ क्रमोपयोगवादिमतप्रदर्शनम्	३२९	१२	१५९ व्यञ्जनशब्दार्थाः	३३८	२०
१३७ सिद्धसेनदियाकरमतप्रद-			१६० प्रकारान्तरेण व्यञ्जनावग्रह-		
र्शनम्	३३०	१३	वर्णनम्	३३९	२
१३८ चक्षुरादिभेदकथनम्	३३१	१०	१६१ नैश्चयिकापायग्रहस्वरूपम् ...	३३९	१२
१३९ चक्षुषो लक्षणम्	३३१	१४	१६२ चक्षुर्मनसोर्विषयेण सस्यन्ध-		
१४० तस्य रूपग्रहणे जघन्योत्कृष्ट-			विशेषप्रदर्शनम्	३४०	१
तो दूरमानकथनम्	३३१	२७	१६३ ईहालक्षणम्	३४०	१५
१४१ चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वसमर्थ-			१६४ अपायनिरूपणम्	३४१	८
नम्	३३२	२	१६५ अस्य प्रमाणत्ववर्णनम् ...	३४१	१४
१४२ इतरेन्द्रियेष्वनुग्रहोपघात-			१६६ अपायस्य व्याप्यन्तरनि		
प्रदर्शनम्	३३२	५	रासः	३४१	२२
१४३ अनुग्रहोपघातयोर्व्यभिचार-			१६७ धारणास्वरूपम्	३४२	५
मुद्राद्य समर्थनम्	३३२	१०	१६८ धारणाभेदाः	३४२	१०
१४४ योग्यवैशाद्यस्थितनियतवि			१६९ वासनाया उपचरितज्ञान		
पयग्राहकत्ववर्णनम्	३३३	१	त्ववर्णनम्	३४२	१८
१४५ रूपरूपिणोः कथञ्चित्तादा-			१७० अविद्युतेर्धारणारूपत्वमि		
त्यमय सस्यन्ध इति वर्णनम्	३३३	२२	ति वदतां मतप्रदर्शनम् ...	३४३	१७
१४६ रसनेन्द्रियस्वरूपम्	३३४	७	१७१ अवग्रहादीनां भेदाभेदवर्ण		
१४७ रसभेदवर्णनम्	३३४	१४	नम्	३४४	१२
१४८ घ्राणलक्षणम्	३३४	२४	१७२ तेषामुत्पत्तिक्रमप्रदर्शनम् ...	३४४	२०
१४९ स्पर्शनलक्षणम्	३३५	६	१७३ अवग्रहेहयोर्ज्ञानित्यसमर्थनम्	३४५	११
१५० श्रोत्रलक्षणम्	३३५	१२	१७४ मनिज्ञानलक्षणम्	३४६	५
१५१ श्रोत्रस्य वक्षस्पृष्टविषयत्व-			१७५ तत्पदानां प्रयोजनानि ...	३४६	६
वर्णनम्	३३५	१६	१७६ श्रुतानुसारित्वलक्षणम् ...	३४६	९
१५२ श्रोत्रस्य ग्राह्यार्थादित्व-			१७७ श्रुतेनिश्चिताश्रुतनिश्चितत्व-		
समर्थनम्	३३६	२	वर्णनम्	३४६	१९
१५३ इन्द्रियाणामवगाहना			१७८ मतिज्ञानस्य प्रकाराः ...	३४७	७
वर्णनम्	३३६	१२	१७९ मतिज्ञानस्योत्कर्षेण प्रकार-		
१५४ मनोलक्षणम्	३३६	२०	कथनम्	३४७	२३
१५५ मनसोऽप्राप्यकारित्व-			१८० धतज्ञानलक्षणम्	३४८	२
विचारः	३३७	३	१८१ तद्वलप्रयोजनवर्णनम्	३४८	४

विषयः	पृ.	पं.
१८२ मतिधृतयोर्मेदकवर्णनम् ...	३४८	१५
१८३ स्फुटतरं तद्वर्णनम् ...	३४८	१७
१८४ धृतज्ञानभेदाः ...	३५०	७
१८५ अक्षरधृतलक्षणम् ...	३५०	१५
१८६ अनक्षरधृतलक्षणम् ...	३५१	१
१८७ संक्षिप्तलक्षणम् ...	३५१	९
१८८ असंक्षिप्तलक्षणम् ...	३५१	१५
१८९ सत्यकधृतलक्षणम् ...	३५१	१७
१९० मिथ्यात्वधृतलक्षणम् ...	३५१	२३
१९१ साविधृतस्वरूपम् ...	३५२	४
१९२ अनाविधृतस्वरूपम् ...	३५२	९
१९३ सपर्यवसितधृतस्वरूपम् ...	३५२	१५
१९४ अपर्यवसितधृतस्वरूपम् ...	३५२	१७
१९५ गमिकधृतस्वरूपम् ...	३५२	२२
१९६ अगमिकधृतस्वरूपम् ..	३५२	२५
१९७ अङ्गप्रविष्टस्वरूपम् ...	३५३	१
१९८ अनङ्गप्रविष्टस्वरूपम् ...	३५३	४
१९९ मतिधृतोपसंहारः ...	३५३	११
२०० सांख्यव्यवहारिकप्रत्यक्षोप- संहारः ...	३५३	१९
२०१ किरणोपसंहारः ...	३५३	२५

तृतीयः किरणः

२०२ स्मृतिलक्षणम् ...	३५४	३
२०३ स्मृतिपरिकरप्रदर्शनम् ...	३५४	७
२०४ स्मृतेः प्रामाण्यव्यवस्थापनम्	३५४	२५
२०५ प्रत्यभिज्ञालक्षणम् ...	३५५	१५
२०६ स्मरणप्रत्यक्षाभ्यामस्या विशेषव्यवस्थापनम् ...	३५५	२०
२०७ संकलनात्मकत्वसमर्थनम् ...	३५६	८
२०८ प्रत्यभिज्ञादृष्टान्तप्रदर्शनम् ..	३५६	२५
२०९ उपमानस्य प्रत्यभिज्ञाया- मन्तर्भाविवर्णनम् ...	३५७	११
२१० तर्कप्रमाणनिरूपणम् .	३५८	१२

विषयः	पृ.	पं.
२११ सदृष्टान्तं तद्वर्णनम् ...	३५८	१५
२१२ सामान्यलक्षणायां प्रमाणा- भाव इति वर्णनम् ...	३५८	२४
२१३ क्रममावर्तनियमस्योदाहरण- प्रदर्शनम् ...	३५७	१८
२१४ साध्यलक्षणम् ...	३५७	२५
२१५ तत्पदप्रयोजनम् ...	३५८	३
२१६ नैयायिकाभिमततर्कनिरासः	३५९	१०
२१७ तर्कस्य प्रामाण्यसाधनम् ...	३५९	२०
२१८ धाच्ययाचकभावविषयतर्क- प्रदर्शनम् ..	३६०	१
२१९ तर्ककारणोपलम्भानुपलम्भ- प्रदर्शनम् ..	३६०	८
२२० धाच्ययाचकभावसम्यग्ध- ज्ञानजननविधानवर्णनम् ...	३६०	२१
२२१ तदभिप्रायस्फुटीकरणम् ..	३६१	६
२२२ किरणोपसंहारः ...	३६२	१७

चतुर्थः किरणः

२२३ अनुमानं स्वरूपयति ...	३६२	२२
२२४ ज्ञानद्वयादेवानुमानं न परा- मर्शोऽप्यपेक्षित इति वर्णनम्	३६२	२६
२२५ हेतुलक्षणवर्णनम् ...	३६३	६
२२६ त्रिरूपस्य हेतुरूपत्वव्युदासः	३६३	११
२२७ पञ्चरूपस्य हेतुरूपत्वव्यु- दासः ...	३६४	१०
२२८ सामान्यविशेषवतोरविना- भाव इति समर्थनम् ...	३६५	२
२२९ व्याप्तिलक्षणम् ...	३६५	१६
२३० व्याप्तेरुपपत्तिवृत्तित्वेऽपि हेतु- वृत्तेर्ममकताङ्गत्ववर्णनम् ...	३६५	२२
२३१ अन्ययोगव्यवच्छेदलक्षार्थ- स्फुटीकरणम् ...	३६६	५

विषया	पृ. पं.	विषया	पृ. पं.
२२९ तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योर- न्यतरप्रयोगः कार्य इति वर्णनम् ... ३६६ ११		२५२ अत्यन्ताभावलक्षणम्... ३७४ २३	
२३० व्याप्तेर्द्विविध्यप्रदर्शितम् ... ३६७ २		२५३ अभावस्य भेदेऽपि प्रत्यक्ष- प्रमाणेन ग्राह्यत्वमितिनि- रासः ... ३७५ ६	
२३१ सहभावतियमरयोदाहरण- प्रदर्शनम् ... ३६७ ८		२५४ विधिहेतुभेदाः ... ३७६ २	
२३५ धर्मधर्मिणोः साध्यत्वेऽपेक्षा प्रदर्शनम्... ३६८ १९		२५५ व्याप्यविधिहेतुदृष्टान्तः ... ३७६ ९	
२३६ धर्मिप्रसिद्धौ कारणप्रदर्शनम् ३६९ ११		२५६ कार्यादिभेदानां व्याप्याद्वे- देन विभागे कारणवर्णनम् ३७६ १७	
२३७ विकल्पाद्धर्मिसिद्धेः समर्थ- नम्... ३६९ १७		२५७ अस्य स्वभावोपलब्धिरिति नामान्तरमिति वर्णनम् ... ३७६ २१	
२३८ प्रमाणादुभयाद्य धर्मिसिद्धे- र्निर्दर्शनवर्णनम् ... ३७० १०		२५८ कार्यविधिहेतुदृष्टान्तः ... ३७७ ७	
२३९ हेतुविभागः ... ३७० २५		२५९ कारणविधिहेतुदृष्टान्तः ... ३७७ १५	
२४० प्रत्येकस्य विधिप्रतिषेध- साधकत्ववर्णनम् ... ३७१ १		२६० न कारणं कार्यस्य गमकमिति यौद्धमतनिरासः ... ३७७ १७	
२४१ विधिसाधकविधिहेतु- विभागः... ३७१ ८		२६१ पूर्वचरविधिहेतुदृष्टान्तः ... ३७८ ५	
२४२ प्रतिषेधविभागः ... ३७१ १७		२६२ कारणविधिहेतुतोऽस्य भेद इति समर्थनम् ... ३७८ ७	
२४३ प्रागभावादीनामनभ्युपगमे दोषाः ... ३७१ १९		२६३ उत्तरचरविधिहेतोर्ददा- हरणम् ... ३७८ २३	
२४४ नास्तित्वस्य भेदाभेदसम- र्थनम् ... ३७१ २६		२६४ सहचरविधिहेतोर्ददाहरणम् ३७९ ५	
२४५ प्रागभावः कार्यान्वयहितपूर्व- क्षणपरिणाम इति मतवर्णनम् ३७२ १०		२६५ प्रतिषेध्यविरुद्धविधिहेतु- विभागः... ३७९ १५	
२४६ स द्रव्यपर्यायात्मेति समर्थ- नम्... ३७२ २०		२६६ प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्धवि- धिहेतोर्ददाहरणम् ... ३७९ २३	
२४७ क्रतुस्यव्यवहारन्याय्यां तत्स्वरूपवर्णनम्... ३७३ ६		२६७ प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्यविधि हेतोर्निर्दर्शनम् ... ३८० ७	
२४८ प्रध्यंसाभावलक्षणम्... ३७३ १७		२६८ प्रतिषेध्यविरुद्धकार्यविधि हेतोर्निर्दर्शनम्... ३८० १३	
२४९ अप्रापि क्रतुस्यव्यवहारन- यप्रमाणैस्तद्वर्णनम् ... ३७३ २१		२६९ प्रतिषेध्यविरुद्धकारणवि- धिहेतोर्ददाहरणम् ... ३८० १७	
२५० अन्योन्याभास्यस्वरूपम् ... ३७४ १०		२७० प्रतिषेध्यविरुद्धपूर्वचरा- दिहेतूनामुदाहरणानि ... ३८१ १	
२५१ तत्पदप्रयोजनम् ... ३७४ १२		२७१ प्रतिषेध्याविरुद्धानुपलम्भ- रूपप्रतिषेधहेतुविभागः ... ३८१ ११	

विषयाः	पृ.	पं.
२७२ स्वभावानुपलम्भरूपप्रतिषेध- हेतोर्द्विष्टान्तः ३८१	१७	
२७३ निषेध्यमारोप्य निषिध्यत इति समर्थनम्... .. ३८१	२१	
२७४ कारणानुपलब्धिनिदर्शनम्... .. ३८२	८	
२७५ पूर्वचरणानुपलब्धिनिदर्श- नानि ३८२	१७	
२७६ विधिसाधकसाध्यविरुद्धानु- पलम्भरूपनिषेधहेतुविभागः ३८३	६	
२७७ कार्याविहेतुत्रयाणां दृष्टान्ताः ३८३	१२	
२७८ चतुर्थपञ्चमहेत्योर्द्विष्टान्तौ ... ३८४	१	
२७९ स्वार्थानुमानलक्षणम् ... ३८४	८	
२८० पदार्थानुमानस्वरूपम् ... ३८४	२४	
२८१ उपचारोपयोगिकारणवर्णनम् ३८५	५	
२८२ प्रतिपाद्यवैचित्र्यात्परार्थानुमा- ने ध्वननभेद इति वर्णनम्... ३८५	१५	
२८३ प्रतिहाशुद्ध्यादिपञ्चावयवा- न्तरप्रदर्शनम् ३८६	२	
२८४ प्रतिशालक्षणम्... .. ३८६	१३	
२८५ हेतुपचनलक्षणम् ३८६	२३	
२८६ तस्य द्विविधत्वेऽपि सर्वत्र न तत्प्रयोगोऽन्तरप्रयोगे- णोपपत्तेरिति वर्णनम् ... ३८७	११	
२८७ उदाहरणस्वरूपं दृष्टान्तलक्ष- णञ्च ३८७	२७	
२८८ साध्यसाधनयोस्तदभावयो- श्च व्याप्यव्यापकमावयनियम- प्रदर्शनम्... .. ३८८	९	
२८९ उपनयस्वरूपम् ३८८	१६	
२९० निगमनस्वरूपम् ३८८	२६	
२९१ किरणोपसंहारः ३८९	६	
पञ्चमः किरणः		
२९२ हेत्वाभासविभागः ३८९	१२	

विषयाः	पृ.	पं.
२९३ अत्र मतान्तरप्रदर्शनम् ... ३८९	१६	
२९४ असिद्धलक्षणम्... .. ३९०	१०	
२९५ तस्य भेदः ३९०	२०	
२९६ उभयासिद्धनिदर्शनम् ३९०	२५	
२९७ घाद्यसिद्धनिदर्शनम् ३९१	२	
२९८ विशेष्यासिद्धादीनामत्रैयान्त- र्भाव इति वर्णनम् ३९१	६	
२९९ प्रतिवाद्यसिद्धनिदर्शनम् ... ३९१	१५	
३०० अस्य हेत्वाभाससमर्थनम्... ३९१	२०	
३०१ विरुद्धलक्षणम्... .. ३९२	८	
३०२ मष्टिविधिविरुद्धभेदाः... .. ३९२	१२	
३०३ अनेकान्तिकस्वरूपम् भेदश्च ३९३	८	
३०४ संविधिविपक्षवृत्तिकस्य दृष्टान्तः ३९३	१५	
३०५ सर्वज्ञस्य वचनं विरुद्धमित्य- स्य निरासः ३९३	२०	
३०६ निर्णीतविपक्षवृत्तिकस्य दृष्टान्तः ३९४	८	
३०७ व्याप्यत्वासिद्धेरत्रैयान्तर्भा- व इति वर्णनम्... .. ३९४	१२	
३०८ पक्षत्रयव्यापकहेत्वादीनाम- त्रैयान्तर्भाविकरणम् ३९५	१	
३०९ पक्षाभासविभागः ३९५	१५	
३१० प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणको- दाहरणम् ३९५	२४	
३११ निराकृतसाध्यधर्मविशेष- णकोदाहरणम्... .. ३९६	५	
३१२ प्रत्यक्षादिनिराकृतसाध्य- विशेषणकानामुदाहरणानि ३९६	१२	
३१३ तर्कनिराकृतसाध्यविशेषण- कोदाहरणम् ३९७	१	
३१४ अनभीप्सितसाध्यधर्मविशे- षणकोदाहरणम् ३९७	१९	
३१५ अनुमानाभासस्वरूपम् ... ३९८	२	

विषयाः	पृ. पं.	विषयाः	पृ. पं.
३१६ तर्कभासस्वरूपम् ३९८ ९		३३९ घञनस्यागमत्वसमर्थनम् ... ४०६ ५	
३१७ प्रत्यभिज्ञाभासस्वरूपम् ... ३९८ १७		३४० आगमप्रभेदः ४०६ ८	
३१८ स्मरणाभासस्वरूपम् ... ३९९ ४		३४१ शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्व- समर्थनम्... .. ४०६ १५	
३१९ प्रत्यक्षाभासस्वरूपम् ... ३९९ ८		३४२ यथार्थवक्तुः स्वरूपम्... .. ४०७ १०	
३२० आगमाभासोऽप्रे इति वर्णनम् ३९९ २२		३४३ तत्पदसार्थक्यवर्णनम् ... ४०७ १२	
३२१ दृष्टान्ताभासस्वरूपं भेदश्च... ४०० १		३४४ यथार्थवक्तृद्वैविध्यम्... .. ४०७ २४	
३२२ साधर्म्यदृष्टान्ताभासभेदाः... ४०० ८		३४५ शब्दस्य स्वरूपम् ४०८ ६	
३२३ साध्यधर्मसाधनविकलतयो- र्दृष्टान्तौ ४०० १४		३४६ संकेतमात्रेण शब्दस्यार्थप्र- तिपादकत्वनिपातः ४०८ ९	
३२४ संविद्यसाध्यसाधनोभया- नां दृष्टान्ताः ४०० २४		३४७ शब्दार्थयोः सम्यग्यो न सं- भवतीति मतस्य निरासः ... ४०८ २०	
३२५ अनन्वयदृष्टान्ताभासोदा- हरणम् ४०१ ७		३४८ शब्दार्थयोर्योग्यतास्यः स- म्बन्ध इति समर्थनम्... .. ४०९ २	
३२६ विपरीतान्वयदृष्टान्ताभासो- दाहरणम्... .. ४०१ १४		३४९ वक्तुगुणदोषप्रयुक्ते शब्दस्य यथार्थत्वायथार्थत्वे इति- वर्णनम् ४०९ १७	
३२७ अनन्वयादित्रयाणां दृष्टान्त- त्वं नोचितमिति मतं प्रदर्श्य- निराकरणम् ४०२ ४		३५० शब्दभेदाः ४०९ २४	
३२८ वैधर्म्यदृष्टान्तभासविभागः ४०२ २७		३५१ शब्दस्यापौल्लिकत्वसाधक- हेतुनिरासः ४१० ५	
३२९ असिद्धसाध्यव्यतिरेका- सिद्धसाधनव्यतिरेकौ... .. ४०३ ७		३५२ पदघटकवर्णानां वाचकत्व- साधनम्... .. ४१० १५	
३३० असिद्धसाध्यसाधनोभय- व्यतिरेकाः ४०३ १५		३५३ पदलक्षणम् ४१० २२	
३३१ संविद्यसाध्यादिव्यतिरेकाः ४०३ २०		३५४ एकाक्षरपदानां पदत्वसम- र्थनम् ४१० २६	
३३२ अव्यतिरेकाः ४०४ १२		३५५ वाक्यलक्षणम्... .. ४११ ४	
३३३ अप्रदर्शितव्यतिरेकाः... .. ४०४ २०		३५६ यत्सत्तत्सर्वं परिणामीति साधनवाक्यस्य वाक्यत्व- समर्थनम्... .. ४११ ७	
३३४ अव्यतिरेकादीनां दृष्टान्त- त्वसमर्थनम् ४०४ २६		३५७ वाक्यलक्षणनिष्कर्षः... .. ४११ १५	
३३५ उपनयाभासः ४०५ ४		३५८ आकांक्षायोग्यताऽऽसत्ती- नां लक्षणानि ४११ २०	
३३६ निगमनाभासः ४०५ ११		३५९ विशिष्टक्रमाणां वर्णानां वाच- कत्वमिति साधनम्... .. ४१२ ३	
३३७ किरणोपसंहार ४०५ १७			
पृष्ठः किरणः			
३३८ आगमलक्षणम् ४०५ २२			

विषया

पृ. पं

विषयाः

पृ. पं.

३६० पूर्णार्थप्रकाशकत्वं षष्ठं शब्द- स्य प्रामाण्यमिति वर्णनम् ...	४१२	२४
३६१ सप्तमङ्गीलक्षणम् ...	४१३	८
३६२ तत्पदानां कृत्यानि ...	४१३	१०
३६३ सप्तमङ्गवाक्यानि ...	४१४	१
३६४ पदानामर्थवर्णनपूर्वकं प्रति- पाद्यं प्रतिपादानां वर्णनम्	४१४	४
३६५ सप्तविधघनप्रवृत्तौ निमि- त्तवर्णनम्...	४१५	१८
३६६ सप्तविधधर्मप्रकाशनम् ...	४१५	२८
३६७ धर्माणां परस्परं भेदव्याव- र्णनम् ...	४१६	३
३६८ क्रमापितत्त्वस्य धर्मान्वयित्व- साधनम्...	४१६	१२
३६९ सहापितत्यमवक्तव्यस्याप्य- च्छेदकं भवतीति निरूपणम्	४१७	५
३७० भङ्गानामसांकर्येण विषयनि- यमव्यावर्णनम् ...	४१७	१३
३७१ तृतीयचतुर्थधर्मयोरतिरिक्त- त्वकथनम्...	४१८	७
३७२ सप्तमङ्गीमेवः ...	४१८	१९
३७३ सङ्कलावेदालक्षणं पदकृत्यञ्च	४१८	२३
३७४ विकलावेदस्यरूपम्...	४१९	२३
३७५ अभेदे प्रयोजककथनम् ...	४२०	४
३७६ एकस्मिन् भङ्गे तत्समन्ययः	४२०	१०
३७७ अत्र मलयगिरिचरणाना- माशयप्रदर्शनम्...	४२१	११
३७८ केचित्त्विति मतान्तरप्रदर्श- नम्...	४२१	२१
३७९ अपरे त्विति चापरमतसूचनम्	४२१	२९
३८० सम्बन्धससर्गयोर्भेदप्रतिपा- दनम् ...	४२२	५
३८१ अभेदप्राधान्ये हेतुमादर्शनम्	४२२	१४
३८२ अभेदोपचारे हेतुप्रदर्शनम्	४२२	२२

३८३ अभेदासम्भवसंघटनम् ...	४२३	२
३८४ तत्समन्ययः ...	४२३	९
३८५ प्रथमवाक्यार्थकथनम् ...	४२४	१६
३८६ अस्तित्वस्य नास्तित्वेनावि- नाभावित्वसाधनम् ...	४२४	२५
३८७ एवकारार्थवर्णनम् ...	४२५	२१
३८८ क्वचित् क्रियासङ्गतस्याप्येव कारस्यायोगव्यवच्छेदकत्व- मिति वर्णनम्...	४२६	१७
३८९ प्रथमवाक्यफलितार्थवर्णनम्	४२६	२५
३९० प्रतियोगिवैयर्थ्यरूपपद- प्रयोजनाभिधानम् ...	४२७	६
३९१ औपादानिकबोधस्यावश्य- कत्वसमर्थनम्...	४२७	९
३९२ द्वितीयवाक्यार्थविवेचनम्	४२७	१८
३९३ तृतीयवाक्यार्थः ...	४२७	२६
३९४ अत्र सम्मतिकारमतादर्शनम्	४२८	३
३९५ तदनुसारेण वाक्यार्थवर्णनम्	४२८	१०
३९६ समनियतधर्मभेदेन सप्तम ङ्गीभेदाभावनिरूपणम्...	४२८	१३
३९७ अस्य पूर्वमङ्गद्वयातिरेकसा- धनम् ...	४२८	१९
३९८ चतुर्थवाक्यार्थः...	४२९	११
३९९ यौगपद्यविवक्षायां शब्दा वाच्यत्वसाधनम् ...	४२९	२१
४०० सांकेतिकशब्दस्याप्यभाव इति वर्णनम् ...	४३०	१
४०१ सेनादिशब्दा अप्येकार्था इति वर्णनम् ...	४३०	५
४०२ पुष्पदन्तपदे तु विशेष इति । वर्णनम् ...	४३०	१५
४०३ अवाच्यतास्थिरीकरणम् ...	४३०	२०
४०४ पञ्चममङ्गवाक्यार्थवर्णनम्...	४३१	७
४०५ तत्तात्पर्यवर्णनम् ...	४३१	१३

विषया	पृ.	पं.	विषया	पृ.	पं.
४०६ पष्ठभङ्गवाक्यार्थः... ..	४३१	२१	४२८ चिरोधयिचारः... ..	४३९	१८
४०७ तदर्थवर्णनम्	४३२	३	४२९ आगमाभासस्वरूपम्... ..	४४०	१४
४०८ सप्तमभङ्गवाक्यार्थः	४३२	९	४३० किरणोपसंहारः	४४०	२३
४०९ वाक्येष्वेव नयप्रदर्शनम् ...	४३२	१८	मसुप्तः किरणः		
४१० स्वत्यपरत्ययिवेकः	४३३	३			
४११ स्वत्यपरत्यादिना सत्त्वान्न त्ययोरनभ्युपगमे दोषवर्ण नम्... ..	४३३	१४	४३१ प्रामाण्याप्रामाण्यविचारः ...	४४१	३
४१२ स्वरूपादिना सत्त्वमेव विदि- ष्टं पररूपासत्त्वमित्यस्य निरा करणम्	४३४	६	४३२ ज्ञानमात्रस्य स्वरूपे प्रामाण्ये यिरोधस्य वारणम्	४४१	९
४१३ असदित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध- पर्युदासयोः स्वीकारवर्णनम्	४३४	११	४३३ स्यात्मानि क्रियायिरोधनि- रासः	४४१	१८
४१४ सदसद्रूपस्य विलक्षणत्व- व्यवस्थापनम्	४३४	१९	४३४ विशेषज्ञानकारणतानिरासः	४४२	६
४१५ सत्त्वान्नसत्त्वयोर्धर्मिणा भेदा भेदसमर्थनम्	४३५	३	४३५ प्रामाण्यनिर्णयः कथमित्या शङ्का	४४३	३
४१६ जीवादीनां सत्त्वान्नसत्त्वयोः स्वत्यपरत्वनिरूपणम्	४३५	२०	४३६ तत्समाधानम्... ..	४४३	१३
४१७ अपरधर्माणामपि स्वरूपपर- रूपत्वमिति वर्णनम्	४३६	३	४३७ उत्पत्तिं स्यत इतिमतोद्गा- यनम्	४४३	१७
४१८ घटविशेषस्य स्वपररूपसंघ टनम्	४३६	७	४३८ तन्निरासः	४४३	२७
४१९ प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यायनम्	४३६	१६	४३९ प्रामाण्यस्य परत उत्पत्तौ पूर्वं ज्ञानस्य किं स्वरूप मित्यस्योत्तरम्	४४४	१३
४२० सप्तमिमतप्रदर्शनम्	४३७	५	४४० दोषाभावकारणतयनिरासः ...	४४४	२२
४२१ स्वद्रव्यपरद्रव्यनिरूपणम्...	४३७	१४	४४१ प्रामाण्यनिश्चयः स्यत एव त्याशङ्का	४४५	८
४२२ अन्यथा दोषोद्भावनम् .	४३७	२०	४४२ समाधानम्	४४६	१२
४२३ क्षेत्रमादर्शयति... ..	४३८	७	४४३ प्रामाण्यप्रादुर्भूतस्य परस्य निरूपणम्	४४६	२०
४२४ कालमादर्शयति	४३८	१५	४४४ प्रमाणविषयमाह	४४८	३
४२५ स्वरूपादौ किमवच्छेदकमि त्यस्य समाधिः	४३८	२२	४४५ सामान्यविशेषात्मकत्वस- र्थनम्	४४८	११
४२६ सदसदात्मकत्वे विरोधादि दोषोद्भावनम्	४३९	४	४४६ सामान्ये वृत्तिविकल्पशङ्का, समाधानञ्च	४४९	४
४२७ तत्समाधानम्	४३९	१४	४४७ सामान्यविशेषयोरविनाभाव व्यवस्थापनम्	४४९	२०
			४४८ नित्यानित्यात्मकत्वसमर्थनम्	४५०	१२

विषयः

पृ. पं.

विषयः

पृ. पं.

४४९ एकान्तानित्यत्वे दोषोद्भाव-	
नम्... .. ४५१	४
४५० भेदाभेदात्मकत्वसमर्थनम्...	४५२ ८
४५१ भेदाभेदस्य जात्यन्तरत्ववर्ण-	
नम् ४५२	२२
४५२ उत्पादव्ययभौग्यात्मकत्व-	
समर्थनम्... .. ४५३	१५
४५३ अनुषेधविचारः... .. ४५४	५
४५४ अभिलाष्यामभिलाष्यात्मक-	
त्ववर्णनम् ४५४	१२
४५५ सामान्यस्वरूपनिरूपणम् ...	४५५ १२
४५६ सामान्ये प्रमाणप्रदर्शनम् ...	४५५ २१
४५७ ऊर्ध्वतासामान्यस्वरूपम् ...	४५६ ६
४५८ तत्र प्रमाणवर्णनम् ४५६	१०
४५९ विशेषविभागः ४५६	२२
४६० पर्यायसमर्थनम् ४५७	२२
४६१ द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदसम-	
र्थनम् ४५९	१
४६२ गुणपर्याययोः कथञ्चिद्भेद-	
प्रदर्शनम्... .. ४६०	३
४६३ प्रमाणफलप्रदर्शनम् ४६०	८
४६४ प्रमाणफलयोः कथञ्चिद्भेदा-	
भेदवर्णनम् ४६०	१७
४६५ केवलस्य व्यवहितफलप्रद-	
शनम् ४६१	१२
४६६ कठणाद्यतोऽपि माध्यस्थ्य-	
व्यवस्थापनम् ४६१	१७
४६७ मत्यादीनां व्यवहितफलप्रद-	
शनम् ४६२	५
४६८ प्रमाणफलयोरेकान्ते भेदेऽ-	
भेदे च दोषप्रदर्शनम्... .. ४६२	१६
४६९ किरणोपसंहारः ४६३	४
अष्टमः किरणः ।	
४७० प्रमाणस्य निश्चयात्मकत्वस-	
मर्थनम् ४६३	१०

४७१ तत्रानुमानप्रदर्शनम्... .. ४६३	१७
४७२ निर्विकल्पे याघनिरासः ... ४६३	२०
४७३ शब्दसंघटनापेक्षायां प्रस-	
क्तदोषनिरासः... .. ४६४	४
४७४ आरोपलक्षणं तद्भेदाच्च ... ४६४	१७
४७५ विपर्ययलक्षणम् ४६४	२१
४७६ मीमांसकमतेन विवेक-	
स्यातिः ४६५	३
४७७ तन्मतेभेदं रजतमिति धा-	
न्तिसमर्थनम् ४६५	१२
४७८ स्थप्रशानचन्द्रद्वयज्ञानादीनां	
समर्थनम्... .. ४६५	२१
४७९ तन्मतनिरासः... .. ४६६	३
४८० इदं रजतमिति ज्ञानस्याल-	
म्बनकथनम् ४६६	३
४८१ प्रवृत्तिसामान्ये कारणलाघवं	
स्वमते इति वर्णनम् ४६६	१०
४८२ भेदाग्रहं विकल्प्य तन्निरासः ४६६	१८
४८३ स्वप्नादिज्ञानसमर्थनम् ... ४६७	१०
४८४ अस्यातिप्रदर्शनम् ४६७	२२
४८५ तद्व्युदासः ४६८	२
४८६ असत्स्यातिवादिवैयर्थ्यमत-	
प्रदर्शनम्... .. ४६८	५
४८७ तन्निरासः ४६८	९
४८८ प्रसिद्धार्थस्यातिवर्णनम् ... ४६८	१९
४८९ तत्त्वण्डनम् ४६८	२४
४९० आत्मस्यातिवर्णनम् ४६९	८
४९१ तत्प्रतिविधानम्... .. ४६९	१०
४९२ आत्मा वासनया वहिरिव	
भातीयस्य निरासः... .. ४६९	११
४९३ अनिर्वचनीयस्यातिवर्णनम् ४७०	३
४९४ तस्य निरासः... .. ४७०	५
४९५ स्वमतेन भ्रान्तेरालम्बना-	
शङ्का ४७०	१९

विषयः	पृ. पं.	विषयः	पृ. पं.
४९६ तस्योत्तरम् ४७१ ३		५१८ लौकिकशब्दबोधस्याप्यपे-	
४९७ नास्मन्मतेऽस्तस्यातिप्रस-		क्षात्मकत्वमिति कथनं ... ४७७ २	
किरिति वर्णनम् ४७१ ७		५१९ अपेक्षाया आवश्यकत्वसम-	
४९८ रजतमाने कारणप्रदर्शनम्... ४७१ ११		र्थनम् ४७७ ८	
४९९ भ्रान्तेर्विपरीतस्यातिरूपते-		५२० घास्तविकवैज्ञानिकापेक्षयोः	
ति कथनम् ४७१ १३		प्रदर्शनम् ४७८ २	
५०० इतरेषाममाने कारणम् ... ४७१ १५		५२१ सुनयत्यदुर्नयत्वविचारः ... ४७८ १२	
५०१ अत्र वृद्धमतादर्शनम् ४७१ २४		५२२ नयस्य प्रमाणाप्रमाणाभ्यां	
५०२ बाध्यबाधकमायविचारः ... ४७२ २		भेदप्रदर्शनम् ४७८ २८	
५०३ अनुमानादिविषयकविषयय-		५२३ भावार्थकथनम् ४७९ ३	
प्रदर्शनम्... .. ४७२ २०		५२४ नऽयोपिप्रतिज्ञात एवेति	
५०४ संशयस्वरूपम्... .. ४७३ ८		कथनम् ४७९ १४	
५०५ अनिश्चितेति पदस्य प्रयोज-		५२५ नयविभागः ४८० ४	
नम्... .. ४७३ १६		५२६ नैगमादीनां सर्वाभिप्रायसं-	
५०६ संशयकारणप्रदर्शनम् ... ४७३ २०		ग्राहकत्वसमर्थनम् ४८० ६	
५०७ भावार्थकथनम्... .. ४७३ २५		५२७ तेषां द्वेधा सङ्ग्रहः ४८० २०	
५०८ विरोधशान्तस्य संशयकारण-		५२८ द्रव्यार्थिकनयामिप्रायः ... ४८० २५	
त्वेनाकथने कारणम् ४७४ २		५२९ पर्यायार्थिकनयामिप्रायः ... ४८१ ६	
५०९ अनध्ययसायस्वरूपम्... .. ४७४ १४		५३० गुणार्थिकस्य पर्यायार्थिके-	
५१० परोक्षविषयानध्यवसाय-		ऽन्तर्भाववर्णनम् ४८१ १६	
दृष्टान्तः ४७५ २		५३१ सामान्यविशेषयोर्द्रव्यपर्या-	
५११ संशयानध्यवसाययोर्भेदप्रद-		यान्तर्भावकथनम् ४८१ १८	
र्शनम् ४७५ १३		५३२ व्यञ्जनपर्यायस्वरूपम् ... ४८१ २२	
५१२ संशयानध्यवसाययोरारोप-		५३३ द्रव्यार्थिकस्य त्रैविध्यविधि-	
त्वसमर्थनम् ४७५ १८		सुरिनामनिर्देशः ४८२ १	
५१३ अनध्यवसायस्य वस्तुत्व		५३४ जिनभद्रगणेशमधमणानु-	
साधनम्... .. ४७५ २७		यायिमत्ताभिधानम् ४८२ २	
५१४ किरणोपसंहारः... .. ४७६ ५		५३५ तर्कानुसारिणा मतप्रदर्शनम् ४८२ ३	
नवमः किरणः		५३६ द्रव्यास्तिकद्वैविध्यम्... .. ४८२ १०	
५१५ नयस्वरूपम् ४७६ १४		५३७ नैगमनयामिप्रायो न राश्यन्त-	
५१६ ज्ञानरूपस्य वाक्यरूपस्य च		रमित्यभिधानम्... .. ४८२ १७	
नयस्य स्वरूपम्... .. ४७६ २१		५३८ नैगमस्वरूपम् ४८२ २२	
५१७ अपेक्षात्वपरिचयः ४७७ १		५३९ निर्दुष्ट तल्लक्षणम् ४८३ १४	
		५४० धर्मविषयं तदुदाहरणम् ... ४८३ २३	

विषयाः

पृ. पं.

५४१ धर्मधर्म्युभयविषयमुदाहर-	
णम्...	४८४ १०
५४२ अनेकधा नैगमव्यवस्था	४८४ १९
५४३ सङ्गहनयः सप्रभेदः	४८५ ८
५४४ सङ्गहनयामिप्रायः	४८५ २१
५४५ संप्रहाधान्तरभेदाः	४८६ ११
५४६ व्यवहारनयस्वरूपम्	४८७ २
५४७ निष्कृष्टं लक्षणम्	४८७ ११
५४८ तत्पार्थभाष्यानुरोधिलक्ष-	
णम्...	४८७ १५
५४९ तत्स्फुटीकरणम्	४८७ १८
५५० पञ्चवर्णो भ्रमर इत्यादीनां	
व्यवहाराननुगुणत्ववर्णनम्	४८८ ६
५५१ ऋजुसूत्रस्वरूपम्	४८८ १५
५५२ तच्छब्दार्थवर्णनम्	४८८ १९
५५३ निष्कृष्टलक्षणम्	४८९ २
५५४ वर्तमानपर्यायस्य प्राधान्य-	
साधनम्	४८९ ४
५५५ विधिनिषेधात्मकव्यवहार-	
प्रदर्शनम्	४८९ ६
५५६ कृतकरणापरिमासिदोष-	
तिरासः	४८९ ११
५५७ कृतस्य करणे क्रियावैकस्य-	
परिहारः	४८९ २०
५५८ अस्य सूक्ष्मस्थूलभेदप्रदर्श-	
नम्	४९० ९
५५९ शब्दनयस्वरूपम्	४९० १७
५६० ऋजुसूत्रापेक्षयाऽस्य विशेषि-	
नतरत्ववर्णनम्	४९० २०
५६१ कालादिभेदेन दृष्टान्तादर्श-	
नम्	४९१ ६
५६२ तदभिप्रायवर्णनम्	४९१ १४
५६३ समभिरूढनयस्वरूपम्	४९२ ७
५६४ एतल्लक्षणम्	४९२ १४

विषयाः

५६५ अर्थभेदव्याप्यत्वं संसामेदस्य-	
ति समर्थनम्	४९२ १५
५६६ अत्र प्रयोगः	४९३ १
५६७ समभिरूढदृष्टान्तप्रदर्शनम्	४९३ १३
५६८ एवम्भूतनयस्वरूपम्	४९३ २५
५६९ तच्चिच्छेदार्थः	४९४ ६
५७० व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थ-	
बोधकत्वसमर्थनम्	४९४ ८
५७१ इतरथा संशयादिप्रसङ्ग-	
प्रदर्शनम्	४९४ १५
५७२ व्युत्पत्तिनिमित्तस्वैव प्रवृ-	
त्तिनिमित्तत्वेऽतिप्रसङ्गे स-	
म्पत्तिप्रदर्शनम्	४९५ ३
५७३ एवम्भूतस्फोदाहरणम्	४९५ ८
५७४ एतन्मते सिद्धो न जीव-	
इति समर्थनम्	४९५ १७
५७५ शब्दार्थप्रधाननयविभागः	४९५ २४
५७६ अर्थनयामिप्रायवर्णनम्	४९६ ४
५७७ शब्दनयतात्पर्यवर्णनम्	४९६ १९
५७८ अर्पितादिनयानामुक्त्यन्त-	
र्भावकथनम्	४९६ २६
५७९ नयानां न्यूनाधिकविषय-	
प्रदर्शनम्	४९७ १४
५८० तदभिप्रायस्फुटीकरणम्	४९७ २०
५८१ नैगमनयामासः	४९८ ९
५८२ तत्स्फुटीकरणम्	४९८ १४
५८३ सङ्गहनयामासः	४९९ २
५८४ व्यवहारामासः	४९९ ११
५८५ ऋजुसूत्रनयामासः	४९९ १९
५८६ शब्दनयामासः	५०० २
५८७ समभिरूढनयामासः	५०० १०
५८८ एवम्भूतनयामासः	५०० १६
५८९ वस्तुप्रतिपादकानां द्वैविध्य-	
कथनम्	५०१ ७

विषयाः	पृ. पं.	विषया	पृ. पं.
५९० लौकिकैर्धर्मपदेशप्रकारः ... ५०१ ८		६१२ विनाशोऽप्यहेतुक इति	१-
५९१ तत्त्वचिन्तकैर्धर्मपदेशप्रकारः ५०१ २४		निरूपणम्... .. ५०८ २५	
५९२ नयस्य फलप्रदर्शनम्... .. ५०२ ८		६१३ स्वतंत्राणां नामादिनयनां मि-	
५९३ नयविचारविशेषफलप्रदर्श-		ध्यादृष्टित्वमिति वर्णनम् ... ५०९ १२	
नम्... .. ५०२ १६		६१४ नामादीनां नयैः सह योजनम् ५१० ८	
५९४ निक्षेपलक्षणं तद्भेदश्च ... ५०२ २३		६१५ किरणोपसंहारः... .. ५११ ९	
५९५ नामनिक्षेपलक्षणं पदकृत्यञ्च ५०३ २			
५९६ नामस्य द्विविधता ५०३ ८		दशमः किरणः	
५९७ स्थापनालक्षणे तद्भेदश्च ... ५०३ १२		६१६ वादस्वरूपम् ५११ १६	
५९८ स्थापनाया उपयोगित्वसम-		६१७ जयपराजयावापि वादस्य फले	
र्थनम् ५०३ १६		इति साधनम्... .. ५११ २१	
५९९ भावातिरिक्तनिक्षेपप्रथ		६१८ साधनं दूषणञ्च वचनं प्रमाण-	
साफल्यसमर्थनम् ५०४ १०		मेव स्यादिति वर्णनम्... .. ५१२ ४	
६०० महानिशीधवचनाभिप्राय-		६१९ तद्भावायः ५१२ ६	
वर्णनम् ५०४ २१		६२० जल्पवितण्डयोर्न कथान्तर-	
६०१ द्रव्यनिक्षेपलक्षणम् ५०५ १		त्वमिति कथनम् ५१२ १७	
६०२ भावनिक्षेपस्वरूपम् ५०५ ९		६२१ तस्य स्फुटं वर्णनम्... .. ५१२ १८	
६०३ नामस्थापनाद्रव्यनिक्षेपाणां		६२२ कथारम्भकविभागाः ५१३ ८	
मिथो भेदसाधनम् ५०५ १०		६२३ वादो न विजिगीषुविषय इत्य-	
६०४ नामादित्रयाणामपि वस्तुत्व-		स्य निराकरणम्... .. ५१३ १२	
समर्थनम् ५०६ ५		६२४ जिगीषुतत्त्वनिर्णिनीष्वोः	
६०५ नामादित्रयभाषनिक्षेपयो-		स्वरूपम्... .. ५१४ १	
विशेषवर्णनम् ५०६ १६		६२५ तत्रनिर्णिनीषुमेदा ५१४ ९	
६०६ सर्वं वस्तु चतुरूपाविनाभूत-		६२६ तद्भावायः ५१४ १२	
मिति प्रदर्शनम्... .. ५०६ १९		६२७ तत्त्वनिर्णिनीषूणां निदर्शनम् ५१४ २१	
६०७ नाम्नो वस्तुधर्मवैधवस्था-		६२८ तत्स्फुटीकरणम् ५१४ २५	
पनम् ५०७ २		६२९ आरम्भरूपप्रत्यारम्भकमेदाः ५१५ ११	
६०८ आकारमयत्वं सर्वेषामिति		६३० चतुरङ्गकवादप्रतिवादिनः ५१५ २३	
निरूपणम् ५०७ ११		६३१ तत्फलितार्थः ५१५ २६	
६०९ द्रव्यात्मकत्वमखिलानामिति		६३२ प्रतिवादिविशेषाश्रयेणाङ्ग-	
निरूपणम् ५०७ १८		नियमः ५१६ ११	
६१० सर्वं भावात्मकमिति वर्णनम् ५०८ ७		६३३ तद्भावायः ५१६ १५	
६११ अत्र मतेऽनपेक्षस्यैवोत्पद्यमा-		६३४ क्षायोपशमिकज्ञानिवाद्यपेक्ष-	
नत्वमिति साधनम् ५०८ ९		याऽङ्गनियमः ५१६ २५	

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
६३५ तद्भावार्थः	५१७	१४	६४२ तत्कर्त्तव्यवर्णनम्	५१८	२३
६३६ वादानर्हवर्णनम्	५१७	१४	६४३ तद्भावार्थः	५१८	२६
६३७ तद्भावः	५१७	१७	६४४ समापतिस्वरूपम्	५१९	९
६३८ वादिप्रतिवादिस्वरूपं कर्त्त- व्यञ्च	५१७	२२	६४५ तत्रस्थपदप्रयोजनानि	५१९	१०
६३९ तत्फलितार्थः	५१७	२४	६४६ तत्कर्त्तव्यवर्णनम्	५१९	१९
६४० सभ्यस्वरूपम् तद्वियमञ्च	५१८	८	६४७ तत्फलितार्थवर्णनम्	५१९	२२
६४१ तत्पदप्रयोजनानि	५१८	१०	६४८ यादोपसंहारः	५२०	७
			६४९ ज्ञाननिरूपणोपसंहारः	५२०	११

तृतीयो भागः ।

प्रथमः किरणः

६५० चरणविभागः	५२१	९
६५१ करणचरणयोर्मैदः	५२१	१२
६५२ ज्ञानचरणयोग्यप्रधानभावः	५२१	१३
६५३ चरणमेदा	५२२	४
६५४ केपाञ्चित्पृथगुपादाने कारण- वर्णनम्	५२२	११
६५५ व्रतविभागः	५२३	२
६५६ पञ्चमीसमर्थनम्	५२३	४
६५७ व्रतशब्दार्थविचारः	५२३	१३
६५८ प्रथमव्रतविचारः	५२३	२४
६५९ तत्पदार्थवर्णनम्	५२३	२६
६६० द्वितीयव्रतविचारः	५२४	१५
६६१ अनुव्रतमेदा	५२५	३
६६२ चतुर्विधानामुदाहरणानि	५२५	८
६६३ द्वाचत्वारिंशद्भाषाष्टशान्त वर्णनम्	५२५	१९
६६४ सत्यमेदाः	५२५	२३
६६५ मृपाया दशमेदाः	५२६	१३
६६६ सत्यामृपाभेदाः	५२६	२०
६६७ असत्यामृपाभेदाः	५२७	३
६६८ तृतीयव्रतविचारः	५२७	१९

६६९ तदभिप्रायः	५२७	२०
६७० चतुर्थव्रतविचारः	५२८	२
६७१ तत्स्पष्टार्थः	५२८	४
६७२ पञ्चमव्रतविचारः	५२८	२०
६७३ तस्य भावार्थः	५२९	१
६७४ पञ्चानां व्रतानां पञ्चपञ्च- भावनाः	५२९	२०
६७५ प्रथमव्रतभावनाः	५२९	२१
६७६ द्वितीयव्रतभावना	५३०	८
६७७ तृतीयव्रतभावना	५३०	१२
६७८ चतुर्थव्रतभावनाः	५३१	४
६७९ पञ्चमव्रतभावनाः	५३१	१४
६८० अथमधर्मभेदाः	५३२	१
६८१ तदर्थः	५३२	३
६८२ क्षमास्वरूपम्	५३२	१४
६८३ तदुत्तेजकवर्णनम्	५३२	२०
६८४ मार्दवस्वरूपम्	५३३	१७
६८५ मदस्थानवर्णनम्	५३३	२६
६८६ आर्जवस्वरूपम्	५३५	१
६८७ तद्भावार्थः	५३५	३
६८८ शौचस्वरूपम्	५३५	१०
६८९ तद्भेदमाह	५३५	१६

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
५९० लौकिकैर्कैव्यपदेशप्रकारः ...	५०१	८	६१२ विनाशोऽप्यहेतुक इति	५०८	२५
५९१ तत्त्वचिन्तकैर्व्यपदेशप्रकारः	५०१	२४	निरूपणम्... ..	५०८	२५
५९२ नयस्य फलप्रदर्शनम्...	५०२	८	६१३ स्वतंत्राणां नामादिनयनां मि-		
५९३ नयविचारविशेषफलप्रदर्श-			थ्यादृष्टित्वमिति वर्णनम् ...	५०९	१२
नम्... ..	५०२	१६	६१४ नामादीनां नयैः सह योजनम्	५१०	८
५९४ निक्षेपलक्षणं तद्भेदश्च ...	५०२	२३	६१५ किरणोपसंहारः...	५११	९
५९५ नामनिक्षेपलक्षणं पद्धत्यञ्च	५०३	२			
५९६ नामस्य द्विविधता ...	५०३	८	दशमः किरणः		
५९७ स्थापनालक्षणं तद्भेदश्च ...	५०३	१२	६१६ यादस्वरूपम्	५११	१६
५९८ स्थापनाया उपयोगित्वसम-			६१७ जयपराजयाद्यपि यादस्य फले		
र्थनम्	५०३	१६	इति साधनम्... ..	५११	२१
५९९ भाषातिरिक्तनिक्षेपत्रय-			६१८ साधनं रूपञ्च वचनं प्रमाण		
साफल्पर्यसमर्थनम्	५०४	१०	मेय स्यादिति वर्णनम्...	५१२	४
६०० महानिशीधवचनाभिप्राय-			६१९ तद्भाषार्थः	५१२	६
वर्णनम्	५०४	२१	६२० अल्पचित्तपुण्योर्न कथान्तर-		
६०१ द्रव्यनिक्षेपलक्षणम्	५०५	१	त्वमिति कथनम्	५१२	१७
६०२ भावनिक्षेपस्वरूपम्	५०५	९	६२१ तस्य स्फुटं वर्णनम्...	५१२	१८
६०३ नामस्थापनाद्रव्यनिक्षेपाणां			६२२ कथारम्भरूढिभागः	५१३	८
मियो मेदसाधनम्	५०५	१०	६२३ यादो न विजिगीषुविषय इत्य-		
६०४ नामादित्रयाणामपि वस्तुव-			स्य निराकरणम्... ..	५१३	१२
समर्थनम्	५०६	५	६२४ जिगीषुत्वनिर्णिनीष्योः		
६०५ नामादित्रयभावनिक्षेपयो-			स्वरूपम्	५१४	१
र्विशेषवर्णनम्	५०६	१६	६२५ तत्त्वनिर्णिनीषुमेदा	५१४	९
६०६ सर्वं वस्तु चतुरूपाविनाभूत-			६२६ तद्भाषार्थः	५१४	१२
मिति प्रदर्शनम्... ..	५०६	१९	६२७ तत्त्वनिर्णिनीष्यां निर्दर्शनम्	५१४	२१
६०७ नाम्नो वस्तुधर्मतत्त्ववस्था-			६२८ तत्स्फुटीकरणम्	५१४	२५
पनम्	५०७	२	६२९ आरम्भकरप्रत्यागम्भकमेदाः	५१५	११
६०८ आकारमयत्वं सर्वेषामिति			६३० चतुरङ्गकवाद्विप्रतिवादिनः	५१५	१३
निरूपणम्... ..	५०७	११	६३१ तत्फलितार्थः	५१५	२६
६०९ द्रव्यात्मकत्वमखिलानामिति			६३२ प्रतिवादिविशेषाश्रयेणाङ्ग-		
निरूपणम्	५०७	१८	नियमः	५१६	११
६१० सर्वं भावात्मकमिति वर्णनम्	५०८	७	६३३ तद्भाषार्थः	५१६	१५
६११ अत्र मतेऽनपेक्षस्यैवोत्पत्त्यामा-			६३४ क्षायोपशमिकज्ञानिधाद्यपेश-		
नत्वमिति साधनम्	५०८	९	याऽङ्गनियमः	५१६	२५

विपथाः

पृ. पं.

विपथाः

पृ. पं.

६३५ तद्भावार्थः	५१७	१४
६३६ वादानर्हवर्णनम्	५१७	१४
६३७ तद्भावः	५१७	१७
६३८ यादिप्रतिपादिस्वरूपं कर्त्तव्यञ्च	५१७	२२
६३९ तत्फलितार्थः	५१७	२४
६४० सम्भ्यस्वरूपम् तन्निमित्तञ्च	५१८	८
६४१ तत्प्रयोजनानि	५१८	१०

६४२ तत्कर्त्तव्यवर्णनम्	५१८	२३
६४३ तद्भावार्थः	५१८	२६
६४४ सम्भाषितस्वरूपम्	५१९	९
६४५ तत्रस्थपदप्रयोजनानि	५१९	१०
६४६ तत्कर्त्तव्यवर्णनम्	५१९	१९
६४७ तत्फलितार्थवर्णनम्	५१९	२२
६४८ वादोपसंहारः	५२०	७
६४९ ज्ञाननिरूपणोपसंहारः	५२०	११

तृतीयो भागः ।

प्रथमः किरणः

६५० चरणविभागः	५२१	९
६५१ करणचरणयोर्भेदः	५२१	१२
६५२ ज्ञानचरणयोर्गुणप्रधानभावः	५२१	१६
६५३ चरणभेदाः	५२२	४
६५४ केपाञ्चित्यपृथगुपादाने कारणवर्णनम्	५२२	११
६५५ व्रतविभागः	५२३	२
६५६ पञ्चमीसमर्थनम्	५२३	४
६५७ व्रतशब्दार्थविचारः	५२३	१३
६५८ प्रथमव्रतविचारः	५२३	२४
६५९ तत्पदार्थवर्णनम्	५२३	२६
६६० द्वितीयव्रतविचारः	५२४	१५
६६१ अनुत्तमेदा	५२५	३
६६२ चतुर्विधानामुदाहरणानि	५२५	८
६६३ द्वाचत्वारिंशद्भाषादृष्टान्तवर्णनम्	५२५	१९
६६४ सत्यभेदाः	५२५	२३
६६५ मृपाया दशभेदाः	५२६	१३
६६६ सत्यामृपाभेदाः	५२६	२०
६६७ असत्यामृपाभेदाः	५२७	३
६६८ तृतीयव्रतविचारः	५२७	१९

६६९ तदभिप्रायः	५२७	२०
६७० चतुर्थव्रतविचारः	५२८	२
६७१ तत्पदार्थः	५२८	४
६७२ पञ्चमव्रतविचारः	५२८	२०
६७३ तस्य भावार्थः	५२९	१
६७४ पञ्चानां व्रतानां पञ्चपञ्चभाषनाः	५२९	२०
६७५ प्रथमव्रतभाषनाः	५२९	३१
६७६ द्वितीयव्रतभाषना	५३०	८
६७७ तृतीयव्रतभाषनाः	५३०	१२
६७८ चतुर्थव्रतभाषनाः	५३१	४
६७९ पञ्चमव्रतभाषनाः	५३१	१४
६८० धर्मणधर्मभेदाः	५३२	१
६८१ तदर्थः	५३२	३
६८२ क्षमास्वरूपम्	५३२	१४
६८३ तदुत्तेजःकरणम्	५३२	२०
६८४ मार्दवस्वरूपम्	५३३	१७
६८५ मदस्थानवर्णनम्	५३३	२६
६८६ आर्जवस्वरूपम्	५३५	१
६८७ तद्भावार्थः	५३५	३
६८८ शौचस्वरूपम्	५३५	१०
६८९ तद्भेदमाह	५३५	१६

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
६९० सत्यस्वरूपम्...	...	५३१ २३	७१७ प्रयाजकादीनां स्वरूपाणि ...	५४३ १२	
६९१ भाषासमितेरस्य भेदप्रदर्शनम् ...	...	५३६ ७	७१८ तदभिप्रायाः ...	५४३ १७	
६९२ संयमस्वरूपम्...	...	५३६ १४	७१९ उपाध्यायस्वरूपम् ...	५४४ १	
६९३ तदभिप्रायवर्णनम् ...	...	५३६ १५	७२० तत्स्पर्ष्टार्थवर्णनम् ...	५४४ ३	
६९४ त्यागस्वरूपम् ..	...	५३६ २८	७२१ तपस्विशैक्षकयोः स्वरूपे ...	५४४ १४	
६९५ तपोऽन्तर्गतादस्य भेदप्रदर्शनम् ...	...	५३७ ६	७२२ तयोः स्फुटीकारः ...	५४४ १६	
६९६ भाकिञ्चन्यस्वरूपम्...	...	५३७ १३	७२३ ग्लानस्वरूपम्...	५४४ २५	
६९७ तद्भाषार्थः ...	...	५३७ १४	७२४ तदभिप्रायः ...	५४४ २६	
६९८ ब्रह्मचर्यस्वरूपम् ...	...	५३७ २०	७२५ गणकुलयोः परिचयः ...	५४५ ५	
६९९ गुरुकुलधासफलम् ...	...	५३८ २	७२६ स्थविरपदविधिक्षितार्थक- थनम्...	...	५४५ ७
७०० गुरुकुलधासस्यापदयकत्व- प्रवर्तनम्...	...	५३८ ५	७२७ जघन्यमध्यमोक्तृष्टगच्छय र्णनं तत्र संयासफलञ्च ...	५४५ १०	
७०१ क्षमादीनां हेतुहेतुमद्भाष- कथनम् ...	...	५३८ २४	७२८ संघस्वरूपम् ...	५४५ २१	
७०२ संयमस्वरूपं तद्भेदाच्च ...	...	५३९ ६	७२९ तदर्थवर्णनम् ...	५४५ २२	
७०३ तत्स्फुटीकरणम् ...	...	५३९ ९	७३० साधुस्वरूपम् ...	५४६ २	
७०४ नवविधानां संयमानां परि- चय ...	...	५३९ १७	७३१ अष्टगुणैः सुघर्णतुल्यताऽस्ये- ति वर्णनम् ...	५४६ ४	
७०५ तद्भाषार्थकथनम् ...	...	५३९ २०	७३२ समनोष्ठस्वरूपम् ...	५४६ १३	
७०६ प्रेक्ष्योपेक्ष्यसंयमयोः स्वरूपम्	५४० ४		७३३ सामाचार्यभेदाः ...	५४६ १५	
७०७ तद्भाषप्रकाशनम् ...	...	५४० ७	७३४ ब्रह्मचर्यगुप्तिस्वरूपम्...	५४६ २०	
७०८ अपहृत्यप्रमूयसंयमयोः स्वरूपम्...	...	५४० १५	७३५ तदर्थकथनम् ...	५४७ १	
७०९ तद्भाषप्रकाशनम् ...	...	५४० १८	७३६ वसतिगुप्तिस्वरूपम् ...	५४७ ५	
७१० कायवाङ्मनउपकरणसंय- माना स्वरूपाणि ...	...	५४१ ४	७३७ फलप्रदर्शनपूर्वक भाषार्थ- वर्णनम् ...	५४७ ६	
७११ तदीयो भाषार्थः...	...	५४१ ८	७३८ कथागुप्तिस्वरूपम् ...	५४७ १७	
७१२ चैवावृत्त्यस्वरूपं ...	...	५४१ २१	७३९ तदभिप्रायः ...	५४७ १८	
७१३ तत्फलं तद्भेदाच्च ...	...	५४१ २४	७४० निपद्यागुप्तिस्वरूपम् ...	५४८ २	
७१४ आचार्यस्वरूपम् ...	...	५४२ १४	७४१ तदर्थः ...	५४८ ३	
७१५ आचार्यगुणाः ...	...	५४२ १७	७४२ इन्द्रियगुप्तिकुब्जान्तरित- गुप्तयोः स्वरूपे...	५४८ ७	
७१६ तस्य सूत्रावाचकत्वे कारणम्	५४३ ४		७४३ तदभिप्रायः ...	५४८ ९	
			७४४ पूर्वक्रीडितप्रणीतगुप्तयोः स्वरूपे ...	५४८ १७	

विषयः

पृ. पं.

७४१ तदर्थः	५४८	१९
७४६ आहारगुप्तिभूषणगुप्तयोः स्वरूपे	५४८	२४
७४७ तदभिप्रायः	५४९	१
७४८ ग्रहचर्यधर्मप्रभाववर्णनम् ..	५४९	११
७४९ ज्ञानादीनां स्वरूपाणि...	५४९	१७
७५० तदर्थकथनम्	५४९	२०
७५१ तपसः स्मरणम्	५५०	६
७५२ क्रोधनिग्रहस्वरूपम्	५५०	९
७५३ तदर्थः	५५०	१०
७५४ चरणसंहरणम्	५५०	१३
७५५ किरणोपसंहारः	५५०	१६

द्वितीयः किरणः

७५६ चरणविभागः	५५१	३
७५७ पिण्डविशुद्धिविभागः...	५५१	७
७५८ पोडशोद्गमदोषविचरणम् ...	५५१	१७
७५९ पोडशोपाज्जनादोष विचरणम्	५५३	१९
७६० दशोपादोषवर्णनम्...	५५५	४
७६१ पञ्चसंयोजनादोषाः...	५५५	२३
७६२ समितित्थ्यरूपम्	५५६	११
७६३ तद्विचरणम्	५५६	१३
७६४ भावनास्वरूपम्	५५६	२१
७६५ तद्विचरणम्	५५६	२२
७६६ अनित्यभावनास्वरूपम् ...	५५७	८
७६७ सफलं तद्विचरणम्	५५७	१०
७६८ अक्षरणभावनानिरूपणम् ...	५५७	२१
७६९ फलेन सह तद्भाषार्थः ...	५५८	१
७७० संसारभावनानिरूपणम् ...	५५८	९
७७१ सफलं तद्विचरणम्...	५५८	१९
७७२ एकवचनभावनावर्णनम् ..	५५८	२७
७७३ तत्फलनिर्देशेन वर्णनम् ...	५५९	३
७७४ अन्यवचनभावनास्वरूपम् ...	५५९	१८
७७५ तत्स्पष्टीकरणम्	५५९	२०

विषयः

पृ. पं.

७७६ अशुचिभावनास्वरूपम् ...	५५९	२७
७७७ तद्भाषार्थः	५६०	१
७७८ आश्रयभावनास्वरूपम् ...	५६०	७
७७९ तदभिप्रायप्रकटनम्...	५६०	९
७८० संवरभावनास्वरूपम्...	५६०	१५
७८१ तदर्थप्रकाशनम्...	५६०	१७
७८२ निर्जराभावनास्वरूपम् ...	५६०	२४
७८३ तदभिप्रायावेदनम्	५६०	२६
७८४ तत्फलम्...	५६१	२
७८५ लोकभावनास्वरूपम्...	५६१	५
७८६ तद्भाषार्थः	५६१	७
७८७ तत्फलम्	५६१	१९
७८८ लोकस्वरूपम्	५६२	१
७८९ तत्संस्थानपरिमाणमेवार्ता वर्णनम्	५६२	८
७९० रज्जुप्रमाणकथनम्	५६२	१८
७९१ तद्भाषार्थः	५६२	१९
७९२ अधोभागवर्णनम्	५६२	२५
७९३ तद्भाषार्थः	५६३	१
७९४ रुचकस्वरूपम्...	५६३	१०
७९५ रुचकस्य मध्यलोकमध्य- स्थदिविद्विगम्ययहारमूलतः- कथनम्	५६३	१७
७९६ दिशः प्रवेशवर्णनम्...	५६४	२
७९७ पृथिवीमेवेनाधोलोकवर्ण- नम्...	५६४	१४
७९८ धर्मादीनामवस्थानप्रमाण वर्णनम्	५६४	१९
७९९ तामां सप्रतिष्ठत्यवर्णनम् ...	५६५	६
८०० तद्भाषार्थः	५६५	८
८०१ अधोलोके वास्तवयोग्यानां वर्णनम्	५६६	३

विषया	पृ. पं.	विषया.	पृ. पं.
८०२ प्रत्येकपृथिव्यां सायुष्कवा-		८२५ जम्बूद्वीपादिशब्दार्थः ..	५७२ १
सयोग्यवर्णनम्	५६६ ७	८२६ मेरुपर्वतस्वरूपकथनम् ...	५७२ २०
८०३ तेषां लेइयादिदुःखकथनम् ..	५६६ १४	८२७ जम्बूद्वीपपरिमाणम्...	५७३ ६
८०४ नारकास्तित्वसाधनम् ...	५६७ १७	८२८ मेरोर्भूतलावगाढनामानम् ..	५७३ १४
८०५ प्रथमपृथिव्यां भवनपति-		८३९ मेरुसमुच्छ्रायमानम्...	५७३ १७
स्थानवर्णनम्	५६८ ८	८३० तत्रस्थ वनवर्णनम्	५७३ १८
८०६ रत्नप्रभास्थौल्यकथनम् ...	५६८ १२	८३१ तस्य काण्डत्रयकथनम् ...	५७३ २४
८०७ भवनस्वरूपोच्छ्रायादि-		८३२ सप्तक्षेत्रस्याभिधानम्...	५७४ २
कथनम्... ..	५६८ १६	८३३ नामव्युत्पत्तयः... ..	५७४ ६
८०८ भयनाशास्योः सत्ताविषये		८३४ तरुमाभिधानम्... ..	५७४ १५
मतान्तरप्रदर्शनम्	५६८ १९	८३५ क्षेत्रव्यवच्छेदकनिरूपणम्	५७४ २०
८०९ अतुरकुमारादीनां भवनसं-		८३६ वर्षवर्षधरादिसंख्यानियमः	५७५ ३
ख्यावर्णनम्	५६८ २१	८३७ कर्माकर्मभूमिप्रज्ञापनम् ...	५७५ १७
८१० भवनपतीनां स्थितिनिरू-		८३८ तद्भाषार्थाभिधानम् ..	५७५ २०
पणम्	५६८ २५	८३९ कर्मभूमित्वाद् न्यायमक-	
८११ क तत्र नारकाणां स्थितिरि-		कथनम्... ..	५७५ २६
त्यस्य समाधानम्	५६९ १	८४० विदेहवानुविध्यम्	५७६ ६
८१२ शिष्टपृथिवीनां स्थौल्यवास-		८४१ जम्बूद्वीपादीनां लवणसमु-	
योग्यानां कथनम्	५६९ ६	द्रादीनां नामानि... ..	५७६ १३
८१३ तदर्थवर्णनम्	५६९ ८	८४२ तद्भाव विष्करणम्	५७६ १७
८१४ व्यन्तरभवनप्रदर्शनम् ...	५६९ १५	८४३ मानुषक्षेत्रकथनम् ..	५७७ ९
८१५ तद्भाषार्थप्रदर्शनम्	५७० १	८४४ तत्परिमाणम्	५७७ १२
८१६ व्यन्तरशाब्दव्युत्पत्तिः...	५७० ५	८४५ मनुष्यत्रैविध्यम्	५७७ १४
८१७ तेषामष्टमेदवर्णनम्	५७० १३	८४६ मानुषक्षेत्रसंख्या	५७७ १५
८१८ पृथ्वीपमस्वरूपप्रदर्शनम् ..	५७० १९	८४७ मानुषोत्तरपर्वतस्वरूपम् ...	५७७ १७
८१९ धानमन्तरवर्णनम्	५७० २४	८४८ नास्मात्परतो मनुष्याणां	
८२० एषां देवविशेषत्वमिति कथ-		जन्ममरणे इत्यस्य विवरणम्	५७८ १
नम्	५७१ ३	८४९ ज्योतिष्कनिवासयोग्यस्था	
८२१ तिर्यग्लोकस्वरूपम्	५७१ ९	नवर्णनम्... ..	५७८ १०
८२२ तदर्थवर्णनम्	५७१ ११	८५० तारकयिमानस्थानम्	५७८ १५
८२३ सप्तर्षिमाणं द्वीपसमुद्रवर्ण-		८५१ सूर्यविमानस्थानम्	५७८ १७
नम्	५७१ २१	८५२ चन्द्रविमानस्थानम्	५७८ २२
८२४ तिर्यग्लोकस्य मध्यलोकस्वे		८५३ नक्षत्रप्रदस्थानम्	५७८ २४
कारणनिरूपणम्	५७१ २५		

विषयः

पृ. पं.

८५४ मनुष्यक्षेत्र एते गतिमन्तो नान्यत्रेति कथनम् तत्सं-	
ख्या च	५७८ २६
८५५ ज्योतिष्काणां गतिविशेषः	५७९ ९
८५६ तदर्थकथनम्	५७९ ११
८५७ ऊर्ध्वलोकनिरूपणम्	५७९ १७
८५८ तद्विप्रायाधिकरणम्	५७९ १९
८५९ तद्वासयोग्यनिरूपणम्	५८० १४
८६० देवसत्तासाधनम्	५८० १९
८६१ वैमानिकशब्दार्थः	५८० २५
८६२ कस्वोपपन्नदेवस्थानम्	५८१ ६
८६३ तद्व्यवस्थावर्णनम्	५८१ १९
८६४ द्वादशकवस्थानां स्थितिः	५८२ ५
८६५ तदर्थकथनम्	५८२ ११
८६६ अहमिन्द्राणां निवासस्थानम्	५८२ १८
८६७ तेषामायुषि	५८२ २४
८६८ विजयादिवर्णनम्	५८३ ६
८६९ विमानप्रस्तरनिरूपणम्	५८३ २०
८७० विमानवर्णवर्णनम्	५८३ २३
८७१ एषां प्रतिष्ठानवर्णनम्	५८४ २
८७२ कस्वातीतदेवकथनम्	५८४ १२
८७३ सिद्धक्षेत्रकथनम्	५८४ १६
८७४ तद्वायव्याभिधानम्	५८४ १९
८७५ सिद्धनिवासस्थानकम्	५८५ १०
८७६ ऊर्ध्वलोकस्य देवलोक- येण परिमाणवर्णनम्	५८५ १५
८७७ प्रसनाडिकास्वरूपम्	५८५ २१
८७८ बोधिदुर्लभमापनास्वरूपम्	५८६ २
८७९ तद्विशदार्थः	५८६ ५
८८० धर्मस्वाख्यातभाषनास्वरू- पम्	५८६ १५
८८१ तद्वायव्यप्रतिपादनम्	५८६ १९
८८२ मिथुप्रतिमास्वरूपम्	५८६ २६
८८३ तद्वेदवर्णनम्	५८७ ७

विषयः

पृ. पं.

८८४ मासिक्यादीनां सप्तानां व- र्णनम्	५८७ १०
८८५ अष्टमीप्रतिमास्वरूपम्	५८७ २१
८८६ तदर्थभिधानम्	५८८ ३
८८७ नवम्यादीनां स्वरूपम्	५८८ ७
८८८ दशमीस्वरूपम्	५८८ १०
८८९ एकादशद्वादशप्रतिमावर्ण- नम्	५८८ १९
८९० तद्वायव्यकुटीकरणम्	५८८ २४
८९१ पञ्चमिन्द्रियनिरोधस्वरूपम्	५८९ ७
८९२ तदर्थकथनम्	५८९ ८
८९३ प्रतिलेखनास्वरूपम्	५८९ १३
८९४ कालत्रयाधयेण तद्वर्णनम्	५८९ १८
८९५ उपधिभेदाभिधानम्	५९० १२
८९६ प्रतिलेखनायाग्यप्रदर्शनम्	५९० १६
८९७ तत्स्फुटीकरणम्	५९० २१
८९८ अङ्गप्रमार्जनारूपप्रतिलेखना- याग्यानि	५९१ २
८९९ गुप्तित्रयप्रतिपादनायाग्यतर- णिका	५९१ ७
९०० गुप्तिप्रदर्शनम्	५९१ १६
९०१ अभिप्रहस्वरूपं भेदाच्च	५९१ १९
९०२ तदर्थः	५९१ २०
९०३ द्रव्याद्यभिप्रहस्वरूपम्	५९१ २४
९०४ तत्स्फुटीकरणम्	५९२ १
९०५ किरणोपसंहाराः	५९२ १२

तृतीयः किरणः

९०६ चारित्रिणां भेदाः	५९२ १९
९०७ पुलाकस्वरूपम्	५९२ २३
९०८ तद्विचरणम्	५९३ १
९०९ तस्य भेदः	५९३ ८
९१० लघ्विपुलाकवर्णनम्	५९३ १०
९११ सेवापुलाकभेदः	५९३ १४

विषयाः पृ. पं.

९१२ सेवापुलाकाविस्वरूपम् ...	५९३	१६
९१३ ज्ञानपुलाकवर्णनम् ...	५९३	२३
९१४ दर्शनपुलाकवर्णनम् ...	५९४	४
९१५ चारित्र्यपुलाकवर्णनम् ...	५९४	१०
९१६ लिङ्गपुलाकवर्णनम् ...	५९४	२३
९१७ यथासूक्ष्मपुलाकवर्णनम् ...	५९४	२४
९१८ यकुशास्वरूपम् ...	५९४	२६
९१९ तत्प्रमेदः ..	५९५	६
९२० प्रकारान्तरेण यकुशविभागः	५९५	१३
९२१ आभोगयकुशास्वरूपम् ...	५९५	२०
९२२ अनाभोगयकुशास्वरूपम् ...	५९५	२१
९२३ संवृतयकुशास्वरूपम् ...	५९५	२२
९२४ असंवृतयकुशास्वरूपम् ...	५९५	२५
९२५ सूक्ष्मयकुशास्वरूपम् ...	५९५	२५
९२६ यकुशनिगमनम् ...	५९५	२६
९२७ कुशीलस्यरूपम् ...	५९६	६
९२८ तद्भेदवर्णनम् ...	५९६	१०
९२९ तयोःस्वरूपम् ..	५९६	१३
९३० प्रकारान्तरेण कुशीलभेदः		
प्रदर्शनम् ...	५९६	२१
९३१ ज्ञानाचारभेदाः ...	५९६	२७
९३२ दर्शनाचारभेदाः ...	५९७	१७
९३३ चारित्र्याचारभेदाः ...	५९७	२९
९३४ तपआचारभेदाः ...	५९८	१
९३५ प्रकारान्तरेण चारित्र्यप्रति-		
सेवनाकुशीलवर्णनम् ...	५९८	२
९३६ यथासूक्ष्मप्रतिसेवनाकुशील		
वर्णनम् ...	५९८	१२
९३७ कपायकुशीलभेदप्रदर्शनम्	५९८	१५
९३९ तदर्थवर्णनम् ...	५९८	१८
९४० निर्ग्रन्थस्वरूपम् ...	५९८	२३

विषयाः पृ. पं.

९४१ तदर्थवचनम् ...	५९८	२७
९४२ उपशान्तमोहनिर्ग्रन्थस्वरू-		
पम् ...	५९९	३
९४३ क्षीणमोहनिर्ग्रन्थस्वरूपम् ...	५९९	६
९४४ पुनरस्य प्रकारान्तरेण भेदः		
कथनम् ...	५९९	१०
९४५ तेषां भेदानां स्वरूपाणि ...	५९९	१७
९४६ भेदेष्वेव विशेषप्रदर्शनम् ...	६००	१
९४७ स्नातकस्वरूपम् ...	६००	९
९४८ तत्स्फुटार्थः ...	६००	१२
९४९ अनुयोगद्वारविचारः ...	६००	२०
९५० संयमद्वारविचारः ...	६००	२४
९५१ श्रुतद्वारविचारः ...	६०१	१
९५२ तदर्थः ...	६०१	५
९५३ प्रतिसेवनाद्वारविचारः ...	६०१	११
९५४ तदर्थः ...	६०१	१५
९५५ तीर्थद्वारविचारः ...	६०१	२१
९५६ तदर्थः ...	६०१	२२
९५७ भगवत्पुनःसारेण विशेषा-		
दर्शनम् ...	६०२	२
९५८ लिङ्गद्वारविचारः ...	६०२	७
९५९ तदर्थः ...	६०२	१०
९६० लेख्यद्वारविचारः ...	६०२	१७
९६१ तद्विशदार्थः ...	६०२	२१
९६२ उपपातद्वारविचारः ...	६०३	२
९६३ तदभिप्रायः ...	६०३	५
९६४ स्थानद्वारविचारः ...	६०३	१४
९६५ तद्विशदार्थः ...	६०३	२४
९६६ सम्यक्चरणनिगमनम् ...	६०४	१२
९६७ ग्रन्थोपसंहारः ...	६०४	२४

॥ अर्हम् ॥

जैनाचार्यश्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरविरचितः

तत्त्वन्यायविभाकरः ॥

स्वोपलब्धन्यायप्रकाशटीकायुतः ।

ॐ अहम्

जैनाचार्यश्रीमद्विजयलब्धिध्वरीश्वरविरचितः

तत्त्वन्यायविभाकरः ॥

स्वोपज्ञन्यायप्रकाशटीकायुतः

नयानेकवादप्रमाणप्रकाशं,

भुवि ज्ञानचारित्रदत्तावकाशम् ।

इलादुर्गस्तं जिनं शान्तिनाथं,

नमामि प्रभाभासुर भावतोऽहम् ॥ १ ॥

प्राचां प्रौढनिगूढभावभरितान् वाचां विलासान् परान्,

श्रेष्ठ्या प्रविचार्य चारु गुरुभिर्दिष्टेन सद्वर्त्मना ।

तत्त्वन्यायविभाकरस्य कृतिना मोदाय टीकामिमां,

कुर्वे मञ्जुलपुक्तिजालजटिला न्यायप्रकाशमिधाम् ॥ २ ॥

क स्याद्वादो महाम्मोधिरेत्यशक्तिर्मतिः क मे ? ।

बाहुना तं तृतीर्षन्तं क्षमन्तां गुणवेदिनः ॥ ३ ॥

इह हि शास्त्रारम्भे वचिदमीष्टे प्रवर्तमाना श्रेयस्काम्यया विशिष्टस्वेष्टदेवतानमस्कार-
पुरस्कारेणैव प्रवर्तन्ते, स च नमस्कारो यद्यपि शरीरेण मनसा वा क्रियमाणो निखिल-
प्रबलप्रत्युत्समूहोन्मूलनपटिष्ठतया प्रारिप्सितशास्त्रपरिसमाप्तये सम्पनीयते, तथाप्यशेषा-
न्तरायनिचयविधातनिमित्तमिष्टदेवतानमस्कारपूर्वकमेवान्तेवामिनः प्रवर्तन्तामिनि शिष्यान्
शिक्षयितुं द्रव्याद्यपकृष्टमद्गलानि विहाय नोआगमतो भावमद्गल प्रभुनमस्काररूपमादौ 15
नियन्ताति—

भक्तयुद्धेकनमत्सुराधिपजिरःकोटीररत्नप्रभा-

द्योतिस्मेरपदाम्बुजं निरुपमज्ञानप्रभाभासुरम् ।

रागद्वेपवृणालिपावकनिभं वाणीसुधाम्भोनिधिं,

श्रीमद्वीरजिनेश्वरं प्रतिदिनं वन्दे जगद्बल्लभम् ॥ १ ॥

- भक्त्युद्रेकेति । भक्तिः—आराध्यत्वेन ज्ञानं, आराधना च गौरवितप्रीतिहेतुः क्रिया । तस्या उद्रेकोऽतिशयेनाविर्भावः, तेन नमन्तो ये सुराधिपा इन्द्रादयः, तेषां शिरसां कीटी-
 5 रेपु—मुकुटेषु यानि रत्नानि तेषां प्रभाणां द्योतनशीलं स्मेरं—विकसितं पदाम्बुजं यस्य तं, अनेन प्रभोः पूजातिशयः प्रकाशितः । तथा निरुपममतुलमनन्तमिति यावत्, तच्च तज्ज्ञानञ्च, तदेव प्रभा साकस्येनाखिलपदार्थप्रद्योतकत्वात्, तथा भासुरं—जाज्वल्यमानं, अनेन ज्ञानातिशयो दर्शितः । तथा रागः—अभिष्वङ्गः, द्वेषः—अप्रीतिः, तावेष वृणालि-
 10 स्तृणव्रजः, रागद्वेषयोरतितुच्छत्वेन वृणतया रूपणम्, तस्मै पावकनिभः—हुताशनसंकाशस्तं, अनेनापायापगमातिशय उद्भाषितः । एवं पञ्चत्रिंशद्वृणालङ्कृता वाण्येव निरन्तरानन्दप्रद-
 त्वात्सुधा तस्या अम्भोनिधिरुत्पत्तिभूमिस्तम्, अनेन वागतिशय उक्तः, चतुर्विंशदतिशया-
 रिमका भावार्हन्त्यरूपा कृत्स्नकर्मक्षयाविर्भूतानन्तचतुष्कसम्पद्रूपा वा श्रीस्समृद्धिरस्यास्तीति श्रीमान् नित्ययोगे मनुष्य, विशेषेणेरयति—क्षिपति कर्माणीति वीरः, तपसा विराजमानत्वात्
 15 तपोवीर्येण युक्तत्वाद्वा वीरश्चतुर्विंशतितमतीर्थकृत्, यद्यपि निरुक्तव्युत्पत्त्या वीरपदेन तीर्थकर सामान्योपस्थितिसम्भवः, तथापि योगाद्रूर्ध्वलवतीति न्यायाद्व्यक्तिविशेष एव विवक्षितः, निश्चयनयेनैकभक्तौ सकलभक्तिसिद्धेः, आसन्नोपकारित्वेनास्यैव तात्पर्यविषय-
 त्वाच्च, स चासौ जिनेश्वरसामान्यकेवलितानामपीश्वरस्तं, स्वस्यापि भक्त्युद्रेकं दर्शयति प्रति-
 20 दिनं वन्दे इति, वन्दे—स्तौमि, अभिवाद्ये च, केवलानां स्तुतिबोधकानां नमस्कारबोधकानां वा धातूनामनुपादानात् । जगतां बल्लभो जगद्बल्लभस्तं सकलचराचरोपकारित्वादिति भावः ॥

- 20 मन्विदं शास्त्रं नारम्भणीयं, अभिधेयशून्यत्वात् काकदन्तपरीक्षावत्, तथा प्रेक्षावतां ग्रन्थोऽयमनादेय एव, छद्मस्थत्वे सति स्वतन्त्रतयाऽभिधीयमानत्वाद्ब्रह्मपुरुषवाक्यवदित्येवं प्रवदतां सदिहानानां वा प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं वाच्योऽभिधेयः परमगुरुरूपदेशानुसारित्वञ्च सम्बन्धः प्रथमतः । यदाहुः—“श्रुत्वाभिधेयं शास्त्रादौ पुरुषार्थोपकारकम् । श्रवणादौ प्रवर्तन्ते तज्ज्ञानमादिनोदिताः । नाश्रुत्वा विपरीतं वा श्रुत्वाऽऽलोचितकारिणः ।
 25 काकदन्तपरीक्षादौ प्रवर्तन्ते कदाचने”ति, तथा ‘प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते । एवमेव प्रवृत्तयेचैतन्नेनास्य किं भवेदि’ति न्यायेन प्रयोजनमपि प्रकटीयम्, अन्यथा प्रयोजनशून्यत्वाद् नैव प्रवर्तेन् प्रेक्षावन्तस्तथा प्राच्यवाचकादि सम्बन्धवैधुर्येऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्त्या मोऽपि वाच्य भवेति तदनभिधानप्रयुक्तप्रमज्यमानाऽऽज्ञातद्वन्द्वममुन्मूल-

नाय, परम्परया विशिष्टादरनिमित्ताहंमूलताप्रख्यापनार्थश्चादौ गुरुपर्वकमलक्षणसम्बन्धप्रदर्शनपुरस्सरमभिधेयादिकं स्वकीयग्रन्थनाम चोपनिबध्नाति—

प्रज्ञावैभवसंमदिष्णुकथकप्रौढोक्तिविद्रावण-

प्रख्यं जीवगणोपजीवकदयादृष्टिप्रकर्षोज्ज्वलम् ।

नत्वा श्रीकमलाख्यसूरिमसकृद्भ्यात्वा च जैनागमं,

तत्त्वन्यायविभाकरं सुललितं ग्रन्थं प्रकुर्वे मुदा ॥

प्रज्ञावैभवेति । प्रज्ञा-विशेषविपयिणी बुद्धिस्तस्याः वैभवेन-नवनवोन्मेषरूपेण सन्य-
द्धमदिष्णूनां कथकानां-वाचदूकानां याः प्रौढोक्तयः सामान्यविद्वद्बुधैश्चत्वात् तासां विद्रावणे-
भञ्जने प्रख्यः-प्रसिद्धस्तं, एतेन गुरोः प्रतिभातिशयः स्वसमयस्थापनसामर्थ्याद्विष्णुत्वम् ।
जीवगणस्योपजीविकायां-परिपालननिदानभूतायां दयायां दृष्ट्या-अवहितचेतसा प्रकर्षेणो- 10
ज्ज्वलं-निर्मलं, अनेन चानेकनृपतीनामहिंसाधर्मप्रबोधनद्वारा दयाधर्मसंस्थापनकौशल्यं सूचि-
तम् । ध्यानलक्षणकर्तव्यापेक्षया पूर्वकालभावित्वात्कमल इति आख्या सार्थकं नाम यस्य सूरेस्तं,
तिविषयमारचयेत्यर्थः । आचारश्रुतशरीरवचनवाचनमतिप्रयोगमतिसंग्रहपरिहृतालक्षणाष्टवि-
धसम्पदः श्रियस्तासां कमलमिष आश्रयत्वात्कमल इति आख्या सार्थकं नाम यस्य सूरेस्तं,
असकृत्-चारुवारं, ध्यात्वा-भक्तिश्रद्धाभ्यां मनोमन्दिरे संस्थाप्य, ग्रन्थरचनापेक्षया पूर्वकाल- 15
भावित्वात् क्त्वाप्रत्ययः । चः पुनरर्थको न पुनः समुदायकः, एकक्षणावच्छेदेन नमनचिन्त-
नात्मकद्विविधक्रियाऽसम्भवेन पौर्वापर्येनैतयात्, गुरुपरम्परयैव जैनागमस्यात्मनो लाभेन
तन्नमनस्य ध्यानपूर्वकालभावित्वस्यैवोचितत्वाच्च । अनेन गुरुपर्वकमलक्षणसम्बन्धः श्रद्धानु-
सारिणः प्रति प्रदर्शितः । जयन्तीति जिना रागद्वेषविजेतारस्तैः प्रोक्तमागमं-शास्त्रमनेना-
गमनमस्कारेण स्वकीयग्रन्थस्य समूलत्वं सूचितं, एतेन लघ्नस्थत्वे सति स्वतन्त्रतयाऽभिधी- 20
यमानत्वे हेतावसिद्धतोद्भाविता । तथा गुरोरप्युपास्यतया प्रथमं गुरुतमस्याहृतस्तदागमस्य
च गुरुद्वारा प्राप्यमाणत्वासूरेस्ततो ग्रन्थस्यास्य मूलभूतस्याऽऽगमस्य प्रणामक्रम इत्यपि
विनेयाः शिक्षिताः । तत्त्वानि जीवादीनि, न्यायास्त्वदधिगमकाः प्रमाणनयरूपास्तेषां विशिष्टा
भाः स्वरूपप्रकारप्रमाणानि वस्तुयाथार्थ्यप्रकाशकत्वात्, तासामाकर इवाकरस्ताः करोतीति
वा तत्त्वन्यायविभाकरस्तम् । एतेन तत्त्वन्याया अभिधेयास्तज्ज्ञानं प्रयोजनं, तर्कानुसारिणः 25
प्रत्युपायोपेयलक्षणसम्बन्धश्च प्रदर्शितः, अत्रेदम्बोध्यम्, प्रयोजनं ग्रन्थकर्तृगतं श्रोतृगतश्चेति
द्विविधम्, अनन्तरपरम्परभेदतः प्रत्येकमपि पुनर्द्विविधम्, ग्रन्थकर्तृरनन्तरं प्रयोजनं सत्त्वा-
नुग्रहः सर्वज्ञोदितपदार्थप्रतिपादनान् । परम्परन्तु मोक्षावाप्तिर्भव्यमत्त्वानुग्रहप्रवृत्तस्य स्वर्ग-

प्राप्त्यादिपरम्परया परमपदस्यावश्यमाप्तेः । श्रोतृणाञ्चानन्तरं प्रयोजनं ग्रन्थसारभूतपदार्थय-
थावत्परिज्ञानं, परम्परन्तु परमपदप्राप्तिरेव, यथावद्विदितपदार्थसार्थानां निःसारसंसारोद्देश-
जननात् परमपदप्राप्तयेऽङ्गीकृतप्रयत्नानां निःश्रेयसावाप्तेरिति । सुललितं शब्दतो लालित्य-
वन्तं, एतेनास्य ग्रन्थस्य बालानामनायासेन बोधजनकत्वमादर्शितम् । ग्रन्थ—वाक्यसन्दर्भरूपं
॥ प्रकुर्वे—निबध्नामि । मुदा—आनन्देन नतु हेतुनेनेतिभावः ॥

ग्रन्थेनानेन श्लोकद्वयात्मकेनेष्टदेवतागुर्वागमानां नमस्कारोऽभिधेयाद्यभिधानेन शिष्य-
प्रवृत्तिप्रतिबन्धकशङ्काशङ्कुसमुद्धरणञ्च कृतम् । अनायासेन बालबोधप्रयोजकत्वोपदर्शकसुल-
लितपदेन तत्त्वन्यायानां महामतिभिः पूर्वसुरिभिर्गम्भीरवाक्यप्रग्रन्थैर्न्यायव्यासतत्त्वेऽपि साम्प्रत-
कालीनान्तेवासिनां मतिमान्द्यतया तैर्ग्रन्थैर्यथावदर्थोपगमो न भवेदिति मन्वानेन मया मन्द-
१० मतिनाऽपि मन्दतरमतीनां शिष्याणामार्थावगमनिमित्तं सरलवचनप्रकारेणामुना प्रथ्यन्ते त
इत्यपि भाव आधिष्कृतः ॥

नतु मङ्गलदेऽधिगम्यते येन हितं तन्मङ्गलं, मङ्गं धर्मं लाति—समादत्त इति मङ्गलं, मां
भवात्संसारान्नालयति—अपनयतीति मङ्गलं, माः—सम्यग्दर्शनादिलक्ष्मीर्गलयति प्रापयतीति वा
मङ्गलमिति निरुक्तिभिर्हितप्रापकत्वधर्मप्रापकत्वसंसारपनायकत्वसम्यग्दर्शनादिप्रापकत्वरूपा—
१५ र्थानां शास्त्रमात्रेऽस्मिन् सत्त्वेन तदादौ मङ्गलकरणमनर्थकमिति चेन्न मङ्गल्यतेऽलङ्कियते शास्त्र-
मनेन, मन्यते—ज्ञायते निश्चीयते विघ्नाभावोऽनेन, मोदन्ते—शेरते विघ्नाभावेन निष्प्रकम्पतया
सुप्ता इव जायन्तेऽनेन, शास्त्रस्य वा पारं गच्छन्त्यनेन, मा भूद्ग्लो विघ्नो यस्माच्छास्त्रस्येति
या मङ्गलमिति निरुक्तिलब्धशास्त्रालङ्कारकत्वविघ्नाभावनिश्चायकत्वरूपप्रापकत्वविघ्ननाश-
कत्वरूपार्थावलम्बनतः प्रमुप्रभृतिनमस्कारप्रतिपादकश्लोकद्वयस्य मङ्गलत्वाभिधानात्, एतेन
२० शास्त्रस्य मङ्गलस्य वाऽमङ्गलत्वसंशीतिर्निरस्ता, व्युत्पत्तिभेदेनोभयत्रैव मङ्गलत्वाक्षतेः । तदिदं
मङ्गलं शास्त्रस्यादौ मध्ये पर्यन्ते च क्रियते, तत्रादौ मङ्गलं शास्त्रस्याविघ्नेन पारगमनाय,
निर्विघ्नेन परम्परयोपागतस्य शास्त्रस्य स्थिरत्वापादनार्थं मध्ये, प्रान्ते च स्थिरीभूतस्य शिष्य-
परम्परायामव्यवच्छेदनिमित्तं बोध्यम् । यद्यपि कश्चिन्मङ्गलाभावे विघ्नाभावद्वारा समाप्ति-
र्दृश्यते, तथा तत्सत्त्वेऽपि समाप्त्यभावः । तथापि स्वतः सिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य ग्रन्थस्य
२५ समाप्त्या मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिं प्रत्यहेतुत्वमेव, विघ्नान्ताभावादपि समाप्त्युद्देशेन
मङ्गलस्य वैयर्थ्यापत्तेः, तत्तत्समाप्तिं प्रति हेतुत्वे गौरवाच्चातो विघ्नध्वंसं प्रत्येव तस्य हेतुत्वं,
असम्पूर्णमङ्गलपरितत्प्रत्येषु च मङ्गलेन विघ्ननाशेऽपि विघ्नेप्राचुर्यात् समाप्तिः, सम्पूर्णमङ्गल-
रहितप्रत्येषु तु निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनेन वाचिकमङ्गलाभावेऽपि मानसिकादिमङ्गलमनुमेय-
मेव, कार्यात्कारणानुमानस्य सर्ववादिसिद्धत्वात् । न च तत्र समाप्तिर्विघ्नध्वंसप्रयुक्ता किन्तु

विघ्नात्यन्ताभावप्रयुक्तैवेति चेन्न विनिगमनाविरहात्, न च मङ्गलादर्शनमेव विनिगमकमिति वाच्यम् । पर्वते धूमाद्बह्वनुमानानुपपत्तेर्वह्यदर्शनात् । न चान्यत्र धूमसत्त्वेवर्हेष्टत्वाद्न सोऽनुमीयत इति वाच्यम् तुल्यत्वाद् दृश्यते हान्यत्र निर्विघ्नसमाप्तिसत्त्वे मङ्गलमपि । तस्मात्सिद्धं मङ्गलस्य विघ्नध्वंसहेतुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

ननु ग्रन्थेऽस्मिन्निरूप्यन्ते तत्त्वानि न्यायाश्च तत्तत्त्वज्ञानायेति तु युक्तं, पर तज्ज्ञानं किं 5 वैपयिकमुपायं निर्वाणप्राप्तिलब्धाऽऽत्ममुपायं वेत्याशङ्कायां सर्वेषु पुरुषार्थेषु मोक्षस्यैव प्राधान्यतया तत्र च कृतस्यैव यत्नस्य वस्तुतः फलवत्त्वात् तदेवाय प्रत्यस्य तज्ज्ञानद्वारा परमं फलम् । तदुपायोपदेशस्यैव वास्तविकहितोपदेशत्वेनोपदेशरूपेऽस्मिन् ग्रन्थे प्रथमं तदुपाय एव वक्तव्य इति मनसि निधायाऽऽह—

सम्यक्श्रद्धासंविचरणानि मुक्त्युपायाः ।

10

सम्यगिति । श्रद्धासंविचरणानां द्वन्द्वानन्तरं सम्यगितिपदेन कर्मधारयः, द्वन्द्वादौ द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणपदस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्सम्यक्श्रद्धासम्यक्संवित् सम्यक्श्रद्धानां 15 लाभः । मुक्त्युपायाः—मुक्तेरुपाया इति मुक्त्युपायाः नियतपुलिङ्गोऽयमुपायशब्दः । मोक्षोपायोद्देशेन सम्यक्श्रद्धादीनि विधीयन्ते । ननु पुरुषार्थेषु प्रधानत्वात् मोक्ष एव प्रथमं प्रदर्शनीयस्तत्कुतस्तदुपायः प्रदर्शित इति चेन्न, उपायोपदेशमन्तरेण भूतार्थकल्पस्य मोक्षोपदेशस्य वैयर्थ्यात् । विषयर्तिसंयोगसमुत्पत्त्यस्य सुगमस्य दुःखोत्तरत्वेन क्षणिकदुःखप्रतीकार- 20 मात्रत्वेन च तदुद्देशात्तद्वेतून परिजिहीर्षन्तं परमसुखानन्दनिमित्ताभिलाषुकं प्रति तदुपदेशस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अभ्युदयहेतुधर्मार्थकामोपदेशो हि दुःखनिवृत्त्यर्थिनां न तदत्यन्ताभावप्रयोजक इति तस्य वस्तुतो ॥ हितोपदेशत्वम् । ननु मुक्तिप्रसिद्धौ तदुपायोपदेशस्य मुक्तियुक्तत्वेन तस्या एव निरूपणमादायुचितमिति चेन्न जिज्ञासुजिज्ञासाप्रमार्जनाशक्यत्वात्, तथा सति हि 25 मुक्त्युपायजिज्ञासोजिज्ञासाया निवृत्तिरकृता भवेत् । न च कथं न तेन जिज्ञासिता मुक्तिरिति वाच्यम्, लोकस्य भिन्नरुचिर्वात् कस्यापि मुक्तौ विप्रतिपत्त्यभावाच्च । न च तत्रापि भावाभावादिरूपेणास्त्येव विप्रतिपत्तिर्वादिनामिति वाच्यम् । सर्वेषां साक्षात्परम्परया वा कृत्स्न- 30 कर्मविप्रमोक्षादिमकाया मुक्तेरविगानेनाभिप्रेतत्वात्, न च प्राह्मुक्त्युपायनिर्देशाद्वन्धकारण- निर्देशो न्यायो धन्यपूर्वकत्वान्मुक्तेरिति वाच्यम्, ससारवारागारावरुद्धस्य विना मोक्षका- 35 रणोपदेशमाश्रयसाम्भवात् । कुतीर्थिकप्रणीतमोक्षकारणनिराकरणार्थत्वादेति दिष्टं ॥

अत एव सर्वं वाक्यं मातृधारणमिति न्यायेन सम्यक्श्रद्धासंविचरणान्येव मुक्त्युपाया इति मूलार्थः । तत्र चोद्देशविधेयभावस्य कामचारतया सम्यक्श्रद्धादीनामुद्देशत्वे तत्रैव-

- कारयोगे सम्यक्श्रद्धादीन्येव मोक्षोपाया नान्य इत्यन्ययोगव्यवच्छेदस्य, विधेयेन सह एवकारस्य च सम्बन्धे सम्यक्श्रद्धादीनि मुक्त्युपाया एवेत्ययोगव्यवच्छेदस्य च लाभः । श्रद्धादौ सम्यक्त्वं यथावदवस्थितार्थपरिच्छेदित्वं, तच्च निसर्गश्रद्धायामधिगमश्रद्धायाश्च वर्तत एव, आद्यायां निमित्तान्तरनिरपेक्षतया द्वितीयायाश्च गुर्वाद्युपदेशान्तरसापेक्षतयेति विशेषः ।
- 5 श्रद्धा—आस्थारूपा दृष्टिः, सा चेन्द्रियानिन्द्रियार्थोपलब्धिः सा च सम्यग्प्राप्यव्यभिचारिणी, इदमेव तत्त्वं—परमार्थो न भवतीतर इत्येवंरूपा, नयप्रमाणविकल्पहेतुको जीवादपिपदार्थयाथात्म्यावगमः सम्यक्संविद्वत् । अष्टविधकर्मनिवृत्तिं प्रत्युद्यतस्य ज्ञानवतस्सामायिकादिसद्वसद्विक्रिया प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं मूलोत्तरगुणशास्त्राप्रशारं सम्यक्चरणम् । यस्य जीवस्य मिथ्यादर्शन-पुद्गलोदयस्तस्य श्रद्धासंविश्वरणानां मुक्तिं प्रत्यनुपायत्वेन व्यभिचारवारणाय सम्यक्त्वं तेषां
- 10 विशेषणमुपासम् । उत्तरोत्तरस्य सत्त्वे पूर्वपूर्वस्यावश्यम्भावनियमप्रकाशनाय श्रद्धासंविश्वरणानां तथाक्रमविन्यासो विहितः । यत्र च स्वयम्युद्धादीनां झटिति सम्यक्संविदुदयस्तत्रापि निसर्ग-सम्यग्श्रद्धास्त्येवेति न तत्पक्वचिलक्षणसम्यक्श्रद्धाया व्यभिचारः । ननु पूर्वसत्त्वे उत्तरसत्त्व-स्यानियमो यथा सम्यग्दर्शनसत्त्वे स्यान्भाव सम्यक्संविदिति, तदनुचितं, अज्ञानपूर्वकश्रद्धान-प्रसङ्गात्, अविज्ञातेषु जीवादपि श्रद्धानासम्भवेन सम्यक्श्रद्धाया अभावप्रसङ्गात् मिथ्याज्ञान-
- 15 निवृत्ताबुत्पन्नयामपि श्रद्धायां ज्ञानालाभे आत्मनो ज्ञानोपयोगाभावप्रसङ्गाच्चेति चेन्न यावति ज्ञाने ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावत् एवानैयत्योक्तेः, उपशमक्षयोपशमक्षयात्मककारणत्रय-जन्यसम्यक्श्रद्धातः क्षयक्षयोपशमात्मककारणद्वयजन्यसम्यक्संविदो भेदोऽस्त्येव कारणभेदात्, सम्यक्श्रद्धायास्सर्वद्वयपर्यायविषयकत्वात्, श्रुतात्मकसम्यक्संविदश्च सर्वद्वयविषयकत्वे सति कतिपयपर्यायविषयकत्वादिपि तयोर्भेदः । समुदितानामेषां मुक्त्युपायत्वमिति सूचयितुं
- 20 द्वन्द्वसमासः कृतः । मोचनमष्टविधकर्मभ्यः प्रथग्भावो मुक्तिः—मुच्यते मोचन इतिधातोर्भावे किप्रत्ययात् । तस्या उपायाः साधनानि, सम्यक्श्रद्धादिभिस्सामानाधिकरण्यादुपायशब्दाद् व्यक्तियदुत्वप्रयुक्तं बहुवचनम् । ननु सम्यक्श्रद्धादिभ्य इतरविनिर्मुक्त्येभ्यो मुक्तिर्न भवत्येव, यथाहि भेदजे रोगापनयनार्थिनो रोगिणस्तत्र श्रद्धाया रोगापहारकत्वज्ञानस्य तदभ्यवहार-क्रियाप्रवृत्तेश्च विरहे नैव भवति रोगापनयस्तत्कथं त्रिप्वेककारणताथोपधमेकवचनं विहायो-
- 25 पायशब्दाद्व्यक्तियदुत्वप्रयुक्तं बहुवचनमस्तीकृतं, तथा च सति प्रत्येकं कारणताप्राप्तिप्रसङ्गः स्यादिति चेत्सत्यम्, प्रोक्तमेव तथा पूर्वाचार्यैः ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग’ इति, अत्र तु समासदेव तत्रास्या समस्तपदसामानाधिकरण्यानुपरोधाद् बहुवचनमादृतम्, अत एवेकस्यैव सम्यग्दर्शनस्योत्पत्तौ निसर्गाधिगमयोर्द्वयोर्हेतुत्वं मा प्रसाद्विदिति मन्यानैह-मास्वातिषाचकमुख्येनिसर्गाधिगमाभ्यामित्यनुक्त्या ‘निसर्गाधिगमाद्वा’ इत्युक्तं टीकाकृ-

द्विरपि समासाकरणस्य प्रयोजनमप्येवमेवोक्तम् । न च तथा सति 'तत्र तत्त्वानि जीवा-
जीवपुण्यपापाश्रयसंवरनिर्जराबन्धमोक्षा नवेत्यादावपि समुदायस्यैव तत्त्वप्राप्तिर्न पुनः
प्रत्येकमिति वाच्यं, प्रत्येकं तत्प्रापकस्य नशब्दस्य तत्र सत्त्वात् । समुदायसमुदायिनोः
कथञ्चिदभेदात् कथञ्चिद्वेदेऽपि वा प्रत्येकावृत्तेस्समुदायावृत्तित्वेन प्रत्येकमपि कारणता
मभ्युपेत्य तथोक्तेः, प्रत्येकं स्वरूपयोग्यतारूपकारणतासत्त्वादितरविरहे फलोपधायकत्वल- 5
क्षणकारणसत्त्वप्रयुक्तकार्योत्पत्तिप्रसङ्गस्यापादयितुमशक्यत्वात् । फलोपधायकत्वलक्षणकारण-
त्वाभिप्रायेण मोक्षमार्ग इति त्रित्वावच्छेदेनैककारणत्वबोधकैकवचनस्यादृतत्वेनाविरोधात् ।
चरणसत्त्वे ज्ञानदर्शनयोरवश्यम्भावित्वेनानन्यथासिद्धिनियतपूर्ववृत्तिचरणेनैव कार्यनिर्वाहे
श्रद्धासविशेषोरन्यथासिद्धिप्रसङ्गपरिहाराय प्रत्येकमपि कारणताबोधकत्वस्यावश्यकत्वात् ।
सम्पूर्णदर्शनस्यास्य मोक्षासाधारणकारणे रत्नत्रये तात्पर्येण तत्र गुरुत्वाभिमानेन बहुवचन- 10
स्योक्तत्वाच्चेति ॥

ननु ध्यायिकसम्यक्श्रद्धादीनामेव मुक्तिहेतुत्वं तत्कथं सम्यक्श्रद्धादीना केवलानां मुक्त्यु-
पायत्वमुच्यते अतएव हि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षसाधनमित्यनुक्त्वा मोक्षमार्ग इत्यु-
पायत्वातिवाचकमुख्यै सूत्रितम्, व्याख्यातञ्च भाष्यटीकाकृद्भिस्समस्तप्रत्युपायविद्युतः पाटलि-
पुत्रगामिमार्गवदेव त्रिविधः पन्था इति तन्न युक्तम्, एतानि समस्तानि मोक्षसाधनानीति 15
मोक्षमार्गपदस्य स्वयमेव सूत्रकृद्भिर्व्याख्यातत्वात् । साधनत्वातिरिक्तस्य मार्गपदार्थस्य वक्तु-
मशक्यत्वाच्च, न च ध्यायिकसम्यग्दर्शनाद्यतिरिक्तदर्शनादीना व्यवहितत्वेनान्यथासिद्धत्वात्
साधनत्वमिति वाच्यम् । व्यवहितस्यापि कारणत्वाक्षतेः, अन्यथा कृत्स्नकर्मक्षयस्यैव कारण-
त्वप्रसङ्गात् । विशेषेण सामान्यस्यान्यथा सिद्धत्वासम्भवाच्च, नहि नीलदण्डेन दण्डस्यान्यथा-
सिद्धत्व कस्यापि सम्मतम् । न च कृत्स्नकर्मक्षय एव मोक्षस्तं प्रति ध्यायिकसम्यक्त्वादीनाम- 20
व्यवहितत्वेन कारणत्व, तदितरेषां न व्यवहितत्वेन मार्गत्वमेवेति वाच्यम् । तस्यात्मस्वभाव-
रूपत्वेन स्थानत्वाभावात्सम्यग्दर्शनादीना तं प्रति मार्गत्वेन रूपणाऽसम्भवात् । अत एव च
भाष्यटीकाकृद्भिः कर्मक्षयलक्षणमोक्षपदार्थमुक्त्वाप्यथवेति कल्पान्तराबलम्बनेनेपत्याग्भागा-
धरणी मोक्षशब्देनाभिधातुमिष्टेत्युक्तमिति दिक् ॥

ननु सम्यक्श्रद्धासविचरणेषु त्रित्वावच्छेदेन कारणत्वोच्चावपि समुदायिनामक्षाने समुदा- 25
यक्षानाभावेन तत्र कारणताया बोधासम्भवात्तत्प्रतिपत्त्यर्थं यथोद्रेय सम्यक्श्रद्धा लक्षयति—

तत्त्वेष्वास्था सम्पक्श्रद्धा ॥

तत्त्वेऽपि । तत्त्वेषु जीवादिषु आस्था-अभिर्हविः सम्यक्श्रद्धेत्यर्थः । आस्था च

पौरुषेयो जीवस्य शक्तिविशेषो यामासाद्यायं सम्यग्दर्शनीत्युच्यते । नतु सम्यक्त्वमोहनीय-
कर्मपुद्गलद्रव्यं, आत्मपरिणामविशेषस्यैव मोक्षकारणत्वेन विवक्षितत्वात् । तत्रापनीतमिध्या-
स्वभावसम्यक्त्वपुञ्जगतपुद्गलवेदनस्वरूपं क्षायोपशमिकं पौद्गलिकं सम्यक्त्वम्, केवलजीवपरि-
णामरूपं पुञ्जत्रयस्य सर्वथा क्षयादुपशमाच्च जातं क्षायिकमौपशमिकञ्चापौद्गलिकम् ॥

- 5 तथा नैश्चयिकव्यावहारिकभेदेन सम्यक्त्वं द्विविधम्, तत्र यद्देशकालसंहननानुरूपं
यथाशक्ति यथावत्संयमानुष्ठानरूपमविकलं मुनिवृत्तं तन्नैश्चयिकं सम्यक्त्वम्, व्यावहारिकं
तु न केवलं उपशमादिलङ्घगम्यशुभात्मपरिणामः, किन्तु सम्यक्त्वहेतुरपि अर्हच्छासन-
प्रीत्यादिः । तदपि पारम्पर्येण शुद्धचेतसामपवर्गहेतुर्भवति, एवं त्रिचतुःषड्दशविधमपि
तद्भवतीति बोध्यम् ॥ न च सम्यग्दर्शनं विहाय सम्यक्प्रज्ञा कथमुक्तेति वाच्यम् । तथो-
क्तावपि श्रद्धाया एवाभिप्रेतत्वात् । न च तत्क्षपदेन न जीवादीनां ग्रहणं भाववाचित्वा-
दिति वाच्यम्, भावस्य तदभिन्नत्वेनाध्यारोपाद् यथा ज्ञानमेवात्मेति । न च तर्ह्येष्ट्वास्थे-
त्येवोच्यतामिति वाच्यं तत्त्वग्रहणमन्तरेण मिथ्यावादिप्रणीतेषु सर्वाथेषु श्रद्धाया सम्य-
क्प्रज्ञात्वापत्तेः । तथा च तत्त्वाव्यभिचारिण्यभिन्विः सम्यक्प्रज्ञेति फलितार्थः । न
चाभिरुचिरभिलाषा, सा चात्मनो बहुश्रुतत्वग्रख्यापनार्थमधीताहृतदर्शनेषु मिथ्यादृष्टिष्व-
प्यस्तीति वाच्यं, आत्मनः पौरुषेयशक्तिविशेषस्यैवाभिरुचिपदेन विवक्षितत्वात्, अन्यथा
लोभारिमाकाया अभिलाषाया क्षीणमोहकेवलिन्यभावेन तत्र सम्यक्त्वाभावप्रसङ्गात्, त-
स्याश्च शक्तेः यथाहंदागमं रागाद्यनुद्रेकात् सवेगात् विषयानभिष्वङ्गात् सर्वप्राणिषु कृपो-
दयादास्तिक्यबुद्धेश्चाभिव्यज्यमानत्वात् । इयञ्च शक्तिविशेषलक्षणाभिरुचिरान्तरभ्रद्वेत्युच्यते,
तदुपकारितया तत्प्ररूपणप्रवणसूत्रशब्दराशिरपि सम्यक्प्रज्ञानमुच्यते, तदुत्पादोपकरणतया
च कर्मविशेषः सम्यक्त्वाख्यां लभते । इयं सर्वद्रव्यभावविषयाऽभिरुचिरूपा सम्यक्प्रज्ञै-
करूपमपि परोपदेशपरोपदेशरूपव्याख्यानमिदमेतत् तैर्मिष्यप्रभृते, उभयविशेषात्रपि तस्यैव
क्षयक्षयोपशमोपशमसाक्षादनवेदकरूपनिमित्तभेदतश्च भेद आन्वारोऽवसेयः । तत्र परोपदेश
उपलक्षकः, आगमप्रतिमादर्शनशिक्षानिमित्तादीनाम्, तथा च परसहकारेण तत्त्वाव्यभि-
चारिजीवादिपदार्थाभिरुचिरधिगमसम्यक्प्रज्ञा, यथाप्रवृत्त्यपूर्वा निवृत्तिकरणमात्रसहकारेण
25 तत्त्वाव्यभिचारिजीवादिपदार्थाभिरुचिर्निर्गमसम्यक्प्रज्ञेति च विज्ञेया ॥

नतु तत्त्वेष्ट्वास्था सम्यक्प्रज्ञेत्युक्तं, तत्र कानि तत्त्वानि, येऽप्यभिरुचिसम्यक्प्रज्ञा भवेत्
कियन्ति च तानि, यतस्तदियत्ताशानाभावात्सम्यक्प्रज्ञाऽपूर्णा भवेदित्याशंकायामाह—

तत्र तत्त्वानि जीवाजीवपुण्यपापाश्रवसंवरनिर्जराबन्धमोक्षा नव ।

तत्रेति तच्छब्देन तत्त्वेष्वास्था सम्यक्शब्देति वाक्यस्य परामर्शः, त्रैलोक्यार्थो घटक-
त्वम्, तथा च तत्त्वेष्वास्था सम्यक्शब्देति वाक्यघटकानि तत्त्वानि जीवादिभेदेन नवेत्यर्थः ।
अत्र तत्त्वशब्दस्य जीवादिभावबोधकस्य सामानाधिकरण्यानुरोधेन जीवादिपूषचरितत्त्वेऽपि
विना मत्वर्थप्रत्यययोगमजहृद्वित्वेन नपुंसकत्वं, जीवादिपु वर्त्तमानत्वादेव बहुवचनान्त- 5
त्वञ्च । भाववाचकत्वेऽपि वा धर्मधर्मिणोः कथञ्चिदभेदेन तद्वहुत्वप्रयुक्तं बहुवचनान्तत्वम् ।
जीवादिमोक्षान्तं यावद्गूढः, तत्र कालत्रयेऽपि जीवनाजीवः, तद्विपरीतोऽजीवः, पुनाति
प्रीणयत्यात्मानमिति पुण्यं पूयतेऽनेनेति वा पुण्यं सद्देहादिकम्, तत्प्रतिद्वन्द्विरूपं पाति-
रक्षत्यात्मानं ह्युभपरिणामादिति पापमसद्देहादिकम्, येन कर्मास्त्रयति, आस्त्रवणमात्रं वाऽऽम्बवः,
येन संश्रियते संरुध्यते, सरोधनमात्रं वा सयरः, यया निर्जीर्यते निरस्यते, निरसनमात्रं वा 10
निर्जरा, येन बध्यतेऽस्वतन्त्रीक्रियते, बंधनमात्रं वा बन्धः, येन मोक्षयतेऽस्यते मोक्षणमात्रं वा
मोक्षः । एतेषां लक्षणप्रभेदाद्यश्चापे बध्यन्ते । ननु पुण्याद्यो न जीवाजीवाभ्यां पृथग्भूताः,
यतः पुण्यपापबन्धाश्रवा अजीवरूपाः, सवरो निवृत्तिरूपो जीवपरिणामः, निर्जरा कर्मपार्थ-
क्यापादकजीवपरिणामः शक्तिरूपः । मोक्षोऽपि समस्तकर्मक्षयरूपः, स्थानविशेषप्राप्तिरूपः,
स्वस्वरूपावस्थितिरूपो वा जीवपरिणामविशेष एव । नैते जीवाजीवाभ्यामर्थान्तरभूता इति 15
कथं जीवाजीवाभ्यां द्वैविध्यं परिहृत्य नवधा विभाग आदतः, मैवम्, जीवाजीवयोः परस्पो-
पक्षेपात्मकसंसारस्य प्रधानहेतूनां तदुपरमस्य वा परिज्ञानाभावे प्राप्यस्य मोक्षस्य परिज्ञाना-
सम्भवेन तत्परिज्ञापनार्थं पृथग्पादानात् । सिद्धसिद्धिभ्यां व्यापातेन पर्यनुयोगानुपपत्तेः ।
जीवाजीवाभ्यां हि पुण्यादीन्युपलभ्यार्थान्तरतया पर्यनुयोगेऽर्थान्तरत्वस्यात एव सिद्धत्वाद् 20
व्यापातः, अनुपलभ्य पर्यनुयोगेऽनुपलम्भादेव पर्यनुयोगे व्यापात इति, पर्यायार्पणं गौणीकृत्य
द्रव्यार्पणप्राधान्येन जीवाजीवयोः कथञ्चिदन्तर्भावेऽपि द्रव्यार्पणं गौणीकृत्य पर्यायार्पणप्राधान्ये
तत्र तेषामन्तर्भावासम्भवेन तदपेक्षया पृथग्पादानात् । नन्वस्तु तेषां पार्थक्यमेवंक्रमेण
विन्यसने तु किं निबन्धनमिति चेदुच्यते, मोक्षशास्त्रं हीदम्, तथा क्रियमाणे मोक्षोपदेशे
सावधिकमोक्षशब्दश्रवणाच्छ्रोतुराशङ्क्य स्वभावत एव जागृत्यान् कस्य कस्मात् कथं मोक्ष इति,
तदपनोदनाय जीवस्य यन्धात् सवरनिर्जराभ्या मोक्ष इति वाच्यम् । तत्र केन कथं बन्ध इति 25
जागृतेऽनुयोगेऽजीवेनाऽऽम्यवद्वारा बन्ध इत्यभिधानीयम् । तत्र श्रियन्तोऽजीवाः किं सर्वेऽप्यन्ध
इति पृच्छायां, पद्मधाजीवाः, पुण्यपापात्मरूपुट्रलविशेषैरेव बन्ध इति समाहिते सामान्यतो
बन्धमोक्षपारणेपु हेयोपादेयत्वमुद्धिः सुलभतया श्यादतो मुस्त्याश्रयत्वेन प्राधान्याजीवस्य

- ततस्तद्विरुद्धस्याजीवस्य ततो मुक्तिप्रतिद्वन्द्वबन्धकारणत्वेन पुण्यपापाश्रवाणा मुक्तिकारणत्वेन
 सवरनिर्जरयोस्ततो मुक्तिप्रतिद्वन्द्वो बन्धस्य ततः परिशेषान्मोक्षस्य निर्देश इति क्रमविन्या-
 सहेतवो बोध्याः । यद्वा जीवसंस्तिप्रकृतकर्मणा क्षयो हि मोक्षः, सोऽयात्मपरिणामविशेष
 एवेति प्राधान्याज्जीवस्य, कर्मणामजीवविशेषत्वेन तत्सामान्यज्ञानार्थमजीवस्य, पापात्मकस्यैव
 5 कर्मणो विनाशे न मोक्षोऽपि तु पुण्यात्मकस्यापीति दर्शयितुमभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायेन च ततः
 पुण्यपापे, पुण्यपापयोः कथं सस्रेपः कथं वा विनाश इति शंकासमाधानाय तत आस्रवस्तत्
 आगच्छत्कर्मनिरोधपूर्वकागतकर्मपरिश्रान्तस्य सुकरत्वात् सवरनिर्जरे, ततश्च प्रतियोगितया
 कर्मसस्रेपरूपबन्धस्य ततः परिशिष्टस्य मोक्षस्य निर्देश इति क्रमे सम्बन्धो विशेषः । ननु
 द्वन्द्वोत्तरपदबहुवचनादेव तद्वदकपदार्थमात्रवृत्तिसख्याया बोधसम्भवेन नवत्वप्राप्तौ नवग्रहणं न
 10 कर्तव्यमिति चेद्युक्तमेतत्तथापि प्राधान्येनैकैकस्मिन् तत्त्वस्य प्रख्यापनाय तद्वहणमन्यथा समुदाय
 एव तत्त्वप्राप्तिशङ्का स्यात् । आनुकूल्यप्राप्तिकूल्याभ्यामेतानि तत्रैव तत्त्वानि मोक्षोपयोगिनीति
 सूचयितुं वा तदग्रहणम् ॥ ननु पुण्यपापयोः कर्मलक्षणयोः पुद्गलात्मकतयाऽजीवेऽन्तर्भाव-
 सम्भवेन सप्तैव तत्त्वानीति चेन्मैवं, शुद्धपुद्गलानां पुण्यपापरूपत्वाभावात् किन्तु जीवेनाध्यव-
 सायविशेषेण परिगृह्य कर्मत्वेन परिणम्य चात्मसाकृतानामेव, यावता न ते जीवेन परिगृह्यन्ते
 15 तावन्तं कालं ते पुद्गला एव न कर्मरूपा, अपि तु कर्मप्रायोग्या इति सूचयितुं पृथगुल्लेखात् ॥

अथ सम्यक्कृद्वाविषयीभूततत्त्वानामवान्तरप्रभेदानां बहुत्वात्तेषां सौलभ्येन बोधार्थं तत्त-
 तत्त्वनिरूपणावसरे तद्वेदानुक्त्वाऽत्रैव सामान्यतोऽनन्तरवस्तुनिर्देशात्मकमुद्देशमारचयति—

जीवा अनन्ताः ।

- जीवा इति । यद्यपि जीवानां सङ्ग्रहप्रकारभेदा अग्रे वक्ष्यन्ते तथापि तेषां सख्याया
 20 इयत्ता नास्ति न भवन्त्यसख्याता अपीत्यभिप्रायेणानन्ता इत्युक्तम् ॥

अथाजीवान् विभजते—

धर्माधर्माकाशकालपुद्गलाः पञ्चाजीवाः ।

- धर्माधर्मेति । धर्माद्यस्त्वप्रवचनप्रसिद्धा रूढसंज्ञा ज्ञेयाः, यद्वा स्वतो गतिप्रियापरि-
 णतानां साचिद्व्याधानाद्धर्मः । तद्विपरीतोऽधर्मः । यस्मिन्नाकाशान्ते स्वेः स्वैः पर्यायेर्द्रव्याणी-
 25 त्याकाशं, एव वाऽऽसमन्तात्काशत इत्याकाशं, परेषामवकाशदानाद्वाऽऽकाशं, मूर्त्तानामुप-
 चयानपचयाश्च कलयति प्रकाशयतीति कालः, पूरणगलनत्रियावत्त्वात् पुद्गला इति क्रियानि-
 मित्तासंज्ञा बोध्याः, एषा द्वन्द्व इतरेतरयोगलक्षणः, न समाहारसमुदायस्य प्राधान्यापत्तेः ।

प्रशस्तामिधानाद्धर्मस्यादौ मोक्षपूर्वमनोपकारित्वाद्वा, तत्प्रतिपक्षित्वे सति स्थितिकारणत्वादध-
र्मस्य' तदनन्तरं, ततस्ताभ्यां परिच्छेद्यत्वात् सर्वाधारत्वाच्चाकाशस्य, एमिरमूर्तत्वेन
साधर्म्यात्ततः कालस्य, तन्निमित्तकनानापरिणामवत्त्वादमूर्तप्रतिपक्षित्वाच्च ततः पुद्गलस्य
ग्रहणं बोध्यम् । न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं प्रत्येकमजीवत्वद्योतनार्थं, धर्मादयो गत्याद्युप-
ग्रहान् प्रति वर्त्तमानास्वयमेव तथा परिणमन्ते न परप्रत्ययाधीना तेषां प्रवृत्तिरिति स्वातन्त्र्यं 5
प्रकटयितुं च पञ्चेत्युक्तम् । अजीवा इति । न जीवा अजीवाः, 'नञ्युक्तमिवयुक्तश्च
पद्मन्यसदृशाधिकरणे वर्त्तते' इति न्यायेन भावान्तर एवाजीवशब्दो नाभावमात्रे वर्त्तते,
यथाऽनश्वशब्दो गर्दभे वर्त्तते । भावान्तरानात्मकस्याभावमात्रस्याप्रसिद्धत्वाच्च ॥

नवननश्वशब्दस्य गर्दभे स्थितिर्युक्ता, जीवत्वसदृशोदरैकशफादिलक्षणसादृश्यसत्त्वाद्
ह्रस्वकर्णादितुरगविशेषलक्षणापेक्षया च प्रतिपेधात् । धर्मादौ तु तथाविधमादृश्याभावाजी- 10
वासाधारणचैतन्यज्ञान्यत्वमात्रेऽजीवशब्दो वर्त्तते इत्याशकायां साधर्म्यधर्मप्रतिपादनद्वारा
सामान्यविशेषात्मकत्वमपि जीवादीनां प्रदर्शयितुमाह—

जीवेन सहैतान्येष पट् द्रव्याणि ।

जीवेनेति । तथा चैवामस्ति सादृश्यं, जीवेन सह द्रव्यत्वं हि सर्वेषां समानो धर्मः,
न चात्र द्रव्यत्वमपि प्रतिपेध्यम्, तथा सति गगनकुसुमायमानत्वं धर्मादीनां स्यात् न चैतदिष्टं, 15
जीवासाधारणधर्मप्रतिपेक्षस्येवाभिमतत्वात्, तथा च जीवादीनां द्रव्यमिति सामान्यसंज्ञा,
विशेषसंज्ञा च जीवो धर्मोऽधर्म इत्यादिरूपेति भावः । एतानीति, धर्मादय इति भावः,
विधेयप्राधान्यात्पुद्गलशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वाद्वा नपुंसकनिर्देशः । एवशब्दो भिन्नक्रमो द्रव्येयत्ता-
बोधकपदपदेन सम्प्रद्व्यते, तथा चैतानि पडेवेत्यर्थः । एतानि पडेव किमात्मकानीत्यत आह
द्रव्याणीति । पाह्याभ्यन्तरनिमित्तकत्वाद्द्विगमैः स्वपर्यायेर्द्रव्यन्ते गम्यन्ते तांस्तान् पर्यायान् 20
वा द्रवन्ति गच्छन्तीति द्रव्याणि, बाह्य निमित्तं द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणं, आभ्यन्तरश्च
स्वपरिणामविशेषः, तावेतौ मिलित्वोत्पादविगमयोर्हेतु भवतः नत्वन्यतरापाये, तथा चैतानि
पर्यायद्रवणाद्रव्याणि न तु द्रव्यत्वसम्बन्धात्, द्रव्यत्वसम्बन्धात्पूर्वमेवामद्रव्यत्वापत्तेः, न
हि दण्डसम्बन्धात् प्राग् देवदत्तो दण्डयासीत् । विन्तु यदा दण्डसम्बन्धस्तदेव । न च तथा
प्रकृते द्रव्यताऽभिमता प्राग्द्रव्यत्वसम्बन्धान्, अभिमतत्वे वा तत्सम्बन्धाऽऽनर्थक्यमेव । 25
यद्वा जातिः शब्दार्थ इत्यभ्युपगन्तुद्रव्यास्तिकनयाभिप्रायेण द्रव्यत्वनिमित्ता द्रव्यसंज्ञेतेषां
भवतु, तत्र द्रव्यत्वं वस्तुतः कथञ्चिद्विप्राभिन्नमिति न कोऽपि दोषः । एवशब्दस्य द्रव्या-
णीत्यनेनापि सम्बन्धः, तथा च जीवादीनि पट् द्रव्याण्येवेत्यपि लभेन धर्मादिपु द्रव्यत्वा-

योगस्य व्यावृत्तिरिति । एतेन च जीवादीनां द्रव्यत्वं सामान्यविशेषात्मकत्वमुत्पादव्ययधौ-
व्यात्मकत्वं गुणपर्यायवत्त्वं तत्त्वञ्च साधर्म्यं लभ्यत इति भावः ॥

ननु पडिति पदेनैवकार सयोज्य पदेव द्रव्याणीत्युक्तम्, तन्न युक्तं नैयायिकादिभिः
पृथिवीजलतेजोवायुदिङ्मनसा द्रव्यतया गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावानाञ्च पदार्थ-
5 तथाऽभ्युपगतानां सत्त्वादित्याशङ्कयामाह—

दर्शनान्तराभिमतपदार्थानामत्रैवान्तर्भावः ।

दर्शनान्तराभिमतैति । नैयायिकादीनां दर्शनान्तरेषु तैरभ्युपगतानां पृथिव्यादिपदार्थानां
पदस्त्वेतेष्वेवान्तर्भाव इत्यर्थः, तथाहि पुद्गला विचित्रशक्तिमन्तस्तथा च शक्तिवैचित्र्येण
परिणामवैचिन्यात्पृथिवीजलतेजोवायुरूपेण परिणमन्त इति सर्वथा तेषां विभिन्नजातीयत्वे
10 मानाभाव एव, तथा दिगपि नास्त्यतिरिक्ता रुचकप्रदेशावधिकविशिष्टाकाशप्रदेशैः सूर्योदया-
द्याभ्रयेणाकाशप्रदेशैर्वा प्राच्यादिव्यवहारोपपत्तेः । द्रव्यमनसोऽपि चक्षुरादिवत्पुद्गलविशेषा-
त्मकत्वमेव । अथ गुणादीनपि पराभ्युपगतानन्तर्भावयति—

गुणपर्यायसामान्यविशेषादयत्पदस्त्वेव सङ्गच्छन्ते ।

गुणेति । गुणो रूपादि । पर्यायः कर्म क्रममावित्वात् । आदिना समवायाभावयोर्प्र-
15 ह्णम् । तथा च गुणकर्मसामान्यानि द्रव्यस्य पर्याया एव । विशेषस्त्वप्रामाणिक एव ।
समवायस्तु नास्त्येव, कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणसम्बन्धेनैव गुणादिविशिष्टपुद्गलपत्तेः । अभा-
वोऽपि नाधिकरणाद्द्रव्यात् सर्वथा भिन्नः, तादृशे प्रमाणाभावात्, एवञ्च पदेव द्रव्याणि
नाधिकानि तथा न्यूनीतीति भावः ॥

नन्वेवमपि पदेव द्रव्याणीत्यनुपपन्नं तेभ्यो भिन्नानां पुण्यपापादीनां सत्त्वान्, उक्तं हि पूर्वं
20 'तत्र तत्त्वानि जीमाजीमपुण्यपापास्तत्रसंवरनिर्जरावन्धमोक्षा नवे' इत्याशङ्कयामाह—

पुण्यादितत्त्वानामप्ययमेव न्यायः ।

पुण्यादितत्त्वानामपीति । अयमेव न्याय इति, उक्तदिशा पदसु द्रव्येष्वेवान्तर्भावः
परणीय इति भावः, पत्तिरेषा व्याख्यातप्रायेव ।

एवमगूलवारोऽन्तर्भावमभिपत्ते—

तत्र पुण्यपापाश्रवणन्धानां पुद्गलपरिणामत्वात्पुद्गलेषु, संवरनिर्जरा-
मोक्षाणां जीवपरिणामत्वाज्जीवेष्वन्तर्भावः ।

तत्रेति । आसन्नो हि नैकरूपः किन्तु कर्मप्रापकक्रियाविशेषोऽध्यवसायविशेषो वा स्यात्
तत्र मूर्तस्यैवात्मनः क्रियावत्त्वात्क्रियाया मूर्त्तात्मकपुद्गलरूपत्वं, तत्क्रियाप्रयोजकाध्यवसा-
यविशेषत्वे तु जीवपरिणामात्मकतया जीवात्मकत्वं, बन्धस्योपश्लिष्टकर्मरूपत्वात्पौद्गलिक-
त्वमिति भावः ॥

अथ कालं विहाय पञ्चानां साधर्म्यमाह—

5

कालं विहाय पञ्चास्तिकाया भवन्ति ।

कालमिति । अनागस्यानुत्पत्तेरुत्पन्नस्य च नाशात्प्रदेशप्रचयाभावेन कालेऽस्तिकायता
नास्तीत्यभिप्रायेणाह कालं विहायेति । कायो हि समुदायः, मनुष्यलोकव्यापी कालस्त्वे-
कसमयात्मकत्वेनैकोऽतो न तस्य कायरूपत्वमिति भावः । पञ्चेति, जीवधर्माधर्माकाशपुद्गल-
इत्यर्थः । अस्तिकाया इति, सकलजीवादिद्रव्यध्रौव्यप्रतिपादकोऽव्ययोऽस्तिशब्दः । आपत्ति- 10
वाचकः कायशब्दः, आपत्तिर्नामाविर्भावतिरोभावौ, उत्पादविनाशविति यावत् । एवञ्चो-
त्पादव्ययध्रौव्यात्मका इत्यर्थः । ननु पुद्गलानामुत्पादव्ययवस्वसंभवेऽपि जीवादीनां कथं
तदिति चेन्न जीवस्योत्पादविनाशशरीरसम्बन्धादुत्पादविनाशवत्त्वान् अनित्यज्ञानादिमत्त्वाद्वा,
धर्मादीनामपि तत्तद्रत्याशुपग्रहव्यापाराणां जिगमिषुचैत्रादिनिमित्तत आविर्भूतानां समुपरत-
गत्यादिव्यापारे च चैत्रादिके तिरोहितानाञ्च सम्बन्धेनोत्पादविनाशवत्त्वान् । न च मनुष्य- 15
लोकान्तर्धर्तिनः कालस्यैकसमयात्मकत्वात्परमसूक्ष्मत्वाभिर्विभागत्वाच्च न कायता, अत एव
नोत्पादविनाशित्वं, उत्पादविनाशाविनाशभूतञ्च ध्रौव्यं तदभावात् ध्रौव्यमपि न भवेदेवेति
समयात्मकः कालो बन्ध्यापुत्रवदसन्नेव स्यादिति वाच्यम्, यत्कायशब्देनोच्यते तदेवोत्पाद-
विनाशवदिति नियमाभावात् । किन्तु स्वरससिद्धयोरिवोत्पादविनाशयोः कायशब्देन प्रश-
नान् । नहि शब्दसामर्थ्याद्भूतयोरपि तयो कल्पना समुचिता, तथा च कायशब्दप्रयोगा- 20
भावेऽपि स्वरसिकोत्पादविनाशौ तत्सहचरितं ध्रौव्यञ्च कालेऽप्यस्त्येवेति न दोषः । न चैवमपि
कुतो न काले कायशब्दः प्रयुज्यत इति वाच्यम् । प्रदेशानामवयवानां वा बहुत्वाभावात् ।
अध्यन्तरीकृतेष्वर्थो हि कायशब्दः, काया इव काया इति, यथौदारिकादिशरीरानामकर्मो-
द्यवशात्पुद्गलैर्धीयन्ते इति कायाः तथा धर्मादीनामनादिपारिणामिकप्रदेशपयनान् कायत्वम् ।
तथा च प्रचीयमानाकारत्वं कायशब्दार्थः, न च मनुष्यरूपः, सोऽपि विभागे मति भवति, 23
विभक्ताश्च धर्मादिद्रव्यप्रदेशाः, एवस्मिन्धर्मादिप्रदेशेऽपरस्य धर्मादिप्रदेशस्याप्रतिष्ठितत्वात् ।
तथा प्रविभक्तप्रदेशानां परस्परविच्छेदरूपत्वात्समुदायरूपव्यभेदानादृशश्च प्रचीयमानाकारत्वं
काले नास्तीति दिष्टः । एवञ्च बालानिरिक्तानां प्रदेशावयवबहुत्वं साधर्म्यं कनिनं, न धैरिमन्

परमाणौ अवयवबहुत्वमव्याप्तिमिति वाच्यम् प्रदेशावयवबहुत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यधर्म-
वत्त्वस्य तदर्थत्वात्, तादृशो धर्मः पुद्गलत्वं परमाणवपीति नाव्याप्तिः, कालेऽतिव्याप्ति-
वारणाय बहुत्वान्तम् । पर्यायार्थिकनयप्राधान्येनायमर्थः आहतः, वस्तुतस्तु तस्य द्रव्यावय-
वैर्निरवयवत्वेऽपि 'एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शश्चाणुर्भवती'ति स्वसाक्षप्रसिद्ध्या भावावयवै-
5 रसावयवत्वमक्षतमेव । एव जीवादीनां पञ्चानां अरूपित्वममूर्तत्वं, धर्मादिचतुर्णामेकद्रव्यत्वं
निष्क्रियत्वं जीवादीनां त्रयाणां लोकाकाशस्य चासख्येयप्रदेशत्वं, सख्येयासंख्येयानन्तान्तमप्र-
देशत्वं पुद्गलानां, जीवपुद्गलानान्तबलेकद्रव्यत्वं क्रियावत्त्वं च साधर्म्यं विज्ञेयमिति विक् ।।

अथ पुण्यस्य प्रभेदानाह—

पुण्यस्य तु सातोच्चैर्गोत्रमनुप्यद्विकसुरद्विकपञ्चेन्द्रियजातिपञ्चदेहा-
10 दिमत्रितनूपाङ्गादिमसंहननसंस्थानप्रशस्तवर्णचतुष्कागुलघुपराघातोच्छ-
वासातपोद्योतशुभस्वगतिनिर्माणत्रसदशकसुरनरतिर्यगायुस्तीर्थकरनाम-
कर्मरूपेण द्विचत्वारिंशद्भेदाः ।

पुण्यस्येति । शरीरमानसानेकविधसुखपरिणामप्रापकं सातं वेदनीयकर्मोत्तरप्रकृतीदम्,
लोकपूजितकुलप्रसवनिदानं कर्मोच्चैर्गोत्रं गोत्रकर्मोत्तरभेदः, मनुप्यद्विकं मनुप्यगतिमनुप्या-
15 नुपूर्वारूपमेवमेवसुरद्विकमपि । अयमात्मा पञ्चेन्द्रिय इति व्यवहारनिमित्तं कर्म पञ्चेन्द्रिय-
जातिः । पञ्चदेहा औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणरूपा । आदिमानां तिसृणामौदारिकवै-
क्रियाहारकाणां तनूनामङ्गोपाङ्गानि शिरःप्रभृतीन्यङ्गुल्यादीनि च तन्निर्वर्तककर्माण्यादिमत्रि-
तनूपाङ्गानि । आदिमसंहननसंस्थाने, अस्विबन्धनविशेषप्रयोजकं कर्म संहननं, आदिमसंहननं
वर्ष्मभनाराचसंज्ञं, शरीराकृतिनिवृत्तिप्रयोजककर्म संस्थानं, आदिमसंस्थानं समचतुरस्रनामे-
20 त्यर्थः । प्रशस्तवर्णचतुष्कं, शुक्लरक्पीताः प्रशस्तवर्णाः, प्रशस्तो गन्धस्सुरभिः, कपायाम्ल-
मधुराः प्रशस्तरसाः, मृदुलघुस्निग्धोष्णाः प्रशस्तस्पर्शा एषां लाभप्रयोजकानि कर्माणि चत्वारि
प्रशस्तवर्णचतुष्कपदप्राप्ताणि । शरीराणामगुलघुत्वपरिणामनियामकं कर्मागुलघु । परत्रा-
सादिजनकं कर्म पराघातं, उच्छ्वसनप्राप्तिहेतुरुच्छ्वासः । उष्णप्रकाशप्रापकं कर्मातपं, अनुष्ण-
प्रकाशप्रापकं कर्मोद्योतं, शुभान्तरिक्षगमनहेतुः कर्म शुभसगतिः, अङ्गोपाङ्गादिप्रतिनियत-
25 स्थानवृत्तिताप्रयोजकं कर्म निर्माणं, त्रसदादरपर्याप्तप्रत्येकस्थिरशुभमौभाग्यसुखरादेययशः-
कीर्तिरूपाणि दश कर्माणि त्रसदशकपदप्राप्ताणि, सुराश्च नराश्च तिर्यश्चश्च सुरनरतिर्यश्चस्ते-
पामायूँपि, तत्प्रयोजककर्माण्यत्र सुरनरतिर्यगायूँपि । धर्मतीर्थप्रवर्त्तयितृपदप्रापकं कर्म तीर्थकर-
नाम, एषां द्वन्द्वस्तनः कर्मपदेन कर्मधारयः, तादृशकर्माणि रूपं स्वरूपं यस्य पुण्यस्य तत्ताद-

रायपञ्चकमन्तरायस्य, दर्शनावरणीयनवक दर्शनावरणीयस्य, मिथ्यात्वकपायपञ्चविंशतिरूपाः पञ्चविंशतिविधा मोहनीयस्य प्रकृतयः । नरकायुरायुषो नीचैर्गोत्रं गोत्रस्यासार्तं वेदनीयस्य प्रकृतिः । शेषाणि नरकगत्यानुपूर्वीतिर्यग्गत्यानुपूर्व्यैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजात्यप्रथमसहननपञ्चकाप्रथमसंस्थानपञ्चकाप्रशस्तवर्णचतुष्कोपघातकुलगतस्थावरदशकानि चतुर्विंशन्नामप्रकृ-

5 तयो विज्ञेयाः ॥

साम्प्रतमाश्रवं विभजते—

आश्रवस्तु इन्द्रियपञ्चककपायचतुष्काव्रतपञ्चकयोगत्रिकक्रियापञ्चविंशतिभेदात् द्वाचत्वारिंशद्विधः ।

- आश्रवस्तिरिति । कायवाद्मनमा क्रियाविशेषो योगापरपर्याय आत्मकायाद्याश्रय
- 10 आश्रव उच्यते, स च यद्यपि सकपायस्याकपायस्य च भवति तथाप्यत्र सकपायस्यैवाश्रय विभजते, स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्ररूपमिन्द्रियपञ्चक, क्रोधमानमायालोभरूपं कपायचतुष्कं, हिंसाऽसत्यस्तेयाग्रहपरिमहरूपमत्रतपञ्चक, कायवाद्मनोरूपं योगत्रिकं, कायिक्यधिकरणिकी प्रादोषिकीपारितापिकीप्राणातिपातिक्यारभिकीपारिग्रहिकीमायाप्रत्ययिकीमिथ्यादर्शनप्रत्ययिक्यप्रत्याख्यानिकीदृष्टिकीरष्टुष्टिकीप्रातीत्यकीसामन्तोपनिपातिकीनैःशस्त्रिकीस्वाहस्तिक्याज्ञाप-
- 15 निकीविदारणिक्यनाभोगप्रत्ययिक्यननकाक्षप्रत्ययिकीप्रायोगिकीसामुदायिकीप्रेमप्रत्ययिकीद्वेषप्रत्ययिकीर्योपधिकीरूपाः क्रियापञ्चविंशतिः, एषा द्वन्द्व एता एव भेदो विशेषस्तस्मादित्यर्थः । यद्यपि योगेन्द्रियकपायाव्रताना सकपायसम्बन्धिना क्रियास्वभावानतिवृत्तेः क्रियामात्रमेवान्नाश्रवः प्रसक्तस्तथापि तेषा द्रव्यान्वयत्तु शुभाशुभान्त्वपरिणामाभिमुखत्वात्, भावान्त्वस्तु कर्मादानं, तच्च पञ्चविंशतिक्रियाभिरिति तेषा पृथग्ग्रहणं, तत्रात्रतपञ्चक सकलस्रजजालमूलं,
- 20 तत्प्रवृत्तावेवाश्रवेषु प्रवृत्तिस्तन्निवृत्तौ च सर्वोत्पद्येभ्यो निवृत्तिः, अत्र कपायचतुष्कं सहकारि, उभयोरनयो. सत्त्वे इन्द्रियपञ्चकमाश्रवेषु प्रवर्तते तदनन्तरञ्च पञ्चविंशतिक्रिया आश्रवकारणिका, प्रवर्तन्ते, सर्वत्र च कायवाद्मनोयोगसहकारी भवति । तथा च क्रियापञ्चविंशतिः नैमित्तिकी, इतराणि तु निमित्तानि यथा स्पर्शनेन्द्रिय कारण स्पर्शनक्रिया कार्यं तस्मिन् सति रष्टुष्टिकी क्रिया, मूर्च्छा कारण परिग्रहः कार्यं तस्मिन् सति पारिग्रहिकी
- 25 क्रिया, क्रोधः कारण प्रादोषः कार्यं तस्मिन् सति प्रादोषिकी क्रिया, मानः कारणमप्रणतिः कार्यं तस्मिन् सति प्रातीत्यकी क्रिया, कारणं माया कार्यं कौटिल्यं तस्मिन् सति मायाप्रत्ययिकी क्रिया, प्राणातिपातः कारण कार्यं प्राणातिपातिकी क्रिया इत्येव यथासंभवं निमित्तनैमित्तिकभावो विज्ञेयः ॥

इदानीं सवरभेदानाह—

पञ्चसमितित्रिगुप्तिद्वाविंशतिपरीपहदशयतिधर्मद्वादशभावना-
पञ्चचारित्रभेदात्संवरस्तप्तपञ्चाशद्विधः ।

पञ्चेति । ईर्याभापेष्णाऽऽदाननिश्चेपोत्सर्गरूपाः पञ्चममितयः । कायवाङ्मनोनिप्रहात्मि-
कास्त्रिगुप्तयः । क्षुत्पिपासाशीतोष्णदृशावस्त्रारतिगतिताचर्यनैपेधिकशय्याऽऽश्लेषवधयाच- 5
नाऽऽलभरोगवृणस्पर्शमलसत्कारप्रज्ञाऽज्ञानसम्यक्तरूपा द्वाविंशतिपरीपहाः । क्षान्तिमार्दवा-
जैवनिर्लोभतातपःसयमसत्यशौचाविब्रज्यप्रज्ञाचर्यरूपा दश यतिधर्माः । अनित्याशरणसत्तै-
र्यत्तान्यत्तानुचित्ताश्रवसवरनिर्जरालोकरमावजोधिदुर्लभधर्मस्वात्म्यातरूपा द्वादश भावनाः ।
सामायिकेदोषस्थापनापरिहारविशुद्धिमूर्त्तमसपराययथाख्यातरूपाणि पञ्च चारित्राणि, एषा
द्वन्द्व एतान्येव भेदः प्रकारस्वरमात् । सवरः पूर्वोदिताऽऽश्लेषस्य निरोधः, शुभाशुभकर्मप्रह- 10
णहेत्वात्मपरिणामाभाव इति यावत् । अर्थोऽयं सवरणं सवर इति व्युत्पत्त्या विज्ञेयः ।
सन्निवृत्ते कर्मानेनेति व्युत्पत्त्या तु सवरसममित्यादयः । समित्यादिभिर्हि कर्म सन्निवृत्ते, तथा
च शुभाशुभकर्मादानाभावे समित्यादयः करणमिति तात्पर्यम् ॥

अधुना निर्जरा विभजते—

यात्याभ्यन्तरपद्विरूपतपोभेदेन द्वादशप्रकारा निर्जरा ।

15

वाद्येति । तपो हि द्विविधं यात्याभ्यन्तरश्चेति, तत्रान्तर्गतोदृग्वावृत्तिसत्त्वेपरस-
त्यागकायेशसलीनतारूपं पद्विधं वासं तपः । प्रायश्चित्तविनयवैवावृत्त्यस्याध्यायध्यानोत्सर्ग-
रूपश्च पद्विधमाभ्यन्तरं मिलित्वा च द्वादशप्रकाराणि तपामि, एतान्येव च निर्जराशब्दज्ञा-
प्यातीति तस्या अपि द्वादशविधत्वं, यद्यपि यात्याभ्यन्तररूपाणि तपामि कर्मादानाभावा-
त्मकसवरवरणेऽप्यन्तर्गतानि, तस्मादेवमेव निर्जरात्वे भवत्येवमेव निर्जरेति स्यात्तथा च 20
सवरभेदं प्रधानं तद्व्यतिरिक्तमव्ययव्यापातस्तथापि कर्मसंश्लेषेनात्मना कर्मात्मनामिदृशेनेप
संश्लेषकर्महीनेनापि भवितव्यमेवान्यथा वन्धविनिर्मुक्तिस्य न भवेदेव, ततश्च संश्लेषकर्म-
प्रहाणमप्यावश्यकमात्मदपि नैवमेव, तदेष च निर्जरा तस्या एषावोऽयं विधेयः, ॥
योपायस्तप एव, तस्य स्वागच्छन्मनिरोधे संश्लेषकर्मप्रहाणे च सामर्थ्यादुभयाद्वाया कीर्तन-
मिति न कोऽपि दोषः ॥

25

मग्नौ बन्धं विभजते—

प्रकृतिस्थितिरसप्रदेशभेदाचतुर्विधो बन्धः ।

- प्रकृतीति । जीवप्रदेशकर्मपुद्गलानां क्षीरोदकवत्परस्पराश्लेषो बन्धः । बन्धनं बन्धोऽस्व-
तंत्रीकरणं, तद्योभयोरपि पुद्गलात्मनोरिति क्रियाक्रियावतोः कथञ्चिदभेदात् ज्ञानदर्शनाव-
रणवेदनीयमोहनीयाऽऽयुष्कनामगोत्रान्तरायात्मकाष्टविधाः प्रकृतयो बन्धपदवाच्या भवन्ति ।
5 अथवाऽष्टविधकर्मजन्यास्वभावाः प्रकृतयः, यथा ज्ञानावरणीयस्यार्थानवगमो, दर्शनावरणीय-
स्यार्थानालोचनं, वेदनीयस्य सुखदुःखसवेदनं, तत्त्वार्थाश्रद्धानासयमौ मोहनीयस्य, भवधार-
णमायुषो नान्नो नारकादिनामकरणं गोत्रस्य सदसत्कुलीनसंशब्दनं दानादिविघ्नकरणमन्त-
रायस्येति । एतासां ज्ञानावरणीयादिप्रकृतीनामात्मप्रदेशेषु कालविभागेनावस्थानं स्थितिवन्धः,
तत्प्रकृतिस्वभावादविच्युतिर्नियतकालमिति वा । नियतकालानां कर्मणां तीव्रमन्दादि-
10 भावेन विपाकवृत्ता रसबन्धोऽनुभावबन्धापरनामा कर्मपुद्गलगतसामर्थ्यविशेषानुभवो वा ।
आत्मप्रदेशेषु कर्मपुद्गलद्रव्यपरिमाणनिरूपणं प्रदेशबन्धः, कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानां पर-
माणुपरिच्छेदेनावधारणं वेति चतुर्विधो बन्ध इति भावः ॥

अथ मोक्षं विभजते—

- मोक्षस्तु सत्पदप्ररूपणाद्रव्यप्रमाणक्षेत्रस्पर्शनाकालान्तरभाग-
15 भावात्पञ्चद्वैतैर्नवविधः ॥

मोक्षस्त्विति । कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः, तत्र वस्तुतो यद्यपि तारतम्याभावेन तस्य प्रभेदा न
सम्भवन्त्येव, तथापि तद्वता सिद्धानामाश्रयेण व्याख्याप्रकारैस्तत्पदप्ररूपणादिभिर्भेदोऽवसेयः,
मोक्षस्यात्मपरिणामतया परिणामपरिणामिनोः कथञ्चिदभेदादिति भावः ॥

- इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीभ्यरपट्टधरधीमद्विजयकमलसूरीभ्यरवरण
20 नलिनविभ्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरीणा विनिर्मितस्य तत्त्वग्राय
विभाकरस्य ह्योपज्ञायां न्यायप्रकाशव्याख्यायां तत्त्वोद्देशाख्य. प्रथमकिरणः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयकिरणः ॥

- ननु सर्वमिदं तदोपपद्यते जीवो नाम कश्चन पदार्थः प्रमाणपदं यद्यवतरेत्, यस्य मुक्तये
तत्त्वोपदेशो भवेत्, तत्रैव च मानं न पश्याम, लोके हि यद्व्यन्तमप्रत्यक्षं तन्नास्त्येव यथा
25 गगनारविन्दं, यत्त्वस्ति तत्प्रत्यक्षेण गृह्यत एव यथा घटादिकं, न चायाति जीवः कदाचन

१. विया—अस्वतंत्रीकरणस्या, क्रियाज्ञान जनकतया दर्शनावरणानि । आध्यतया चात्मा । यदि
प्रवृत्तिशब्दस्य स्वभाववाचित्वं न ज्ञानावरणादिवाचित्वमित्युच्यते तदा स्वाहाययेति ॥

प्रत्यक्षगोचरतां, ततो नास्यात्मा, न चासावनुमानगम्यः, लिङ्गलिङ्गिनोः कचिदध्यक्षतोऽविना-
 भावप्रहेणैवानुमानप्रवृत्तेः, न च लिङ्गिनाऽऽत्मना कस्यापि सिद्धोऽस्ति प्रत्यक्षेणाविनाभावो
 लिङ्गस्य, तथा सति जीवस्य प्रत्यक्षत एव सिद्धावनुमाननैरर्थक्यं स्यात् । न चादित्यो गतिमान्
 देशान्तरप्राप्तेर्देवदत्तवदिति सामान्यतोदृष्टानुमानेनादृष्टाया अप्यादित्यस्य गतेरनुमानवदत्रापि
 जीवस्मिद्धवतीति वाच्यम्, दृष्टान्ते देवदत्तादौ सामान्यतो देशान्तरप्राप्तेर्गतिपूर्वकत्वमध्यक्षतो- 5
 ऽवधार्यैव सूर्यं तत्साधनात्, न चात्र तथा क्वचिदपि दृष्टान्ते जीवसत्ताऽविनाभूतं साधनं
 किमपि प्रत्यक्षेण लक्ष्यते । न चाप्यागमगम्यस्सः, वस्तुतस्तस्यानुमानादभिन्नत्वात्, न च
 कस्यचित्प्रत्यक्षो जीवो यस्य वचनमागमः स्यात्प्रमाणञ्च भवेत् । तथा च सर्वमिदं निरूप-
 णमरण्यरुदितनिभमित्याशङ्कायां जीवासाधारणधर्मात्मकलक्षणप्रदर्शनद्वाराऽऽत्मानं साधयति—

तत्र चेतनालक्षणो जीवः ।

10

तत्रेति । नवसु तत्त्वेषु मध्य इत्यर्थः । चेतना लक्षणमसाधारणो धर्मस्वरूपं वा यस्य
 सः, चेतनया लक्ष्यतेऽसाधयति वा चेतनालक्षणः, अत्र जीव इति लक्ष्यं, चेतनालक्षण इति
 लक्षणम् । चेतना—बुद्धिः—सचेदनं, सैषा जीवस्य पर्यायः, तदेव मामान्यं लक्षणम्, जीवो
 लक्ष्यः । सर्वजीववर्तिनी चेयं चेतना, सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तेष्वपि सर्वैजपन्या साऽस्त्येव,
 त्रैलोक्यवर्तिनां सर्वपुद्गलानां कर्मतया परिणतानामपि सर्वोत्पन्ना चेतनां समावर्तितुं सामर्थ्या- 15
 भावाद्गतो न क्वाऽप्यव्याप्तिः । न वाऽसम्भवोऽचेतन आत्मेति विरुद्धत्वादभावणशब्द इति-
 वत् । एवञ्च चेतनैवात्मनि प्रमाणं, सुखदुःखादयो हि यथाऽऽत्मसंचेदनसिद्धास्तथा संशयादिधि-
 ज्ञानमपि स्वसचेदनसिद्धमेव, यद्वि प्रत्यक्षं न तत्प्रमाणान्तरेण साध्यं भवति, न च सर्वे प्रत्यया
 निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति शून्यवादिनमनुमातारं प्रति प्रत्यक्षसिद्धमपि
 सप्रामाण्यं विधुं साध्यत एवेति वाच्यम्, तत्र बाधप्रमाणस्यैव निराकरणात्, अत्र त्वात्म- 20
 प्राह्मे प्रत्यक्षे बाधकप्रमाणाभावात् । ज्ञातवानहं जानेऽहं ज्ञात्याम्यहमित्यादित्रैकालिककार्य-
 व्यपदेशविषयाहम्प्रत्ययत आत्मनः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चाहम्प्रत्यय आनुमानिकोऽल्लिङ्गि-
 कत्वात् । नाप्यागमादिप्रमाणसम्भवस्तदनभिज्ञानामपि तस्योत्पादात् । न चास्य देह एव
 विषयो मृतदेहेऽपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गान् । नापि निराश्रयः अहमित्यादिज्ञानस्य गुणत्वेन गुणि-
 मन्तरेणासम्भवात्, न देहोऽत्र गुणी, मूर्तत्वाज्जडत्वाच्च ज्ञानस्य त्वमूर्तत्वाद् योधरूपत्वात् । 25
 न चानुरूपपाणां गुणगुणिभावो युज्यते, आकाशरूपादीनामपि तद्भावप्रसङ्गान् । तस्मादह-

१ नयमिदंदापेक्षयेत्, स्वरूपमिति तु कथमिदमेतदोद्यत । तथा च न्यायसूत्रे भेदाभेदयोक्त इति
 भाव । तथा च जीवचित्तव्ययेन चेतन्यमपि जीव एव सर्वस्वोपाविनाभूतत्वादिति शेषम् ॥

- प्रत्ययमाहत्वादात्मा प्रत्यक्ष एव । तदपलापेऽश्रावणः शब्द इतिवत्प्रत्यक्षविरुद्धः पक्षाभासः स्यात् । यथा च रूपादिगुणप्रत्यक्षाद् गुणी घटः प्रत्यक्षः तथा सशयस्मृतिजिज्ञासादिज्ञान- विशेषाणां स्वसवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वाद्गुणी जीवोऽपि प्रत्यक्षसिद्ध एव । तथेन्द्रियमपि न विज्ञातुं, तदुपरमेऽपि तदुपलब्ध्वार्यानुस्मरणात् । अतः प्रत्यक्षोऽयमात्मा स्वदेहे । परदेहे पुन-
- 5 रिष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्मात्मकत्वमनुमेयम् । परशरीर सात्मकं, इष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्ति- दर्शनात्स्वशरीरवत् । तथाऽस्ति देहस्य विधाता, आदिमत्प्रतिनियताकारत्वात् घटवद्, यत्पुनर- कर्तृकं तदादिमत्प्रतिनियताकारमपि न भवति यथाऽन्न । मेवादौ व्यभिचारवारणायादिमदिति विशेषणम् । तथा इन्द्रियं साधिष्ठातृकं, करणत्वाद्दण्डादिवत्, देहादयस्सभोक्तृका भोग्यत्वात् वस्त्रादिवदित्यनुमानानि साधकानि बोध्यानि । न च विधात्रादिसाधकहेतूनां साध्यविरुद्ध-
- 10 साधकैव, घटादिकर्तृणां मूर्त्तिमत्त्वात्सघातरूपत्वादनित्यस्वभावत्वाच्च, सिपाधयिपित्तश्चेतद्वि- परीतो जीव इति वाच्यम्, ससारिणो जीवस्यैव साधयितुमिष्टत्वेनादोपत्वात्, स हि अष्टविध- कर्मपुद्गलसघातोपगूढत्वात्सशरीरत्वाच्च कथंचिन्मूर्त्तत्वादिधर्मयुक्त एवेति दिक् ॥ नन्वस्तु जीवः प्रत्यक्षसिद्धस्तथापि चेतनालक्षणो जीव इति लक्षणं न सम्भवति, तथा सति हि चेतनास्वरूपं जीव इत्युक्तं स्यात् तच्च न सम्भवति चेतनायां गुणत्वाजीवस्य गुणित्वाच्च स्वरूपभेदात् तयोर्भेदे
- 15 तु जीवस्यैव चेतनागुणो न घटादेरित्यवधारणं न स्यात्, तयोश्चाभेदे य एव जीवस्यैव चेतना, यैव चेतना स एव जीव इति भेदनिवन्धनलक्ष्यलक्षणभावो न भवेदिति चेन्न तयोः कथञ्चिद्विज्ञा- भिन्नत्वेनोभयोपपत्तेः । ननु तथापि कथञ्चिद्भेदेन चैतन्याश्रयो जीवो वर्त्तत इति न सङ्गच्छते सर्वभावानां क्षणिकत्वेन नित्यस्य चैतन्याश्रयस्यासिद्धेः । यद्धि सत् तत्क्षणिकं यथा घटः सञ्च विवादाध्यासित इति, अत्र मत्त्वमर्थत्रियाकारित्वं नहि सञ्चार्यो न चार्थक्रियाकारीति
- 20 सम्भवति, तथा च ज्ञानान्येव सन्तन्यमानानि क्षणिकानि सन्ति न ततोऽन्यो नित्यस्तदाश्रयो जीवो नाम कश्चिदिति चेन्न घटादीनां कालान्तरस्थायित्वेन क्षणिकत्वस्यासिद्ध्या सत्त्वस्य क्षणि- कत्वेन व्याप्यसिद्धेः, न च घटादौ सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासान्न कालान्तराव- स्थायित्वं, अन्यथा कालान्तरभाविजलाहरणादिकमिदानीमपि कुर्यान्न करोत्यतोऽसमर्थत्वेन पूर्वोत्तरकालयोर्नैवो घट इति क्षणिकत्व सिद्धमेवेति वाच्यम्, सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धध-
- 25 र्माध्यासासिद्धेः । इदानीं जलाहरणं कुर्वतो घटस्य कालान्तरीयजलाहरणं प्रत्यपि सामर्थ्यात् । न च सति सामर्थ्ये कार्यमवश्य करणीयमित्यस्ति नियमो सहकारिणामालम्बप्रयुक्तत्वात् करणाकरणयोः । तस्मात् क्षणिकत्वव्याप्त सत्त्व, भिन्न नित्यात्मानभ्युपगमे क्षणिकत्वेन

१ अत्मा न प्रत्यक्ष इत्यनेति भावः ॥ २ जीवोऽस्मि तद्गुणप्रत्यक्षत्वादन्वदिति प्रयोगोऽपि बोध्यः ॥

३ अत एव च विरुद्धत्वम् । तत्र हेतुमात्रं घटादीति ॥

ज्ञानानां स्मरणानुपपत्तिः, अन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणात्, न च नानात्वेऽपि ज्ञानानां कार्यकारण-
भावेन स्मरणं युज्यत इति वाच्यम्, उपाध्यायानुभूते शिष्यस्य स्मरणप्रसङ्गात्, तज्ज्ञानानां
कार्यकारणभावाविशेषात्, न च शरीरभेदाग्रहोऽपि नियामक इति वाच्यम्, एतज्जन्मनि
जातिस्मरणेन प्राग्जन्मानुभूतानां स्मरणासंभवात्, प्राग्भवीयस्त्वज्ञानानां सर्वज्ञेनाप्रतिसं-
धानापत्तेश्च । कार्यकारणभावमात्रस्य स्मृतिहेतुत्वासंभवाच्च । कृतहान्यकृताभ्यागमप्रस 5
ङ्गाच्च, येन हि ज्ञानेन शुभाशुभं कर्माचरितं न तेन फलमुपमुज्यते येन तु न कृतं तेनो-
पभुज्यते चेति । शुभाशुभकर्मप्रवृत्त्यप्रवृत्तिप्रसङ्गेन परलोकाद्यनुष्ठानासंभवाच्च, न चैकज्ञानस्य
कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावेऽपि तत्सन्तानस्य स्थिरैकरूपस्य ते भविष्यत एवेति वाच्यम्, सन्तानस्य
विज्ञानानतिरेकात्, व्यतिरिक्तत्वेऽप्यचेतनत्वात्, व्यतिरिक्तचेतनत्वे तु जीवस्यैव नामान्तरे-
णाभ्युपगमप्रसङ्गात्, न च वासनासहकृतं ज्ञानमेव कर्तृ स्मर्तृ भोक्तृ च भवतीति किं तदति- 10
रिक्तसुरदुःखफलभोक्तृकल्पनयेति वाच्यम्, वासनाया अक्षणिकाया ज्ञानातिरिक्ताया त्वया-
नभ्युपगमात्, ज्ञानात् सुखदुःखयोरपि कारणस्वरूपफलभेदेनाभेदासम्भवाच्च । न खलु धनि-
तारूपादिज्ञानोत्पत्तौ या सामग्री वनितादिरूपा सैव सुखदुःखयोरपि, किन्तु रागादिवासना-
विशेषोऽपीति कारणभेदः, स्वपरप्रकाशकं ज्ञानं, अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये च सुरदुःखे इति
स्वरूपभेदः, प्रवृत्तिनिवृत्तौ च ज्ञानस्य फलं, कृष्णावैमुख्यादिजननं सुरदुःखयोरिति फलभेदः । 15
तस्माज्ज्ञानभिन्नसुरदुःखादिफलभोक्ताऽतिरिक्त आत्मा सिद्ध इति ॥ ननु बुद्धिर्नात्मस्वरूप-
भूता तद्विरुद्धधर्माधिकरणत्वाद् घटपटादिवत्, न चासिद्धो हेतुर्युद्धेकरूपाद्विनाशधर्मकत्वात्,
आत्मनश्चातुत्पाद्विनाशधर्मकत्वादिति चेन्न, विरुद्धधर्माधिकरणत्वेऽपि सर्वथा भेदासिद्धेः मे-
वकज्ञानवत्, तद्धि एकं, युगपदनेकपदार्थग्राहिशक्त्यात्मकं चातो विरुद्धधर्माध्यासः । न चाने-
कत्वधर्माधारा शक्तिरन्या, एकत्वधर्माधारश्च तज्ज्ञानमन्यदिति वाच्यम्, अनेका शक्तिस्तस्येति 20
व्यपदेशासम्भवात्, ततो भेदादर्थान्तरवत् । न च सम्बन्धाद्भवतीति वक्तुं शक्यं, अनेकया
शक्त्या सम्बन्धमानस्यानेकरूपत्वापत्तेः । न चैकयैव शक्त्याऽनेकमर्थं गृह्णातीति वक्तुं शक्यं स-
र्वार्थग्रहणप्रसङ्गात्, तस्मात्तयोः कथञ्चिद्भिन्नाभिन्नत्वेन चेतनास्वरूपत्वं युक्तम्, सा च प्रतिजीवं
तारतम्यदर्शनाशेतनात्वेनेकापि पर्यायाद्भिन्ना ततश्चात्मापि द्रव्यत एकोऽपि पर्यायभेदाद् भिन्न
इति विभावनीयम् । तच्च चैतन्यमेकरूपमपि कर्ममलदिग्धमनेकावस्थान्तरावस्कन्दि भवति, 25
एतेन यद्यात्मा ज्ञानरूपस्तदा सर्वदा विषयदर्शी भवेत्, जानानं हि जीवं ज्ञानस्वरूपमिति

१. एकमन्तानिकत्वेन स्मरण सम्भवतीत्याद्यन्यान्साह कार्येति, एकमन्तानि न स्वस्यापि हेतुत्वादिति भावः ।

२. अस्तुभ्यं हेतुर्विज्ञानांशाय शोषान्तरमाह अन्तेति, दृष्टारतो बाधवमाह शुभेति ॥ ३. तथा च न स्थिरक-
रूपत्वमत एव न व्यतिरिक्तत्वमिति भावः ॥ ४. तर्हेन वक्ष्यमाणेन च वारणेनेत्यर्थः ।

वक्तुं शक्यमन्यथा ज्ञानस्वरूपो न जानीते चेति विरुद्ध वचन स्यात्, तथा विस्मृत्यनवबोध-
संशया अपि न भवेयुः स्याच्चात्मा सर्वदाऽज्ञेयविशेषविज्ञानात्मक इति शङ्कापि परास्ता, प्रदे-
शाष्टकं विहाय चलत्वेनानवरतमर्थान्तरेषु परिणमनात्, एकार्थेऽनवस्थितोद्धान्तमनस्कत्वेन
चिरसुपयोगाभावात् । उपयोगस्थितिकालस्य स्वभावादेवोत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तपरिमाणत्वात् ।

5 आवरणस्वभावज्ञानावरणकर्मसद्भावात्कदाचिद्विज्ञानस्याव्यक्तबोधसंशयादीनाञ्चोपपत्तेश्चेति ॥

नन्वस्तु चेतनालक्षणो जीवस्स त्वेक एव निखिलजगच्छरीराण्यभिव्याप्य शश्वद्वर्तते,
नतु प्रतिशरीरं पृथगात्मास्तीत्याशकायामाह—

स द्विविधः ।

- स इति । अयम्भावो यदि जीवो निखिलशरीराधिष्ठायकत्वैको भवेत् तर्हि समस्त-
10 शरीरभाविना सुखदुःखादीनामेकस्मिन्नेव शरीरेऽनुभूयेत, अन्यथा निखिलशरीराधिष्ठायक-
त्वमेव तस्य न भवेत्, दृश्यते हि वाल्यकौमाराद्यवस्थाभेदेऽपि जीवस्यैकत्वेन धात्याशनुभूतस्य
स्थविरावस्थाया स्मरणं, न च तथैकेनानुभूतं सर्वैः स्मर्यते तस्मात्सर्वशरीरेषु भिन्न एवात्मा,
एवमात्मन एकत्वे सुखदुःखनिमित्तधर्माधर्मयोः सर्वसाधारण्येन कश्चिदेव सुखी न सर्वे,
कश्चिदेव दुःखी न सर्वे इति प्रत्यक्षसिद्धः प्रतिनियमो न भवेत्, न चैकस्येषाञ्चलस्य प्रसा-
15 रितस्य महतो धात्यादिनिमित्तात् क्वचिदेव भागे कम्पनमनुभूयते तथा तत्तच्छरीरावच्छे-
देनैव सुखादिक भवति न सर्वत्रेति वाच्यम् । परम्परया तत्रापि सूक्ष्मकम्पस्यानुभवात्, योऽहं
चेतोऽभूयं सुखी, सोऽहं मैत्रो दुःखी सम्प्रति जात इति प्रत्यभिज्ञापत्तेश्च । न च नात्म्यैक्येऽपि
तत्तच्छरीरेष्वनुभूतसुखादीना स्मरणापत्तिर्दोषः, पूर्वपूर्वशरीरानुभूतानामात्मैक्येऽप्यस्मरणा-
दिति वाच्यम्, पूर्वपूर्वानुभवजनितसंस्कारस्य मरणगर्भवासादितीव्रतरदुःखैरभिभूतत्वात्,
20 जातिस्मरणेन केनापि स्मरणाच्च, नहि चैत्रज्ञानादिकं कदापि कथमपि स्मरति मैत्रस्तस्मादात्मा
नैकोऽपि तु प्रतिशरीरं भिन्नः परन्तु तेषां सुज्ञानाय प्रथमं तस्य द्वैविध्यं भाव्यमिति भावः ।

वेन प्रकारेण भेद इत्यत्राह—

संमार्यसंसारिभेदात् ।

- संमारीति । ससारोऽष्टविधं कर्म, तदुपष्टम्भेनैवात्मनस्संस्तरणाद् यत्नवन्मोहो नारका-
25 द्यवस्था वा समारस्तयोगात्संसारि, न संसारी—असंसारि निर्धूताशेषकर्मैत्यर्थः । तत्र संसारिणा

१ तथा च प्रयोग नानास्या शुचि जीवा परस्पर भेदभावः, लक्षणादिभेदात्—यथा कुम्भादयः, ७१८ । दि
गुरादु तत्त्वम्योपशान्तो भोगपदवत् इति ॥

विकल्पबाहुल्यात्, असंसारिणां संसारिपूर्वकत्वात् स्वसंवेद्यत्वाच्चादौ ग्रहणं, संसारिणो हि स्वसंवेद्याः, गत्यादिपरिणामानामनुभूतत्वात्, असंसारिणस्त्वत्यन्तपरोक्षास्तदनुभवस्याप्राप्तत्वादिति ।

कथं संसारिणां बहवो विकल्पा इत्याशङ्कायां संसारिजीवानां प्रभेदप्रदर्शनमुखेन तान् दिङ्मात्रमुपदर्शयति—

5

अत्र चेतनत्वेन जीव एकविधः ।

अत्रेति । जीवप्रकारनिरूपणप्रसङ्ग इत्यर्थः । जीव इति संसारिजीव इत्यर्थे, असंसर्ग्युपेक्षयाऽयं विभागारम्भः, यद्वा जीवमात्रस्य द्विधैव विभागः सम्भवतीति ग्रन्थोऽयं पूर्वेणान्वितः । तथा चात्र यश्चेतनत्वेनैकविधो जीवः स द्विविध इत्यर्थः । यद्यपि ईदृशाभिप्रायोऽत्रेतिषाक्यस्य जीवलक्षणानन्तरं योजने सुस्पष्टो भवति, तथापि जीवनानात्वसाधनार्थमेव 10 मुपन्यासः कृतः । तस्मिन्नेव प्रकारभेदनिरूपणसम्भवोऽदिति बोध्यम् ।

तदन्तर्गतः संसारी जीवस्तु संसारित्वेनैकोऽपि त्रसंस्थावरभेदेन द्विविध इत्यभिप्रायेणाह—

त्रसंस्थावरभेदेन द्विविधः । पुंस्त्रीनपुंसकभेदेन त्रिविधः ।

प्रसेति । त्रसनामकर्मोदयादृत्तिविशेषास्तथा द्वीन्द्रियादयो न तद्वेजनक्रियाविशिष्टाः गर्भोण्डजमूर्च्छितसुपुत्रादीनां त्रसत्वाभावात्प्रसङ्गात्, स्थावरनामकर्मोदयजनितविशेषाः 15 स्थावराः पृथिवीजलतेजोवायुवनस्पतयः । न पुं स्थानशीला वायुतेजोऽन्धमामस्थावरत्वप्रसङ्गात्, अल्पाचरत्वात् त्रिशेषोपयोगसम्भवेनाभ्यर्हितत्वात्पष्टलिङ्गत्वाच्चादौ त्रमग्रहणम् । द्वैविध्यप्रदर्शनस्येदमुपलक्षणं तेन समनस्कामनस्कभेदेनापि द्वैविध्यं बोध्यम्, मनःपर्याप्तिलक्षणकरणनिर्गुप्तिमन्तरसमनस्थाः द्रव्यभावमनोयुता इति यावत् । तद्वहिता अमनस्काः केवलं भावमनोयुता इति यावत् । प्रकारान्तरेण संसारिणः त्रिधा विभज्यते पुमिति । तत्तद्वेदोदया- 20

१. एवम्भूतनये हि दशविधप्राणधारी जीवोऽभिमतस्तस्य च गगर्गैव, सिद्धस्तु न तथाविधः, अनुमानं प्राणीत्यादिव्यपदेशाभावादिति भावः । केवलं भावप्राणवत्त्वात्तदपि जीवा इत्याशयेनाह यदेति ॥ २. उपलक्ष्योऽयं विभागः, तेनेन्द्रियानिन्द्रियसंज्ञायाकायसंज्ञायोगिगर्भेदावेदमकयायाकयायराजराजदेऽश्वान्वस्यनिष्ठाकाएनाकारभेदेन विभागगम्भवेऽपि न क्षतिरिति ॥ ३. एवमग्रथम द्विभेदमुक्त्वा नानात्व प्रसाध्य किं गर्वया जीवानां ऐश्वर्याशक्तनिवारणाय वस्तुनानैकानैकस्वभावत्वेन तत्प्रदर्शनाय चात्रेतिग्रन्थोक्तिः । जीवस्यादिस्वभावे 25 नैकोऽपि संसारित्वादितत्तदमस्वभावत्वेन तथातयाप्यपदितयने, एकान्तैकस्वभावतायां तेषां वैविद्यायोगेन तथातयाभिधाने प्रवृत्तिरिति स्यादिति भावः ॥

पादितपुंस्त्रस्त्रीत्वनपुंसकत्वपरिणामवन्तः, लिङ्गं द्विविधं द्रव्यभावभेदात्, यद्रव्यलिङ्गं तदिह नाधिकृतं द्रव्यपरिणामत्वात्, आत्मपरिणामप्रकरणाद्येह भावलिङ्गमेव ग्राह्यम्, तज्ज्ञान्योऽन्याभिलाषलक्षणं बोध्यम् । यद्वा शरीरशरीरीणो. कथञ्चिदभेदेन द्रव्यलिङ्गमादायापि भेदोऽवश्येयः ॥

5 चातुर्विध्यमादर्शयति—

नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवभेदेन चतुर्विधः । इन्द्रियभेदेन पञ्चविधः ।

नारकेति । तत्तद्वृत्तिनामकर्मोदयप्रयुक्ततत्त्वावपरिणाममादायाऽऽत्मनोऽयं विभागः । पञ्चविधत्वं प्रकटयति—इन्द्रियभेदेनेति । जातिनामकर्मोदयापादितैकेन्द्रियादिजातिपरिणामभाक्त्वात्पञ्चविधत्वं जीवानामिति भावः । मनसोऽनिन्द्रियत्वात् बाह्यपञ्चेन्द्रिय-
10 बिधुरस्य समनसो जीवस्याप्रसिद्धेऽत्र न मन आदाय पङ्क्तिरशङ्का कार्येति ॥

अथ षोढा विभजते—

पृथिव्यग्नेजोवायुवनस्पतित्रसभेदेन पङ्क्तिविध इत्येवं विस्तरत-
स्त्रिपष्टयधिकपञ्चशतविधोऽपि भवतीति विज्ञेयः ।

पृथिवीति । स्वावरान्तर्भूतपृथिव्यग्नेजोवायुवनस्पतित्रसनामकर्मोदयजनितपरिणामवन्त
15 एते पङ्क्तिभेदा दैदितव्याः, तत्र सत्यां पृथिव्यां जलादिकं सुखेन घटादिभिर्महीतुं शक्य-
मिति सुखग्रहणहेतुत्वात्, विमानभवनप्रस्तारादिभावपरिणामेन स्थूलमूर्त्तित्वात्प्रतिनियतजला-
दुपकारनिर्वर्त्तकत्वाच्चादौ पृथिव्याः, विरुद्धभूततेजोव्ययधायकतयाऽऽवेयतया च जलस्य, पृथि-
व्यपरिपाकहेतुत्वात्तेजसः, तदुपकारकत्वाद्वायोः, पृथिव्यादिनिमित्तकत्वादनन्तगुणत्वाच्च
वनस्पतेः, इन्द्रियाधिक्यादुपयोगबाहुल्याच्च त्रसस्य ग्रहणम् । इत्थमेव बहुधा विभागस्तन्मय
20 तीत्याहेत्येवमिति, इत्येवंक्रमेणेत्यर्थः । ननु विभागानां परावधिरस्ति नवेत्याशङ्क्यामवधिमाह—
विस्तरत इति, सप्तविधनारकाणां चतुर्विंशतिविधतिरश्चामेकोत्तरशतविधगर्भजमनुष्याणां
नवाधिरुनरतित्रिधेयानां प्रत्येक पर्याप्तापर्याप्तभेदभाजामपर्याप्तैकोत्तरशतविधसमूर्च्छिमम-
नुष्याणाञ्च मेलनया त्रिपष्टयधिरुपञ्चशतविधोऽपीत्यर्थः, विज्ञेय इति आगमादित्यादिः ॥

अथ प्रथमोक्ते द्वैविध्ये समारिलक्षणमाह—

25

सकृर्मा संसारी ।

सकृर्मेति । कर्मणा सहितः सकृर्मा, कर्मभावयोग्यः पुनरेकविभागो नोपप्लिष्ट इत्यर्थः ।

कर्मोपश्लिष्टत्वं संसारिणां लक्षणं, तथैकेन्द्रियादारभ्य आ अयोगिकेवलिनस्सर्वत्रास्तीति न कुत्राप्यव्याप्तिः ॥

तस्य परिमाणमाह—

देहमात्रपरिमाणः ।

देहमात्रेति । देह एव देहमात्रं, तत्परिमाणं यस्य सो देहमात्रपरिमाणः । यस्य जीवस्य 5

यो देहस्त यावत्परिमाणकस्तावदेव जीवस्यापि परिमाणमित्यर्थः । एवञ्च तत्तच्छरीराकार-
परिमाणास्तत्तत्संसारिजीवा न सर्वेषामेकं परिमाणं नियतमिति भावः । एतेन विभुपरिमाण-
त्वमात्मनः प्रतिक्षिप्तं तत्तद्देहावच्छेदेनैव सुखदुःखानुभवात्, सर्वगतत्वेऽदृष्टवत् आत्मन-
स्सर्वत्र सत्त्वेन सर्वत्र तदुपभोगप्रसङ्गात्, एवञ्च यो यद्व्यापित्वेनोपलभ्यमानगुणस्त तत्तुल्य-
मान इति व्याख्या शरीरव्यापित्वमेव, तथा चानुमानं, आत्मा देहपरिमाणः, तद्व्यापित्वे- 10
नोपलभ्यमानगुणत्वादिति । न च मूलव्यापित्वेनोपलभ्यमानकपिसयोगवतो वृक्षस्य मूल-
समानमानत्वाभावेन व्यभिचार इति वाच्यम्, कपिसयोगस्य मूल एव वृत्तेः । न च मूले वृक्षे
कपिसंयोग इति प्रतीत्या वृक्षेऽपि तस्य सत्त्वमिति वाच्यम्, स्वाश्रयाश्रितत्वसम्बन्धेनैव वृक्षे
वृत्तित्वाभ्युपगमात्, संयोगस्य क्रमभावित्वेन सहभाविपर्यायत्वरूपगुणत्वासम्भवाच्च, न चात्मा 15
विभुर्नित्यमहत्वादाकाशवदिति विभुत्वं सिद्धप्रतीति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्, न च यद- 15
पकृष्टं तज्जन्यमिति व्याख्याऽऽत्ममहत्परिमाणं यद्यपकृष्टं स्यात्तर्हि जन्यं स्यादित्युक्तत्वात्कोऽ-
स्त्येवेति वाच्यम्, परमाणुपरिमाणस्याप्यपकृष्टत्वान्नित्यत्वाच्च व्यभिचारेण व्याप्त्यसिद्धेः । न
च प्रतिशरीरं परिमाणभेदे परिमाणनाशेनात्मनो नाशः स्यादिति वाच्यमिष्टापत्तेर्विशिष्टरूपेण
नाशोत्पादयोरभ्युपगमात्, शुद्धस्वरूपेणैव तस्य नित्यत्वात् । न चापकृष्टमहत्त्वेन सावयवत्वं
तस्माच्च कार्यत्वमात्मनः प्रसज्येतेति वाच्यम्, त्रिकालवर्तिन्यात्मनि कार्यत्वस्यासिद्धेः, सर्वथा 20
प्रागस्तत्सत्त्वरूपकार्यत्वस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धत्वाच्च । न चाकाशे व्यभिचारोऽवगाहनागुणस्य
सर्वाधारताया वा लोकावच्छेदेन सत्त्वेऽपि तत्तुल्यमानत्वाभावादिति वाच्यं तत्राप्यवगाहना-
गुणस्य सत्त्वादवगाहपदार्थाभावादेवावगाहनानुपलम्भान्, न च सर्वगतत्वेऽप्यात्मनः स्याददृष्ट-
निमित्तकदेहाभावादेवान्यत्र न सुखदुःखोपभोग इति वाच्यम्, अदृष्टस्य शक्तीयत्रामिद्धेः, न च
स्यात्मनि तस्य समवायात्त्वकीयत्वमिति वाच्यम्, समवायस्यैकत्वेन सर्वगतत्वेन च परकीया- 25
दृष्टानामपि स्वात्मनि समवायात्, समवाये मानाभावात्तत्त्विकमन्यमन्येभ्योऽवसेयम् ॥

अयं संसारिणां बहुधा प्रभेदानामुपपत्तेऽपि माप्यमितं बोधविशेषापायकञ्च प्रभेद-
मधुना पक्लि—

स च सूक्ष्मैकेन्द्रियद्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियभेदेन
सप्तविधोऽपि प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तभेदतश्चतुर्दशविधः ।

स चेति ! सूक्ष्माश्चैकेन्द्रियाश्च सूक्ष्मैकेन्द्रियाः, द्वे च त्रीणि च चत्वारि च द्वित्रिचत्वारि
तानि इन्द्रियाणि येषां ते द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः, असंज्ञिनश्च संज्ञिनश्चासंज्ञिसंज्ञिनस्ते च ते
5 पञ्चेन्द्रियाश्चासंज्ञिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः ततस्सर्वेषां द्वन्द्वः, ए एव भेदो विशेषस्तेन जीवत्वेनैक-
विधोऽपि जीवस्सप्तविधो भवति, प्रकारप्रकारिणोः कथञ्चिद्भेदाभेदत्वादेकवचनं, एवंभू-
तोऽपि प्रत्येकं पुनः पर्याप्तापर्याप्तभेदमादाय चतुर्दशविधो भवतीति भावः, यद्यपि द्विविधा
एकेन्द्रियाः, सूक्ष्मा बादराश्चेति तथाप्यत्र सूक्ष्माणामेकेन्द्रियत्वाव्यभिचारेण सूक्ष्मपदेन
शास्त्रप्रसिद्धत्वात्तामैकदेशग्रहणेऽपि नामग्रहणसंभवाच्च सूक्ष्मैकेन्द्रियाणां ग्रहणम्, बादराणा-
10 न्वेकेन्द्रियत्वव्यभिचारित्वं द्वीन्द्रियाणामपि बादरत्वात्, ततो बादरमात्रग्रहणे बादरैकेन्द्रि-
यालाभात् लघुनिर्देशसम्भवे लाघवार्थिना गौरवेण निर्देशकरणादौचित्याच्च बादरैकेन्द्रियेति-
शुरुभूतनिर्देशमपहायैकेन्द्रियेत्येवोक्तम् । सूक्ष्मबादरद्वित्रिचतुरिन्द्रियेत्यादिरूपेणोक्तौ तु सूक्ष्म-
मिन्द्रियं येषां बादरमिन्द्रियं येषामित्येवार्थो लभ्येत द्वे इन्द्रिये येषामित्यादिवत् समासानु-
रोधान्न चैतद्विष्टं तथापि बादरैकेन्द्रियालामादतस्तथानिर्देशः कृत इति ध्येयम् ॥

15 ननु सप्तविधानां पर्याप्तापर्याप्तभेदेन चतुर्दशविधत्वमुच्यते तत्र पर्याप्तशब्दार्थो वाच्योऽ-
न्यथा न सुकरं भेदज्ञानमित्याशंकायां पर्याप्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमादर्शयति—

आत्मनः पौद्गलिकक्रियाविशेषपरिसमाप्तिः पर्याप्तिः ।

आत्मन इति । पौद्गलिको यः क्रियाविशेषस्तस्य परिसमाप्तिर्यथा साऽऽत्मनिष्ठा पर्याप्ति-
शब्दवाच्या शक्तिः—करणविशेषः । पर्यापनं समापनं पर्याप्तिरिति नार्थः किन्तु पर्यापनं यत्
20 इति व्युत्पत्त्या समाप्तिसाधनं ग्राह्यम् । एवं यस्याः शक्तेस्तत्त्वे जीव आहारादिग्रहणाय
समर्थो भवति सा, सा च शक्तिर्यैः पुद्गलोपचयैर्निर्वर्त्यते ते पुद्गलोपचया अपि जीवेन गृहीताश्श-
क्त्युत्पत्तिजननपरिणामाभिमुखाः पर्याप्तिशब्देनोच्यन्ते । एतद्विपरीता—अशक्तिः, तन्निर्वर्त्तक-
पुद्गलासम्बन्धो वाऽपर्याप्तिः, न च समाप्तिः पर्याप्तिशब्दवाच्या, क्वचिदपि ग्रन्थेऽनुक्तत्वात्, न
च क्रियापरिसमाप्तिः पर्याप्तिरिति तत्त्वार्थभाष्ये श्रूयत इति वाच्यम् । अभिप्रायापरिज्ञानात्,
25 क्रियायाः परिममाप्तिर्यत इति व्युत्पत्तेः । अत एव भाष्यटीकायां “पर्याप्तिः पुद्गलरूपाऽऽत्मनः
कर्तुः करणविशेषः । येन करणविशेषेणाऽऽहारादिग्रहणसामर्थ्यमात्मनो निष्पद्यते, तच्च
करणं यैः पुद्गलैर्निर्वर्त्यते ते पुद्गला आत्मनाऽऽत्तास्तथाविधपरिणतिमात्रः पर्याप्तिशब्दे-

नोच्यन्त" इति दृश्यते । नचैवं न हि भाष्यकाराभिप्राय इति वाच्यम्, आसां युगपदा-
 रन्धानामपि क्रमेण समाप्तिरुचरोत्तरसूक्ष्मतरत्वादि'ति स्वयमेवोक्तत्वात्, न ह्यासामिति-
 पदेन समाप्तिरूपा पर्याप्तिर्विवक्षिता समाप्तेरारम्भासम्भवात्, क्रमेण समाप्तेरसंभवाच्च । अत
 एव सामर्थ्यवाचिपर्याप्तिशब्दस्य कथं नामकर्मेरूपत्वमित्याशङ्क्यायामुक्तं 'पर्याप्तिनिर्वर्तकं
 पर्याप्तिनाम, अपर्याप्तिनिर्वर्तकमपर्याप्तिनामेति शक्तिप्रयोजकपुद्गलोपचयस्य नामकर्मेत्व- 5
 माविष्कृतमिति सूक्ष्मधिया विचारणीयम् । तथा चात्मसम्बन्धी पुद्गलोपचयजन्यक्रियाविशेष-
 पूर्णताप्रयोजकशक्तिविशेषः, तादृशशक्तिनिमित्तकपुद्गलोपचयो वा पर्याप्तिरिति भावः ॥

अथ पुद्गलरूपायाश्शक्तिरूपाया वा पर्याप्तिः स्वरूपतो भेदाभावाद्धिपयभेदनिबन्धन एव
 तस्या भेद इत्याह—

आहारशरीरेन्द्रियोद्ध्वामभायामनोरूपविषयभेदात् पर्याप्तिष्योदा । 10

आहारेति । तथा चाऽऽहारविषया पर्याप्तिः शरीरविषया पर्याप्तिरित्यादिक्रमेण पाङ्क्ति-
 ध्यं बोध्यम् । युगपदारब्धाः पङ्क्त्येतत्क्रमेणैव सिद्धिं यान्ति न समकालं व्युत्क्रमं वेति
 सूचयितुमयं क्रमः, उत्तरोत्तरपर्याप्तीनां बहुतरकालत्वात् ॥

अथाऽऽहारपर्याप्तिमाह—

शरीरादिपञ्चयोग्यदलिकद्रव्यादानक्रियापरिसमाप्तिराहारपर्याप्तिः । 15

शरीरादीति । आत्मा हि सक्रियः, अन्यथा कायोत्पत्त्यनुकूलो यत्नो न स्यादेव, सा
 क्रियाऽऽत्मपरिस्पन्दरूपा, तथा चात्मा पूर्वदेहमुत्सृज्योपपातक्षेत्रे समागतः प्रथमक्षण एव
 कर्मणकाययोगाख्येन स्वपरिस्पन्देनौदारिकादिशरीरयोग्यान् पुद्गलान् गृह्णाति । तेजसकर्म-
 णशरीरेणैव प्रथमसमय एव औदारिकादिशरीरयोग्यपुद्गलाहरणाच्छतयुत्पत्तेर्धाऽऽहारपर्या-
 प्त्येकसामयिकी । वीर्यान्तरायक्षयोपशमेन वीर्यलब्धिर्भवति, तथा च यथायोग्यं सूक्ष्मवाद्- 20
 परिस्पन्दरूपक्रियासहितं सलेश्यवीर्यमुपजायते, इदमेव करणशब्दवाच्यं पर्याप्तिशब्दवाच्यं
 योगसंज्ञकश्च, तत्र च क्रियाप्राधान्ये योगशब्दः प्रयुज्यते, वीर्यस्य मुख्यत्वे करणशब्दः पर्या-
 प्तिशब्दश्च प्रयुज्यते, क्रियायाः पौद्गलिकत्वेन पर्याप्तिसम्बन्धिपुद्गलानां नामकर्मेत्वं, आहारप-
 र्याप्तिं विहाय शरीरपर्याप्त्यादिक्रियाणां प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तेन समापनात्क्रियासहितं पर्याप्तिशब्दवा-

१. उत्पन्नान्यत्र पुद्गलोपचयश्च पुद्गलप्रवृत्तिपरिपन्नहेतुशक्तिविशेष इति । अन्यत्र च "आहारशरीरेन्द्रिय
 कृतागणभोगोऽतिनिश्चिती । होह जभो इतिगामो करण एगा उ वजसी" इति ॥ २ अ गने तरवर्धे व
 भाचानन पर्याप्त्योरेवत्वमभ्युपगम्य पञ्चधा पर्याप्तिरुच्य ॥

च्यं सलेश्यवीर्यमप्यन्तर्मुहूर्तेन समाप्यत इत्युच्यते तथा चौदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजसभापा-
 प्राणापानमनःकर्मभेदेनाष्टविधेषु पुद्गलेषु शरीरस्येन्द्रियाणामुच्छ्वासस्य भापाया मनसश्च योग्या-
 नि यानि दलिकद्रव्याणि तेषां या आदानक्रिया—ग्रहणं तच्च परिसमाप्यते यया साऽऽहारपर्याप्ति-
 रित्यर्थः । अत्र पर्याप्तीनामासा स्वरूपाणि तत्त्वार्थमाप्यानुसारेण निरूपितानि । प्रवचनाद्यनु-
 ॥ सारेण तु बाह्याहारग्रहणखलरसरूपपरिणमनप्रयोजकात्मशक्तिविशेष आहारपर्याप्तिः ॥

अथ शरीरपर्याप्तिमाह—

गृहीतशरीरवर्गणायोग्यपुद्गलानां शरीराङ्गोपाङ्गतया रचनक्रि-
 यासमाप्तिश्शरीरपर्याप्तिः ।

- गृहीतेति । सामान्यतो गृहीतानां शरीरवर्गणागतयोग्यपुद्गलानां शरीराङ्गोपाङ्गतया
 10 या रचनक्रिया—विरचनात्मिका क्रिया सा परिसमाप्यते यतः, स शक्तिविशेषश्शरीरपर्याप्तिः ।
 लक्षणद्वयमिदं तत्त्वार्थोक्तमौदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीरत्रयेऽपि सङ्गच्छते । तत्राऽऽहारप-
 र्याप्तिरौदारिकशरीरिणामाहारपुद्गलग्रहणखलरसीकरणप्रयोजिका, इतरेषां शरीरयोग्यपुद्गल-
 ग्रहणप्रयोजिका, इयञ्च पर्याप्तिस्सर्वेषां समयप्रमाणा, उपपातक्षेत्रे प्रथमसमय एवाहारक-
 त्वात्, औदारिकशरीरिणां शेषाः पर्याप्तयः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तेन कालेन निष्पाद्यन्ते, सर्वासां
 15 पर्याप्तीनां च परिसमाप्तिकालोऽप्यन्तर्मुहूर्तप्रमाणः, अन्तर्मुहूर्तानामसख्यभेदभिन्नत्वात् ।
 वैक्रियाहारकशरीरिणान्तु आहारेन्द्रियोच्छ्वासभापामनःपर्याप्तयः पञ्चाप्येकेनैव समयेन समा-
 प्यन्ते, शरीरपर्याप्तिः पुनरन्तर्मुहूर्तेनेति भाव्यम् । प्रवचनादिषु तु रसीभूताहारस्य रसासृ-
 ङ्मासमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लक्षणसंप्रधातुरूपतया परिणमनहेतुः शक्तिविशेषश्शरीरपर्याप्तिः ।
 इदं पूर्वोक्तञ्च लक्षणद्वयमौदारिकशरीर एव सगच्छते, इतरशरीरयोरसृङ्मांसमेदसादिमयत्वाभा-
 20 वात् । अत्र च तादृशशक्त्युत्पादनद्वारा शरीराङ्गोपाङ्गादिनामकर्माणि, साक्षात् निर्माणबन्धन
 संपादननामकर्माणि केपाञ्चिन्मतेनाऽऽनुपूर्वीनामकर्म च निमित्तानि भवन्ति । एषां सत्कारूपेण
 वर्तमानानामप्युदय एव शरीरादीना निष्पत्तेः । अङ्गोपाङ्गानां नियतस्थानवृत्तित्ताप्रयोज-
 कत्वात्, गृहीतानां गृह्यमाणानाञ्च शरीरपुद्गलानामन्योन्यसंश्लेषकारित्वात्, शरीरत्वेन परिण-
 तपुद्गलानामन्योन्यसंज्ञिधानेन व्यवस्थापकत्वाच्च । केपाचिन्मतेनानुपूर्व्यां अङ्गोपाङ्गानां निर्मा-
 25 णनिर्मितानां प्रतिनियतस्थानवृत्तित्ताप्रयोजकत्वोपगमादिति ॥

अथेन्द्रियपर्याप्तिमाह—

त्वगादीन्द्रियनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः ।

त्वगादीति । आदिना रसनघ्राणचक्षुश्रोत्राणां ग्रहणम्, तान्यपि द्रव्यरूपाण्येव मा-

ह्याणि तेषामेवोत्पादनेऽङ्गोपाङ्गनामकर्मण इन्द्रियपर्याप्तिश्च हेतुत्वात्, भावरूपाणान्तु निर्वर्त्तने इन्द्रियावरणक्षयोपशमस्यैव सामर्थ्यात्, जातिनामकर्मणस्त्वेकेन्द्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
समानपरिणतिलक्षणसामान्यं प्रति प्रयोजकत्वात्, तथा च त्वगादीन्द्रियाणां तत्तदिन्द्रियस्व-
रूपेण या निर्वर्त्तनक्रिया सा परिसमाप्यते यस्माच्छक्तिविशेषात्पुद्गलविशेषाद्वा सेन्द्रियप-
र्याप्तिः सर्वशरीरेन्द्रियव्यापिनी, धातुरूपतया परिणमितादाहारादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां 5
पञ्चानां वेन्द्रियाणां प्रायोग्यानि द्रव्याण्यादायैकद्वित्रयादीन्द्रियरूपतया परिणामयति यतस्से-
न्द्रियपर्याप्तिः प्रवचनाद्यनुसारेणौदारिकशरीरेन्द्रियविषया ॥

अथोच्छ्वासपर्याप्तिमाह—

श्वासोच्छ्वासयोग्यद्रव्यादानोत्सर्गशक्तिविरचनक्रियासमाप्तिः श्वा-
सोच्छ्वासपर्याप्तिः ॥

10

श्वासोच्छ्वासेति । श्वासोच्छ्वासयोग्यानां द्रव्याणां श्वासोच्छ्वासरूपाणामिति यावत्,
तेषां यावादानोत्सर्गो—ग्रहणमोक्षणरूपौ तद्विषयिणी या शक्तिर्लब्धिर्या च श्वासोच्छ्वासनाम-
कर्मसाध्या तदनुकूला या विरचनक्रिया सा समाप्यते यतश्शक्तिविशेषात्पुद्गलोपचयाद्वा सा
श्वासोच्छ्वासपर्याप्तिरित्यर्थः । यद्यपि सर्वा लब्धयः क्षायोपशमिका एव न त्वौदयिक्यपस्तथापि
वैक्रियाहारकादिलब्धय औदयिका अपि सम्भवन्ति, तत्र वीर्यान्तरायक्षयोपशमस्यापि निमि- 15
त्तत्वेन क्षायोपशमिकत्वव्यपदेश इति बोध्यम् ॥

अथ भाषापर्याप्तिमाह—

भाषायोग्यद्रव्यपरिग्रहविसर्जनशक्तिनिर्माणक्रियापरिसमाप्तिर्भाषा-
पर्याप्तिः ॥

भाषायोग्येति । भाषायोग्यानां द्रव्याणां ये परिग्रहविसर्जनेऽवलम्बनविसर्गौ तद्विष- 20
यिणी या शक्तिः—सामर्थ्यविशेषः—अवलम्बनपूर्वकोत्सर्जनहेतुसामर्थ्यविशेषः, तस्य या
निर्माणक्रिया सा परिसमाप्यते यथा सा भाषापर्याप्तिरित्यर्थः । अत्र वीर्यलब्धेस्तकाशानुप-
जायमानस्सलेत्रयवीर्यविशेषः, सूक्ष्मवाटरपरिस्पन्दरूपक्रियाविशेषो वाग्योगापरनामाऽपि
सहकारिकारणं विद्म्यम् । पर्याप्त्या हि भाषायोग्यपुद्गलग्रहणपरिणमने भवतः वाग्योगेन च

१ यमानामिन्द्रियाणां श्रोत्राभ्यान् पुद्गलान् ग्रहीत्वाऽनामोगनिर्वाप्तिनेन वीर्येण तद्भावनयनशक्तिरिन्द्रिय-
पर्याप्तिरिति प्रहापनायाम् ॥

परिणतपुद्गलावलम्बनं निसर्गसामर्थ्यविशेषश्च भवति, मन्दशक्तेर्नगरपरिभ्रमणाय यद्यवलम्बनवद् वाग्योगावलम्बनं बोध्यम् ॥

अयं मनःपर्याप्तिमाह—

मनस्त्वयोग्यद्रव्याहरणविसर्जनशक्तिजननक्रियापरिसमाप्तिर्भनः—

5 पर्याप्तिः ॥

मनस्त्वयोग्येति । मनस्त्वयोग्यानि यानि द्रव्याणि तेषामाहरणविसर्जने—अवलम्बन-
मोक्षणे तद्विपयिणी या शक्तिः तज्जननक्रियायास्तदनुकूलक्रियायास्समाप्तिर्यत इत्यर्थः । मनः-
पर्याप्त्या हि मनोयोग्यान् मनोवर्गणास्कन्धानादत्ते परिणमयति च ततश्चिन्तनार्थमवलम्ब्य
मुञ्चति च मनोयोगेन । एवं च प्रथममनेकपुद्गलग्रहणं ततः शरीरपर्याप्तिः तदनु इन्द्रिय-
10 पर्याप्तिस्ततः आसोच्छ्वासपर्याप्तिस्ततो मापापर्याप्तिस्ततो मनःपर्याप्तिरिति क्रमः, परन्तु
पर्याप्तिकार्यारम्भ उत्पत्तिप्रथमसमय एव, निष्ठा तु द्वितीयादीनामनुक्रमेण भवति तस्मात्स्व-
र्यकार्यपूर्णतां यावत्ता अप्यपूर्णा एव कथ्यन्त इति बोध्यम् ॥

एवमवगते पर्याप्तिप्रभेदे पर्याप्तापर्वाप्तस्वरूपमाह—

स्वस्वयोग्यपर्याप्तिपूर्णत्वभाजः पर्याप्ताः । स्वस्वपर्याप्तिपूर्णताविकला
15 **अपर्याप्ताः ॥**

स्वस्वेति । यस्य यस्य यावत्तः पर्याप्तयोऽभिमततास्तावत्पर्याप्तिकार्यपूर्णताभाजस्ते ते
पर्याप्ता उच्यन्त इत्यर्थः । एतद्विपरीतास्वपर्याप्ता इत्याह स्वस्वेति ।

केषां जीवानां कति पर्याप्तयो भवन्तीत्यत्राह—

तत्रैकेन्द्रियस्याद्याश्चतस्रः । द्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां पञ्च ।
20 **संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां षट् पर्याप्तयः ॥**

तत्रेति । षट्सु पर्याप्तिषु मध्य इत्यर्थः । आद्याश्चतस्र इति आहारशरीरेन्द्रियोच्छ्वास-
रूपाश्चतस्र इत्यर्थः, मापामनसोस्तस्याभावात् । पञ्चेति, तेषां मनसोऽभावेन मनःपर्याप्तिर्ना-
स्तीति भावः । षट्पर्याप्तय इति, मनसोऽपि सत्त्वादिति भावः । एताभिश्च स्वस्वयोग्य-
पर्याप्तिभिरपर्याप्ता एव ये कालं कुर्वन्ति तेऽप्याद्यपर्याप्तित्रयं समाप्य ततोऽन्तर्मुहूर्तेनानुबन्धा
25 तदनन्तरमवाधाकालरूपमन्तर्मुहूर्तं जीवित्वैव च ध्रियन्त इत्यप्यवधेयम् ॥

अथ पर्याप्तापर्याप्तभेदभाजस्सूक्ष्मादिसप्तविधान् जीवान् दिङ्मात्रेण निर्दशयति—

सूक्ष्माश्च निगोदादिवर्तिनः । बादराः स्थूलपृथिवीकायिकादयः । द्वी-
न्द्रियाः क्रिम्पादयः । त्रीन्द्रियाः पिपीलिकादयः । चतुरिन्द्रिया भ्रमरादयः ॥

सूक्ष्माश्चेति । सूक्ष्मजीवानां पृथिव्यादिपञ्चकायप्रभेदत्वेऽपि सूक्ष्मतरत्वादेकस्मिन् शरी-
रेऽप्यनन्तानां सद्भावाच्च निगोदस्य सूक्ष्मपृथ्वीकायिकाद्यपेक्षया प्रथममुपादानं, आदिना च 5
सूक्ष्माणां पृथिवीकायिकादीनां ग्रहणम् । बादरैकेन्द्रियान्निर्दशयति-बादरा इति, पृथिव्येव कायः
पृथिवीकायः, स्थूलश्चासौ पृथिवीकायश्च स्थूलपृथिवीकायः, स विद्यत एषान्ते स्थूलपृथिवी-
कायिकास्त आदिर्येषामिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । न च स्थूलः पृथिवीकायो येषामिति
बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थेलाभे 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्वेतदर्थप्रतिपत्तिकर'
इति न्यायेन कर्मधारयान्मत्वर्थो न कार्य इति वाच्यम्, असुच्चत इति व्याकरणमहा- 10
भाष्यप्रयोगात् कृष्णसर्पवद्वस्मीकमित्यादिलौकिकप्रयोगाद्युक्तनियमस्य क्वाचित्कत्वात् ।
आदिनाऽप्यायिकतेजस्कायिकायुकायिकवनस्पतिकायिकानां ग्रहणम् । स्पर्शेन्द्रियमात्रत्वा-
देषामेकेन्द्रियत्व बोध्यम् । यद्यपि पृथिवीकायिकादिषु नोपयोगादीनि जीवलक्षणानि व्यक्तानि
तथापि हृत्पूरकव्यतिमिश्रमदिरातिपानपितोद्याकुलीकृत्वान्तःकरणस्याव्यक्तचेतनेवात्रापि
चेतनाऽव्यक्ताऽभ्युपगन्तव्या । न च तत्राव्यक्तचेतनालिङ्गानि आसोच्छ्वासादीनि सन्ति न 15
त्वन्न किमपीति वाच्यम्, अर्शोमांसाङ्कुरवत्समानजातीयलतोद्भेदादीनां चेतनाचिह्नानां
सत्त्वात्, कठिनपुद्गलात्मकानामश्मादीनामपि शरीरानुगतास्थिवत्सचेतनत्वं बोध्यम् ॥ अत्र
पृथिवीकायिकादिजीवेष्विमानि भ्रमाणानि विज्ञेयानि, सन्ति पृथिवीकायिका जीवास्तद्-
धिष्ठितशरीरोपलब्धेर्गवाश्वादिवत् । केनचिद्भिसन्धिमतोऽऽहृतमिदं शरीरं, ककरुधिराङ्गो-
पाङ्गादिपरिणतेः, अत्रादिवत् । उत्सृष्टमपि केनचिद्भिसन्धिमतो, आहृतत्वादन्नमलवत् । 20
आपः सचेतनाः शस्त्रानुपहतत्वे सति द्रवत्वात्, हस्तिशरीरोपादानफललवत् । तत्रैवानु-
पहतद्रवत्वात्, अण्डकमध्यस्थितफललवत् एवं श्लेघत्वाद्देहत्वादुत्प्लेप्यत्वाद्वोद्यत्वाद्ग्रेय-
त्वाद्रसनीयत्वात्पर्शनीयत्वाद्दृश्यत्वादित्यादयो हेतवो बोध्याः । सर्वेषां पुद्गलद्रव्याणां द्रव्य-
शरीराभ्युपगमाग्राज्ञेकान्तत्वं हेतूनाम् । तथा सचेतना हिमादयः अप्कायत्वादितरोदकवत्,
जीवशरीराण्यङ्गारादयः, छेद्यत्वादिभ्यः । अङ्गारादौ प्रकाशपरिणाम आत्मसंयोगाविर्भूतः 25
शरीरस्थत्वात् ररगतदेहपरिणामवत्, अङ्गारादीनामूष्मा आत्मसम्प्रयोगपूर्वकः शरीरस्थत्वा-
ज्जबरोष्मवत् । सचेतनं तेजः यथायोग्याहारोपादानेन वृद्धिविशेषवच्चान् पुरुषाद्भवन्, वृक्षा
जीवशरीराणि, अक्षानुपलब्धिमाधात्पाण्यादिसंपानवत्, कदाचिन् सचिता अपि वृक्षा जीव-

शरीरत्वात्प्राण्यादिसंघातयत्, मन्दविज्ञानसुखादिमन्तो वृक्षा अव्यक्तचेतनानुगतत्वात्सुप्तादि-
 पुरुषवत् । चेतनावान् वायुः, अपरप्रेरितविर्यगनियमितगतमत्त्वाद् गवाश्वादिवदित्यादीनि ।
 द्वीन्द्रियान्निदर्शयति मिथ्यादय इति । आदिनाऽपादिकनूपुरकगण्डूपदशङ्खशुक्तिकाशम्बू-
 काजलकाप्रभृतीनां ग्रहणम्, एषा स्पर्शनरसन इन्द्रिये भवतः । त्रीन्द्रियाणां निदर्शनमाह
 5 त्रीन्द्रिया इति । आदिना रोहणीकोपचिकानुशुतुम्बुरुकादीनां ग्रहणम्, एतेषा स्पर्शनरस-
 नघ्राणानीन्द्रियाणि । चतुरिन्द्रियानाह चतुरिन्द्रिया इति । आदिना वटरसारङ्गमक्षिका-
 पुत्तिकदंशदयो ग्राह्याः, स्पर्शनरसनघ्राणचक्षूष्येपामिन्द्रियाणि ॥

असंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां निदर्शनमाह—

असंज्ञिपञ्चेन्द्रिया मनोहीना अगर्भजा मीनादयः ।

- 10 असंज्ञीति । सज्ञा हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्गुणदोषविचारणात्मिका साऽस्त्येवमिति
 सज्ञिनः, न त्वाहारभयमैथुनपरिग्रहसज्ञासम्बन्धात्सज्ञिनः, सर्वेषामेव प्राणिनां दशविधसज्ञा-
 भ्युपगमात्, अत एव सज्ञा न ज्ञानरूपा विवक्षिता निवर्त्यभावात्, सर्वेषां प्राणिनां ज्ञाना-
 त्मकत्वात्, यद्वा कालिक्रीहेतुदृष्टिवादोपदेशाख्यासु तिसृषु सज्ञासु कालिकीसज्ञा सम्प्रधार-
 णाख्या गृह्यते, येन सुदीर्घमपि कालमनुस्मरति भूतमागामिनश्चानुचिन्तयति कथं कर्तव्यं
 15 'किमनुष्ठेयमिति सा दीर्घकालिकी सम्प्रधारणेत्युच्यते तद्वन्तस्सज्ञिनः, तथा च सम्प्रधारण-
 सज्ञा मनोरूपैव । न सज्ञिनोऽसंज्ञिमस्ते च ते पञ्चेन्द्रियाश्चासंज्ञिपञ्चेन्द्रिया इति व्युत्पत्तिः,
 अमुनाऽभिप्रायेणैव मनोहीना इत्युक्तम् । अत्र मनोहीना इत्यसंज्ञिनः पर्यायकथनमेव न तु
 लक्षणमभेदात्, अथवा लक्षण भिन्नमपि भवति यथा वने प्रभूताम्भोजसौरभादिलक्षणेन
 महात् जलाशयो लक्ष्यते, तथाऽभिन्नमपि भवति यथाऽमिरुष्णत्वेन लक्ष्यते तथात्र बहिर्वै-
 20 र्तिनाऽनुभवसिद्धेन सम्प्रधारणसज्ञानिरह्रूपासहित्वेन मनोहीनत्वमनुमीयत इति बोध्यम् ।
 ते च निखिलनारकदेशगर्भव्युत्क्रान्तमनुष्यतिथ्यैर्भिन्नास्सर्वेऽपि विज्ञेयाः, मीनादय इति,
 आदिना सम्मूर्च्छिममनुष्यपशवादीनां ग्रहणम् ॥

अथ संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां दृष्टान्तमाह—

संज्ञिपञ्चेन्द्रिया देवमनुजादयः ॥

- 25 संज्ञिपञ्चेन्द्रिया इति । देवमनुजादय इति, मनुजपदेन सम्मूर्च्छिमभिन्ना ग्राह्याः, आदिना
 नारका गर्भव्युत्क्रान्तकगोमहिष्यादयो गृह्यन्ते ॥

। ननु पृथिव्यप्तेजोवायुप्रभृतीनां कथं जीवत्व परैरनभ्युपगमादित्याशङ्कायां प्राणवतां जीवत्वस्योभयवादिसिद्धतया तद्दिदर्शयिपुराह—

एत एव प्राणिनः ।

एत एवेति । एवशब्दो भिन्नक्रमः तथा चैते—चतुर्दशविधाः प्राणिन एव—प्राणवन्त एवातो जीवत्वमेवमिति भावः, अत्र प्रमाणान्युपदर्शितान्येव पूर्वमागमाश्च “पुढविकाहया 5 णं भंते ! किं सागारोवओगोवउत्ता अणागारोवओगोवउत्ता गोयमा ! सागरोवओगोवउत्तावि, अणागारोवओगोवउत्तावि” इत्यादयो द्रष्टव्याः ।

के तत्र प्राणा येन तद्वत्त्वमेपां भवेदित्यत्राह—

तत्र प्राणा द्रव्यभावभेदेन द्विविधाः । द्रव्यप्राणाः पञ्चेन्द्रियमनो-
वाक्कायबलोच्छ्वासायूपि दश । अनन्तज्ञानदर्शनचारित्रवीर्यात्मकाश्चत्वारो 10
भावप्राणाः ॥

तत्रेति । तत्पदेन प्राणिनः परामर्शः, घटकत्वं सप्तमर्थः, तथा च प्राणिघटकीभूता इत्यर्थः । तत्राद्यस्य भेदमाह—द्रव्यप्राणा इति । मनोवाक्कायानां द्वन्द्वानन्तरं मलेन तत्पुरुषः, तत्र द्रव्यभावमनसोर्न्यापारविशेषो मनोबल, गृहीतयोग्यपुद्गलद्रव्याणां भापात्वेन परिणमनोत्तरं मनोयोगेन विसर्जनशक्तिः, शब्दोच्चारणरूपजीवशक्तिविशेषो वा वायुबलं, 15 शरीरद्वारा पदार्थग्रहणपरित्यागरूपः जीवव्यापारः, तदनुकूलजीवनिष्ठशक्तिविशेषो वा काय-
बलं, गृहीतयोग्यपुद्गलानां शरीरयोगेनोच्छ्वासनिश्वासरत्वेन परिणमप्यावलम्बनपूर्वकपरित्याग
वच्छ्वासात्मकः प्राणः । आयुस्तु द्रव्यकालतो द्विविधम् । कर्मपुद्गलविशेषो द्रव्यायुः । तत्सा-
हाय्येन नियतकालं जीवनं कालायुः, तत्र नैति जीवो मृत्युं द्रव्यायुपस्तमाप्तिमन्तरेण ।
कालायुश्चापवर्त्तनीयानपवर्त्तनीयभेदतो द्विविधम् । आयुर्वन्धावसरे जीवप्रदेशेष्वध्ववसा- 20
यमान्यादतिचिरलतयोपपत्तानामायुषां शस्त्राद्यभिघातेन नियतकालादर्वागेव यदा समापनं
भवति तदपवर्त्तनीयायुरित्युच्यते । मन्दपरिणामप्रयोगोपचितमपवर्त्त्यं, अध्यवसानादि-
विशेषोत्प्राक्तनजन्मविरचितस्थितेरल्पतापादनमपवर्त्तनेति यावत् । तीव्रतराध्यवसायात्तीव्र-
परिणामप्रयोगोपचितानामायुषां भञ्जकप्रसङ्गेऽपि गाढवन्धनत्वान्निकाचितवन्धात्मनियमाद् 25
यदा नियतकालादर्वाग् भङ्गाभावस्तदनपवर्त्तनीयायुः प्रोच्यत इति ॥

अथ केषां कियन्तः प्राणा इत्यत्राह—

१ एतेन यो जीवति स तावन्नियमाज्जीव, अनीवस्यायु कर्माभावेन जीवनभावादिति व्याप्तिर्दिशिता,
यस्तु जीव स स्याज्जीवति, स्यान्न जीवति, सिद्धस्य केनचित् नयन जीवनाभावात्, “मिक्षो पुनरजीवो
जीवणपरिणामरटिभोति” इति वचनादिनि बोध्यम् ।

स्पर्शकायोच्छ्वासायुष्येकेन्द्रियाणाम्, रसचाग्म्यां सह पूर्वोक्ता द्वीन्द्रियाणाम्, घ्राणेन सहैते त्रीन्द्रियाणाम्, चक्षुषा सहैत एव चतुरिन्द्रियाणाम्, श्रोत्रेण सहैतमी असंज्ञिनाम्, मनसा सहैते संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणाम्, अनन्तज्ञानदर्शनचारित्रवीर्याणि चत्वारि सिद्धानां भावप्राणाः ॥

- ६ स्पर्शेति । स्पर्शनेन्द्रियकायबलोच्छ्वासायुर्लक्षणाश्चत्वारः प्राणा एकेन्द्रियाणां पृथिव्यादीनामित्यर्थः । रसेति । स्पर्शनरसनेन्द्रियकायवाग्बलोच्छ्वासायुस्स्वरूपाः पट्प्राणा इत्यर्थः । श्रोत्रेणेति । इन्द्रियपञ्चकफायवाग्बलोच्छ्वासायुर्लक्षणाः नय प्राणा असंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणामित्यर्थः । मनसेति । पूर्वोक्ता दशविधाः प्राणासंज्ञिनां भवन्तीत्यर्थः । सिद्धानान्तु निर्धूताखिलकर्मत्वात् कर्मप्रभवद्रव्यप्राणानामभावात्तेषां भावप्राणा एवेत्याह अनन्तेति । द्वन्द्वादौ श्रुतमनन्तपदं ज्ञाने
- 10 दर्शने चारित्रे वीर्ये चान्वेति, अनन्तं ज्ञानं सकलज्ञेयग्राहि समस्तज्ञानावरणक्षयप्रभवं, अनन्तं दर्शनं अशेषदर्शनावरणीयक्षयसमुज्जृम्भितं, अनन्तं चारित्र्यं सकलमोहक्षयाविर्भूतं, अनन्तं वीर्यं निखिलवैर्यान्तरायकर्मप्रभवंसविलसितं । ज्ञानदर्शनचारित्र्यवीर्याणि जीवमात्रसाधारणानि परन्तु ससारिणामनादितस्तत्कर्मोद्भूतत्वेन यथाक्षयोपशमं न्यूनाधिकानि भवन्ति, मुक्तानान्तु कृत्स्नकर्मक्षयादाविर्भूतानि एतान्येव प्राणभूतानीति भावः ॥

- 15 अधासंसारिणं लक्षयति—

निर्धूताशेषकर्मा असंसारी, स एव सिद्धो जिनाजिनतीर्थादिभेदभिन्नश्चरमशरीरत्रिभागोनाकाशप्रदेशावगाही च ॥ इति जीवनिरूपणम् ॥

- निर्धूतेति । निर्धूतानि निःशेषीकृतान्यशेषाण्यष्टविधानि ज्ञानावरणीयादिकर्माणि येन स निर्धूताशेषकर्मा । निर्धूतयत्किञ्चित्कर्मण्यतिप्रसङ्गवारणायाशेषेति । तत्र यो विशेषस्तमाह—
- 20 स एवेति । अससार्थेवेत्यर्थः । जिनाजिनेति । एतत्तत्त्वमग्रे बक्ष्यते । चरमशरीरेति । यथा प्रदीपतेजोऽवयवाः स्वल्पेऽवकाशे सकोर्षं महति च विकासं भजन्ते तथैव लोकाकाशप्रदेशमितस्यात्मनोऽपि प्रकृष्टसकोचप्राप्तिदशायां लोकस्थैकस्मिन्नसंख्येयभागे स्थितिः, उत्कृष्टविकासकाष्ठावलम्बनः केवलिनस्समुद्भावदशायां सर्वलोकेऽवगाहोऽन्यत्र चानेकविधा मध्यभावस्थेति वस्तुरियतिः । परन्तु सर्वस्य संसारिणोऽनन्तानन्तपरमाणुजन्यकर्मणशरीरेणाना-
- 25 दितस्संसृष्टतया स्वभावतोऽपि वा नैकादिप्रदेशावगाहित्वं किन्त्वसंख्येयप्रदेशावगाहित्वमेव, सिद्धानां योगनिरोधकाले च शरीरसुपिराणां पूरणात् तृतीयभागहीनावगाहत्वं, अतः परमनावरणवीर्यस्यापि भगवतो न संकोचः, स्वभावश्चायमेतावानेव सहार इति न स्वभावे पर्यनुयोगः, कारणाभावात्पलाभावेनोपसंहाराभावाच्चेति ॥

प्रकरणरूपत्वादस्य ग्रन्थस्य विस्तरेणाभिधानमनुचितमिति जीवनिरूपणमुपसहरति
इतीति, उक्तदिशेति भावः, समाप्तमिति शेषः ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधरश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलङ्घिसूरिणा विनिर्मितस्य
तत्स्यन्यायविभाकरस्य स्थोषज्ञाया न्यायप्रकाशव्याख्याया जीवनिरूपणा-
रयो द्वितीयकिरणस्समाप्त ॥

5

अथ तृतीयकिरणः ॥

अथ द्वितीय तत्त्व निरूपयितुं तल्लक्षणमाह—

चेतनाशून्यं द्रव्यमजीवः ॥

चेतनेति । चेतनाशून्यत्वे सति द्रव्यत्वमजीवस्य लक्षणं, जीवेऽतिप्रसङ्गवारणाय विशेषे 10
पण, न भावोऽभाव इतिवच्चेतनाभावमात्रस्याजीवत्वप्रसङ्गवारणाय विशेष्यम्, तत्राजीव-
स्य पञ्चविधत्वं पूर्वमुक्तमेव ॥

सम्प्रति प्रथम धर्मं लक्षयति—

गत्यसाधारणहेतुर्द्रव्य धर्मः ॥

गत्यसाधारणेति । गतिर्गमनक्रिया, क्रिया च बाह्याभ्यन्तरनिमित्तापेक्षत्वे सति देशान्तर- 15
प्राप्तिहेतुत्वे सति द्रव्यपर्यायरूपा । तत्राभ्यन्तर निमित्त द्रव्यस्य क्रियापरिणामशक्तिः, बाह्य
तु नोदनाभिप्रातादि, एतेन च क्रियाया कथञ्चिद्द्रव्यभिन्नत्वमन्यथोपरमाभावप्रसङ्गः, द्रव्यप-
र्यायत्वाच्च नात्यन्तिकभेदः, अन्यथा द्रव्यस्य निश्चलत्वप्रसङ्गः । ज्ञानादीनामपि बाह्याभ्यन्तर-
निमित्तापेक्षत्वे सति द्रव्यपर्यायत्वात्तद्वारणाय देशान्तरप्राप्तिहेतुत्वे सतीत्युक्तम् । सा च जीव-
पुद्गलयोरेव, तयोरेव देशान्तरप्राप्तिदर्शनात् । ता प्रत्यसाधारणहेतुभूतं द्रव्य धर्म इत्यर्थः, तत्र 20
कारणं त्रिविधं निर्वर्तकनिमित्तपरिणामिभेदात्, यथा घटं प्रति कुलाख्यो निर्वर्तक कारण, दण्डा-
दिक निमित्त, मृत्पिण्ड परिणामि, तथा जीवपुद्गलानां गतिं प्रति गतिक्रियाविष्टं तदेव जीव-
पुद्गलद्रव्यं निर्वर्तकं तदेव च गतिपरिणामि परिणामिकारणं, धर्मद्रव्यश्च निमित्तमिति । निमित्तं
कारणञ्च प्रायोगिकवैयर्थ्यसिद्धिर्भयक्रियावद् यथा दण्डादि, तद्वत् वैयर्थ्यसिद्धिर्भयक्रियावदपि,

१ आत्मपणे प्रयोग आत्मा गतिको देहपरित्यन्ददर्शनाद्यप्रपुरवदिति न च देहपरित्यन्दे प्रयत्नो न भि-
येति वाच्यमकिये नमसि तदतप्रवदक्रिय आत्म-यपि तदगम्यत्वात्, तथाऽऽत्मा गत्रिय कर्तृत्वात् कृत्वा अदि-यपि
प्रयोगो न चासिद्धो हेतु कर्त्ताऽऽत्मा स्वधर्मपदभोक्तृत्वादित्यनुमानतस्तत्तिगदेरिति ॥

एतदेव निमित्तकारणमसाधारणकारणमपेक्षाकारणमुच्यते, द्रव्यगतक्रियापरिणाममपेक्ष्य धर्मादीनां जीवादिव्यादिक्रियापरिणतेः परिपोषणात्, ईदृक्परिपोषणस्यान्यासाधारणत्वात्, धर्माद्यखिलद्रव्येषु वैस्रसिकक्रियायाः सद्भावेन प्रायोगिकक्रियापेक्षया निष्क्रियत्वेन धर्मादिषु दण्डादिवन्निमित्तकारणत्वप्रसङ्गस्य निर्व्यापारत्वेनाकारणत्वप्रसङ्गस्य च नावकाशः । तथा

5 च जीवादावतिप्रसङ्गभङ्गाय हेत्वन्तम् । कस्यचिन्मते जीवविशेषगुणेषु रूढस्य धर्मस्य व्यावृत्त्यर्थं द्रव्यपदम् । गतिमस्वे सति द्रव्यत्वमित्युक्तौ जीवपुद्गलयोरतिव्याप्तिरिति गत्यसाधारणहेतुत्वे सतीत्युक्तम् । गतिहेतुत्वे सति द्रव्यत्वमित्युक्तौ कालादिसमवायानां कार्यमात्रकारणत्वे कालादावतिव्याप्तिवारणायपेक्षाकारणत्वापरपर्यायमसाधारणकारणत्वमुक्तम्, अपेक्षाकारणत्वे सति द्रव्यत्वमित्युक्तावधर्मादावतिव्याप्तिरिति गतीति ॥

10 ननु निखिलमिदं तदा सङ्गच्छते यदा लक्ष्यभूतं धर्मद्रव्यं प्रमितं स्यात्, न ह्यप्रमितं लक्षयितुं शक्यमतिप्रसङ्गात्, तस्माच्छून्यमिदं जल्पनमित्याशङ्कायां तत्प्रमिणोति—

तत्र प्रमाणं जीवपुद्गलानां गतिर्याह्यनिमित्तापेक्षा गतित्वाज्जलस्थम-
त्स्यादिगतिवदित्यनुमानम् ॥

तत्रेति । तच्छब्देन लक्ष्यभूतधर्मद्रव्यपरिग्रहः, सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वं, तस्य च प्रमाणपद-

15 वाच्यप्रमितिकरणत्वैकदेशे प्रमितावम्बयस्तथा च लक्ष्यभूतधर्मद्रव्यविशेष्यकप्रमित्यसाधारणकारणमित्यर्थस्तस्य चाप्रेतनेनानुमानपदेनान्वयः । जीवपुद्गलानामिति । गतिपरिणतानामित्यादिः, अन्यथा धर्मद्रव्यस्य बलात्तत्र गतिजनकत्वापत्तेः, न चेष्टापत्तिः, गतिपरिणतानां गतिं प्रति पोषकत्वाभ्युपगमात्, अनवरतगतिप्रसङ्गाच्च । याह्यनिमित्तापेक्षेति, आन्तरनिमित्तजीवादिशक्तिमादाय सिद्धसाधनवारणाय बाहेति । गतौ परिणामिकारणं जीवादिकं निर्धर्तककारणश्चादाय सिद्धसाधनवारणाय कारणपदमुपेक्ष्य निमित्तपदग्रहणं
20 कृतम् । यथा च स्वयमेव सञ्जातजिगमिपस्य मत्स्यस्य गतौ जलमनुपघातकं सन्निमित्ततयोपकारकं तथा स्वभावेन परिणतजीवपुद्गलगतिरप्यनुपघातकं किञ्चन द्रव्यं निमित्ततयोपकारकमपेक्ष्य एव, गतित्वस्योभयत्र समानत्वात्, न च तादृशं द्रव्यमाकाशं भवितुमर्हति, अवगाहनामात्रगुणत्वात्, नह्यन्यस्य धर्मोऽन्यस्य भवितुमर्हति तथा च सत्यप्रेतो-

१ तदुक्तं 'परिणामी गतेर्धर्मो भवेत्पुद्गलजीवयो । अपेक्षावारणालोके गीनस्येव जलं सदा' इति । तथा यद्यच्छुद्धपदवाच्यं तत्तदस्ति, यथा स्तम्भादि, तथा धर्मोपि, शुद्धपदवाच्यत्वं च प्रमाणान्तरनाथितविषयत्वाख्य दोषरहितत्वेन, न च खपुष्पादिषु केनापि सकेतितैस्त्वादिशुद्धपदैरेवेकान्तं, वृद्धपरम्परायातसंकेतविषयाणां मेव शुद्धपदानां वाच्यत्वस्तेह हेतुत्वेन विवक्षणादिति ॥

गुणा द्रवदहनादयः पृथिव्या एव प्रसज्येरन् । आकाशस्यैव निमित्तत्वेऽलोकाकाशेऽपि गमनप्रसङ्गाच्च । न च कारणत्वमन्यत्रतिरेकगम्य, यथा जलादिसङ्गावे मत्स्यादीना गतिस्तदभावे च तदभाव इति, तथा च धर्मद्रव्यसत्त्वेऽपि जलाभावे मत्स्यादीना गत्यभावाद्गमिचारेण न कारणत्वं गतौ तस्यापि तु जलस्यैवेति वाच्यम्, सत्यपि भूम्यादावधिकरणे गगनस्य सर्वाधारत्वमिव सत्यपि जलादिगतौ जलादीना कारणत्वे सर्वेषा गतिसामान्यं प्रति निमित्ता- 5
न्तरस्यापेक्षितत्वात् । न च देशान्तरप्राप्तिहेतुर्द्रव्यपरिणामविशेषो गतिस्तथा च देश एव गत्यपेक्षाकारणमस्त्विति वाच्यम्, देशविशेषाणा देशत्वेनानुगतरूपेण कारणत्वासम्भवात् तथासति ह्यलोकेऽपि गमनं प्रसज्येत, तत्तद्वति प्रति तत्तद्देशत्वेन कारणत्वे स्वनन्तकार्यकारणभावकल्पनाप्रसङ्गः स्यात्, न च धर्मस्यापि न धर्मत्वेन कारणत्वमतिप्रसङ्गात्, अपि तु तत्तत्प्रदेशत्वेनैवेति तथापि गौरव दुर्वारमेवेति वाच्यम्, लोका लोकविभागान्यथानुपपत्त्यापि 10
धर्मद्रव्यस्यावश्यकत्वे तस्यैव गतिर्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वाभ्युपगमात् पुद्गलस्कन्धातिरिक्तस्याकाशातिरिक्तस्य वा देशस्याभावेन तयोर्गतिपरिणामिकारणत्वेनावगाहना-
शुणत्वेन च गत्यपेक्षाकारणत्वासम्भवाच्चेति ॥

अस्यास्तिकायत्वात्प्रदेशेयत्तामाविष्करोति—

असंख्येयप्रदेशात्मको लोकाकाशव्यापी च ॥

15

असंख्येयेति । शास्त्रसंख्यबह्वारथं प्रदिश्यन्त इति प्रदेशाः, द्रव्यपरमाणुमूर्त्तिव्यवच्छिन्नाः, कदापि ये न वस्तुव्यतिरेकेणोपलभ्यन्ते भागास्ते प्रदेशाः । असंख्येया प्रदेशा येयान्ते असंख्येयप्रदेशा तदात्मको धर्मो न संख्येयप्रदेशात्मको नाप्यनन्तप्रदेशात्मक इति भावः । न च धर्मादीना निरवयवेन तत्र प्रदेशकल्पना सिद्धो माणवक इति नदीपचारिवीति वाच्यम्, प्रत्ययाभेदात्, मुख्यप्रत्ययार्त्तिसद्विशेषादध्यवसानरूपान्माणवके हि सिंह इति गौणप्रत्ययोऽ- 20
ध्यारोपरूपो भिन्न उपलभ्यते, न च तथा पुद्गलेषु धर्मादिषु च प्रदेशप्रत्ययो भिन्नोऽस्ति, उभयत्रावगाहभेदतुल्यत्वात्, न च परमाणुषु मुरयः प्रदेशप्रत्यय इति वाच्यम्, अनादिरमभ्योऽप्रदेशो हि परमाणुरिति वचनात् । ननु धर्मादीन्याकाशवर्तिक स्वात्मप्रतिष्ठान्युत जलादिबिषयादान्तरप्रतिष्ठानि, आधारान्तरप्रतिष्ठत्वेऽप्येकदेशेन सर्वात्मना वेत्याशङ्क्यामाह—लोकाकाशव्यापी चेति । आकाशप्रतिष्ठानि लोकाकाशमभितो व्याप्य च प्रतिष्ठिता 25
नीति भावः । यद्यपि निश्चयनयेन सर्वमेव वस्तु स्वात्मन्येव प्रतिष्ठितं तथापि व्यवहारनया-

१ न देशार्त्तः अन्तरस्थानन्तत्वात्प्रदेशावर्त्येव जायपुद्गलानां तत्र प्रेक्षादेक द्विधादिभिरपुद्गलपरस्परसंस्था तात्पर्यस्य वा प्रसङ्गादिति ॥

भिप्रायेणाकाशप्रतिष्ठं विज्ञेयम् । धर्मादयो यत्र लोक्यन्ते स लोकः, लोकश्चासावाकाशश्च
लोकाकाशस्तं व्याप्नोतीति लोकाकाशव्यापी, धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाहो न त्वलोक
इति भावः ॥

अथ यत्र गतिस्तत्रानर्थं स्थितेरपि भावाद्व्यपेक्षाकारणेनेत्र स्थितिं प्रत्यप्यपेक्षाकार-
5 नेन केनापि भवितव्यमिति मन्वानस्तादृशद्रव्यसाधनार्थं प्रथमं तत्स्वरूपमाह—

स्थित्यसाधारणहेतुर्द्रव्यमधर्मः । प्रमाणश्चात्र जीवपुद्गलानां स्थिति-
र्वाह्यनिमित्तापेक्षा स्थितित्वात्तरुच्छायास्थपान्थवदित्यनुमानम् । असं-
ख्येयप्रदेशात्मको लोकाकाशव्यापी च ॥

स्थित्यसाधारणेति । अत्रापि पूर्ववत् स्थितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितासाधारणकार
10 णत्व लक्षणं पदकृत्यञ्चावसेयम् । स्थितिस्त्वदेशादप्रच्यवनहेतुर्गतिनिवृत्तिरूपा । अधर्मे मानमा-
विधकरोति प्रमाणञ्चेति, स्थितिपरिणतानामित्यादिः, अन्यथाऽधर्मस्य निर्वर्त्तककारणत्वापत्तेः ।
बाह्यनिमित्तापेक्षेति, निर्वर्त्तकपरिणामिक्रियाद्वयवन्निमित्तकारणत्रयव्यतिरिक्तकारणान्तरसा-
पेक्षेत्यर्थः । दृष्टान्तमाह—तरुच्छायास्थेति तरुच्छायायां पान्थस्थितिवदिति भावः । प्रदे-
शेयत्तामाह—असंख्येयेति । अस्याप्याधार वृत्तिस्त्वञ्चाह—लोकाकाशेति । अत्र पूर्ववदेव
15 विचारो विभावनीयः ।

अथ तृतीयमाकाशद्रव्यं लक्ष्यति—

अवगाहनागुणमाकाशम् ॥

अवगाहनेति । अवगाहनमनुपवेशस्त एव गुणो यस्य तदाकाशमिति विग्रहः, अव-
गाहनागुणस्य आकाशस्य लक्षणम् । नन्विदमवगाहनं पुद्गलादिद्रव्यसम्बन्धि गगनसम्बन्धि
20 च, सयोगवत्तथा च तत्कथमाकाशस्यैव गुणः, उभयगुणत्वे चातिव्याप्त्यापत्त्या तत्कथं
लक्षणं भवितुमर्हतीति चेन्मैवम्, लक्ष्यं ह्याकाशं प्रधानमवगाहत्वात् अवकाशदानेनोपकार-
कत्वाच्च, पुद्गलादिद्रव्यन्त्ववगाहक, तथा च स्वानुकूलवकाशदातृत्वसम्बन्धेनावगाहनाव-

१ यद्यत्कार्यं तत्तदपेक्षाकारणवदथा घटादिकार्यम् । तथा चासौ स्थितिरपि यच्च तदपेक्षाकारणं सोऽ
धर्मास्तिकाय । न च नास्त्यधर्मास्तिकायोऽनुपलभ्यमानत्वाच्छ्रविषाणवदिति वाच्यम्, दिगादीनाम
सिद्धापत्तेर्वादिन । न च दिगादिप्रत्ययलक्षणकार्यदर्शनतस्तोऽनुमीयन्त इति वाच्यम्, तुल्यत्वात्, न च
नासौ कदाचिद्दृष्ट इति वाच्य, दिगादिष्वपि तुल्यत्वात् । न चास्य सर्वदा सर्वस्य सन्निहितत्वेन सदा स्थिति
स्यादिति वाच्यम्, दिगादिष्वपि तुल्यत्वात् । न च निमित्तान्तरापेक्षणादिगादितो न सर्वदा कार्यात्यतिप्रसङ्ग इति
वाच्यमधर्मास्तिकायेनापि स्वपरगतविशेषाप्रयोगव्यापारपेक्षणादुक्तदोषासम्भवादिति भावः ॥

स्वमाकाशस्य लक्षणं बोध्यम् । तत्र धर्माधर्मप्रदेशा हि आ लोकान्ताल्लोकाकाशप्रदेशनिर्वि-
भागवर्तित्वेनावस्थिताः, तस्मादन्तरवकाशदानेन धर्माधर्मयोरुपकरोति, धर्माधर्मप्रदेशाना-
माकाशप्रदेशाध्यन्तरवर्तित्वात्, अलोके च तदसम्भवात् । पुद्गलजीवानान्तु सयोगविभागै-
श्रोपकरोति तेषां क्रियावत्त्वात् । न चालोकाकाशे लक्षणमिदमव्याप्तमिति वाच्यम्, तत्रा-
प्यवगाहानुकूलवकाशदानतृत्वस्वभावस्य सत्त्वात्, अवगाहकाभावादेव नावगाहः, नहि 5
हंसस्यावगाहकस्याभावेऽवगाहत्वं जलस्य हीयत इति ॥

अथाऽऽकाशे प्रमाणमादर्शयति—

मानन्तु द्रव्याणां युगपदवगाहोऽसाधारणयाह्यनिमित्तापेक्षो युगप-
दवगाहत्वादेकसरोवर्त्तिमत्स्यादीनामवगाहवदित्यनुमानम् । लोकालोक-
भेदेन तद्विविधम् ॥

10

मानन्तिवति । द्रव्याणामिति, अवगाहमानानामित्यादिः । अनेकद्रव्याणामेकदा योऽ-
वगाहस्तस्यैव पक्षत्तसूचनाय युगपदवगाह इत्युक्तं, अन्यथा स्थूलानामेव द्रव्याणां प्रतिघातात्
सूक्ष्माणां परस्परवगाहप्रदत्वेन तादृशवगाहेऽसाधारणबाह्यपरमाण्वन्तरसापेक्षत्वस्य सिद्ध-
त्वेन सिद्धसाधनत्वापत्तेः । तथा च सर्वेषां युगपदवगाहं प्रत्यसाधारणं निमित्तं गगनातिरिक्तं
न किमपि भवतीत्याकाशसिद्धिः । न चावरणाभाव एव तादृशोऽस्तिवति वाच्यम्, सर्वथाऽधि- 15
करणानात्मरूपाभावस्यापसिद्धान्तत्वेन तदधिकरणात्मकस्यैवाकाशत्वात् । न चाकाशस्यापि
धर्मादीनामिवावगाहद्वयं द्रव्यान्तर स्यादिति वाच्यम् ततोऽधिकव्यापिद्रव्यान्तराभावात् ।
धर्मिप्राहकप्रमाणेन तस्यावगाहत्वेनैव सिद्धेः । एवमेव यद्यह्वयं तत्तत्साधारमिति व्या-
ख्याऽस्ति गगनं द्रव्याणां साधारत्वान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानादपि सर्वाधारत्वेनाकाशसिद्धिः ।
न च तस्यापि द्रव्यत्वेन साधारत्वं स्यात्तथा चानवस्थेति वान्यम्, धर्मिप्राहकप्रमाणेनाधार- 20
मात्रस्वरूपतयैव सिद्धेः । न चाकाशे द्रव्यत्वसर्वेऽपि साधारत्वाभावेन व्यभिचार इति
वाच्यम्, धर्मिसिद्धेः पूर्वं व्यभिचारास्फुरणात्, तदुत्तरं तत्स्फूर्तेरकिञ्चित्करत्वादिति ॥

१ न च धर्माधर्मवभाधारी अनिश्चल इतिरिक्तिकाकाशेनेति वाच्यम् । तयोर्गतिरिषतिगाधकत्वात्,
॥ ह्यन्यसाध्य कार्यमन्य भगवत्यति, अनिप्रसङ्गात् । न च युगपिद्वानामेव पुष्पवदरादीनामापराधेयमात्र
दर्शनाद्युनयिदानां न धर्माधर्माद्यकाशानामाध्याप्येयभाव इति वाच्यम्, युगपिद्वयभावेऽपि पानी रेखे वादी
तर्हानात् । न चाकाशस्यावगाहदानानुत्पत्तिरित्यादिना गवादीनां प्रतिघातो न स्यादिति वाच्यम्, मूर्त्तानां स्थूल-
नामन्योऽन्यप्रतिप तात्, सूक्ष्माणामन्यान्यप्रवेतसंक्रियोगात्, अन्योन्यप्रवेतसाध्यानामवगाहदृष्ट्यादाकाशस्य
तावना गामर्त्यहान्ताभावादिनि ॥

- धर्मिमाहकमानेनाकाशस्यैकत्वे सिद्धे तस्योपाधिनिमित्तं भेदमाह—लोशालोकेति, लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति द्विविधमित्यर्थः, धर्माद्यन्विष्टं नभो लोकाकाशस्तद्विपरीतोऽलोकाकाश इति भावः । ननु लोकाकाश एव भवतु विमलोकाकाशेनेति चेन्न लोको विद्यमानविपक्ष, व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदाभिधेयत्वादघटविपक्षकषट्पदित्यनुमानेन तत्सिद्धेः, न च षटा-
 5 दिरेवालोक इति वान्यम्, नत्रा निषेधसदृशस्यैव बोधनात्, तस्माद्धर्माद्याधारात्मकलोकाकाशस्य विपक्षोऽलोकाकाशमेव भवितुमर्हतीति बोध्यम् ॥

लोकाकाशमानं चक्षुं परिच्छेदकलोकस्वरूपप्रदर्शनद्वारा परिच्छेद्यमान स्पष्टयति—

- चतुर्दशरज्जुप्रमाणः पञ्चास्तिकायात्मको लोकस्तद्व्याप्योऽसंख्येयप्रदेशोऽऽत्मको लोकाकाशः । तद्विशोऽलोकाकाशोऽनन्तप्रदेशात्मकः । धर्मा-
 10 दयस्त्रयोऽपि स्कन्धदेशप्रदेशभेदेन त्रिविधाः । पूर्णं द्रव्यं स्कन्धः । माध्यमिकौपाधिकभागा देशाः । केवलप्रज्ञापरिकल्पितमूर्ध्वमतमो भागः प्रदेशः ॥

- चतुर्दशेति । लोको हि भुवन, सद्य पञ्चास्तिकायात्मक, चतुर्दशरज्जुपरिमितश्च, तेन व्याप्य—परिच्छिन्नः, तत्र परिच्छिन्न इत्यनुकृत्वा व्याप्य इति वचनं पञ्चास्तिकायेषु परिच्छेदकतया व्यापकस्य ग्रहणार्थं, तादृशश्च धर्मो वा स्याद्धर्मो वा, तथा च तावत्प्रदेशत्वमेवास्यामीत्याशयेना-
 15 ह—असंख्येयप्रदेशात्मक इति । अलोकाकाशमाह—तद्विज्ञ इति । लोकाकाशभिन्न इत्यर्थः । अनन्तप्रदेशात्मक इति, एतदपेक्षया च समस्ताकाशस्यानन्तप्रदेशात्मकत्वमित्यपि बोध्यम् । अथ धर्मादीना त्रयाणां विशेषमाह—धर्मादय इति । अपिना जीवोऽपि तथैवेति सूचितम्, स्कन्धमाह—पूर्णमिति निरिजलस्वस्वप्रदेशपरिपूर्णसंख्येयप्रदेशात्मकमिति यावत् । माध्यमिकेति, पूर्णसमुदायादेकादिप्रदेशहीना आह्लादिप्रदेश बुद्धिपरिकल्पिता विभागा देशा उच्यन्त इत्यर्थः । केवलेति ।
 20 केवलज्ञानेन परिकल्पित. सूक्ष्मतमो निर्भिभागो भागः केवलप्रज्ञयापि दुर्भेद्य प्रदेश इत्यर्थः ॥

अथ कालस्य धर्मादिद्रव्यपञ्चकपरिणामत्वेन तदन्तर्भूतत्वे पदार्थान्तरत्वे वा सर्वथा तत्त्वरूपनिर्वैचनस्यावश्यकत्वेन त लक्षयति—

वर्त्तनालक्षणः कालः ॥

- वर्त्तनालक्षण इति । तत्र कालस्य पर्यायात्मकत्वे वर्त्तना लक्षणं स्वरूपं यस्य स इति
 25 व्युत्पत्त्या वर्त्तनास्वरूप काल इत्यर्थो बोध्यः । तत्र च वर्त्तना सादिसान्तादिचतुर्भेदभिन्नाया स्थित्या यत्किञ्चित्प्रकारेण द्रव्याणां वर्त्तनं, सैव कालव्यपदेशमाह । तत्र च परिणामक्रियापरत्वापरत्वानामप्युपलक्षक वर्त्तनापदं, तेषामपि कालव्यपदेशमाकृत्वात् । एतेषाञ्च द्रव्यप-

यायत्वात् कथञ्चिद् द्रव्याभिन्नत्वेन द्रव्याभेदवर्तिवर्तनादिविवक्षया कालोऽपि जीवाजीव-
तयोदितः, न तु पृथग्भूतं द्रव्यं, वर्तनादिपर्यायाणां द्रव्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, कालस्यास्ति-
कायत्वप्रसङ्गाच्च । अयमेव द्रव्यकालः । ईदृशाभिप्रायेणाऽऽगमः “ किमयं भंते ! कालेति
पवुचई ? गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव ” इति ॥

यदि सर्वद्रव्यवर्ती वर्तनादिपर्यायः कालनाम्ना पृथग् द्रव्यं माभूत्, परन्तु सूर्यादिचारा- 5
भिव्यङ्ग्यो मनुष्यक्षेत्रवर्ती परमाणुवत्कार्यानुमेय शुद्धपदवाच्यत्वात्सत्त्वेनानुमीयमानो लोक-
प्रसिद्धः कालाभिधानपप्रद्रव्यतया कथं न सिद्धयेदिति विभाव्यते तदा वर्तनया लक्ष्यतेऽनुमी-
यते योऽसौ वर्तनालक्षणः काल इत्यर्थो वाच्यः । एकस्मिन्नविभागिनि समये धर्मादीनि द्रव्याणि
स्वकीयपर्यायैरादिमदनादिमद्भिरुत्पादव्ययध्रौव्यविकल्पर्येतन्त इति तद्विषया वृत्तिर्धर्तना ।
सा च तुल्यजातीयानां भावानां युगपद्भाविव्यत्र विवक्षिता, तस्या एव कालापेक्षत्वात्, माक 10
न्दादिविपु मञ्जरिकादिवत् । एतेन मनुष्यक्षेत्रात्परत ऊर्ध्वधोलोकयोश्च काललिङ्गानां वर्तना-
दीनां सत्त्वेन कृतो न तत्र कालोऽभ्युपगम्यत इति शङ्का परास्ता, तत्र भावानां वर्तनायाः
कालानपेक्षत्वात्तत्र सतां पदार्थानां स्वयमेवोत्पद्यमानत्वाद्भिनियमानत्वाद्वर्तमानत्वाच्च । सजा-
तीयेषु सर्वेषु युगपत्तदनुद्भवात् । विवक्षितेन नवपुराणादिना तेन तेन रूपेण परमाण्वाद्विप-
दार्थानां शशङ्कवनं सा वा वर्तना, तथा च स्वयमेव वर्तमानानां पदार्थानां या वर्तनशीलता सा 15
बाह्यनिमित्तान्तरसापेक्षा कार्यत्वाद्दृष्टादिवदिति वर्तनशीलत्वनिरूपितापेक्षाकारणत्वेन काल-
सिद्धिर्भवति । न च सा वर्तना समयपरिणतिस्वभावा दुरधिगमा चेति कथं तस्य पक्षत्व-
मिति वाच्यम्, व्यावहारिकस्य पाकस्य तण्डुलविष्टेदनलक्षणस्योदनपरिणामस्य दर्शनात्, प्रति-
समयं प्रथमसमयादारभ्य सूक्ष्मपाकाभिनिर्वृत्तेरिव सर्वेषामपि द्रव्याणां स्वस्वपर्यायाभिनिवृत्तौ
प्रतिसमयं वर्तनाया अनुमीयमानत्वादस्ति कालो नवपुराणादिपरिणामान्यथानुपपत्तेरिति ॥ 20
तथा ह्यःश्वोऽद्यादिकालवचनान्यपि बाह्यार्थनिबन्धनानि, असमस्तपदत्वाद्रूपादिशब्दवत्, ह्य-
आदिकालवचनानि यथार्थानि यथाभ्युपगममाप्तिस्तथाभिधीयमानत्वात्, प्रमाणावगम्यः प्रमे-
योऽर्थ इत्येवंविधवचनवदित्याद्यनुमानानि भाव्यानि । न चादित्यगतिनिबन्धना धर्तना,
तद्गतावपि वर्तनाया दर्शनेनापरहेतुत्वप्रसङ्गात् । नवाऽऽकाशप्रदेशनिमित्ता, वर्याधिकरणत्वात्
तस्मात्कालोऽस्त्येवायमेव चाद्धाकाल उच्यते । एवञ्च यत्र कालस्तत्र वृत्तिर्वर्तनाद्याकारेण 25
परिणमते नान्यत्रेति नियमः । न च बाह्यद्वीपेषु भावाना वृत्तिः कालापेक्षा वृत्तिप्रचयाच्यत्वा-
दिद्वत्युसुमवृत्तिवदिति तत्रापि कालसिद्धिरिति वाच्यम्, अलोकस्य वृत्तौ समयवृत्तौ च
व्यभिचारात्, तथा चोत्पादव्ययध्रौव्यव्यतिरेकेण मन्वस्य गुणपर्यायव्यतिरेकेण च द्रव्यत्व-
स्यासम्भवात् कालस्यापि सत्त्वं द्रव्यत्वञ्च मिदमेव । ननु कालस्याविभागित्यात् परमनिरु-

- द्वैकसमयरूपत्वात्समुच्छिन्नपूर्वापरकोटित्वाद्दृष्टिकायत्वाभावेन प्रदेशशून्यत्वात्प्रागभावप्रध्वं-
साभावावस्थयोरसत्त्वेनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वं गुणपर्यायवत्त्वञ्च कथमिति चेदुच्यते, जिनव-
चनस्य प्रधानोपसर्जनीकृतेतररूपद्रव्यपर्यायोभयनयावलम्बित्वादेकस्यापि समयस्य निष्प्रदे-
शस्य द्रव्यपर्यायावचद्वयवृत्तित्वमेव, द्रव्यार्थरूपेण प्रतिपर्यायमुत्पादव्ययधर्मापि स्वरूपानन्य-
5 भूतक्रमाक्रमभावनानाद्यपर्यवसानानन्तसख्यापरिणामपर्यायप्रवाहव्यापिनमेकमेवात्मानमात-
नोति, अतीतानागतवर्तमानावस्थाश्चपि कालः काल इत्यविशेषश्रुते सर्वदा ध्रौव्याशावलम्ब-
नात्, तथा च श्रोभावेन विनश्याद्यत्वे प्रादुर्भवति, अद्यत्वेनापि विनश्य ह्यस्त्वेनोत्पद्यते, काल-
त्वेन तु श्रोऽद्यहःपर्यायेषु सभवितादन्वयरूपत्वाद् ध्रुव एवेति, पर्यायार्थतया त्वत्यन्तविविक्तरू-
पत्वात्पर्यायाणां प्रत्युत्पन्नमात्रविषयत्वाद्दीप्तानागतयोरभावादेव न धृतो नापि वर्त्यन्ति तेन
10 प्रकारेणासत्त्वं, तथा च स्यात्सत्त्वं स्यान्नास्तित्वमिति व्यवस्थानात् गुणपर्यायवाञ्छ काल इति ॥

इत्थमवधृते कालस्वरूपे तत्प्रमाणे च तस्यास्तिकायत्वाभावेन स्कन्धदेशप्रदेशा न सन्ति
किन्तु एकविध एव स इत्याह—

स च वर्तमानस्वरूप एक एव । सोऽपि निश्चयव्यवहाराभ्यां द्विविधः ॥

- स चेति । वर्तनया लक्ष्यमाणोऽद्वाकाल इत्यर्थः, न तु वर्तनास्वरूपात्मा कालः, तस्य
15 जीवाजीवरूपत्वात् । एक एवेति वर्तमानैकसमयात्मक इत्यर्थः । अस्य द्वैविध्यमादर्शयति—
सोऽपीति । वर्तमानैकसमयात्माऽद्वाकालविशेषः—प्रमाणकालोऽपीत्यर्थः । नैश्चयिको व्याव-
हारिकश्चेति द्विविधः कालस्समयरूप इति भावः । अद्वाकालविशेष—प्रमाणकालोऽतीतोऽ'
नागतो वर्तमानश्चेति त्रिविधः । तत्र विद्यमानैकसमयात्मको वर्तमानो नैश्चयिकः । तमव-
धीकृत्य भूतस्समयराशिर्तीतः । तमेव समयं वर्तमानमवधीकृत्य यो भावी समयराशि
20 सोऽनागतः कालः । वर्तमानसमयान्यः सर्वोऽपि कालो व्यावहारिक इति भावस्तदुक्त—
“अद्वाकालस्यैव भेदः प्रमाणकाल उच्यते । अद्दोरात्रादिको बध्यप्रमाणविस्तारस्यैव भवः ॥ तथा,
अत्र प्रमाणकालोऽस्ति प्रकृतस्स प्रतन्यते । अतीतोऽनागतो वर्तमानश्चेति त्रिधा स च ॥ अव-
धीकृत्य समयं वर्तमानं विवक्षितम् । भूतस्समयराशिर्यः कालोऽतीतः स उच्यते ॥ अवधीकृत्य

१ तत्रानागत कालोऽनादित्वानन्तत्वाभ्यां समानोऽपि समयाधिक वर्तमानसमयस्य तत्र प्रवेशात्, नचा
तीते इतो न तस्य प्रवेश इति वाच्यम् । अतीतस्य विनश्यत्तयाऽविनश्यत्वरूपस्य तस्य तत्र प्रवेशसम्भवात्,
विन्वविनश्वरेऽनागत एवेति । अतीत कालश्चानागतकालात्समयेन न्यून । केचित्तु अतीताद्वातोऽनागताद्वाया
अनन्तगुणत्वं समत्वे चदानीं समयातिव्रमे समयोना स्यात्, अनन्तगुणत्वं ॥ नानन्तेनापि कालन गतेनासौ क्षीयत
इति वदन्ति ॥

समयं वर्तमानं विवक्षितम् । भावी समयराशिर्यः कालस्स स्यादनागतः ॥ वर्तमानः पुन-
वर्तमानैकसमयात्मकः । असौ नैश्चयिकस्सर्वोऽप्यन्यस्तु व्यावहारिकः ” ॥ इति जम्बूद्वीपप्रश्न-
विवृत्याद्यभिप्रायः ॥

तत्र नैश्चयिकं कालमाह—

वर्तनादिपर्यायस्वरूपो नैश्चयिकः । ज्योतिश्चक्रभ्रमणजन्यस्समयाव- 5
लिकादिलक्षणः कालो व्यावहारिकः ॥

वर्तनादीति । वर्तनादिपर्यायैः स्वरूप्यते लक्ष्यते यस्स नैश्चयिक इत्यर्थः, वर्तनादिलिङ्गक
इति यावत्, आदिना क्रियापरिणामपरत्वापरत्वानां ग्रहणम् । व्यावहारिकं कालमाह—ज्यो-
तिश्चक्रेति, ज्योतिषां विमानविशेषाणां चक्रं समुदायस्तस्य भ्रमणेन जन्यो व्यङ्ग्यः, सूर्यादि-
चारण्यङ्गप इति भावः । समयावलिकादिलक्षण इति, योगिनापि यः कालविशेषो विभक्तुं न 10
लक्ष्यतेऽतिसूक्ष्मत्वात्स कालविशेषः समय उच्यते । असंख्येयसमयसमुदायसमितिसमागम-
निष्पन्नाऽऽवलिता । आदिना मुहूर्त्तदिषसाहोरात्रपक्षमाससंवत्सरयुगपल्यसागरोत्सर्पिणी-
परावर्त्ता प्राज्ञाः । एतेषां विशेषो बोधः प्रवचनादवसेयः । कालस्यायं विभागकलाप उपचा-
रार्थं कल्पितोऽवसेयः, समयस्यैकत्वेन विभागाभावात् समूहस्य चामुख्यत्वेनैव विभागा-
सम्भवाच्च । परन्तु कालस्य समूहयुद्धयङ्गीकृतस्य विभागो वेदितव्यः ॥ 15

अथ कालो नास्तिकायपञ्चकव्यतिरिक्तः किन्तु जीवाजीवद्रव्यपर्याय एव वर्तनादि-
क्रियारूपः । स च वर्तितुर्भावादनर्थान्तरं कालस्तत्परिणामत्वात्, कलनं संशब्दनं पर्यायाणा-
मिति व्युत्पत्तेः । तथा च तेन तेन रूपेण सादिसान्तादिरूपेण नवपुराणादिरूपेण वा वर्त-
नैव द्रव्यसम्बन्धित्वाद् द्रव्यकाल उच्यते, जीवाजीवौ वा पर्यायपर्यायिणोऽभेदोपचारात् । न
एतलु वर्तनापरिणामादिभ्यो भिन्नं द्रव्यमस्ति, समयावलिकादिरूपोऽपि नृक्षेत्रगः कालो न 20
जीवाजीवेभ्यो व्यतिरिक्तः, सूर्यादिक्रियैव हि परिणामवती कालो नान्यः । पर्यायरूपत्वेन
तस्यैकत्वेऽपि किञ्चिन्मात्रविशेषविषयक्या द्रव्यकालोऽद्धाकाल इत्यादिव्यपदेशः । तस्मात्त-
दुपचरितं द्रव्यमुच्यत इत्याशयेनाह—

यस्तुतस्तु कालोऽयं न द्रव्यात्मकः । किन्तु सर्वद्रव्येषु वर्तनादिपर्या-
याणां सर्वदा सद्भावादुपचारेण कालो द्रव्यत्वेनोच्यते । वर्तनादिपर्या- 25
याश्च वर्तनाक्रियापरिणामपरत्वापरत्वरूपेण चतुर्विधाः । तत्र मादिसा-

न्तसाद्यनन्तानादिसान्तानाद्यनन्तभेदभिन्नेषु चतुःप्रकारेष्वेकेनापि केन-
चित्प्रकारेण द्रव्याणां वर्त्तनं वर्त्तनेत्युच्यते । इयं वर्त्तना प्रतिसमयं
परिवर्त्तनात्मिका, नातो विवक्षितैकवर्त्तना द्विसमयं यावदपि स्थितिं
कुरुते । अतो या वर्त्तनायाः परावृत्तिस्सा पर्यायत्वेनाभिधीयते । भूत-
5 काले भूता भविष्यति भविष्यन्त्यो वर्त्तमानकाले च भवन्त्यो या द्रव्याणां
चेष्टास्सः क्रियापर्यायः । प्रयोगविस्त्रसापरिणामाभ्यां जायमाना नवीनत्व-
प्राचीनत्वलक्षणा या परिणतिस्स परिणामः ॥

- वस्तुतस्त्विति । न द्रव्यात्मक इति, अपि तु पर्यायात्मक इति भावः । तर्हि द्रव्यकाल
इति, कथमित्यब्राह्—किन्त्विति, तथा च पर्यायपर्यायिणोरभेदोपचारादिति भावः । अथ
10 कालस्वरूपानुपकारभूतान् वा वर्त्तनादीन्निदर्शयति वर्त्तनादीति । तत्र द्रव्याणां वर्त्तनं वर्त्तना ।
देशान्तरप्राप्त्यादिलक्षणा चेष्टा क्रिया । द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन परिस्पन्देतरप्रयोग
अपर्यायस्वभावः परिणामः । यदाश्रयतो द्रव्यं परापरव्यपदेश्यं ते परत्वापरत्वे,
परत्वं पूर्वभावित्वमपरत्वं पश्चाद्भावित्वमिति । यद्यपि परत्वापरत्वे प्रशंसाकृते क्षेत्रकृतेऽपि
भवतः । यथा परो धर्मोऽपरोऽधर्म इति, अत्र परत्वं ज्ञानत्वमपरत्वमज्ञानत्वं । एकदि-
15 ककालावस्थितयोरयं परोऽयमपर इति, अत्र परत्वं विप्रकृष्टत्वं सन्निकृष्टत्वमपरत्वं
बोध्यम्, तथापि कालप्रसङ्गेन पूर्वपश्चाद्भावित्वरूपे एवात्र ग्राह्ये । अथ वर्त्तनां स्वरूप-
यति—तत्रेति चतुर्विधेषु पर्यायेष्वित्यर्थः । द्रव्याणां स्थितिश्चतुर्विधा, सादिसान्ता,
साद्यनन्ता, अनादिसान्ता, अनाद्यनन्ता चेति । आसु केनचिद्रूपेण द्रव्यस्य वर्त्तनमि-
त्यर्थः, तत्र द्रव्यं चेतनाचेतनभेदाद्विविधम् । सचेतनस्य स्रुत्वनारकत्वतिर्यक्तत्वमनुष्यत्व-
20 पर्यायमधिकृत्य सादिसान्ता स्थितिः । प्रत्येकं सिद्धत्वापेक्षया साद्यनन्ता सिद्धानां । भव्यत्व-
माभिल्य भव्यानामनादिसान्ता, सिद्धत्वप्राप्तौ भव्यत्वनिवृत्तेः । अभव्यत्वसुररीकृत्याभव्य-
जीवानामनाद्यनन्ता विज्ञेया । अचेतनेषु द्रव्यणुकादिस्कन्धानां सादिसान्ता स्थितिः, उत्कृष्ट-
तोऽप्येकेन द्रव्यणुक्त्वादिपर्यायेण पुद्गलद्रव्यस्यासंख्येयकालमात्रस्थितेः । अनागताद्वाया
भविष्यत्कालरूपाया साद्यनन्ता, अतीताद्वाया अतिक्रान्तकालरूपाया अनादिसान्ता, धर्मा-
25 धर्माकाशादीनां अनाद्यनन्ता बोध्या । प्रोक्तचतुर्विधस्थित्यन्यतरूपेण स्वयमेव वर्त्तमानानां
पदार्थानां समयाश्रया वर्त्तनशीलता वर्त्तनेति भावः । इयमिति, समयाश्रयेत्यर्थः । तस्मादेव
कापि वर्त्तना न द्वित्र्यादिसमयवर्त्तिनी अत एव परिवर्त्तनशीला तदेव परिवर्त्तनं पर्याय उच्यते
इत्याह—नात इति । क्रियापर्यायमाख्याति—भूतकाले भूता इति । करणं हि क्रिया स द्रव्य-

परिणामविशेषो यथा वर्तमानत्वमतीतत्वमनागतत्वश्चेति, आकाशप्रदेशावस्थामङ्गुली वर्त्तते
 अतीताऽनागता चेति अङ्गुलीनिष्ठा वर्त्तमानत्वातीतत्वानागतत्वपर्यायाः कालाश्रयाः क्रियारूपा
 द्रव्यस्थ, समयानाश्रयत्वेऽतीत एव वर्त्तमानोऽनागतश्च स्यात्, एवमनागतो वर्त्तमानश्च
 सङ्कीर्त्येत, न चैतद्विष्टम्, ततश्च समयभेदेन भूतसमयराश्यपेक्षया भूता अङ्गुल्यादीनां क्रियाः,
 वर्त्तमानसमयापेक्षया भवन्त्याः, अनागतसमयराश्यपेक्षया भविष्यन्त्यः क्रियाः पर्याया 5
 सच्यन्ते, सा क्रिया त्रिधा प्रयोगविस्त्रसामिश्रजन्यभेदात्, तत्र प्रयोगजा जीवक्रियापरिणाम-
 सम्प्रयुक्ता शरीराहारवर्णगन्धरसस्पर्शसंस्थानविषया, विस्त्रसाजन्या प्रयोगमन्तरेण केवल-
 मात्मद्रव्यपरिणामरूपा, परमाण्वन्नेन्द्रधनुःपरिवेपादिरूपा विचित्रसंस्थाना च, मिश्रजन्या तु
 प्रयोगविस्त्रसाभ्यामुभयपरिणामरूपत्वाज्जीवप्रयोगसहचरिता चेतनद्रव्यपरिणामा कुम्भस्त-
 म्भादिविषयेति बोध्या । एवंरूपत्वेऽपि क्रियायाः पदार्थानां भूतत्वभविष्यत्ववर्त्तमानत्व- 10
 विशिष्टा गतिक्रियारूपाः क्रियापर्यायत्वेन ग्राह्याः, कालानुकूलत्वात् । अथ परिणाममाह-
 प्रयोगेति । स्पष्टं, तदुक्तं “ द्रव्याणां या परिणतिः प्रयोगविस्त्रसादिजा । नवत्वजीर्णताया
 च परिणामस्त कीर्तित ” इति । यद्यपि परिणामः क्रियाविशेष एव तथापि परिणामेन
 स्थितेरसङ्गहात्क्रियातो भेदेनोत्कीर्तनम् । न च परिणाम एवोच्यतां किं क्रियया, तस्या अपि
 तत्रान्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । द्रव्याणां द्वैविध्यप्रकाशनाय तदुपादानात्, द्रव्यं हि द्विविधं 15
 परिस्पन्दरूपमपरिस्पन्दरूपमिति, तत्र परिस्पन्दः क्रिया, अपरिस्पन्दः परिणाम इति ॥

अथ परत्वापरत्वपर्यायमाह—

यदाऽश्रयतो द्रव्येषु पूर्वापरभावित्वव्यपदेशस्तः परत्वापरत्वपर्यायः ॥

यदेति । कालोपकारप्रकरणात्कालकृते परत्वापरत्वेऽत्र ग्राह्ये न क्षेत्रप्रशंसाकृते, बाल-
 वृद्धयोः पुरुषयोः सन्निकृष्टे पर इति विप्रकृष्टेऽपर इति व्यवहारः कालकृतपरत्वापरत्वाभ्यां 20
 भवतीति पूर्वापरभावित्वप्रयोजके परत्वापरत्वे पर्यायविशेषो कालापेक्षे इति भावः ॥

अथ पष्ठं पुद्गलद्रव्यं निरूपयति—

रूपवन्तः पुद्गलाः ॥

रूपवन्त इति । रूपमस्त्येपामेषु वेति रूपवन्तः, पुद्गला इति, अत्र बहुवचनं परमाणु-
 भेदात्कण्ठभेदाच्च तेषां भिन्नत्वप्रतिपादनार्थम् । अत्र रूपशब्दवाच्या मूर्तिः सा रूपादि- 25
 संस्थानपरिणामा, रूपरसगन्धस्पर्शः परिमण्डलत्रिभोजनचतुरग्यायनचतुरग्यायाकृतिमिश्र यः
 परिणामरसा मूर्तिः । यदि धर्माधर्मसिद्धानां प्रतिविशिष्टसंस्थानपरिणामवत्त्वेनातिप्रसङ्ग इति

विभाष्यते तर्हि रूप चक्षुरग्रहणलक्षणं ग्राह्यम् । रूपव्यतिरेकेण पुद्गलानामनुपलब्धेर्द्रव्यार्था-
देशतो रूपपरिणामात्पुद्गलद्रव्यमभिन्नं, पर्यायार्थादेशाच्च कथञ्चिद्भेदः ततश्च कथञ्चिद्भेदा-
भेदसम्बन्धेन रूपवत्त्वं पुद्गलद्रव्यस्य लक्षणं बोध्यम् । मूर्तिमत्त्वस्य रूपवत्त्वस्य च प्राप्त्यर्थं
सर्वससारिजीवग्रहणयोग्यस्पर्शवत्त्वलक्षणं विहाय रूपवन्त इत्युक्तं, तेन यद्रूपवद्द्रव्यं तन्मूर्ति-
5 मदिति लभ्यते, यद्यपि स्पर्शरसगन्धा अपि मूर्तिं न व्यभिचरन्ति तथापि स्पर्शादिशब्दान-
भिधेयत्वात्तद्भाषो न भवेदेवेति तद्व्याप्यमेव तथोपादानम् । एतेन सर्वत्र रूपरसगन्धस्पर्शानां
सत्त्वेन केपाश्विदेव परमाणूनां रूपवत्त्वं केपाश्विदेव गन्धवत्त्वं रसवत्त्वं स्पर्शवत्त्वमिति
भिन्नजातीयत्वं परमाणूनां व्युद्भूतं, यत्र रूपपरिणामस्तत्र सर्वत्र स्पर्शरसगन्धानां सत्त्वाद्बु-
क्तकटानुक्तभेदेन च गुणानामुपलब्ध्यनुपलब्ध्युपपत्तेरिति ॥

10 एवञ्च पुद्गलमात्रस्य रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वाद्रूपवत्त्वमिव रसवत्त्वगन्धवत्त्वस्पर्शवत्त्वरू-
पाणि व्यभिचारादिविधुराणि लक्षणानि सम्भवन्तीत्यभिप्रायेणाह—

एते रसगन्धस्पर्शचन्तोऽपि । लोकाकाशव्यापिनः । ते च स्कन्धदेश-
प्रदेशपरमाणुभेदेन चतुर्विधाः ॥

एत इति । पुद्गला इत्यर्थः । कथञ्चिद्भेदाभेदादत्रापि मतुप् बोध्यः । अथवा नित्ययोगे
15 मतुप्, रूपादिभिर्नित्यसम्बद्धा इत्यर्थः । तेनेन्द्रियसम्बन्धात्पूर्वमपि पुद्गला रूपाद्याकारभाज
एव, न केवलं द्रव्यस्वभावा मूर्तिरेव चक्षुरादिग्रहणमासाद्य रूपादिव्यपदेशमभ्युते इति बोध्यम् ।
नन्वेवा पुद्गलानां कावगाहो लोकेऽलोकेऽपि वेत्याशङ्क्यामाह—लोकाकाशेति । असंख्येय-
प्रदेशात्मके लोकाकाश एवावगाहो न त्वलोके, धर्मास्तिकायविरहेण लोकाद्वर्हिर्मनासम्भवा-
दिति भावः । ननु लोकाकाशेऽपि किं सर्वात्मनाऽवगाहो घटजलाशयवद्वा एकदेशेनोच्यते—
20 परमाणुर्हि स्वयं प्रदेशरूपः, प्रदेशान्तररहितोऽतस्तस्यैकस्मिन्नेव प्रदेशेऽवगाहः, द्व्यणुकस्य
परिणामवैचित्र्यादेकस्मिन् द्वयोश्च यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु च, एवंक्रमेण चतुरणुकादीनां,
संख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशानां स्कन्धानामेकसंख्येयासंख्येयप्रदेशेष्ववस्थानमिति । अथैवा
स्कन्धादिविभागमाह—ते चेति । पुद्गलास्संज्ञेपतोऽवद्वा बद्धाश्चेति द्विविधाः, अवद्वा.
परमाणव एते निरवयवाः, बद्धाश्च स्कन्धाः सावयवाः, स्कन्धापेक्षया देशप्रदेशभेदौ, तत्र
25 स्कन्धः स्यौल्यभावेन ग्रहणनिक्षेपणादिव्यापाराऽऽस्कन्दनात् स्कन्ध इति परमाणुसघातरूपः ॥

तदाह—

कृत्स्नतया परिकल्पितपरमाणुसमूहः स्कन्धः ॥

कृत्स्नतयेति । विशिष्टरचनावान् पूर्णः परमाणुसघातः स्कन्ध इत्यर्थः, यथा घटादिः,

देशप्रदेशवारणाय पूर्ण इति, विशकलितपरमाणुवज्जवारणाय विशिष्टरचनावानिति, एतेनावय-
विनः परमाणुसघातात् सर्वथा भिन्नत्वं व्युदस्तम्, नन्ववयवावयविनौ भिन्नौ भिन्नप्रतिभासत्वा-
त्सह्यविन्ध्यवत्, न चासिद्धो हेतुस्साध्यधर्मिणि तत्सद्भावनिश्चयात् । न चानेकपुरुषप्रतिभास-
विषये एकस्मिन्नर्थे भिन्नप्रतिभासत्वसत्त्वेन व्यभिचार इति वाच्यम्, एकपुरुषापेक्षया भिन्नप्र-
तिभासत्वस्य हेतुत्वात् । न चैकेन पुरुषेण क्रमेण दृष्टे एकस्मिन्नेव घटे हेतोरसत्त्वेन व्यभि- 5
चार इति वाच्यम्, भिन्नलक्षणत्वे सत्येकपुरुषापेक्षया भिन्नप्रतिभासत्वस्य हेत्वर्थत्वात्, अस्ति
हि घटकपालादौ विभिन्नलक्षणत्वं भिन्नप्रतिभासत्वञ्च । न च ययोर्यं तादात्म्यं न तयोरभिन्न-
देशत्वं, यथा सह्यविन्ध्ययोः । अभिन्नदेशत्वञ्चावयवावयविनोस्तत्तादात्म्यमेवेति वाच्यम्,
अवयवावयविनोरभिन्नदेशत्वासिद्धेः, घटादेर्हि कपालो देशस्तस्य च तदवयव इति देशस्य भिन्न-
त्वमेवेति । न च कथञ्चित्तादात्म्यस्य प्रत्यक्षतः प्रतीतेरसर्वथा भेदपक्षो बाधित इति वाच्यम्, भेद- 10
स्यैव पूर्वसिद्धत्वात् तादात्म्यस्य पूर्वसिद्धत्वाभावात्, कार्यकारणत्वधर्मधर्मित्वाधिरणायैव-
विभिन्नक्रियात्वादिभिर्भेदस्य सिद्धेस्तस्मादवयवावयविनोर्भेद एवेति चेन्मैवम्, वृत्त्यनुपपत्तेः,
सा हि वृत्तिः प्रत्याश्रयमेकदेशेन सर्वात्मना वा स्यात्, तत्र न होकस्य प्रत्याश्रयमेकदेशेन वृत्तित्वं,
निरंशत्वात्, नवा सामस्येन, अवयविनां बहुत्वापत्तेः स्वावयवेषु प्रत्येकं सर्वात्मना वर्तमान-
त्वात्, न चाप्यवयविनः प्रदेशवत्त्वं न्याय्यं, तत्रापि वृत्तिविकल्पेनानवस्थानात्, एकदेश- 15
सर्वात्मभिन्नवृत्तिताया अप्रसिद्धत्वात् । न च समवाय एव प्रकारान्तरं वर्तते इति वाच्यम्,
समवैतीति समवाय इति सम्प्रत्ययात् तत्रापि प्रत्याश्रयमेकदेशेन सर्वात्मना वेति विकल्पस्य
निष्प्रत्ययूहत्वात्, तत्र च दोषस्योक्तत्वात् । तस्मादवयविनः स्वाश्रयेभ्यो नैकान्तेन भेदस्तत्र
वृत्त्युपलब्धेः । यतो यस्यैकान्तभेदस्तत्र तस्य न वृत्त्युपलब्धिर्न्याय्या विन्ध्यस्य हिमवति ।
स्वाश्रयेषु स्ववयव्यादेर्द्व्युपलब्धेर्नैकान्तेनान्यत्वम् । अतस्सर्वथा भेदस्य बाधितत्वेन भिन्न- 20
प्रतिभासत्वे हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वम् । न च घटे तत्सर्वथा भिन्नस्यापि जलस्य वृत्त्युपल-
ब्ध्या व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्र वृत्तेरसंयोगस्य परिणामविशेषस्य संयोगिभ्यां घटजला-
भ्यां सर्वथा भेदासिद्धेः । अन्यथा संयोगाभावप्रसङ्गात् । ताभ्यां हि भिन्नस्य संयोगस्योत्पत्तौ
जलस्य कथं घटे संयोग इति व्यपदेशो यतस्म तत्रैव वृत्तिर्भवेत् । संयोगस्य ताभ्यां जननात्तथा
व्यपदेश इति तु तस्य कालादितोऽपि जननात्तत्रापि तथा व्यपदेशप्रसङ्गतो व्युदसनीयः । 25
तस्मान्न संयोगिभ्यां संयोगोऽर्थान्तरभूत इति नोक्तदेवौ व्यभिचारः, सर्वथाऽर्थान्तरभूतस्य

१ कार्यकारणादिभेदस्य सर्वं स्वीकृतत्वेन पूर्वसिद्धत्वादित्यर्थः । २ तत्प्रत्यक्षस्य रिषादपत्तत्वेन तादा-
त्म्ये ताभ्यो हेतौ तादृश्यादिदेरित्यर्थः । ३ एकस्यावयवस्यादेर्भावाभावेन भेदत्रावयव द्वौ वृत्तिर्न भवतीति भावः ।

कचिदपि घृत्त्यनुपलब्धेर्न विरोधोऽपि । ननु तर्ह्यवयवावयव्यादीनां का वा वृत्तिरिति चेत्कथञ्चित्तादात्म्यमित्युच्यते, न च तथासति क्वापि वृत्तिविकल्पदोषप्रसक्तिरिति वाच्यम्, पदार्थानां भेदाभेदज्ञवैक्यवस्तुस्वरूपत्वेनावयवादिभ्योऽन्यव्यादेस्तादात्म्यस्याशक्यविवेचनत्वेन तदोपानववाशात् । एवमेव गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोऽसामान्यतद्वतोरपि घृत्त्युपपत्तिर्ध्येति दिक् ।

5 अथ देशमाह—

प्रदेशादर्वाचीनस्कन्धभागा देशाः ॥

प्रदेशादर्वाचीनेति । अयम्भावः, द्व्यणुकादित्रयेणानन्तानन्तपरमाणुकावसानाः सघातविशेषात्समुत्पन्ना बह्वस्करुन्धा भवन्ति, तत्र स्वेषु स्वेषु स्कन्धेषु प्रदेशात्मकमेक परमाणुं पूर्णञ्च स्कन्धं विहाय तदपृथग्भूता द्वित्र्यादिपरमाणुसंघाता देशा उच्यन्ते, न तावत्तदपृथग्भूत
10 एकः परमाणुर्देशस्तस्य प्रदेशत्वात्, यथा घटस्य ग्रीवोदरपृष्ठादयो देशाः । तत्पृथग्भूतानान्तु ग्रीवादीनां स्कन्धान्तरत्वमेवेति ॥

अथ प्रदेशमाह—

केवलप्रज्ञागम्यस्कन्धानुवर्तिसूक्ष्मतमो भागः प्रदेशः ॥

केवलप्रज्ञेति । योऽयं भागोऽतिरसा सूक्ष्मः स्कन्धादपृथग्भूतः केवलप्रज्ञयैव गम्यस्स प्रदेश
15 इत्यर्थः । यथा घटस्यापृथग्भूतसुसूक्ष्म एकः परमाणुभागः । स्कन्धोऽयं भेदात्सङ्घाताद् भेद-सङ्घाताभ्याञ्च जायते, तत्र भेदः सहताना याज्ञाभ्यन्तरपरिणामकारणसन्निधाने सति विदारणं, यथा पूर्णस्कन्धादेकस्याणोर्भेद एकाणुभेदात्तद्वयस्कन्धो जायते, एवं द्वित्र्यादिपरमाणुभेदक्रमेण यावद्विप्रदेशस्कन्धैर्भाव्यम् । पृथग्भूतानामेकीभावः सघातः, यथा द्वयोः परमाण्वोऽसंघातात् द्विप्रदेशो द्विप्रदेशस्याणोश्च सघातात्त्रिप्रदेशस्कन्ध इत्यादिप्रकारेण जायते, एकसामयिका-
20 भ्यां भेदसघाताभ्याञ्च द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते यथाऽन्यस्य परमाणोःसंघातेनान्यतः स्कन्धाद्भेदेनेति । एव परिप्राप्तवन्धपरिणाम एव स्कन्धः, तत्र च केपाञ्चित्स्कन्धानां बन्धो जीव-व्यापारसम्प्रयुक्तो ययौदारिकशरीरजनुकाष्ठादिविषयः । केपाञ्चित्स्कन्धानां प्रयोगनिरपेक्षो वैस्त्रसिक आदिमदनादिमद्विज्ञः, तत्राद्यो विद्युदुल्कामेधादिविषयः स्निग्धरूक्षगुणनिमित्तः, अपरश्च धर्माधर्माकाशविषयः, केपाञ्चित् स्कन्धानां जीवप्रयोगसहचरितचेतनद्रव्यपरिणति-
25 लक्षणो यथा स्तम्भकुम्भादिविषयः । तथा स्कन्धा अन्त्यस्थौल्या आपेक्षिकसौक्ष्म्यस्थौल्या इत्थमनित्यसंस्थानाश्च, यथा निखिललोकव्यापी महास्कन्धोऽन्त्यस्थूलतावानवयवविकास-मपेक्ष्यैव बोध्यम्, प्रवचने त्वस्य सूक्ष्मपरिणामत्वमुक्तम् । नवरादौ चामलकापेक्षया नदरं सूक्ष्म

चणकापेक्षया च स्थूलमिति, वृत्तव्यसचतुरस्राऽऽयतपरिमण्डलादिरूपमित्थं सस्थानं, ततोऽन्यदन्तिथ सस्थानं, वृत्तादिरूपेण निरूपयितुमशक्यत्वादिति ॥

अथ परमाणुमादर्शयति—

स एव पृथग्भूतश्चेत्परमाणुरिति व्यवह्रियते । अयं परमाणुस्सर्वान्तिमकारणं द्रव्यानारभ्यः कार्यलिङ्गकश्च ॥

5

स एवेति । प्रदेश एवेत्यर्थः, स्कन्धादिति शेषः । एतेन परमाणोर्भेदादेवोत्पादोनसघाता-
न्नापि भेदसघाताभ्यामिति सूचितम् । इदञ्च पर्यायनयाभिप्रायेण कार्यत्वोपवर्णनं विज्ञेयम्,
स्नेह्रौक्ष्यादिविगममास्थितिक्षयतो द्रव्यान्तरेण भेदात्त्वभावगत्या च द्रव्यणुकादिस्कन्धभेदादु-
पजायमानत्वात् । द्रव्यनयापेक्षयात्वाह—अयमिति । सर्वान्तिमकारणमिति, सर्वेषां द्रव्यणुका-
दिद्रव्याणां कारणं, सर्वमेव हि द्रव्यं विदार्यमाणमसम्भवद्भेदपरमाणुपर्यवसानं जायते, न पुनरत्यन्ताभावरूपं निरुपाख्यमिति भावः । द्रव्यानारभ्य इति, स्वतो द्रव्यावयवद्वारेणाभेदा,
द्रव्यान्तरावयवद्रव्यभिन्नत्वात् । रूपादिभिस्तु स्याद्भेदवान्, न च परमाणुरसन् निष्प्रदेश-
त्वाद्गगनकुसुमवदिति वाच्यम्, सावयवद्रव्याभावात् सावयवप्रतिक्षेपेण चावश्यमनवयवेन
सता वस्तुनैव भवितव्यं स चादिमप्रदेशोऽणुरित्युच्यते, न च परमाणुः सावयव सस्था
नित्वात् कलशादिषदिति वाच्यम्, असिद्धेः, सस्थानस्य द्रव्यावयवप्रयुक्तत्वाद्व्यावयवा
सिद्धौ तदसिद्धेः, नाप्यसम्परमाणुरसस्थानित्वादिति वाच्यम्, आकाशादौ व्यभिचारात् ।
तथा च परमाणुर्द्रव्यात्मना स्यान्निरवयवो भावात्मना च स्यात्सावयवः, रूपाद्यवयववत्त्वात्
तथा द्रव्यार्थदेशात्स्यात्कारणं, पर्यायार्थदेशाच्च स्यात्कार्यं स्कन्धभेदादुपजायमानत्वात्त एव
स्यान्नित्यमनित्यञ्च । कार्यलिङ्गकश्चेति । अणूनामस्त्वित्त्वं कार्यलिङ्गादवसेयं, कार्यलिङ्गं हि
कारणं, नासत्सु परमाणुषु शरीरेन्द्रियमहाभूतादिलक्षणस्य कार्यस्य प्रादुर्भावः । ननु सर्वा-
न्तिमकारणत्वेन परमाणोर्निरवयवत्वात्कथमणुकयोः सहतौ द्वरणुकरन्धो जायते, सश्रेयास-
भवात्, सश्रेयो हि तयोरेकदेशेन सर्वात्मना वा स्यात्, नाद्यः सावयवत्वापत्तेः, नान्यः सध-
लस्यापि जगत एकपरमाणुमात्रत्वापत्तेरिति चेन्न, अनेकवस्तुविषये निरवशेषाभिधायित्वेन
प्रसिद्धस्य सर्वशब्दस्य द्रव्यात्मनैकस्मिन् परमाणौ प्रयोगासम्भवात् । एकदेशशब्दस्यापि
नानात्वेन निश्चितस्य पदार्थस्य कस्यचिद्भागाभिधायिनो निर्भागपरमाणुविषये प्रयोगासंभवाच्च ।
श्वयं हावयवभूतः परमाणुः परमाणुना सह भेदेन योगमायाति, न त्वणन्तरमाविशति, तस्य
सन्धित्वेन परमाणुस्याकाश एवाऽऽवेदनात्, न च परमाणुवनावेशे योगो न सम्भवति द्व्यह-

25

- लवत् परस्परमनाश्रिष्टत्वादिति वाच्यम्, आवेशतो योग इत्यनुक्तेः किन्तु निरवयवत्वात्, तस्य च द्रव्यप्रदेशान्तरं न संयुक्तमपि तु स्वयमेवेति न कश्चिदोपः । अपि च योगस्सम्प्राप्तिलक्षणो न चासौ प्रदेशैरेव क्रियते, निष्प्रदेशस्यापि स्वयं प्राप्तौ विरोधाभावात् । एवं परमाणव एते प्रतिघातिनोऽप्रतिघातिनश्च तत्र प्रतिघातस्त्रिविधो बन्धलक्षण उपकाराभावलक्षणो वेगलक्षण-
 5 श्चेति । वैन्यपरिणामप्रतिघातः स्निग्धरुक्षत्वप्रयुक्तबन्धतः, लोकादन्यत्र जीवाजीवानां गतेः प्रतिघात उपकाराभावान्, आगच्छता वैस्त्वसिकवेगवत्ता परमाणुना परमाणोः प्रतिघातो वेगात् वेगवत्तोरेवाण्योः प्रतिघातात्, एकस्मिन्नेवाकाशप्रदेशेऽनन्तानामपि परमाणूनामवगाढृत्व मप्रतिघातपरिणामात्, व्याप्तैकापवरके प्रदीपप्रभयेवान्यप्रदीपप्रभाणां, शीततमश्शब्दपुद्गला-
 10 नामप्रतिघातित्वदर्शनात् । इत्थञ्च परिणामविशेषात्प्रतिघातित्वमप्रतिघातित्वञ्च सम्भवति पुद्गलेषु, यथा शब्दस्तावत् तिरस्कृतोऽपि कुङ्कादिभिरप्रतिहन्यमानः भ्रवणपथमभ्युपैति, स एव कदाचिदुल्लमानत्वाद्वायुना प्रतिहन्यते प्रतिघातस्थितेनानुपलभ्यमानत्वात्, अनुवात-
 स्थितेनोपलभ्यमानत्वाच्चेति दिक् ॥

अथ पुद्गलानां न केवलं स्पर्शादय एव धर्मा अपि तु 'शब्दादयोऽपीत्याह—

शब्दान्धकारोद्योतप्रभाच्छायाऽस्तपादिपरिणामवान् ॥

- 15 शब्देति । प्रत्यर्थनियतसङ्गतवर्णादिविभागवान् ध्वनिः शब्दः, अनाविद्युद्वपरम्परा-
 सकेतप्रसिद्धिवशात् प्रत्यर्थनियतत्वं, परस्परापेक्षातः स्वाभिधेयैकार्थकारितया शिविकोद्वा-
 हकवत् सङ्गतत्वं वर्णपदवाक्यानि, अव्यक्तशब्दश्च विभागस्तद्वान् ध्वनिरेव शब्दस्य च
 पुद्गलपरिणामत्वात्प्रतिविशिष्टपरिणामानुगृहीतः पुद्गलद्रव्यरूप एव, अत एव मूर्त्तत्वं द्रव्या-
 न्तरविक्रियापादनसामर्थ्याच्च । न च शब्दो न पुद्गलपरिणामो निश्चिद्रूपमवनाभ्यन्तरतो
 20 निर्गमनात्, तत्र बाह्यतः प्रवेशात्, व्यवधायकाभेदनादेक्ष दर्शनात्, यस्तु पुद्गलस्वभावो
 न तस्यैवंदर्शनं, यथा लोष्टादेः, तथादर्शनं च शब्दस्य, ततो न पुद्गलस्वभावत्वमिति
 वाच्यम्, पुद्गलस्वभावत्वेऽपि तदविरोधात् सूक्ष्मस्वभावत्वाद्धि तस्य निश्चिद्रनिर्गमनादयो
 न विरुद्धेरेण स्नेहादिस्पर्शादिवत्, कथमन्यथा पिहितकलशाभ्यन्तरतस्तैलजलादेर्वहिर्नि-

१ बन्धपरिणामोऽन्योऽन्याङ्गाभिभावपरिणाम, न तु नैरन्तर्येण परस्परसयोगमात्रं, तथा सति प्रतिघातो न स्यादेव । अनन्तानामपि परमाणूनां सयोगवृत्त्यैकस्मिन्नाकाशप्रदेशेऽप्रतिघातेन दृतेरिति भावः । २ एकस्मिन् परमाणौ कथं प्रतिघातित्वाप्रतिघातित्वे विरुद्धे स्त इत्याशङ्क्यां सदृष्टान्तमाहेत्यचेति । ३ स्वयं विशेषणानाम् धर्मादानादिति । ४ शब्दस्य मूर्त्तपुद्गलपरिणामत्वादेवेत्यर्थः । शब्दस्य मूर्त्तत्वे हेत्वन्तरमाह द्रव्यान्तरेति, चशब्दो हेत्वन्तरसमुच्चायक, तेन प्रतीपयायित्वाद्वायुनुविधायित्वादित्यादयो हेतवो प्राप्याः ॥

गमनं स्निग्धतादिविशेषदर्शनादनुमीयेत । कथं वा पिहितनिश्चिद्रमृद्वादेर्जलाभ्यन्तरनि-
 हितस्यान्तर्दशीतस्पर्शोपलम्भात्सलिलप्रवेशोऽनुमीयेत, तदभेदनादिकं वा तस्य निश्चिद्रतया
 प्रेक्षणात्कथमुत्प्रेक्षेत, तस्मात्स्नेहादिस्पर्शादिभिर्व्यभिचारी हेतुः । न च शब्दो न पुद्गलस्व-
 भावः, अस्पर्शत्वात् सुखादिवदिति बाधकसद्भावात् पुद्गलस्वभावत्वं शब्दस्येति वाच्यम्,
 हेतोरसिद्धत्वात्, यतः कर्णशृङ्गुल्यां कटकटायमानस्य प्रायशः प्रतिघातहेतोः श्रवणाशुपघा- 5
 तिनः शब्दस्य प्रसिद्धिरस्पर्शत्वकल्पनामस्तङ्गमयति । न च शब्दस्य पुद्गलपर्यायत्वे चाक्षुषत्व-
 प्रसङ्ग इति वाच्यम्, गन्धपरमाणुपददृश्यत्वात्, एतेन शब्दस्याकाशशुणत्वं निरस्तं भूतत्वात्,
 नहि रूपादयो व्योमशुणा इति व्यवहारः शोभते तस्मात् पुद्गलानामेव तथाविधः परिणामः
 शब्दव्यपदेशमश्रुते, तथा च परिणामपरिणामिनोरभेदेन स्याद्रव्यं स्याद्गुण इति धिज्ञेयम् ।
 अन्धकारस्तावत्पुद्गलपरिणाम एव भित्त्यादिवद् दृष्टिप्रतिरोधकारित्वात्, पटादिवदा- 10
 धारकत्वात्, न तु तेजोऽभावरूपः, व्यवधानक्रियासामर्थ्यात् भित्त्यादिवत्, अभावरूपत्वे
 हि निष्क्रियत्वेन व्यवधानक्रियाकर्तृत्वं न स्यात्तस्य, न च यत्कार्यद्रव्यं न तत्तैजसेन
 प्रकाशेन विरुध्यते, विरुध्यते च तमः, ततो न द्रव्यकार्यं तदिति वाच्यम्, तेजःप्रकाशयोरे-
 कत्वेनाभ्युपगमात्, जलादिविद्रव्यस्य च तद्विरोधकत्वेनोक्तहेतोरसिद्धत्वात् । न च तेजःप्रकाश-
 योरेकत्वं न सम्भवति, धाराधरे निरन्तरधारे वर्षत्यलिन्दकादिप्रतिष्ठापितेन प्रदीपेन 15
 बहिरपि प्रद्योतनात्, अन्यथा जलपातेन प्रशान्ततया बहिःप्रकाशो न दृश्येतेति वाच्यं, तथा
 विधत्स्वमपरित्यजतां प्रदीपसम्बन्धिनां पुद्गलानां जलबिन्दुसम्पर्केण तथाविधत्वपरित्यागात्
 तत्समकालमेव प्रदीपक्षिरया विकीर्णानां कृशानुपुद्गलानामपराणां तदाकाशदेशप्राप्तेः तेषाञ्च
 परिणामविशेषतो बह्वानलावयवानामिव जलपातेन क्षमयितुमशक्यत्वात्, तथा च परि-
 णामवैविध्यात् पुद्गलानां विरोधाविरोधपरिणामभाक्त्वेन नास्माकं कश्चन विरोध इति । 20
 एवमुद्योतोऽपि चन्द्रग्रहनक्षत्रादीनां शीतप्रकाशः, स आह्लादकत्वात् प्रकाशकत्वाच्च जला-
 ग्न्योरिव भूतैर्द्रव्यपरिणाम एव, पद्मरागादीनां प्रकाशोऽप्युद्योतोऽनुष्णाशीतत्वात्पुद्गल-
 परिणामः । प्रभा च सूर्याचन्द्रमसोस्तेजस्विपुद्गलानाञ्च प्रकाशरश्मिभ्यो निर्यदुपप्रकाशः सोऽपि
 विरलप्रकाशरूपत्वात् पुद्गलपरिणाम एव । एव छायापि द्रव्यं त्रियावत्त्वाद्वटवत् छाया
 गच्छतीति प्रत्ययात्तस्य क्रियावत्तन्म । देशादेशान्तरप्राप्त्युपलम्भतोऽपि तत्सिद्धेः । न च वार- 25
 कद्रव्येण तेजसः साम्निष्यनिपेधे वारकद्रव्यगतक्रियायाः तेजोऽभावरूपायां छायायामारोपेण
 छाया गच्छतीति व्यवहार इति वाच्यम्, मुख्यत्रियाया बाधाभावे आरोपासमभवात्, तस्या

१ दृष्टव्यवधानकरणे गामर्थ्यादिस्थे । २ उदात्तस्थानस्थानमेव प्रदीपपुद्गलानां जलेन विरोधो, न
 ततो बहिर्निर्यस्तानमिति, स्याद्विरोधस्यादविरोधधेनि भाव ।

गतिमत्त्वे बाधकाभावात्, एवं शिशिरत्वादाप्यायकत्वाच्च जलवातादिवद् द्रव्यत्वसिद्धेः ।
एवमातपोऽपि दिवाकरविमानात्स्वभावतः शीतलादपि समुपजायमान उष्णप्रकाशरूपः पुद्गल-
परिणाम एव तापजनकत्वात्, स्वेदहेतुत्वादुष्णत्वात्कृत्तानुवदिति ॥

ननु पृथिव्या गन्धरसरूपस्पर्शवत्त्वाज्जलस्य रसरूपस्पर्शवत्त्वात्तेजसो रूपस्पर्शवत्त्वाद्वा-
5 योस्पर्शमात्रवत्त्वाच्च पुद्गलपरिणामत्वं स्पर्शरसगन्धवर्णवतामेवागमे पुद्गलत्वप्रतिपादनात्,
एषां च पृथिव्यादीनां विजातीयपरमाण्वारब्धत्वादित्याशङ्क्यायामाह—

परमाणूनां परिणामविशेषा एव पृथिवीजलतेजोवायवः ॥

इत्यजीवनिरूपणम् ॥

परमाणूनामिति । परिप्राप्त्यन्धपरिणामाः परमाणव एव स्कन्धरूपाः पृथिव्यादयः,
10 एवं पृथिव्यादयः परमाणुपरिणामविशेषाः स्पर्शादिमत्त्वात्, ये न तत्पर्याया न ते स्पर्शवन्तो
यथाऽकाशादयः, स्पर्शादिमन्तश्च पृथिव्यादयस्तस्मात्परमाणुपर्याया इति तत्परिणामविशेषत्व-
सिद्धिः, न च स्पर्शादिमत्त्वं पक्षैकदेशसिद्धम्, जलादौ गन्धाद्यभावादिति वाच्यम्, स्पर्शव-
त्त्वेन गन्धानुमानात्, क्वचिज्जलादौ गन्धाद्युपलब्धेः । न च तत्संयोगिनां पार्थिवद्रव्याणां
संयोगेन तद्गुणत्वेन गन्धोपलब्धिस्तत्रेति वाच्यम्, साध्यसमत्वात्, तत्र तद्वियोगकालादर्श-
15 नात्, क्वचिदनुद्भूतस्वभावत्वेनैवानुपलब्धेः । एवं तेजोऽपि स्पर्शादिस्वभावकं, तद्वत्कार्यत्वाद्
घटवत्, स्पर्शादिमतां हि काष्ठादीनां कार्यं तेजः, तत्परिणामाच्च, उपभुक्तस्य ह्याहारस्य
स्पर्शादिगुणस्य घातपित्तश्लेष्मविपरिणामः, पित्तं च जठरामिरुच्यते तस्मात्स्पर्शादिमत्तेजः ।
तथा घातश्च प्राणादिः, ततो वायुरपि स्पर्शादिमानिति भावः । अथाजीवनिरूपणं निगमयतीतीति ।

इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयगान्धसूरीश्वरपट्टालद्वार श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर
20 चरणनलिनयिन्यस्तप्रक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरीणां विनिर्मितस्य तत्त्व-
न्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञार्था न्यायप्रकाशव्याख्यायामजीवनिरूपणो नाम
तृतीयः किरणः ॥

अथ चतुर्थः किरणः ॥

तदेवं जीवाजीवौ लक्षणप्रकाराभ्यां समासतोऽभिधाय क्रमायातं पुण्यत्वं निरूपयितुं
25 तल्लक्षणमाह—

पौद्गलिकसुखोत्पत्तिजनकं कर्म पुण्यम् । पौद्गलिकमेतत् ॥

पौद्गलिकेति । पौद्गलिकसुखोत्पादहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणार्थः, पापेऽतिव्याप्ति-

वारणाय सत्यन्तं कालादिसमवायेऽतिप्रसङ्गमङ्गाय विशेष्यम् । मुक्तिसुखवारणाय
 पौद्गलिकेति सुरविशेषणम् । यदि मोक्षसुखजनके कर्मत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरतः
 पौद्गलिकेति व्यर्थमित्युच्यते तदा पौद्गलिकमुत्पत्तेनेष्टगतिजातिशरीरेन्द्रियविषयादयो
 विवक्षितास्तथाच शोभनगतिवर्णाद्यनुगुणं शुभानुभावञ्च पुण्यमिति फलितार्थः ।
 ननु पश्चादयो देवदत्तगुणाकृष्टासन्तो देवदत्तमुपसर्पन्ति तम्प्रति नियमेनोपसर्पणाद् 5
 ग्रासादिवदिति ग्रासादेराकर्षणं यथा प्रयत्नेनात्मगुणेन भवति तथा पश्चादीनां देवदत्तात्म-
 गुणाभ्यां धर्माधर्माभ्यां भवतीति न्यायादितन्त्रान्तरीयैर्धर्माधर्मात्मरूपुण्यपापयोरात्मगुण-
 त्वाभ्युपगमाद्वापि किं पुण्यं गुणो वा पुद्गलविशेषो चेति शंकायामाह-पौद्गलिकमेव
 दिति । एतत्पुण्यं पौद्गलिकं पुद्गलपरिणामत्वात्पौद्गलिकमित्यर्थः । पश्चादेराकर्षणं हि लोके
 रज्ज्वादिना संयोगेन दृष्टं, अदृष्टेन त्वेवामाकर्षणं कथं वा स्यान्न संयोगेन द्रव्ययोरेव 10
 संयोगाभ्युपमात्, न समवायेन असिद्धेः, नापि स्वाश्रयसंयोगेन, अदृष्टाश्रयस्यात्मनो त्रिभुत्व-
 स्यात्प्रमाणत्वेन पश्वादिना संयोगासम्भवादिति भावः । ननु नास्त्येव पुण्यं पापं वा कर्म,
 कायाकारेण परिणतेभ्यो भूतेभ्य एव सुरदुःखाद्युत्पादसंभवादिति चेन्न, शरीराकारपरिणत-
 पुद्गलानां साधारण्येन सुखदुःखवैषम्यस्य जीवेषु दृष्टस्यानुपपत्तेः, दृश्यते हि सुरित्वं कस्य-
 चिदेव कदाचिदेव दुःखित्वञ्च तथा, भूतानामेव तन्निबन्धनत्वे वैचित्र्यमिदं न स्यादेव, न 15
 चैतद्वैषम्यं निर्निमित्तं, तथात्वे परमाणुवन्नित्यं सत्त्वं गगनकुसुमादिवन्नित्यमसत्त्वं वा स्यान्न तु
 कादाचित्कत्वं, न चाकस्मिन्कस्मैव कादाचित्कत्वमिति वाच्यम्, कारणनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वस्या-
 कस्मिन्कस्मैव निरन्तरोत्पत्तिप्रसङ्गात्, सामग्रीवैकल्यस्य वा प्रतिबन्धकस्य वा कस्यचिद्भावात्,
 कारणोत्पत्तिभ्यां रहितत्वमेव तदिति चेत्तदा तयोर्नित्यत्वं वा, अत्यन्तासत्त्वं वा स्यात्,
 भवतु नित्यत्वमिति चेन्न तयोर्रूपादिविनाशित्वेनानुभवात्, अत एव च नात्यन्तासत्त्वं, अथ 20
 नान्यस्मात् कस्मादपि भवनमपि ॥ स्वस्मादित्याकस्मिकत्वमिति चेदसतः स्वपदार्थत्वे
 तस्मात्कस्यचिदप्युत्पत्त्यभावात्, यदि सत् सदेव तर्हि किमुत्पत्त्या, सत्त्वार्थमेयोत्पत्तेर्गवेपणात्,
 तस्मादवश्यं कारणेन केनापि भवितव्यमेव, भवतु तर्हि भूतातिरिक्तं किञ्चिदकमेव तत्कारण-
 मविलक्षणादपि कारणात् कार्यवैचित्र्यस्य प्रदीपादौ दर्शनात्, प्रदीपो हि प्रकाशकारी तेलवि-
 नाशकारी वस्तिविकारकारी चेति, तथापि वैचित्र्यानुपपत्तेः, सर्वे मुग्धिनो वा स्युर्दुःखिनो वा, 25
 दृश्यते च सुप्तादिर्वैचित्र्यं, तद्वदयमेव त्रिचित्रस्य कर्मणः फलमभ्युपेयम् । अस्त्येव प्रदीपादा-
 वपि वैचित्र्यं, येन रूपेण प्रकाशकारी प्रदीपादिर्न तेन रूपेण वस्तिविकारकारी प्रतिभ्रणं

१. आरोग्यचिद्विन्तात्प्राप्तमभोगनोपप्रमयाभोगरूपेण मुखेण मोक्षमेव प्राप्तमनुगम्, परंपरा
 २. रात्रिधीरमाप्रसात् सुगमिभावजनकप्रसात्, तद्वत् न मुखमेवेव च पौद्गलिकं पुण्यमिति भावः ॥

- पर्यायभेदात्, न च सकृच्चन्दनवनितादयस्सुरस्य हेतवो विषादिकण्टकादयस्तु दुःखस्येति प्रत्यक्षा एव सुखदुःखहेतवः किमदृष्टेन निमित्तान्तरेणेति वाच्यम्, व्यभिचारात् तादृग्वनितादिपदार्थसत्त्वेऽपि पुत्रादिवियोगव्यथितस्य सुराभावात् सुखेऽपि दुःखेऽपि तारतम्यदर्शनात्, नेतददृष्टं कमपि हेतुमन्तरेण युज्यते, तदेव पुण्यपापात्मकं बहुविभेदमदृष्टं कर्मेत्युच्यते, ननु काणत्वखञ्जत्वादिशरीरादिवैलक्षण्येन यदि कर्म साध्यते तर्हि कार्यस्य मूर्त्तत्वेन कर्मापि मूर्त्तं स्यादिति चेत्सत्यमस्माभिः प्रयत्नेन साधयितव्यस्य भवतैव साधनात् मूर्त्तमेव हि कर्म, तत्कार्यस्य शरीरादेर्मूर्त्तत्वात्, यस्य यस्य कार्यं मूर्त्तं तत्तत्कार्यस्य कारणमपि मूर्त्तम्, यथा घटस्य परमाणवः, यथामूर्त्तं कार्यं न तस्य कारणं मूर्त्तं यथा ज्ञानस्यात्मा । तथा मूर्त्तं कर्म, तत्सम्बन्धे सुखादिसवित्तेः, यत्सम्बन्धे सुरादि सवेद्यते तन्मूर्त्तं दृष्टं यथाऽशनाद्याहारः, यथामूर्त्तं न तत्सम्बन्धे सुरादि सविदस्ति, यथाऽऽकाशसम्बन्धे, एवं यत्सम्बन्धे वेदनोद्भवः तन्मूर्त्तं दृष्टं यथाऽनलः, भवति च वेदनोद्भवः कर्मसम्बन्धे तस्मात्तन्मूर्त्तं, तथा मूर्त्तं कर्म, आत्मनो ज्ञानादीनाञ्च तद्वर्माणां व्यतिरिक्तत्वे सति बाह्येन स्रगादिना धलस्याधीयमानत्वाद् यथा स्नेहाद्याहितयलो घटः, आधीयते च बाह्योर्मिध्यात्वादिहेतुभूतैर्बस्तुभिः कर्मण उपचयलक्षणं बलं, तस्मात्तन्मूर्त्तं, एवं मूर्त्तं कर्म, आत्मादिव्यतिरिक्तत्वे सति परिणामित्वात्, क्षीर-
वत्, न चायं हेतुरमिदः, कर्मकार्यस्य शरीरादेः परिणामित्वदर्शनात्, यस्य कार्यं हि परिणामि सोऽपि परिणामी, यथा दध्नस्तक्रादिभावेन परिणामात्म्यसोऽपि परिणामित्वमिति । न चाभ्रादिविकाराणां यथा वैमलसिकी विचित्ररूपतया परिणतिरभ्युपगम्यते तथा परिदृश्यमानं शरीरमेव काणत्वखञ्जत्वसुरित्वदुःखित्वादिभावैर्विचित्रतया परिणमति किमन्तर्गडुना कर्मणेति वाच्यम्, कर्मणोऽपि शरीरत्वात्, तद्वि केवलं श्रृङ्खलतरमभ्यन्तरञ्च जीवसंश्लिष्टत्वात्, यथा च बाह्यतनोरभ्रादिविकारवद्वैचित्र्यमभ्युपगम्यते तथैव कर्मतनोरपि तदभ्युपगमस्य न्याय्यत्वात् । न च बाह्यतनोस्तत्स्वीकार उचितो दृश्यत्वात्, कर्मरूपायास्तु सर्वथाऽप्रत्यक्षत्वाद्वैचित्र्यं कथमिच्छाम इति वाच्यम्, मरणकाले दृश्यमानस्थूलशरीरस्य सर्वथा विप्रमुक्तस्य जन्तोर्भवान्तरगतस्थूलशरीरमहणहेतुसूक्ष्मकर्मशरीरस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा देहान्तरग्रहणानुपपत्तेर्मरणान्तर सर्वस्याप्यशरीरत्वादयत्नेनैव ससारव्यवच्छित्तिः स्यात् । न च मूर्त्तस्य कर्मणोऽमूर्त्तनात्मना सम्बन्धो न स्यादिति वाच्यम्, मूर्त्तस्य घटस्यामूर्त्तनाकाशेन सम्बन्धात्, संसारिणो जीवस्य सर्वथाऽमूर्त्तत्वाभावाच्च । तस्मात्सिद्धं कर्म विचित्रं मूर्त्तञ्चेत्यलं प्रसङ्गेन ॥

तत्र पुण्यमिदं कार्यकारणभेदेन द्विविधं, सुपात्रदानादिभिर्वैद्यमाणेः कारणैस्सातोच्चै-

गोत्रादिकमनुभूयते जीवैः, तत्र सुपात्रदानादिकं कारणात्मकं पुण्यं, सातीषैर्गोत्रादिकन्तु कार्यात्मकं, आत्मशुभाध्यवसायस्य तु पुण्यत्वमौपचारिकममूर्तत्वात्, मूर्तस्यैव घन्धकत्वाच्च । तदिदं पुण्यपापात्मकं कर्म संतत्याऽनाद्यं, संसारस्यानादित्वात्, अन्यथा पूर्वं जीवस्य पश्चात्कर्मणसम्भवः, पूर्वं वा कर्मणः पश्चाज्जीवस्य, उभयोरपि वा युगपद्वान्यः, तत्रैकोऽपि पक्षो न सम्भवति, निर्हेतुकत्वेनात्मनः प्रथम सम्भवासम्भवात्, तस्यानादिसिद्धत्वेऽपि पश्चात् कर्मबन्धो 5 न सम्भवत्येव, कारणाभावात् । निष्कारणं वा सम्भवे मुक्तस्यापि कर्मबन्धापत्तेः, तथा प्रथमं कर्मसमुद्भवोऽपि न न्याय्यः, कर्तृजीवस्य तदानीमभावात्, अक्रियमाणस्य कर्मत्वायोगात्, कारणं धिनैव तस्य समुद्भवे नाशस्याप्यकारणत्वापत्तेः । तथा न युगपदुत्पत्तिसम्भवः, चमयस्यापि निर्हेतुकत्वात्, युगपदुत्पन्नयोस्तयोः कर्तृकर्मभाजस्य सव्येतरगोविपाणयोर्विवासम्भवात् । तस्मादनादिरेव जीवकर्मणोः सम्बन्धः । न च जीवकर्मसंयोगसन्तानस्यानादित्वे जीवतम- 10 सोरिवानन्तत्वमपि स्यादिति वान्यम्, बीजाङ्कुरादीनां सन्तानस्यानादेरपि सान्तत्वदर्शनात्, दृश्यते हि बीजाङ्कुरयोर्मध्येऽन्यतरस्यानिवर्तितकार्यस्यैव व्युत्पत्तेरिति । तथा च मिथ्यात्वाविरतिक्रपाययोगरूपैर्धन्धहेतुभिर्जीवोऽष्टविधेषु औदारिकादिकर्मवर्गणापुत्रलेपु कर्मशरीर-ग्रहणयोग्यान् पुत्रलानादौ, कर्मतया च ग्रहणमभय एव तान् परिणमय्य शुभाशुभपरिणामानुसारेण कर्मपुत्रलेपु स्थितिरसादीन् निष्पाद्य क्षीरोदकवशात्मप्रदेशैस्तद् सञ्चयति । एवम्भूत 15 एव तस्य स्वभावो यत् कर्मवर्गणागत कर्मयोग्यमेव द्रव्यमेकक्षेत्रावगाढमेव कचकप्रदेशभिन्नेः सर्वैरपि स्वप्रदेशै रागद्वेषद्विष्वक्स्वरूपत्वाज्जीवो गृह्णाति न तु स्वात्मभिन्नप्रदेशायगाढ कैश्चिदेव प्रदेशैर्गृह्णाति । तत्र कर्मराशिश्च पातयचातिभेदेन द्विविधः, अनन्तज्ञानदर्शनचारित्र्यीयात्मकात्मगुणानां सर्वथा देशेन वा प्रतिहननममर्थं कर्म पातिकर्मैस्तुच्यते, ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमो-हनीयायुष्कनामगोत्रान्तरायरूपाष्टविधमूलप्रकृतिभूतकर्मसु ज्ञानदर्शनावरणमोहनीयान्तरायघ- 20 तुष्टयमात्मनो ज्ञानादिगुणपातकत्वाद्ज्ञानाद्यशुभविपाकजनकरावाद्याशुभरूपं पातिकर्म । वेदनीयायुष्कनामगोत्रचतुष्टयन्तु शुभाशुभविपाकजनकरावाद्यानाद्यविपातकत्वाच्च शुभाशुभरूपमपातिकर्म, तत्र यन्तुभं कर्म तत्पुण्यमशुभन्तु पापम्, एतच्चोभयमपि न मेवादिभावेन परिणतकन्धवदतिपादरं, सूक्ष्मेण कर्मवर्गणाद्रव्येण निष्पन्नत्वात्तपि परमाणुवदतिमूर्क्षमिति विज्ञेयम् ॥

द्रव्यभावभेदेन द्विविधपुण्यमध्ये यत्पौद्गलिक पुण्यत्वेनात्र वर्गितं तदेव द्रव्यपुण्यमित्याह— 25

इदमेव द्रव्यपुण्यमुच्यते । द्रव्यपुण्यनामकर्मोत्पत्तिहेतुरात्मनःशु-
भाध्यवसायो भावपुण्यम् ॥

इदमेवेति । पौद्गलिकमेवेत्यर्थः, भावपुण्यमाह—द्रव्यपुण्येति । येनाऽऽत्मनोऽध्यवसायविशेषेण द्रव्यात्मकपुण्यस्य निष्पत्तिः सोऽध्यवसायो भावपुण्यनामेत्यर्थः ॥

अथ मूलप्रकृतिबन्धानामष्टविधकर्मणामुत्तरप्रकृतिबन्धेषु यानि पुण्यरूपाणि द्विचत्वारिंशद्विधानि पूर्वोक्तानि प्रत्येक तेषां स्वरूपं निरूपयितुमुपक्रमते—

५ आयुर्नामगोत्रकर्मभिन्नमनुकूलवेदनीयं कर्म सातम् । वेदनीयायुर्नामकर्मभिन्नं गौरवजनकं कर्म उच्चैर्गोत्रम् । मानुपत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकं कर्म मनुजगतिः ॥

आयुरिति । आयुर्नामगोत्रकर्मभिन्नत्वे सत्यनुकूलवेदनीयत्वे च सति कर्मत्वं सातवेदनीयस्य लक्षणम् । उच्चैर्गोत्रादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणे । अनुकूलवेदनीयं कर्म सातमित्येतावन्मात्रोक्तौ सर्वस्यैव पुण्यात्मककर्मणोऽनुकूलत्वेनाहादादिरूपेण वेदनीयत्वादतिव्याप्तिरिति प्रथमं सत्यन्तं, असातवेदनीयेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् । कर्मत्वानुक्तौ सातानुकूलाध्यवसाये कालादिसमवाये वातिव्याप्तिरतस्तदुपात्तम् । देवादिषु गतिषु कर्तुरात्मनश्शरीरमनोद्वारेणाऽऽगन्तुकानेकमनोऽद्वयक्षेत्रकालभावसम्बन्धसमासादितपरिपाकवस्थ बहुभेदं सुखपरिणतिरूपमिष्टं यदुदयाद्भवति तत्सातवेदनीयमिति भावार्थः । पञ्चदशसागरोपमकोटीकोट्योऽस्य परा स्थितिः, पञ्चदशवर्षज्ञतान्यबाधा, जघन्या कापायिकी द्वादशमुहूर्ता, अन्तर्मुहूर्तमबाधा, इयञ्च सक्षिपञ्चेन्द्रियस्यैव । अकपायिकी तु जघन्यत उत्कृष्टतोऽपि सयोगिकेवल्यादौ समयद्वयमात्र स्थितिः । उच्चैर्गोत्रस्वरूपमाह—वेदनीयेति । वेदनीयायुर्नामकर्मभिन्नत्वे सति गौरवजनकत्वे च सति कर्मत्वं लक्षणार्थः । सातादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयम् । गौरवजनकत्वे सति कर्मत्वस्य सद्देवनीयवतो देवायुक्तस्य तीर्थकरनामकर्मणश्च गौरवदर्शनात् सत्र तत्र सत्त्वादतिव्याप्तिव्युदासाय प्रथमं सत्यन्तम् । नीचैर्गोत्रेऽतिव्याप्तिरतो द्वितीयं सत्यन्तम् । अध्यवसायविशेषे कालादौ वाऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । यदुदयाज्जीव आर्वदेशे मगधादौ हरिवशाद्युत्कृष्टजातिषु सम्भावकुलेषु प्रभुसमीपाऽऽस्थानेषु सभवं मानसत्कामैश्वर्यादींश्च लभते तदुच्चैर्गोत्रमिति भावार्थः । अस्य परा स्थितिर्धिशतिसागरोपमकोटीकोट्यः । अबाधाकालो वर्षसहस्रद्वयम् । जघन्या त्वष्टौ मुहूर्ता अन्तर्मुहूर्तमबाधा चेति ।

१ जीवस्याध्यवसायवशाद्ग्रहणकाले शुभाशुभादिविशेषणाविशिष्टा कर्मणा ग्रहणसमय एव शुभत्वमशुभत्व वा भवतीति पुण्यकर्मनिष्पत्ताव्यवसायो हेतुरिति भावः ॥ २ क्षोभितमिध्यात्वनुद्गलरूपसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदाना केषाञ्चिन्मते पुण्यरूपत्वेऽपि मोहनोपभेदत्वेन विपर्यासहेतु वात्पापस्यत्वमिति तदुपेक्ष द्विचत्वारिंशद्विधत्वं पुण्यस्यात्रोक्तम् ॥ ३ बाहुभ्यां देवेषु मनुजेषु च सातोदय कदाचिदसातोदयोऽपि, तिर्यक्षु नारकेषु बाहुत्वनासातोदय कदाचित्सातोदयोऽपि ॥

मनुजगतिं लक्षयति मानुपत्वेति, मानुपत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणार्थः ।
 आत्मनो हि ससारस्थस्य मानुपत्वदेवत्वनारकत्वतिर्यक्त्वरूपाश्चतुःपर्याया गतिप्रयुक्ताः । तत्र
 यस्य कर्मण उद्यादेक कश्चन पर्यायं विहाय मानुपत्वपर्यायपरिणामवान् भवति तत्कर्म
 मनुजगतिरिति भावः । साक्षादावतिप्रसङ्गवारणाय विशेषणम् । कालादावतिप्रसङ्गमङ्गाय
 विशेष्यम्, परिणतिप्रयोजककर्मत्वमात्रोक्तौ देवगत्यादावतिव्याप्तिरतो मानुपत्वपर्यायेति । 5
 पराभिमतमानुपत्वजातिव्युदासाय पर्यायेति । मानुपत्वपर्यायप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वस्य
 मनुजानुपूर्व्यादौ सत्त्वात्तद्वारणाय परिणतीति, आनुपूर्व्याः परिणामेऽप्रयोजकत्वात्परिणाम-
 योग्यस्यैव तत्स्थानप्रापकत्वादिति । अस्या उत्कृष्टा स्थितिः पञ्चदशमागरोपमसोटीकोट्यः,
 पञ्चदशवर्षशतान्यनाथा, जघन्या तु सागरोपमस्य द्वौ मग्नमागौ पत्योपमासख्येयभागोन
 न्यूनौ, अयायात्वन्तर्मुहूर्तम् ॥

10

मनुष्यानुपूर्वी वक्तुकामः प्रथममानुपूर्वमादर्शयति—

यक्रगत्या स्वस्योत्पत्तिस्थानं गच्छतो जीवस्यानुश्रेणि गतिनियामकं
 कर्म आनुपूर्वी ॥

यक्रगत्येति । अयमत्र भावः, जीवानां पुटलानाञ्च सर्वदिगवच्छेदेन गतिरस्ति । सा
 च स्वाभिमुत्पाकाशप्रदेशानां पंक्तिमनुसृत्यैव न विरुद्धदिगवच्छेदेन गतिः । तत्र भवान्तर- 15
 संक्रान्त्यभिमुखो जीवो मन्दश्रियावत्त्वात्कर्मणो यानाकाशप्रदेशानवच्छेद्य शरीरवियोगं विद्-
 धाति प्रदेशान् तानेवाभिन्दन् देशान्तरं प्रयाति, विभेणिगत्यभावात् । त्रिधा च श्रेणिः, एका
 पूर्वापरायताकाशप्रदेशश्रेणिः, अन्या च दक्षिणोत्तरायता, इतरा तूर्ध्वाध आयता, आलो-
 पान्तम् । तास्वेष जीवानां पुटलानाञ्च गतिर्न ता विभिद्य कदापिदपि ते प्रयान्ति ।
 तत्र जीवः कर्मायत्तत्वाद्भ्रूयान्तरप्राप्तौ वक्रां गतिमपि प्रपद्यते, भवान्तरसंक्रान्तौ 20
 ऋजुवक्रभेदेन गतेर्द्विविध्यात् । यक्रगतौ च तावदेकद्वित्रिभिर्हरूपास्त्रिधा गतयो
 भवन्ति, आद्या द्विसमया, द्वितीया त्रिममया तृतीया तु चतुस्समया भवति । तत्र-
 जुगती गच्छतो यथा षष्ठीवर्षस्य न नासारज्जुरपेक्षिता, अपि तु तस्य वक्रतया नेयत्वं ण्य,
 तथैव ऋज्व्यां गतौ जनिस्थानं प्राप्सुरात्मनो नानुपूर्व्यपेक्षिता, किन्तु यक्रगत्यां प्रवृत्तस्य,
 तथा च वक्रतया गत्या स्वस्योत्पत्तिस्थानं गच्छतो जीवस्य श्रेण्यनुसारिगतिनियामककर्मत्वमा- 25

१ यदपि ज्ञातव्यं विभेणिगतिरिति मेव दिग्दर्शितव्यं । इहा त्वयि भवान्तरगम्य तत्परेष्वेतेषां
 दशोऽधोऽधोऽधोऽधो तिस्रोऽधोऽधोऽधो कर्म वऽनुपेक्षेयं गतिरिति भावः ॥ २ मुक्त्यनो गतेऽपि देववक्रवदुक्त
 कर्मापत्त्यदिति ॥

- नुपूर्व्या लक्षणम् । तत्र कर्मत्रानुक्तौ धर्मास्तिकायादावतिव्याप्तिः, चक्रगत्येत्यनुक्तौ ऋजुग-
त्यैवोत्पत्तिस्थानं प्राप्तरात्मनः श्रेण्यनुसारि गतिनियामकपूर्वायुष्कर्मण्यतिव्याप्तिरतस्तत्पदम् ।
तथा च यक्रारम्भकाले पूर्वायुष्कस्य नाशादप्रायुष्कप्राप्तेश्च न तत्र पूर्वायुष्कं गतिनिया-
मकं, नाप्यप्रायुष्कं, गत्यारम्भोत्तरं प्राप्तेः, किन्त्वानुपूर्व्येण तादृशीति न दोषः । जीवस्ये-
5 त्यनुक्तौ पुद्गलानामपि परप्रयोगापेक्षया चक्रगतिमम्भवेन तत्रानुश्रेणिगमनप्रयोजकप्रयोक्तृ-
कर्मण्यतिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणाय तस्योपादानम् । न च ऋजुगत्यामिव यक्रगत्यामपि नानु-
पूर्व्यपेक्षितेति वाच्यम्, पूर्वकायुष ष्वर्जुगतौ प्रयोजकत्वात्, यक्रगत्यान्तु पूर्वकायुषः क्षीणत्वे-
नानुपूर्व्या प्रयोजकत्वात् ॥

अथ मानुषानुपूर्वीलक्षणमाह—

- 10 मनुष्यत्वोपलक्षिताऽऽनुपूर्वी मनुष्यानुपूर्वी । इमे मनुष्यद्विकशब्द-
वाच्ये देवत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकं कर्म सुरगतिः ॥

- मनुष्यत्वोपलक्षितेति । मानुषोपपातक्षेत्रं गच्छतो जीवस्य श्रेण्यनुसारिगतिनियाम-
कानुपूर्वीत्वं मनुष्यानुपूर्वीलक्षणं । अत्रानुपूर्वीपदं धर्मास्तिकाये, मानुषपदं च देवाद्यानुपू-
र्व्यामितिप्रसङ्गवारणायोपात्तम् । यक्रगत्येति पदन्वयसम्भववारणाय । अस्याः परा स्थितिः
15 पञ्चदशसागरोपमकोटीकोट्यः । पञ्चदशवर्षशतान्यवाधा, जघन्या तु सागरोपमस्य द्वौ सप्त-
भागौ पत्योपमासख्येयभागेन न्यूनौ, अन्तर्मुहूर्तश्चात्राधाकालः । मनुजगतिर्मनुजानुपूर्वी च
पूर्वोदितविभागवाक्यघटकमनुष्यद्विकशब्दवाच्येत्याह—इमे इति, मनुष्यगतिर्मनुजानुपूर्वीवि-
त्यर्थः । देवगतेः स्वरूपमाह—देवत्वेति । देवत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्ष-
णार्थः । पदकृत्यं मनुजगतिवद्विभाषनीयम् । दशसागरोपमकोटीकोट्योऽस्याः परा स्थितिः ।
20 दशवर्षशतान्यवाधा, जघन्या तु सागरोपमसहस्रस्य द्वौ सप्तभागौ पत्योपमासख्येयभा-
गेन न्यूनौ, अयाधा त्वन्तर्मुहूर्तकालः ॥

देवानुपूर्वीलक्षणमाह—

- देवत्वोपलक्षिताऽऽनुपूर्वी सुरानुपूर्वी । इमे सुरद्विके । पञ्चेन्द्रियश-
ब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतसहस्रपरिणत्यात्मकजातिविपाकोदयवेद्यं कर्म पञ्चे-
25 न्द्रियजातिः ॥

१ तत्रानुपूर्वीनामकर्मणो नोदय, किन्तु पूर्ववर्गायुरनुभवन्तुत्पत्तिस्थानं प्राप्तं पुरस्कृतमापुरासादयतीति
भावः ॥ २ यत्रयाऽ-तर्ग्येति शेषः । पूर्वभवोत्तरकालीना तिर्ग्यानुसरोत्पत्तिस्थानप्राप्तिपूर्वभाविनी गतिरन्तर्गतिः ॥

देवत्वोपलक्षितेति । देवोपपातक्षेत्रं वक्रगत्या गच्छतो जीवस्यानुश्रेणिगतिनियामका-
नुपूर्वित्वं लक्षणार्थः । प्राग्वदेव पदानां कृत्यं बोध्यम् । स्थितिरपि परा जघन्या च देवगति-
वदेव । इमे इति देवगत्यानुपूर्व्यावित्यर्थः । सुरद्विके इति । विभागवाक्यस्थसुरद्विकपदवाच्ये
इति भावः ॥ पञ्चेन्द्रियजातेः स्वरूपमाह—पञ्चेन्द्रियेति । अयं पञ्चेन्द्रिय इति, पञ्चेन्द्रियशब्दस्य
प्रवृत्तौ निमित्तभूता या सदृशपरिणतिरूपा जातिस्तदात्मकविपाकोदयेन विज्ञेयं यत्कर्म ॥
सा पञ्चेन्द्रियजातिरित्यर्थः । पञ्चेन्द्रियत्वजातिसद्भावाद्धि पञ्चेन्द्रियोऽयमिति शब्दः प्रयुज्यते
ततस्तादृशजातिरूपविपाकोदयेन यत्कर्म विज्ञायते कारणतया सा पञ्चेन्द्रियजातिरिति भावः ।
जातिनामकर्मैवं सज्ञाव्यवहारनिमित्तजातौ प्रयोजकं न तु द्रव्यात्मकपञ्चेन्द्रियेषु, तत्रेन्द्रियप-
र्याप्तिनामकर्मणः प्रयोजकत्वात्, नापि भावात्मकपञ्चेन्द्रियेषु तत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमस्यैव
सामर्थ्यात् । तथा च पञ्चेन्द्रियसज्ञाव्यवहारनिबन्धनजातिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणार्थः । 10
कालादिवारणाय विशेष्य, सातादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम्, जातिप्रयोजकत्वे सति
कर्मत्वस्य एकेन्द्रियादिजातिषु सत्त्वात्तद्वारणाय निबन्धनान्तम् । पञ्चपदमप्यस एव । जाति-
पदानुपादाने पञ्चेन्द्रियाणामपि पञ्चेन्द्रियसज्ञाव्यवहारनिबन्धनत्वात् तत्प्रयोजकेऽङ्गोपाङ्गनाम-
कर्मणि इन्द्रियपर्याप्तौ चातिव्याप्तिरतस्तदुपादानम्, जातिर्नामाव्यभिचारिणा सादृश्येनैकीकृ-
तोऽर्थः । अस्याः परा स्थितिर्विशतिसागरोपमकोटीकोट्यः, वर्षसहस्रद्वयमवाधा च । जघन्य 15
तु सागरोपमस्य द्वौ सप्तभागौ पत्न्योपमासख्येयभागेन न्यूनौ, अग्राधा त्वन्तर्मुहूर्त्तकालः ॥

अधौदारिकादिशरीरनामकर्मस्वरूपमाख्याति—

औदारिकशरीरयोग्यगृहीतपुद्गलानां शरीरतया परिणमनप्रयोजकं
कर्मौदारिकशरीरम् । वैक्रियपुद्गलानां शरीरत्वेन परिणमनहेतुः कर्म
वैक्रियशरीरम् । आह्वारकपुद्गलानां देहतया परिवर्तनसमर्थं कर्माऽऽहारक- 20
शरीरम् ॥

औदारिकेति । शीर्यत इति शरीर प्राग्वस्यातश्चयापचयाभ्यां प्रतिक्षणं विनाशीत्यर्थः ।
असारस्थूलद्रव्यवर्गेणारब्धमौदारिकं, उत्तरशरीरापेक्षयाऽल्पद्रव्यं स्थूलं शिथिलनिचयश्च ।
यस्य कर्मण उदयादौदारिकवर्गेणापुद्गलान् गृहीत्वौदारिकशरीरत्वेन परिणमयति तत्कर्मादा-
रिकशरीरमित्यर्थः । न चैवं शरीरपर्याप्तिरपि तादृशत्वात्जातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गृहीत- 25
पुद्गलानां शरीरतया परिणतेः शरीरनामकर्मणैव माध्यत्वात्, आरब्धाद्गसमाप्तेऽप्यपर्याप्ति-
नामकर्मसाध्यत्वेनातिव्याप्त्यभावात् । उक्तञ्च " ननु देहोन्मुक्तसनामकर्मभ्यामेव सिद्ध्यतः ।

- देहोच्छ्वासौ किमेताभ्यां पर्याप्तिभ्यां प्रयोजनम् ? अत्रोन्यते पुद्गलानां गृहीतानामिहात्मना । साध्या परिणतिर्देहतया तन्नामकर्मणा । आरब्धाङ्गसमाप्तिस्तु तत्पर्याया प्रसाध्यते । एवं भेदः साध्यभेदाद्देहपर्याप्तिकर्मणो ” रिति । विशेष्यविशेषणपदकृत्यं पूर्ववदिव । वैक्रियशरीर-
नामकर्मादावतिव्याप्तिवारणायौदारिकशरीरयोग्येति । ग्रहणमन्तरेण परिणमनासम्भवेन गृही-
5 तेत्युक्तम् । शरीरतयेत्यनुक्तावौदारिकशरीरबन्धनेऽतिव्याप्तिरिति तस्योपादानम् । यन्धनस्य गृहीतानां गृह्यमाणानाञ्चौदारिकादिशरीरवर्गणापुद्गलानां परस्परसंश्लेषमात्रकारित्वादिति । अस्य च जघन्या परा च स्थितिः पञ्चेन्द्रियजातिबद्धोऽध्या । अथ वैक्रियशरीरनामाह—
वैक्रियेति । विचित्रशक्तिरुद्रव्यनिर्मापितं बहुतरद्रव्यं सूक्ष्मं घननिचयं च वैक्रियं । तथा च यस्य कर्मण उदयात् वैक्रियवर्गणापुद्गलान् गृहीत्वा वैक्रियशरीरत्वेन परिणमयति तद्वैक्रिय-
10 शरीरनामकमेति भावः, पदकृत्यं पूर्ववत् । परा स्थितिरस्य पञ्चेन्द्रियजातिवत् । जघन्या तु सागरोपमसहस्रस्य द्वौ सप्तमानौ पर्योपमासंख्येयभागेन न्यूनौ, अबाधाऽन्तर्मुहूर्तम् । आहारकशरीरमाचष्टे—आहारकेति । शुभतरशुक्लविशुद्धद्रव्यवर्गणाप्रारब्धं प्रतिविशिष्टप्रयो जनायाऽन्तर्मुहूर्तरिधतिकमाहारकं शरीरं सूक्ष्मपरिणामपरिणतं बहुतरपुद्गलद्रव्यारब्धञ्च । सर्वे लक्षणविचाराः प्राग्बोद्धव्याः । अस्योत्कृष्टा स्थितिः सागरोपमकोटीकोटेरन्तः, अबाधा
15 त्वन्तर्मुहूर्तम्, जघन्यापि तथैव ॥

तैजसशरीरमभिधाति—

- तैजसवर्गणागतपुद्गलानां शरीरतया परिवर्तकं कर्म तैजसशरीरम् ।
कार्मणवर्गणागतपुद्गलानां शरीरत्वेन परिवर्तनहेतुः कर्म कार्मणशरीरम् ।
इमानि पञ्चदेहानि ॥
- 20 तैजसवर्गणेति । तेजोगुणोपेतद्रव्यवर्गणासमारब्धं तैजसशरीरं, यदा यस्योत्तर-
गुणलब्धि रूपाभा भवति तदा रोपप्रसन्नताप्रसङ्गे शरीरमिदमुष्णशीतगुणं शापानुमह-
सामर्थ्याविर्भावकञ्च भवति, यदा तु न सोत्पन्ना तदा तु केवलं सतताहताहारपाचकं
भवति । लक्षणं पदकृत्यञ्च पूर्ववत् । अस्य परा जघन्या च स्थितिः पञ्चेन्द्रियवत् ।
अथ कार्मणस्वरूपमाह—कार्मणवर्गणेति । जीवप्रदेशैर्दुग्धाम्बुवदन्योन्यं स्निष्टा अनन्ता
25 ये कर्मप्रदेशास्तदात्मकं कार्मणं निखिलशरीरहेतुभूतं भवान्तरगतौ तैजसशरीरयुतं सजीव-

१ मयप्यत्र बन्धनसंघातनामकर्मणी शरीरनामकर्मणो न प्रकृत्यन्तरमिति मत्वा न पृथगुपन्यस्ते, तथापि परस्परवियोगस्याविवर्भावेनैकत्वरूपस्य तत्कार्यस्य दर्शनतो भवत एवैते इत्यतिव्याप्तिरादर्शिता ॥ २ इदं कर्माग्नेव कार्मणमिति व्युत्पत्त्या, तथा च न कर्मभ्यः पृथक्कार्मणमत्र । कर्मणा विज्ञेय कार्मणमिति विप्रदेहं त्वाह कार्मणनामकर्मणस्तिति ॥

सहायश्च । शरीराभ्यामेताभ्यां जीवस्य गमनागमने प्रवेशनिर्गमने च स्याताम् । अत्यन्त-
 सूक्ष्मत्वाच्च भवान्तरगमनकालेऽपि नैतयोश्चक्षुर्विषयत्वम् । कर्मणनामकर्मणस्तु समानवर्गणा-
 पुद्गलमयत्वेऽपि स्वकार्यभूतात्कर्मणशरीरादन्यत्वमेव कर्मणशरीरस्य कारणभूतत्वात् ।
 यद्यपि सर्वेषामेव शरीराणां कर्मजन्यत्वं कर्मसमूहरूपत्वञ्च तथाप्यौदारिकादिनामकर्म-
 निमित्तकत्वादौदारिकादिसंज्ञाविशेषात् स्थौल्यादिलक्षणात् तिर्यङ्मनुष्यादिस्वामिभेदात् 5
 सामर्थ्यभेदाच्च मृदूपकारणाविशेषेऽपि मृत्समूहाविशेषेऽपि च घटशरावादिभेदवत्तेषां परस्परं
 वैषम्यमस्त्येव । न च नास्त्येव कर्मणं शरीरं निमित्ताभावात्स्वरविषाणवदिति वाच्यं प्रदीप-
 वत्स्वरस्यैव निमित्तनिमित्तभावात्, मिथ्यात्वाधिरत्यादीनां निमित्तत्वाच्च । अन्यथा निर्हेतुकस्य
 विनाशहेतोरप्यभावादनिमोक्षप्रसङ्गः आपद्येत । न च कर्मणस्यौदारिकादिवद्विशरणघर्मत्वा-
 भावात्कथं शरीरत्वमिति वाच्यम्, निमित्तवशात्तस्यापि सततं चयापचयधर्मत्वादिति । लक्षणं 10
 कृत्यञ्च प्राग्वत् । अस्याप्युत्कृष्टजन्यस्थिती पञ्चेन्द्रियवदेव । प्रसङ्गादाह-इमानीति । यद्यपि
 देहशब्दः पुल्लिङ्गे रुद्रस्तथापि कार्यभूतशरीराणां पञ्चविधत्वं पुण्यकर्मविभागवाक्यस्थकर्म-
 बोधकपञ्चदेहशब्दवाच्यत्वमेवा पञ्चविधकर्मणाञ्च सूचयितुं 'कायो देहः क्लीबपुंसो' रिति
 कोशानुरोधेन च नपुंसकनिर्देशः कृतः । तथा च कार्यभूतानीमान्येव पञ्चशरीराणि, कारण-
 भूतानीमानि पञ्चनामकर्माणि विभागवाक्यस्थपञ्चदेहशब्दवाच्यानीति भावः । 15

शरीराणामेषां कार्यभूतानां स्वामिनमाह—

तत्राद्यं शरीरं तिर्यङ्मनुष्याणाम् । द्वितीयं देवनारकिणाम् । तृतीयं
 चतुर्दशपूर्वधरस्यैव । तुर्यपञ्चमे संसारिणां सर्वेषां । कर्मणं विहायान्या-
 न्युपभोगयन्ति ॥

तत्रेति । पञ्चानां शरीराणां कर्मजन्यत्वाविशेषेऽपि कर्मसमूहात्मकाविशेषेऽपि च कारण- 20
 भेदाद्देवत्वस्वामिभेदादपि भेदेन पञ्चस्वेषु शरीरेषु आद्यस्यौदारिकशरीरस्य तिर्यङ्मनुष्याः
 स्वामिन इति भावार्थः । उदारं प्रधानं तीर्थकरादिभिरङ्गीकरणान्, उत्कृष्टप्रमाणं षोडारं अप्रिथ-
 तधनरूपतेः सातिरेकयोजनमहर्षप्रमाणत्वात्, शुक्लशोणिताद्युपादानप्रभृति प्रतिक्षणमुत्तरोत्तरां
 व्यवस्थां रश्मीयपर्याप्त्याद्यपेक्षां प्राप्नोतीति षोडारं तदेवौदारिकं, तच्च गर्भजानां सम्मूर्च्छन-
 जानाञ्च भवतीति भावः । द्वितीयमिति वैज्रियमित्यर्थः । विजिह्वा क्रिया विज्रिया तस्यां भवं 25
 वैक्रियं, समुपलब्धवैज्रियलब्धेरिच्छानुविधानादेकं भूत्वाऽनेकं भवति प्रतिहननशीलं

- भूत्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मावस्थामनुशास्त्रं सदप्रतिपाति भवति, एककालमेव च सर्वानभिहित-
लक्षणान् भावान् वेदयते नैत्रमौदारिकादीनि, ईदृशं शरीरमौपपातिकं देवानां नारकाणामेव
भवधारकमुत्तरवैमिश्रभेदभिन्नश्चेति भावः । तृतीयमिति, आहारकमित्यर्थः । प्रतिविशिष्टप्र-
योजनसाधनायाऽऽद्वयते कार्यपरिममात्रेण पुनर्मुच्यते इत्याहारकं शुभद्रव्योपचितं शुभपरि-
५ णाममन्यापाति च चतुर्दशपूर्वधरस्यैव भवति । पूर्वं प्रणयनात् पूर्वाणि, चतुर्दशमंख्यायुतानि
पूर्वाणि चतुर्दशपूर्वाणि, तानि धारणाक्षानेनाऽऽलम्ब्यते इति चतुर्दशपूर्वधरः, एवंविधश्चतु-
र्दशपूर्वधर एव सञ्जातलब्धिः श्रुतज्ञानगम्ये कस्मिंश्चिदर्थेऽतिगहने सद्विद्वान् तदर्थनिश्चयायै
क्षेत्रान्तरितस्य भगवतोऽर्चः पादमूलमौदारिकशरीरद्वारा गमनमसम्भवीति मन्यानो लब्धि-
प्रत्ययमाहारकशरीरमुपजनय्य तत्राशु गत्याऽभिवन्ध प्रष्टा च विशिष्टज्ञसंशयो भूत्वा तमेव
10 देशं पुनरागत्य प्रागौदारिकमनुप्रविशति विहायाऽऽहारकं शरीरमिति भावः । तुर्यपञ्चमे इति
तैजसकर्मणे इत्यर्थः । ससारिणां सर्वेषामिति । अस्मिन्नेव जन्मनि समुद्भव इति नियमा-
भावात्सर्वत्राप्रतिहतशक्तित्वात् सतैजस कर्मणं सर्वजन्मसु भवति, कर्मणसहचरितमिदं
तैजस कर्मणभेद उत्पलश्रृणं रसाद्याहारपाकजनकं प्राणम्, लब्धिप्रत्ययं तैजसन्तु न
सर्वेषां, किन्तु तपोविशेषानुष्ठानात्समुद्भूतज्ञकेः कस्यचिदेव । कर्मणन्तु नियमतस्सर्वेषां, इद-
15 औदारिकादीनां धीजं कार्यकारणरूपश्चेति भावः । ननु शरीराण्युपभोगवन्ति भवन्ति सत्र
सर्वेषामेव किं शरीराणामुपभोगवत्स्वसुत पेयाग्निदेवेत्याशंकायामाह—कर्मणमिति । कर्मण-
भिन्नशरीरचतुष्टयेन जीवस्सुसदुःखोपभोगं कर्मबन्धनं तद्वेदनं तन्निर्जराश्च विदधाति, अत-
स्तान्युपभोगवन्ति न तु कर्मणं, सुखाद्युपभोगस्यासंख्येयमामयिकत्वात्, चतुस्समयपरे
विग्रहे एवास्य स्नातन्त्र्येण भावात्, न विशिष्टकर्मबन्धस्तदानीमभिव्यक्तबन्धकारणाभावात्
20 स्पष्टहिंसाद्ययोगात्, न च विशिष्टानुभावेन वेद्यते कर्म, कर्मविग्रहस्याल्पकालत्वात्, उदीरणा-
द्ययोगात्, न च निर्जरणं, उपकरणाभावात् प्रतिविशिष्टभोगाद्यपेक्षया कर्मणं विहायेत्युक्तं,
न तेन तत्रोपभोगमात्रव्युदासः, किन्तु अभिव्यक्तसुखदुःखकर्मानुबन्धानुभवनिर्जराक्षणो-
पभोगस्यैव व्युदास इति भावः ॥

अथौदारिकाङ्गोपाङ्गनामकर्म वक्तुमादावङ्गोपाङ्गानि दर्शयति—

- 25 अङ्गानि शिरःप्रभृतीन्यष्टौ उपाङ्गानि तदवयवाङ्गुल्यादीनि, एतन्नि-
मित्तमौदारिकशरीरसम्बन्धिकमौदारिकाङ्गोपाङ्गनाम ॥

अङ्गानीति । प्रभृतिपदेन वक्षःपृष्ठबाहूदरपादानां ग्रहणम्, बाहुद्वयं पादद्वयञ्चादाया-

ष्टत्वमङ्गानां भाव्यम् । उपाङ्गान्याह—उपाङ्गानीति । तदवयवाङ्गुल्यादीनीति, तेषामष्टानाम-
वयवान्यङ्गुल्यादीन्युपाङ्गानीत्यर्थः । अङ्गुलयो वाहुपादयोरुपाङ्गभूताः, आदिपदेन शिर-
आदीना ललाटतालुनयनकर्णोदय उपाङ्गतया ग्राह्याः । यद्यप्यङ्गनिदर्शनभूतशिरसोऽनुगुण-
मुपाङ्गतया तदवयवललाटादीनामेव कथनं युक्तं तथापि तथोक्तावेकस्यैव शिरस उपाङ्गं
दर्शितं भवेत्, अङ्गुल्यादीनीत्युक्तौ तु पाणिपादयोरुभयोरेकपदेन दर्शितं स्यादिति ग्रन्थला- 5
घवैपिणा मया तथैवोक्तम्, तत्पदेनाष्टाङ्गानां बुद्धिस्थानां परामर्शसम्भवात् । तथाङ्गुल्यादी-
नामप्यवयवभूतानि पर्वरेखादीन्यङ्गोपाङ्गानि, एवञ्चाङ्गानि चोपाङ्गानि चाङ्गोपाङ्गानि चेति
द्वन्द्व एकपदशेषेऽङ्गोपाङ्गानि, यदुदयादौदारिकशरीरत्वेन परिणतानां पुद्गलानामङ्गोपाङ्गविभा-
गेन परिणतिर्भवति तदौदारिकाङ्गोपाङ्गनामेत्यर्थः, औदारिकशरीरसम्बन्ध्यङ्गोपाङ्गनिष्पत्ति-
प्रयोजकत्वे सति कर्मत्व लक्षणं विशेषणविशेष्यपदकृत्य पूर्ववत्, वैत्रियाङ्गोपाङ्गनामकर्मादाव- 10
तिप्रसक्तिकिच्छेदादौदारिकशरीरसम्बन्धीति, औदारिकशरीरसम्बन्धिकर्मत्वमित्युक्तौ कर्मण-
शरीरादावतिप्रसङ्गस्तस्यापि तत्कारणत्वेन तत्सम्बन्धिरुच्यते । औदारिकशरीरसम्बन्धिनः
प्रयोजककर्मत्वमित्युक्तौ तु उर्गगन्धादिनामकर्मण्यतिव्याप्तिर्गन्धीनामौदारिकशरीरसम्बन्धि-
त्वादतोऽङ्गोपाङ्गेति पदम् । औदारिकशरीरवदस्य परा जपन्या च स्थितिर्योष्या ॥

वैत्रियाङ्गोपाङ्गलक्षणमाह—

15

तादृशं वैक्रियशरीरसम्बन्धिकर्म वैक्रियाङ्गोपाङ्गनाम । तादृशमेवाऽऽ-
हारकशरीरसम्बन्धिकर्माऽऽहारकाङ्गोपाङ्गनाम । इमान्यादिमन्त्रितनूपा-
ङ्गानि । तैजसकर्मणयोस्त्यात्मप्रदेशतुल्यसंस्थानत्वात् भवन्त्यङ्गोपाङ्गानि ।
एवमेकेन्द्रियशरीराणामप्यङ्गोपाङ्गानि न भवन्ति घनस्पत्पादिषु शाग्यादी-
नामङ्गत्यादिव्यवहारो न वास्तविकः, किन्तु भिन्नजीवस्य शरीराण्येव ते ॥ 20

तादृशमिति । अङ्गोपाङ्गनिमित्तमित्यर्थः । वैक्रियशरीरसम्बन्ध्यङ्गोपाङ्गनिष्पत्तिप्रयो-
जकत्वे सति कर्मत्व लक्षणार्थः । निष्पत्तिपदानुपादाने पर्याप्तनामकर्मण्यारब्धाङ्गसमापकेऽ-
तिव्याप्तिरतस्तदुपादानं, अन्यपदप्रयोजनं पूर्ववद्भाष्यम् । परा जपन्या चास्य स्थितिरवैक्रिय-
शरीरवत् । अथाऽऽहारकाङ्गोपाङ्गनामकर्माभिपत्तेः—तादृशमेवेति । अत्रापि आहारकशरीर-
सम्बन्ध्यङ्गोपाङ्गोत्पत्तिनिदानत्वे सति कर्मत्व लक्षणं कृत्यत्र पूर्ववदेव । उभयविधा म्यतिर- 25
स्याप्याऽऽहारकशरीरवदेव भाव्या । विभागवाक्येऽमून्येवादिमन्त्रितनूपाङ्गशब्देनोक्तानीत्याह-
दमानीति । आदिमा यास्मिन्सन्वत्सनासामुपाङ्गानि अङ्गोपाङ्गाभिधानि इमान्येवेत्यर्थः ।

- ननु शरीरत्वाविशेषात्तैजसकर्मण्योर्न कथमङ्गोपाद्धानीत्यत्राह—तैजसकर्मण्योस्त्विति ।
 आत्मप्रदेशतुल्यसंस्थानत्वादिति जीवप्रदेशसंस्थानानुरोधित्वादित्यर्थः । प्रयोननाभावात्प्रमा-
 णाभावाच्चान्तर्गतिं विहायान्यत्रैतयोस्त्वातयेणात्तमानत्वादिति भावः । नन्वौदारिकशरीर-
 भावा पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतीनामप्यङ्गोपाद्धानि सन्ति नवेत्याशङ्क्यामाह—एवमेवेन्द्रि-
 5 यशरीराणामपीति । यथा तैजसकर्मण्योर्नाङ्गोपाद्धानि तथा ऋन्द्रियाणां पृथिव्यादीना-
 यानि शरीराणि तेषामपि नाङ्गोपाद्धानि भवन्तीति भावः । ननु कथं वनस्पतीनां शरीराणां
 मङ्गोपाद्धारहित्य मूलरून्धशाखाप्रशाखात्पत्रपुष्पफलादीनामवयवत्वादित्याशङ्क्यामाह—
 वनस्पत्यादिव्यति । आदिपदेन वायुतेजोचलपृथिवीनां ग्रहणम्, पश्चात्तु पूर्व्या निर्देशः,
 वनस्पतौ मूलादिष्ववयवत्वस्य लोकरूपसिद्धतया तस्यैव प्रथममुपन्यासात् । प्रत्येकनामकर्म-
 10 प्रभावाच्छाखादीनां भिन्नजीवशरीरत्वमेव न त्वङ्गोपाद्धारत्वमवश्यमेवेति भावः । वन्धनसंघात-
 नामकर्मणोस्तु शरीरविषयत्वादेव शरीरनामकर्मन्तर्भूततया नात्र तयो पृथगुपन्यासः कृतः ॥

अथ शारीरिकपुद्गलानां गृहीतानां गृह्यमाणानाञ्च परस्परसंश्लेषे सति अन्योन्यसंनिधानेन
 च व्यवस्थापिते सति सहनमानपुद्गलानां सहनानुपकारि भवति तस्मात्सहननस्वरूपमाह—

- अस्थिरचनाविशेषः सहननम् । उभयतो मर्कटयन्धवद्वयोरस्थनोः
 15 पट्टाकृतिनाऽपराऽस्थना परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थित्रयभेदिकीलिकात्मका-
 न्यास्थिविशिष्टत्वप्रयोजकं कर्म वज्रर्पभनाराचम् । इदमादिमसहननम् ॥

- अस्तीति । अस्थना वन्धविशेष इति भावार्थः । वज्रर्पभनाराचलक्षणमाह—उभयत-
 इति । अत्र वज्रशब्दः कीलिकावचनं, ऋपभशब्दः परिवेष्टनपट्टवचनं, नाराचशब्दस्तु
 उभयपार्श्ववच्छेदेन मर्कटयन्धनवचनः । तथा च पट्टाकृतितृतीयास्थिपरिवेष्टितोभयपार्श्वव-
 20 च्छेद्यमर्कटयन्धवद्व्यास्थिद्वयोपरि तदस्थित्रयभेदिकीलिकाकल्पान्यास्थिविशिष्टत्वप्रयोजकत्वे-
 सति कर्मत्व उच्छृङ्खलार्थः, विशेषणविशेष्ययोः फलपूर्वकम् । कर्मप्रकृतिप्रत्येकं वज्रनाराच-
 कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय पट्टाकृतितृतीयास्थिपरिवेष्टितेत्युक्तम् । ऋपभनाराचकर्मण्यतिव्याप्ति-
 वारणाय पट्टाकृतितृतीयास्थिपरिवेष्टितोभयपार्श्ववच्छिन्नमर्कटयन्धवद्व्यास्थिद्वयप्रयोजककर्म-
 त्वमनुक्त्वा तदस्थित्रयभेदीत्याद्युक्तम्, अस्योत्कृष्टा स्थितिर्देवगतिवज्जघन्या तु मनुजगतिवत् ।

१ जीवप्रदेशानुरोधि तैजसः शरीरं नतो यदव तस्या तस्या योनौ औदारिकशरीरानुरोधेन वैक्लिशशरीर-
 अनुरोधेन च जीवप्रदेशानां सत्यं न तदव तैजसशरीरस्यापि एव कर्मण्यस्यापि न व्यम् ॥ २ वृक्षादौ मूला-
 दिषु प्रत्येकमसंख्येया अपि जीवः परस्परं त्वभिन्नशरीराः प्रबलराम्योपचितप्रत्येकं न कमपुद्गलोदयत-
 परस्परं सहता श्लेषद्वयसंपन्नम् इत्यात् परस्परविभिन्नस्यपवर्तिरिवलयाशयेनाह प्रत्येकेति ॥

नामकर्मैदं पङ्क्तिष्वसहनेषु प्राथमिकं तदेव च विभागवाक्योदितादिमसहननशब्देन वाच्यमित्याहेदमिति । सहननं पङ्क्तिधमपि औदारिकशरीर एव नान्येषु तेषामस्य्यादिरहितत्वात् ॥

अथ पङ्क्तिष्वेषु शरीराकृतिविशेषरूपसंस्थानेषु समचतुरस्रसंस्थानस्यादिमस्य प्रयोजकं नामकर्म वक्तुमादौ संस्थानपदार्थमाह—

आकारविशेषसंस्थानम् । सामुद्रिकलक्षणलक्षितचतुर्दिग्भागोपल- 5
क्षितशरीरावयवपरिमाणसादृश्यप्रयोजकं कर्म समचतुरस्रसंस्थानम् ।
इदमादिमसंस्थानम् । तीर्थकरास्सर्वे सुराश्चैतत्संस्थानभाजः ॥

आकारविशेष इति । अवयवरचनात्मिका शरीराकृतिरित्यर्थः । समचतुरस्रसंस्थान-
नामकर्मैह—सामुद्रिकेति । समाः शरीरशास्त्रोक्तप्रमाणलक्षणाविसर्वादिन्यः चतस्रोऽस्त्रय-
चतुर्दिग्भागोपलक्षिताः शरीरावयवा यस्य तच्छरीरं समचतुरस्रं भवति, तथा च सामुद्रिक- 10
लक्षणलक्षितचतुर्दिग्भागोपलक्षितशरीरावयवपरिमाणसादृश्यप्रयोजकत्वे सति कर्मस्य लक्ष-
णार्थः । यस्य कर्मण उदयात् औदारिकादिशरीराकृतिरूपार्थोमध्येषु समप्रविभागो नान्यून-
नाधिकमानोन्मानप्रमाणेनाविकलावयवतया स्वाङ्गुलाष्टशतोच्छ्रायेण च युक्ता भवति तत्सम-
चतुरस्रनामकर्मैत्यर्थः । चतुर्दिग्भागोपलक्षितेतिपदं न्यमोक्षपरिमण्डलादावतिप्रसङ्गभङ्गार्थम् ।
इदमिति, समचतुरस्रसंस्थानं विभागवाक्योदितादिमसंस्थानपदवाच्यमित्यर्थः । संस्थान- 15
मिदं केषामित्यत्राह—तीर्थकरा इति । च शब्दोऽनुक्तममुच्यार्थः, तेन गणधरादिमद्गृहः ।
अस्योत्कृष्टा स्थितिर्देवगतिवज्जपन्यां तु मनुजगतिष्वतः ॥

प्रशस्तवर्णादिनामकर्मणो लक्षणमाह—

शरीरवृत्त्याह्लादजनकवर्णोत्पत्तिहेतुभूतं कर्म प्रशस्तवर्णनाम । शरीर-
वृत्त्याह्लादजनकगन्धोत्पत्तिनिदानं कर्म प्रशस्तगन्धनाम । शरीरेष्ट्याह्ला- 20
दजनकरसोत्पत्तिकारणं कर्म प्रशस्तरसनाम । शरीरवृत्त्याह्लादजनकर-
सोत्पादनिदानं कर्म प्रशस्तस्पर्शनाम । इमानि प्रशस्तवर्णचतुष्कशब्द-
वाच्यानि । तत्र शुक्लरक्तपीतनीलकृष्णाः पञ्च वर्णाः । आग्रास्त्रयः
प्रशस्ताः । अन्त्यौ द्वावप्रशस्तौ । सुरभ्यसुरभिभेदेन गन्धो द्विविधः ।
आद्यदशस्तः, अन्त्योऽशस्तः । रमः कपायाम्लमधुरतिक्तकटुरूपेण 25
पञ्चविधः । आद्यान्त्रयदशुभाः अन्त्यापञ्चुभाः । स्पर्शाऽपि मृदुलघुस्निग्धो-
ष्णकटिनगुम्फक्षशीतभेदादष्टविधः । आग्राश्चत्वारः प्रशस्ताः, अन्त्या-

स्त्वप्रशस्ताः । शरीरस्यागुरुलघुपरिणामप्रयोजकं कर्म अगुरुलघुनाम । सर्वेषां जीवानामेतत् । परत्रासप्रज्ञाप्रह्ननादिप्रयोजकं कर्म पराघातनाम । उच्छ्वासनिःश्वासप्राप्तिप्रयोजकं कर्मोच्छ्वासनाम ॥

शरीरवृत्तीति । स्वशरीरवृत्तीत्यर्थः । वर्ण्यतेऽलङ्घ्यते गुणवत्क्रियते शरीराद्यनेनेति वर्णः

- ५ शुद्धादिः । यदुदयादौदारिकादिशरीरेषु आह्लादजनकस्य नेत्रानन्दकरस्य वर्णस्योत्पत्तिस्तदप्रशस्तवर्णनामेत्यर्थः । अप्रशस्तवर्णनामकर्मण्यतिव्याप्तिनिरासायाह्लादजनकेति, प्रशस्तगन्धनामादिकर्मण्यतिव्याप्तिव्युदासाय वर्णेति । असंभववारणाय शरीरवृत्तीति । अस्य पञ्चेन्द्रियवत्परा जघन्या च स्थितिर्विज्ञेया । प्रशस्तगन्धनामाह—शरीरवृत्तीति, गन्ध्यते आग्रायत इति गन्धः, लक्षणपदकृत्यं स्थितिश्च प्रशस्तवर्णवद्बोध्या । प्रशस्तरसनामाह—शरीरे-
- १० ष्विति । कृत्यं स्थितिश्च प्रशस्तवर्णवदेव । प्रशस्तस्पर्शनामाह—शरीरवृत्तीति इदमपि प्रशस्तवर्णवद्बोध्यम्, इमानीति, प्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शनामकर्माणीत्यर्थः, प्रशस्तेति, विभागवाक्यस्थेत्यादिः । वर्णादयः कतिविधास्तेषु के प्रशस्ता इत्याशंकायामाह—तत्रेति । स्फटिकादाविष शुक्लः, हिङ्गुलकादाविष रक्तः, हरिद्रादाविष पीतः, प्रियङ्गुपर्णादाविष नीलः, कज्जलादाविष कृष्णो वर्णो भाव्यः । आचार्य इति शुक्लरक्तपीतवर्णा इत्यर्थः, प्रशस्ता इति प्रायश-
- १५ आशयवशात्प्राणिना वल्लभासन्तस्तसुरात्मकात्मपरिणामोपकारिण इति भावः । अन्त्याविति, नीलकृष्णादित्यर्थः, अप्रशस्ताधिति । अनिट्टौ द्वेष्ट्यौ सन्तौ स्वाशयापेक्षया दुःसात्मकात्मपरिणामोपकारिणानिति भावः । गन्धभेदमाह—सुरभीति । श्रीखण्डादाविष सुरभिः, लशुनादाविष दुरभि । आद्य इति, सुरभिरित्यर्थः, शस्त इति, सौमुख्यकारित्वादिति भावः । अन्त्य इति दुरभिरित्यर्थः, अशस्त इति वैमुख्यकारित्वादिति भावः । रसभेदमाह—
- २० रस इति । अपक्वकपित्थादाविष कषायः, आम्लवेतमादात्रिषाम्ल शर्करादाविष मधुरः, कोशातकषादाविष तिक्त, शुण्ठ्यादाविष कटुः, लवणो मधुरान्तर्गत इत्येके, ससर्गज इत्यपरे । आद्या इति कषायाम्लमधुरा इत्यर्थः । अन्त्याविति तिक्तकटू इत्यर्थः । स्पर्शभेदानाह—स्पर्शोऽपीति । हंसरूतादाविष मृदु, अर्कतूलादाविष लघुः, घृतादाविष स्निग्धः, वह्मयादाविषोष्णः, पापाणादाविष कठिनः, वज्रादाविष गुरु, मस्मादाविष रूक्षः, मृणाला-
- २५ दाविष शीतः । आद्या इति मृदुलघुस्निग्धोष्णा इत्यर्थः, अन्त्या इति कठिनगुरुरूक्षशीता इत्यर्थः । अथागुरुलघुनामकर्मस्वरूपमाह शरीरस्येति । चत्वारो हि परिणामाः पुद्गलानां गुरुत्व-लघुत्वगुरुलघुत्वागुरुलघुत्वभेदात्, यस्य कर्मण उदयात्सर्वप्राणिना शरीराणि स्वस्वापेक्षया नैकान्तेन लघूनि, तथात्वे वायुना विक्षिप्यमाणानां धारणासंभवात्, न चैकान्तेन गुरूनि,

बोद्धुमशक्यत्वात्, किन्त्वगुरुलघुपरिणामपरिणतानि भवन्ति तदगुरुलघुनामकर्मैत्यर्थः । यद्-
 ध्वं तिर्यग्वा प्रक्षिप्तमपि पुनर्निसर्गादधो निपतति तद्गुरुद्रव्यं यथा लेप्तादि । यत्तु निसर्गत
 एवोर्ध्वगतिस्वभावं द्रव्यं तल्लघु यथा दीपकलिकादि । यत्तु नोर्ध्वगतिस्वभावं नाप्यधोगति-
 स्वभावं किन्तु स्वभावेनैव तिर्यग्गतिधर्मकं तद्द्रव्यं गुरुलघु यथा वाय्वादि । यत्पुनरु-
 र्ध्वाधस्तिर्यग्गतिस्वभावानामेकतरस्वभावमपि न भवति सर्वत्र वा गच्छति तदगुरुलघु 5
 यथा ज्योमपरमाण्वादि । व्यावहारिकनयमिदं । निश्चयतस्तु एकान्तेन गुरुस्वभावं किमपि
 वस्तु नास्ति, गुरोरपि लेप्तादेः परप्रयोगादूर्ध्वादिगमनदर्शनात्, नैकान्तेन लघुस्वभावं, अति-
 लघोरपि वाय्वादेः कस्ताडनादिनाऽधोगमनादिदर्शनात् । अतो नैकान्तेन गुरु लघु वा
 किमपि वस्त्वस्ति । किन्तु यत्किमप्यत्र लोके औदारिकवर्गेणादिकं भूभूधरादिकं वा वादरं
 वस्तु तत्सर्वं गुरुलघु, शेषं तु भाषाऽऽनपानमनोवर्गेणादिकं परमाणुद्रव्यणुकव्योमादिकञ्च 10
 सर्वं वस्त्वगुरुलघ्विति बोध्यम् । एवञ्च निश्चयनयेन कस्यापि शरीरस्य लघुत्वाभावात्
 गुरुत्वाभावाच्च गुरुलघुत्वमेव कर्मणातिरिक्तस्य, तत्रागुरुलघुत्वप्रयोजकं कर्म सर्व-
 शरीराणिमित्याशयेनाह—सर्वेषामिति । एतदिति, अगुरुलघुनामकर्मैत्यर्थः, भवतीति
 शेषः । अत्रागुरुलघुपदेन लघुगुरुपरिणामद्वयस्यैव निरासो बोध्यः, न तु अगुरुलघुनाम-
 परिणामस्यैकस्य ग्रहणम् । व्यवहारनयापेक्षया त्वन्योऽन्यापेक्षया शरीराणि लघूनि गुरुणि 15
 अगुरुलघून्यपि भवन्तीति विज्ञेयम् । अस्य पञ्चेन्द्रियवदेवोत्कृष्टा जघन्या च स्थितिर्भाष्या ।
 अथ पराघातस्वरूपं निरूपयति—परग्रासेति । यदुदयादोजस्वी दर्शनमात्रेण वाक्सौम्य-
 वेन वा नृपसभामपि गतः मञ्ज्यानामपि क्षोभमापादयति प्रतिपक्षप्रतिघातञ्च विधत्ते
 तत्पराघातनामेत्यर्थः । कृत्यं विज्ञेयविज्ञेययोः पूर्ववत् । स्थिती चोभयविधे पञ्चेन्द्रिय-
 वत् । उच्छ्वासनामकर्म निरूपयति उच्छ्वासेति । ऊर्ध्वगामी वायुरुच्छ्वासः, अधोगतिमान् 20
 वायुर्निश्वासः प्राणापानापरनामानावेतौ, तौ चानन्तप्रदेशरन्ध्रपुत्रलपरिणामजन्यौ, तयोः
 प्राप्तिर्लब्धिः तत्प्रयोजकं कर्म उच्छ्वासनामकर्म । उच्छ्वासनिःश्वासग्रहणमोक्षणलब्धेरुच्छ्वा-
 सनामकर्मसाध्यत्वादौदयिकीनामपि लब्धीना सम्भवान्, तादृशलब्धेर्यापारण एव च
 श्वासोच्छ्वासपर्याप्तेर्हेतुत्वादिति भावः । उच्छ्वासनिःश्वासलब्धिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्ष-
 णार्थः । पदकृत्यं स्पष्टम्, उभयविधा स्थितिः पञ्चेन्द्रियवत् ॥

१ निश्चयनये औदारिकवैज्याहारकनैतदस्याणि वादरूपत्वादुद्गच्छन्ति, कर्मणमनोमापादिद्रव्याणि
 त्वगुरुलघूनि, वादरनामकर्मदयवर्तिनीवाना शरीराणि गदराष्यन्यानि शुष्कघूनि, मृत्तमानमवमदयवर्तिनीव-
 शरीराणि सूक्ष्मपरिणतानीनसाम्यगुरुलघूनि । तथा च शुष्कपुत्र शरीरं प्रतीत्य नारकादधो गृह्णतुका, जीवं
 कामेणय प्रतीत्यागुरुलघुका इति ॥

अथाऽऽतपादिनामकर्माण्याचष्टे—

स्वरूपतोऽनुष्णानां शरीराणामुष्णत्वप्रयोजकं कर्माऽऽतपनाम् ।
तच्च भानुमण्डलगतभूकायिकानाम् । गात्राणामनुष्णप्रकाशप्रयोजकं
कर्माद्योतनाम् । तच्च यतिदेवोत्तरवैक्रियचन्द्रग्रहतारारत्नादीनाम् । प्रश-

5 स्तगमनहेतुः कर्म शुभखगतिनाम् ॥

- स्वरूपत इति । यस्य कर्मण उदयाज्जन्तुशरीराणि स्वभावेनानुष्णान्यपि उष्णप्रकाश-
रूपमुष्णत्वं लभन्ते तदातपनामकमेत्यर्थः । स्वरूपतोऽनुष्णशरीरसम्भूतोष्णप्रकाशप्रयोजक-
कर्मत्वं लक्षणार्थः । वह्निशरीरोष्णस्पर्शस्य स्पर्शनामकर्माद्यजन्यस्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय
स्वरूपतोऽनुष्णेति । तादृशकर्माद्यः कुत्रेत्यत्राह—तथेति । भानुमण्डलादिगतानां पृथिवी-
10 कायिकानामेवेत्यर्थो विपाकाभिप्रायेणेदम्, न तु वह्नौ तद्विपाकः, प्रवचने प्रतिषेधात्,
तत्रोष्णत्वस्योष्णस्पर्शनामोदयेन प्रकाशकत्वस्य चोत्कटलोहितवर्णनामोदयेन सम्भवात् ।
स्थिती च पञ्चेन्द्रियवत् । उद्योतनामस्वरूपमाह—गात्राणामिति । शरीरवृत्त्यनुष्णप्रकाश-
प्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं, कृत्यं पूर्ववत्, अस्य विपाकस्थानमाह—तथेति । विहितो-
त्तरवैक्रियाणां मुनिदेवानां तथा चन्द्रादीनामित्यर्थः । स्थिती पञ्चेन्द्रियवदेव । अथ शुभ-
15 खगतिनामाह—प्रशस्तेति । प्रशस्तगमनहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्, विशेषणविशे-
ष्यकृत्यं प्राग्वत् । कुखगतावतिव्याप्तिवारणाय प्रशस्तेति, हंसगजवृषादीनामिव प्रशस्ता
गतिर्माह्वा, सिद्धजीवपुद्गलानां गतिस्तु स्वाभाविकी, न चास्य कर्मण उदयः पक्ष्यादि-
ष्वेव स्यान्न मनुजादौ तेषामाकाशे गत्यभावात् शुभखगतिरिति वाच्यम्, विहायसस्सर्व-
गतत्वेन गतिमात्रस्याकाश एव भावात्, न च तर्हि शुभगतिनामेत्येयोच्यतां किं खपदेन
20 व्यावर्त्याभावादिति यान्यम्, सशयव्यवच्छेदार्थं तद्विशेषणोपादानात्, अन्यथा देवत्वादि-
पर्यायपरिणतिप्रयोजककर्मणश्शङ्कया पौनरुक्त्याशङ्का भ्याविति भावः । तद्वार्थभाष्ये तु
लब्धिर्लक्ष्मिर्द्विप्रत्ययस्याकाशगमनस्य जनकं विहायोगतिनामेति दृश्यते । व्याख्या च
लब्धिर्देवादीनां देवोत्पत्त्यविनाभाविनी, शिक्षया ऋद्धिः शिशुर्द्विः, तपस्विनां प्रवचनम-
धीयानानां विद्याद्यावर्तनप्रभावाद्वाऽऽकाशगमनस्य, लब्धिर्लक्ष्मिर्द्विहेतोर्जनकं विहायोगति-
25 नामेति । अस्य परा स्थितिर्देवगतिवत्, जघन्या तु मनुजगतिवत् ॥

१ यतिदेवैर्मूलशरीरापेक्षयोत्तरकाऽ विद्यमान वैक्रिय यतिदेवोत्तरवैक्रियमुत्पन्न इत्याशयेनाह विहितेति ॥

२ गतिर्द्विधा भावगति कर्मगतिरिति, आद्या पञ्चास्तित्वायाना, परिणामाभ्युत्थात् कर्मगतिर्द्विधा विदा-
योगति चरुनगतिरिति, विदायोगतिनामोदयवेदरा जीव प्रथमगतिमन्त, चलनगतिं प्रतीत्य सर्वे जीवा पुद्ग-
लाश्च, विदास्तु तिदिशेन्नगमनकाल एव न पञ्चादिनि बोध्यम् ॥

अथ निर्माणनामकर्मचष्टे—

जातिलिङ्गाङ्गप्रत्यङ्गानां प्रतिनियतस्थानसंस्थापनाप्रयोजकं कर्म निर्माणनाम ॥

जातीति । जातिरेकेन्द्रियादिस्तत्र स्वस्वजात्यनुसारेणेति यावत्, लिङ्ग रुपादीना यद-
साधारणं चिह्नं, तस्याङ्गानां प्रत्यङ्गानाञ्च प्रतिनियतस्थानेषु या संस्थापना व्यवस्था तत्र 5
प्रयोजकं यत्कर्म तन्निर्माणनामकर्मैत्यर्थः, जातिलिङ्गाङ्गप्रत्यङ्गविषयकप्रतिनियतस्थानव्यव-
स्थाप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणार्थः । अङ्गोपाङ्गनामकर्मादावतिव्याप्तिवारणाय प्रति-
नियतस्थानव्यवस्थेति पदम् । तद्विद् कर्म सूत्रधारसन्निभम्, तदभावे हि निर्वर्तितानामप्यङ्गो-
पाङ्गनामादिकर्मणा शिरःरजःआदीनां नियतस्थानवृत्तितानियमो न स्यादिति भावः, अस्यो
भयविधा स्थितिः पञ्चेन्द्रियवत् ॥ 10

अथ त्रसनामकर्माभिधत्ते—

उष्णाद्यभितप्तानां स्थानान्तरगमनहेतुभूतं कर्म त्रसनाम ।

उष्णादीति । उष्णादीत्युपलक्षणं तथा च मति कारण इति भावः । इदञ्च विहायो
गत्यादावतिप्रसङ्गभङ्गाय । विशेषणविशेष्यपदफल पूर्ववत् । न च गर्माण्डनमूर्च्छितसुपु-
ष्पादीनां त्रसत्वं न स्यात्, भयहेतुप्राप्तावपि चलनाभावात्तथा चाव्याप्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि 15
स्थानान्तरगमनयोग्यताया भावात् । पञ्चेन्द्रियवदस्य स्थिती बोध्ये ॥

वादरनामाह—

चक्षुर्वेद्यशरीरप्रापकं कर्म वादरनाम ॥

चक्षुर्वेद्येति । अत्र चक्षुर्वेद्यत्वं नाम स्थूलतापरिणामो विवक्षितः, तथा च यस्योदयान्
पृथिव्यादरेकैकरय जन्तुशरीरस्य चक्षुर्माहत्वाभावेऽपि यद्वा ममुदाये स्थूलतरपरिणामभा- 20
वाद्यक्षुषा ग्रहणं भवति तद्वादरनामेति भावः । सूक्ष्मनामकर्मादावतिव्याप्तिवारणाय चक्षुर्वे-
द्येति । चक्षुर्महृणयोग्यशरीरनिर्वर्तकत्वे सति कर्मत्व लक्षणार्थस्तेन प्रत्येकं पृथिव्यादिशरीराणां
प्रत्येकं चक्षुर्वेद्यत्वाभावेऽपि स्थूलतरपरिणामयोग्यत्वान्नान्याप्तिः । त्रिशुद्धावधिचेद्यशरीरप्रा-
पकसूक्ष्मनामकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय चक्षुरिति । अस्य स्थिती पञ्चेन्द्रियवत् ॥

१ जीवविशेषव्येनच्छरीरपुटलप्रापः काश्चिदभिव्यक्तिं दर्शयति न च जीवविशेषकमणः शरीरे स्वयमपि
प्रवृत्तमवगतमिति वाच्यम् बोधादजीवाः अपि विनाऽपि गुणगतरसरः त्रयज्ञादिजननदर्शनान्, कर्मसप्तवि-
चित्रत्वाच्च ॥

पर्याप्तनामकर्माद्—

स्वयोग्यपर्याप्तिनिर्वर्तनशक्तिसम्पादकं कर्म पर्याप्तनाम ॥

स्वयोग्येति । यदुदयादात्मा स्वस्वयोग्याः पूर्वोदिता पर्याप्तीः प्राप्नोति तत्पर्याप्तनाम-
कर्मैत्यर्थः । स्वयोग्यपर्याप्तिनिर्वर्तनशक्तिसम्पादकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणार्थः । स्वयोग्याया
5 पर्याप्तेः पूर्णतानिर्वर्तिका याश्शक्तयः पर्याप्तिसंज्ञास्तासां सम्पादकमित्यर्थः । स्वयोग्यपर्याप्त्या-
त्मकशक्तिसम्पादकत्वे सति कर्मत्वस्यापर्याप्तनामकर्मणि सत्त्वादतिव्याप्तिरतः पर्याप्तिनिर्वर्त-
नेति शक्तेर्विशेषणम्, अपर्याप्तानामपि पर्याप्तयो भवन्ति, परन्तु परिपूरिमता नासादयन्ति,
अपर्याप्ता एव ते म्रियन्त इति न दोषः । अस्यापि स्थिती पञ्चेन्द्रियवद्देव ॥

अथ प्रत्येकनामकर्मं वक्ति—

10 **प्रतिजीवं प्रतिशरीरजनकं कर्म प्रत्येकनाम ॥**

प्रतिजीवमिति । जीवं जीवं प्रतीत्यर्थः, तथा च प्रतिजीवं भिन्नभिन्नशरीरनिर्वर्तकत्वे
सति कर्मत्वं लक्षणम् । भिन्नभिन्नेति पदन्तु साधारणनामकर्मणि व्यभिचारवारणाय ।
तस्योदयो नारकामरमनुष्यद्वीन्द्रियादिषु पृथिव्यादिषु कपित्थादिवृक्षेषु च, कपित्थादिवृक्षाणां
मूलस्कन्धादौ प्रत्येकमसंख्येयजीवत्वेऽपि शरीराणामन्यान्यतन्नाम कोऽपि विरोधः । पञ्चेन्द्रि-

15 यवत्परा जघन्या च स्थितिः ॥

स्थिरनामकर्मं लक्षयति—

शरीरावयवादीनां स्थिरत्वप्रयोजकं कर्म स्थिरनाम ॥

शरीरेति । यस्योदयाच्छिरोऽस्थिदन्तादीनां शरीरावयवानां स्थिरता भवति तस्मिन्-
रनामकर्मैत्यर्थः । शरीरावयवस्थैर्यथाप्रयोजकत्वे मति कर्मत्वं लक्षणम्, अङ्गोपाङ्गनामकर्मादौ
20 व्यभिचारवारणाय स्थैर्येति । अस्य परा स्थितिर्देवगतिवदपरा ॥ मनुजगतिवत् ॥

शुभनामकर्माभिधत्ते—

उत्तरकायनिष्ठशुभत्वप्रयोजकं कर्म शुभनाम ॥

उत्तरेति । नाभेरुपरितनावयवममूह उत्तरकायः, तत्र यच्छुभत्वं पादादौ स्पष्टं
परस्य शुभभावोत्पादात् पवित्रता शिर आदीनां तन्निदानभूत कर्मैत्यर्थः । सातादौ पुण्य-

कर्ममात्रे शुभत्वप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वस्य सत्त्वाद्ध्यभिचारवारणायोत्तरशरीरनिष्ठेति ।
स्थिरनामकर्मवदस्य स्थिती ॥

अथ सौभाग्यनामकर्माऽऽख्याति—

अनुपकारिण्यपि लोकप्रियतापादकं कर्म सौभाग्यनाम ॥

अनुपकारिण्यपीति । अनुपकर्त्ता यो लोकानां प्रियो भवति यदुदयात्तत्सौभाग्यना- 5
मेत्यर्थः । प्रियत्व च मनस आह्लादकारित्व, प्रशस्तवर्णादावतिप्रसङ्गवारणायानुपकारिण्य
पीति । अनुपकारिण्यपि पुत्रादौ मोहनीयनिग्रन्धनप्रियत्वसम्भवेन तत्र व्यभिचारनिरसनाय
लोकेति । देवगतिवत्परा स्थितिर्मेनुजगतिवज्जघन्या ॥

सम्प्रति सुस्वरनाम सूचयति—

कर्णप्रियस्वरवत्त्वप्रयोजकं कर्म सुस्वरनाम । वचनप्रामाण्याभ्युत्था- 10
नादिप्रापकं कर्माऽऽदेयनाम ॥

कर्णेति । यस्योदयात् उच्चरितशब्दो मधुरो गम्भीर उदारो भूय प्रीतिकरश्च भवति
तत्सुस्वरनामेत्यर्थः । दुस्स्वरनामकर्मणि व्यभिचारवारणाय कर्णप्रियेति । सौभाग्य
वदस्य स्थिती । आदेयनामाचष्टे वचनेति । यस्य वचन युक्तिरिक्तमपि प्रामाण्यमास्फुटति
यदुदयात् यस्य च दर्शनमात्रेण लोकोऽभ्युत्थानादि समाचरति तदादेयनामेत्यर्थः । स्थिती 15
च सौभाग्यवत् ॥

यश कीर्तिनाम वक्ति—

यशःकीर्त्युदयप्रयोजकं कर्म यशःकीर्तिनाम । एतदिगमनात्मिका
कीर्तिः । सर्वदिगमनात्मक यशः । दानपुण्यजन्या कीर्तिः । आर्यजन्यं
यश इति वा । इमानि असदशकानि ॥

20

यश इति । यस्योदयेन यश कीर्त्ता भवतस्तयश कीर्तिनामेत्यर्थः । न चास्योदयेऽपि
कचिन्न यश कीर्त्ता भवत इति वान्यम् । सद्गुणमध्यस्थपुष्पापेक्षयैव तदुदयाभ्युपगमान् ।
तेन केनचिद्यश कीर्तिभ्यां कीर्तित एवायश कीर्त्या कीर्तितोऽपि न क्षति । उक्त्यास्य
स्थितिर्देवगतिवत् जघन्या तु मुहूर्त्तो अष्टौ, अथाथा चान्तर्मुहूर्त्तकालः । ननु यश कीर्त्यो.
पर्यायत्वात्कथं द्वन्द्वाप्रायेण भेद उच्यते इत्याह—एकेति, एतदिग्यापिनी पुण्यगुणरयाति 25

कीर्तिरित्यर्थः, सर्वेति, सर्वदिग्व्यापिनी गुणख्यातिर्यश इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाह—दानेति, अथवा पराक्रमतपस्यागाद्युद्धृतयशसा यत्कीर्त्तनं श्लाघनं सा यशःकीर्तिरिति तृतीयातत्पुरुषोऽपि भाव्यः । त्रसनामकर्मप्रभृति यशःकीर्तिनामपर्यन्तं यावत् दश नामकर्माणि विभागावाक्योक्तत्रसदशकशब्दवाच्यानीत्यभिप्रायेणाह इगानीति ॥

५ अथ देवायुषो लक्षणमाह—

देवभवनिवासकारणायुः प्रापकं कर्म देवायुः ॥

- देवभवेति । भवः संसारः, चतुर्गतिको देवमनुष्यतिर्यङ्मरकभेदात् । तत्र भवनिवासे आभ्यन्तरं कारणमायुः । तत्र यस्य भाषादात्मनो जीवितं यदभाषाच्च मरणमुच्यते तदायुः यत्सन्निधानाद्वा जीवेन शेषप्रकृतय उपभोगायाऽऽनीयन्ते तदायुस्सोपक्रमनिरुपक्रम-
 10 भेदभिन्नं पौद्गलिकञ्च । आगमोक्तैरुपक्रमैरध्यवसायाद्यैर्बहुना कालेन वेद्यमपि यदल्पकालेन भुज्यते तत्सोपक्रममायुः । तच्च बन्धनसमये श्रुतं बद्धं शक्यार्पणवर्तनं तथा । यत्तु बन्धनसमये गाढं बद्धं क्रमवेद्यकलं अशक्यापवर्त्तनं, अध्यवसानादिभ्यो निर्गतञ्च तन्निरुपक्रमम् । तत्रा-
 15 नपवर्त्यायुष औपपातिका अन्त्यदेहाः, तीर्थकरचक्रवर्त्यैर्ध्वचक्रवर्तिनोऽसहस्रैर्यवर्षाण्युषो मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाश्च । शेषा मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाः सोपक्रमा निरुपक्रमाश्चापवर्त्यायुषोऽ-
 20 नपवर्त्यायुषश्च भवन्ति । तत्रायुषो बन्धकाः सम्यङ्मिथ्यादृष्टिविरहिता मिथ्यादृष्टेरारभ्या-
 प्रमत्तगुणस्थानं यावत् पदसु स्थानेषु जन्तवोऽजघन्योत्कृष्टाध्यवसायविशेषभाजः पृथुकपाया-
 रसाद्यध्रुवायुर्विकल्पयुजः । अप्रमत्तगुणस्थानवर्त्तिनस्तु निष्ठापका एव । तथा नारकदेवासंख्येय-
 वर्षायुष्कृतिर्यङ्मनुष्याः पणमासावशेषायुषोऽप्यभवजीवितं बध्नन्ति । शेषास्तु निजायुष-
 25 स्तृतीये नथमे सप्तविंशेऽवशेषायुषोर्भागे तद्वध्नन्ति । तत्रापि पृथिव्यप्तेजोवायुधनरपतिद्वित्रिचतु-
 रिन्द्रियाणां निरुपक्रमायुषाञ्च पञ्चेन्द्रियाणां नियमतस्तृतीये, सोपक्रमायुषाञ्च पञ्चेन्द्रियाणां
 तृतीये नथमे सप्तविंशे वा भागोऽवशेषेऽवशिष्टान्तर्मुहूर्तायुषि वा बन्धो बोध्यः । इयमेव भव-
 स्थितिः । एवञ्च देवभवनिवासे हेतुभूतं यदायुः तत्प्रापकं कर्म देवायुर्नामेत्यर्थः । देवभव-
 निवासहेत्वायुःप्रापकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणार्थः, मनुष्यायुरादौ व्यभिचारवारणाय हेत्वन्तं
 30 देवपदमप्यत एव । अस्य परा स्थितिलयस्त्रिंशत्सागरोपमा, पूर्वकोटिबिभागोऽवाधा, जघन्या
 35 च दशवर्षसहस्राणि, अवाधा त्यन्तर्मुहूर्तम् । आयुषोऽवाधायां भद्रचतुष्टयं पूर्वकोट्यायुष्को
 मनुजस्त्रिभागावशेषे आयुष्युत्कृष्टस्थितिकमागामिदेवमवायुषं यदा बध्नाति तदोत्कृष्टस्थि-

१. यंपवर्त्यायुपस्तेषां विपराश्रयवृत्त्यदिभिः शुद्धिप्राणादिभिर्वायुषवर्येण, श्रुतिविधौ च यमैरुत्पत्त्यान्तर्मुहूर्ता-
 उपभोगोऽवर्त्तना, तेन न कर्मण कृत्वनानाकृताभ्यागमदिप्रगतिः । २. एते गोकर्मा निरुपक्रमाश्च ।

त्युत्कृष्टावाधात्मक प्रथमो भद्र । स एव जघन्यमध्यमायुष्को वा मनुजोऽन्तर्मुहूर्त्तवशिष्ट
 आयुष्युत्कृष्टस्थितिकमागामिदेवमवायुप वध्नाति यदा तदोत्कृष्टस्थितिजघन्यावाधात्मको
 द्वितीय । पूर्वकोन्यायुष्को मनुजो यदा पूर्वकोटिप्रभागावशेष आयुषि दशसहस्रप्रमाण
 जघन्यस्थितिक देवायुरध्नाति तदा देवायुरपेक्षया जघन्यस्थित्युत्कृष्टावाधात्मकस्तृतीय ।
 जघन्यायुष्कोऽन्तर्मुहूर्त्तवशिष्ट आयुषि दशवर्षसहस्रात्मक यदा देवायुरध्नाति तदा जघ 5
 न्यस्थितिजघन्यावाधात्मको भद्रश्चतुर्थ इति ॥

अथ मनुजायुराह—

मनुजभयनिवासनिदानायुः प्रापकं कर्म मनुजायुः । तिर्यग्भयनिवा-
 सहेत्वायुःप्राप्तिजनकं कर्म तिर्यगायुः ॥

मनुजभवेति । स्पष्ट लक्षणम्, त्रिपत्योपमा परा स्थिति । जघन्या तु क्षुद्रकभवप्रमाणा, 10
 अथाधाऽन्तर्मुहूर्त्तकाल । तिर्यगायुराह—तिर्यगिति, लक्षणं स्पष्टम् । यावत्स्वायु परि-
 समाप्ति कदापि मृत्युसमीहाभावादिदमाह्लादनकत्वाद्बुभम् । तिर्यगातिर्यगापुर्व्वी तु
 सङ्घिष्टाध्यवसायैरात्मसाक्षियमाणत्वेनागुभत्वात्पापमकै इति । परा स्थिति त्रिपत्योपमा,
 अपरा चान्तर्मुहूर्त्तम् ॥

तीर्थकरनामकर्माह—

15

अष्टमहाप्रातिहार्याद्यतिशयप्रादुर्भवननिमित्तं कर्म तीर्थकरनाम ॥

अष्टेति । 'अशोकवृक्षं सुरपुष्पशृष्टिर्दिव्यध्वनिश्चामरमासनञ्च । भामण्डलं दुन्दुभि
 रातपत्रं सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वराणां'मिति श्लोकेऽष्टौ प्रातिहार्याणि प्रतिपादितानि प्राक्षाणि ।
 अष्टमहाप्रातिहार्याद्यतिशयप्रादुर्भावनिमित्तत्वे सति कर्मस्य लक्षणम् । विशिष्टार्द्धियुक्तानां च
 धरत्वादीनामुत्तरेऽतिव्याप्तिवारणायष्टविधप्रातिहार्यादीति । गणधरत्वन्तु भुतज्ञानावरण 20
 क्षयोपसममिति तत्र तीर्थकरनामवत् । गणधरनामकमोपसह्यानापत्ति । न च तीर्थकर-
 स्यापि भुतज्ञानावरणक्षयोपसमो वा चक्रधरादीनामिषोर्गोत्रविशेषो वा निमित्तमस्त्विति
 पाच्य तीर्थप्रवर्तनपदत्वेन तीर्थकरनामकर्मणोऽभ्युपगमादिति । अस्त्योत्कृष्टा स्थिति मागरो
 पमणोटीसोटेरन्त । अथाधान्तर्मुहूर्त्तमेवमेव जघन्या स्थितिरपि निश्चिन्न्यूना ॥ एतेत्कर्म

१ एतच्चरम मनुजगणस्य एव पुण्य श्री नपुमणः वा तीर्थकरमवशृष्टन्तुनीवमन प्राप्य वध्नाति
 वधोऽयं निश्चयनाह्वयपक्षेण अनिश्चयनाह्वयं नृपोयमवशृष्टानि जघ यनोऽप्यतस्मात्सोमकोटी
 कोटिप्रमाणवत् तत्र निश्चयनाह्वयकर्ममिश्रमवशृष्टानि । निश्चयनाह्वयं नृपोयमवशृष्टानि

विशतेः स्थानकानामाराधनात् सम्यक्त्वशालिना नृगतावेव तृतीये भवे निकाच्यते । केव-
लोत्पत्त्यनन्तरमस्योदयः, धर्मोपदेशनादिमिश्रैतदग्लान्या वेद्यत इति ॥

तदेव द्विचत्वारिंशद्विधानि पुण्यकर्माण्यभिधायतद्धेतूनामध्यवसायविशेषप्रभवसुपात्र-
दानादीनामपि पुण्यफलदत्त्वेन पुण्यरूपत्वमित्यभिमान्यमान पुण्यस्य द्वैविध्यमादर्शयति—

- 5 पुण्यमिदं कार्यकारणभेदेन द्विविधम् । एतानि कर्माणि कार्यरूपाणि
जीवानुभवप्रकाराणि । एतेषां हेतवस्तु सुपात्रेभ्यो निरवद्यान्नवसतिवा-
सोजलसंस्तारकादीनां प्रदानं, मनसश्शुभसंकल्पः, वाक्काययोश्शुभव्या-
पारः, जिनेश्वरप्रभृतीनां नमनादय इति दिक् । इति पुण्यनिरूपणम् ॥

- पुण्यमिदमिति । पवित्रीकरणनिदानं पुण्यमिदमित्यर्थः । एतानीति सातादिविचत्वा-
10 रिंशद्विधानि कर्मप्रकृतिग्रन्थानुसारीणि कर्माणि भूतव्रत्यनुकम्पादिफलकानि कार्यरूपाणि जीवैः
सुखादिरूपेणानुभवनीयानीत्यर्थः । कारणोक्तपुण्यमाह—एतेषामिति । द्वाचत्वारिंशद्विधानां
कर्मणामित्यर्थः । हेतव इति नमनादय इत्यप्रेतनेनान्वयः, भवन्तीति शेषः । सुपात्रेभ्य इति, सम्य-
ग्दर्शनज्ञानचारित्रतपस्सरूपेभ्य इत्यर्थः, निरवद्यास्यान्नस्य सुरभिलषणस्निग्धमधुरत्वादिभि-
रच्युतस्य शालिग्रीहिगोधूमादिनिष्पन्नस्याशनस्य, वसतेर्वाससो जलस्य संस्तारकादीनाञ्च
15 प्रदानम्—अनसूयाऽविपादादरपरमप्रीतिकुशलमिप्रायदृष्टफलानपेक्षानिरुपधित्वानिदानत्वादि-
गुणयुतदातृकृततासिर्गः, पुण्योपचयनिर्जराहेतुः, मनसः शुभसंकल्प इति, अनभिध्यादिधर्म-
शुक्लध्यानध्यायित्वादय इत्यर्थः, वाक्काययोः शुभव्यापार इति, अहिंसाऽस्तेयादयश्शुभः काय-
योगः, असावद्यादिवचनमागमविहितभाषणं च शुभवाग्योगः, योगैरेभिस्त्रिभिश्शुभकर्मण
आलस्यो भवति । जिनेश्वरेति तीर्थपत्याचार्योपाध्यायादीनामित्यर्थः, यद्यपि वस्तुतो मनोवाक्का-
20 यानां शुभव्यापारस्यैव द्विचत्वारिंशद्विधस्य पुण्यस्य कारणत्वं तथापि किञ्चिद्विस्तरेण
सामान्यशेमुपीकाणां बोधाय तस्यैव प्रपञ्च आदर्शितः । न च पुण्यस्यापि पापवत्पारतन्त्र्या-
विशेषोक्तयोर्भेदोऽनुचित इति वाच्यम् । इष्टानिष्टनिमित्तभेदात्तत्तिद्धेः । इष्टगतिजातिशरी-
रेन्द्रियविषयादीनां हि निर्वर्तकं पुण्यम् । अनिष्टगत्यादीनां निर्वर्तकं पापमिति वैचित्र्यं
सुप्रसिद्धमेवेति ॥

र्थकरभवेऽपूर्वकरणस्य संख्येयभागा, तत् ऊर्ध्वं व्यचच्छेदं केवलज्ञानोत्पत्तौ चाष्टमहाप्रातिहाय्यादिरूपे सुरेन्द्रकृते
पूजोपचारे सति सदैवमनुजामुखा परिपदि गगनिपरिहारेण धर्मदशनया श्रुतचारिप्ररूपधर्मप्ररूपगन्धनया
चतुर्विंशता देहसौगन्ध्यादिभिरतिशयं पञ्चविंशता बुद्धिबचनातिशयैस्तद्वेद्यत इति भावः ॥

तत्र कर्मप्रकृतयः सामान्यतो द्विविधाः, घातिका अघातिकाश्चेति, ज्ञानदर्शनावरण-
 मोहान्तराया घातिका, अपरा अघातिकाः । घातिकास्तु सर्वघातिका देशघातिकाश्चेति
 द्विविधाः । तत्र केवलदर्शनावरणनिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानर्द्धिनिद्राप्रचलाकेवलज्ञानावरण-
 द्वादशकपायमिध्यात्वाख्या विंशतिप्रकृतयस्सर्वघातिकाः । ज्ञानावरणचतुष्कदर्शनावरणत्रया-
 न्तरायपञ्चकसज्ज्वलननोकपायसङ्ख्या देशघातिनः । एवं शरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणसंघातसंस्थान- 5
 संहननस्पर्शरसगन्धवर्णागुरुलघुपराघातोपघाताऽऽतपोद्योतप्रत्येकसाधारणस्थिरास्थिरशुभाशु-
 भनामकर्माणि पुद्गलविषयैकप्रदानि, आनुपूर्वी तु क्षेत्रविपाककरा, आयुर्भवधारणकलं, अव-
 शिष्टाः प्रकृतयो जीवविपाकहेतवो बोध्याः । एवं नारकादिचतुर्गतिषु नरकगतौ तावत्सा-
 तपञ्चेन्द्रियवैक्रियतदङ्गोपाङ्गतैजसकर्मणवर्णचतुष्कागुरुलघुपराघातोच्छ्वासनिर्माणप्रसवाद्दर-
 पर्याप्तप्रत्येकस्थिरशुभनामानि कर्माणि उदयापेक्षया वर्त्तन्ते । तिर्यग्गतौ मनुष्यत्रिकासुरत्रिका- 10
 ऽऽहारद्विकर्तृथकरनामकर्माणि विनाऽन्यानि वर्त्तन्ते । मनुजगतौ सुरत्रिकतिर्यगायुरातपना-
 मानि पञ्चविहायान्यानि वर्त्तन्ते । देवगतौ तु मनुजत्रिकतिर्यगायुरौदारिकद्विकातपाहारक-
 द्विकर्तृथकरनामानि वर्जयित्वा शेषाणि वर्त्तन्त इत्यादि विषयबाहुल्याभिप्रायेण दिगित्युक्तम् ।
 दिङ्मात्रेणात्र पुण्यतत्त्वं व्यापयितं विस्तरस्तु प्रवचने द्रष्टव्यमिति भावः ॥ पुण्यतत्त्ववर्णनं
 निगमयति इतीति ॥

15

इति तपोगच्छनभोगिधीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारधीमद्विजयकमलमूरीश्वर
 चरणनलिनचिन्म्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टवरेण विजयलब्धिसूरीणा विनिर्मितस्य
 तत्पुण्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशाख्यात्यायां पापनिरूपण नाम
 चतुर्थः किरणः ॥

अथ पञ्चमः किरणः

20

अथायसरसङ्गत्या पापतत्त्वं निरूपयितुमुपक्रमते—

दुःखोत्पत्तिप्रयोजकं कर्म पापम् ॥

दुःखोत्पत्तीति । विरोधिद्रव्योपनिपातादभिमतवियोगानिष्टमयोगानिष्टप्रचणादेः पीडा-

१. केवलदर्शनज्ञानयोरेषां स्थानाऽऽवरणं दर्शनयोगवैपातित्वं न तु दर्शनज्ञानमात्राकारकत्वं, तत्राग्रे-
 जीवस्याजीवत्वापत्तेः । २. स्वस्वविषयकं सर्वात्मना प्राप्तकृतात्ममत्तादिति भावः । अपरिचितं न
 ज्ञानादिगुण पापयति, किन्तु गर्ह्यदेवप्राप्तिर्नोभिर्यद भोगमानसगर्ह्यदेवपरित्यक्तमित्यर्थं दर्शयति, यथा श्री-
 रमटापीरपीर इत्यात्मनो ॥ ३. शरीरान्तराग्रेण पुद्गलविषयैकप्रदानं । क्षेत्रेति, आद्यस्य एव
 रसविषयदर्शना, विषयगतजैवस्य उदयादौ भावः । भवेति, स्वदोग्धयभर एवेदयोग्यं, नान्य-

- लक्षण आत्मनः परिणामो दुःखमित्यर्थः । दुःखोत्पत्तिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्व लक्षणं विशेष-
णानुपादाने सातादौ विशेष्यानुपादाने कालादिसमवाये व्यभिचारादुभयम् । न चेदृशदुःखो-
त्पत्तिप्रयोजकत्वे कर्मत्वस्यासातवेदनीय एव सत्त्वान्मतिज्ञानावरणादावव्याप्तिः । उक्तञ्च
तत्त्वार्थसूत्रकृता—“दुःखशोकतापाकन्दनबधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थानान्यसद्वेदनीयस्ये”ति,
5 ज्ञानदर्शनावरणादीना प्रदोपनिह्वादिजनकत्वेन न दुःखोत्पत्तिहेतुत्वमिति वाच्यम् । मतिज्ञाना-
वरणादीनामपि परस्परया दुःखोत्पत्तिहेतुत्वात् साक्षाद्वि फल प्रदोपनिह्वादयः । ननु पुण्य-
मेकमेवास्तु न पापम्, न च दुःखोत्पत्तिः कस्यापि न स्यादिति वाच्यम् । पुण्यस्य तारतम्येन
तदुपपत्तेः । परा काष्ठामासादितस्य पुण्यस्यातिशयसुर फलं, तस्यैव च तारतम्ययोगेनापकर्पात्
सुरस्यापि हान्या तदपेक्षया तत्सुरस्य दुःखत्वम्, एवमेव परमजघन्यस्य पुण्यलेशस्य नरकदुःख
10 फलमिति कस्यापि दोषस्याभावात्पापलक्षणप्रणयनमसंगतमिति चेन्मैवम्, विनिगमनाधिरहेणो-
भयस्यापि सिद्धे । अनुभूयते हि सुरदुःखयोर्वैजात्यम्, तच्च विजातीयमनुरूपं कारणमन्त-
रेण कथं हि भवेत्, तस्मादस्ति सुरस्यानुरूप कारण पुण्यं दुःखस्यानुरूपञ्च कारण पापमिति ।
न च पुण्यपापे न सुरदुःखयोरनुरूपे कारणे, सुखदुःखयोरान्तरपरिणामत्वात् पुण्यपापयोश्च
पौद्गलिकत्वादिति वाच्यम्, सर्वथा कार्यानुरूपत्वस्य कारणेऽनिष्ठत्वात् कार्यानुरूपत्वस्य
15 वा, अपि तु सकलमपि वस्तु परस्पर तुल्यातुल्यरूपमेव । अत्र तु कार्यस्य सुरादे कारण-
पुण्यादिपर्यायत्वादनुरूपत्वं प्रोक्तम् । न च कथं सुखदुःखे पुण्यपापयोः पर्याय इति वाच्यम्,
सुर प्रति जीवपुण्यसयोगस्य दुःख प्रति जीवपापसयोगस्य हेतुत्वेन च सुखदुःखयोः पुण्य-
पापपर्यायत्वात् । तथा च यथा सुख शुभशिवकल्याणादिशब्दैर्व्यपदिश्यते तथा पुण्यमपि, यथा
दुःखश्चाशुभाशिवाकल्याणादिशब्दैर्व्यपदिश्यते तथा पापमपीति सिद्धं पुण्यातिरिक्तं पापमिति॥
- 20 ननु किं दुःखस्यात्मपरिणामविशेषस्यामूर्तत्वेन पापमिदमप्यमूर्तं स्यात्पापपर्यायत्वाद् दुःख-
स्य, किंवा पापस्य बन्धकत्वेन मूर्तत्वात्तत्पर्यायमूर्तं दुःखमपि मूर्तं स्यादित्याशङ्क्यामाह—

**पौद्गलिकमेतत् । इदमेव द्रव्यपापमुच्यते । द्रव्यपापनामककर्मो-
त्पत्तिकारणात्मा शुभाध्यवसायो भावपापम् ॥**

रिमन् भवे गतय इवेति भावः । जीवेति, जीव एवादर्शनिवाहानित्वाचारित्रित्वादात्तत्त्वसुखिचदुःखित्व
कारिण्य इति भावः ॥

१ विजायतीयकार्यदर्शनेनानुरूपेण विजातीयकारणेन भविन्यभवेत्याशयेनाहानुभूयत इति । २
नन्वव तर्हि कथमनुरूपविजातीयकारणानुमानमुच्यते, सबस्य सर्वेण तुल्यात्वात्तत्पत्त्यादित्वाहात्रिविति,
तथा च सुखस्य पापपर्यायत्वादुःखस्य पुण्यापर्यायत्वात्तुल्यदुःखे प्रति पापपुण्येऽनुरूप, तयो पुण्यपाप
पर्यायत्वाच्च ते प्रति तेऽनुरूपे इति भावः ॥

पौद्गलिकमेतदिति । एतद् दुःखोत्पत्तिप्रयोजकभूतं कर्मेदमित्यर्थः, पौद्गलिकं मूर्त्तमे-
वेत्यर्थः । तथा च मूर्त्तपापपर्यायत्वेऽपि दुःखस्य न मूर्त्तत्वं जीवस्यापि तत्र हेतुत्वात्,
जीवो हि तत्र परिणामिकारणममूर्त्तश्चातस्तत्परिणामभूतं दुःखमप्यमूर्त्तमेवेति भावः, ननु
कर्मबन्धे नियतो हेतुर्योगः, स च मनोवाक्काययोगात्मकश्शुभोऽशुभो वा भवेत्, तत्रा-
शुभकर्मबन्धेऽशुभो योगो हेतुश्शुभकर्मबन्धे च शुभो योगो हेतुः, योगश्च मनोवाक्कायानां
परिस्पन्दो द्रव्ययोगरूपः, तथा चाध्यवसायविशिष्टेनात्मना परिस्पन्दद्वारा कर्म बध्यते,
तस्मात् कर्मपरिस्पन्दोर्निबन्धनं जीवाध्यवसायः, स च भावयोगरूपस्तस्य शुभत्वे भाव-
पुण्यत्वमशुभत्वे भावपापत्वमित्याशयेनाह—इदमेवेति, पौद्गलिरुपापकर्मैत्यर्थः, एवञ्चदो
भिन्नक्रमः, तथा च पौद्गलिकं पापकर्म द्रव्यपापमेवोच्यत इत्यर्थः, तेन क्रियात्मकद्रव्ययो-
गस्य पापत्वेऽपि न क्षतिः । अथ भावपापमाह—द्रव्यपापेति, स्पष्टम् ॥ 10

तत्र वक्ष्यमाणप्राणातिपातादिपापबन्धहेतुभिर्योगव्यापारैरर्जितमशुभं कर्म द्व्यशीतिप्र-
कारैर्जीवेनानुभवनात्तत्प्रकारान् क्रमेण लक्षयितुं मतिज्ञानावरणं प्रथमं लक्षयति—

**इन्द्रियानिन्द्रियजन्याभिलाषनिरपेक्षयोधाऽऽवरणकारणं कर्म मति-
ज्ञानावरणम् ॥**

इन्द्रियेति । इन्द्रिय चक्षुरादिर्निन्द्रियं मनः, इन्द्रियेतरद्वा, तथा तदुभयमेभिर्जन्या ये 15
योधा विशेषविषया अभिलाषनिरपेक्षास्तेषामान्छादनकारि यत्कर्म तन्मतिज्ञानावरणमित्यर्थः ।
यथेन्द्रियनिमित्तो योधः, मनोरहितानामेकाक्षादीनां, अनिन्द्रियमनोनिमित्तः स्मृतिनिश्चि-
तस्य धारणरूपः, इन्द्रियभिन्नमत्यज्ञानावरणीयक्षयोपशमजन्यमविभक्तरूपमोषज्ञानमनिन्द्रिय-
निमित्तयोधरूपम्, तथा जामदवस्थाकालीनः चक्षुरादीन्द्रियमनोनिमित्तो रूपरसादियोधः
इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तकः, एवम्भूतानामभिलाषनिरपेक्षाणां विशेषयोधात्मकानामावरणका- 20
रणं कर्मेति भावः । तथा चेन्द्रियानिन्द्रियजन्याभिलाषनिरपेक्षयोधावरणकारणत्वे सति
कर्मेत्वं लक्षणार्थः । विशेष्यं कालादिवारणाय विशेषणं सातादिवारणाय । श्रुतज्ञानावरणी-
येऽतिव्याप्तिवारणाय अभिलाषनिरपेक्षेति । धारणाज्ञानावरणीयादावव्याप्तिवारणायानिन्द्रि-
येति । रूपचाक्षुषादिज्ञानावरणीयेऽव्याप्तिवारणायेन्द्रियेति, दर्शनावरणीयादावतिव्याप्तिवार-
णाय विशेषविषयकज्ञानवाचिवोधपदम् । अवधिज्ञानावरणीयादावतिव्याप्तिवारणाय जन्या- 25
न्तम् । नन्वावरणकर्मेदं सता मत्यादीनामावरणकमसतां वा ? नाथः प्राप्तात्मलाभत्वात्,
सत्त्वेनैवावरणस्यानुपपत्तेः । नान्त्यः, तथा सति न स्यादेवावरणम्, नहि ररविपाणादिव-
दसदाश्रियते इति चेन्न, आदेशवचनात्, कथञ्चित्सतामावरणं कथञ्चिन्नासतामिति । द्रव्या-

र्यादेशेन हि सतां मत्यादीनामावरणं, पर्यायार्थादेशेन चासताम् । यदि त्वेकान्तेन सतामा-
वरणं तदा क्षायोपशमिकत्वमेपां न स्यात्, अथैकान्तेनासतां तदापि तन्नोपपद्यते, असत्वात्
सत एवावरणदर्शनाच्च, नमसो हि सतो मेघपटलादिनाऽऽवरणं दृश्यते, न च कुटीभूतानि मत्या-
दीनि कानिचित्सन्ति, येषामावरणान्मत्याद्यावरणानामावरणत्वं भवेत्, किन्तु मत्याद्यावरण-
5 सन्निधाने जीवो मत्यादिज्ञानपर्यायैर्नोत्पद्यत इत्यतो मत्याद्यावरणानामावरणत्वमिति ।
देशपातीदम्, अस्योत्कृष्टा स्थितिर्निश्चिन्तागरोपमकोटीकोट्यः । वर्षसहस्रत्रयश्चाबाधाकालः ।
बाधाकालस्तु यत्प्रभृति ज्ञानावरणादिकर्मोदयावलिकाप्रविष्टं यावच्च निःशेषमुपक्षीणं
सावद्भवति । तच्च कर्मबन्धकालादारभ्य त्रिषु वर्षसहस्रेष्वतीतेषूदयावलिकां प्रविशति, स
एतत्त्वबाधाकालो यतस्तत्कर्म नानुभूयते सावन्तं कालमिति । जघन्या तु अन्तर्मुहूर्तकालः ।
अबाधाप्यन्तर्मुहूर्तमेव ॥

10

श्रुतज्ञानावरणलक्षणमाह—

मतिज्ञानसापेक्षशब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणावरणकारणं कर्म श्रुतज्ञानावरणम् ॥

मतिज्ञानेति । मतिज्ञानसापेक्षं मतिज्ञानापेक्षाकारणकं, शब्दो द्रव्यश्रुतमुपचारात्
तत्संस्पृष्टो वाच्यवाचकभावेन सम्यग्ज्ञो योऽर्थस्तद्विषयकं ग्रहणं श्रुतानुसारि च, तदावरण-
15 कारणं कर्मैतर्थाः । तथा च मतिज्ञानसापेक्षश्रुतानुसारिसाभिलाषज्ञानावरणकारणत्वे सति
कर्मत्वं लक्षणम् । विज्ञेयविशेषणयोः कृत्यं पूर्ववत् । साभिलाषज्ञानावरणकारणत्वे सति
कर्मत्वस्य शब्दोल्लेखसहितेहादिज्ञानावरणकारणे मतिज्ञानावरणविशेषेऽतिव्याप्तिरिति श्रुतानु-
सारीति पदमीहादीनां श्रुतानुसारित्वाभावेन न तत्र दोषः, न च मतिज्ञानसापेक्षसाभिलाष-
ज्ञानावरणहेतुत्वे सति कर्मत्वमित्युक्तावीहादीनां मतिज्ञानसापेक्षत्वेन तत्र नातिव्याप्तिरिति-
20 वाच्यम्, अवग्रहादिरूपमतिज्ञानसापेक्षत्वादीहादि । न चेहादीनां कथं न श्रुतानुसारित्वं
सकेतकालादौ निश्चितशब्दानुसरणमन्तरेण तत्र शब्दाभिलाषासम्भवादिति वाच्यम्,
व्यवहारकाले शब्दानुसरणं विनापि पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतीनां प्रवृत्तिर्दर्शनात्, नहि तदा-
नीमपि पूर्वगृहीतं सकेतं श्रुतं वाऽनुस्मृत्य प्रवर्त्ततेऽपि त्वभ्यासपटावादेव, श्रुतानुसारिसाभि-

१ मतिज्ञानस्य साभिलाषानभिलाषरूपत्वेऽपि व्यवहारकाले सकेतकालग्रहणस्य ध्रुवग्रन्थसम्बन्धिनो वा
शब्दस्यानुस्मरणादश्रुतानुसारित्वं, ध्रुवज्ञाने तादृशशब्दानुस्मरणस्यावश्यकत्वेन श्रुतानुसारित्वमिति भावः ॥
न चेन्नेन्द्रियाणां सामर्थ्यभावेन श्रुतानुसारित्वागम्भवात्श्रुतज्ञानाभावेन तदावरणमपि न स्यात्, इष्टं तत्र
तदुभयमिति वाच्यम्, भावद्वयस्य तत्रापि स्वीकारेण दोषाभावान्, न चेन्नेतज्ज्ञानानुसरणस्य व्याप्तिरिति
वाच्यम्, पर्यायनयेन श्रुतानुसारिसाभिलाषज्ञानवृत्तिज्ञानतत्त्वज्ञानादित्यभेदवत्त्वकारणत्वे सति कर्मत्वस्य
विषयस्य दोषाभावादिति भावः ॥

लापज्ञानावरणकारणत्वे सति कर्मत्वमित्युक्तौ यद्यपि न कोऽपि दोषस्तथापि सामिल्यापेक्षाने
मतिज्ञानस्य हेतुत्वमात्रप्रदर्शनपरं मतिज्ञानसापेक्षेति पदम् । यद्वाऽश्रुतादिश्रुतविशेषेषु येऽव-
ग्रहादयः समुपजायन्ते ते चाश्रुतानुसारित्वे मतिज्ञानतया व्यपदिश्यन्ते श्रुतस्य मतिपूर्व-
कत्वात्, यस्तु तेषु श्रुतानुसारी ज्ञानविशेषः स श्रुतज्ञानत्वेनेति सूचयितुं वा तत्पदम् ।
अस्योभयविधा स्थितिर्मतिज्ञानावरणवत्, देशघातीदम् ॥

5

अथावधिज्ञानावरणलक्षणमाचष्टे—

**इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षमूर्त्तद्रव्यविषयप्रत्यक्षज्ञानावरणनिदानं क-
र्मावधिज्ञानावरणम् ॥**

इन्द्रियेति । इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षमूर्त्तद्रव्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणनिदानत्वे सति
कर्मत्वमवधिज्ञानावरणस्य लक्षणम् । विशेषणविशेष्यपदकृत्यं प्राग्वत् । मतिज्ञानावरणा- 10
दावतिव्याप्तिवारणाय निरपेक्षान्तं प्रत्यक्षविशेषणम्, तस्य घटादिरूपयत्किञ्चिन्मूर्त्त-
द्रव्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणनिदानकर्मत्वात्, यदि प्रत्यक्षपदेन पारमार्थिकप्रत्यक्षग्रहणात्
दोष इत्युच्यते तर्हि तत्सूचनायैव तदुपादानं विज्ञेयम् । न च तथात्वेऽपि मनःपर्यवावरणा-
दावतिव्याप्तिः, तस्य मूर्त्तमनोद्रव्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणकर्मत्वात्, केवलज्ञानावरण-
स्यापि सकलमूर्त्तद्रव्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणकर्मत्वाच्चेति वाच्यम्, यावन्मूर्त्तमात्र- 15
द्रव्यविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणत्वे सति कर्मत्वस्य लक्षणार्थत्वात् । हीयमानकवर्धमान-
कानवस्थितावधिज्ञानावरणविशेषेष्वपि उत्कृष्टावधिग्रहणेन लक्षणं द्रव्यार्थिकप्राधान्याद्योज-
नीयम् । पर्यायनयप्राधान्यविवक्षायान्तु यावन्मूर्त्तद्रव्यमात्रविषयकप्रत्यक्षज्ञानवृत्तिज्ञानत्व-
साक्षाद्व्याप्यधर्मवदावरणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्, तादृशो धर्मोऽवधित्वमेव, नत्वनुगा-
मित्वादिकं, तेन विभक्तज्ञानावरणादौ नाव्याप्तिः । देशघातीदम् । स्थिती मतिज्ञानावरणवत् ॥ 20

मनःपर्यवज्ञानावरणस्वरूपमाह—

**इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षसंज्ञिपञ्चेन्द्रियमनोगतभावज्ञापकप्रत्यक्षज्ञा-
नावरणसाधनं कर्म मनःपर्यवावरणम् ॥**

इन्द्रियानिन्द्रियेति । इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षसंज्ञिपञ्चेन्द्रियमनोगतभावज्ञापकात्मक-
प्रत्यक्षज्ञानावरणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । मनुष्यक्षेत्रवर्तिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियैः काययोगेन 25
गृहीतानि मनोयोग्यद्रव्याणि चिन्तनानुगुणं मनोयोगेन मनस्त्वेन परिणमय्याऽवलम्ब्य-

मानानि द्रव्यमनासि तद्गता ये भावाश्चिन्तानुकूलपरिणामास्तेषां ज्ञापकात्मकं यत्प्रत्यक्षज्ञानं तदावरणकारणं कर्मेत्यर्थः । अत्रापीन्द्रियानिन्द्रियपदं पारमार्थिकप्रत्यक्षज्ञापनायैव, अन्यथा मनःप्रणिधानहेतुत्वादिनिन्द्रियनिरपेक्षत्वकथनं पूर्वत्रात्र चासङ्गतं स्यात् सक्षिपञ्चेन्द्रियपदेन मनोप्यक्षेत्रवर्तिसक्षिपञ्चेन्द्रिया ग्राह्यास्तेन तद्वहिर्वर्तिना मनोगतभावज्ञानं मनःपर्यविनो ५ न भवतीति सूचितम्, सक्षिपञ्चेन्द्रियमनोगतभावमात्रज्ञापकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणत्वे सति कर्मस्वं वाच्यं तेन न केवलज्ञानावरणेऽतिव्याप्तिरालोचितबाह्यार्थज्ञानान्वन्नुमानात् । यावद्भावज्ञापकेत्यादि तु न वाच्यम्, ऋजुमतिर्मेन पर्यवावरणेऽव्याप्तेः, देशघातीदम् । स्थिती मतिज्ञानावरणवत् ॥

अथ केवलज्ञानावरणमाह—

10 मनइन्द्रियनिरपेक्षलोकालोकवर्तिसकलद्रव्यपर्यायप्रदर्शकप्रत्यक्षज्ञानावरणसाधनं कर्म केवलज्ञानावरणम् । इति ज्ञानावरणीयपञ्चकम् ॥

मनइन्द्रियनिरपेक्षेति । अत्रापि मनइन्द्रियनिरपेक्षेति प्रत्यक्षविशेषणमव्यवहितात्म-द्रव्यसमुत्थत्वेन पारमार्थिकप्रत्यक्षत्वसूचनपरम् । अशेषद्रव्यपर्यायमाहिप्रत्यक्षज्ञानावरणहेतुकरे सति कर्मत्वं तु लक्षणम् । सर्वघातीदम्, उभयविधा स्थितिरपि मतिज्ञानावरण- 15 वत् । अत्रात्मनो ह्रस्वभावस्य प्रकाशरूपस्य ज्ञानावरणक्षयोपशमक्षयसमुद्भवा प्रकाशविशेषा मतिज्ञानादिव्यपदेऽया पर्याया इति बहुविकल्पास्तत्र च मत्यादिज्ञानावरणादयोऽपि बहुविकल्पा भवन्तीति बोध्यम् । नन्वभव्यस्य मनःपर्यवज्ञानशक्तिः केवलप्राप्तिसामर्थ्यञ्चास्ति न वा ? चेदस्ति, अभव्यत्वानुपपत्तिर्यदि नास्ति तर्हि कथं तत्र तदावरणसद्भावः, उभय-सामर्थ्याभावादिति चेन्नादेशवचनादुक्तं हि द्रव्यार्थादेशेन सतोस्तथोरावरणम् । पर्या- 20 यार्थिकनयेनासतोऽपीति । न च द्रव्यार्थादेशेनाभव्यस्य तयो सत्त्वे भव्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । सम्यक्त्वादिपर्यायव्यक्तियोगाहस्यैव भव्यत्वं तद्विपरीतस्याभव्यत्वमिति नियमात् न तु मनःपर्यवकेवलज्ञानसामर्थ्यवतो भव्यत्वं तद्विपरीतस्याभव्यत्वमिति नियम इति न कोऽपि दोषः । इमान्येव विभागवाक्ये पूर्वोक्ते ज्ञानावरणीयपञ्चकपदेनोक्तानीति सूचयतीतीति ॥

१ ऋजुमतिर्मेन पर्यवज्ञानं हि षण्डोऽनेन चिन्तितं इत्यादिनामायाकाराण्यवसायनिबन्धनकल्पपर्यायविशिष्टमनोद्रव्यपरिच्छित्तिरूपम् । तत्र सुवर्णवर्णाग्निपुत्रत्वादितत्पर्यायविषयकत्वमिति न तदावरणस्यापत्तिर्मात्रपदेन मनाभिन्नद्रव्यभावस्यैव व्यवच्छेदादिति भावः ॥

सम्प्रति दानान्तरायमभिधत्ते—

सामग्रीसमवधानासमवधानयोस्सतोर्दानसामर्थ्याभावप्रयोजकं कर्म दानान्तरायः ॥

मामग्रीति । अन्तर मध्य दातृदेयादीना तदेति ईयते वाऽनेनेत्यन्तराय । यस्मिन्म-
ध्येऽवस्थिते दात्रादेर्दानादिक्रियाऽभावो दानादीच्छाया वहिर्भावो वा सोऽन्तरायः । दान- 5
स्यान्तरायो दानान्तरायः । अन्तर्धीयतेऽनेनात्मनो दानादीत्यन्तराय । अन्तर्धानमात्मनो
दानादिपरिणामस्येति वाऽन्तराय । दाने सामग्र्य, देयद्रव्य प्रतिग्राहको दानफलवेत्तृत्व-
मित्यादयस्तासा समवधानेऽसमवधाने वा यत्कर्मोदित दानक्रियायास्तस्मादर्थस्य वा प्रति-
रोधकं तादृश कर्म दानान्तराय उच्यते इत्यर्थः । सामग्रीसमवधानासमवधानयोस्सतोरिति
पदमस्यस्य दानान्तरायभूतं कर्म दानसामर्थ्यादर्शनादित्यनुमाने कचिद्देयवत्त्वाद्यभावेन 10
दानसामर्थ्याभावसत्त्वेन व्याप्त्यसिद्ध्या तयो प्रयोज्यप्रयोजकभाववैधुर्यशकानिरसनार्थ-
मुपात्तम्, नत्वव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषव्युदासाय, प्रसक्त्यभावात् । एवमप्येऽपि भाव्यम् ।
विशेषणविशेष्यकृत्यं पूर्ववत्, लाभान्तरायादावतिप्रमङ्गवारणाय दानेति । मतिज्ञाना-
वरणस्येयास्य स्थिती विज्ञेये ॥

लाभान्तरायमाह—

15

सम्यग्याचितेऽपि दातृसकाशादलाभप्रयोजकं कर्म लाभान्तरायः ।
अनुपहृताङ्गस्यापि ससामग्रीरूपापि भोगासामर्थ्यहेतु कर्म भोगान्-
तरायः । एकशो भोग्यं भोगो यथा कुसुमादयः । अनुपहृताङ्गस्यापि मसा-
मग्रीकस्याप्युपभोगासामर्थ्यहेतुः कर्मोपभोगान्तरायः । अनेकशो भोग्य-
मुपभोगो यथा घनितादयः । पीनाङ्गस्यापि कार्यकाले सामर्थ्यविरहप्रयो- 20
जकं कर्म वीर्यान्तरायः, इत्यन्तरायपञ्चरुम् ।

सम्यगिति । सर्वदाऽर्थिप्रार्थनानुगुण दातृसकाशाद् यस्य कर्मण उदयप्रभावेण याच-
येन सविनयं याचितेऽपि अल्पमपि न लभ्यते वस्तु तत्कर्म लाभान्तराय इत्यर्थः । अत्रापि
सम्यग्याचितेति पदं प्रयोज्यप्रयोनवभावश्रमै । अन्यथाऽस्यालाभ निश्चित्योक्तयोऽलाभ-
त्वादित्यत्र याचनसामर्थ्याभावस्य प्रयोनवत्वमिदं मिदमाधनत्वापत्तेर्लाभान्तरायस्यासिद्धिः 25
प्रसङ्गः स्यात् । दानान्तरायादावतिव्याप्तिवारणाय लाभेति । स्थिती च मतिज्ञानावरणम् ।
भोगान्तराय लक्षयति—अनुपहृताङ्गस्यापीनि । निगिलाङ्गमभ्युक्तोऽपि मान्यरन्दनादि-

सामग्रीसमवधानेऽपि यदुदयान्न मुक्ते माल्यादीनि तत्कर्म भोगान्तराय इत्यर्थः । प्रयोज्यप्रयो-
जकभावरक्षार्थमनुपहृताङ्गस्यापि ससामग्रीकस्यापीति च पदम् । भोगपदन्तु दानान्तरायादाव-
तिव्याप्तिवारणाय । स्थिती मतिज्ञानावरणवत् । भोगोपभोगयोः पर्यायताव्युदसनार्थं भोगश-
ब्दार्थमाह—एकश इति एकवार सकृदेवेति यावत् । तन्निर्देशनमाह—यथेति । कुसुमादयो
5 हेकदा भुक्ता न पुनर्भोगाय त एवोपयुज्यन्त इति सकृद्भोगसाधनत्वात्ते भोगा उच्यन्त इति
भावः । उपभोगान्तरायमाह—अनुपहृताङ्गस्यापीत्यादिना । स्पष्टम्, स्थिती ज्ञानावरणवत्,
उपभोगपदार्थमाह—अनेकश इति बहुवारमित्यर्थः पुन पुनरिति भावः, निर्देशनमाह—वनितादय
इति । अथ वीर्यान्तरायमाचष्टे—पीनाङ्गस्यापीति । हृष्टपुष्टाङ्गस्येत्यर्थः, निरामये वपुषि सत्यपि
कार्यकाले यौवनावस्थायामपि वर्त्तमानोऽल्पशक्तिर्मभवति, साध्येऽपि प्रयोजने यदुदयान्न
10 प्रवर्त्तते तत्कर्म वीर्यान्तराय इत्यर्थः । लक्षणविचारः पूर्ववदेव । स्थिती मतिज्ञानावरणवत् ।
अस्योदयाधिक्यं पृथिव्यप्तेजोबायुवनस्पतिषु द्वीन्द्रियादारभ्य चरमसमयछद्मस्थं यावत्
तत्क्षयोपशमजनिततारतम्याद्वीर्यस्य वृद्धिः । उत्पन्नकेवले भगवति तु सर्ववीर्यान्तरायक्षयः ।
एते पञ्चान्तराया विभागवाक्येऽन्तरायपञ्चकशब्देनोक्ता इत्याह—इतीति । एते पञ्चापि
देशघातिनः ॥

15 अधुना चक्षुर्दर्शनावरण वक्ति—

चक्षुषा सामान्यावगाहियोधप्रतिरोधकं कर्म चक्षुर्दर्शनावरणम् ।
तद्भिन्नेन्द्रियेण मनसा च सामान्यावगाहियोधप्रतिरोधकं कर्माचक्षुर्दर्श-
नावरणम् ॥

चक्षुषेति । चक्षुर्जन्यसामान्यमात्रविषयकबोधप्रतिरोधकरूपे सति कर्मत्वं चक्षुर्दर्शनाव-
20 रणस्य लक्षणम् । विशेष्यविशेषणकृत्य पूर्ववत् । अचक्षुर्दर्शनावरणादौ व्यभिचारवारणाय
चक्षुर्जन्येति, मतिज्ञानावरणविशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यमात्रविषयकेति । मात्रपदम-
प्यत एव । दर्शनमुपलब्धिः सामान्यार्थग्रहणं स्कन्धावारोपयोगवत्तदहर्जातबालदारकनय-
नोपलब्धिवद्वा व्युत्पन्नस्यापि । चक्षुषा दर्शनं चक्षुर्दर्शनमिति तत्त्वार्थवृत्तिः, चक्षुर्दर्शनावरणीय-
क्षयोपशमतोऽवबोधव्यापृतिमात्रसार, सूक्ष्मजिज्ञासारूपमवग्रहप्राग्जन्म, मतिज्ञानावरणक्ष-
25 योपशमसम्भूत, सामान्यमात्रमाहवमहव्यङ्ग्यं स्कन्धावारोपयोगवच्चक्षुर्दर्शनमिति तत्त्वार्थ-

१ दर्शनं हि पञ्चभिरिन्द्रियैर्भवति, चक्षुषोऽप्यकारित्वेनेतरेन्द्रियाणाञ्च आप्यकारित्वेन चक्षुर्दर्शनमप्यु-
दर्शनमितिन्द्रियाश्रयणादर्शनस्य द्वैविध्यात्तदपेक्षया द्वैविध्यमावरणस्य एकधा सद्गदासम्भवात्, मनस्त्वितिन्द्रिय
मतस्तद्दर्शनस्याचक्षुर्दर्शनेन सद्गदोऽत प्रथमं चक्षुर्दर्शनावरणमाह ॥

हारिभद्रटीका । उभयविषयव्याख्यानेन विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतनिःशेषविशेष-
विमुखसद्विषयकं दर्शनमिति लभ्यते । विशुद्धनयेनेदम् । उपचारनयेन तु दृष्टिदर्शनं सामा-
न्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यबोधः, यथा वनमिदमिति । एवं पूर्वपूर्वज्ञानमुत्तरोत्तर-
विशेषविषयकज्ञानापेक्षया दर्शनमवधेयम् । देशघातीदम् । अस्य स्थिती मतिज्ञानावरणवत् ।
अचक्षुर्दर्शनावरणस्वरूपमाह, तद्विज्ञेन्द्रियेणेति । चक्षुर्भिन्नेन्द्रियेणेत्यर्थः, चक्षुर्दर्शनावरणवारणाय 5
तद्विज्ञेति । मनसेति, मनोजन्येत्यर्थः, तथा च चक्षुर्भिन्नेन्द्रियमनोऽन्यतरजन्यसामान्य-
मात्रावगाहिवोधप्रतिरोधकत्वे सति कर्मत्वमचक्षुर्दर्शनावरणस्य लक्षणम् । कृत्यं पदानां स्पष्ट-
मेव । देशघातीदम् । स्थिती अपि मतिज्ञानावरणवत् ॥

अवधिदर्शनावरणमाचष्टे—

मूर्त्तद्रव्यविषयकप्रत्यक्षरूपसामान्यार्थग्रहणावरणहेतुः कर्मावधिद- 10
र्शनावरणम् ॥

मूर्त्तद्रव्येति । अवधिज्ञानं हि मूर्त्तद्रव्यमात्रविषयकप्रत्यक्षरूपं तस्मिन् यत्सामान्यार्थ-
ग्रहणं तदावरणहेतुः कर्म अवधिदर्शनावरणमित्यर्थः । चक्षुर्दर्शनावरणादौ व्यभिचारवारणाय
प्रत्यक्षान्तं, तस्य यावन्मूर्त्तमात्रविषयकदर्शनावरणरूपत्वाभावात् । अवधिज्ञानावरणादौ
व्यभिचारवारणाय सामान्यार्थग्रहणेति । तथा चावधिज्ञानिनामवध्युपयोगे यत्सामान्यार्थग्र- 15
हणं तदावरणकारण कर्मेति भावः । अत्र सर्वत्र दर्शनमनाकार ज्ञान साकारं बोध्यम् ।
स्थिती अपि मतिज्ञानावरणवत्, देशघातीदम् ॥

अथ केवलदर्शनावरणस्वरूपमाह—

समस्तलोकालोकवर्त्तिमूर्त्तामूर्त्तद्रव्यविषयकगुणभूतविशेषकसामा-
न्यरूपप्रत्यक्षप्रतिरोधकं कर्म केवलदर्शनावरणम् । इति दर्शनावरणचतु- 20
ष्टकम्, दर्शनलब्धिप्रतियन्धकम् ॥

समस्तेति । सकलानि यानि लोकालोकवर्त्तिनि मूर्त्तामूर्त्तद्रव्याणि तद्विषयः गौणीकृताः
विशेषा यस्मिन् तादृशं यत्सामान्यविषयकं प्रत्यक्ष तदावरणकारणं कर्मेत्यर्थः । केवलदर्शन-

१. नन्ववधिदर्शनेन उक्तदृष्टोऽप्येकवस्तुगतस्वरूपेण अवस्थेया पर्याया जघन्यतस्तार पर्याया
उच्यते पर्यायाद्य विशेषा एव, तच्च ज्ञानस्यैव विषया न दर्शनस्य, तथा चावधिदर्शनस्यैवाभावेनावधिदर्शना-
वरणमेवाप्रतिद्विमिति चेन्नयम् पर्यायैरपि पञ्चदशोदयनादिभिर्मृदादिगमन्यमेव तथा विधिपक्षे न
पुनस्तेन एवास्तेन व्यतिरिच्यन्ते अतो मुखाद्या सामान्य गौणतया विशेषा अपि दर्शनस्य विषय
इति ॥ दर्शनाप्रतिद्वि ॥

मिदं केवलज्ञानोत्तरभावि, चक्षुर्ज्ञानादीनि तु चक्षुर्ज्ञानादिपूर्वभावीनि, गौणीकृतसकलविशेष-
विषयकसामान्यप्रधानविषयकप्रत्यक्षज्ञानावरणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं, अनाकारस्यास्य
दर्शनस्य प्रत्यक्षत्वेनोत्कीर्तनं ज्ञानोत्तरकालभावित्वस्याव्यवहितात्मद्रव्यसमुत्थत्वस्य निखि-
लसामान्यविशेषविषयकत्वस्य च सूचनाय, केवलं गुणप्रधानभावापेक्षया च तयोर्विशेषः ।

- 5 सर्ववातीदम् । अस्यापि जघन्योत्कृष्टा स्थितिर्मतिज्ञानावरणवत् । अथ मनःपर्यवदर्शनं नास्त्येव,
मनोभावविषयकत्वेन सामान्यविषयकबोधानात्मकत्वेन साकारत्वात्तस्य, अतो दर्शनावरणानि
चतुर्विधान्येव, तान्येव च विभागवाक्ये दर्शनावरणचतुष्कपदेनोक्तानीत्याह—इतीति । चत्वा-
रीमानि दर्शनावरणानि दर्शनस्योद्गममेव प्रतिरुन्धन्ति तस्मादर्शनचतुष्कं दर्शनलब्धिप्रतिबन्ध
कमित्याह—दर्शनेति । तल्लब्धिरेव यदा प्रतिरुद्धा तदा कुतस्तदुपयोग इति भावः ॥

- 10 अथ निद्रां लक्षयति—

चैतन्याविस्पष्टतापादकं सुखप्रबोधयोग्यावस्थाजनकं कर्म निद्रा । चैत-
न्यस्याविस्पष्टतापादकं दुःखप्रबोध्यावस्थाहेतुः कर्म निद्रानिद्रा ॥

- चैतन्येति । चैतन्यस्य याऽविस्पष्टता तमसाऽऽवृतघटवदवस्थानं, निद्रोदयाद्वि जीवस्त-
मोऽवस्थायामवस्थितो भवति, तस्या आपादकं सुखेनानायासेन योऽयं प्रबोधः, नखच्छो-
15 टिकादिमात्रेणैवावबोधस्तद्योग्यावस्था निद्रावस्थेत्युच्यते तज्जनकं कर्मापि निद्रा कारणे
कार्योपचारादत एव न जहृद्धित्वं निद्राशब्दस्येति भावार्थः । चैतन्याविस्पष्टतापादकत्वे सति
कर्मत्वस्य निद्रानिद्रायां सत्त्वात्तद्वारणाय सुप्तप्रबोधयोग्यावस्थाजनकत्वे सतीति । शुभ-
कर्ममात्रस्य सामान्येनात्मनः सुप्तप्रबोधयोग्यावस्थाजनकत्वसंशयव्युदासाय चैतन्यस्यावि-
स्पष्टतापादकत्वे सतीत्युक्तं न शुभकर्म चैतन्यस्याविस्पष्टतापादकमतो न दोषः । यद्यपि
20 पापकर्म चैतन्याविस्पष्टतापादकं, तथापि न निद्रातिरिक्तं तत्सुप्तप्रबोधयोग्यावस्थाजनक-
मतो न दोषः । अस्या उत्कृष्टा स्थितिः त्रिशत्सागरोपमकोटीकोटयोर्वर्षसहस्रत्रितयश्चावाधा,
जघन्या तु सागरोपमस्य त्रयसप्तभागाः । पत्थोपमासख्येयमागेन न्यूना अन्तर्मुहूर्तश्चा-
वाधा । निद्रानिद्रां लक्षयति—चैतन्यस्येति । चैतन्याविस्पष्टतापादकत्वे सति दुःखप्रबोधयो-
ग्यावस्थापादकत्वे च सति कर्मत्वं लक्षणार्थः, मिथ्यात्वभोहनीयादिकर्मणां दुःखप्रबोधयोग्या-
वस्थापादकत्वाच्चैतन्यस्याविस्पष्टतापादकत्वाच्चात्रातिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रबोधस्यावस्थापा-
दकत्वे सति कर्मत्वस्य विवक्षितत्वे चैतन्यस्याविस्पष्टतापादकत्वे सतीति पदं न देयमेव,
अन्यपदप्रयोजनं पूर्ववत् । निद्रातोऽतिशायिनी निद्रेति मध्यमपदलोपिसमासेन निद्रानिद्रा
निष्पन्नेति बोध्यम् । अस्याः स्थिती निद्रावत् ॥

अथ प्रचलामाह—

उपविष्टस्योत्थितस्य वा चैतन्याविस्पष्टतापादकं कर्म प्रचला ।

उपविष्टस्येति । प्रचलयत्यात्मानमिति प्रचला, स्वाभावस्थाविशेषोऽयम् । अवस्थायाम-
स्यामुपविष्ट ऊर्ध्वस्थितो वा प्रचलयति विघूर्णयत्यात्मानं, अत्र चैतन्यस्याविस्पष्टता विनि-
वृत्तेन्द्रियत्वात्पीतिलवमात्रनिदाना नेत्रगात्रक्रियाफला विज्ञेया, ईदृशविपाकप्रापकं कर्मापि 5
प्रचलेत्युच्यते तथा चोपवेशनोत्थानकालावच्छिन्नस्थितिमत्पुरुषसम्बन्धिस्वापप्रयुक्तचैतन्याधि-
स्पष्टतापादकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । निद्रादावतिव्याप्तिवारणाय सम्प्रध्यन्तम् । प्रचलाप्र-
चलादावतिव्याप्तिवारणाय स्थितिमविति । निद्रादावतिव्याप्तिवारणायोपवेशनोत्थानकाला-
वच्छिन्नेति । निद्राया निद्रानिद्राया च पुरुषो हि शेते । शोकश्रममदादिप्रभवेयं प्रचला ।
स्थिती निद्रावत् ॥

10

प्रचलाप्रचलामाह—

चङ्क्रममाणस्य चैतन्याविस्पष्टतापादकं कर्म प्रचलाप्रचला ॥

चङ्क्रममाणस्येति । चङ्क्रमणकालावच्छिन्नपुरुषसम्बन्धिस्वापप्रयुक्तचैतन्याविस्पष्टतापा-
दकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्, कृत्यं स्पष्टम् । स्थिती अपि निद्रावत् ॥

स्त्यानर्द्धिमाह—

15

जाग्रदवस्थाऽध्यवसितार्थसाधनविषयव्यापावस्थाप्रयोजकं कर्म स्त्या-
नर्द्धिः, इति दर्शनलब्ध्यावारकं निद्रापञ्चकम् ॥

जाग्रदवस्थेति । स्त्याना पिण्डीभूता ऋद्धिरात्मशक्तिरूपा यस्या सा स्त्यानर्द्धिः,
स्त्यानगृद्धिरपि नामान्तर, स्त्याना बहुत्वेन सपातमापन्ना गृद्धिरभिराह्वा, जाग्रदवस्थाऽप्यव-
सितार्थसाधनविषया यस्या स्वाभावस्थाया सा स्त्यानगृद्धिः । ईदृशावस्थापन्नस्य प्रथमसहन- 20
नस्योत्कर्षतः, वेदार्थलभ्यत्वमदृशी शक्तिरुपनायते प्रवचने प्रमितोऽयमर्थः । तथा च जाग्र-
दवस्थाध्यवसितार्थसाधनविषयव्यापावस्थाप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं निद्रादिवारणाय
विषयकान्तम् । निद्रावदेवास्या उभयविधा स्थितिः । निद्रापञ्चकमिदं प्राप्ताया दर्शनोपलब्धे-
रुपपातं करोतीत्याह—इतीति, न तु दर्शनावरणचतुष्टयवन्मूलन एव दर्शनलब्धिमुपहन्तीति ।
अप्रेतं विज्ञेयं दर्शनावरणं वन्द्ये उदये मत्ताया च वदविचिन्तुर्धो पोद्वा नवधा प्राप्यते पदा 25
वन्धादिषु चतुर्धा विषयव्यते तदा पूर्वोदित दर्शनावरणचतुष्टयं विज्ञेयम् । तदेव निद्रापञ्च-

लाभ्यां षोढा भवति तदा तु दर्शनावरणपट्टमुच्यते । तदेव च निद्रादिपञ्चभिर्युतं नवधा भवत्येतदेव च विभागे दर्शनावरणनवकमित्युक्तमिति ॥

अथ नीचैर्गोत्रमाह—

नीचकुलजन्मनिदानं तिरस्कारोत्पादकं कर्म नीचैर्गोत्रम् ॥

- 5 नीचकुलेति । नीचकुलं हीनजात्यादिः, चण्डालमौष्टिकव्याधादयः । तत्र यज्जन्माऽऽ-
विर्भावस्तन्निदानं निन्दादितिरस्कारोत्पादकञ्च यत्कर्म तन्नीचैर्गोत्रमित्यर्थः । नीचकुलजन्मनि-
दानत्वे सति तिरस्कारोत्पादकत्वे च सति कर्मत्वं लक्षणम्, विशेषणविशेष्यकृत्यं पूर्ववत् ।
सामान्येन पापकर्ममात्रस्य तिरस्कारोत्पादकत्वात्नीचकुलजन्मनिदानत्वे सतीत्युक्तम् । न
केवलं नीचैर्गोत्रं नीचकुलस्योत्पत्तौ निबन्धनं तथा च सति तत्रोत्पादानन्तरं तस्याभावप्रस-
10 ज्ञेन संक्रमणोद्घर्त्तनादिकं तदानीं तस्य न स्यात्, अतस्तिरस्कारोत्पादकत्वे च सतीत्युक्तं, तेन
न निमित्तकारणमात्रमिदं दण्डादिष्वत्, येन संक्रमणोद्घर्त्तनादिकं न स्यात्, अपि त्वसम-
वायिकारणतुल्यं, तेन नीचकुलजस्यापि नोच्चैर्गोत्रोदयविरोधः । तदानीं नीचकुलजन्मनिदा-
नतिरस्कारोत्पादककर्माभावात् । उच्चैर्गोत्रोदये हि न तिरस्कारो भवतीति । अस्य विंशतिसा-
गरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरवाधा वर्षसहस्रद्वयम्, जघन्या त्वष्टौ मुहूर्त्ताः, अथाधा
15 चान्तर्मुहूर्त्तम् ॥

असातवेदनीयं लक्षयति—

दुःखविशेषोपलब्धिकारणं कर्मासातवेदनीयम् ।

- दुःखविशेषेति । दुःखं जन्मजरामरणप्रियविशेषयोगानिष्टसंयोगव्याधिष्वन्धादिजन्यं
शारीरिकं बहुविधं मानसं बाडतिदुःखं परिणतिविशेषरूपं तदुपलब्धेः कारणं यत्कर्म तद-
20 सातवेदनीयमित्यर्थः । विशेष्यविशेषणद्वयप्रयोजनं स्फुटम् । दुःखविशेषपदेन च वैलक्षण्य-
योधकेन दुःखं प्राणिनां केवलपुण्यापकर्षमात्रजनितं न भवति किन्तु स्वानुरूपकर्मप्रकर्षज-
नितं वेदनाप्रकर्षानुभवरूपत्वात्, अन्यथा दुःखमिदं पुण्यमम्पाद्येष्टाहारापचयमात्रादेव
भवेत्, न तु पापोपचयसम्पाद्यानिष्टाहारादिरूपविपरीतवाहसाधनप्रकर्षमपेक्षेतेति, दुःख-
विशेषानुभूतेः सकलपापकर्मसाधारण्येऽपि वेदनीयोत्तरप्रकृतेरेव साक्षात्तेतुत्वमिति च
25 सूच्यते । त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्योऽस्य परा स्थितिः, जघन्या सागरोपमस्य त्रयस्त्रयमाणाः
पत्न्योपमासंख्येयमागेन न्यूनाः, सूक्ष्मसंपराये जघन्या द्वादश मुहूर्त्ताः ॥

अथ मिथ्यात्वमोहनीयमाख्याति—

तत्त्वार्थश्रद्धाप्रतिबन्धकं कर्म मिथ्यात्वमोहनीयम् ॥

तत्त्वार्थेति । मिथ्यात्वं नाम दर्शनाख्यस्य मोहनीयस्य त्रिभेदस्य मिथ्यात्वसम्यक्त्व-
मिश्ररूपस्यैको भेदः, तच्च सर्वज्ञप्रणीततत्त्वार्थेषु श्रद्धावैगुण्यकारित्वेन बन्धकत्वेन च मोह-
नीयम् । सम्यक्त्वमिश्रभेदौ त्वध्यवसायविशेषेण शोधितस्य तस्यैव परिणामविशेषौ, तन्मि- 5
थ्यात्वमाभिप्रहिकानाभिप्रहिकसाशयिकादिभेदेनानेकविधमपि यथावस्थितवस्तुतत्त्वश्रद्धा-
ननिरोधकत्वेनैकरूपतया विवक्षितम् । अस्य परा स्थितिः सप्ततिसागरोपमकोटीकोट्यः,
अवाधाकालस्तत्तत्तत्सहस्राणि, जघन्या तु सागरोपमस्य सप्तभागाः पत्योपमासख्येयभागेन
न्यूनाः, अवाधा चान्तर्मुहूर्तम् ॥

स्थावरनामाचष्टे—

10

प्रातिकूल्येऽपि स्थानान्तरगमनाभावप्रयोजक कर्म स्थावरनाम ॥

प्रातिकूल्येऽपीति । प्रातिकूल्ये सत्यपि स्थानान्तरगमनाभावप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं
लक्षणार्थः । न च स्थानान्तरगमनाभावे न प्रयोजकं कर्म, सिद्धाना धर्मादीनाञ्च
कर्माभावेऽपि स्थानान्तरगमनाभावादिति वाच्यम्, प्रातिकूल्यप्रयुक्तं यत्स्थानान्तरगमनं
तदभावे कर्मण एव प्रयोजकत्वात्, अत एव न तेजोवाय्वोरख्याति । नहि तयोर्गमनं प्राति- 15
कूल्यप्रयुक्तं, किन्तु स्वाभाविकं, अतः प्रातिकूल्यप्रयुक्तस्थानान्तरगमनाभावस्तयोरेव सत्येव
तत्र च कर्मैव प्रयोजकमिति भावः । स्थावरनामकर्मोदयादेर पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतीना
स्थानशीलत्वम् । विंशतिसागरोपमकोटीकोट्योऽस्य परा स्थितिर्वर्षसहस्रद्वयमवाधा ।
सागरोपमस्य सप्तभागाः पत्योपमासख्येयभागेन न्यूना जघन्या, अवाधा त्वन्तर्मुहूर्तम् ॥

सूक्ष्मनाम स्वरूपयति—

20

सूक्ष्मपृथिव्यादिकायेष्टपत्तिनिदानं कर्म सूक्ष्मनाम । यथा सर्वलोक-
वर्तिनां निगोदादीनाम् ॥

सूक्ष्मेति । यदुदयादितरजीवानुग्रहोपपातायोग्यसूक्ष्मशरीरनिवृत्तिः तत्कर्ममिति भावः ।
यस्य कर्मण उदयान्नियतमेवैकैकस्य वा समुदिताना वहूना वा जन्तुशरीराणामदृश्यत्वं न चतु-

१. तेजोवायोस्तु स्थावरनामकर्मोदयेऽपि चलन स्वाभाविकमेव न पुनरुपपाद्यभिनायेन द्वादिदादीनामिव
विशिष्टमिति ॥

ग्राह्यत्वं तादृशं कर्मेति तात्पर्यार्थः । वादरशरीरन्तु कदाचिददृश्यं कदाचिच्च दृश्यमतो नियत-
मेवेत्युक्तम् । तथा च नियतादृश्यशरीरप्राप्तिहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । अस्योत्कृष्टस्थिति-
रष्टादशसागरोपमकोटीकोन्य , अष्टादशवर्षसहस्राण्यवाधा । जघन्या तु स्थावरनामवत् ।
निदर्शनं सूक्ष्मनामकर्मभाजामाह यथेति ॥

5 अपर्याप्तनाम वक्ति—

एकेन्द्रियादीनां यथास्वं श्वासोच्छ्वासादिपर्याप्त्यपरिपूर्णताप्रयोजकं
कर्म अपर्याप्तनाम । यथा लब्धपर्याप्तानाम् ॥

एकेन्द्रियादीनामिति । यस्योदये सति स्वयोग्या श्वासोच्छ्वासादिपर्याप्तयः परिपूर्णता
नासादयन्ति, अपर्याप्त एव जीवो म्रियते तदपर्याप्तनामकर्मैत्यर्थः । यथायोग्यमित्यस्योदा-
10 हरणमेकेन्द्रियादीनामिति, तदेवाह यथेति । अस्य स्थिती अपि सूक्ष्मनामकर्मवत् ॥

अथ साधारणकर्माऽऽविष्करोति—

अनन्तजीवानामेकशरीरवत्त्वनिदानं कर्म साधारणनाम । यथा कन्दादौ ॥

अनन्तेति । यस्य कर्मण उदयादनन्तानां जीवानां शरीरमेकं भवति तत्साधारण-
नामकर्मैत्यर्थः । ननु प्रथममुत्पत्तिदेशमुपयातेन प्राणिना तच्छरीरस्य निष्पादितत्वात्सर्वात्म
15 नाऽन्योन्यानुगमनेन क्रोडीकृतत्राशं कथं तत्रान्येषां जीवानामवकाशः, सत्यपि चावकाशे
येन तच्छरीरं निष्पादितमन्योऽन्यानुगमनेन च क्रोडीकृतं स एव तत्र प्रधानः, तस्यैव च
पर्याप्तापर्याप्तव्यवस्था प्राणापानादिपुद्गलोपादानञ्च स्यान्न शेषापानमिति चेन्नैषम्, तथा
विधकर्मोदयसामर्थ्येन समकमेव सर्वेषामुत्पत्तिदेशप्राप्ते, तच्छरीराश्रयपर्याप्तिनिर्वर्तनस्य
प्राणापानादियोग्यपुद्गलग्रहणस्य च सर्वज्ञैरुक्तत्वात् । प्रत्येकनामकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय
20 न-तजीवानामिति । निदर्शनमाह यथेति । अस्य स्थिती सूक्ष्मवत् ॥

अस्थिरनामाह—

प्रयोगशून्यकाले भ्रूजिह्वादीनां कम्पनहेतुः कर्म अस्थिरनाम ॥

प्रयोगेति । भ्रूजिह्वादीनामिति शरीरावयवचोतकम् । प्रयोगकाले यन्तरीरावयवानां
कम्पनं न तत्कर्म निमित्तं, अपि तु जीवपरिणामप्रयुक्तं, तस्मात्प्रयोगशून्यकाल इत्युक्तं, तथा
25 च प्रयोगशून्यकालीनशरीरावयवास्थिरत्वप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वमिति लक्षणम् । विहायोग-
त्यादिव्यभिचारनिरासरे वा प्रयोगशून्यकाल इति पदम् । पञ्चेन्द्रियवदस्य स्थिती ॥

अशुभनाम लक्ष्यति—

नाभ्यधोऽवयवाशुभत्वप्रयोजकं कर्म अशुभनाम ॥

नाभ्यधोऽवयवेति । नाभ्यधोऽवयवाशुभत्वप्रयोनकत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । नाभेर-
धस्तनै पादाद्यवयवैर्हि स्पृष्ट परो रुप्यतीति तेषामशुभत्वमवसेयम् । कामिन्या पादेनापि
स्पृष्ट परो न रुप्यति किन्तु तुप्यत्येवेति व्यभिचार इति न च वाच्यम्, ततोपस्य मोह- 5
नीयनिबन्धनत्वात् । हुण्डसस्थानादावतिव्याप्तिवारणाय नाभ्यधोऽवयवेति, हुण्डस्य तु सर्वा-
वयवाशुभत्वप्रयोनकत्वाभातिव्याप्ति । पञ्चेन्द्रियवदस्य स्थिती ॥

दुर्भगनामस्वरूपमाह—

स्वस्य दृष्टमात्रेण परेषामुद्वेगजनकं कर्म दुर्भगनाम ॥

स्वस्येति । य प्राणी दृष्टमात्रोऽप्युपकारकृदपि रूपादिगुणोपेतोऽपि परेषामुद्वेगको 10
मनसोऽप्रियो भवति यत्कर्मप्रभावात्तद्दुर्भगनामेत्यर्थ । सुरूपे सुगुणेऽपि च स्वस्मिन् परस्यो
द्वेगजनकत्वे सति कर्मत्व लक्षणम्, हुण्डादिकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय सुरूप इत्यादिदल भाव्यम् ।
अस्यापि स्थिती पञ्चेन्द्रियवत् ॥

दुस्स्वरनामाभिधत्ते—

अमनोहरस्वरवत्त्वप्रयोजकं कर्म दुस्स्वरनाम । यथा गुरोर्द्वादीनाम् ॥ 15

अमनोहरेति । यस्योदयादमनोहस्वरयान्—दीनहीनस्वरो भवति श्रूयमाणोऽप्यसुरमाव-
हति स्वर तदुस्स्वरनामेत्यर्थ । सुस्वरनामकर्मण्यतिव्याप्तिवारणार्थममनोहरेति । अस्य
स्थिती पञ्चेन्द्रियनातितुल्ये । येषामीदृश कर्म दृश्यत इत्यत्राह यथेति ॥

अनादेयनाम निर्वैकि—

उचितवक्तृत्वेऽप्यग्राह्यतादिप्रयोजकं कर्म अनादेयनाम ॥

20

उचितवक्तृत्वेऽपीति । यस्य प्रभावतो युक्तमपि ब्रूवाण परिहार्यवचनो भवति, अर्ह-
णार्हस्याप्यर्हण नापरति लोकस्तदनादयतामेत्यर्थ, निष्प्रभोपनगरिनिर्बर्तन कर्मोनादेय
नामेति चेचित् । उचितवक्तृत्वमप्यभिधत्ताद्यग्राह्यताप्रयोनकत्वमप्यभिधत्तं लक्षणार्थ । उचित
वक्तृत्वमप्यपीति पदन्तु पूर्वोक्तनीत्याऽभिमवधारणाय । अस्यापि स्थिती पञ्चेन्द्रियवत् ॥

अयशःकीर्तिनामाह—

ज्ञानविज्ञानादियुतत्वेऽपि यशःकीर्त्यभावप्रयोजकं कर्म अयशः-
कीर्तिनाम । इति स्थावरदशकम् ॥

ज्ञानविज्ञानेति । व्यावहारिकं यथार्थज्ञान ज्ञान, शास्त्रसंस्कृतं ज्ञान विज्ञान, यतो ज्ञाना-
६ दियोग्यगुणपूर्णोऽपि यो न यशःकीर्तिमान् परन्त्वश्लाघ्यो भवति तदयशः कीर्तिनामेत्यर्थः ।
ज्ञानविज्ञानादियुतत्वेऽपीत्यस्य सार्थकता पूर्ववद्भाष्या । स्थिती पञ्चेन्द्रियवत् । स्थावरनाम
प्रभृति यावदयशः कीर्तिकर्माणि विभागवाक्यस्थस्थावरदशकपदवाच्यानीत्याहेतीति ॥

नरकगतिनाम निरूपयति—

नारकत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकं कर्म नरकगतिः ॥

१० नारकत्वेति । लक्षणन्तु नारकत्वपर्यायपरिणतिप्रयोजककर्मत्वम् । कृत्यञ्च मनुजगति-
वत् । अस्योत्कृष्टा स्थितिः पञ्चेन्द्रियवत् । जघन्या तु सागरोपमसहस्रस्य द्वौ सप्तभागौ
पह्योपमासह्येयभागेन न्यूनौ, अवाधा त्वन्तर्मुहूर्तम् ॥

नरकायुषो लक्षणमाचष्टे—

आयुःपूर्णातां यावन्नरकस्थितिहेतुः कर्म नरकायुः ॥

१५ आयुःपूर्णातामिति । यावत्स्वयोग्यायुःपूर्णत्व नरकस्थितिहेतुत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् ।
नरकञ्च तीव्रशीतोष्णादिपीडाकर स्थानम् । नरकगतावतिव्याप्तिवारणाय यावत्स्वयोग्यायुः-
पूर्णत्वमिति पदम् । नरकगतेरायुः पूर्णत्वेऽपि सत्ताया वृत्तमानत्वाच्च दोषः । त्रयस्त्रिंशत्साग-
रोपमाणि परा स्थितिरवाधा च पूर्वकोटित्रिभागः, जघन्य दशसहस्रमवाधा चान्तर्मुहूर्तम् ॥

नरकानुपूर्वीलक्षणमाह—

२० यलान्नरकनयनानुगुणं कर्म नरकानुपूर्वी । इति निरयत्रिकम् ॥

यलादिति । प्रकृष्टं पापफलमुपभोक्तु नरान्—गुरुपापकारिणः प्राणिनः कायन्ति शब्द-
यन्तीति नरकास्तद्गतौ प्रजतो जीवस्य द्विसमयादिना विमर्हेण अनुश्रेणिनियता गमनपरिण-
तिर्यतस्सा नरकानुपूर्वीति भावः । स्पष्टमन्यत् । उत्कृष्टा स्थितिः पञ्चेन्द्रियवत् । जघन्या तु
नरकगतिवत् । इमान्येव विभागवाक्ये निरयत्रिकपदेनोक्तानीत्याहेतीति ॥

२५ सम्प्रति चारित्र्यमोहनीयस्य कषायवेदनीयनोकषायवेदनीयरूपेण द्वैविध्यात्कषायस्य च
क्रोधमानमायालोमात्मकस्य प्रत्येकमनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनभेदेन षोडश-

विधत्वात्तान् क्रमेणाभिधातुमादौ अनन्तानुबन्धिशब्दं निर्वक्ति—

अनन्तानुबन्धिनश्चानन्तसंसारमूलनिदानमिध्यात्वहेतुका अनन्त-
भवानुबन्धस्वभावा आजन्मभाविनो नरकगतिप्रदायिनः सम्यक्त्व-
घातिनः ॥

अनन्तानुबन्धिनश्चेति । अनन्तः संसारश्चतुर्गतिरूपस्तमनुबन्धन्यनुसन्दधतीत्येवं- 5
शीला ये जीवपरिणामविशेषाः क्रोधादयस्तेऽनन्तानुबन्धिनः, यद्यप्येतेषामितरकपायविर-
हितानामुदयो नास्ति तथापि अवश्यमनन्तभवभ्रमणमूलकारणमिध्यात्वोदयापेक्षकत्वाद्देते-
षामेवैतन्नाम । न पुनः सहजोदयानामन्यकपायाणामपि, तेषामवश्यं मिध्यात्वोदयापेक्ष-
कत्वाभावात् एतदेवाह—अनन्तसंसारेति । अनन्तस्वरूपसंसारस्य मूलकारणं यन्मिध्यात्वं 10
तदेव हेतुर्येषामित्यर्थः । मिध्यात्वसत्त्वे हि नियतमविरतिस्तत्सत्त्वे प्रमादस्तत्सत्त्वे
चावश्यं कपाया इति मिध्यात्वं कपायहेतुरिति भावः । कपायस्य च कर्मशरीरयोग्य-
पुद्गलग्रहणे प्रधानहेतुत्वादवश्यं तत्सत्त्वे भवसम्बन्ध इत्याशयेनाहानन्तभवानुबन्धस्वभावा
इति । क्रोधादय एकैका अपि अनन्तसंसारानुबन्धिन इत्यर्थः । अनुबन्धः सम्बन्धः
परस्पराश्लेषरूपः । एषामवधिमाहाऽऽजन्मभाविन इति । यावज्जीवभाविन इत्यर्थः ।
इष्टानिष्टवियोगसंयोगाभिलषितालाभाद्यन्यतमहेतुना क्रोधादयस्समुत्पन्ना न शाम्यन्त्यामरणं 15
भवान्तरमप्यनुबन्धन्ति, अविद्यमानपश्चात्तापपरिणामास्तीग्रानुशया अत एवैषामाजन्मभावित्व-
मिति भावः । तत्फलमाह नरकेति । तत्त्वार्थाभेदानुरूपमिध्यात्वस्योदयात् सम्यक्त्वस्य
संभव एव नास्तीति क्रोधादय एते स्वाभाविकस्यात्मनस्सम्यक्त्वस्य घातका इत्याशये-
नाह सम्यक्त्वघातिन इति ॥

अधुनाऽनन्तानुबन्धिक्रोधस्वरूपमाह—

20

एवम्भूतं प्रीत्यभावोत्पादकं कर्म अनन्तानुबन्धिक्रोधः ॥

एवम्भूतमिति । अनन्तानुबन्धित्वे सति प्रीत्यभावोत्पादकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् ।
यदुदयाज्जीवोऽनन्तानुबन्धिनं स्वपरोपघातनिरनुग्रहाहितक्रौर्यपरिणामममर्षांप्रीतिमन्युशब्द-
वाच्यं क्रोधमवाप्नोति तत्कर्मापि अनन्तानुबन्धिक्रोध उच्यत इति भावः । न चानन्तानुब-

१. प्रायेणानन्तानुबन्धियुदये मृतो नरकगतायेव गच्छति, तेनानन्तानुबन्धियुदयवता मिध्याद्यां केपादिदुपरि-
तनप्रेषयेकेषूत्तावपि न सति ॥ २. अनन्तानुबन्धियुदिनेषु न मिध्यान्वययोग्यमस्तदभावाच्च न सम्यक्त्वमि-
त्युपचारेण सम्यक्त्वघातकत्वमेषां न सुकृतं, तदेव सम्यक्त्वस्याश्रयत्वेन मिध्यात्वस्यैव वैयर्थ्यात् । कपायाणां
केवलज्ञानावरणहेतुत्वाभावेऽपि कपायशब्दस्य तदेतन्मवदनन्तानुबन्धिनो सद्योपचारे सम्यक्त्वगमो विज्ञेयः ॥

न्धिपदं प्रीत्यभावे विशेषणं तस्यैव तादृशत्वान्न तु कर्मण इति वाच्यम्, तदनुकूलत्वेन कर्म-
 णोऽपि तथात्वाभ्युपगमात् । आद्यसत्यन्तमत्राप्रत्याख्यानक्रोधादावतिप्रसङ्गवारणाय, द्वितीय-
 ज्ञानन्तानुबन्धिमानादावतिप्रसङ्गवारणाय । अस्य परा स्थितिः त्रिशत्सागरोपमकोटीकोट्यः ।
 वर्षसहस्रत्रितय चावाधा, जघन्या सागरोपमस्य च चत्वारो भागाः पत्योपमासख्येय-
 5 भागन्यूनाः । अयं पर्वतराजितुल्यः क्रोध शिलायामुत्पन्नाया राजेर्याद्वच्छिलारूपमवस्थान
 तद्वदुत्पन्नानन्तानुबन्धिक्रोधस्य यावत्तत्र भवे जीवति तावदनुवृत्तिस्तदनुमरणाच्च प्रायो नरक-
 प्रापकत्वात्तत्तुल्यत्वं भाव्यम् । क्षमया प्रतिह्रन्यतेऽयम् ॥

अनन्तानुबन्धिमानस्वरूपमाह—

तादृशं नम्रताविरहप्रयोजकं कर्म अनन्तानुबन्धिमानः ॥

10 तादृशमिति । अनन्तानुबन्धीत्यर्थः । यदुदयादनन्तानुबन्धिन जात्याद्युत्सेकाद्यष्टम्भात्
 पराप्रणतिरूप नम्रताविरहं गच्छति तत्कर्मानन्तानुबन्धिमान इत्यर्थः । कृत्यं पूर्ववद्ब्रह्मम् ।
 स्थिती चानन्तानुबन्धिक्रोधवत् । शैलस्तम्भसमानोऽयं मानः । कुतश्चित्कारणात्समुत्पन्नोऽ
 नन्तानुबन्धिमान आमरणात् व्यपगच्छति, जात्यन्तरानुबन्धी निरनुनयोऽप्रत्यवमर्शश्चेति
 भाव्यम् । भार्दवेन प्रतिह्रन्यतेऽयम् ॥

15 अधानन्तानुबन्धिमायामाह—

ईदृक् सरलताभावप्रयोजकं कर्म अनन्तानुबन्धिमाया ॥

ईदृगिति । अनन्तानुबन्धीत्यर्थः । यदुदयतोऽनन्तानुबन्धिनीं वञ्चनाद्यात्मकात्मपरिणति-
 रूपां सरलत्वाभावात्मिका मायामान्नोति तत्कर्मानन्तानुबन्धिमायेति भावः । अनन्तानु-
 बन्धित्वे सति सरलत्वाभावादिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्, आदिना प्रणिध्युपधिनिवृ-
 20 त्यादीना सद्ब्रह्म, कृत्यं प्राग्वत् । स्थिती चानन्तानुबन्धिक्रोधवत्, घनवत्समूलसदृशीयं
 माया, उपायशतेनापि शृङ्गकर्तुमशक्यत्वात् । इयं आर्जवेन प्रतिह्रन्यते ॥

अनन्तानुबन्धिलोभं लक्षयति—

ईदृशं द्रव्यादिमूर्च्छाहेतुः कर्मानन्तानुबन्धिलोभः ॥

ईदृशमिति । अनन्तानुबन्धीत्यर्थः । यस्योदयादनन्तानुबन्धिनमनुग्रहप्रवणद्रव्याद्यभि-
 25 काद्भावेनैश्वर्यरूपसतोपात्मकजीवपरिणामविशेषं लोभमेति तत्कर्मानन्तानुबन्धिलोभ इति भावः ।

अनन्तानुबन्धित्वे सति द्रव्यादिमूर्च्छादिहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं, कृत्यं पूर्ववत् । लोभोऽयं
लाक्षारामसदृशः, सन्तोषेण प्रतिहन्यते । स्थिती चानन्तानुबन्धिक्रोधवत् ॥

सम्प्रत्यप्रत्याख्यानक्रोधाद्यभिधानायाऽप्रत्याख्यानस्वरूपमाह—

प्रत्याख्यानावरणभूता वर्षावधिभाविनस्तिर्यग्गतिदायिनस्सर्वदेश-
विरतिपातिनश्चाप्रत्याख्यानाः ॥ 5

प्रत्याख्यानावरणभूता इति । देशसर्वविरतिभेदतः प्रत्याख्यानं द्विविधं । प्रत्या-
ख्यानं नाम प्रतिषेधस्याचार्यसन्निधावाख्यानं भावतः, न हन्मि यावज्जीवं सर्वान् प्राणिन
इत्यादिरूपतः । अल्पं प्रत्याख्यानमप्रत्याख्यानं देशविरतिरूपं तद्व्यापृण्वन्तीत्यप्रत्याख्या-
नावरणास्त एवात्राप्रत्याख्यानशब्देनोक्ताः । तदेवाह प्रत्याख्यानावरणभूता इति देशतोऽपि
प्रत्याख्यानस्यावरणभूता इत्यर्थः । एषामुदये हि विरतिर्न भवत्येव । किमेतेऽनन्तानुबन्धि- 10
वदाजन्मभाविन इत्यत्राह वर्षावधिभाविन इति । जघन्येनाष्टमासस्थितिका चत्कर्षेण वर्ष-
स्थितिका इति भावः । न चानन्तानुबन्धिक्रोधमनुसृत्य मृतानां नरकेपूतपतिरिवाप्रत्याख्या-
नावरणक्रोधमनुसृत्य मृतानां, किन्तु क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकादिविविधन्यसनवशीकृतति-
र्यग्गतावेवेत्याह तिर्यग्गतिदायिन इति । किमेषां कार्यमित्यत्राह सर्वदेशविरतिपातिन इति ।
देशतस्सर्वतश्च विरतिं निरुन्धन्तीति भावः ॥ 15

एकप्रत्ययेन संक्षेपकामोऽप्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभानां स्वरूपाण्युपदर्शयति—

एतद्विशिष्टाः पूर्वोक्तस्वरूपाः क्रोधादयोऽप्रत्याख्यानक्रोधादयः ॥

एतद्विशिष्टा इति । अप्रत्याख्यानसहिता इत्यर्थः । पूर्वोक्तस्वरूपा इति प्रीत्यभावोत्पा-
दककर्मत्वनग्राताविरहप्रयोजककर्मत्वसरलताभावप्रयोजककर्मत्वद्रव्यादिमूर्च्छाहेतुककर्मत्वरूपा—
इत्यर्थः । क्रोधादय इति । किन्तु इत्यत्राहाप्रत्याख्यानक्रोधादय इति आदिनोभयत्र मान- 20
मायालोभानां ग्रहणम् । लक्षणं प्रयोजनञ्च पूर्ववद्भूयम् । स्थिती चानन्तानुबन्धिक्रोधवत् ।
प्रमेण भूराज्यस्थिसम्भमेपविषाणकर्मरागमदृशा एते ॥

प्रत्याख्यानावरणक्रोधादीनभिधातुं प्रत्याख्यानावरणस्वरूपमाह—

सर्वविरत्यावरणकारिणो मासचतुष्टयभाविनो मनुजगनिप्रदायिन-
स्मापुधर्मपातिनः प्रत्याख्यानाः ॥ 25

१. प्रायोवादादिषु विमुक्तिः, अप्रत्याख्यानानावरणोदयवन्मावरागमदृशा निर्बन्धमनुबन्धमभ्युपगन्तं
प्रत्याख्यानावरणोदयवत् देशविरतिना देशतोऽप्रत्याख्यानानावरणोदयवत् न स्यादतिष्ठेदन्तु मनुबन्धेन धुने ॥

सर्वविरत्यावरणकारिण इति । सर्वविरतिरूपं प्रत्याख्यानमावृण्वन्तीति भावः । अस्यो-
दये हि विरत्यविरतिर्भवति, उत्तमचारित्रलाभस्तु न भवति । अवधिमाह मासचतुष्टयभाविन
इति । उत्कर्षेण्यमुक्तिः, जघन्येन तु अहोरात्रं विज्ञेयम् । कुत्रैषा जन्मप्रदत्वमित्यत्राह
मनुजगतिप्रदायिन इति मनुजेपूर्वपत्तिं लभत इति भावः । कार्यमाह साधुधर्मघातिन इति
5 साधुधर्मपरिणामोत्पत्तिं नाशयन्तीत्यर्थः ॥

प्रत्याख्यानावरणक्रोधचतुष्टयस्वरूपं सक्षेपेणाह—

ईदृशाः क्रोधादय एव प्रत्याख्यानक्रोधादयः ॥

ईदृशा इति । प्रत्याख्यानावरणभूता इत्यर्थः । क्रोधादय एवेति पूर्वोक्तस्वरूपाः क्रोधा-
दय एवेत्यर्थः । प्रत्याख्यानक्रोधादय इति प्रत्याख्यानावरणभूताः क्रोधमानमायालोभा
10 इत्यर्थः । लक्षणं प्रयोजनञ्च प्राग्वत् । स्थिती चानन्तानुबन्धिक्रोधवत्, क्रमेणैते बालुकारा-
जिदाहस्तम्भगोमूत्रिकारज्जनरागसदृशाः ॥

सञ्चलनक्रोधादीन्निर्वक्तुमादौ सञ्चलनस्वरूपमाचष्टे—

ईपत्सञ्चलनकारिणः पक्षावधयो देवगतिप्रदायिनो यथाख्यातचा-
रित्रघातिनस्सञ्चलनाः । ईदृशाश्च क्रोधादय एव सञ्चलनक्रोधादयः ॥

15 ईपत्सञ्चलनकारिण इति । परीपहोपसर्गादिसपाते सति चारित्रिणमपि स=ईपद्-
ञ्चलयन्तीति सञ्चलनाः, एषामुदये हि यथाख्यातचारित्रलाभो न भवति, अकपायचारित्र-
लाभो न भवतीति भावः । एषामप्यवधिमाह पक्षावधय इति । उत्कर्षेण्येदम् पाक्षिकप्रतिक्रमण-
काले प्रकर्षतो विध्यापनात्, जघन्येन तु पश्चात्तापोत्पत्त्यनन्तरमेव व्यपगच्छन्तीति भावः ।
ईदृशं क्रोधादिकमनुमृतानां का गतिरित्यत्राह देवगतिप्रदायिन इति । तेषां कार्यमाह यथा-
20 ख्यातेति । उपशान्तक्षीणकपायस्य यथाख्यातचारित्रावाप्तेरिति भावः । सक्षेपतस्सञ्चलनक्रो-
धादिस्वरूपमुपदर्शयति ईदृशाश्चेति । सञ्चलनात्मकाश्चेत्यर्थः । चक्षब्दः प्रकारभेदसमाप्तिद्योतक ।
क्रोधादय एवेति लक्षणं पूर्ववत् । उत्कृष्टा स्थितिः प्राग्वत्, जघन्या ॥ सञ्चलनक्रोधस्य
मासद्वयं सञ्चलनमानस्य मासः, सञ्चलनमायाया अर्धमासः, सञ्चलनलोभस्यान्तर्मुहूर्तम्,
सर्वेषामवधाकालोऽन्तर्मुहूर्तम् । क्रमेणोदकराजितृणस्तम्भनिर्लेपनहरिद्रारागसदृशा एते ॥

१. सञ्चलना न केवलं यथाख्यातोपघातिन किन्तु शय्यचारिप्राणमपि देशोपघातिनो भवन्ति, यतस्तेषां
मुदये शेषचारिप्रमपि सातिचारं भवतीति भावः ॥ २. व्यवहारन्यायेऽप्यस्य कालनियमः, बाहुबलिप्रभृतीनामन्येषां
संयतादीनाम सञ्चलनस्य पक्षात्परतोऽपि मासवपादिकाले प्रत्याख्यानावरणनामप्रत्याख्यानावरणनामनन्तानुब-
न्धिनामान्तर्मुहूर्तादिकाः स्थितिध्वन्यात् ॥

अथ चारित्रमोहनीयस्यापरभेदं नोरूपायाख्यं पूर्वोदितकपायसहचारिण कपायोक्षेपक
सहचारिकपायसमफलं नवविध क्रमेणाऽऽख्यातुमुपक्रमते—

हास्योत्पादकं कर्म हास्यमोहनीयम् ॥

हास्योत्पादकमिति । यस्योदयेन सनिमित्तमनिमित्तं वा हसति रङ्गावतीर्णनटवत्
तत्कर्म हास्यमोहनीयमित्यर्थः । हास्योत्पादकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं, कृत्यं सुस्पष्टम् । उत्कृष्टा 5
स्थितिरनन्तानुबन्धिरोधवत्, जघन्या तु सागरोपमस्य द्वौ सप्तभागौ प्लव्योपमासख्येयभाग-
न्यूनौ, अन्तर्मुहूर्त्तञ्चायाधा ॥

रतिमोहनीयमाह—

पदार्थविषयकप्रीत्यसाधारणकारणं कर्म रतिमोहनीयम् ॥

पदार्थेति । पदार्थविषयकप्रीत्यसाधारणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । लोभादावृत्ति- 10
व्याप्तिवारणयासाधारणेति । सौभाग्यनामकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविषयकेति । स्थिती
हास्यमोहनीयवत् ॥

अरतिमोहनीयमाचष्टे—

पदार्थविषयकोद्वेगकारणं कर्म अरतिमोहनीयम् ॥

पदार्थविषयकेति । पदार्थविषयकोद्वेगकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । दुर्भगनाम- 15
कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविषयकेति । स्थिती हास्यमोहनीयस्येय ॥

शोकमोहनीयं वक्ति—

अभीष्टवियोगादिदुःसहेतुः कर्म शोकमोहनीयम् ॥

अभीष्टवियोगादीति । अभीष्टवियोगादिजन्यदुःसहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । यदु-
दयात् प्रियविप्रयोगादौ स्वोरस्तादृशमावन्दति, परिदेयते, भूषिष्ठे च लुडति, दीपं निःश्रमिति, 20
तच्छोकमोहनीयमित्यर्थः । असातेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्यान्तम् । स्थिती हास्यमोह-
नीयवत् ॥

भयमोहनीयमाचष्टे—

भयोत्पादासाधारणं कारणं कर्म भयमोहनीयम् ॥

भयोत्पादेति । यस्योदयेन सनिमित्तमनिमित्तं वा त्रस्यति, वेपते, उद्विजते, तद्भय-
मोहनीयम् । भयोत्पादासाधारणकारणत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । पराघातेऽतिव्याप्तिवारणा-
यासाधारणेति स्वनिखिलभयकारणमित्यर्थः, पराघातेन तु सभ्यादीनां परेपामेव भयं भवति
अनेन तु स्वस्येति भावः, स्थिती हास्यमोहनीयवत् ॥

5 जुगुप्सामोहनीयमाख्याति—

धीभत्सपदार्थावलोकनजातव्यलीकप्रयोजकं कर्म जुगुप्सामोहनीयम् ॥

धीभत्सेति । यदुदयात् पुरीषादिवीभत्सपदार्थेण जुगुप्सावान् भवति, शुभाशुभद्रव्य-
विषयक वा व्यलीकमुपजायते, तज्जुगुप्सामोहनीयमित्यर्थः । स्थिती हास्यमोहनीयवत् ॥

पुरुषवेदस्वरूपमाचष्टे—

10 स्त्रीमात्रसंभोगविषयकाभिलाषोत्पादकं कर्म पुरुषवेदः ॥

स्त्रीमात्रेति । उद्विक्तश्रेष्मण आत्मकलाभिलाषेव यस्योदये पुंसः स्त्रियामभिलाषा
भवति, एवामिच्छालासमानं स पुरुषवेद इत्यर्थः । नपुंसकवेदेऽतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति ।
पुरुषवेदमोहाग्नेर्भृशं ज्वलतस्समासादितप्रतिक्रियस्याश्वेव प्रशमो जायते समासादितवृणपुल-
कस्येव, नातीव स्थानुरनुबन्धः । उत्कृष्टा स्थितिरस्य हास्यमोहनीयवत् जघन्या त्वष्टौ
15 वर्षाणि, अवाधाऽन्तर्मुहूर्त्तकालः ॥

स्त्रीवेदमाह—

पुरुषमात्रसंभोगविषयकाभिलाषोत्पादकं कर्म स्त्रीवेदः ॥

पुरुषमात्रेति । पितृद्रव्योदये मधुराभिलाषावत् यस्योदये पुंस्यभिलाषा स्त्रियास्समुप-
जायते दृढतरत्वादिरादिकाष्टप्रवृद्धज्वालाकलापञ्जलनवत्, घट्टतरकालावस्थायी चिरप्रशाम्यः
20 समापणस्पर्शनेन्धनाभिबर्धितस्स स्त्रीवेदः । नपुंसकवेदेऽतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्, स्थिती
हास्यमोहनीयवत् ॥

नपुंसकवेदमाख्याति—

पुंस्त्रीसंभोगविषयकाभिलाषोत्पादकं कर्म नपुंसकवेदः । इति कपा-
पपञ्चविंशतिः ॥

25 पुंस्त्रीति । पितृश्रेष्ठोदये मज्जिकाभिलाषावत् यस्योदये पण्डकस्य स्त्रीपुंसयोरभिलाषा-
समुदेति महानगरदाहदहनसन्निभकरीपृष्ठशानुबद्गन्तर्विजृम्भमाणदीप्ततरवरनिकरो घट्टतर-

कालप्रशमः स नपुंसकवेदः । स्त्रीपुरुषवेदयोरतिव्याप्तिवारणाय पुंस्त्रीति । स्थिती हास्यमोह-
नीयस्येव । इमान्येव पञ्चविंशतिकर्माणि विभागवाक्यघटककपायपञ्चविंशतिपदमाहाणी-
त्याह—इतीति । पोडशकपाया नवनोकपायाश्चेति मिलित्वेत्यर्थः ॥

अथ तिर्यग्गतिमाह—

तिर्यक्त्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकं कर्म तिर्यग्गतिः ॥

5

तिर्यक्त्वेति । तिर्यक्त्वपर्यायपरिणतिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं तिर्यग्गतेर्लक्षणम्, कृत्यं
मनुजगतिवत्, स्थिती पञ्चेन्द्रियवत् ॥

तिर्यगानुपूर्वीस्वरूपमाह—

तिर्यग्गतौ बलान्नयनहेतुकं कर्म तिर्यगानुपूर्वी । इति तिर्यग्द्विकम् ॥

तिर्यग्गताविति । बलात्तिर्यग्गतिनयनहेतुत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । मनुजानुपूर्व्यादा-
वतिव्याप्तिवारणाय तिर्यगिति । स्थिती च पञ्चेन्द्रियवदेव । इमे एव विभागवाक्यघटकतिर्य- 10
गद्विकपदबोधे इत्याह इतीति ॥

एकेन्द्रियजातिनाम निरूपयति—

एकेन्द्रियव्यवहारहेतुः कर्म एकेन्द्रियजातिः । अस्याः स्पर्शोन्द्रियमेव ॥

एकेन्द्रियेति । यदुदयादयं पृथिवीकायिकादिरेकेन्द्रिय इति संज्ञां लभते व्यपदिश्यते
च, तादृशं कर्मेत्यर्थः । एकेन्द्रियव्यवहारकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । द्वीन्द्रियजात्यादि- 15
धारणाच्चैकेति । अत्र द्वयेन्द्रियमङ्गोपाङ्गनामेन्द्रियपर्याप्तिनामसामर्थ्याद्भवति । भावरूपमनु
तनदिन्द्रियावरणक्षयोपशमसामर्थ्याद्भवति, जातिनाम तु व्यवहारनिबन्धनसमानपरिणतौ

१. ननु व्यवहारशब्दप्रयोग, तथा चैकेन्द्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिबन्धनभूतजातिविपाकवेद्यकर्मप्रकृतिरेकेन्द्रि-
यादिजातिरिति लक्षणार्थः, तच्च न युक्तं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन कापि जात्यधिकारितरथा ह्यर्थादिपदप्रवृत्तिनि-
मित्ततया इतिवादिजातेरपि मिद्धि स्यात् तथाप्येकेन्द्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया तादृशजातिस्वीकारे नार-
कादिव्यवहारनियामकतया पञ्चेन्द्रियत्वव्याप्यनारकत्वादिजातिमिद्धौ गतिनाम्नो वैयर्थ्यापत्तेर्भावेन, अपकृष्ट-
चैतन्यादिनियामकतयैकेन्द्रियत्वादिजातिसिद्धे, न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया, सा च जातिरेकेन्द्रियादिव्यवहारनि-
बन्धना, लाघवात्तन्निबन्धनतया च आनिनामसिद्धिः । नारकत्वादिनं तु न जातिरूपम्, तिर्यक्त्वस्य पञ्चेन्द्रिय-
त्वादिना सादृश्यात् । मानुपल्लावच्छेदेन पञ्चेन्द्रियत्वे तिर्यक्त्वाभावमानानाधिकरण्यस्यैकेन्द्रियत्वावच्छेदेन तिर्यक्त्वे
पञ्चेन्द्रियत्वाभावसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् तदुभयस्य च तिर्यक्त्वोन्द्रियत्वावच्छेदेन वृत्ते, रिन्दु मुखदु स-
विशेषोपभोगनियामप्रपरिणामविशेषतया नारकत्वादीना तन्निनामभवेन गतिनाम्न आवश्यकत्वादिति ॥

निबन्धनमिति भाव्यम् । इय जाति कीदृशेन्द्रियव्यवहारप्रयोजिकेत्याशङ्क्यामाहास्या इति, पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वं तथा चैकेन्द्रियजातिनामप्रयुक्तं स्पर्शेन्द्रियमेवेत्यर्थः, केवलस्पर्शेन्द्रिया-
पेक्षया योऽयमेकेन्द्रियव्यवहारस्तत्र प्रयोजकमिदं कर्मेति भावार्थः । उत्कृष्टाऽस्य स्थिति
पञ्चेन्द्रियवत्, जघन्या तु देवगतिवत् ॥

5 द्वीन्द्रियादिजातिनाम लक्षयति—

द्वीन्द्रियव्यवहारकारणं कर्म द्वीन्द्रियजातिः । स्पर्शरसने । त्रीन्द्रि-
यव्यवहारसाधनं कर्म त्रीन्द्रियजातिः । स्पर्शरसनघ्राणानि । चतुरिन्द्रिय-
व्यवहारनिदानं कर्म चतुरिन्द्रियजातिः । स्पर्शरसनघ्राणचक्षुषि ॥

द्वीन्द्रियेति । द्वीन्द्रियव्यवहारकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । कृत्य पूर्ववत् । कीदृशे-
10 न्द्रियव्यवहारे प्रयोजकमित्यत्राह—स्पर्शरसन इति, अस्या इत्यनुपज्यते, शिष्टं स्पष्टम् । अस्या
उत्कृष्टा स्थितिरष्टादशसागरोपमकोटीकोट्यः, अष्टादशवर्षशतान्यबाधा, जघन्या तु देवगति-
वत् । त्रीन्द्रियजातिनामाचष्टे—त्रीन्द्रियेति । लक्षणं कृत्यञ्च पूर्ववदेव । अस्या व्यवहारे
निबन्धनानीन्द्रियाण्याह स्पर्शेति, अस्या इत्यनुपज्यते । स्थिती चास्या द्वीन्द्रियजातिवत् ।
चतुरिन्द्रियजातिनामाख्याति—चतुरिन्द्रियेति । स्पष्टं लक्षणं कृत्यञ्च । अस्या व्यवहारे
15 निबन्धनानीन्द्रियाण्याह स्पर्शरसनेति । स्थिती च द्वीन्द्रियजातिवत् ॥

अथ कुलगत्यादीन्याह—

अप्रशस्तगमनप्रयोजकं कर्म कुल्वगतिः । यथा खरोप्द्रादीनाम् । स्वा-
वयवैरेव स्वपीडाजनननिदानं कर्म उपघातनाम । शरीरनिष्ठाप्रशस्तवर्ण-
प्रयोजकं कर्म अप्रशस्तवर्णनाम । यथा काकादीनाम् । शरीरनिष्ठाप्रशस्त
20 गन्धप्रयोजकं कर्म अप्रशस्तगन्धनाम । यथा लशुनादीनाम् । शरीरवृत्त्य-
प्रशस्तरसप्रयोजकं कर्म अप्रशस्तरसनाम । यथा निम्नादीनाम् । शरीर-
वृत्त्यप्रशस्तस्पर्शप्रयोजकं कर्म अप्रशस्तस्पर्शनाम । यथा बन्बुलादीनाम् ।
इत्यप्रशस्तवर्णचतुष्कम् ॥

अप्रशस्तेति । अप्रशस्तगमनप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । यद्वशेन च खरोप्द्र-
25 टोलादीनामिषाप्रशस्तगमनमङ्घ्रिनामुपजायते सा कुल्वगति विहायोगति कुल्वगति । नर-
पगत्यादि लक्ष्यताद्युदासाय लक्ष्ये खेति । शुभरगतावतिन्यासिवावराणायाप्रशस्तेति । स्थिती
च पञ्चेन्द्रियवत् । निदर्शनमाह यथेति । उपघातनाम निरूपयति—स्वावयवैरेवेति । रसशरी-

रावयवैरेव प्रतिजिह्वागलवृन्दलम्बकचौरदन्तादिमिश्रशरीरान्तर्वर्धमानैर्यदुदयादुपहन्यते जन्तु-
 स्तदुपघातनामेत्यर्थः । शरीराङ्गोपाङ्गघातकं स्वपराक्रमविजयाद्युपघातजनकं वोपघातनामेति
 तत्त्वार्थभाष्यम् । असातादावतिव्याप्तिवारणाय स्वावयवैरेवेति । पञ्चेन्द्रियवदेवास्य स्थिती ।
 अप्रशस्तवर्णनामाह—शरीरनिष्ठेति । शरीरनिष्ठाप्रशस्तवर्णप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् ।
 अप्रशस्तो वर्णोऽतिवीभत्सदर्शनः कृष्णादिवर्णः । प्रशस्तवर्णान्यतिव्याप्तिवारणाय प्रशस्ता- 5
 न्तम् । पुद्गलनिष्ठाप्रशस्तवर्णे कर्मणोऽप्रयोजकत्वेनाप्रशस्तवर्णनामकर्म फलानुमेयं न भवेदिति
 शरीरनिष्ठेति । पञ्चेन्द्रियवदस्य स्थिती । अप्रशस्तवर्णनामकर्मोदयवतो दृष्टान्तमाह यथेति ।
 अप्रशस्तगन्धनामाचष्टे—शरीरेति । कुथितमृतमूपकादिदुर्गन्धताऽप्रशस्तगन्धः । शिष्टं सर्व-
 मप्रशस्तवर्णवत् । पञ्चेन्द्रियवदस्य स्थिती, निदर्शनमाह यथेति । अप्रशस्तरसनामभिधत्ते—
 शरीरवृत्तीति । लक्षणं पूर्ववत् स्थिती च । दृष्टान्तमाह यथेति । अथाप्रशस्तस्पर्शनामाह— 10
 शरीरवृत्तीति । लक्षणं स्पष्ट कृत्यञ्च, स्थिती पूर्ववत् दृष्टान्तमाह यथेति । विभागवाक्ये एत
 एवाप्रशस्तवर्णवत्पुष्पदेनोक्ता इत्याह इतीति ॥

ऋपभनाराचादिसहननान्याह—

उभयतो मर्कटबन्धाकलितास्थिसंचयवृत्तिपट्टबन्धसदृशास्थिप्रयोजकं
 कर्म ऋपभनाराचम् । उभयतो मर्कटबन्धमात्रसंबलितास्थिसन्धिनिदानं 15
 कर्मनाराचम् । एकतो मर्कटबन्धविशिष्टास्थिसन्धिनिदानं कर्मार्धनारा-
 चम् । केवलकीलिकासदृशास्थियद्वास्थिसंचयप्रयोजकं कर्म कीलिका ॥
 परस्परपृथक्स्थितिकानामस्थनां शिथिलसंश्लेषनिदानं कर्म सेवार्त्तम् ।
 इति संहननपञ्चकम् ॥

उभयत इति । उभयतो मर्कटबन्धसंबलितास्थिसंचयवृत्तिपट्टसदृशास्थिप्रयोजकत्वे 20
 सति कर्मत्वं लक्षणम् अत्र तादृशास्थिमात्रप्रयोजकत्वे सतीति वाक्यमन्यथा वञ्चपभनाराचं
 व्यभिचारापत्तेः । नाराचे व्यभिचारवारणाय पट्टसदृशास्थीति । अस्योत्कृष्टा स्थितिर्द्वा-
 दशसागरोपमकोटीकोट्य, द्वादशवर्षशतान्यवाधा, पञ्चेन्द्रियवज्रघन्या । अस्य कर्मणः स्थाने
 वञ्चस्थार्थं ऋपभस्थार्थं नाराचस्थार्थमिति कृत्वाऽर्धवञ्चपभनाराचनाम पठन्ति तत्त्वार्थभाष्य-
 काराः । कर्मप्रकृतिग्रन्थेष्वत्र पट्टहीनं वञ्चनाराचनाम पठितम् । नाराचसहननमाचष्टे— 25
 उभयत इति । उभयतो मर्कटबन्धमात्रसंबलितास्थिसन्धिनिदानत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम्,
 वञ्चपभनाराचादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् । अर्धनाराचे व्यभिचारवारणायोभयत इति ।
 चतुर्दशसागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः चतुर्दशवर्षशतान्यवाधा, जघन्या पञ्चेन्द्रियवत् ।

- अर्धनाराचमाचष्टे—एकत इति । एकपार्श्वमात्रावच्छेदेन मर्कटबन्धविशिष्टास्थिसधिनदानत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । नाराचादिवारणायैकपार्श्वमात्रावच्छेदेनेति । अत एव मात्रपदमपि, षोडशसागरोपमकोटीकोट्योऽस्य परा स्थितिरचाधा च षोडशवर्षशतानि जघन्या पञ्चेन्द्रियवत् । कीलिकामाह—केवलेति । केवलकीलिकासदृशास्थिवद्वास्थिनियप्रयोजकत्वे सति
- 5 कर्मत्व लक्षणम् । वज्रपमनाराचे व्यभिचारवारणाय केवलेति । उत्कृष्टा स्थितिरस्याष्टा- षडशसागरोपमकोटीकोट्य, अष्टदशवर्षशतान्यबाधा जघन्या तु पञ्चेन्द्रियस्येव । अथ सेवार्त्तमाख्याति—परस्परेति । परस्परपृथक्स्थितिकानामस्थना शिथिलसंश्लेषनिदानत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । अस्य सहननस्योदये सति जीवो नित्यमेव स्नेहाभ्यङ्गादिरूपा परिशील- नामाकाक्षति । अस्यैव च सृपाटिकेति तत्त्वार्थे नामान्तरम् । विंशतिसागरोपमकोटीकोट्योऽस्य
- 10 परा स्थिति । वर्षसहस्रद्वयश्चाबाधा, जघन्या पञ्चेन्द्रियवत् । इमानि सहननानि औदारिक शरीर एव भवन्ति । विभागवाक्येऽप्रथमसहननशब्दाच्यान्येतान्येवेत्याह इतीति ॥

अथ न्यग्रोधपरिमण्डलादिसंस्थानान्याह—

- नाभेरूर्ध्वं विस्तृतिबाहुल्यसङ्गक्षणनिदान कर्म न्यग्रोधपरिमण्डलम् । नाभ्यधोभागमात्रस्य प्रमाणलक्षणवत्त्वप्रयोजकं कर्म सादिः । सलक्षण
- 15 पाण्यादिमत्त्वे सति निर्लक्षणवक्षःप्रभृतिमत्त्वप्रयोजकं कर्म कुब्जं ॥

- नाभेरूर्ध्वमिति । नाभेरूर्ध्वमेवेत्यर्थः । यथा न्यग्रोधो वृक्ष उपरि सपूर्णवयवोऽंशस्तु हीनस्तथेदमपि कर्म नाभेरुपरि विस्तारबहुलस्य सपूर्णलक्षणादिमत्त्वस्य चाधस्तहीनस्य शरी- रस्य प्रयोजकमिति भावः । नाभेरूर्ध्वभागमात्रावच्छेदेन विस्तृतिबाहुल्यसङ्गक्षणनिदानत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् । समचतुरस्रसंस्थानवारणाय नाभेरूर्ध्वभागमात्रावच्छेदेनेति । नाभे
- 20 रूर्ध्वनिखिलभागमात्रावच्छेदेनेत्यपि वाच्यं तेन यदिरुञ्जितपाण्यादीनां विस्तृतिबाहुल्यसङ्गक्षण प्रयोजकत्वे कुब्जजन्मकर्मणि शक्तिरिति । स्थिती चर्चभक्त्यवत् । सादिमाचष्टे—नाभ्य धोभागेति । येन नाभेरधस्तादेव सर्वेऽवयवा ममीचीनेन लक्षणेन च युतास्तदित्यर्थः । नाभ्यधस्सर्वभागमात्रावच्छेदेन सुप्रमाणलक्षणवत्त्वप्रयोजकत्वे सति कर्मत्व लक्षण समचतु रस्त्रेऽतिव्याप्तिवारणाय नाभ्यधस्सर्वभागमात्रावच्छेदेनेति । इदमेव साचिस्वातिशयाभ्या
- 25 व्यवहित्यते । स्थिती तु नाराचसहननावत् । कुब्जमभिधत्ते—सलक्षणेति । यत कन्धराया उपरितनावयवा हस्तपादश्च समचतुरस्रलक्षणयुक्त अधस्तनकायस्तु लक्षणविसवादी तत्त्वर्म कुब्जम् । सलक्षणपाण्यादिमत्त्वे सति निर्लक्षणवक्षःप्रभृतिमत्त्वप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वम् । अदिना पादकन्धोपरितना अवयवा ग्राह्या, प्रभृतिना च तद्विज्ञा । हुण्डेऽतिव्याप्तिवार-

पापाद्यं सत्यन्तं, समचतुरस्त्रादावतिप्रसक्तिवारणार्थं द्वितीयं सत्यन्तम् । पाण्यादिमत्त्वञ्च प्रयोजकतासम्बन्धेन । अर्धनाराचसंस्थानवदस्य स्थिती ॥

वामनं हुण्डञ्चाभिधत्ते—

एतद्वैपरीत्यहेतुः कर्म वामनम् । सर्वावयवाशुभत्वनिदानं कर्म हुण्डम् । इति पञ्चसंस्थानानि । एते पापानुभवप्रकाराः ॥ 5'

एतदिति । निर्लक्षणपाण्यादिमत्त्वे सति सलक्षणवक्षःप्रभृतिमत्त्वप्रयोजकत्वे च सति कर्मत्वं लक्षणम् । समचतुरस्त्रादौ साद्यादौ ऋणेण व्यभिचारवारणाय सत्यन्तद्वयं । कीलिकावदस्य स्थिती । हुण्डमाह—सर्वेति । सर्वावयवाशुभत्वप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । अशुभनामकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय सर्वेति । यद्यशुभपदेनात्र लक्षणविस्तारादिर्गृह्यते तदा नाशुभनामकर्मण्यतिप्रसक्तिः किन्तु न्यमोघादावेवेति बोध्यम् ॥ स्थिती च सेवार्त्तवत् । 10 इतीति । विभागवाक्यान्तर्गताप्रथमसंस्थानशब्दवाच्यानीति शेषः । इमानि द्व्यशीतिविधानि पापकर्माणि प्राणातिपातादिहेतुभिर्धेदेन जीवेनानुमूयन्ते इत्याह एत इति । द्व्यशीतिविधा कर्मविशेषा इत्यर्थः ॥

पापहेतून् दर्शयति—

पापबन्धहेतवस्तु प्राणातिपातमृपावादादत्तादानमैथुनपरिग्रहाप्रश- 15
स्तमो धमानमायालोभरागद्वेषकलहाभ्याख्यानपिशुनताऽरतिरतिपरपरि-
यादमायामृपावादमिध्यात्वशल्यानि । इतिपापतत्त्वम् ॥

पापबन्धहेतवस्तु इति । नियतपुङ्गो हेतुशब्दः । यद्यपि जीवस्याशुभाप्यवसायवि-
शिष्टा वाक्कायमनसामशुभव्यापारा बन्धहेतवस्तथापि तानेव विशेषतो दर्शयति, यद्वा
व्यापारस्य शुभाशुभत्वं न शुभाशुभकर्मकारणत्वेन, शुभयोगस्यापि ज्ञानावरणादिबन्धहेतुत्वा- 20
भ्युपगमात् । किन्त्वशुभपरिणामनिवृत्तत्वादतस्तानि बाह प्राणातिपातेत्यादिना । प्राणानाम-
तिपातो विनाशः पातनं शातनं वा प्रमत्तयोगाद्भव्यतो भावतश्च । मृपावादो विद्यमानस्या-
पलापः, अविद्यमानप्रकाशनं शास्त्रप्रतिषिद्धवागनुष्ठानञ्च । अदत्तादानं, परैरदत्तस्य परिगृही-
तस्य वा पदार्थसार्थस्य स्वेच्छया ग्रहण धारणञ्च । मैथुनं मोहकर्मोदयादुद्भूततीव्रकायादि-
परिणामयोः स्त्रीपुंसयोर्मिथुनभावः परस्परऽऽश्लेषः मुग्योपलम्भकः । परिग्रहो बाह्याभ्यन्तरेषु 25
लोभानुरक्तचित्तवृत्त्या अभिलाषा । अप्रशस्ताः क्रोपमानमायालोभरागद्वेषाः, प्रशस्तास्त्वेते न
पापानुकूलाः । कलहो राटिः, अभ्याख्यानं प्रकटममरोपारोपणं पिशुनता दौर्जन्यम्, मोहनी-

पौद्गलिकोऽयमिति । कायो हि जीवस्य निवासभूतः पुद्गलद्रव्यसघातः, तद्योगाजी-
वस्य यो वीर्यपरिणामस्स काययोगः, आत्मयुक्तकायायत्ता वाग्वर्गणायोग्यस्कन्धा विसृज्य-
माना बाह्यकरणतामापद्यन्ते तत्सम्बन्धाच्चात्मनो या वीर्यपरिणतिः स वाग्योगः, जीवेन सर्व-
प्रदेशैर्गृहीता मनोवर्गणायोग्यस्कन्धाः करणभावमालम्बन्ते तत्सम्बन्धाच्चात्मनः पराक्रम-
5 विशेषो मनोयोगः, इत्येव योगत्रिकैरात्मप्रदेशेषु कर्मप्रापिका क्रिया द्रव्याश्रव उच्यते, तदनु-
कूलाध्यवसायस्तु भाषाश्रव इत्याशयेनाह—आत्मप्रदेशेष्विति । शेषं स्पष्टम् । तथा साम्परा-
यिककर्मबन्धभाजां सत्स्वपीन्द्रियादिषु तुल्यतया निमित्तेषु तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावेभ्यो वीर्य-
विशेषादधिकरणविशेषाच्चान्नवाणां विशेषो विज्ञेयः ॥

पूर्वोक्तानामाश्रवभेदानां स्वरूपमनुक्रमेणोपवर्णयितुमारभते—

10 **स्पर्शविषयकरागद्वेषजन्याश्रवः स्पर्शेन्द्रियाश्रवः ॥**

स्पर्शेति । स्पर्शश्चीतादिरूपेणाष्टविधः स्पर्शेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयः, तद्विषयकौ यौ
रागद्वेषौ आनुकूल्यप्रातिकूल्याभ्यां प्रीत्यप्रीती तज्जन्यः कर्मबन्धानुगुण आत्माध्यवसायो वा
योगक्रियाविशेषो वा स्पर्शेन्द्रियास्त्रय उच्यत इत्यर्थः । तथा च स्पर्शविषयकरागद्वेषान्यतर-
जन्यत्वे सत्याश्रवत्वं लक्षणम् । रसनेन्द्रियास्त्रयादावतिप्रसङ्गभङ्गाय सत्यन्तम् । कालादि-
15 वारणाय विशेष्यम् । रसनेन्द्रियास्त्रयादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शविषयकेति ॥

रसनेन्द्रियाश्रवमाह—

रसविषयकरागद्वेषजन्याश्रवः रसनेन्द्रियाश्रवः ॥

रसविषयकेति । अस्मादिभेदेन पञ्चविधा रसाः रसनेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयाः तद्वि-
षयकौ यौ रागद्वेषौ आनुकूल्यप्रातिकूल्याभ्यां प्रीत्यप्रीती तदन्यतरजन्यः कर्मबन्धानुगुणौ
20 जीवाध्यवसायविशेषो योगविशेषो वाऽऽस्रवः रसनेन्द्रियाश्रव इत्यर्थः, रसविषयकरागद्वेषा-
न्यतरजन्यत्वे सत्याश्रवत्वं रसनेन्द्रियाश्रवस्य लक्षणम्, कृत्यं प्राग्वत् ॥

१. परिणामस्य तीव्रमन्दभावे कर्मबन्धोऽपि तीव्रो मन्दश्च भवति, सिद्धस्य मोर्षातिनश्च प्राणतिपाते
समानेऽपि कर्मबन्धो ॥ तुल्य, और्ध्वमिनिवेशिनो बहुल कर्मबन्धात् । ज्ञातभाषोऽभिसन्धाय प्राणतिपा-
तादौ प्रवृत्तिः, अज्ञातभाषोऽभिसन्धाय तत्र प्रवृत्तिः, वीर्यान्तरायकर्मश्रयोपशमजन्य सामर्थ्यविशेषो बलप्रयत्ननाग
बलसंहननीयोपेक्ष प्रिवृष्टादीनां सरस्वमिदृषाटनदिरूप तद्विशेषादपि कर्मबन्धविशेषः । अधिकरणं दुर्गति-
प्रापकं निर्वर्तनासंयोगादिभेदं कर्मबन्धविशेषपदेतिरिति ॥

प्राणेन्द्रियाश्रवमाह—

गन्धविषयकरागद्वेषजन्याश्रवः प्राणेन्द्रियाश्रवः ॥

गन्धेति । सुरभ्यसुरभिरूपप्राणजप्रत्यक्षयोग्यगन्धविषयकानुकूल्यप्रातिकूल्यप्रयुक्तप्रीत्य-
प्रीतिजन्याश्रवो प्राणेन्द्रियाश्रव इत्यर्थः । गन्धविषयकरागद्वेषान्यतरजन्यत्वे सत्याश्रवत्वं
लक्षणं, कृत्यं पूर्ववत् ॥

5

चक्षुरिन्द्रियाश्रवं श्रोत्रेन्द्रियाश्रवश्चाचष्टे—

रूपविषयकरागद्वेषजन्याश्रवश्चक्षुरिन्द्रियाश्रवः । शब्दविषयकराग-
द्वेषजन्याश्रवः श्रोत्रेन्द्रियाश्रवः । इतीन्द्रियपञ्चकाश्रवः ॥

रूपेति । श्वेतादिरूपेण पञ्चप्रकारं चक्षुर्पहणयोग्यं यद्रूपं तद्विषयकानुकूल्यप्रातिकूल्य-
प्रयुक्तरागद्वेषान्यतरजन्य आश्रवश्चक्षुरिन्द्रियाश्रव इत्यर्थः, रूपविषयकरागद्वेषान्यतरजन्यत्वे 10
सत्याश्रवत्वं लक्षणं कृत्यं प्राग्वत् । श्रोत्रेन्द्रियाश्रवमाचष्टे—शब्दविषयकेति । मच्चित्ताचित्त-
मिभात्मकप्रविधिशब्दविषयकरागद्वेषान्यतरजन्याश्रव इत्यर्थः । लक्षणं कृत्यञ्च स्फुटम् ।
एत एव विभागवाक्ये इन्द्रियपञ्चकपदेनोक्ता इत्याह इतीति ॥

अथ क्रोधायाश्रवानाह—

प्रीत्यभायप्रयुक्ताश्रवः क्रोधाश्रवः । अनम्रताजन्याश्रयो मानाश्रवः । 15
कापट्यप्रयुक्ताश्रवो मायाश्रवः । सन्तोषशून्यताप्रयुक्ताश्रवो लोभाश्रवः ।
इति कपायचतुष्काश्रवः ॥

प्रीत्यभावेति । प्रीत्यभावः क्रौर्यपरिणामः, क्रोधोऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदः, तत्प्रयुक्त
आभवः शुभाशुभाप्यवसायः क्रियाविशेषो वा क्रोधाश्रव इत्यर्थः । मानाश्रवमाह—अनम्र-
तेति । मानोऽनम्रता, अप्रणतिस्तज्जन्याश्रव इत्यर्थः । स च श्रुतजात्यादिगर्बावलम्बना- 20
श्रवति । मायाश्रवमाचष्टे—कापट्येति । माया कापट्यं परविप्रलम्भः, उद्यमयोगस्तज्जन्यः
शुभाशुभाप्यवसायो वा जीवक्रियाविशेषो वा मायाश्रव इत्यर्थः । लोभाश्रवमभिपद्यते—
सन्तोषेति । लोभः सन्तोषशून्यता तृष्णापिषामाभिप्सव्हास्वादलभणस्तज्जन्यः शुभाशुभा-
प्यवसायो वा क्रियाविशेषो वा लोभाश्रव इत्यर्थः । विभागवाक्ये, एत एव कपायचतुष्क-
पदेन ग्राह्य इत्याह इतीति ॥

25

अधुना दिसाश्रवमाह—

योदयाच्चित्तोद्वेगोऽरतिस्तत्फला विषयेषु मोहनीयोदयाद्या चित्ताभिरतिः साऽरतिरतिः, परपरि-
वादः परनिन्दा, मायया सह मृषा मायामृषा, मिथ्यात्वशल्यञ्च, अनेकधा प्राणिगणशलना-
च्छल्यं, मिथ्यात्वं तत्त्वाश्रद्धानं, तदेव शल्य । एते द्वयशीतिविधपापकर्मणां हेतवः ।
इति पापतत्त्वमवसितमित्याहेतीति ॥

- 5 इति तपोगच्छनभोगिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारध्रीमद्विजयकमलमूरीश्वर
चरणनलिनचिन्मस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा धिनिर्मितस्य
तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशन्याख्याया पापतत्त्वनिरूपणो
नाम पञ्चमः किरणः ॥

अथ षष्ठः किरणः ॥

- 10 ननु निरूपितं पुण्यपापरूपं कर्म, सम्प्रति तदनन्तरमुद्दिष्ट आसन्नो निरूपणीयः । तत्र
स किं स्वरूपो जीवो वा तत्पर्यायो वा अजीवो वा तत्पर्यायो वा स्यात्, चेतनाचेतनात्मक-
पदार्थद्वयातिरिक्तस्याभावात्, जीवतत्पर्यायान्यतररूपत्वे जीव एव, अजीवतत्पर्यायान्यतर-
रूपत्वे चाजीव एव भवेदित्याशङ्कायां लक्षणं निरूपयन् पदार्थ सूचयति—

शुभाशुभकर्मग्रहणहेतुराश्रवः ॥

- 15 शुभाशुभेति । शुभाशुभरूपे ये कर्मणी पुण्यपापात्मकेऽन्तर्विधे, तयोर्ग्रहणमुपादानं
बन्धात्मकं तत्र हेतुः साक्षात्कारणं शुभाशुभाभ्यवसायविशेषः परम्पराकारणञ्चेन्द्रियकपाया-
ग्रतयोगक्रियाः, द्विविधो हेतुराश्रवपदार्थ इत्यर्थः । तथा च प्रतिक्षणं कर्मग्रहणव्यापृतस्व-
भावत्याद्भवस्थजीयस्यावश्यं फेनचिद्धेतुना भाव्य, निर्हेतुकस्य कार्यस्यानुत्पत्तेः । तथा च
सति यस्तत्र हेतुः स आश्रवः, स चार्हदर्शनवन्दनसर्वविरतितपःस्वाध्यायवीतरागप्रणि-
धानधर्मध्यानादिप्रशस्तानुष्ठानात् प्राणातिपातमृषावादकपायाद्यप्रशस्तकर्मभ्यश्च भवति, भवति
20 हि यथाकर्म सत्कृत्यासत्कृत्याभ्यामसतोरपि शुभाशुभाभ्यवसायादिरूपयोः शुभाशुभाश्रवयोरा-
विर्भावः, सतोश्च वृद्धिरिति भावार्थः, ननु शुभाशुभकर्मणामादानात्मकस्य बन्धस्य कारण-
माश्रव इत्यायातं, तत्र न सम्भवति, बन्धाभावे आश्रवासमवादन्यथा मुक्तस्यापि तदापत्तेः ।
यद्याश्रवमन्तरेणापि बन्ध इष्यते तर्हि कथमाश्रवस्य बन्धहेतुत्वं तदभावेऽपि जायमानं प्रति
25 तस्य हेतुत्वासम्भवादिति चेन्मैवम्, उभयोरप्यन्योऽन्य कार्यकारणभावाभ्युपगमात्, न च
तर्हि बन्धाभावे नाश्रवस्तदभावे च न बन्ध इति परम्पराश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, यन्धा-

अवयोः कार्यकारणभावप्रवाहस्यानादितयोत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य कारणत्वाभ्युपगमेन तद-
नवकाशात्, बीजाङ्कुरयोः कार्यकारणभाववन् । ननु बन्धास्त्रययोरेतावता समतैव स्यान्न तु
विशेषस्तथा चाऽऽश्रयहेतुर्वन्ध इत्यपि बन्धस्य लक्षणं स्यान्न चैतदस्ति, कपायाद्यनुविद्धस्य
जीवस्य नूतनकर्मपुद्गलैः सह सम्बन्धो बन्ध इति लक्षणश्रवणादिति चेन्न, शरीरस्य स्नेहा-
भ्यङ्गाद्रेणुसंश्लेषवदास्त्रयस्योत्पत्त्यनन्तरमेव बन्धहेतुत्वात्, न चैव बन्धस्य साक्षादाश्रयं 5
प्रति हेतुत्वं, क्षेत्रकालादिसहकार्यपेक्षयोदयावस्थाप्राप्तस्यैव कर्मणोऽर्थक्रियाकारित्यात्, न तु
बद्धमात्रेणास्त्रय जनयितुमलम् । सोऽयमास्त्रयः पूर्वं द्विचत्वारिंशद्विधः प्रोक्तः । तत्र यद्यपि
मनोवाक्कायानां शुभाशुभरूपा ये वीर्यान्तरायक्षयोपज्ञमजन्त्या वीर्यप्राणोत्साहपराक्रमचेष्टा-
शक्तिसामर्थ्यादिशब्दान्या योगास्त एवास्त्रयाः, तत्र कायात्मप्रदेशपरिणामोऽशुभो हिंसा-
स्तेयाद्रक्षादिरूपः, एतद्विपरीतशुभो गमनादिक्रियाहेतुः काययोगः । भाषायोग्यपुद्गलात्म- 10
प्रदेशपरिणामोऽशुभस्तवाचानृतपुरुषपिशुनादिरूपः, शुभ एतद्विपरीतरूपो वागयोगः । मनो-
योग्यपुद्गलात्मप्रदेशपरिणामोऽशुभोऽभिध्याव्यापादेर्व्यासूयादिरूपः, शुभश्चैतद्विपरीतरूपो म-
नोयोग इति, तथापि विवक्षाभेदाद्विचत्वारिंशद्विधाः प्रोक्ताः । अयमाश्रयस्सकपायस्याकपा-
यस्यापि भवति, तत्राकपायस्य वीतरागस्यैकसमयस्थितिकर्मण एवास्त्रयो भवति, सकपा-
यस्य मिथ्यादृष्ट्यादिसूक्ष्मसम्परायान्तस्य तु ससारपरिभ्रमणकारणकर्मण एवास्त्रयो भवतीति 15
षोडशम् । यद्यपिन्द्रियकपायाग्रतयोगानां क्रियास्वभावानतिवृत्तेः क्रियावचनेनैषा गतायैता,
कपापाराभाव इन्द्रियादीनामकिञ्चित्करत्वात्, तथापि क्रियास्वभावत्वमेतेषां न नियत,
नामस्थापनाद्रव्येन्द्रियादौ क्रियाभावात्, यद्वा नैवमेकान्ततस्तानि क्रियास्वभावान्येवेति, किन्तु
द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यतस्याक्रियास्वभावानतिवृत्तिः, पर्यायार्थिकगुणभावे
द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्स्यात्क्रियास्वभावातिवृत्तिरिति । शुभाशुभाश्रयपरिणामाभिमुखत्वादिन्द्रिय- 20
कपायाग्रतानां द्रव्यास्त्रयत्वं, भावास्त्रयः कर्मादान, तत्र पञ्चविंशतिक्रियाभिरास्त्रयति कर्मत्ये-
तदर्थमिन्द्रियकपायाग्रतानामुपादानम् ॥

वस्तुतस्तु कायबाह्मनसा क्रिया आस्त्रयस्तेषां गतीन्द्रियकपायलेइयायोगोपयोगज्ञान-
दर्शनचारिश्रवेदादिपरिणामवतो जीवस्य धर्मरूपत्वात्ते जीवात्मका, कायबाह्मन-प्रमत्तत्वा-
त्तत्वरूपा वा, एतदेवाभिप्रेत्याह—

पौद्गलिकोऽयम् । आत्मप्रदेशेषु कर्मप्राप्तिका क्रिया द्रव्याश्रयः, कर्मो-
पार्जननिदानाध्यवसायो भावाश्रयः ॥

प्रमादिकर्तृकप्राणवियोगजन्याश्रवो हिंसाश्रवः ॥

- प्रमादिकर्तृकेति । प्रमादिपुरुषकर्तृको यः प्राणवियोगस्तज्जन्याश्रवो हिंसाश्रव इत्यर्थः । कपायविकथेन्द्रियनिद्राऽऽसवैः प्रमादमुपगतः प्रमादी, तत्र षोडशविधाः कपायास्तत्परिणत आत्मा प्रमादी स्त्रीभक्तजनपदराजवृत्तान्तप्रतिबद्धा विकथा, रागद्वेषाविष्टचेताः स्त्र्यादिविक-
- 8 थापरिणतः प्रमादी, स्पर्शनादीन्द्रियद्वारकरागद्वेषसमासादितपरिणामविशेष आत्मा प्रमादी दर्शनावरणकर्म्मोदयजन्यपञ्चविधनिद्रापरिणामविशिष्ट आत्मा प्रमादी । आसवो मद्यं मधु-
धारशीघ्रमदिरादि, तदभ्यवहाराद्विह्वलतामुपेतः प्रमत्तः । प्रमादिकर्तृकः, प्रमत्तव्यापारजन्यः । प्राणाः पञ्चेन्द्रियाणि आयुःकायबाह्मनःप्राणापानाश्चेति द्रव्यपरिणामरूपा दशविधा यथासंभवं जीवेष्बवस्थिताः, तेषां वियोग आत्मनः पृथक्करणं, तज्जन्याश्रव इति भावः ।
- 10 प्राणिनः स्थितो निरवयवत्वेन पृथक्करणासम्भवात् प्राणवियोग इत्युक्तम्, तथा च प्राणवियो-
गपूर्वकः प्राणिवियोग इति तात्पर्यम् । न च प्राणानामात्मनोऽन्यत्वेन तद्वियोगे नात्मनः
किञ्चिद्भवतीत्यधर्माभाव इति वाच्यम्, जीवस्य तत्सम्बन्धिनः प्राणवियोगे दुःखोत्पाददर्श-
नात् । शरीरिणोऽन्यत्वेऽपि पुत्रकलत्रादिवियोगे सन्तापदर्शनात् । बन्धापेक्षया कथञ्चिच्छरी-
रशरीरिणोऽनन्यत्वाच्च । केवलं प्राणवियोगमात्रस्य हिंसात्वाभावात्प्रमादिपुरुषकर्तृकेत्युक्तम् ।
- 15 तथा च प्रमत्त एव हिंसको नाप्रमत्त इति प्रतिपादितम् । प्रमत्तो ह्याप्तागमनिरपेक्षो दूरो-
त्सारितपारमर्षसूत्रोद्देशः स्वच्छन्दप्रभावितकायादिवृत्तिरज्ञानबहुलः प्राणिप्राणापहारमवश्य-
न्तया करोति । तत्र सोऽयं प्राणवियोगो हिंसापरनामा द्रव्यभावभेदेन द्विविधः, अत्र चतु-
र्भेदाः, कदाचिद्द्रव्यतः प्राणातिपातो न भावतः, कदाचिद्भावतो न द्रव्यतः, कदाचिद्द्रव्यतो
भावतश्च । कदाचिच्च न द्रव्यतो न वा भावत इति । यो हि ज्ञानी श्राद्धः स्वीकृतजीवत्व-
- 20 तत्त्वः कर्मक्षपणार्थं प्रवृत्तचरणमम्पत् काञ्चिद्धर्मक्रियामधितिष्ठन् प्रबचनमावृभिरनुगृहीतः
पादन्यासमार्गावलोकितपिपीलिकादिमत्त्वः समुत्क्षिप्तं चरणमक्षेप्तुमसमर्थः कदाचित् पिपी-
लिकादेरुपरि पादं न्यस्यति, उत्क्रान्तप्राणश्च प्राणी भवति तदास्यात्यन्तशुद्धाशयस्य दयाद-
त्तावधानविमलचेतसः द्रव्यप्राणव्यपरोपणमात्राज्ञास्ति हिंसकत्वम् । द्वितीये व्याधस्य प्र-
स-
त्तस्याकृष्टधनुषो लक्ष्यभृगमुद्दिश्य विमार्जितशिलीमुखस्य कदाचिच्छरपातस्थानादपसृते सारश्ले-
25 चेतसोऽशुद्धत्वाद् द्रव्यतोऽविनष्टेष्वपि प्राणिषु व्याधस्य हिंसारूपेण परिणतत्वाद्भवत्येव भावतो
हिंसा । तृतीये तत्रैव भृगो यदा म्रियते तदा द्रव्यभावाभ्यां हिंसकत्वम् । चतुर्थे तु श्ले-
शीकरणवर्तिनस्त्रिद्वयाश्च, तेषां योगाभावेन द्रव्यभावहिंसाऽसंभवादतो द्वितीये तृतीय एव
कल्पे हिंसकत्वं न प्रथमचतुर्थयोरिति दिक् ॥

असत्याश्रवं लक्षयति—

अयथावद्वस्तुप्रवृत्तिजन्याश्रवोऽसत्याश्रवः ॥

अयथावदिति । अयथावद्वस्तुप्रवृत्तिर्नाम—ये पदार्था यथार्था न भवन्ति तेषु यथार्थ-
तया वाक्यायमनसां प्रवर्तनम्, तज्जन्य आश्रव इत्यर्थः । अत्र प्रवृत्तिग्रहणेन कायजन्यानां
पाणिनेत्रौष्ठपादाक्षवयवक्रियाणां अलीकानां परवञ्चनोपयुक्तानां, वाग्जन्यानां असद्वचनानां, 5
मनोजन्यानामसद्विचाराणाञ्च सङ्ग्रहः । ज्ञानग्रहणेन वचनग्रहणेन वाऽन्यतमस्य सङ्ग्रहः
स्यान्न तु सर्वेषाम् । नास्त्यात्मा, नास्ति परलोकः, इत्यादिवचनानि, इयामाकतम्बुलप्रमा-
णोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रप्रमाणो वा आदित्यवर्णो निष्क्रियो वाऽथमात्मेत्यादिवचनानि, अश्वं यो गां
प्रवीति गामश्वमेतादृशान्यपि वचनानि, हिंसापारुष्यारुन्दुदवचांसि च शास्त्रगर्हितत्वेनायथा-
वद्वस्तुविषयकाण्येवेति न क्वाप्यध्यामिरप्रशस्तार्थत्वादिति ॥

10

स्तेयाश्रवं निरूपयति—

स्वाम्यवितीर्णपदार्थस्वायत्तीकरणजन्याश्रवः स्तेयाश्रवः ।

स्वामीति । स्वामिनाऽवितीर्णानां पदार्थानां यत्स्वायत्तीकरणं तज्जन्याश्रव इत्यर्थः ।
स्वामिपदं जीवतीर्थं करगुरूणांमुपलक्षक, तेन स्वामिनाऽदत्तस्य तृणादेः, जीवेनादत्तस्य वा
पुष्पफलादेस्तीर्थं करप्रतिपिद्धस्याधार्मिकाहारादेः, गुरुभिरननुज्ञातभोग्यादीनामपि सङ्ग्रहः । 15
न चाष्टविधं कर्मान्येनादत्तं ग्रहीतुः स्तेयस्य स्यादिति वाच्यम्, दानादानप्रवृत्तिनिवृत्तियोग्य-
वस्तुष्वेव तदुपपत्त्या कर्मण्यसम्भवात् । अन्यथा स्वाम्यवितीर्णेतिपदस्य वैयर्थ्योपपत्तेः, कर्मणः
सूक्ष्मत्वेन करादिना भ्रष्टणविसर्जनासम्भवाच्च । न च कथं तर्हि शुभाशुभकर्मणामादानं सङ्ग-
च्छत इति वाच्यम्, शरीराहारशब्दादिविषयेषु रागद्वेषादिपरिणामेन कर्मवन्धनयैवाऽऽदान-
रूपत्वात् । न च नित्यकर्मवन्धप्रसङ्ग इति वाच्यम्, गुस्यादिभिस्सवरणान् । स्वामिनेति पदेन 20
केनाप्यपरिगृहीतस्य ग्रहणं स्तेयमिति व्युदस्तं, अपरिगृहीतस्य शास्त्रेणानुज्ञातस्य पदार्थस्य
ग्रहणे शासने स्तेयत्वानुक्तेः, ननु शास्त्रस्य परत्वाभावात् परप्रदत्तानेपणीयादेर्ग्रहणे कथं
स्तेयत्वमिति चेन्मेवम्, शास्त्रं हि ज्ञानमात्मपरिणामविशेषः, परिणामपरिणामिनोरभेदेन च
शास्त्रस्यापि परत्वं निष्पत्युद्भवेव ॥

- १. आदानं हि प्रायश्चित्तद्वयविषयतादृश्यैकदेशविषयं, ननु निमित्तद्वयविषय, वदणपारणमोयव
वादपुत्रस्तन्महर्षि इत्यं शरीराणि च य ५ १, तद्दत्ता च जीवा ननु धर्मादयोऽविषयपुत्रस्य वा इति भावः ॥

अमहाश्रवमाह—

सति वेदोदये औदारिकवैक्रियशरीरसंयोगादिजन्याश्रवोऽब्रह्माश्रवः ॥

सति वेदोदय इति । वेदोदये सति औदारिकवैक्रियशरीरसंयोगादिजन्यत्वे सति
 आश्रवत्वं लक्षणम् । आदिना पारस्परिकेक्षणवचनचिन्तनानां ग्रहणम् । वेदमोहोदयविरहि-
 5 सेनानुष्ठितवन्दनादिकालीनशरीरसंयोगस्यास्रवनिमित्तत्वाभावसूचनाय वेदोदये सतीति । वैव-
 मैथुनाश्रवसमहाय वैक्रियेति । मानुषाद्यस्रवसमहायौदारिकेति । मैथुनस्य स्त्रीपुंयोग एव
 प्रचुरप्रयोगात् कर्मप्रयुक्तपुरुषद्वयादिविलक्षणसंयोगजन्याश्रवेऽप्यभिस्स्यादिति मैथुनशब्दं
 विहाय सामान्यतः शरीरसंयोग एवोक्तः । तेन स्त्रीपुंसयोः पुरुषयोः स्त्रियोश्च संयोगस्य
 विलक्षणस्य लाभः । अत्र वेदोदयवतोऽपि सतोऽन्यथा पुरुषादिसंयोगेऽब्रह्माश्रवप्रसङ्गवार-
 10 नाय वेदोदये सतीत्यस्य वेदोदयप्रयुक्तत्वमर्थः, अन्वयश्चास्य संयोगे, उक्तसंयोगस्य वेदो-
 दयप्रयुक्तत्वाभावात् दोषः । न चैकस्य हस्तादिसघट्टनादितोऽब्रह्माश्रवो न स्यादिति वा-
 च्यम्, स्त्रीपुंसयो रत्यर्थे संयोगे परस्परकृतस्पर्शाभिमानादिवात्रापि करादिसघट्टनात् स्पर्शा-
 भिमानस्य तुल्यत्वात् । यथैकस्यापि पिशाचवशीकृतत्वात्सद्वितीयत्वं तथैकस्यापि वेदमोहो-
 दयाविष्कृतकामपिशाचवशीकृतत्वात्सद्वितीयत्वसिद्धेः ॥

15 अथ परिग्रहाश्रवमाख्याति—

द्रव्यादिविषयाभिकाङ्क्षाजन्याश्रवः परिग्रहाश्रवः । इत्यत्रतपञ्चकाश्रवः ॥

द्रव्यादीति । बाह्यानां चेतनाचेतनानां रागादीनामाभ्यन्तराणामुपधीनां च सरक्षणार्जन-
 संस्कारादिलक्षणव्यापृतिर्द्रव्यादिविषयाभिकाङ्क्षा लोभपरिणतिरूपा विवेकभ्रंशिका तज्जन्या-
 श्रव इत्यर्थः । तत्र बाह्यो विषयो बास्तुक्षेत्रधनधान्यशय्यामनयानकुप्यद्विचतुःपाङ्गाण्डादिः,
 20 आभ्यन्तरश्च रागद्वेषजोभमानमायालोभमिभ्यादर्शनहास्यरत्यरतिभयशोकगुगुप्सावेदाख्य-
 श्रतुर्दशविधः, आदिनोपधीनां ग्रहणम् । न च यथाऽऽप्यात्मिकरागादौ जीवपरिणामस्वरूपे
 सङ्गः परिग्रह इत्युच्यते तथैव ज्ञानदर्शनचारित्र्येऽपि सङ्गः परिग्रहः स्यादिति वाच्यम्
 ज्ञानदर्शनचारित्र्यवतोऽप्रमत्तस्य मोहाभावेन परिग्रहासम्भवात्, ज्ञानादीनामहेयत्वेनात्मस्वभा-
 वानतिवृत्त्याऽपरिग्रहत्वाच्च । कर्मोदयतन्त्रत्वेन रागादीनामनात्मस्वभावत्वात् । शास्त्रसम्मतो
 25 पारिग्रोपयोग्युपपिज्ञाप्याहारादिषु काङ्क्षाया आश्रवाहेतुत्वेन रागद्वेषमोहाभिप्रायकमभीतिपदम् ।
 द्रव्यपदं द्रव्यक्षेत्रबालाभावात्मकचतुर्विधपरिग्रहसूचकम् । इमे हिंसायाश्च विभागवाक्येऽ
 प्रतपञ्चकपदयोऽप्या इत्याहेतीति ॥

अधुना कायाश्रवमाह—

शरीरचेष्टाजन्याश्रवः कायाश्रवः ॥

शरीरेति । शरीरपदमौदारिकादिकायसप्तकान्यतमपरं यथौदारिककाययोग औदारिकमिश्रकाययोगो वैक्रियकाययोगो वैक्रियमिश्रकाययोग आहारककाययोग आहारकमिश्रकाययोगः कर्मणकाययोगः, तत्र प्रथमद्वितीयौ तिर्यङ्मनुष्याणामेव, केवलिसमुद्भातकाले 5 चाणः प्रथमाष्टमसमययोरिष्टः, द्वितीयः केवलिसमुद्भाते द्वितीयपष्ठसप्तमसमयेषु, तृतीयो नारकदेवानां तिर्यङ्मनुष्याणाञ्च विभूतिप्राप्तानाम्, चतुर्थ औदारिकेण सह ग्रहणकाले, देवनारकयोस्त्वपर्याप्तावस्थायाम् कर्मणेन सह, पञ्चम ऋद्धिप्राप्तस्य साधोरेव, पष्ठ औदारिकेण सह ग्रहणकाले, सप्तमः पुनर्विग्रहसमापत्तौ केवलिसमुद्भाते वा त्रिचतुर्थपञ्चमसमयेषु भवति । तत्र यथासम्भवमेभिर्जन्याश्रवः कायाश्रव इति भावः ॥ 10

अथ वागाश्रवं प्रतिपादयति—

वाक्क्रियाजनिताश्रवो वागाश्रवः ॥

वागिति । शरीरनामकर्मोद्घाटीर्यान्तरायक्षयोपशमादिनिमित्तकाभ्यन्तरवाग्लब्धिसा-
न्निध्ये सति वाक्परिणामागिमुरस्थात्मनो वाग्वर्गणालम्बनापेक्षप्रदेशपरिरिपन्दप्रभवाश्रव
इत्यर्थः । तत्र वाग्योगश्चतुर्धा सत्यो यथा पापाद्विरमणीयमिति, असत्यो यथा पापं नाम 15
नास्ति किञ्चिदिति, सत्यानृतो यथा इमा गावश्चरन्तीति, अत्र पुंसामपि सम्भवात्, अस-
त्यामृषा यथा हे देवदत्त ! प्रामं गच्छेत्यादि ॥

सम्प्रति मनआश्रवं प्ररूपयति—

मनश्चेष्टाजन्याश्रवो मनआश्रवः । इति योगत्रिकाश्रवः ॥

मनश्चेष्टेति । वीर्यान्तरायानिन्द्रियावरणक्षयोपशमादिमनोलब्धिसन्निधाने मनोवर्गणा- 20
लम्बनापेक्षपरिणामोन्मुखात्मप्रदेशपरिरिपन्दप्रसूताश्रव इत्यर्थः । तत्रैकेन्द्रियाणां काययोगो
वाङ्मनोव्यापाराभावान्, द्वित्रिचतुरिन्द्रियासन्निपञ्चेन्द्रियाणां कायवाग्योगौ, संक्षिपञ्चेन्द्रि-

१. वैक्रियमिधं औदारिकेण कर्मणेन वा सह भवति, तत्र कर्मणेन मिधं देवनारकणामपर्याप्तावस्थायाम् प्रथमसमयादनन्तरं, पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्याणाञ्च वैक्रियलब्धिमतां वैक्रियारम्भकाले वैक्रियपरित्यागकाले वा औदारिकेण मिधमिति भावः ॥ २. सिद्धप्रयोजनस्य चतुर्दशपूर्वविद् आहारकं परित्यज्य औदारिकमुपादान-
स्याऽऽहारकं प्रारम्भमाणस्य वा भवतीति भावः ॥

याणां मनोवाक्काययोगाः, उपशान्तकपायक्षीणमोहयोश्च मनोवाक्काययोगाः प्रथमन्तरेण केवलिनो वाक्काययोगौ इत्येवं यथासम्भवं समुदिताः कायादयः कचित् क्रियाहेतवः कचिच्चैकैका अपीति बोध्यम् । एत एव विभागवाक्ये योगत्रिकपदवाच्या इत्यभिप्रायेणाह इतीति ॥

अथेन्द्रियकपायाग्रतैः संकीर्णांशुद्धा वा क्रिया एकास्त्रवत्वं प्रतिपद्यन्ते ताश्चात्मनः

- 5 समिध्यात्वकपायकर्मणः क्रियारूपाः परिणामाः पञ्चविंशतिरेवेति ताः क्रमेण व्याचिख्यासुराद्यां कायिकीनामक्रियामाह—

अनुपरतानुपयुक्तभेदभिन्ना कायजन्यचेष्टा कायिकी ॥

अनुपरतेति । कायेन निर्वृत्ता क्रिया कायिकी, साऽनुपरतानुपयुक्तभेदतो द्विधा, अनुपरतकायिकी नाम प्रदुष्टमिध्यादृष्ट्यादेः बाह्यमनोनिरपेक्षा पराभिभवाद्यात्मककायोद्यमक्रिया,

- 10 स्वामी त्वविरतमिध्यादृष्ट्यादिः, अनुपयुक्तकायिकी नाम प्रमत्तसंयतस्य सुबहुप्रकाराऽनेककर्तव्यतारूपा दुष्प्रयोगकायक्रिया, अस्या अधिकार्येनुपयुक्तसंयत इति भावः ॥

आधिकरणिकीमाह—

संयोजननिर्वर्तनभेदभिन्ना नरकादिप्राप्तिहेतुर्विपशस्त्रादिद्रव्यजनिता चेष्टा आधिकरणिकी ॥

- 15 संयोजनेति । अधिक्रियते येनाऽऽत्मा दुर्गतिप्रस्थानं प्रति तदधिकरणं परोपघातिकूटगलपाशादिद्रव्यजातं, तेन निर्वृत्ताऽऽधिकरणिकी, द्विविधा सा संयोजननिर्वर्तनभेदात् । संयोजनं विपगरुहलकूटधनुर्धामिमुष्ट्यादीनां सम्बन्धनम् । निर्वर्तनं मूलोत्तरगुणभेदात् द्विधा । तत्र मूलगुणनिर्वर्तनं, पञ्चानामौदारिकादिशरीराणां मूलतो निष्पादनं, उत्तरगुणनिर्वर्तनन्तु पाणिपादाद्यवयवकरणम् । अथवाऽसिंशक्तितोमरादीनामादित एव करणं मूलगुणनिर्वर्तनम् । तेषामेव पानोब्धलीकरणपरिवारादिसंपादनमुत्तरगुणनिर्वर्तनम् । विपशस्त्रादिद्रव्यजनितेति पदं द्रव्याद्रव्येषु वा जनितेति विग्रहभेदेन संयोजननिर्वर्तनार्थवर्णनपरमेवेति बोध्यम् । नवमगुणस्थानं यावद्भवत्येषा क्रिया ॥

प्रादोषिकी क्रियामाह—

१. कायिकयां सत्यामवदमधिकरणिकी, कायस्याप्यधिकरणत्वात्, तस्या अपि कायिक्याः प्रद्वेषमन्तरेणासंभवेन प्राद्वेषिक्याऽपि सह परस्परमविनाभाव, पारितोषनिक्यास्तरवे निगूणामाद्यानामवश्यंभावः, एवं प्राणतिपातिक्यास्तरवे चतसृणामवश्यंभावात् विज्ञेयः । तत्र कस्यापि जावस्यायत्रिक्रियत्वं कस्याप्यायत्रु क्रियत्वं कस्यापि च पञ्चक्रियत्वं आम्ह्यम् ॥

जीवाजीवविषयकद्वेपजनकक्रिया प्रादोषिकी ॥

जीवाजीवेति । प्रकृत्यो दोषः प्रदोषः क्रोधादिस्तत्र भवा, सा द्विविधा जीवप्रादोषिकी, अजीवप्रादोषिकी चेति, आद्या पुत्रकलत्रादिस्वपरजनविषया, द्वितीया क्रोधोत्पत्तिनिमित्त-
भूतस्थानुकण्टकटपचञ्चलशर्करादिगोचरेति भावः, आनन्दमगुणस्थानमेवा । अस्या एव
प्रादोषिकीत्यपि नामान्तरमेतत्सूचनायैव मूले क्रोधेत्यनुक्त्वा द्वेपपदोपादानम् ॥ 5

पारितापनिकीं वक्ति—

स्वपरसन्तापहेतुः क्रिया पारितापनिकी ॥

स्वपरेति । इयमपि स्वपरपरितापहेतुकत्वेन द्विविधा । तत्र स्वहस्तेन परहस्तेन वा
पुत्रकलत्रादिवियोगदुःखभारातिपीडितस्यात्मनस्ताडनशिरस्कोटनादिना स्वपारितापनिकी ।
पुत्रशिष्यादिताडनादिना तु परपारितापनिकी, एषा चानिष्टृत्तिग्रावरगुणस्थानं यावत् ॥ 10

प्राणातिपातिकीं निरूपयति—

स्वपरप्राणवियोगप्रयोजिका क्रिया प्राणातिपातिकी ॥

स्वपरेति । प्राणातिपातः प्राणिविनाशनं तत्प्रधाना क्रिया प्राणातिपातिकी । सा द्विविधा
स्वहस्तेन परहस्तेन च, गिरिशिखरपातजलज्वलनप्रवेशशस्त्रपाटनप्रभृतेः स्वपरहस्ताभ्या-
मात्मविषयकरणकारणे । मोहलोभक्रोधादिष्टैः परस्य स्वपरहस्तप्राणच्यावनमिति । आपञ्चम- 15
गुणस्थानं यावदियम् ॥

आरम्भिकीमाषटे—

जीवाजीवमेदभिन्ना जीवाजीवघातात्मिका चेष्टाऽऽरम्भिकी ॥

जीवाजीवेति । आरम्भः पृथिव्यादिकायोपघातलभ्रणः शुष्कमृणादिच्छेदलोपनादिवर्धा
तत्र भवा क्रियाऽऽरम्भिकी । जीवेतरविषयेयम् । जीवमाश्रय जीवेन स्वपरहस्तादिना अजी- 20
वेन दण्डादिना योऽयं घातः प्राणवियोगरूपः, तथाऽजीवम्यालेख्यादौ स्यापनायात्मकचेतना-
विमुक्तस्य जीवेन स्वरूपेणाजीवेन दण्डशस्त्रादिरूपेण योऽयं घातः—विनाशस्तदात्मिका
क्रियेत्यर्थः । आपञ्चगुणस्थानमेवा ॥

१ आरम्भिकीगते पारिमर्शिकप्रत्ययमत्तत्वात्, अस्वरूपेऽन्वारम्भिको इत्यर्थः, आरम्भिकगते
नियमेन मायाप्रत्ययिकी स्यात्, कैरीत्येन तु न नियमः । आरम्भिकीगते विषयगतप्रत्ययविषय
प्रत्याख्यानिश्चयेन नियमः, कैरीत्येन तु नियमः ॥

पारिग्रहिकीमभिधत्ते—

जीवाजीवविपयिणी मूर्च्छानिर्वृत्ता क्रिया पारिग्रहिकी ॥

जीवाजीवेति । जीवाजीवविपयकमूर्च्छानिर्वृत्तक्रियात्वं लक्षणम् । विविधोपायैरर्थोपा-
र्जनरक्षणमूर्च्छापरिणामः परिग्रहस्तत्र भवा पारिग्रहिकी । इयञ्च जीवाजीवभेदेन द्विविधा ।

5 ओपञ्चममसौ ॥

मायाप्रत्ययिकीमभिधत्ते—

मोक्षसाधनेषु मायाप्रधाना प्रवृत्तिर्मायाप्रत्ययिकी ॥

मोक्षसाधनेति । मोक्षसाधनविपयकमायिकप्रवृत्तित्वं लक्षणम् । मोक्षसाधनेषु ज्ञाना-
दियु स्वपरबन्धनाभिलाषुकस्य या मायाहेतुका चेष्टा सेत्यर्थः । सप्तमगुणस्थानं यावदियम् ॥

10 मिध्यादर्शनप्रत्ययिकीमाह—

अभिगृहीतानभिगृहीतभेदभिन्ना अयथार्थवस्तुभ्रद्धानहेतुकव्यापार-
वती क्रिया मिध्यादर्शनप्रत्ययिकी ॥

अभिगृहीतेति । मिध्यादर्शनं विपरीततत्त्वप्रतिपत्तिरूपं प्रत्ययः कारणमस्या इति
विग्रहः । तत्राभिगृहीता जीवादीनां हीनाधिकपरिमाणादिप्रख्यापकदर्शनानुमन्तुरूपविपयिणी,
15 अनभिगृहीता कुट्टिमताविश्वस्तजीवविपयिणी, अभिगृहीतभिन्नत्वबोधकेनानभिगृहीतपदेन
तृतीया सन्निधापि ग्राह्या, सा च शाल्लैकाद्यक्षरविपयकसंशयप्रभवा । अयथावद्वस्तुभ्रद्धानमे-
व हेतुर्यस्य व्यापारस्य तादृशव्यापारवती तादृशव्यापाराभिन्नव्यापारप्रयोजिका या क्रिया
अनुमोदनाध्यात्मिका सेत्यर्थः । विपरीततत्त्वप्रतिपत्त्यादौ हि अनुमोदनादिकं अयथार्थवस्तु-
भ्रद्धानवानेव करोति कारयति चेति भावः । आहृतीयमसौ ॥

। २

20 अप्रत्याख्यानिकीमाह—

जीवाजीवविपयिणी विरत्यभावानुकूला क्रियाऽप्रत्याख्यानिकी ॥

जीवाजीवेति । सयमविघातकारिण्यादीनां न प्रत्याख्यानं परिहृत्य यस्या साऽप्रत्या-

१. पारिग्रहिकीमसौ आरम्भिकीमायाप्रत्ययिकीरनियमनं सत्त्वम्, मिध्यादर्शनप्रत्ययिकीप्रत्याख्या-
निकीरनियमः । यस्य च मायाप्रत्ययिकी तस्य मिध्यादर्शनप्रत्ययिकी, अप्रत्याख्यानिकी स्यात्तथा ।
अनयोध सत्त्व मायाप्रत्ययिकी नियमतो वर्तते । अप्रत्याख्यानिकीमसौ तु मिध्यादर्शनप्रत्ययिकी एवा-
नियमो बोध्यः ॥ २ इयमग्रमसौ कदाचिन्निवचनमातिन्मरक्षणार्थं भवति, न बोधका इति ॥

ख्यानिकी । जीवः प्राणी, अजीवो जीवेतरस्तौ विषयौ यस्याः सा, विरत्यभावोऽप्रत्याख्यातपापकर्मणस्तदनुकूला क्रियाऽप्रत्याख्यानिकीत्यर्थः । संयमघातिकर्मोदयवशान्निवृत्त्यभावानुकूलक्रियेति भावः । चतुर्थगुणस्थानं यावदेपा ॥

दृष्टिकीं निरूपयति—

प्रमादिनो जीवाजीवविषयदर्शनादरात्मिका क्रिया दृष्टिकी ॥

5

प्रमादिन इति । दृष्टिरेव दृष्टिकी, रागादिकलुपितस्य जीवाजीवावलोकनम् । जीवाजीवास्तुरङ्गस्यन्दनप्रभृतयस्तद्विषयकं यदर्शनं तज्जादरात्मिका प्रमादिनः क्रियेत्यर्थः । प्रमादिन इतिपदेनाप्रमादिकर्तृकदर्शनादरस्य न्युदासः, तथा च प्रमादप्रयुक्तजीवाजीवविषयकदर्शनादरक्रियात्वं लक्षणम् । न चेन्द्रियाश्रये गतार्थत्वादस्याः पृथग्ग्रहणं निरर्थकमिति वाच्यम्, 'पूर्वत्रेन्द्रियविज्ञानग्रहणात्, इह तु तत्पूर्वकपरिस्पन्दग्रहणादवोपात् । पञ्चगुण- 10 स्थानं यावदसौ ॥

स्पृष्टिकीमभिधाति—

सदोपस्य जीवाजीवविषयकं स्पर्शनं स्पृष्टिकी ॥

सदोपस्येति । प्रमादिन इत्यर्थः । रागद्वेषमोहाकुलितचेतसो योपिदाद्यङ्गस्पर्शनक्रियेत्यर्थः । दोषप्रयुक्तजीवाजीवसम्बन्धिस्पर्शनक्रियात्वं लक्षणम् । दोषप्रयुक्तव्यविशेषकृत्यं 15 प्राग्बत् । आपद्यमसौ ॥

प्रातीत्यिकीमाख्याति—

प्रमादात् प्राक्स्वीकृतपापोपादानकारणजन्यक्रिया प्रातीत्यिकी ॥

प्रमादादिति । प्रातीत्य पूर्वपापोपादानकारणमधिकरणभाषित्य निष्पन्ना क्रिया । प्रमादप्रयुक्तप्राक्स्वीकृतपापोपादानकारणजन्यक्रियात्वं लक्षणम् । आपद्यममियम् ॥ 20

सामन्तोपनिपातिकीमाह—

कारुण्यवीरयीभत्सादिरसप्रयोक्तृणां प्रेक्षकाणाञ्च सानुरागिणां नाट्यादिजन्या क्रिया सामन्तोपनिपातिकी ॥

कारुण्येति । नैकविधनाटकादिषु कारुण्यादिरसप्रयोक्तृणां नाट्यादिबर्तृणां, अनुरागेण प्रेक्षकाणाञ्च नाट्यादिजन्या क्रिया, स्त्रीपुरुषपशुसम्पातदेशेऽन्तर्मलेत्सर्गकरणं वा, स्वकीये 25

भ्रातृपुत्रशिष्यादौ, अजीवे स्वप्रतिमादौ समन्ततः सर्वदिग्भ्य आगत्य स्तुतिकारकलोकैः
स्तूयमाने या तुष्टिः प्रमोदः सा पुनः सामन्तोपनिपातिकीत्यर्थः । समन्तात्सर्वत उपनिपत-
नमुपनिपात आगमनं रुपादीना सपात्यसत्त्वानां वा यत्र देशे भोजनादौ वा स सामन्तोप-
निपातस्तत्र भवा क्रिया सामन्तोपनिपातिकी । आपञ्चममेपा ॥

5 नैःशस्त्रिकी लक्ष्यति—

यन्त्रादिकरणकजलनिस्सारणधनुरादिकरणकशरादिमोचनान्यतर—
रूपा क्रिया नैःशस्त्रिकी ॥

यन्त्रादीति । राजाद्यनुष्ठया यन्त्रादिद्वारा कूपादिभ्यो जलादीना निष्कासनं, धनुरादि
द्वारा वा शरादीनां मोचनमित्यर्थः । मनुष्यादीनामिष्टकाशकलादीनाञ्च यन्त्रादिभिः कोट्टा-
10 दिरक्षार्थादिविधीयमानतथाविधदार्वादिनिष्पादितैर्गोफणादिभिश्च निसर्जनं मोचनं नैःशस्त्रिकी
नैःसृष्टिकीत्यपरनाम्नी क्रियेत्यर्थः । आपञ्चमं भवत्येपा ॥

स्वाहस्तिकीमाह—

सेवकयोग्यकर्मणां क्रोधादिना स्वेनैव करणं स्वाहस्तिकी ॥

सेवकयोग्येति । क्रोधादिना गाढाभिमानादिनाऽन्यपुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्यक्रियायाः स्वेनैव
15 करणम्, जीवाजीवाभ्या जीवस्य मारणं, स्वहस्तेन जीवाजीवयोस्ताडनं वा, स्वाहस्तिकी-
त्यर्थः । आपञ्चममेपा ॥

आज्ञापनिकीमाचष्टे—

अर्हदाज्ञोच्छृङ्खनेन जीवादिपदार्थनिरूपणजीवाजीवान्यतरविषयक-
साधद्याज्ञाप्रयोजकक्रियान्यतररूपाऽऽज्ञापनिकी ॥

20 अर्हदिति । भगवदर्हत्प्रणीताज्ञोच्छृङ्खनेन स्वमनीषया जीवादिपदार्थानां निरूपणम्, जीवस्य
वाऽजीवस्य वा साधयेष्वाज्ञापनम् । अर्हत्प्रणीताज्ञानिरपेक्षस्वातंत्र्यप्रयुक्तपदार्थनिरूपणजीवा-
जीवान्यतरविषयकसाधद्याज्ञापनान्यतरत्वे सति क्रियात्व लक्षणम् । अस्या एव न नयन-
क्रिया आनयनिकीति च नामान्तरम् । पञ्चमगुणस्थान यावदेपा । आद्यपक्षे तु प्रथममेव ॥

विदारणिकीमाह—

25 पराऽऽचरिताप्रकाशनीयसाधद्यप्रकाशकरणं विदारणिकी ॥

पराऽऽचरितेति । परैराचरितानामप्रकाशनीयानां सावधानां प्रकाशकरणमित्यर्थः । जीवा-
नामसङ्क्रिण्णैरीदृशस्त्वं तादृशस्त्वमित्येवं वर्णनं, अजीवानां वेदशमेतदिति प्रतारणबुद्ध्या
भजनमित्यपि विदारणिकी । पञ्चगुणस्थानं यावदसौ ॥

अनाभोगप्रत्ययिकीं निरूपयति—

अनवेक्षितासंमार्जितप्रदेशे शरीरोपकरणनिक्षेपोऽनाभोगप्रत्ययिकी ॥ 5

अनवेक्षितेति । अनवलोकिते रजोहरणेनाप्रमार्जिते देशे शरीराणां गमनागमनोलङ्घ-
नादिभिरुपकरणानामुपध्यादीनाञ्च निक्षेपणं स्थापनमित्यर्थः । आभोग उपयोगस्तद्विपरी-
तोऽनाभोगस्तेनोपलक्षिता क्रियाऽप्यनाभोगा न चिद्यते वाऽऽभोगो यस्या सा अनाभोगा
क्रिया, आद्यादशमसौ ॥

अनवकाङ्क्षप्रत्ययिकीमाह—

10

जिनोदितकर्तृव्यविधिषु प्रमादादनादरकरणमनवकाङ्क्षप्रत्ययिकी ॥

जिनोदितेति । अवकाङ्क्षा स्वपरयोरपेक्षणं सा न भवतीत्यनवकाङ्क्षा सा प्रत्ययः कारणं
यस्याऽसाऽनवकाङ्क्षप्रत्यया सैवानवकाङ्क्षप्रत्ययिकी, जिनोक्तकर्तृव्येषु विधिषु प्रमादादिहपर-
लोकापेक्षयाऽनादरकरणमित्यर्थः । प्रमादप्रयुक्तजिनविहितकर्तृव्यविधिविषयकानादरक्रियात्वं
लक्षणार्थः । इहलोके परलोके च यानि विरुद्धानि तानि यो भजते तस्यापीयं क्रिया कथि- 15
तेति धोष्यम् । पष्ठं यावदियम् ॥

प्रायोगिकीमाचष्टे—

आर्त्तरौद्रध्यानानुकूला तीर्थकृद्विगर्हितभापणात्मिका प्रमादगमना-
त्मिका च क्रिया प्रायोगिकी ॥

आर्त्तेति । प्रयोगस्य—भावनवल्गनादिकायव्यापारहिंस्ररूपानृतभापणादिवाग्व्यापा- 20
रामिद्वेहेर्ष्याभिमानादिमनोव्यापाररूपस्य करणं प्रायोगिकी । आर्त्तरौद्रध्यानानुकूलेति
मनोव्यापारः, तीर्थकृद्विगर्हितभापणात्मिकेति वाग्व्यापारः, प्रमादगमनात्मिकेति कायव्या-
पारः सूचितः । आपञ्चमभियम् ॥

सामुदायिकीं निरूपयति—

इन्द्रियस्य देशोपघातकारिसर्वोपघातकार्यन्यतररूपा क्रिया सामु- 25
दायिकी ॥

इन्द्रियस्येति । इन्द्रियसम्बन्धिदेशविघातकारिसर्वविघातकारिक्रियात्वं लक्षणम् । अस्याः समादानक्रियेत्यपि नामान्तरम् । यावत्पञ्चमगुणस्थानमेवा ॥

प्रेमप्रत्ययिकीं लक्षयति—

पररागोदयहेतुः क्रिया प्रेमप्रत्ययिकी ॥

- 5 पररागेति । येन वाग्व्यापारेण परस्य रागोदयस्ता क्रियेत्यर्थः, प्रेमोत्पादकवाणीव्यवहारो वा प्रेमप्रत्ययिकी क्रिया । पष्ठगुणस्थानं यावदियम् ॥

द्वेषप्रत्ययिकीमभिधत्ते—

क्रोधमानोदयहेतुः क्रिया द्वेषप्रत्ययिकी ॥

क्रोधेति । स्वस्य परस्य वा क्रोधमानयोरुत्पादिका क्रियेत्यर्थः । आपष्टं भयत्येवा ॥

- 10 ईर्यापथिकीमाख्याति—

अप्रमत्तसंयतस्य वीतरागच्छद्ग्रस्थस्य वा सोपयोगं गमनादिकं कुर्वतो या सूक्ष्मक्रिया सेर्यापथिकी । इति क्रियापञ्चविंशतिः ॥

समाप्तमाश्रयतत्त्वम् ॥

- 15 अप्रमत्तसंयतस्येति । ईरणमीर्या गमनं सैव पन्था मार्गो यस्य तदीर्यापथं, गमनादिव द्वारकं कर्म, तस्य बध्यमानस्य वेद्यमानस्य वा निमित्तभूता या क्रिया सा निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारादीर्यापथिकी क्रिया । सा च केवलयोगप्रत्ययबन्धरूपा । शैलेइयवस्थाऽर्वाग्वर्तिकेवलितानां छद्ग्रस्थवीतरागाणाञ्च भवतीति भावः । इयञ्च सयोगिगुणस्थानं यावद्भवति, इमा एव विभागवाक्ये क्रियापञ्चविंशतिपदेनोक्ता इत्याहेतीति । एतासु प्रेमद्वेषप्रत्ययक्रियास्थाने सम्यक्त्वमिध्यात्वक्रिये तत्त्वार्थभाष्यकारेणोक्ते, तयोश्च या शुद्धमिध्यात्वमोहदलिका-
- 20 नुभवप्रवृत्तप्रशमादिलिङ्गगम्यजीवादिपदार्थविषयकध्वाररूपा, जिनसिद्धगुरूपाध्याययतिजनयोग्यपुष्पधूपप्रदीपचामरातपत्रनमस्कारवस्त्राभरणान्नपानशय्यादानाद्यनेकवैद्यावृत्त्यामिव्यङ्ग्या, शुद्धमम्यक्त्वादिभावसंवर्धनहेतुर्देवादिजन्मसद्वेद्यबन्धकारणं सम्यक्त्वक्रिया । सा च सामान्येन सरागजीवस्यामिकत्वात् प्रेमप्रत्ययिकीत्युक्ता । मिध्यात्वक्रिया च सम्यक्त्वक्रिया विपरीताऽभिगृहीताभिनिविष्टादिमिध्यादृष्टिस्त्रामिहत्वेनात्र द्वेषप्रत्ययिकीति प्रोक्तेति ध्येयम् ।
- 25 सोऽयमाश्रयः सरस्तुल्यस्यात्मनः परिणामविशेषः कर्मोदकप्रवेशे रन्ध्रे तत्र प्राणातिपातादिनि-

वृत्त्यादयः सत्यादयोऽपरिमहत्त्व धर्मध्यानादयश्च शुभा आत्मवा* द्विचत्वारिंशद्विधस्य पुण्यस्य,
तत्प्रत्यनीकाश्चाशुभाभवा द्व्यशीतिविधस्य पापस्य भवन्ति । क्रियानिरूपण निगमयतीतीति ॥

आत्मवतस्त्व समासतो निरूपितमित्याशयेनाह समाप्तमिति ॥

इति तपोगच्छउनभोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारध्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा चिनिर्मितस्य 5
तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञाया न्यायप्रकाशव्याख्यायामात्मवन्निरूपणो
नाम षष्ठ किरणस्समाप्त ॥

अथ सप्तमः किरणः ।

इत्थ सक्षेपतो द्वाचत्वारिंशद्विधानाश्रयानाख्याय कर्मग्रहणकारणभूताश्रवस्य प्रतिद्वन्द्वि-
भूतसपूर्वकर्मप्रवेशनिषेधफलकं सवर लक्षणप्रकाराभ्यामभिधातु तल्लक्षणमाचष्टे— 10

समित्यादिभिः कर्मनिरोधः संवरः ॥

समित्यादिभिरिति । समितिर्बन्धयमाणस्वरूपा सैवादिष्येपा गुप्तिपरीषदादीना तैरुपायै
कर्मणामागन्तुकाना यो निरोधो निवारण स सवर इत्यर्थः । उपात्तकर्मणा प्रभवस्तु तपसा
विपाकेन वा भवति । नन्यासवनिरोधो हि संवर*, उक्तञ्च 'आत्मवनिरोध संवर' (५-१)
इति, आत्मवाक्षेत्रेन्द्रियकपायादिरूपा न कर्मात्मकास्तथा च कथं कर्मनिरोधस्सवर उच्यत इति 15
चेत्सत्यम्, कर्मागमनिमित्त आश्रवे निरुद्धे तत्पूर्वकस्यानेकदु गरीजजनकस्य कर्मणोऽपि
स्थगनात्कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया तत्र प्रयोग्योपचारान्तयोत्तेरविरोधात् । प्रयोजक-
स्यैव वाऽऽश्रवनिरोधस्यात्र प्रयोग्योपचारतः कर्मनिरोधस्योक्ते । विनोपचार निरुद्धत्वेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या वा कर्मनिरोधपदेनाश्रवनिरोधस्यैव प्राप्ते । तथानभिधानन्तु कर्मनिरोधस्या
श्रवनिरोधप्रयुक्तत्वसूचनाय । एव समित्यादयोऽप्याश्रवनिरोधे हेतुत्वेन सवरशब्दवाच्या 20
भवन्ति । प्रायश्चेष्टारूपत्वात्समितयोऽपि गुप्तिविशेषा एव । चेष्टा हि कायवाहमनोव्यापार,
तत्रैर्यादाननिश्चेपोत्सर्गा कायव्यापारे, पण्णा मनोव्यापार वाग्व्यापारे च भाषाऽन्नगता
भवति । सुखबोधार्थमेव समिते पृथगुपादानम् । तत्र रागद्वेषपरिणामात्मकार्त्तरौद्राप्यव-
सायान्निवृत्त्येदिकामुष्मिक्विषयेषु निराकृताभिलाषस्य पुनो मनसो गुप्तत्वेन रागादिप्रत्यय
कर्म नाग्नोप्यति, अग्निवादिबचनेषु वाग्व्यापारविरतस्य यथा शान्ति वाग्व्यवहरतो वाचो 25
गुप्तत्वान्नाप्रियवचनादिहेतुक कर्माग्नोप्यति तथा वायोमर्गमान परित्यक्तहिंसादिदोष-
विषयकक्रियाकलापकस्य समयविहितत्रियानुष्ठायिन कायस्य गुप्तत्वाद्वाहनवत्गानानवलोकि
तमूचक्रमणादिनिमित्त न कर्माग्नोप्यति । क्षमामाद्वार्जवशौचैर्यतिषर्म्मः क्रोधमानमायालो-

भानां सपरिकराणां निग्रहात्संभवावाप्तिः । सत्यत्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि चारित्रानुयायीनि ।
 संयमेष्वपि सप्तदशप्रकारेषु केचिद् व्रतान्तःपातिनः केचिच्चोत्तरगुणान्तर्भूताः । तपस्तत्तरगु-
 णान्तःपात्येव । संवृण्वतो हेतुभूता भावना अपि उत्तरगुणानुयायिन्यः । यथास्वमापतित्वा
 परीपद्वा अपि सम्यक्सहनेन संवरहेतवः । हिंसाऽसत्यादीनां तत्संभवेपविशेषाहितकलुषस्य
 5 कर्मास्त्रवनिमित्तत्वात्तन्निरोधे सति विरतस्य कर्म न निमित्ततामापतति । आधाकर्मादिपरि-
 भोगनिमित्तञ्च कर्मास्त्रवणं हिंसादिपरित्यागे नैव भवतीति समित्यादयस्संवरहेतवः ॥

समित्यादिजन्यकर्मनिरोधस्य संवररूपत्वे किमात्मकोऽयमित्यब्राह्म—

सोऽयमात्मपरिणामो निवृत्तिरूपः ॥

सोऽयमिति । समित्यादिजन्यसंवरकोऽयमित्यर्थः । कर्मोपादानहेतुभूतपरिणामाभावस्य
 10 संवररूपत्वेन परिणामनिवृत्त्यात्मा जीवस्य परिणामविशेषोऽयं संवर इति भावः ॥

अस्यापि द्रव्यभावभेदतो द्वैविध्यमादर्शयति—

कर्मपुद्गलादानविच्छेदो द्रव्यसंवरः ॥

कर्मपुद्गलेति । संसारकारणस्य कर्मपुद्गलस्य यदादानं—ग्रहणं तद्विच्छेदे द्रव्यात्मककर्म-
 1 पुद्गलानां संवरणरूपत्वाद्व्यसंवर इति भावः ॥

15 भावसंवरपूर्वकत्वादस्य भावसंवरमाह—

**भवहेतुक्रियात्यागस्तन्निरोधे विशुद्धाध्यवसायो वा भावसंवरः । स
 पुनर्द्विविधो देशसर्वभेदात् ॥**

भवहेत्विति । भवस्संसारः, आत्मनो गत्यन्तरप्राप्तिस्तद्धेतुभूता ये आत्मनः क्रियावि-
 शेषास्तेषां निवृत्तिः, तन्निवृत्तौ जीवस्य शुद्धशुद्धतरशुद्धतमा अध्यवसायास्तेऽपि परिणाम-
 20 निवृत्तिरूपत्वाद्भावसंवरा इति भावः । ननु संवरो निखिलाश्रयद्वारनिरोधात्मकः, सकला-
 श्रयच्छिद्राणाञ्च गोपनेच्छा न सर्वेषां सम्भवति, अखिलपरिस्पन्दनिराकरणस्याल्पशक्ति-

१. प्राणातिपातादिभ्य आधवद्भारेभ्यो मनोवाक्कायैर्वावज्जीवं तदकरणोयत्नादिपरिणाम इति भावः ।
 रूपमदर्शिनो हि समित्यादिमन्त मुनिमुपलभ्य संवृतोऽयमिति व्यवहारन्ति, तस्मादयं व्यवहारसंवरः । नैधयिक
 संवरनिमित्तसंवरणं संवरणत्वं व्यपदिश्यते, अत एव समित्यादयोऽपि पञ्चदशद्वाराद्वारविंशतिपञ्चभेदा-
 रणमुच्येन सप्तपञ्चाशद्विधा व्यवहारसंवरा उच्यन्ते । नैधयिकसंवरस्तु समुच्छिन्नक्रियध्यानसहकृतस्य भवति
 तदन्तराग्रेव मुक्तिरुत्तिष्ठेति ॥

कानामसंभवात्, योगत्रयस्य परिस्पन्दस्वभावत्वाच्च, किन्तु वज्रपमनाराचसंहननभाजां परारुमविशिष्टानामेव तत्सामर्थ्यसंभवः, तथा च कथं सर्वेषां संवरसम्भव इत्याशङ्क्यामाह स पुनरिति । नहि यावदाश्रवद्वारनिरोधस्यैव संवररूपत्वं ब्रूमो येनोक्तदोषः स्यादपि तु यत्किञ्चिदाश्रवद्वारनिरोधोऽपि संवर एव, स एव देशसंवर उच्यते, सकलाश्रवद्वारनिरोधस्तु सर्वसंवरः, स च पूर्णशक्तिकानामेव भवति, देशसंवरस्तु योगत्रयस्य परिस्पन्दस्वभावत्वेऽपि 5 तत्त्वज्ञानां संसारपारावारपारजिगमिपूर्णां सामायिकादिचारित्रभाजां सम्भवत्येवेति भावः ॥

तत्र ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकात्मगुणानां शुद्धशुद्धिप्रकर्षाप्रकर्षाभ्यां वैचित्र्याद्देशसंवरं गुणप्रकर्षादितारतम्यापेक्षया विभावयति—

देशसंवरस्तत्रयोदशगुणस्थानं यावद्भवति । सर्वसंवरस्त्वन्तिमगुणस्थान एव, निखिलाश्रवाणां निरुद्धत्वात् । इतरत्र तु न तथा ॥ 10

देशसंवर इति । निखिलाश्रवनिरोधरूपसर्वसंवरस्य त्रयोदशगुणस्थानेऽध्वसम्भवादाह— सर्वसंवरस्त्विति । अन्तिमेति । चतुर्दशेत्यर्थः । हेतुमाह निखिलेति । प्रथमादिगुणस्थानेषु कुतो नेत्यत्राहेतरत्रेति, त्रयोदशसु गुणस्थानेष्वित्यर्थः । तथेति सर्वाश्रवाणां निरोध इत्यर्थः ॥

तत्र किमिदं गुणस्थानं, कतिविधञ्चेत्यत्र प्रथमं विभागमुक्त्वा ततो गुणस्थानस्वरूपमाह—

तत्र मिध्यात्वसास्वादनमिश्राविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणा 15 निवृत्तिकरणसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहक्षीणमोहसयोग्ययोगिभेदाद्यतुर्दशविधानि गुणस्थानानि ॥

तत्रेति । मिध्यात्वं सास्वादनं मिश्रमविरतं देशविरतं प्रमत्तमप्रमत्तमपूर्वकरणमनिवृत्तिकरणं सूक्ष्मसंपरायमुपशान्तमोहं क्षीणमोहं सयोग्ययोगि, चेत्येतेषां द्वन्द्वः ततो भेदशब्देन पृथीतत्पुरुषसमासः । मिध्यादर्शनोदयप्रयुक्तं मिध्यादृष्टिगुणस्थानम् । मिध्यादर्शनो- 20 द्याभाषकालीनानन्तानुयन्धिकपायोदयप्रयुक्तं सास्वादनगुणस्थानम् । सम्यग्मिध्यात्वोदयप्रयुक्तं मिश्रगुणस्थानम् । सम्यक्त्वसमानाधिकरणचारित्रमोहोदयप्रयुक्तमविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानम् । प्राणीन्द्रियविषयविरत्यविरतिपरिणामो देशविरतगुणस्थानम् । संयतस्य प्रमाद-वशेन किञ्चित्प्रसृतितचारित्रपरिणामः प्रमत्तसंयतगुणस्थानम् । संयतस्य प्रमादविरहेणावि- 25 षलितसंयमवृत्तिरप्रमत्तसंयतगुणस्थानम् । उपशमकश्चर्येणचारसमानकालीनापूर्वकरणपरि- णामोऽपूर्वकरणगुणस्थानम् । स्थूलभावेनोपशमश्रयसमकालीनानिवृत्तिपरिणामोऽनिवृत्तिकर-

गुणगुणस्थानम् । सूक्ष्मभावेन कपायोपशमक्षयपरिणाम सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानम् । सर्वमो-
होपशमप्रयुक्तमुपशान्तमोहगुणस्थानम् । सर्वमोहक्षयप्रयुक्तं क्षीणमोहगुणस्थानम् । योगका-
लीनघातिकर्मक्षयोदितज्ञानाद्यतिशयस्सयोगिगुणस्थानम् । योगविरहकालीनज्ञानाद्यतिशयोऽ
योगिगुणस्थानमिति चतुर्दशविध गुणस्थानमिति भाव ॥

5 गुणस्थानस्वरूपमाह—

ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकानां जीवगुणानां यथायोगं शुद्धशुद्धिप्रकर्षा-
प्रकर्षकृतास्वरूपभेदा गुणस्थानानि ॥

ज्ञानदर्शनेति । गुणा ज्ञानदर्शनचारित्ररूपा जीवस्वभावविशेषा , स्वीयते अस्मिन्निति
स्थान ज्ञानादीनामेव शुद्धशुद्धिप्रकर्षाप्रकर्षकृत स्वरूपभेद , गुणानां स्थान गुणस्थानमिति
10 गुणस्थानशब्दार्थबोधकमिदं मूलमिति बोध्यम् । यत्र यत्रापूर्वगुणाविर्भावस्तत्तद्गुणस्थानमिति
भावार्थः । एतानि भव्यजीवानां नि श्रेणिरिव सिद्धिसौधमारुरुक्षूणा गुणाद्गुणान्तरप्राप्तिरूपाणि
विश्रामधामानि चतुर्दशसख्याकानि ॥

अथ प्रथमगुणस्थानं वक्ति—

मिथ्यात्वगुणस्थानञ्च व्यक्ताव्यक्तभेदेन द्विविधम् । कुदेयकुगुरुकु-
15 धर्मान्यतमस्मिन् देवगुरुधर्मवुद्विर्व्यक्तमिथ्यात्वम् । इदञ्च सक्षिपञ्चेन्द्रि-
याणामेव ॥

मिथ्यात्वगुणेति । मिथ्यात्व व्यक्ताव्यक्तभेदमिन्न विपर्यस्तदृष्टिरूप, तात्स्थ्यात्तद्व्यप-
देश इति न्यायेन तद्योगाज्जीवोऽपि मिथ्यात्वं, अर्शाद्यपन्तेन वा मिथ्यात्वं, मिथ्यात्व
वानित्यर्थः । तस्य यो गुणानां ज्ञानादीनां शुद्धशुद्धिप्रकर्षाप्रकर्षकृत स्वरूपविशेष
20 तदात्मक स्थान मिथ्यात्वगुणस्थानमित्यर्थः । अस्य सक्षिपञ्चेन्द्रियतद्विज्जीवसम्प्रन्धित्वेन
द्विविध्यमित्याशयेनाह व्यक्ताव्यक्तभेदेनेति । व्यक्ताव्यक्तहेतुनेत्यर्थः । तथा च व्यक्तमि-
थ्यात्ववतोऽव्यक्तमिथ्यात्ववतश्चेति तद्विविधमिति भावः । तत्र किं व्यक्तमिथ्यात्व तदाह—
कुदेयेति । देवगुरुधर्माभासरूपेषु देवगुरुधर्मवुद्विर्व्यक्त्यर्थः, तेन यद्येषां कुत्सितत्वं तर्हि कथं
देवगुरुधर्मशब्दप्रयोग इति शङ्का परास्ता । उपलक्षणमेतत् तेन जिनोपदिष्टजीवादिपदार्थेषु
25 अश्रद्धा मिथ्याश्रद्धा विपरीतरूपरूपा सशयकरणमनादरञ्च गृह्यन्ते । तथाऽधर्मधर्मान्मा-
र्गमार्गातीवजीवासाधुसाध्वमूर्त्तमूर्त्तषु दशसु धर्माधर्ममार्गोन्मार्गजीवाजीवसाधुसाधुमूर्त्तमू-
र्त्तसंज्ञाना, आभिप्रहिक्कानाभिप्रहिक्काभिनिवेशिक्कसाशयिकानाञ्च मिथ्यात्वानां प्रहणम् ।

अनाभोगिकं च मिथ्यात्वमव्यक्तमिथ्यात्ववत् एवेति ध्येयम् । केपा व्यक्तमिथ्यात्वमित्य-
 त्राह—इदञ्चेति । एतदेतन्नैकद्वित्रिचतुरस्रिपञ्चेन्द्रियाणां व्यवच्छेदः, तत्र व्यक्तमिथ्यात्व-
 क्रियाया अभावात् । ननु ज्ञानदर्शनचारित्रात्मका हि गुणाः, ज्ञानादीनां विपर्यासेन
 मिथ्यादृष्टौ कथं गुणस्थानसम्भव इति चेदुच्यते, तत्त्वेष्वास्थारूपजीवगुणस्य सर्वतो
 भावेन घातिनो मिथ्यात्प्रमोहनीयस्य विपाकोदयतो वस्तुप्रतिपत्तिरूपा दृष्टिर्यद्यपि विप- 5
 र्यस्ता तथापि काचिन्मनुष्यपञ्चादिप्रतिपत्तिरन्ततो निगोदावस्थायामपि तथाभूताव्यक्त-
 स्पर्शमात्रप्रतिपत्तिरविपर्यस्ता भवति चन्द्रप्रभाकरप्रभाया सघनघनपटलसमाच्छादितायामपि
 काचित्प्रभेदः । नहि तयोः प्रभा नूतनजलधरघनपटलेनैकान्तेन तिरस्कृता विनश्यति,
 दिनरजनिविभागाभावप्रसङ्गात् । तथा प्रबलमिथ्यादर्शनकर्मोदयेऽपि काचिदविपर्यस्ता दृष्टि-
 र्भवतीत्येतदपेक्षया मिथ्यादृष्टेरपि गुणस्थानसम्भव उक्तः । न च कथमसौ मिथ्यादृष्टिरेव, 10
 कथचिदविपर्यस्तप्रतिपत्त्यपेक्षया सम्यग्दृष्टित्वादिति वाच्यम्, जिनोदितैकाक्षरेऽप्यनादरे
 मिथ्यादृष्टित्वेनाप्रतिपन्नतत्त्वानामेव सुतरा मिथ्यादृष्टित्वात् । न च जिनोदितसफलपदार्था-
 भिरोचनात्कतिपयपदार्थानामरोचनाय सम्यग्मिथ्यादृष्टिरेवायमिति वाच्यम् । एकस्मिन्नपि
 वस्तुनि पर्याये वा एकान्तेन विप्रतिपत्तिं प्रतिपन्नस्यास्य मिथ्यादृष्टित्वात् । मतिदौर्बल्यादिना
 तत्रैकान्तेन सम्यक्परिज्ञानमिथ्यापरिज्ञानाभावत एकान्तेन अद्वानविप्रतिपत्त्यभाववत् एव 15
 सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वादिति विभावनीयम् ॥

अव्यक्तमिथ्यात्वमाचष्टे—

अव्यक्तो मोहोऽव्यक्तमिथ्यात्वम् । इदमनादि । व्यक्तमिथ्यात्व-
 प्राप्तुरेव मिथ्यात्वगुणस्थानं भवेदिति केचित् । अस्मिन् स्थितिर्भव्यजीव-
 माश्रित्यानादिसान्ता । सादिसान्ता च पतितभव्यस्य । अभव्यमाश्रि- 20
 त्यानाथनन्ता ॥

अव्यक्त इति । अत्र मिथ्यात्वं न विपर्यस्तबुद्धिरूपम् अव्यवहारराशिपृत्तित्वात् ।
 किन्तु दर्शनप्रतिषन्धकमोहनीयप्रकृतिरूपमित्याशयेनोक्तमव्यक्तो मोह इति । इदञ्चाव्यक्तमि-
 थ्यात्वं जीवेन सहानादिकालीनमित्याह—इदमिति । ननु मिथ्यादृष्टयस्सर्वाण्यपि जीवस्था-
 नानि यद्यपि लभन्ते तथापि प्राप्तव्यक्तमिथ्यात्प्रबुद्धय एव व्यवहारराशिर्वर्तिनो जीवाः प्रथम- 25
 गुणस्थानं लभन्त इति रत्नशेखरसूरीणामभिप्रायः दर्शयति व्यक्तमिथ्यात्वेति । एव शब्देना-
 व्यवहारराशिर्वर्तिनामन्येषाम्चाव्यक्तमिथ्यात्वमात्रा व्युदासः । गुणस्थानवर्हिभूतस्य ससारिणो
 जीवस्य वस्याप्यभावादव्यक्तमिथ्यात्वभातोऽपि प्रथमगुणस्थानान्तर्गता एवेति प्रत्यवृत्तादायः ।

- मिध्यात्वस्य कालचिन्तायामाह—अस्येति । मिध्यात्वस्येत्यर्थः । चतुर्धा हि तस्य कालविभागस्सम्भवति, अनाद्यनन्तानादिसान्तसाद्यनन्तसादिसान्तभेदात् । तत्र भव्यजीवमाश्रित्याह—भव्यजीवमाश्रित्येति । जातिभव्येतरभव्यजीवमाश्रित्येत्यर्थः, अनादिसान्तेति । अनादिमिध्यादृष्टेर्भव्यजीवस्य सम्यक्तवावाप्तौ सत्यां मिध्यात्वस्य सान्तत्वादिति भावः । पतितभव्यस्येति ।
- 5 अनादिमिध्यादृष्टेस्सम्यक्त्ववतः केनचिदपि कारणेन पुनः पतितस्य यन्मिध्यात्वं तस्य तत्सादित्वात् तत्र च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त उत्कर्षेणार्हदादिप्रचुराशातनापापबहुलतयाऽपार्थ-पुद्गलपरावर्त्तं यावदुपित्वा पुनरपि सम्यक्त्वलाभे सान्तत्वाच्च । यस्तु पुनरभव्यस्तस्य मिध्यात्वमनाद्यनन्तं, अनादिकालात्तस्मिन् सद्भावात्, आगामिकालेऽपि च तदभावासम्भवादित्याशयेनाह—अभव्यमाश्रित्येति । त्रयाणामेव भङ्गानां कण्ठतः प्रतिपादनात्साद्यनन्तत्वं तस्य न
- 10 संभवतीति सूचितम्, प्रतिपतितसम्यग्दृष्टीनां मिध्यात्वस्यैव सादित्वेन तेषामवश्यं पुनस्सम्यक्त्वलाभेन मिध्यात्वस्यानन्तत्वासम्भवादिति भावः । एतादृशस्वामिकत्वेन प्रथमगुणस्थानकमपि तावत्कालप्रमाणमवसेयम् । अत्रस्थो जीवो बन्धयोग्यकर्मप्रकृतिषु विंशत्युत्तरशत-सख्याकासु तीर्थकृत्कर्माहारकद्वयं च विहायान्यासां बन्धकः । उदयप्रायोग्यकर्मप्रकृतीनां द्वाविंशत्युत्तरशतसंख्याकानां मध्यान्मिश्रसम्यक्त्वाऽऽहारकद्विकतीर्थकृत्कर्मेति पञ्चप्रकृतीनां
- 15 मनुदयेन शेषाणां वेदयिता, अष्टचत्वारिंशदधिकशतसत्ताकश्च भवति ॥

अथ द्वितीयगुणस्थानस्वरूपं निरूपयति—

उपशमसम्यक्त्वपतितस्यानवाप्तमिध्यात्वस्य सर्वथा यदपरित्यक्त-सम्यक्त्ववतपाऽवस्थानं तत्सात्त्वादनगुणस्थानम् । समयादिपडावलिका-कालपर्यन्तमिदम् ॥

- 20 उपशमेति । उपशमसम्यक्त्ववान् हि जीवो यदा शान्तानामनन्तानुमन्धिनां क्रोधादीनामन्यतमे उदीर्णे सत्युपशमसम्यक्त्वात्पतितो भवति परन्तु स यावन्मिध्यात्वं नोपयाति तावन्मध्ये पायसमुक्तवान्तस्य कञ्चन समयं क्षीरान्नरसस्वादानुवृत्तिरिव तस्य सम्यक्त्वरसानुवृत्तिर्भवति, एवम्भूततया तस्य यदवस्थानं तत्सात्त्वादनगुणस्थानं, सम्यक्त्वरसात्वादेन सह वर्त्तत इति सात्त्वादनस्तस्य गुणस्थानमिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । सासादनगुणस्थानं सासादनगुण-स्थानञ्चेत्यस्यैव नामान्तरम् । तथेत्यमवसेयम्, ससारमहासागरान्तःपतितो जीवो मिध्यादर्शन-मोहनीयनिदानानि यावदनन्तपुद्गलपरावर्त्तननेफशारीरिकमानसिकदुःखलक्ष्णाण्यनुभूय कथमपि
- 25

१. सम्बन्धगुणनिमित्तत्वातीर्थकरनामबन्धस्याहारकद्वयस्याप्रगतयतिसम्बन्धित्वमिति निमित्तत्वाच्चेति भावः ॥

भव्यत्वपरिपाकेनानाभोगनिर्वर्तितेनाध्यवसायविशेषेण यथाप्रवृत्तिकरणेनाऽऽयुर्वर्जानि ज्ञाना-
वरणीयादिकर्माणि सर्वाण्यपि पल्योपमासख्येयभागन्यूनैकसागरोपमकोटीकोटिस्थितिकानि
करोति, अत्र चान्तरे गुरुतरकठोरतरुग्रन्थिवहुर्भेदः कर्मपरिणामजन्यो जीवस्य घनरागद्वेषपरि-
णामरूपोऽऽभिन्नपूर्वो ग्रन्थिर्भवति, यथाप्रवृत्तिकरणेन कर्म क्षपयित्वा ग्रन्थिमिमं यावदभव्या-
अप्यनेकशः समागच्छन्ति । ततो ग्रन्थिभेदविधानासमर्थाः पुनरपि कर्माण्युत्कृष्टस्थितिकानि 5
संश्लेषवशा यध्नन्ति । यः पुनर्महात्मा कश्चिदासन्ननिर्धृतिमुखो दुर्धर्पवीर्यवानपूर्वकरण-
स्वरूपेण परमविशुद्धिविशेषेण विधाय भेद तद्वन्धेः मिथ्यात्वमोहनीयकर्मस्थितेरन्त-
र्मुहूर्त्तमुदयक्षणादुपरि गत्वाऽनिवृत्तिकरणसंज्ञितेनान्तर्मुहूर्त्तकालमानं तत्प्रवेशवेद्यदलिका-
भावरूपमन्तरकरणं करोति, कृते च तस्मिन् कर्मणस्तस्य स्थितिद्वयं भवति, एकाऽ-
न्तर्मुहूर्त्तमानाऽन्तरकरणादधस्तनी प्रथमा, तत उपरितनी द्वितीया, तत्र प्रथमस्थितौ 10
मिथ्यादृष्टिरेव, मिथ्यात्वदलिकवेदनात्, अन्तर्मुहूर्त्तेनापगतायाश्च तस्यामन्तरकरणस्याद्य
एव समये औपशमिकं सम्यक्त्वमवाप्नोति, मिथ्यात्वदलिकवेदनाभावात् । तस्याश्चोप-
शान्ताद्यायामान्तर्मुहूर्त्तिकयां जघन्येन सम्यग्शेषायामुत्कर्षेण पट्टावलिकाशेषायां कस्य-
चित्संज्ञः केनचिन्निमित्तविशेषेणानन्तानुबन्ध्युदयो भवति, तदानीमसौ सास्वादनगुणस्थाने
वर्त्तते, उपशमश्रेणिप्रतिपत्तितो वा सास्वादनत्वं यातीति कर्मग्रन्थिकमतम्, सिद्धान्तमते तु 15
श्रेण्यास्तमाप्तौ प्रतिपत्ततः प्रमत्तगुणस्थानेऽप्रमत्तगुणस्थाने वाऽवतिष्ठते, कालगतस्तु देवे-
ष्वधिरतो भवतीति । सास्वादनोत्तरकालश्चाऽवश्यं मिथ्यात्वोदयाद्यं मिथ्यादृष्टिर्भवतीति ।
स कियन्तं कालमस्मिन् गुणस्थाने वर्त्तते इत्यग्राह्यं—समयादीति । जघन्येनैकः समय उत्क-
र्षेण पट्टावलिप्रमाणं, तत ऊर्ध्वं मिथ्यात्वोपगमात्, आवलिका चाऽसंख्यातसमयसमुदा-
यरूपेति भावः ॥

20

तत्र किं तावदुपशमसम्पत्त्वं यस्मात्पतितोऽनवाप्तमिथ्यात्वस्सास्वादनगुणस्थानभागम-
वतीत्यग्राह्यं—

अनादिकालानुवृत्तमिथ्यात्वप्रथमरूपायचतुष्कोपशमनजन्यं सम्य-
क्त्वमुपशमसम्पत्त्वम् । तद् द्विविधमन्तरकरणजन्यं स्वश्रेणिजन्यञ्चेति ।
उपशमसम्पत्त्वं करणत्रयापेक्षम् ॥

25

अनादिकालेति । अनादिकालादनुवृत्तं यन्मिथ्यात्वं यच्च प्रथमरूपायचतुष्कोपशमनन्ता-
नुबन्धिप्रोपमानमायालोभरूपं तस्योपशमेन जन्यं यत्सम्पत्त्वं तदुपशमसम्पत्त्वमित्यर्थः ।
एकस्यापि प्रोधादेरुदये प्रतिपातात् । एतस्य सम्यक्त्वस्य द्वैविध्यमाह—अन्तरेति । तत्रापूर्व-

करणेनैव कृतग्रन्थिभेदस्य मिथ्यात्वपुद्गलराशेरकृतमिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वरूपत्रिपुञ्जस्यानिवृ-
त्तिकरणेनोदीर्घे मिथ्यात्वे क्षीणेऽनवाप्तेऽनुदीर्घे चान्तरकरणादन्तर्मुहूर्त्तकालं यावत् सर्वथा
मिथ्यात्वावेदकस्यान्तरकरणौपशमिकसम्यक्त्वं भवति । उपशमश्रेणि प्रपन्नस्य तु मिथ्यात्व-
स्यानन्तानुबन्धिनाञ्चोपशमे स्वश्रेणिगतमुपशमसम्यक्त्वं भवतीति बोध्यम् । नन्वन्तरकरण-
जन्यमुपशमसम्यक्त्वमुक्तं तत्र किं नामान्तरकरणमिति शङ्कायामुपशमसम्यक्त्वोपयोगि-
करणत्रयप्रदर्शनद्वारेण तद्दिदर्शयिषुः प्राहोपशमेति ॥

तत्र किं नाम करणत्रयमित्यत्राह—

करणत्रयन्तु यथाप्रवृत्त्यपूर्वानिवृत्तिकरणरूपम् । आयुर्वर्जसप्तकर्मण-
स्थितिं पल्योपमासंख्येयभागहीनैककोटीकोटीपरिमाणां विधायामिन्न-
पूर्वघनीभूतरागद्वेपात्मकग्रन्थिसमीपगमनानुकूलाध्यवसायो यथाप्रवृत्ति-
करणम् । घनीभूतरागद्वेपग्रन्थिभेदनप्रयोजकापूर्वाध्यवसायोऽपूर्वकरणम् ।
मिथ्यात्वस्थितेरन्तर्मुहूर्त्तमुदयक्षणादुपर्यतिरुक्तम्योपरितर्नी विष्कम्भयि-
त्वान्तर्मुहूर्त्तपरिमाणं तत्प्रदेशवेद्यदलिकाभावप्रयोजकाध्यवसायोऽनिवृ-
त्तिकरणम् । तादृशतत्प्रदेशवेद्यदलिकाभावोऽन्तरकरणम् ॥

करणेति । यथाप्रवृत्तिकरणमपूर्वकरणमनिवृत्तिकरणञ्चेत्यर्थः । यथाप्रवृत्तिकरणस्वरूप-
माह आयुरिति । आयुष उक्तृष्टस्थितेस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमरूपत्वात्सागरोपमकोटीकोट्यन्तर्गत-
त्वेन तद्विन्नत्वमुक्तम्, एवञ्च यादृशाध्यवसायविशेषादनाभोगनिर्वर्त्तितात् तद्विन्नानि
ज्ञानावरणादिकर्माणि निखिलान्यपि पृथक्पृथक्पल्योपमासंख्यातभागहीनैकसागरोपमकोटी-
कोटीस्थितिकानि भवन्ति, ततश्च कर्कशकर्मपटलापहस्तितवीर्यविशेषैरसुमद्भिः कर्मपरिणाम-
जनितो दुर्भेदोऽभिन्नपूर्वो घनरागद्वेपरूपो ग्रन्थिः प्राप्यते तादृशाध्यवसायविशेषो यथाप्रवृत्ति-
करणमित्यर्थः । अधिकारी चास्य तथाग्रन्थित्वपरिपाकी किञ्चित्प्रवृत्त्यार्थपुद्गलपरावर्त्तावशेष-
संसारशुक्लपाक्षिकः, कृष्णपाक्षिकोऽभव्यो वा । आद्यो ग्रन्थिभेदं विधाय सम्यक्त्वं प्राप्नोति ।
द्वितीयस्त्वकृत्वा तद्भेदं पुनः परावर्त्तते । अस्यैवाथाप्रवृत्तकरणमपूर्वप्रवृत्तकरणमिति च
नामान्तरम् । ग्रन्थि समतिनामतो यत्करणं तदाह—घनीभूतेति । ये समुदञ्चितादभ्रदुर्वार-

१. अनादिकालदारभ्य यावद्ग्रन्थिरन्यत्र तावत्प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणं भवति, कर्मक्षेपनिबन्धनस्याध्यवसाय-
मात्रस्य सर्वदेव भावत्, अतना कर्मप्रकृतीनामुदयशक्तानां सर्वदेव क्षणमात्रं । ग्रन्थि समतिनामतोऽन्तर्करणं,
आकनादिमुदतराध्यवसायरूपेण तेनैव ग्रन्थेर्भेदः । अभिमुख्यमात्रत्वे नीचेऽनिवृत्तिकरणं भवति ता
एवातिशुद्धमाध्यवसायादनन्तरं सम्यक्त्वलाभात् ॥

वीर्यप्रसरा उत्कर्षतोऽपार्धपुद्गलपरावर्त्तान्तर्माविसंसारित्वेनासन्ननिवृत्तिसुखा अनुभूतपूर्वं त
 ग्रन्थि येनाध्यवसायविशेषेण भिन्दन्ति सोऽध्यवसायो जीवस्यापूर्वकरणमुच्यते । अयं प्रथम-
 समये विशुद्धिर्जघन्याऽल्पा च, तस्यैवोत्पृष्टान्तगुणा, द्वितीयसमये जघन्याऽनन्तगुणा
 इत्येवं क्रमेण यावदन्तर्मुहूर्त्तपरिसमाप्ति भाव्यम् । अथ तृतीयमनिवृत्तिकरणमभिधत्ते—मिथ्या-
 त्वेति । यादृशप्रतिष्ठितरविशुद्धाध्यवसायमारूढो जीवः स्वादायास्संख्येयेषु भागेषु गतेषु 5
 एकस्मिंश्च संख्येयतमे भागेऽवशिष्टे उदयक्षणादुपरि मिथ्यात्वस्थितेरन्तर्मुहूर्त्तमतिक्रम्योपरि-
 तनीञ्च विष्कम्भयित्वाऽन्तर्मुहूर्त्तकालपरिमाणं तत्प्रदेशवेद्यदलिकाभाव करोति सोऽध्यव-
 सायविशेषोऽनिवृत्तिकरणमित्यर्थः । आसन्नसम्यक्त्वे जीवेऽनिवृत्तिकरणं भवति । अनेन च
 मिथ्यात्वकर्मणः स्थितिद्वयं जायत इति विशेष्यम् । यत्र प्रविष्टानामस्त्रिलानां जीवानां समान-
 षालीनानामेकाध्यवसायस्थानान्निवृत्तिर्यावृत्तिर्न भवति तदनिवृत्तिकरणं, अत्र हि प्रथमे 10
 समये ये वर्तन्ते घृता वर्त्तिष्यन्ते च सर्वेषां तेषामेकमेवाध्यवसायस्थानम्, द्वितीये समयेऽपि
 तथैव, किन्तु प्रथमसमयभाविशिशोधिस्थानापेक्षयाऽनन्तगुणमध्यवसायस्थानमेवमेव यावद-
 निवृत्तिकरणचरमसमयं त्रिभाव्यम् । अनिवृत्तिकरणाद्व्याप्तसंख्येयेषु भागेषु गतेषु एकस्मिंश्च
 संख्येयतमे भागेऽवशिष्टे मिथ्यात्वस्यान्तरकरणं करोति, अपूर्वकरणेऽनिवृत्तिकरणे च स्थिति-
 घातरसघातगुणश्रेणिगुणसम्बन्धमा भवन्ति । करणत्रयञ्च प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तकालमानम्, करण- 15
 त्रयकालोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तप्रमाण एव, अन्तर्मुहूर्त्तस्यासंख्येयभेदत्वादिति ॥

इत्थं संक्षेपेण करणत्रये निरूपिते सुज्ञानमेवान्तरकरणमपीति तत्स्वरूपमाह—तादृशेति ।
 अन्तर्मुहूर्त्तकालमानेत्यर्थः । तत्रिप्पादनकालोऽप्यन्तरकरणकाल एव, सोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तपरिमाणः,
 प्रथमस्थितेः किञ्चिद्भूतोऽभिनवस्थितिष्वन्त्याद्या तु समानः, तथाहि प्रथमस्थित्यन्तरकरणे द्वे
 अपि अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे युगपद्वारभते । अन्तरकरणप्रथमसमय एव चान्य स्थितिष्वन्धं मिथ्या- 20
 त्वस्यादभ्य स्थितिष्वन्धान्तरकरणे युगपदेव परिमपयति । अन्तरकरणे च क्रियमाणे
 गुणश्रेणिसम्बन्धिनः संख्येया भागाः प्रथमद्वितीयस्थित्याभितासिष्ठन्ति, एकन्तु गुण-
 श्रेण्यास्संख्येयतम भागमन्तरकरणदलित्वेन सहोत्क्ररति । तदित्य अन्तरकरणस्थितैर्मध्या-
 दलित्वं कर्मपरमाप्तात्मकं गृहीत्वाच. प्रथमस्थितौ उपरि द्वितीयस्थितौ च प्रक्षिपति,
 एव प्रतिसमयं तावत्प्रक्षिपति यावदन्तरकरणसत्त्वं सफलमपि तदलिरमन्तर्मुहूर्त्तेन 25
 क्षीयते, अन्तरकरणादघसनी स्थितिः प्रथमा स्थितिर्परितनी स्थितिर्द्वितीयेत्युच्यते,
 तत्र प्रथमस्थितौ यत्तमान उदीरणाप्रयोगेण प्रथमस्थितिमत्त्वं दलिर ममाकृत्योदयममये
 यत्प्रतिक्षिपति सोदीरणा, यत्तु द्वितीयस्थितेः ममाकृतान् उदीरणाप्रयोगेण ममाकृत्योदय-
 समये प्रक्षिपति साप्युदीरणैव, आगाल इति नामान्तरेण प्रमिद्धा । उदयोदीरणाभ्या

प्रथमस्थितिमनुभवंस्तावद्गच्छति यावदावलिकाद्विकं शेषं तिष्ठति, प्रथमस्थितेरावलिकाद्विक-
कशेषे त्वागाले व्यवच्छिद्यते केवलमुदीरणैव प्रवर्तते । प्रथमस्थितावलिकाशेषीभूताया-
मुदीरणायपि व्यवच्छिद्यते, ततः केवलेनैवोदयेन तामावलिकामनुभवति, तस्यामपि चापगता-
यामुदयोऽपि मिथ्यात्वस्य न भवति दलिकाभावात् । तस्मिन्नेव समये उपशान्ताद्यायां
६ प्रविशति तत्र प्रविष्टस्य प्रथमसमय एव मोक्षबीजभूतमौपशमिक सम्यक्त्वमवाप्नोतीति
तात्पर्यार्थः । प्रथमस्थितिचरमसमये द्वितीयस्थितिगतं दलिकमनुभागभेदेन त्रिधा करोति
शुद्धमर्धशुद्धमशुद्धञ्चेति । तत्र शुद्धं सम्यक्त्वं देशपाति, देशपातिरसोपेतत्वात् । अर्धशुद्धं
मिश्रमोहनीयमशुद्धन्तु मिथ्यात्वमेतदुभयं सर्वपाति, सर्वपातिरसोपेतत्वात् ॥

अथ श्रेणिगतं सम्यक्त्वमौपशमिकमुच्यते—

10 श्रेणितो मिथ्यात्वमोहनीयानन्तानुबन्धितुः कपायाद्युपशमनतः
श्रेणिजन्योपशमसम्यक्त्वं भवति ॥

श्रेणित इति । यदि चतुर्थपञ्चमपष्ठसप्तमान्यतमगुणस्थानेऽनन्तानुबन्धिनो दर्शनमो-
हस्य च सर्वोपशमनायामुपशमसम्यक्त्वयुक्त उपशमश्रेणि जीवस्सम्पद्यते तस्य यदौपशमिकं
सम्यक्त्वं तच्छ्रेणिजन्योपशमसम्यक्त्वमुच्यते इति भावः ॥

15 ननु द्विविधमुपशमसम्यक्त्व लभमानाः सर्वे किमारोहका एव स्युः कृतास्ति कश्चिद्विशेष
इत्याशङ्कयामाह—

उभयविधसम्यक्त्वात्पततः सास्वादनगुणस्थानं भवति ॥

उभयविधेति । अस्ति विशेषः, कोऽसौ विशेष इत्याह पतत इति । न सर्वे आरोहका
एव, किन्तु पतन्तीति भावः । ननु तर्हि किं तेषां गुणस्थानं भवतीत्यब्राह्—सास्वादनेति ।

20 सास्वादनमपीति भावः, अत्र तु सास्वादनमुभयविधसम्यक्त्वात्पतत एव भवति नान्येषामिति
सूचयितुं तयोक्तिरिति भाव्यम् । उपशमश्रेणितः प्रतिपतन् कश्चिदनन्तानुबन्ध्युदये सास्वा-
दनगुणस्थानं लभते । गुणस्थानमिदं प्रतिपतत एव भवति न त्जारोहतः, मिथ्यात्वगुणस्थान
न्तु प्रतिपतनोऽपि, मिश्रादीनि च प्रतिपतत आरोहतश्च । एकादशं दशमादारोहत एव, ततोऽग्रे
आरोहणाभावात् ततोऽधःपातनियमात् द्वादशादीनि सर्वाणि आरोहत एव, तेभ्यः प्रतिपाता-

१ आन्तर्मोहार्त्तक्यामुपशमाद्याया जघन्यतस्मयशेषायामुत्पद्यत एवावलिकाशेषायां सत्या कस्यचि-
न्महाविभीषिणोत्थानकल्पोऽनन्तानुबन्ध्युदयो भवति, तदुदये चासौ सास्वादनसाम्यगष्टिगुणस्थाने वर्तते ।
मिथ्यात्वस्याप्याध्यप्राप्तत्वाद्व्यक्तमुपशमगुणस्य वेदनादस्य गुणस्थानस्य गुणस्थानत्वमिति भावः ॥

भावात् । प्रथमादन्यानि गुणस्थानानि भव्यस्यैव । ननु सास्यादनादितरेषां गुणस्थानानामूर्ध्व-
मूर्ध्वमारोहरूपतया गुणस्थानत्वं युक्तं, मिथ्यात्वस्याप्यव्यक्तमिथ्यात्वतो व्यक्तमिथ्यात्व-
प्राप्त्याऽऽरोहणस्वरूपत्वेन तयात्वं सास्वादनस्य सम्यक्त्वात्प्रपातरूपस्य कथं गुणस्थानत्वमिति
चेन्न मिथ्यात्वगुणस्थानापेक्षयाऽस्याऽऽरोहणरूपत्वात् अपार्थपुद्गलपरावर्त्तावशेषसंसारानां
भव्यानमेवैतद्गुणस्थानेऽधिकारात् । अत्रस्थो जीव एकोत्तरशतवन्धकः, मिथ्यात्वनरक- 5
त्रिकैकेन्द्रियादिजातिचतुष्करुथावरचतुष्काऽऽतपहुण्डसेवार्त्तनपुंमकवेदरूपोऽङ्गप्रकृतिव्यव-
च्छेदात् । तथा सूक्ष्मत्रिकाऽऽतपमिथ्यात्वोदयव्यवच्छेदान्नरकानुपूर्व्यनुदयाच्चैकादशोत्तरशत-
वेदयिता । तीर्थकृत्सत्ताऽसम्भवात् सत्तत्त्वारिंशदधिकशतसत्ताकश्च भवति ॥

तृतीयं मिश्रगुणस्थानं सम्यङ्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानापराभिर्धं निरूपयति—

मिश्रमोहनीयकर्मोदयादन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकोऽर्हदुदिततत्त्वेषु द्वेपाभायो 10
मिश्रगुणस्थानम् । यथान्नापरिचितनारिकेलद्वीपनिवासिमनुजस्यान्ने ।
अत्र जीयो नायुर्बभ्राति न वा म्रियते । अपि तु सम्यक्तत्वं मिथ्यात्वं
चाऽवश्यं याति ॥

मिश्रेति । मिश्रमोहनीयकर्मोदयादर्शनमोहनीयप्रकृतिविशेषोदयात् जीवेऽन्तर्मुहूर्त्तकालं
लब्धौपशमिकसम्यक्त्वेन मिथ्यात्वमोहनीयं कर्म शोधयित्वा कृतत्रिपुञ्जमध्येऽर्धविशुद्धपुञ्जी- 15
दयतोऽर्धविशुद्धं यत्समतया सम्यक्तत्वं मिथ्यात्वञ्च भवेयेन नार्हदुदिततत्त्वेषु कश्चन द्वेपो न
वा प्रीतिस्तन्मिश्रगुणस्थानमित्यर्थः, मिश्रत्वञ्चाऽस्योभयभावयोरेकरूपत्वात्, जात्यन्तरमेतत्
षडबाह्यरयोस्संयोगेन जातस्य जात्यन्तराश्वतरवत्, दधिगुडसंयोगेन रसविशेषवत् । सम-
तायां निदर्शनमाह—यथेति । तस्य हस्ते न द्वेपो न वा प्रीतिस्तद्वदिदमिति भावः । गुणस्था-
नेऽत्र जीवः किं करोतीत्यत्राह—अत्रेति । अस्मिन् गुणस्थाने इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अपि- 20
त्यति । अस्यान्तर्मुहूर्त्तस्थितिकत्वाद्भाषान्तरगमनमावश्यकं तत्रैव चायुर्बन्धो मरणश्चेति भावः ।
एवं क्षीणमोहे सयोगिन्यपि न मरणसम्भवश्चेपाणि मरणयोग्यानि गुणस्थानानि, तत्रापि
मिथ्यात्वसाक्षादनाविरतसुम्यगदृष्टिरूपाणि गुणस्थानानि जीवेन सहोपयान्ति परमर्धं,
नापराण्यष्टाविति योष्यम् । अत्र मिथ्यात्ववत् एव मिश्रगमनमिति सिद्धान्तमतम्, चार्ममन्धि-
कमते तु विहितविभागस्य सम्यक्त्ववत्तत्सम्यक्त्वप्रच्युतस्याष्टविंशतिसत्कर्मणो मिथ्या- 25

१. एतासां मिथ्यात्वप्रत्ययत्वात्तन्निषेधे बन्धः, यत् एता प्रायो नारिकेल-द्रव्यकलेन्द्रिययोग्यादप्यन्तरगमना-
द्यभावात् मिथ्यादृष्टेः भवन्तीति ॥

त्विनो वाऽर्धविशुद्धः पुञ्जो यदोदेति तदाऽर्धविशुद्धा भगवदर्हदुदिततत्त्वश्रद्धा जायत इत्यत-
 स्सम्यक्त्वात्प्रच्युतस्यापि मिश्रगमनमिति ॥ एतद्गुणस्थानस्थो जीवश्चतुस्तत्तत्तेर्धन्धकः, तिर्यक्-
 त्रिकस्त्यानर्द्धिकदुर्भगदुःस्वरानादेयानन्तानुबन्धिमध्याकृतिमध्यसहननचतुष्कनीचैर्गोत्रोद्यो-
 ताप्रशस्तविहायोगतिस्त्रीवेदव्यवच्छेदान्मनुष्यदेवायुषोरबन्धाच्च । वेदयिता शतस्य, मिश्रोदया-
 5 हेवमनुष्यतिर्येगानुपूर्व्येनुदयादनन्तानुबन्धिस्थावरैकेन्द्रियविकलत्रिकोदयव्यवच्छेदाच्च । सप्त-
 चत्वारिंशदुत्तरशतसत्ताकश्च भवति, तीर्थकृतसत्ताभावात् ॥

अथ चतुर्थं गुणस्थानमाह—

सम्यक्त्वे सत्यप्रत्याख्यानानावरणकपायोदयेन सावद्ययोगात्सर्वथाऽ-
 विरमणमविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानम् । उत्कृष्टतो मनुजभवाधिकपट्टपट्टि-
 10 सागरोपमस्थितिकमिदम् । सम्यक्तत्त्वश्च भव्यसंज्ञिषञ्चेन्द्रियाणां निसर्गादु-
 पदेशाद्वा भवति । उत्कृष्टतोऽपार्धपुद्गलपरावर्त्तावशिष्टसंसारानामेत-
 द्भवेत् । जघन्यतस्तद्भवमुक्तिगामिनोऽपि ॥

सम्यक्त्वे सतीति । यत्राप्रत्याख्यानकपायोदयाजीवः सावद्ययोगप्रत्याख्यानं सुन्दर-
 मिति जानन्नपि न पालयति केवलं सम्यक्त्वमात्रमनुभवति तादृशमित्यर्थः । इदमुक्तं भवति
 15 यो हि पूर्वोदितौपशमिकसम्यग्दृष्टिः शुद्धदर्शनमोहपुञ्जोदयवर्ती वा क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिः,
 क्षीणदर्शनसप्तको वा क्षायिकसम्यग्दृष्टिरविरतिप्रत्ययं दुरन्तनरकादिदुःखकलक कर्मबन्धं,
 सावद्ययोगविरतिश्च परममुनिप्रणीतसिद्धिसौधाभ्यारोहनिःश्रेणिकल्पा जानन्नपि न विरति-
 मभ्युपगच्छति न च तत्पालनाय अततेऽप्रत्याख्यानानावरणोदयेन विधितत्वात्, ते ह्यल्प-
 मपि प्रत्याख्यानमावृण्वन्ति, स इहाविरतसम्यग्दृष्टिरुच्यते इति । मिथ्यात्वमोहनीयस्यो-
 20 दीर्णस्य क्षयादनुदीर्णस्योपशमाच्च निर्वृत्तं सम्यक्त्व क्षायोपशमिकसम्यक्त्वमुच्यते, यदु-
 च्यमागतं मिथ्यात्वं तद् वेदितत्वात्क्षीणं, यत् शेष सत्तायामनुद्यगतं घटते तदुपशान्तमुप-
 शान्तं नाम विष्कम्भितोदयभावमपनीतमिथ्यात्वस्वभावश्च शेषमिथ्यात्वं, अत्र च मिथ्या-
 25 त्वमिध्रपुञ्जावाधित्य विष्कम्भितोदय शुद्धपुञ्जाभाधित्यापनीतमिथ्यात्वस्वभावमिति बोध्यम् ।
 यद्यप्यौपशमिकेऽपि उदीर्णमिथ्यात्वस्य क्षयोऽनुदीर्णस्य चोपशमोऽस्ति तथाप्यत्र क्षायोप-
 25 शमित्सम्यक्त्वे मिथ्यात्वं प्रदेशोदयेन वेद्यते, तत्र तदपि नेति विशेषोऽपसेयः । अत्र
 शोधितमिथ्यात्वपुद्गला यथावस्थिततत्त्ववृत्त्यभ्यवसायात्मकदृष्टेः सम्यक्त्वाधारका न भवन्त्य-
 तस्तेऽप्युपचारेण सम्यक्त्वमुच्यन्ते इत्यपि बोध्यम् । अनन्तानुबन्धिरुपायचतुष्कभाषान-तरं
 मिथ्यात्वमिध्रसम्यक्त्वपुद्गलश्रुणे त्रिविधेऽपि दर्शनमोहनीये सर्वथा क्षीणे सति क्षायिक सम्य-

क्त्वं भवति ॥ अस्य गुणस्थानस्योत्कृष्टां स्थितिमाह—उत्कृष्टत इति मनुजभवेति । क्षायोपशमि-
 कमाश्रित्येदम्, क्षायिकमाश्रित्य तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि । तथाहि कश्चिदितः
 स्थानादुत्कृष्टस्थितिं ध्वनुत्तरविमानेपूतपन्नः, तत्र चाऽविरतसम्यग्दृष्टित्वेन त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-
 माणि स्थितस्ततश्च्युत्वाऽत्राऽप्याऽऽयातो यावद्यापि विरतिः न लभते तावत्तद्भावेनैव स्थित इति
 मनुष्यभवसम्बद्धकतिपयवर्षाधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमत्वं विज्ञेयम् । कस्य कथं सम्यक्त्वमुप- 5
 जायत इत्यत्राह—भव्येति । भव्यसंज्ञिपञ्चेन्द्रियप्राणिनो यथावद्ग्राह्यदुदितेषु जीवादिपदार्थेषु
 निसर्गादासादितमुनिर्मलत्वगुणरूपात्मस्वभावात्, उपदेशाद्वा सद्गुरूपदिष्टास्त्रयश्रवणाद्वा सम्य-
 क्त्वद्वारस्वरूपं सम्यक्त्वं समुन्मिषतीति भावः । दशविधमेतत् सम्यक्त्वमात्रस्य निसर्गोपदे-
 शास्त्रासूत्रयीजाभिगमविस्तारक्रियासंक्षेपधर्मप्रयुक्तत्वात् । उपदेशादिकमन्तरेण क्षयक्षयोपश-
 मादिना जीवाजीवादिपदार्थविपयिणी रुचिर्निसर्गसम्यक्त्वम् । परोपदेशप्रयुक्तजीवादिपदार्था- 10
 मिरुचिरुपदेशसम्यक्त्वं, सर्वज्ञाज्ञयैव धर्मानुष्ठानविपया रुचिराज्ञासम्यक्त्वं, सूत्राध्ययनाभ्या-
 सजन्यविशिष्टज्ञानतो जीवादिविपयिणी रुचिरसूत्रसम्यक्त्वं, एकेन पदेनानेकपदार्थप्रतिसन्धा-
 नद्वारा प्रसरणशीला रुचिर्वीजसम्यक्त्वं, अर्थतः सकलसूत्रविपयिणी रुचिरभिगमसम्यक्त्वं,
 सर्वप्रमाणनयजन्यसर्वैश्वर्यभाषविपया रुचिर्विस्तारसम्यक्त्वं, दर्शनज्ञानचारित्र्यतपोविनयाद्य-
 नुष्ठानविपयिणी रुचिः क्रियासम्यक्त्वं, अनभिगृहीतकुट्टेः प्रवचनानिष्णातस्य निर्वाण- 15
 पदमात्रविपयिणी रुचिः संक्षेपरुचिः, धर्मपदवाच्यविपयकरुचिर्धर्मसम्यक्त्वमिति ॥ कदा
 तद्भवतीत्यत्राह—उत्कृष्टत इति । सम्यग्दृष्टीनां सर्वेषां किञ्चिन्न्यूनापार्धपुद्गलपरावर्त्तमाश्रमेव
 संसारस्यावशेषात्, सोऽपि तीर्थकरादिकृताज्ञातनाबहुलानामेव, न तु सर्वेषामिति भावः ।
 जघन्यत इति, तस्मिन्नेव भवे मुक्तिगामिनोऽपीत्यर्थः ॥ अत्रस्थो जीवस्तत्तत्पदेर्वन्धकस्तीर्थकृदा-
 युर्द्विकस्य च यन्धात् । चतुरुत्तरशतस्य वेदयिता मिथोदयव्यवच्छेदात् । आनुपूर्वीचतुष्क- 20
 सम्यक्त्वोदयाद्य । अष्टत्रिंशदधिकशतमत्ताकश्च । उपशमकस्तु चतुर्थादेकादशं यावत्सर्वत्राष्ट-
 पत्वारिंशदधिकशतसत्ताकः श्रपकस्य तु सप्ता तद्गुणस्थाने दर्शयिष्यते ॥

सम्प्रति पञ्चमं गुणस्थानं दर्शयति—

प्रत्याख्यानकपायोदयात्सर्वसावयस्यैकदेशाद्विरतस्य जघन्यमध्यमो-
 त्कृष्टान्यतमयद्विरतिधर्मावाप्तिर्देगविरतगुणस्थानम् ॥

25

प्रत्याख्यानेति । सर्वसावरोभ्यो विरतिमभिलपनोऽपि वैराग्योपचयवतो जीवस्य
 सर्वविरतिपातकप्रत्याख्यानावरणकपायोदयाप्रोत्पद्यते मयैविरतिमामर्ध्यम्, अपि ॥ जघ-

स्यात्स्यादविशेषः प्रवृजिताप्रवृजितयोस्तद्विषये । द्विविधं द्विविधेनेति द्वितीयो भङ्गः,
 अस्योत्तरभङ्गाश्रयः, तत्र द्विविधं स्थूलहिंसादिकं न करोति न कारयति द्विविधेन मनसा
 वचसेत्येकः, मनसा कायेनेत्यपरः, वाचा कायेनेत्यन्यः, तत्राद्ये मनसाऽभिसन्धिरहित एव
 हिंसादिकं वाचाऽनुवन्नेवासंज्ञिवत्कायेन दुश्चेष्टितादीनि करोति, द्वितीये मनःकायाभ्यामभिस-
 न्धिदुश्चेष्टितादि परिहरन्नेवानामोगाद्वा वाचैव हन्मि घातयाभि चेति ब्रूते । तृतीये च मनसै- 5
 वाभिसन्धिकृत्य करोति कारयति च । अत्र सर्वत्र त्रिभिरनुमतिरस्त्येव । द्विविधमेकेनेति
 तृतीयः, अत्राऽप्युत्तरभङ्गाश्रयः, द्विविधं करणं कारणञ्चैकविधेन मनसा वा वचसा वा कायेन
 वेति । एकविधं त्रिविधेनेति चतुर्थः, अत्र चोत्तरो द्वौ भङ्गौ, तत्रैकविधं करणं वा कारणं
 वा मनसा वाचा कायेन चेति । एकविधं द्विविधेनेति पञ्चमः, उत्तरभङ्गाश्च पदं एकविधं
 करणं वा कारणं वा मनोवाग्भ्यां वा मनःकायाभ्यां वा वचःकायाभ्यां वेति । एकविध- 10
 मेकविधेनेति पठः, अथान्तरभङ्गाप्यदं, एकविधं करणं वा कारणं वा एकविधेन मनसा वा
 वाचा वा कायेन वेति, इत्येवं मूलभङ्गाः पद । उत्तरगुणान् गुणव्रतसिद्धिप्राप्त्यर्थं प्रथम-
 सामान्येनैक एव भेदो विवक्षित इति सप्तमोऽविरतश्चाष्टम इति । तत्र स्थूलानां निरपरा-
 धानां निरपेक्षं सङ्कल्पपूर्वकं प्राणिनां प्राणव्यपरोपणरूपां हिंसां प्रत्याख्यातीतीदं प्रथम-
 मणुव्रतम्, आद्यानां सूक्ष्मपृथिव्यादिप्राणिबधानिवृत्त्यभावेन स्थूलानामित्युक्तम्, कृत्याद्यार- 15
 म्भजन्यद्वीन्द्रियादिजीवप्राणव्यपरोपणस्य शरीरकुटुम्बनिर्वाहान्यथानुपपत्त्या सम्भवेन सङ्क-
 ल्पपूर्वकमित्युक्तम् । सापराधे गुरुलाघवचिन्तनपूर्वकतत्प्रवृत्तिनिवृत्तिमम्भवेनानियमात् निर-
 पराधिनमित्युक्तम्, निरपराधेऽपि बाह्यमानमहिषवृषहयादौ पाठादिप्रमत्तपुत्रादौ च वध-
 यन्पादिकरणान्निरपेक्षमित्युक्तम् । इत्यहिंसाणुव्रतं प्रथमम् । निरिहद्विपदचतुष्पदापदद्रव्य-
 विषयकालीकानि रक्षणार्थमन्यन्यस्तस्यापलापवचनं देयादेशविषयकमुत्कोचमत्सरादिप्रयुक्तं 20
 प्रमाणपूर्वकं वचनञ्च द्विष्टाशयोद्भूतत्वात्स्थूलासत्यरूप तस्माद्विरमण द्वितीयमणुव्रतम्, यथा
 कन्यालीकं द्विपाद्विषयकं, वस्तुतोऽतथाभूतां द्वेपादिना विषयकमेवं दुःश्लेयमविषयकमेवं
 सुश्लेयमित्यादिरूपेण कथनमेकविधमलीकं, गवालीकं चतुष्पाद्विषयमत्राप्यतथामूतां गां
 षडुक्षीरेयमपक्षीरेयमित्यादिरूपेण वर्णनं द्वितीयमलीकं, भूम्यलीकमपदद्रव्यविषयं, इहापि
 परकीयां भूमिमात्मीयामिति स्त्रीयां परकीयामिति उपरं क्षेत्रमनूपरमनूपरञ्चोपरमिति वदत- 25
 स्तादृशवचनं तृतीयमलीकं, न्यामनिह्वयो रक्षणायान्यसमर्पितानां सुवर्णादीनामपलापवचनरूपं
 चतुर्थम्, अपदद्रव्यविषयकालीकेऽस्यान्तर्भावमम्भवेऽपि न्यासनिह्वयस्य महापापत्वात्पृथ-
 गुक्तिः, अदत्तादानेऽस्यान्तर्भावमम्भवेऽपि त्रियाप्राधान्यात्तस्मादस्य वचनप्राधान्येनात्रोक्तिः ।
 कूटसाक्ष्यं लभ्यदेयविषये प्रमाणीकृतस्योक्तोचमत्सरादिनाऽऽहमत्र साश्रीत्येवं कूटं वदतन्मादृशं

- वचनं पञ्चमम्, अस्व इतरपापसमर्थनरूपत्वेन पूर्वालीकेभ्यः पार्थक्येनोपन्यासः । मृपावादादि हि क्रोधमानमायालोभरागद्वेषहास्यभयकीडाव्रीडारत्यरतिदाक्षिण्यमौर्ख्यविपादादिभि सम्भवति, सत्यमपि पीडाहेतुश्चेन्मृपावाद एव, सद्भयो हित सत्यमिति व्युत्पत्त्यर्थाभावात् । स च मृपावातः स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधः, स्थूलश्चाद्वय परिहार्य एव, स पञ्चविध उपर्युक्त एव,
- 5 सूक्ष्ममृपावादे तु यतना । असत्यभेदा भूतनिहवादायः । एतद्व्रतफलन्तु विश्वासयशस्वार्थसिद्धिप्रियाऽऽदेयाऽमोघवचनतादीति द्वितीयमणुव्रतम् ॥ चौर्यव्यवहारनिमित्तस्य अदत्तस्य परद्रव्यस्य ग्रहणान्निवृत्तिस्तृतीयमणुव्रतम् । अदत्तता च स्वामिजीवतीर्थकरगुरुभिर्भाष्या । यथा यद्वस्तु तत्स्वामिनाऽयितीर्थं तत्स्वाम्यदत्तं, यच्च स्वकीयस्यापि सचित्तफलादेर्विदारणतत्फलजीवेन निजप्राणानर्पणाज्जीवादत्तं, सयतानामाधाकर्मादि श्रावकाणाञ्च प्राप्तुकमनन्त-
- 10 कायभक्ष्यादिकं तीर्थकराननुज्ञातत्वात्तीर्थकरादत्तं, सर्वदोषमुक्तमपि यद्गुरुननभिमश्य भुज्यते तद्गुर्वदत्तमुच्यते । अत्र स्वाम्यदत्तेनाधिकारः, तच्च द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदात्, अत्यन्तस्थूलविषयं कनकादिकं क्षेत्रजलादावल्पमपि फलादिकं वा दुष्टाभ्यवसायपूर्वकं ग्रहणस्तैन्यव्यवहारकारणत्वात्स्थूलं तद्विभज्य सूक्ष्मं स्वाम्यननुज्ञया कृणकाप्रादिग्रहणरूपम् । तत्र श्राद्धस्य सूक्ष्मे यतना स्थूलास्तु निवृत्तिः । फलश्राद्धस्य व्रतस्य सर्वजनविश्वाससाधुवाद्-
- 15 समृद्धिबृद्धिरैर्यैर्भ्यस्वर्गादिकमिति तृतीयमणुव्रतम् ॥ स्वकीयकलत्रमात्रसन्तोषः स्वीयान्ययोपितपरित्यागो वा श्राद्धानां चतुर्थं मैथुनाणुव्रतम् । अन्ययोपितत्वेन स्वान्यमनुप्याणां देवानां तिरश्चाञ्च योपितः परिग्रहः, अपरिगृहीता देव्यस्तिरभ्यश्च काश्चिद्यद्यपि सद्गृहीतुः परिणेतुश्चाभावेन वैश्याकल्पा एव भवन्ति, तथापि परजातीयभोग्यत्वात्परदारा एव ता इति वर्जनीया । मैथुनं हि सूक्ष्मस्थूलभेदभिन्नं, कामोदयेनेन्द्रियाणामीषद्विकारसूक्ष्मम् ।
- 20 योगैरीदारिकादिस्त्रीणां सम्भोगस्थूलम्, यद्वा ब्रह्मचर्यं द्विधा सर्वतो देशतश्च, तत्र योगत्रयेण निखिलयोपिता सर्वथा सङ्गत्यागः सर्वतो ब्रह्मचर्यं, तदितरत्तु देशतः । तत्र सर्वतोऽशक्तौ देशतः, तच्च स्वदारसन्तोषरूपं वा परदारवर्जनरूपं वा । गृहिणस्त्वदारसन्तोषे ब्रह्मचारिकल्पत्यमेव परदारगमने च बधवन्धादयो दोषाः स्फुटा एवेति चतुर्थमणुव्रतम् । नवविधपरिग्रहेऽऽयाससर्वतस्त्यागासमर्थेन श्रावकेण्यत्ताकरणं पञ्चममणुव्रतम्
- 25 तत्र धनधान्यक्षेत्रवास्तुरूप्यसुवर्णकुप्यद्विपदचतुष्पदरूपा नव परिग्रहाः । परिग्रहविरतिर्द्विधा सर्वदेशभेदात् । मूर्च्छायासमर्थया सर्वभावेषु त्यागस्तत्सर्वतः, तदितरो देशतः, तत्र सर्वतस्तत्प्रतिपत्तेः श्रावकस्य सामर्थ्याभावे देशतः इच्छाप्रसरनिरोधः कार्यः । इच्छाप्रसरो हि समाधिना ह्याभात्रिकोऽनस्तदित्यत्ताकरणं महते गुणाय भवति, यथा यथा हृत्पो लोभ परिग्रहारम्भश्च तथा तथा मुखं प्रवर्धते धर्मश्च ससिद्धिर्भवति । एतद्व्रतस्य सन्तोषसौम्य-

लक्ष्मीस्थैर्यजनप्रशंसादिफलमिह परत्र च नरामरसमृद्धिसिद्ध्यादीति पञ्चममणुव्रतम् । एते-
 पामणुव्रतानां परिपालनाय भावनाभूतानि गुणव्रतानि त्रीणि भवन्ति । दिग्ब्रतं भोगोप-
 भोगव्रतमनर्थदण्डविरमणञ्चेति । नानाविधा दिशश्शास्त्रेऽभिहिताः, तत्र सूर्योपलक्षिता या
 सा पूर्वा तदनुक्रमेण दक्षिणादिका भाव्याः, तत्र दिक्सम्बन्धिव्रतं दिग्ब्रतं, एतावत्सु पूर्वादि-
 दिग्विदिग्भागेषु गमनादि मयाऽनुष्ठेयं न परत इत्येवम्भूतं दिग्ब्रतम् । गुणव्रतप्रतिपत्ति- 5
 मन्तरेणाणुव्रतानां तथाविधविशुद्धिविरहेणेदं गुणव्रतमुच्यते, अनेन चावगृहीतक्षेत्राद्बहिः
 स्थावरजङ्गमाभयदानलोभाभ्योधिनिर्ग्रणादिर्महालाभो भवति । गृहस्थो ह्यारम्भपरिग्रहपर-
 त्वाद्यत्र यत्र याति भुङ्क्ते शेते व्यापारं वा कुरुते तत्र तत्र तन्नायोगोलकवज्जीवोपमं करोतीति
 तस्यैव हिंसाविपापस्थाननिवर्तकमेतत्, न साधूनाम्, समितिगुण्यादिप्रधानव्रतशालित्वात्तेषा-
 मिति प्रथमं गुणव्रतम् । भोगोपभोगमानव्रतं द्वितीयं, तत्र भोगस्सकृदेव भोगयोग्यो यथाऽ 10
 ज्ज्माल्यसाम्बूलादि, पुनः पुनर्भोगयोग्य उपभोगो यथा यनितावस्त्रालङ्कारगृहशयनादि, तत्र
 यथाशक्ति परिमाणकरणं भोगोपभोगमानव्रतम्, तत्र श्रावकेण निसर्गतो निरषद्याहारभोजिना
 भवितव्यम्, तस्मिन्नसति सचित्तपरिहारः कर्त्तव्यः, तत्राप्यसामर्थ्येऽतीव सावधान्मद्या-
 मिपानन्तकायादीन् विहाय प्रत्येकमिश्रसचित्तादीनां परिमाणन्तु कर्त्तव्यमेव, तथा विना
 महोत्सवाधिकारणविशेषेणातीव चेतोयिकारासक्तिजनापवादादिनिमित्तास्युद्भूतवेषवाहनाल- 15
 ङ्कारादिकमपि श्रावको वर्जयेत्, एवमतिमालिन्यातिस्थूलहृस्वसच्छिद्रवस्त्रादिपरिधानेऽपि
 कुचेलत्वकार्पण्यादिलोकापवादाहास्यप्रसङ्गेन निजसम्पत्तिवयोवासस्थानकुलादियोग्यं वेषमा-
 रचयेत् । उचितवेषादौ च प्रमाणनियमनमनुष्ठेयम् । एवं दन्तकाष्ठाभ्यङ्गनैलोद्बर्त्तनमज्जनव-
 स्त्रविलेपनाभरणपुष्पफलधूपासनशयनभयनादेस्तथौदनसूपस्नेहशकपेयाऽण्डरसाद्यश्नपान-
 रादिमस्वादिनादेस्त्यक्तुमशक्यस्य व्यक्त्या प्रमाणं कार्यं शेषञ्च त्याज्यम्, इत्येवं भोजन- 20
 माश्रित्योक्तम् । कर्मतोऽपि श्रावकेण मुख्यतो निरषद्यकर्मप्रवृत्तिप्रता भवितव्यम् । तदशक्ता-
 वध्यत्यन्तसावद्यविवेकिजननिन्द्याद्यविक्रयादिकर्म वर्जनीयं, शेषकर्मणामपि प्रमाणं करणी-
 यम् । इत्येवेदं व्रतं भोक्तुं योग्येषु परिमाणकरणेन इतरेषु तु वर्जनेन भवतीति द्वितीयं
 गुणव्रतम् । अनर्थदण्डविरमणं तृतीयं, अर्थः प्रयोजनं गृहस्थस्य क्षेत्रवस्तुधनधान्यं शरीर-
 पालनादिविषयं तदर्थमारम्भो भूतोपमर्दोऽर्थदण्डः, दण्डो निग्रहो यातना विनाश इति 25
 पर्यायाः । अर्थेन प्रयोजनेन दण्डोऽर्थदण्डः, स चैवम्भूत उपमर्दनलक्षणो दण्डः क्षेत्रादि
 प्रयोजनमपेक्षमाणोऽर्थदण्ड उच्यते, स्वस्वीयस्वजनादिनिमित्तं हि विधीयमानो भूतोपमर्दसम-
 प्रयोजनत्वादर्थदण्डो भवति, तद्विपरीतोऽनर्थदण्डः, तद्रेदास्तु चत्वारोऽप्यन्यायपापकर्मोपदेष्ट-
 हिसकार्पणप्रमादाचरणभेदान् । तत्राप्रशस्तं यदाचरौद्रभेदभिन्नं स्थिराप्यवसानरूपं ध्यानं

- तदपध्याने, एतत्परिमाणश्चान्तर्मुहूर्त्तम् । पापप्रधानं तदेतुभूतं वा कर्म पापकर्म, यथा कृप्यादिकम्, तस्योपदेशस्तत्प्रवर्त्तनवाक्यं पापकर्मोपदेशः, यथा क्षेत्रं कृप, वृषवृन्दं पण्डय हयान् दमय क्रथय शत्रून्, यंत्र वाहय, शस्त्रं सज्जय, इत्यादिरूपा उपदेशाः । तथा समापतितो वर्षाकालो दीयता वल्लरेष्मिनिः, सज्जीक्रियता हलफलकादि, अतिक्रामति वापकालो
- 5 मृताः केदारा ग्राह्यन्ता सार्धेदिनत्रयमध्ये, उच्यन्ताश्च ग्रीहयाः, जातावस्था कम्यका विवाहता शीघ्रं, प्रत्यासीदन्ति प्रवहणपूरणदिवसाः प्रगुणीक्रियन्तां प्रवहणानीत्यादि सर्वोऽपि पापोपदेश उत्सर्गतश्चावकेण त्याज्यः, अपवादस्तु दाक्षिण्यादिविषये यतना कार्या । तथा हि सकानामायुधानलविषादीनामर्पणं दानं हिंसकार्पणं, एवम्भूताः पदार्था उत्सर्गतो न देया अपवादस्तु यतना विधेया । तथा प्रमादेन प्रमादस्य वाऽऽचरणं प्रमादाचरणम्, प्रमादाश्च
- 10 मद्यविषयकपायनिद्राधिकथारूपाः पञ्चविधास्तदाचरणमपि वश्यकमेव । एवमेव घृतादिपात्राणामनाच्छादनं सत्यपि जन्तुरहिते स्थाने सचित्तस्योपरि स्थितिकरणं गमनं वस्त्रादिनिक्षेपणं वा, पनककुन्धवाद्याक्रान्तभुज्यश्रवणादेः परित्यजन, अयतनया कपाटागैलावानादि, वृथा पत्र-पुष्पादिरोटनमृत्खटीवर्णिकादिमर्दनवह्व्युद्दीपनगवादिघातदानशस्त्राद्यापारणनिष्ठुरमर्मभाषण हास्यनिन्दाकरणादि, रात्रौ दिवाप्ययतनया वा स्नानकेशप्रथनरन्धनरण्डनदलनभूषणन-
- 15 मृदादिमर्दनलेपनवस्त्रधापनजलगालनादि च प्रमादाचरणम्, श्लेष्मादीना व्युत्सर्गो स्थगनाद्ययतनापि प्रमादाचरणम्, मुहूर्त्तानन्तरं तत्र समूर्च्छिममनुष्यसमूर्च्छनतद्विराधनादिमहादोषसम्भवात्, एवमधिकरणभूतस्य शस्त्रादेः मलमूत्रादेश्चाऽव्युत्सर्जनमपि । स्वकार्ये कृतेऽपि वल्लदिन्धनप्रदीपादेरविध्यापनमपि तथा, अग्निविध्यानापेक्षया तदुद्दीपने बहुजीवविराधनाया प्रतिपादनात् । अपिहितप्रदीपचुल्हकादिधारणचुल्लोपरि चन्द्रोदयाप्रदानाद्यपि
- 20 तथा, अशोधितेन्धनधान्यजलादिव्यापारणमपि तथा । एरमेव चतुर्विधोऽप्यनर्थकण्डोऽनर्थहेतुनिर्र्थकश्च, तथा ह्यपध्यानेन नास्ति काचिद्विद्वत्सिद्धिः प्रत्युत चित्तोद्वेगवपुःक्षीणता शून्यताघोरदुष्कर्मबन्धदुर्गत्याद्यनर्थ एव, अतोऽशक्यपरिहार जात्वपध्यानं क्षणमात्रं स्यात्तदाऽपि सद्य एव परिहार्यं मनोनिग्रह यतनया, पापोपदेशहिंस्रप्रदाने च स्वजनादाबन्धया निर्वाहादर्शनादुःशक्यपरिहारे, अन्येषु तु पापाद्यनर्थफले एव । प्रमादाचरितेऽपि मुधैवाय-
- 25 तनादिनिमित्तो हिंसादिदोषः, यतना त्रिना च प्रवृत्तौ सर्वानर्थदण्ड एव, अतस्सदयतया सर्वव्यापारेषु सर्वशक्त्या आवकेण यतनाया यतनीयमिति तृतीयं गुणव्रतम् ॥ शिक्षापदव्रतं, शिक्षणं शिक्षा, अभ्यासस्तस्यै तस्या वा पदानि शिक्षापदानि तान्येव व्रतानि शिक्षापदव्रतानि, एतेषा नित्याभ्यसनीयत्वेन गुणव्रतानामपि शिक्षाव्रतेष्वन्तर्भावस्सम्भवति तथापि गुणव्रताना प्रायो यावज्जीवकत्वात् स्वल्पकालिकत्वाच्च शिक्षापदव्रताना भेदः, एतानि

चतुर्विधानि, सामायिकं देशावकाशिकं पोषधोपवासोऽतिथिसंविभागश्चेति, आद्ये द्वे प्रतिनि-
यतदिवसानुष्ठेये पुनः पुनरुच्चारणीये, अपरौ द्वौ प्रतिनियतदिवसानुष्ठेयौ । तत्र सामायिकं,
समो रागद्वेषवियुक्तो यस्सर्वभूतान्यात्मवत्पश्यति तस्य प्रतिक्षणमपूर्वापूर्वकर्मनिर्जरा-
हेतुभूताया विशुद्धेरायो लाभस्समायः स एव सामायिकम्, वाचिककायिकसावद्यकर्ममुक्त-
म्यात्तैरौद्रध्यानरहितस्य च प्राणिनो घटीद्वयकालं यावत्समत्वं सामायिकं, मनोवाक्कायचेष्टा- 5
परिहारमन्तरेण तदसम्भवाद्विशेषणद्वयम् । समस्य रागद्वेषविमुक्तस्य सत आयो ज्ञाना-
दीनां लाभः प्रशमसुखरूपः, समानां वा मोक्षसाधनं प्रति सदृशसमर्थानां सम्यग्दर्शनज्ञानचा-
रित्राणामायो लाभस्समायः, समाय एव सामायिकं, विनयादेराकृतिगणत्वात् ठङ् प्रत्ययः ।
समायः प्रयोजनमस्येति वा सामायिकम् । सामायिकस्य श्रावकोऽपि यतितुल्यो भवत्यत एव
तदानीं देवपूजादौ नाधिकारः, सामायिके सति भावस्तवस्य प्राप्तत्वेन तदर्थं द्रव्यस्तवस्था- 10
नावश्यकत्वात् । सामायिकविधित्तु तत्तद्वन्धेभ्यो ज्ञातव्यः । व्रतमिदं बहुनिर्जराफल-
कत्वेन प्रत्यहं श्रावकेणानुष्ठेयम् । इति प्रथमं शिक्षापदव्रतम् । देशावकाशिकं, दिग्गत-
गृहीतस्य दिक्परिमाणस्य यावज्जीवं संवत्सरं चतुर्मासी वा यावत् दशदिक्षु योजनशता-
द्यधिकसंकल्पितगमनादेः मुहूर्त्तप्रहरदिनाहोरात्राणि यावत् संकोचनं गृहगत्यास्थानादेः
परतो निषेधनरूपम् । देशे दिग्गतगृहीतपरिमाणस्य विभागेऽवकाशोऽवस्थानं देशावकाशः, 15
सोऽत्रास्तीति देशावकाशिकम् । सर्वव्रतानां संक्षेपकरणावश्यकत्वेन तत्तद्व्रतसंक्षेपकरणस्य
भिन्नभिन्नव्रतत्वे द्वादशसंख्याविरोधेन च व्रतमिदं अनुव्रतादिसंक्षेपकरणरूपमीति सर्व-
व्रतसंक्षेपकरणरूपमिति भाव्यम् । तथैवैतदतिचारोऽपि तत्तदनुसार्येतिचारणामुपलक्षको
क्षेयः । यद्वा प्राणातिपातादिप्रतान्तरसंक्षेपकरणेषु वधवन्धादय एवातिचाराः, दिग्गत-
संक्षेपकरणे तु क्षेत्रस्य संक्षिप्तत्वात् प्रेक्ष्यप्रयोगादयोऽतिचाराः, भिन्नातिचारसम्भवाच्च 20
दिग्गतसंक्षेपकरणस्यैव साक्षादेशावकाशित्वमुक्तमिति द्वितीयं शिक्षापदव्रतम् ॥ पोषधव्रतं,
अष्टमीचतुर्दशीपूर्णिमाऽमावास्यालक्ष्मणपूर्वतिथिषु आहारशरीरसत्काराव्रतसावद्यकर्मणां स्थाना।
पोषधव्रतम्, पोषधोपवासस्य चतुर्विधत्वात्, तत्र धर्मस्य पोष पुष्टिं धत्त इति पोषधः,
स एव व्रतं पोषधव्रतं पोषधोपवास इत्युच्यते, श्रोत्रपर्वदिवसानुष्ठेयो व्रतविशेषः पोषध-
स्तेनोपवासनमवस्थानं पोषधोपवासः, अथवा पोषधोऽष्टम्यादिपर्वदिवसः, उपावृत्तदोषस्य 25
सतो गुणैराहारपरिहारादिरूपैः उप-सह वास उग्ररामः पोषधोपवासः पोषधोपवासः । व्यु-
त्पत्तिमात्रमिदम्, प्रवृत्तित्तु पोषधोपवासमशब्दस्योपर्युक्ताहारादिचतुष्कवर्जनेषु । तथा च पोष-
धोपवास आहारशरीरसत्काराव्रतान्यापाररूपविषयभेदास्तुर्धा, पोषधशब्दोऽपि तत्र प्रयु-

- ज्यते, तत्रापि प्रत्येक देशसर्वभेदादृष्ट्या भवति, तत्राऽऽहारपोषधो देशतो विवक्षितविकृतेर-
विकृतेराचाम्लस्य वा सकृदेव द्विरेव वा भोजनमिति, सर्वतस्तु चतुर्विधस्याप्याहारस्याऽहोरात्रं
यावत्प्रत्याख्यानम्, शरीरसंस्कारपोषधो देशतश्शरीरसंस्कारस्यैकतरस्याऽकरणम्, सर्वतस्तु
सर्वस्यापि तस्याऽकरणम्, अन्नहत्यागारूपब्रह्मचर्यपोषधोऽपि देशतो द्विवैव रात्रावेव सकृदेव
5 द्विरेव वा स्त्रीसेवा मुक्त्वा ब्रह्मचर्यकरणम्, सर्वतस्त्वहोरात्र यावद् ब्रह्मचर्यपालनम् ।
अन्यापारपोषधस्तु देशतो एकतरस्य कस्यापि कुन्यापारस्याऽकरणम्, सर्वतस्तु सर्वेषां
कृपिसेवावाणिज्यपाशुपाल्यगृहकर्मादीनामकरणम् । तत्र देशतः कुन्यापारनिषेधे सामायिक
तु करोति न वा, सर्वतः कुन्यापारनिषेधे तु नियमात्करोति । अकरणे तु तत्फलं
यंच्यते । सर्वतः पोषधत्रयं चैत्यगृहे वा साधुमूले वा गृहे वा पोषधशालाया वा व्यक्तमणि-
10 सुवर्णाद्यलंकारो व्यपगतमालाविलेपनवर्णक परिहृतप्रहरण प्रतिपद्यते, तत्र च कृते पठति-
पुस्तक वाचयति, धर्मध्यान ध्यायति यथैतान् साधुगुणानहं मन्दभाग्यो न समर्थो धारयितु-
मिति । एतेषां चाहारादिपदानां चतुर्णां देशसर्वभेदानामेकस्यादिसंयोगजा अशीतिर्भङ्गा
भवन्ति, तदेतत्सर्वमन्यग्रन्थेभ्योऽन्येयमिति तृतीयं शिक्षापदव्रतम् ॥ अथाऽतिथिसविभाग
व्रतं, न विद्यन्ते सततप्रवृत्त्या विशदैकाकारानुष्ठानतया तिथयो दिनविभागा यस्य सोऽतिथिः,
15 उक्तञ्च ' तिथिपूर्वोत्सवासर्वे त्यक्त्वा येन महात्मना । अतिथिं त विजानीयाच्छेपमभ्यागत
विदुः ' रिति । तस्य सङ्गतो विभागोऽतिथिसविभागः, तथा च तिथिपूर्वादौलौकिकपूर्व-
परित्यागाद्भोजनकाल उपस्थितेभ्यः साधुभ्यो न्यायागतानां कल्पनीयानामनपानादीनां देश-
कालधर्मासंस्कारप्रत्युक्तेन परया भक्त्याऽऽत्मानुमहमुद्धवा यहीयते सोऽतिथिसविभाग-
स्तद्रूप व्रतमिति । आदिनात्र वस्त्रपात्रादीनां ग्रहणम्, न च शास्त्रे वस्त्रादिदातार आहारदा-
20 तृश्रवणमिव न श्रूयन्ते न वा वस्त्रदानस्य फलमिति धार्यम्, भगवत्साक्षी वस्त्रादिदानस्य
साक्षादुक्तत्वात्, सयमोपकारित्वाच्च तेषाम् । अत्र वृद्धोक्ता सामाचारि-पोषध पारयता भाव-
केण नियमात्साधुभ्यो दत्त्वा पारयितव्यमन्यदा पुनरनियमो दत्त्वा वा पारयति पारयित्वा

१ अन्त्यागतव्यावृत्ते साधुभ्यः श्रूयन्त पदम् । अथायेनाऽऽगतानामपानादीनां व्यावर्त्तनाय न्यायागतानां
मिति दिग्दर्शयितृश्रवणो स्वरूपवृत्तान् न्यायः, स्ववृत्तिषु प्रायो लोकावस्थायां प्रसिद्धेभ्यः अन्त्यागोप
व्यवच्छेदाय कल्पनीयानामिति उद्गमादिदोषार्जितानामिति तदर्थः । अन्नपानादीनामित्यत्रादिनां धर्मशास्त्री
पथादिपरिग्रहः, इदं विवेचनं दिग्दर्शयितृश्रवणं । अदेशाशालायाः कर्मव्यवच्छेदाय दत्तानां
सत्त्वात्कर्मयुक्तेति, तत्र तानादीनां दत्तवत्तुगादिसंज्ञायां देन मुनिशुनिनादि वाचः,
विपुलचित्तारिणाम् भद्रा अभ्युपानागनदानवन्दनापुत्रपदि सत्कारात् भाव्यं येन दिग्दर्शयितृश्रवणं प्रदत्त
कर्म, तेषु कर्मैव । अत्रप्राप्ति भक्तिरूपमभिसम्पत्तिमाह परया भक्त्या, यस्य पुण्यवृद्ध्या प्रदातारणायाऽऽ-
त्मानुमहमुद्धपति ॥

वा ददाति, तस्मात् पूर्वं साधुभ्यो दत्त्वा पश्चात्पारयितव्यम् । कथम् ? यदा भोजनकालो
भवति तदाऽऽत्मनो विभूषां कृत्वा प्रतिश्रयं च गत्वा साधून्निमंत्रयते ' भिक्षां गृहीते 'ति ।
साधूनाञ्च तं प्रति का प्रतिपत्तिः ? उच्यते, तदैकः पटलमन्यो मुरान्तकमपरो भाजनं
प्रत्युपेक्षते, मा अन्तरायदोषाः स्थापनादोषा वा भवन्तु इति । यदि स च प्रथमायां पौरुष्यां
निमंत्रयते, अस्ति च नमस्कारसहितप्रत्याख्यानीयस्तत्तत्तद्गृह्यते, अथ नास्त्यसौ तदा न 5
गृह्यते यतस्तद्गोढव्यं भवति, यदि पुनर्वाढं लगेत् तदा गृह्यते संस्थाप्यते च, यो बोद्धाट-
पौरुष्यां पारयति पारणकथानन्यो वा तस्मै तद्दीयते, पश्चात्तेन श्रावकेण सह संधाटको
प्रजति, एको न वर्तते प्रेषयितुम्, साधू पुरतः श्रावकस्तु मार्गे गच्छति, ततोऽसौ गृहं
नीत्वा तावासानेनोपनिमंत्रयते, यदि निविशेते, तदा भक्ष्यं, अथ न निविशेते तथापि विनयः
प्रयुक्तो भवति, ततोऽसौ भक्तं पानञ्च स्वयमेव ददाति, भाजनं वा धारयति, स्थित एवाऽऽ- 10
स्ते यावदीयते, साधू अपि पश्चात्कर्मपरिहारार्थं सावशेषं गृहीतः, ततो वन्दित्वा विसर्ज-
यति, अनुगच्छति च कतिचित्पदानि, ततः स्वयं मुक्ते । यदि पुनस्तत्र प्रामादौ साधवो न
भवन्ति तदा भोजनवेलायां द्वाराषलोकनं करोति, विशुद्धभावेन च चिन्तयति । यदि साधवोऽ-
भविष्यन् तदा निस्तारितोऽभविष्यमिति, एष पोषघपारणके विधिः, अन्यथा तु दत्त्वा मुक्ते
मुक्त्वा वा ददातीति द्वादशत्रयानि श्रावकाणाम् । एतानि च निरतिचारतया परिपालितानि 15
विशेषतो गृहिधर्मो भवतीत्यतिचारा विशेषाः, तत्र पञ्च पञ्चातिचाराः प्रतिप्रतं भवन्ति । ननु
सञ्चलनकपायोद्यप्रभत्वादतिचाराणामप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयततां सम्यग्दृष्टिदेशविर-
तानां ते कथं सम्भवन्ति, सञ्चलनकपायोद्यवत्सर्वविरतस्यैव तेषां संभवात्, देशविरते-
रुत्पीयस्त्वात् कुन्धुशरीरे श्रणाद्यसम्भवनत्, इति चेन्मैत्रम्, उपामकदशादिषु प्रतिजनमति-
चारपञ्चकाभिधानात् सर्वविरतौ सञ्चलनोद्येऽतिचारा भवन्ति शेषाणामुद्ये मूलच्छेद्यमेव 20
स्यादित्यभिप्रायेण सर्वविरतातिचारहेतुत्वेन सञ्चलनोद्यस्य शास्त्रे प्रोक्तत्वात्, न तु सञ्चल-
नोद्यमात्रजन्यत्वमतिचाराणाम्, ' सञ्चये वि अ अङ्गारा सञ्चलणार्ण तु उद्यओ हुंति । मूल-
छिजं पुण होइ धारमण्हं कमायाणं ' इति । सर्वविरतेस्तृतीयानामुद्ये मूलच्छेदो देशविरतेर्द्वि-
तीयानां सम्यक्त्वस्य प्रथमानामिति गायपञ्चार्पस्याभिप्रायवर्जनेऽपि यथा मञ्चलनोद्ये सर्व-
विरतिरवाप्यते तत्रातिचाराश्च भवन्ति तथा प्रत्याख्यानावरणोद्ये देशविरतितन्निचाराश्च, 25
अप्रत्याख्यानोद्ये सम्यक्त्वं तदतिचाराश्च भवन्तु न्यायस्य समानत्वात्, त्रिचित्रो मुद्यः
कपायाणां, ततोऽसौ गुणलाभस्याप्रतिघन्धस्तदतिचाराणाञ्च निमित्तं भवति मञ्चलनोद्यव-
दिति । तत्र प्रथमप्रतस्य प्रकृष्टप्रोद्योदयात् वधः, धन्यः, छविच्छेदः, अतिमारोपणं, भक्त
पानव्यवच्छेदश्चेति पञ्चानिचारा भवन्ति, त्रीणास्तुल्यदादीनां लघुदादिना ताडनं वधः, प्रपल-

- कपायोदयादेव विज्ञेयस्तेन वितयग्रहणार्थं स्वपुत्रादीनां ताडनेऽपि न क्षतिः । तेषामेव रज्ज्वा-
दिना नियंत्रणं बन्धः, सोऽपि पुत्रादीनां क्रियत इति प्रबलक्रोधादेवेति भाव्यम् । छविशरीरं
त्वग्वा, तस्याऽच्छेदः, छविच्छेदः, कर्णनासिकागलकम्बलपुच्छादिकर्तनम्, अयमपि क्रुध इत्येव
तेन पादवल्मीकोपहतपादस्य पुत्रादेस्तत्करणेऽपि नातिप्रसङ्गः । अतिशयितो भारोऽतिभारः,
5 चोदुमशक्ष्य इत्यर्थः, तस्यारोपणं गोकरभरासभमनुप्यादेः स्कन्धे पृष्ठे शिरसि वा स्थापनं, इहापि
क्रोधाहोभाद्वेति विज्ञेयम् । अज्ञानपानादीनां निषेधः क्रोधाद्भूक्तपानन्यवच्छेदः, एते पञ्चाऽति-
चारा नाममात्रेणोक्ता विस्तरस्तु तत्तद्व्यन्धेभ्योऽवसेयः, एवमग्रेऽपि, सहसाभ्याख्यानं मिथ्यो-
पदेशो गुह्यभाषणं कूटलेखो विश्वस्तमंत्रभेदश्चेति द्वितीये व्रते पञ्चातिचाराः, अविमृश्यास-
होपाभ्यारोपणं सहसाभ्याख्यानं यथा चौरस्त्वं पारदारिको वेत्यादि । अन्ये त्वस्य स्थाने रहस्या-
10 भ्याख्यानं पठन्ति, तदा रह एकान्तस्तत्र भवं रहस्यं, रहस्येनाभ्याख्यानमसदभ्यारोपणं यथा
युद्धायै वक्ति-अयं ते भर्ता तरुण्यामतिप्रसक्तः, तरुण्यै वक्ति-अयं ते भर्ता प्रौढचेष्टितायां
मध्यमवयसि प्रसक्त इत्यादि रहस्याभ्याख्यानमिति । असदुपदेशो मिथ्योपदेशः, प्रतिपन्न
सत्यव्रतस्य हि परपीडाकरं वचनमसत्यमेव, सतः प्रमादात् परपीडाकरणे उपदेशोऽतिचारः,
यथा बाह्यन्तां परोष्ठ्वाद्यो हन्यन्तां दस्यव इत्यादि, यद्वा यथास्थितोऽर्थस्तथोपदेशः साधी-
15 यान्, विपरीतस्तयथाथोपदेशो यथा परेण सन्देहापन्नेन पृष्टे न तथोपदेशः, यद्वा विवाहे
स्वयं परेण वाऽन्यतराभिसन्धानोपायोपदेश इति । यन्न सर्वस्मै कथनीयं तस्यानधिकृतेनैवा-
कारेण्णित्वाविभिर्ज्ञात्वाऽन्यस्मै प्रकाशनं गुह्यभाषणं, यथा-एते हीदमिदं च राजबिरुद्धादिकं
मंत्रयन्ते अथवा गुह्यभाषणं पैशुन्यं, यथा द्वयोः प्रीतौ सत्यामेकस्याकारादिनोपलभ्याभि-
प्रायमितरस्य तथा कथयति यथा प्रीतिः प्रणश्यति, अस्याप्यतिचारस्त्वं रहस्याभ्याख्यानवत्
20 हास्यादिनैवेति । अन्यसदृशाश्रयमुद्राकरणं कूटलेखः, एतच्च यद्यपि कायेनासत्यां वाचं
न वक्षामि नवा वादयामीत्यस्य वा व्रतस्य भङ्ग एव तथापि सहसाकारानाभोगादिनाऽति-
क्रमादिना वाऽतिचारः, अथवाऽसत्यमित्यमत्यभणनं मया प्रत्याख्यातं, इदं पुनर्लेखनमिति

१. ननु बन्धद्वयो नातिचारा, श्रावकेण हिंसाया एव प्रत्याख्यातवत् हिंसाविरतेरत्यव्यक्तत्वाच्च तेषामपि
प्रत्याख्यातस्यै च तत्करणे विरतिसिष्टत्वाद् व्रतभङ्ग एव स्यात् तथा मतेयसाभङ्गोऽपि स्यात्प्रतिपत्तमतिचाराणां
माधिक्यादिति चेन्मैवम्, हिंसामात्रस्य प्रत्याख्यातत्वेऽपि तेषामप्यर्थेन प्रत्याख्यातत्वात् हिंसोपायराज्ञेत्याम् ।
न च तत्करणे व्रतभङ्ग एव नातिचार इति वाच्यम्, देशस्थेन भग्ननादेशस्थैव पालनादतिचारमपदेशात् ।
द्वित्रिं हि प्रतिपत्तमतिचारा बहिर्हरणं च, यदा मारयामीति विन्यविरहकालीनक्रोधादिप्रयुक्तनिर्देशवधादिप्रवृत्ति
हिंसाऽभावश्च तदा निर्दयतया विरत्यनपेक्षप्रवृत्तिर्याऽन्तर्हरणं तस्य भंगो हिंसाया अमावाष्य बहिर्हरण
पालनमिति ॥ २. अविमृश्यासिदं सदृशाकारः, असावधानताऽनाभोगः, व्रतभङ्गाय केनचित्प्रमंन्ने कृतेऽ-
प्रतिषेधादतिथम्, गमनादिभ्यापोर व्यनियम्, क्रोधाद्बध्नादावतिचारः, जीवहिंसादौ स्वनाचार इति ॥

भावनया व्रतसापेक्षस्यातिचार एव । विश्वासमुपगतानां मंत्रणस्य प्रकाशकरणं विश्वस्तमंत्र-
 करणम्, अस्यानुवादरूपत्वेन सत्यत्वाद्यद्यपि नातिचारता घटते तथापि मंत्रितार्थप्रकाशन-
 जनितलज्जादितो मित्रकलत्रादेर्मरणादिसम्भवेन परमार्थतोऽस्यासत्यत्वात् कथञ्चिद्बद्ध-
 रूपत्वेनातिचारतैव । गुह्यभाषणे गुह्यमाकारादिना विद्यायानधिकृत एव गुह्यं प्रकाशयति,
 इह तु स्वयं मंत्रयित्वा मन्त्रं भिनत्तीत्यनयोर्भेद इति ॥ स्तेनाहृतप्रहः स्तेनप्रयोगः ॥
 मानविद्वेषः, शत्रुराज्यगमनं, प्रतिरूपव्यवहार इति तृतीयव्रतस्यातिचाराः । चोरानी-
 तपदार्थानां मूल्यादिना प्रहणं स्तेनाहृतप्रहः, स्तेनाहृतं हि काणक्येण मुधिकया वा
 प्रच्छन्नं प्रहणं चौरा भवति, यतो नीतिः 'चौरश्चौरापको मन्त्री भेदहः काणकक्रीय ।
 अन्नदः स्थानदश्चेति चौरस्सप्तविधः स्मृतः' इति ततश्चौर्यकरणाद्व्रतभङ्गः, वाणिज्यमेव
 क्रियते मया न चौरिकेत्यभ्यवसायेन व्रतसापेक्षत्वाभावात् इति भङ्गाभंगरूपः प्रथमोऽ- 10
 तिचारः । स्तेनानामभ्यनुष्ठानं हरत यूयमित्यादिरूपेण, स्तेनोपकरणानां वा कुशिका-
 कर्त्तरिकाचर्चरिकादीनामर्पणं विक्रयणं वा स्तेनप्रयोगः । अत्र च यद्यपि चौर्यं न करोमि
 न कारयामीत्येवं प्रतिपन्नव्रतस्य स्तेनप्रयोगो व्रतभङ्ग एव, तथापि 'किमधुना यूयं नि-
 र्यापारास्तिष्ठत, यदि यो भक्तादि नास्ति तदाऽहं तद्वदामि, भवदानीतमोपस्य वा यदि
 विक्रायको न विद्यते तदाऽहं विक्रेष्ये' इत्येवंविधवचनैश्चोराण् व्यापारयतः स्वकल्प- 15
 नया तद्व्यापारणं परिहरतो व्रतसापेक्षस्यासावतिचार इति द्वितीयोऽतिचारः । मानस्य कुड-
 वादिपलादिहस्तादेः हीनाधिकत्वकरणं मानविद्वेषः, हीनमानेन दानपथिकमानेन च प्रहणं
 तत्त्वतश्चौर्यमेव, न चैवं श्रावकस्य युज्यत इति तृतीयोऽतिचारः । विरुद्धयो राक्षोर्यद्वारायं
 तत्र राक्षाननुज्ञाते गमनं शत्रुराज्यगमनम् । शत्रुराज्यगमनस्य यद्यपि स्वस्वामिनाऽननु-
 ज्ञातस्यादत्तादानरूपत्वेन तदनुष्ठानात्तत्र चौर्यदण्डयोगेनादत्तादानरूपस्याद्वतभङ्ग एव 20
 तथापि शत्रुराज्यगतिं कुर्वता मया वाणिज्यमेव कृतं न चौर्यमिति भावनया व्रतसापेक्षत्वा-
 ह्नोके च चोरोऽयमिति व्यपदेशाभावादतिचारता, उपलभ्यन्तत्वाद्वाजनिषिद्धयस्तुमहणमपि
 तथेति चतुर्थोऽतिचारः । सत्तनवस्तुना व्यवहरणं प्रतिरूपव्यवहारः, यथा ग्रीहीणां पलञ्चि,
 घृतस्य यसा, तैलस्य मूत्रं, द्विहोः गदिरादिवेष्टः चणरादिवेष्टे गुन्दादि वा, शुक्लमस्य
 कृत्रिमं तत् कुसुमादि वा, मञ्जिष्ठादेश्चित्रादि, तथा विधाय विक्रयणं, यद्वाऽपहृताना 25
 गवादीनां सशृङ्गाणां अग्निपक्कालिद्वीपलम्बेदादिना शृङ्गाण्यधो मुग्गानि प्रगुणानि त्रिपैग्य-
 लितानि वा विधायान्यत्वमिव तेषामापाद्य मुग्गेन धारणविक्रयादि करोतीति पद्ममः ।
 मानविद्वेषः प्रतिरूपक्रिया च परव्यसनेन परधनमहणरूपत्वाद्बद्ध एव, केषां ग्राह्यमननादि-
 कमेव चौर्यं प्रसिद्धं मया तु वणिजल्लेख कृतेति भावनया व्रतरक्षणोपनत्यादतिचार इति ॥

- कपायोदयादेव विज्ञेयस्तेन त्रिनयग्रहणार्थं स्रगुत्रादीनां ताडनेऽपि न क्षतिः । तेषामेव रज्ज्वा-
दिना नियत्रणं बन्धः, सोऽपि पुत्रादीनां क्रियत इति प्रबलकोधादेवेति भाव्यम् । छविश्शरीर
त्वग्वा, तस्याभ्रछेदः, छविच्छेदः, कर्णनासिकागलकम्बलपुच्छादिकर्त्तनम्, अयमपि कुध इत्येव
तेन पादवल्मीकोपहतपादस्य पुत्रादेस्तत्करणेऽपि नातिप्रसङ्गः । अतिशयितो भारोऽतिभारः,
5 वोढुमशक्य इत्यर्थः, तस्यारोपणं गोकर्भरासभमनुप्यादेः स्कन्धे घृष्टे शिरसि वा स्थापनं, इहापि
क्रोधाहोभाद्वेति विज्ञेयम् । अशनपानादीनां निषेधः क्रोधाङ्गकपानव्यवच्छेदः, एते पञ्चाऽति-
चारा नाममात्रेणोक्ता विस्तरस्तु तत्तद्वन्धेभ्योऽवसेयः, एवमग्रेऽपि, सहसाभ्याख्यानं मिथ्यो-
पदेशो गुह्यभाषणं कूटलेखो विश्वस्यमंत्रभेदश्चेति द्वितीये व्रते पञ्चातिचाराः, अविमृश्यास-
होपाध्यारोपणं सहसाभ्याख्यानं यथा चौरस्त्व पारवारिको वेत्यादि । अन्ये स्वस्य स्थाने रहस्या-
10 भ्याख्यानं पठन्ति, तदा रह एकान्तस्तत्र भवं रहस्य, रहस्येनाभ्याख्यानमसद्व्यारोपणं यथा
घृष्टायै वक्ति-अयं ते भर्ता तरुण्यामतिप्रसक्तः, तरुण्यै वक्ति-अयं ते भर्ता प्रौढचेष्टितायां
मध्यमवयसि प्रसक्त इत्यादि रहस्याभ्याख्यानमिति । असद्रूपदेशो मिथ्योपदेशः, प्रतिपन्न
सत्यव्रतस्य हि परपीडाकर वचनमसत्यमेव, ततः प्रमादात् परपीडाकरणे उपदेशोऽतिचारः,
यथा बाह्यन्तां खरोष्ट्रादयो हन्यन्तां दस्यव इत्यादि, यद्वा यथास्थितोऽर्थस्तथोपदेशः साधी-
15 यान्, विपरीतस्वयथार्थोपदेशो यथा परेण सन्देहापनेन घृष्टे न तथोपदेशः, यद्वा विवाहे
स्वयं परेण वाऽन्यतराभिस्त्वानोपायोपदेश इति । यत्र सर्वस्मै कथनीय तस्यानधिकृतैर्नैवा-
कारेङ्किताविभिर्ज्ञात्वाऽन्यस्मै प्रकाशनं गुह्यभाषणं, यथा-एते हीदमिदं च राजविरुद्धादिक
मंत्रयन्ते अथवा गुह्यभाषणं पैशुन्यं, यथा द्वयोः प्रीतौ सत्यामेकस्याकारादिनोपलभ्याभि-
प्रायमितरस्य तथा कथयति यथा प्रीतिः प्रणश्यति, अस्याप्यतिचारत्वं रहस्याभ्याख्यानवत्
20 हास्यादिनैवेति । अन्यसदृश्राश्रमुद्राकरणं कूटलेखः, एतच्च यद्यपि कायेनास्त्यां वाचं
न वदामि नवा वादयामीत्यस्य वा व्रतस्य भङ्ग एव तथापि सहसाकारानाभोगादिनाऽति-
क्रमादिना वाऽतिचारः, अथवाऽसत्यमित्यमत्यभणनं मया प्रत्याख्यातं, इदं पुनर्लेखनमिति

१. ननु बन्धद्वयो नातिचारः, भावकेण हिंसाया एव प्रत्याख्यातत्वात् हिंसाविरतेऽपि तत्त्वाच्च तेषामपि
प्रत्याख्यातत्वे च तत्करणे विरतिलण्डनाद् व्रतभङ्ग एव स्यात् तथा व्रतेवत्प्रतिपत्तिमतिचाराणां
माधिक्यादिति चे-मैवम्, हिंसामात्रस्य प्रत्याख्यातत्वेऽपि तेषामप्यर्थे प्रत्याख्यातत्वात् हिंसोपायत्वात्तेषाम् ।
न च तत्करणे व्रतभङ्ग एव नातिचार इति वाच्यम्, देशस्यैव भजनादेशस्यैव पालनादतिचारव्यपदेशात् ।
द्विविधं हि व्रतमन्तर्हृत्वा बहिर्हृत्वा च यदा भार्यामीति विकल्पविरहकालौनकोधादिप्रयुक्तनिरपेक्षपादिप्रति-
हिंसाऽभावश्च तदा निर्देयतया विरत्यनपेक्षप्रवृत्तिनयाऽन्तर्हृत्वा तस्य भगो हिंसाया अमावाश बहिर्हृत्वा
पालनमिति ॥ २. अविमृश्याकारित्वं सहसाकारः, असावधानताऽनाभोगः, व्रतभङ्गाय केनचित्प्रसङ्गे कृतेऽ
प्रतिषेधादतिव्रतम्, गमनादिव्यापारे व्यतिक्रमः, श्लेषाद्वधवन्धादावतिचारः, जीवहिंसादौ स्वनाचार इति ॥

भावनया व्रतसापेक्षस्यातिचार एव । विश्वासमुपगतानां मंत्रणस्य प्रकाशकरणं विश्वस्तमंत्र-
करणम्, अस्यानुवादरूपत्वेन सत्यत्वाद्यद्यपि नाविचारता घटते तथापि मंत्रितार्थप्रकाशन-
जनितलज्जादितो मित्रकलत्रादेर्मरणादिसम्भवेन परमार्थतोऽस्यासत्यत्वात् कथञ्चिद्ब्रह्म-
रूपत्वेनातिचारतैव । गुह्यभाषणे गुह्यमाकारादिना विज्ञायानधिकृत एव गुह्यं प्रकाशयति,
इह तु स्वयं मंत्रयित्वा मन्त्रं भिनत्तीत्यनयोर्भेद इति ॥ स्तेनाहृतग्रहः स्तेनप्रयोगः 5
मानविप्लवः, शत्रुराज्यगमनं, प्रतिरूपव्यवहार इति तृतीयव्रतस्यातिचाराः । चोरानी-
तपदार्थानां मूल्यादिना ग्रहणं स्तेनाहृतग्रहः, स्तेनाहृतं हि काणक्येण मुधिकया वा
प्रच्छन्नं ग्रहणं चोरो भवति, यतो नीतिः 'चौरश्चौरापको मन्त्री भेदहः काणकक्रीय ।
अन्नदः स्थानदश्चेति चौरस्तप्तविधः स्मृतः' इति ततश्चौर्यकरणाद्व्रतभङ्गः, वाणिज्यमेव
क्रियते मया न चौरिकेत्यध्यवसायेन व्रतसापेक्षत्वाभावात् इति भङ्गाभंगरूपः प्रथमोऽ- 10
तिचारः । स्तेनानामभ्यनुष्ठानं हरत यूयमित्यादिरूपेण, स्तेनोपकरणानां वा कुशिका-
कर्त्तरिकाघर्षरिकादीनामर्पणं विक्रयणं वा स्तेनप्रयोगः । अत्र च यद्यपि चौर्यं न करोमि
न कारयामीत्येवं प्रतिपन्नव्रतस्य स्तेनप्रयोगो व्रतभङ्ग एव, तथापि 'किमधुना यूयं नि-
व्यापारास्तिस्रस्त, यदि वो भक्तादि नास्ति तदाऽहं तद्व्यामि, भवदानीतमोपस्य वा यदि
विक्रायको न विद्यते तदाऽऽहं विक्रेष्ये' इत्येवंविधवचनैश्चोरान् व्यापारयतः स्वकल्प- 15
नया तद्व्यापारणं परिहरतो व्रतसापेक्षस्याभावतिचार इति द्वितीयोऽतिचारः । मानस्य कुड-
वादिपलादिहस्तादेः हीनाधिकत्वकरणं मानविप्लवः, हीनमानेन दानमधिकमानेन च ग्रहणं
तत्त्वतश्चौर्यमेव, न चैवं भावकस्य युज्यत इति तृतीयोऽतिचारः । विरुद्धयो राक्षोर्येद्राज्यं
तत्र राक्षानुज्ञाते गमनं शत्रुराज्यगमनम् । शत्रुराज्यगमनस्य यद्यपि स्वस्वामिनाऽननु-
ज्ञातस्यादत्तादानरूपत्वेन तदनुष्ठातृणाञ्च चौर्यदण्डयोगेनादत्तादानरूपत्वाद्ब्रतभङ्ग एव 20
तथापि शत्रुराज्यगतिं कुर्वता मया वाणिज्यमेव कृतं न चौर्यमिति भावनया व्रतसापेक्षत्वा-
ल्लोके च चोरोऽयमिति व्यपदेशाभावादतिचारता, उपलक्षणत्वाद्वाजमिपिद्वयस्तुग्रहणमपि
तथेति चतुर्थोऽतिचारः । सदृशवस्तुना व्यवहरणं प्रतिरूपव्यवहारः, यथा ग्रीहीणां पलञ्जि,
घृतस्य घसा, तैलस्य मूत्रं, हिङ्गोः रादिरादिवेष्टः चणकादिवेष्टं गुन्दादि वा, कुङ्कुमस्य
कृत्रिमं तत् कुसुमादि वा, मञ्जिष्ठादेश्चित्रकादि, तथा विधाय विक्रयणं, यद्वाऽपहतानां 25
गवादीनां सशृङ्गाणां अग्निपक्ककालिङ्गीफलस्वेदादिना शृङ्गाण्यधो मुखानि प्रगुणानि तिर्यग्-
लितानि वा विधायान्यत्वमिव तेषामापाद्य सुखेन धारणविक्रयादि करोतीति पञ्चमः ।
मानविप्लवः प्रतिरूपक्रिया च परव्यंशनेन परधनग्रहणरूपत्वाद्ब्रह्म एव, केवलं सात्रसननादि-
कमेव चौर्यं प्रसिद्धं मया तु वणिकलैव कृतेति भावनया व्रतरक्षणोद्यतत्वादतिचार इति ॥

- परविवाहकरणं, अनात्तागमः, इत्तरात्तागमः, अनङ्गक्रीडनं, कामतीव्ररागश्चेति पञ्चाति-
 चाराश्चतुर्थव्रते । स्वस्वापत्यव्यतिरिक्तानां कन्याफललिप्सा स्नेहसम्बन्धादिना वा परिणय-
 नविधानं परविवाहकरणम् । इदञ्च स्वदारमन्तोपवत्ता स्वकलत्रात्परदारवर्जकेन च स्वकलत्र-
 वेद्याभ्यामन्यत्र मनोवाक्यैर्मैथुनं न कार्यं न च कारणीयमिति यदा प्रतिपन्नं तदा परविवाह-
 5 करणं मैथुनकारणमर्थतः प्रतिपिद्धमेव भवति तद्व्रती तु मन्यते, विवाह एवायं मया विधीयते
 न मैथुनं कार्यते इति व्रतसापेक्षत्वादितिचारः । कन्याफललिप्सा च सम्यग्दृष्टेरव्युत्पन्नावस्थायां
 मिथ्यादृष्टेस्तु भद्रकावस्थायामनुग्रहार्थं व्रतवने सा संभवतीति । अनात्तागमः, अनात्ता—अपरि-
 गृहीता वेद्या स्वैरिणी प्रोषितभर्तृका कुलाङ्गना वाऽनाथा, तस्या गम आसेवनम्, अनाभोगा-
 दिनाऽतिचारोऽयं स्वदारसन्तोषिणः । इत्तरात्तागमः, इत्तरी प्रतिपुरुषमयनशीला वेद्येत्यर्थः,
 10 सा चासावात्ता च फञ्चित्कालं भाटीप्रदानादिना सङ्गृहीता, इत्तरात्ता, इत्तरकालं वाऽत्ता
 इत्तरात्ता तस्या गम आसेवनमित्तरात्तागमः, अयञ्च भाटीप्रदानत्वादित्तरकालस्वीकारेण स्व-
 कलत्रीकृत्य वेद्यां सेवमानस्य स्वयुद्धिकल्पनया स्वदारत्वेन व्रतसापेक्षत्वान्न भङ्गः, अल्पकाल-
 परिग्रहाच्च वस्तुतोऽन्यकलत्रत्वाद्भङ्ग इति भङ्गाभङ्गरूपत्वादितिचारः, अयमपि स्वदारसन्तोषिण
 एव, न तु परदारवर्जकस्य, इत्तरात्ताया वेद्यात्वेनात्तायास्त्वनाथतयैवापरदारत्वात् शोपा-
 15 स्त्वितिचारा द्वयोरपि ॥ अनङ्गक्रीडनं, अनङ्गः कामः, स च पुंसः स्त्रीपुंनपुंसकेषु सेवनेच्छा
 हस्तकर्मादीच्छा वा, वेदोद्यात् योपितोपि योपिन्नपुंसकपुरुषासेवनेच्छा हस्तकर्मादीच्छा वा,
 नपुंसकस्याऽपि नपुंसकपुरुषस्त्रीसेवनेच्छा हस्तकर्मादीच्छा वा, एषोऽनङ्गो नान्यः कश्चित्, तेन
 तस्मिन् वा क्रीडनं रमणमनङ्गक्रीडनम्, अथवा स्वलिङ्गेन कृतकृत्योऽपि काष्ठपुस्तकलभृत्ति-
 काचर्मादिघटितैराहार्यैः प्रजननैर्योपितामवाच्यदेशं पुनः पुनः कुभाति केशकर्पणप्रहारदान-
 20 दन्तनरक्तदर्शनादिप्रकारेण मोहनीयकर्मावेष्टात्ता क्रीडति यथा बलवान् रागः प्रसूयते, यदा
 अङ्गं देहावयवो मैथुनापेक्षया योनिर्मेहनञ्च, तद्व्यतिरिक्तान्यनङ्गानि, कुचकक्षोरुवदनादीनि तेषु
 क्रीडनमनङ्गक्रीडनमिति । कामतीव्ररागः, कामे तीव्रो रागः, अतीवाऽऽग्रहः परित्यक्तान्यसकल-
 च्चापारस्य मैथुनेऽव्यवसायता, योषामुत्सकश्रोपस्थान्तरेषु अवितृप्ततया प्रक्षिप्य लिङ्गं भहती चेत्तं
 25 निश्चलो मृत इवास्ते चटक इव चटकां मुहुर्मुहुर्योषामारोहति, जातबलस्यश्च बाजीकरणा-
 न्युपयुक्ते इति । अत्र च श्रावकोऽत्यन्तपापभीकृतया ब्रह्मचर्यं चिकीर्षुरपि यदा वेदोद्यासहि-
 ण्युतया तद्विधातुं न शक्नोति तदा यापनामात्रार्थं स्वदारसन्तोषादि प्रतिपद्यते, मैथुनमात्रेण च

१. ननु स्वापत्यविवाहेन कथं न दोषः ? परविवाहनवदिति चेत्सत्यम्, निजकन्याया परिणयनाभावे
 स्वच्छन्दवारिणीत्वप्रसङ्गेन शासनोपपातसम्भवात्, कृते तु विवाहे पतिनियन्त्रितत्वेन तदसम्भवादिति । इत्यपि
 कल्पे तत्र निशिष्टमन्तोषाभावात्स्वर्थं पुनः कलत्रान्तरस्य विवाहनं परकलत्रविवाहनं स्वदारसन्तोषवतोऽतिचार
 इति चेत्तत् ॥

यापनायां सम्भवन्त्यामनङ्गक्रीडनकामतीव्ररागावर्धतः प्रतिपिद्धौ, तत्सेवने च न कश्चिद्गुणः
 प्रत्युत तात्कालिकी छिदा राजयक्ष्मादयश्च रोगा दोषा एव भवन्ति, एवं प्रतिपिद्धाचर-
 णाद्भङ्गो नियमाबाधनाच्चाभङ्ग इत्यतिचारावेतौ ॥ धनधान्यसंख्यातिक्रमः, क्षेत्रवास्तुसंख्या-
 तिक्रमः, रूप्यस्वर्णसंख्यातिक्रमः, गोमनुष्यादिसंख्यातिक्रमः, कुप्यसंख्यातिक्रमश्चेति पञ्च
 पञ्चमव्रतातिचाराः । धनधान्यादीनां यावज्जीवं चतुर्मासादिकालावधि वा यत्परिमाणं गृहीतं 5
 तस्योल्लंघनरूपा एते, अतिचारा एते न साक्षात् गृहीतसंख्यातिक्रमरूपाः किन्तु बन्धन-
 योजनदानगर्भभावैः पञ्चभिर्हेतुभिः स्वबुद्ध्या व्रतभङ्गमकुर्वत एव । तत्र धान्यस्य बन्ध-
 नात्संख्यातिक्रमो यथा—कृतधनधान्यपरिमाणस्य कोऽपि लभ्यमन्यद्वा धनं धान्यं च ददाति
 तच्च व्रतभङ्गमयाचतुर्मास्यादिपरतो गृह्यतो घनादिबिक्रये वा कृते ग्रहीष्यामीति भावनया
 बन्धनाभिर्यंत्रणात् रजरादिसंयमनात् सत्यङ्कारदानादिरूपाद्वा स्वीकृत्य तद्वद् एव स्थापय- 10
 तोऽतिचारः । क्षेत्रवास्तुनो योजनात् क्षेत्रयास्त्वन्तरमीलनाद्गृहीतसंख्यातिक्रमोऽतिचारो
 भवति, तथाहि एकमेव क्षेत्रं वास्तु चेत्यभिमहवतोऽधिकतरतदभिलाषे सति व्रतभङ्गमयात्
 प्राक्तनक्षेत्रादिप्रत्यासन्नं तद् गृहीत्या पूर्वेण सह तस्यैकत्वकरणार्थं वृत्तिभित्त्याद्यपनयने च
 तत्तत्र योजयतो व्रतसापेक्षत्वात्कथञ्चिद्विरतिबाधनाच्चातिचारः । रूप्यसुवर्णस्य दानात्—
 यितरणाद् गृहीतसंख्याया अतिक्रमो यथा केनाऽपि चातुर्मासाद्यधना रूप्यादिसंख्या 15
 विहिता, तेन च तुष्टराजदेः सकाशात्तदधिकं तल्लभ्यं, तन्वान्यस्मै व्रतभङ्गमयाद्दाति,
 पूर्णेऽवधौ ग्रहीष्यामीति भावनयेति व्रतसापेक्षत्वात् कथञ्चिद्विरतिबाधनाच्चातिचार इति ।
 गोमनुष्यादेर्गर्भतः संख्यातिक्रमो यथा केनाऽपि संस्तराद्यधना द्विपदवतुष्पदानां परि-
 माणं कृतं, तेषां च संवत्सराद्यधिमध्य एव प्रसवेऽधिकद्विपदादिभायाद्ब्रतभङ्गः स्यादिति
 तद्भ्यास्तिक्यस्यपि काले गते गर्भग्रहणं कारयतो गर्भस्थद्विपदादिभावेन बहिर्गततदभावेन च 20
 कथञ्चिद्ब्रतभङ्गादतिचारः । कुप्यस्य भावतत्संख्यातिक्रमो यथा कुप्यस्य या संख्या कृता
 तस्याः कथञ्चिद् द्विगुणत्वे भूते सति व्रतभङ्गमयात्तेषां द्वयेनैकैकं महत्तरं कारयतः पर्याया-
 न्तरकरणेन संख्यापूर्णात्स्याभाविकसंख्याबाधनाच्चातिचार इति उक्ता अनुव्रतानां पञ्च पञ्चा-
 तिचारास्संक्षेपेण ॥

१. धनं गरिमधरिमयेयपरिच्छेयमेवाधतुर्ध, यदाह—' गणिम जाङ्गलफोफलाई धरिमं तु कुंडम-
 गुडाई । मेज्जं वोपडलोणाइ रणवत्थाइ परिच्छेज्ज ' इति, धान्यं चतुर्विंशतिधा, सप्तदशधा वा ।
 सस्योत्पत्तिभूमि क्षेत्र सेतुज्जलमालकमेदात्रिधा, अरषट्जलसेत्तव सेतुक्षेत्र, वारिदजलनिष्पाद्यधान्यं
 वेतुक्षेत्रं, उभयजलनिष्पाद्यसस्यमुभयत्पत्तम । वास्तु गृहादि प्रामनमगदि च, गृहादि तेषां स्यात् भूगृहादि
 उच्छिन्नं प्रासादादि उभयविधमुभयं । रूप्यं रजतं स्वर्णं उभयमपि धटितमघटितमानेकप्रकारम् । कुप्यं
 कांस्यलोहतामसीसकादिकम् ॥

- ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्षु निश्चिनमानोद्घनरूपास्त्रयः क्षेत्रवृद्धिः स्मृतिभ्रंशश्चेति पञ्च प्रथमः
 गुणव्रतस्यातिचाराः, दिग्भ्रनत्रिपयस्य पूर्वाद्विदेशस्य क्षेत्रस्य ह्रस्वस्य पश्चिमादिक्षेत्रान्तर-
 परिमाणप्रक्षेपेण दीर्घाकरण क्षेत्रवृद्धिः, यथा केनाऽपि पूर्वापरदिशोः प्रत्येकं योजनशतं
 गमनपरिमाणं कृतं, स चोत्पन्नप्रयोजन एकस्या दिशि न गतिं योजनानि व्यवस्थाप्यान्य-
 5 स्या तु दशोत्तर योजनशतं करोति, उभाभ्यामपि प्रकाराभ्यां योजनशतद्वयरूपस्य परिमाण-
 स्याव्याहतत्वादित्येवमेकत्र क्षेत्रं वर्धयतो व्रतसापेक्षत्वादतिचारश्चतुर्थः । स्मृतिभ्रशो योजन-
 शतादिरूपद्विपरिमाणविषयस्यातिव्याकुलप्रमादित्वमत्यपाटवादिना भ्रंसः, तथाहि केन-
 चित्पूर्वस्या दिशि योजनशतरूपं परिमाणं कृतमासीत् गमनकाले च स्फुटतया न स्मरति शतं
 वा पचाशद्वेति, यदि पञ्चाशतमतिक्रामति तदाऽतिचारः, शतमतिक्रामतस्तु भङ्गः, सापेक्षत्वा-
 10 श्रिरपेक्षत्वाच्च तस्मात्समर्तव्यमेव गृहीतव्रत, स्मृतिमूलं हि सर्वमनुष्ठानमिति पञ्चमोऽतिचारः॥
 सचित्तः सचित्तप्रतिबद्धः, समिभ्रः, अभिपवः, दुष्पकाहार इति द्वितीयगुणव्रतस्य
 पञ्चाऽतिचाराः, चित्तेन सह वर्तते इति सचित्तः, येन सचित्तस्य परिहारः परिमाणं वा
 कृतमनाभोगादिना सचित्तमधिकसचित्तं वा स्यात्तत्त्वस्य सचित्ताहाररूपः प्रथमोऽतिचारः ।
 सचित्तमतिषट्सत्चेतनवृक्षादिसम्बद्धः, गुन्दादि एककलादिर्गो सचित्तान्तर्बीजः खर्जुरादिः
 15 तदाहारो हि सचित्ताहारवर्जकस्यानाभोगादिना सायगाहारप्रवृत्तिरूपत्वादतिचारः, अथवा
 बीजं त्यक्त्यामि सचेतनत्वात्तस्य, कटाहं त्वचेतनत्वाद्भक्षयिण्यामीति धिया पक्वं खर्जुरादि
 फलं मुखे प्रक्षिपतस्सचित्तवर्जकस्य सचित्तप्रतिपदाऽऽहारो द्वितीयः । समिभ्रः अर्धपरि-
 णतजलादिराद्रकदाडिमरीजमूरकविर्भटिकादिमिश्रमूर्णादिर्गो निम्बमिश्रो यवधानादिर्वा, एत-
 दाहारोऽप्यनाभोगातिक्रमादिनाऽतिचारः । अथवा सम्भवत्सचित्तव्यवस्थापककणिक्कादे-
 20 पिष्टत्वादिनाऽचेतनमिति बुद्ध्याऽऽहारः समिभ्राहारो व्रतसापेक्षत्वादतिचार इति
 तृतीयः । अभिपवः सुरासौवीरकादि सुरामभ्यावमिष्यन्दिष्टवृष्टवृष्टोपयोगो वा, अयमपि
 सावद्याहारवर्जकस्यानाभोगादिनाऽतिचार इति चतुर्थः । दुष्पकाहारः अर्द्धस्त्रिपञ्चयुक्तन्दु-
 लयवगोधूमस्थूलमण्डककङ्कडुकफलादिदैहिकप्रत्यवायकारी यावता चाशेन सचित्तस्तावता
 परलोकमप्युपहन्ति, पृथुकादेर्दुष्पकतया सम्भवत्सचेतनावयवत्वात्पकेनाचेतन इति भुञ्जान
 25 स्यातिचार इति पञ्चमः, अमी पञ्च भोजनमाश्रित्य त्यक्तव्या, भोगोपभोगोत्पादक व्यापार-
 माश्रित्य तु पञ्चदशातिचारा धर्मसमहादिप्रत्येक्योऽनसेयाः॥ कन्दर्पः, कौत्कुच्यः, भोगभूरिता,

१ स्मृतिभ्रसाधनाभोगाद्वा यदि परिमाणमतिव्याप्तो भवत्तदा ज्ञाते तेन निर्वर्तितव्यं परतश्च न गन्तव्यम्
 अथोऽपि न विचर्जनीयः । अथ नाज्ञया कोऽपि प्रवेत्तदा यत्तेन खञ्जः स्वयं विस्फुट्य गतेन वा नञ् पृथ्यते तीर्थं
 यात्रादिधर्मनिमित्तं तु नियमितक्षेत्रात्परतोऽपि साधोरिवैर्वासमित्युपयोगेन गच्छतो न दोषः, धनार्जनौघैहिकं
 फलार्थमेवाधिकगमनस्य नियमवादिति सम्प्रदायः ॥

संयुक्ताधिकरणत्वं, मौल्यश्चेति पञ्चातिचारसृतीयगुणव्रतस्य । तत्र हेतुः कामप्रधानो
वाक्यप्रयोगः कन्दर्पो मोहोदीपकं वा कर्मेति भावः । सामाचारी चात्र स्वस्य परस्य वा मोहोद्वेक
जनकं हि वाक्यं श्रावकेण न वक्तव्यम्, अट्टहासोऽपि न कल्पते कर्तुं, यदि नाम हसितव्यमिति
तदेवं प्रमादात्कुर्वतोऽतिचारः । कुत्सितं कुचति कुचभ्रूनयनोपनासाकरचरणमुखविकारै-
स्संकुचतीति कुत्कुचः, कुदिति कुत्सायां निपातः, तस्य भावः कौत्कुच्यं, अनेकप्रकारा भण्डा- 5
दिविडम्बनक्रियेत्यर्थः । अथवा कौकुच्यमिति नामत्वे कुत्सितः कुच. संकोचादिक्रिया-
भाक् तद्भावः कौकुच्यमिति विग्रहः । तत्र परे येन हसन्ति, आत्मनश्च लाघवं भवति तादृशं
श्रावकस्य न वक्तुं चेष्टितुं वा कल्पते, प्रमादात्तयाचरणे चातिचारः । भोगभूरिता भोगस्थो-
पभोगस्य च स्नानपानभोजनचन्दनकुङ्कुमकस्तूरिकावस्त्राभरणानां स्वस्वीयकुटुम्बव्यापारणा-
पेक्षयाऽधिकत्वम् । भोगबहुत्वस्य प्रमादविषयात्मकत्वात्प्रमादाचरितस्यातिचारः । अत्र सामा- 10
चारी-यद्युपभोग्यानि तैलामलकादीनि बहूनि गृह्णाति तदा तल्लैव्येन बहवः स्नानं तडागादौ
प्रजन्ति, ततश्च पूतरकादिवधोऽधिकः स्यात् स्यादेवं ताम्बूलविष्वपि विभाषा, न चैवं कल्पते,
तत्र को विधिरुपभोगे ? स्नानेच्छुना तावद्गृह एव स्नातव्यं, नास्ति चेत्तत्र सामग्री तदा
तैलामलकैः शिरो धर्षयित्वा, तानि च सर्वाणि स्नातयित्वा तडागादीनां तटे निविष्टोऽञ्जलिभिः
स्नाति, तथा येषु पुष्पादिषु कुण्ड्यादयस्सम्भवन्ति तानि परिहरति, एवं सर्वत्र वाच्यमिति । 15
संयुक्ताधिकरणत्वं, अधिक्रियते दुर्गतावात्माऽनेनेत्यधिकरणं उदूखलावि, संयुक्तञ्च तदधि-
करणञ्चेति विग्रहः । उदूखलेन मुसलं, हलेन फालः, शकटेन युग, धनुषा च शर इत्यादिरूप
मित्यर्थः तद्भावस्संयुक्ताधिकरणत्वम्, एतच्च हिंस्रप्रदानव्रतस्यातिचारः । अत्रापि सम्प्रदायः
श्रावकेण हि संयुक्तान्यधिकरणानि च न धारणीयानि, संयुक्ताधिकरणं हि यः कश्चिदाददीत,
वियुक्ते तु तत्र परः सुखेन प्रतिपेक्षितुं शक्यत इति । मौल्यं, मुरमस्यास्तीति मुरमस्तद्भावो 20
मौल्यं, घाष्टर्षप्रायसस्यासम्बद्धबहुप्रलपितम्, अयं पापोपदेशस्यातिचारः, मौल्यं सति
पापोपदेशसम्भवात्, अपध्यानाचरितव्रते त्वनाभोगादिनाऽपध्याने प्रवृत्तिरतिचार इति गुणव्रत-
स्यातिचाराः ॥ योगदुष्प्रणिधानं, स्मृत्यनवधारणं, अनादरश्चेति शिक्षापदव्रतस्य प्रथमस्याति-
चाराः । योगदुष्प्रणिधानं त्रिविधं, कायदुष्प्रणिधानं वचोदुष्प्रणिधानं मनोदुष्प्रणिधानमिति,
कायस्य सावये प्रवर्त्तनं कायदुष्प्रणिधानं शरीरावयवानां पाणिपादादीनामनिवृत्तावस्थान- 25
मित्यर्थः, वर्णसंस्काराभावोऽर्थानवगमश्चापलञ्च वचोदुष्प्रणिधानम्, कोबलोभद्रोहाभिमानेर्ष्या-
दयः कायव्यासङ्गसम्भ्रमश्च मनोदुष्प्रणिधानमिति त्रयोऽतिचाराः । स्मृतेस्सामायिककरणावस-
रविषयायाः कृतस्य वा सामायिकस्य प्रबलप्रमादयोगादनवधारणं स्मृत्यनवधारणम्, मया कदा

- सामायिकं कर्तव्यं, कृतं मया सामायिकं न वेत्येवंरूपस्मरणभ्रशोऽतिचारो मोक्षानुष्ठानस्य स्मृतिमूलत्वादिति चतुर्थः । अनादरोऽनुत्साहः, प्रतिनियतवेलायां सामायिकस्याकरणं, यथाकथञ्चिद्वा करणानन्तरमेव पारणञ्चेति पञ्चमोऽतिचारः । ननु सति कायदुष्प्रणिधानादौ सामायिकस्य निष्फलत्वेन यस्तुन एवाभावः स्यात्, अतिचारस्तु तन्मालिन्यरूप एव
- 5 भवतीति सामायिकस्यैवाभावेऽयमतिचारः कथं स्यादतो भङ्गरूपा एवैते नातिचारा इति चेदुच्यते, अनाभोगादतिचारत्तमिति । ननु द्विविधं त्रिविधेनेति सावद्यप्रत्याख्यान सामायिकं, तत्र च कायदुष्प्रणिधानादौ प्रत्याख्यानभङ्गात्सामायिकाभाव एव तद्भङ्गजनितश्च प्रायश्चित्तं विधेयं स्यात्, मनोदुष्प्रणिधानञ्चाशक्यपरिहार मनसोऽनवस्थितत्वात्तत्सामायिकप्रतिपत्तेरसकाशात्तदप्रतिपत्तिरेव श्रेयसी, यदाहुः—‘अविधिकृताद्वरमकृतमिति, नैवम्,
- 10 यतः सामायिकं द्विविधं त्रिविधेन प्रतिपन्नं, तत्र च मनसा वाचा कायेन च सावद्यं न करोमि न कारयामीति पदं प्रत्याख्यानानीत्येकतरप्रत्याख्यानभङ्गेऽपि शेषसद्भावाग्नि-ध्यादुष्कृतेन मनोदुष्प्रणिधानमात्रशुद्धेश्च न सामायिकात्यन्ताभावः, सर्वविरतिसामायिकेऽपि तथाभ्युपगत, यतो गुप्तिभङ्गे मिथ्यादुष्कृतं प्रायश्चित्तमुक्तम्, अतो न प्रतिपत्तेर-प्रतिपत्तिर्गरीयसीति । किञ्च सातिचारादप्यनुष्ठानादभ्यासतः कालेन निरतिचारमनुष्ठानं
- 15 भवतीति सूरयः । बाह्या अपि ‘अभ्यासो हि कर्मणा कौशलमावहति, न हि सकृन्निपात-मात्रेणोदयिन्दुरपि प्राणिनि निम्नतामादधाती’ति, न चाविधिकृताद्वरमकृतमिति युक्तमस्या-सूयावचनत्वात्तस्माद्वर्मानुष्ठानं निरन्तरं कार्यमेव, किन्तु तत्कुर्वता सर्वशक्त्या विधौ यतनीय, इदमेव श्रद्धालोर्लक्षणमिति ॥ प्रेप्यप्रयोगः प्रेप्यानयनं शब्दानुपातनं रूपानुपातनं पुद्गलप्रेरणञ्चेति पञ्चातिचारा द्वितीयशिक्षापदव्रतस्य, प्रेप्यस्य भृत्यादेर्विवक्षितक्षेत्राद्बहिः
- 20 प्रयोजनाय व्यापारणं प्रेप्यप्रयोगः । स्वयं हि गमने दिवसप्रहरमुहूर्त्तादिपरिमाणस्य देशावकाशिकस्य व्रतस्य भङ्गः स्यादित्यन्यस्य प्रेपणं, गमनागमनादिव्यापारजनितप्राण्युपमर्दो मा भूदित्यभिप्रायेण हि तद्व्रतं गृह्यते स तु स्वयं कृतोऽन्येन वा कारित इति न कश्चित्फले विशेषः, प्रत्युत स्वयं गमने ईर्यापद्यविशुद्धेर्गुणः, परस्य पुनरनिपुणत्वादीर्यासमित्यभावे दोष इति प्रथमोऽतिचारः । प्रेप्यानयनं विवक्षितक्षेत्राद् बहिःस्थितस्य सचेतनादिद्रव्यस्य
- 25 प्रेप्येण विवक्षितक्षेत्रे प्रापणम् । स्वयं गमने हि व्रतभङ्गः स्यात् परेण त्वानयने न भङ्ग इति बुद्ध्या यदाऽऽनाययति सचेतनादिद्रव्यं तदाऽतिचार इति द्वितीयः । शब्दानुपातनं श्रुत्कासितादेशश्रोत्रेऽवतारणम्, यथा विहितस्वगृहवृत्तिप्राकारादिव्यवच्छिन्नभूमिप्रदेशाभिग्रहं प्रयोजनं उत्पन्ने विवक्षितक्षेत्राद्बहिर्भवतभङ्गभयात्स्वयं गन्तुं बहिर्स्थितश्चाह्वातुमशक्नुवन् वृत्तिप्राकारादिप्रत्यासन्नवर्त्तमानं कासितादिशब्दमाह्वानीयानां श्रोत्रेऽनुपातयति, ते च

तच्छ्रवणात्तत्समीपमागच्छन्तीति शब्दानुपातननामाऽतिचारः । रूपानुपातनं यथा रूपं—
 शरीरसम्बन्धि, उत्पन्नप्रयोजनः शब्दमनुचारयन् आह्वानीयानां दृष्टावनुपातयति, तद्दर्शनाच्च ते
 तत्समीपमागच्छन्तीति रूपानुपातननामातिचारः । पुद्गलप्रेरणं पुद्गलाः परमाणवः तत्संघात-
 समुद्भवा यादरपरिमाणं प्राप्ता लोष्टादयोऽपि, तेषां क्षेपणं, विशिष्टदेशाभिप्रेहे हि सति
 कार्यार्थी परमृद्गमननिषेधाद्यदा लोष्टकान् परेषां बोधनाय क्षिपति पातसमनन्तरमेव ते
 तत्समीपमनुधावन्ति ततश्च तान् व्यापारयतः स्वयमगच्छतोऽप्यतिचारो भवतीति पञ्चमः ।
 अत्राद्यद्वयमव्युत्पन्नबुद्धिबेने सहसाकारादिना वा, अन्यत्रयन्तु मायापरतयाऽतिचारतां
 यातीति विवेकः । अत्र दिग्गतसंक्षेपकरणमणुग्रतादिसंक्षेपकरणस्याप्युपलक्षणं तेषामपि
 संक्षेपस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वादिति विज्ञेयम् । ननु सर्वत्रातिचारा दिग्गतसंक्षेपकरणस्यैव
 श्रूयन्ते न व्रतान्तरसंक्षेपकरणस्य तत्कथं व्रतान्तरसंक्षेपकरणं देशावकाशिकव्रतमिति चेदुच्यते 10
 प्राणातिपातादिव्रतान्तरसंक्षेपकरणेषु घटवन्धादय एवातिचाराः, दिग्गतसंक्षेपकरणे तु
 सक्षिप्तत्वात्क्षेत्रस्य प्रेक्ष्यप्रयोगादयोऽतिचाराः, भिन्नातिचारसम्भवाच्च दिग्गतसंक्षेपकरणस्यैव
 देशावकाशित्वं साक्षादुक्तमिति ॥ अप्रत्युपेक्ष्याप्रमृज्य च संस्तारः, अप्रत्युपेक्ष्याप्रमृज्य चा-
 दानं, अप्रत्युपेक्ष्याप्रमृज्य च हानं, अनादरः, अस्मृतिश्चेति पञ्चातिचाराः तृतीयस्य शिक्षा-
 पत्रतस्य । तत्राप्रत्युपेक्ष्याप्रमृज्य च संस्तारः, सस्तीर्यते प्रतिपन्नपोपध्वनेन दर्भकुशकम्बली 15
 वस्त्रादिरिति संस्तारः, संस्तारशब्दश्च शय्योपलक्षणम्, तत्र शय्या-शयनं सर्वाङ्गीणं वसतिर्वा,
 संस्तारश्चार्धतृतीयहस्तप्रमाणः, स च प्रत्युपेक्ष्य प्रमार्ज्यं च कर्त्तव्यः, प्रत्युपेक्षणं चक्षुषा
 निरीक्षणम्, प्रमार्जनञ्च रजोहरणवस्त्रप्रान्तादिना तस्यैव शुद्धीकरणम् । अथाप्रत्युपेक्ष्याप्रमृज्य
 च संस्तारकं करोति तदा पोपध्वनतमतिचरतीति प्रथमोऽतिचारः । अप्रत्युपेक्ष्याप्रमार्ज्यं चादानं,
 आदानं यष्टिपीठफलकादीनां ग्रहणम्, तदपि यष्ट्यादीनां निक्षेपशोपलक्षणं तेनोभयमपि 20
 प्रत्युपेक्ष्य प्रमृज्य च कार्यम्, अप्रत्युपेक्षितस्याप्रमार्जितस्यादानं निक्षेपश्चातिचार इति द्वितीयः ।
 अप्रत्युपेक्ष्याप्रमार्ज्यं च हानं—उत्सर्गस्त्याग इति यावत्, तद्योचारप्रध्वनखेलसिङ्घाणका-
 दीनां प्रत्युपेक्ष्य प्रमृज्य च स्थण्डिलादौ कार्यम्, अप्रत्युपेक्ष्याप्रमृज्य चोत्सर्जनमतिचार इति
 तृतीयः । इह चाप्रत्युपेक्षणेन दुष्प्रत्युपेक्षणमप्रमार्जनेन च दुष्प्रमार्जनं सङ्गृह्यते, नचः
 कुत्सार्थस्यापि दर्शनात् यथा कुत्सितो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इत्यादिः । अनादरः-अनुत्साहः 25
 पोपध्वनतप्रतिपत्तिकर्त्तव्यतयोरिति चतुर्थः । अस्मृतिः अस्मरणं तद्विषयेवेति पञ्चमः ॥
 सचित्ते स्थापनं, सचित्तस्यगनं, गत्सरः, काललंघः, अन्यापदेशश्चेति चतुर्थस्य शिक्षापद-
 व्रतस्य पञ्चातिचाराः, तत्र सचित्ते सचेतने पृथिवीजलकुम्भोपचुल्लीधान्यादौ स्थापनं
 साधुदेयभक्तादेर्निक्षेपणं तच्चादानबुद्ध्या मातृस्थानतो निक्षिपतीति प्रथमः । सचित्तेन फन्द-

हृत्प्रशीलान्नलक्षणैरन्वितो ज्ञानध्यानधनो मौनी सम्यक्त्वमिश्रमिध्यात्वानन्तानुबन्धिचतु-
ष्टयलक्षणसप्तकातिरिक्तैरुविंशतिप्रकृतिरूपस्य मोहनीयस्य प्रज्ञमाय क्षयाय वा निरालम्बन-
ध्यानप्रवेशप्रारम्भ कुरुते । के ते नोकपाया इत्यत्राह—नोकपाया इति । हास्यादय इत्यादिना
रत्यरतिशोकभयजुगुप्सा प्राह्याः, वेदत्रयञ्चेति, पुत्रीनपुंसकरूपमित्यर्थः । स्थितिमस्य गुण-
5 स्थानस्याह—अन्तरिति । अधन्या त्वेरुः समयः । अत्र वर्तमानो जीवः शोकारत्यस्थिरा-
शुभायशोऽसातव्यवच्छेदादाहारकद्विकबन्धाच्चैकोनपट्टेर्बन्धकः । तथा यदि देवायुरपि न
बध्यते तदाष्टपञ्चाशतो बन्धकः । एवं स्यान्दित्रिकाहारकद्विकोदयव्यवच्छेदात् पट्सप्ततेर्वेद-
यिता, अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताकश्च भवति ॥

इदानीमष्टम गुणस्थानं प्रदर्शयति—

10 स्थितिघातरसघातगुणश्रेणिगुणसंक्रमापूर्वस्थितियन्धात्मकानामर्धा-
नां विशुद्धिप्रकर्षादपूर्वतया निर्वर्त्तनमपूर्वकरणगुणस्थानम् ॥

स्थितिघातेति । स्थितेर्घातः स्तोककरण करणविशेषेण, एवं रसघातोऽपि, गुणाना
श्रेणिरनन्तगुणवृद्धिकरणम्, गुणेन सरुमणं—नयन गुणसकम्., अपूर्वायास्थितेर्लघुतया
घनोऽपूर्वस्थितिबन्धः । एतेषा विशुद्धिविशेषादिदम्प्रथमतया करण यत्रेत्यर्थः । अपूर्वम-
15 भिनयमनन्यसदृश करण स्थितिघातरसघातगुणश्रेणिगुणसकमस्थितियन्धाना पञ्चाना पदा-
र्थाना निर्वर्त्तन यत्र तदपूर्वकरणमिति व्युत्पत्तेः ॥

स्थितिघातादीना किं स्वरूपमित्याशङ्क्यामाह—

प्रचुरमानाया ज्ञानावरणीयादिकर्मस्थितेरपवर्त्तनाभिधकरणेन तनू-
करणं स्थितिघातः । प्रचुररसस्य तेनैव करणेन तनूकरणं रसघातः । तेनैव
20 करणेनावतारितस्य दलिकस्य प्रतिक्षणमसंख्येयगुणवृद्ध्या विरचनं
गुणश्रेणिः ॥

प्रचुरमानाया इति । गरीयस्या ज्ञानावरणादिकर्मणा स्थितेरपवर्त्तनाकरणेनास्पीकरण-
मित्यर्थः । रसघातस्वरूपमाह—प्रचुररसस्येति । कर्मपरमाणुगतस्निग्धलक्षणस्य प्रचुरीभूतस्य
रसस्येत्यर्थः, तेनैव करणेनापवर्त्तनाकरणेनेत्यर्थः, पूर्वगुणस्थानेष्वेतौ द्वावपि विशुद्धयल्पतया-

ऽल्पावेव करोत्यस्मिन्स्तु विशुद्धिवृद्धित बृहत्प्रमाणतयेमावपूर्वौ करोति । गुणश्रेणिस्वरूपमा-
चष्टे—तेनैव करणेनेति । अपवर्त्तनाकरणेनैवोपरितनस्थितेर्विशुद्धिवशादवतारितस्य दलिक-
स्यान्तर्मुहूर्त्तं यावदुदयक्षणादुपरि द्रुततरक्षपणाय प्रतिक्षणमसंख्येयगुणवृद्ध्या शुद्धवपकर्षतः
पूर्वगुणस्थानेषु दलिकरचनामाश्रित्य लघीयस्तया कालतो द्राघीयस्तया दलिकस्याल्पस्याप-
वर्त्तनाकरणेन कृतस्य कालतो ह्रस्वतरतया दलिकरचनामाश्रित्य च पृथुतरतया बहुतरस्य
तस्य यद्विरचन सा गुणश्रेणिरित्यर्थः ॥

गुणसक्रमस्वरूपमाह—

बध्यमानशुभप्रकृतिष्वबध्यमानाशुभप्रकृतिदलिकस्य विशुद्धितो
नयनं गुणसंक्रमः ॥

बध्यमानेति । गुणेन प्रतिसमयमसंख्येयलक्षणेन गुणकारेण सक्रमो बध्यमानप्रकृति 10
व्यतिरिक्तप्रकृतिदलिक बध्यमानासु शुभप्रकृतिषु प्रक्षिप्य बध्यमानप्रकृतिरूपतया तस्य
परिणमन गुणभक्रम , अपूर्वकरणादारभ्य षट्चत्वारिंशदशुभप्रकृतीना सक्रमो भवति, ताश्च
प्रकृतयो मिथ्यात्वात्पनारकायुर्वर्त्तं मिथ्यादृष्टियोग्यास्त्रयोदश, अनन्तानुबन्धितिर्यगायुः
द्योतवर्त्तस्सात्वादनयोग्या एकोनविंशति , मध्यमकपायाष्टकास्थिराशुभायश्च कीर्त्तिशोका-
रत्यसातवेदनीया । तत्र मिथ्यात्वात्पनारकायुर्वर्त्तनाश्चापूर्वकरणादवांगेव सक्रम , अत एवा- 15
विरतसम्पग्दृष्ट्यादयश्च क्षपयन्ति । आतपोद्योते च शुभे, अशुभप्रकृतीनामेव गुणसक्रमात् ।
आयुषाश्च परप्रकृतौ सक्रमासम्भवादिह तद्वर्जनं बोध्यम् । निद्राद्विकोपघाताप्रशस्तवर्णादि-
नवकहास्यरतिजुगुप्साना त्वपूर्वकरणे स्वस्वव्यवहारच्छेदादारभ्य गुणसक्रमो भवति तदेत-
दुक्तं बध्यमानशुभप्रकृतिष्वबध्यमानाशुभप्रकृतिदलिकस्येति ॥

अपूर्वस्थितिबन्धमाख्याति—

20

विशुद्धिप्रकर्षेण गुण्याः कर्मस्थितेर्लघुतया बन्धनमपूर्वस्थितिबन्धः ।
अन्तर्मुहूर्त्तकालमेतत् । अत्रस्थो जीवः क्षपक उपशमकश्चेति द्विविधः ॥

निशुद्धिप्रकर्षेणेति । प्राक्कर्मणामशुद्धत्वाद्वाघीयस्तया बद्धाया स्थितेर्विशुद्धिवशात् पत्यो
पमासंख्येयभागेन हीनहीनतरहीनतमतया बन्धनमपूर्वस्थितिबन्ध इत्यर्थः । अस्य गुणस्था-
नस्य कालमात्रमाह—अन्तरिति । जघन्यतस्त्वेकस्ममय । अत्र श्रेणिद्वयं दर्शयितुमाह— 25
अत्रस्थ इति । क्षपणार्हत्वादुपशमनार्हत्वाच्च क्षपणोपशमनाभावेऽपि राज्यार्हत्कुमारस्य राज-
वत् तथोच्यत इति बोध्यम् । गुणस्थानेऽस्मिन् त्रैकालिकानेकजीवापेक्षया प्रतिसमयं यथो-

- पत्रपुष्पफलादिना तथाविधयेव बुद्ध्या स्वगनं पिधानमिति द्वितीयः । मत्सरः कोपः
 यथा साधुभिर्याचितः कोपं कगेति, सद्यपि मार्गितं न ददाति अथवाऽनेन तावद्रङ्गेण
 याचितेन दत्तं, किमहं ततो न्यून इति मात्सर्याद्ददाति । अत्र परोन्नतिवैमनस्यं मात्सर्यं, इति
 तृतीयः । कालस्य साधूचितमिश्राममयस्य लघो-लघनमतिक्रमः, अयं भावः कालं न्यून-
 5 अधिकं वा ज्ञात्वा साधवो न ग्रहीष्यन्ति, ज्ञास्यन्ति च यथाऽयं ददातीत्येवं विकल्पतो
 दानार्थमभ्युत्थानमतिचार इति चतुर्थः । अन्यस्य परस्य सम्बन्धीद् गुह्यगण्टादीत्यपदेशः
 व्याजोऽन्यापदेशः अयं मानः परकीयमेतत्तेन साधुभ्यो न दीयत इति साधुसमक्षं भणनं,
 जानन्तु साधवो यद्यस्यैतद्भूतकदिकं भवेत्तदा कथमस्मभ्यं न दद्यादिति साधुसम्प्रत्ययार्थम्
 अथवास्मादानात् मम मात्रादेः पुण्यमस्त्विति भणनमिति पञ्चमः । इत्येवमतिचारा आभो-
 10 नेनापि विधीयमाना अतिचारा एवेत्युपासकदशाङ्गवृत्तिः । धर्मेविन्दुयोगशास्त्रवृत्त्यादौ तु
 यदाऽनाभोगादिनाऽतिक्रमणादिना वा एताताचरति तदाऽतिचाराः अन्यथा तु भङ्गा एवेति
 भावितमिति संक्षेपः । विस्तरस्तु अन्यग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः ॥

अस्योक्तृष्टां स्थितिमाह—

उत्कर्षतो देशोनपूर्वकोटिं यावत्स्थितिकमिदम् ॥

- 15 उत्कर्षत इति । गर्भस्थो हि किल नवमासान् सातिरेकान् गमयति, जातोऽपि चाष्टौ
 वर्षाणि यावद् विरत्यनर्हो भवति तत् ऊर्ध्वं देशविरतिं प्रतिपद्य पूर्वकोटिं जीवति तत् उक्तं
 देशोनेति, किञ्चिद्नववर्षनवकलक्षणेन देशोनेत्यर्थः । यतिधर्मासमर्थस्यागारिण इयं देशविरति-
 भवति । अत्रस्थो जीवोऽप्रत्याख्यानकपायचतुष्कमनुष्यत्रिकाद्यसंहननौदारिकद्वयबन्धव्यव-
 च्छेदात्सप्तपष्ठैर्व्यन्धकः । अप्रत्याख्यानकपायनरतिर्यगानुपूर्वीद्वयनरत्रिकदेवत्रिकवैक्रिय-
 20 द्वयदुर्भगानावेयायशोरूपसप्तदशप्रकृतीनामुद्यव्यवच्छेदात्सप्ताशीतेर्वेदयिता, अष्टत्रिंशदधिक-
 शतसत्ताकश्च भवति ॥

अधुना पठं गुणस्थानं निरूपयति—

- संज्वलनकपायमात्रोदयप्रयुक्तप्रमादसेवनं प्रमत्तसंयतगुणस्थानम् ।
 प्रमादाश्च मदिराकपायविषयनिद्राविकथानामानः पञ्च । देशविरत्यपेक्ष-
 25 याऽत्र गुणानां विशुद्धिप्रकर्षोऽविशुद्ध्यपकर्षश्च, अप्रमत्तसंयतापेक्षया तु

१ वर्षाणामष्टौनामप्येवं वर्तमानानां परिग्रहक्षेत्रत्वेन देशतत्सर्वतो वा चरणपरिणामो न भवति, पाप्मा
 सिकानां वज्रस्वभिर्ना चरणप्रतिपत्तिस्त्वाध्वर्भूता कदाचित्तीति बोध्यम् ॥

विशुद्ध्यपकर्षोऽविशुद्धिप्रकर्षश्च । एतदन्तर्मुहूर्त्तमानमिति केचित् । पूर्व-
कोटिं यावदित्यन्ये ॥

संज्वलनेति । यो हि सर्वसावद्येभ्यस्सम्यगुपरतोऽपि केवलसंज्वलनरूपायस्य तीव्रो-
दयान्मदिरादिपञ्चविधप्रमादेष्वन्यतम सर्वाङ्गाऽन्तर्मुहूर्त्तं सेवते तस्येदं गुणस्थानमित्यर्थः,
अन्तर्मुहूर्त्तादुपरि सप्रमादश्चेत् तस्मादधःपतनमेव स्यात्, प्रमादरहितश्चेदप्रमत्तगुणस्थानमारो- ५
हति । के ते प्रमादा इत्यत्राह—प्रमादाश्चेति । देशविरतगुणपेक्षयैतद्गुणानां विशुद्धिप्रकर्षोऽ-
शुद्ध्यपकर्षश्च, अप्रमत्तसयतगुणापेक्षया तु विपर्ययः, एवं सर्वगुणस्थानेषु भाव्यमित्यभिप्राये-
णाह—देशविरत्यपेक्षयेति । अस्य स्थितौ मतभेदं दर्शयत्येतदिति, परतो गुणस्थानान्तर-
गमनात् मरणाद्वेति भावः, जघन्यतस्त्वेकस्समयस्तदूर्ध्वं मरणभावेनाधोगमनादिति । अष्ट-
वर्षाणां पूर्वकोटिं यावदुत्कर्षतः प्रमत्तत्वा स्यादिति केपाश्चिन्मतमादर्शयति—पूर्वकोटिमिति । 10
पञ्चसप्तमयोर्देशोनपूर्वकोटिं यावत्स्थितेर्व्यवस्था भगवतीसूत्रे त्वेव—प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थाने प्रत्येक-
मन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे एव, ते च पर्यायेण जायमाने देशोनपूर्वकोटिं यावदुत्कर्षेण भवतः, महान्ति
चाप्रमत्तापेक्षया प्रमत्तान्तर्मुहूर्त्तानि कल्प्यन्ते, एव चान्तर्मुहूर्त्तानां प्रमत्ताद्धानां मेलने देशोन-
पूर्वकोटीकालमानं भवतीति दृश्यते । अत्र जीव प्रत्याख्यानावरणकपायचतुष्कव्यवच्छेदा-
न्निपट्रेर्बन्धकः । तिर्यग्गतितिर्यगायुर्नीचैर्गोत्रोद्योतप्रत्याख्यानरूपाष्टप्रकृत्युदयव्यवच्छेदादाहा- 15
रकद्वयोदयाश्चैकाशीतिर्वेदयिता, अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताकश्च भवति ॥

एतर्हि सप्तमं गुणस्थानमाह—

संज्वलनकपायनोकपायाणां मन्द्रोदयतः प्रमादाभावोऽप्रमत्तसंयत-
गुणस्थानम् । नोकपाया हास्यादयप्पद् वेदत्रयश्च । अन्तर्मुहूर्त्तस्थितिक-
मिवम् ॥

20

संज्वलनेति । यत्र हि महाव्रती साधुः संज्वलनाभिधकोधार्दीनां कपायचतुष्टयानां
नोकपायाणां नवविधानाञ्च मन्द्रोदयतोऽतीवविपाकोदयेन पूर्वोदितपञ्चविधप्रमादरहितो
भवति तदप्रमत्तसयतगुणस्थानमित्यर्थः । अत्र नष्टाग्रिलप्रमादो महाव्रतादिभिरष्टादशस-

१. ननुदेशविरतादिवत्प्रचुरमपि बाल न कथं प्रमत्तत्वं भजेत । यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमेव तदिति निश्चय
स्यादिति चेन्न, सङ्केशस्थानापेक्षं हि प्रमत्तत्वं सङ्केशस्थानानि च सत्यव्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि, यावदुप-
शमश्रेणि क्षपकश्रेणि वा मुनिर्नारोहति तावदवश्यं स्वभावादेवान्तर्मुहूर्त्तं सङ्केशस्थानेषु स्थित्वा विशोधिस्थानं
याति तत्रापि तावत्कालमेव स्थित्वा सङ्केशस्थानं याति, एवमव निरन्तरं परावृत्तौ देशोनपूर्वकोटिं यावत्क-
रोतीत्येकजीवाधयेणोत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमिति भावः ॥

- त्तरमधिकवृद्ध्याऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति । आद्यक्षणे
 एवैतद्गुणस्थानप्रपन्नत्रैकालिकनानाजीवाश्रयेण जघन्यादीन्युत्कृष्टान्तानि असंख्येयलोकाकाश-
 प्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति, ततोऽधिकाधिकानि द्वितीयादिकृष्णेषु तु स्युः । स्व-
 भावविशेषाच्च द्वितीयादिसमयेषु अध्यवसायस्थानानां वृद्धिः । अत्र च प्रथमसमयजघन्या-
 ५ अध्यवसायादनन्तगुणविशुद्धं प्रथमसमयोत्कृष्टाध्यवसायस्थानम् । तस्माच्च द्वितीयसमयजघन्या-
 अध्यवसायस्थानमनन्तगुणविशुद्धम्, ततश्च तदुत्कृष्टमनन्तगुणविशुद्धमित्येवं यावद् द्वि-
 चरमसमयोत्कृष्टाध्यवसायस्थानाच्चरमसमयजघन्याध्यवसायस्थानमनन्तगुणविशुद्धं तस्मादपि
 तदुत्कृष्टमनन्तगुणविशुद्धमिति । अस्यैव च निवृत्तिवादरसम्परायमिति नामान्तरम् ।
 अनेकजीवानामेतद्गुणस्थानं युगपत्प्रविष्टानां परस्परमध्यवसायस्थानव्यावृत्तेः । एकसमयगतानि
 १० चामून्यध्यवसायस्थानानि परस्परं षट्संस्थानपतितानीति दिक् ॥ अथ क्षपकश्रेणिरुपशमभ्रे-
 णिश्च बोधायोच्यते संक्षेपतः प्रसङ्गात् । वर्षाष्टकोपरि वर्त्तमानो वज्रवर्षभनाराचसंहननबाम्
 शुद्धध्यानार्पितमना अविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतमः पुमान् क्षपकश्रेणिप्रति-
 पत्ता भवति । केवलं यद्यप्रमत्तसंयतः पूर्वचित्तिर्हि शुक्लध्यानोपगतः, शेषस्तु सर्वोऽपि धर्म-
 ध्यानोपगतः । सम्प्रति प्रथममनन्तानुबन्धिनां विसंयोजना प्रोच्यते, श्रेणिप्रतिपत्तुरवश्यं पूर्व-
 १५ मनन्तानुबन्धिनो विसंयोजनाया आवश्यकत्वात् । अनन्तानुबन्धिनां विसंयोजकश्चतुर्ग-
 तिको जीवस्तत्राऽपि देवो नैरयिको वाऽविरतसम्यग्दृष्टिः, तिर्यक्पञ्चेन्द्रियः सर्वाभिः पर्याप्तिभिः
 पर्याप्तोऽविरतसम्यग्दृष्टिर्देशविरतो वा, मनुष्यस्त्वविरतसम्यग्दृष्टिर्देशविरतसर्वविरतो वा
 भवति । तत्र यथासम्भवं विशुद्धपरिणामोऽनन्तानुबन्धिनां क्षपणाय यथाप्रवृत्त्यपूर्वानिवृत्ति-
 करणानि करोति, अन्तरकरणं तु न करोत्यत एव प्रथमस्थितिमपि न करोति, उपशमोऽपि
 २० न भवति, तेषां गुणसंक्रमश्चात्रापूर्वकरणप्रथमसमयात्प्रवर्त्तते । तथाहि तादृशसमय एव दलि-
 कमनन्तानुबन्धिनां शेषकपायात्मकपरप्रकृतौ स्तोकं संक्रमयति, द्वितीये समये ततोऽसंख्येय-
 गुणं, तृतीये च ततोऽध्यसंख्येयगुणमेवमेव यावदपूर्वकरणचरमसमयम् । एव गुणसंक्रमः ।
 अपूर्वकरणे उद्बलनासंक्रमानुविद्धगुणसंक्रमेणानन्तानुबन्धिनश्शेषप्रकृतिरूपतया व्यवस्था-

१. यद्यप्यत्र कालत्रयापेक्षणात् अनन्तजीवैरस्य प्रतिपन्नत्वात्प्रतिपत्त्यमानत्वाच्चैतद्गुणस्थानं प्रतिपन्नाना-
 मनन्ताध्यवसायस्थानानि प्रसज्यन्ते तथापि बहूनामेतत्स्थानप्रतिपत्तुणामेकाध्यवसायस्थानवर्तित्वादपि न दोषः ।
 अध्यवसायस्थानानां भिन्नत्वं एव तथा सम्भवात् ॥ २. अनन्तमागवृद्धयसंख्यातमायवृद्धिसंख्यातभागवृद्धिः सख्ये-
 यगुणवृद्धयसंख्येयगुणवृद्धयमनन्तगुणवृद्धिरूपदृष्टान्प्रतिपत्तितानीत्यर्थः ॥ ३. प्रथमस्थितिपण्डस्य स्थित्यपेक्षया
 वृद्धतरस्य द्वितीयादिस्थितिलङ्घनानां विशेषविशेषहीनानां यद्वातनं देन निष्पन्नो य उद्बलनासंक्रमस्त-
 दनुबन्धः इत्यर्थः ॥

पनेन विनाशयति । उद्धलनासंक्रमे तु प्रथमतः पत्त्योपमासंख्येयभागमात्रं स्थितिरण्डमन्त-
 मुद्दृष्टेन कालेनोत्क्रियते । उत्कीरणं नाम घनदलान्वितस्याल्पदलोत्तारणं, तदेव चोद्धलनमु-
 च्यते । ततो द्वितीयं स्थितिखण्डं प्रथमस्थितिरण्डाद्विशेषाद्दीनतरं पत्त्योपमासंख्येयभागमात्र-
 मन्तमुद्दृष्टेन कालेन विनाशयति, एवं प्रत्येकमन्तमुद्दृष्टेन कालेनोत्क्रियमाणानि पत्त्योपमा-
 संख्येयभागमात्राणि स्थितिखण्डानि पूर्वपूर्वस्थित्यपेक्षया विशेषतो हीनानि विनाशयति, 5
 इत्येवंरूप उद्धलनासंक्रमः । अनिवृत्तिकरणं च प्राप्तो गुणसंक्रमानुबद्धोद्धलनासंक्रमेणाधस्ता-
 दावलिकामात्रं मुक्त्वोपरि निरयशेषानन्तानुबन्धिनो विनाशयति, आवलिकामात्रं तु स्तिबुक-
 संक्रमेण वेद्यमानासु प्रकृतिषु सक्रमयति, ततोऽन्तमुद्दृष्टात्परतोऽनिवृत्तिकरणपर्यवसाने शेषकर्म-
 णामपि स्थितिघातरसघातगुणभेदयो न भवन्ति, किन्तु स्वभावस्थ एव भवति चतुर्दशतिस-
 र्कर्मा । तदेवं क्षपिताऽनन्तानुबन्धितुष्को दर्शनमोहनीयक्षपणाय यतते, तदारम्भको मनुष्यो 10
 जिनकालसम्भवी वर्षाष्टकोपरि वर्त्तमानो वज्रर्षभनाराचसहननश्च भवति । दर्शनमोहक्षपणार्थं
 यथाप्रवृत्त्यादीनि त्रीणि करणानि करोति, अनिवृत्तिकरणाद्व्याघ्र वर्त्तमानो दर्शनत्रिकरय
 स्थितिसत्कर्म तावदुद्धलनासंक्रमेणोद्धलयति यावत्पत्त्योपमासंख्येयभागमात्रमवतिष्ठते, ततो मि-
 ध्यात्वदलिकं सम्यक्स्वमिभ्रयोः प्रक्षिपति, तच्चैवं, प्रथमममये स्तोत्रं द्वितीयसमये ततोऽ-
 सत्स्वैद्यगुणमेवं यावदन्तमुद्दृष्टचरमसमयं, आवलिकागतं मुक्त्वा शेषं द्विचरमसमयसंक्रमं 15
 मितदलिकादसंख्येयगुणं सक्रमयति, आवलिकागतन्तु स्तिबुकसंक्रमेण सम्यक्स्वे प्रक्षि-
 पति, एवं मिध्यात्वं क्षपितम् । ततोऽन्तमुद्दृष्टेन सम्यक्स्मिध्यात्वमप्यनेनैव क्रमेण सम्य-
 क्स्वे प्रक्षिपति, ततस्सम्यक्स्मिध्यात्वं क्षपितम् । ततस्सम्यक्स्वमपवर्त्तयितुं तथा लग्नो
 यथाऽन्तमुद्दृष्टेन तदप्यन्तमुद्दृष्टमात्रस्थितिकं जातं, तच्च क्रमेणानुभूयमानमनुभूयमानं
 सत् समयाधिकावलिकाशेषं जातं, ततोऽनन्तरसमये तस्योदीरणव्यवच्छेदस्ततो विपाकानु- 20
 भवेनैव केवलेन वेदयति यावच्चरमसमयं, ततोऽनन्तरसमयेऽसौ क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्जायते ।
 इह यदि बद्धायुः क्षपकश्रेणिमारभते तदाऽनन्तानुबन्धिक्षयानन्तरञ्च मरणसम्भवतो व्युपरमते,
 ततः कदाचिन्मिध्यात्वोदयाद्भूयोऽप्यनन्तानुबन्धिन उपचिनोति, तद्वीजस्य मिध्यात्वस्या-
 विनाशात् । क्षीणमिध्यादर्शनस्तु नोपचिनोति मिध्यात्वाभावात् । क्षीणसप्तकः पूर्वबद्धायु-
 राश्रित्य सर्वगतिभागभवति यदि तिर्यङ्मनुष्यो वा भवति तदाऽसंख्येयवर्षायुष्केष्वेव । 25
 बद्धायुष्कोऽपि यदि तदानीं कालं न करोति तथापि सप्तके क्षीणे नियमादवतिष्ठते, न तु
 चारित्रमोहक्षपणाय यत्नमादधाति, अथ क्षीणसप्तको गत्यन्तरं संज्ञामन् कतितमे भवे

- मोक्षमुपयातीति चेदुच्यते तृतीये चतुर्थे वा भवं इति । तथा क्षीणसप्तकः पूर्ववद्वायुष्कोऽपि यदि तदानीं कालं न करोति तर्हि कश्चिद्वैमानिकेष्वेव बद्धायुष्कश्चारित्रमोहनीयोपशमार्थमपि यतते, न शेषमवेपु बद्धायुष्कः । यदि पुनरबद्धायुः क्षपकश्रेणिमारभते ततः सप्तके क्षीणे नियमादनुपरतपरिणाम एव चारित्रमोहनीयक्षपणाय यतते । यतमानश्च तत्र
- 5 यथाप्रवृत्त्यादीनि त्रीणि करणानि करोति, अप्रमत्तगुणस्थाने यथाप्रवृत्तिकरणमपूर्वगुणस्थानेऽपूर्वकरणमनिवृत्तिबाधरसम्परायेऽनिवृत्तिकरणम् । तत्रापूर्वकरणे स्थितिघातादिभिरप्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानान्नवरणकपायाष्टकमनिवृत्तिकरणाद्धाप्रथमसमये पल्योपमासख्येयभागमात्रस्थितिकं यथा भवेत्तथा क्षपयति । अनिवृत्तिकरणाद्धायाश्च सख्येयेषु भागेषु गतेषु स्यान्निर्वृत्तिकरकतिर्यैगुतिनरकतिर्यैगानुपूर्व्यैरुद्विचित्रचतुर्विधजातिस्थावरातपोद्योतसूक्ष्मसाधारणानां षोडश-
- 10 प्रकृतीनामुद्वलनासक्रमेणोद्वल्यमानानां पल्योपमासख्येयभागमात्रा स्थितिर्जाता, ततो बध्यमानासु प्रकृतिषु तानि षोडशापि कर्माणि गुणसक्रमेण प्रतिसमयं प्रक्षिप्यमाणानि निःशेषतोऽपि क्षीणानि भवन्ति, इहाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानान्नवरणकपायाष्टकं पूर्वमेव क्षपयितुमारब्धं परं तन्नाद्यापि क्षीणं केवलमवान्तराल एव पूर्वोक्तं प्रकृतिषोडशकं क्षपितं पश्चात्तदपि कपायाष्टकमन्तर्मुहूर्तेन क्षपयतीत्येष सूत्रादेशः । अन्ये त्वाहुः षोडशकर्माण्येव पूर्वं क्षपयितु-
- 15 मारभते केवलमवान्तरालेऽष्टौ कपायान् क्षपयति पश्चात् षोडशकर्माणीति । ततोऽन्तर्मुहूर्तेन नवानां नोकपायाणां चतुर्णां सञ्चलनानाद्धाऽन्तरकरणं करोति । तच्च कृत्वा नपुंसकवेदलिकमुपरितनस्थितिगतमुद्वलनविधिना क्षपयितुमारभते । तथाऽन्तर्मुहूर्तेन पल्योपमासख्येयभागमात्रं भवति, ततःप्रभृति बध्यमानासु प्रकृतिषु गुणसक्रमेण तद्वहिकं प्रक्षिपति, तथैवं प्रक्षिप्यमाणमन्तर्मुहूर्तेन निःशेषं क्षीणम् । अधस्तनस्थितिलिकं च यदि नपुंसकवे-
- 20 देन क्षपकश्रेणिमारुढस्ततोऽनुभवतः क्षपयति, अन्यथा त्वावलिकामात्रं तद्वहति, तच्च वेद्यमानासु प्रकृतिषु स्तियुरुसक्रमेण सक्रमयति । तदेवं क्षपितो नपुंसकवेदः । ततोऽन्तर्मुहूर्तेन स्त्रीवेदोऽप्यनेनेय क्रमेण क्षिप्यते, ततः षट् नोकपायान् युगपत्क्षपयितुमारभते, ततःप्रभृति च तेषामुपरितनस्थितिगतं दलिकं न पुरुषवेदे सक्रमयति किन्तु सञ्चलनप्रोद्य एव, एतेऽपि च पूर्वोदितविधिना क्षिप्यमाणा अन्तर्मुहूर्तेन निःशेषं क्षीणास्तत्तमय एव च

१. यदि रात्रौ नरके वा गच्छति तदा स्वर्गमवान्तरितो नरकमवान्तरितो वा तृतीयमे मोक्षगुणानि, यदि तु तिर्यश्च मनुष्येषु योत्स्यते तदा स्वर्गमध्ययवर्षागुणेष्वेव, न गच्छेत्तृतीयं, तत्राऽन्तर्मुहूर्तं देवभवं तद्व्युत्पन्ना मनुष्यभव ततो मोक्षयोगीनि चतुर्थमेव मोक्षगमनम् । इदं प्रसिद्धं, योग्यं तद्व्युत्पन्नस्य पथमभवेऽपि मोक्षगमनध्वनम् । २. न्युत्पन्नेन श्रेणिनाम्न्यध्वनिरपि ।

पुवेदस्य वन्धोदयोदीरणान्यवच्छेदः, समयोनावलिक्रान्दिक्रान्द मुत्तवाऽशेषदलिकक्षयश्च,
 ततोऽसाविदानीमवेदको जातः, क्रोधं च वेदयतस्तस्य क्रोधाद्ध्यायास्त्रयो विभागा भवन्ति,
 अश्वकर्णकरणाद्धा किट्टिकरणाद्धा किट्टिवेदनाद्धा चेति, तत्राश्वकर्णकरणाद्धायां वर्तमानः
 प्रतिसमयमनन्तान्यपूर्वस्पर्धकानि चतुर्णामपि संञ्जलनानामन्तरकरणादुपरितनस्थितौ करोति,
 अथ किमिदं स्पर्धकमुच्यते—इह तादृशनन्तानन्तैः परमाणुभिर्निष्पन्नान् स्कन्धान् जीवः 5
 कर्मतया गृह्णाति तत्र चैकैकस्मिन् स्कन्धे यः सर्वजघन्यरसः परमाणुस्तस्याऽपि रस केवलि-
 प्रहया छिद्यमानः सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणान् रसभागान् प्रयच्छति अपरस्तानत्येकाधिका-
 नन्यस्तु द्व्यधिकानेवमेकोत्तरया वृद्ध्या तावन्नेयं यावदन्यपरमाणुरभव्यानन्तगुणान् सिद्धा-
 नन्तभागैनाधिकान् रसभागान् प्रयच्छति, तत्र जघन्यरसा ये केचन परमाणवस्तेषां समुदा-
 यस्तमानजातीयत्वादेका वर्गणेत्युच्यते, अन्येषां त्वेकाधिकरसभागयुक्तानां समुदायो द्वितीया 10
 वर्गणा, अपरेषां तु द्व्यधिकरसभागयुक्तानां समुदायस्तृतीया वर्गणा, एवमनया दिशैकैक-
 रसभागवृद्धानामपूना समुदायरूपा वर्गणास्तिद्वानन्तभागकत्वा अवग्यानन्तगुणा वाच्याः ।
 एतासाञ्च समुदायः स्पर्धकमित्युच्यते । इत ऊर्ध्वमेकोत्तरया निरन्तरया वृद्ध्या प्रवर्धमानो
 रसो न लभ्यते किन्तु सर्वजीवानन्तगुणैरेव रसभागैः, ततस्तेनैव क्रमेण ततःप्रभृति
 द्वितीयं स्पर्धकमारभ्यते, एवमेव च तृतीयमेव तावद्वाच्यं यावदनन्तानि स्पर्धकानि, एतेभ्य 15
 एव चेदानीं प्रथमादिवर्गणा गृहीत्वा विशुद्धिप्रकर्षवशादनन्तगुणहीनरसाः कृत्वा पूर्ववत्स्पर्ध-
 कानि करोति, न चैवभूतानि पूर्वं कदाचनापि कृतानि ततोऽपूर्वाणीत्युच्यन्ते, अस्या चाश्व-
 कर्णकरणाद्धाया वर्तमानः पुवेद समयोनावलिक्रान्दिकेन कालेन क्रोधे गुणसक्रमेण संक्रमयन्
 चरमसमये सर्वसक्रमेण सक्रमयति, तदेव क्षीणः पुवेदः, अश्वकर्णकरणाद्धायाञ्च समाप्ताया
 किट्टिकरणाद्धायाञ्च वर्तमानश्चतुर्णामपि संञ्जलनानामुपरितनस्थितिदलिकस्य किट्टीः करोति, 20
 किट्ट्यो नाम पूर्वस्पर्धकेभ्यः प्रथमादिवर्गणा गृहीत्वा विशुद्धिप्रकर्षवशादत्यन्तहीनरसाः कृत्वा
 तासामेकोत्तरवृद्धित्वागेन वृहदन्तरालतया व्यवस्थापनम् । यथा यासामेव वर्गणानाम-
 सत्कल्पनयाऽनुभागभागानां शतमेकोत्तरादि याऽऽसीत् तासामेव विशुद्धिप्रकर्षादनुभाग-
 भागानां दशकस्य पञ्चदशकादेश्च व्यवस्थापनमिति । एताश्च किट्टयः परमार्थतोऽनन्ता
 अपि स्थूलजातिभेदापेक्षया द्वादश कल्पन्ते, एकैकस्य कपायस्य तिस्रस्तिस्रः, तद्यथा, प्रथमा 25

१ पुवेदिन प्रारम्भकस्येति । यदा नपुसकवेदी प्रारम्भक तदा प्रथम स्त्रीवेदनपुपकवेदी युगपत्क्षपयति,
 तत्क्षयमय एव पुवेदश्चक्षयवच्छेदः । तत पुवेदहास्यरन्ते युगपत्क्षपयति । यदा स्त्रीवेदी प्रारम्भक तदा
 प्रथम नपुपकवेद ततस्त्रीवेद क्षपयति तत्क्षयसमकालमेव च पुवेदश्चक्षयवच्छेदः, तत पुवेदहास्यपद्वयो
 युगपत्क्षय इति ॥ २ पुवेदिन इत्यर्थः ॥

- द्वितीया तृतीया च, एवं क्रोधेन क्षपकश्रेणिं प्रतिपन्नस्य द्रष्टव्यम् । यदा तु मानेन प्रतिपद्यते तदोद्धलनाविधिना क्रोधे क्षपिते सति शेषाणां त्रयाणां पूर्वक्रमेण नव कीदृः करोति, मायया चेत्प्रतिपन्नस्तर्हि क्रोधमानयोरुद्धलनविधिना क्षपितयोः सतोः शेषद्विकस्य पूर्वक्रमेण पट् कीदृः करोति, यदि पुनर्लोभेन प्रतिपद्यते तत उद्धलनविधिना क्रोधत्रिके क्षपिते सति
- 5 लोभस्य किट्टित्रिकं करोति, एष किट्टिकरणविधिः ॥ किट्टिकरणाद्धायां निष्ठितायां क्रोधेन प्रतिपन्नः सन् क्रोधस्य प्रथमकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः । ततोऽनन्तरसमये द्वितीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः । ततस्तृतीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्याव-
- 10 त्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तिसृष्वपि चामूषु किट्टिवेदनाद्वासूपरितनस्थितिगतं दलिकं गुणसंक्रमेणापि प्रतिसमयमसंख्येयगुणबुद्धिलक्षणेन संज्वलने माने प्रक्षिपति, तृतीयकिट्टिवेदनाद्धायाश्चरमसमये संज्वलनक्रोधस्य बन्धोदयोदीरणानां युगपद्वयवच्छेदः, सत्कर्मापि च तस्य समयोनावलिकाद्विकचङ्गं मुक्त्वाऽन्यज्ञास्ति सर्वस्य माने प्रक्षिप्तत्वात्, ततो मानस्य प्रथमकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावदन्त-
- 15 र्मुहूर्तं, क्रोधस्याऽपि च बन्धादौ व्यवच्छिन्ने सति तस्य दलिकं समयोनावलिकाद्विकेन कालेन गुणसंक्रमेण संक्रमयन् चरमसमये सर्वं संक्रमयति, मानस्यापि च प्रथमकिट्टिदलिकं प्रथमस्थितीकृतं वेद्यमानं समयाधिकावलिकाशेषं जातं, ततो मानस्य द्वितीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, ततस्तृतीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च
- 20 तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तस्मिन्नेव च समये मानस्य बन्धोदयोदीरणानां युगपद्वयवच्छेदः, सत्कर्मापि च तस्य समयोनावलिकाद्विकचङ्गमेव, शेषस्य क्रोधोपस्येव मायायां प्रक्षिप्तत्वात्, ततो मायायाः प्रथमकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावदन्तर्मुहूर्तं संज्वलनमानस्य च बन्धादौ व्यवच्छिन्ने सति तस्य दलिकं समयोनावलिकाद्विकेन कालेन गुणसंक्रमेण मायायां सर्वं प्रक्षिपति, मायाया अपि
- 25 च प्रथमकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतं प्रथमस्थितीकृतं वेद्यमानं समयाधिकावलिकाशेषं जातं, ततो मायाया द्वितीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, ततस्तृतीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तस्मिन्नेव च समये मायाया बन्धोदयोदीरणानां युगपद्वयवच्छेदः, सत्कर्मापि च तस्याः

समयोनावलिकाद्विकवद्धमात्रमेव, शेषस्य गुणसंक्रमेण लोभे प्रक्षिप्तत्वात् ततो लोभस्य प्रथमकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तावद्यावदन्तर्मुहूर्तं, संज्वलनमायायाश्च यन्धादौ व्यवच्छिन्ने सति तस्या दलिकं समयोनावलिकाद्विकेन कालेन गुणसंक्रमेण लोभे सर्वं संक्रमयति, संज्वलनलोभस्य च प्रथमकिट्टिदलिकं प्रथमस्थितीकृतं वेद्यमानं समयाधिकावलिकामात्रं शेषं जातं, ततो लोभस्य द्वितीयकिट्टिदलिकं द्वितीयस्थिति- 5 गतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च, तां च वेद्यमानस्तृतीयकिट्टिदलिकं गृहीत्वा सूक्ष्मकिट्टीः करोति तावद्यावद् द्वितीयकिट्टिदलिकस्य प्रथमस्थितीकृतस्य वेद्यमानस्य समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तस्मिन्नेव च समये संज्वलनलोभस्य यन्धव्यच्छेदो यादृक्कपायो-दयोदीरणाव्यवच्छेदोऽनिवृत्तियादरसम्परायगुणस्थानकव्यवच्छेदश्च गुणपञ्जायते ततस्सूक्ष्म-किट्टिदलिकं द्वितीयस्थितिगतमाकृष्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च तदानीमसौ सूक्ष्मसम्प- 10 राय वृध्यते, पूर्वोक्ताश्चावलिकास्तृतीयकिट्टिगताः शेषीभूतास्सर्वा अपि वेद्यमानास्तु परप्रकृतिषु स्तिबुक्संक्रमेण संक्रमयति प्रथमद्वितीयकिट्टिगताश्च यथास्वं द्वितीयतृतीयकिट्टिपन्तर्गता वेद्यन्ते, सूक्ष्मसम्परायश्च लोभस्य सूक्ष्मकिट्टीर्बेद्यमानः सूक्ष्मकिट्टिदलिकं समयोनावलिकाद्विकयद्धं च प्रतिसमयं स्थितिघातादिभिस्तावत्क्षपयति यावत्सूक्ष्मसम्परायाद्वायाः संख्येया भागा गता भवन्त्येकोऽवशिष्यते, ततस्तस्मिन् संख्येये भागे संज्वलनलोभं सर्वापवर्त्तनयाऽ- 15 पवर्त्य सूक्ष्मसम्परायाद्वासमं करोति, सा च सूक्ष्मसम्परायाद्वाप्यन्तर्मुहूर्त्तमाना, ततः प्रभृति च मोहस्य स्थितिघातादयो निवृत्ताः, शेषकर्मणान्तु प्रवर्त्तन्त एव, तां च लोभस्यापवर्त्तितां स्थितिमुदयोदीरणाभ्यां वेद्यमानस्तावद्गतो यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तत उदीरणा स्थिता, तत उद्येनेव केवलेन तां वेदयते यावच्चरमसमयं, तस्मिन् चरमसमये ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्कयसः कीर्त्यैर्गोत्रान्तरायपञ्चकरूपाणां षोडशकर्मणां यन्ध- 20 व्यवच्छेदः, मोहनीयस्योदयसत्ताव्यवच्छेदश्च भवति, ततोऽसौ क्षीणकपायो जायते, तस्य च शेषकर्मणां स्थितिघातादयः पूर्ववत्प्रवर्त्तन्ते यावत्क्षीणकपायाद्वायाः संख्येया भागा गता भवन्त्येकसंख्येयो भागोऽवतिष्ठते, तस्मिन् ज्ञानावरणपञ्चकान्तरायपञ्चकदर्शनावरणचतुष्टयनिद्राद्विकरूपाणां षोडशकर्मणां स्थितिसत्कर्म सर्वापवर्त्तनयाऽपवर्त्य क्षीणकपायाद्वासमं करोति, केवलं निद्राद्विकस्य स्वस्वरूपापेक्षया समयन्यून सामान्यतः कर्मरूपतया तु तुल्यं, 25 सा च क्षीणकपायाद्वाप्यन्तर्मुहूर्त्तमाना, ततः प्रभृति च तेषां स्थितिघातादयः स्थिताः, शेषाणान्तु भवन्त्येव, तानि च षोडशकर्मणि निद्राद्विकहीनानि उदयोदीरणाभ्यां वेद्यमानस्तावद्गतो यावत्समयाधिकावलिकामात्रं शेषः, तत उदीरणा निवृत्ता, तत आवलिकामात्रं यावदुद्येनेव केवलेन तानि वेदयते यावत्क्षीणकपायाद्वाया द्विचरमसमयम्, तस्मिन् द्विचर-

मसमये निद्राद्विकं स्वरूपसत्तापेक्षया क्षीणं, चतुर्दशानां च प्रकृतीनां चरमसमये क्षयः, ततोऽनन्तरसमये केवली जायत इति क्षपकश्रेणिः ॥ अथोपशमश्रेणिस्तदारम्भकोऽप्रमत्त- संयत एव, उपशमश्रेणिपर्यवसाने त्वप्रमत्तप्रमत्तसंयतदेशविरताविरतानामन्यतमो भवति, अन्ये त्वविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतमोऽनन्तानुबन्धिनः कपायानुपशमयति दर्शनत्रिकादिकं तु सयम एव वर्त्तमान इत्याहुः । तत्र प्रथममनन्तानुबन्धिनामुपशमनाऽभिधीयते, अविरतादीनामन्यतमोऽन्यतमस्मिन् योगे वर्त्तमानस्तेजःपद्मशुक्लेऽयान्यतमलेऽयायुक्तः साकारोपयोगयुक्तोऽन्तःसागरोपमकोटीकोटिस्थितिसत्कर्मा करणकालापूर्वमप्यन्तर्मुहूर्त्तं यावद्विशुद्धमानचित्तसन्ततिरवतिष्ठते, तथावतिष्ठमानश्च परावर्त्तमानाः प्रकृतीः शुभा एव वर्त्तन्ति, नाऽशुभाः, प्रतिसमयश्चाऽशुभानां कर्मणामनुभागमनन्तगुणहान्या करोति शुभानाश्चाऽनन्तगुणवृद्ध्या, स्थितिवन्धेऽपि च पूर्णे सत्यन्यं स्थितिवन्धं पूर्वपूर्वस्थितिवन्धापेक्षया पल्योपमासख्येयभागहीनं करोति, पूर्णे चान्तर्मुहूर्त्ते क्रमेण प्रत्येकमान्तर्मुहूर्त्तकानि त्रीणि यथाप्रवृत्त्यादीनि करणानि करोति, चतुर्थी तूपशमाद्धां, करणवृत्त्यता च सर्वापि कर्मप्रकृतेरवसेया, अनिवृत्तिकरणाद्धायाश्च संख्येयेषु भागेषु गतेषु एकस्मिन् भागेऽवतिष्ठमानेऽनन्तानुबन्धिनामधस्तादावलिङ्गमानं मुक्त्वाऽन्तर्मुहूर्त्तमानमन्तरकरणमभिनवस्थितिवन्धाद्धासमेनान्तर्मुहूर्त्तेन करोति, अन्तरकरणदलिकं चोत्कीर्यमाणं बध्यमानासु परप्रकृतिषु प्रक्षिपति प्रथमस्थित्यावलिङ्गागतं च दलिकं स्थित्युक्तसक्रमेण वेद्यमानासु परप्रकृतिषु प्रक्षिपति, अन्तरकरणे च कृते द्वितीयसमयेऽनन्तानुबन्धिनामुपरितनस्थितिलिङ्गमुपशमयितुमारभते, तथा हि प्रथमसमये स्तोत्रं, द्वितीयसमये ततोऽसख्यातगुणं, तृतीयसमयेऽपि ततोऽसख्येयगुणं यावदन्तर्मुहूर्त्तेन साकल्यतोऽनन्तानुबन्धिनोपशमिता भवन्ति, उपशमना नाम यथा रेणुनिकरः सलिलविन्दुनिवहैरभिपिच्यामिपिच्य द्रुषणादिभिर्निकुट्टितो निस्पन्दो भवति तथा कर्मरेणुनिकरोऽपि विशुद्धिवारिपूरेण परिपिच्य परिपिच्यानिवृत्तिकरणरूपद्रुषणनिकुट्टितः सक्रमणोदयोदीरणानिधत्तनिकाचनाकरणानामयोग्यो भवति, अन्ये त्वनन्तामुद्यमिन्यामुपशमनां न मन्यन्ते किन्तु विसंयोजनोपशमनां, सा च

१ या प्रकृतयोऽन्यस्या प्रकृतेर्बन्धमुदय वा विनितार्थं स्वकीय बन्धमुदयमुभयं वा दर्शयन्ति ता परावर्त्तमाना । तत्र ज्ञानावरणपञ्चमन्तरायपञ्चक दर्शनावरणवगुह्य पराघाततीर्थकरोच्छ्वासमिध्यात्वभयजुग्मसागुह्यरूपघातनिर्माणनैजसवर्णादिचतुष्कर्मणानि चेत्येतेन त्रिशत्प्रकृतयो बन्धमुदयाध्रित्यापरावर्त्तमानाः, आसा बन्धश्चोदयस्य वा शेषप्रवृत्तिभिर्बन्धमानाभिर्वेद्यमानाभिर्वा ह-नुमसकयत्वात् । शेषा बन्धमाध्रित्येकवर्तितस्या उदयाध्रित्या सम्यक्त्वसम्यक्त्वमिध्यात्वसहितास्त्रिनस्ति पञ्चवर्त्तमाना ॥ योऽय कपाया निद्रापञ्चक च स्तोदये सजातीयप्रकृत्युदयनिरोधात्परावर्त्तमाना स्थिरशुभास्थितानुप्रवृत्तयो बन्धं प्रति परावर्त्तमाना, ॥ इतरास्तु बन्धोदयाभ्यामपि परावर्त्तमाना इति ॥

प्रागेवोक्ता, संप्रति दर्शनत्रिकस्योपशमना भण्यते, इह क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिः संयमे वर्तमानोऽन्तर्मुहूर्त्तेन दर्शनत्रिकमुपशमयति, उपशमयंश्च पूर्वोक्तकरणत्रयनिर्वर्त्तनेन विशुद्धपा वर्धमानोऽनिवृत्तिकरणाद्धाया असंख्येयेषु भागेषु गतेष्वन्तरकरणं करोति, तच्च कुर्वन् सम्यक्त्वस्य प्रथमस्थितिमन्तर्मुहूर्त्तमानां स्थापयति मिथ्यात्वमिश्रयोश्चावलिकामात्रं उत्कीर्यमाणश्च दलिकं त्रयाणामपि सम्यक्त्वस्य प्रथमस्थितौ प्रक्षिपति, मिथ्यात्वमिश्रयोः प्रथमस्थितिद- 5 लिकं सम्यक्त्वस्य प्रथमस्थितिदलिकमध्ये स्तिबुकसक्रमेण सक्रमयति, सम्यक्त्वस्य पुनः प्रथमस्थितौ विपाकानुभवतः क्रमेण क्षीणायामुपशमसम्यग्दृष्टिर्भवति, उपरितुनदलिकस्य चोपशमना त्रयाणामपि मिथ्यात्वादीनामनन्तानुबन्धिनामुपरितनस्थितिदलिकस्येवावसेया, एवमुपशान्तदर्शनत्रिकः प्रमत्ताप्रमत्तपरिवृत्तिशतानि कृत्वा चारित्र्यमोहमुपशमयितु- कामः पुनरपि यथाप्रवृत्त्यादीनि त्रीणि करणानि करोति, केवलमिह यथाप्रवृत्तिकरण- 10 मप्रमत्तगुणस्थानेऽपूर्वकरणश्चापूर्वकरणगुणस्थाने अनिवृत्तिकरणश्चानिवृत्तिवाद्दसपरायगुणस्थानके अपूर्वकरणे च स्थितिघातादिभिर्विशुद्धय ततोऽनन्तरसमयेऽनिवृत्तिकरणे प्रविशति, अनिवृत्तिकरणाद्धायाश्च संख्येयेषु भागेषु गतेषु दर्शनसप्तकर्जितानामेकविंशतेर्मोहनीयप्रकृतीनामन्तरकरणं करोति, तत्र यस्य वेदस्य सञ्चलनस्य चोदयोऽस्ति तयोः स्वोदप्रकालमाना प्रथमस्थितिं करोति शेषाणामन्तरेकादशकपायाणामष्टानां च नोकपायाणामावलिकामात्रं, 15 वेदत्रिकसञ्चलनचतुःकोदयकालमानमन्तरकरणगतदलिकप्रक्षेपस्वरूपश्च कर्मप्रकृतिटीकातोऽवसेयम्, अन्तरकरणश्च कृत्वा ततो नपुंसकवेदमन्तर्मुहूर्त्तेनोपशमयति, तथाहि प्रथमसमये स्तोत्रं, द्वितीयसमये ततोऽसंख्येयगुणं, एवञ्च प्रतिसमयमसंख्येयगुणं तावदुपशमयति यावच्च रमसमयं, परप्रकृतिषु च प्रतिसमयमुपशमितदलिकापेक्षया तावदसंख्येयगुणं प्रक्षिपति यावद् द्विचरमसमयम्, चरमसमये तूपशम्यमानं दलिकं परप्रकृतिषु सक्रम्यमाणदलिका- 20 पेक्षयाऽसंख्येयगुणं द्रष्टव्यम् । उपशान्ते च नपुंसकवेदे स्त्रीवेदं प्रागुक्तविधिनाऽन्तर्मुहूर्त्तेनोपशमयति, ततोऽन्तर्मुहूर्त्तेन हास्यादिपदकं तस्मिन्चोपशान्ते तत्समयमेव पुरुषवेदस्य

१. अनन्तानुबन्धिनोर्जां द्वादशानां स्थायाणां नव नोकपायाणामित्यर्थः ॥ २. स्त्रीवेदनपुंसकवेदोदयकालसर्वस्तोत्रं, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्यं ततः पुरुषवेदस्य संख्येयगुणं तत्सञ्चलनकोदयस्य विशेषाधिकं, ततोऽपि सञ्चलनमानस्य विशेषाधिकं, ततोऽपि सञ्चलनमाशयास्ततोऽपि सञ्चलनलोमस्येति स्तोदयकालप्रमाणं वेदम् । अन्तरकरणसदृशदलिकप्रक्षेपविधिष्वेतेषां कर्मणा तदानीं बन्ध उदयश्च विद्यते तेषामन्तरकरणसदृशदलिकं प्रथमस्थितौ द्वितीयास्त्वतौ च प्रक्षिपति, यथा पुरुषवेदादौ पुरुषवेदस्य । येषां केवलमुदय एव तेषामन्तरकरणमसदृशं प्रथमस्थितौ प्रक्षिपति, यथा स्त्रीवेदस्य । यथान्तु केवलबन्ध एव तेषां तदलिकं द्वितीयस्थितौ प्रक्षिपति, यथा सञ्चलनकोद्यासदृशसञ्चलनमानादीनाम् । येषां पुनर्बन्धो नाप्युदयस्तेषां दलिकं परप्रकृतौ प्रक्षिपति यथा द्वितीयतृतीयकपायाणामिति ॥

- बन्धोदयोदीरणाव्यवच्छेदः, ततः समयोनावलिकाद्विकेन पुवेदमुपशमयति, ततो युग
पदन्तर्मुहूर्त्तमात्रेणाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणक्रोधौ, तदुपशान्तौ च तत्समयमेव संज्वलन-
क्रोधस्य बन्धोदयोदीरणाव्यवच्छेदः, ततस्समयोनावलिकाद्विकेन संज्वलनक्रोधमुपशमयति
ततोऽन्तर्मुहूर्त्तेनाऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणमानौ युगपदुपशमयति, तदुपशान्तौ च तत्स-
मयमेव संज्वलनमानस्य बन्धोदयोदीरणाव्यवच्छेदः, ततस्समयोनावलिकाद्विकेन संज्वलन-
मानमुपशमयति, ततो युगपदन्तर्मुहूर्त्तेनाऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणमाये उपशमयति, तदुप-
शान्तौ च तत्समयमेव संज्वलनमायाया बन्धोदयोदीरणाव्यवच्छेदः, ततोऽसौ लोभवेदको
जातः, लोभवेदनाद्धायाश्च त्रयो विभागास्तद्यथा—अश्वकर्णकरणाद्धा किट्टिकरणाद्धा किट्टिवेद-
नाद्धा च, तत्राद्ययोर्द्वयोस्त्रिभागयोर्बर्त्तमानः संज्वलनलोभस्य द्वितीयस्थितेः सकाशादलिकमा-
कृत्य प्रथमस्थितिं करोति वेदयते च, अश्वकर्णकरणाद्धायाश्च वर्त्तमानः प्रथमसमय एव त्रीनपि
लोभानप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणसंज्वलनरूपान् युगपदुपशमयितुमारभते । विशुद्धया वर्ध-
मानश्चापूर्वाणि स्पर्शकानि करोति संज्वलनमायायाश्च बन्धादौ व्यवच्छिन्ने सति ततः समयो
नावलिकाद्विकेन संज्वलनमायामुपशमयति, एवमश्वकर्णकरणाद्धाया गताया किट्टिकरणाद्धाया
प्रविशति, तत्र च पूर्वस्पर्शकेभ्योऽपूर्वस्पर्शकेभ्यश्च द्वितीयस्थितिगतं दलिकं गृहीत्वा प्रतिसमय-
मनन्ता. किट्टीः करोति । किट्टिकरणाद्धायाश्चरमसमये युगपदप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणलो-
भावुपशमयति तदुपशान्तौ च तत्समयमेव संज्वलनलोभमन्धव्यवच्छेदो दादरसंज्वलनलोभो-
दयोदीरणाव्यवच्छेदश्च, ततोऽसौ सूक्ष्मसंपरायो भवति, तदा चोपरित्तनस्थितेः सकाशात्क-
तिपयाः किट्टीः समाकृत्य प्रथमस्थितिं सूक्ष्मसंपरायाद्धातुल्या करोति वेदयते च, सूक्ष्मस-
म्परायाद्धा चाऽन्तर्मुहूर्त्तमाना, शेषं च सूक्ष्म किट्टीकृतं दलिकं समयोनावलिकाद्विकवद्धं
चोपशमयति, सूक्ष्मसम्परायाद्धायाश्च चरमसमये संज्वलनलोभ उपशान्तौ भवति, ततोऽ-
नन्तरसमयेऽसावुपशान्तमोहो भवति, स च जघन्वेनैरसमयमुत्कपेतोऽन्तर्मुहूर्त्तं यावदुप-
तिष्ठते तत ऊर्ध्वं नियमादसौ प्रतिपतति, प्रतिपातश्च द्विधा भवक्षयेणाद्धाक्षयेण च, तत्र
भवक्षयो म्रियमाणस्य, अद्धाक्षय उपशान्ताद्धाया समाप्ताया । अद्धाक्षयेण च प्रतिपतन्
यथैवारूढस्तथैव प्रतिपतति, यत्र यत्र बन्धोदयोदीरणा व्यवच्छिन्नास्तत्र तत्र प्रतिपतता
सता तेन ता अद्धाक्षयेणारभ्यन्त इति यावत्, प्रतिपतश्च तावत्प्रतिपतति यावत्प्रमत्तसयत-
गुणस्थान, कश्चित्पुनस्ततोऽप्यधस्तनं गुणस्थानद्विकं याति कोऽपि सास्वादनभावमपि, यः

१. पद्यानुपूर्व्या पठित प्रमत्तगुणस्थानमागत्य तत्र विधम्य प्रमत्तप्रमत्तगुणस्थानक्यो प्रभूतानि
सहस्राणि यावत्परिवृत्तौ कृत्वा कश्चिदेशविरताविरासम्यग्दृष्टिगुणस्थानद्विकमपि गच्छदिति भावः । २. येषां
मतेनाऽनन्तावुबन्धिनामुपशमना भवति तेषां मतेन कश्चित्सास्वादनभावमपि गच्छेदिति भावः ॥

मानमायारूपमित्यर्थः । उपशमकस्वरूपमाह—उपशमेति । कपायाष्टकादीनामुपशमयितेत्यर्थः । मोहनीयेति । अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनक्रोधमानमायाऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानलोभहास्यपटुवेदत्रयरूपविंशतिप्रकृतिमेवेत्यर्थः । अत्रस्थो जीवो हास्यरत्नरतिभयशोकजुगुप्साव्यवच्छेदाद् द्वाविंशतेर्बन्धकः । अत्र पञ्चविंशतिप्रकृतिभ्यो हास्यादिपटुप्रकृतिविगमे विंशतेरवशेषा-
 5 यद्यपि द्वाविंशतेर्बन्धकत्वमनुपपन्नं तथापि नानाजीवापेक्षया तथोक्तिः, एकजीवापेक्षया तु चतसृणामेवापगमः । हास्यपटुदयव्यवच्छेदाच्च पटुपटुर्वेदयिता, श्रुत्तरशतसत्ताकश्च, मानान्तपञ्चविंशतिप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदात् ॥

साम्प्रतं दशमं गुणस्थानस्वरूपमाह—

मोहनीयविंशतिप्रकृतीनां शमनात् क्षयाद्वा सूक्ष्मतया लोभमात्राव-

10 स्थानस्थानं सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानम् । अन्तर्मुहूर्त्तमानमेतत् ॥

मोहनीयेति । विंशतिप्रकृतिरूपे मोहे शान्ते क्षीणे वा सूक्ष्मखण्डीभूतातिदुर्जयसञ्चलनलोभमात्रावस्थानस्य स्थानमित्यर्थः, शमनात् क्षयादिति पदाभ्यामत्रस्थोऽपि जीवः क्षपक उपशमकश्चेति द्विविध इति सूचितम् । अत्र क्षपकश्रेण्या समागत उपशमश्रेण्या समागतश्च सञ्चलनलोभ क्रमेण क्षपयत्युपशमयति चेत्यर्थः । सूक्ष्मतयेति—अनिष्टुत्तिवादरेण
 15 किट्टीकृतत्वादिति भावः । अस्य कालनियममाह—अन्तरिति । उपशान्तकपायस्तु सञ्चलनलोभमुपशमय्यैकादशगुणस्थानं यातीति । क्षपकस्तु लोभ क्षपयित्वोर्ध्वं द्वादशगुणस्थानं यातीति च विज्ञेयम् । सूक्ष्मसम्परायाद्वाचरमसमये तस्य लोभस्य क्षयो वोपशमो वा भवतीति विभावनातोऽन्तर्मुहूर्त्तमानमुक्तम्, अत्रस्थो जीवः पुवेदसञ्चलनचतुष्कयन्धव्यवच्छेदात्सप्त
 20 दशकर्मप्रकृतेर्बन्धकः, त्रिवेदत्रिसञ्चलनोदयव्यवच्छेदात् पटुर्वेदयिता, मायासत्ताव्यवच्छेदाद्-
 इष्टुत्तरशतसत्ताकश्च ॥

उपशमश्रेणिद्वारा समायातस्योपशान्तसञ्चलनलोभस्य प्राप्त्यं गुणस्थानमेकादशमाह—

उपशमश्रेण्या सर्वकपायाणामुदयायोग्यतया व्यवस्थापनस्थानमुप-
 शान्तमोहगुणस्थानम् । अत्राष्टाविंशतिमोहनीयप्रकृतीनामुपशमो भवति,
 उपशान्तमोहस्तृत्कर्पणाऽन्तर्मुहूर्त्तकालमत्र तिष्ठति । तत ऊर्ध्वं निय-
 25 मादसौ प्रतिपतति । चतुर्वारं भवत्यासंसारमेवा श्रेणिः ॥

उपशमश्रेणेति । उपशमश्रेण्या सर्वेषा क्रोधादीना कपायाणा विद्यमानानामपि भस्म-

च्छन्नाग्निरिव सक्रमणोद्धर्तनादिक्रूरणायोग्यतया यत्र व्यवस्थापन तादृशमुपशान्तमोहगुण-
स्थानमित्यर्थः, इदमेव चोपशान्तकपायवीतरागच्छद्वास्थगुणस्थानमित्यप्युच्यते, क्रोधमानमाया-
लोभोदयविगमात्, ज्ञानावरणीयादिघातिकर्मोदयावस्थानाच्च । सूक्ष्मस्यापि सञ्चलनलोभस्य
सर्वथोपशमनादष्टाविंशतिमोहनीयप्रकृतीनामुपशमो जात इत्याशयेनाह—अत्रेति । एतद्गुण-
स्थान उपशमयितुस्स्थितिकालनियममाह—उपशान्तमोहस्त्विति । जघन्येनैकस्मय इत्यपि 5
धोष्यम् । अन्तर्मुहूर्तानन्तरमसौ क यातीत्यत्राह—तत्र उच्यते । उपशान्तस्यावश्यमुदय-
नियमेनोदिते च चारित्रमोहनीये न्यवत्येवेति भावः । ननुपशमश्रेणिरेवेनाससार कतिवार
कर्तुं शक्यत इत्यत्राह—चतुर्वारमिति । एकस्मिन् भवे तत्कर्पतो द्वौ वाराद्युपशमश्रेणि
प्रतिपद्यते परन्तु तस्य नियमेन तस्मिन् भवे न क्षपकश्रेणि, यस्त्वेकवारमुपशमश्रेणि प्रति-
पद्यते तस्य क्षपकश्रेणिर्भवेदपि, आगमाभिप्रायेण तु एकस्मिन् भवे एकामेव श्रेणि प्रतिपद्यत 10
इति ध्येयम् । ननुपशमश्रेणिमविरतादय एषारभन्ते ते च यथासम्भव मिध्यात्वानन्तानुबन्ध्य-
प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानानावरणानामुपशमाद्भूषन्ति, अन्यथा तेषामुदये सम्यक्त्वादिलाभ एव
न स्यात् ततः कथमिदानीमुपशमस्तेषामुच्यत इति चेन्न पूर्वं हि तेषा क्षयोपशम एवासीत्
नोपशमस्तत इदानीमुपशमः म्रियते । ननु क्षयोपशमोऽप्युदिते कर्मांशे श्रेणिऽनुदिते चोप-
शान्ते भवति उपशमोऽपि धैर्यभूत इति तयोर्विशेषाभाव इति चेन्न क्षयोपशमे तदावार- 15
कस्य कर्मणः प्रदेशतोऽनुभवनात्, उपशमे तु सर्वथा तदभावात्, ननु यदि सत्यपि क्षयोपशमे
मिध्यात्वानन्तानुबन्ध्यादिकपायाणा प्रदेशानुभवोऽस्ति तर्हि कथं न सम्यक्त्वादिगुण-
विघात, तदुदये नियमेन सतोऽपि सम्यक्त्वादिरपगमात्, यथा साम्यादनसम्यगदृष्टेरिति
चेन्न प्रदेशानुभवस्य मन्दानुभावत्वात्, मन्दानुभावो ह्युदयो न स्वायार्थगुणविघातमाघातु-
मलम्, यथा चतुर्हानिनो गनिज्ञानावरणादीना विपाकतोऽप्युदयः । तथाहि मतिज्ञानावरणा- 20
दिक कर्म ध्रुवोदय ध्रुवोदयस्याऽऽवश्य विपाकतोऽनुभवनीय, विपाकानुभावापेक्षयेव ध्रुवो-
दयस्याभिधानात्, अथ न तत्कलत्रतुर्हानिनो न मत्यादिज्ञानविघातश्च भवति, तदुदयस्य
मन्दानुभावत्वात्, तत्रादि विपाकतोऽप्यनुभूयमान मन्दानुभावोदयत्वाच्च स्वायार्थगुणविघाताय
प्रभवति, तदा प्रदेशतोऽनुभूयमानमनन्तानुबन्ध्यायपि मुनरा तद्गुणविघाताय न भविष्यति,
तदुदयस्यातीव मन्दानुभावत्वादिनि ॥ अत्रथो नीव एकप्रवृत्तेर्बन्धन, एकोनपष्टिप्रवृत्तेर्वेद- 25
यिता, अष्टात्वारिंशदधिकज्ञानसत्ताकश्च भवेदिति ॥

अथ क्षपकश्रेणिमाभितस्य विहीतमन्त्रान्त्रोपमस्य तत्र प्राप्यं स्थान द्वाद्दशमापष्टे—

क्षपकश्रेण्या कषायनिस्सत्तापादकं स्थानं क्षीणमोहगुणस्थानम् । क्षपकश्रेणिश्चाभवमेकवारमेव भवति । एतदनन्तरमेव सकलत्रैकालिकवस्तुस्वभावभासककेवलज्ञानावाप्तिः । आन्तर्मुहूर्त्तिकमिदम् ॥

- क्षपकश्रेण्येति । क्षपकश्रेण्या कषायाणां सर्वेषां यत्र सत्ताराहित्यकरणं तादृशं स्थानं क्षीणमोहगुणस्थानमित्यर्थः, अस्या श्रेण्या आभवमेकदैव सभव इत्याह—क्षपकश्रेणिश्चेति—अत्र चोपान्त्यसमये निद्राप्रचले क्षीणमोहस्यान्त्यसमये च चक्षुर्दर्शनावरणादि दर्शनचतुष्कज्ञानावरणपञ्चकान्तरायपञ्चकानि क्षपयति, ततोऽशेषसामान्यविशेषावभासिकेवलज्ञानयान् भवतीत्याह—एतदनन्तरमेवेति । कालमानमस्याह—आन्तरिति । एतद्गुणवर्ती जीवो दर्शनचतुष्कज्ञानावरणान्तरायदशकोषैर्गोत्रयशोरूपपोडशवन्धव्यवच्छेदादेकस्य सातवेदनीयस्य बन्धकः, सञ्जलनलोभर्षभनाराचनाराचोदयव्यवच्छेदात्सप्तपञ्चाशत्प्रकृतेर्वेदयिता, लोभसत्ताक्षपकत्वादेकोत्तरशतसत्ताकश्च भवति । तथा चतुर्थगुणस्थान एकप्रकृतेः पञ्चम एकस्याः सप्तमेऽष्टौ नवमे पट्त्रिंशत्प्रकृतीनां द्वादशे सप्तदशप्रकृतीनां क्षय इति कृत्वा क्षीणमोहान्ते त्रिपष्टिप्रकृतीनां स्थितिर्क्षयः शेषाः पञ्चाशीतिप्रकृतयो जरद्वयप्रायाः सयोगिगुणस्थाने भवन्तीति ॥

- 15 अधुना त्रयोदश गुणस्थानमाह—

योगत्रयवतः केवलज्ञानोत्पादकं स्थानं सयोगिगुणस्थानम् । इदञ्चोत्कृष्टतो देशोनपूर्वकोटिप्रमाणम् । जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तम् ॥

- योगत्रयवत इति । मनोवाक्काययोगात्मकयोगत्रयवतः केवलज्ञानोद्भवप्रयोजकस्थानमित्यर्थः । योगो नाम वीर्यान्तरायश्चयश्चयोपशमसमुद्भूतलब्धिविशेषाविर्भूतो जीवस्य वीर्यविशेषः स्थामोत्साहपराक्रमचेष्टाशक्तिसामर्थ्यादिपर्यायः । स द्विविधः, सकरणोऽकरणश्चेति । श्लेष्टदृश्येष्टखिलरस्तुपुण्यज्ञानस्य केवलिनः केवलज्ञानदर्शनयोर्योऽसावप्रतिघो वीर्यविशेषः सोऽकरणः, स नात्र विवक्षितः । मनोवाक्कायकरणको योगस्त्वत्र विवक्षितः, तैर्योगैरुपेतः केवली सयोगिकेवलीत्युच्यते, केवलिनोऽपि मनोवाक्कायजा योगा भवन्ति । तत्र

१. नारकायुग स्थित्यभाव । २. तिर्यगायुग स्थित्यभाव । ३. दर्शनमोहनीयसप्तमस्य क्षय देवायुग स्थित्यभाव । ४. नरकतिर्यग्मूढकामाधारणोद्योतसहस्रमरिकलत्रिवैवेन्द्रियजातिस्थानादिप्रिकातपस्थावरमध्यमाष्टकावनपुसकलोवेदहास्यादिपट्टपुवेदमन्त्रकोधमानमायानामित्यर्थः । ५. सञ्जलनलोभनिद्रादिवशानांतरायदशदर्शनावरणीयचतुष्कक्षय कर्ममध्ये तु सञ्जलनलोभस्य दशमान्ते क्षयः ॥

काययोगो गमनागमननिमेषोन्मेषादिषु । वाग्योगो धर्मदेशनादिषु । मनोयोगोऽनुत्तरदेवैर्मनः-
पर्यववद्भिर्वा मनसा पृष्टस्य मनसैव देशनायां, ते हि भगवत्प्रयुक्तानि मनोद्रव्याणि अव-
धिज्ञानेन मनःपर्यवज्ञानेन वा पश्यन्ति, दृष्ट्वा च ते विवक्षितवस्त्वालोकनाकारान्यथानु-
पपत्त्याऽलोकस्वरूपादिकमपि बाह्यमर्थं पृष्टमवगच्छन्तीति । सयोगिकेवल्ययं तीर्थकृदतीर्थ-
कृच भवति । येन हि पूर्वस्मिन् मवेऽर्हत्सिद्धप्रवचनगुरुस्थविरबहुश्रुततपस्विषु वात्सल्या- 5
दिभिर्विशतिपुण्यस्थानकैस्तीर्थकृत्कर्माऽर्जितं तस्यानोदयात्रिमुवनाधिपतिर्जिनेन्द्रस्तीर्थकरश्चतु-
क्षिंशदतिशयैर्युक्तस्तीर्थप्रवर्तको भवति । यस्य तु न तीर्थकृत्कर्म स इतरः सामान्यकेवली, केव-
लिनामत्र गुणस्थाने स्थितिमाह—इदञ्चेति । चतुरशीतिलक्षेण चतुरशीतिलक्षे गुणिते लब्धा संख्या
पूर्वमुच्यते तेषां कोटिः—पूर्वकोटिस्तत्प्रमाणं देशोनमस्य गुणस्थानस्य कालमानमित्यर्थः ।
देशोनेति, किञ्चिद्गूढवर्षनवकलक्षणदेशोनेत्यर्थः । जघन्यकालमानमाह—जघन्यत इति । 10
अत्रेदमवसेयं यस्याऽऽयुषस्स्थितिवेदनीयादिकर्मणस्तकाशाज्ज्यूना भवति तदा स कर्मणां समी-
करणार्थं समुद्घातं करोति नेतरः । तत्र वेदनादिभिरेकीभावमुपगतेन जन्तुना बहूनां वेद-
नीयादिकर्मप्रदेशानां कालान्तरानुभवयोग्यानामुदीरणाकरणेनाकृष्योदये प्रक्षिप्यानुभूय च
निर्जरीकरणं समुद्घातः, स च सप्तधा वेदनाकषायमरणवैक्रियतैजसाहारककेवलिभेदात् । वेद-
नासमुद्घातादयप्पडमुक्रममसातवेदनीयकषायान्तर्मुहूर्त्तावशिष्टायुर्वैक्रियशरीरनामतेजसशरीर- 15
नामाहारकशरीरनामकर्माश्रयाः प्रत्येकमान्तर्मुहूर्त्तिकाः, केवलिसमुद्घातस्तु सदसद्वेशाशुभ-
शुभनामोचनीचैर्गोत्रकर्माश्रयोऽष्टसामयिकः । आहारककेवलिसमुद्घातातिरिक्ताः पञ्चैके
न्द्रियाणां, एषेव वैक्रियवर्जिताश्चत्वारो विकलेन्द्रियाणामसंक्षिपञ्चेन्द्रियाणाञ्च, सर्वे च
मनुष्याणां भवन्ति । अन्तर्मुहूर्त्तावशेषायुः केवली वेदनीयायुषोस्तुल्यताकरणाय नानाविध
आ लोकान्तमात्मप्रसारणया दण्डरूपाटमन्यनान्तरालपूरणानि चतुर्भिस्समयैः कुर्वन् व्यापी- 20
भूत्वा चतुर्भिश्चोपसंहरन् स्वशरीरस्थो भवति, परं तदानीं मनोवाग्योगौ न व्यापारयति । तत्र
प्रथमाष्टमसमययोरौदारिकाङ्गयोगः, द्वितीयपञ्चसप्तमसमयेषु औदारिकमिश्रकाययोगः तृतीय-
चतुर्थपञ्चमसमयेषु च केवलं कार्मणकाययोगो भवति । अत एव तदानीमनाहारकश्च ।
समुद्घाताच्च नियुक्तो योगत्रयमपि व्यापारयति । ततो योगनिरोधाय ध्यानं ध्यायति ।
अत्रस्थो जीव एकविधवन्धकः, ज्ञानान्तरायदर्शनचतुष्कोदयव्यवच्छेदाद् द्विचत्वारिंशत्प्रकृ- 25
तीनां वेदयिता, निद्राप्रचलाज्ञानान्तरायदर्शनचतुष्कूपोदयप्रकृतीनां सत्ताव्यवच्छेदात्प-
ञ्चाशीतिसत्ताको भवति ॥

योगप्रतिरोधिशैलेशीकरणप्रयोजकं स्थानमयोगिगुणस्थानम् । आदि-
महस्वपञ्चस्वरोच्चारणाधिकरणकालमात्रमानमेतत् । इति चतुर्दशगुण-
स्थानानि ॥

- योगेति । योगनिरोधावस्थारूपा या शैलेशी तत्करणप्रयोजकं यत्स्थानं तद्योगि-
गुणस्थानमित्यर्थः, लेख्याविधुरपरमप्रकर्षप्राप्तयथाख्यातचारित्रस्य शीलस्य ईशः शीलेशोऽ-
योगिकेवली, तस्य त्रिभागेन संकुचिताऽऽत्मदेहस्य इयं शैलेशी, मेरुशैलेशः तस्येव या निष्प्र-
कम्पावस्था भगवत्तत्त्वा शैलेशीति वा व्युत्पत्तिः । अत्र पूर्वोक्तस्त्रिविधोऽपि योगः प्रत्येकं
सूक्ष्मबादरभेदेन द्विधा, केवलोत्पत्तेरनन्तरं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तकालमुरूपेण देशोनपूर्वकोटिं
विहृत्याऽन्तर्मुहूर्त्तार्धशेषाद्युत्क्रस्ययोगिकेवली शैलेशी प्रतिपित्तुः शुक्लध्यानविशेषध्यायी प्रथमं
10 बादरकाययोगाश्रयेण स्थूलवाङ्मनोयोगयुग्मं सूक्ष्मीकरोति । ततस्सूक्ष्मबाक्चित्तयोरवष्टम्भेन
बादरकाययोगं सूक्ष्मत्वं नयति । ततस्सूक्ष्मकाययोगे तिष्ठन् सूक्ष्मबाक्चित्तयोर्निर्ग्रहं करोति,
ततश्च तत्रैव तिष्ठन् सूक्ष्मक्रियमनिवृत्तिशुक्लध्यानं ध्यायन् सूक्ष्मकाययोगं स्वात्मनैव निरु-
णद्धि, अन्यस्यावष्टम्भभूतस्य योगान्तरस्याभावात्, तन्निरोधानन्तरं समुच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति
शुक्लध्यानं ध्यायन् अ इ उ ऋ लृ इत्यादिमहस्वपञ्चस्वरोच्चारणाधिकरणकालमानं शैले-
15 शीकरणमारभते, योगलेख्याकलङ्कविप्रमुक्तयथाख्यातचारित्रस्वामिसम्बन्धिनी या त्रिभागो-
नस्वदेहावगाहनायामुदरादिर्नन्ध्रपूरणप्रयुक्तसंकुचितस्वप्रदेशस्यात्मनोऽत्यन्तस्थिराऽवस्थितिस्सा
शैलेशी तस्यां करणं—पूर्वरचितशैलेशीसमयसमानगुणश्रेणिकस्य वेदनीयनामगोत्राख्यस्या-
घातिकर्मत्रितयस्यासंख्येयगुणया श्रेण्याऽऽयुःशेषस्य तु यथास्वरूपस्थितया श्रेण्या निर्जरणं
शैलेशीकरणं, तत्राऽसौ प्रविष्टोऽयोगिकेवली भवति । अत्रौदारिकद्विकास्थिरद्विकविहायोगति-
20 द्विकप्रत्येकक्रिकसंस्थानपट्कागुरुलघुचतुष्कवर्णचतुष्कनिर्माणकर्मतेजसकार्मणद्वयप्रथमसंहनन-
स्वरद्विकैरुपेदनीयरूपत्रिंशत्प्रकृत्युद्भवव्यवच्छेदो बोध्यः, मुक्त्युपान्त्यसमये देहपञ्चकयन्धनप-
ञ्चकर्मघातपञ्चकाङ्गोपाङ्गत्रयसंस्थानपट्कवर्णपञ्चकरसपञ्चकसंहननपट्करुपशोष्टकगन्धद्वयनी-
चैर्गोत्रानादेयदुर्भगागुरुलघूपघातपराघातनिर्माणपर्याप्तोन्मृष्टासायशोत्रिहायोगतिद्वयशुभाशुभ-
स्थैर्याऽस्थैर्यदेवगत्यानुपूर्वीप्रत्येकसुस्वरदुःस्वरैकवेदनीया ह्यामपतिप्रकृतयः श्रयमुपयान्ति, अ-
न्त्यसमये चैकवेद्यादेयपर्याप्तत्रयबादरमनुष्यायुर्थशोमनुष्यगत्यानुपूर्वीसौभाग्योशोर्गोत्रपञ्चेन्द्रि-
25 यत्वतीर्थकुत्रामानीति त्रयोदशप्रकृतीः क्षयं नीत्वा कर्ममन्वन्धविमोक्षलक्षणसहकारि-

१. त्रिविडैलङ्गादिमाषायां एकारौकारयोरपि हस्तत्वात्तद्धारणयादिभेदि ॥ २. अत्र केचित्
मनुष्यानुपूर्वां दिचरमगमये व्यवच्छेद उदयमावात, उदयतनीनां हि शिबुकगंक्रमभावात्स्वरूपेण
चरमगमये दक्षिणं दक्ष्यन् एवेति युक्तत्वात् चरमगमये व्यवच्छेदः, आनुपूर्वीनाम्नान्तु येप्रिया-

समुत्थस्वभावविशेषादूर्ध्वं गच्छन् प्राप्तसिद्धत्वनामा ऋजुश्रेण्या यावत्स्वाकाशप्रदेशोच्चि-
 हावगाहस्तावद्वय एव प्रदेशेभ्य ऊर्ध्वमप्यवगाहमानो विवक्षितसमयाच्चान्यसमयान्तरमस्पृशन्
 लोकान्तं प्रवति न परतोऽपि, धर्मास्तिकायाभावात् तत्र गतज्ञाश्वत् कालमवतिष्ठत इत्य-
 मिप्रायेणोक्तमादिमेति । एतद्गुणस्थानस्थो जीवोऽव-वक्तुः, उपर्युक्तत्रयोदशप्रकृतिवेदयिता ।
 अन्त्यसमयद्वयात्पूर्वं पञ्चाशीतिसत्ताक, उपान्त्यसमये त्रयोदशप्रकृतिसत्ताक, चरमसमये 5
 त्वसत्ताको बोध्यः । गुणस्थानेष्वपि बहुवक्तव्यत्वोऽपि सक्षेपेण प्र-यगौरवमिया प्रोक्तमित्या-
 शयेनोपसहरतीति, विस्तरस्तत्त्वगमेभ्योऽवगन्तव्य इति भावः ॥

इत्थं प्रसङ्गतो गुणस्थानानि सवरस्य विभावनार्थं निरूप्याश्रयता कर्मणा निरोधसाध-
 नभूतास्समित्यादयः त्रयेण निरूपयितुमुपपन्नमते—

उपयोगपूर्विका प्रवृत्तिस्ममितिः । सेर्याभापैपणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्ग- 10
 भेदेन पञ्चधा । स्वपरवाधापरिहाराय युगमात्रनिरीक्षणपूर्वकं रत्नत्रय
 फलकं गमनमीर्या । कर्कशादिदोपरहितहितमितानवद्यासन्दिग्धाभिद्रो-
 हशून्यभापणं भाषा । सूत्रानुसारेणान्नादिपदार्थान्वेषणमेपणा । उपधि
 प्रभृतीनां निरीक्षणप्रमार्जनपूर्वकग्रहणस्थापनात्मकक्रियाऽऽदाननिक्षेपणा ।
 जन्तुशून्यपरिशोधितभूमौ विधिना मृत्रपुरीपादिपरित्यजनमुत्सर्गः ॥ 15

उपयोगेति । उपयोगपूर्वकत्वे सति प्रवृत्तित्वं लक्षणं स्वपरप्राणिपीडापरिहारेच्छया
 गमनादिप्रवृत्तिरिति भावः । उदासीनप्रवृत्तिवारणाय विशेषेण ज्ञानादिवारणाय विशेष्यम्,
 ईर्यादिपञ्चानामेव समितित्वात् । योगक्रियारूपप्रवृत्तेर्विनिर्गमनाच्च ज्ञानादिरूपात्मप्रवृत्तौ न दोषः ।
 उपयोगपूर्वकत्वस्य माकाङ्क्षावादाकाङ्क्षावारणाय वा प्रवृत्तिपदम् । ता विभज्यते सेति, समिति
 रित्यर्थः । पञ्चानामीर्यादीनां तान्त्रिकी सङ्ख्याऽन्वर्था विज्ञयेति भावः ॥ अथर्याममिति स्वरूप 20
 पयति—स्वपरेति । स्वस्य परस्य वा यथा बाधा न भवत् तथा पुरतो युगमात्रं प्रेक्षमाणो
 बीजारितादिप्रदेशात् परिहरन् यद्गमनं करोति यथा च रत्नत्रयं सुरक्षितं भवत्सेर्याममिति
 रित्यर्थः । स्वपरवाधापरिहारप्रयोज्ययुगमात्रनिरीक्षणपूर्वकं च सति रत्नत्रयफलकत्वं सति
 च गमात्त्व लक्षणम् । स्वपरवाधापरिहारप्रयाययुगमात्रनिरीक्षणपूर्वकगमित्वस्य मत्काराण-
 भिगपुरपुरुषवर्त्तुवगमो गमात्तद्धारणाय तत्रयफलकत्वं मतीति । धर्माधिं प्रयतमानस्य 25

द्विषन् भवामनरात्मनः नान्यं तत्र भवत्येवम् दुःखाम्भवात् तन्मन्त्रायाशास्त्रवत् द्विषन्ममस्य एव
 मनुष्यानुस्मर्यतामत्र उदंतिं निवर्तयामासुः त्रिभूतिप्रवृत्तानां चरमममम् ॥ द्वावन्ती गताभ्यवत्तद-
 इति वदन्ति ॥

- गमने व्यभिचारवारणाय स्वपरवाधापरिहारप्रयोज्ययुगमात्रनिरीक्षणपूर्वकत्वे सतीत्युक्तम् ॥
 भापासमितिलेक्षणमाह—कर्कशादीनि । हितं स्वस्य परस्य वा मोक्षपदप्रापणसमर्थं, मिलम-
 नर्थकबहुप्रलपनशून्यं प्रयोजनमात्रसाधनं वचनं, अनवयं जीवनिकायानामनुपघातकं,
 असंदिग्धं स्फुटार्थं व्यक्ताक्षरं वा अभिद्रोहशून्यं क्रोधमायालोभैरयुक्तं, एवंविधं कर्कशादिदोष-
 5 शून्यञ्च भाषणं भापासमिति रित्यर्थः । अहितामितावयवसंदिग्धादिवचनवारणाय तत्तत्पद-
 ग्रहणमवसेयम् । एषणासमितिमाचष्टे—सूत्रेति । आगमानुसारेणाशनखाद्यस्वाद्यभेदभिन्न-
 स्यान्नस्य, आरनालतण्डुलक्षालनादेरुद्गमादिदोषपरिशुद्धस्य पानस्य, रजोहरणादिचतुर्दश-
 विधोपधीनां स्थविरकल्पयोग्यानां जिनकल्पयोग्यानां द्वादशविधानां आर्थिकायोग्यानां
 पञ्चविंशतिविधानामुपधीनां गवेषणैषणासमिति रित्यर्थः । सूत्रानुसारेणेत्यनेन दोषवर्जनम-
 10 भिमत्तं, सत्राधाकर्मौदेशिकादिषोडशगृहस्थहेतुका उद्गमदोषाः, धात्रीपिण्डदूतीपिण्डादि-
 षोडशसाधुजन्या उत्पादनादोषाः, उभयजन्याश्च शङ्खितप्रक्षितादयो दशैषणा दोषाः,
 एभिर्दोषै रहिता अन्नादयः श्रुतचरणधर्मसाधकाः । तथा चोद्गमादिदोषरहितान्नादि-
 पदार्थान्वेषणमेषणासमितिलेक्षणम् । वनीपककर्तृकभक्तावेषणायां व्यभिचारनिरासायोद्गमादि-
 दोषरहितेति ॥ आदाननिक्षेपणासमितिमाख्याति—उपधीति । उपधयश्चतुर्दशविधा द्वादश-
 15 विधाः पञ्चविंशतिविधाश्च, प्रभृतिपदेन पीठफलकाद्यौपग्रहिकोपकरणानां ग्रहणं, एतेषामुप-
 योगाय निरीक्ष्य स्थिरतरं प्रमृज्य च रजोहरणेन ग्रहणस्थापनारूपा क्रिया आदाननिक्षेपणा-
 समिति रित्यर्थः । निरीक्षणप्रमार्जनपूर्वकोपधिविषयग्रहणस्थापनात्मकक्रियात्वमस्या लक्षणम्,
 उदासीनपुरुषकृतोपधिविषयग्रहणस्थापनात्मकक्रियावारणाय निरीक्षणप्रमार्जनपूर्वकेति ॥
 उत्सर्गसमितिस्वरूपप्रकाशनायाऽऽह—जन्तुशून्येति । स्थावरजङ्गमजन्तुशून्यायां परिशोधित-
 20 भूमावुज्जितव्यवस्तुयोग्यायां विधिना निरीक्षणप्रमार्जनात्मकेन मूत्रपुरीषादीनां परित्याग
 उत्सर्गसमिति रित्यर्थः । आदिना वस्त्रपात्रादीनां ग्रहणम् । तथा च जीवाविराधनेन योग्यभूमौ
 विधिना मूत्रपुरीषादित्यजने लक्षणार्थः, सर्वत्र रत्नत्रयफलरत्नं विवक्षणीयं, तेन पूजाद्यभि-
 लापुकानुष्ठितोक्तक्रियाणां व्युदासः । इति चेष्टावतां सवरसिद्धिफलवत्यः क्रिया उक्ताः ॥

अथ कायादिनिरोधात् संवरफलिका गुप्तीराह—

- 25 योगस्य सन्मार्गगमनोन्मार्गगमननिवारणाभ्यामात्मसंरक्षणं गुप्तिः ।
 सा च कायवाङ्मनोरूपेण त्रिधा । शयनासननिक्षेपादानचञ्चलमणेषु चेष्टा-
 नियमः कायगुप्तिः । उपसर्गपरीपहभावाभावेऽपि शरीरे नैरपेक्ष्यं, योग-
 निरोद्धुस्मर्चया चेष्टापरिहारोऽपि कायगुप्तिः । अर्थवद्भूचिकारादिसंकेत-

हुंकारादिप्रवृत्तिरहितं शास्त्रविरुद्धभाषणशून्यं वचोनियमनं वाग्गुप्तिः ।
अनेन सर्वथा चाङ्निरोधस्सम्यग्भाषणञ्च लभ्यते । भाषासमितौ सम्य-
ग्भाषणमेव । सावचसंकल्पनिरोधो मनोगुप्तिः ॥

योगस्येति । कायवाद्मनोरूपस्य योगस्य ये सन्मार्गगमनोन्मार्गगमननिवारणे ताभ्या-
मात्मसरक्षणं गुप्तिरित्यर्थः । योगसम्बन्धिसन्मार्गोन्मार्गप्रवृत्त्यप्रवृत्तिप्रयुक्तात्मसरक्षणत्वं 5
लक्षणं, तेन बाधि मनसि च गमनागमनयोरसत्त्वेन नाव्याप्तिश्च । रागद्वेषापरिणतपुरुष-
कर्तृकत्वमपि निवेशनीयम्, तेन निविडग्रन्थनबद्धतस्करादिकर्तृकयोगसम्बन्धिमहस्य
व्युदासः । योगानां सर्वथा निरोधस्तप्रवृत्तिद्वारा मुक्तिमार्गानुकूलपरिणामो वा गुप्तिरिति
ध्येयम् । सर्वथा कायादिचेष्टानिरोधस्यापत्र विवक्षितत्वेन गुप्तेर्व्यापकत्वात् व्याप्ये-
यांसमित्यादायतिव्याप्तिशङ्कासम्भवः, परिमितकालविषयस्सर्वयोगनिग्रहोऽपि गुप्तिस्तत्रास- 10
मर्थस्य कुशलेषु प्रवृत्तिस्समितिरिति भेदात् । तस्या विभागमाचष्टे सा चेति । तत्र
कायगुप्तिं निरूपयति शयनेति । शयनादिविषयककायक्रियानियमत्वं लक्षणं, नेत्रपरिरप-
न्दादिस्वाभाविकक्रियायाः कुतूहलेन कृतस्य नियमस्य वारणाय शयनादिविषयकेति । शय-
नादिविषयकमानसिकनियमवारणाय कायक्रियेति । उच्छृङ्खलपुरुषानुष्ठितशयनादिविषयक-
नियमवारणाय नियमपदेन शास्त्रीयो नियमो ग्राह्यः । तथा च निशीथिनीप्रथमयामा- 15
दनन्तरं गुर्वनुज्ञानात्सप्रमाणाया वसतौ स्वावकाशनिरीक्षणप्रमार्जनपूर्वकं सस्तरणपट्टद्वय-
मास्तीर्य सपाद कायमूर्ध्वमधश्च प्रमृश्यानुज्ञापितसस्तराकाशस्थानोऽनुष्ठितसामायिकविधि-
र्वाभयाहूपधान आकुचितजानुस्ताम्रचूडबद्धिहायसि प्रसारितजह्वः प्रमार्जितपृथ्वीतलन्यस्तपादो
वा संकोचसमये भूयः प्रमार्जितसन्दंशक उद्धर्तनकाले च रजोहरणेन प्रमृष्टकायो नात्यन्त-
तीव्रनिद्राशयीत । यत्र भुवि विवक्षितमासनं तत्रावेक्षणप्रमार्जने विधाय बहिर्निषद्यामास्तीर्य 20
निविशेत्, निविष्टोऽप्याङ्गुञ्जनप्रसारणादिकं पूर्वेणैव विधिना कुर्वीत, वर्षादिषु च वृत्तिका-
पीठिकादिकमनेनैव विधिनावेक्ष्य प्रमृश्य च तत्र सनिवेशनं कुर्वीत । दण्डकोपकरणचेष्टा-
भोजनादिविषयौ निक्षेपादानावपि वीक्षणप्रमार्जनपूर्वकौ निर्दुष्टौ स्याताम् । गमनमपि
प्रयोजनवतो युगमात्रप्रदेशविन्यस्तदृष्टेर्जोवपरित्यागेन मन्दं मन्दं पदं न्यस्य प्रशस्तं स्यादि-
त्यादिरूपाः कर्तव्याकर्तव्यविषयाऽशास्त्रीया व्यवस्था अवगन्तव्याः, एतन्मयेऽपि नियमाः 25

१. गुप्तेत्यापत्तत्वं यस्ममितस्य नियमाद्भुतं गुप्तो हि प्रतीकारप्रतीतारोभारणा प्रतीतारो नाम
कायिरो वचिको व्यापारः तथा च यस्ममितं यस्मिन्गमनमाह्वादिगत्या गृह्यते गुप्ताऽपि भवान् । यस्तु
कायवाची निरूप्य शुभं भन उदीरयन् धर्मध्यानाद्युपयुक्तो भवति ॥ गुप्तं उच्यते न तु ममितं क्वचिन्नाचार
रूपभासास्येति बोध्यम् ॥

- शास्त्रीयाः प्रदर्शयन्ते उपसर्गेति, उपसर्गा देवादिकृतोपद्रवाः परीपहा अग्रे वक्ष्यमाणाः क्षुधादयः, तेषा भावेऽभावे वा स्वीये शरीरे यन्नैरपेक्ष्यमभिमानाभावस्सा कायगुप्तिरित्यर्थः, सति ह्यभिमाने तद्वारणायसती कायचेष्टा स्यादेवेति नियममद्वयस्यादिति भावः । अपरमपि नियममाह—योगेति । योगः शरीरवाङ्मनोरूपस्तस्य निरोद्धुं केवलिनः कायोत्सर्गभाजो वा
- 5 यस्सर्वथा कायचेष्टापरिहारस्साऽपि कायगुप्तिरित्यर्थस्तदुक्तम् 'कायक्रियानिवृत्तिः कायोत्सर्गे शरीरगुप्तिरस्या' इति । यद्यपि कायव्यापारो मनोव्यापारससृष्ट एव, तथापि कायचेष्टायास्साक्षात्कायेनैव निष्पादितत्वात् बहिरुपलक्ष्यमाणत्वाच्च प्राधान्येन विवक्षा ॥ बाङ्गुप्तेस्वरूपमाह—अर्थवदिति । न केवलं वचोनियमनमात्रं वचोगुप्तिः, सार्थकभ्रूविकारादिसहितवचोनियमस्य बाङ्गुप्तित्वापत्तेरित्यत आहार्थवदित्यादि । कस्मैचित्प्रयोजनाय कृतैर्भ्रूविकारादिस-
- 10 क्लैतैर्दुःकारादिप्रवृत्तिभिश्च रहितमित्यर्थः । आद्येनादिना नेत्रमुखकरादिनर्तनस्य, द्वितीयेन च शरलोष्टोत्क्षेपादेर्ग्रहणम् । यद्वा शास्त्रानुसारिभाषणमपि बाङ्गुप्तिर्भवतीत्याह—शास्त्रविरुद्धभाषणशून्यमिति । ननु शास्त्रविरुद्धभाषणशून्यमित्यनेन शास्त्रानुसारिभाषणरूपवचोलाभेन योगनिरोद्धस्सर्वथा मौनरूपाया गुप्तौ लक्षणमिदमव्याप्तमतिव्याप्तञ्च भाषासमितावित्यत्राह—अनेनेति । तथा च नियमनशब्दस्य शास्त्रानुसारिवचनेऽवचने च रूढत्वेन नाव्याप्तिः ।
- 15 सम्यग्भाषणञ्चेति । सम्यगुपयुक्तस्य लोकागमाविरोधेन भाषणमित्यर्थः, ननु भाषासमितौ कथमतिव्याप्तिपरिहार इत्यत्राह—भाषासमिताविति । एवमन्वेनाभाषणस्य व्युदासः । भाषणामाषणरूपत्वाद्वाङ्गुप्तेर्भाषणमात्रस्वरूपभाषाममित्यपेक्षया बैलक्षण्यं व्यापकत्वं चात एव शास्त्रानुसारिभाषणरूपमित्यनुक्त्वा शास्त्रविरुद्धभाषणशून्यमित्युक्तम् । उक्तञ्च 'अनृतादिनिवृत्तिर्वा मौनं वा भवति बाङ्गुप्ति' इति ॥ अथ मनोगुप्तिमाह—सावधेति । अवध
- 20 गृहितं पापं तेन सहितो यस्सकल्पश्चिन्तनमार्तैरौद्रध्यायित्वं चित्तचाञ्चल्यं वा तस्य निरोधोऽकरणमित्यर्थः । सावधसकल्पनिरोधत्वं लक्षणम्, अनेन च निरवधसकल्पस्सरागसयमादौ, ससारहेतौ च सकल्पनिरोधश्च मनोगुप्तिरिति लभ्यते । न सर्वथा मनोनिरोधोऽसम्भवात् योगनिरोधावस्थामन्तरेण तदसम्भवात् ॥

अथ समितिगुप्त्योस्सवरहेतुत्वमभिधायानन्तरोद्दिष्टस्य परीपहस्य स्वरूपमुपदर्शयति—

- 25 प्रतिबन्धकसमवधाने सत्यपि समभावादविचलनं परीपहः ॥

प्रतिबन्धकेति । समन्तादापत्तिषु मविधिभक्तपानाद्यलाभादिषु समभावाद् वैगुण्यमनवलम्ब्याविचलनं निष्प्रकम्पचिन्तयाऽवस्थानं परीपह इत्यर्थः । परिपूर्वात्सहेर्भावेऽकारपरिपहणं परीपहः, क्षुधादिजय इत्यर्थः । न तावदच्यप्रत्यय पचादिनिबन्धनं कर्तारं तस्य

विधानात् । न कर्मसाधनो घञ्, सहेरुपधावृद्धिप्रसङ्गात्, नाऽपि पुंसि संज्ञायां घः, तस्य
 करणाधिकरणयोर्विधानात् । प्रतिबन्धकसमवधानेऽपि साम्यतया क्षुधादिजन्यदुःखसहनत्वं
 लक्षणम् । क्लेशेन दुःखसहनस्य परीपहत्वाभावात्साम्यतयेति । परीपहपदवाच्यानां क्षुधादि-
 जयानामात्यन्तिकनिवृत्तिसाधनसम्यग्दर्शनादितोऽच्यवनं कर्मनिर्जरणञ्च प्रयोजनम् । तत्र
 परीपहाः सोढव्याश्च नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रनयेनाविरतदेशविरतविरतानां भवन्ति, त्रया- 5
 णामपि परीपहवेदनीयासातादिकर्मोदयजनितस्य क्षुधादेस्तत्सहनस्य च यथायोगं सकामा-
 कामनिर्जरहेतोस्सम्भवात् । शब्दसमभिरुदेवम्भूतानां मतेन विरतस्यैव भवन्ति निरुपचरित-
 परीपहशब्दवृत्तेस्तत्रैव सम्भवात् । उत्पादकमेपां द्रव्यं नैगमनयेन जीवो जीवाः, अजीवोऽ-
 जीवाः, जीवाजीवौ, जीवा अजीवः, जीवोऽजीवाः, जीवा अजीवाश्चेत्यष्टौ । संग्रहय-
 जीवोऽजीवो वा, न द्वित्वबहुत्वे । व्यवहारेऽजीव एव, शेषाणां मतेन जीव एव परिपहमा- 10
 णस्यैव परीपहत्वात्परिपहनस्योपयोगात्मकस्य जीवस्याभावेन जीवद्रव्यत्वात् । गुणसंहति-
 रूपस्यैव द्रव्यत्वाच्च । तत्तल्लक्षणनिरूपणावसरे कर्मप्रकृतयः पुरुषाश्च वक्ष्यन्ते । एपणीयस्य
 अनेपणीयस्य चाग्रहणात् ग्रहणे वाऽपरिभोगात् नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराणां मतेन सहनं
 भवति, स्थूलदर्शनामेपामन्नादिपरिहारस्यैव क्षुधादिमहनत्वेनेष्टत्वात्, शेषाणां मतेन तु
 नाभुञ्जानस्यैव तत्सहनमपि तु प्रासुकमन्नादिकल्प्यञ्च गृह्यतो भुञ्जानस्याऽपि भवति भाव- 15
 प्रधानत्वात् । यदाभित्य क्षुधादिर्भवति तद्वस्त्वेव परीपह इति नैगमः, क्षुधादिजनिता वेदना
 तदुत्पादकश्च परीपह इति सङ्ग्रहव्यवहारौ, वेदनां प्रतीत्य जीवे परीपह इति ऋजुसूत्राः,
 परीपहोपयुक्त आत्मेव परीपह इति शब्दसमभिरुदेवम्भूताः । एकजीवापेक्षया जपन्यो-
 क्त्वष्टत एपां वर्त्तनाऽग्रे वक्ष्यते । नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराणां मतेन वर्षलक्षणं कालमाभित्य
 परीपहो भवति उत्पादकवस्तूनामपि परीपहतोक्तेः, ऋजुसूत्रमतेऽन्तर्मुहूर्तं, वेदनाया उपयो- 20
 गात्मिकायास्तावन्मानत्वात् । शब्दादिनयमतेन एकस्मिन्मयस्तन्मतेनोपयोगात्मकरूपर्यायस्य
 प्रतिसमयमन्यान्यत्वात् ॥

परीपहभेदश्च सम्बन्धितया कतिविध इत्याशङ्कायां तं विमज्जते—

स च क्षुत्पिपासमाशीतोष्णदंशावन्त्रारतिचनिताचर्यानिपेक्षिकशारयाऽऽ-

१. अपेक्षादिना पुरुषेणोदीरितत्वाजीवो निमित्त, बहुभिस्तथात्वे जीवा, जीवप्रयोगरहितेन पृथक्ताप-
 येतेनोदीरितत्वाजीवः, बहुभिरजीवेस्तथात्वेऽजीवाः, ह्युपेक्षेन बाण्णदिना तथात्वे जीवाऽजीवौ, अनेष्ट-
 पुरुषेरेवेन शिप्यादिना तथात्वे जीवा अजीवश्च, दुष्पक्षेनेकेषांणादिभिस्तथात्वे जीवोऽजीवाश्च, बहुभिर्ल-
 षेभिरजीवादिभिरतथात्वे तु जीवा अजीवश्चेति भावः । न द्वित्वबहुत्वे इति, सामान्यमदित्यदस्य नपरदेति
 भावः । अजीव इति, कर्मण एव कारणञ्च तस्यैव च सर्वत्रनग्रीतिनिमित्तत्वमिति भावः ॥

क्रोशवधयाचनाऽऽभारोगतृणस्पर्शमलसत्कारप्रज्ञाऽज्ञानसम्यक्त्वरूपेण
 द्वाविंशतिविधः। सत्यामप्यतिशयितक्षुब्धेदनायां सविधिभक्ताद्यलाभेऽपि
 क्षुधोपसहनं क्षुत्परीपहः। सत्यां पिपासायामदुष्टजलाद्यभावेऽपि तृट्परि-
 पहणं पिपासापरीपहः। प्रचुरशीतवाधायामप्यत्यल्पैरेव वस्त्रादिभिर्दशी-
 5 तोपसहनं शीतपरीपहः। प्रभूतोष्णसन्तप्तोऽपि जलावगाहनाद्यनासे-
 वनमुष्णपरीपहः।

स चेति। परीपहश्चेत्यर्थः, द्वाविंशतिविध इत्यनेन सम्बन्धः। ननु सहनस्वरूप-
 स्य परीपहस्याविशेषेण कथं द्वाविंशतिविधत्वमित्यब्राह्म-क्षुदिति। तथा च परिसोढयानां
 क्षुधादीनां द्वाविंशतिविधत्वेन तत्साध्यसहनस्याऽपि द्वाविंशतिविधत्वमिति भावः। सम्य-
 10 क्त्वरूपेणेति, साध्यत्वादिति शेषः। न च परिपहन्त इति कर्मव्युत्पत्त्या व्युत्पन्नेन
 बाहुलकधर्मप्रत्ययान्तेन परीपहशब्देन क्षुधाद्य एव वाच्या इति वाच्यम्। क्षुधादीनां सवर-
 रूपत्वाभावात्। तज्जयस्यैव तथात्वात् सवररूपस्यैव परीपहस्य वाच्यत्वात्। अत एव सर्वत्र
 मूले जयपरत्येनैव परीपहा लक्षिता इति॥ अथातिदुस्तहस्याक्षुब्धेदनायास्तसहनरूपक्षुत्परी-
 पहमेवादौ लभ्यति-सत्यामपीति। अनज्ञानाध्वरोगतपस्त्वाध्यायश्रमवेलातिक्रमावमौर्दव्यस-
 15 द्वेद्योदयादिभ्यो जठरविदाहिन्या शरीरेन्द्रियहृदयसंशोभिकायां क्षुब्धेदनायां समुदितायां तस्याः
 सहनं क्षुत्परीपह इति भावः। क्रोधादिजन्यक्षुधुपसहनस्य परीपहत्ववारणाय सविधिभक्ता-
 द्यलाभेऽपीति, एतेनास्य विशेषणस्यातिशयताद्योतकत्वेन साम्यताया लाभात् साम्यताप्रयुक्त-
 क्षुधोपसहनत्वस्यैव लक्षणार्थत्वेन क्रोधादिजन्यक्षुधोपसहने क्रोधप्रयुक्तत्वस्यैव सत्त्वा-
 न्नातिव्याप्तिरेवमलक्षणेऽप्यपि भाव्यम्, शास्त्रप्रतिपादितेन भक्तेन तां शमयतोऽनेप-
 20 णीयश्च समुत्सृजतः क्षुत्परीपहः, लक्षणन्तु सविधिभक्ताद्यलाभेऽपि क्षुधोपसहनत्वमेवेति
 ध्येयम्। क्षुधायाश्चतुर्दशरूपि गुणस्थानेषु सम्भवस्तत्सारणस्य वेदनीयस्य मद्राषादिति॥
 बुभुक्षापीडितस्य पिपासासम्वात्तज्जयरूप पिपासापरीपहमाह-सत्यामिति। स्नानाव-
 गाहपरिषेकस्याग्निनोऽतिलवणस्निग्धरूक्षविरुद्धाहाराऽऽतपानशनपित्तग्वरादिमिरुदितो शरीरे-
 न्द्रियशोषिका पिपासां क्षुद्भिन्नसामर्थ्यवतीं प्रत्यनाद्रियमाणस्य, निदापेऽपि विहारदिपु
 25 हृदेष्वासंज्ञेऽप्यप्यप्यायिकजीवपरिहानेन जलमनाधानस्य, मिश्राकालेऽप्यनेपणीयजलान-
 भिलापुक्तस्य पिपासामहने जायत इति भावः। अदुष्टजलाद्यभावेऽपि तृट्परिपहणत्वं लक्षणं,
 शृत्वमूलम्। पिपासेयं सर्वेष्वपि गुणस्थानेषु सम्भविति॥ शीतपरीपहमाह-प्रचुरेति।
 महत्यपि शीते जीर्णवसने नावल्प्यानि वामासि गृह्णाति, शीतप्राणायाऽऽगमोत्तेन विधिनेपणी-
 यमेव कृत्पादि गवेषयेत्परिमुञ्जीत वा, नापि शीतार्तो ज्वलनं ज्वालयेत्, नान्यज्जालित वा

सेवेत, एवमनुतिष्ठता शीतोपसहनं कृतं भवेदिति भावः । सर्वेषु गुणस्थानेषु शीतं सम्भवति ॥
 उष्णपरीपहमाचष्टे—प्रभूतेति । पटीयो नैदाघदिवाकरकरनिकरसन्तप्तकलेवरस्य हृष्णानश-
 नपित्तरोगघर्मभ्रमादितस्य स्वेदशोपदाहाभ्यर्दितस्य जलावगाहनव्यजनवातावलेपनकदलीपत्रा-
 द्यासेवनविमुग्गस्य पूर्वानुभूतशीतलद्रव्यप्रार्थनापेतान्तरङ्गस्योष्णवेदनाप्रतीकारक्रियानादरस्य
 चारित्रिणश्चारित्ररक्षणायोष्णतासहनमुष्णपरीपह इति भावः, प्रभूतोष्णसन्तापेऽपि जलाव- 5
 गाहनाद्यनासेवनत्वं लक्षणम् । चारित्रिकवृत्तत्वं सर्वत्र वाच्यमन्यथा पूजाद्यभिलाषिणाऽनु-
 स्थिततादृशानासेवनस्याप्युष्णपरीपहत्वप्रसक्तिः स्यात्, उष्णोऽयमखिलेषु गुणस्थानेषु सम्भवी ॥

दंशपरीपहं निर्वर्त्तक—

समभावतो दंशमशकाद्युपद्रवसहनं दंशपरीपहः । एते वेदनीयक्षयो-
 पशमजन्याः । सदोषवस्त्रादिपरिहारेणाल्पमूल्याल्पवस्त्रादिभिर्वर्त्तनम- 10
 चक्षपरीपहः । अग्नीतिप्रयोजकसंयोगसमवधाने सत्यपि समताघलम्यन-
 मरतिपरीपहः । कामबुद्ध्या रुष्याद्यङ्गप्रत्यङ्गादिजन्यचेष्टानामवलोकन-
 चिन्तनाभ्यां विरमणं स्त्रीपरीपहः । एते च चारित्रमोहनीयक्षयोपशम-
 जन्याः ॥

समभावत इति । दंशमशकमत्स्यवृश्चिकादिक्षुद्रसर्वैर्वाप्यमानोऽपि निजकर्मविपाक- 15
 मनुचिन्तयन्न तत्स्थानादपगच्छेत्, न च तदपनयनाय धूमविद्यामंश्रोपधादीनि प्रयुञ्जीत,
 न वा व्यजनादिभिर्निवारयेत्, तथा च दंशाद्युपद्रवजयस्स्यात्, समभावतो दंशाद्युपद्रवसह-
 नत्वं लक्षणम् । दंशाद्युपद्रवोऽपि निग्लेषु गुणस्थानेषु सम्भवति । एषां क्षुपादीनां पञ्चानां
 वेदनीयोदये समवतारान् तेषां जयाश्चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिजन्या इत्याहेत इति, वेदनीये
 मति क्षयोपशमजन्याः, अर्थात् चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिजन्या इत्यर्थः, सहनस्य चारित्र- 20
 रूपत्वादिति भावः, एवमप्येऽपि । उक्तञ्च भगवतीटीकायां " एतेषु पीडेषु वेदनीयोत्था,
 तदधिसहनन्तु चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिमम्भयमधिसहनस्य चारित्ररूपत्वादिति " ति,
 सहनस्य केवलं चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिजन्यत्वेन वेदनीयचारित्रावरणक्षयोपशम-
 जन्या इत्यनुक्त्वा केवलं वेदनीयक्षयोपशमजन्या इत्युक्तं, क्षुपादी तज्जये च कारणप्रदर्शनाय
 तथोपन्यासः कृतः । ज्ञानावरणवेदनीयमोहनीयाऽन्तरायात्मकप्रकृतिचतुष्टयोऽय एव द्वारि- 25

१. यदपि शीतोष्णयोरेकैकप्रागम्भवत्तथापि अत्यन्तिकं शीतं तथापि प्रमत्तिषी च मुग्गदेरुदयस्य
 पुंनगम्भवत्तरी, एकदिगच्छेदेन शीतप्रागदिगच्छेदेनोष्णस्य गम्बन्धादिनि नाशकम्, यत्नहनशीतो-
 ष्णयोरेकाधनम्, तयोर्व्यापरागम्भवत्, एवविधमपि ह्यस्य वा शयेन तदस्तिनामभावादिति बोध्यम् ॥

- क्षतीना जेयाना क्षुधादीनामवतारो यथायोग भवति । एते पञ्चैव परीपहा वेदनीये सति चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिजन्या इति न वाच्यमन्येषामपि भावात् किन्तु क्रम परीपहाणा-
मुद्दिश्यैयमुक्तमिति भावः ॥ अथावस्त्रपरीपहमाह—सदोपेति । उद्गमादिदोषविशिष्टवस्त्रादिप-
रिहारेणेत्यर्थः । इदञ्चाल्पमूल्यानामल्पवस्त्राणां सदुष्टानामग्राह्यताज्ञापनाय । अल्पमूल्येति ।
- ५ इदञ्च निर्दुष्टवहुमूल्याल्पवस्त्रपरिग्रहव्युदासाय । अन्यथा परिग्रहादिदोष प्रसज्येत । अल्प-
वस्त्रेति । इदञ्च निर्दुष्टाल्पमूल्यनिरर्थकबहुवस्त्रसङ्ग्रहनिराकरणाय । एवञ्च सर्वथा वस्त्रशून्य-
प्रायामेवाऽवस्त्रपरीपहत्वं निराकृतम् । लक्षण स्पष्टम्, अस्य समवो नवमगुणस्थानं यावत् ।
चारित्रमोहनीयस्य सम्भवात् । नामिमगुणस्थानकेषु, तत्र मोहनीयस्य क्षीणत्वादिति ॥
अरतिपरीपहमभिधत्ते—अप्रीतीति । सूत्रोपदेशेन विहरतस्तिष्ठतो वा समयविषयकधृति-
- १० पैपरीत्यमुत्पद्यते, एतादृशाप्रीतिप्रयोजकसंयोगसम्भवेऽपि सम्यग्धर्मोपाधनरतिमता भवि-
तव्यं तथासत्यरतित्रिजयो भवेदिति भावः । अप्रीतिप्रयोजकसंयोगसमवधानाऽसमवधान-
कालीनसाम्यभावावलम्बनत्वं लक्षणम् । क्षुत्परीपहादिव्युदासाय कालीनान्तम् । नवमगुणस्थानं
यावद्विषयमस्ति ॥ स्त्रीपरीपहमाह—कामबुद्ध्येति । कामबुद्ध्या स्त्रीणामङ्गप्रत्यङ्गसंस्थानहसि-
तललितवर्णभ्रमादिवेष्टानां यद्विलोकनं चिन्तनं वा, ताभ्यां सर्वथा विरमणमित्यर्थः । काम-
- १५ प्रयुक्तस्याद्यङ्गप्रत्यङ्गादिवेष्टावलोकनचिन्तनप्रवृत्तिराहित्यं लक्षणम् । धर्मोपदेशबुद्ध्या स्थाप-
ज्ञाद्यवलोकने दोषाभावात्कामबुद्ध्येत्युक्तम् । अवलोकनमात्रोक्तौ चिन्तनस्य, तन्मात्रोक्तौ
चायलोकनस्य व्युदासासम्भवाद्भयोर्ग्रहणम् । नवमगुणस्थानं यावत्कामबुद्ध्या स्थाप्यज्ञाद्य-
लोकनादिसम्भवः । चारित्रमोहनीयोदयसम्भवात्, अप्रिमेषु स्थानेषु न सम्भवः मोहनीयस्य
क्षपणादुपशमाद्वा तस्मादयं परीपहश्चारित्रमोहनीये सति चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्य
- २० इत्यभिप्रायेणाह—एते चेति । अवस्त्रारतिस्त्रीपरीपहाश्चेत्यर्थः । चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्या
इति यथाक्रमं जुगुप्साया अरतिमोहनीयस्य पुत्रेदेत्यर्थः । क्षयादुपशमाद्वा परीपहा एते
भवन्तीति भावः ॥

चर्यापरीपहमाह—

- एकत्र निवासममत्वपरिहारेण सनियम ग्रामादिभ्रमणजन्यक्लेशादि-
- २५ सहनं चर्यापरीपहः । वेदनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् । स्त्रीपशुपण्डकवर्जिते
स्थाने निवासादनुकूलप्रतिकूलोपमर्गसम्भवेऽप्यविचलितमनस्कत्वं निप-
द्यापरीपहः । चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् । प्रतिकूलसंस्तारकवस-
तिसेवनेऽनुद्विग्नमनस्कत्वं शय्यापरीपहः । अयञ्च वेदनीयक्षयोपशमजन्यः ।

निर्मूलं समूलं वा स्वस्मिन् कुप्यत्सु जनेषु समतावलम्बनमाक्रोशपरीपहः ।
चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् । परप्रयुक्तताडनतर्जनादीनां काय-
विनश्वरत्वविभावनया सहनं वधपरीपहः । वेदनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् ॥

एकत्रेति । निरसंगतामुपगतस्य संयतस्य क्लेशक्षमस्य देशकालप्रमाणोपेतमध्वगमनम-
नुभवतो यानवाहनादिगमनमस्मरतस्सम्यग्ग्रज्यादोषमुज्ज्वलश्चर्यापरीपहो भवति, चर्या चरणं 5
द्विविधं द्रव्यतो भावतश्च, ग्रामानुग्रामविहरणं द्रव्यतश्चर्या, एकस्थानस्थस्याऽपि तत्र निर्ममत्वं
भावतश्चर्या सैव परीपहः, एतदुभयप्रदर्शनायैकत्रनिवासममत्वपरिहारेणेत्युक्तम् । सनियम-
मिति । एकरात्रं ग्रामे पञ्चरात्रं नगरेऽवस्थातव्यमित्यादिनियमपूर्वकमित्यर्थः । सर्वेषु गुणस्था-
नेषु ग्रामादिभ्रमणजन्यक्लेशादिसम्भवो वेदनीयोदयादतश्चर्यापरीपहस्य वेदनीये सति चारि-
त्रमोहनीयक्षयोपशमजन्यत्वमित्याशयमाविष्करोति वेदनीयेति ॥ निपद्यापरीपहं वक्ति-स्त्रीति । 10
निपीदन्त्यस्यामिति निपद्या स्थानं, स्त्रीपशुपण्डरुविचर्जितम्, विदितसयमतत्त्वस्य स्त्रीपद्मादि-
वर्जितस्थानवासिनोऽनुकूलप्रतिकूलोपगमसम्भवेऽपि तत्प्रदेशादविचलतो मन्त्रविद्यादिप्रतीकारा-
ननपेक्षमाणस्य प्रागनुभूतसुखास्तरणादिस्पर्शसुरमविगणयतोऽविचलितमनस्कत्वं निपद्यापरी-
पह इति भावः । नैपेधिकीति केचिदत्र पठन्ति, निपेधनं निपेधः पापकर्मणां गमना
दिक्रियायाश्च प्रतिपेधः, स प्रयोजनं यस्यास्ता नैपेधिकी शून्यागारश्मशानादिका स्वाध्या- 15
यभूमिः, सैव परीपहो नैपेधिकीपरीपह इति व्याख्यायन्ति । अस्या निपद्याया याव-
ध्वमगुणस्थानं सम्भवः, अतश्चारित्रमोहनीयस्य क्षयोपशमतो जायतेऽयं परीपह इत्याह-
चारित्रेति ॥ शय्यापरीपहं निरूपयति -प्रतिशूलेति । संस्तारकपट्टकादीनां कठिनत्वाद्विप्राप्ति-
कृत्यादसतेश्च पांस्तरादिप्रचुरत्वाद्वा पूर्वानुभूतवनीतसनिभमृदुशयनरतिमनुस्मरतोऽ-
प्रानुद्विग्नमनस्कता शय्यापरीपह इत्यर्थः । प्रतिकूलसस्तारकसतिसेवनजन्योद्वेगराहित्यं 20
लक्षणम् । जन्यान्तं निपद्यापरीपहव्यावृत्तये । निपद्यापरीपहस्तूपसर्गजन्योद्वेगराहित्यरू-
पोऽयञ्चोक्षावधपांस्तरप्राचुर्यजन्योद्वेगराहित्यरूप इत्यनयोर्द्वैपम्यमवसेयम् । वेदनीयोदय-
प्रयुक्त्वाच्छय्याया निवृत्तेषु गुणस्थानेषु सम्भवस्समभावावलम्बनेन चारित्रमोहनीयक्षयो-
पशमतश्च तज्जयो जायत इत्याशयेनाह-अयञ्चेति शय्यापरीपहश्चेत्यर्थः ॥ आक्रोशपरीपहं
स्वरूपयति-निर्मूलमिति । आक्रोशनमनिष्टवचनमाक्रोशस्तस्य परीपहः परितस्महनमाक्रोशप- 25

१. चर्या हि ग्रामादिषु सभ्रमणमनो विहाररूपा, निपद्या तु ग्रामादिषु प्रतिपन्नमामकन्यादे स्वाध्याशादिनि-
मित्तं शय्यानां विरिष्कोपश्रये गरा निपदनमिति अवस्थानरूपमित्यनयोर्विरोधः चर्यायां वर्तमानो यदाऽ
निवृत्तनस्तरिणाम एव विधायमोत्रनार्थमिस्वरक्षाल शय्याया आनेऽनमनन्तान् न तथा शय्याया विरोध
इति बोध्यम् ॥

- रीपहः । स्वस्मिन्निर्मूलं समूलं वा जनेषु कुप्यत्सु, कुप्यन्ति चेत्समूलं शिक्षयन्ति हि मामेते, नैव च मया कार्यमेवं पुनरिति, निर्मूलञ्चेत्तर्हि सुतरां कोप एव न मया कार्योऽसत्यत्वादिति चानुचि-
न्तनया सौम्यताऽवलम्ब्यते चेत्तदा तस्याऽऽक्रोशजयो जायत इति भावः । हेतुसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां
कुप्यजनविषयकसमतापरिग्रहत्वं लक्षणम् । आक्रोशस्य चारित्रमोहनीयोदयप्रयुक्तत्वेन नवम-
5 गुणस्थानं यावत्सम्भवेन तज्जयस्तत्क्षयोपशमजन्य इत्याशयेनाह—चारित्रेति । वधपरीषदं
लक्षयति—परप्रयुक्तेति । दुरात्मकैः परैश्चौरस्लेच्छशबरपरुषपूर्वापकारिद्विपल्लिङ्गान्तरैः पार्ष्णि-
पाणिस्तत्ताकशादिभिः कृतानां प्रद्वेषतस्ताडनतर्जनबन्धनाकर्षणादीनां दह्यमानेनाऽपि सुगन्ध-
मेवोत्सृजता चन्दनेनेव पौद्गलिकमनित्यमिदं शरीरमात्मनोऽन्यदेव, आत्मा पुनर्नित्यतया
न शक्यत एव ध्वंसयितु, अतस्त्वकृतफलमुपनतमिदं ममेति विभावयता सम्यक्सह-
10 वधपरीपह इति भावः । परप्रयुक्ताडनतर्जनादिसहनत्वं लक्षणम् । वधस्य वेदनीयोदय-
प्रयुक्तत्वेनाखिलगुणस्थानेषु सम्भवात् चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्यत्वं तज्जयस्येत्याशयमा-
विष्करोति वेदनीयेति ॥

याचनापरीपहमभिधत्ते—

- स्वधर्मदेहपालनार्थं चक्रवर्तिनोऽपि साधोर्याचनालज्जापरिहारो याच-
15 नापरीपहः । चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् । याचितेऽपि वस्तु-
न्यप्राप्तौ विषादानवलम्बनमलाभपरीपहः । लाभान्तरापक्षयोपशमज-
न्योऽयम् । रोगोद्भवे सत्यपि सम्यक्सहनं रोगपरीपहः ।

- स्वधर्मेति । स्वधर्मार्थं देहस्य पालनाय, न तु पुष्ट्यर्थं, परेण लभ्यान्नपानबलपात्रप्रति-
श्रयादेश्चक्रवर्तिनापि सता साधुनाऽवश्यमेव याचनं कार्यं, ननु दीक्षितः श्रीमानपि लज्जयाऽ-
20 याचनताऽऽद्रियेत, तथा च सति याचनाधिजयः कृतस्त्यादिति भावः । स्वधर्मदेहपालनप्रयुक्त-
साधुकर्तृकयाचनालज्जापरिहारत्वं लक्षणम् । रक्षादिकृतलज्जापरिहारपरिहाराय कर्तृकान्तम् ।
वेहपुष्ट्यभिलाषेण साधुकृतयाचनालज्जापरिहारवारणाय स्वधर्मदेहपालनप्रयुक्तेति । चारित्र-
मोहोदय एव याचनालज्जासम्भवेन यावन्नवमगुणस्थानं सम्भवात् तत्क्षयोपशमजन्यस्तज्जय
इत्यभिप्रायेणाह—चारित्रेति ॥ अलाभपरीपहमाचष्टे—याचितेऽपीति । वस्तुन्यावश्यकं याचितेऽ
25 पि परेणाऽदत्तेऽन्नवस्त्रादिके परगृहे बहस्ति, तद्यस्य तु स्वं न सत्कदाचिददाति, कदाचिच्च
न, कस्तत्रास्माकमपरितोषो यन्न यच्छतीत्यादिरूपेण विचारयन् यद्यधिकृतान्तरङ्गो भवेत्
तदाऽलाभपरीपहस्यादिति भावः । याचितवस्त्वलाभप्रयुक्तविषादानवलम्बनत्वं लक्षणम् ।
इतरपरीपहवारणाय प्रयुक्तान्तम्, तावन्मात्रोक्तौ तु विषादावलम्बनेऽतिव्याप्तिरित्यादौ

विपादानवलम्बनत्वमुक्तम् । अलाभस्य लाभान्तरायोदयनिबन्धनत्वाद्यावद्वादशगुणस्थान
सम्भवेन तत्क्षयोपशमादस्य परीपहस्यावतार इत्याह लाभान्तरायेति । रोगपरीप-
हमाचष्टे-रोगोद्भव इति । अत्रातिमारकामश्वासादिमहद्भोगोद्भवेऽपि गच्छनिर्गता जिनक-
ल्पिकादयश्च न चिकित्साविधापने प्रवर्तन्ते, किन्तु सम्यगेव तदधिसहन्ते स्वकृतक-
र्मणः फलमिदमुदितमिति चिन्तयन्तः । गच्छवासिनस्त्वरूपबहुत्वालोचनया सम्यक्सहन्ते, 5
प्रवचनोक्तेन वा विधिना चिकित्सामपि कारयन्ति, एवञ्च रोगजयः स्यादिति भावः ।
यथाशास्त्रानुष्ठानमुद्भूतरोगसहनत्वन्तु लक्षणम् । सर्वथा चिकित्सवैधुर्यमेव कार्यमिति निय-
माभावसूचकं यथाशास्त्रानुष्ठानमिति पदम्, तच्च सम्यक्पदेन लभ्यते । वेदनीयोदयप्रयु-
क्तत्वेन रोगस्याखिलगुणस्थानेषु सम्भवोऽवसेयः ॥

तृणस्पर्शपरीपहमाह—

10

जीर्णशीर्णसंस्तारकायस्तनतीक्ष्णतृणानां कठोरस्पर्शजन्यफलेशसहनं
तृणस्पर्शपरीपहः । शरीरनिष्ठमलापनयनानभिलापो मलपरीपहः । वेद-
नीयक्षयोपशमजन्या एते । भक्तजनानुष्ठितातिसत्कारेऽपि गर्वपराह्मु-
खत्वं सत्कारपरीपहः । अयञ्च चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्यः । बुद्धि-
कुशलत्वेऽपि मानापरिग्रहः प्रज्ञापरीपहः । ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यः । 15
बुद्धिशून्यत्वेऽप्यखिन्नत्वमज्ञानपरीपहः । ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यः ।
इतरदर्शनचमत्कारदर्शनेऽपि स्वदेवतामान्निध्याभावेऽपि जैनधर्मश्रद्धा-
तोऽविचलनं मम्यक्त्वपरीपहः । दर्शनमोहनीयक्षयोपशमजन्योऽयम् ॥

जीर्णशीर्णेति । गच्छनिर्गतानां गच्छवासिनाञ्च यतीनामगुपितृणस्य हि दर्भोदे परि-
भोगोऽनुज्ञातः, तत्र येषां शयनमनुज्ञातं ते तान् दर्भान् भूमावीपदार्ततादियुक्तायामास्तीर्य दर्भो- 20
णामुपरि संस्तारकोत्तरपट्टौ च विधाय शेरते, चौरापहतोपकरणो वाऽत्यन्तजीर्णत्वात्प्रतनु-
सस्तारकपट्टो वा तदुपरि शेते, तत्र च शयानस्य यद्यपि कठिनतीक्ष्णाप्रभागेऽस्तृणरस्यन्तपीडा
समुपजायते तथापि परुषदर्भोदितृणस्पर्शं मम्यक्सहेतु, एवञ्च मति तृणपरीपहस्यादिति
भावः । वधपरीपहादिवारणाय तृणानामित्यन्तम् । वेदनीयोदयप्रयुक्तत्वेन तृणस्पर्शवेदनायाः
निमित्तगुणस्थानेषु सम्भवोऽवसेयः ॥ मलपरीपहं निरूपयति-शरीरनिष्ठेति । शरीरनिष्ठो 25
यो धर्माद्भुसम्यन्धजन्यो घनपरागग्रजं स्थिरतामापन्नो धीप्नोष्मणा चार्द्रता गतोऽन एव
दुर्गन्ध उद्भेगकरश्च तस्यापनयनाय न कदापि जलापवगाहनाभिलाषः कार्यः, मत्स्येव

- मलपरीपहः स्यादिति भावः । लक्षणं स्पष्टम् । अस्यापि मलस्य वेदनीयोदयप्रयुक्तत्वं निखिलगुणस्थानसम्भवित्वं विज्ञेयम् । एषां रोगतृणस्पर्शमलपरीपहाणां वेदनीये सति चारित्रमोहनीयक्षयोपशमजन्यत्वमित्याह—वेदनीयक्षयोपशमजन्या इति, वेदनीये सति चारित्रमोहनीयक्षयोपशमादिजन्या इत्यर्थः ॥ सत्कारपरीपहं वक्ति—भक्तजनेति । भक्तजनैरनुष्ठिता
- 5 भक्तपानवस्त्रपात्रादिभिः कृतास्तत्काराः, सद्भूतगुणोत्कीर्तनवन्दनाभ्युत्थानासनप्रदानादिव्यवहाराश्च, एभिर्न मानमुद्वहेत्, नोत्कर्षाद्याकुलं चेत् कुर्यात्, अकृते वा सत्कारादौ न बिपादमुपयायात् ततश्च सत्कारस्य परिसहर्नं स्यादिति भावः । भक्तजनानुष्ठितसत्कारसम्बन्धिगर्वपराङ्मुखत्वं लक्षणम् । भक्तजनानुष्ठितेति स्वरूपविशेषणं, प्रज्ञापरीपहादिवारणाय सम्बन्ध्यन्तम् । सत्कारसम्बन्धिमानस्य चारित्रमोहनीयोदयप्रयुक्ततया नवमगुणस्थानं यावत्सम्बन्धेन तत्क्षयोपशमजन्यस्तत्परीपह इत्याहायञ्चेति ॥ अथ सम्यग्ज्ञानात्मकमोक्षमार्गाच्चयवनफलकं प्रज्ञापरीपहमाचष्टे—बुद्धिकुशलत्वेऽपीति । बुद्धवतिशयप्राप्तौ हि न गर्वमुद्वहेत्, प्रज्ञाप्रतिक्षेपेणाप्यबुद्धिकत्वेन परीपहो भवति, नाहं किञ्चिज्ज्ञाने मूर्खोऽहं सर्वैः परिभूत इत्येवं परितापमुपागतस्य कर्मविपाकोऽयमिति मत्वा तद्वक्तव्यमनुभवतीति भावः । विज्ञानप्रयुक्तमदनिरासत्वं लक्षणम् । सत्कारपरीपहवारणाय विज्ञानप्रयुक्तेति । एतादृशप्रज्ञाया
- 10 ज्ञानावरणक्षयोपशमतत्त्वत्वेन द्वादशगुणस्थानं यावत्सम्बन्धात् तत्क्षयोपशमे सति मानाभावजन्यत्वं तस्य परीपहस्येत्याविष्करोति ज्ञानावरणेति ॥ अज्ञानपरीपहमाह—बुद्धिशून्यत्वेऽपीति । बुद्धिसोपाङ्गं चतुर्दशपूर्वैकादशाङ्गरूपं श्रुतं तद्वैधुर्येण मनोमालिन्यं न विदध्यात् केवलं ज्ञानावरणोदयविजृम्भितमेतत् स्वकृतकर्मपरिभोगतस्तपोऽनुष्ठानतोबापैतीति भावः यतोऽज्ञानस्य जयो भवेदिति भावः । बुद्धिशून्यताप्रयुक्तत्वेदापरिमहत्वं लक्षणम्, अज्ञानस्य
- 20 ज्ञानावरणोदयविलसितत्वेन यावद् द्वादशगुणस्थानं सभवात्तत्क्षयोपशमतस्तद्विजय इत्याह ज्ञानावरणेति ॥ अथान्तिमं सम्यक्तत्त्वपरीपहमभिधत्ते—इतरदर्शनेति, दर्शनान्तरियाणां चकारादिदर्शनेऽपि निजदेवतासाक्षात्प्राप्त्यादेऽपि सा जैनधर्मश्रद्धातत्सर्वथाऽविचलनमित्यर्थः । इतरदर्शनचमत्कारस्य देवतासाक्षात्प्राप्त्याभावादन्यतरप्रयुक्तजैनधर्मश्रद्धादीत्याभाववत्त्वं लक्षणम् । अथद्वाया दर्शनमोहनीयोदयप्रयुक्तत्वेन यावन्नवमगुणस्थानं सम्बन्धात् तत्क्षयोपशमजन्यस्तत्त्व इत्याह—दर्शनेति । आवश्यकं तत्त्वार्थं चाऽऽसम्यक्त्वपरीपहं अदर्शनपरीपहमिध पठन्ति ॥ जेया ध्रुवादय एते उत्कृष्ट एवत्र प्राणिनि त्रिंशतिर्वसन्ते, शीतोष्ण-
- 25

१ ननुगर्भेऽप्युपशमस्येऽनितृतितादरमम्परायो भवति, तच्छमनतगरे ष यतो दर्शनमोहस्य प्रदत्त उदयाऽस्ति न तु सर्वत्र, ततस्तत्त्वव्यस्तस्यन्यतरपदहनत्वास्ति, एतन्मग्नरावय ॥ मोहस्येऽपि न सुमोऽपि तदुदय, नतो न तन्निमित्तपरोपहगमव इति भावः ॥

योश्चर्यानिपद्योश्चैकत्रैकदाऽसम्भवात्, जघन्यतस्त्वेक एव । एवमसंकल्पोपस्थितान् क्षुधादीन्
सहमानस्यासंक्षिप्तचेतसो रागादिपरिणामास्रवाभावान्महान्संवरो भवतीति ॥

निरूपितेषु समितिगुप्तिपरीपद्देषु चतुर्थं संवरहेतुं यतिधर्ममाचष्टे —

मोक्षमार्गानुकूलयतिप्रयत्नो यतिधर्मः । स च क्षान्तिमार्द्वार्जवनि-
र्लोभतातपस्संयमसत्यशौचाकिञ्चन्यब्रह्मचर्यभेदादशविधः । एतल्लक्षणा- 5
न्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥

मोक्षमार्गेति । मोक्षमार्गानुकूलत्वे सति यतिप्रयत्नत्वं लक्षणम् । क्षमादिसमुदयस्य संव-
रधारकत्वाद्वर्तमानं तद्यागारिधर्मेऽपि, अतो यतीत्युक्तमनेन तस्यालक्ष्यत्वं स्थापितम्, यतिधर्मं
इत्युक्त्वाद्यतिस्वरूपरक्षकचारित्र्यबुदासः, सति हि चारित्र उत्तमधर्मेप्रवृत्तिर्भवेत्,
तत्र गुप्तिः प्रवृत्तिनिग्रहाय, तत्रासमर्थानां प्रवृत्तिनिग्रहोपायदर्शनाय समितयः, मोक्षमार्गा- 10
स्सम्यग्दर्शनादितोऽध्यवनाथं क्षमाद्यर्थश्च परीपहाः, प्रमादनिवृत्त्यर्थं यतिधर्माः, परीपहानुकू-
लतया भावनाः, कर्मनिर्जैरणार्थश्च चारित्राणीति विज्ञेयम् । तथा च प्रमादनिवृत्तिद्वारा यति-
धर्मस्य मोक्षमार्गानुकूलत्वमवसेयम् । यद्यपि सर्व एव गुण्यादयः कर्मनिर्जैरणार्थाः, तथापि
चारित्रे सति तथा, अतश्चारित्रस्यैव तत्र प्राथमिकहेतुत्वमुक्तम् । स कतिविध इत्यत्राह—
स चेति । अग्रे वक्ष्यन्त इति सन्यक्चरणनिरूपण इत्यर्थः ॥ 15

ननु क्रोधाद्यनुत्पत्तिः क्षमादिविशेषगुणानामवलम्बनाद्भवति तत्र कस्मात्क्षमादीनामव-
लम्बनमित्याशङ्कयामाह—

मोक्षप्रवृत्त्युत्तेजकं चिन्तनं भावना । अनित्याशरणसंसारैकत्वान्य-
त्याशुचित्वाऽऽश्रयसंवरनिर्जरालोकस्य भावयोधिदुर्लभधर्मस्याव्याप्तभेदा-
द् द्वादशधा सा । एतल्लक्षणान्यप्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥ 20

मोक्षप्रवृत्तीति । मोक्षप्रवृत्तौ मोक्षानुकूलप्रवृत्तौ उत्तेजकं प्रतिबन्धकमवधानकालीन-
कार्यजनकं यच्चिन्तनं—अनित्यत्वादिरूपेण द्वादशधाऽनुचिन्तनं सा भावनेत्यर्थः । मोक्षानुकूल-
प्रवृत्त्युत्तेजकत्वे सति चिन्तनत्वं लक्षणम् । असत्प्रवृत्तिचिन्तनव्युदासाय सत्यन्तम् ।
समित्यादौ स्थितस्यापि कदाचिद्व्यभेदकालभावेभ्यो मोक्षप्रवृत्तेर्मौलिन्यतायां सजाताया-

१. सापेक्षनिरपेक्षताभ्यामथ मुनिगम्भन्यनुष्ठानविशेषो द्विविधः, गुह्यगच्छादिगुह्यमपेक्षमानो य
प्रप्रज्ञां पालयति तस्य धर्मसापेक्षो गच्छवागलक्षण, इतरस्तु निरपेक्षस्य त्रिगच्छादिव्यञ्जन, तत्र सापेक्ष-
यतिधर्मा गूलेष्वा भाष्या ॥

मियमुत्तेजिका भवतीति भाव्यम् । अस्याः प्रकारभेदान् प्रकटयति—अनित्येति । एषामपि स्वरूपाणि सम्यक्चरणनिरूपणे प्रोच्यन्त इत्याह एतदिति ॥

अथ चारित्रलक्षणमभिधत्ते—

कर्माष्टकशून्यताप्रयोजकमनुष्ठानं चारित्रम् । तच्च सामायिकच्छेदोप-
5 स्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातभेदेन पञ्चविधम् ॥

कर्माष्टकेति । चारित्रमोहोपशमक्षयक्षयोपशमसद्भावे चर्यते तदिति चारित्रं कर्मसाधनं, अष्टविधकर्म द्रव्यक्षेत्रकालभवभावपरिवर्तनात्मकससारस्य कारणभूतं, तस्य या शून्यताऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिः, तस्याः प्रयोजकं यदनुष्ठानं, बाह्याभ्यन्तरक्रियाविशेषोपरमसहचरितमनुष्ठानं परस्परं प्रकर्षाप्रकर्षयोगिक्रियाविशेषरूपं तच्चारित्रमिति भावार्थः, तच्च संयतासंयतादिषु सूक्ष्म-
10 साम्परायिकान्तेषु प्रकर्षाप्रकर्षयोगि, वीतरागेषु परमोत्कृष्टं विज्ञेयम् । कर्माष्टकशून्यताप्रयोजकत्वे सत्यनुष्ठानत्वं लक्षणम् । असदनुष्ठानव्यावृत्तये सत्यन्तम् । गुप्त्याद्यात्मधर्मविशेषेषु व्यभिचारधारणाय विशेष्यम् । गुप्त्यादयश्चारित्रप्रकर्षानुकूलाः, अत एव च कर्माष्टकशून्यत्व उपचाराद्धेतवः । यद्यपि समित्यादयः क्रियात्मकाः कर्मशून्यतायां प्रयोजकास्तथापि ते चारित्रापेक्षिणः किञ्चिदेष कर्म विरहयन्ति न सर्वाणि, चारित्रं तु कर्मणामष्टविधानामपि
15 विरहे प्रयोजकीभूतयोग्यतावदिति न कोऽपि दोषः । ननु यैः क्षुधादिभिः परिसहनीयैरक्षुब्धा विपश्चितोऽभिनवानि कर्माणि नोपचिन्वन्ति पूर्वप्रवृत्तानि च निर्जरयन्ति ततः कर्मनिर्जर-णार्थमाहितसामर्थ्यं चारित्रं चारित्रमोहनीयोपशमक्षयक्षयोपशमलक्षणात्मविशुद्धिलब्धिसामान्यापेक्षयैकं, प्राणिपीडापरिहारेन्द्रियदर्पनिग्रहशक्तिभेदाद् द्विविधं, उत्कृष्टमध्यमजघन्यविशुद्धियोगान्निविधं, विकलज्ञानविषयकसरागवीतरागसकलाबोधगोचरसयोगायोगविकल्पाश्च-
20 तुर्विधमेवं सामायिकादिभेदेन पञ्चविधमपि, तत्र स्फुटावबोधार्थं पञ्चधैव विभजते तथेति ॥

अथ सामायिकं लक्षयति—

छेदोपस्थापनादिचतुष्टयभिन्ना सर्वसावद्ययोगविरतिः सामायिकम् । तद्विविधम् । इत्वरकालं यावज्जीवकालश्चेति । भाविष्यपदेशयोग्यं स्वल्प-कालं चारित्रमित्त्वरकालं । प्रथमान्तिमतीर्थकरतीर्थयोरेवैतत् । भाविष्य-
25 पदेशाभावेन यावज्जीवं संयमो यावज्जीवकालम् । इदञ्च मध्यमद्वाविंशति तीर्थकरतीर्थान्तर्गतसाधूनां विदेहक्षेत्रवर्तिनाञ्च ॥

छेदोपस्थापनादीति । छेदोपस्थापनादिचतुष्टयभिन्नत्वे सति सर्वसावद्ययोगविरतित्वं

लक्षणम् । छेदोपस्थापनादिवारणाय सत्यन्तम् । यतिधर्मान्तर्गतसयमस्तु सप्तदशविधश्चारित्रा-
पेक्ष इति भेदः, अवयवं गार्हितं पापं, सहावद्येन वर्तत इति सावद्यो योगः कायिकादिव्यापारः,
सर्वेभ्यः सावद्ययोगेभ्यो विरमणं, रागद्वेषविरहितः समः तस्य—आयो गमनं, सर्वक्रियोप-
लक्षकमेतत्, सर्वैव क्रिया हि साधोररक्तद्विष्टस्य निर्जरफलेव भवति । समाय एवेति विप्रहे
स्वार्थे विनयादित्वाट्टकप्रत्यये सामायिकशब्दनिष्पत्तिः । सर्वसावद्ययोगविरतिस्वरूपमेव 5
सामायिकं, विशुद्धतराध्यवसायविशेषविशिष्टा तादृशविरतिरेव छेदोपस्थापनादिः । न च निवृ-
त्तिपरत्वात्सामायिकस्य गुप्तिव्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्, योगप्रवृत्तेरत्र सद्भावात्, न च प्रवृत्तिरूपत्वे
समितित्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् सामायिके चारित्रे, यत एव समितिषु प्रवृत्त्युपदेशेन सत्कारणरू-
पत्वात् । तद्विभजते तदिति । अथेश्वरकाल लक्षयति भाविष्यदेशयोग्यमिति । भाविष्यपदेशयो-
ग्यत्वे सति स्वल्पकालचारित्र्यत्वं लक्षणम् । प्रपञ्चाप्रतिपत्त्यनन्तरमधीतशस्त्रप्रतिज्ञाध्ययनादेः 10
दोपस्थाप्यसयमारोपणे क्रियमाणे सामायिकव्यपदेशविगमादिति भावः । छेदोपस्थापनादि-
वारणाय सत्यन्तम्, तथा च स्वल्पकालेति इत्वरशब्दार्थवर्णनपरमेव, न तु व्यावर्तकम् ।
इत्वरकालसंयतस्य छेदोपस्थाप्यचारित्र्यप्रहणादर्वाद् मृतस्य चारित्रेऽव्याप्तिवारणाय योग्येति ।
कवेदं चारित्रं भवतीत्यत्राह—प्रथमेति । यावज्जीवकालमाह—भाविष्यपदेशेति । इत्वरस्य हि
भाविष्यपदेश उक्तो नेतरेषाम् । यस्तु भाविष्यपदेशं नाश्नुते यावज्जीवञ्च भवति स संयमो 15
यावज्जीवकालिक इति भावः । सामायिक एव सन् चतुर्यमं चतुर्महात्रनानि मनोवाक्यैर्यः
पालयन् यावज्जीव वर्तते स यावज्जीवकालिकसामायिकसयन इति यावत् । प्रपञ्चाप्रतिपत्ति-
कालादारभ्याऽऽप्राणप्रयाणकालमवतिष्ठत एवम्भूतं चारित्रमिति भावः, यथाग्यातस्यापि भावि-
ष्यपदेशाभावेन यावज्जीव सयमरूपत्वात्तद्व्युदासाय सामायिकत्वं वाच्यम्, सामायिकत्वं मा-
मायिकपदव्यपदेशयोग्यत्वमित्यर्थस्तेन तस्यापि विशुद्धिविशेषपरिशिष्टनिरुक्तमामायिकत्वेऽपि 20
न क्षतिः । केपामयं सयम इत्यत्राह इदञ्चेति । एषामुपस्थापनाया अभावादिति भावः ॥

छेदोपस्थापनमाख्याति—

पूर्वपर्यायोच्छेदे सत्युत्तरपर्यायारोपणयोग्यं चारित्रं छेदोपस्थापनम् ।
तच्च निरतिचारसातिचारभेदेन द्विविधम् । शैश्वकादेरधीतविशिष्टाध्ययन-

१. भाविष्यपदेशयोग्यताविशिष्टचारित्र्येणोपस्थापनायां त्यागो न चारित्र्यत्र, तत्त्वेदानीं विशुद्धता
तत्र सत्वात्, तेन प्रत्येकदण्डे न सामायिक यावज्जीव कथमधीतसामायिकस्य व्युदासत्वेऽपि उपस्थाप-
नायां मुच्यतेऽपि न प्रविशत्येतत्, तत्तद्व्यपदेशाभावादि वाक्येन न सामायिकव्यपदेशाध्ययनादियुक्तम्, इत्वर
सामायिकपदादेरविगमादिति भावः, तस्यैव प्रकृतत्वादिति ॥

विदो यदारोप्यते तन्निरतिचारम् । खण्डितमूलगुणस्य पुनर्बतारोपणं
सातिचारम् । उभयमपि प्रथमान्तिमतीर्थकरतीर्थकाल एव ॥

पूर्वपर्यायोच्छेद इति । सामान्यसामायिकपर्यायोच्छेदोत्तरकालं यद् विशुद्धतर-
सर्घसायद्योगविरत्यवस्थापन-विविक्तमहाप्रतारोपणं तद्योग्य चारित्रं छेदोपस्थापनमि-
त्यर्थः । पूर्वपर्यायोच्छेदेनोत्तरपर्यायारोपणयोग्यत्वे सति चारित्र्यत्व लक्षणम् । मामायिकादि-
चारणाय पूर्वपर्यायोच्छेदेनेति पूर्वपर्यायश्च चारित्र्यैव विज्ञेयः । अस्य विभागमाह-तथेति ।
निरतिचारस्वरूपमाह-शैशकादेरिति । आदिना तीर्थान्तरसकामतो ग्रहणं तस्य हि चतु-
र्भद्रान्तधारिणः पञ्चमहाप्रतारोपणं भवति । सातिचारस्वरूपमाह-तण्डितेति । मूलगुण-
हन्तुः पुनर्बतारोपणमित्यर्थः । उभयत्रिधमपि छेदोपस्थापनं क भवतीत्यत्राह-उभयमपीति ।
चारित्रमिदं भरतैरावतेप्राद्यन्ततीर्थकरतीर्थयोर्भवेति नान्यत्रेति भावः ॥

परिहारविशुद्धिकमाख्याति—

तपोविशेषविशिष्टं परिशुद्धिमधारित्रं परिहारविशुद्धिकम् । तदपि
निर्विशमानकं निर्विष्टकायिकञ्चेति द्विविधम् । निर्विशमानकाः प्रक्रान्तचा-
रित्रोपभोक्तारः, निर्विष्टकायिकाश्च समुपभुक्तप्रक्रान्तचारित्रकायिकाः ।
एते चाऽऽद्यान्तिमतीर्थकरतीर्थकाल एव ॥

तपोविशेषेति । परिहरणं परिहारः प्राणिवधामिष्टचित्तस्तपोविशेषो वा तेन विशिष्टा
शुद्धिरिति तत्परिहारविशुद्धिकमिति विग्रहः । अस्य भेदमाह तदपीति परिहारविशुद्धिकम-
पीत्यर्थः, निर्विशमानकं परिशुध्यमानकमित्यर्थः । निर्विष्टकायिकमुपभुक्तमित्यर्थस्तपोविशेषो-
पभोगकालीनञ्चारित्रमुपभुक्ततपोविशेषकालीनञ्चारित्र चेति तद्विविधमिति भावः । तपोविशेष
सूचयितुं निरुक्तरूपेण तयो स्वरूपमनुक्तत्वा तदनुष्ठायिपुरुषस्वरूपनिरूपणद्वारा निरुक्तमपि
सूचयति-निर्विशमानकाञ्चेति । प्रक्रान्तेति तपोविशेषसहकृतेत्यर्थः, एवमप्येवमपि । अत्रेदम्बो-
ध्यम्-उभयविधानामेषा तपो जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदेन त्रिविधमपि प्रत्येकं शीतकालं उष्ण-
कालं वर्षाकालं च भवति तत्राऽतिरुक्षे ग्रीष्मकाल एकोपवासरूपं चतुर्थं जघन्यं, उपवा-
सद्वयरूपं षष्ठं मध्यममुत्तमञ्चोपवासत्रयरूपमष्टमम् । ग्रीष्मतं किञ्चित्सुकरे शिशिरे जघन्य
षष्ठं मध्यममष्टममुत्कृष्टञ्चोपवासचतुष्टयरूपं दशमम् । साधारणे काले वर्षासु जघन्यमष्टमं
मध्यमं दशममुत्कृष्टञ्चोपवासपञ्चकरूपं द्वादशं तपो भवति, त्रिष्वपि कालेषु पारणे त्वाचाम्शं,

संस्पृष्टादिसप्तभिक्षासु प्रथमद्वयं वर्जयित्वा पञ्चानां भिक्षाणां ग्रहः पुनरपि विवक्षितदिने
 पञ्चानां मध्ये द्वयोरभिग्रहो भवति । तत्र तपोविशेषमुपगतानां नवानां गणो भवति, तत्र
 परिहाराचारिणश्चत्वारोऽनुपरिहारिणश्चत्वारः कल्पस्थित एको वाचनाचार्य इति । सर्वेषां
 श्रुताद्यतिशयपरिपूर्णत्वेऽपि तेष्वेकः कल्पत्वात्कल्पस्थितोऽवस्थाप्यते । पूर्वोदितं तपो येऽनु-
 तिष्ठन्ति ते परिहाराचारिणः, पूर्वोक्तभिक्षाभिग्रहयुक्ता नियताचाम्लभक्ता अनुपरिहारिणस्ते- 5
 षामेव यैयावृत्यकराः, कल्पस्थितोऽपि नियताचाम्लभक्त एव । परिहाराचारिणश्च यावत्
 यण्मासांस्तपश्चरित्वाऽनुपरिहारिकत्व, अनुपरिहारिणो निर्विशमानकृत्यापरपर्यायं परिहारा-
 चारित्वञ्च यावत् यण्मास भजन्ते । मासद्वादशकानन्तर वाचनाचार्योऽप्येवं पाण्मासिकं
 परिहारतपः करोति तदाऽष्टसु सप्तानुपहारिका एकः कल्पस्थितो भवति, एवमयं कल्पोऽष्टा-
 दशमासप्रमाणो विज्ञेयः । ततश्च ते पुनरमुमेव कल्पं जिनकल्पं गच्छं वाऽनुसरन्ति । तत्र 10
 येऽन्यवधानेन जिनकल्पानुसारिणस्ते यावत्कथिकाः परिहारविशुद्धिका इतरे त्वित्वराः,
 इत्वरणां देवमानुषतिर्यग्योनिककृता उपसर्गास्सद्योचातिन आतङ्का अतीयाविपद्या वेदनाश्च
 न प्रादुर्भवन्ति, कल्पप्रभावान् । यावत्कथिकानान्तु सम्भवेयुरपि जिनरुस्त्रिकानामुपसर्गादि-
 सम्भवात् । कल्पोऽयं तीर्थंकरपार्श्वे तत्तमीपासेवकस्य पार्श्वे वा प्रतिपद्यते नाऽन्यस्य पार्श्वे ।
 तथा चैतेषां यद्यारित्रं तत्परिहारविशुद्धिकमिति । एते परिहारविशुद्धिकाः कस्मिन् क्षेत्रे 15
 काले वा सम्भवन्तीत्यत्राह—एते चेति । जन्मतः सद्भावतश्च भरतेऽनैरवतेष्वेव, सहरणा-
 भाषात्र महाविदेहादिषु । जन्मतोऽवसर्पिण्या प्रथमचरमतीर्थपतितीर्थयोः तृतीये चतुर्थे
 वाऽऽरके, सद्भावतः पञ्चमेऽपि, उत्सर्पिण्या जन्मतो द्वितीये तृतीये चतुर्थे च, सद्भावत-
 स्तृतीये चतुर्थे आरके, नोत्सर्पिण्यवसर्पिणीरूपे तु चतुर्थारकप्रतिभागकाले न सम्भवन्त्येव,
 महाविदेहक्षेत्रे तेषामभावादिति भावः । विशेषस्त्वरिमन् चारित्रेऽन्यतो विज्ञेयः ॥ 20

सूक्ष्मसम्परायस्वरूपमभिधत्ते—

अत्यन्तकृशकपायवचारित्रं सूक्ष्मसम्परायम् । इदं संक्लिष्टयमानकं
 विशुद्धयमानकं चेति द्विप्रकारम् । उपशमश्रेणीतः प्रपततः प्रथमम्,
 द्वितीयं तु श्रेणिमारोहतः ॥

अत्यन्तेति । ससारभ्रान्तिहेतुः कपायो लोभरूपोऽतिसूक्ष्मतया वेदनाविपयत्वेन यत्र 25
 वर्त्तते तद्यारित्रं सूक्ष्मसम्परायमित्यर्थः । अत्यन्तसूक्ष्मरूपायममानकालीनचारित्र्यं लक्षणम् ।

१. अत एव प्रथमतीर्थपतितीर्थे परिहारकल्पाऽयं देशान्पूर्वकादिद्वय परम्परयाऽनुवर्त्तते, चरमतीर्थपति-
 तीर्थे च देशोत्तरपर्यगतद्वय, न तु तृतीया पूर्वोद्योते, न वा तृतीय वर्त्तमानमिति ॥

- कृत्यं स्पष्टम् । तद्विभजते इदमिति । उपशान्तकपायाग्निरल्पप्रत्ययलाभान्मुखवस्त्रादिषु ममत्व-
चायुना सन्धुक्षमाणश्चरणेन्धनमामूलतो दहन् सङ्गिश्यमानाध्यवसायत्रलेन प्रतिविशिष्टाध्यव-
सायात्तं प्रच्यावयति अत इदं सङ्गिश्यमानकं चारित्रमुच्यते, तद्योपशमश्रेणीतः पततो भव-
तीत्याशयेनाह—उपशमश्रेणीन इति । तत्रोपशम्या अनन्तानुगन्धिनो मिध्यात्वग्रं नपुंसक-
5 स्त्रीवेदो हास्यादिपदकं पुवेदोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणाः सज्ज्वलनाश्च । आरम्भकोऽस्याः
श्रेणेरप्रमत्तसयतः । अविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्तविरतानामन्यतम इति केचित् ॥ अनुक्षणं विशु-
द्धाध्यवसायवत्चारित्रं विशुद्धमानकमुच्यते तच्च श्रेणिमारोहत् एव भवतीत्याह—द्वितीय-
न्विति । क्षप्यास्वनन्तानुगन्धिनो मिध्यात्रिकमप्रत्याख्यानावरणा नपुंसकस्त्री-
वेदो हास्यादिपदकं पुवेदस्सज्ज्वलनाश्च, क्षपकश्रेण्यामारोहकश्चाविरतदेशप्रमत्ताप्रमत्तविरता-
10 नामन्यतमो विशुध्यमानाध्यवसायः ॥

यथाख्यातसयमलक्षणमाह—

- निष्कपायं चारित्रं यथाख्यातम् । इदमप्युपशमश्रेणिमुपयातस्य कपा-
याणामुपशमादनुदयाच्चाऽन्तर्मुहूर्त्तस्थितिरूम् । क्षपकश्रेणिमधिगतस्य तु
कपायाणां सर्वथा क्षयाज्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकालीनमुत्कृष्टतश्च देशो-
15 नपूर्वकोटिप्रमाणं बोध्यम् । आद्यं प्रतिपाति, द्वितीयमप्रतिपाति ॥

- निष्कपायमिति । कपायरहितत्वे सति चारित्रत्व लक्षणम् । सिद्धावस्थाया व्यभिचार-
वारणाय विशेष्यम् । उपशमकक्षपकवृत्तित्वादस्यापि द्वैविध्यमिति ममसिक्त्याह—इदमपीति ।
एकादशगुणस्थानवर्तिनो हि सर्वथा कपायाणामुपशमनादुदयाभावाच्चाऽऽद्यमिदं यथाख्यातचा-
रित्रं केवलमन्तर्मुहूर्त्तकालीनमुत्कृष्टतः, ततो नियमेन व्यवनादिति भावः । क्षपकश्रेण्या समाया-
20 तस्य तु द्वादशादिगुणस्थानवर्तिनः सर्वथा कपायाणा क्षयाच्चादृशं चारित्रं द्वितीय जघन्येनान्त-
र्मुहूर्त्तस्थितिकमुत्कृष्टतो देशोनपूर्वकोटिप्रमाणं भवतीत्याह—क्षपकेति । तत्राद्यचारित्रस्य कपाय-
सत्तासमानाधिकरणत्वात्तस्य च नियमेनोदयसमवात् यस्माद्गुणस्थानाद्यथा रीत्या समागतस्तथैव
प्रतिपततीत्याशयेनाह—आद्यमिति । क्षपकश्रेणीतः कपायाणा सर्वथा क्षयेण प्रतिपाताभावो द्विती-
यचारित्रवत् इत्याह—द्वितीयमिति । इदमेव चारित्रं मोक्षान्वयवहितसाधन सामायिकादयोऽप्य-
25 त्रागमने क्रमेण श्रेणिकल्पत्वादसाधारणकारणान्येव । गुप्त्याद्यस्तु पञ्चविधचारित्रनैर्मल्या-
पादकतया परम्परयोपकारीभूता इति दिक् ॥

१. यथाख्यातचारित्रं द्विविधं छत्रस्थकेवललिङ्गामिमेदात्, छत्रस्थसम्बन्धि च द्विविधं मोक्षक्षयसमुत्प-
तदुपशमप्रभव चेति । कवलिसम्बन्धायपि द्विविधं सद्योम्ययोमिक्केवलमिमेदादिति ॥

सम्प्रति प्रसङ्गादेतेषां विशेषप्रतिपत्त्यर्थं सामायिकादिसयमिन आश्रित्य षट्त्रिंशत्प्रकारेण विवेचयितुकामस्तान् प्रकारान्नाममाहमादौ वक्ति—

तत्र द्वाराणि प्रज्ञापनावेदरागकल्पचारित्रप्रतिसेवनाज्ञानतीर्थलिङ्ग-
शरीरक्षेत्रकालगतिसंयमसन्निकर्षयोगोपयोगकषायलेङ्ग्यापरिणामबन्ध-
वेदनोदीरणोपसम्पद्धानसंज्ञाऽऽहारभवाकर्षकालमानान्तरसमुद्घातक्षेत्र- 5
स्पर्शनाभावपरिणामाल्पबहुत्वेभ्यः षट्त्रिंशद्विधानि ॥

तत्रेति । द्वाराणीत्यस्य षट्त्रिंशद्विधानीत्यभेदनेनान्वयः ॥

अथादौ प्रज्ञापनाद्वारमाह—

तत्र प्रज्ञापनाद्वारे-सामायिकसंयत इत्वरिको यावत्कथिकश्चेति 10
द्विविधः । छेदोपस्थापनीयस्सातिचारी निरतिचारी चेति द्विविधः । परि-
हारविशुद्धिको निर्विशमानो निर्विष्टकायिकश्चेति द्विविधः । सूक्ष्मसम्पराय-
संयत उपशमश्रेणीतः प्रच्यवमानः, उपशमक्षपकश्रेण्यन्यतरारूढश्चेति
द्विविधः । यथाख्यातोऽपि छद्मस्थः केवली चेति द्विविध इति बोध्यम् ॥

तत्रेति । सामायिकसयमस्तेन संयत इत्यर्थः । इत्वरिक इति । भाविष्यपदेशान्तर- 15
योग्याल्पकालिकसयमयुक्त इत्यर्थः । स च प्रथमान्तिमतीर्थसाधुर्बोध्यः । यावत्कथिक इति ।
व्यपदेशान्तरायोग्ययावज्जीवसयमभ्युत्, मध्यमतीर्थकृद्धिदेहक्षेत्रसम्पन्निषाधुरिति भावः ।
सातिचारीति । अतिचारवानारोप्यमाणसयमवानित्यर्थः । निरतिचारीति । अतिचारविधुर
आरोप्यमाणपुनर्गतिक इत्यर्थः । सोऽयं शैक्षकः पार्श्वनाथतीर्थान्तिमतीर्थ सक्रममाणश्च ।
निर्विशमान इति । प्रकान्तचारित्रभोक्तेत्यर्थः । निर्विष्टकायिक इति । उपमुक्तप्रकान्तचारित्र 20
इत्यर्थः । इतरत्पष्टम् ॥

वेदद्वारमाह—

वेदद्वारे-सामायिको नवमगुणस्थानावधि वेदको वेदत्रयवांश्च ।
नवमान्ते तूपशमात्क्षयाद्वा वेदानामवेदकोऽपि भवेत् । एवं छेदोपस्थाप-
नीयोऽपि । पारितारिकः पुरुषवेदो वा पुंनपुंसकवेदो वा स्यात् । सूक्ष्मस- 25
म्परायो यथाख्यातश्चावेदक एवेति ॥

वेदद्वार इति । सामायिक इति, यावन्नवमगुणस्थानं सामायिकसंयतव्यपदेशः, नवमे च वेदानामुपशमः क्षयो वा भवति, अतस्तद्वधि सवेदः, वेदत्रयवानपि । उपशान्ते वा क्षीणे वा वेदे तदानीमवेदकोऽपीति भावः । इदमेवानिदिशत्यन्यत्रापि एवमिति । पारिहारिक इति तपोविशेषयुक्तः परिहारविशुद्धिक इति यावत् । परिहारविशुद्धिकलब्धेः स्त्रियोऽभावात् 5 स्त्रीवेदकः । पुंनपुंसकवेदो वेति । पुरुष एव सन् यो यद्वितकत्वादिभावात्पुंसकवेदको, न तु जन्मनपुंसकवेदक इत्यर्थः । अस्योपशमक्षपकश्रेण्योरभावेनावेदको नेति भावः । सूक्ष्मसम्प-
राय इति । उपशमक्षपकश्रेणिद्वय एवैतयोर्भावेनावेदकावेवेति भावः । एवञ्चोपशान्तवेदकौ वा क्षीणवेदकौ धैतौ स्यातामिति तात्पर्यम् ॥

रागद्वारमाह—

10 रागद्वारे-सामायिकादिचत्वारस्संयतास्तरागा एव । यथाख्यातसं-
यतस्त्वरार एवेति ॥

रागद्वार इति । सामायिकादीति । सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्म-
सम्परायसयतास्तरागा एव सकपाया एवेत्यर्थः । अराग एवेति, अकपाय एवेत्यर्थः, उप-
शान्तकपायवीतरागः क्षीणकपायवीतरागश्चेति भावः ॥

15 कल्पद्वारमाह—

कल्पद्वारे-सामायिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्याताः स्थितकल्पेऽस्थितक-
ल्पे च, छेदोपस्थापनीयस्थितकल्प एव भवेत् । परिहारविशुद्धिकोऽपी-
दृश एव । अस्थितकल्पो मध्यमतीर्थकरतीर्थेषु विदेहे चेति ॥ अथवा
सामायिको जिनकल्पस्थधिरकल्पकल्पातीतेषु भवेत् छेदोपस्थापनीयपरि-
20 हारविशुद्धिकौ न कल्पातीते । सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातौ तु कल्पातीत
एव स्याताम् ॥

कल्पद्वार इति । दशविधसाधुसमाचारः कल्पः, स च सततं प्रथमचरमजिनसाधु-
भिरवश्यमासेव्यते, अतस्सततासेव्यमानस्य कल्पः स्थितकल्पः । साधुसमाचारेषु दश-
स्वाद्याश्रित्वारो नियतं मध्यमजिनसाधुभिरासेव्यन्ते नेतरे, इत्यस्थितकल्पा उच्यन्ते ।
25 सामायिक इति, एषा चतुर्विंशतितीर्थकरतीर्थेषु सत्त्वेनैते स्थितकल्पेऽस्थितकल्पे च

१. कालस्वभावात्साधवस्त्रिविधपरिणामिन, तत्रायसाधन ऋजुब्रह्म अन्त्यगाधनो वक्रजडा मध्यमास्तु
ऋजुप्राज्ञा, तत्र ऋजुब्रह्म यावन्मान परिस्फुटेन वचसा वार्यते तावन्मात्रमेवेते वर्जयन्ति न सामर्थ्यलभ्यमिति

भवन्तीति भावः । छेदोपस्थापनीय इति । छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकयोस्तु महाविदेहे मध्यमतीर्थकरतीर्थेषु चासत्त्वेनास्थितकल्पस्य चात्रैव भावात् स्थितकल्प एव तौ भवत इति भावः । ईदृश एव स्थितकल्पवृत्तिरेवेत्यर्थः ॥ कल्पस्य जिनकल्पस्थविरकल्परूपेण द्वैविध्यात्तमप्याश्रित्याह—अथवेति । कल्पातीतः, जिनकल्पस्थविरकल्पाभ्यामन्य इत्यर्थः, छेदोपस्थापनीयेति । स्यातामिति परेणान्वयः । कल्पातीत एवेति । न जिनकल्पे न वा स्थविरकल्पे स्यातां, जिनकल्पस्थविरकल्पधर्माणामभावादिति भावः ॥

चारित्रद्वारमाह—

चारित्रद्वारे—सामायिकः पुलाको यकुशः कपायकुशीलो वा स्यात् । एवं छेदोपस्थापनीयोऽपि । परिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्परायौ कपायकुशीलावेव । यथाख्यातस्तु निर्ग्रन्थः स्नातको वेति ॥

10

चारित्रद्वार इति । सामायिक इति, पुलाकः कुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकरूपेण पञ्चनिर्ग्रन्थभेदा अग्रे वक्ष्यन्ते । तानाश्रित्येयं निचारणा घोष्या, पुलाकादिपरिणामस्य चारित्रत्वात् । सामायिकच्छेदोपस्थापनीयौ प्रतिसेवनाकुशीलावपि स्यातां, न तु कपायकुशीलाविति केचित् । कपायकुशीलावेवेति । न तु पुलाकयकुशप्रतिसेवनाकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकरूपाविति भावः । यथाख्यातस्त्रिति । उपशान्तक्षीणमोहो निर्ग्रन्थः सयोगायोगकेवली च स्नातक इति भावः ॥

15

प्रतिसेवनाद्वारमाश्रित्याह—

प्रतिसेवनाद्वारे—सामायिकच्छेदोपस्थापनीयौ मूलोत्तरगुणप्रतिसेवकावप्रतिसेवकौ च भवतः । परिहारविशुद्धिकोऽप्रतिसेवकः । एवं सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातावपि विज्ञेयाविति ॥

20

प्रतिसेवनाद्वार इति । अत्र परिनिरीत्युपमर्गपूर्वकादेव येषुधातोः पितुधातोर्वा पत्वविधानेन प्रतिपूर्वकस्य पत्राप्राप्तेः प्रतिसेव्यत इति प्रतिसेवनेत्येव व्युत्पत्तिः, इदमेव द्वारं

तेषां दशधा समाचार आहृत्य, अत्यसाधव्य उच्यते किमप्यकृत्वं प्रतिसेव्यापि न कथयन्ति नातोचयन्ति चेति एवमपि दशधा समाचार आहृत्य, तथाविधगामधोममरण एवमेव तथा प्रवर्तन्ते न ह्यन, तथा चरणं न गन्ति मध्यमास्तु इदमपि यत्प्रतिषेधिन तदसम्भवात्तोयस्य, तज्ज्ञानीय नचांशभ्युप बर्जयन्ति, अतस्तेषां पदार्थं नियमः कृत इति ॥

विराधनाद्वारमित्यप्युच्यते । मूलोत्तरगुणप्रतिसेवकाविति । इमौ प्रतिसेवकावप्रतिसेवकौ च, यदि प्रतिसेवकौ तदा मूलगुणानां प्राणातिपातविरमणादीनामनाश्रवाणामन्यतमं प्रतिसेवेताम् । संज्वलनकपायोदगात्संयमप्रतिकूलार्थस्य कस्यचित्सेवना प्रतिसेवना । तथोत्तरगुणानां दशविधप्रत्याख्यानानामन्यतमं प्रतिसेवेतामिति भावः । उपलक्षणञ्चैतत् तेन पिण्ड-
5 विशुद्धपादीनां विराधकत्वमपि सम्भाव्यते ॥

ज्ञानद्वारमाचष्टे—

ज्ञानद्वारे-सामायिकादिचतुर्णां द्वे वा त्रीणि वा चत्वारि वा ज्ञानानि भवन्ति । यथारूपातस्यैकादशद्वादशगुणस्थानयोश्चत्वारि ज्ञानानि, ऊर्ध्व-
गुणस्थानयोः केवलज्ञानं भवतीति ॥

10 ज्ञानद्वार इति । द्वे वेति । आभिनिबोधिकज्ञानश्रुतज्ञाने इत्यर्थः । त्रीणि वेति । आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानानि, आभिनिबोधिकश्रुतमनःपर्यवज्ञानानि इत्यर्थः । चत्वारि वेति, आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानानीत्यर्थः । चत्वारि ज्ञानानीत्युक्त्येवेति शेषः, तथा च छद्मस्थवीतरागयथाख्यातचारित्रिणो द्वे वा त्रीणि वा चत्वारि वा ज्ञानानि भवन्तीति भावः । ऊर्ध्वगुणस्थानयोरिति, सयोग्ययोगिगुणस्थानयोरित्यर्थः ॥

15 अथ ज्ञानप्रसङ्गेन मध्य एव ज्ञानविशेषभूतस्य श्रुतस्य प्रकारं विभावयति—

श्रुतद्वारे-सामायिकच्छेदोपस्थापनीययोर्जघन्यतोऽष्टौ प्रवचनमात्र उत्कर्षतस्तु यावच्चतुर्दशपूर्वं श्रुतम् । परिहारविशुद्धस्य जघन्यतो नवम-
पूर्वस्याचारवस्तु । उत्कृष्टतस्त्वपूर्णदशपूर्वं यावत् । सूक्ष्मसम्परायिकस्य तु सामायिकस्येव । यथारूपातस्य निर्ग्रन्थस्य सामायिकस्येव । स्नातकस्य
॥० श्रुतं नास्तीति ॥

श्रुतद्वार इति । तथा च ज्ञानद्वार एव श्रुतद्वारस्यान्तर्गततया नाधिकद्वारशङ्का कार्या । आचारवस्त्विति । नवमस्य पूर्वस्य तृतीयाऽऽचारवस्तुनामाधिकारविशेष इति भावः । अपूर्णदशपूर्वमिति । देशेनदशपूर्वमित्यर्थः । सामायिकस्येवेति । जघन्यतोऽष्टौ प्रवचनमा-
त्र उत्कृष्टतस्तु यावच्चतुर्दशपूर्वमित्यर्थः, श्रुतं नास्तीति, केवलज्ञानित्वादिति भावः ॥

१. परिहारविशुद्धिकोऽपूर्वमागम नाधीते, यतस्तत्त्वमधिकृत्य प्रष्टुहीतोचितयोगाऽऽराधनात् एव कृत-
कृत्या भजते, पूर्वाधीतन्तु निस्सोतसि काक्षयनिमित्तं नित्यमेवैकाग्रमनास्त्वम्बु प्रायोऽनुस्मरतीति ॥

तीर्थद्वारमाह—

तीर्थद्वारे-तीर्थेऽप्यतीर्थेऽपि सामायिको भवेत् । अतीर्थं तु तीर्थकरः
प्रत्येकबुद्धश्च स्यात् । छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकौ तीर्थ एव । सूक्ष्म-
संपराययथाख्यातौ सामायिक इवेति ॥

तीर्थद्वार इति । स्पष्टम् ॥

5

लिङ्गद्वारमाह—

लिङ्गद्वारे-सामायिकच्छेदोपस्थापनीयसूक्ष्मसंपराययथाख्याता द्रव्यत-
स्वलिङ्गे ऽन्यलिङ्गे गृहिलिङ्गेऽपि । भावतस्तु स्वलिङ्ग एव भवेयुः । परिहार-
विशुद्धिकस्तु द्रव्यतो भावतश्च स्वलिङ्ग एवेति ॥

लिङ्गद्वार इति । लिङ्गं द्विधा, द्रव्यभावभेदात्, भावलिङ्गं ज्ञानादि, द्रव्यलिङ्गं तु द्विधा 10
स्वपरलिङ्गभेदात्, स्वलिङ्गं रजोहरणादिकं, परलिङ्गं द्विविधं कुलीर्थिकलिङ्गं गृहस्थलिङ्ग-
श्चेति । स्पष्टमन्यत् ॥

शरीरद्वारमाह—

शरीरद्वारे सामायिकच्छेदोपस्थापनीययोरौदारिकतैजसकर्मणानि,
औदारिकतैजसकर्मणवैक्रियाणि, औदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजसकर्म- 15
णानि वा शरीराणि भवन्ति । शेषाणान्त्यौदारिकतैजसकर्मणानीति ॥

शरीरद्वार इति । कर्मणवैक्रियाणीति । पूर्वापेक्षयाऽत्र वैक्रियस्येवाधिक्यप्रदर्शनाय
क्रमोद्धरणम् । शेषाणामिति, परिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसंपराययथाख्यातानामित्यर्थः । ग्रीण्येष
शरीराणि भवन्तीति भावः ॥

क्षेत्रद्वारमाह—

20

क्षेत्रद्वारे-जन्मसद्भावावाश्रित्य सामायिकच्छेदोपस्थापनीयसूक्ष्मस-
म्पराययथाख्याताः कर्मभूम्यां संहारणापेक्षया त्यक्कर्मभूमौ भवेयुः । परि-
हारविशुद्धिकस्तु कर्मभूमायेव भवेत् । नास्य संहारणं भवेदिति ॥

क्षेत्रद्वार इति । जन्मसद्भावाविति । जन्म—उत्पत्तिः, सद्भावो विवक्षितक्षेत्रादन्यत्र
 तत्र या जातस्य तत्र चरणभावेनास्तित्वम् । कर्मभूम्यामिति । अकर्मभूमौ जन्मतो न भवन्ति
 तत्र जातानां चारित्राभावात्, अत्रैवेति चत्वारः स्वयं विहरन्ति, परकृतविहारापेक्षया तु कर्म
 भूमावकर्मभूमौ वेत्यपि बोध्यम्, पञ्चभरतपञ्चमहाविदेहपञ्चैरावतानि कर्मभूमयः । हैमवतः
 5 हरिवर्षदेवकुरुत्तरकुरुपरम्यकैरण्यवतानि पञ्चभिर्गुणितानि पट्कर्मभूमय इति । सहरणापे-
 क्षयेति, सहरणं नाम क्षेत्रान्तरात्क्षेत्रान्तरे देवादिभिर्नयनम् । अकर्मभूमाविति, कर्मभूमावपीति
 बोध्यम् । कर्मभूमावेवेति, तत्रैव जायते विहरति चेति भावः । नास्येति, एतल्लङ्घिमतो
 देवादिभिस्सहर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

०

कालद्वारमाह—

- 10 कालद्वारे—सामायिक उत्सर्पिण्यामवसर्पिण्यां नोत्सर्पिण्यवस-
 र्पिण्यामपि काले स्यात् । तत्र यद्युत्सर्पिण्यां स्यात्तदा जन्मतो दुष्प-
 मादुष्पमसुपमासुपमदुष्पमारूप अरकत्रये, सद्भावतस्तृतीयतुर्ययोः,
 सहरणतो यत्र कापि स्यात् । यद्यवसर्पिण्यां तदा जन्मसद्भावाभ्यां
 तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु पूर्वक्रमविपरीतेष्वरकेषु, सहरणतस्सर्वेषु स्यात् ।
 15 यदि नोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यां तदा महाविदेहे दुष्पमसुपमासदृशारके
 स्यात् । एवं छेदोपस्थापनीयोऽपि, परन्तु जन्मसद्भावापेक्षया नोत्सर्पिण्य-
 वसर्पिण्यां न स्यात् ॥

- कालद्वार इति । उत्सर्पिण्यवसर्पिणी नोत्सर्पिण्यवसर्पिणी चेति त्रिविधः कालः ।
 तत्रायौ द्वौ कालौ भरतैरावतक्षेत्रयोः, तृतीयो महाविदेहहैमवतादिषु भवति । जन्मतो
 20 दुष्पमेति, द्वितीयतृतीयचतुर्थरूप इत्यर्थः । तत्र द्वितीयस्यान्ते जायते तृतीये चरण
 प्रतिपद्यते, तृतीयचतुर्थयोस्तु जायते चरणं प्रतिपद्यते चेति बोध्यम् । सद्भावमाभित्य
 तु तस्य तृतीयचतुर्थयोरेव सत्तेत्याह सद्भावत इति । तयोरेव चरणप्रतिपत्तेरिति
 भावः । यत्र कापीति, पट्पपीति भावः । पूर्वक्रमविपरीतेष्विति, सुपमदुष्पमा-
 दुष्पमसुपमादुष्पमारूपेष्वित्यर्थः । सहरणतस्त्विति, देवादिभिरसहरणावच्छेदेनेत्यर्थः ।
 25 सर्वेष्विति, अरकेष्विति शेषः, यस्य कस्यचिदरकस्य सदृशः कालो यत्र तत्रापीत्यर्थः ।
 सुपमसुपमायाः सदृशः कालो देवकुरुत्तरकुरुषु, सुपमासमकालो हरिवर्षरम्यकेषु,
 सुपमदुष्पमासमानकालो हैमवतैरण्यवतेषु, दुष्पमसुपमातुल्यकालो महाविदेहेषु, दुष्पमा-
 दुष्पमदुष्पमासन्निभः कालो न कापि क्षेत्र इति बोध्यम् । छेदोपस्थापनीयस्य प्रायः सामा-

यिकतुल्यत्वेऽपि तत्र यो विशेषस्तमाहैवमित्यादिना, प्राय इति शेषः । छेदोपस्थापनीयः प्राय एवमेव सामायिकवदेवेत्यर्थः । प्रायश्चक्षुःसूचित विशेषमाह परन्त्विति । छेदोपस्थापनीयस्य चतुर्विधारकतुल्यारकवत्सु क्षेत्रेषु नो जन्म न वा सद्भाव, सहरणतस्तु स्यात्सद्भाव इति भावः ॥

परिहारविशुद्धिसंयतमधिकृत्याह—

परिहारविशुद्धिसंयत उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः काले स्यान्न तु नोऽत्स- 5
र्पिण्यवसर्पिणीकाले । उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्यथायोगं द्वितीयतृतीयचतु-
र्थपञ्चमारकेषु ॥

परिहारविशुद्धिसंयत इति । परिहारविशुद्ध्या सयम इत्यर्थः । उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः काल इति । उत्सर्पिण्यवसर्पिणीसन्तरे काल इत्यर्थः, उत्सर्पिणीनामवे कालेऽवसर्पिणी नामके काले चेति भावार्थः । यथायोगमिति । उत्सर्पिण्या जन्मतो दुष्पमादुष्पमसुपमा- 10
सुपमदुष्पमारूपेषु, सद्भावतस्तु दुष्पमसुपमासुपमदुष्पमारूपयोरवसर्पिण्या जन्मतस्तुपमदु-
ष्पमादुष्पमसुपमारूपयोस्तद्भावतस्तुपमदुष्पमादुष्पमसुपमादुष्पमारूपेष्वरकेऽपि भावः ॥

अथ सूक्ष्मसम्पराययथाख्याताभित्याह—

सूक्ष्मसम्परायो जन्मसद्भावाभ्यां कालत्रये, अरकमाश्रित्य तु यथा-
योगं सामायिकवत्स्यात् । यथाख्यातोऽप्येवम्, संहरणतस्तु सर्वेष्वरकेषु ॥ 15

कालत्रय इति । उत्सर्पिण्यवसर्पिणीनोऽत्सर्पिण्यवसर्पिणीरूपे कालत्रय इत्यर्थः । अरकेषु कथमित्यत्राहारकमाश्रित्येति । यथायोगं सामायिकवदिति । सामायिको हि उत्सर्पिण्या जन्मतो द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु भवति, अयमपि तथैव, सामायिकस्मद्भावापेक्षया तृतीयचतुर्थयोः । अयन्तु सद्भावतो द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु, द्वितीयस्यान्ते जायते तृतीये तु चरणं प्रतिपद्यते, तृतीयचतुर्थयोस्तु जायते चरणं प्रतिपद्यते च, चरणभावेन सद्भावविवक्षणे 20
तृतीयचतुर्थयोरेवायमपि । अवसर्पिण्या सामायिको जन्मसद्भावाभ्यां तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु, अयं ॥ जन्मतस्तृतीयचतुर्थयोः, सद्भावापेक्षया तृतीयचतुर्थपञ्चमेऽपि यथायोगशब्दार्थ इति भावः ॥ इदमेव यथाख्यातोऽप्यतिदिशति यथाख्यातोऽपीति, उभयोस्तहरणं स्यान्नवेत्या-
शङ्क्यामाह सहरणतमित्यति । ननु सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातयोरपगावेद्वान् पथं सहरणं, श्रिण्वेक्षानां संहरणस्य शास्त्रे विविद्धत्वान्नि मत्तम्, सामायिकादिषु पथं सद्भावो यदा 25
सूक्ष्मसम्परायो यथाख्यातो वा भवति नदा भूतमहरणमाश्रित्येषमुक्तत्वेनादोषादिति ध्येयम् ॥

का इमा उत्सर्पिण्यादय इत्यग्राह—

रूपरसाद्युत्कर्षप्रयोजकः काल उत्सर्पिणी । रूपरसादिहानिप्रयोजकः
कालोऽवसर्पिणी । तत्रावसर्पिण्यां सुपमसुपमासुपमासुपमदुष्पमा-
दुष्पमसुपमादुष्पमादुष्पमदुष्पमारूपाप्पडरका भवन्ति । उत्सर्पिण्यां
५ द्युत्क्रमतप्पडरकास्त एव ॥

- रूपेति । उत्सर्पति वर्धत अरकापेक्षया, उत्सर्पयति वा भावानिऽद्युत्सर्पिणीति विप्र-
हः । रूपरसादीनामुत्कर्षः क्षेत्रे भवति स च कालहेतुकस्तस्माद्रूपरसाद्युत्कर्षप्रयोजकीभूतो
यः कालस्तोत्सर्पिणीत्युच्यते इति भावः । आदिना जीवगतानामनुभवायुःप्रमाणशरीरा-
दीनां ग्रहणम् । सूक्ष्माद्भासागरोपमाणां दशभिः कोटीकोटीभिर्निष्पन्नोऽयमुत्सर्पिणीकाल-
विशेषः । अवसर्पिणीस्वरूपमाह रूपरसेति । अवसर्पति हीयत अरकापेक्षया, अवसर्प-
यति भावान् रूपादीनित्यवसर्पिणीति विग्रहो लक्षणं स्पष्टम् । अयमपि कालविशेष उत्सर्पिणी
परिमाण एव । यत्र तु भावा रूपादिस्वरूपा न हीयन्ते न वा वर्द्धन्ते तादृशः काल-
विशेषो नोत्सर्पिण्यवसर्पिणीत्युच्यते । मूले तु सुस्पष्टत्वात् पृथग्लक्षिता । अथावस-
र्पिणी विभजते तत्रेति । सुपमसुपमाया अतिशोभनत्वेन तस्या एव प्रथमं निर्दिष्टविध्या
१० क्रममुल्लंघ्यावसर्पिण्येवादौ विभक्ता । सुपमसुपमेति । शोभनात्समा वर्षा यत्रेति सुपमा,
अत्यन्तसुपमत्वाद्दीप्तया सुपमसुपमेति । सर्वथा दुष्पमानुभावरहित एकान्तसुपमारूपो
सागरोपमचतुष्कोटीकोटिरूपोऽयं कालः । सुपमेति । सागरोपमाणां कोटीकोटिप्रयात्मिका
सुपमसुपमापेक्षया हानिमती बोध्या । सुपमदुष्पमेति । दुष्टात्समा यत्र सा दुष्पमा, सुपमा
चासौ दुष्पमा चेति विग्रहः । सुपमानुभावबहुलाऽल्पदुष्पमानुभावा सागरोपमाणां कोटी-
२० कोटिद्वयप्रमाणाऽवसेया । दुष्पमसुपमेति, दुष्पमा चासौ सुपमा चेति कर्मधारयः, दुष्प-
मानुभावबहुलाऽल्पसुपमानुभावा द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रन्यूनेकसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणा
भवति । दुष्पमेति । इयमेकविंशतिवर्षसहस्रमाना दुष्पमानुभावा । दुष्पमदुष्पमेति । अस्या
अपि मानमेकविंशतिवर्षसहस्राणि, सर्वथा सुपमानुभावरहिताऽतिदुष्पमानुभावा चेति पङ्क्ता
अवसर्पिण्या द्रष्टव्याः । अत्र सुपमसुपमायां मनुष्याणां गन्धूतत्रितयं शरीरोच्छ्वासीणि
२५ च पत्न्योपमान्यायुः शुभपरिणामोऽपि कल्पवृक्षादिरनेकश्च, तत् एषां परतो भागोऽनन्तगुणा

१. अत्र कालस्वरूपतो नित्य इति न तस्य हानिरुपपद्यतेऽन्यथाऽहोरात्र सर्वदा त्रिशन्मुहूर्तात्मकमेव
॥ स्यात्, किन्तु अनन्तगुणपरिहानिभिर्वर्णगन्धरगस्पशदिभिर्हयमानोऽनन्तगुणवृद्धिभिस्तैर्वर्धमान कालो-
हीयमानकालो वर्धमानकालोऽत्युच्यते इति द्रव्यतो नित्यत्वं पर्याप्तोऽनित्यत्वमित्याशयेन रूपरसाद्युत्कर्षेत्यादि
रूपेण लक्षणं प्रणीतमिति ॥

परिहर्षिणः, सुपमाया गन्यूतद्वयं समुच्छ्रायः पत्योपमद्वयमायुः कल्पवृक्षादिश्च । सुपमदुष्प-
मायामेकगन्यूतसमुच्छ्राय एकपत्योपमायुः कल्पवृक्षादिः । दुष्पमसुपमायां पूर्वकोट्यायुः पंच-
शतधनुस्समुच्छ्रायः दुष्पमाया दुःपमदुष्पमायाश्चानियत शरीरोच्छ्रायादिः, तथाप्येवं भण्यते
दुष्पमायान्तु प्रारम्भे वर्षशतमायुः सप्तहस्तसमुच्छ्रायः, दुःपमदुष्पमाया पर्यन्ते ॥ हस्तप्रमाणं
वपुः षोडशवर्षाणि परमायुर्नैरवशेषौपधिपरिहर्षिणश्चेति बोध्यम् । उत्सर्पिण्यामपि त एव ५
भागास्तावन्मानास्तत्परूपाः पूर्वोदितक्रमविपरीतक्रमा भवन्तीत्यभिप्रायत आहोत्सर्पिण्या-
मिति । एवञ्च विंशतिसूक्ष्माद्भासागरोपमकोटीकोटीप्रमाणद्वादशारकरूपमवसर्पिण्युत्सर्पिण्योः
कालचक्रं पञ्चसु भरतेषु पञ्चस्रैरवशेषेषु चानाद्यनन्त परिवर्तते । कुतश्च तु सुपमसुपमातुल्यः
कालः, हरिरव्यकेषु सुपमातुल्यः, हेमव्रतैरव्यवशेषेषु सुपमदुष्पमानिभः, यदपञ्चाशदन्तरद्वीप-
सहितपञ्चविदेहक्षेत्रेषु दुष्पमसुपमासदृश इति दिक् ॥ 10

सम्प्रति गतिद्वारमाह—

गतिद्वारे—सामायिकछेदोपस्थापनीयौ मृत्वा देवगतिं यायाताम् ।
तत्रापि वैमानिक एव । तत्रापि जघन्यतः प्रथमदेवलोकमुत्कृष्टतस्त्वनु-
त्तरविमानं यावत् । विराधकक्षेत्राः कोऽपि भवनपतिः स्यात् । परिहार-
विशुद्धिको वैमानिक एव स्यात् । तत्रापि जघन्यतस्सौधर्मकल्प उत्कृष्ट- 15
तस्सह्यारकल्पे स्यात् । सूक्ष्मसम्परायोऽनुत्तरविमाने स्यात् । यथाख्या-
तसंयतो देवगतौ स्याद्येत्तदाऽनुत्तरविमान एव स्यादथवा सिद्धिगतिं
यायादिति ॥

गतिद्वार इति । तत्रापीति देवगतावपीत्यर्थः, वैमानिक एवेत्यत्रैवशब्देन भवनयासि
यानमन्तरज्योतिष्केषूपपादो व्युद्गस्यते । तत्रापीति, वैमानिकेऽप्यपीत्यर्थः । प्रथमदेवलोक- 20
मिति सौधर्मदेवलोकमित्यर्थः । एतत्सर्वं सयमाविराधनया बोध्यम् । देवलोकं विधितुं

१. ननुषत् शरीरस्य स्वावगममूलोद्ग्रादुपारोपनमप्रदेशावगतिश्च, तत्पर्यया अगत्याना एवति
वपमनतभागापरिहर्षिण, एवमायुष पर्यया एवमवशेषादिरूपा अमरयाः एव आयु स्थितेरमरयातमम
यातनस्वातन्त्र्यमन-तेरायु पर्यवेदानि, उच्यते प्रथमारब्ध प्रथममयोपधमुत्कृष्ट शरीरावयव भवति, ततो
द्वितीय दिग्मयोत्पत्तौ यावतामेकनम प्रतरावगादिभूतपर्ययाणां ह्यानस्यावपुःप्रलज्जनक हायमान
इष्टव्यमापरहान्याभाषेदान्तवदपक्यात्, तन्नाशपर्ययावप्यनन्त इति, नम प्रतरावगादस्य पुत्रनो-
पवयवसाध्यम्, एव प्रतिममव होदमानसिवावस्थानकाराभूतान्यनन्तव्यापु कर्मदितिकनि परिहायने,
नन कारणद्वानो कर्मद्वानेवदपक्यातनि य नवस्थितिकारण शान्दुपवयव एव अनन्तेऽनन इति ॥

जघन्येन द्वे पत्योपमे, उत्कर्षेण तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणीति । तद्विराधकक्षेत्रद्वयनपतीनाम-
न्यतमेपु देवपूत्पत्तिः, विराधितसयमस्य भवनपत्याद्युत्पादस्य शास्त्रानुमतत्वादित्याशये-
नाह विराधकक्षेत्रेदिति । सयमाविराधकत्वे त्वाह परिहारविशुद्धिक इति, स्पष्टमन्यत् ।
संयमविराधकक्षेत्रद्वयनपत्यन्यतमेपूत्पद्यते, देवलोके स्थितिरपि जघन्येन द्वे पत्योपमे, उत्क-
५ षेणाष्टादशसागरोपमाणीति । अनुत्तरविमान इति, अजघन्योत्कृष्टत इति भावः । अयम-
विराधना प्रतीत्याहमिन्द्रतयोत्पद्यते, विराधना प्रतीत्य तु यः कोऽपि भवनपतिः स्यादिति
बोध्यम् । अनुत्तरविमान एवेति, अजघन्योत्कृष्टत इति भावः उभयोरपि संयतयोर्देव-
लोके स्थितिरजघन्योत्कृष्टतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणीत्यपि बोध्यम् । यदा तु न देवगतौ
तदात्वाहाधवेति ॥

10 के देवलोकाः के वा भवनपतय इति प्रसङ्गेनोदितायामाशंकाया अग्रे वक्ष्यमाणानपि
सक्षेपतोऽत्र वक्ति—

तत्र सौधर्मैशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलान्तकमहाशुक्रसहस्राराऽऽ-
नतप्राणताऽऽरणाऽच्युतभेदेन द्वादशविधा देवलोकाः कल्पोपपन्नदेवा-
नाम् । तदुपरि सुदर्शनसुप्रतिबद्धमनोरमसर्वभद्रविशालसुमनससौमन-
15 सप्रीतिकरादित्यभेदेन नव ग्रैवेयकाः । तदुपरि विजयवैजयन्तजयन्ताप-
राजितसर्वार्थसिद्धभेदेन पञ्चानुत्तराः । उभये कल्पातीतानाम् ॥

तत्रेति । देवा हि सामान्येन विमानवासिज्योतिष्कव्यन्तरभवनपतिभेदेन चतुर्विधाः ।
विमानवासिनोऽपि कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्चेति द्विविधाः । एवंविधाना देवाना निवास-
योग्यस्थानं देवलोक इत्याशयेन तत्स्थानान्याह—सौधर्मैत्यादिना । ज्योतिष्गोपरितनप्रस्ता-
20 रादसख्येययोजनाध्वानमाहह मेरूपलक्षितदम्भिणमागार्धं प्राग्व्यवस्थितः प्राचीप्रतीच्यायत
उद्गदक्षिणविस्तीर्णोऽर्धचन्द्रावृतिर्भास्वरः परिक्षेपत आयामविष्कम्भाभ्याश्चासख्येययोजन-
कोटीकोटयो लोकान्तविस्तारसर्वरत्नमयोऽशोकसप्तपर्णचम्पकचूतसौधर्मावतसकोपशोभित-
क्षमावासस्सौधर्मः कल्प । तस्योपरि चोद्गव्यवस्थित ईषदुपरितनरोम्भा समुच्छ्रिततरो
मध्यव्यवस्थिताद्वरूष्णिकरजतचतारूपेशानावतसषविभूषित गेशानकल्पः । सौधर्मस्योपरि
25 बहूनि योजनान्यतिक्रम्य सौधर्मकल्पयत्मनकुमारः । अस्योपरि माहेन्द्रः कल्प गेशानकल्पवत् ।
मनकुमारमाहेन्द्रकल्पयोऽपरि बहूनि योजनान्यतीत्य मध्यवर्ती मन्त्रनिशाकराकृतिर्गन्ध-
रः । एवमुपरि लान्तकमहाशुक्रमहस्राराग्रव्यः कल्पा, तदुपरि बहूनि योजनान्यतिक्रम्य
सौधर्मैशानरूपद्वयवदानतप्राणतनामानौ द्वौ कल्पौ, तदुपरि समभ्रेणिज्यवस्थितौ सनत्कुमार-

माहेन्द्रवदाराण्युताविति द्वादश देवलोकाः ॥ तत्र कीदृशानां देवानां निवास इत्य-
 ब्राह्म-कल्पोपपन्नदेवानामिति । दीव्यन्तीति देवाः, प्राग्भवोपात्तपुण्यप्राग्भारोपननविशिष्ट-
 भोगसुराः प्राणिविशेषा, तत्र कल्पा इन्द्रादिदशतया कल्पनात् कल्पाः, कल्पाः आचारा,
 ते चात्रेन्द्रसोमानिकत्रायस्त्रिंशदादिव्यवस्थारूपाः, तान् प्रतिपन्नाः कल्पोपपन्नाः, ते च ते
 देवाश्च कल्पोपपन्नदेवा वैमानिकविशेषास्तेषामेते लोका इत्यर्थः । तदुपरीति द्वादश- 5
 देवलोकोपरीत्यर्थः, नव प्रैवेयका इति । लोकपुरुषस्य प्रीवाप्रदेशे भवा प्रैवेयकास्ते नव
 यथागमं व्यवस्थितास्तुदर्शनादिशब्दवाच्या नवविधा इत्यर्थः । तदुपरीति प्रैवेयको-
 परीत्यर्थः । अभ्युदयविग्रहेतूनां जयान्, कर्मणा विजितप्रायतयोपस्थितपरमकल्याण-
 स्वाद्वा प्रतनुकर्मपटलावच्छिन्ना विजयवैजयन्तजयन्ताः, अभ्युदयविग्रहेतुभिर्न परा-
 जिताः क्षुधादिभिर्वा न पराजिता अपराजिताः, सांसारिकसर्वकर्तव्यपरिसमाप्त्याऽनन्त- 10
 रजन्मनि सकलकर्मक्षयलक्षणमोक्षस्य भावित्वेन सिद्धप्रायास्सर्वार्थसिद्धा एतेषां विमान-
 विशेषा अप्येतन्नामका एव । मूले तु विमानविशेषाणां नामान्यभिहितानि । अनुत्तरा
 इति, न विद्यन्ते उत्तराणि प्रधानानि विमानानि येभ्यस्तेऽनुत्तराः, देवलोका अपि
 अनुत्तरा उच्यन्ते इति भावार्थः । विमानान्येतानि न परस्परमुपर्युपरि भवन्ति परन्तु
 मध्ये सर्वार्थसिद्धिविमान परितश्चत्वारोति । उभय इति प्रैवेयका अनुत्तराश्चेत्यर्थः । 15
 कल्पातीतानामिति, इन्द्रादिदशतया कल्पनाविरहिणामित्यर्थः, तेषां सर्वेषामपि अह-
 मिन्द्रत्वाविति भावः । तथा च पङ्क्तिशतिर्वैमानिका विशेषाः ॥

अथ ज्योतिष्कादिदेवभेदानाह—

चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारकाः पञ्च ज्योतिष्काः । पिशाचभूतयक्षराक्ष-
 सकिन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्वा अष्टविधा व्यन्तराः । असुरनागसुपर्णा- 20
 विशुदमिद्वीपोदधिदिवपवनस्तनितकुमारभेदेन दशविधा भयनपतयः ॥

चन्द्रेति । नवत्यधिसप्तशतयोजनानि भूभागादूर्ध्वं तारकविमानप्रस्तार । ततो दश-
 योजनानामुपरि सूर्यविमानप्रस्तारः । ततोऽशीतियोजनानामूर्ध्वं चन्द्रविमानप्रस्तारः । तदुपरि

१. ये इन्द्रतुल्यतया पुतिवैभवादिभ्यश्चरन्ति ते मामानिका, ये तु मयि कन्या परस्वरेण साहाय्यदृष्टिपि
 उदात्ताचारास्तत्तामीरवी गृहपतयश्चमश्चिस्तारिमाणादयिना कन्योर्देव सम्पददृष्टोऽपि मिथ्यादृष्टोऽ-
 पि सम्पदनिष्पादोऽपि, अनुगतोपपन्नस्तु सम्पददृष्ट एव, विमानाधिरतस्तु सम्पददृष्ट एव,
 शुलभयोपिनादेतुनीर्भेदादातानारादिहारा यथापुनस्ते । सामानिकदृष्टा न विमानाधिरतय, देशानामिव मूल
 विमानोद्देश एव तदुत्पत्तिर्भेद स्थानम् । जिनब्रह्मो गवन्दी तेषां विहागनानां चक्षुर्विमाने मयि शम्भ्याम् ।
 शम्भ्यमदिषीविहागनमग्ननवदिनि बोध्यम् ॥

- विंशतियोजनान्यारूढ नक्षत्रप्रहाणां विमानप्रस्तारः । एतद्विमानवर्त्तिनोऽपि चन्द्रादय उच्यन्ते ।
 ते च द्विविधा मनुष्यक्षेत्रवर्त्तिनो मानुषोत्तरपर्वतात्परतो यावत्स्वयम्भूरमणसमुद्रं वर्त्तिन-
 श्चेति । तत्र प्रथमे मेरोः प्रादक्षिण्येन सर्वदा भ्रमणशीलाः, अपरे च सदावस्थानस्वभावाः, अत
 एव घण्टावत्स्वस्थानस्था एव तिष्ठन्ति । ज्योतिष्का इति, द्योतयन्ति जगत् प्रकाशयन्तीति
 5 ज्योतीषि विमानानि, तेषां लोका ज्योतिष्काः, तेषु भवा अपि ज्योतिष्का इति भाषः ।
 अथ तृतीयदेवभेदान्व्यन्तरानाह पिशाचेति । देवत्वावान्तरतत्तन्नामकर्मोदयप्रयुक्ता एते
 देवभेदा व्यन्तराः, विविधमन्तरं शैलान्तरं कन्दरान्तरं वनान्तरं वाऽऽश्रयरूपं येषां ते
 व्यन्तराः, विगतं अन्तरं विशेषो मनुष्येभ्यो येषां ते वा व्यन्तराः, मनुष्यानापि
 चक्रवर्त्तिवासुदेवप्रभृतीन् श्रुत्यबहुपचरन्ति केचिद्व्यन्तरा इति मनुष्येभ्यो विगतान्तरा
 10 इति विग्रहः । चतुर्थदेवभेदानाहसुरेति । कुमारशब्दोऽसुरादिभिः प्रत्येकं योज्यः । एते
 हि देवाः कान्तदर्शनास्सुकुमारा मृदुमधुरललितगतयश्शृङ्गाराभिजातरूपविक्रियाः कुमार-
 वद्योद्धनरूपवेषभाषाऽऽभरणप्रहरणाभरणपातयानवाहका उत्पणरागाः क्रीडनपराश्चेत्यतः
 कुमारा उच्यन्ते । भवनपतय इति । भवनानां पतयस्तन्निवासित्वात्स्वामिनो भवनप-
 तयः । नागकुमाराद्यपेक्षया बाहुल्यतो भवननिवासित्वं द्रष्टव्यम् । प्रायो हि ते भवनेषु
 15 कदाचिदावासेषु वसन्ति । असुरकुमारास्तु प्राचुर्येणायासेषु कदाचिद्वधनेषु । बहिर्दृष्टा-
 न्यन्तस्समचतुरन्त्याण्यधःकर्णिकासंस्थानानि भवनानि, कायमानस्थानीया महामण्डपा
 विचित्रमणिरत्नप्रभाभासितमकलदिकचक्रा आवासा इति, विस्तरस्त्वन्यत्र निभालनीयः ॥

अथ समयद्वारमाचष्टे—

- संयमद्वारे—सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्प-
 20 रायाणां प्रत्येकं संयमस्थानान्यसंख्यातानि । यथाख्यातस्य त्वेकमेव
 संयमस्थानमिति ॥

- संयमद्वार इति । संयमधारित्रं तस्य स्थानानि विशुद्धिप्रकर्षाप्रकर्षवृत्तभेदाः, ते च
 प्रत्येकं सर्वाकाशप्रदेशमगुणितमर्वाकाशप्रदेशपरिमाणाः पर्यवोपेता भवन्तीति, तेन चारित्र-
 द्वारादस्य नाभेदज्ञाया कार्य्या, संयमस्थानस्यात्र विचार्यमाणत्वात् । असंख्यातानीति, सूक्ष्मसम्प-
 25 रायस्य त्वान्तर्मीर्त्तिकान्यसंख्येयानि संयमस्थानानि क्षयोपशमवैचित्र्याद्भवन्ति, तद्व्याया
 अन्तर्मुहूर्त्तमानत्वात् तत्र प्रतिममयं संयमविशुद्धिद्विशेषस्य भावादिति विशेषो योष्यः ।
 एकमेव संयमस्थानमिति । एकस्मिन्नेव समये कषायाणामुपशमेन क्षयेण वा परणशुद्धिर्नि-
 र्विणोपत्वादिति भाषः । अत्र संयमस्थानस्यात्पक्षदुत्पत्तिन्तायां संयमस्थानानि मर्षाण्येक-

विंशतिरसद्भावस्थापनया, तत्र यथाख्यातस्य प्रथममजघन्योत्कृष्टमेक, ततोऽधस्तनानि चत्वारि तस्मादसख्येयगुणानि सूक्ष्मसम्परायस्य, ततोऽधस्तनानि चत्वारि विहायाष्टौ पराणि ततोऽसख्येयगुणानि परिहारविशुद्धिकस्य, त्यक्तानि चत्वारि पूर्वोदितान्यष्टौ ततोऽधस्तनानि चत्वारि चेति षोडशपूर्वेभ्योऽसख्यातगुणानि सामायिकछेदोपस्थापनीययोः, एतानि च द्वयोरपि तुल्यान्येवेति विज्ञेयम् ॥

5

सन्निकर्षद्वारमभिधत्ते—

सन्निकर्षद्वारे—सामायिकसंयतस्य चारित्रपर्याया अनन्ताः । एवं यथाख्यातपर्यन्तानां सर्वेषां बोध्याः । सामायिकस्सामायिकान्तराद्वीन-स्समानोऽधिकोऽपि स्यात् । हीनाधिकत्वे च पट्टस्थानपतितत्वं स्यात् । एवं छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकापेक्षयाऽपीत्थमेव भाव्यम् । सूक्ष्म- 10 सम्परायिकयथाख्यातापेक्षया त्वनन्तगुणहीनचारित्रपर्यायवान् स्यात् ॥

सन्निकर्षद्वार इति । चारित्रपर्याया इति, सर्वविरतिरूपपरिणामस्य चारित्रस्य पर्याया भेदास्ते च बुद्धिकृता विषयकृता वा बोध्याः । बोध्या इति, चारित्रपर्याया अनन्ता इत्यनु-पप्यते । ननु सामायिकादीनां सर्वेषां चारित्रभेदस्यानन्तत्वाविशेषेण साम्यतापत्त्या स्वस्व-सजातीयेभ्यस्त्वविजातीयेभ्यो वा हीनाधिकभावोऽस्ति नवेत्याशङ्कयामाह सामायिक इति । 15 सामायिकान्तरादिति, स्वसजातीयादित्यर्थः । हीन इति, विशुद्धसममस्थानसम्बन्धित्वेन विशुद्धतरपर्यायापेक्षयाऽविशुद्धसममस्थानसम्बन्धित्वेनाविशुद्धतराः पर्याया हीनाः, तद्योगा-त्सयतोऽपि हीन इति भावः । समान इति, सदृशविशुद्धिकपर्याययोगात्समान इत्यर्थः । अधिकोऽपीति, विशुद्धतरपर्याययोगादधिक इत्यर्थः, पट्टस्थानपतितत्वमिति । वस्तूना-मनन्तासख्यातसख्यातभागेः, सख्यातासख्यातानन्तगुणैश्च वृद्धिर्या हानिर्वा भवति, 20 सर्वविरतिविशुद्धिस्थानादीनां वस्तूनां वृद्धिर्या हानिर्वा विचिन्त्यमाना पट्टस्थानगता प्राप्यते यथा अनन्तभागवृद्धिरसख्यातभाग वृद्धिः, सख्यातभागवृद्धिः, सख्यातगुणवृद्धिः, असख्यातगुणवृद्धिः, अनन्तगुणवृद्धिश्च, एवं हानावपीति । स्वविजातीयसयतापेक्ष-यापेक्षमेव हीनाधिकत्वं स्यादित्याहैवमिति । इत्यमेवेति, हीनस्समानोऽधिकोऽपि स्यात् हीनाधिकत्वे च पट्टस्थानपतितत्वं स्यादित्यर्थः । विजातीययत्सयतापेक्षया मामायिकस्य 25 विशेषस्तमधिकृताह सूत्रेति । अनन्तगुणेति तथात्रिषविशुद्धिविरहादिति भावः ॥

छेदोपस्थापनीय आद्यत्रयचारित्र्यपेक्षया सामायिकवत्स्यात् । अन्य-

द्वयापेक्षयाऽपि तथैव । एवमेव परिहारविशुद्धिकोऽपि । सूक्ष्मसम्पराय
आद्यत्रयापेक्षयानन्तगुणाधिक एव । सूक्ष्मसम्परायान्तरापेक्षया तुल्योऽ-
नन्तगुणेन हीनोऽधिकोऽपि स्यात् । यथाख्यातापेक्षयाऽनन्तगुणहीनः ।
यथाख्यातस्तु विजातीयसंयतापेक्षयाऽनन्तगुणेनाधिक एव, सजातीया-
5 पेक्षया तु तुल्य एवेति ॥

आद्यत्रयचारित्र्यपेक्षयेति—सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकरूपसजातीय-
विजातीयसंयतापेक्षयेत्यर्थः । सामायिकवदिति, हीनाधिकसमत्वानि भवेयुर्हीनाधिकत्वे तु
पटस्थानपतितत्वञ्च भवेदिति भावः । अन्यद्वयापेक्षयापि तथैवेति, सूक्ष्मसम्पराययथा-
ख्यातरूपविजातीयसंयतापेक्षयाऽनन्तगुणहीनचारित्रपर्यायवानित्यर्थः । परिहारविशुद्धि-
10 कोऽपि सामायिकतुल्य एवेत्याह एवमेवेति । अनन्तगुणाधिक एवेति । सामायिकछेदोप-
स्थापनीयपरिहारविशुद्धिकानां तथाविधविशुद्धपर्यायाभावेनाऽयमनन्तगुणाधिक एव, न हीनो
न वा समान इति भावः । सजातीयसंयतान्तरापेक्षया तु हीनाधिकतुल्यतास्त्युरेवेत्याह—
सूक्ष्मेति । यथाख्यातापेक्षया तु कथमित्यत्राह—यथाख्यातेति । अनन्तगुणहीन इति,
अनन्तगुणेन हीन एवेत्यर्थः समत्वे वाऽयमपि यथाख्यात एव स्यादिति भावः ।
15 यथाख्यातोऽपि विजातीयचारित्र्यपेक्षयाऽधिक एवान्यथा स्वरूपहान्यापत्तेः, सजाती-
यान्तरापेक्षया तुल्य एव, परस्पर तारतम्याभावादित्याज्ञयेनाह यथाख्यातस्त्विति । अल्प-
बहुत्वचिन्तायान्तु सामायिकछेदोपस्थापनीययोज्यघन्याश्चारित्रपर्यायाः परस्पर तुल्यास्तर्क-
भ्यस्तोकाश्च । परिहारविशुद्धिकसंयतस्य जघन्याश्चारित्रपर्याया अनन्तगुणास्तर्कचोत्कर्षका-
श्चारित्रपर्याया अनन्तगुणाः, सामायिकछेदोपस्थापनीययोज्यैतोरुत्कर्षकाश्चारित्रपर्याया द्वयो-
20 रपि तुल्याः परिहारतत्त्वानन्तगुणाः, सूक्ष्मसम्परायस्य जघन्याश्चारित्रपर्याया अनन्तगुणा-
स्तर्कैव चोत्कर्षकाश्चारित्रपर्याया अनन्तगुणाः, यथाख्यातसंयतस्याजघन्योत्कृष्टकाश्चारित्र-
पर्याया अनन्तगुणा इति ॥

योगद्वारमाह—

योगद्वारे—आद्यश्चत्वारस्संयता योगत्रयवन्तः । यथाख्यातस्तु
25 सयोगी अयोगी चेति ॥

योगद्वार इति । योगत्रयवन्त इति, मनोवाक्यारूपयोगत्रयवन्तो न त्वयोगिन इत्यर्थः ।
सयोगीति, एकादशद्वादशत्रयोदशगुणस्थानान्तर्भावेण योगत्रयवानित्यर्थः । अयोगीति
चतुर्दशगुणस्थानान्तर्भावेण योगत्रयाभाववानित्यर्थः ॥

उपयोगद्वारमाख्याति—

उपयोगद्वारे—आद्यास्त्रयो यथाख्याताश्च साकारनिराकारोपयोग-
वन्तः स्युः सूक्ष्मसम्परायस्तु साकारोपयोग्येवेति ॥

उपयोगद्वार इति । उपयुज्यते वस्तुपरिच्छेदं प्रति व्यापार्यते जीव एभिरित्युपयोगा
बोधरूपा जीवस्य स्वतत्त्वभूता व्यापाराः, ते च द्विधा—साकारा अनाकाराश्च, तत्राकाराः, 5
प्रतिवस्तु प्रतिनियतो ग्रहणपरिणामरूपो विशेषः, सहाकारेण वर्तन्ते इति साकाराः,
सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषोऽंशग्राहिण इत्यर्थः । तद्विपरीतास्त्वनाकाराः सामान्यांश-
ग्राहिण इत्यर्थः । आद्या इति । सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिका यथाख्याताश्च
साकारोपयोगवन्तो निराकारोपयोगवन्तश्च । साकारोपयोग्येवेति, नाऽनाकारोपयोगयुक्त-
स्तस्य तथास्वभावत्वादिति भावः ॥

10

कपायद्वारं वक्ति—

कपायद्वारे—सामायिकस्तकपाय एव । छेदोपस्थापनीयोऽप्येवम् ।
परन्तु श्रेणिगतयोस्तु प्रथमं चत्वारः कपायाः, ततः क्रोधादिषु क्रमेण
प्रथमादीन् विहाय त्रयो द्वावेको वा स्यात् । परिहारविशुद्धिकस्तु
सकपाय एव श्रेणिप्राप्त्यभावात् । सूक्ष्मसम्परायस्संज्वलनलोभकपाय- 15
वान् यथाख्यातस्त्वकपायीति ॥

कपायद्वार इति । सकपाय एवेति एवशब्देनाकपायत्वव्यवच्छेदः । तथात्वेऽपि यो
विशेषस्तमाह परन्विति । श्रेणिगतयोरिति । उपशमश्रेणि वा क्षपकश्रेणि वा प्रविष्टयो-
रसामायिकछेदोपस्थापनीययोरित्यर्थः । प्रथममिति, श्रेणिप्रतिपत्तिपूर्वमित्यर्थः । चत्वार
इति, संज्वलनक्रोधमानमायालोभरूपा इत्यर्थः, तत इति, श्रेणिना संज्वलनक्रोधादिके 20
उपशान्ते क्षीणे चेत्यर्थः । क्रमेणेति, क्रोधं विहाय त्रयः, क्रोधमानौ विहाय द्वौ,
क्रोधमानमाया हित्वेको वा स्यादित्यर्थः । सकपाय एवेति । संज्वलनक्रोधमानमायालोभ-
लक्षणचतुःकपायवानेव, न तु तस्य त्रयो द्वावेको वा कपायो भवेदित्यर्थः । किमयमेवमेव
भवेदित्यत्राह श्रेणीति, उपशमक्षपकान्यतरश्रेणिप्राप्त्यभावात्, तथास्वभावत्वादिति भावः ।
यथाख्यातस्त्विति । उपशान्तकपायवान् क्षीणकपायवान्वा स्यादिति भावः ॥

25

छेद्याद्वारमभिधत्ते—

छेद्याद्वारे—सामायिकछेदां उपस्थापनीयां पञ्चविधछेद्यायन्तौ ।

परिहारविशुद्धिकः शुभलेड्यात्रयवान् । सूक्ष्मसम्परायशुक्लमात्रलेड्यावान् । यथाख्यातस्तु परमशुक्ललेड्यावान्, चतुर्दशगुणस्थाने तु लेड्यारहित इति ॥

- लेड्याद्वार इति । कृष्णादिद्रव्यमाचिन्त्यप्रयुक्तजीवपरिणामविशेषो लेड्या । योगनिमित्त-
 ५ तेयं, तेन महान्वयव्यतिरेकानुविधानान् । तत्रापि योगघटकद्रव्यरूपा, न तु योगनिमित्त-
 कर्मद्रव्यस्वरूपा, योगनिमित्तकर्मणो घात्यघात्यन्यतरात्मकत्वात्, तत्र च घातिस्वरूपत्वे
 यथाख्याते सयोगिनि परमशुक्ललेड्याया असत्त्वप्रसङ्गः, अघातिस्वरूपत्वे तु चतुर्दशगुणस्था-
 नस्ये यथाख्याते लेड्यायाः सत्त्वप्रसङ्गश्च स्यात् । अयोगिनो योगपरिणामाभावे लेड्या-
 परिणामाभावाद्योगपरिणाम एव लेड्या, योगघटकरणेन चास्याः कपायाणामुदयोपवृंहक-
 १० स्वमनुभागहेतुत्वञ्च, इयं भावलेड्या, द्रव्यलेड्या तु कृष्णादिद्रव्यात्मिका, सा च कृष्णनील-
 कापोततेजःपद्मशुक्लभेदान् पोढा । कृष्णद्रव्यसम्पन्नप्रयुक्ताविशुद्धपरिणामः कृष्णलेड्या, एव
 नीलनीललोहितलोहितपीतशुक्लद्रव्यप्रयुक्तर नीलादिलेड्यानां भाव्यम् । कृष्णनीलकापोता
 अशुभाश्लेषाशुभाः । पङ्क्तिधलेड्याग्रन्ताविति, सरूपायमेवाधित्येदम् । शुभलेड्यात्रयवा-
 निति, तेजःपद्मशुक्ललेड्याग्रानिति भावः । भावलेड्यापेक्षया प्रशस्ता एते । परमशुक्ललेड्या-
 १५ वानिति, अतिविशुद्धपरिणामत्वात् शुक्लध्यानस्य तृतीयो भेदस्तत्रोपयोगिनी, परमशुक्ललेड्ये-
 त्युच्यते, एकादशद्वादशगुणस्थानस्थयोः केवल शुद्धा । चतुर्दशे तु नास्ति लेड्येत्याह—चतुर्द-
 शेति । योगाभावाविति भावः ॥

परिणामद्वारमाह—

- परिणामद्वारे—सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिका वर्द्धमा-
 २० नहीयमानस्थिरपरिणामवन्तः । सूक्ष्मसम्परायः श्रेण्यां वर्द्धमानो हीयमा-
 नश्च स्पान्न स्थिरपरिणामवान् । तत्कालस्तु जघन्यतस्समय एक उत्कृष्ट-
 तोऽन्तर्मुहूर्त्तपरिमाणः । एवमाद्यानां कालो ज्ञेयः । यथाख्यातस्तु न
 हीयमानपरिणामवान् । वर्द्धमानपरिणामकालस्तु जघन्यत उत्कृष्टतश्चा
 न्तर्मुहूर्त्तमानमिति । स्थितिस्तु जघन्येनैकस्समयः । उत्कृष्टतस्त्रयोदश-
 २५ गुणस्थानस्थस्य किञ्चिद्नपूर्वकोटिपर्यन्ता बोध्येति ॥

१. पूर्वप्रतिपन्नस्तु सर्वास्वपि कथञ्चिद्वति तत्रापि नात्यन्तसंक्षिप्यस्तु वर्त्तते, तथा भूतास्तु वर्त्तमानो न
 प्रभूत कालमवतिष्ठते, किन्तु लोकम्, तत्र प्रवृत्तिस्तु कर्मवशादिति ॥

परिणामद्वार इति । त्रिविधः परिणामश्चतुर्वर्धमानहीयमानस्थिरभेदात् । शुद्धेरुत्कर्षप्राप्तिर्वर्धमानपरिणामः, अपकर्षप्राप्तिर्हीयमानपरिणामः, अवस्थानश्च स्थिरपरिणामः । त्रिविधोऽप्ययं परिणामस्सामायिकलेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकानां भवतीत्याह सामायिकेति । न स्थिरपरिणामवानिति, गुणस्थानकस्वभावादिति भावः । ननु सूक्ष्मसम्परायसंयतस्य वर्धमानहीयमानपरिणामौ कियत्कालं भवत इत्यत्राह तत्कालस्त्विति, वर्धमानो हीयमानश्च काल 5 इत्यर्थः । जघन्यत इति । तावेकसमयवर्तिनावित्यर्थः । प्रतिपत्तिसमयानन्तरमेव मरणसम्भवादिति भावः । सिंहावलोकनन्यायेन सामायिकादित्रयाणां परिणामकालमाहाऽऽद्यानामिति । काल इति, वर्धमानकालो हीयमानकालोऽवस्थितकालो वेति भावः । तत्र वर्धमानपरिणामकाले वाचिते कषायेणैकसमयमनुभवाज्जघन्येनैकस्मयः, वर्धमानपरिणामस्यान्तर्मुहूर्त्तकालावस्थानस्वभावत्वादुत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तः । एवमेव हीयमानावस्थितपरिणामौ बोध्यौ । 10 यथाख्यातस्य वर्धमानावस्थितपरिणामावेवेत्याह यथाख्यातस्त्विति । प्रत्येक कालमानमाह वर्धमानेति । यः केवलज्ञानमुत्पादयिष्यति यश्च शैलेर्ज्ञां प्रतिपन्नस्तस्यैवं बोध्यः, तदुत्तरकालं तद्व्यवच्छेदात् । एकस्समय इति, उपशमाद्धायाः प्रथमसमयानन्तरमेव मरणादिति भावः । किञ्चिदूनेति, नववर्षेनेत्यर्थः । पूर्वकोट्यायुषः पुरुषस्य जन्मतो जघन्येन नवसु वर्षेषु गतेषु केवलज्ञानमुत्पद्यते, ततोऽसौ तदूनां पूर्वकोटीमवस्थितपरिणामश्शैलेर्ज्ञां यावद्विहरति 15 शैलेऽद्याश्च वर्धमानपरिणामः स्यात्, अतो देशेनेत्युक्तमिति भावः ॥

बन्धद्वारमाचष्टे—

बन्धद्वारे-सामायिकादयस्त्रयोऽष्टौ कर्मप्रकृतीरायुर्वर्जसप्तकर्मप्रकृतीर्वा यध्नन्ति । सूक्ष्मसम्परायो मोहनीयायुर्वर्जपदकर्मप्रकृतीर्वध्नाति । यथाख्यातस्तु एकादशद्वादशत्रयोदशगुणस्थानेषु वेदनीयमेव यध्नाति । चतुर्दशे 20 तु बन्धरहित एवेति ॥

बन्धद्वार इति, अष्टौ कर्मप्रकृतीरिति, आयुर्वर्धकाले परिपूर्णा इति शेषः । आयुर्वर्जेति, त्रिभागाद्यवशिष्टायुषामेव जीवानामायुर्वेन्वक्तव्यं विभागद्वयादौ नायुर्वेन्वक्तव्यमिति

१. आयुषि बन्धमनि नियमेनाष्टावपि प्रकृतयो बध्यन्ते, मोहनीये तु बध्यमाने अष्टौ, आयुर्वर्जसप्त वा, ज्ञानदर्शनावरणनामगोचरान्तरायेषु बध्यमानेषु, अष्टौ, सप्त यद् यद् न मोहनीयायुर्वर्जस्त्वस्मत्पराये प्रप्यन्ते, वेदनीये तु बध्यमानेऽष्टौ सप्त वडेका च, तथैका वेदनीयस्या उपशान्तादित्रिषु स्थानेषु तत्राष्टविपर्यवसा. अप्रमत्तानां, सप्तविधबन्धका अनिश्रुतिबादरान्ता. पश्चिधबन्धकास्सूक्ष्मगणराया, एत मराणा मोहनीशोदयादिति बोध्यम् ॥

तादृशमाश्रित्यायुर्वर्जंत्युक्तम् । मोहनीयायुर्वर्जंति । अप्रमत्तत्वाद्वाद्रकपायोदयाभावाच्चेति भावः । वेदनीयमेवेति, बन्धहेतुषु योगानामेव सत्त्वादिति स्पष्टार्थः । बन्धरहित एवेति, बन्धहेतूनां सर्वेषामभावादिति तात्पर्यार्थः ॥

वेदनाद्वारमाह—

- 5 वेदनाद्वारे-सामायिकाद्याश्चत्वारोऽष्टौ कर्मप्रकृतीरनुभवन्ति । यथा-
ख्यातस्तु निर्ग्रन्थावस्थायां मोहवर्जसप्तकर्मप्रकृतीनां वेदको मोहनीयस्यो-
पशान्तत्वात्क्षीणत्वाद्वा । स्नातकावस्थायां चातिकर्मप्रकृतिक्षयाच्चतसृणां
वेदक इति ॥

वेदनाद्वार इति । अष्टाविति, नियमेनेति शेषः । मोहवर्जंति, तत्र हेतुमाह
10 मोहनीयस्येति, उपशमश्रेण्या क्षपकश्रेण्येति भावः ॥

उदीरणाद्वारमाह—

- उदीरणाद्वारे-सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिका अष्टौ सप्त
पङ्क्ता कर्मप्रकृतीरुदीरयन्ति । सूक्ष्मसम्पराय आयुर्वेदनीयवर्जपदकर्म-
प्रकृतीरायुर्वेदनीयमोहवर्जपञ्चकर्मप्रकृतीर्वोदीरयति । यथाख्यातस्तु द्वे वा
15 पञ्च वा कर्मप्रकृतीरुदीरयति चतुर्दशगुणस्थाने त्वनुदीरक इति ॥

उदीरणाद्वार इति । उदयावलिकातो बहिर्वर्त्तिनीनां स्थितीनां दलिकं कपायैस्सहिते-
नासहितेन वा योगसंज्ञकेन वीर्यविशेषेण समाकृत्योदयावलिकायां प्रवेशनमुदीरणा, तस्याः
पञ्चस्थानानि, सप्ताष्टौ पद पञ्च द्वे इति । अष्टाविति, प्रमत्तगुणस्थानं यावत्परिपूर्णं अष्ट-
प्रकृतिरित्यर्थः । सप्तेति, केवलमनुभूयमानभवायुष्कावलिकावशेषे सत्यायुष आवलिका-
20 प्रविष्टत्वेनोदीरणाया अभावादिति भावः । पङ्क्ति, अप्रमत्तापूर्वकरणानिवृत्तिश्चादरा वेदनीय-
युर्वर्जानां पण्णां कर्मणामुदीरकाः, न तु वेदनीयायुषोः, तदुदीरणायोग्याभ्यवसायाभावात्
अतिविशुद्धत्वादिति भावः । सूक्ष्मसम्पराय इति, यावन्मोहनीयमावलिकाशेषं न भवति
तावत् पण्णां, आवलिकाशेषे च मोहनीये तस्याप्युदीरणाया अभावात्पञ्चानामुदीरक इति

१. मोहनीयस्योदयेऽष्टानामुदय, मोहनीयवर्जानां त्रयाणां चातिकर्मणामुदयेऽष्टानां सप्तानां वा तत्राष्टानां
सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानं यावत् सप्तानामुपशान्तमोहे क्षीणमोहे वा, वेदनीयायुर्वर्जमणोत्राणामुदयेऽष्टानां सप्तानां
चतसृणां वेदक-सूक्ष्मसम्परायं यावदष्टानां उपशान्तमोहे क्षीणमोहे वा सप्तानां चतसृणामेतासामेव वेदनीया-
दीनां सयोगिवैवलिन्ययोगिवैवलिनि चेति ॥

भावः । द्वे वेति, क्षीणमोहे ज्ञानदर्शनावरणान्तरायेष्वावलिकामात्रावशिष्टेषु तेषामुदीरणाया
अभावान्नामगोत्रलक्षणे द्वे एव कर्मणी उदीरयतीति भावः । पञ्च वेति, उपशान्तमोहे वेद्य-
मानस्यैवोदीरणानियमेन मोहनीयस्योदयाभावेनोदीरणाया अभावद्वेदनीयायुषोश्च पूर्वोक्त-
कारणेनाभावात्, क्षीणमोहे मोहस्य क्षीणत्वाच्च पञ्चानां कर्मणामुदीरक इति भावः ।
अनुदीरक इति, उदीरणाया योगसव्यपेक्षत्वेन तत्र योगाभावादिति भावः ॥

उपसम्पद्धानद्वारमाचष्टे—

उपसम्पद्धानद्वारे-सामायिकस्सामायिकत्वं त्यजन् छेदोपस्थापनी-
यत्वं सूक्ष्मसम्परायत्वमसंयतत्वं वा प्राप्नुयात् । छेदोपस्थापनीयत्वं
त्यजन् सामायिकत्वं परिहारविशुद्धिकत्वं सूक्ष्मसम्परायत्वमसंयतत्वं वा
प्राप्नुयात् । परिहारविशुद्धिकः परिहारविशुद्धिकत्वं त्यजन् पुनर्गच्छाद्या- 10
श्रयणाच्छेदोपस्थापनीयत्वं देवत्वोत्पत्तावसंयतत्वं वा भजेत् । सूक्ष्म-
सम्परायस्तत्त्वं श्रेणिप्रतिपातेन त्यजन् पूर्वं सामायिकश्चेत्तत्त्वं छेदोप-
स्थापनीयश्चेत्तत्त्वं श्रेणिसमारोहणतो यथाख्यातत्वं वा यायात् । यथा-
ख्यातसंयतस्तु तत्त्वं त्यजन् श्रेणिप्रतिपाततो सूक्ष्मसम्परायत्वं असंयमं
वा प्रतिपद्यते, उपशान्तमोहत्वे मरणाद्देवोत्पत्तिं स्नातकत्वे तु सिद्धि- 15
गतिं प्रतिपद्यत इति ॥

उपसम्पद्धानद्वार इति । उपसम्पत् छेदोपस्थापनीयत्वादीनां सामायिकादेः प्राप्तिः, हानं
तस्यैव सामायिकत्वादीनां त्यागस्ते अधिकृत्य विचार इत्यर्थः । छेदोपस्थापनीयत्वमिति
चतुर्यामघर्मात्पञ्चयामघर्मसंक्रमे पार्थनाथशिष्यवत् तथा शिष्यको वा महाप्रतारोपण इति
भावः । सूक्ष्मसम्परायत्वमिति, श्रेणिप्रतिपत्ति इति भावः । असंयतत्वमिति भावप्रतिपा- 20
तादिति भावः । त्यजन्निति, यथाऽऽदिदेवतीर्थमाधुरजितस्वामितीर्थं प्रतिपद्यमानः, अजित-
स्वामिज्ञासने छेदोपस्थापनीयत्वाभावादिति भावः । परिहारविशुद्धिकत्वमिति परिहारविशु-
द्धिकसंयमे हि छेदोपस्थापनीयसंयतस्यैव योग्यता, अन एव सामायिकस्य स्वस्वभाव-
परित्यागे परिहारविशुद्धिकत्वप्राप्तिर्मूले नोक्तेति भावः । सूक्ष्मसम्परायत्वं श्रेण्यारोहण-
द्रावप्रतिपाताद्यासंयतत्वं सयतासंयतत्वं वा प्रतिपद्यत इत्याह सूक्ष्मसम्परायत्वमिति, स्मृ- 25
तिशेषम् । तत्त्वमिति, सूक्ष्मसम्परायत्वमित्यर्थः । श्रेणिप्रतिपातेनेति, अद्वान्नयेन भवन्नेन
योपशमभेणीतः प्रतिपातेनेत्यर्थः, येन सयमेन सूक्ष्मसम्परायत्वमाप्तः तत्त्वं पतत्र-
तीत्याशयेनाह पूर्वमिति । श्रेण्यां वर्द्धमानः सूक्ष्मसम्परायो यथाख्यातस्वभावोदीरक

श्रेणिसमारोहणत इति । तत्त्व त्यजन्निति, यथाख्यातत्वं त्यजन्नित्यर्थः, श्रेणीप्रतिपातत इति उपशमश्रेणीत प्रतिपातादित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

सज्ञाद्वारमाचष्टे—

संज्ञाद्वारे—सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकास्संज्ञोपयुक्ता
5 नोसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, संज्ञोपयुक्ता आहारादिष्वसक्ताः, नोसंज्ञो-
पयुक्ता आहारादिष्वसक्तिरहिताः । सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातौ तु
आहारादिकर्तृत्वेऽपि नोसंज्ञोपयुक्तौ स्यातामिति ॥

संज्ञाद्वार इति । जीवस्सज्ञायतेऽनयेति सज्ञा, वेदनीयमोहोदयाभिता ज्ञानदर्शना-
वरणक्षयोपशमाभिता च विचित्राहाराद्यभिलाषादिक्रिया, सा चोपाधिभेदाद्दशविधा, आहार-
10 भयपरिग्रहमैधुनक्रोधमानमायालोभौषलोकभेदात् । सामायिक इति, संज्ञोपयुक्ता इति
वेदनीयमोहोदयादिनिमित्तसद्भावादिति भावः । नोसंज्ञोपयुक्ता भवनिमित्तोपशमप्रभावादिति
भावः । सरागत्वे निरभिष्वङ्गतायास्सर्वथाऽभाव इति नियमाभावादिति तात्पर्यम् । नोसंज्ञो-
पयुक्ता इति, ज्ञानप्रधानोपयोगवन्तः, आहाराद्युपभोगेऽपि तज्ज्ञानभिष्वक्ताः निरागत्वादिति
भावः । संज्ञोपयुक्तशब्दार्थमाह संज्ञोपयुक्ता इति, नोसंज्ञोपयुक्तशब्दार्थमाह नोसंज्ञोपयुक्ता
15 इति, स्पष्टमवशिष्टम् ॥

आहारकद्वारमाह—

आहारकद्वारे—सामायिकाश्चत्वार आहारका एव, यथाख्यातस्त्वपो-
दशगुणस्थानं यावदाहारकश्चतुर्दशगुणस्थाने केवलिसमुद्घाततृतीयचतु-
र्थपञ्चमसमयेष्वनाहारक इति ॥

20 आहारकद्वार इति । औदारिकवैक्रियाहारकपुद्गलादानमाहारस्त करोतीत्याहारकः ।
तत्तद्भवयोग्यपुद्गलादानस्यावश्यकत्वात्सामायिकादीनामाहारकत्वमेवेत्यभिप्रायेणाह सामायिका
इति, सामायिकत्वादिविशिष्टा इत्यर्थः, यथाख्यातस्त्वयोग्यन्तमाहारक एवेत्याह यथाख्यात
इति । अष्टसामयिके समुद्घाते तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु केवलकामैर्णयोग्युत्तत्वेनाहार-
प्रहणासम्भवादानाहारक, अयोगिनश्शैलेद्यवस्याया ह्रस्वपञ्चस्वरोच्चारणप्रमाणमात्रमाता-
25 याश्च तथेति भावः ॥

१ तत्राहारसज्ञा वेदनीयोदयात् भयपरिग्रहमैधुनक्रोधमानमायालोभसज्ञा मोहोदयात् ओपसज्ञा
ज्ञानवरणीयात्पक्षयोपशमात् लोक स्वच्छन्दपरिकल्पितविकल्परूपः, लोकसज्ञा च ज्ञानावरणोपक्षयोपशमात्
मोहोदयाच्च भवति ॥

भवद्वारमाह—

भवद्वारे-सामायिको जघन्यतः एकं भवमुत्कृष्टतोऽष्टौ भवान् गृही-
यात् । एवं छेदोपस्थापनीयोऽपि । परिहारविशुद्धिको जघन्यत एकमु-
त्कृष्टतस्त्रीन् । एवं यथाख्यातं यावदिति ॥

भवद्वार इति । सामायिक उत्कृष्टपरिणामतो यदि क्षपकश्रेणिमारोहेत्तदा तस्मिन्नेव ५
भवे सिद्धतीत्याह जघन्यत इति । यदि तु श्रेणिमनारूढो जघन्येन सामायिकचारित्रं
स्पृशेत्तदाऽऽष्टौ भवग्रहणानि तस्य स्युरित्याशयेनाहोत्कृष्टत इति । जघन्यत एकमिति,
परिहारविशुद्धिकस्तत्त्वं विहाय छेदोपस्थापनीयत्वमवाप्य विशुद्धिविशेषेण क्षपकश्रेणिमा-
रोहति चेत्तदेदमिति भावः । देवलोकगमनञ्चेद्वेत्तदा मनुष्यो भूत्वा तेनैव भवेन सिद्ध-
तीत्याशयेनाहोत्कृष्टतस्त्रीमिति । एवमिति यथाख्यातस्तु तद्भावं एव सूत्राऽनुत्तरदेवत्वविशेष- 10
माप्य पुनर्मनुष्यो भूत्वा यदि सिद्धयेत्तदा भवत्रयं बोध्यम् ॥

आकर्षणद्वारमभिपद्ये—

आकर्षणद्वारे-सामायिक एकभयमाश्रित्य जघन्यत एकचारं, उत्कृष्ट-
तश्शतपृथक्त्वचारं सामायिकसंयतत्वं प्राप्नोति । छेदोपस्थापनीयो जघ-
न्यत एकचारमुत्कृष्टतो विंशतिपृथक्त्वचारं छेदोपस्थापनीयत्वं प्राप्नु- 15
यात् । परिहारविशुद्धिको जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतस्त्रिवारं प्राप्नु-
यात् । सूक्ष्मसम्परायो जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतश्चतुरो वारान् प्रति-
पद्यते, यथाख्यातस्तु जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतो द्विवारं यथाख्यातत्वं
प्राप्नुयादिति ॥

आकर्षणद्वार इति । आकर्षणमाकर्षः प्रथमतया मुक्तस्य वा सामायिकत्वादेर्महणमि- 20
त्यर्थः । स चैकं भयं नानाभवांश्चाश्रित्य विचार्यते तत्रैकमवाशयेन सामायिकस्य जघन्यत
एक आकर्ष उत्कर्षेण आकर्षणां शतपृथक्त्वं भवति परतस्तु प्रतिपानोऽन्तर्भावो वेत्याशयेनाह
सामायिक इति । पृथक्त्वं द्विप्रभृत्यानवभ्य उच्यते, शतपृथक्त्वमिति, शतद्वयादारभ्य याव-
न्नवशतमित्यर्थः । विंशतिपृथक्त्वमागमिति, पञ्चापादिविंशतय आकर्षणां भवन्तीति भावः ।
त्रिवारमिति, एकरिमन् भवे उत्कर्षेण वारत्रयमेव परिहारविशुद्धिकत्वोक्तेरिति भावः । 25
प्राप्नुयादिति परिहारविशुद्धिकत्वमित्यादिः । चतुरो वारानिति, एकभवे उपशमश्रेणिद्वयम-
भवे प्रत्येकं संक्षिप्तमानविशुद्धयमानलक्षणमूक्ष्यसम्परायद्वयभावाच्च चत्वार आकर्षास्तस्य

श्रेणिसमारोहणत इति । तत्त्व त्यजन्निति, यथाख्यातत्वं त्यजन्नित्यर्थः, श्रेणीप्रतिपातत इति उपशमश्रेणीत. प्रतिपातादित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

संज्ञाद्वारमाचष्टे—

संज्ञाद्वारे—सामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकास्संज्ञोपयुक्ता
5 नोसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, संज्ञोपयुक्ता आहारादिष्वसक्ताः, नोसंज्ञो-
पयुक्ता आहारादिष्वसक्तिरहिताः । सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातौ तु
आहारादिकर्तृत्वेऽपि नोसंज्ञोपयुक्तौ स्यातामिति ॥

संज्ञाद्वार इति । जीवस्सञ्चारयतेऽनयेति संज्ञा, वेदनीयमोहोदयाश्रिता ज्ञानदर्शना-
वरणक्षयोपशमाश्रिता च विचित्राहाराद्यभिलाषादिक्रिया, सा चोपाधिभेदाद्दशविधा, आहार-
10 भयपरिग्रहमैद्युनक्रोधमानमायालोभौषलोकभेदात् । सामायिक इति, संज्ञोपयुक्ता इति
वेदनीयमोहोदयादिनिमित्तसंज्ञावादिति भावः । नोसंज्ञोपयुक्ता भवनिमित्तोपशमप्रभावादिति
भावः । सरागत्वे निरभिष्वङ्गतायास्सर्वथाऽभाव इति नियमाभावादिति तात्पर्यम् । नोसंज्ञो-
पयुक्ता इति, ज्ञानप्रधानोपयोगवन्तः, आहाराद्युपभोगेऽपि तन्नामभिष्वक्ताः निरागत्वादिति
भावः । संज्ञोपयुक्तशब्दार्थमाह संज्ञोपयुक्ता इति, नोसंज्ञोपयुक्तशब्दार्थमाह नोसंज्ञोपयुक्ता
15 इति, स्पष्टमवशिष्टम् ॥

आहारकद्वारमाह—

आहारकद्वारे—सामायिकाश्चत्वार आहारका एव, यथाख्यातस्त्रयो-
दशगुणस्थानं यावदाहारकश्चतुर्दशगुणस्थाने केवलिसमुद्घाततृतीयचतु-
र्थपञ्चमसमयेष्वनाहारक इति ॥

20 आहारकद्वार इति । औदारिकवैक्रियाहारकपुद्गलादानमाहारस्त करोतीत्याहारकः ।
तत्तद्भवयोग्यपुद्गलादानस्यावश्यकत्वात्सामायिकादीनामाहारकत्वमेवेत्यभिप्रायेणाह सामायिका
इति, सामायिकत्वादिविशिष्टा इत्यर्थः, यथाख्यातस्सयोग्यन्तमाहारक एवेत्याह यथाख्यात
इति । अष्टसामयिके समुद्घाते तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु केवलकर्मणयोगयुतत्वेनाहार-
प्रहणासम्भवादानाहारकः, अयोगिनश्शैलेद्यवस्थाया ह्रस्वपञ्चस्वरोच्चारणप्रमाणमात्रमाना-
25 यास्त्र तथेति भावः ॥

१. तत्राहारसंज्ञा वेदनीयोदयात्, भयपरिग्रहमैद्युनक्रोधमानमायालोभसंज्ञा मोहोदयात् ओषसंज्ञा
ज्ञानावरणीयात्पक्षयोपशमात् लोक स्वच्छन्दपरिकल्पितविकल्परूप, लोकधर्मा च ज्ञानावरणीयक्षयोपशमात्
मोहोदयाच्च भवति ॥

भवद्वारमाह—

भवद्वारे-सामायिको जघन्यतः एकं भवमुत्कृष्टतोऽष्टौ भवान् गृही-
यात् । एवं छेदोपस्थापनीयोऽपि । परिहारविशुद्धिको जघन्यत एकमु-
त्कृष्टतस्त्रीन् । एवं यथाख्यातं यावदिति ॥

भवद्वार इति । सामायिक उत्कृष्टपरिणामतो यदि क्षपकश्रेणिमारोहेत्तदा तस्मिन्नेव 5
भवे सिद्धयतीत्याह जघन्यत इति । यदि तु श्रेणिमनारूढो जघन्येन सामायिकचारित्रं
स्पृशेत्तदाऽऽष्टौ भवप्रहणानि तस्य स्युरित्याशयेनाहोत्कृष्टत इति । जघन्यत एकमिति,
परिहारविशुद्धिकस्तस्य विहाय छेदोपस्थापनीयत्वमप्य विशुद्धिविशेषेण क्षपकश्रेणिमा-
रोहति चेत्तदेदमिति भावः । देवलोकगमनश्चेद्भवेत्तदा मनुष्यो भूत्वा तेनैव भवेन सिद्धय-
तीत्याशयेनाहोत्कृष्टतस्त्रीनिति । एवमिति यथाख्यातस्तु तद्भाष एव मृत्वाऽनुत्तरदेवत्वविशेष- 10
माप्य पुनर्मनुष्यो भूत्वा यदि सिद्धयेत्तदा भवत्रयं बोध्यम् ॥

आकर्षद्वारमभिधत्ते—

आकर्षद्वारे-सामायिक एव भवमाश्रित्य जघन्यत एकवारं, उत्कृष्ट-
तद्भाषतृथ्यत्वधारं सामायिकसंयतत्वं प्राप्नोति । छेदोपस्थापनीयो जघ-
न्यत एकवारमुत्कृष्टतो विंशतिपृथक्त्वधारं छेदोपस्थापनीयत्वं प्राप्नु- 15
यात् । परिहारविशुद्धिको जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतस्त्रिवारं प्राप्नु-
यात् । सूक्ष्मसम्परायो जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतश्चतुरो वारान् प्रति-
पश्यते, यथाख्यातस्तु जघन्यत एकवारमुत्कृष्टतो द्विवारं यथाख्यातत्वं
प्राप्नुयादिति ॥

आकर्षद्वार इति । आकर्षणमाकर्षः प्रथमतया मुक्तस्य वा सामायिकस्यादेर्महणमि- 20
त्यर्थः । ॥ चैक भयं नानाभवांश्चाश्रित्य विचार्यते तत्रैव भवाश्रयेण सामायिकस्य जघन्यत
एक आकर्ष उत्कर्षेण आकर्षाणा जतपृथक्त्वं भवति परतस्तु प्रतिपातोऽप्यभो वेत्याशयेनाह
सामायिक इति । पृथक्त्वं द्विप्रभृत्यानवध्य उच्यते, जतपृथक्त्वमिति, शनद्वयादारभ्य याव-
न्भवज्ञतमित्यर्थः । विंशतिपृथक्त्ववागमिति, पञ्चापादित्रिंशतय आकर्षाणा भवन्तीति भावः ।
त्रिवारमिति, एकस्मिन् भवे उत्कर्षेण वारत्रयमेव परिहारविशुद्धिकोक्तेरिति भावः । 25
प्राप्नुयादिति परिहारविशुद्धिकत्वमियादिः । चतुरो वागमिति, एकभवे उपशमभेगिद्वयम-
भवे प्रत्येकं सङ्गिश्यमानविशुद्धतमानन्त्रणमूह्यमपरायद्वयभाषाश्च चत्वार आकर्षास्तस्य

सम्भवन्तीति भावः । प्रतिपद्यत इति सूक्ष्मसम्परायत्वमित्यादिः । द्विवारमिति, उपशम-
श्रेणिद्वयसम्भवादिति भावः ॥

अथ नानाभवावच्छेदेन विचारयति—

अनेकभवाश्रयेण सामायिकस्य जघन्यतो द्विवारं उत्कृष्टतस्सहस्र-
5 पृथक्त्वमाकर्षा भवन्ति । छेदोपस्थापनीयस्य जघन्यतो द्विवारमुत्कृष्टतो
नवशतादूर्ध्वं सहस्रावध्याकर्षा भवन्ति । परिहारविशुद्धिकस्य जघन्यतो
द्विवारमुत्कृष्टतस्समाकर्षाः, सूक्ष्मसम्परायस्य जघन्यतो द्विवारमुत्कृष्टतो
नवाकर्षाः, यथाख्यातस्य जघन्यतो द्विवारमुत्कृष्टतः पञ्चाकर्षा भवन्तीति ॥

अनेकभवाश्रयेणेति । अनेकभवत्वस्य प्रथमाधारभूतभवद्वये जघन्यतः प्रतिभवमेकस्यै-
10 वाकर्षस्योक्तत्वादनेकभवापेक्षया जघन्यतो द्वावेवाकर्षा भवत इत्यभिप्रायेणाह जघन्यतो
द्विवारमिति । सहस्रपृथक्त्वमिति सहस्रद्वयादारभ्य यावन्नवसहस्रं सहस्रपृथक्त्वमुच्यते ।
सामायिकस्य हेकभवे आकर्षाणां शतपृथक्त्वकथनात् भवानामुत्कृष्टतश्चाष्टत्वाच्छतपृथ-
क्त्वेऽष्टभिर्गुणिते सहस्रपृथक्त्व भवतीति भावः । नवशतादूर्ध्वमिति । आकर्षाणां पङ्क्ति-
शतिरेकभवेऽस्य भवति, भवाश्चास्योरुर्ध्वेणाष्टौ, तथा चाकर्षास्ता अष्टाभिर्गुणिताः पष्ठपृथिक-
15 नवशतानि भवन्ति । सभवामात्राश्रयेनेदमुक्तम्, अन्यथा सामायिकस्य नवानां शताना-
मेकभवीयानामष्टभिर्गुणे शतद्वयाधिकसप्तसहस्राणि बोध्यान्वेवमन्येषामपि हेयं । उत्कर्ष-
तस्समेति । भवेकावच्छेदेनाकर्षाणां त्रित्वात् भवस्यापि त्रित्वादेकत्र तेषां त्रयं द्वितीये द्वयं
तृतीयेऽपि द्वयमित्येवं विकल्पनया सप्ताकर्षा इति भावः । नवाकर्षा इति । अस्यैकस्मिन्
भवे आकर्षेष्वनुष्कस्योक्तत्वाद्भवत्रयस्याभिधानाच्चैकत्र चत्वारो द्वितीयेऽपि चत्वारस्तृतीये
20 चैक इति कृत्वा नवाऽऽकर्षा भवन्तीति भावः । पञ्चाकर्षा इति, अस्यैकत्र भवे द्वावाकर्षा
भवत्रयश्चेत्यत एकत्र द्वौ द्वितीये द्वौ तृतीये चैक इति पञ्चाकर्षा इति भावः ॥

कालमानद्वारमाचष्टे—

कालमानद्वारे—सामायिकस्य संयमकालमानं जघन्येनैकस्समयः ।
उत्कृष्टतो देशोननववर्षन्यूनपूर्वकोटिं यावत् । एवमेव छेदोपस्थापनीयस्य ।
25 परिहारविशुद्धिकस्य जघन्येनैकस्समयः, उत्कृष्टत एकोनत्रिंशद्वर्षन्यून-
कोटिं यावत् । सूक्ष्मसम्परायस्य जघन्येनैकस्समयः । उत्कृष्टतोऽन्तर्मुह-
र्त्तम् । यथाख्यातस्य तु सामायिकस्येव स्यादिति ॥

कालमानद्वार इति । मानशब्देन पूर्वोदितकालद्वारापेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यमादर्शितम् । एकस्समय इति, सामायिकत्वप्राप्तिसमनन्तरं मरणसम्भवमभिप्रेत्येदमवसेयमेवमप्रेऽपि भाव्यम् । उत्तरुपेण देशेनेति, गर्भसमयान्तर्भावेणेदम् । तद्वद्भिर्भावेण जन्मसमयादारभ्य त्वष्टवर्षन्यूनपूर्वकोटिं यावत्स्यात् जन्मतोऽष्टवर्षान्ते चरणप्रतिपत्तेरिति भावः । सामायिका-
च्छेदोपस्थापनीयस्याविशेषादाह्वमिति । एकोनत्रिंशद्वर्षन्यूनेति । देशोननववर्षजन्मपर्यायेण 5
केनापि चारित्र्यं पूर्वकोट्यायुषा गृहीतं तस्य च विंशतिवर्षप्रग्रज्यापर्यायस्य दृष्टिवादोऽनुज्ञात-
स्ततश्चासौ परिहारविशुद्धिकं प्राप्तस्तथाष्टादशमासमानमप्यविच्छिन्नतत्परिणमेन तेनाजन्म
पालितमित्येवमेकोनत्रिंशद्वर्षाणां पूर्वकोटिं यावत्स्यादिति भावः । अन्तर्मुहूर्तमिति,
तत्स्थानस्य तावत्प्रमाणत्वादिति भावः । क्षीणमोहापेक्षयोत्कर्षेण देशोननववर्षन्यूनपूर्वकोटि-
र्बोधा । सर्वमिदमेकजीवापेक्षयाऽवसेयम् ॥ 10

नानाजीवापेक्षया त्वाह—

अनेकजीवापेक्षया तु सामायिकास्सर्वदा भवेयुः । छेदोपस्थापनीया
जघन्यनस्सार्धद्विशतवर्षपर्यन्तमुत्कृष्टतः पञ्चाशद्वर्षकोटिसागरोपमं या-
वत्स्युः । परिहारविशुद्धिका जघन्येन किञ्चिद्नद्विशतवर्षकालमुत्कृष्टतः
किञ्चिद्नद्विपूर्वकोटिकालपर्यन्तं स्युः ॥ 15

अनेकजीवापेक्षयेति । सर्वदा भवेयुरिति । प्रत्येकं तेषां बहुकालस्थितिपत्वात् महा-
विदेहापेक्षयेतदिति श्रेयम् । सार्धद्विशतवर्षपर्यन्तमिति । उत्तमर्षिण्यामादितीर्थकरशासनस्य
सार्धद्विशतवर्षमानत्वेन तत्र छेदोपस्थापनीयसंयतस्य भावादिनि भावः । पञ्चाशद्वर्षेति ।
अवसर्षिण्यामादितीर्थकरशासनस्य पञ्चाशद्वर्षकोटिसागरोपममानत्वेन तत्र छेदोपस्थापनीय-
संयतसद्भावादिति भावः । जघन्येन किञ्चिद्नेति । उत्तमर्षिण्या प्रथमजिनममीपे केनचिद्वर्ष- 20
शतायुष्णेण परिहारविशुद्धिकस्ययमः परिगृहीतस्तज्जीविनान्ते तस्यान्तिकेऽपरेण वर्षशतायु-
ष्णेण स एव समयो गृहीतस्ततश्च न परिहारविशुद्धिकस्य प्रतिपत्तिरस्ति, तीर्थकरस्य तीर्थ-
कराद्वृत्तीतपरिहारविशुद्धिकसंयतस्य वाऽन्निक एव तद्वर्षात् शक्यतरान् । ततश्च वर्षद्विशतद्वयं
जानं, तत्राप्येकोनत्रिंशद्वर्षेषु व्यतीतेष्वेवैतन्नाश्रितप्रतिपत्त्या मेलनोऽष्टवर्षाशद्वर्षाणि जानानि,
अतस्तन्यूनद्विशतवर्षकालं भवतीति भावः । किञ्चिद्नेति । अवसर्षिण्यामादिमजिनस्यान्तिके 25
पूर्वकोट्यायुष्कः कश्चित्परिहारविशुद्धिकस्य प्रथममस्यान्तिके च तज्जीविनान्ते तादृश एवान्य-
स्तत्प्रतिपत्तः पुनस्तदभावेन पूर्वकोटिद्वयं जानं, तत्र एकोनत्रिंशद्वर्षस्य न्यूनताकरणे तथा

भावादिति भावः । सूक्ष्मसम्परायाणां जघन्येनैकस्समय उत्कर्षेणाऽन्तर्मुहूर्तसमयो यथाख्या-
तानान्तु सामायिकवदेवाऽतस्तेषामेकजीवापेक्षयाऽत्र विशेषाभावान्मूले कण्ठतो नोक्ताः ॥

अन्तरद्वारमाह—

अन्तरद्वारे—एकस्य संयमग्रहणानन्तरमन्यस्य संयमग्रहणे जघ-

न्यत एकस्समय उत्कृष्टतस्संख्यातवर्षाण्यन्तरकालः । एवं यथाख्यातप-
र्यन्तं बोध्यः ॥

अन्तरद्वार इति । स्पष्टोऽयं पाठः । एकजीवमाश्रित्य तु विशेषोऽयं सामायिकस्य
सामायिकत्वं त्यक्त्वा पुनर्ग्रहणे जघन्यमन्तरमन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टतस्त्वनन्तकालमेव सर्वेषामपि
ज्ञेयम् । इदमुत्कृष्टमन्तर तीर्थकरणगणधरादिमहापुरुषाणां घोराशातनया प्रवचनोद्वाहकानां
भवतीति भाव्यम् ।

पृथक्त्वापेक्षया त्वाह—

सामायिकैश्चान्यः कालो नास्त्येव । छेदोपस्थापनीयैश्चान्यः कालो

जघन्येन त्रिपष्टिसहस्रवर्षाण्युत्कृष्टतोऽष्टादशकोटाकोटिसागरोपमः ।

परिहारविशुद्धिरहितः कालो जघन्येन चतुरशीतिसहस्रवर्षाण्युत्कृष्टतोऽ

ष्टादशकोटाकोटिसागरोपमः । सूक्ष्मसम्परापरहितः कालो जघन्येनैक-
स्समयः । उत्कृष्टतत्पणमासाः । यथाख्यातरहितः कालो नास्त्येवेति ॥

सामायिकैरिति । त्रिपष्टिसहस्रवर्षाणीति । अवसर्पिण्या दुष्पमा यावच्छेदोपस्थाप-

नीयस्यम प्रवर्त्तते, ततस्तस्या एवैकविंशतिसहस्रवर्षमानायामेकान्तदुष्पमायामुत्सर्पिण्या

ञ्चैकान्तदुष्पमाया दुष्पमायाञ्च तत्प्रमाणायामेव तदभावस्यादेवञ्चैकविंशतित्रयेण त्रिपष्टिब-

र्षसहस्राण्यन्तरमुक्तमिति भावः । अष्टादशकोटाकोटिसागरोपम इति । उत्सर्पिण्या चतुर्विं-

शतितमजिनतीर्थे छेदोपस्थापनीयस्य प्रवृत्तेस्ततोऽतीते च क्रमतो द्वित्रिचतुस्सागरोपमकोटी-

कोटिप्रमाणे सुपमदुष्पमादिसमात्रयेऽवसर्पिण्याञ्चैकान्तसुपमादित्रये क्रमेण चतुस्त्रिद्विसागरो-

पमकोटीकोटिप्रमाणेऽतीतप्राये प्रथमजिनतीर्थे छेदोपस्थापनीयस्य प्रवर्त्तते इत्येव छेदोपस्था-

पनीयस्यान्तरं भवति । चतुरशीतिवर्षसहस्राणीति । दुष्पमैकान्तदुष्पमयोरवसर्पिण्या

एकान्तदुष्पमादुष्पमयोरुत्सर्पिण्याश्च प्रत्येकमेकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणत्वेन चतुर्भिर्गुणिते च
तावत्प्रमाणकालान्तरं भवति, तत्र च परिहारविशुद्धिकस्याभावादिति भावः । अष्टादशकोटा-

कोटिसागरोपम इति । छेदोपस्थापनीयस्योत्कृष्टवदयं बोध्यः, षण्मासा इति मुक्तिविरह-
कालस्य तावन्मात्रत्वादिति भावः ॥

समुद्धातद्वारं वक्ति—

समुद्धातद्वारे—सामायिकछेदोपस्थापनीययोर्वेदनाकपायमरणवैक्रिय-
तैजसाऽऽहारकाप्पद् समुद्धाता भवन्ति । परिहारविशुद्धिकस्य वेदना- 5
कपायमरणात्मकाख्यः । सूक्ष्मसम्परायस्य न कोऽपि । यथाख्यातस्य
केवलिसमुद्धात एव भवेदिति ॥

समुद्धातद्वार इति । वेदनाद्यनुभवज्ञानेन सहैकत्वमापन्नो जीवः बहून् वेदनीयादि-
कर्मप्रदेशान् कालान्तरानुभवयोग्यानुदीरणाकरणेनाकृष्योदये प्रक्षिप्यानुभूय च तेषां स्वप्रदेश-
सम्प्लष्टानां निर्जरणं समुद्धातः । स च सप्तविधो वेदनाकपायमरणवैक्रियतैजसाहारककेवलि 10
भेदात् । ते च यथाक्रमं अमातवेदनीयकपायाख्यचारित्रमोहनीयान्तर्मुहूर्त्तावशेषाद्युःकर्म-
वैक्रियतैजसाहारकशरीरनामसदसद्वेद्यशुभाशुभनामोर्ध्वैर्नैर्निर्गोत्रकर्माश्रयाः । आद्याप्पद् समु-
द्धाताः प्रत्येकमान्तर्मोहूर्त्तिकाः, अन्यस्त्वष्टसामयिकः, तत्रान्तिमं विहायाऽन्ये पट् सामायिक-
छेदोपस्थापनीययोस्सम्भवन्ति तन्निमित्तसम्भवादित्याशयेनाह सामायिकेति । स्पष्टमन्यत् ॥

क्षेत्रद्वारमाह—

15

क्षेत्रद्वारे—सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्प-
राया लोकस्याऽऽख्यातभागे स्युः । यथाख्यातस्त्वसंख्यातभागे, असंख्या-
तभागेषु केवलिसमुद्धातापेक्षया सर्वलोकव्याप्तश्च स्यादिति ॥

क्षेत्रद्वार इति । क्षेत्रमवगाहनाक्षेत्रं तदाश्रयतो विचारे प्रवृत्ते सामायिकादिचतुर्णां

१. तत्र वेदनापीडितो जीवः स्वप्रदेशानन्तानन्तकर्मसङ्घवेष्टितान् शरीराद्वहिरपि विक्षिपति तैश्च प्रदेश-
ैर्वेदनजठरादिरन्त्राणि कर्मेस्त्वन्धाद्यपान्तरालानि चापूर्वाऽऽयामनो विस्तारतश्च शरीरमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्त-
र्मुहूर्त्तं यावदवतिष्ठते, तस्मिन्धान्तर्मुहूर्त्तं प्रभूतायानवेदनीयकर्मपुद्गलपरिघाटं करोति । एवमेव कपायसमु-
द्धातोऽपि भाव्य । मरणसमुद्धातगन् आद्युःकर्मपुद्गलान् परिघाटयति, वैक्रियवदभिव्याधं न हूतं हाप्रदेशान्
शरीराद् बहिरर्न्धास्य शरीरनिष्क्रम्य गृह्यमानमायामनं मरुवेद्योननप्रमाणं दृष्टं निवृत्तनि तनां यथा-
स्थानान् वैक्रियशरीरनामकर्मपुद्गलान् प्राग्वत् घाटयति । एव तैजसाहारकसमुद्धातो भाव्यो । वेतलिममु-
द्धातगन् केवली तु गदसद्वेद्यादिकर्मपुद्गलपरिघाटनं करोतीति ॥

लोकास्यासख्येयभागमात्रावगाहत्वादाहासख्यातभागे स्युरिति । तथाचासंख्येयभागेऽसख्ये-
 येषु भागेषु भवेयुर्न सख्येयभागे नवा सख्येयेषु भागेषु नवा च सर्वलोक इति भावः ।
 असख्यातभाग इति, तस्य दण्डकपाटकरणकाले लोकासख्येयभागवृत्तित्वं, तदवगाहस्य
 तावन्मात्रत्वादिति भावः । असख्यातभागेष्विति, अधिकरणकाले बहोर्लोकस्य व्याप्तत्वेन
 5 स्तोकस्य चाव्याप्ततयोक्तत्वालोकास्यासख्येयेषु भागेषु वर्त्तत इति भावः । लोकाऽऽपूर्णे च
 सर्वलोके वर्त्तत इत्याह केवलीति ॥

स्पर्शनाद्वारमाचष्टे—

स्पर्शनाद्वारे—सामायिकादयो यावत्सु भागेषु लोकस्य स्युस्ते तावतो
 भागान् स्पृशेयुः । समीपतरवर्त्तिपार्श्वभागस्पर्शनेन च किञ्चिदधिका-
 25 नपीति ॥

स्पर्शनाद्वार इति । येषा यथावगाहना उक्तास्तथा तेषा स्पर्शना अपीत्याह सामा-
 यिकादय इति । तत्रापि किञ्चिद्विशेषमाह समीपतरेति । क्षेत्रमवगाहनाविषय स्पर्शना एव
 गाढक्षेत्रस्य तत्पार्श्वतरवर्त्तिनक्षेत्रेतयोर्विशेषः ॥

भावद्वारमभिधत्ते—

20 भावद्वारे—सामायिकाश्चत्वारः क्षायोपशमिकभावे स्युः । यथाख्या-
 तस्तवौपशमिके क्षायिके च स्यादिति ॥

भावद्वार इति । यद्यपि परिहारविशुद्धिकेतरेषा केषाञ्चित् क्षपकश्रेणिसम्भवस्तथापि
 सञ्ज्वलनलोभस्य दशम यावद्भावाच्च क्षायिको भाव इत्यत आह सामायिका इति । यथा-
 ख्यातस्त्विति, एकादशगुणस्थानापेक्षयौपशमिकत्व तद्द्वर्ध्वगुणस्थानापेक्षया तु क्षायिक-
 10 त्वमिति भावः ॥

परिमाणद्वारमाह—

परिमाणद्वारे—सामायिकाः प्रतिपद्यमानापेक्षयैकस्मिन् काले कदा-
 चिद्भवेयुः कदाचिच्च न । यदा भवेयुस्तदा जघन्येनैको द्वौ त्रयो वा, उत्कृ-
 ष्टतो द्विसहस्राद्यावन्नवसहस्रम् । पूर्वप्रतिपन्नापेक्षया जघन्यत उत्कृष्ट-
 15 तश्च द्विसहस्रकोटीतो यावन्नवसहस्रकोटि भवेयुः । छेदोपस्थापनीयास्तु
 प्रतिपद्यमानापेक्षया कदापि स्युः कदापि न । यदा स्युस्तदा जघन्येनैको

द्वौ त्रयो चोत्कृष्टतो द्विशताद्यावन्नवशतम् । प्रतिपन्नापेक्षया तु कचिन्न
स्युः कचिच्च जघन्येनोत्कृष्टतश्च द्विशताद्यावन्नवशतकोटि स्युः ॥

परिमाणद्वार इति । यावन्नवसहस्रकोटीति, कोटीसहस्रपृथक्त्वमित्यर्थः । यद्यपि
सर्वसंयतानामेतावन्मात्रमानत्वेनास्यैव तावन्मानत्वे इतरसंयतमानमादाय संयतानामाधिक्य-
शङ्का स्यात् तथापि कोटीसहस्रपृथक्त्वस्य द्वित्र्यादिकोटीसहस्ररूपं कल्पयित्वा इतरेषां संख्या 5
याः प्रवेशेनोक्तमानातिरेकसम्भवो व्युदसनीयः । द्विशतादिति, द्विशतकोटीतो यावन्नवशत-
कोटीत्यर्थः, कोटीशतपृथक्त्वमिति यावत् । इदञ्च छेदोपस्थापनीयसंयतपरिमाणमादिमतीर्थ-
फरतीर्थान्याश्रित्य सम्भवति, जघन्यन्तु सम्यङ् नावगम्यते, यतो दुष्प्रमान्ते भरतादिषु
दशसु क्षेत्रेषु प्रत्येकं तद्व्यस्य भावाद्विशतिरेव तेषां श्रूयते । केचित्पुनराहुः, इदमप्यादि-
तीर्थकाराणां यस्तीर्थकालस्तदपेक्षयैव समवसेयम्, कोटीशतपृथक्त्वञ्च जघन्यमल्पतरं उत्कृ- 10
ष्टञ्च बहुतरमिति ॥

परिहारविशुद्धादीनां परिमाणं विचारयति—

परिहारविशुद्धिका अप्येवमेव, किन्तु प्रतिपन्नापेक्षया जघन्येनैको द्वौ
त्रयः, उत्कर्षेण च द्विसहस्राद्यावन्नवसहस्रम् । सूक्ष्मसम्परायाश्च कचिन्न
स्युः कचिच्च जघन्येनैको द्वौ त्रयः, उत्कृष्टतः क्षपकभ्रेण्यामष्टोत्तरशतमु- 15
पशमभ्रेण्यां चतुःपञ्चाशत्स्युः । प्रतिपन्नापेक्षया कचिन्न स्युः कचिज्जघन्ये-
नैको द्वौ त्रयः, उत्कृष्टतो द्विशतान्नवशतं यावत्स्युः, यथाख्यातास्तु
सूक्ष्मसम्परायवत् । प्रतिपन्नापेक्षया तु जघन्येनोत्कृष्टतश्च द्विकोटीतो
यावन्नवकोटि भवेयुरिति ॥

परिहारविशुद्धिका इति । एवमेवेति, प्रतिपद्यमानकं प्रतीत्य स्यात्सन्ति स्यान्न सन्ति, 20
यदि सन्ति तदा छेदोपस्थापनीयवज्जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा, उत्कृष्टतश्चतुःपृथक्त्वम् । प्रति-
पन्नापेक्षया तेषां वैशिष्ट्यमस्तीत्याह—किन्त्विति । सूक्ष्मसम्परायवदिति क्वचित्पुः क्वचिन्न
स्युः, यदि स्युस्तदा क्षपकभ्रेण्यपेक्षयाऽष्टोत्तरशतं, उपशमभ्रेण्यपेक्षया तु चतुःपञ्चाशत्स्युरिति
भावः । प्रतिपन्नापेक्षया त्वाह प्रतिपन्नेति । कोटीपृथक्त्वमिति यावत् ॥

अथाऽल्पपहुत्वद्वारमाह—

25

अल्पपहुत्वद्वारे—पञ्चसु संयतेषु सर्वेभ्योऽल्पास्तूक्ष्मसम्परायाः, तेभ्यः
परिहारविशुद्धिकाः संख्यातगुणाः, तेभ्यो यथाख्यातास्तसंख्यातगुणाः,

तेभ्योऽपि छेदोपस्थापनीयास्संख्यातगुणाः, तेभ्योऽपि च सामायिकास्सं-
ख्यातगुणा बोध्या इति । इति पट्टत्रिंशद् द्वाराणि । इति संवरतत्त्वम् ॥

- अल्पबहुत्वद्वार इति । सर्वेभ्योऽल्पा इति, तत्कालस्याऽल्पत्वात् शतपृथक्त्वप्रमाण-
त्वाच्चेति भावः । परिहारविशुद्धिका इति, तत्कालस्य सूक्ष्मसम्परायापेक्षया बहुत्वात् सहस्र
5 पृथक्त्वमानत्वाच्चेति भावः । यथाख्याता इति । कोटीपृथक्त्वमानत्वादिति भावः । छेदोपस्था-
पनीया इति कोटीशतपृथक्त्वमानत्वादिति भावः । सामायिका इति, कोटीसहस्रपृथक्त्व-
मानत्वादिति भावः । इतीति सर्वत्रेतिशब्दस्तत्तद्द्वारसमाप्तिद्योतक इति बोध्यम् । इत्थं सामा-
न्येन द्वाराणि वर्णितानीत्याहेतीति । एवमेव चास्त्रबदोपानबलेपसाधनः परिस्पन्दवतोऽपि
चरणकुशलस्य प्रायः कर्मागमद्वारसंवरणरूपस्संवरो दिङ्मात्रेणोपपादित इत्याह इतीति ॥
- 10 इति तपोगच्छनभोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधरध्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनसशयस्तात्मभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरीणां विनि-
मित्तस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्योगज्ञायां न्यायप्रकाशध्याख्यायां
संवरनिरूपणं नाम सप्तम. किरणः ॥

अथाष्टमः किरणः

- 15 अवसरसङ्गत्या संवरे सति निर्जरायाः फलवत्त्वेन प्रयोज्यतासङ्गत्या वा सवरनिरूप-
णानन्तरमभिधीयमानां निर्जरां लक्षयति—

क्रमेण बद्धकर्मपुद्गलानां तपोविपाकान्यतरेण विध्वंसो निर्जरा ॥

- क्रमेणेति । तपो बाह्याऽभ्यन्तरतया द्विविधं, तेन हि नूतनकर्मणां प्रवेशाभावः पूर्वस-
ञ्चितकर्मणां च परिक्षयो भवति, तत्राऽऽद्यस्संवररूपो द्वितीयश्च निर्जरारूपः, तस्मात्तप उभय-
20 तयाऽपि हेतुः । विपाको गतिनामादिकर्मणां नामानुगुणमुदयोऽनुभवः, ताभ्याश्च जीवेन
बद्धानां कर्मपुद्गलानां ज्ञानावरणादिरूपाणां विध्वंसः कर्मपरिणतेर्विगमो जायते, सर्वे निर्जरे-
त्यर्थः । अवस्थानहेत्वभावेन ह्यनुभूताः कर्मपुद्गला न पुनरावरणादिरूपेणाऽवतिष्ठन्ते, तथा
च तपोविपाकान्यतरजन्मबद्धकर्मविध्वंसत्वं लक्षणम् । जन्यान्तन्तु तत्र कारणत्वप्रतिपाद-
नपरमेव । तदपि कारणमसाधारण विज्ञेयम् ॥

१. निवादाध्यासित. पुरुषो निर्जर्णघातिचतुष्क. केवलज्ञानवत्त्वात् उभययादिसिद्धतादृक्पुरुषवत् इत्य-
न्वयव्यतिरेकिण, अन्वयासिद्धौ वा यो न जीर्णघातिचतुष्को नामौ केवलज्ञानवान् यथाऽस्मदादिरिति
केवलव्यतिरेकिणो वाऽनुमानात् निर्जराऽस्मदादिभिरवसीयते, आत्मगमाच्च । सर्वज्ञेन तु स्वानुभवप्रत्यक्षेणेति ॥
२. महाव्रतादिषु हेत्वन्तरेषु सत्त्वपि तपस एव प्रधानतया निर्जराज्ञत्वादिति भावः ॥

विपाकजाविपाकजभेदेन तस्या द्वैविध्यमादर्शयति—

विध्वंसोऽयं विपाकोदयेन प्रदेशोदयेन च द्विधा भवति । विपाकोद-
यश्च मिथ्यात्वादिहेतुककर्मपुद्गलानां जघन्योत्कृष्टस्थितितीव्रमन्दानुभा-
वानां स्वभावेन करणविशेषेण वोदयावलिकाप्रविष्टानां रसोदयपूर्वकानु-
भवनम् । अनुदयप्राप्तकर्मप्रकृतिदलिकमुदयप्राप्तसमानकालीनसजातीय- 5
प्रकृतौ संक्रमण्यानुभवनं प्रदेशानुभवः ॥

विध्वंसोऽयमिति । विपाकोदयेनेति, विपचनं उदयावलिकाप्रवेशो विपाकः, अप्रश-
स्तपरिणामानां कर्मणां तीव्रतया शुभपरिणामानाञ्च मन्दतया व्यत्ययेन वा नानाप्रकारः
पाको वा विपाकः, स एषोदयस्तेनेत्यर्थः । प्रदेशोदयेन चेति, सक्रमणेनेत्यर्थः । मिथ्या-
त्वादीति, मिथ्यादर्शनाविरतिकपाययोगैर्बद्धानां ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीययुष्कनाम- 10
गोश्रान्तरायात्मकानां कर्मपुद्गलानामित्यर्थः । जघन्येति, जघन्यस्थितिकानामुत्कृष्टस्थितिकानां
मन्दानुभावानां तीव्रानुभावानामित्यर्थः । अभ्यवसायादिवैचित्र्यत इयं विचित्रताऽवसेया ।
स्वभावेनेत्यादिनोदयावलिकाप्रवेशो हि शुद्धप्रायोगिकभेदेन द्विविधः, अबाधाकालक्षयेणोद-
यावलिकाप्रवेशश्शुद्धः, उदीरणाकरणेनोदयावलिकाप्रवेशः प्रायोगिक उच्यत इति सूचितम् ।
स्वभावेन, अबाधाकालक्षयेण करणविशेषेणोदीरणाकरणेन । रसोदयपूर्वकमनुभवनमिति, 15
रससहितस्यानुसमयमिच्छयाऽनिच्छया वाऽनुभूतिरिति भावः । प्रदेशोदयस्यरूपमाहानु-
दयेति । यत्कर्माप्राप्तविपाककालमौपक्रमिकक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं यलानुदयप्राप्तायां
स्वसमानकालीनायां स्वसजातीयायाञ्च प्रकृतौ सक्रमण्य वीर्यविशेषत आग्रपनसादि-
पाकवद्वेद्यते स प्रदेशोदय इत्यर्थः, नत्रापि रसोऽस्त्येवेति सूचयितुं प्रदेशोदय इत्यनुक्त्वा
प्रदेशानुभव इत्युक्त, अनुभावो रसो ज्ञेय इत्युक्त्याऽनुभवशब्देन रसप्रतीतेः । स्वासमान- 20
कालीनायां प्रकृतौ सक्रमो न सम्भवतीति सूचयितुं समानकालीनेति पदम्, भिन्नजातीया-
याञ्च प्रकृतौ तत्र भवतीति सूचयितुं सजातीयेत्युक्त, साजात्यञ्च मूलप्रकृतिविभाजकता-
यच्छेदकधर्मेण । तेन कर्मत्वेन सजातीयत्वेऽपि ज्ञानावरणादौ दर्शनावरणादेर्न सङ्गम
इति भावः ॥

उभयविधापि निर्जरा पुनरियं द्विविधेत्याह—

सेयं सकामाकामभेदाभ्यां द्विधा । सम्यग्दृष्टिदेशविरतसर्वविरतानां
साभिलाषं कर्मक्षयाय कृतप्रयत्नानां यः कर्मणां विध्वंसः सा सकामा ।

मिथ्यादृष्टीनामैहिकसुखाय कृतप्रयत्नानां तपस्यादिना कर्मणां विध्वं-
सोऽकामा ॥

- सेयमिति । सा तपोविपाकान्यतरजन्या, इय निर्जरा, कामनासहितत्वात्सकामा,
तद्विशेषरहितत्वाच्चाकामेति द्विविधेति भावः । तत्र कामोऽभिलाषः, तपःपरीपहजयादिना
5 कर्म क्षपयामीत्येव रूपो बुद्धिविशेषः, तेन सहिता सकामा, साक्षात्परम्परया वा
तपःपरीपहादिजन्यो विपाको मोक्षसाधनमिति भावः, तत्र देवेषु तावदिन्द्रसामानिका-
दिस्थानान्यवान्तोक्ति, मनुष्येषु च चक्रवर्त्तिबलदेवमहामण्डलिकादिपदानि लब्ध्वा ततः
सुखपरम्परया मोक्षमवाप्स्यति, तपःपरीपहकृतो निखिलकर्मक्षयस्वरूपो विपाकस्तु
साक्षान्मोक्षायैव भवतीति । नास्ति कामो बुद्धिविशेषो जनकतया यस्यामित्यकामा,
10 नरकतिर्यङ्मानुपदेवेषु ज्ञानावरणादिकर्मणः फलभूताद्विपच्यमानादाच्छादनादिरूपाद्या कर्म-
निर्जरा साऽकामा, न हि नारकादिभिस्तपः परीपहो वाऽभिलषितस्तदर्थम् । तत्र सकामा-
माचष्टे सम्यग्दृष्टीति । सम्यग्दर्शनमात्रभाक्, शक्यनुगुण द्वादशविधधर्मस्यैकदेशोपा-
नुष्ठाता सम्यग्दर्शनभाक्च देशविरतः । ससम्यक्त्वः साधुधर्मानुष्ठायी यावज्जीव सर्वेभ्यः
प्राणातिपातादिभ्यो विरतस्सर्वविरतः, तेषामित्यर्थः । साभिलाष बुद्धिविशेषपूर्वकमि-
15 त्यर्थः । कर्मक्षयाय कृतप्रयत्नानामिति, आनुपङ्गिकदेवत्वादौ निःस्पृहताया मुख्याय कर्म-
क्षयाय प्रवर्त्तमानानामिति भावः । सम्यग्दृष्ट्यादीना निर्जरा न समा, अपि तु यथोत्तरम-
सख्येयगुणा इति भाव्यम् ॥ अकामामाख्याति, मिथ्यादृष्टीनामिति, सम्यग्दृष्टिविरहिता-
नामित्यर्थः, ऐहिकसुखाय कृतप्रयत्नानामिति, ये केचन मिथ्यादृष्टिविशेषास्वर्गार्थं धर्मं तप-
स्याम इत्यभिसन्धिमन्तोऽपि प्रवर्त्तन्ते तेषामपीति भावः । तादृशाभिसन्धेरज्ञानरूपत्वादका-
20 मत्वमेव, तपस्यादिनेति, तपस्त्वादिरूपेण तेषामभिमतेनेत्यर्थः ॥

निर्जरेयं कर्मपुद्गलद्रव्यध्वसरूपत्वाद्व्यनिर्जरेत्युच्यते, तन्निमित्तात्माध्यवसायो भाव-
निर्जरेत्युच्यत इत्याह—

आत्मप्रदेशेभ्यः कर्मणां निर्जरणं द्रव्यनिर्जरा, निर्जरानिमित्तशुभा-
ध्यवसायो भावनिर्जरा ॥

- 25 आत्मप्रदेशेभ्य इति । विज्ञेयावधौ पञ्चमी, निर्जरणं पृथक्करणम्, न तु विध्वंसः,
पञ्चम्यनुपपत्तेः । आत्मप्रदेशेषु कर्मसम्बन्धाभाव इति भावः ॥

१. निर्जरात्वेनैकविधाणि साऽष्टविधकर्मपिक्षयाऽष्टविधाऽपि । द्वादशविधतपोजनितत्वेन च द्वादश
विधाऽपि, अकामधुरिषास्त्रीतातपदशमशकसहनप्रह्वार्च्यधारणायनेकविधकारणजनितत्वेनानेकविधाणि, इत्यती

ननु तपसा निर्जरा भवतीत्युक्तं तत्र किन्तप इत्यत्राह—

शरीरवृत्तिरसादिधातुकर्मान्यतरसन्तपनं तपः ॥

शरीरवृत्तिरिति । तप्यन्तेऽनेन बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नानशनप्रायश्चित्तादिना यानि शरीरनिष्ठानि रसाद्युत्पत्तिरसादिदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि मिथ्यादर्शनाद्यर्जितकर्माणि चेति तपोऽनशनोदिते, तथा च शरीरनिष्ठरसादिकर्मान्यतरसन्तापप्रयोजकप्रवृत्तित्वं लक्षणम् । शरीरवृत्तिरसादीनि कर्माणि च सन्तप्यन्ते नीरसीक्रियन्तेऽनेनेति व्युत्पत्तेः, विपाकस्य नीरसीकरणप्रयोजकत्वेऽपि प्रवृत्तिरूपत्वाभावात्तातिप्रसक्तिः, साक्षात्कर्मसन्तापकस्य धातुक्षयपूर्वकं संगत्यागशरीरलाघवेन्द्रियविजयसयमरक्षणादिद्वारा कर्मसन्तापकस्य च संप्रहायान्यतरेत्युक्तम् । न चालङ्घ्यवृत्तीनां कर्मणां तपसा क्षयाभ्युपगमे तेषां निष्फलत्वं स्यात्, अनुपभुक्तानां क्षयानुपपत्तिश्च, उपपत्तौ वोपभुज्यमानानामपि क्षयापातादिति वाच्यम्, कारणस्य नियमेन कार्यजनकत्वानभ्युपगमात्, अन्यथा कुशूलस्यादपि बीजादङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । मण्यादिसमवहितवह्निना दाहापाताच्च किन्तु सहकारियैक्यशक्तिप्रतिषन्धादिना कारणस्य कार्याजनकत्वेन कर्मणामपि द्रव्यक्षेत्रादिसहकारिविरहान् प्रबलकर्मन्तरेण शक्तिप्रतिषन्धाद्वा घृष्ट्यलाभः । तादृशानाञ्च कर्मणां तपसा क्षय इति न कोऽपि दोषः । भोगेन कर्मणः क्षय इति क्लृप्तार्गः, स च तपसस्तत्त्वज्ञानाद्वा कचित् कथञ्चित् क्षयाभ्युपगमेनापोद्यत इति नासम्भ-
वो लक्षणस्येति दिक् ॥

तत्र तपसो बाह्याभ्यन्तररूपेण द्वैविध्यस्य प्रदर्शितत्वादधुना बाह्यं तद्विभजते—

तत्र बाह्यतपांसि अनशनो नोदरिकावृत्तिसंक्षेपरस्त्यागकापक्लेशसंलीनतारूपेण पञ्चिधानि ॥

तत्रेति । अनशनादिरूपे तपसि बाह्यत्वं अन्नादिबाह्यद्रव्यनिमित्तकत्वात् परप्रत्यक्ष-
विषयत्वात् प्रायो बाह्यशरीरतापकत्वात् तीर्थिकगृहस्थानुष्ठेयत्वाच्चेति विशेषम् ॥

सम्प्रत्यनशनं लक्षयति—

इत्वरं यावज्जीवं चाऽऽहारपरित्यागोऽनशनम् ॥

ब्रह्मदेर्मात्रेण कर्मणामेव द्विविधाऽपि वा । ननु निर्जराभोगसो च प्रतिविशेषः २ उक्तो देशतः कर्मणो निर्जरा, सर्वगत्य मोक्ष इति ॥ २. तथा महात्रयधर्मस्य नवीनत्रयागमनमात्रे निवृत्ते विदमाने ब्रह्मे भरण-
शरीरानि निष्कामिते शरीररूपादिना ब्रह्मेण शोष्य भवेत् तथा प्रविष्टादिहारकर्मणो निरोधं गेयस्य वि-
द्वाद्यधिपेन तरगा भवद्योगिनिर्जनं कर्म निर्वर्तनं इति मतम् ॥

- इत्वरमिति । इत्वर परिमितकाल यथा नमस्कारसहितादि षण्मासपर्यन्तं महावीर-
स्वामितीर्थे, सवत्सरपर्यन्तं श्रीनाभेयतीर्थे, यावदष्टौ मासान् द्वाविंशतिमध्यमतीर्थकरतीर्थेषु ।
पादपोषगमनेद्विनीभक्तप्रत्याख्यानभेदतो यावज्जीवमनशनं त्रिविधम् । अत्राद्यमपि निर्व्या-
घातसव्याघातभेदेन द्विविधम् । प्रप्रज्याशेषापदादिक्रमतो जराजर्जरितशरीरस्य चतुर्विधा-
5 हारप्रत्याख्यानपूर्वकं जन्तुशून्यस्थण्डिलमाश्रित्य निपत्यैकस्मिन्नेव पार्श्वे प्रशस्तध्यान भृत्वा
परिस्पन्दशून्यतया जीवोत्क्रमणं यावद्वर्त्तनं निर्व्याघातम् । आयुस्सद्भावेऽपि समुपजातव्या-
धिनीत्पन्नमहावेदनेन यदुपक्रान्तिः क्रियते तत्सव्याघातम् । श्रुतविहितक्रियाविशेषविशिष्ट
मरणमिद्विनी, इत्यञ्च यः प्रप्रज्यादिप्रतिपत्तिक्रमेणैवाऽऽयुषः परिहाणिमबधुध्याऽऽत्तनिजोप-
करणः स्थावरजङ्गमप्राणिविवर्जितस्थण्डिलशायी एकाकीकृतचतुर्विधप्रत्याख्यानम्छायाया
10 उष्णमुष्णाच्छाया सक्रामन् सचेष्टः सम्यग्ज्ञानपरायणः प्राणाञ्जहाति तस्य बोध्यम् ।
गच्छान्तर्धर्त्ता सन् कदाचिन्निविधस्य कदाचिच्चतुर्विधस्य पर्यन्ते च सर्वथाऽऽहार-
प्रत्याख्यानं कुर्वन् समाश्रितमृदुस्तारुष उत्सृष्टशरीरोपकरणममत्वस्वयमेवोद्वाहितन-
मस्कारो निकटवर्त्तिसाधुदत्तनमस्वारो बोद्धर्त्तनपरिवर्त्तनादिकं कुर्याणस्समाधिना यत्काल
करोति तद्भक्तप्रत्याख्यानम्, एवमेवाऽनशनं विविच्य शास्त्रोक्तं विज्ञेयम्, तथा चेत्स्वरयाव-
15 जीवान्यतरस्वरूपाहारपरित्यागोऽनशनमिति भावः ॥

ऊनोदरिकाभाचष्टे—

स्वाहारपरिमाणादल्पाहारपरिग्रहणमूनोदरिका ॥

- स्नाहारेति । यस्य पुरुषस्य यावदाहारपरिमाणं ततोऽल्पस्याऽऽहारस्य ग्रहणं, उत्कृष्टा-
वकृष्टपरिमाणौ वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेन पुंसो द्वात्रिंशत्कवलके स्त्रियोऽष्टाविंशतिकवल
20 प्रमाणे आहारेऽष्टसंख्याकेन, द्वादशसंख्याकेन षोडशकेन चतुर्विंशतिकेन, एकेनापि न्यूनेन
चा वर्त्तनमूनोदरिकेति भावः । अत्राऽनशनादौ च सम्यक्त्व विशेषणीयं तच्च यथागमात्मकं,

१. पादपोषगमनमविचार इद्विनीभक्तप्रत्याख्याने सविचारे, चष्टात्मकेन कायसम्बन्धिना वर्त्तमानत्वा
त्सविचारं तद्विपरीतमविचारं, इद्विनीभक्तप्रत्याख्याने सपरिकर्म स्थानानवदनत्ववर्त्तनादिना विभ्रामणा
दिना च वर्त्तमानत्वात् एकत्र स्वयमभ्येन वा कृतस्य अन्यत्र तु स्वयं विहितस्योद्धर्त्तनादिवष्टात्मक
परिकर्मणोऽनुज्ञानात् । अपरिकर्म पादपोषगमनं निष्पत्तिकर्मताया एव तत्राभिधानात् ॥ २. अयं भाव
25 एककवलद्वारभ्य यावदष्टौ कवला जघनमध्यमोत्कृष्टविशिष्टा अल्पाहारोदरिका नवभ्य कवलेभ्य आरभ्य
यावद्द्विंशकवलास्तादृशा अपार्धानोदरिका, त्रयोदशभ्य आरभ्य यावत् षोडशकवलास्तादृशा त्रिमागोनोद
रिका, सप्तदशभ्यो यावच्चतुर्विंशतिकवलं प्राप्तोनोदरिका पञ्चविंशतेरारभ्य यावदेकत्रिंशत्कवला किञ्चिदूनो
दरिका उच्यन्ते, एव श्लोणमपि पुरुषानुसारेण भाव्यमिति ॥

तेन नृपसमुत्तस्करादिकृताहारनिरोधादेर्व्यवच्छेदः, उपहतभावस्य हि पुंसोऽभिशनादिकं न संयमरक्षणाय न वा कर्मनिर्जरायै समर्थम् ॥

अथ वृत्तिसंक्षेपमाह—

नानाविधाभिग्रहधारणेन भिक्षावृत्तेः प्रतिरोधनं वृत्तिसंक्षेपः ॥

नानाविधेति । अभिग्रहो नियमस्स चागमविहितः, अनेकविधा येऽभिग्रहास्तेषां 5 धारणेनावलम्बनेनेत्यर्थः, नियमाश्च भिक्षाविषयाः उल्लिख्यनिश्चितान्तप्रान्तचर्यादिरूपा द्रव्य-क्षेत्रकालभावप्रविभक्ताः । यथा पटलकादिकं कडुच्छकादिनोपकरणेन दानयोग्यतया दायके-नोत्क्षिप्तं यदि लप्स्ये तदा ग्रहीष्यामीत्यादिरूपाः, तानवलम्ब्यापरभिक्षाया यत्प्रतिरोधनं स वृत्तिसंक्षेपः, दत्तीना नियमेन एका दत्तिमद्य ग्रहीष्यामि द्वे वा तिस्रो वेत्यादिरूपेणेतारासां दत्तीनां प्रतिरोधोऽपि वृत्तिसंक्षेपस्तत्र दत्तिः पात्रकादौ पटलकादीनां यदेकमुखेन प्रक्षेपः 10 सा । हस्तेन कडुच्छकेनोदङ्किकया वा यदुल्लिख्य ददाति सा भिक्षेति विशेषः ॥

रसत्यागस्वरूपं वक्ति—

रसवत्पदार्थेषु द्वित्र्यादीनां त्यागपुरस्सरं विरसरूक्षाद्याहारग्रहणं रसत्यागः ॥

रसवदिति । गुणविशेषवाचिनो रसत्यागपदघटितरसशब्दस्यात्र गुणिरसमेव, 15 रसवत्पदार्थपरित्यागस्यैवाभिमतत्वात्, शुद्धः पट इत्यादिवदतो रसत्याग इति लक्ष्यनिर्देशो द्रव्यत्यागपुरस्कारेणैव रसपरित्याग इति सूचयितुं रसवत्पदार्थेऽप्युक्तं, न सर्वेषा-मेव रसवतां परित्यागो रसत्यागोऽपि तु द्वित्र्यादीनामपीत्याशयेनाह द्वित्र्यादीनामिति, अतश्चेनेऽपि द्वित्र्यादिपदार्थपरित्यागोऽस्त्येव, तस्य सर्वपदार्थपरित्यागरूपत्वादित्याशंका-यामाह विरसरूक्षादीति । न च रूपरसगन्धस्पर्शवन्तः पुद्गला इति नियमेन सर्वेषामेव 20 पदार्थानां रसवत्त्वादिरसेति कथमिति वाच्यम्, प्रकृष्टरसशून्यताया एव विवक्षितत्वा-दिति भावः । विरस विकृतिमिरसस्पृष्ट, रूक्ष प्रष्टरसशून्यम् । चित्तविकारहेतुभूता हि पदार्था मद्यमांसमधुनवनीतात्मकाः क्षीरदधिघृततैलगुडाधगाह्याश्च विकृतिरूपाः । मद्यं हि शुद्ध-पिष्टद्राक्षासर्जुरादिसम्भवं गणनातीतजीवोत्पत्तिस्थान जीवस्यास्यातन्त्र्य विधत्ते, तेन चाश्वान्तः 25 कृत्याकृत्यविवेकघ्नो घिनष्टस्मृतिसंस्कारो गर्हितमाचरत्येव । मास प्राणिशरीरावयवरूपमनन्त-जन्तुप्रसवनिदानं प्राणन्यपरोपणमन्तरा, दुष्प्रापं, प्राणातिपातश्चातिदुःखप्रदत्वेन कृतकारितानु-

- मतिभिस्सर्वथा परिहरणीयम् । मांसश्च घृण्यतमत्वादवश्यं गाद्धर्गहेतुत्वात्त्याज्य एव ।
 अन्नादयस्तु न तादृशाः । मधु च माक्षिककौतिकभ्रामररूपं त्रिविधमपि विना प्राणातिपातेन
 न सम्भवतीति तदपि त्याज्यमेव । गोमहिष्यजाविकसम्बन्धिनवनीतमपि घृण्यत्वात्परि-
 हार्यमिति, प्रत्याख्यानमेतेषां द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया विवक्षितम् । गोमहिष्यजाविकोप्री
 5 सम्बन्धित्वेन क्षीरविकृतिरपि पञ्चधा । दधिविकृतिस्तु करभीवर्जा चतुःप्रकारा । घृत-
 विकृतिरपि दधिविकृतिवञ्चतुर्धा । तिलातसीसिद्धार्थककुसुमकाख्यानि तैलानि । इक्षुविका
 रात्मिका गुडविकृतिः रण्डशर्करावर्जा । घृताद्यवगाहनिष्पन्नाश्शष्कुलीप्रभृतयोऽवगाह्याः,
 एतासां रसविकृतीनां प्रत्याख्यानं तपः, तत्रापि मांसादिचतुर्णां सर्वथा परित्यागः कार्य
 एव, क्षीरादिविकृतिषु सर्वेषां परित्यागस्तपस्तप्रासामर्थ्ये द्वित्र्यादिपरिग्रहेऽपि न तपो
 10 व्याहन्यते, तत्तायःपिण्डप्रक्षिप्तघृतादिविन्दुषदित्येतत्सूचनाय द्वित्र्यादीनां त्यागपुरस्सरमि-
 त्युक्तमिति बोध्यम् । न चानशनोदरिकारसत्यागानां वृत्तिपरिसंख्यानावरुद्धत्वेन पृथङ्
 निर्देशोऽनुचितो भिक्षाचरणे नियमकारित्वस्य सर्वत्राविशेषादिति वाच्यम्, विशेषात्,
 भिक्षाचरणे प्रवर्त्तमानो हि साधुरेतावत्क्षेत्रविषयां कायचेशां कुर्यात्, कदाचिद्यथाशक्ति
 विषयगणनार्थं वृत्तिपरिसंख्यानं क्रियते । अनशनन्तवभ्यवहर्त्तव्यनिवृत्तिः, ऊनोदरिकारस-
 15 परित्यागावभ्यवहर्त्तव्यैकदेशनिवृत्तिपरायतो महान्भेद इति ध्येयम् ॥

सम्प्रति कायक्लेशं लक्षयति—

केशोल्लुञ्चनादिक्लेशसहनं कायक्लेशः ॥

- केशेति । कायसम्बन्धी क्लेशः कायक्लेशः, सोऽपि यथातथारूपो न कायक्लेशात्मकं
 तपोऽत उक्तं केशोल्लुञ्चनादीति । आदिना कायोत्सर्गवीरोक्तदुःकासनैरुपाश्वेदण्डायतशयना-
 20 तापनाऽप्राश्रुतादीनां ग्रहणम्, तथा चागमानुसारिकेशोल्लुञ्चनादिजन्यक्लेशसहनत्वं लक्षणम् ।
 संसर्गवस्थायां हि शरीरात्मनोरन्योन्यानुगतत्वेनाभेदात् सति कायक्लेशे तद्वाराऽऽत्मनोऽपि
 क्लेशोत्पत्त्या कर्मनिर्जराणादेषां तपोरूपत्वं, विनैकत्वपरिणतिमात्मनस्सुखदुःखासम्भवात् ।
 स्वमात्रकृतकायक्लेशरूपत्वाद्बुद्धिपूर्वकत्वाच्चास्य स्वपरनिमित्तकात् यादृच्छिकोपनताच्च धुधा-
 दितो विशेषोऽवसेयः ॥

१. सर्वज्ञप्रभातगमानुसारिकेशोल्लुञ्चनाऽऽतापनानशनादिकायक्लेशो विसिष्टेष्टकलाधिक, आगमोदि
 तत्वे सति कायक्लेशत्वात् त्रक्षमूलादिसेवनवीरासननिष्प्रतिक्रियादिवद्विद्यमानेन केशोल्लुञ्चनादिकायक्लेश-
 स्य कर्मविच्छेदेहेतुत्व सिद्धयतीत्याशयेनाह संसर्गवस्थायामिति ॥

अथ सलीनतामाचष्टे—

इन्द्रिययोगकपायादीन्नियम्य विविक्तस्थानासेवनं संलीनता, सा चतुर्विधा इन्द्रियकपाययोगविविक्तचर्याभेदात् ॥

इन्द्रियेति । विविक्तं—विजनं—बाधाविवर्जितं स्थानं प्रतिश्रयशय्याफलकासनपीठादिकं तस्याऽऽसेवनं । शरीरोपघातकरैः स्थूलसूक्ष्मजन्तुमहितैः स्त्रीपशुपण्डवादियुतैश्च प्रतिश्रयादि- 5 भिन्नसम्यक्त्वादीनां बाधा स्यादतस्तद्रहितस्थानाऽऽसेवनमित्यर्थः । तदप्यासेवनं सत्त्वान्ता-नीन्द्रियाणि सयम्य योगान्निष्फलेभ्यः क्रोधादिकपायकदम्बकं चोदयनिरोधप्राप्तोदयवैफल्य-करणाभ्याञ्च विज्ञेयमिति भावः । सा च सलीनता ज्ञानदर्शनचारित्रसंस्थापिका इन्द्रिय-कपाययोगनियमनपूर्वकराद्विविक्तस्थानसम्बन्धित्वाच्च चतुर्विधा भवतीत्याशयेनाह सेति ॥

ता एव क्रमतो लक्षयति—

10

प्राप्तेन्द्रियविपयेष्वरक्तद्विष्टताभावः इन्द्रियसंलीनता । अनुदितक्रो-धस्योदयनिरोधः प्राप्तोदयस्य नैष्फल्यकरणं कपायसंलीनता । कुशला-कुशलयोगानां प्रवृत्तिनिवृत्ती योगसंलीनता । शून्यागारादौ निर्याधे रुपा-विषर्जिते स्थाने स्थितिर्विविक्तचर्यासंलीनता ॥

प्राप्तेन्द्रियेति । विशदं मूलं व्याख्यातप्रायश्च । षड्विधादप्यस्माद्वाह्यतपसो बाह्याभ्य- 15 न्तरोपधिषु निर्मेमत्वं प्रत्यहमल्पाहारोपयोगात्प्रणीताहारवर्जनाच्च शरीरलापवं, उन्मादानु-द्रेकादिन्द्रियजयः, चर्याजनितजन्तूपरोधाभावात्सयमरक्षणं निस्सङ्घतादिगुणयोगाद्वनशनादि-तपोऽनुतिष्ठतश्शुभध्यानव्यवस्थितस्य कर्मनिर्जरणञ्चावश्यं जायत इति बोध्यम् ॥

अघातिशवेन कर्मनिर्दहनक्षमं क्रमिकं स्वप्रत्यक्षभूतमन्तःकरणव्यापारप्रधान प्रधानतो यद्विद्वैद्यानपेक्षमितरतीर्थिकानभ्यस्तमनशनादिभ्योऽन्तरङ्गभूतमान्तरं तपो विभजते— 20

प्रायश्चित्तचिनयवैयवृत्त्यस्वाध्यायध्यानोत्सर्गाप्पडाभ्यन्तरतपांसि ॥

प्रायश्चित्तेति । आभ्यन्तरतपासीति । मोक्षप्राप्तावन्तरङ्गाणि आभ्यन्तरकर्मतापकानि आभ्यन्तरैरेवान्तर्मुग्धैर्भगवद्भिर्ज्ञायमानानीमानि तपासीति भावः ॥

अथ प्रत्येकं परिज्ञापयितुं प्रायश्चित्तं निरूपयति—

अतिचारविशुद्धिजनकानुष्ठानं प्रायश्चित्तम् । तस्याऽऽलोचनप्रति- 25

मणमिश्रविवेकव्युत्सर्गतपञ्छेदमूलानवस्थाप्यपाराश्रितभेदादशविधम् ॥

- अतिचारेति । प्रायस्साधुलोकः, यस्मिन् कर्मणि तस्य चित्तं तत्प्रायश्चित्तं, प्रायो वाऽपराधः, तस्य चित्तं शुद्धिः यस्मादनुष्ठितात्तत्प्रायश्चित्तमपराधविशुद्धिकलकानुष्ठानमित्यर्थः, तदेव तस्य स्वरूपमित्याशयेनोक्तमतिचारेति, अतिचारविशुद्धिजनकत्वे सत्यनुष्ठानत्वं
- 5 लक्षणं, प्रमादजन्यो मूलोत्तरगुणविषयको हि दोषोऽतिचारस्सोऽयमस्पोऽपि चित्तमालिन्यं विदधात्येव, अतस्तच्छुद्धौ प्रायश्चित्तमभिमतमिति भावः । यद्यप्यतिचारस्य कस्यचिद्भवति निवृत्तिः प्रमादजनमात्रादपि, यथा श्रुतोपदिष्टव्यापारानुयायिनो मोक्षार्थं यतमानस्यावश्य-
करणीयेष्वत्यन्तोपयुक्तस्य व्यस्तस्थूलसिचारस्य सूक्ष्मास्त्रवप्रमादक्रियाणाम् । तत्रानुष्ठानत्वा-
भावाद्वाग्यमिप्रसङ्गस्तथापि मानसानुष्ठानरूपत्वात्तस्य न दोषः, एवमेव पश्चात्तापादावपि
- 10 विज्ञेयम्, तद्विभागमाह सचेति । तत्कार्ये तु मूलानवस्थाप्यपाराश्रितानां स्थाने परिहारो-
पस्थापने पठित्वा नवविधत्वं प्रायश्चित्तस्य दृश्यते ॥

अथाऽऽलोचनमाचष्टे—

गुर्वभिमुखं समर्यादं स्वापराधप्रकटनमालोचनम् ॥

- गुर्वभिमुखमिति । मर्यादया मायामदादिदोषरहितेन कार्यमकार्यञ्च सत्यतया भगता
- 15 बालेनेव स्वापराधस्य स्वेनाऽऽसेधितक्रमेणाऽऽलोचनार्हाय गुरवे प्रकटनमालोचनाप्रायश्चित्त-
मित्यर्थः । गुरुणाऽनुज्ञातस्त्रययोग्यमिक्षावस्त्रपात्रशय्यासंस्कारकपादप्रोच्छन्नादीनि आचार्यो-
पाध्यायस्यविरचालगलानशैक्षकक्षपकाममर्थप्रायोग्यवस्त्रपात्रभक्तपानौषधादीनि वा गृहीत्वा,
उच्चारभूमेर्विहारान्ना, चैत्यवन्दननिमित्तं, पूर्वगृहीतपीठकलादिप्रत्यर्पणनिमित्तं, बहुश्रुतापूर्व-
सविप्रबन्दनप्रत्यय, सशयव्यवच्छेदाय, श्राद्धस्वज्ञात्यवसन्नविहारानां श्रद्धावृद्धयर्थं, साधर्मि-
- 20 काणां सयमोत्साहनिमित्तं हस्तशतात् पर दूरमासन्नं वा गत्वा च समागतो यथाविधि
गुरुसमक्षमालोचयेदिति भावः । आलोचना चैयमावश्यकेषु यातायातेषु सूयुक्तस्यादुष्टभाव-
त्वादतिचारविधुरस्याप्रमत्तस्य छद्वास्थस्य यतेर्द्रष्टव्या, सातिचारस्य त्वन्यप्रायश्चित्तसम्भवात् ।
केवलज्ञानिनश्च कृतकृत्यत्वेनालोचनाया अयोगात् । छद्वास्थस्याप्रमत्तस्य ॥ यथाशास्त्र

१. विहायायोग्यवस्था सर्वासु सरागवीतरागाद्यवस्थाषु भवस्थानवानां कर्मबन्धवैचित्र्यं सूर्य आहु
केचिदायुर्वजसप्तविधमार्गार्जका केचिन्मोहायुर्वजसप्तविधकर्मार्जका केचिच्च द्विसमयस्थितिकैकविधकर्मबन्धका
इति, तथाच विराधनायास्मम्भवेन भिक्षादनादिविहितानुष्ठानमपि आलोचनाप्रतिक्रमणादिप्रायश्चित्तसमवित
भवतीति भावः ॥ २. तत्र परिहारशब्देन गृहप्रायश्चित्तमुपलक्षितम्, उपस्थापनवदेन चानवस्थाप्यपाराधिके
सद्गृहीते, परिहारश्च मासादिकं पण्णाशान्त इति ॥

प्रवृत्त्या निरतिचारत्वेऽपि चेष्टासूक्ष्मप्रमादनिमित्तसूक्ष्माश्रवसम्भवेन तच्छुद्धार्थमालोचनाऽऽ-
वश्यकीति विज्ञेया ॥

प्रतिक्रमणमाह—

अतिचारात्प्रतिनिवर्त्तनं प्रतिक्रमणम् ॥

अतिचारादिति । यन्मिध्यादुष्कृतिमात्रेणैव शुद्धिमासादयति न च गुरुसमक्षमालोच्यते 5
तदहं प्रायश्चित्तं प्रतिक्रमणम् । यथा सहसाऽनुपयुक्तेन यदि श्रेष्ठादि प्रक्षिप्यते न च हिंसा-
दिका दोषा आपद्यन्ते तर्ह्यलौचनामन्तरेणापि मिध्यादुष्कृतप्रदानेन शुद्धयति, तत्प्रतिक्र-
मणमिति भावः । समितिप्रसंग्याणां सहसाऽनाभोगतो वा कथमपि प्रमादे सति अन्यथाकरणे
प्रतिक्रमणं मिध्यादुष्कृतप्रदानलक्षणं प्रायश्चित्तं क्रियत इति तात्पर्यम् ॥

मिश्रमाचष्टे—

10

उभयात्मकं मिश्रम् ॥

उभयात्मकमिति । आलोचनविशिष्टप्रतिक्रमणमित्यर्थः । यस्मिन् पुनः प्रतिसेविते
यदि गुरुसमक्षमालोचयति आलोच्य गुरुसन्दिष्टः प्रतिक्रामति—पश्चाच्च मिध्यादुष्कृतमिति
ब्रूते तदा शुद्धयति तदालोचनप्रतिक्रमणलक्षणोभयार्हत्वान्मिश्रं, नानाप्रकारान् शब्दादीनि-
न्द्रियविषयीभूतान् विषयाननुभूय कस्यचिदेवं संशयस्याद्यथा शब्दादिषु विषयेषु रागद्वेषौ 15
गतोऽहं नवेति ततस्तस्मिन् संशयविषये पूर्वं गुरुणां पुरत आलोचनं तदनन्तरं गुरुसमा-
वेशेन मिध्यादुष्कृतप्रदानमित्येवंरूपं प्रायश्चित्तं भावयतो मिश्रं प्रतिपद्यते, यदि हि निश्चित
भवति यथाऽमुकेषु शब्दादिषु विषयेषु रागं द्वेषं वा गत इति, तत्र तपोऽहं प्रायश्चित्तं,
अथेवं निश्चयो न गतो रागं द्वेषं वेति तत्र स शुद्ध एव न प्रायश्चित्तविषय इति भावः ॥

विवेकं व्याख्याति—

20

गृहीतयस्तुनोऽवगतदोषत्वे परित्यजनं विवेकः ॥

१. सहसाकारतो वाऽनाभोगतो वा यदि मनसा दुधिमितं वचसा दुर्भाषितं कयेन दुधेयितं यदीर्षया
कया कथयन् प्रैर, भाषायामपि यदि गृहस्थभाषया दृष्टरसरेण वा भावेन, एषणया मक्षरानगरेण-
बेलायामनुपयुक्ते माणोपहरणस्यादाने निक्षेपे वाऽप्रमार्गयिनाऽप्रयुक्तिने स्थितिऽने उच्चात्दीनो परिष्ठापितो च
न च दिग्दिशेदोषमापन्नः, तथा यदा कन्दर्पा हानो वा स्त्रीमण्यौ रजनपदक्याचरणे वा स्त्रीपमानमग्यानेभ्यु गमनं
विषयेषु वा शब्दादिषु प्रपन्नो ज्ञानदर्शनवारिप्रयतिरूपाविनयाकरणे च तदा प्रतिक्रमणं प्रायश्चित्तमिति भावः ॥

- गृहीतेति । यथाऽऽध्याकर्मणि गृहीते परित्याग एव कृते शुद्धिमासादयति नाऽन्यथा, सोऽयं परित्यागो विवेकात्मकं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । अशठभावेन साधुना सधितुरुद्रतादि-
 भ्रमतो गृहीतमशनादिकं ततो भ्रमेऽपगते शठभावेनाऽशठभावेन वाऽर्धयोजनातिरुमेण नीते
 आनीते वाऽशनादिवे तत्र विवेक एव प्रायश्चित्तमिति भावः, अत्र शठ इन्द्रियमायावि-
 5 कथाव्रीडादिभिः कर्म बुर्धन्, ग्लानभयादिकारणतस्त्यशठः ॥

व्युत्सर्गमभिधत्ते—

गमनागमनादिषु विशिष्टचित्तैकाग्र्यपूर्वकं योगव्यापारपरित्यागो
 व्युत्सर्गः ॥

- गमनागमनादिष्विति । विशिष्टचित्तैकाग्र्यपूर्वकं योगव्यापारनिरोधः कायोत्सर्ग-
 10 परनामा यः प्रायश्चित्तविशेषः प्राणातिपातादिभावद्यगुह्ये गमनागमनदुस्सवन्तौ सन्तरणा-
 दिविषये भवति स व्युत्सर्ग इति भावः ॥

तपो निरूपयति—

छेदग्रन्थजीतकल्पान्यतरानुसारेण गुर्वनुशिष्टानुष्ठानविशेषस्तपः ॥

- छेदग्रन्थेति । सचित्तवृत्तिविकीकायादिसहट्टने समापतिते छेदग्रन्थानुसारेण जीतक-
 15 ल्पानुसारेण वा पणमासाऽसानो निर्विकृतिकादिको यस्तपोविशेषो दीयते तत्तपःप्राय-
 श्चित्तमित्यर्थः ॥

छेदमाह—

तपसा दुर्भेद्यस्य दिवसमासादिक्रमेण श्रमणपर्यायापनयनं छेदः ॥

- तपसेति । विशोधयितुं तपसा मुनेरशक्यस्य यन्महाव्रतारोपणकालादारभ्याहोरात्र-
 20 पञ्चकादिना क्रमेण श्रमणपर्यायछेदनं क्रियते स छेदः, तपोदुर्दमश्च पणमासक्षपकोऽन्यो

१ रात्रिदिवपञ्चकादारभ्य रात्रिदिवपञ्चकादिवृद्ध्या तावन्नेयं यावत् षण्मासम् । उत्सारकं शास्त्रं
 छेदग्रन्थं स च षड्विधं निश्चीयं महानिश्चीयं दशाधृतस्कं धो बृहत्कल्पो व्यवहारः पञ्चकल्पेति । जीतमाचरितं
 तस्य कल्पो वर्णना जीतकल्पं तत्प्रातिषेदकं जिनभद्रगणि-
 २. त्रतपस्यायच्छेदनमात्रं छेदं सर्वपर्यायच्छेदस्तु ॥ भवति तथात्वे च मूलमेव स्यात् । यथा शेषाङ्गर-
 क्षायं व्याधिद्विषितमात्रं छिद्यते एव त्रतपस्यायच्छेदार्थं अतिचारानुमानेन दूषितं पर्याय एव छिद्यत इति
 भावः ॥

वा विकृष्टतपःकरणसमर्थस्तपसा गर्वितो भवति किमनेन तपसा ममेत्यभिसन्धिमान् तपः
करणासमर्थो वा ग्लानासहबालवृद्धादिस्तथाविधतपःश्रद्धानरहितो वा निष्कारणतोऽपवाद-
रुचिर्वेति ध्येयम् ॥

मूलमाह—

प्रारम्भतः पुनर्महाव्रतारोपणं मूलम् ॥

5

प्रारम्भत इति । यस्मिन् समापत्तिरे निरवशेषपर्यायोच्छेदमाधाय पुनर्महाव्रतारोपणं
क्रियते तादृशं प्रायश्चित्तं मूलमित्यर्थः । आकृत्या पञ्चेन्द्रियवधे विहिते दपेण मैथुने सेषिते
मृदावादादत्तादानपरिग्रहेषु प्रतिसेषितेषूपकृष्टेषु अनाकृत्या पुनः पुनस्सेवितेषु वा मूलाभि-
धानमेतत्प्रायश्चित्तं भेद्यतीति भावः ॥

अनवस्थाप्यमाचष्टे—

10

अकृततपोविशेषस्य दुष्टतरस्य कियत्कालं व्रतानारोपणमनवस्था-
प्यम् ॥

अकृतेति । येन पुनः प्रतिसेवितेनोत्थापनाया अप्ययोग्यो न स्थाप्यते व्रतेषु कञ्चि-
त्कालं, यावन्नाद्यापि प्रतिविशिष्टं तपश्चीर्णं भवति पश्चाच्च चीर्णतपास्तदोषोपरतौ व्रतेषु
स्थाप्यते तदनवस्थाप्यं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मुष्टियष्टिप्रभृतिभिस्त्वस्य परस्य स्वपरपक्षगतस्य 15
वा घोरपरिणामतः प्रहरणेनातिमहत्प्रतिष्ठाप्यवसायो न स्थाप्यते व्रतेषु यावदुचितं तपो
न कृतं स्यात्, उचितश्च तपः कर्म उत्थाननिपदनाद्यक्षिप्यन्तं, स हि यदेतन्नाद्यापि कर्तुम-
शक्तस्तदाऽन्यान् प्रार्थयते, आर्याः ! उत्थातुमिच्छामीत्यादि, ते तु तदा तेन सह संभाषण-
मकुर्वाणास्तत्कृत्यं कुर्वन्ति, एतावति तपसि कृते तस्योपस्थापना क्रियन् इति बोध्यम् ॥

अथ पाराश्रितमाह—

20

राजवधादितीर्थकराद्याशातनाकरणेन यावद् द्वादशवर्षमतिचारपार-
गमनतो राजप्रतियोधादिप्रवचनप्रभावनया पुनः प्रव्राजनं पाराश्रितम् ॥

१. एत मूलोत्तरपुनर्भवस्यैव वान्तदर्शनकारणे स्वपदसंनिधिमामावादीकृत्ये नोपमर्शितादिषु च मूलं
प्रायश्चित्तं बोध्यम् । नरनदसमप्रायश्चित्तागतावति विशोमूलमेष प्रत्ययिण, अह्नवर-स्त्वाचार्यस्य ह्नवरण-
रतोपाध्यायस्य त्वनवरभष्यं प्रायश्चित्तमिति ॥

- राजप्राधादीति । यस्मिन् प्रतिसेविते लिङ्गक्षेत्रकालतपसा पारमश्चति तत्पाराश्चितं, पारमन्त प्रायश्चित्तानां तत् उत्कृष्टतरप्रायश्चित्ताभावादपराधानां वा पारमश्चति गच्छतीत्येव शीलं पाराश्चि, तदेव पाराश्चिकमिति नामान्तरम् । राजवधस्वल्लिङ्गिघातादिसेवनाभिरिद प्रायश्चित्तमापद्यते, एतच्चाचार्याणामेव जघन्यत पण्मासानुत्कृष्टतो द्वादशवर्षाणि यावद्भवति
- 5 ततश्चाऽतिचारपारगमनानन्तरं प्रव्रज्यते । प्रव्रज्यन् राजप्रतिबोधादिप्रवचनप्रभावेण तस्य भवतीति भावार्थः । तद्दशत्रिंशदप्रायश्चित्तं देश कालं शक्तिं भूतनन सयमविराधनाञ्च कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षाञ्च प्राप्य विशुद्ध्यर्थं यथार्हं दीयते चार्चयेते च । तत्रोपाध्यायस्य पाराश्चिकयोग्यापराधसम्भवेऽपि अनवस्थाप्यमेव प्रायश्चित्तं न तु पाराश्चित्त, अनवस्थाप्यान्तस्यैवोपाध्यायस्य शास्त्रे प्रतिपादनात् सामान्यसाधूनामपि अनवस्थाप्यपाराश्चित्तयो
- 10 ग्यापराधसम्भवे मूलान्तमेव प्रायश्चित्तं, तच्चानवस्थाप्यमाशातनानवस्थाप्यमाश्रित्य जघन्यतो यावत् पण्मासान् वर्षमुत्कर्षेण प्रतिसेवनानवस्थाप्यापेक्षया तु जघन्यतो वर्षमुत्कृष्टतो द्वादशवर्षाणि भवति । तीर्थकरप्रवचनगणधराद्यधिक्षेपकारी—आशातनानवस्थाप्य, हस्त-ताडनसाधर्मिकान्यधार्मिकस्तैन्यकारी प्रतिसेवनानवस्थाप्य इति ॥

अधुना विनय निरूपयति—

- 15 ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचारान्यतमो विनयः, तत्र नम्रतापूर्वकं ज्ञानाभ्यासो ज्ञानविनयः । जिनेन्द्रोक्तपदार्थेषु निश्शङ्कितत्वं दर्शनविनयः । श्रद्धयाऽनुष्ठानेन च चारित्रप्ररूपणं चारित्रविनयः, गुणाधिकेष्वाभ्युत्थानाद्यनुष्ठानमुपचारविनयः ॥

- ज्ञानदर्शनेति । अनाशातनाभक्तिबहुमानकीर्तिप्रकाशनात्मको विनयः कर्मरजोहारक-
20 स्वात् स च ज्ञानाद्यात्मकविषयभेदास्तुर्विधं तथा च ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचारान्यतमविषयकानशातनादिमर्त्यं विनयस्य लक्षणम् । ज्ञानलाभायाऽऽचारविशुद्धये सम्बन्धाराधनाय च विनयो भवति । ज्ञानविनयमाह—उच्येति, अनलसेन शुद्धमनसा देशकालादिविशुद्धिविधान-

१. मूले राजवधादीत्यनन प्रतिसेवनापाराश्चिक तीर्थकरादीत्यनेनाशातनापाराश्चिकश्च सूचितः । आयेनादिनामात्यप्राकृतगृहस्थादीनां वध सङ्ग्रहं द्वितीयेन च सङ्ग्रहताचायगणधरमहातपस्विनाम् ॥ २ जप यमिदमाशातना पाराश्चिकस्य अस्योत्कर्षा द्वादशमासा । प्रतिसेवनापाराश्चिकस्य तु जघन्य सवत्सरकाल उत्कर्षतस्तु द्वादशवर्षाणीति ॥ ३ अनाशातना तीर्थकरादीनां सर्वथाऽहेलना तेष्वभ्युत्थितोपचाररूपा भक्ति तेष्वेवान्तरमवप्रतिबन्धो बहुमान तत्रमेव सद्भूतगुणोकीर्तना कीर्तिप्रकाशनम् । तीर्थकरसिद्धकुलगण सप्तविंशत्यध्यायज्ञानज्ञान्याचयिस्थावरोपा यायगणिना सम्बधीतीति विनयपदानि त्रयोदश तेषां अनाशातना दुपधिभेदेन चतुर्भिर्गुणनात् द्विपञ्चशब्देन भवन्तीति ॥

पक्षे । क्रियाक्रियावतोरभेदपक्षे यथाश्रुतमपि सम्यगेव । तत्र किरूपा आचार्यादय इत्यत्राह एतदिति, लक्षणानि स्वरूपाणि अप्रे सम्यक्चरणनिरूपणे ॥

स्वाध्यायमाह—

कालादिमर्यादयाऽध्ययनं स्वाध्यायः ॥

- 5 कालादीति । आ मर्यादया शास्त्रप्रतिपादितयाध्ययनं पठनं आध्यायः सुष्ठु शोभन आध्यायः स्वाध्यायः, तत्र हि अस्वाध्यायिकं संयमघात्युत्पातनिमित्तदेवताप्रयुक्तसंप्रामांश-
रीररूपेण पञ्चविधं परसमुत्थं, एषु स्वाध्यायं विदधतस्साधोस्तीर्थकृदाहाभङ्गादयो दोषा
भवन्ति । अत ईदृश कालं विहाय उचितकालेषु अध्ययनं स्वाध्याय उच्यते । आदिना
पौरुष्यपेक्षा ग्राह्या, तथाच कालवेलापरिहारेण पौरुष्यपेक्षयाऽध्ययनं स्वाध्याय इत्यर्थः । स
10 च वाचनाप्रच्छन्नापुनरावर्त्तनाऽनुप्रेक्षाधर्मकथाभेदतः पञ्चविधः, शिष्येभ्यः कालिकस्योत्का-
लिकस्य वाऽऽलापकप्रदानं निरवद्यमन्थार्योभयप्रदानं वा वाचना, गृहीतवाचनेनापि शिष्येण
सति सशये पुनः प्रष्टव्यमिति पूर्वाधीतसूत्रादेशशङ्कितादौ प्रश्नः प्रच्छन्ना, स्वोन्नतिपराति-
सन्धातोपहाससघोषप्रहसनादिभिर्वर्जितः सशयोन्मूलनाय तिश्चयदादृष्टीय वा पर प्रत्य-
नुयोग इति भावः । प्रच्छन्नया विशोधितस्य सूत्रादेर्विस्मरणं नाभूदिति तस्य द्रुतविलम्बिता-
15 दिदोषशून्यं घोषादिविशुद्धं गणनं परावर्त्तना, सूत्रवदर्थेऽपि विस्मरणसम्भवेन तस्य मनसा
विविन्तनमनुप्रेक्षा, इत्थमभ्यस्तश्रुतेन कृतं धर्मस्य श्रुतरूपस्य व्याख्यानं धर्मकथा ।
प्रज्ञातिशयप्रज्ञास्तार्थवसायप्रवचनस्थितिसशयोच्चेदपरवादिशकानिरासपरमसवेगतपौष्ट्यति-
चारविशुद्ध्यादयोऽस्य फलमिति ॥

अधुना ध्यानस्वरूपमभिधत्ते—

- 20 चेतसो योगनिरोधपूर्वकैकविषयस्थिरतापादनं ध्यानं, योगनिरोधः
केवलानां ध्यानम् ॥

चेतस इति । ध्यानशब्दो त्रिवक्षाभेदेन भावकर्तृचरणमाधनः, तत्र ध्येयं प्रत्यक्ष्या-
वृत्तस्य भावमात्रेणाभिधाने ध्यानिर्ध्यानमिति भावसाधनः, ध्यायतीति ध्यानं बाहुलकस्युद्-

1. यत्र देशः यत्र मन्त्रः भेदे वा १, तत्रात्रा तन्मन्त्रेऽप्येवमेव वाच्यम् । यदा तु तादृशात्रिणांमाया तादृ-
सम्भविनेन किंवा एकतावन्मात्रे दृष्टावन्तः तदाऽऽन्त्यादय एव विद्यावृत्त्या इति यथाभूत
शास्त्रादिप्रमाणैः वक्तव्यमिति भावः ॥

प्रत्ययेन कर्तृसाधनः । करणप्रशंसापरायामभिधानप्रवृत्तौ समीक्षितायां यथा साध्वसिः छिन-
त्तीति प्रयोक्तृनिर्वर्त्ययोस्मतोरप्युद्यमननिपतनतंत्रत्वाच्छेदनस्यासौ कर्तृधर्माध्यारोपः क्रियते
तथा दिध्यासोऽप्यात्मनः ज्ञानावरणवीर्यान्तरायश्चयोपशमविशेषतंत्रत्वाद् ध्यानादिपरिणामस्य
कर्तृत्वं युज्यते, पर्यायपर्यायिणोर्भेदाच्चास्य करणत्वमपि । एकविषयस्थिरतापादनमिति । “एको-
ऽन्यार्थेऽसहाये च प्रथमे केवले तथे ” ति कोशादेकज्ञानस्य बह्वर्थत्वेऽपि संख्यावाच्यत्रैकशब्दः । 5
वीर्यविशेषाद्धि निराबाधे स्थाने प्रज्वालित्वा दीपशिखेव चेतस एकस्मिन्विषये स्थिरतापादनं
अनियतक्रियार्थस्य नियतक्रियाविशेषकर्तृत्वेनावस्थापनम्, तच्च धाक्काययोरपि निरोध एवेति
प्रोक्तं योगनिरोधपूर्वकेति बाक्कायनिरोधपूर्वकेत्यर्थः, अथवा मनोबाक्कायनिरोधपूर्वकेति तदर्थः,
चेतश्शब्दस्य चिन्तापरपर्यायस्य ज्ञानमर्थः, तस्यैव ह्येकस्मिन्नर्थे स्थापनं ध्यानमुच्यते
व्यप्रत्ये च तस्य ज्ञानत्वमेव नतु ध्यानत्वं, तथा च योगत्रयनिरोधपूर्वकं ज्ञानस्यैकविषयस्थि- 10
रतापादनं ध्यानमिति फलितार्थः । व्यापकमिदं लक्षणं लक्ष्यस्थानां केवलानाञ्च ध्यानेष्विति
सूचयितुमुक्तं योगनिरोध इति, योगनिरोधात्मकं केवलानां ध्यानमप्येतादृशमेवेत्यर्थः । तत्रापि
योगत्रयनिरोधपूर्वकं ज्ञानस्यैकविषयस्थिरतापादनस्य सत्त्वात् । नन्वेकस्मिन्नर्थे चित्तस्यैक-
क्रियाकर्तृत्वेन यद्यवस्थापनत्वस्यैव ध्यानत्वं तर्ह्यर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिषु अर्थसङ्क्रमे द्रव्या-
त्पर्याये पर्यायाच्च द्रव्ये सङ्क्रमरूपे शुद्धध्यानविशेषेऽन्याप्तमेकविषयकत्वाभावादिति चेन्नैवम्, 10
एकशब्दस्य प्राधान्यवाचित्वात्, अस्ति हि सङ्क्रमे तस्य तस्य प्राधान्यम् । तदिदं ध्यानमौ-
न्तमौहूर्त्तिकमेव, न दिवसमासादिपरिमाणं, ततः परं दुर्भानत्वाद् इन्द्रियोपपातप्रसङ्गात्
अत एव न प्राणापानविनिग्रहो ध्यानं, तदुद्भूतवेदनाप्रकर्षेण शरीरपातप्रसङ्गात्, नापि मात्रा-
फालपरिगणनं ध्यानं, वैयर्थ्येण ध्यानस्वरूपहानिप्रसङ्गात् । ध्यानञ्चेदं गुण्यादिभिर्भवति ।
अन्यसंहननानां तावत्कालमध्यवसायधारणसामर्थ्याभावादुत्तमसंहननवानेवाधिकारी, उत्तम- 20
संहननानि वक्ष्यर्पभनाराचवन्नाराचनाराचार्यनाराचरूपाणीति ॥

नन्वेनेन ध्यानेनाऽऽर्त्तादयस्संगृहीता नवेति शङ्कायां सामान्येनोक्तं ध्यानं विभजमा-
नस्यार्थानुस्यूतत्वं लक्षणस्याऽऽविष्करोति—

तदार्त्तरौद्रधर्मशुक्लभेदेन चतुर्विधम् ॥

१. तथाच मनएकाग्रतालम्बनं ध्यानं, ध्यानभागक्रिया भावना उक्तप्रसरद्वयरहिता या मनयेता सा चिन्तेति
सूच्यते । २. योगनिरोध एव केवलिनो ध्यानं न ॥ चित्तावस्थापनं, चित्तसंज्ञाभावात् योगधीदरिद्रिद्विरी-
संयोगसमुपा आत्मपरिणामविशेषध्यापारा एव । ३. गतगततिलवप्रमाणं कालविशेषा मुद्रां तदन्तर एव ध्यानं
उपस्थानां, तत्परतो भावना चिन्ता वा भवेत् बहुबलुगंक्रमे सति सुचिरमपि ध्यानप्रसङ्गो वा भवेत् त्वेहमेव
ध्यानं दिग्गादिमानं भवेदिति भावः ॥

तदिति । ध्यानमित्यर्थं शोकाक्रन्दनविलापादिलक्षणमार्त्तम् । उत्सन्नवद्वादिलक्षणं रौद्रम् । जिनप्रणीतभावश्रद्धानादिलिङ्ग धर्मम् । अवाधाऽममोहनादिलक्षणं शुष्टमिति, विस्तरस्तु यथाक्रममिति ॥

अथाऽऽर्त्तं लक्षयति—

5 इष्टानिष्टवियोगसंयोगरोगनिदानान्यतमविषयकं सोद्वेगचिन्तनमार्त्तम् । पष्ठगुणस्थानं यावदिदं भवति ॥

इष्टानिष्टेति । श्रुतं दुःखं शरीर मानसञ्चाऽनेकप्रकार, अथवाऽर्द्धनमार्त्तिस्तत्र भवमार्त्तम् । तद्वि चतुर्विधं, तत्र प्रथममिष्टाना मनोहराणा विषयाणा वियोगे सति तत्प्राप्त्यर्थं सोद्वेगचिन्तन अर्धान्तरचिन्तनादधिस्थेन प्रकृतेऽवरोध, ते कथं नाम मे स्युरित्येव विचिन्तनरूपम् । द्वितीय, अनिष्टाना शब्दस्पर्शरसगन्धाना विषयाणा संयोगे—इन्द्रियसम्बद्धे सोद्वेगचिन्तन तद्वियोगाय, कथमहमेभ्यो विमुक्तयेयेति चेन्नसो निश्चलीकरणम् । तृतीय, रोगस्य प्रकृपिताना पञ्चनपित्तश्लेष्मणा सन्निपातेन सजातस्य शूलज्वरादिरूपस्य प्रतिचिकीर्षा प्रत्यागूर्णस्यानवस्थितमनस धैर्योपरमात् सोद्वेगचिन्तनम् । चतुर्थं पुनः निदान कारण मोक्षसुख विरहद्वय पुनर्भवविषयकसुराया हेतुभूतं कामोपहतचेतसा तद्विषयकं सोद्वेगचिन्तनमिति ।

15 चतुर्विधमपीदमार्त्तं कृष्णनीलकापोतलेद्यावलाधानमज्ञानप्रमत्तं पौरुषेयपरिणामसमुत्थ पापप्रयोगाधिष्ठित परिभोगप्रसङ्गं नानासङ्कल्पासङ्ग धर्माश्रयपरित्यागि कृपायाश्रयोपस्थानमनुपशमप्रवर्धन प्रमादमूलमकुशलकर्मादान कटुकविपाकासद्वेष तिर्यग्भवगमनपर्यवसानं प्रन्दन शोचनपरिदेवनताडनादिलिङ्गगम्य विज्ञेयम् । ध्यानस्यास्य ध्यातार दर्शयति पष्ठेति, अधिरतास्तंयतासयता, प्रमत्तसयताञ्चाऽस्य ध्यातारः केचित्प्रमत्तसयता निदानं वर्जयित्वा

20 प्रमादोदयोद्रेकादार्त्तत्रय विदधति नाप्रमत्तसयतादयोऽस्य ध्यातार इति भावः ॥

अथ रौद्रमाह—

हिंसाऽसत्यस्तेयसंरक्षणान्यतमानुबन्धिचिन्तनं रौद्रम् । आपञ्चममेतत् ॥

१ अमनाऽवस्तुगम्यन्धेन मम्वत्तस्य तद्विद्यायाश्च स्मृति मनाऽवस्तुसंयोगेन मम्वत्तस्यामनोविद्यायाश्च स्मृति प्राप्ता भेद इत्यादिपरागदिन्दनाया त्रियागप्रणिधान तात्त्विकेदनाया अन्तरेऽपि असम्प्रयोगचित्ता द्वितीयो नद इष्टवस्तुनामिष्टवस्तुना तात्त्विकीणाध्यवसान तृतीया भद, निषक्तिवामभोगसम्प्रयोगमम्वत्तस्य तत्रिप्रयोगमम्वत्तिसमन्तादाधनुर्वा नद इत्याग अचिन् ॥

हिंसेति । रोदयतीति रुद्रः क्रूरस्तस्येदं कर्म रौद्रं तत्र भवं वा । तदपि चतुर्विकल्पं, हिमानुबन्धिचिन्तनं—हिंसानिमित्तं चिन्तनमाद्यं, असत्यनिमित्तं द्वितीयं, स्तेयनिमित्तं तृतीयं, चतुर्थन्तु संरक्षणानुबन्धि विषयाणां शब्दादीनां तदानीं मनसः परितोषकराणां पश्चाद्य भृशं भीकरफलानां तत्साधनभूतानाञ्च धनधान्यादीनां संरक्षणानुबन्धिध्यानमित्यर्थः । तदिदं अतिकृष्णनीलकापोतलेड्यायलाधानं प्रमादाधिष्ठानं, नरकगतिफलावमानं मारणाभिलाष- 5 मरणेहाऽपरव्यसतप्रसन्नतानिर्देयत्परकेशकारित्वादिलिङ्गगम्यं, तीव्रपथगन्धसंछिष्टाध्यवसाय-प्रसवमयसेयम् । अस्य ध्यातारमाचष्टे आपञ्चममेतदिति । देशविरतं यावदित्यर्थः । आर्त्त-रौद्रे ध्याने प्रकृष्टतमरागद्वेषानुगतस्वान्न नग्वादिचतुर्गतिफससारस्यैव हेतु भयनो न जातुचिन्मुक्तिहेतु इत्यवधेयम् ॥

मन्प्रति धर्मध्यानमाह—

10

आज्ञापापविपाकसंस्थानान्यतमविषयकं पर्यालोचनं धर्मध्यानम् ।
अप्रमत्ततः क्षीणमोहं यावत् ॥

आज्ञेति, धर्मः क्षमादिदृष्टालक्षणः, तत्तन्मन्त्रिध्यान धर्मध्यानम् । तद्यतुर्थिधं, आज्ञाविषयकपर्यालोचनं, अपायविषयकपर्यालोचनं, विपाकविषयकपर्यालोचनं, संस्थान-विषयकपर्यालोचनञ्चेति । तत्रोपदेष्टुरभावेऽपि मन्दबुद्धित्वेऽपि कर्मोदयारम्भसूक्तत्वाय 15 वस्तूना लिङ्गनिर्दर्शनाभावेऽपि अवितथवादिनः क्षीणरागद्वेषामर्षज्ञा अन्यधामन्तमन्यधा न जानन्त्येव न भावन्त एव तत्कारणाभावात् अतस्मर्षया मत्यमिदं तच्छासनं ससार-सागरोत्तारकञ्चेत्याह । प्रमाणीकृत्यार्थाधारणमाज्ञाविषयकं पर्यालोचनरूपं प्रथमं धर्मध्या-नम् । रागद्वेषकपायेन्द्रिययशीभूताना प्राणिनां शास्तिरमानसदुःखचिन्तन द्वितीयम्, रागद्वेषा-

१. एवेन्द्रियदीनां वपवेषवन्धनदृष्टान्नुनमाराणादिप्रतिषेधनं, विमुक्तसम्पत्तद्वृत्तपादादिवनप्रतिषेधनं, परितोषापायनिरवेषपरद्वन्द्वद्वरणप्रतिषेधनं, शब्दादिविषयसाधनपरिपातनव्यग्रमिति चतुर्विधं रौद्रध्यानमिति यावत् ॥ २. अयदोषायञ्चैकानोविपाकविराममवसथाऽऽह हेतुविषयमिति चेति चतुर्विधं सतिस्मिति दशविधं च । बुद्धमनोवैषम्याप्यारम्भस्य नथ हेतु इति हेतुविषयभूतस्य दृष्टप्रवन्धा दोषपरिवर्तनस्य बुद्धादिसंज्ञि-रादापदविषयम् । तेषामेव पुनस्तत्त्वा स्वाकरणाप्यय म कथमनुभवः इति हि मन्त्रप्रवन्ध उपादविषयः । भर्मेत्येवप्रदेशात्मकाकारानाकारोपयोग्यत्वात्तद्विहातुर्कर्मरत्योयमागि तदिहातने अवतिरदम् । धर्म-धर्मोप-साकाशुत्तमानमननपक्षपातकम्पदिविचारादपीतिरयम् । विताविचय टीकादमुन्नेव । द्वैत सहाज कमेतत्तोगोप्य पुन प्रमुभावा भव म पारपट्टपटोवयस्मृदुपगीत प्रतवनिदददुर्गेत सहापुरकागारादिवप्रगमा वमेनं, म साऽत्र विविज्यता इत्येवमनपत्ता पुनवधेयमनपत्तेन वा नतावभूत सारणी प्रविष्टा इति नः गवराशेषपरिभाषेन भवविचयम् । मन्त्र विचारादुपेष्टवमुक्तम् । आत्मविषयमपि तद्वैव अगमविषयप्रतिषेधो लभ्यगुणविषये पुन इति तद्विषयवगतमप्य वपवेषवन्धनदृष्टान्नुनमप्यद्वैतव्युत्तनुविषयं हेतुविषयमिति ॥

- दिभिः प्रदुष्टान्तःकरणा जन्तवो मूलोत्तरप्रकृतिविभागसम्भूतजन्मजरामरणगहनविपिनपरि-
 भ्रमणपरिश्रमप्रभवप्रभूतदुःसाकुलास्सांसारिकसुगमष्टयालवश्शरीरेन्द्रियाद्याश्रवद्वारप्रवाहप-
 तिता मिथ्यात्वाज्ञानाविरतिपरिणता यथायोगमार्त्तरीद्रव्यानविशेषाभ्यां पर्याप्तं कर्मजाल-
 मादाय दीर्घकालं नरकादिगतिष्वपायैर्युज्यन्ते । केचिद्विहापि कृतवैरानुबन्धा. परस्परमा-
 5 क्रोशवधघन्धायाक्रोशभाजः क्लिश्यन्त इत्येवं प्रत्यवायप्रायेऽस्मिन् ससारि उद्वेगार्थमपा-
 यानां विचिन्तनं द्वितीयं धर्मध्यानम् । विपाकः कर्मफलानुभवस्तद्विवेकं प्रति प्रणिधानं
 विपाकविषयकपर्यालोचनं, तत्र ज्ञानावरणाद्यष्टविधं कर्म प्रकृतिस्थिरयनुभावप्रदेशभेदभिन्न-
 मिष्टानिष्टविपाकपरिणामं जघन्यमध्यमोत्कृष्टस्थितिकं नरकादिविविधविपाकं, तद्यथा ज्ञाना-
 वरणादुर्मधस्त्वं, दर्शनावरणाद्यक्षुरादिवैकल्यं निद्राद्युद्भवश्च, असद्वेद्याद् दुःखं सद्वेद्यास्तुलानु-
 10 भवः, मोहनीयाद्विपरीतप्रादिता चारित्र्यविनिवृत्तिश्च, आयुपोऽनेकभवप्रादुर्भावः, नान्दोऽशुभ-
 प्रशस्तदेहादिनिवृत्तिर्गोत्रादुबनीचकुलोत्पत्तिः, अन्तरायादलाम इति, एवं निरुद्धचेतसः कर्म-
 विपाकानुस्मरणं तृतीयं धर्मध्यानं । लोकद्रव्यसंस्थानस्वभावावधानं संस्थानविषयकपर्यालो-
 चनम्, लोकस्य द्रव्यस्य च संस्थानमाकारविशेषः, लोकस्याधोमुखमल्लसंस्थानमधोलोकः, तदु-
 15 र्ध्वं झल्लर्यकृतिस्तिर्यग्लोकः, स च ज्योतिर्व्यन्तराकुलोऽसंख्येयद्वीपसमुद्रपरिवेष्टितः ऊर्ध्वलोक
 ऊर्ध्वकृतमृदङ्गाकृतिरुत्कृष्टशुभपरिणामोपेतः कल्पोपपन्नकल्पातीतदेवव्यापृत इत्येवं विचा-
 रणा, द्रव्याणां तावद् धर्माधर्मौ लोकाकारौ गतिस्थितिहेतू, आकाशमवगाहलक्षणं, आत्मान
 उपयोगलक्षणाश्शरीरादर्शान्तरभूता अरूपाः कर्तार उपभोक्तारो निजकर्मणां शरीराकारा
 मुक्तौ त्रिभागहीनाकाराः, कालो वर्त्तनादिपरिणामी समयात्मकः, पुद्गलद्रव्यं शरीरादि-
 20 कार्यं, द्रव्यञ्चोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमनन्तधर्मात्मकं नित्यानित्यैकानेकभेदाभेदसवसदादिस्वरूप-
 मित्येवं प्रणिधानं चतुर्थं धर्मध्यानमित्यर्थः, ननु भावनानां धर्मध्यानेऽन्तर्भावस्तज्जातीयत्वा-
 दिति चेन्न, अनित्यादिविषयविचिन्तनस्य ज्ञानरूपत्वे भावनारूपदेशात्, एकप्रचिन्तानिरोध-
 रूपत्वे धर्मध्यानत्वादित्येवं प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । ध्यानोपरमकालभावित्वाद्य भावनानां ततो-
 25 निर्देशो धर्मध्यानावान्तरभेदः, अप्रमत्तत इत्यादिना ध्यातारश्च प्रदर्शिता उपलभ्यतया ।
 तेन ज्ञानदर्शनधारित्रिवैराग्यविषया भावनाः, योग्यदेशनालाऽऽसनविशेषा वाचनाद्यालम्बनं
 मनोनिरोधादिप्रमः, अनित्यत्वादिभावनः लेख्याविशेषः श्रद्धानादिलिङ्गं मुरलोपादिकलं
 च गृह्यते । सदा हि ज्ञानविषयकोऽभ्यामोऽशुभव्यापारनिरोधेन चैनम एकस्मिन् विषयेऽ-
 वस्थापको विशुद्धिदृष्ट्वा मननिर्वेदकृष्ण भवति, एवं च ज्ञानेन ज्ञातपरमार्थो निष्पद्यम्

ध्यायायति । शङ्कादिदोषरहितत्वात्प्रशमयैर्यादिगुणगणोपेतः तत्त्वान्तरेऽभ्रान्तचित्तो दर्शन-
शुद्ध्या ध्यानाय प्रवर्तते, चारित्रभावनयोपात्तकर्मक्षपणमनुपात्ताशुभानाशानं सम्यक्तत्वादि-
शुभकर्मादानमयत्वेन ध्यानञ्च प्राप्नोति, जगत्तत्त्वस्य सम्यग्ज्ञानाद्विषयस्नेहसङ्गाभावादिह
लोकादिसम्प्रभयराहित्यादिहपरलोकाकांक्षवैधुर्यात् तथाविधक्रोधादिराहित्याच्च वैराग्यभावि-
तमना ध्याने निश्चलो भवति, अपरिणतयोगादीना युवत्यादिव्यतिरिक्तापेक्षया विजनो देशो 5
ध्यानयोग्यदेशः, युवत्यादियुतदेशस्तु सर्वदा वर्ज्य एव । परिणतयोगानां सुनिश्चलमनसां
तु जनाकीर्णो जनशून्यो वा देशो ध्यानाय कल्पते । यत्र काले मनोयोगादिस्वास्थ्यमुत्तमं
लभते स एव ध्यानकालो न तु दिवमनिशावेलाविशेषाः । या काचिन्निपण्णतादिरूपा देहा-
वस्था प्रकृतध्यानानघरोधिनी स एवाऽऽसनविशेषो ग्राह्यो न त्विदमेवासनं कार्यमिति
नियमः । श्रुतधर्मांशुगतानां वाचनप्रच्छन्नपरिवर्धनानुचिन्तनादीना चारित्रधर्मांशुगतानां सामा- 10
यिकादिसामाचारीणा सम्यगासेवनया वर धर्मध्यानं समारोहति, योगनिरोधनस्तु धर्म-
ध्याने न नियमितः परन्तु यथा स्वास्थ्य भवेत्तथा कार्यः । धर्मध्यानोपरमेऽपि सदा साधु-
नाऽनित्याशरणैकत्वससारभाषणाः सचित्तादिप्पन्नमिष्वङ्गभवनियैर्वादिस्थिरतायै भावनीयाः ।
अत्र स्थितस्य क्रमविशुद्धाः पीतपद्मशुक्लेऽस्यास्तोत्रमन्दादिभेदा अनुकूला भवन्ति । आग-
मोपदेशाऽऽज्ञानिसर्गतस्तीर्थंकरप्ररूपिताना द्रव्यादिपदार्थानां भ्रद्धानमस्य लिङ्गं, सूत्रमागमः, 15
तदनुसारेण कथनमुपदेशः, अर्थे आम्ना, निसर्गः स्वभावः । तथा जिनसाधुगुणोत्कीर्तन-
प्रशंसादानविनयसम्पन्नः श्रुतशीलसत्यमरतो धर्मध्यायीति शिक्षायते, तथैवं ध्यायतस्सुरलो-
कादिकं भवतीति धर्मध्याने निमित्तानि विज्ञेयानि । क्षीणमोह यावदिति, उपशान्तमोह-
क्षीणमोहयोस्तु शुद्धे ध्याने वक्ष्यमाणे प्राथमिकद्विभेदे अपि भवत इत्यपि बोध्यम् ॥

अथान्तिमं शुद्धध्यानमाह—

20

आज्ञायाविषयकं निर्मलं प्रणिधानं शुक्लम् । तच्च पृथक्त्वचित्तकैकत्व
वितर्कसूक्ष्मक्रियव्युपरतक्रियभेदेन चतुर्विधम् ॥

आज्ञादीति । आज्ञापायायाविषयनिर्मलप्रणियानत्वे लक्षणं आर्त्तादिधारणाय निर्म-
लेति, धर्मध्यानव्यावृत्तये आज्ञायाविषयः इति, तात्प्रज्ञानधारणाय प्रणिधानमिति । लक्षणे-
नास्य भेदाप्राप्तेः कण्ठनखमाह तथेति । पृथक्त्वचित्तकैकत्व, पृथक्त्वेन भेदेन—विस्तीर्ण- 23
भावेन वितर्कः श्रुत यस्मिन्स्तत्पृथक्त्वचित्तं, एतत्प्रतिनै द्वितीयं, एतत्त्वेनाभेदेन वितर्को
व्यञ्जनरूपोऽर्थरूपो वा यस्य तदेकरवितर्कः, सूक्ष्मक्रियं तृतीयं, सूक्ष्मा क्रिया यस्मिन्तत्सूक्ष्म-
क्रियं, अश्रोच्छ्रामनिष्ठातादिकायाक्रिया सूक्ष्मा भवति, व्युपरतक्रियं तुल्यं, व्युपरता योगा-
भावात् क्रिया यस्य तद्व्युपरतक्रियमिति विमहः ॥

अथ प्रत्येक तेषां भावमाह—

पूर्वविदां पूर्वश्रुतानुसारतोऽन्येषां तमन्तरेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिसहितमेकद्रव्य उत्पादादिपर्यायाणामनेकनयैरनुचिन्तनं पृथक्त्ववितर्कम् । इदं सविचारम् ॥

- 5 पूर्वविदामिति । एकस्मिन् द्रव्ये पुद्गलात्मादिरूप उत्पादव्ययधौव्यमूर्त्तामूर्त्तनित्यानित्यादियथायोग्यपर्यायाणां नानानयैर्द्रव्यास्तिकादिभिरनुचिन्तनं स्मरणं, कथमित्यत्राह पूर्वविदा पूर्वश्रुतानुसारेण, अन्येषां मरुदेव्यादीनां तमन्तरेणापि त्रियः पूर्वश्रुतानधिकारात् । एतेन पूर्वज्ञानस्यैकान्तनियमो नास्तीति सूचितम्, पूर्वं प्रणयनात् पर्याणि चतुर्दश, तद्विदुः पूर्वविदस्तेषां पूर्वविदा, पुनः कथंभूतं चिन्तनमित्यत्राहार्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिसहितमिति ।
- 10 अर्थो ध्येयः—द्रव्यं पर्यायो वा, व्यञ्जनं तस्य वाचकं वचनं, योगः कायवाङ्मनःकर्मलक्षणः, अन्यो योगो योगान्तरं तेषां सङ्क्रान्तिः, परिवर्त्तनं द्रव्यं विहाय पर्यायं पर्यायं विहाय द्रव्यं यदुपैति साऽर्थसङ्क्रान्तिः, एकं श्रुतवचनमुपादाय वचनान्तरमालम्ब्यते तद्वि विहायान्यदिति व्यञ्जनसङ्क्रान्तिः, काययोगं त्यक्त्वा योगान्तरं गृह्णाति तच्च त्यक्त्वाऽन्ययोगमिति योगसङ्क्रान्तिः, अर्थव्यञ्जनयोगान्तरसहितत्वादिवदं ध्यानं सविचारमुच्यते
- 15 इत्याशयेनाह्नेदमिति । सविचारमिति, सह विचारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्त्या वर्त्तते इति सविचारम् । योगान्तरसङ्क्रान्तिरूपत्वादस्य ध्यानस्य योगत्रयव्यापारवत्सम्भव इत्यपि पदेनानेन सूच्यते ॥

अथ द्वितीयप्रकारभावमाह—

- पूर्वविदां पूर्वश्रुतानुसारेणाऽन्येषां तद्विन्नश्रुतानुसारेणाऽर्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिरहितमेकद्रव्ये एकपर्यायविषयानुचिन्तनमेकत्ववितर्कम् । इदन्त्वविचारम् ॥

- पूर्वविदामिति । व्याख्यातोऽर्थः, तद्विन्नश्रुतानुसारेणेति, अत्र मरुदेव्यादीनां द्रव्यश्रुताभावेऽपि यत्किञ्चित् श्रुतमस्त्येवेति—सूचयितुं तमन्तरेणेत्यनुक्तं वा तद्विन्नश्रुतानुसारेणेत्युक्तम् । अर्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिरत्र नास्तीत्याहार्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिरहितमिति, एकद्रव्य इति, अभेदेनेति शेषः, अभेदेनैकद्रव्ये पर्यायविषयकालोचनमित्यर्थः, द्रव्याभिन्नपर्याय विषयः पर्यायाभिन्नद्रव्यविषयक इति यावत् । अर्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रान्तिरहितत्वादेवेदं ध्यानमविचारमुच्यते इत्याह्नेदन्विति ॥

अथ सूक्ष्मक्रियमाह—

सूक्ष्मकायक्रियाप्रतिरुद्धसूक्ष्मवाङ्मनःक्रियस्य सूक्ष्मपरिस्पन्दात्मक-
क्रियावद्धानं सूक्ष्मक्रियम् । इदमप्रतिपाति, प्रतिपाताभावात् ॥

सूक्ष्मकायक्रियेति । मोक्षगमनप्रत्यासन्नसमये केवलिनो मनोवाङ्योगद्वये निरुद्धे
सत्यर्धनिरुद्धकाययोगस्योच्छ्वासनिःश्वासलक्षणा तन्वी क्रियैव यत्र तथाविधं सूक्ष्मक्रियात्मकं 5
ध्यानमित्यर्थः । प्रथमं मनोयोगनिग्रहे ततो वाङ्योगनिग्रहे ध्यानमिदं भवति । ध्यातुरस्य
परिणामविशेषस्य प्रवर्धमानत्वेनेदं ध्यानमप्रतिपातीत्युच्यते, इत्याहेदमिति, हेतुमाह प्रति-
पाताभावादिति, परिणामविशेषस्येत्यादिः ॥

अथ व्युपरतक्रियमाचष्टे—

निरुद्धसूक्ष्मकायपरिस्पन्दात्मकक्रियस्य ध्यानं व्युपरतक्रियम् इद- 10
मप्यप्रतिपाति । आद्ये द्वे एकादशद्वादशगुणस्थानयोरन्त्ये द्वे केवलिन
एव त्रयोदशचतुर्दशगुणस्थानक्रमेण ॥

निरुद्धेति । शैलेद्यवस्थावस्थितानां मनोवाङ्काययोगत्रयरहितानां यद्धानं तद्व्युपरतक्रिय-
मुच्यते । ननु शुद्धध्यानस्यान्तिमभेदद्वये मनमोऽभावेन मनोविशेषरूपध्यानत्वं कथमस्तीति
षेत्र मनोमात्रस्य ध्यानरूपत्वाभावान् किन्तु मुनिभ्रलस्यैव योगस्य तथात्वान् तस्य केवलि- 15
नरसयोगिनस्सूक्ष्मक्रियारमके ध्यानेऽश्रतेः, कायात्मकयोगस्य मुनिभ्रलत्वात् न च तथाऽप्य-
योगिनो ध्याने चतुर्थे योगस्यापि कायस्याभावेन तत्राऽनुपपत्तितादवस्थमिति वाच्यम्,
कुन्नालचक्रभ्रमणवन्मनःप्रभृतिरयोगोपरमेऽपि पूर्वप्रयोगाद्धानोपपत्तेः, द्रव्यमनमोऽभावेऽपि
भाषमनमरसत्वेन ध्यानमम्भवात्, चेतनो ज्ञानरूपत्वेनैकविपयस्थिभीतज्ञानपरिणामरूप-
ध्यानस्याप्राप्यश्रुतत्वात् ॥ प्रवर्धमानपरिणामविशेषवत्त्वादिदमप्यप्रतिपातीत्याहेदमपीति । 20
शुद्धध्यानस्याधिकारिणमाहारे इति । पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के इत्यर्थः, एकादशद्वादश-
गुणस्थानयोरिति । यथाक्रममिति शेषः, तथाच पृथक्त्ववितर्कमेकादशे, एकत्ववितर्के
द्वादशे इत्यर्थः । अन्तिमावधिप्रदर्शनपरमिदं, नामिमगुणस्थानवर्तिनी श्रेमे भवत इति भावः ।
तेन पृथक्त्ववितर्कस्याऽपूर्वगुणस्थानादिवर्तिनरमम्भवेऽपि न श्रुतिः । एकत्ववितर्कस्तु द्वादश-
गुणस्थान एव । अपूर्वगुणस्थानाद्द्वादशमिममपीति केचित् । अन्त्ये द्वे इति सूक्ष्मक्रिय- 25

व्युपरतक्रिये इत्यर्थः, सूक्ष्मक्रियं संयोगिनो व्युपरतक्रियमयोगिन इति तात्पर्यम् । अत्र भावनादेशकालासनप्रशेषा धर्मध्यानवत् । ध्यानव्या अवान्तरभेदा ध्यातारश्च भूल एव प्रदर्शिताः, क्षान्तिमार्दवार्जवादीन्यालम्बनानि, मनोयोगनिग्रहस्ततो ध्यायोगनिग्रहस्ततः काय-योगनिग्रह इति भवान्तकाले केवलिन आश्रित्य योगनिग्रहक्रमः, लघ्वस्थस्त्रिभुवनविषयमन्तः-

- ॥ १ ॥ करण प्रतिवस्तु त्यागलक्षणक्रमेण सकोच्याणौ विधायाऽतीव निश्चलशुद्धं ध्यायति, जिनस्तु चरमद्वयध्याता ततोऽपि प्रयत्नविशेषान्मनोऽपनीयाविद्यमानान्तःकरणौ भवति । तत्राऽपि शैलेशीमप्राप्तोऽन्तर्मुहूर्तेनाऽऽद्य शैलेऽद्याश्च द्वितीयं ध्यायति । आश्रयद्वारापायान् ससाराशुभानु भाष अनन्तभवसंस्तान वस्तुविपरिणामश्च चिन्तयतीति भावना, आद्यद्वयभेदापेक्षयाऽस्य भावना, शुद्धलेऽया प्रथमत्रयभेदेऽन्तिमे च लेऽयाचिरहो बोध्यः । अवधासमोद्विषेक-
- १० व्युत्सर्गो लिङ्गानि । शुभाऽऽस्रवनिर्जराऽनुत्तरामरसुप्तानि द्वयोश्शुद्धयोः, अन्त्ययोस्तु परम-निर्वाणं फलमिति बोध्यम् ॥

अत्र ध्याने षोडशपादात्मक एकेन्द्रियविकलेन्द्रियस्थावरसंज्ञसंज्ञिमनुजगतित्रसकाय-पञ्चेन्द्रिययोगत्रयकपायचतुष्टयाहारकानाहारकोपशमक्षयोपशमक्षायिकसम्बन्धवैद्विकज्ञान-त्रिकदर्शनत्रिकभङ्गाभङ्ग्यमिध्यात्वसारसादन्मिश्राविरतिदेहाविरतिगतित्रिकज्ञानत्रिकलेऽया-

- १५ षट्ककेवलज्ञानदर्शनसामायिकछेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्प्राययथाख्यातमनःपर्य-वान् षट्प्रतिशब्धिधानाश्रित्य विचार्यमाणे, एकेन्द्रियविकलेन्द्रियस्थावरासंज्ञिना मनसोऽभावेन नैकविधमपि ध्यानं सम्भवति, मनुजगतित्रसकायपञ्चेन्द्रियक्षायिकसम्बन्धवैद्विकेण प्रत्येकं षोडशविधध्यानस्य सम्भवः, योगत्रयाहारकत्वयोः पञ्चदशविधध्यानसामानाधिकरण्यस्य सम्भवः, व्युपरतक्रियात्मकध्यानविशेषसामानाधिकरण्यसम्भवात् । उपशमसम्बन्धकपाय-
- २० चतुष्टयवैद्विकेषु त्रयोदशविधध्यानसहचारित्वस्य सम्भवः, क्षीणमोहादिगुणस्थानेष्वेषामसम्भवेन तत्स्थानभाव्येकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियव्युपरतक्रियैस्सहचारित्वासम्भवात् । ज्ञानत्रिक-दर्शनत्रिकसंज्ञित्वेषु चतुर्दशविधध्यानसहवृत्तित्वसम्भवः, मनोविरहकालभाविषूक्ष्मक्रिय-व्युपरतक्रियध्यानविशेषसहवृत्तित्वासम्भवात् । अनाहारकत्वकेवलज्ञानदर्शनेषु सूक्ष्मक्रिय-व्युपरतक्रियध्यानविशेषसामानाधिकरण्यमेव । त्रयोदशचतुर्दशगुणस्थानभावित्वात्तेषाम् ।
- २५ इतरध्यानानां मनोनिपयकत्वाच्च । पञ्चसु लेऽयासु क्षायोपशमिकसम्बन्धवै च द्वादशध्यानसह-

१ काययोग एव सूक्ष्मक्रियस्य भावात् एकत्ववितर्कस्य कायवृत्तमनोऽवतमयग एव भावात् पृथक्त्व-वितर्कस्य ॥ मनोवाक्यययोग्यापारवत् एव भावादिति भदो विशयः ॥ २ अणोरपीत्यर्थः ॥ ३ भावि नारकाद्यपश्यति भावः ॥

चारित्वं, शुक्लध्यानसामानाधिकरण्याभावात् । शुक्लेन्द्रियायाश्च व्युपरतक्रियातिरिक्तध्यानवि-
शिष्टत्वं, अयोगिनि लेइयावैधुर्यात् । सामायिकलेदोपस्थापनीययोर्निदानातिरिक्तार्त्तभेदत्रयं धर्म-
ध्यानचतुष्टयं पृथक्त्ववितर्कश्च भवति । परिहारविशुद्धिकस्याऽनन्तगोष्ठानि पृथक्त्ववितर्कविर-
हितानि भवन्ति श्रेणिप्राप्त्यभावात् । सूक्ष्ममम्परायस्य पृथक्त्ववितर्कं धर्मचतुष्टयं वा । दशम-
गुणस्थानमात्रवृत्तित्वात्तस्य यथाख्यातस्य चतुर्विधं शुक्लध्यानं धर्मध्यानं वा । मनःपर्यवहानिनो 5
निदानातिरिक्तमार्त्तत्रयं धर्मचतुष्टयं शुक्लस्याद्यद्वयश्च भवति । गतित्रिकाज्ञानत्रिकाविरतिदेश-
विरत्यभव्यतामिध्यात्वसास्त्रादनमिश्रभावानां ध्यानाष्टकसाहचर्यं, धर्मशुद्धाभावादिति दिक् ॥

अथाऽभ्यन्तरतपोभेदस्यावान्तरमन्तिमं व्युत्सर्गमाह—

अनेपणीयस्य संसक्तस्य चाऽज्ञादेः कायकपायाणाश्च परित्यजनमुत्सर्गः॥

इति निर्जरातत्त्वम् ॥

10

अनेपणीयस्येति । विविधस्योत्सर्गो व्युत्सर्गः, व्युत्सर्जनं व्युत्सर्गः । स द्विविधः,
बाह्य आभ्यन्तरश्चेति । अनेपणीयस्य संसक्तस्यान्नपानोपध्यादेर्याह्यद्रव्यस्य शास्त्रोदितविधिना
परित्यागो बाह्यव्युत्सर्गः । आभ्यन्तरस्तु पर्यन्तकाले कायस्य संसारपरिभ्रामककपायाणां
करणत्रिकैः कृतकारितानुमतिभिश्च परित्यागः, तदेतदभिप्रायेण ममुच्चित्य तत्स्वरूपमाहानेप-
णीयस्येति । न चाऽपरिमहादस्य गतार्थत्वमिति वाच्यम्, तस्य धनहिरण्याद्यमूर्च्छाविषयक- 15
त्वात् । नच प्रायश्चित्तान्तर्गतोऽयमिति वाच्यम्, तस्य प्रतिद्वन्द्वपतिचारसापेक्षत्वात्, अस्य
तु निरपेक्षत्वात् । तच्चाऽनेकत्रास्य वचनमनर्थकमिति वाच्यम् षचित्मावद्यप्रत्याख्यानान्,
षचिन्निरवद्यस्यापि नियतकालं प्रत्याख्यानान् षचिचाऽनियतकालमिति निवृत्तिधर्मस्य पुरुष-
शक्त्यपेक्षत्वादुत्तरोत्तरगुणप्रवर्षादुत्साहोत्पादनार्थत्वाच्च न पौनरुक्त्यमिति भावः । अथ
निर्जरा निगमयतीतीति ॥

20

इति तपोगच्छनभोमणि-धीमद्विजयानंदसूरीभ्यरपट्टधर-धीमद्विजयसमलसूरीभ्यरचरण-
नलिनसन्मयस्तात्ममक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलज्जिभूरीणा विनिर्मितस्य
तत्पन्यायविभाकरस्य स्थोगतायां न्यायप्रकाशव्याख्यायां निर्जरानिरूपणं
मामाष्टमःकिरणः ॥

अथोक्त आगन्तुककर्मनिरोधकस्सवरो बद्धकर्मविध्वंसिका निर्जरा च, तत्र किमात्मकः कर्मणां बन्धः केन वा स इत्याकांक्षायामुपोद्घातसङ्घत्या बद्धकर्मणामित्यादिनिर्जरालक्षणेन बन्धस्य स्मृतत्वात्प्रसङ्गसङ्घत्याऽवसरसङ्घत्या वा बन्ध निरूपयितुकामः प्रथमं बन्ध लक्षयति—

आत्मप्रदेशैश्शुभाशुभकर्मसम्बन्धो बन्धः ॥

- 5 आत्मप्रदेशैरिति । सहाय्ये तृतीया, आत्मप्रदेशैस्सह शुभाना पुण्यरूपाणामशुभाना पापात्मकानाञ्च कर्मणा पुद्गलविशेषाणा सम्बन्धो नीरक्षीरवत्परस्परारूपः कथञ्चिद्देहाभेदरूपस्तदतिरिक्तसम्बन्धाभावात् सम्बन्धनरूपत्वाद्बन्ध इत्यर्थः । आत्मना सहैव सम्बन्धाना कर्मपुद्गलाना सम्बन्धो बन्ध उच्यते न घटादिना पुद्गलसम्बन्धस्येति सूचयितुमात्मेत्युक्त, प्रदेशेन सहाऽपि बन्ध इति सूचयितुं प्रदेशैरिति । अत्र शुभाशुभकर्मसम्बन्धस्यैवबन्धरूपत्व विवक्षित, न तु शुभाशुभात्मककर्मवर्गणानामित्यभिप्राय सूचयितुं शुभाशुभकर्मसम्बन्ध इति, अत एव पुण्यपापाभ्या बन्धस्य पृथगुपादानं कृतम् । वस्तुतः कर्मणश्शुभरूपत्वमशुभरूपत्वञ्चेति द्वैविध्यमेव, उभयविधेनाऽपि कर्मणा सम्बन्धो बन्धो भवतीति सूचयितुं शुभाशुभेति, कर्मपदेन कर्मयोग्यपुद्गला ग्राह्या, जीवग्रहणपूर्वं तेपा कर्मपरिणामाभावात् । शुभाशुभकर्मपदेनोत्तरप्रकृतिबोधात्तस्यैव बन्धो लक्षितो न मूलप्रकृतिबन्धस्तथाचाऽव्याप्तिस्तत्र स्यात्तद्वारणाय आत्मप्रदेशैः कर्मसम्बन्धो बन्ध इत्येव लक्षणशरीर विज्ञेयम् । अयञ्च भावबन्ध उच्यते । यस्तु प्रयोगबन्धो विस्रसायन्धश्च द्रव्यबन्धरूपस्त नेहविवक्षितोऽप्रकृतत्वात् । आत्मप्रदेशैः पुद्गलसम्बन्धस्य न बन्धत्व, मुक्तात्मना जीवेन सह पुद्गलसम्बन्धसत्त्वात्, पुद्गलाना व्यापकत्वात् लोकस्याञ्जनचूर्णपूर्णसमुद्रकष्युद्गलैः परिपूर्णत्वात् कर्मपदोपादाने च कर्मयोग्यपुद्गलानामेव ग्रहेण तत्सम्बन्धस्य तत्र
- 15 विरहात् क्षतिः, रागादिगुणयोगाद्धि जीवः कायादियोगेन कर्मवर्गणायोग्यपुद्गलस्कन्धानां दाय कर्मरूपतया परिणमय्याऽऽत्मसात्करोति नान्य इति, आत्मप्रदेशैरित्यनेन जीवस्त्वप्रदेशावगाढमेव दलिकं गृह्णाति न त्वनन्तरपरम्परप्रदेशावगाढ, तत्राऽपि एकस्मिन् जीवप्रदेशे यद्वगाढं ग्रहणप्रायोग्य दलिकं तदेकमपि सर्वैरेवात्मप्रदेशैर्गृह्णाति तस्य सर्वप्रदेशाना शृङ्खलावयवानामिव परस्पर संबद्धत्वात्, व्याप्रियमाणे चैकप्रदेशेऽनन्तरपरम्परतया तद्व्यग्रहणाय सर्वप्रदेशानामपि व्याप्रियमाणत्वात्तथा सर्वत्रापि सर्वप्रदेशेष्वपि सर्वान् ग्रहणप्रायोग्यानवगाढान् स्कन्धान्सर्वैरेवाऽऽत्मप्रदेशैर्गृह्णातीत्यप्यर्थः सूचितः । ननु कर्मैव नास्ति कुतस्तस्य जीवप्रदेशैस्सम्बन्ध इति चेन्न, आत्मा स्वरूपेण शब्दव्यञ्जानवान् तत्त्वभावत्वात्, यो
- 25

१. प्रयोगेन भावबन्धो द्रव्यबन्धश्च भवति तत्र प्रयोगबन्धो द्रव्यबन्धो नेह विवक्षितस्तेन भवन्धस्य प्रयोगबन्धस्यऽपि न क्षणिरितिमात्र ॥

यत्स्वभावस्तु शश्वत्तद्वान् यथोष्णस्वभावो वह्निश्शश्वदौष्ण्यवान् ज्ञानस्वभावश्चाऽऽत्मा-
ततस्तोऽपि शश्वत्तद्वानित्यनुमानेन शश्वज्ज्ञानवतः स्वगोचरज्ञानप्रतिबन्धदर्शनेन तत्प्रति-
बन्धकज्ञानावरणादिकर्मसिद्धेः, भूताविष्टपुरुषस्य स्वज्ञानप्रतिबन्धकभूतवत् । तच्च कर्म-
पौद्गलिकमेव, नात्मगुणरूपं, अमूर्त्तरनुग्रहोपघाताभावात् आकाशं ह्यमूर्त्तं दिगादीनाम-
मूर्त्तानां नानुग्राहकं न बोधघातकश्च दृष्टं तथैवामूर्त्तं कर्म कथममूर्त्तस्यात्मनोऽनुग्रहोपघातयो- 5
हेतुर्भवेत् । न च तथापि कथं मूर्त्तेन कर्मणाऽमूर्त्तस्यात्मनो बन्धो नहि पुद्गलेनामूर्त्तेन अमू-
र्त्तानामाकाशादीनामनुग्रहोपघातौ दृष्टाविति वाच्यम्, आत्मनः कर्मसम्बन्धस्यानादित्वेनैका-
न्तिकामूर्त्तत्वासिद्धेः । अत एवामूर्त्तस्य ज्ञानस्य कथं मूर्त्तेन ज्ञानावरणीयेन प्रतिबन्ध इति
शंकापि परास्ता कथञ्चिन्मूर्त्तादात्मनो ज्ञानस्य सर्वथा भेदाभावेन तस्याऽपि कथञ्चिन्मूर्त्त-
त्वात् । एवञ्च निविलकर्मरूपकस्य कर्माधारभूतस्य सर्वपामौदारिकादिशरीराणां कारणभू- 10
तस्य प्रवाहतोऽनादिरूपस्य आमोक्षं जीवादिनाभूतस्य कर्मणशरीरस्य मिथ्यात्वादिप्रसूतस्य
सिद्धौ तच्छरीरयुक्तो जीवः कर्मप्रायोग्यवर्गेणा औदारिकादिवर्गेणाश्च गृह्णन् योगवान्
कपायस्तेहानुलिप्तः कर्मरजोभिरौदारिकादिशरीरैश्च कथञ्चिदभेदेन सम्बध्यते, अत एव च
तद्वच्छिन्नस्यात्मनस्तुरगदुःखानुभवः, स्वकीर्येणौदारिकादिपुद्गलानां चेतनतया परिणमित-
त्वात् । अन्यथा शरीरस्य जीवादत्यन्तभेदात्तदबन्धेदेन तस्य सुगन्धःरसस्वेदनं न स्यादिति । 15
न च कर्मणशरीरस्य मूर्त्तत्वे औदारिकादिशरीरवत्तस्येन्द्रियकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, मूर्त्त-
मात्रस्यैन्द्रियकत्वमिति नियमाभावात्, अत्यन्तसूक्ष्मतया परिणतत्वेन तस्य वैक्रियादिशरी-
रस्यैव चर्मपक्षुपामतीन्द्रियत्वोपपत्तेः । कर्मणशरीरवत्त्व एव जीवो भवान्तरं प्राप्नोति,
नान्यथा, औदारिकादिशरीरस्य तद्भव एव त्यागात् शरीरान्तरस्य चाभावात् । न चाऽशरी-
रस्यैव भवान्तरप्राप्तिरिति वाच्यम्, सदेहस्यैव तस्याऽत्र गमनदर्शनेनाऽन्यत्राऽपि तथाऽनुमा- 20
नात्, अत एव पूर्वप्रयोगादेवाशरीरस्य मुक्तस्य गमनमुक्तं, न चाऽचेतनस्य कथं देशान्तरप्राप-
णसामर्थ्यमिति वाच्यम् चेतनाधिष्ठितस्याचेतनस्याऽपि पोतादेरिव देशान्तरप्रापणसामर्थ्यो-

१. अग्निलोपयशात्स्वभावस्यात्मनो ज्ञानं सप्रतिबन्धक, स्वगोचरज्ञानप्रतिबन्धदर्शनेन न भूताविष्टपुरुष-
ज्ञानवत् इत्यनुमाने तेन भूताविष्टपुरुषज्ञानप्रतिबन्धकभूतवत् निमित्तेन ज्ञानात्मस्वभावस्यात्मनोऽपि ज्ञानस्य
प्रतिबन्धकं कर्म सिद्धपति तेन च कर्मणशरीरमारभ्यते, तदभाव औदारिकादिशरीरसम्बन्धादिदेः, 25
दि मूर्त्तामूर्त्तबोधोपघातादौदारिकादिशरीरात्मनो परस्परानुग्रहसंभववति । न च कथं कर्मणशरी-
स्यात्मनामूर्त्तेन सम्बन्ध, अनादिवाक्यादात्मना कथयित्वादात्म्यस्याऽप्युपगम्यमानत्वेन तत्र पर्यवस्योगा
सम्भावात् । जीवकर्मयोगस्यानादित्वेऽपि बीज्यद्वयसंयोगेऽनवर्तिनशर्मस्य कस्यचिन्नाय. तन्ममननाद्यन्त
तपरसंयमापपायाय व्याख्ययन इति बोध्यम् ॥

पलम्भात् । तस्मात्कार्मणशरीरेणानादिसम्बद्धस्याऽऽत्मनस्ससारिण औदारिकादिशरीरसम्बन्धाद्वन्धसिद्धिरिति ॥

ननु कारणमन्तरेण न कापि कार्यं दृष्टं, बन्धश्च कार्यं तेनापि सकारणेन भवितव्यं, यद्यकस्मात्स तर्हि मोक्षोऽपि तथैव स्यात् न च तौ तथा, तदर्थं क्रियायाः विरोधप्रसङ्गात्
5 अतो बन्धकारणनिर्देशोऽवश्यं वाच्य इति तत्कारणान्याह—

स च मिथ्यात्वाविरतिकपाययोगैर्यथायोगं समुत्पद्यते ।

स चेति । बन्धश्चेत्यर्थः । ननु बन्धकारणता मिथ्यात्वादीनां समुदाये वा स्यादवयवे वा स्यादित्याशङ्क्यामाह यथायोगमिति । तथाच न सर्वेषामेव हेतुत्वमपि तु मिथ्यादृष्टे-
श्चत्वारः समुदिता बन्धहेतवः, सात्त्वादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्निध्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टीनाम-
10 विरत्याद्यल्यः, सयतासयतस्याविरतिमिश्रौ कपाययोगौ च, प्रमत्तसंयतस्य, अप्रमत्तादीनां चतुर्णां च कपाययोगौ, शान्तक्षीणकपायसयोगकेवलानां योग एव, अयोगकेवलानां न बन्धहेतुः । तत्रापि मिथ्यात्वादीनि अबान्तरभेदविशिष्टानि प्रत्येकं बन्धकारणानि, नहि सर्वाणि मिथ्यात्वादीनि एकत्र जीवे युगपत्सम्भवन्ति नाऽपि हिंसादयः सर्वे परिणामा इति यथायोगशब्दरहस्यार्थः । यद्यपि तत्त्वार्थे प्रमादमपि गृहीत्वा पञ्चहेतुकत्वं
15 बन्धस्योक्तं, तथाऽप्यत्र कर्मप्रन्धानुसारेण चातुर्विध्यमुक्तम्, तत्र प्रकर्षेण माद्यत्यनेनेति प्रमादः, विषयक्रीडाभिष्वङ्गः, यत्नारब्धेऽप्यनुत्थानशीलता वा । प्रचुरकर्मन्धनप्रभवनिरन्तराविध्यातशारीरमानसानेकदुःखहुतवहज्वालाकलापपरीतमशेषमेव ससारवासगृह पश्यन्त-
न्मध्यवर्त्यपि, सति च तन्निर्गमनोपाये वीतरागप्रणीतधर्मचिन्तामणौ यस्माद्विचित्रकर्मो-
द्यसाविध्यजनितात्परिणामविशेषादपश्यन्निव तदुभयमधिगण्य विशिष्टपरलोकक्रियाधिमुर-
20 एवाऽऽस्ते जीयस्स राग प्रमादस्तत्र हेतवोऽष्टौ, अज्ञानं—मूढतारूपम्, क्रमेण स्यादन्यथावेत्यादिरूपस्सशयः, विपर्यस्तताप्रतिपत्तिरूपं मिथ्याज्ञानं, रागो द्वेयो विस्मरणशीलता लक्षणस्मृतिभ्रंशः, अर्हत्प्रणीतधर्मानादरात्मकोऽनुद्यमः, भनोवाक्यानां दुष्टताकरणमिति, प्रमादोऽयं मद्यविषयकपायादिभिर्जायन् इति मिथ्यात्वादिचतुर्विधेऽप्येव यथायथमन्तर्भाव इति कृत्वा लाघवार्थिना मूलकारेण पृथङ्नोक्त इत्यवधेयम् । एते चत्वारो बन्धस्य सामान्य-
25 हेतवो विशेषहेतवस्तु प्रदोषनिह्वाद्योऽप्र आवेदयिष्यन्ते इति दिक् ॥

तत्र मिथ्यात्वादीनामबान्तरभेदपेक्षया बन्धस्य सप्तपञ्चाशद्विधत्वात्तानाख्यातुमाशौ मिथ्यात्वं निर्वक्ति—

तत्रायथार्थश्रद्धानं मिथ्यात्वम् । तच्चाऽऽभिग्रहिकानाभिग्रहिकाऽऽभिनिवेशिकसांशयिकानाभोगिकभेदेन पञ्चविधम् ॥

तत्रेति । मिथ्यात्वादित्तुष्टय इत्यर्थे । यथार्थश्रद्धा हि सम्यग्दर्शनं, तद्विपरीतं मिथ्यात्वं, तत्त्वार्थश्रद्धानाभायोऽतस्त्वाध्यवसायरूपः, न तु विपर्यस्तश्रद्धानं विवश्रितं, सांशयिकादावसम्बध्यमानत्वात् तथा च तेषामसम्यग्भूतया सम्यग्दर्शनविपरीतत्वान्नासद्बहः । तद्विभजते 5 तथेति ॥

अथाऽऽभिग्रहिकमाचष्टे—

कुदर्शने सदृशनजन्यं श्रद्धानमाभिग्रहिकम् ॥

कुदर्शन इति । कुदेवकुगुरुकुघर्ममये दर्शने मदृशनमिति मान्यता । इदमेव दर्शनं समीचीनं नान्यदित्येषं वा यच्छ्रद्धानं, दर्शनाभासे तस्मिन् माहृत्वमस्तिस्तदभिग्रह आग्रहस्त- 10 भिर्युक्तत्वादाभिग्रहिकं मिथ्यात्वमुच्यत इति भावः । कुदर्शनविशेष्यकसदर्शनत्वप्रकारकज्ञानजन्यश्रद्धानत्वं लक्षणम् । मदृशने सदृशनत्वप्रकारकज्ञानजन्यश्रद्धानवारणाय कुदर्शनविशेष्यकेति । कुदर्शनं दर्शनमिति श्रद्धानस्य मिथ्यारूपत्वाभावात्सदिति, कुदर्शनं तुच्छमिति ज्ञानजन्यसदर्शनश्रद्धानेऽतिप्रसक्तिनिवारणाय सदृशनत्वप्रकारकेति । अर्हदर्शनं सत्यमन्यद्वेति सांशयिकमिथ्यात्वे व्यभिचारवारणाय जन्यश्रद्धानमिति । एवमग्रेऽपि यथा- 15 सम्भवमूढम् ॥

अनाभिग्रहिकमभिधत्ते—

सर्वदर्शनविशेष्यकसमत्वप्रकारकप्रतिपत्तिप्रयोजकं श्रद्धानमनाभिग्रहिकम् ॥

सर्वदर्शनेति । सर्वान्नि दर्शनानि समीचीनान्येवेति मन्वानसमर्थत्र मान्यतया भदानं 20 विधाति सा श्रद्धा अनाभिग्रहिकमिथ्यात्वमिति भावः । तथा मन्वानो यदा मन्देग्धि तदा सांशयिकं मिथ्यात्वं भवति तद्वारणाय श्रद्धानपदम् । अत्र तादृगप्रतिपत्तिजन्यं भदानं

१. सप्तविंशत्युपलक्षणं तेन सर्वान्वयमिह दर्शनस्य प्रत्यक्षज्ञाननिबन्धनश्रद्धान्यवसत्तद्वि मरुतः । एतेन सांशयिकत्वात्वेन देवगुरधर्मात्मनः सदृश्यत्वतया तेषां दृग्भावा एवेति न न्यूनता बोध्यः ॥

२. एवं देवगुरधर्मात्मनि मरुत विद्येयम् ॥

जनकमप्यनाभिग्रहिकं भवतीति सूचयितुं पूर्वत्र जन्यतयाऽत्र च जनकतया लक्षणमभिहित-
मिति ध्येयम् ॥

आभिनिवेशिकमाख्याति—

तत्त्ववेत्तृत्वेऽप्यतदर्थेषु तदर्थताऽभिग्रह आभिनिवेशिकं ॥

- 5 तत्त्ववेत्तृत्वेऽपीति । शास्त्रतात्पर्यबाधप्रतिसन्धानत्वेऽपीत्यर्थः । तेन श्रीजिनभद्रसिद्ध-
सेनादिप्रावचनिकप्रधानविप्रतिपत्तिविषयके पक्षद्वयेऽप्यन्यतरस्य वस्तुनः शास्त्रबाधितत्वात्
तदन्यतरश्रद्धानवतो नाभिनिवेशित्वप्रसङ्गः । तेषां स्वाभ्युपगतार्थे शास्त्रतात्पर्यबाधप्रति-
सन्धानेऽपि पक्षपातेन तत्प्रतिसन्धानाभावात् किन्त्वविच्छिन्नप्रावचनिकपरम्परया स्वाभ्यु-
पगतार्थानुकूलत्वेन शास्त्रतात्पर्यस्यैव प्रतिसन्धानात् । अतदर्थेषु अतथाभूतेष्वर्थेषु, तदर्थता-
10 भिग्रहः—दुष्टाभिनिवेशेन तथाश्रद्धानमित्यर्थः, गोष्ठामहिलादयो हि दुरभिनिवेशविष्ठा-
वितथियद्वाशास्त्रतात्पर्यबाध प्रतिसन्धायैवान्यथा भ्रम्यते । अभिनिवेशे दुष्टत्वञ्च सम्यग्बहू-
वचनानिवर्त्तनीयत्वं, तेन सम्यग्दृष्टेरपि अनाभोगात्प्रज्ञापकदोषाद्वा अन्यथा श्रद्धानसम्भवेऽपि
नाभिनिवेशिकत्वम्, तेषामभिनिवेशस्य सम्यग्बहूवचननिवर्त्तनीयत्वादिति भावः ॥

साशयिकं वक्ति—

- 15 अर्हत्तत्त्वधर्मिकसत्यत्वसंशयजनकं मिथ्यात्वं सांशयिकम् ॥

- अर्हत्तत्त्ववेति । भगवत्प्रोक्तानि जीवादितत्त्वानि सत्यानि नवेत्येवंरूपस्य सशयस्य जनकं
तज्जम् वा यन्मिथ्यात्वं तत्साशयिकमित्यर्थः । अन्यप्रोक्ततत्त्वेषु सत्यत्वसशयस्य जनकं
न तादृह्मिथ्यात्वमित्यतोऽर्हदिति यद्यपि सूत्रार्थाद्विषयसशयस्ताधूनामपि सम्भवति
तथापि ॥ आगमोदितभगवद्ब्रह्मनप्रामाण्यपुरस्कारेण निवर्त्तते, स्वरमबाहितयाऽनिवर्त्तमानञ्च
20 स साशयिकमिथ्यात्वरूपस्मन्ननाचारापादक एव, अत एवाकाशमोहोदयादकर्षप्रभिवद्विरिति ॥

अयानाभोगिकमिथ्यात्वमाह—

दार्शनिकोपयोगशून्यजीवानां मिथ्यात्वमनाभोगिकम् ॥

- दार्शनिकेति । विशेषज्ञानविकलानामित्यर्थः, ते च विचारशून्या एवेन्द्रियादयो वा,
अन्ततस्पर्शोपयोगस्यैवेन्द्रियादावपि सत्त्वादुपयोगशून्यजीवाप्रसिद्धिप्रमुक्तमम्बवन्मृगादय
25 दार्शनिकेति । तत्राऽऽभिग्रहिकाभिनिवेशिके विपर्यासरूपत्वेन सानुबन्धदेशमूलखाद्वीर्यसी,

शेषाणि च त्रीणि नात्यन्तानर्थसम्पादकानि विपरीतावधारणरूपत्वाभावेन सुप्रतीका-
रत्वात् इति ॥

अविरतिमाख्याति—

हिंसाद्यव्रतेभ्यः करणैर्योगैश्चाऽविरमणमविरतिः । तस्याश्च मनः
पञ्चेन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसरूपपञ्चविध- 5
जीवहिंसातश्चाप्रतिनिवर्त्तनरूपत्वाद्द्वादशविधत्वम् ॥

हिंसाद्यव्रतेभ्य इति । अविरमणमविरतिः, केभ्यः, अव्रतेभ्यः, तथाचाऽव्रतेभ्योऽविर-
मणमविरतिः । अकरणं हि विरतिः करणञ्चाऽविरतिस्तथा च कैः करणमतिकरणाकांक्षा
जायते, तत्राऽऽह—करणैर्योगैश्चेति । इन्द्रियैर्मनोवाक्कायरूपयोगैश्चेत्यर्थः, यदि कायेनैवेन्द्रिया-
णामपि ग्रहणं भवतीत्युच्यते तदा करणैः कृतकारितानुमतिभिरित्यर्थः । अव्रतानि कानी- 10
त्यग्राह हिंसादीति । आदिनाऽसत्यस्तेयाऽव्रह्मपरिमहणां ग्रहणम्, यद्यपि हिंसादिभ्योऽविर-
मणमेवाव्रतं तथापि हिंसादीनामपि अविरतिं प्रत्यनुकूलतयाऽव्रतत्वोक्तिः, न च हिंसाद्यो
व्रतरूपा अपि स्युस्तद्विषयकविरमणरूपत्वाद्ग्रतस्येति वाच्यम्, अत्यन्तप्रतिकूलतया विरतिं
प्रति तथाकथनस्यानुचितत्वात् एवञ्च हिंसाद्यव्रतेभ्यः कृतकारितानुमतिमनोवाक्कायान्यत-
मेनाविरमणमविरतिरिति भावः । हिंसाद्यन्यतमस्य कृतकारितानुमतिमनोवाक्कायान्यतमेन 15
करणमितियावत् । तस्या द्वादशविधत्वं द्वादशस्थानप्रदर्शनद्वारा प्रकटयति तस्याञ्चेति, अवि-
रतेश्चेत्यर्थो द्वादशविधत्वमित्यनेनाऽस्य सम्बन्धः । कथं द्वादशविधत्वमित्यग्राह मन इति ।
मनसस्वस्वविषयेभ्योऽप्रतिनिवर्त्तनमित्येका पञ्चेन्द्रियाणां प्राणरसनचक्षुश्भोत्रपदानां स्वस्व-
विषयेभ्योऽप्रतिनिवर्त्तनानीति पञ्च, पञ्चिषजीवहिंसादिभ्योऽप्रतिनिवर्त्तनानीति षट् मिलित्वा
ष द्वादशविधत्वमिति भावः ॥ 20

कषायमाह—

कषायः पूर्वादितपञ्चविंशतिविधः । चेदग्नयहास्यपट्कात्मकनोरूपायः
कषायसह्गामित्वात्कषायपदवाच्यः ॥

कषाय इति । पूर्वोदितेति पावनिरूपणोदितेत्यर्थः । तथाचाऽन्तानुषण्णिक्रोधमान-
मायालोभाः, अप्रत्याक्ष्यानक्रोधमानमायालोभाः, प्रत्याक्ष्यानक्रोधमानमायालोभाः, मन्त्रलन- 25
क्रोधमानमायालोभा इति षोडशविधः कषायः । पुंस्त्रीनपुंसकहास्यरस्यरतिशोकमयजुगु-

- प्सारूपो नवविधो नोकपाय इति मेलनतः कपायः पञ्चविंशतिविध इति भावः । ननु नवविधनोकपायस्य कथं कपायत्वमित्यत्राह वेदत्रयेति पुंस्त्रीनपुंसकेतिवेदत्रयेत्यर्थः, हास्य-पट्केति, हास्यरत्यरतिमयशोकजुगुप्सापट्केत्यर्थः । कपायसह्यामित्वादिति कपायेण सहैव वर्त्तमानत्वादित्यर्थः, दिग्दर्शनमिदं, तेन यद्गोपो यः कपायस्तत्सहचारिणां हास्यादीनामपि
- 5 तद्गोपत्वेन तत्कार्यकारित्वात्कपायत्वं तत्राप्यस्पर्कार्यकारित्वाच्च नोकपायत्वमितिवोध्यम् ॥

चतुर्थं योगमाचष्टे—

योगो मनोवाक्कायव्यापारः । तत्र सत्यासत्यमिश्रव्यवहारविषयक-मनोवाक्कायव्यापारा अष्टौ, तथौदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियवैक्रियमिश्राऽऽ-हारकाऽऽहारकमिश्रकर्मणशरीरजन्यव्यापारास्सप्तेति पञ्चदशयोगाः ॥

- 10 योग इति । युज्यतेऽनेनेतियोगः, तत्र यद्यपि बन्धेऽभीप्सितालब्धवस्तुलाभे मेलने संयोगे शब्दादीनां प्रयोगे समुदायशब्दस्यावयवार्थसम्बन्धे द्रव्यतो बाह्ये मनोवाक्कायव्या-पारे भावतोऽध्यवसायविशेषे च योगशब्दो वर्त्तते तथापि प्रकृतोपयोगिनं तदर्थं सूचयितुं मनोवाक्कायव्यापार इत्युक्तत्वान्मनोवाक्कायव्यापार एवात्र विवक्षितः । सोऽयं योगो द्विविधः, द्रव्ययोगो भावयोगश्चेति । जीवेनागृहीतानि गृहीतानि वा स्वव्यापाराप्रवृत्तानि मनोवाग्गा-
- 15 विद्रव्याणि द्रव्ययोगः । जीवस्य परिणामविशेषो वीर्यस्थामादिशब्दवाच्यो भावयोगः । अयमपि द्विधा प्रशस्तोऽप्रशस्तश्चेति । तत्र प्रशस्तसम्यक्त्वादिरात्मनोऽपवर्गेण योजनात्, अप्रशस्तो मिथ्यात्वादिरष्टविधकर्मभिर्योजनात् । यद्वा मनोवाक्कायप्रयत्नकानि द्रव्याणि मनोवाक्कायपरिस्पन्दात्मको योगश्च द्रव्ययोगः, एतदुभययोगहेतुरध्यवसायो भावयोगः । तत्र द्रव्ययोगश्शुभोऽशुभो शुभाशुभश्च व्यवहारनयमात्रापेक्षया विधिमतिक्रम्य दानादि-
- 20 वितरणचिन्तनात्मकमनोयोगस्तथैव दानादिधर्मोपदेशात्मकाग्योगस्तथैव जितपूजाबन्धनादि-कायपरिस्पन्दात्मकाययोगश्च शुभाशुभो भवति । भावयोगस्तु शुभो वाऽशुभो वा न शुभाशुभरूपः, आगमे शुभाशुभात्मकाध्यवसायस्थानस्य तृतीयस्यानुक्तत्वात् । तदेव योगा अनुपयुक्तस्य कर्मवन्धायोपयुक्तस्य च कर्मनिर्जराकारिणो भवन्ति । सोऽयं योगः स्वरूपे-णैकोऽपि मनोवाक्कायलक्षणमहकारिभेदात्रिविधः, मनसा करणेन योगो मनोयोगो वाचा
- 25 करणेन योगो वाग्योगः क्रायेन करणेन योगः काययोग इति । न वीर्ययोगो वीर्यान्तराय-क्षयक्षयोपशमममृत्युलब्धिविशेषप्रत्ययोऽभिसन्धनभिमन्धिपूर्वकत्वात्सकरणः, अकरणप्र-भवति । तत्रालेइयस्य केवलिनः कृत्स्नयोर्क्षेयदृश्ययोरर्थयोः केवलज्ञानं केवलदर्शनज्ञो-पयुञ्जानस्य योऽसावपरिस्पन्दोऽप्रतिधो वीर्यविशेषः सोऽकरणः । ॥ च नेहाधिक्रियते वीर्या-

न्तरायक्षयोपशमजन्यवीर्यविशेषस्यैव सकरणस्य कर्ममन्त्रकस्याधिकृतत्वात् । तत्रौदारिकादि
 शरीरस्यात्मनोवीर्यपरिणितिविशेष काययोगः, औदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीरव्यापाराहृत-
 वागद्रव्यपुञ्जसाचिव्याजीवव्यापारो वागयोगः, मनसा करणेन युक्तस्य जीवस्य योगो जीव-
 पर्यायो दुर्बलस्य यष्टिकाद्रव्यवदुपष्टम्भकरो मनोयोग । सोऽयं मनोव्यापारो वाग्व्यापारश्च
 प्रत्येक सत्यमृपासत्यमृपाऽमत्यमृपाभेदेन चतुर्विधत्वादुभयमेलनेनाष्टविधमनोवागजन्यो योगः ५
 इत्याशयेनाह सत्यासत्येति । मिश्रः सत्यमृपारूपो व्यवहारोऽमत्यमृपारूपः । काययोगस्य
 भेदमाह तथेति तत्र शुद्धा औदारिकवैक्रियाऽऽहारककर्मणश्च व्याख्याता औदारिकमिश्र-
 स्तुच्यते औदारिक एवापरिपूर्णं मिश्र इति, यथा गुहमिश्र दधि न गुहतया नापि दधितया
 व्यपदिश्यते ताभ्यामपरिपूर्णत्वादपितु मिश्र इति तद्वदत्रापि औदारिकमिश्रमौदारिकत्वेन
 कर्मणत्वेन वा न व्यपदिश्यते किन्तु औदारिकमिश्रतयेति, एव वैक्रियाऽऽहारकमिश्रावपि । 10
 यद्वा शुद्धा औदारिकाद्यास्तत्पर्याप्तकस्य मिश्रास्त्वपर्याप्तकस्येति । तत्रोत्पत्तावौदारिककायः
 कर्मणेन, औदारिकशरीरिणश्च वैक्रियाऽऽहारककरणकाले च वैक्रियाहारकाभ्यां मिश्रो
 भवतीत्यौदारिकमिश्रः । देवाद्युत्पत्तौ कर्मणेन वैक्रियमिश्रः कृतवैक्रियस्य चौदारिक-
 प्रवेशाद्व्यामौदारिकेण । आहारकमिश्रस्तु साधिताऽऽहारककायप्रयोजनः पुनरौदारिक-
 प्रवेशे औदारिकेणेति । कर्मणस्तु विग्रहे केवलिसमुद्घाते चेति । एतेभ्यो जन्या 15
 व्यापारा सप्त कायव्यापारा इतिमिलित्वा पञ्चदशयोगा भवन्तीति भावः । ननु मनोवागयोगाः
 काययोगविशेषा एव, शरीरिणा कस्याञ्चिदप्यस्थायी काययोगस्यानिवृत्ते, अशरीरिणामेव
 तन्निवृत्त्यभ्युपगमात् तथा च मनोवागयोगास्तद्विज्ञानं न सन्तीति चेदुच्यते, एकस्यैव काय-
 योगस्योपाधिभेदात्तथाव्यवहारान् । येन काययोगेन हि मनोवाग्व्याणामुपादानं करोति
 स काययोगः, येन सरम्भेण वचोद्रव्याणि मुञ्चति स वागयोगः, येन तु मनोद्रव्याणि 20
 चिन्ताया व्यापारयति स मनोयोग इति । तथाच मनोवागयोगौ काययोग एव, कायेनैव
 तद्रव्यग्रहणात्, प्राणापानवत् यथाहि प्राणापानव्यापारः कार्येनैव तद्रव्यग्रहणात्कायिकयो-
 गात्त मिश्रते तथा मनोवागयोगावपि, न चेत्तथा, प्राणापानयोगोऽपि योगान्तरं स्यात्त चेत्-
 दिष्टं, तस्मात्काययोग एवाऽयं तद्वदिमावपि । न च मनोवागयोगवत्प्राणापानव्यापार किमिति-
 नोक्तः, काययोगत्वस्याविशेषात्, अन्यथा प्राणापानव्यापारवत्तौ पृथग् न वाच्यावुपाधि- 25
 भेदेनापि, उपाधिभेदेन योगचतुष्टयस्यैव वक्तव्यत्वौचित्यादिति वाच्यम् । लोकोत्तरोत्तररूढस्य
 व्यवहारस्य मिद्वयं तावेवोक्तत्वात् कायव्यापारातिरिक्ततया हि वाग्व्यापारो मनोव्यापा-
 रश्च स्पष्टतया दृश्यते लोके, यथा वाचः स्वाभ्यायाचरणं परप्रबोधनादिकं मनसश्च धर्मध्या-
 नादिकं व्यापारः, नैवं प्राणापानयोस्तयोः स्तनुयोगान्तर्वर्तितयैव व्यवहारान् न च जीवय-

- पसारूपो नवविधो नोकपाय इति मेलनतः कपायः पञ्चविंशतिविध इति भावः । ननु नवविधनोकपायस्य कथं कपायत्वमित्यत्राह वेदत्रयेति पुंस्त्रीनपुंसकेतिवेदत्रयेत्यर्थः, हास्य-पट्टकेति, हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सापट्टकेत्यर्थः । कपायसह्यामित्वादिति कपायेण सहैव वर्त्तमानत्वादित्यर्थः, दिग्दर्शनभिदं, तेन यद्गोपो यः कपायस्तत्सहचारिणां हास्यादीनामपि 5 तद्गोपत्वेन तत्कार्यकारित्वात्कपायत्वं तत्राप्यल्पकार्यकारित्वाच्च नोकपायत्वमितिबोध्यम् ॥

चतुर्थं योगमाचष्टे—

योगो मनोवाक्कायव्यापारः । तत्र सत्यासत्यमिश्रव्यवहारविषयक-मनोवाक्कायव्यापारा अप्रै, तथौदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियवैक्रियमिश्राऽऽ-हारकाऽऽहारकमिश्रकर्मणशरीरजन्यव्यापारास्सहेति पञ्चदशयोगाः ॥

- 10 योग इति । युज्यतेऽनेनेतियोगः, तत्र यद्यपि बन्धेऽभीप्सितालब्धवस्तुलाभे मेलने संयोगे शब्दादीनां प्रयोगे समुदायशब्दस्यावयवार्थसम्बन्धे द्रव्यतो बाह्ये मनोवाक्कायव्या-पारे भावतोऽध्यवसायविशेषे च योगशब्दो वर्त्तते तथापि प्रकृतोपयोगिनं तदर्थं सूचयितुं मनोवाक्कायव्यापार इत्युक्तत्वान्मनोवाक्कायव्यापार एवात्र विवक्षितः । सोऽयं योगो द्विविधः, द्रव्ययोगो भावयोगश्चेति । जीवेनागृहीतानि गृहीतानि वा स्वव्यापाराप्रवृत्तानि मनोवागा- 15 दिद्रव्याणि द्रव्ययोगः । जीवस्य परिणामविशेषो वीर्यस्थामादिशब्दवाच्यो भावयोगः । अयमपि द्विधा प्रशस्तोऽप्रशस्तश्चेति । तत्र प्रशस्तस्सम्यक्त्वादिरात्मनोऽपवर्गेण योजनात्, अप्रशस्तो मिथ्यात्वादिरष्टविधकर्मभिर्योजनात् । यद्वा मनोवाक्कायप्रवर्त्तकानि द्रव्याणि मनोवाक्कायपरिस्पन्दात्मको योगश्च द्रव्ययोगः, एतदुभययोगहेतुरध्यवसायो भावयोगः । तत्र द्रव्ययोगश्शुभोऽशुभो शुभाशुभश्च व्यवहारनयमात्रपेक्षया विधिमतिक्रम्य दानादि- 20 वितरणचिन्तनात्मकमनोयोगस्तथैव दानादिधर्मोपदेशात्मकबाह्ययोगस्तथैव जिनपूजापन्दादि-कायपरिस्पन्दात्मककाययोगश्च शुभाशुभो भवति । भावयोगस्तु शुभो वाऽशुभो वा न शुभाशुभरूपः, आगमे शुभाशुभात्मकाध्यवसायस्थानस्य तृतीयस्यानुक्तत्वात् । तदेव योगा अनुपयुक्तस्य कर्मन्धायोपयुक्तस्य च कर्मनिर्जराकारिणो भवन्ति । सोऽयं योगः स्वरूपे- णैकोऽपि मनोवाक्कायलक्षणसहकारिभेदात्रिविधः, मनसा करणेन योगो मनोयोगो वाचा 25 करणेन योगो वाग्योगः कायेन करणेन योगः काययोग इति । न वीर्ययोगो वीर्यान्तराय-क्षयक्षयोपशमसमुत्पलब्धिविशेषप्रत्ययोऽभिमन्थनभिसन्धिपूर्वकत्वात्मकरणः, अकरणप्र भवति । तत्रालेशस्य केवलिनः कृत्स्नयोर्ह्येदृज्ययोरर्थयो. केवलज्ञानं केवलदर्शनयो-पयुञ्जानस्य योऽसावपरिस्पन्दोऽप्रतिघो वीर्यविशेषः सोऽकरणः । स च नेहाधिक्रियते वीर्या-

न्तरायक्षयोपशमजन्यवीर्यविशेषस्यैव सकरणस्य कर्मसम्बन्धकस्याधिकृतत्वात् । तत्रौदारिकादि
 शरीरस्यात्मनोवीर्यपरिणतिविशेषः काययोगः, औदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीरव्यापाराहृत-
 वाग्नद्रव्यपुञ्जसाचिव्याज्जीवव्यापारो वाग्योगः, मनसा करणेन युक्तस्य जीवस्य योगो जीव-
 पर्यायो दुर्बलस्य यष्टिकाद्रव्यवदुपष्टम्भकरो मनोयोगः । सोऽयं मनोव्यापारो वाग्न्यापारश्च
 प्रत्येकं सत्यमृपासत्यमृपाऽसत्यमृपाभेदेन चतुर्विधत्वादुभयमेलनेनाष्टविधमनोवाग्न्यो योग 5
 इत्याशयेनाह सत्यासत्येति । मिश्रः सत्यमृपारूपो व्यवहारोऽसत्यमृपारूपः । काययोगस्य
 भेदमाह तथेति तत्र शुद्धा औदारिकवैक्रियाऽऽहारककर्मणश्च व्याख्याता औदारिकमिश्र-
 स्तुच्यते औदारिक एवापरिपूर्णो मिश्र इति, यथा गुडमिश्रं दधि न गुडतया नापि दधितया
 व्यपदिश्यते ताभ्यामपरिपूर्णात्त्वादपितु मिश्र इति तद्वदत्रापि औदारिकमिश्रमौदारिकत्वेन
 कर्मणत्वेन वा न व्यपदिश्यते किन्तु औदारिकमिश्रतयेति, एवं वैक्रियाऽऽहारकमिश्रावपि । 10
 यद्वा शुद्धा औदारिकाद्यास्तत्पर्याप्तकस्य मिश्रास्त्वपर्याप्तकस्येति । तत्रोत्पत्तावौदारिककायः
 कर्मणेन, औदारिकशरीरिणश्च वैक्रियाऽऽहारककरणकाले च वैक्रियाहारकाभ्यां मिश्रो
 भवतीत्यौदारिकमिश्रः । देवाद्युत्पत्तौ कर्मणेन वैक्रियमिश्रः कृतवैक्रियस्य चौदारिक-
 प्रवेशाद्व्यामौदारिकेण । आहारकमिश्रस्तु साधिताऽऽहारककायप्रयोजनः पुनरौदारिक-
 प्रवेशे औदारिकेणेति । कर्मणस्तु विप्रहे केवलिसमुद्भाते चेति । एतेभ्यो ज्ञया 15
 व्यापारा सप्त कायव्यापारा इतिमिलित्वा पञ्चदशयोगा भवन्तीतिभावः । ननु मनोवाग्योगाः
 काययोगविशेषा एव, शरीरिणां कस्याश्चिद्व्यवस्थायां काययोगस्यानिवृत्तेः, अशरीरिणामेव
 तन्निवृत्त्यभ्युपगमात् तथा च मनोवाग्योगास्तद्विज्ञानेन सन्तीति चेदुच्यते, एकस्यैव काय-
 योगस्योपाधिभेदात्तथाव्यवहारान् । येन काययोगेन हि मनोवाग्न्यव्याणामुपादानं करोति
 स वाययोगः, येन सरम्भेण वषोट्द्रव्याणि मुञ्चति स वाग्योगः, येन तु मनोद्रव्याणि 20
 चिन्तायां व्यापारयति स मनोयोग इति । तथाच मनोवाग्योगौ काययोग एव, कायेनैव
 तद्रव्यग्रहणात्, प्राणापानवत् यथाहि प्राणापानव्यापारः वायेनैव तद्रव्यग्रहणात्कायिकयो-
 गात्त भिद्यते तथा मनोवाग्योगावपि, न चेत्तथा, प्राणापानयोगोऽपि योगान्तरं स्यात्त चेत्-
 दिष्टं, तस्मात्काययोग एवाऽयं तद्वदिमावपि । न च मनोवाग्योगोऽप्राणापानव्यापारः विमिति-
 नोक्तः, काययोगत्वस्याविशेषात्, अन्यथा प्राणापानव्यापारवत्तौ पृथग् न वाच्यावुपाधि- 25
 भेदेनापि, उपाधिभेदेन योगचतुष्टयस्यैव वक्तव्यत्वौचित्यादिनिवाच्यम् लोकोत्तरोत्तररुद्रस्य
 व्यवहारस्य मिश्रार्थं तावेयोक्तत्वात् कायव्यापारानिरिक्तनया हि वाग्न्यापारो मनोव्यापा-
 रश्च स्पष्टतया दृश्यते लोके, यथा वाचः स्वाध्यायाचरणं परप्रबोधनादिकं मनमध्व धर्मध्या-
 नादिकं व्यापारः, नैवं प्राणापानयोस्तयो स्तुयोगान्तर्यर्त्तितयैव व्यवहारान् न च जीवय-

- त्यसाविति प्रतीतिजननादिकं प्राणापानफलमस्तीति वाच्यम्, एवंविधप्रयोजनमात्रस्य सर्वत्र विद्यमानत्वेन धावनवल्गनादिव्यापाराणामपि योगत्वप्रसङ्गात् तस्माद्विशिष्टव्यवहाराङ्गभूत-
परप्रत्ययनादिकलत्वाद् बाह्यमनोयोगावेव पृथग्वाच्यौ तदेवं तनुयोगो बाह्यनिसर्गविषये
व्याप्रियमाणो वाग्योगो मनने व्याप्रियमाणो मनोयोगो भवति वाग्विषयो योगो वाग्योगः
5 मनोविषयो योगो मनोयोग इतिव्युत्पत्तेः। यद्वा काययोगगृहीतवाग्द्रव्यसमूहसाचिव्यात्तन्नि-
सर्गार्थं यो जीवव्यापारविज्ञेयस्य वाग्योगो वाचा सहकारिकारणभूतया जीवस्य योगो
वाग्योग इति व्युत्पत्तेः, काययोगगृहीतमनोद्रव्यसमूहसहकारेण वस्तुचिन्तनाय योऽयं
जीवस्य व्यापारः स मनोयोगो मनसा सहकारिकारणभूतेन जीवस्य योगो मनोयोग इति
व्युत्पत्तेः, अस्मिन् पक्षे च मनोवाग्योगौ काययोगाद्विज्ञावेव, बाह्यमनोद्रव्यनिसर्गचिन्त-
10 नादिकाले सतोऽपि काययोगस्याविवक्षणादितिदिक् ॥

तदेवं सप्रभेदान् बन्धहेतून्भिधाय प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशरूपेण चातुर्विध्यस्य बन्धस्य
पूर्वोक्तस्वरूपस्य प्रथमं प्रकृतिबन्धमधुना लक्षयति—

**रक्तद्विष्टात्मसम्बद्धानां कार्मणस्कन्धानां परिणामविशेषेण स्वस्वयो-
ग्यकार्यव्यवस्थापनं प्रकृतिबन्धः ॥**

- 15 रक्तद्विष्टेति । रागो मायालोभकपायलक्षणः, द्वेषः क्रोधमानकपायलक्षण-
स्ताभ्यां केषलयोगेन वा युक्तेनात्मना सम्बद्धानां गृहीतानामित्यर्थः, अत एव
रक्तद्विष्टसंयद्धानामित्यनुक्त्वा रक्तद्विष्टात्मसंयद्धानामित्युक्तं तेनाकपायिबन्धस्यापि संप्रहः ।
अनेनात्मनि कर्मसम्बन्धे हेतुरादर्शितः, रागादिस्नेहगुणयोगादात्मनि कर्मपुद्गलद्रव्यं
लगतीति । कार्मणस्कन्धानामिति, कर्मयोग्यस्कन्धानामित्यर्थः । एतेन क्षेत्रान्तराब-
20 गादाः कर्मपुद्गला न ग्रहणयोग्या भिन्नदेशस्थानां ग्रहणयोग्यत्वाभावादिति सूचितम्, यत्र
ह्याकाशे जीयोऽवगादस्तत्र य आकाशप्रदेशा आत्मन्याभितास्तत्र ये कर्मपुद्गला रागादि-
स्नेहयोगत आत्मनि लग्नन्ति त एव कर्मपुद्गला जीवानां सङ्ग्रहयोग्या इति गूढार्थः । परि-

१. विशिष्टो हेतुरादर्शितः, तेन मिथ्यादर्शनाविरत्यादीनां कर्मबन्धहेतुत्वेऽपि न क्षतिः, उक्तं 'यद-
तिदु स्तं लोके यथा सुखमुत्तमं त्रिभुवने । तज्जानीहि कथायाणां वृद्धिश्च हेतुर्गन् सर्वं' इति । तत्र राग-
द्वेषहेतुर्लोभस्यस्य माय्यायिकबन्ध उच्यते, केवलयोगहेतुको बन्ध ईर्यायिकबन्ध उच्यते, ॥ चोगशान्त
शीणमोहसयोगिक्विलिनां भवति, वेदनीयस्यैकस्यैव च स बन्धो विज्ञेय इति । २. अनाधितानां तद्भाषपरि-
णामाभावादिति भावः । ३. न तु गतिसमापन्ना इत्यर्थः, गतिपरिणता हि ते वेगवत्त्वाद् गच्छेयुरेव, नत्या-
त्मनि श्रिप्यन्त इति भावः ॥

णामविशेषेणेति, अध्यवसायविशेषेणेत्यर्थः । आत्मा हि सर्वप्रकृतिप्रायोग्यपुद्गलान् सामा-
न्येनादाय तानध्यवसायविशेषेण ज्ञानावरणीयत्वादिरूपेण परिणमयति तथापरिणमने
हेतुरध्यवसायविशेष उक्तः । स्वस्वयोग्यकार्यव्यवस्थापनमिति । तेषां पुद्गलानां स्वस्वयोग्य-
कार्यकरणसमर्थतयाऽऽरचनमित्यर्थः । केपाश्चित्पुद्गलाणां ज्ञानावरणसमर्थत्वेन केपाश्चिद्-
दर्शनावरणसमर्थत्वेन केपाश्चित्सुखदुःखानुभवसमर्थतया केपाश्चिद्दर्शनचारित्रमोहकतया केपाः 5
श्चिदायुधेन केपाश्चिद्भूतिशरीराद्याकारेण केपाश्चिद्भूतत्वेन केपाश्चिज्ज्ञानतरायत्वेन व्यवस्था-
पनमितिभावः । स्थित्यनुभागप्रदेशबन्धानां यस्समुदायस्स प्रवृत्तिबन्ध इत्यपि लक्षणं कपाय-
प्रयुक्तप्रकृतियन्धे सङ्गच्छते न तूपशान्तमोहादौ केवलयोगवशादनुध्यमाने प्रकृतियन्धे तत्र
स्थित्यनुभागाभावात् यदि तु तत्रापि समयद्वयस्थितिः कश्चनानुभागोऽपि विद्यत इति
विभाव्यते तदा लक्षणमिदं युज्यत एवेति बोध्यम् ॥

10

अधुना स्थितियन्धमाह—

प्रविभक्तानां कर्मस्कन्धानां विशिष्टमर्यादया स्थितिकालनियमनं
स्थितियन्धः ॥

प्रविभक्तानामिति । ज्ञानावरणीयत्वादिरूपेण प्रविभक्तानामित्यर्थः, विशिष्टमर्यादयेति,
यथा ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तराद्यवेदनीयानां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः सप्ततिमोह- 15
नीयस्य नामगोत्रयोर्विंशतिरायुपल्लवस्त्रिंशत्सागरोपमाणि परास्थितिर्जघन्या च द्वादशमुहूर्त्ता
वेदनीयस्य नामगोत्रयोरष्टौ शेषाणामन्तर्मुहूर्त्तमित्येव रूपेणेति भावः, इत्थं यत्स्थितिकालस्य
नियमनं स स्थितियन्ध इत्यर्थः । स्थितिरियं द्विधा कर्मत्वेनावस्थितिरूपाऽनुभवयोग्या चेति,
तत्राद्यभेदमधिकृत्य जघन्योत्पृष्टप्रमाणमभिरहितं, द्वितीया चावाधाकालहीना येषां कर्मणा
यावत्त्रयंसागरोपमकोटीकोट्यस्तेषां तावन्तिवर्षशतान्यनाधानाल् तत्र च स्वोदयतः कर्म 20
पाश्चिदपि याथा जीवस्य नोत्पादयति, नवा तत्र वेद्यदलिकनिक्षेपः किन्तु तत्त उर्ध्वमेव,
तथाचावाधाकालहीनाऽनुभवयोग्या स्थितिरिति भाव्यम्, विशेषप्रवृत्तीनां स्थितिसु तत्त-
त्तिरूपेण एवोक्तेति ॥

अथ रसयन्धमाचष्टे—

परिपाकमुपयातानां विशिष्टकर्मस्कन्धानां शुभाशुभविपाकानुभवः 25
नयोग्यावस्था रसयन्धः ॥

परिपाकेति । रसयन्धोऽनुभावयन्धोऽनुभागयन्ध इति पर्यायाः । परिपाकमुपयातानां

- फलं दातुमभिमुखीभूतानां विशिष्टकर्मस्कन्धानां ज्ञानावरणीयत्वादिना व्यवस्थापितकर्म-
स्कन्धानां शुभाशुभविपाकानुभवनयोग्यावस्था रसबन्ध इत्यर्थः, विपाकानुभावो हि द्विविधः
शुभोऽशुभश्चेति शुभप्रकृतीनां शुभो रसः शुभाध्यवसायनिष्पन्नत्वात्, अशुभप्रकृतीनाञ्चा-
शुभोऽशुभाध्यवसायनिष्पन्नत्वात्, तत्राशुभप्रकृतीनां तादृशतादृशकपायनिष्पाद्यः कटुकः
5 कटुकतरः कटुकतमोऽतिकटुकतमः शुभप्रकृतीनाञ्च मधुरो मधुरतरो मधुरतमोऽतिमधुरतरश्च
रसो यथासख्यमेकद्वित्रिचतुस्थानिको भवति, निम्बररसः रदिष्टुरसवच्च, निम्बादीनामिह्वादीनां
हि सहजोऽव्यथितः कटुको मधुरश्च रस एकस्थानिक उच्यते स एव भागद्वयप्रमाणस्था-
ल्यां कथितोऽर्धावर्षितः कटुकतरो मधुरतरश्च द्विस्थानिको भवति, भागत्रयप्रमाणश्च कथितः
कटुकतमो मधुरतमस्त्रिस्थानिको भागचतुष्टयप्रमाणो विभिन्नस्थाने कथितश्चतुर्थभागान्तोऽति-
10 कटुकतमोऽतिमधुरतमश्च भवति, एवं कर्मापि । इयमुपमा सर्वजघन्यस्पर्धकरसस्य जघ-
न्यात्मिका विज्ञेया । स्पर्धकान्यसख्यानि भवन्ति, उत्तरोत्तरस्पर्धकानि चानन्तगुणरसानि,
अशुभानां निम्बोपमवीर्यो य एकस्थानिको रसस्तस्मादनन्तगुणवीर्यो द्विस्थानिकस्ततोऽप्यन-
न्तगुणवीर्यस्त्रिस्थानिकस्तस्मादप्यनन्तगुणवीर्यश्चतुस्थानिकः । शुभप्रकृतीनां सर्वासां पुनरे-
कस्थानिको रसो नास्त्येव, इति पञ्चसप्तदशभिप्रायः, दानलाभभोगोपभोगवीर्यान्तरायाणां
15 पञ्चानां मतिश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानावरणानां चतुर्णां चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनावरणानां त्रयाणां
मुंवेदसज्ज्वलनक्रोधमानमायालोभानां मेलनया सप्तदशविधानां कर्मणामेवैकस्थानिकरसवच्च
तद्विज्ञाशुभप्रकृतीनामपि एकस्थानिको रसो न भवति, अनिवृत्तिशदरासख्येयभागेभ्यः
परत एव तत्प्राप्तिसम्भवेन तत्र च सप्तदशप्रकृतीर्विना शिष्टानां बन्धस्यैवाभावात् केवलज्ञान-
दर्शनावरणयोस्तत्र बन्धेऽपि सर्वधातित्वेन तयोर्द्विस्थानिकरसवच्चेनेव निर्वर्त्तनात् । शुभा-
20 नामेकस्थानिकरमाभावे कारणन्तु सङ्केशस्थानानि विशोधिस्थानानि च प्रत्येकमसख्येयलो-
काकाशप्रदेशप्रमाणानि, प्रासादमारोहतामारोहणे मोपानस्थानानि यावन्ति, तावन्त्येव यथा-
ऽवतरतामपि, तथा यान्येव क्षपकभिन्नो विशुद्धिसङ्केशस्थानान्यारोहति सङ्घिद्यमानस्तावत्स्था-
नान्यवरोहति तेष्वेवावतारात् विशुद्धिस्थानानि तु विशेषाधिकानि क्षपकभेणिकामारोहतः क्षप-
कस्य विशुद्धिस्थानेषु पुनस्तसङ्केशभावतो निर्वर्त्तनाभावात् अतस्तानि विशुद्धिस्थानान्येव, न तु
25 सङ्केशस्थानानि तस्माद्विशुद्धिस्थानानामधिकत्वं तथाचात्यन्तविशुद्धौ वर्त्तमानशुभप्रकृतीनां
चतुस्थानिक रममभिनिर्वर्त्तयति, अत्यन्तसङ्केशे वर्त्तमानस्य शुभप्रकृतयो बन्ध एव नागच्छन्ति ।
या अपि वैकृत्यैजम्कार्मणाद्याशुभा नरनप्रायोग्यासङ्घिष्टोऽपि यन्नाति तासामपि स्वभाव-
तस्सर्वसङ्घिष्टोऽपि द्विस्थानिकमेव रस विदधाति । येषु मध्यमाध्ययमायस्थानेषु शुभप्रकृतयो
यप्यन्ते तेषु तामां द्विस्थानिकपर्यन्त एव रसो यप्यते नैकस्थानिको मध्यमपरिणामत्वादेव ।

तत्र गिरिरेखासदृशैरनन्तानुबन्धिभिः कपायैरशुभप्रकृतीनां चतुस्स्थानिकरसबन्धः, आतपशो-
पिततडागमहीरेखासदृशैरप्रत्यारूयानां परणैस्त्रिस्थानिकरसबन्धः, बालुकारेखासदृशैः प्रत्या-
रूयानां परणैर्द्विस्थानिकरसबन्धः, जलरेखासदृशैरसञ्जलनाभिधैः कपायैः पूर्वोदितसप्तदशाशु-
भप्रकृतीनामेकस्थानिकरसबन्धः । शुभानान्तु बालुकाजलरेखासदृशैः कपायैश्चतुस्स्थानि-
करसबन्धः, महीरेखासदृशैस्त्रिस्थानिको रसबन्धः, गिरिरेखासदृशैर्द्विस्थानिको रसबन्धः, 5
आसामेकस्थानिकरसबन्धो नास्त्येव । तत्रानुभागो रागद्वेषपरिणामग्रशेन जीवेन कर्मरूप-
तया परिणमितस्याऽऽत्मप्रदेशैस्संश्लेषमुपगतस्य पुनरप्यावेष्टनपरिवेष्टनरूपतयाऽतिगाढतर-
पद्धत्याऽबाधाकालातिक्रमेणोत्तरकालवेदनयोग्यतया सचित्तस्योत्तरोत्तरस्थितिषु प्रदेशहान्या
रसपृष्ठराऽवस्थापितस्य समानजातीयप्रकृत्यन्तरदलिकर्मणोपचयं नीतस्येवत्पाकाभिमुखी-
भूतस्य विशिष्टपाकमुपागततस्यातएव फल दातुमभिमुखीभूतस्य सामग्रीशुद्धद्वयप्राप्तस्य बद्धेन 10
जीवेन निष्पादितस्याऽनाभोगिकरीत्येण बन्धसमय एव ज्ञानावर्णीयादितया व्यवस्थापितस्य
प्रदोषनिवृत्तादिविशेषप्रत्ययैरुत्तरोत्तर परिणामं प्रापितस्य परनिरपेक्षमुद्यप्राप्तस्य परेण बोध्य-
मुपनीतस्य स्वपररूपेण घोटयमुपनीयमानस्य कर्मणः काश्चिद्वृत्तिं स्थितिं भज वा प्राप्य स्वयं,
पर वा पुद्गलपरिणाम प्राप्य भवति, तत्र ज्ञानावर्णीयस्य दर्शयिषः, दर्शनावर्णीयस्य नन-
विषः, वेदनीयस्याष्टविधः, मोहनीयस्य पञ्चविधः, आयुषश्चतुर्विधः शुभाशुभनामकर्मणः 15
श्चतुर्दशविधः, गोत्रस्याष्टविधः, अन्तरायस्य पञ्चविध इति । तदेव वृत्तस्थितिकस्य स्वरिमन्
काले परिपाकमितस्य या शुभाशुभाकारेणानुभूयमानावस्था म रसबन्ध इति दिद् ॥

अथ प्रदेशबन्धमाह—

प्रकृत्यादित्रयनिरपेक्षं दलिकसंग्याप्राधान्येन कर्मपुद्गलानां ग्रहणं
प्रदेशबन्धः ॥

20

प्रकृत्यादीति । तत्राष्टविधप्रत्ययैर्नैकाभ्यवसायेन गृहीतस्याष्टौ भागाः । सप्तविधबन्धकस्य
सप्तभागाः । पञ्चविधबन्धकस्य पञ्चभागाः, एकविधबन्धकस्यैको भाग इति दलितानां भागाः, तत्र

१. धार्मिकविवरणयोग्यमावर्णयति । २. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९. पशुविषयविषयमावर्णयति । १०. पशुविषयविषयमावर्णयति । ११. पशुविषयविषयमावर्णयति । १२. पशुविषयविषयमावर्णयति । १३. पशुविषयविषयमावर्णयति । १४. पशुविषयविषयमावर्णयति । १५. पशुविषयविषयमावर्णयति । १६. पशुविषयविषयमावर्णयति । १७. पशुविषयविषयमावर्णयति । १८. पशुविषयविषयमावर्णयति । १९. पशुविषयविषयमावर्णयति । २०. पशुविषयविषयमावर्णयति । २१. पशुविषयविषयमावर्णयति । २२. पशुविषयविषयमावर्णयति । २३. पशुविषयविषयमावर्णयति । २४. पशुविषयविषयमावर्णयति । २५. पशुविषयविषयमावर्णयति । २६. पशुविषयविषयमावर्णयति । २७. पशुविषयविषयमावर्णयति । २८. पशुविषयविषयमावर्णयति । २९. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३०. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३१. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३२. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३३. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३४. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३५. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३६. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३७. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३८. पशुविषयविषयमावर्णयति । ३९. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४०. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४१. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४२. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४३. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४४. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४५. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४६. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४७. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४८. पशुविषयविषयमावर्णयति । ४९. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५०. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५१. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५२. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५३. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५४. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५५. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५६. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५७. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५८. पशुविषयविषयमावर्णयति । ५९. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६०. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६१. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६२. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६३. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६४. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६५. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६६. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६७. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६८. पशुविषयविषयमावर्णयति । ६९. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७०. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७१. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७२. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७३. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७४. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७५. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७६. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७७. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७८. पशुविषयविषयमावर्णयति । ७९. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८०. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८१. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८२. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८३. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८४. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८५. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८६. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८७. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८८. पशुविषयविषयमावर्णयति । ८९. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९०. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९१. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९२. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९३. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९४. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९५. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९६. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९७. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९८. पशुविषयविषयमावर्णयति । ९९. पशुविषयविषयमावर्णयति । १००. पशुविषयविषयमावर्णयति ।

- हि जीवो यदाऽऽयुषो बन्धकालेऽष्टविधबन्धको भवति, तदाऽनन्तस्कन्धात्मकस्य शेषकर्मापेक्षया आयुषोऽल्पस्थितिकत्वेन गृहीतस्य कर्मद्रव्यस्य सर्वस्तोको भाग आयुष्कृतयापरिणमति । तत आयुष्कभागपेक्षयाधिकस्वस्थाने तुल्यस्थितिकत्वेन तुल्यो नामगोत्रयोर्भागः, ततस्तयोरपेक्षया विशेषाधिकस्वस्थाने तुल्यस्थितिकत्वेन तुल्योऽन्तरायावरणयोर्भागः, ततस्तयोरधिको
- 5 मोहनीयस्य भागः, ततो वेदनीयम्याधिकः, सुखदुःखजननस्वभावस्य वेदनीयस्य तद्भावपरिणतपुद्गलानामाधिक्यत एव स्वकार्यजननसमर्थत्वात् शोषाणान्तु स्वल्पस्वेऽपि तत्सम्भवान् । वेदनीयाच्छेषकर्मणा भागस्य हीनाधिकत्वे स्थितिविशेष एव निबन्धनम्, यथा नामगोत्रादेरायुष्काद्यपेक्षया स्थितेराधिक्ये तयोर्भागस्याधिकत्व हीनत्वे च हीनत्वमिति । यद्यपि स्थित्यनुरोधेन भागो भवन्नायुपसक्तकालानामगोत्रयोर्भागस्य सख्यातगुणत्व स्यात्तथापि गत्यादि-
- 10 निखिलकर्मकलापानामायुष्कोदयमूलत्वेनायुषः प्रधानत्वाद् बहुपुद्गलद्रव्यं तत् । तयोर्भागस्य विशेषाधिकत्वन्तु नामगोत्रयोस्सततबन्धित्वेन, आयुष्क हि कादाचित्कबन्धि, ततोऽल्पद्रव्यम् । यद्यपि च ज्ञानावरणाद्यपेक्षया मोहनीयमागस्य सख्यातगुणस्थितिकत्वेन सख्यातगुणत्वं प्राप्तं न विशेषाधिकत्व तथापि चारित्रमोहनीयस्य कषायलक्षणस्य चत्वारिंशत्तागरोपमफोटीकोटीस्थितिकत्वेनैतदपेक्षया तद्भागस्यविशेषाधिकत्वमुक्तं, दर्शनमोहनीयद्रव्यं तु
- 15 सर्वपातित्वेन चारित्रमोहनीयदलिकादनन्तभाग एव वर्तत इति न किञ्चित्तेन वर्धत इति । तत्राप्युत्तरप्रकृतिबन्धसर्वोत्कृष्टयोगव्यापारधान् पर्याप्तस्सहीजीव उत्कृष्टप्रदेशबन्धं करोति, बहुतरप्रकृतिबन्धको मन्दयोगोऽपर्याप्तकोऽसही जघन्यप्रदेशबन्धं विधत्ते । तथा प्रदेशबन्धश्चतुर्विध उत्कृष्टोऽनुत्कृष्टो जघन्योऽजघन्यश्चेति । सर्वबहवः कर्मस्कन्धा यदा गृह्यन्ते ॥ उत्कृष्टः प्रदेशबन्धः, ततस्स्कन्धहानिमाश्रित्य यावत्सर्वस्तोककर्मस्कन्धग्रहणं तावत्सर्वोऽप्य-
- 20 नुत्कृष्टः, यदा सर्वस्तोककर्मस्कन्धग्रहणं स जघन्यः, तत एकस्कन्धवृद्धिमाश्रित्य यावत्सर्वबहुस्कन्धग्रहणं तावत्सर्वोऽप्यजघन्यः । तत्र ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयनामगोत्रान्तरायलक्षणमूलप्रकृतिपट्टेऽनुत्कृष्ट एव प्रदेशबन्धः साधनादिध्रुवाभुवरूपेण चतुर्विधः, प्रकृतिपट्टस्योत्कृष्टप्रदेशबन्ध क्षपकस्योपसमकस्य वा सूक्ष्मसम्परायस्य सर्वोत्कृष्टयोगे वर्तमानस्यैकं द्वौ वा समयौ यावत्प्राप्यते, मोहनीयायु कर्मद्वयस्याग्रन्धकत्वात्तस्य, उत्कृष्टयोगेनैवोत्कृष्टप्रदेशबन्धलाभो-
- 25 त्कृष्टयोगस्य, उत्कृष्टयोगावस्थानकालस्य तावन्मानत्रादेकद्विसमयस्याग्रग्रहणम् । तथाचोत्कृष्टप्रदेशबन्धं विधायोपशान्तमोहावस्थाश्चाकुरा पुनः प्रतिपत्योत्कृष्टयोगाद्वाऽस्मादेव प्रतिपत्य यदा पुनरनुत्कृष्टप्रदेशबन्धं करोति तदाऽसौ मादिः । एतत्स्थानमप्राप्तपूर्वाणामनादिर्निरन्तर बध्यमानत्वात् । ध्रुवोऽभ्ययाना भयानां त्रध्रुव इति । जघन्येऽजघन्ये उत्कृष्टे च साद्यध्रुवलक्ष्णो द्विप्रकारो बन्धः । उपरि वर्णितसूक्ष्मसम्पराय उत्कृष्टप्रदेशबन्धस्ताद्विस्तृतप्रथमतया बध्यमा-

नत्वात् । उपशान्ताद्यवस्थायां पुनरनुत्कृष्टबन्धगमने च स नावश्यं भवतीत्यधुवः । जघन्यः पुन-
रमीपां पटूर्णनां प्रदेशबन्धोऽपर्याप्तस्य सर्वमन्दवीर्यलब्धिकस्य सप्तविधबन्धकस्य सूक्ष्मनिगोद-
स्य भवाद्यसमये लभ्यते, द्वितीयादिसमये त्वसख्येयगुणवृद्धेन वीर्येणास्य वर्धमानत्वात्, द्विती-
यादिसमयेऽप्यवमप्यजघन्यं बध्नाति, पुनस्संख्यातेनासंख्यातेन वा कालेन पूर्वोक्तजघन्ययोगं
प्राप्य स एव जघन्यप्रदेशबन्धं करोति पुनरप्यजघन्यमित्येवं जघन्याजघन्ययोः प्रदेशबन्ध- 5
योस्संसरतामसुमतां द्वावपि साद्यधुवौ भवतः । मोह आयुषि च चतुर्विधे प्रदेशबन्धे साद्य-
धुवलक्षणो द्विविधो बन्धो भवति । मिथ्यादृष्टिस्सम्यग्दृष्टिर्वाऽनिवृत्तिबादरान्तस्सप्तविधबन्ध-
काल उत्कृष्टयोगे वर्त्तमानो मोहनीयस्योत्कृष्टप्रदेशबन्ध, पुनरनुत्कृष्टयोगं प्राप्यानुत्कृष्टं प्रदेश-
बन्धं करोति पुनरुत्कृष्टं पुनरप्यनुत्कृष्टमित्येवमुत्कृष्टानुत्कृष्टप्रदेशयोस्संसरतां जन्तूनां द्वावपि
बन्धौ साद्यधुवौ भवतः, जघन्याजघन्यौ स्वेतप्रदेशबन्धौ सूक्ष्मनिगोदादिषु संसरताम- 10
सुमतां कर्मपट्टनिरूपण उपर्येष भागितौ तद्वदेवात्रापि । आयुष्कस्य त्वधुवर्धधित्वादेव
तत्प्रदेशबन्ध उत्कृष्टादिचतुर्विकल्पोऽपि साद्यधुव एव भवतीति, एवंरूपेण कर्मपुद्गलाना-
मेव प्रकृतिस्थितिरसन्निरपेक्षं दलिकसख्याप्राधान्येनैव यद्वह्णं करोति स प्रदेशबन्धो
विज्ञेयः । तत्र योगस्थानानि कारणं प्रकृतयः प्रदेशाश्च तत्कार्यं, स्थितिवन्धाध्यवसायस्था-
नानि कारणं स्थितिविशेषास्तत्कार्यं, अनुभागबन्धाध्यवसायस्थानानि कारणमनुभागस्था- 15
नानि तत्कार्यं, तथा प्रकृतिप्रदेशबन्धयोर्योग एव प्रधान कारणं, मिथ्यात्वाविरतिकपाया-
णामभावेऽपि उपशान्तमोहादिगुणस्थानेषु वेदनीयस्य प्रकृतिप्रदेशबन्धसद्भावात् । स्थित्यनु-
भागबन्धयोस्तु कपायजनितजीवाध्यवसायविशेषः कारणं तदभावे उपशान्तमोहादिषु तयो-
रभावात् मिथ्यात्वाविरत्यभावेऽपि प्रमत्तादौ कपायसद्भावेन तयोस्सत्त्वाच्च । मिथ्यादृष्टि-
गुणस्थानवर्त्ता मिथ्यात्वाद्विचतुःप्रत्ययैर्हानावरणादिकर्म सात्त्वादनमिथाविरतिदेशविरति- 20
लक्षणेपु मिथ्यात्ववर्जैस्त्रिभिः, प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायेषु कपाय-
योगाभ्यां, उपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगिषु योगेन यथायोग बध्नाति । इति मूलप्रकृत्याभयेण
सामान्येन बन्धा उक्ताः, उत्तरप्रकृत्याभयेण ॥ कर्मप्रकृत्यादितोऽवसेया इति दिक् ॥

ननु जीवो रागाद्याविष्टो यत्कर्म बध्नाति तदध्यवसायविशेषेण, तत्र किं चतुर्विधमपि
बन्धमेकेनैवाध्यवसायेन बध्नाति, उन त्रिभिन्नेन, तत्र यद्येकेन तर्हि कथमेवेन बन्धये- 25
चिद्रयं, यदि त्वनेकेन तर्हि तादृशतादृशाध्यवसायविगमे तादृशतादृशबन्धाभावप्रसक्त्या
कदाचिद्भागिणोऽपि प्रकृतिबन्धमात्र कदाचित्स्थितियन्धमहितं, कदाचिन्नयं कदापिचतुष्टयमपि
स्याप्रतु चतुष्टयनियमो न चैतदिष्टमित्याशंकायामाह—

बन्धाश्चेते चत्वार एकविधाध्यवसायविशेषेण जायन्ते सङ्क्रमोद्वर्त्त-
नादिकरणविशेषाश्च ॥

बन्धाश्चेत इति । एकविधेति, तथाचैकेनैवाध्यवसायेन चतुर्विधो बन्धो युगपज्जायत
इत्यर्थः, न च कथं कार्यवैचित्र्यमिति वाच्यम्, योगस्य प्रकृतिप्रदेशबन्धयोः कषायस्य
5 स्थितिरसबन्धयोर्निमित्तत्वेन विचित्रैकाध्यवसायेन विचित्रकार्योत्पत्तौ बाधकाभावात् तथाच
योगेन कषायेण च सामान्येन गृहीतानां कर्मपुद्गलानां विचित्राध्यवसायविशेषादेकविधावह्वा-
नावरणीयत्वादिभेदेन स्थितिमन्त्वेन रसवत्त्वेन प्रदेशवत्त्वेन च परिणमनं जायत इति भावः ।
न केवल बन्धा एवेते एकविधाध्यवसायेन जायन्ते किन्तु करणविशेषा अपीत्याह सङ्क्रमेति ॥

क्रियन्ति करणानीत्यत्राह—

10 करणविशेषाश्च बन्धनसङ्क्रमोद्वर्त्तनापवर्त्तनोदीरणोपशमनानिधत्ति-
निकाचनाभेदादष्टविधाः ॥

करणविशेषाश्चेति । दात्रादिद्रव्यकरणे क्षेत्रकरणे कालकरणे भावकरणे निष्पादने संय-
मव्यापारे समाचरणे करणकारणानुमोदनरूपे करणत्रिके जीववीर्यविशेषेऽपि च करण-
शब्दप्रवृत्तेरत्र जीववीर्यविशेषप्रवृत्त्याय विशेषपदमुक्तम् । बध्यते येन, संक्रम्यन्ते येन,
15 उद्वर्त्त्येते यया, अपवर्त्त्येते यया, उदीर्येते यया, उपशम्यते यया, निधीयते यया, निकाच्यते
ययाऽऽत्मपरिणत्याऽध्यवसायरूपयेति तत्तच्छब्दव्युत्पत्तिरवसेया । तत्र बन्धनकरणाध्यव-
सायात्सर्वस्तोकास्तेभ्य उदीरणाध्यवसाया असंख्येयगुणास्ततोऽपि संक्रमाध्यवसाया असं-
ख्येयगुणा उद्वर्त्तनापवर्त्तने सक्रमभेदावतस्तत्रान्तर्भावः । तत उपशान्तोपशमनाध्यवसाया
असंख्येयगुणास्ततोऽपि निधत्त्यध्यवसायास्ततोऽपि निकाचनाध्यवसाया इति ॥

20 अथ करणस्वरूपमादर्शयति—

तत्र यद्वात्मनो वीर्यपरिणामविशेषः करणं । वीर्यश्चात्र योगकषाय-
रूपं विवक्षितम् ॥

तत्रेति । यद्वात्मन इति, सलेश्यस्येत्यर्थः, तेनायोगिनां सिद्धानाञ्च व्यावृत्तिस्तद्वी-
र्यस्य यन्धाद्यहेतुत्वात् । वीर्यपरिणामविशेष इति । क्षाधिकक्षायोपशमिरूपवीर्यलक्षिजन्यो
25 वीर्यविशेष इत्यर्थः, अयञ्च छद्मस्थानां सयोगिनाञ्च भवति, उभयेषामपि स बुद्धयुद्धिपू-
र्वकत्वाभ्यां द्विविधः, धावनवत्त्वनादिक्रियासु नियुज्यमानो बुद्धिपूर्वकः, भुक्ताहारस्य धातु-

मलत्वादिपरिणामापादक एकेन्द्रियादीनां तत्तत्क्रियाप्रयोजकश्चाबुद्धिपूर्वकः, तत्रापि क्षायोपश-
मिकवीर्यलब्धिजन्यं छाद्यस्थिक वीर्यमकपायिसकपायिभेदतो द्विविधमुपशान्तमोहक्षीणमोहा-
नामकपायिकं सूक्ष्मसम्परायान्तानाञ्च सकपायिकं विज्ञेयं, तथाच बन्धाद्यनुकूलतया मनो-
वाक्यासहकृतः कपायसहकृतश्च स्थूलसूक्ष्मपरिस्पन्दो वीर्यपरिणामविशेष उच्यते इति भावः ।
तत्तत्क्रियासहितानां मनोवाक्यायानान्तु योगात्मकत्वमितरस्य कपायात्मस्त्वमेतौ कपाय- 5
योगौ च वीर्यमुच्यत इत्याशयेनाह-वीर्यञ्चेति । अत्र बन्धादिप्रकरणे, योगः परिणामाल-
म्बनग्रहणसाधनं प्रकृतिप्रदेशबन्धयोर्निमित्तं, कपायस्थितिरसबन्धहेतुः कपायाः क्रोधमान-
मायालोभास्तज्जनितो जीवस्याध्यवसायविशेषः कपायशब्देनेहोच्यते । एतस्य वीर्यविशेषस्य
योगस्य विषयेऽविभागवर्गेणास्पृष्टकान्तरस्थानानन्तरोपनिधापरम्परोपनिधाष्टद्विममयजीवा-
ल्पबहुत्वप्ररूपणाः कर्मप्रकृत्यादितोऽरसेयाः ॥

अथ करणविशेषान् लक्षयितुमुपक्रमते—

कर्मणामात्मप्रदेशैस्सहान्योऽन्यानुगमनप्रयोजकवीर्यपरिणामो बन्ध-
नकरणम् । अत्र योगात्मकवीर्येण प्रकृतिप्रदेशयोः कपायैश्च स्थित्यनुभा-
गयोर्यन्धो जायते ॥

कर्मणामिति । जीवप्रदेशैस्सहान्योऽन्यानुगतीक्रियतेऽष्टप्रकारं कर्म येन वीर्यविशेषेण 15
तद्वन्धनकरणमित्यर्थः । जीवो हि योगेनौदारिकादिशरीरयोग्यान् पुद्गलस्फन्धान् गृह्णाति,
तत्र योगानां जघन्यमध्यमोत्कृष्टत्वे पुद्गलानामपि स्तोकाध्यमप्रभृतानां ग्रहणं जायते, ग्रह-
णयोग्याः पुद्गलस्फन्धा अन्यतो विज्ञेयाः । स्वप्रदेशावगाढं ग्रहणयोग्यं दलिकमेकमपि
सर्वैरेवात्मप्रदेशैः शृंगलावयवानामिव परस्परं सम्यङ्गैर्गृह्णाति पुद्गलद्रव्याणाञ्च परस्परं
सम्बन्धस्नेहतो विज्ञेयः । तथाच बन्धनकरणसामर्थ्यादध्यमानानां भूलोत्तरप्रकृतीनां 20
ज्ञानावारकत्वादिस्यभाववैचित्र्याद्भेदो भवति । दृष्टश्चेतत्तृणदुग्धादीनां स्वभावाभेदाद्भुतभेद-
स्तथात्रापि कर्मत्वेन तुल्यत्वेऽपि स्वभावभेदाद्भेदः । अयञ्च प्रकृतिषन्धः, कर्मणा ज्ञाना-
वारकत्वादिस्यभाववैषम्यं प्रकृतित्वान्, यथा मोदकस्य घातविनाशकस्यादिस्यभावः प्रकृतिः ।
तथाचाविषक्षितस्थितिरसप्रदेशः प्रकृतिषन्धोऽविषक्षितरसप्रकृतिप्रदेशः स्थितिषन्धोऽ
विषक्षितप्रकृतिस्थितिप्रदेशो रसषन्धोऽविषक्षितप्रकृतिस्थितिरसः प्रदेशबन्ध इत्यपि षन्धप- 25

१. अमप्रदेशाधामहेत्यालोषु सर्वप्रकृतिपुद्गला यन्धन्ते एकैकोऽप्यात्मप्रदेशोऽनन्तज्ञानपरणादिकर्म-
स्वपीवन्द । अनन्तान्तप्रदेशा कर्मवर्गणादां पुद्गला यन्ध-१ । न सान्धेयप्रदेशा नवाऽमध्ययप्रदेशा
नात्मनन्तप्रदेशा । अनन्ते राशौ पुनरन्तपुद्गलप्रक्षुब्धनताना इति व्यरदार इति ॥

- तुष्टयलक्षणमूहम् । कर्मणां स्थितिश्च मोदकस्य द्वित्रिदिनावस्थानरूपेव प्रतिनियतकालावस्थानरूपा, तस्य स्निग्धमधुरादिरसवत्कर्मणोऽपि रसः शुभाशुभादिः, तथा तस्य प्रदेशा यथैकद्विप्रस्त्यादिप्रमाणास्तथा कर्मणोऽपि बहुतरबहुतमादिरूपा अवसेयाः । तत्र प्रकृतिप्रदेशबन्धौ योगतः स्थितिरसवन्धौ कपायत इत्याहावेति । युक्तिः पूर्वमेवोक्ता । प्रकृतिबन्धः
- 5 पूर्वमादर्शितः साद्यध्रुवादिश्च । प्रदेशबन्धोऽपि जन्तुनाष्टविधबन्धकेन यदेकेनाभ्यवसायेन विचित्रतारमणेण गृहीतं दलिकं तस्याष्टौ भागा भवन्ति, सप्तविधबन्धकस्य सप्तभागाः, पट्टिबन्धकस्य षड्भागा एकविधबन्धकस्य त्वेको भाग इति मूलप्रकृतिभागविभागा उक्ताः, तत्रोत्तरप्रकृतीनान्तु ज्ञानावरणीयस्य स्थित्यनुसारेण पूर्वोदितरूपेण यो मूलभाग आभजति तस्यानन्ततमो भागः केवलज्ञानावरणाय दीयते, तस्यैव भागस्य सर्वघातिप्रकृतियोग्यत्वात्, शेषस्य
- 10 भागचतुष्टयं विधाय मतिश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानावरणेभ्य एकैको भागो दीयते । दर्शनावरणस्यापि यो मूलभागः प्राप्तस्तस्यानन्ततमं भागं षोडश विधाय सर्वघातिभ्यां निद्रापञ्चक-केवलदर्शनावरणाभ्यां दीयते, शेषस्य भागत्रयं विधाय चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनावरणेभ्य एकैको भागो दीयते । अन्तरायस्य प्राप्तं मूलभागं निखिलमपि पञ्चधा कृत्वा दानान्तरायादिभ्यो दीयते, सर्वघात्यष्टान्तरभेदाभावात् । मोहनीयस्य लब्धभागेऽनन्ततमं सर्वघातिप्रकृतियोग्यं
- 15 द्विधा कृत्वा दर्शनमोहनीयचारित्रमोहनीयाभ्यां प्रयच्छति । दर्शनमोहनीयस्य प्राप्तो भागस्सर्वोऽपि मिथ्यात्वमोहनीयस्यैव भवति चारित्रमोहनीयभागन्तु द्वादशधा विभज्याद्द्वादश कपायेभ्यो दीयते । मोहनीयशेषभागं द्विधा कृत्वा कपायमोहनीयाय नोकपाय-मोहनीयाय च दीयते । कपायमोहनीयभागं चतुर्धा विधाय सञ्चलनश्लोधादिभ्यः, नोकपाय-मोहनीयभागं पञ्चधा कृत्वा बध्यमानवेदाय बध्यमानहास्यादियुगलाय भयजुगुप्साभ्याञ्च
- 20 दीयते, नान्येभ्यो घन्धाभावात् । तथा वेदनीयायुगोत्रेषु यो मूलभाग आभजति स एषां स्वस्वैकप्रकृतेर्यध्यमानाया उपढौकते द्विप्रभृतीनाममीषां युगपद्वन्धाभावात् । नाम्नो भागस्तु यदा यदा यावत्स्यो बन्धमायान्ति तावतीभ्यस्तदा तदा समानतया विभज्य दीयते । विस्तरोऽन्यत्र ॥ अनुभागस्य कारणं कापायिका अध्यवसायाः, ते च द्विधाः, शुभा अशुभाश्च, शुभैः क्षीरगण्डरसोपमाह्लादजनकभाग कर्मपुद्गलानामाधत्ते
- 2॥ निम्बकोशातकीरसोपमश्चाशुभैः, ते च शुभा अशुभा वाऽध्यवसायाः प्रत्येकमसरूपेय-

१. मिथ्यात्वादितुष्टयस्य सामान्येन कर्मबन्धहेतुत्वेऽपि प्राथमिककारणप्रभावावेऽप्युपशान्तमोहादिपुनरुत्पन्नैषु योगबल्लो वेदनीयस्य घन्धात् योगाभावेनायोगिशुण्ठ्यां बन्धामावाच प्रकृतिप्रदेशबन्धयोर्मग एव प्रधान कारणमवसीयते, कर्मणे जप्योत्कृष्टरूपतया स्थितिर्बन्धोत्तरकालीनस्थितिधनरूपमशुभवनस्य श्लोधादिरूपकायचमितजीवाप्यवसायविशेषामकपायान्नवतीति भावः ॥

लोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः शुभाः केवलं विशेषाधिकाः । यानेव ह्यनुभागबन्धाध्यव-
 सायान् क्रमिकान् संक्लिश्यमानः क्रमेणाधोऽथ आस्कन्दति तानेव विशुध्यमानः क्रमेणो-
 र्ध्वमूर्ध्वमारोहतीति सोपानारोहणावतरणतुल्यानामुभयेषां साम्येऽपि क्षपकस्याध्यवसाय-
 विशेषे वर्तमानस्य श्रेणिमारोहतस्तेभ्यः प्रतिपाताभावेन शुभानामशुभापेक्षया विशेषत
 आधिक्यम् । एवञ्च येन केनाप्यध्यवसायेनानुभागनिमित्तेन जीवो योग्यपुद्गलादानसमये 5
 कर्मपरमाणौ प्रत्येकं रसस्य निर्विभागान् भागान् सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणानुत्पादयति,
 कर्मवर्णान्तःपातिनः कर्मपरमाणवो हि जीवग्रहणपूर्वं प्रायो नीरसा एकस्वरूपा आसन्
 यदा तु जीवेन गृह्यन्ते ते तदानीं ग्रहणसमय एव कापायिकाध्यवसायेन सादृशतादृशरसा
 विभागा ज्ञानाधारकत्वादिविचित्रस्वभावा आपद्यन्ते, जीवानां पुद्गलानाञ्च शक्तेरचिन्त्य-
 स्वात्, न चेदमसम्भवि, गोगृहीतशुष्ककृष्णादिपरमाणूनामत्यन्तनीरसानामपि क्षीरादिरूप- 10
 त्वेन सप्रधातुत्वेन च परिणामदर्शनात्, ते च रसा विभागाः कर्मपरमाणुषु क्वचित्स्तोकाः,
 क्वचित्तेभ्यः प्रभूताः, क्वचिच्च प्रभूततमा भवन्ति, अत्र वर्गणास्पर्षकादिविचाराः कर्मप्र-
 न्धेभ्यो द्रष्टव्याः । स्थितिबन्धेऽपि संक्लेशस्थानानि विशोधिस्थानान्यपि सर्वत्रासंख्येयगुण-
 तया पूर्ववदेव भाव्यानि, तत्र मूलप्रकृतीनां जघन्योत्कृष्टा च स्थितिरग्रेऽस्माभिर्वक्ष्यते मूल
 एव सा च कर्मरूपतयाऽवस्थानस्वरूपा विज्ञेया, अनुभवप्रायोग्या तु सैवाधाधाकालहीना, 15
 येषां कर्मणां यावत्त्यसारागरोपमकोटीकोट्यस्तेषां तावन्ति वर्षशतान्यधाधाकालो विज्ञेयः ।
 अवाधाकालहीनञ्च कर्मदलिकनिपेकः, जघन्यस्त्वधाधाकालोन्तर्मुहूर्त्तम् । बन्धकानाश्रित्य
 जघन्योत्कृष्टस्थितिधिवेचना कर्मप्रकृत्यादितः कार्या । एवं स्थितिस्थानादिप्ररूपणान्यपि ।
 इत्येवं बन्धनकरणविचारो दिशा दर्शित इति ॥

अथ सङ्क्रमणकरणं स्वरूपयति—

20

अन्यकर्मरूपतया व्यवस्थितानां प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशानामन्य-
 कर्मरूपतया व्यवस्थापनहेतुर्वार्यविशेषस्संक्रमणम् ॥

अन्यकमेति । तथा तथा बध्यबन्धकभावे जीवकर्मणोर्हि परस्परं सव्यपेक्षत्वम् ।
 जीवाध्यवसायविशेषमाश्रित्य कर्मवर्णान्तःपातिनो जीवस्वप्रदेशागाढाः पुद्गला ज्ञानावरणीया-
 दिकर्मरूपतया परिणमन्ते, जीवोऽपि स्वप्रदेशावगाढतयाविधकर्मविषाकोदयात्तथापरिणमते । 25
 तत्र सङ्केशसंज्ञितेन विशोधिसंज्ञितेन वा येन वीर्यविशेषेणान्यकर्मरूपतया व्यवस्थितानां—
 विवक्षितवध्यमानप्रकृत्यादिव्यतिरिक्ततया स्थितानां प्रकृत्यादीनां—अन्यकर्मरूपतया—वध्य-
 मानासु प्रकृत्यादिषु मध्येऽवध्यमानप्रकृत्यादिदलिकं प्रक्षिप्य वध्यमानप्रकृतिरूपतया, वध्य-

- मानानां वा प्रकृतीनामितरेतररूपतया परिणमयति स वीर्यविशेषस्सङ्क्रमणमित्यर्थः । यथा बध्यमानसातवेदनीयेऽबध्यमानसातवेदनीयस्य, उच्चैर्गोत्रे वा तादृशे नीचैर्गोत्रस्य तादृशस्येत्यादि । तथा बध्यमाने मतिज्ञानावरणीये बध्यमानस्यैव श्रुतज्ञानावरणीयस्य श्रुतज्ञानावरणीये वा तादृशे तादृशमतिज्ञानावरणीयस्येत्यादि । सोऽयं सङ्क्रमः प्रकृतिस्थित्यनु-
- 5 भागप्रदेशरूपविषयभेदाच्चतुर्विध इति सूचयितुं प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशानामित्युक्तम् । दर्शनत्रिकस्य बन्धं विनापि सक्रमाद् बन्धघटितं सक्रमलक्षणं नोक्तम् । मिथ्यात्वस्यैव हि बन्धो न सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोः, विशुद्धसम्यग्दृष्टिः सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोः, पतद्ब्रह्मरूपबन्धाभावेऽपि मिथ्यात्वं सङ्क्रमयति, सम्यक्त्वे च सम्यङ्मिथ्यात्वम् । सक्रम्यमाणप्रकृतेराधारभूता प्रकृतिः पतद्ब्रह्म उच्यते, किन्तु कृतेऽन्तरकरणे प्रथमस्थितौ समयोना-
- 10 वलिकात्रिकशेषायां बध्यमानेष्वपि सज्ज्वलनेषु चतुर्ध्वपि प्रकृत्यन्तरदलिकसंक्रमाभावात्तदानीं न तेषां पतद्ब्रह्मत्वं, तथान्तरकरणे कृते द्वयोरावलिकयोः प्रथमस्थितिसत्कयोः पुंवेदस्य प्रकृत्यन्तरसक्रमाभावेन न पतद्ब्रह्मत्वं, मिथ्यात्वे क्षपिते सम्यङ्मिथ्यात्वस्य सम्यङ्मिथ्यात्वयोश्च क्षपितयोस्सम्यक्त्वस्योद्बलितयोस्तु सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वस्य न पतद्ब्रह्मत्वमित्यादिकं विभावनीयम् । दर्शनमोहनीयचारित्रमोहनीययोरायुषां मूलप्रकृतीनाञ्च परस्परं न सङ्क्रमः ।
- 15 यो यस्मिन् दर्शनमोहनीये वर्तते न तस्यान्यत्र संक्रमोऽविशुद्धदृष्टित्वात् । तथा परप्रकृतिषु सक्रान्तं दलिकमावलिकामात्रकालं बन्धावलिकागतमुदयावलिकागतमुद्वर्तनावलिकागतञ्चोद्वर्तनादिसकलकरणायोग्यम्, दर्शनमोहनीयत्रिकवर्जमुपशान्तमोहनीय सकलकरणायोग्यं द्रष्टव्यम् । तत्र सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वनरकद्विकमनुजद्विकदेवद्विकवैक्रियसप्तकाहारकसप्तकतीर्थकरोच्चैर्गोत्ररूपाश्चतुर्विंशतिप्रकृतय आयुश्चतुष्टयञ्चाधुवसत्ताकम् । शेषं पुनस्त्रिंशदुत्तरं
- 20 प्रकृतिशतं ध्रुवसत्कर्म, ततोऽपि सातासातवेदनीयनीचैर्गोत्रमिथ्यात्वरूप प्रकृतिचतुष्टयमपसार्यते, ततोऽवशिष्टास्सर्वा ध्रुवसत्कर्मप्रकृतयः पृथ्विशत्युत्तरशतसख्यास्सङ्क्रममधिकृत्य साद्यादिरूपतया चतुर्विधा अपि भवन्ति । आसां हि सक्रमस्सक्रमविषयप्रकृतिबन्धव्यवच्छेदे न भवति, तामां पुनर्बन्धारम्भे भवत्यतोऽसौ सादिः । तच्चद्वन्द्वव्यवच्छेदस्यानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, अभव्यस्य यदाचिदपि व्यवच्छेदाभावेन ध्रुवः । कालान्तरे व्यवच्छेदसम्भवेन भव्यस्य त्र्यध्रुवः । अध्रुवसत्कर्मणामध्रुवसत्कर्मत्वादेव भ्रममस्साधुध्रुवः सातासातवेदनीयनीचैर्गोत्राणान्तु परावर्त्तमानत्वात्साधुध्रुवोऽनसेयः, बध्यमाने सातेऽसातस्य, असाते वा तादृशे सातस्य, उच्चैर्गोत्रे तथाविधे नीचैर्गोत्रस्य, नीचैर्गोत्रे तादृशे उच्चैर्गोत्रस्य सक्रमो नान्यदाऽन

एषा सक्रमस्य सादित्वमधुवस्वञ्च । मिथ्यात्वस्य तु सक्रमो विशुद्धसम्यग्दृष्टेर्भवति, विशु-
द्धसम्यग्दृष्टित्वञ्च कादाचित्कमतस्तस्य सक्रमो साद्यध्रुव एवेति । मिथ्यादृष्ट्यादिप्रमत्ता-
न्तारसातवेदनीयस्य सक्रामकाः, परतस्सक्रम्यमाणप्रकृत्याधारभूतासातवेदनीयस्य बन्धा-
भावाच्चेतरे तत्सक्रामका, अपि तु तत्र साते बध्यमानेऽसातस्यैव सक्रमः । अनन्तानुबन्धिना
मिथ्यादृष्ट्यादयोऽप्रमत्तस्य तान्तास्सङ्क्रामका न परे, परतस्तेषामुपशमनात्क्षयाद्वा । मिथ्या- 5
दृष्ट्यादयोऽपूर्वकरणान्ता यश्च कीर्तस्सङ्क्रामका नेतरे, परत केवलायास्तस्या एव बन्धेन
पतद्ब्रह्माभावात् । अनन्तानुबन्धिवर्जद्वादशकपायाणा नोपपायाणाञ्च मिथ्यादृष्ट्यादयो
निवृत्तिवाद्दरसम्परायान्तास्सङ्क्रामका न परे, परतस्तेषामुपशमनात्क्षयाद्वा । मिथ्यात्व-
सम्यग्मिथ्यात्वयोरधिरतसम्यग्दृष्ट्यादय उपशान्तमोहपर्यवसानास्सक्रामकाः, न परे, परत-
स्तयोस्सत्ताया अभावात् । सम्यग्मिथ्यात्व पुनर्मिथ्यादृष्टिरपि सक्रमयति, सम्यक्त्वस्य 10
मिथ्यादृष्टिरेव सङ्क्रामको नान्ये, मिथ्यात्वे वर्तमानस्यैव सक्रामकत्वात् । उच्चैर्गोत्रस्य मिथ्या-
दृष्टिसास्वादौ, अन्येषा नीचैर्गोत्राबन्धकत्वात् । इतरासा मतिज्ञानावरणीयादिप्रकृतीना
सूक्ष्मसम्परायपर्यवसाना मिथ्यादृष्ट्यादयस्सङ्क्रामका न परे परतो बन्धाभावेन पतद्ब्रह्मा-
भावादिति । एवं ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणनवकपोदशकपायभयजुगुप्सातैजससप्तकवर्णा-
दिर्विशतिनिर्माणगुरुलघूपघातान्तरायपञ्चकलक्षणाः पतद्ब्रह्मा ध्रुवबन्धिन्यस्सप्तपष्टिप्रकृत- 15
यस्साद्यनादिध्रुवाध्रुवरूपवतुर्भेदाः । अभव्यमव्यापेक्षया ध्रुवाध्रुवत्वे, स्वस्वबन्धव्यवच्छेदे
पतद्ब्रह्माभावेन तत्र सक्रमासम्भवाद्बन्धवारम्भे च हेतुत पतद्ब्रह्मत्वेन सादित्व तत्तद्बन्ध
व्यवच्छेदस्थानमप्राप्तस्यानादित्व, दोषास्त्वध्रुवबन्धिन्योऽष्टाशीतिसंख्याः प्रकृतयोऽध्रुवबन्धि-
त्वादेव पतद्ब्रह्मत्वमधिकृत्य साद्यध्रुवा भावनीया । मिथ्यात्वस्य पुनर्ध्रुवबन्धित्वेऽपि यस्य
सम्यक्त्वमिथ्यात्वे विद्येते स एव ते तत्र सक्रमयति नान्य इति तस्य साद्यध्रुवपतद्ब्रह्मत्वं 20
भाव्यम्, विशेषोऽत्र कर्मप्रकृत्यादितोऽवसेयः । अष्टमूलप्रकृतीनामष्टपञ्चाशदधिकशत-
संख्याकोत्तरप्रकृतीनाञ्च या स्थितिर्हस्वीभूता सती दीर्घाकृता दीर्घाभूता सती हस्वी-
कृता पतद्ब्रह्मप्रकृतिस्थितिषु वा मध्ये नीत्वा निवेशिता स स्थितिसक्रम उच्यते,
तत्र स्थितीनामन्यत्र निवेशनं न साक्षादशक्यत्वादपि तु स्थितियुक्तरमाणुद्वारेण,
ततो मूलप्रकृतीना परस्पर सक्रमाभावात् तासां प्रकृत्यन्तरनयनलक्षणस्थितिसङ्क्रमो 25
न भवति किन्तु द्वावेवोद्वर्तनापवर्त्तनालक्षणौ सङ्क्रमौ, हस्वीभूतस्य दीर्घाकरण-

१. तथाच कर्मपरमाणूनां ह्रस्वस्थितिकालतामपह्नाय दीर्घस्थितिकालतया व्यवस्थापनं तेषामेव दीर्घ-
स्थितिकालतामपह्नाय ह्रस्वस्थितिकालतया व्यवस्थापनं पुनः सक्रम्यमाणप्रकृतिस्थितेर्नां पतद्ब्रह्मप्रकृतौ नीत्वा
निवेशनमिति भाव्यम् ॥

- मुद्वर्तना, दीर्घाभूतस्य ह्रस्वीकरणमपवर्त्तनेति । एवमनुभागसंक्रमोऽपि मूलोत्तरप्रकृति-
विषयः, लक्षणन्तु यस्तासां रसो ह्रस्वीभूतस्सन् दीर्घाकृतो दीर्घाभूतस्सन् ह्रस्वीकृतोऽन्यप्रकृति-
स्वभावेन परिणमितो वा स सर्वोऽप्यनुभागसंक्रमः, परन्तु मूलप्रकृतीनां परस्परं सङ्क्र-
मामावेनान्यप्रकृतिस्वभावपरिणामरूपरससङ्क्रमो न भवति । एवं यत्संक्रमप्रायोग्यं कर्म-
5 दलिकमन्यप्रकृतिरूपतया परिणम्यते स प्रदेशसङ्क्रमः, स चोद्वलनाविध्यातयथाप्रवृत्तगुण-
सर्वसङ्क्रमभेदेन पञ्चविधः, घनदलान्वितस्याल्पदलस्योत्थिरणमुद्वलनं, यासां प्रकृतीनां
गुणप्रत्ययतो भवप्रत्ययतो वा बन्धो न भवति तासां संक्रमकरणं विध्यातसङ्क्रमः ।
अपूर्वकरणप्रभृतयोऽवध्यमानानुभ्रमप्रकृतीनां सम्बन्धिकर्मदलिकं प्रतिसमयमसङ्ख्येयगुणतया
बध्यमानासु प्रकृतिषु यत्प्रक्षिपन्ति स गुणसङ्क्रमः । सर्वेषामपि ससारस्थानां जीवानां ध्रुव-
10 बन्धिनीनां बन्धे परावर्त्तमानप्रकृतीनान्तु स्वस्वभवबन्धयोग्यानां बन्धेऽबन्धे वा यत्सङ्क्रमः
प्रवर्त्तते स यथाप्रवृत्तसंक्रमः । चरमसमये यत्परप्रकृतिषु प्रक्षिप्यते दलिकं स सर्वसङ्क्रम-
उच्यते । अत्र सर्वेषां विशेषः कर्मप्रकृत्यादितो विज्ञेय इति दिक् ॥

अधुनोद्वर्त्तनामाचष्टे—

कर्मस्थित्यनुभागयोः प्रभृतीकरणप्रयोजकवीर्यपरिणतिरुद्वर्त्तना ॥

- 15 कर्मेति । स्थित्यनुभागमात्रविषयेषुमुद्वर्त्तनेतिसूचनाय कर्मस्थित्यनुभागयोरित्युक्तमेव-
मेवोत्तरलक्षणे विज्ञेयम् । उद्यावलिकातो ग्रहिवर्त्तनीनां स्थितीनामुद्वर्त्तना भवति उद्या-
वलिकागतास्तु सकलकरणायोग्याः । तथाऽऽधाकाकालादुपरितन्य एव स्थितयः उद्वर्त्त्यते,
बध्यमानप्रकृत्यबाधया समाना हीना वा या पूर्वबद्धप्रकृतीनां स्थितिस्साऽऽधाकाकालान्तः
प्रविष्टवाग्नोद्वर्त्त्यते । तथाचाबाधान्तःप्रविष्टा निखिला अपि स्थितयः उद्वर्त्तनापेक्षया
20 परित्याग्या भवन्ति, तत्रोत्कृष्टाऽऽधाधोत्कृष्टातीत्यापनेत्युच्यते, अतीत्यापना उल्लंघनीया ।
समयेत्येतेन योत्कृष्टाऽऽधाया समयेत्येतदुत्कृष्टातीत्यापना भवति, द्विसमयेत्येतेन सा द्विसमयो-
नोत्कृष्टातीत्यापना, एवं प्रतिसमयहान्या तावदतीत्यापना भवन्ति यावज्जगन्त्याऽऽधाघाऽन्तर्मु-
द्वर्त्तप्रमाणा, ततोऽपि जघन्यतराऽतीत्यापना यावदुद्यावलिका तावद्वाच्या, उद्यावलिकागतातां
तु स्थितीनामनुद्वर्त्तनीयत्वान् । कर्मदलिकनिश्चेपविचारस्तु कर्मप्रकृत्यादितो बोध्य इति दिक् ॥

१. उद्वर्त्तनापवर्त्तनारूपी संकामी तु भवत इति भावः । २. यथाऽनन्तानुबन्धिचतुष्टयसम्यक्तर-
मिष्यास्वेददिकनरकादिकैकिकसप्तकाहारकसप्तकमनुजदिशेचैर्गङ्गाणां पञ्चोपमासक्येयमापमात्रमन्तर्मुद्वर्त्तन
कालेन स्थितितण्डुलिकरति पुनस्तथैव द्वितीय प्रथमसङ्गादिशेषहीन, एवमेव पूर्वस्मात्पूर्वस्मादिशेषतो
हीनानि स्थितितण्डुलानि यावद् दिशरमस्थितितण्डुलमन्तर्मुद्वर्त्तकालेनोत्तीर्यन्त इति ॥

अथापवर्त्तनामाह—

कर्मस्थित्यनुभागयोर्हस्वीकरणप्रयोजकवीर्यविशेषोऽपवर्त्तना ॥

कर्मस्थितीति । कर्मपरमाणूना दीर्घस्थित्यनुभागवता दीर्घस्थित्यनुभागावपहत्य ह्रस्व-
स्थितिरसवत्तया व्यवस्थापने प्रयोजकीभूतवीर्यविशेष इत्यर्थः । उद्यावलिकाया बाह्यान् सम-
यमात्रद्विसमयमात्रादिस्थितिभेदानपवर्त्तयति । उद्यवतीनामनुद्यवतीना प्रकृतीनामुद्यसमया- 5
दारभ्यावलिकामात्रा स्थितिरुद्यावलिकेति विज्ञेया । ते आपवर्त्त्यमानास्थितिविशेषा यावद्वधा-
वलिकाहीना सर्वा कर्मस्थितिस्तावद्वध्यन्ते । उद्यावलिकाया उपरितनी या समयमात्रा
स्थितिस्तस्या दलिकमपवर्त्तयन्नुद्यावलिकाया उपरितनौ द्वौ त्रिभागौ समयोनावतिक्र-
म्याधत्तने समयाधिके तृतीये भागे निक्षिपति, एष अधन्यो निक्षेपो जघन्या चातीत्यापना,
यदाचोद्यावलिकाया उपरितनी द्वितीया स्थितिरपवर्त्त्यते तदातीत्यापना प्रागुक्तप्रमाणा 10
समयाधिका भवति निक्षेपस्तु तावन्मात्र एव । एवं तृतीया यदापवर्त्त्यते तदा प्रागुक्तमा-
नाऽतीत्यापना द्विसमयाधिका भवति निक्षेपस्तु तावानेव । एवमतीत्यापना प्रतिममय
तावद्वर्धयितव्या यावदावलिका परिपूर्यते निक्षेपविषयाणां स्थितीनाञ्च समयाधिक आव-
लिकात्रिभाग एवानुवर्त्तते, ततः परमतीत्यापना सर्वत्र तावन्मात्रैव प्रवर्त्तते, निक्षेपस्तु
यावद्व्यवधावलिकातीत्यापनाऽवलिकारहिताऽपवर्त्त्यमानस्थितिसमयरहिता च सकलापि 15
कर्मस्थितिस्तावद्वर्धते । इत्येव निर्व्याघातापवर्त्तना विज्ञेया । सव्याघाताऽपवर्त्तनोद्वर्त्तना
पवर्त्तनयोस्सयोगेनापवर्त्तनं कर्मप्रकृत्यादिभ्यो विज्ञेयम् । एवमनुभागोद्वर्त्तनापवर्त्तनाविक्रमपि
तत एवाऽवगन्तव्यम् । उद्वर्त्तनापवर्त्तने सक्रमभेदावेव स्थित्यनुभागश्रये इत्यलं विस्तरेण ॥

सम्प्रत्युदीरणामाह—

अनुदितकर्मदलिकस्योद्यावलिकाप्रवेशनिदानमात्मवीर्यमुदीरणा ॥ 20

अनुदितेति । येन योगसहकवीर्यविशेषेण कषायसहितेन तद्रहितेन बोद्यावलिका-
वर्धित्वसिन्धुस्थितिभ्यः परमाण्वात्मक दलिकमपकृष्योद्यावलिकाया प्रक्षिप्यते स एष
वीर्यविशेष उदीरणेत्यर्थः । सापि प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदतश्चतुर्धा । प्रत्येकमपि मूलो-
त्तरप्रकृतिविषयत्वाद्विचिधम् । अष्टधा च मूलप्रकृतिविषया, बन्धनादीना पृथगविवक्षि-

१ अपवर्त्तना च स्थित्यनुभागविषयव, न प्रकृतिप्रदेशविषयेत्याशयनोक्त स्थित्यनुभागवतामिति । के ते
स्थितिविशेषा मानपवर्त्तयतीत्यत्राहोद्यावाऽवल्या इति उद्यावलिकामात्रास्तु निश्चितकरणयोग्यत्वेनापवर्त्तना
नर्हत्वात् बाह्यानिति ॥

तत्वे द्वाविंशत्यधिकशतमुदयममकक्षतयोत्तरप्रकृतीना भवति, पृथक् तद्विवक्षायान्तु अष्टपञ्चाशदधिकशतभेदास्तेषाम् । ज्ञानावरणदर्शनावरणनामगोत्रान्तरायाणा मूलप्रकृतीना अनादित्वं ध्रुवत्वमध्रुवत्वञ्च । वेदनीयमोहनीययोश्चतुर्विधत्वमपि । तत्र ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणा यावत्क्षीणमोहगुणस्थानकस्य समयाधिकावलिकाशेषो न भवति तावत्सर्वजी-

- 5 वानामुदीरणाया अत्रयभावेन, नामगोत्रयोश्च यावत्सयोगिचरमसमय तावत्सर्वेषामवश्यं भावेनानादित्वं, ध्रुवत्वमभव्यापेक्षयाऽध्रुवत्वञ्च अभव्यापेक्षयेति । वेदनीयस्य यावत्प्रमत्तगुणस्थानक मोहनीयस्य सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकं यावदुदीरणाया भावेनाप्रमत्तादिगुणस्थानकेभ्यः प्रतिपत्तौ वेदनीयस्योपशान्तमोहगुणस्थानकाच्च प्रतिपत्तौ मोहनीयस्योदीरणाया सादित्वं, तत्स्थानमप्राप्तस्थानादित्वं, ध्रुवत्वाध्रुवत्वे पूर्ववत् । आयुरुदीरणायास्सादित्वम-
- 10 ध्रुवत्वञ्च । पर्यन्तावलिकायामायुपो नियमेनोदीरणाया अभावाद्ध्रुवत्वं पुनरपि भयोत्पत्तिप्रथमसमये प्रवर्त्तमानत्वाच्च सादित्वं । उत्तरप्रकृतीनान्तु कर्मप्रकृत्यादिभ्यो ज्ञातव्याः । ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणा क्षीणमोहान्तास्सर्वेष्वुदीरकाः । मोहनीयस्य सूक्ष्मसम्परायान्ता उदीरकाः । वेदनीयस्य प्रमत्तगुणस्थानकपर्यन्तास्सर्वेष्वुदीरकाः । आयुपोऽचरमावलिकप्रमत्तान्ता उदीरकाः, नामगोत्रयोस्तु सयोगिकेवल्यपर्यवसानास्सर्वेष्वुदीरका इति ।
- 15 अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् । तथा ज्ञानावरणवेदनीयायुर्गोत्रान्तरायाणामेकैकमुदीरणास्थानं, यथा ज्ञानावरणान्तराययो पञ्चप्रकृत्यात्मकमेकैकं, वेदनीयायुर्गोत्राणा वेद्यमानैकप्रकृत्यात्मकं, नैतासा द्वि-यादिका प्रकृतयो युगपदुदीर्यन्ते युगपदुदयाभावात् । दर्शनावरणीये चक्षुर्दर्शनावरणादीना पञ्चाना चतसृणा वा प्रकृतीना युगपदुदीरणा भवति । मोहनीये एकस्या द्वयोश्चतसृणा पञ्चाना पण्णामष्टाना ननाना दशाना वा ।
- 20 नामकर्मणो दशोदीरणास्थानानि एकचत्वारिंशत्-द्विचत्वारिंशत्-पञ्चाशत्-एकपञ्चाशत्-द्विपञ्चाशत्-त्रिपञ्चाशत्-चतु-पञ्चाशत् पञ्चपञ्चाशत् षट्पञ्चाशत्-सप्तपञ्चाशदिति । विशेषोपस्यन्यतो द्रष्टव्य इति प्रकृत्युदीरणा । स्थित्युदीरणाया प्रथमं लक्षणमुच्यते, उदयो हि द्विविधः, सम्प्राप्त्यसम्प्राप्तिभेदात् कालक्रमेण कर्मदलिकस्योदयहेतुद्रव्यक्षेत्रादिसामग्रीसम्प्राप्तौ य उदयस्स सम्प्राप्त्युदय, अकालप्राप्त कर्मदलिकमुदीरणाप्रयोगेण वीर्यविशेष-
- 25 संहितेन समाकृत्य कालप्राप्तेन दलित्वेन सहानुभूयते सोऽसम्प्राप्त्युदय, तथाचासम्प्राप्त्युदय एवोदीरणा या स्थितिरप्राप्तकालापि सती उदीरणाप्रयोगेण सम्प्राप्त्युदये प्रक्षिप्ता दृश्यते केवलचक्षुषा सा स्थित्युदीरणेति । भेदादिकमन्यतो द्रष्टव्यम् । अनुभागोदीरणाया सप्ताद्विभेदा, स्थानघातिभेदात् स्थानं चतुर्विधं एकद्वित्रिचतुस्रस्थानभेदात्

एतच्च पूर्वमुपदर्शितम् घातिसंज्ञा तु सर्वघातिदेशघात्यघातिभेदतस्त्रिविधा । तथा शुभकर्मणामनुभागः क्षीरखण्डरसोपमः, अशुभकर्मणान्वशुभो घोषातकीनिम्यरसोपमः । स्वविषय या पूर्णतया प्रन्ति तास्सर्वघातिन्यः, केवलज्ञानदर्शनावरणमाद्यद्वादशकपाया मिध्यात्वं निद्रापञ्चकञ्चेति विंशतिः । एता हि प्रकृतयो यथायोगमात्मघात्यं गुण सम्यक्त्वं ज्ञानं दर्शनं चारित्रं वा सर्वात्मना घातयन्ति । मतिश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानावरणानि चक्षुरचक्षु- 5 रबधिदर्शनावरणानि सज्जलनकपाया नोकपाया अन्तरायाञ्च पञ्चविंशतिप्रकृतयो देश-घातिन्यः । ज्ञानादिगुणैकदेशविघातित्वात् । केवलज्ञानदर्शनावरणीयाभ्यामावृतयोरपि केवलज्ञानदर्शनयोर्मन्दमन्दतरादिविशिष्टप्रकाशरूपाणा मतिज्ञानादिचक्षुर्दर्शनादीनां ज्ञान-दर्शनैकदेशरूपाणा विघातकत्वात् आद्यद्वादशकपायक्षयोपशमसमुत्थचारिग्रलञ्चेरतिचार-सम्पादकतया देशतो विघातकत्वात् सर्वद्रव्यैकदेशविषयकदानादिविघातकारित्वाच्च । 10 नामगोत्रवेदनीयायुरन्तर्गतास्तु प्रकृतयो हन्तव्याभावात् किमपि धनन्तीति वा अघातिन्यः । सर्वघातिनीनां रसो हि तान्नभाजनवन्निश्छिद्रो घृतवदतिस्निग्धो द्वाश्चावत्तनुप्रदेशोपचितः स्फटिकाभ्रवन्निर्मलः सकलस्वविषयघातित्वेन सर्वघाती । देशघातिनीनान्तु रसः कश्चि-द्वंशदलनिर्मापितकटवदतिस्थूलच्छिद्रशतवत्सकुलः, कश्चित्कम्बलबन्मध्यमधिवरज्ञतसंकुलः, कोऽपि मस्तृणबासोवदतिसूक्ष्मविवरसघृतोऽल्पत्नेहो विमलश्च स्वविषयैकदेशघातित्वादेश- 15 घाती भवति । अघातिनीनां रस उभयविलक्षणः । विपाकोऽपि पुद्गलक्षेत्रभवजीवविपाक-भेदाद्यतुर्विधः । पुद्गलानधिकृत्य यस्य रसस्य फलदानाभिमुख्यं स पुद्गलविपाकः । च स सस्यानपटुसंहननपटुकातपक्षरीरपञ्चकाङ्गोपाङ्गत्रयोद्योतनिर्माणस्थिरास्थिरवर्णादिचतुर्त्कागुरु-लघुशुभाशुभपराधातोपघातप्रत्येकसाधारणनाम्ना पटुंशत्प्रकृतीनाम् । क्षेत्रे गत्यन्तरसक-मणहेतुनभःपथे यस्य रसस्य फलदानाभिमुख्यं स रसः क्षेत्रविपाको यथा चतसृणामानु- 20 पूर्वाणाम् । भवे नरकादिरूपे स्वयोग्ये यस्य रसस्य फलदानाभिमुख्यं स भवविपाको यथा चत्वार्यायूपि परमवे सन्नभेणाप्युद्यमाभावात् । गतीनान्तु परमवे सक्रमादुद्येन स्वभवव्य-

१. अघातिन्यो न कश्चन ज्ञानादिगुण घातयन्ति केवल सर्वघातिनीभिस्सह वेद्यमानास्सर्वघातिरथ विपाकं दर्शयन्ति देशघातिनीभिश्चसह वेद्यमाना देशघातिरस, चौरैस्सह वर्तमानोऽचोते यथा चौर इवाभायते तद्वदितिभावः ॥ २. शरीरतया परितेष्टे पुद्गलेषु यासां विपाकस्तां पुद्गलविपाकिन्य इतिभावः ॥ ३. ननु विग्रहगत्यभावेऽपि सन्नभकरणेनानुपूर्वाणामुद्यो वियत इति वक्ष्य क्षेत्रविपाकिन्यस्तां, ॥ गतिवज्जीवविपा-किन्य इति चेदुच्यते विद्यमानेऽपि सक्रमे यथा तासां क्षेत्रप्राधान्येन स्वकीयो विपाकोद्यो न तथाऽन्यासां मिति क्षेत्रविपाकिन्य एवति ॥ ४. यथा मोक्षगामिनोऽपेक्षा यतयो मनुष्यमवे क्षय यान्तीति भव प्रति गतीना न नैयत्यमितिभावः ॥

भिचारित्वान्न भवविषाकित्वम् । जीवमेवाधिकृत्य यो रसोऽनुग्रहोपघातादिसम्पादनाभिमुखो भवति स जीवविषाकः । यथा ज्ञानावरणपञ्चकं दर्शनावरणनवकं वेदनीयद्वयं दर्शन-
मोहनीयत्रिकं पञ्चविंशतिमोहनीयप्रकृतयोऽन्तरायपञ्चकं गतिचतुष्टयं जातिपञ्चकं विहा-
योगतिद्विकं त्रसत्रिकं स्थावरत्रिकं सुस्वरदुस्स्वरसुभगदुर्भगादेयानादेययशःकीर्त्ययशःकीर्ति-
5 तीर्थकरोच्छ्वासनामानि गोत्रद्वयञ्चेत्यष्टसप्ततिप्रकृतयः । उदययोग्यतापेक्षयाऽष्टसप्ततिरिति,
बन्धयोग्यतामाश्रित्य तु सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वपरिहारेण पट्सप्ततिर्बोद्ध्या । प्रत्ययसाधना-
दिस्वामित्वप्ररूपणा अन्यतो विज्ञेया* । एव साधनादिस्वामित्वप्ररूपणात्मिकाप्रदेशोदीरणापि ॥

अधुनोपशमनामाख्याति—

कर्मणामुदयोदीरणानिधत्तिनिकाचनाकरणाद्योग्यत्वेन व्यवस्थापना-
10 हेतुर्वीर्यपरिणतिरुपशमना । उदयश्च यथास्थितियद्धानां कर्मपुद्गलाना-
मयाधाकालक्षयात्संक्रमापवर्त्तनादिकरणविशेषाद्बोद्धव्यसमयप्राप्तानामनु-
भवनम् ॥

कर्मणामिति । यादृशवीर्यविशेषतः कर्मणामुदयस्योदीरणानिधत्तिनिकाचनानाम-
योग्यतया व्यवस्थापनं भवति तादृशवीर्यपरिणतिरुपशमनेत्यर्थः । कर्मणामुपशमना द्वि-
15 विधा, कृतकरणाऽकृतकरणा चेति, यथाप्रवृत्त्यपूर्वानिवृत्तिकरणसाध्यक्रियाविशेषकृता कर-
णकृता, यथाप्रवृत्त्यादिकरणक्रियाविशेषमन्तरेणापि वेदानुभवनादिकारणैर्योपशमना साऽकृ-
तकरणेत्यर्थः, द्वैविध्यमिदं देशोपशमनाया एव, न सर्वोपशमनायास्तस्या करणेभ्य
एव भावात् । अकरणकृतोपशमनाया अकरणाऽनुदीर्णरूपभेदभिन्नायास्सम्प्रत्यनुयोगस्य
व्यवच्छिन्नत्वेन कृतकरणोपशमनाऽत्र किञ्चिद्विचार्यते कृतकरणोपशमना देशसर्वविषयभेदतो
20 द्विविधा, सर्वविषयोपशमना गुणोपशमना प्रज्ञस्तोपशमनेति नामद्वयवती देशविषयोपशमना
अगुणोपशमनाऽप्रज्ञस्तोपशमना चेति नामद्वयवती । तत्र सर्वोपशमना मोहनीयदैव, शेषक-
र्मणान्तु देशोपशमना । पञ्चेन्द्रियस्सक्षी सर्वपर्याप्तः उपशमलच्छ्युपदेशश्रवणलक्षिकरणत्रयहेतु-
प्रकृष्टयोगलक्षित्रिकयुक्तो वा करणकालात्प्रागपि यावदन्तर्मुहूर्त्तं प्रतिसमयमनन्तगुणपृथग्या
विशुद्धयाऽवदायमानचित्तसन्ततिरभ्यसिद्धिकविशोधिकमतिक्रम्य वर्त्तमानो मतिभ्रुताज्ञान-
25 विभङ्गज्ञानानामन्यतमस्मिन् साकारोपयोगे वर्त्तमानो मनोवाक्यायान्यतमयोगे वा वर्त्तमानो
विशुद्धलेश्ययान्यतमयुक्त* कृतान्तस्सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणस्थितिकायुर्रजसप्तकर्मा चतुस्स्था-

१. यद्यपि सर्वो एव प्रकृतयः परमावन्तस्याशात्परम्परया वा जीवस्यैवानुग्रहोपघातस्य पूर्व-नीति
कोरिपाकिन्य एव तथापि मुहुरन्तया क्षेत्रमवयुर्गुणेषु तद्विपाकरस्य विवक्षितत्वात्, तथा प्रोष्य इति ॥

नकाशुभकर्मानुमागस्य द्विस्थानककारी द्विस्थानकशुभकर्मानुमागस्य च चतुस्थानककारी
 ज्ञानावरणीयादिसप्तचत्वारिंशद्भुवप्रकृतीस्वस्वमवप्रायोग्याः परावर्त्तमानमध्यस्था अतिवि-
 शुद्धपरिणामत्वेनायुर्वेर्जाशुभा एव बध्नन् वध्यमानप्रकृतीनां, स्थितिमन्तस्सागरोपमकोटी-
 कोटिमात्रप्रमाणां बध्नन् जघन्यमध्यमोत्कृष्टयोगवशतः प्रदेशाप्रं जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपेण
 बध्नन् परिपूर्णं च स्थितिवन्धे पूर्वस्थितिबन्धापेक्षयापल्लोपमासंख्येयभागन्यूनमन्यं स्थिति- 5
 बन्धं कुर्वन् तथैवान्यमन्यं स्थितिवन्धं विदधत् वध्यमानानां प्रकृतीनामनुभागशुभानां द्विस्था-
 नकं प्रतिसमयमनन्तगुणहीनं बध्नन् शुभानाञ्च चतुस्थानकं प्रतिसमयमनन्तगुणवृद्धं कुर्वन्नेवमे-
 वमेष यावदन्तर्मुहूर्त्तपरिसमाप्तिं व्यावृत्तः परिणामविशेषाणि प्रत्येकमान्तर्मूर्त्तिकानि समुदाये-
 नाप्यान्तर्मूर्त्तिकानि त्रीणि यथाप्रवृत्त्यपूर्वानिवृत्तिकरणानि विधायान्तर्मूर्त्तिकीमुपशमादा-
 मवाप्नोति । करणत्रयनिरूपणा अन्यतोऽवगन्तव्या, अनिवृत्तिकरणाद्व्याप्संख्येयेषु भागेषु 10
 गतेषु संख्येयतम एकस्मिन्श्च भागेऽवशेषेऽन्तर्मुहूर्त्तमात्रमधो मुक्त्वा मिध्यात्वस्यान्तरकरणं
 करोति, अन्तरकरणं नामोदयक्षणादुपरि मिध्यात्वस्थितिमन्तर्मुहूर्त्तमानामतिक्रम्योपरितनीञ्च
 विष्कम्भयित्वा मध्येऽन्तर्मुहूर्त्तमानं तत्प्रदेशवेद्यदलिकाभावरूपं, तन्निष्पादनकालोऽप्यन्तरकर-
 णकाल एव, सोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः प्रथमस्थितेः किञ्चिन्न्यूनोऽभिनवस्थितिबन्धाद्व्याप्तः समानः ।
 तथा हि प्रथमस्थित्यन्तरकरणे द्वे अपि अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे युगपदारभते, अन्तरकरणप्रथम- 15
 समय एव चान्यं स्थितिबन्धं मिध्यात्वस्यारभते स्थितिवन्धान्तरकरणे च युगपत् समापयति ।
 अन्तरकरणे च क्रियमाणे गुणश्रेणेस्संख्येयतमं भागमन्तरकरणदलिकेनोत्थिरति, उत्कीर्यमाणञ्च
 दलिकं प्रथमस्थितौ द्वितीयस्थितौ च प्रक्षिपति । अन्तरकरणादधस्तनी स्थितिः प्रथमोपरि-
 तनी च द्वितीयेत्युच्यते, तत उदयोदीरणाभ्यां प्रथमस्थितिमनुभवन् तावद्गतो यावदावलि-
 काद्विकं शेषम् । तत्र स्थितस्य पूर्वप्रवृत्तो द्वितीयस्थितेस्सकाशादुदीरणाप्रयोगेन दलिकं 20
 समाकृष्योदये प्रक्षेपरूप आगालोऽत्र न भवति किन्तु केवलमुदीरणैव । साऽपि तावदेव
 यावदावलिकाशेषो न भवति । ततस्सापि निवर्त्तते ततः केवलेनैवोदयेन तामावलिकामनु-
 भवति तस्यामप्यपगतायां मिध्यात्वस्योदयोऽपि निवर्त्तते तदलिकाभावात् तस्मिन्नापगते
 उपशान्तादासमागमस्तत्र प्रथमसमय एव चोपशमसम्यक्त्वं लभते । अत्रोदयोदीरणादीनां
 निवृत्तेरीदृशोपशमनाकरणाध्यवसाय एवोपशमनेत्युच्यते । परं तत्रोपशमिकलामप्रथमसम- 25
 यादारभ्य मिध्यात्वदलिकं प्रतिसमयं यावदन्तर्मुहूर्त्तं सम्यक्त्वसम्यङ्मिध्यात्वयोस्स-
 क्रमयति, प्रथमस्थितिचरमसमये द्वितीयस्थितिगतदलिकस्यानुभागभेदेन शुद्धमिथाशुद्धतया
 विभक्तत्वात् । अयं गुणसरुम उच्यतेऽन्तरकरणस्थितेनौपशमिकसम्यक्त्वलक्षणप्रशस्तगु-
 णान्वितेन क्रियमाणत्वात् । इत्येवं सम्यक्त्वोत्पादो निरूपितः । ईदृशोपशमिकसम्य-

- क्त्वयुतो न चारित्रमोहोपशमाय यतते किन्तु वेदकसम्यग्दृष्टिः क्षायोपशमिकस-
म्यग्दृष्ट्यपरनामा, स चाविरतो देशविरतस्सर्वविरतो वा विशोध्यद्धाया वर्त्तमान एव,
सकलेशाद्धाया वर्त्तमानस्तु न चारित्रमोहनीयोपशमनाय प्रवर्त्तते । तत्राविरतो यथाप्रवृ-
त्त्यपूर्वकरणे विधाय देशविरतस्सर्वविरतो वा भवति देशविरतस्तु करणद्वयं कृत्वा
- 5 सर्वविरतिमवाप्स्यति, अनयोः प्रतिपत्त्यनन्तर यावदन्तर्मुहूर्त्तं वर्धमानपरिणामनिय-
मात् तावन्माना उदयावलिकाया उपरि गुणश्रेणिं प्रतिसमय दृढीकरचनापेक्ष्यानन्त-
गुणवृद्धामारचयति तत परं कोऽपि वर्धमानपरिणामः कोऽपि च हीयमानपरिणामः कोऽ-
प्यवस्थितपरिणामश्च भवति । वर्धमानपरिणाम उर्ध्वमपि वर्धमाना गुणश्रेणिं करोति हीय-
मानो हीयमानामवस्थितोऽवस्थिता । परिणामद्वयेन देशसर्वविरतिपरिणामात् आभोगमन्तरेण
- 10 परिश्रष्ट्रास्सन्तः पुन पूर्वप्रतिपन्ना देशविरति सर्वविरति वा प्रतिपद्यमाना अकृतकरणा एव
प्रतिपद्यन्ते, ये त्वाभोगेनैव मिथ्यात्वं गताः पुनस्तत्प्रतिपत्त्यः करणपुरस्सरमेव प्रतिपद्यन्ते
तदेव कृतकरणाकृतकरणदेशविरतिसर्वविरतिलाभो विज्ञेयः । एव चारित्रमोहोपशमनाऽन्यत्र
द्रष्टव्या । एवमुपशान्तमोहनीयप्रकृतयस्सक्रमणोद्वर्त्तनापवर्त्तनोदीरणानिधिसिनिकाचनाकरणा-
नामयोग्या भवन्ति, दर्शनमोहनीयत्रिके तूपशान्तेऽपि सब्रह्ममापवर्त्तने भवतः, तत्र सम्य-
- 15 क्त्वे मिथ्यात्वसम्यग्दृष्टिमिथ्यात्वयोः सङ्क्रमः, अपवर्त्तना तु त्रयाणामपि । यद्यप्युपशान्ते मोहे
सक्रमणोद्वर्त्तनापवर्त्तनान्यपि करणानि न भवन्ति ततो लक्षणे तदनभिधानान्मन्यता तथापि
सर्वविधोपशमनासमहायैतानि विहाय लक्षणमाचरितमन्यथा देशोपशमनासङ्ग्रहो न
स्यादिति । इति सर्वोपशमना सक्षेपत आदर्शिता । यथाप्रवृत्तापूर्वकरणाभ्या प्रकृत्यादीना
देशोपशमना प्रकृतिसिद्ध्यनुभागप्रदेशदेशोपशमनारूपेण प्रत्येक मूलप्रकृत्युत्तरप्रकृतिविषय-
- 20 कत्वभेदभिन्नेन चतुर्विधा । देशोपशमना सर्वेषा कर्मणा भवति, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रिया-
सशिसंक्षिपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनारकदेवा मनुष्याश्च यथासम्भवमपूर्वकरणगुणस्थानपर्यवसाना
देशोपशमनया मूलप्रकृतिमुत्तरप्रकृतिं षोपशमयितुं समर्थाः । देशोपशमनयोपशमिताना
कर्मणामुद्वर्त्तनापवर्त्तनासममणरूपाणि करणानि प्रवर्त्तन्ते नान्यानि । दर्शनत्रिकोपश-
मना विरतास्त्वापूर्वकरणान्तसमय यावद्देशोपशमना कुर्वन्ति, अनन्तानुपनिधना विस-

१. केचन कथमितिपरिणामद्वारादेशविरतोऽविरतिं सर्वविरतो वा देशविरतिं प्रतिपन्नस्या भूयोऽपि पूर्व
प्रतिपन्ना देशविरतिं सर्वविरतिं वा करणरहितोऽपि प्रतिपद्यते एवमज्ञकरणेऽनेकज्ञो गमागम करोतीति
भावः ॥ २. यस्त्वाभोगप्रतिपत्त्या नष्टकरणो देशविरतेस्सर्वविरतेर्वा परिश्रणे मिथ्यात्ववशनात् भूयो
ऽपि अधयेनातर्मुहूर्त्तस्तेन उरुर्कर्म प्रभूतना चान्न पूर्वप्रतिपन्नामपि देशविरतिं सर्वविरतिं वा करण
द्वयपुरस्सरमेव प्रतिपद्यत इतिभावः ॥ ३. गुणस्थानप्रत्ये पूर्वकिं ॥

योजने चातुरैतिका अपि स्वापूर्वकरणान्तिमसमय यावद्देशोपशमका । शेषचारित्र-
मोहनीयप्रकृतीनामुपशमनायां क्षपणाया वा यावदपूर्वकरणगुणस्थानचरमसमयं तावद्देशो-
पशमना । शेषप्रकृतीनाञ्च सर्वोपशमना न भवत्येव किंतु देशोपशमनैव सापि चाऽ-
पूर्वकरणगुणस्थानं यावत् । अधिक कर्मप्रकृत्यादिभ्यो विज्ञेयमितिदिक् ॥ लक्षणान्त-
र्गतोदीरणादीना करणविशेषत्वेन ज्ञातत्वादुदयपदार्थं निर्वक्ति—उदयश्चेति । स्थितिक्षेपेण 5
प्रयोगेण वा द्विविधोदयो भवति, उदयहेतूनां द्रव्यक्षेत्रकालभवभावरूपाणा प्राप्तौ स्थि-
तेरवाधाकालरूपाया नाशे सति च यः कर्मपुद्गलानां स्वभावत उदयः प्रवर्त्तते स स्थिति-
क्षेपेणोदयः । यः पुनरुदयेऽन्यस्य प्रवर्त्तमाने करणविशेषरूपप्रयोगेणोदयो भवति स
प्रयोगेणोदय इत्याशयेनोक्त कर्मपुद्गलानामित्यादिना । प्रायो यत्रोदयस्तत्रोदीरणा
यत्रोदीरणा तत्रोदय इति, उदयस्योदीरणासहभाविताज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्टया- 10
न्तरायपञ्चकसञ्चलनलोभवेदत्रयसम्यक्सम्यङ्मिथ्यास्वरूपयिज्ञातिप्रकृतिं मुक्त्वा शेषाणा
उदीरणावदेव साधनादिकं भवति । एतासान्तु स्वस्वोदयपर्यवसान उदीरणामन्तरेणापि
केषलेनोदयेनावलिकाकालमात्रमनुभवन भवति । विशेषोऽत्रान्यतोबिलोकनीय इति ॥

अथ निधत्तिमाह—

कर्मणामुद्वर्त्तनापवर्त्तनान्यकरणायोग्यत्वेन व्यवस्थापनानुकूलवीर्य- 15
विशेषो निधत्तिः ॥

कर्मणामिति । येन वीर्यविशेषेण कर्मणामुद्वर्त्तनापवर्त्तनाभिन्नानि करणानि न
प्रवर्त्तन्ते प्रवर्त्तते च ते तादृशो वीर्यविशेषो निधत्तिनामेत्यर्थः । देशोपशमनावज्ञेयस्वामि-
नावस्थापि । यत्रगुणभ्रेषिस्तत्र प्रायो देशोपशमनानिधत्तिनिकाचनायथाप्रवृत्तसङ्गमा अपि
सम्भवन्ति, तत्र गुणप्रदेशाप्र स्तोके ततो देशोपशमनाया असख्येयगुण ततो निधत्तम- 20
सख्येयगुण ततो निकाचितमसख्येयगुण ततोऽपि यथाप्रवृत्तसङ्क्रमेण सक्रान्तमसख्येयगुणं
भवति । स्वामिनस्तु सर्वेऽप्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियासक्षिसक्षिपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्गनारकदेवा मनुष्याश्च
यथासम्भवमपूर्वकरणपर्यवसानास्सर्वकर्मणा देशोपशमनास्वामिनः । अथ प्रसङ्गादेशोपश-
मना किञ्चिद्विचार्यते । देशोपशमना मूलप्रकृतीनामष्टानामपूर्वगुणस्थानकादूर्ध्वं गत्वा पतता
प्रवर्त्तमाना सादिः, तत्स्थानमप्राप्तानामनादिः, ध्रुवाऽभन्याना, मन्व्याना त्वध्रुवा देशो- 25

१. मूलोत्तरप्रकृतिविषयउदयो ध्रुवाध्रुवसाधनादिरूपतध्रुवविषय ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणामुदय क्षीण
मोहान्तसमय यावद् मोहस्योपशान्तयोद्गुणस्थानक यावत् वेदनीयनामगोत्रावुपा सयोगान्तसमय याव-
द्भाव्य, तत्र स्थित्युदयमधिकृत्याह स्थितिश्चयति । अनुमागमभिरुक्त्याह प्रायो यत्रेति ॥

- पशमनामधिकृत्य मोहनीयस्य चतु पञ्चपदसप्ताष्टैकविंशतिभेदेन पट्प्रकृतिस्थानानि, शेषाणि तु अनिवृत्तिबादरे प्राप्यमाणत्वादत्र न सम्भवन्ति । मिथ्यादृष्टिस्त्वादनसम्यङ्मिथ्यादृष्टि-
वेदकसम्यग्दृष्टीनामष्टाविंशतिस्थान, उद्धलितसम्यक्त्वस्य मिथ्यादृष्टेः सम्यङ्मिथ्यादृष्टेर्वा
सप्तविंशतिस्थानम् । उद्धलितसम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वस्यानादिमिथ्यादृष्टेर्वा पञ्चविंशतिस्थान,
5 पञ्चविंशतिसत्कर्मणो मिथ्यादृष्टेस्सम्यक्त्वमुत्पादयतोऽपूर्वकरणात्परतः पञ्चविंशतिस्थान वेदि-
तव्य मिथ्यात्वप्रदेशोपशमनाया अभावात् । तथानन्तानुबन्धिनामुद्धलनेऽपूर्वकरणात्परतो
विद्यमानस्य चतुर्विंशतिस्थान, चतुर्विंशतिसत्कर्मणो वा चतुर्विंशतिस्थानम् । क्षपितसप्तकस्यै-
कविंशतिस्थानमिति । नामकर्मणस्तु त्र्युत्तरशत द्व्युत्तरशत पणवतिः पञ्चनवतिः, त्रिनवतिः,
चतुरशीतिर्द्व्यशीतिश्चेति देशोपशमनायोग्यानि । तत्रादिमानि चत्वारि यावदपूर्वकरणगुण-
10 स्थानकचरमसमय तावद्वेदितव्यानि न परतः, शेषाणि त्रीणि एकेन्द्रियाणां भवन्ति श्रेणि
प्रतिपद्यमानानान्तु न सम्भवन्ति शेषाणि स्थानानि अपूर्वकरणगुणस्थानकात्परतो लभ्यन्त इति
तानि देशोपशमनाऽयोग्यानि । ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणामेकैक प्रकृतिस्थान
देशोपशमनायोग्य तत्र ज्ञानावरणान्तरायायो पञ्चप्रकृत्यात्मक, दर्शनावरणस्य नवप्रकृत्या-
त्मक, वेदनीयस्य द्विप्रकृत्यात्मक आयुषो द्वे प्रकृतिस्थाने द्वे प्रकृती एका च, तत्रावद्वपरभ-
15 वायुष्कस्यैका, बद्धपरभवायुषस्तु द्वे, गोत्रस्य द्वे प्रकृतिस्थाने देशोपशमनायोग्ये, एका द्वे
चेति, अनुद्धलितोच्चैर्गोत्रस्य द्वे, उद्धलितोच्चैर्गोत्रस्यैकेति ॥

एव स्थित्यनुभागप्रदेशदेशोपशमनास्थित्यनुभागप्रदेशसकमवत्प्रायो भवत्यतस्साऽन्यत्र
दृष्टव्या ॥

अथ निकाचनामाह—

- 20 करणसामान्यायोग्यत्वेनावश्यवेद्यतया व्यवस्थापनाप्रयोजकवीर्यवि-
शेषो निकाचना ॥

करणेति । येन वीर्यविशेषेण कर्माणि सकलकरणयोग्यत्वेनावश्यवेद्यतया च व्यव-
स्थापयति स वीर्यविशेषो निकाचनेत्यर्थः । इयमपि भेदादितो देशोपशमनातुल्येवावसेयेति ॥

- इत्येवं चतुर्विध बन्ध करणानि च लक्षयित्वाऽयं मूलोत्तरभेदभिन्न प्रकृतिबन्ध पुण्य-
25 पापनिरूपणे निरूपितोत्तरभेद सम्प्रति मूलभेदप्रदर्शनेन साङ्ग विदधातुकाय आह—

तत्र मूलप्रकृतिपन्धश्च ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नाम-
गोत्रान्तरायभेदेनाष्टविधः ॥

तत्रेति । ज्ञानदर्शनयोर्द्वन्द्वोत्तरमावरणशब्देन तत्पुरुषस्तत्सर्वेषां द्वन्द्वः । ज्ञानं दर्शनं हि जीवस्य स्वतत्त्वभूतं तदभावे जीवत्वस्यैवायोगात् चेतनालक्षणत्वाज्जीवस्य, ज्ञानदर्शनयोरपि मध्ये ज्ञानं प्रधानं, तद्वशादेव सकलशास्त्रादिविचारसन्ततिप्रवृत्तेः । किञ्च सर्वा अपि लब्धयो जीवस्य साकारोपयुक्तस्य जायन्ते न दर्शनोपयोगयुक्तस्य । अपिच यस्मिन् समये सकलकर्म विमुक्तो जीवस्सजायते तस्मिन् समये ज्ञानोपयोगयुक्त एव, न दर्शनोपयोगयुक्तः, दर्शनो- 5 पयोगस्य द्वितीयसमये भावात् । ततो ज्ञान प्रधानं तदावरणं ज्ञानावरणं कर्म, ततस्तत्प्रथममुक्तं । तदनन्तरं च दर्शनावरणं, ज्ञानोपयोगाच्छ्रुतस्य दर्शनोपयोगात् । एते च ज्ञानदर्शनावरणे स्वविपाकमुपदर्शयती यथायोगमवश्यं सुखदुःखरूपवेदनीयकर्मविपाकोदयनिमित्ते भवतः, तथा हि ज्ञानावरणमुपचयोत्कर्षप्राप्तं विपाकतोऽनुभवन् सूक्ष्मसूक्ष्मतरवस्तुविचारासमर्थं मात्मानं जानानः खिद्यते भूरिलोकः, ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमपाटवोपेतञ्च सूक्ष्मसूक्ष्मतराणि 10 वस्तूनि निजप्रज्ञया विन्दानो बहुज्जनातिशायिनमात्मानं पश्यन् सुखं वेदयते । तथाऽतिनिवि- ष्टदर्शनावरणविपाकोदये जात्यन्वादिर्नुभवति दुःखसम्मोहं वचनगोचरातिक्रान्तं, दर्शनावरणक्षयोपशमपटिष्ठतापरिकरितञ्च स्पष्टचक्षुराद्युपेतो यथावद्वस्तुनिकृष्टं स्वसंयगवलोकमानो वेदयतेऽमन्दमानन्दसन्दोहम् । तत एतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं दर्शनावरणानन्तरं वेदनीयग्रहणम् । वेदनीयञ्च सुखदुःखे जनयतीत्यभीष्टानभीष्टविषयसम्बन्धे चावश्यं ससारिणा रागद्वेषौ, तौ च 15 मोहनीयहेतुकौ, तत एतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं वेदनीयानन्तरं मोहनीयग्रहणं, मोहनीयमूढाश्च जन्तवो बह्वारम्भाः परिग्रहप्रभृतिकर्मादानासक्ता नरकाद्यायुष्कमारचयन्ति, ततो मोहनीयानन्तरमायु- ग्रहणम् । नरकाद्यायुष्कोदये चावश्यं नरकगत्यादिनामान्युदयमायाम्ति, तत आयुरनन्तरं नामग्रहणम् । नामकर्मोदये च नियमादुच्चनीचान्यतरगोत्रकर्मविपाकोदयेन भवितव्यमतो नामग्रहणानन्तरं गोत्रग्रहणम् । गोत्रोदयेन चोषैःकुलोत्पन्नस्य प्रायो दानलाभान्तराया- 20 दिक्षयोपशमो भवति राजप्रभृतीनां प्राचुर्येण दानलाभादिदर्शनात् । नीचैःकुलोत्पन्नस्य तु दान- लाभान्तरायाशुदयो नीचजातीनां तथा दर्शनात्, तत एतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रानन्तरमन्तरा- यग्रहणमिति । यस्य ज्ञानावरणीय तस्य नियमेन दर्शनावरणणीयमस्ति यस्य दर्शनावरणणीय- मस्ति तस्यापि नियमेन ज्ञानावरणीयमस्ति । यस्य ज्ञानावरणीयं तस्य नियमेन वेदनीय- मस्ति, यस्य वेदनीयमस्ति तस्य केवल्यपेक्षया ज्ञानावरणीयं नास्ति, तद्विज्ञापेक्षया चास्ति 25 तत् । मोहक्षये सति यावदनुत्पन्नकेवलज्ञानं तस्य क्षपकस्य ज्ञानावरणीयमस्ति मोहनीयञ्च नास्ति, अक्षपकस्य तूभयमस्ति । मोहनीयसत्त्वे ज्ञानावरणस्यावश्यम्भावनियमात् । ज्ञानावरणेन सह वेदनीयवदायुर्नामगोत्राणामपि भाव्यम् । अन्तरायस्य तु दर्शनावरणणीयव-

त्परस्परं व्याप्यव्यापकभावो विज्ञेयः । दर्शनावरणीयेन समं शेषकर्मणां भावाभावविचारो ज्ञानावरणीयप्रदेव । वेदनीयेन महाक्षीणमोहापेक्षया नियमेन मोहनीयमस्ति क्षीणमोहापेक्षया तु मोहनीय नास्ति, यस्य तु मोहनीयमस्ति तस्य नियमेन वेदनीयमस्ति । एवं वेदनीयेन सहायुर्नामगोत्राणां परस्परं व्याप्यव्यापकभावो विज्ञेयः । अन्तरायस्तु

- 5 वेदनीयसत्त्वेऽकेवलित्वा नियमेनास्ति, केवलित्वान्तु नास्ति । अन्तरायसत्त्वे च वेदनीय नियमेन वर्तते । यस्य मोहनीयमस्ति तस्य नियमेनायुरस्ति यस्यायुरस्ति तस्याक्षीणमोहस्य मोहनीयमस्ति क्षीणमोहस्य तु नास्ति । एवमेव यस्य मोहनीय तस्य नामगोत्रान्तरायाणि नियमात्सन्ति, यस्य तु तानि सन्ति तस्याक्षीणमोहस्य मोहनीयमस्ति परस्व नास्ति । यस्यायुरस्ति तस्य नियमेन नामगोत्रे यस्य नामगोत्रे तस्य नियमेनायुरस्ति । यस्य त्वायुस्तस्यान्तरायः केवल्यपेक्षया नास्ति, अकेवल्यपेक्षयास्वस्ति । नामगोत्रयोश्च परस्परं व्याप्यव्यापकभावनियमः, नामसत्त्वेऽन्तरायस्तु क्वचित् स्यात्क्वचिन्न स्यात् । अन्तरायसत्त्वे तु नामावश्यमस्ति । एव गोत्रान्तराययोरपि भाव्यमिति ॥

ज्ञानावरणीयादीनामवान्तरभेदा एव प्रकृतिबन्धस्योत्तरभेदा विंशतियुतशतरूपा इत्याह—

एषामवान्तरभेदा विंशत्युत्तरशतात्मका बोध्याः । विधृताश्चैते पुण्य-

- 15 पापतत्त्वयोः । उदये च सम्यक्त्यमोहनीयमिश्रमोहनीयसहिता द्वाविंशत्युत्तरशतभेदा भवन्ति । सत्तायान्त्वष्टपञ्चाशदुत्तरशतभेदाः स्युः । विधृताश्चैते सर्वे कर्मग्रन्थे ॥

- एषामिति । ज्ञानावरणीयादिकर्मणामित्यर्थः । के ते भेदा इत्यत्राह विधृता इति, एते—भेदाः, उदये कियन्तो भेदा इत्यत्राहोदये चेति । अयं भावः, बन्धोदययोश्चिन्त्यमानयोर्बन्धननामानि सघातननामानि च स्वस्वशरीरान्तर्गततया विवक्ष्यन्ते, न तु पृथक्तया, तथा वर्णचतुष्टयस्योत्तरभेदाः क्रमेण पञ्चद्विपञ्चाष्टसरूपाका बन्धोदययोर्न पृथक् विवक्षणीयाः परन्तु वर्णगन्धरसस्पर्शाश्चत्वार एव । बन्धे चिन्त्यमाने च सम्यक्त्वसम्यग्दमि-
20 थ्यात्वे न गृह्येते तयोर्बन्धाभावात् । तथा च बन्धचिन्तने बन्धनपञ्चकसघातनपञ्चकवर्णादिपोहशकानि सत्तागतनाम्नस्त्रिनवतेरपनीयन्ते शेषास्सप्तषष्टिर्गृह्यन्ते, मोहनीयप्रकृतयश्च
25 सम्यक्त्यसम्यग्दमित्यादिनाप्यष्टिंशतिस्तत्सर्वप्रकृतिसंख्यायोगे बन्धे विंशत्युत्तरशतं प्रकृतयो भवन्ति । उदये च चिन्त्यमाने सम्यक्त्यभिधे अप्युदयमायात इति ते अपि परिगृह्येते, तस्मादुदये द्वाविंशतमित्यभिप्रायेणोक्तं सम्यक्त्वेत्यादि । सत्तायां कियन्त इत्यत्राह

सत्तायान्विति । सत्तायान्तु चिन्त्यमानायां बन्धनपञ्चकसंघातनपञ्चकवर्णादियोऽदशकञ्च संयोज्य प्रकृतीनामष्टचत्वारिंशं शतं विज्ञेयम् । यदा तु पुनर्गर्गर्पिषिवशर्मप्रभृत्याचार्याणां मतेनाष्टपञ्चाशदधिकं प्रकृतिशतं सत्तायामधिक्रियते तदा बन्धनानि पञ्चदश विवक्ष्यन्ते ततोऽष्टचत्वारिंशदधिकस्य प्रकृतिशतस्योपरिबन्धनगततादृशप्रकृतयोऽधिकाः प्राप्यन्ते तदा भवत्यष्टपञ्चाशदुत्तरं प्रकृतिशतमितिभावः । तदेतत्सर्वं कर्मग्रन्थादौ दर्शितमित्याह विवृता ५ इति, श्रीविजयदेवेन्द्रसूरिमहर्षिकृते, कर्मग्रन्थे-कर्मविपाकादिग्रन्थपट्ट इतिभावः ॥

अथ ज्ञानावरणस्वरूपमाह—

आत्मनो विशेषयोधावरणकारणं कर्म ज्ञानावरणम् ॥

आत्मन इति । सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषग्रहणात्मको यो बोधस्तज्ज्ञानं तदावरणकारणं यत्कर्म तज्ज्ञानावरणमित्यर्थः । सामान्यविशेषात्मकवस्तुनिष्ठविशेषविषयक- 10 बोधावरणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणं, अत्र सामान्यविशेषात्मकेति विशेषणं वस्तुनस्सामान्यविशेषात्मकत्वमिति दर्शयितुं । तेन सामान्यरूपत्वमेव विशेषरूपत्वमेव वा वस्तुनस्स्वरूपमिति पक्षो निरस्तो दर्शनावरणवारणाय वस्तुनिष्ठविशेषविषयकेतिपदम् । अत्र विशेषहेतवो ज्ञानस्य ज्ञानवतां ज्ञानसाधनानाञ्च प्रदोषो निह्नवो मात्सर्यमन्तराय आसादन- 15 मुपधातश्च । मत्यादिज्ञानपञ्चकं मोक्षं प्रति मूलसाधनमित्युक्तौ कस्यचिदनभिन्याहार्यो योऽन्तर्दोर्जन्यपरिणामः स प्रदोषः । यत्किञ्चित् परनिमित्तमभिसन्धाय ज्ञानिनो ज्ञानस्य वाऽप- लापो निह्नवः । दानयोग्याथ दानार्हमपि भावितं ज्ञानं यस्मान्न दीयते तन्मात्सर्यम् । कालु- ष्यादिना ज्ञानस्य व्ययच्छेदकरणमन्तरायः । मनसा वचसा कायेन वा ज्ञानस्य ज्ञानिनो याऽनादर आसादनम्, प्रशस्तज्ञानदूषणमुपधात इति । इत्थमेव च दर्शनविषया हेतवो दर्शनपदप्रक्षेपेणैत एव भाव्याः ॥ 20

अथ दर्शनावरणस्वरूपमाह—

आत्मनस्सामान्ययोधावरणसाधनं कर्म दर्शनावरणम् ॥

आत्मन इति । सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यग्रहणात्मको यो बोधो दर्शनं

तदावरणकारण कर्मत्वार्थः । वस्तुनिष्ठसामान्यविषयकबोधावरणकारणत्वे सति कर्मत्व लक्षणम् ॥ ज्ञानदर्शनावरणयोरालस्यस्वपनशीलतानिद्रादरप्राणातिपातादयोऽपि हेतवोऽवसेयाः ॥

वेदनीय लक्षयति—

सुखदुःखानुभवप्रयोजकं कर्म वेदनीयम् ।

- 5 सुखेति । यद्यपि वेदनीयत्वमनुभवयोग्यत्व तच्च सर्वकर्मणा तथापि पङ्कजादिशब्दवदस्य शब्दस्य रूढिविषयत्वात्मातासातरूपमेव कर्म वेदनीयमुच्यते शास्त्रव्यवहारान् । अत एव चानुभवप्रयोजकमित्यनुक्त्वा सुखदुःखानुभवप्रयोजकमित्युक्तम् । तत्र दुःखशोकतापाम्बु-
नवधपरिदेवनानि स्वपरोभयस्थान्यसद्व्यस्य भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसयमादियोगक्षान्ति
शौचानि मद्देहस्य हेतवः । विरोधिद्रव्योपनिपातादभिलषितवियोगादनिष्ठश्रवणाभिष्ठुर-
10 श्रवणादात्मनः पीडालक्षणः परिणामो दुःखम् । अनुमाहकबान्धवादिसम्यग्धविच्छेदे
वैकल्यविशेष शोकः । परीवादपरिभवपरुषवचनादिश्रवणनिमित्तापेक्षः कलुषान्त कर-
णस्य तीव्रानुशयपरिणामस्तापः । परितापजन्याधुपातप्रचुरविलापाङ्गविकाराद्यभिव्यङ्ग्य-
माम्बुन्दनम् । प्राणिप्राणयोजनं वधः । सक्लेशप्रवर्णं स्वपरानुग्रहामिलापविषयमनुकम्पा-
प्रचुर परिदेवनम् । यद्यपि शोकाद्यस्सर्वे दुःखजातीया एव तथापि यथा गौरित्युक्ते
15 अनिर्ज्ञातविशेषे तत्प्रतिपादनाय खण्डमुण्डशुक्लाद्युपादानं कियते तथा दुःखमित्युक्ते विशेषो-
ज्ञानात्कृतिपयविशेषप्रदर्शनेन तद्विवेकप्रतिपत्तये शोकादीनामुक्तिर्गोप्या । एतानि च दुःखा-
दीनि कदाचित् क्रोधाद्याविष्टेनात्मना स्वस्मिन् कषायवशात्कदाचित्परस्मिन् जनयति
कदाचिच्छाधमर्णसमवाये सत्युत्तमर्णस्य तन्निरोधपरस्य मुजिक्त्रियानिष्ठताद्युभयत्र छुट्कृतानि
दुःखादीनि सम्भवन्ति । आयुर्नामगोत्रोदयवशाद्भवन्तीति भूतानि प्राणिनः, अहिंसादिप्रता-
20 भिसम्बद्धाः प्रतिनस्तेऽनुमहार्त्तकृतचेतसोऽनुकम्पनमनुकम्पा । परानुग्रहसुखाऽऽत्मीयवस्त्व-
तिसर्जनं दानम् । सञ्जलनकषायसहवर्त्तिनः पुरुषस्य प्राणिवधाद्युपरतिस्तरागसयमः,
आदिना सयमासयमाकामनिर्जराशालतपोयोगा ग्राह्या । अनात्यन्तिकीधिरतिस्तरमास-
यमः । विषयनिवृत्तिश्चात्माभिप्रायेणाकुर्वत, पारतन्त्र्याद्भोगनिरोधोऽकामनिर्जरा । यथार्थ-
प्रतिपत्त्यभावादज्ञानिनस्तपो बालतपः । लोकभिमतनिगवद्यक्रियानुष्ठानं योगः । मनो-
25 वाक्यैर्धर्मप्रणिधानात्कोपनिवृत्तिः क्षान्तिः । लोभतृष्णादिभिरुपरमशौचमित्येवं कारणै-
स्तद्देह भवतीति ॥

१ दुःखशोकवधास्तापवन्दने परिदेवनम् । स्वान्वाभयस्या सुखद्वैयस्यामी इहाभवा ॥ २. देवपूजा-
गुरुपातिपात्रदानदयाक्षमा । सरागमयमो दससयमाऽकामनिर्जरा । जीव बान्धवयोः मद्देहस्य सुखाभवा ॥

मोहनीयं कर्म स्वरूपयति—

रागद्वेपादिजनकं कर्म मोहनीयम् ॥

रागेति । मोहयति सदसद्विकलं करोत्यात्मानमिति मोहनीयम् । मोहाय—हेयोपादेय-
विवेकाभावाय चित्तव्याकुलतायै मिथ्यात्वकपायविषयाभिलाषाय वा योग्यं मोहनीयम् ।
अत एवात्मा रक्तो द्विष्टश्च भवतीत्याशयेन रागद्वेपादिजनकत्वे सति कर्मत्व लक्षणमुक्तं, 5
यावदेव हि मोहनीय तावदोपाः, तत्क्षये चावश्यम्भावी कर्मक्षयोऽतो रागद्वेपयोः प्रधानं
कारणमिदम् । आदिना कामगुणा ग्राह्याः, वेदस्य मोहनीयान्त पतितत्वात् । केवलानां
श्रुतस्य सधस्य धर्मस्य देवानाञ्चावर्णवादा दर्शनमोहनीयस्य हेतवः । केवलानां विषयेऽबा-
स्तविकदोषोद्भावने, असंभवाकप्रयोगो निन्दाप्रकटनमित्यादयः केवल्यवर्णवादाः । तीर्थक-
रोपद्विष्टयथास्थितज्ञेयानुसारिणि साङ्गोपाङ्गे श्रुतेऽविदग्धप्राकृतभाषाप्रचुरमिदं धृतकायप्रायः 10
श्चित्तप्रमादोपदेशपुनरुक्तताबहुलं कुत्सितापवादप्रायमित्यादिभाषणं श्रुतावर्णवादः । चतु-
र्विधे सधे सयतादिविषये सचित्तादिव्यवहारपरायणाः परिपेक्षवशाश्चोचाचारा जन्मा-
न्तरकृतकर्मोदयजन्यकेशोल्बुञ्जनातापनादिदुःखानुभविनः कलहकारिणोऽमहिष्णवः प्राग-
वृत्तदाना भूयोऽपि दुःखिता एव भविष्यन्तीत्येवरूपा अवर्णवादाः, एवमेव श्रावकप्रभृति-
सपादिषु भाव्यम् । क्रोधादिकपायोदयादात्मनश्शब्दादिविषयेषु गार्ह्यादयस्तीव्रपरिणामा- 15
श्चारित्रमोहनीयस्य हेतवो भाव्याः ॥

अथायुपस्वरूपमाह—

गतिचतुष्टयस्थितिप्रयोजकं कर्म आयुः ॥

१. नीतरागे धृते मधे भ्रमे सर्वसुरेषु च । अवर्णव दिता तीव्रमिथ्यास्वपरिणामिता । सर्वज्ञसिद्धदे-
वापहवो धार्मिकदूषणम् । उन्मार्गदर्शनानर्थाऽऽग्रहोऽसयतपूजनम् । असमीक्षितकारित्वं गुर्वादिष्ववमानना ।
इत्यादयो दृष्टिमोहस्याधवा परितोत्तिता ॥ २. कपायोदयतस्तीव्र परिणामो य आत्मनः । आरित्रमोहनी-
यस्य स आध्रव उदीरित ॥ उत्प्रासन सकृदप्यहोसोहाससोल्बता, बहुप्रलापो दैन्योक्तिर्हास्यस्यासी स्युरा-
धवा, देशादिदर्शनीत्युभय चित्रे रमणसल्लभे । परचित्तावर्जना चेत्याधवा कीर्तिना रते ॥ असूयापापशीलत्वं
परेषा रतिनाशनम् । अक्रुशालग्रोत्सहन चारतेराधवा अमी ॥ परशोकाविष्करणं स्वशोकोत्पादशोचने । रोद-
नादिप्रसक्तश्च शोकस्त्वैते स्युराधवा ॥ स्वयं भयपरीणाम परेषामय मापनम् । प्रासन निर्देयत्वं च भय प्रत्याधवा
अमी ॥ चतुर्वर्णस्य सधस्य परिवृत्तपुण्येन । सदाचारजुगुप्सा च जुगुप्साया स्युराधवा ॥ ईर्ष्या
विषादगार्ध्ये च मृपावादोऽतिविक्रान्ता । परदाररतासक्तिं लोवेदस्याधवा हमे ॥ स्वदारमात्रमतोपोऽनीर्ष्या
मन्दकपायता । अवमाचारशीलत्वं पुवेदस्याधवा इति ॥ स्त्रीपुमानङ्गसेवोपा कपायास्त्रीविक्रान्ता । पाशङ्गि-
स्त्रीव्रतभंगं पंडवेदाधवा अमी ॥ साधूना गर्हणा धर्मोन्मुखता विप्रकारिता । मधुमासविरतानामविरत-
मिवर्णनम् ॥ विरताविरताना चान्तरायकरणं शुद्ध । आचारित्रगुणारणनं तथा आरित्रदूषणम् ॥ कपा-
यनोक्तपायाणामन्यस्थानामुदीरणम् । आरित्रमोहनीयस्य समान्येनाधवा अमी ॥

गतिचतुष्टयेति । देवतिर्यङ्मनुजनरकरूपगतिचतुष्टयेत्यर्थः । स्वस्वकृतकर्मभिः प्राप्त-
नारकादिगतितो निर्गन्तुमिच्छतोऽपि जन्तोः प्रतिबन्धकतया यदा गच्छति न ॥ निष्क-
मणायवकाशं ददाति स्थितिपर्यन्तञ्च तत्रैव तं स्थापयति तदायुःकर्मैत्यर्थः । गतिचतुष्टयस्थि-
तिप्रयोजकत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् । प्रभूतप्राणिप्राणव्यपरोपणमनवरतखण्डनीपेपणी-

- 5 चुत्स्युदकुम्भप्रमार्जनीव्यापारो बाह्याभ्यन्तरवस्तुषु ममत्वं कुणपाहाराभ्यवहारित्वं कषा-
योदयात्तीव्रपरिणामो मिथ्यादर्शनश्लिष्टाचारत्वमुत्कृष्टमानत्वं शैलभेदसदृशरोपस्तीप्रलोभा-
नुरागपरपरितापप्रणिधानवधबन्धनाभिनिवेशानृतवचनप्रस्वादानाविरतमैधुनोपसेवास्थिरवैराव-
शेन्द्रियनिरनुग्रहस्वभावकृष्णलेइयापरिणामरौद्रध्यानादयो नरकायुषो हेतवः । मनोवा-
क्कायशठत्वमिथ्यात्वावष्टम्भाधर्मदेशनाकूटकर्मनीलकापोतलेइयापरिणामार्सध्यानादयस्तिर्यगा-
10 युषो हेतवः । उत्पारम्भपरिग्रहस्वभावमार्द्वाज्वमिथ्यादर्शनालिङ्गितातिविनीतता बालु-
काराजिसदृशरोपस्वागताद्यभिलाषलोकयात्राऽनुग्रहौदासीन्यगुरुदेवतातिथिपूजासंविभागशील-
ताकापोतलेइयापरिणामधर्मध्यानादयो मनुष्यायुषो हेतवः । सरागसंयमो देशविरतिरकाम-
निर्जरायालतपःकल्याणमित्रसम्पर्कधर्मभ्रवणतपोभावनापात्रदानतपनलेइयापरिणामाव्यक्तता-
मायिकाविराधितसम्यग्दर्शनादयो दैवायुषो हेतव इति ॥

15 सम्प्रति नामकर्माऽऽचष्टे—

नरकगत्यादिनानापार्यायप्रयोजकं कर्म नामकर्म ॥

नरकेति । यद्धि जीवं नारकोऽयं तिर्यग्योनिर्कोऽयं मनुजोऽयं देवोऽयं एकेन्द्रि-
योऽयं द्वीन्द्रियोऽयं त्रीन्द्रियोऽयं चतुरिन्द्रियोऽयं औदारिकोऽयं वैक्रियोऽयं हस्तवानयं पाद्वा-
नयमित्यादिव्यपदेशैरनेकधा नामयति—करोति तन्नामकर्मैत्यर्थः । कायवाङ्मनःकौटिल्यं

१. पंचेन्द्रियप्राणवधो बहुवारंमपरिग्रहो । निरनुग्रहता मोक्षभोजने स्थिरवैरता ॥ रौद्रध्याने मिथ्या-
स्वानन्तानुबन्धकपायता । कुष्णनीलरूपोताश्च लेइया अनृतभाषणम् ॥ परद्रव्यापहरणं मुहुर्मैधुनसेवनम् ।
अवरोन्द्रियता चेति नरकायुष आश्रवा ॥ उन्मार्गदेशना मार्गप्रणालो गूढचित्तता । आर्त्तप्यानं गश-
त्यत्वं मार्गारंमपरिग्रहो ॥ शीलवने सातिचारो नीलकापोतलेइयता । अप्रत्यक्षस्वानकपायास्तिर्यगायुष
आश्रवाः ॥ अन्धो परिग्रहार्तमौ सदृजे मार्द्वाज्वे । कापोतपीतलेइयान्वं धर्मध्यानानुरागिता । प्रत्याख्यान-
कपायत्वं परिणामध मध्यमः । संविभागविधायित्वं देवतागुरुजननम् ॥ पूर्वोक्तपत्रियालापी ज्ञानप्रज्ञाप-
नीयता । लोकायात्रासु माध्यम्यं मातृपायुष आश्रवाः ॥ मरागमंयमो देशसंयमोऽनामनिर्भराकल्याणमित्र-
संपर्कं धर्मधवणशीलता ॥ पात्रे दानं तपः यदा रत्नत्रयाविराधना । गुरुकाले परिणामो तेष्वयो-
पपन्नतयोः ॥ बालं तपोऽग्निनोयादि साधनोत्तमानिच । अभ्यवननामाधिकतारं देवस्यानुर आश्रवाः ॥

विसंवादो मिथ्यादर्शनं मायाप्रयोगो पिशुनताऽस्थिरचित्तादयश्चाशुभस्य हेतवः । कायवा-
ङ्मनोऽनुत्त्वमविप्रलम्भो धार्मिकदर्शनसम्भ्रमस्ससारभीरुता प्रमादवर्जनं सद्भावार्पणं सम्य-
क्त्वमार्जवाद्यश्च शुभस्य हेतव इति ॥

अथ गोत्रमाख्याति—

उच्चनीचजातिव्यवहारहेतुः कर्म गोत्रम् ॥

5

उच्चेति । गूयते सशब्द्यत उच्चावचैश्चद्वैर्यत् तद्गोत्रं, उच्चनीचकुलोत्पत्तिलक्षणपर्यायविशे-
षवेद्य कर्म, पूज्योऽयमपूज्योऽयमित्यादिव्यपदेशरूपां गा प्रायतेऽर्थाविसवादेन पालयति यत्तद्
गोत्रम् । तथाचोच्चनीचान्यतरविषयकव्यवहारासाधारणकारणत्वे सति कर्मत्वं लक्षणम् ।
उभयगोत्रसद्गहायान्यनरेति । तिर्यग्मत्यादावतिव्याप्तिवारणायसाधारणेति । तत्र परनिष्ठय-
थार्थायथार्थान्यतरदोषोद्भावनेच्छा, स्वनिष्ठयथार्थायथार्थान्यतरगुणोद्भावनाभिप्रायः, सदस- 10
द्गुणच्छादनोद्भावने जातिकुलरूपबलश्रुताज्ञैश्वर्यतपोमदपरावज्ञानोत्प्राप्तिकुत्सनादयो नीचै-
र्गोत्रस्य कारणानि । आत्मनिन्दापरप्रशंसे गुणोत्कृष्टेषु विनयेन वृत्तिर्विज्ञानादिभिरुत्कृष्ट-
स्यापि सतस्तत्कृतमद्वारहो जातिकुलरूपबलवीर्यज्ञानैश्वर्यतपोविशेषबलतोऽपि स्वोत्कर्षाप्रणि-
धान परावज्ञानौद्वत्यनिन्दास्तवोपहासपरपरिधादनिवृत्तिरित्यादय उच्चगोत्रस्य हेतवः ॥

अथाष्टममन्तरायकर्म लक्षयति—

15

आत्मनो वीर्यादिप्रतिषन्धकं कर्मान्तरायकर्म ॥

आत्मन इति । दातृप्रतिगृहीतोरन्तर्मध्ये एत्योदयद्वीर्यं प्रत्युत्पन्नं वस्तु यदुपहन्यते
आगामिनो वा लब्धव्यस्य मार्गं उपहन्यते च तदन्तरायं कर्मेत्यर्थः । आदिना भोगोपभोग-
दानलाभा गृह्यन्ते । वीर्यादीनां विप्रकरणं ज्ञानप्रतिषेधसत्कारोपघाताद्योऽस्य हेतवः ।
अत्र प्रदोषादयो विशेषहेतवो ज्ञानावरणादीनां प्रदेशबन्ध एव हेतव इति न नियमः, एभि- 20

१. मनोवाकायवक्त्रं परया विप्रतारणम् । मायाप्रयोगो मिथ्या च पैशुन्यं च लवित्ता ॥ सुवशादि
प्रतिच्छन्दकरणं कूटसाक्षिता । वर्णमन्धरसस्पर्शान्यधोपपादनानि च । अज्ञोपाज्ञान्यावनानि यत्रपरकर्म च ।
कूटमानतुलाकर्मन्यनिन्दाऽत्मप्रशसनम् ॥ हिंसानृतस्तेयाव्रतामहारम्भपरिग्रहा ॥ परुषासम्भवचनशुचिपर्यादि
नामद ॥ मौख्यालोचो सौभाग्योपघाता कामणक्रिया । परतौतुहलोत्पाद परहास्यविडम्बने ॥ वेद्या
दीनामलकारदानं दातामिदीपनम् । देवादिभ्याचान्दुन्धादिनौर्यतीमस्यावता ॥ चैत्यप्रतिभयारामप्रतिमाना विना
शनम् । अत्रादाक्रिया चैत्यशुभस्य नाम्न आश्रन । एतएवान्ययाहपस्तथा संसारभीरुता । प्रमाददान
सद्भावार्पणं शान्त्यादयोऽपि च ॥ दर्शने धार्मिकाण्यसंभ्रम स्वागतक्रिया । परोपकारसारत्वमाधवा शुभमामनि ॥
२. परस्य निन्दनवोपहासास्तद्गुणलोपनम् । सदनरोषकथनमत्मनस्तु प्रशसनम् ॥ सदसद्गुणशता च
स्वदोषाच्छादनं तथा । जात्वादिभिर्मद्वेति नीर्योनाधवा अमी ॥ नीचैर्गोत्राधवविपर्यामो विगतगर्वता ।
याकायचिरैर्विनय उच्चैर्गोत्राधवा अमी ॥

ज्ञानावरणे बध्यमाने युगपदितरेषामपि कर्मणां बन्धात्तथापि अनुभागविशेषे नियमेन हेतु-
तया विशिष्य हेतवो दर्शिताः ॥

अथ मूलकारो मूलप्रकृतीनां स्थितिमाह—

ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणां त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटि-
5 कालं यावत्, मोहनीयस्य सप्ततिसागरोपमकोटीकोटिकालं यावत्, विंश-
तिसागरोपमकोटीकोटिकालं यावन्नामगोत्रयोः, आयुषश्च त्रयस्त्रिंशत्सा-
गरोपमकालं यावत्परास्थितिर्योध्या । एवमंब वेदनीयस्य द्वादशमुहूर्त्ता,
नामगोत्रयोरष्टमुहूर्त्ता, शेषाणाञ्चान्तर्मुहूर्त्तमपरा स्थितिरिति ॥

॥ इति बन्धतत्त्वम् ॥

ज्ञानेति । त्रिंशदिति । उत्कृष्टसङ्क्षेपे स्थितस्य मिथ्यादृष्टेरियं परास्थितिः ।
10 सप्ततिसागरोपमेति । मिथ्यात्वापेक्षयेयम् । सम्यङ्मिथ्यात्वस्योत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमान-
त्वात्, कपायस्य चत्वारिंशत्सागरोपमकोटिकोटिप्रमाणत्वात् । नोकपायाणाञ्च विंशति-
सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणत्वात् । विंशतीति । नरकतिर्यग्गत्येकेन्द्रियादिजात्यपेक्षयेयम् ।
नीचैर्गोत्रापेक्षया च गोत्रस्य तावती स्थितिः । त्रयस्त्रिंशदिति । देवनरकायुषोऽपेक्ष-
येयम् । तत्र ज्ञानावरणादिचतुर्णामवाधकालश्च त्रीणि वर्षसहस्राणि; एतद्धीना कर्म-
15 स्थितिरनुभवयोग्या—कर्मदलिकनिपेक्षः, ज्ञानावरणीयादिकं हि कर्म उत्कृष्टस्थितिकं यद्धं
सद्व्यन्धसमयादारभ्य त्रीणि वर्षसहस्राणि यावन्न किञ्चिदपि जीवस्य धार्मा स्फोदयत उत्पा-
दयति, तावत्कालमध्ये दलिकनिपेक्षयाभावात् तत ऊर्ध्वं हि दलिकनिपेक्षः, निपेक्षो नाम
कर्मपुद्गलानामनुभागरचना, स निपेक्षः प्रथमस्थितौ प्रभूतो द्वितीयस्थितौ विशेषहीन इत्येवं
20 क्रमेण यावच्चरमसमयं रचना । द्वादशमुहूर्त्ता इति, सातवेदनीयस्य सकपायस्येदं, इतरस्य
तु प्रथमसमये बन्धो द्वितीयसमये वेदनं तृतीयसमये त्वकर्मोभवनमिति, अष्टमुहूर्त्ता इति,
यशःकीर्त्यैर्गोत्रापेक्षयेदम् । शेषाणामिति ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयायुरन्तरायाणा-
मित्यर्थः । पञ्चानां ज्ञानावरणानां चक्षुर्दर्शनावरणादीनां चतुर्णां दर्शनावरणानां उदयापेक्षया
सम्यक्त्वसम्यङ्मिथ्यात्वयोस्संज्वलनलोभस्य पञ्चानामन्तरायप्रकृतीनां तिर्यगायुषश्चापेक्षयेयं
स्थितिरिति । इतरासान्तु प्रकृतीनां जघन्योत्कृष्टस्थितयस्तत्तत्प्रकृतिनिरूपण एवोक्ता इति
25 दिक् । अथ बन्धतत्त्वं निगमयतीतीति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारध्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर
चरणनलिनचिन्मयस्नभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण लघ्विचरिणा विनिर्मितस्य तस्य-
न्यायविभाकरस्य स्वोपशयां न्यायप्रकाशव्याख्यायां बन्धनिरूपणनामा

॥ नयमः किरण. समाप्त. ॥

अथ दशमः किरणः ॥

तदेवं बन्धविगमोपायभूतसवरनिर्जरानिरूपणोत्तरकालं बन्धं प्ररूप्य तत्प्रतिद्वन्द्विभूत-
मवसरप्राप्तमोक्षतत्त्वं निरूपयति—

कृत्स्नकर्मविमुक्त्याऽऽत्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः ॥

कृत्स्नेति । कृत्स्नं निरिखलं यत्कर्म मूलोत्तरप्रकृतिभेदभिन्नं तस्य या विमुक्तिरात्म- 5
प्रदेशेभ्योऽत्यन्तमपगमस्तयाऽऽत्मनो यत्स्वात्मन्यवस्थानं स्वस्वभावेन वर्तनं स मोक्ष
इत्यर्थः । विमुक्तिपदेन कृत्स्नस्य कर्मपुद्गलस्य कर्मत्वेन रूपेण क्षयोऽत्र विवक्षितो न
द्रव्यत्वेन, तन्मुखेन तस्य नित्यत्वात्, कर्मत्वेनैव तस्य नाशात्, कर्मयोग्यपुद्गलेष्वात्मना
परिगृहीतेष्वेव कर्मत्वपर्यायोत्पादेन तस्मादत्यन्तमपगतेषु तेषु तत्पर्यायनाशेन तद्रूपेण तेषामपि
नाशात् । ननु पौद्गलिककर्मप्रकृतीनामेव किं निरासो मोक्षः, उतौपशमिकक्षायोपशमिकौद- 10
यिकक्षायिकपारिणामिकानां भावानामपीत्याशकायामाहाऽऽत्मन इति, तथा च स्वस्य
यत्स्वरूपं तस्मिन्नवस्थानं वर्तनमित्यर्थः, तेन केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनानि जीवस्य स्वरूपं
तद्रूपेणाऽऽत्मनोऽवस्थानं मोक्षः, एते च भावाः क्षायिका, औपशमिकक्षायोपशमिकौदयि-
कानान्तु सर्वथा अभाव एवेति सूचितम्, कथमेवमभाव इत्याह विमुक्त्येति, कर्मत्वेन
पुद्गलसत्त्वे ह्युपशमादयः सम्भवन्ति, तस्यैव विमुक्त्या तदाधाराणां तेषां सम्भव एव 15
नास्ति, यस्तु न तदाधारः क्षायिकादिर्भावस्तस्यैव त्रिविधदर्शनमोहनीयादीनामात्यन्ति-
कक्षयेणैव केवलसम्यक्त्वादीनां भावादिति भावः । एतेन सर्वथाऽऽर्माभावो मोक्ष
इति निरस्तं मोक्षाधारपदार्थत्वाऽऽत्रयकत्वात् । न च केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनानामेव यदि
सत्त्वं तर्ह्यनन्तवीर्यसुखादीनामपि निवृत्तिप्रसङ्ग इति शङ्क्यम् । तदविनाभावित्वेन तेषा-
मवैवाऽन्तर्गतत्वात्, अनन्तसामर्थ्याभावे हि नानन्तावबोधस्तभवति, सुखमपि च न 20
ज्ञानातिरिक्तं किञ्चिदपि तु ज्ञानविशेषरूपमेव, एवं सिद्धत्वास्तित्वादिभावा अपि तद-
विनाभाविन एव, भव्यत्वेनतु केवलसम्यक्त्वादिनिष्पत्तिविनाशित्वेन तदुत्पत्तौ नास्त्येवेति
भावः । नन्वात्माभाव एव मोक्षः, तथा हि ससारो नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवत्यमेव, नान्यः,
नारकादिपर्यायभिन्नश्च न कोऽपि जीवः, कदाचिदपि तद्विभ्रत्वेन जीवस्यानुपलब्धेः, ततो
नारकादिभावनाशे जीवस्य स्वरूपपनाशात्सर्वथा जीवाभाव एव प्राप्त इति चेत्, पर्याय- 25
मात्रनाशे पर्यायिणस्सर्वथा नाशस्यानिष्टत्वात्, नहि वनककुण्डलादिपर्यायनाशे स्वर्णस्य

१. धर्मिणमात्मानं विना तदनुष्ठानमोहादीनां विचारयोग्यत्वात् नहि बन्धाद्युपस्थाभावे तन्निष्ठ
गुरुपुरुषत्वादीन् बन्धिनारमते चिन्तयितुमिति भावः ॥

- नाशः कस्यापीष्टः । न च ससारः कर्मकृतः, तत्त्वज्ञानाशे ससारो नश्यति तथा तन्नाशे च जीवस्यापि नाश एवेति वाच्यम्, कारणव्यापकयोरेव कार्यव्याप्यनिवर्तकत्वात् ससारश्च कर्मकार्यमतस्तन्नाशे तन्नाशो युक्तः, जीवस्तु तु न कर्मकृतः, अनादिकालप्रवृत्तत्वात् अतः कर्मनाशे न तस्य नाशः । विकारानुपलम्भाच्च न सर्वथा विनाशधर्मा, दृश्यन्ते हि मुद्रारा-
- 5 दिना षष्ठस्य घटस्य कपाललक्षणा विनाशधर्माः, न तथा जीवस्यातो नित्यत्वं तद्धर्मत्वाच्च मोक्षस्यापि नित्यत्वम् ॥ ननु स्वात्मन्यवस्थानमित्यनेन ज्ञानादिमत्त्वं मुक्तस्योक्तं तत्र सङ्गच्छते ज्ञानकारणाभावात्, ज्ञाने हि शरीरेन्द्रियादिक कारणं मुक्तस्य तदभावाच्च ज्ञानं भवितुमर्हतीति चेन्न व्यास्यसिद्धेः, न हि शरीरेन्द्रियादीनि ज्ञानस्य कारणं व्यापकं वा, येन तन्निवृत्तौ तस्यापि निवृत्तिः स्यात्, ज्ञानस्यात्मस्वभावत्वेन शरीरादिनिवृत्तावपि न तन्निवृत्तिः, तस्मादस्ति
- 10 मुक्तो जीवस्स च ज्ञानरहित इति विरुद्धं वचनमेव । स्वात्मनि देहे प्रत्यक्षानुभवादेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वसिद्धेः, इन्द्रियव्यापारोपरमेऽपि तद्व्यापारोपलब्धार्थानुस्मरणादिन्द्रियसत्त्वेऽपि चान्यमनस्कतायामनुपलम्भात् । अदृष्टाश्रुतानामप्यर्थानां तथाविधक्षयोपशमपाटवाद्वाख्यानाद्यवस्थायां कदाचित्स्फुरणाच्च तस्मात्सर्वदा प्रकाशमय एव जीवः, पर ससार्थवस्थाया लक्ष्यस्थः किञ्चिन्मात्रमवभासयति क्षीणाक्षीणावरणच्छिन्नैश्चावभासनात्, सच्छिन्नकुड्याद्यन्त-
- 15 रितप्रदीपवत् । मुक्तावस्थायाञ्च सर्वोवरणक्षयात्सर्वमर्थं प्रकाशयति, विगतकुड्याद्यावरणप्रदीपवत्, न तु जीवस्य तदानीं प्रकाशाभावः, इति सिद्धं तदानीं ज्ञानस्वरूपत्वम् । एव मुखादिस्वरूपत्वमपि भाव्यम् ॥ अत्र कृत्स्नकर्मैविमुक्त्याऽऽत्मनस्स्वात्मन्यवस्थानमित्यनेन सङ्गहनयेन मुक्तिरुक्ता, तेन ह्यावरणोच्छिन्ना व्यङ्ग्यं सुप्त मुक्तिरिष्यते, ससारदशाया जीवस्वभावस्य सेन्द्रियदेहाद्यपेक्षाकारणस्वरूपावरणेनाच्छाद्यमानत्वात् प्रदीपस्यापवरकावस्थितपदार्थप्रका-
- 20 शकत्वस्वभावस्येव तदावारकवृद्धन्तरावादिना । तदपगमे तु प्रदीपस्येव जीनस्यापि विशिष्टप्रकाशस्वभावोऽयत्नसिद्ध एवेति । न च शरीराद्यभावे ज्ञानमुखादीनामभानप्रसङ्ग इति वाच्यमप्रयोजकत्वात्, अन्यथा शरावाद्यभावे प्रदीपादेरभानप्रसङ्गस्येव, न च शरावादेः प्रदीपाद्य-

१. आत्मा हि सामान्यतो निखिललोकलोकवर्तिपदार्थानां सम्बन्धं परिच्छेदनिपुण, पर च कर्मपटलावृततज्ज्ञानस्यादमदादीनां विषयेषु सशयाऽज्ञानविपर्यया अतीतादिविप्रकृष्टादिपदार्थेष्वसम्बन्धप्रतीतिष्वभिर्भवति, नि शेषतया ज्ञानावरणादिकर्ममलापगमे च प्रतिबन्धस्याभावेन निखिलपदार्थानस्वभावताया न कोऽपि विरोध इति भावः ॥ २. एव सुखस्वस्थोऽप्यात्मा, यथा संतारिण मुग्धो ये परस्य राजपक्वे न तथा सुखमनः, दुःखमूलस्य शरीरस्याभावात्, आत्मस्वरूपत्वाच्च सुप्तस्य । न चेदं सुप्तं दुःखमावहरणं, सुरये बाधकाभावात् रागान्मुक्तोऽहं मुक्तीं जात इत्यादीं मुनीति पदस्य पीनरुतयापत्तेरित्यशङ्कस्यात्मतरस्य मास्यस्य पुणामुपादेयत्वासम्भवात् सासारिकसुखस्य दुःखरूपत्वादेवात्मनिकमुनविरोधलक्षणैव सुसुखेणा प्रवृत्तेर्गैवभिप्रायेणाह—एव मुग्धादिस्वरूपत्वमपि भाव्यमिति ॥

जनकत्वान्न दोष इति वाच्यम्, तथाभूतप्रदीपपरिणत्यजनकत्वे शरावादेस्तदनावारकत्वप्रस-
ङ्गात् । व्यवहारनयेन ॥ स्वीकृतपुंस्त्रीशरीरस्यात्मनस्सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां साध्यः कर्मणां क्षयो
मुक्तिरिष्यते, अन्यव्यतिरेकाभ्यां तयोस्तं प्रति कारणत्वात्, न च कर्मक्षयस्य मुक्तिर्वेऽ-
पुमर्थत्वं स्यादिति वाच्यम्, मुक्तेरसाक्षात् दुःखहेतुनाशोपायेच्छाविपयत्वेन परमपुरुषार्थ-
त्वाविरोधात् । दुःखे हि द्वेपे तद्वेतून नियमेन द्वेष्टि ततस्तन्नाशहेतुषु ज्ञानादिषु प्रवर्त्तते, 5
ततो नाशोपायेच्छा जायत इति । न च सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यामित्युक्तं तत्र युक्तं सम्यग्दर्शन-
स्यापि हेतुत्वादिति वाच्यम् द्वयोरप्यनयोर्ज्ञानदर्शनयोस्सहचारित्वात् । ननु स्वीकृतपुंस्त्री-
शरीरस्यात्मन इत्युक्तं तत्र स्वीकृतपुंशरीरस्य तु सम्यग्ज्ञानक्रियासम्भवाद्युक्तं मोक्षाधि-
कारित्वं स्त्रीणान्तु न तथा, तासां ज्ञानदर्शनयोस्सम्भवेऽपि चारित्र्यासंभवात्, वस्त्रपरिभोगस्या-
वश्यकत्वात्, अन्यथा विवृताङ्गश्लाः पुरुषाणामभिभवनीया लोके गर्हणीयाश्च भवेयुः, 10
वस्त्रपरिभोगे च परिग्रहवक्ष्येन समयमाभाव एव स्यादिति चेन्न, वस्त्रसंसर्गमात्रस्य परिग्रह-
त्वासंभवात्, मूर्च्छाविशिष्टस्यैव तादृशस्य परिग्रहत्वात्, अन्यथा भरतचक्रवर्त्तिनो निष्परि-
ग्रहत्ववर्णनं केवलोत्पादश्चासंगतं स्यात्, जिनकल्पप्रतिपन्नस्य कस्यचित् साधोस्तुपारकणा-
नुपक्ते शीते पतति सति केनाप्यविपन्नमद्य शीतमिति विचिन्त्य तस्य शिरसि वस्त्रे प्रक्षिप्ते
परिग्रहत्वापातप्रसङ्गात्, तामामपि सम्यग्दर्शनादिप्रकर्षसम्भवाच्चेति दिक् । स च 15
सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां भवति, क्रियारहितस्य ज्ञानस्य तद्वदितायाः क्रियाया वाऽसमर्थत्वात्,
न च प्रत्येकं कारणताविरहे कथं समुदाये कारणत्वमिति वाच्यम्, प्रत्येकं देशोपकारित्वात्
समुदायस्य च सम्पूर्णोपकारित्वादिति दिक् ॥

ननु धर्माधर्मयोर्मुक्तौ तावदात्यन्तिकी निवृत्तिर्युक्ता, अन्यथा तदनुपपत्तेः, तन्निवृत्तौ च
तत्फलभूतानां बुद्ध्यादीनामपि निवृत्तिरावश्यकी निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायात्, 20
मुक्तस्यात्मनोऽन्तःकरणसयोगाभावेन न तत्कार्यस्य बुद्ध्यादेरुत्पत्तिः, तथाचाशेषविशेषगुण-
निवृत्तिर्मुक्तौ सिद्ध्यत्येवेति चेन्नप्रपत्तेः, यो हि निवारयति मुक्तावदष्टहेतुकानां आत्मान्तः-

१. ननु ज्ञानमेव प्रधानं मोक्षकारणं न क्रिया, तस्या अपि ज्ञानकार्यत्वात् न हि मोक्षं प्रति कारणं,
तदपान्तरात्प्रभाविना सर्वगयमक्रियादीनमपि, तस्मान्मदेव मोक्षं प्रति प्रधान कारणमिति चेन्न ज्ञानस्य
परस्परसोपकारकत्वे क्रियायाः स्वातन्त्र्येण प्रधानकारणत्वात्, अध्ययनेन यदुपपादक तस्यैव प्रधान
कारणं च, मुगम्भापरिणती द्वयोरेवमुत्पत्तेः द्वयोरेव प्रधानस्यैव निवृत्तौ अपान्तरादे भवन्त्या अपि
क्रियाया मोक्षसाधनत्वं वेत्त्यपि ज्ञानमोक्षकारणं, अकारणमपान्तरादेवमुत्पत्तेः द्वयोरेव मद्वचस्ति च
वचनेन ज्ञानं कारणं भोज क्रिया, न च तस्यैव कारणं भवतु न ज्ञानमिति कारणम् तथानुवृत्त्यनन्तरिदिदि-
तोरेव मोक्षपत्तेः, तस्मान्ज्ञानक्रियोभवात् मुक्तिरिति भव ॥

- परणसंयोगजानाञ्च बुद्ध्यादीना निवृत्तिम्, किन्तु कर्मक्षयहेतुकानां प्रशममुखान्तज्ञानादीनां निवृत्तिमेव निवारयाम', तथा च मुक्तौ कथञ्चिद् बुद्ध्यादिविशेषगुणाना निवृत्तिः कथञ्चिद्-निवृत्तिर्व्यथतिष्ठते । न च ज्ञानत्वावच्छिन्न एवाट्टान्तःकरणादिहेतुत्वान्मुक्तौ तदजन्य-ज्ञानाद्यनुपपत्तिरिति वक्तुं युक्तम्, परैरीश्वरज्ञानादिव्यावृत्तये जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ
- 5 दानात्, तस्य च ध्वंसप्रतियोगिरूपत्वेन । ध्वंसाप्रतियोगिज्ञानादीनां मुक्तावनुपपत्त्य भावात् । न च जन्यत्वेन ज्ञानादीनां मुक्तावपि ध्वंस आवश्यक इति वाच्यम् । जन्यत्वेन ध्वंसहेतुत्वे मानाभावात्, प्रतियोगिनो विशिष्य हेतुत्वेऽपि मुक्तज्ञानादीनां ध्वंसाहेतुत्वकल्पन एव लाघवात् । न चोपयोगस्य ससारदशायामन्तर्मुहूर्त्तादिकालनाशयत्पदर्शनांमुक्तावपि फालान्नाशप्रसङ्ग इति वाच्यम् । केवलज्ञानादीनां कालनाशयत्पादुपयोगस्य क्षणिकत्वेऽपि
- 10 प्रवाहस्तदानन्त्यस्य च सिद्धान्तसिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु अट्टान्तःकरणसंयोगकर्मक्षयादयो न ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तभूताः । अपि तु आविर्भावतिरोभावावेति पूर्वमेवोक्तम् । न चात्मनो बुद्ध्यादिगुणाः कदाचिदुच्छिद्यन्ते, सन्तानरूपेण जायमानत्वात् प्रदीपवत्, अमीपा जन्मतो निरन्तरं सर्वाभुभवसिद्धत्वान्नासिद्धिः, साध्यविपर्ययेण व्याप्तेरसिद्ध्या न विरुद्धः, विपक्षे गगनादौ हेतोरसत्त्वेन च नानैकान्तिक इति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात्, सन्तानपदेन पितृ-
- 15 पुत्रपौत्रादिक्रमेण पुरुषसम्प्रदायो गोत्राद्यपरनामा सन्तानो विवक्षितः, उत उपादानोपादेय-भायेनोत्तरोत्तरकार्यपरम्परोत्पादः, अथवा सामान्येन सजातीयकार्यकारणप्रवाह इति, तत्र नाद्यस्तस्य पुरुषेष्वेव प्रसिद्धा गुणादौ तदसम्भवात् । न द्वितीय, तेषामात्मोपादेयत्वेन स्वीकृततया परस्परमुपादानोपादेयभावानङ्गीकारात् । नान्यो बुद्ध्यादिभ्यो विजातीयाना-मिच्छादीनामप्युत्पत्तिदर्शनेन सजातीयकार्यकारणोत्पत्त्यभावात् । स्मृत्यादीनाञ्च भवदभिप्राये-
- 20 णाप्रमाणतया विजातीयानामपि सम्यग्ज्ञानादिभ्यस्सत्कारोद्बोधद्वारेणोत्पत्तेः । पाकजपरमाणु-रूपादीनाञ्चैवविधिसन्तानरूपेणोत्पत्तावपि भवताऽत्यन्तोच्छेदानभ्युपगमात्, ससारस्य चैव रूपस्याप्यत्यन्तोच्छेदाभावेन व्यभिचारान्, मुक्तावनित्यबुद्ध्यादीनामत्यन्तोच्छेदस्यास्माभिरपि स्वीकृतत्वेन सिद्धसाधनाच्च ॥ तथा स्वस्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानमात्मनो मोक्ष इति कपिल-मतमपि प्रमाणवाधितं, चैतन्यविशेषेऽनन्तज्ञानादौ स्वरूपेऽवस्थानस्य मोक्षत्वसाधनात् । न
- 25 ज्ञानन्तज्ञानादिकमात्मनोऽस्वरूप सर्वज्ञत्वादिविरोधात् । प्रधानस्य सर्वज्ञत्वादिस्वरूपं नात्मन इति चेन्न, तस्याचेतनत्वादाकाशादिवत्, ज्ञानादेरप्यचेतनत्वाच्चेतनप्रधानस्वभावत्व युक्तमेवेति चेत्कृतस्तदचेतनत्वसिद्धिः, अचेतना ज्ञानादय उत्पत्तिमत्त्वाद् घटवदित्यनुमाना-दिति चेन्न, हेतोर्बुद्धिनिष्ठप्रतिबिम्बहेतुबिम्बचैतन्यलक्षणेनानुभवेन व्यभिचारान्, तस्य चेतन-तत्वेऽप्युत्पत्तिमत्त्वात् । न च कथमुत्पत्तिमाननुभव इति वाच्यम्, बुद्ध्यादिवत्परापेक्ष-

त्वात् । परापेक्षो ह्यसौ बुद्ध्याध्यवसायापेक्षत्वात्, बुद्धिप्रतिविम्बितमर्थं पुरुषश्चेतयत
इति वचनात् । बुद्ध्याध्यवसितार्थानपेक्षत्वेऽनुभवस्य सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य पुंसोऽनुभव-
प्रसङ्गात्, सर्वदा सर्वदर्शित्वापत्तेस्तदुपायानुष्ठानवैयर्थ्यमेव स्यात्, यदि पुनरनुभवसामा-
न्यमात्मनो नित्यमनुत्पत्तिमदेवेति भवं तदा ज्ञानादिसामान्यमपि नित्यत्वादन्यत्पत्तिमद्वे-
दिति तत्र हेतुरसिद्धः । न च ज्ञानादिविशेषाणामुत्पत्तिमत्त्वान्नसिद्ध इति वाच्यम्, 5
तर्ह्यनुभवविशेषाणामप्युत्पत्तिमत्त्वाद्भविचारापत्तेः । न चानुभवस्य न विशेषास्तन्तीति
वाच्यं, वस्तुत्वविरोधात् । सकलविशेषरहितत्वे हि ररविषाणवदनुभवोऽस्त्येव भवेत् । न
चात्मनानेकान्तः, तस्यापि सामान्यविशेषात्मकत्वादन्यथाऽवस्तुत्यापत्तेः । कालात्ययाप-
दिष्टश्चेत्पत्तिमत्त्वहेतुः, ज्ञानादीनां स्वसवेदनप्रत्यक्षत्वाच्चेतनत्वप्रसिद्धेः, न च चेतन-
ससर्गादचेतनस्यापि ज्ञानादेच्चेतनत्वप्रतीतिः प्रत्यक्षतो भ्रान्तैवेति वाच्यम्, शरीरा- 10
देरपि चेतनत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् चेतनससर्गाविशेषात् । न च शरीराद्यसम्भवी बुद्ध्यादे-
रात्मना ससर्गविशेष इति वाच्यम्, कथञ्चित्तादात्म्यातिरिक्तस्य ससर्गस्याभावात् । ततो
नाचेतना ज्ञानादयः स्वसविदितत्वात्, अनुभववत्, ते स्वसविदिताः परसवेदनान्यधा-
नुपपत्तेः, तथाचात्मस्वभावा ज्ञानादयः चेतनत्वादनुभववत्, इति न चैतन्यमात्रेऽवस्थानं
मोक्षः, अनन्तज्ञानादिचैतन्यविशेषेऽवस्थानस्य मोक्षत्वप्रतीतेरिति ॥ नन्वत्यन्तज्ञान- 15
सन्तानोच्छेद एव मोक्षः, तथाहि यदस्य ससारिणो मोक्ष इति वक्तव्यं यन्मध्य रागा-
दिभिः, स चैकान्तनित्य आत्मनि न सम्भवति विकारापत्तेः, तस्मान्नात्मनो यन्धो नवा
मोक्षस्तयोरनुपपत्त्या च तादृशात्मनोऽभाव एव युक्तः, ज्ञानस्य कार्यतया विकारित्वेन
रागादियोगेन यन्धसम्भवात् कथञ्चिद्भावनावलेन तद्विगमाच्च मोक्ष उपपद्यते, अयमेव
च तस्य मोक्षो यद्विनाश इति चेन्न, ज्ञानस्य क्षणिकत्वादुत्पत्त्यनन्तरं विनापि विनाशकं 20
तद्विनाशात्, न च रागादिभिर्ज्ञानक्षणस्य यन्ध आवादयितुं शक्यते, एकान्तनित्यस्येव
एकान्तनित्यस्याप्यविवार्यतया रागादियोगवियोगासम्भवात् । ततो यन्धाभावात्कथं मोक्षः ।
ननु ज्ञानस्य तदसम्भवेऽपि तत्सन्तानस्यैकत्वादक्षणीकत्वाच्च रागादियोगाद्बन्धो भावना-
द्यतिशयाच्च सन्तानानुत्पत्तिलक्षणो मोक्षश्च सम्भवति, सन्तानञ्च ज्ञानानामननादिः कार्यकारण-
प्रवाह इति चेन्न ज्ञानव्यतिरिक्तस्यैकस्याक्षणीकस्य परमार्थमन्तयाऽभ्युपगम्यमाने नामा- 25

१. अर्थं भाव यत्तमानज्ञानक्षणः कर्म बन्धनं न प्राग् बन्धोवात् अमनो बन्धायोगात् न वा तद, तद
भावितोऽस्येतरगोविपक्षयोरेव तदर्थंभवान् नापि पथात्, उत्पत्त्यनन्तरं निरन्वय बन्धेन द्वितीयविधुण-
पत्त्यासंभवेन तदनुपपत्तेरिति ॥ २. ननु मा भूत् एवैकतो ज्ञानभावं नो बन्धो रागाद्युत्पत्तौ वा, न यत्तानस्य
रोक्षस्य तात्तमनुवर्तमानस्यासौ ह्यदिनि शक्ने नञिचि ॥

न्तरेणात्मनोऽभ्युपगतत्वेन तस्यैव यन्धमोक्षयोरुपपादितत्वात्, न च नित्यस्याधिकार्यतया तदनुपपत्तिरिति धान्यम् एकान्तनित्यताया निरासेन परिणामिनित्यस्यैवास्माभिरङ्गीकारात् । तस्मादात्माभाव इति रिक्तं वचः । यद्यस्माभिरपि मन्तानस्य सष्टिसत्तयैवाभ्युपेयते तर्हि सन्तानिनां ज्ञानक्षणानामेव वस्तुसत्त्वं तेषाञ्चानेकत्वक्षणिकत्वाभ्यामेकस्यैव यन्धमोक्षयोरनुपपत्त्याऽन्यस्य यन्धोऽन्यस्य मोक्ष इति स्यात्, तथाचानुगतस्यैकस्याभावेन मोक्षप्रवृत्तिर्न स्यात्, एवं सन्तानिभ्यस्सन्तानस्याभिन्नत्वेऽपि पूर्वोक्तदोष एव । नवा सन्तानस्यानागता-
 5 नुत्पादलक्षणमोक्षस्सगच्छते, ज्ञानक्षणस्य ज्ञानक्षणान्तरजननस्वभावत्वादिति ॥

एवं स्वरूपतो मोक्षमभिधाय तत्त्वभेदपर्यायेक्याऽपि कार्येति नियममनुसरन् तद्वेदान् प्रदर्शयितुकामः सिद्धान्ते सिद्धानां सत्पदप्ररूपणादिभिर्निरूपणदर्शनेन स्वयमपि तथैव
 10 विदधातुं सिद्धानवतारयति—

तद्वान् मुक्तः ॥

तद्वानिति । कृत्स्नकर्मक्षयप्रयुक्तस्वरूपावस्थानपर्यायवान्मुक्त इत्यर्थः । तेन पर्यायपर्यायिणोः कथञ्चिदभेदात्सत्पदप्ररूपणादिभिस्सिद्धभेदे वाच्ये तदभिन्नमोक्षात्मकपर्यायस्याऽपि भेदः प्रज्ञापित एवेति भावः ॥

15 तत्र मुक्ताः कतिविधा इत्यत्राह—

सोऽनुयोगद्वारैस्सिद्धान्तप्रसिद्धैस्सत्पदप्ररूपणादिभिर्नवभिर्निरूपणादुपचारेण नवविधः ॥

न इति । मुक्त इत्यर्थः । अनुयोगद्वारैरिति, विधिनिषेधाभ्यामर्थप्ररूपणारूपैक्या-
 20 प्रकारैरित्यर्थः । सिद्धेषु परस्परं वस्तुतो बलक्षण्याभावेन कथंनवविधत्वमित्याशङ्कयामाहोपचारेणेति । ननभिः प्रकारैर्विचार्यमाणत्वादेव नवविधत्व तेषां न तु वस्तुतो नवविधत्वमिति भावः ॥

तत्राद्यां सत्पदप्ररूपणामाह—

गत्यादिमार्गणाद्वारेषु सिद्धसत्ताया अनुमानेनागमेन वा निरूपणं सत्पदप्ररूपणा ॥

25 गत्यादीति । सत्ताभिधायकं पद सत्पदं तस्य प्ररूपणा सत्पदप्ररूपणा, विद्यमानार्थ-
 मिधायिपदस्य तत्त्वकथनमिति भावः, असत्यप्यर्थे बाह्ये शशविषाणादिपदप्रयोगात् बाह्यार्थे

सत्यपि घटपदप्रयोगदर्शनान्मोक्षशब्दः सिद्धशब्दो वा घटपदवद् विद्यमानार्थाभिधायको वा शशशृङ्गवदविद्यमानार्थाभिधायको चेत्तादृशक्यामाह सिद्धसत्ताया इत्यादि । मोक्षादिशब्दस्य विद्यमानार्थाभिधायकत्वमात्रोपदेशात्, असमस्तपदत्वहेतोरनुमानाद्वा निरूपणमित्यर्थः, अनुमानप्रयोगश्च मोक्षशब्दसिद्धशब्दो वा विद्यमानार्थाभिधायी, असमस्तत्वे सति पदत्वाद्वटादि-
 पदवदिति । शशशृङ्गादिपदे व्यभिचारवारणाय विशेषणम् । अनर्थकवर्णनमुदाये व्यभिचा- 5
 रवारणाय विशेष्यम् । अत्र पदत्वं न मुप्तिङन्तत्वरूपं, द्योतकेषु निपातेषु तादृशपदत्वस-
 त्वेन साध्याभावाद् व्यभिचारापत्तेः । किन्तु स्वार्थप्रत्यायने शक्तिमद्यत्पदान्तरघटितवर्णान्तरा-
 पेक्षारहितं परस्परस्वघटितवर्णसहकारिवर्णसङ्घातरूपं तदेव चासमस्तं पदं, राजपुरुष
 इत्यादिसमस्ते पदत्वव्ययहारस्तु मुप्तिङन्तत्वात्, न तूक्तलक्षणतः, स्वार्थप्रत्यायने समस्त-
 पदसमुदाये शक्त्यभावात् । यदि चैकदेशसमुदाययोः कयञ्चित्तादात्म्येन तत्रापि स्वार्थ- 10
 प्रत्यायनशक्तिमत्त्वं वर्ततेऽन्यथाऽर्थवत्त्वाभावे नामसंज्ञाऽप्रयुक्तौ विभक्त्यनुपपत्तिर्यादिति वि-
 भाव्यते तदापि न तस्य पदत्वं, पदान्तरघटितवर्णान्तरसापेक्षत्वात् । न च पदलक्षणे पदस्य घटि-
 तत्वेनास्माभ्यामपत्तिरिति वाच्यम् । पदलक्षणे मुप्तिङन्तरूपस्य पदस्यैवान्तर्गतस्यात् । अत एव
 हि घटादिशब्दानां पदत्वमन्यथा घटधातूत्तरस्याप्रत्ययस्य कर्त्रर्थकत्वेन शक्तिमत्त्वात्पदत्वप्राप्तौ
 पदान्तरघटितवर्णान्तरसापेक्षत्वेन पदत्वं न स्यात्, तथा चेदं पदत्वं न शशशृङ्गादि- 15
 शब्देषु वर्तते पदान्तरघटितवर्णान्तरसापेक्षत्वात्, अर्थवत्त्वं पुनरस्त्येव, अन्यथा नामसंज्ञाऽ
 प्राप्या विभक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गः स्यात्, एवञ्च मोक्षशब्दस्य योऽयं विद्यमानोऽर्थस्म एव
 कृत्तकर्मक्षयरूपो मोक्ष इति निश्चीयते । यद्यपि मोक्षशब्दस्य विमुक्तिरूपस्य कारागा-
 राभ्युपगमो जात इत्यादि प्रतीत्या प्रमिद्विरस्ति तथापि सर्ववन्धश्रयस्यैव तत्पदस्य मुख्यार्थ-
 तया तस्य सिद्धिर्विनिश्चिता, उक्तप्रतीती ॥ यत्किञ्चिद्वन्धविमुक्तिराचरत्वं मोक्षपदस्य 20
 लाक्षणिकं, असति प्रतिबन्धके शब्दार्थसंकोचस्यान्याय्यत्वात् । अतो न सिद्धमाधनत्वा
 पत्तिः । तथा च तादृशपर्यायवतां सिद्धानामपि विद्यमानत्वं मिदमेव, पर्यायमाश्रय साधि-
 करणत्वादिति मन्वानो गत्यादिचतुर्दशमार्गणामु ते क मन्तीत्याशंशयां मनुजादिगत्या-
 दावेष तेषां सिद्धिरिति शास्त्रनो यन्निरूपणं मैत्र मत्पदप्ररूपणेति दर्शयति गत्यादीत्यनेन
 वाक्येन । तथा च मिदमन्ताया अनुमानेनागमेन वा गत्यादिमार्गणाद्वारेषु मिदमन्ताया 25
 आगमेन निरूपणं सत्पदप्ररूपणेति योजना कार्या, प्रथमयोजनाया भावस्तु प्रदर्शित एव,
 द्वितीययोजनाया भावमाख्यातु गत्यादिमार्गणा विभागेन स्वरूपेण च दर्शयति—

तत्र गतीन्द्रियक्रियायोगवेदकपायज्ञानसंगमदर्शनलेदया भव्यमम्य-
 पत्यसंस्काररूपपाश्चतुर्दश मृन्मूला मार्गणाः ॥

- तत्रेति । गतीति, गम्यते प्राप्यते स्वकर्मरजसा समाकृष्टैर्जन्तुभिरिति गतिः, तत्तन्नाम-
 कर्मोदयान्तरकत्वादपरायपरिणतिस्तद्विपाकवेद्यकर्मप्रकृतिरपि, कारणे कार्योपचारात् । ननु
 सर्वेऽपि पर्याया जीवेन प्राप्यन्त इति सर्वेषामपि गतित्वप्रसङ्गो नैव, यतो विशेषेण व्युत्पा-
 दिता अपि शब्दा रूढितो गोशब्दवत्प्रतिनियतमेवार्थं विषयीकुर्वन्तीत्यदोषः । तथा च नारक-
- 5 त्यादिरेवात्र शास्त्रीयरूढ्या गतिशब्दवाच्यो न ग्रामादिगमनक्रिया, नापि यानादिक्रियेति-
 भावः । इन्द्रियेति । इन्द्रियं परमेश्वर्यं इति धातोरिन्द्रनादिन्द्रो जीवः, आवरणाभावे सर्वविषयो-
 पलब्धिभोगलक्षणपरमेश्वर्ययोगात्, तस्य लिङ्ग-चिह्नमविनाभाविलिङ्गसत्तासूचनात्, इन्द्रिय-
 विषयोपलब्धौ ज्ञापकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धावुपयोगलक्षणो जीव इति जीवत्वसिद्धिरिति ।
 इन्द्रेण दृष्टं सृष्टं जुष्टं दत्तमिति चेन्द्रियम् । आत्मना दृष्टा स्वविषये नियोजनात्, आत्मकृत-
- 10 शुभाशुभकर्मणा चक्षुरादीनां सर्जनात् । इन्द्रियद्वारेणास्य विज्ञानोत्पादात्, विषयग्रहणायात्मना
 विषयेभ्यः समर्पणाच्च । अत्र यज्जीवलिङ्गं तत्सर्वमिन्द्रियमिति न नियमः परन्तु यदिन्द्रियं
 तत्तथाविधमिति, यथा ये वृक्षास्त आम्ना इति न नियमः किन्तु य आम्नास्ते वृक्षा इति ।
 इन्द्रियविशेषचर्चा अग्रे करिष्यते । कथयेति, चीयते उपचर्यं नीयते यथायोगमौशरिकवि-
 र्णगागणैर्यस्य कायः, योगेति, युज्यते इति योगो मन आदिर्धावनवत्गनादिक्रियासु वीर्यान्त-
- 15 रायक्षयोपशमजन्यपर्यायेण व्यापार्यमाणत्वात् तत्तत्क्रियास्वबलम्बनरूपत्वाद्दीर्घशक्तिस्थामादि-
 पव्वाच्यस्सामर्थ्यविशेषो योगः । वेदेति, अङ्गोपाङ्गनिर्माणादिनामकर्मोदयजन्यशरीरवृत्त्या-
 कारविशेषो वेदः । कथयेति कृपन्ति विलिखन्ति कर्मक्षेत्रं सुखदुःखफलयोग्यं कुर्वन्तीति
 कथाया औणादिक आयप्रत्ययो निपातनाच्च ऋकारस्याकारः । कलुपयन्ति शुद्धस्वभावं सन्त
 जीव कर्ममलिनं कुर्वन्तीति कथाया निपातनात्कलुपशब्दस्य कथायादेशः । कथ्यन्ते बाध्यन्ते
- 20 जीवा अनेनेति कथं कर्म भवो वा तस्यऽऽयो लाभ एषा यतस्ते कथायाः मोहनीयकर्मपुद्गलो-
 दयसम्पाद्यजीवपरिणामविशेषाः क्रोधादयः । ज्ञानेति ज्ञातिर्ज्ञानं, ज्ञायते वस्तु परिच्छिद्यतेऽ-
 नेनेति ज्ञानं, यथास्थितार्थपरिच्छेदनं, यद्वा ज्ञातिर्ज्ञानमावरणक्षयाद्याविर्भूत आत्मपर्यायवि-
 शेषः, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषाशमग्रहणप्रवणः, ज्ञायतेऽनेनास्माद्वा ज्ञानं तदा-
 वरणस्य क्षयः क्षयोपशमो वा । सयमेति, सयमनं सयमः, सावद्ययोगात्सम्यग्-
- 25 परमणम्, सयम्यते निदम्यते आत्मा पापव्यापारसम्भारादनेनेति सयमं शोभना यमाः
 प्राणातिपातानृतभायणादत्तादानात्रह्यपरिमहविरमणलक्षणा यस्मिन्निति सयमश्चारित्रम् ।
 दर्शनेति, दृष्टिर्दर्शनं सामान्यविशेषात्मकवस्तुपृत्तिसामान्यविषयकबोधः, अनाकारात्मको
 बोधो वा, दृश्यतेऽनेन वा दर्शनं दर्शनावरणक्षयः क्षयोपशमो वा । लेश्येति । लिश्यते
 प्राणी कर्मणा यया सा लेदया, कर्मयन्वसितिविधात्री, कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यादात्मनः

परिणामविशेषः । भव्येति, मुक्तियोग्यो भवतीति भव्यः परमपदयोग्यतावान्, विवक्षित-
पर्यायेण भविष्यतीति वा भव्यः, अनादिपारिणामिकमव्ययभावयोगी । सम्यक्त्वेति,
सम्यक्शब्दः प्रशंसार्थोऽविरुद्धार्थो वा सम्यगित्यस्य भावः सम्यक्त्वं प्रशस्तो मोक्षा-
विरोधी वा प्रज्ञासंवेगादिलक्षण आत्मधर्मस्तत्त्वार्थश्रद्धानं वा मिथ्यात्वमोहनीयक्षयो-
पशमादिजन्यम् । संक्षीति, संज्ञा भूतभवद्भाविभावस्वभावपर्यालोचनं सा विद्यते यस्य स 5
संक्षी, विशिष्टस्मरणादिरूपमनोविज्ञानसहितेन्द्रियपञ्चकसमन्वितः प्राणी, संज्ञा देवगुरु-
धर्मपरिज्ञानं सा विद्यते यस्य स संक्षीति वा । आहारकेति, आहरणमाहारः, ओजोलोम-
प्रक्षेपरूपः, तमाहारयतीत्याहारकः । मूलभूता इति, उत्तरभेदा अग्रे वक्ष्यन्त इति भावः,
मार्गणा इति, मार्ग्यन्ते आभिरिति मार्गणाः, पर्यालोचनाहेतुभूता अन्वयिधर्माः, पदार्था-
न्वेपणस्थानानि वेत्यर्थः ॥

10

अधोत्तरमार्गणा आचष्टे—

नरकतिर्यङ्मनुष्यदेवभेदेन चतस्रो गतिमार्गणाः ॥

नरकेति । नरकगतिरित्येगतिमनुष्यगतिदेवगतिभेदेनेत्यर्थः । नरान् कायन्ति शब्द-
यन्ति—योग्यतानतिक्रमेण जन्तूनाकारयन्ति स्वस्थस्थान इति नरकाः पापकर्मणां यातनास्था-
नानि तत्र गतिस्तद्योग्यपर्यायविशेषो नारकत्वरूपः, नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदान्नरक- 15
पदनिक्षेपाप्योद्धा, तत्र नामस्थापने प्रसिद्धे, आगमतो नोआगमतश्च द्रव्यनरको द्विधा, आगम-
तोऽनुपयुक्तो ज्ञाता, नोआगमतो ज्ञातरीरभ्यक्षरीरव्यतिरिक्ता इहैव भवे तिर्यग्भये केचना-
शुभकारित्वाद्दुःखासत्त्वाः कालकसौकरिकादयः । अथवा यानि कानिचिद्दुःखानि स्थानानि
चारकादीनि याश्च नरकप्रतिरूपा वेदान्तात्सर्वा अपि द्रव्यनरकतयाभिधीयन्ते, यद्वा कर्म- 20
द्रव्यनोर्कर्मद्रव्यभेदाद्रव्यनरको द्वेधा, तत्र नरकवेद्यानि यानि बद्धानि कर्माणि तानि चैकम-
विकस्य यद्वायुष्कस्याऽभिमुखानामगोत्रस्य चाश्रयेण द्रव्यनरकरूपाणि भवन्ति । नोर्कर्मद्रव्यनर-
कास्तु इहैव येऽनुभा रूपरसगन्धस्पर्शस्ते । क्षेत्रनरकस्तु नरकावकाशकालमहाकालरौप्य-
महारौप्यप्रतिष्ठानाभिधानादिनरकाणां चतुरङ्गीनिलभसस्यानां विशिष्टो मूभागः, काष्ठनर-
कस्तु यत्र यावती स्थितिः । भावनरकाश्च ये जीवा नरकायुष्कमनुभवन्ति ते, तथा नरक-
प्रायोग्यकर्मोदयः । एतद्विषयमपि भावनरकत्वेनाभिधीयत इति । तिरोऽद्ध्यन्ति गच्छन्तीति 25
निर्यङ्गो व्युत्पत्तिनिमित्तश्चैतत् प्रवृत्तिनिमित्तं तु तिर्यग्गतिनाम । तिर्यङ्गनामकर्मोदयनि-
ष्पाततिर्यक्त्वलक्षणपर्यायविशेषस्तिर्यग्गतिः, मनुजगतिनामकर्मोदयममापादितमनुष्यत्व-

25

लक्षणपर्यायविशेषो मनुजगतिः, देवगतिनामकर्मोद्यप्रभवदेवत्वलक्षणपर्यायविशेषो देवगति-
रित्येवं गतिमार्गणोत्तरभेदाश्चत्वार इति भावः ॥

इन्द्रियमार्गणोत्तरभेदानाह—

एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियभेदेन पञ्चेन्द्रियमार्गणाः ॥

- 5 एकेति । तत्रेन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुरश्रोत्राणि, द्रव्यभावभेदेन तानि द्विविधानि,
निवृत्त्युपकरणभेदेन द्रव्येन्द्रियमपि द्विविधम्, भावेन्द्रियमपि लब्ध्युपयोगभेदेन द्विविधम्,
निवृत्तिर्नाम प्रसिद्धिप्रसंस्थानप्रशेषः, सापि बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विधा, बाह्या पर्पटिका-
दिरूपा सा च विचित्रा न प्रतिरूपनियतरूपतया वक्तुं शक्यते, आभ्यन्तरनिवृत्तिस्तु
सर्वेषामपि समाना कदम्बपुष्पाद्याकारा, स्पर्शनेन्द्रियस्य तु बाह्याभ्यन्तरभेदा नास्ति । उपकरणं
10 शक्तिविशेष आभ्यन्तरनिवृत्तिनिष्ठः कथञ्चिदर्थान्तरभूतः, कथञ्चिदभेदाच्च द्रव्यादिना तस्य
विघातसम्भवः । लब्धिस्तत्तदिन्द्रियविषयतस्तत्तदिन्द्रियावरणक्षयोपशमः, शेषेन्द्रियाणि
लब्धिप्राप्तावेव भवन्ति, श्रोत्रादीन्द्रियस्य स्वस्वविषये शब्दादौ परिच्छेद्यन्यापार उपयोगः,
स चैकस्मिन् काले एकेनैव केनापीन्द्रियेण भवति, तस्मादुपयोगमाश्रित्य सर्वेऽपि जीवा
एकेन्द्रियाः, एकेन्द्रियद्वीन्द्रियादिव्यपदेशस्तु निवृत्त्युपकरणलब्धीन्द्रियाणि प्रतीत्य, एवं
15 लब्धीन्द्रियमाश्रित्य सर्वे पृथिव्याद्योऽपि जीवा पञ्चेन्द्रिया बहुलचम्पकतिलकविरहकादीना
वनस्पतिविशेषाणां रसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रलक्षणेन्द्रियसम्बन्धुपलम्भदर्शनेन तदावरणक्षयोपश-
मसम्भवानुमानात्, इदमेतद् हि शृङ्गारितकामिनीवदनापितचारुमदिरारागगणहूषण बहुलस्य,
तिलकस्य कामिनीकटाक्षविक्षेपेण, विरहस्य पञ्चमोद्गारश्रवणेन पुष्पपल्लवादिसम्भवः ।
बाह्येन्द्रियापेक्षया तु एषेन्द्रियादिव्यवहारः । न च बहुलादीनामेकैको रसनादीन्द्रियोपलम्भ
20 एषोक्तः कथं सर्वविषयोपलम्भसम्भव इति वाच्यम्, मुख्यतया तत्सम्भवेऽपि गौणवृत्त्या
शेषेन्द्रियोपलम्भसम्भवात्, शृङ्गारितस्वरूपतरुणीगणहूषणार्पणात् तस्याश्च तनुलतास्पर्शधर-
रसचन्दनादिगन्धशोभनरूपमधुरोलापलक्षणानां पञ्चानामपीन्द्रियविषयाणां सम्भवादिति ।
द्रव्येन्द्रियापेक्षया त्वेकेन्द्रियमार्गणा द्वीन्द्रियमार्गणा त्रीन्द्रियमार्गणा चतुरिन्द्रियमार्गणा
पञ्चेन्द्रियमार्गणेति इन्द्रियमार्गणाः पञ्चविधा इति भावः ॥

25 अथ कायमार्गणाभेदमाह—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रयसभेदेन षट् कायमार्गणाः ॥

पृथिवीति । पृथिवीकायाः फायतेजस्कायवायुकायवनस्पतिकायत्रयसकायरूपाः पठित्यर्थः ।
पृथिव्येष कायो यस्य सः पृथिवीकायः, स द्विविधस्सूक्ष्मवाद्भेदात्, तत्र

सूक्ष्मत्वं वादरत्वञ्च सूक्ष्ममादरनामकर्मोदयापेक्षं, सूक्ष्मास्सकललोकव्यापिनस्समुद्ररुपर्याप्त-
 प्रक्षिप्तगन्धावयववत्, प्रतिनियतस्थानवर्तिनो वादराः, सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः पर्याप्तापर्याप्त-
 भेदेन द्विविधाः, पर्याप्तिर्नाम पुद्गलोपचयजज्ञातिविशेषः, तत्प्रभेदास्स्वरूपाणि च पूर्वतो
 विज्ञेयानि, तत्रैकेन्द्रियाणां चतस्रो विकलेन्द्रियाणां पञ्च सज्जिनां षड्विंशति बोध्याः, लब्ध्या
 करणेन च स्वयोग्यपर्याप्तिपूर्णाताभाजस्सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः पर्याप्तसूक्ष्मपृथिवीकायिकाः, 5
 लब्ध्या करणेन वा स्वयोग्यपर्याप्तिपूर्णाताविकलास्तेऽपर्याप्तसूक्ष्मपृथिवीकायिकाः, येऽपर्याप्त-
 ता एव सन्तो भ्रियन्ते ते लब्ध्यपर्याप्ताः, ये पुनश्शरीरेन्द्रियादीनि न तावन्निर्वर्तयन्ति,
 अथ चावश्यं निर्वर्तयिष्यन्ति ते करणापर्याप्ताः, वादरपृथिवीकायिका अपि शृङ्गखरभे-
 दतो द्विविधाः, शृङ्गा चूर्णितलोष्ठरूपा मृदुपृथिवी, तदात्मकजीवा अप्युपचारेण शृङ्गा-
 वादरपृथिवीकायिका उच्यन्ते ते च कृष्णनीललोहितहरिद्रुष्टपाण्डुपानकमृत्तिकाभेदेन 10
 सप्तविधाः । देशविशेषे घूलिरूपा सती पाण्डु इति प्रसिद्धा मृत्तिका पाण्डुमृत्तिका, जीवो-
 प्युपचारेण तादृशः, नद्यादिपूरप्तायिते देशे पूरेऽपगते भूमौ शृङ्गमृदुरूपो यो जलमला-
 परपर्यायः पङ्कस्ता पानकमृत्तिका, उपचारात्तुक्तो जीवोऽपि तथा । रारवादरपृथिवीका-
 यिकास्तु अनेकविधा अपि मुख्यतया शर्करामालुकोपलादिभेदेन चत्वारिंशद्विधाश्लाघे
 प्रोक्तास्ते तत एवाऽवगन्तव्याः । सक्षेपतस्तु पर्याप्तापर्याप्तभेदेन द्विविधास्ते, साकल्येन पर्या- 15
 प्तिर्विशिष्टपर्यादीन् वाऽसम्प्राप्ता अपर्याप्ता, उच्छ्वासापराभ्यपर्याभ्या मृतत्वेन स्पष्टतरवर्णादि
 विभागाप्राप्तेस्तद्विपरीतास्तु पर्याप्ताः ॥ आपः कायो येषां तेऽप्तायाः, तेऽपि सूक्ष्मवादर-
 भेदेन द्विविधाः प्रत्येकञ्च पर्याप्तापर्याप्तभेदतो द्विविधाः । वादराप्तायिकाः करवशीतोष्णभा-
 रक्षप्रकट्मलजणवरुणकालोदपुष्परक्षीरघृतेक्षुरमोदादयः । तेजःकायो येषां ते तेजःकायाः,
 तेऽपि पूर्ववत् सूक्ष्मवादरपर्याप्तापर्याप्तभेदेन चतुर्विधाः । शुद्धमन्त्रालाद्वारविशुद्ध- 20
 स्तामुर्मुखात्तनिर्घातसर्पशसुतयसूर्यवान्तमणिनिस्सुताधिरेभिप्रभृतिभेदतो वादरेतेजःकाया
 भवन्ति । वायु कायो येषान्ते वायुकायिकास्तेऽपि पूर्ववत्तुर्था । प्राचीनापानीनोदीपीनदक्षिणो-
 र्वापस्तिर्यग्दिगन्तरस्थितोऽलिकामण्डलिरागुलाम्रसासवर्चनचनतनुमुद्रानानोऽरुलि-
 पायत्तलपण्टरीभेदेन वादरवायुकायिका विज्ञेयाः । वनस्पतिः कायो येषान्ते वनस्पति- 25
 कायाः, सूक्ष्मवादरभेदभिन्नाः, पर्याप्तापर्याप्तभिन्नास्सूक्ष्मास्मर्यन्त्योकापश्चा अचक्षुर्माद्या अने-
 काकाराश्च । वादरास्ममामतो द्विविधा प्रत्येकमाधारणभेदान्, पत्रपुष्पफलमूलम्बन्धादीन्
 प्रति प्रत्येक जीवो येषान्ते प्रत्येकजीवाः, माधारणागु परस्परानुविधानन्तजीवमपातरूप-
 नरीरावस्थानास्तत्र प्रत्येकशरीरा वृक्षमुन्मृगमुन्मृगान्नीपर्वतृणजल्यस्त्रिभित्तलकमुद्-
 जेति द्वादशविधाः प्रत्येकजीवाः । सर्वेऽयेने वनस्पतिजीवास्ममामतश्चोदा भवन्ति, अय-

- वीजमूलवीजपर्ववीजस्कन्धवीजवीजरहसम्मूर्च्छनजभेदात् । अप्रवीजाः कुरण्टादयः, मूल-
 बीजा उत्पलादयः, पर्वबीजा इक्ष्वादयः, स्कन्धबीजाः सल्लक्यादयः, वीजरुहादशात्यादयः,
 सम्मूर्च्छनजारुणादयः । सर्वोऽपि वनस्पतिकार्यो द्विविधः पर्याप्तापर्याप्तभेदादिति । त्रसा
 द्विविधा, गतित्रसा उदारत्रसाश्चेति, तेजोवायवो गतित्रसाः सञ्चलनधर्मत्वात् परन्तु
 5 ते नात्र विवक्षिताः, त्रसनामकर्मोदयप्रभवानामेव विवक्षितत्वात् । ते चोदारत्रसा एव,
 उक्तञ्च तत्त्वार्थे “तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसा” इति । तेजोवायवोः क्रियातत्त्वसत्त्वं,
 द्वीन्द्रियादीनां लब्धित इति भावो भाष्यटीकाकृद्भिराविष्कृतः, उदारा द्वीन्द्रियत्रीन्द्रिय-
 चतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रिया, व्यक्तश्वासोच्छ्वासादिप्राणयोगात्, उदारा अपि पर्याप्तापर्याप्तभेदेन
 द्विविधाः, कृमिशस्त्रादयो द्वीन्द्रियाः कुन्थूपिपीलिकादयस्त्रीन्द्रियाः, भ्रमरमक्षिकादयश्चतु-
 10 रिन्द्रियाः, नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवाः पञ्चेन्द्रियास्सर्वे त्रसा एव न त्वेकेन्द्रिया इव त्रसा-
 रस्थावराश्च । तत्र नरकावासेषु भवा नारकाः । तिर्यङ्जो गवादयो जलचरस्थलचरखे-
 चरभेदभिन्नाः । सम्मूर्च्छिमा गर्भजाश्चेति मनुष्या द्विविधाः, कर्मभूम्यकर्मभूम्यन्तरद्वीपेषु
 ये मनुष्या गर्भव्युत्क्रान्तास्ते गर्भजाः, एषा पुरीषमूत्रश्रेष्मसिषाणवान्तपित्तशोणितशुक्रमृत-
 शरीरपूयस्त्रीपुसयोगशुक्रपुद्गलविच्युतिनगरनिर्धमननिखिलापवित्रस्थानेषु ये सम्मूर्च्छितास्ते
 15 सम्मूर्च्छिमाः । एतेऽपर्याप्ता एव । सम्मूर्च्छिमभिन्ना मनुजास्तु पर्याप्ता अपर्याप्ता अपि ।
 देवास्तु चतुर्तिकायाः चतुर्विधोत्पत्तिस्थानत्वात् व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकभवनवासिभेदात्
 विवेचिता एते पूर्वमेव तेऽपि पर्याप्तापर्याप्तभेदभिन्ना इति दिक् ॥

योगमार्गणाभेदमाह—

मनोवाक्कायास्तिस्रो योगमार्गणाः ॥

- 20 मन इति । मन प्रायोग्याणि द्रव्याण्यात्मप्रदेशे काययोगेनादाय मनस्त्वेन परि-
 णमितानि वस्तुचिन्ताप्रवर्त्तकानि च मनसि तैस्सहकारिकारणभूतैस्सहितो जीववीर्यविशेषो
 मनोयोगः । सत्यादिभेदतस्स चतुर्विधः । भाषापुद्गलग्रहणोत्तर भाषापरिणाममापन्नाः पुद्गला
 वागित्युच्यते, तत्सहकारिकारणको योगो जीवशक्तिविशेषो वाग्योगः, सोऽपि पूर्ववदेव
 चतुर्विधः । केवल कायावष्टम्भजन्यस्सामर्थ्यविशेषः काययोगः । स चौदारिकादिभेदेन
 25 सप्तविधः । अवान्तरभेदानां स्वरूपाण्यन्यत्र पूर्वे वा द्रष्टव्यानि ॥

अथ वेदमार्गणाभेदमाचष्टे—

पुंस्त्रीनपुंसकभेदेन तिस्रो वेदमार्गणाः ॥

क्त्वमिति सम्यक्त्वसहचार्युपशमादिगुणावारकत्वमनन्तानुबन्धिना, सम्यग्दर्शनमोहनीयस्य क्वचित्सप्तविधत्तकथनन्तु सम्यक्त्वसहचारिगुणेषु सम्यक्त्वोपचारात् । देशविरत्यावारका अप्रत्याख्यानाः, सर्वविरतिघातिनः प्रत्याख्यानाः, सज्वलना यथाख्यातचारित्रावारकाः ॥

सम्प्रति ज्ञानमार्गणामेदमाह—

- ६ मतिश्रुतावधिमनःपर्यवकेवलमत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानभेदादष्टौ ज्ञानमार्गणाः । मिथ्यादृष्टीनां मतिश्रुतावधयः क्रमेण मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानान्युच्यन्ते । अत्र पञ्चविधत्वेऽपि ज्ञानानामन्वेषणाप्रस्तावे आद्यत्रयविपरीतानामपि मत्यज्ञानादीनां ज्ञानत्वेन ग्रहणादष्टविधत्वं ज्ञानमार्गणाया बोध्यम् । मनःपर्यवकेवलमस्तु वैपरीत्याभाव एव ।
- १० अग्रे संयमादिष्वप्येवमेव वैपरीत्येन मार्गणा विज्ञेयाः ॥

- मतीति । ज्ञायन्ते परिच्छिद्यन्ते अर्था अनेनास्मिन्नस्माद्वेष्टि ज्ञान, ज्ञानदर्शनावरणयोः क्षयः क्षयोपशमो वा, ज्ञातिर्वा ज्ञान, आवरणद्वयक्षयाद्याविर्भूत आत्मपर्यायविशेषः, विशेषाशमाहको ज्ञानपञ्चमज्ञानत्रयरूपः । ननु सकलमपीदं ज्ञान ज्ञत्येकत्वभावं ज्ञत्येकस्वभावत्वस्य सर्वत्राविशेषेण किं कृतोऽयं पञ्चधाऽष्टधा वा भेद, न च वार्तमानिकं वस्तु
- १५ मते, त्रिकालविषय परिणामो ध्वनिगोचर श्रुतस्य, रूपद्रव्याण्यवेषः, मनोद्रव्याणि मनःपर्यवस्य, समस्तपर्यायान्वित सर्वं वस्तु विषय, केवलस्येति ज्ञेयभेदस्तत्कृतो ज्ञानभेद इति वान्य केवलज्ञानस्य बहुभेदत्वापत्तेः, वार्तमानिकादिवस्तूना तत्राऽपि ज्ञेयत्वादन्यथा तद्विषयत्वे तस्य केवलिनोऽसर्वज्ञत्वापत्तिप्रसङ्ग, न च यादृशी प्रतिपत्तिर्मत्यादिज्ञानस्य न तादृशी श्रुतादिज्ञानस्येति प्रतिपत्तिप्रकारभेदाद्वेद इति वाच्यम्, एकस्मिन्नपि ज्ञाने तत्तद्देशकालपुरुषस्वरूपभेदेनानन्तभेदप्रसक्ते प्रतिपत्तिप्रकारस्यानन्त्यात् । न चावारकाणां
- २० मतिज्ञानावरणादीनां भेदाद्वेद इति वान्यम्, ज्ञानस्यैकत्वे आवारकाणां पञ्चधात्वानुपपत्तेः, आचार्यापेक्षं ह्यावरक, आचार्यञ्च ज्ञान ज्ञप्तिरूपत्वादेकमत आवारक कथं पञ्चधा भवेत् । न च स्वभावादेव पञ्चधात्व स्वभावे च न पर्यनुयोगै इति वान्यम्, भगवत्सर्वज्ञत्वहानिप्रसङ्गात्, ज्ञानस्वात्मधर्मत्वेन मत्यादीनां स्वाभाविकत्वेन च क्षीणावरणस्यापि तद्भा-
- २५ वप्रसक्त्याऽस्मदादिवत्तस्यासर्वज्ञत्वं स्यात्, यदि केवलज्ञानभावतस्समस्तवस्तुपरिच्छेदान्नास-

वैज्ञत्वमित्युच्यते तदापि केवलपयोगविरहकाले मतिज्ञानोपयोगसम्भवेन देशतः परिच्छेदेन
 तदा तस्यासर्वज्ञत्वं यत्नादापतत्येव । न च तस्य तदुपयोग एव न भविष्यतीति वाच्यम्,
 आत्मनः स्वभावत्वेन तस्यापि क्रमेणोपयोगस्य निवारयितुमशक्यत्वात्, केवलज्ञानानन्तरं
 केवलदर्शनोपयोगवत्, ततः केवलज्ञानोपयोगकाले सर्वज्ञत्वं मत्यादिज्ञानोपयोगकालेऽसर्वज्ञत्व-
 मापद्यते, न चैतदिष्टं, तस्माज्ज्ञानं अमकलसंज्ञितं सकलसंज्ञितमिति द्विभेदमेव, अवग्रहज्ञाना- 5
 दारभ्य यावदुत्कर्षप्राप्तपरमावधिज्ञानं तावत्सकलमप्येकं, तच्चासकलसंज्ञितमशेषवस्तुविपयत्वा-
 भावात्, अपरञ्च केवलिनस्तच्च सकलसंज्ञितमिति चेदुच्यते, ज्ञानानां ह्येत्येकस्य भावस्य
 सामान्यतो वा विशेषतो वा भवताऽभ्युपगम्यते ? नाद्यस्तिद्वयाध्यतया तस्य बाधकत्वायोगात्
 योधरूपतयाऽस्माभिरपि सकलज्ञानस्याप्येकत्वाभ्युपगमात्, नापि द्वितीयोऽसिद्धत्वात्,
 स्यसंबेदनप्रत्यक्षेण प्रतिप्राणि ज्ञानस्योत्कर्षापकर्षदर्शनाद्विशेषत एकत्वानुपलम्भात् । न चोत्क- 10
 र्षापकर्षमात्रभेददर्शनेन यदि ज्ञानस्य भेदस्तर्हि प्रतिप्राणि देशकालापेक्षयोत्कर्षापकर्षयोरनेक-
 विधत्वेन ज्ञानस्यानेकविधत्वमेव प्राप्तं न तु पञ्चविधत्वमिति वाच्यम्, परिस्थूलनिमित्त-
 भेदतः पञ्चधात्वस्य प्रतिपादनात् । तथाहि सकलघातिश्रयो निमित्तं केवलज्ञानस्य, मनःप-
 र्यायज्ञानस्य स्वमर्षोपध्यादिलब्धुपेतस्य प्रमादलेदोनाप्यकलङ्कितस्य विशिष्टाध्यवसायानु-
 गतोऽप्रमादः, अवधिज्ञानस्य पुनस्तथाविधानिन्द्रियरूपिद्रव्यसाक्षादवगमननिवन्धनः श्रयो- 15
 पशमविशेषः, मतिश्रुतयोस्तु लक्षणभेद इति । ज्ञेयभेदमात्रतो ज्ञानस्य भेदानभ्युपगमात्
 तत्पक्षोक्तदोषः, एकेताप्यवग्रहदिना बहुविधवस्तुग्रहणोपलम्भात् । नापि प्रतिपत्तिप्रकारभेद-
 कृतो दोषस्तम्भवति देशकालापेक्षया ज्ञानानामानन्त्येऽपि परिस्थूलनिमित्तभेदेन व्य-
 वस्थापितज्ञानपञ्चकेभ्योऽनतिरिक्तत्वात् तज्जातीयत्वानतिक्रमणात् । परिस्थूलनिमित्तभेद-
 मधिकृत्य ज्ञानानां भेदव्यवस्थापनाय नावरणभेदप्रयुक्तदोषस्यावकाश इति । न चैवं 20
 व्यवस्थापिता ज्ञानभेदा ज्ञानस्यात्मभूता अनात्मभूता वा, आत्मभूतत्वे क्षीणावरणेऽपि
 तद्भाषप्रसङ्गः, अनात्मभूतत्वे न ते पारमार्थिका, ततः कथमारार्यापेक्षो वास्तव्य
 आचारकभेद इति वाच्यम्, वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् । इह हि सकलचतुषटलक्षिनि-
 श्रुत्कारद्विदिनमणिरिव समन्ततस्समस्तवस्तुस्तोमप्रकाशनैरस्वभावो जीवः, तस्य च तथा-
 भूतस्वभावः केवलज्ञानमिति व्यपदिश्यते । न च यद्यपि सर्वघातिना केवलज्ञानावरणेना- 25
 ग्रियते तथापि तस्यानन्ततमो भागो नित्योद्घाटित एव । ततस्तस्य केवलज्ञानावरणावृतस्य
 पनपटलाच्छादितस्यैव सूर्यस्य यो मन्दप्रकाशस्मोऽपान्तरालाज्जिह्वामतिज्ञानाद्यावरणश्रयो-
 पशमभेदसम्पादितं नानातरं भजते मतिज्ञानावरणश्रयोपशमजनितो मन्दप्रकाशो मतिज्ञानं,
 भुतज्ञानावरणश्रयोपशमजनितस्म भुतज्ञानमित्यादिरूपेण । नत आत्मस्वभावभूता मत्यादयो

- भेदाः, ते च प्रवचनोपदर्शितपरिस्थूलनिमित्तभेदतः पञ्चसख्याः, तदपेक्षमावारकमपि पञ्चधेति न विरुद्धते । न चैवमात्मस्वभावभूतत्वे क्षीणावरणस्यापि तद्भावप्रसङ्गः, यत एते मतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमरूपोपाधिसम्पादितसत्ताकास्ततः कथं ते तथारूपक्षयोपशमाभावे भवितुमर्हन्ति, नहि सूर्यस्य घनपटलावृतस्य मन्दः प्रकाशः कटकुड्याद्यावरणविवरभेदोपाधिसम्पादितसकलघनपटलकटकुड्याद्यावरणापगमे सूर्यस्य ते तथारूपा मन्दप्रकाशभेदा भवन्ति । यथा वा जन्माद्यो भावा जीवस्यात्मभूता अपि कर्मोपाधिसम्पादितसत्ताकत्वात्तदभावे न सन्ति तद्वन्मत्याद्यो भेदा जीवस्यात्मभूता अपि मतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमसापेक्षत्वात्तदभावे केवलिनो न भवन्ति ततो नासर्वज्ञत्वदोषः । यदपि मतिज्ञानादिविषयस्य केवलज्ञानाविषयत्वेऽसर्वज्ञत्वापत्तिरुक्ता सापि न सम्भवति, तद्विषयत्वेन तस्याग्रहेऽपि केवलज्ञानेन तद्ब्रह्म-
 5 पात्, मत्यादिज्ञानमात्रनिरूपितत्वेन ज्ञेयताया केवलज्ञानस्याभावेऽपि न तावताऽसर्वज्ञत्वापत्तिः, अल्पास्पृष्टज्ञानाभावापगमे सर्वज्ञत्वाक्षतेः, कापटिकमात्रधनाभाववतो महार्हिकस्य निर्धनित्वाभाववदिति दिक् ॥ मत्यादिज्ञानलक्षणादीन्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥ ननु किं सर्वेषामेव जीवानां ज्ञानानि मत्यादीनि भवन्तीत्यत्राह मिथ्यादृष्टीनामिति । मिथ्यादृष्टीनां मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानञ्च मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानमित्युच्यते विपर्ययत्वात्, प्रमाणाभासत्वेन तेषां
 10 ज्ञानान्यज्ञानानि, दर्शनमोहनीयोद्यप्रयुक्तमिथ्यादर्शनपरिणामेन सह वृत्तित्वान्मतिश्रुतावधयोऽज्ञानत्रयं भजन्ते । ननु यथार्थपरिच्छेदित्वं ज्ञानत्वमयथार्थपरिच्छेदित्वमज्ञानत्वं तदुभयं च मिथोविरोधि, शीतोष्णवत् तत्कथमेकस्मिन्नेव मतिज्ञानादौ तदुभयसम्भवः, मैवमाधारवोपात्, दृश्यते हि कटुकालायूभाजने निहितं दुग्धं स्वशुणं परित्यजति तथा मत्यादीन्यपि मिथ्यादृष्टिभाजनगतानि दुष्यन्ति पारिणामिकशक्तिविशेषात्, न च रूपादिविषयोपलब्धिष्यभिचा-
 20 राभावात्तेषां विपर्ययाभावः, यथैव हि मतिज्ञानेन सम्यग्दृष्टयो रूपादीनुपलभन्ते तथैव मिथ्यादृष्टयोऽपि मतिज्ञानेन, यथैव घटादिषु रूपादीन् श्रुतेन निश्चिन्वन्त्युपदिशन्ति च परेभ्यस्सम्यग्दृष्टयस्तथा मिथ्यादृष्टयोऽपि श्रुतज्ञानेन, यथैवावधित्वा रूपिणोऽर्थान्नवगच्छन्ति तथैव विभङ्गेनापीति वाच्यम् । विद्यमानाविद्यमानार्थयोर्यथाऽद्वयोधाभावेन तादृशोपलब्धेर्यादृच्छिकत्वात्, उन्मत्तोपलब्धिष्वत् । उन्मत्तो हि दोषोदयात्कदाचिद्विषयं सुवर्णमिति सुवर्णं लोष्ट-
 25 मिति जानाति कदाचिच्च लोष्टं लोष्टमिति सुवर्णं सुवर्णमिति च, तथैव मिथ्यादर्शनोदयात् वस्तुनोऽनेकान्तात्मकस्यैकान्तात्मकत्वं कर्तुरहितं जगत्सकलकञ्च जानात्यतो यथार्थबोधाभावेन कदाचित्सरोपलब्धेर्यथैवरूपादिविषयकत्वेऽपि अज्ञानमेवेति भावः । एवन्तर्ह्यद्विषयत्वज्ञानानामत्र कथमुक्तमित्यत्राहरेति मार्गणाप्रकरणं इत्यर्थः । पञ्चविधत्वेऽपि ज्ञानानामिति । शब्दनयमते सर्वजीवानां चेतनास्वभावत्वात् स्वभावत्वाच्च न कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा जीवो विद्यते,

अत एव मत्तज्ञानादयो विपर्यया न सन्ति तस्मात्पञ्चविधत्वमेव ज्ञानानां तन्मतेनेति भावः ।
 नैगमादिनयेन तु मत्तज्ञानादीनामप्यर्थपरिच्छेदकत्वेन ज्ञानत्वात्तन्मताश्रयेणात्र ज्ञानाना-
 मष्टविधत्वमुक्तमित्याशयेनाहान्वेषणाप्रस्ताव इति । आद्यत्रयेति प्रतिश्रुतावधीत्यर्थः । ज्ञान-
 त्वेन ग्रहणादिति, अर्थपरिच्छेदित्वादिति भावः । ननु ज्ञानादिषु किमर्थमज्ञानादिविपरीतग्रह-
 णमिति चेदुच्यते चतुर्दशस्वपि मार्गणास्थानेषु प्रत्येकं सर्वसांसारिकसत्त्वसंग्रहार्धमिति 5
 त्याशयेन घोष्यमित्युक्तम् । मनःपर्यवकेवलयोर्विपरीतताऽस्ति नवेत्यत्राह मन इति ।
 निर्मूलतो मिथ्यात्वस्य क्षयेण केवलस्य क्षयोपशमोपशमाभ्याञ्च मनःपर्यवस्य जायमानत्या-
 दिति भावः । विपरीतानामपि मार्गणासु ग्रहणमन्यत्राप्यतिदिशति अम इति वक्ष्यमाणासु
 मार्गणास्वित्यर्थः, कासु मार्गणास्वित्यत्राह संयमादिष्वपीति, आदिना भव्यसम्यक्त्वा-
 हारकाणां ग्रहणम् । एवमेवेति, ज्ञानमार्गणायामुक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः, वैपरीत्येनेति, तत्तद्विप 10
 रीतपटिता इत्यर्थः ॥

अथ चारित्रमार्गणाभेदमाष्टे—

सामायिकछेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातदेश-
 चिरत्यचिरतिरूपास्सप्त चारित्रमार्गणाः ॥

सामायिकेति । निरूपितानि पूर्वमेवैतानि पञ्च चारित्राणि लक्षणभेदद्वारेः । देशविर- 15
 तिसु सावद्ययोगस्यैकादिप्रतविषये स्थूलसावद्ययोगादौ विरतिविशिष्टं चारित्रम् । पञ्चाणु-
 प्रतानि त्रीणि गुणप्रतानि चत्वारि शिक्षापदप्रतानीति द्वादशप्रकारा देशविरतस्य भवन्ति, तेषां
 विस्तरस्तु अन्यत्र विलोकनीयः । चारित्रविपरीताऽविरतिमार्गणोपयोगित्वात्संगृहीता ॥

दर्शनमार्गणाभेदमाह—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलभेदेन चतस्रो दर्शनमार्गणाः ॥

20

चक्षुरिति । दर्शनावरणक्षयोपशमादिजं सामान्यमात्रग्रहणं दर्शनम् । इन्द्रियावरणक्षयो-
 पशमाद्व्येन्द्रियानुपपाताच्चक्षुर्दर्शनलक्ष्मिमतो जीवस्य घटादिषु चाक्षुषं दर्शनं चक्षुर्दर्श-
 नम् । सामान्यविषयत्वेऽपि चास्य घटादिविशेषाभिधानं तत्सामान्यविशेषयोः कथंचिद-
 भेददेवान्तेन विशेषेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याग्रहणव्यापनार्थम् । ' निर्विशेषं विशेष-
 पाणां प्रतो दर्शनमुच्यते ' इत्यभिधानम् । चक्षुर्वर्जं दोषेन्द्रियपतुष्टयं मनश्चाचक्षुरुच्यते, 25
 अचक्षुर्दर्शनमिन्द्रियावरणक्षयोपशमाद्व्येन्द्रियानुपपाताच्चक्षुर्दर्शनलक्ष्मिमतो जीवस्य विषय

- संश्लिष्टतासम्बन्धेन भवति । एतादृशसम्बन्धाभावादेव जायमानत्वाच्चक्षुर्दर्शनस्य पृथगुक्तिः, इतरेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वात् । मनसस्त्वप्राप्यकारित्वेऽपि प्राप्यकारीन्द्रियवर्गस्य तदनुसरणीयस्य बहुत्वादचक्षुर्दर्शनान्तर्गत तद्गोचरव्यम् । अवधिदर्शनावरणक्षयोपशमसमुद्भूतावधिदर्शनलब्धिमतो जीवस्यावधिदर्शनं सर्वरूपद्रव्येषु भवति, न पुनः सर्वपर्यायेषु शास्त्रेऽवधिदर्शनोक्तत्वात् । जघन्यतरस्तु रूपरसगन्धस्पर्शलक्षणाभ्रत्वारः पर्यायास्तस्य विषयाः । ननु पर्याया विशेषा उच्यन्ते न च दर्शनं विशेषविषयं भवितुमर्हति ज्ञानस्यैव तद्विषयत्वात्, तत्कथमत्रावधिदर्शनविषयाः पर्याया भवितुमर्हन्तीति चेत्तस्य, केवल पर्यायेरपि घटशरावोदञ्चनादिभिर्मृदादिसामान्यमेव तथाविशिष्यते पुनस्ते नैकान्तेन व्यतिरिच्यन्ते, अतो मुख्यतस्सामान्यं गुणीभूतास्तु विशेषा अप्यस्य विषयीभवन्तीति । केवलदर्शनिनस्तदावरणक्षयाभिर्भूततल्लब्धिमतो जीवस्य सर्वद्रव्येषु मूर्त्ता-मूर्त्तेषु सर्वपर्यायेषु च सकलदृश्यविषयत्वेन परिपूर्णात्मक केवलदर्शनं भवति । मनःपर्यव-ज्ञानन्तु तथाविधक्षयोपशमपाटवात् सर्वदा विशेषानेव गृह्यदुत्पद्यते न सामान्यम्, अतस्तद्दर्शनं नोक्तम् ॥

सम्प्रति लेश्यामार्गणाभेदमाख्याति—

- 15 कृष्णनीलकापोततेजःपद्मशुक्लभेदेन पञ्च लेश्यामार्गणाः ॥

कृष्णेति । लिङ्यते प्राणी कर्मणा यया सा लेश्या, कृष्णाविद्रव्यसहकारवलेनात्मनः परिणामविशेषः । अत्र विशेषतो यदुक्तव्यं तत्पूर्वमेवाददर्शितम् ॥

लेश्यानां स्वरूपाण्यादर्शयितुमुपक्रमते—

- अल्पफलाय फलिन आमूलं विनाशकरणाध्यवसायः कृष्णलेश्या ।
20 यथा फलग्रहणार्थं वृक्षच्छेदाध्यवसायः ॥

- अल्पेति । भावलेश्या द्विधा विशुद्धाविशुद्धभेदात्, अकलुषद्रव्यसम्पर्कजन्यात्मपरिणामो विशुद्धलेश्या । कलुषद्रव्यसम्पर्कजन्यात्मपरिणामोऽविशुद्धलेश्या । विशुद्धा कपायाणां क्षयेणोपशमेन च जायत इति द्विधा, अविशुद्धापि रागविषया द्वेपविषया चेति द्विधा, तेजःपद्मशुक्ला विशुद्धलेश्याः कृष्णनीलकापोता अविशुद्धलेश्याः । तेजआदीनां विशुद्धलेश्या-
25 त्वमेकान्तविशुद्धिमाश्रित्योक्तं तेन तेजःपद्मशुक्लानां क्षायोपशमिकत्वेऽपि न क्षतिः । आसा लक्षणानि तु तत्तद्द्रव्यमाचिव्यजनिताध्यवसाया एव । मूले तु सङ्केतत्रिशोधिपरिणामप्रदर्शन-

द्वारा तत्स्वरूपानि प्रदर्शितानि । पञ्चाश्वप्रमत्तो मनोगुत्यादिरहितः पृथ्वीकायादिषु तदुप-
मर्दकत्वादेरविरतः तीव्रमावयव्यापारपरिणतो गुणदोषपर्यालोचनारहितोऽत्यन्तमैहिकामुष्मि-
कापायशकाविकलो नृशंसोऽनिगृहीतेन्द्रियो जीवः कृष्णलेइयायामेव परिणमेदिति भावः ।
सङ्क्षेपमेवोदाहरणेनाविष्करोति यथेति ॥

नीललेइया स्वरूपयति—

5

अल्पप्रयोजनाय तदंशच्छेदनाध्यवसायो नीललेइया । यथा फलाय
शाखाच्छेदाध्यवसायः ॥

अल्पेति । कृष्णलेइयापेक्षयात्र विशुद्धिसुत्तरलेइयापेक्षया च सकलेशं सूचयति तदंश-
च्छेदनाध्यवसाय इति । ईर्ष्यामर्षातपोऽविद्यामायानिर्लज्जताविषयाभिकाङ्क्षाप्रद्वेषयुतः प्रमत्तो
रसलोलुप सुजगवेषकः प्राण्युपमर्दनेनाविरतः साहसिको जीवो नीललेइयायामेव परिण- 10
मेतीति भावः । तत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह यथेति ॥

कापोतलेइया स्वरूपयति—

अल्पफलार्थं तदंशांशच्छेदनाध्यवसायः कापोतलेइया । यथा तदर्थं
प्रतिशाखाच्छेदाध्यवसायः ॥

अल्पफलार्थमिति । अत्रापि विशुद्धविशुद्धी पूर्ववत् । वचसा वक्र क्रियया वक्रसमा- 15
चारो मनसा निवृत्तिमाननूजुकः स्वदोषप्रच्छादकश्छली मिथ्यादृष्टिरनार्थं उत्प्रासकदुष्टवादी
चौरः परसम्पदाऽसहो लुब्धः कापोतलेइयाया परिणमेतीति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति ॥

तेजोलेइया स्वरूपयति—

अल्पफलार्थमंशांशापेक्षया न्यूनांशच्छेदनाध्यवसायः तेजोलेइया ।
यथा कलग्रहणाय स्तवकच्छेदनाध्यवसायः ॥

20

१. लक्षणन्तु पञ्चाश्वप्रमत्तत्वादिरेव इतरेषां मानवृष्णलेइयासङ्कावस्वोपदर्शकत्वात् यो हि यत्सङ्काव
एव भवति स तस्य लक्षणं यथौष्ण्यमग्ने । अस्या जगत्या स्थितिसुहृत्तार्थम्, अतर्मुहृत्ताधिकानि त्रयस्त्रिं
शस्तगरोपमानि स्थितिरुत्कृष्टा भवति । सप्तमनारकापेक्षयेव बोध्या ॥ २ स्थितिश्चास्या तपन्या सुहृत्तार्थम्
उत्कर्षेण पत्योपमासख्येयमागाधिकानि दशसागरोपमानि घूमप्रभोपरितनप्रस्तरापेक्षयेवम् ॥ ३ स्थितिर्जगत्या
सुहृत्तार्थम् पत्योपमासख्येयमागाधिकानि त्रीणि ॥ गरोपमाश्चुत्कृष्टा वाङ्मनाप्रभोपरितनप्रस्तरानारकापेक्षया ॥

अल्पेति । कायमनोवाग्भिरनुस्सिक्तोऽचपलोऽमायी अकुतूहलः विनीतविनयः दान्त-
स्वाध्यायादिव्यापारवान् विहितशास्त्रोपचारः अमिरुचितधर्मानुष्ठानोऽङ्गीकृतव्रतादिनिर्वा-
हकः पापभीरुर्हितैषकः परोपकारचेता हिंसाद्यनाश्रवस्तेजोलेख्यायां परिणमेत् । दृष्टान्तमाह
यथेति ॥

॥ पद्मलेख्यामाह—

ईपत्क्लेशप्रदानेन फलग्रहणाध्यवसायः पद्मलेख्या । यथा वृक्षात्फल-
मात्रवियोजनाध्यवसायः ॥

ईपदिति । अतीवास्पृह्यमानमायालोभः प्रशान्तचित्तो दान्तः स्वाध्यायादिप्रवृत्तो
विहितशास्त्रोपचारः प्रवृत्तभाषक उपशान्तो वशीकृताक्षः पद्मलेख्यायां परिणमेत् । दृष्टान्त-
माह यथेति ॥

शुक्ललेख्यामाह—

इतरक्लेशाकरणतः फलग्रहणाध्यवसायश्शुक्ललेख्या । यथा भूपतित-
फलग्रहणाध्यवसायः ॥

इतरेति । प्रशान्तचित्तो दान्तात्मा धर्मशुक्लध्यानध्यायी समितो गुप्तस्सरागो धीतरागो
१५ वा जितेन्द्रियश्शुक्ललेख्यायां परिणमेत् । दृष्टान्तमाह यथेति । इह शुभलेख्यासु केषाञ्चि-
द्विशेषणानां पुनरुपादानेऽपि लेख्यान्तरविषयत्वादपौनरुक्त्यम् । पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य
विशुद्धितः प्रकृष्टवच्च भावनीयम् । विशिष्टलेख्यापेक्षयैव कारणविधानात् देवादिभिर्व्यभि-
चारः । सर्वासामेव द्रव्यलेख्यानां अनन्तप्रदेशात्मकत्वं, असंख्यप्रदेशावगाढत्वं च विज्ञे-
यम् । आधास्तित्तोऽप्रशस्तवर्णगन्धरसोपेता अप्रशस्ताध्यवसायहेतवः सङ्घिष्टार्त्तरीन्द्रध्याना-
२० नुगताध्यवसायस्थानहेतवः, उत्तरास्तित्तः प्रशस्तवर्णगन्धरसोपेताः प्रशस्ताध्यवसायहेतवोऽ
सङ्घिष्टधर्मशुक्लध्यानानुगताध्यवसायहेतवश्च ॥

१. जघन्या स्थितिर्मुहूर्तार्थम्, उत्कृष्टा तु पत्योपमासंख्येयभागाधिक्ये द्वे सागरोपमे । ईशानापेक्षयेयं
बोद्ध्या ॥ २. मुहूर्तार्थं जघन्या स्थितिः, उत्कृष्टा तु मुहूर्ताधिक्यानि दशसागरोपमाणि ब्रह्मदेवलोकापेक्षयेयम् ॥
३. मुहूर्तार्थं जघन्या स्थितिः त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि मुहूर्ताधिक्यानुत्कृष्टा अनुत्तरापेक्षयेयम् ॥ ४.
अनन्तप्रदेशव्यतिरेकेण स्कन्धस्य जीवग्रहणयोग्यत्वाभावादिति भावः ॥ ५. अनन्तानामपि वर्गणानामा-
धारभूतकाशप्रदेशावसंख्येया एव, सकलस्यापि लोकस्य प्रदेशानामसंख्यातत्वादिति भावः ॥

अथ भव्यमार्गणाभेदमाह—

भव्याभव्यभेदेन द्विविधा भव्यमार्गणाः । तत्र भव्यस्सिद्धिगमन-
योग्यस्तद्विपरीतोऽभव्यः ॥

भव्येति । प्रतिपञ्चतयाऽत्राभव्यस्यापि ग्रहणम् । अनादिपारिणामिकभव्यत्वाभव्य-
त्वयोगाज्जीवो भव्योऽभव्यश्च भवति । ननु भव्यत्वमभव्यत्वं वा जीवे कथमवगम्यत इति 5
चेदुच्यते सिद्धिगमनयोग्योऽहं नवेति सशय एव तत्साधकः, स च सशयोऽभव्यस्य न
कदाचिदपि भवति । तथा चायं भव्यस्सिद्धिगमनयोग्यत्वप्रकारकसंशयान्यथानुपपत्तेरित्यनु-
मानमेव मानम् । मोक्षप्रवृत्तियोग्यतावच्छेदकतया च भव्यत्वं सिद्ध्यति, तत्र योग्यतागमक-
रसंशय एव । संसार्येकत्वभावत्वे च कदाचिदपि कस्यचिदपि मोक्षार्थं प्रवृत्तिरेव न स्यात् ।
न च मोक्षप्रवृत्तियोग्यतावच्छेदकत्वं शमादिमत्त्वस्यैवेति वाच्यम्, शमादेर्मोक्षप्रवृत्त्युत्तर- 10
कालीनत्वात्, शमादेरपि कार्यतया तत्र भव्यत्वस्यैव कारणतावच्छेदकत्वप्रसङ्गे मोक्षप्रवृत्ति-
योग्यताया एवावच्छेदकत्वस्यौचित्याच्च । तथा च भव्यत्वमभव्यत्वञ्च परोक्षज्ञानिनामस्माद-
ज्ञानमुत्तमानगम्यं प्रत्यक्षज्ञानिनाञ्च प्रत्यक्षं तथाऽनादिसिद्धम् । ननु भव्यत्वमभव्यत्वञ्च न
नारकत्वादिषट्कर्मकृतं किन्तु चेतनत्वादिषट्त्वाभाधिकमुच्यते तथा सति भव्यत्वमविनाशि
स्यात्, जीवत्ववत् स्वाभाधिकत्वात्, न चैतदिष्ट, तत्सत्त्वे निर्वाणाभावात्, सिद्धो न भव्यो 15
नाप्यभव्य इति वचनादिति चेन्न, प्रागभावस्थानादिस्वभावत्वेऽपि घटोत्पत्तौ विनाशदर्श-
नात् । एवं भव्यत्वस्यापि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्योपायतो नाशसम्भवे क्षयभावात् । न च
प्रागभावस्याभावरूपतयाऽवस्तुत्वमिति न तस्योदाहरणत्वं युक्तमिति वाच्यम्, तस्य घटानु-
त्पत्तिविशिष्टतत्कारणभूतानादिकालप्रवृत्तपुद्गलसघातरूपत्वेन भावत्वात् । न चैवं सति
श्लोकस्तोकाकृत्यमाणधान्यस्य धान्यपूर्णकोष्ठागारस्य कदाचित्समुच्छेद इव पण्मासपण्मास- 20
पर्यन्ते भव्यस्यैकस्यावश्यं सिद्धिगमनात् क्रमेणापचीयमानस्य सर्वस्यापि भव्यराशेः कदा-
चिदुच्छेदप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अनन्तत्वाद्भव्यराशेरनागतकालाकाशवत् । इह यद्बृहदनन्त-
केनानन्तकं तत्तोकस्तोरुतयाऽपचीयमानमपि नोच्छिद्यते, यथा प्रतिसमयं वर्त्तमानतापत्याऽ-
पचीयमानोऽप्यनागतकालसमयराशिः प्रतिसमयं बुद्ध्या प्रदेशापहारेणापचीयमानस्त्वेनभः-
प्रदेशराशिर्वा तथा भव्यराशिरपि । यस्माच्चातीतानागतकालौ तुल्यावेवं यश्चातीतेनानन्ते- 25
नापि कालेनैक एव निगोदानन्ततमो भागोऽद्यापि भव्यानां सिद्धः, एष्यतापि कालेन ताव-
न्मात्र एव भव्यानन्तभागस्सिद्धि गच्छन् युक्तो न हीनाधिकः, भविष्यतोऽपि कालस्याती-

ततुल्यत्वात् ततो न सर्वभव्यानामुच्छेदो युक्तः सर्वेणापि कालेन तदनन्तभागस्यैव सिद्धि-
गमनसम्भवस्योपदर्शितत्वादित्येतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं तत्रेति ॥

अथ सम्यक्त्वमार्गणाभेदमाचष्टे—

औपशमिकक्षायोपशमिकक्षायिकसास्वादनवेदकमिध्यात्वरूपेण पद-

■ सम्यक्त्वमार्गणाः ॥

- औपशमिकेति । उपाधिभेदाविवक्षया सम्यक्त्वमेकविधम्, सम्यक्त्वश्चाज्ञान-
संशयविपर्ययनिरासेनेदमेव तत्त्वमिति निश्चयपूर्विका जिनोदितजीवादिपदार्थेष्वभि-
प्रीतिः । उपाधिभेदान्तु द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं पञ्चविधं दशविधं । तत्र द्विविधं
द्रव्यतो भावतो वा, निश्चयेन व्यवहारेण वा, पौद्गलिकापौद्गलिकभेदेन वा, नैसर्गिका-
10 धिगमिकभेदतो वा । कारकरोचकदीपकभेदेन क्षायिकौपशमिकक्षायोपशमिकभेदेन
वा त्रिविधं, औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसास्वादनभेदेन चतुर्विधं, औपशमिकक्ष-
ायिकक्षायोपशमिकसास्वादनवेदकभेदेन पञ्चविधम्, इदमेव च प्रत्येकं निसर्गाधिगमभेदेन
दशविधं विज्ञेयम् । द्विविधन्तु पूर्वमादर्शितम् । त्रिविधमुच्यते, कारक सूत्रोक्ताज्ञाशुद्धा
क्रिया, तस्याः परगतसम्यक्तत्त्वस्योत्पादकत्वेन सम्यक्त्व, तादृशक्रियावच्छिन्नं वा सम्यक्त्वं
15 कारकसम्यक्त्वमेतच्च विशुद्धचारित्रिणां भवति । यत्सम्यक्त्वं सत्तुष्टानं रोचयत्येव केवलं
न पुनः कारयति तद्रोचकं यथा श्रेणिकादीनाम् । स्वयं मिध्यादृष्टिरभव्यो वा धर्मकथया
परेभ्यो जीवादिपदार्थान् दीपयति तदीपक, ननु स्वयं मिध्यादृष्टिरथ च तस्य सम्यक्त्वं
कथमुच्यते विरोधात्, मैवम्, मिध्यादृष्टेरपि सतस्तस्य यो व्यापारविशेषस्त खलु प्रति-
पत्तूणां सम्यक्त्वस्य कारणमतः कारणे कार्योपचारादायुर्धृतमतिवन् सम्यक्त्वमित्युच्यते ।
20 अथ चतुर्विधं, मिध्यात्वमोहनीयस्य कर्मणो यो विपाकप्रदेशरूपतया द्विविधस्याप्युदयस्य
भस्मच्छन्नामिद्विष्कम्भणमुपशमस्तस्मादौपशमिकं सम्यक्त्वं भवति, तत्तूपशमश्रेणिमनुप्र-
विष्टस्य जन्तोर्नन्तानुबन्धिषु दर्शनत्रिके चोपशमं नीने भवति, तथा प्रथमतोऽनादिमिध्या-
दृष्टेरसतो जीवस्य योऽसौ सम्यक्त्वलाभस्तस्मिन् वौपशमिक सम्यक्त्वं भवति । अनन्ता-
नुबन्धिकपणक्षयानन्तर मिध्यात्वमिश्रसम्यक्त्वलक्षणत्रिविधदर्शनमोहनीयकर्मण आत्यन्ति-

१. विशषण विशुद्धिकृता मिध्यात्वपुद्गला एव द्रव्यतः सम्यक्त्व भावतस्तु तदुपपन्नोपजनितो
जीवस्य विनोक्तत्ववहचिपरिणाम, देशकालसहनानुसृय यथाशक्ति शुनिरुत—यथावत्सयमानुष्ठानरूप सम्यक्त्व
नेधयिष्यम् । सम्यक्त्वहेतुसहित उपशमादिलिङ्गमयशुभात्मपरिणामो व्यावहारिकसम्यक्त्वम् । क्षायोपशमिकं
पौद्गलिकसम्यक्त्व क्षायिकौपशमिकक्षायोपौद्गलिकमिति भावः ॥

क्षयात्क्षायिक सम्यक्त्व भवति, तथोदीर्णस्य मिध्यात्वमोहनीयकर्मणः क्षयादनुदीर्णस्य चोपशमात्सम्यक्त्वरूपतापत्तिलक्षणाद्विष्कम्भितोदयस्वरूपाच्च क्षायोपशमिक सम्यक्त्वं भवति । पुनरनन्तानुगन्धिकपायोदयेनौपशमिकसम्यक्त्वान्वयवर्मानस्य मिध्यात्वमद्याप्य-
 प्राप्नुवतोऽत्रान्तरे जघन्यतस्समयप्रमाणमुत्कृष्टतप्पहावलिकाः सास्नादनसम्यक्त्वं भवति ।
 वेदकसम्यक्त्वेन पूर्वाक्तानि चत्वारि गृहीत्वा सम्यक्त्वस्य पञ्चविधत्वमपि । क्षपकश्रेणि 5
 प्रतिपन्नस्यानन्तानुगन्धिकपायचतुष्टय क्षपयित्वा मिध्यात्वमिथपुञ्जेपु सर्वथा क्षपितेषु
 सम्यक्त्वपुञ्जमप्युदीर्यानुभवेन निर्जरयतो निष्ठितोदीरणीयस्य चरमप्राप्तेऽवतिष्ठमानेऽद्यापि
 सम्यक्त्वपुद्गलानां कियतामपि वेद्यमानत्वाद्देदक सम्यक्त्वमुपजायते । नन्वेवं सति
 क्षायोपशमिकेनास्य को विशेषः, सम्यक्त्वपुञ्जपुद्गलानुभवस्योभयत्रापि समानत्वात्, सत्य
 किन्वेतद्देशेपोदितपुद्गलानुभूतिमतः प्रोक्त, इतरत्तुदितानुदितपुद्गलस्यैतन्मात्रकृतो विशेषः, 10
 परमार्थतस्तु क्षायोपशमिकमेवेदम्, चरमप्राप्तशेषाणां पुद्गलानां क्षयाच्चरमप्राप्तवर्तिनान्तु
 मिध्यास्वभावापगमलक्षणस्योपशमस्य सद्भावादिति । पुञ्जत्रये च तस्मिन् अशुद्धस्य
 पुञ्जस्योदयान्मिध्यास्व जीवस्य भन्त्यकृतपुञ्जत्रयस्य वा, तस्य च सम्यक्त्वप्रतिपक्षितयात्र
 ग्रहणं मार्गणोपयोगित्वादिति ॥

संक्षिप्तमार्गणभेदं विभजते—

15

संज्ञ्यसंज्ञिभेदेन द्विधा संज्ञिमार्गणा । समनस्कास्संज्ञिनो मनोहीना
 असंज्ञिनः ॥

संज्ञीति । सज्ञा दीर्घकालोपदेशिकी हेतुवादोपदेशिकी दृष्टिनादोपदेशिकी चेति त्रिविधा ।
 नत्रेतत्करोम्यहमेतत्कृतं मया करिष्याम्येतद्दहमित्यादित्रैकालिकवस्तुविषया सज्ञा यो धारयति स
 सज्ञी, स च गर्भजस्तिर्यदमनुष्यो वा देवो नारकश्च मनःपर्याप्तियुक्तः । तद्विपरीतोऽसज्ञी तथावि- 20
 धत्रिकालविषयविमर्शशून्यः, स च समूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियविकलेन्द्रियादिरित्याशयेनाह समनस्का
 इति । ये पुनरिष्टानिष्टवस्तुपु सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य स्वदेहपरिपालनहेतोरिष्टेषु वर्तन्तेऽनिष्टेभ्यस्तु
 निवर्तन्ते प्रायेण साम्प्रतकाल एव, नातीतानागतकालयो, ते हेतुवादोपदेशिकी सज्ञया सञ्ज्ञिनो
 द्वीन्द्रियादयस्तद्विपरीता असंज्ञिनः पृथिव्यादयः, द्वीन्द्रियादेरपि प्रतिनियतेष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृ-
 त्तिदर्शनेन वार्त्तमानिकमानसिकपर्यालोचनवत्त्वात्, पृथिव्यादयस्तु धर्माद्यभिज्ञापेऽपि तन्निरा- 25

१. दीर्घकालोपदेशिमीमित्यर्थ इह सर्वत्र च साज्ञत्वासंज्ञित्वव्यवहार एतत्सङ्गापेक्षयैव भवतीति विज्ञेय ॥
२. हेतुवादोपदेशेनाल्पमोक्षमिच्छाम्यन्नस्यापि यज्ञिनेनाभ्युपगमादिति भावः ॥

करणाय प्रवृत्तिनिवृत्तिरहिता एव । दृष्टिवाद्योपदेष्टेन तु श्रायोपशमिके ज्ञाने वर्तमानस्सम्य-
ग्दृष्टिरेव सङ्गी सम्यग्ज्ञानयुक्तत्वात्, मिथ्यादृष्टिः पुनरसङ्गी सम्यग्ज्ञानसञ्चारहितत्वादिति ॥

आहारकमार्गणाभेदमाचष्टे—

आहारकानाहारकभेदेन द्विविधाऽऽहारकमार्गणा । आहारकरण-

5 शीला आहारकास्तद्विज्ञा अनाहारकाः ॥

- आहारकेति । आहारणमाहारो ग्रहणमभ्यवहारो वा, स चौजोलोमप्रक्षेपरूपेण
त्रिविधः । यावदौदारिकं शरीरं न निष्पद्यते तावत्तैजससहितेन कर्मणेन यदाहारयति स
ओजआहारस्तेनाहारकास्सर्वेऽप्यपर्याप्तकाः । तत्र प्रथमोत्पत्तौ जीवः पूर्वशरीरपरित्यागे
विप्रहेणाविप्रहेण वोत्पत्तिदेशे तैजससहितेन कर्मणेन तप्तस्नेहपतितापूपकवत्तत्प्रदेशस्थानासु-
10 द्रलानादत्ते तदुत्तरकालमपि यावदपर्याप्तकायस्था स ओज आहारः । शरीरपर्याप्त्युत्तरकाल
बाह्या एव च लोमभिराहारो लोमाहारः, इन्द्रियादिभिः पर्याप्तिभिः पर्याप्ता. केपाञ्चिन्मतेन
शरीरपर्याप्तका वा लोमाहारिणो भवन्ति । प्रक्षेपेण कबलादेराहारः प्रक्षेपाहारः, स च
वेदनीयोदयेन चतुर्भिस्स्थानैराहारसङ्गावाङ्गवति । पर्याप्तका यदैव प्रक्षेपं कुर्वन्ति तदैव
प्रक्षेपाहारा नान्यदा, लोमाहारता तु बाह्यादिस्पर्शाःसर्वदैव, स च लोमाहारोऽर्वाङ्गदृष्टिमता
15 न दृष्टिपथमवतरति प्रायशः प्रतिसमयवर्ती च । प्रक्षेपाहारस्तूपलभ्यते प्रायस्त च नियत
कालीयः देवकुरुत्तरकुहप्रभवा अष्टमभक्ताहारा, सख्येयवर्षायुषामनियतकालीयः प्रक्षेपाहारः ।
एकेन्द्रियाणां देवनारकाणाञ्च नास्ति प्रक्षेपः, पर्याप्त्युत्तरकाल स्पर्शेन्द्रियेणैवाऽऽहरणाहोमा-
हारः, द्वीन्द्रियादीनां तिर्यङ्मनुष्याणाञ्च प्रक्षेपाहारस्तमन्तरेण कायस्थितेरेवाभावात् । अन्ये
तु यो जिह्वेन्द्रियेण स्थूलशरीरे प्रक्षिप्यते ॥ प्रक्षेपाहारः, यस्तु घ्राणदर्शनभ्रवणैरुपलभ्यते धातु-
20 भावेन परिणमति स ओज आहारः, यः पुनस्पर्शेन्द्रियेणैवोपलभ्यते धातुभावेन प्रयाति
॥ लोमाहार इति वदन्ति । तदेतदाहाऽऽहारकरणशीला इति त्रिविधान्यतमाहारकरणशीला
इत्यर्थः । अथानाहारकानाह तद्विज्ञा इति त्रिविधाहारमिज्ञा इत्यर्थः । विप्रहगतौ वक्र-
गतिमापन्ना वक्रद्वये त्रिसमयोत्पत्तावेवस्मिन् समये, वक्रत्रये चतुस्समयोत्पत्तिके मध्यवर्ति
नोर्द्वयोस्समययोर्वक्रचतुष्टये पञ्चसमयोत्पत्तिके मध्यवर्तिषु त्रिषु समयेषु, केवलिनस्समुदा-

१ क्षयिकज्ञाने वर्तमानोऽपि दृष्टिवाद्योपदेशन न सङ्गी, अतीतार्थस्मरणस्यानागतचिन्तायाश्च केवलिन्य
भावात्, तज्ज्ञानस्य सर्वदा सर्वाधिविभासकत्वादिति भावः ॥ २ तत्र स्पर्शेन्द्रियेणोष्मादिना तत्तच्छायया
शीतवायुनोदकेन च ग्रीयते घ्राणी गर्भस्त्वोऽपि पर्याप्त्युत्तरकाल लोमाहार एवेति ॥ ३. तत्र देवाना
मनसा परिकल्पिताश्चुभा पुद्गलास्सर्वेणैव कालेन परिणमन्ति, नारकण्यन्तश्चुभा इति विज्ञेयम् ॥

तावस्यायां तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु शैलेयवस्थायाञ्च ह्रस्वपञ्चाक्षरोद्विगणकालमात्रं,
सिद्धाश्च सदैवानाहारका इति भावः ॥

इत्येवं चतुर्दशमूलमार्गणोत्तरभेदानाख्यायाऽऽसु सिद्धसत्ता केति निरूपयति—

तत्र नरगतिपञ्चेन्द्रियजातित्रसकायभञ्चसंज्ञियथाख्यातक्षायिका-
नाहारककेवलज्ञानकेवलदर्शनेषु मोक्षो न शोषेषु ॥

5

तत्रेति । चतुर्दशमार्गणावान्तरभेदमधिकृत्येत्यर्थः । नरगतीति, अनन्तरपञ्चात्कृतनयम-
धिकृत्य नरगतौ मुक्तिः प्राप्यते न शोषासु गतिषु, पाञ्चात्यमेकान्तरं गतिविशेषमधिकृत्य पुन-
रसामान्यतश्चतसृभ्योऽपि गतिभ्य आगतस्तिद्धति । सिद्धप्रस्तावात्सिद्ध इत्यनुक्त्वा मोक्ष-
पदग्रहणं कर्मक्षयसिद्धिरिहाधिकारस्तेषामेव मोक्षपर्यायेणानन्यत्वादिति सूचनाय, तेन कर्मशि-
ल्पविद्यामन्त्रयोगागमार्थयात्राभिप्रायतपसिद्धानां व्युदासः । अनन्तरैकान्तरपञ्चात्कृतौ नयौ 10
नैगमसङ्गद्वयवहाररूपौ सकलार्थमाहिंसात्, वर्त्तमानकालार्थग्राहकजुसूत्रशब्दसमभिरुद्धैव-
म्भूतनयरूपप्रत्युत्पन्नभावापेक्षया तु सिद्धस्तिद्धगतौ सिद्धति । पञ्चेन्द्रियजातीति, अनन्तर-
पञ्चात्कृतजात्यपेक्षयेदम्, नर एव सम्यतः सिद्धस्त्यत एव पञ्चेन्द्रियजातावेवेति भावः, एका-
न्तरितपञ्चात्कृतजात्यपेक्षया त्वन्यतमस्या जातौ प्रत्युत्पन्नभावापेक्षया च नैकस्यामपीन्द्रिय-
मार्गणायां सर्वथा शरीरपरित्यागेनैव सिद्धत्वपर्यायोत्पत्तेरिति भावः । त्रसकायेति, अत्रापि पूर्वव- 15
द्देव भाव्यम् । भव्येति, अनन्तरैकान्तरितपञ्चात्कृतनयापेक्षयेदम्, भव्यानामेव सिद्धिर्बोद्ध्याऽ
भव्यानान्तु कथमपि सिद्धभावात्, प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया तु सिद्धो न भव्यो नाप्यभव्य इति ।
सङ्गीति, पूर्ववद्देव । यथाख्यातेति, अनन्तरपञ्चात्कृतनयापेक्षयेदम्, एकान्तरपञ्चात्कृतनया-
पेक्षया केचित्सामायिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रिणः, केचित्सामायिकच्छेदोपस्थापन-
सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रिणः केचित्सामायिकपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्या- 20
तचारित्रिणः केचित्तु सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचा-
रित्रिणः, तीर्थकृतस्तु सामायिकसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातचारित्रिण एव । प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया
सिद्धो न चारित्री नाप्यचारित्रीति । क्षायिकेति, क्षायिक द्विविध शुद्धमशुद्धञ्च, तत्र क्षायिकी

१. अष्टविधकर्मदहनानन्तर सिद्धस्यैव सतस्तिद्धत्वमुपनायते नासिद्धस्य, तदात्मनो हि स्वाभाविक
सतस्तिद्धत्वमनादिकर्मादृतं तदावरणविगमेनाविर्भवत्येव न पुनरसदुपजायते न ह्यसत खरविपाणादर्जन्म भवति
सिद्धस्य सिद्धत्व सङ्गवरूपमुपजायते न तु प्रदीपनिर्वाणवत्पमभावरूपमिति भावः ॥ २. यस्य हि सिद्धिर्भा-
विनी स भव्य उच्यते, सिद्धस्तु न गा भाविनी साध्यात्सञ्जातत्वात्, ततोऽनौ न भव्यो नाप्यभव्य इति भावः ॥

शुद्धाऽपायमद्रव्यरहिता भवत्युत्पत्तिना सिद्धानाञ्च शुद्धजीवस्वभावरूपा सम्यग्गृष्टि सा-
 रापयवमाना, अशुद्धा चापायमहचारिणी श्रेणिकादेरिव सम्यग्गृष्टि मादिमपर्यवसाना,
 प्रत्युत्पन्ननयापेक्षयाऽशुद्ध क्षायिके न सिद्धसम्भव, अनन्तरपश्चात्कृतनयापेक्षयाप्येवमेव ।
 एकान्तरनयापेक्षया तु अशुद्धआयिकादावपि । अनाहारवन्ति, प्रत्युत्पन्ननयापेक्षयेदम्,
 5 केवलज्ञानकेवलदर्शनेति । प्रत्युत्पन्ननयापेक्षयाऽनन्तरपश्चात्कृतनयापेक्षया तु द्वाभ्या त्रिभि-
 श्चतुर्भिरपि ज्ञानैरेवमेकान्तरितेऽपि बोध्यम् । न शेषेऽपि, योगवेदकपायलेस्यास्त्वित्यर्थः ।
 यथासम्भवं प्रत्युत्पन्नानन्तरपश्चात्कृतनयापेक्षयैव मुक्तिरिति ॥

अथ द्रव्यप्रमाणद्वारमाह—

सिद्धजीवसंख्यानिरूपणं द्रव्यप्रमाणम् । तच्च सिद्धजीवानामनन्तत्वं
 10 बोध्यम् ॥

सिद्धेति । सिद्धाना जीवद्रव्याणां या सरथा परिगणनात्मिका तस्या निरूपणमित्यर्थः ।
 सख्यामाह तथेति द्रव्यप्रमाणश्चेत्यर्थः, अनन्तत्वमिति, आगमप्रसिद्धानन्तसख्याप्रमितत्व-
 मित्यर्थः । नवविधेऽनन्ते मध्यमयुक्तानन्तसङ्गोपलब्धताया पञ्चमानन्तसख्याया न कदाचन
 व्यभिचारित्वमिति भावः । तथा सर्वजीवानामनन्तभागेऽनन्तगुणा अभव्येभ्य इत्यपि बोध्यम् ॥

15 सम्प्रति श्रेयचिन्तायामाह—

चतुर्दशरज्जुप्रमितस्य लोकस्य कियद्भागे सिद्धस्थानमिति विचारः
 क्षेत्रद्वारम् । लोकस्यासंख्येयभागे सिद्धशिलोर्ध्वं सिद्धस्थानं, असंख्ये-
 याकाशप्रदेशप्रमाणं सिद्धानां क्षेत्रावगातो ज्ञेयः ॥

चतुर्दशेति । निर्घातसंख्यानामेवा निवासे विप्रतिपत्तिर्जायते कियन्तमाकाशमेते व्या-
 20 ष्णुवन्ति कियद्भागश्च नेत्यतस्तान्निरूपणार्थं क्षेत्रद्वारमिति भावः । धर्मो धर्मपरिच्छिन्नो जीवा-
 जीवाधारक्षेत्रं लोकः, तन्मानं चतुर्दशरज्जु, उत्तरयति लोकस्येति, सिद्धशिलाया ऊर्ध्वं
 लोकस्यासंख्येयभागे समस्तासिद्धा एको वाऽऽश्रितः, असंख्येयाकाशेति । एकसिद्धजीवा
 पेक्षया सर्वसिद्धजीवापेक्षया वेदम् । एकस्यापि जीवस्यासंख्येयप्रदेशत्वादसंख्येयभाग एवा-
 वगाहः, सर्वावगाहचिन्ताया बृहत्तमोऽसंख्येयभागः, एकावगाहे तु लघुतम इति विशेषः,
 25 सिद्धाना बाह्यस्थानमङ्गीकृत्योत्कर्षतः क्रोशपट्टभागेऽवगाहना, दीर्घपृथुत्वाभ्यान्तु पञ्चव-
 त्वारिंशद्योचनलक्षणप्रमाणं सिद्धावगाहक्षेत्रं, तस्य वृत्तसंस्थानत्वात् । एकावगाहस्य तु यस्य

यावत्प्रमाणं शरीरं तस्य त्रिभागोना तावत्येवावगाहनेति कथमसंख्यातत्वमिति चेन् तत्र,
असंख्यातराशेरसंख्यातभेदभिन्नत्वेनाविरोधात् ॥

स्पर्शनाद्वारं प्ररूपयति—

सिद्धात्मनोऽवगाहनाकाशपरिमाणतस्पर्शना कियतीति विचार-
स्पर्शनाप्ररूपणा । अवगाहनातस्तेषामधिका स्पर्शना भवन्ति ॥ 5

सिद्धेति । सिद्धस्य स्वावगाढाकाशप्रदेशैस्पर्शना किं न्यूनाऽधिका तुल्या वेति प्ररू-
पणमिति भावः । अभिव्याप्तिरक्षणोऽवगाहना, स्पर्शना तु मन्बन्धमात्ररूपेति विशेषः ।
अधिकत्वमेवेत्यमिप्रायेणाहावगाहनात् इति, यथैकप्रदेशावगाढस्य परमाणोस्तत्प्रदेशा
स्पर्शना तथैव यावति क्षेत्रे एतस्सर्वे वाऽवगाढास्तावतः क्षेत्रस्य येऽनन्तरास्मर्वविग्रप्रदेशास्ते
तैस्सदृश्यन्त इति स्पर्शनाधिकेति भावः ॥ 10

अथ कालद्वारं वक्ति—

सिद्धावस्थानं कियत्कालमिति विचारः कालद्वारम् । व्यक्त्यपेक्षया
साध्यनन्तो जातिमाश्रित्यानाद्यनन्तः स्यात् ॥

सिद्धावस्थानमिति । स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदार्थं जीवैस्सिद्धत्वं कियन्तं कालं धार्यत
इति प्रश्ने विचारः कालद्वारमित्यर्थः । उत्तरयति व्यक्त्यपेक्षयेति, एकजीवापेक्षयेत्यर्थः, यदा ॥ 15
सिद्धतां गतस्तदा तस्य सिद्धत्वमुपजातमिति सादित्वं, ततस्तस्य प्रलयाभावाच्चापर्यवसितत्वमिति
भावः । जातिमाश्रयेति, सर्वसिद्धापेक्षयेत्यर्थोऽनाद्यनन्त इति, सिद्धशून्यकालाभावादिति भावः ॥

अन्तरद्वारमाख्याति—

परित्यक्तस्य पुनः परिग्रहणावान्तरकालविचारोऽन्तरप्ररूपणा ।
सिद्धानां प्रतिपाताभावादन्तरं नास्तीति ध्येयम् ॥ 20

परित्यक्तस्येति । कस्यचित्पर्यायस्य कारणान्तरवशाद्व्यगभावे सति पुनर्निमित्तान्तर-
संयोगात्तस्यैवाविर्भावो दृश्यते, प्रकृतेऽपि सिद्धत्वपर्यायस्य न्यगभावे सति पुनस्तत्प्राप्तिः
कियत्कालानन्तरं भवतीति सप्रत्यये यो विचारस्तोऽन्तरप्ररूपणेत्यर्थः । उत्तरमाष्टे सिद्धा-
नामिति, आवरणकारणानां सर्वथाऽसम्भवादिति भावः ॥

अथ भागद्वारमाह—

संसार्यात्मसंख्यापेक्षया क्रियद्भागे सिद्धा इति विचारो भागद्वारम् । अनन्तानन्तमंसारिजीवापेक्षया अनन्ता अपि सिद्धास्तदनन्तभागे भवन्ति ॥

संसारिती । ससारिजीवराश्यपेक्षया सिद्धाः कस्मिन् भागे वर्तन्त इति विचारो भाग-
5 द्वारमित्यर्थः । उत्तरयति अनन्तेति । जीवसंख्या मध्यमानन्तानन्तसङ्ख्याप्रमाणान्तप्रमाणा,
तदपेक्षया सिद्धानामनन्तत्वेऽपि अनन्ततमे भागेऽवतिष्ठन्ते ते, तेषां पञ्चमानन्तसंख्याप्रमि-
तत्वादिति भावः ॥

नम्रप्रति भावद्वारमाख्यातु भावानाह—

औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकौदयिकपारिणामिकभेदेन पञ्च भा-
10 वाः । कर्मणामुपशमनौपशमिकः, क्षयेण क्षायिकः, क्षयोपशमाभ्यां क्षा-
योपशमिकः, उदयेनौदयिकः, स्वभावावस्थानेन च पारिणामिको ज्ञेयः ।
एषु सिद्धाः कतमस्मिन् भावे वर्तन्त इति विचारो भावद्वारम् । तेषां
ज्ञानदर्शने क्षायिके जीवत्वञ्च पारिणामिकमिति भावद्वयं स्यात् ॥

औपशमिकेति । तान् स्वरूपयति कर्मणामिति, कर्मणामनुद्धतस्ववीर्यता उपशमस्तेन
15 निर्वृत्तो भाव औपशमिकः, स द्विविधः औपशमिकसम्यक्त्वचारित्रभेदात्, दर्शनचारित्र-
मोहनीयोपशमजन्यावेतौ भेदौ । क्षयेणेति, कर्मणामत्यन्तोच्छेदेन निर्वृत्तः क्षायिको भाव
इत्यर्थः, ज्ञानदर्शनज्ञानलाभभोगोपभोगवीर्यसम्यक्त्वचारित्रभेदेन तद्विधः, केवलज्ञानदर्-
शनावरणीयान्तरायपञ्चकदर्शनचारित्रमोहनीयक्षयजन्या एते भावाः । क्षयोपशमाभ्यामिति ।
कर्मणामेकदेशक्षयेणैकदेशोपशमनाश जातः श्वायोपशमिकः, ज्ञानचतुष्काज्ञानत्रयदर्शनत्रिकल-
20 धिपञ्चकसम्यक्त्वचारित्रसयमासयमरूपेणाष्टादशविधः, तत्तत्कर्मणा क्षयोपशमजन्यः । उद-
येनेति, द्रव्यादिनिमित्तककर्मफलप्राप्तिरूपोदयफलको भाव औदयिकः, गतिचतुष्टयकषा-
यचतुष्कवेदत्रयमिध्यादर्शनाज्ञानासयतासिद्धत्वलेख्यापट्कभेदेनैकविंशतिविधस्तत्कर्मोदयजः ।
द्रव्यात्मलाममात्रहेतुकः परिणामः स एव तेन वा निर्वृत्तः पारिणामिकः, जीवत्वमव्य-
त्वाभव्यत्वादयः । द्वारार्थमाहैष्विति प्रोक्तेषु भावेष्वित्यर्थः । क्षायिके ज्ञानदर्शनादौ पारि-
25 णामिके जीवत्वे ननु भव्यत्वादौ तन्निषेधात् सिद्धानां वृत्तिरित्यभिप्रायेणोत्तरयति तेषामिति
भावद्वयमिति क्षायिकपारिणामिकरूपभावद्वयमित्यर्थः ॥

अधुनाऽरूपबहुत्वद्वारमाह—

कतमस्मिन् वेदे सिद्धा अल्पाः कतमस्मिंश्च बहव इति विचारोऽल्प
यद्वत्त्वद्वारम् । नपुंसके स्तोकाः स्त्रीपुरुषयोः क्रमतः संख्येयगुणा विज्ञेयाः ॥

कतमस्मिन्निति । पुंस्त्रीनपुंसकभेदमिन्ने वेदे कुत्राल्पाः कुत्र वा बहव इत्याशङ्काया यो
विचारस्तदल्पबहुत्वद्वारमित्यर्थः, यद्यपि सिद्धाना पूर्वमवेदत्वमुक्तं तथा चायं विचारो न
सम्भवति तथाप्यव्यवहितपूर्वनयापेक्षयाऽयं विचारो बोध्यः । उत्तरयति नपुंसक इति 5
नपुंसके सर्वस्तोकाः, स्त्रीवेदे संख्येयगुणास्तेभ्योऽपि पुरुषसिद्धास्संख्येयगुणा इत्यर्थः ।
पुरुषाणामष्टशतं स्त्रीणां विंशतिर्दश नपुंसकानाम्, इदञ्च ये पुरुषेभ्य उद्धृताः पुरुषा एव
जायन्ते तेषामष्टशतं बोध्यम्, ये च पुरुषेभ्य उद्धृताः स्त्रियो नपुंसका वा जायन्ते ये
च स्त्रीभ्य उद्धृताः पुरुषा नपुंसका वा जायन्ते ये तु नपुंसकेभ्यः उद्धृता नपुंसकाः
पुरुषास्त्रियो वा जायन्तेऽष्टशतेषु भक्षेषु प्रत्येकं दश दश भवन्तीति भावः । अत्र पुनस्ते 10
सिद्धा अव्यवहितपूर्वपर्यायनयावलम्बनेन क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रमुद्बुद्धानावगाहान्तर-
संख्याल्पनद्वयैर्विचार्यन्ते, तत्र तीर्थलिङ्गपुद्गलद्वाराण्याभित्य मूलकृदेवानुपदं विवेचयति शेषा-
पेक्षया तूच्यते क्षेत्रतत्सार्धद्वितीयद्वीपसमुद्रद्वयलक्षणे मनुष्यक्षेत्रे तिर्यग्लोके सिद्धत्व लभते
जन्मसहरणापेक्षया, अधोलोकेऽधोलौकिकेषु ग्रामेषु, ऊर्ध्वलोके तु पाण्डुकवनादौ, तीर्थकृतः
पुनः पञ्चदशसु कर्मभूमिषु न शेषासु, व्याघातासम्भवादिति । कालतः—उत्सर्पिण्या 15
जन्माङ्गीकृत्य द्वितीयचतुर्थचतुर्थारकेषु, सिद्धिगमनन्तु तृतीयचतुर्थयोरेव अबसर्पि-
ण्यान्तु तृतीयचतुर्थपञ्चमारकेषु सिद्ध्यति, केवलं चतुर्थे जातः पञ्चमे सिद्ध्यति,
न तु पञ्चमे जातः पञ्चमे सिद्ध्यति तत्र जातस्य सर्वथा सिद्ध्यनर्हत्वात्, व्याघातापेक्षया
तु त्रिष्वप्युत्सर्पिण्यादिषु सिद्ध्यति । तीर्थकृता पुनरबसर्पिण्यामुत्सर्पिण्याञ्च जन्म सिद्धि-
गमनं च सुपमं दुष्पमादुष्पमसुपमारूपयोरेवारकयोर्बेदितव्यम् । गतितः—मनुष्यगतावेव 20
न शेषासु प्रोक्तमेवेदं मूले । व्यवहितप्राक्तनपर्यायनयाङ्गीकारेण तु सामान्यतश्चतसृभ्योऽपि
गतिर्भवति । चारित्रद्वारमाश्रित्य पूर्वमेवोक्तम् । ज्ञानद्वारापेक्षयापि तथैव । अवगाहनातः—
उत्कर्षेण पञ्चविंशत्यधिकपञ्चधनुश्शतप्रमाणायामवगाहनाया सिद्ध्यन्ति, यथा मरुदेवीका-

१ तत्रापि निर्याघातेन पञ्चदशसु कर्मभूमिषु व्याघातन ममुद्रनदीवपधरपर्वतात्पवपि विज्ञेयम् ॥
२ यथा भगवान् ऋषमस्वामी सुपमदुष्पमारकपर्यन्तं ममुद्रपादि एकोनवतिपक्षेषु शपेषु सिद्धिग
मत, वर्धमानस्वामी तु भगवान् दुष्पमसुपमारकपर्यन्तेषु एकाननवतिपक्षेषु शपेषु सिद्धितीक्ष्णमध्यमप्या
स्तेति ॥ उत्सर्पिण्या चतुर्विंशतितमस्तीर्थारकस्युपमदुष्पमायामकोनवतिपक्षेषु व्यतिक्रान्तेषु जन्मासाद
यति एकोनवतिपक्षाधिकचतुरशीतिपूर्वलक्षातिक्रमं च सिद्ध्यतीति ॥

लवर्तिनः, मरुदेव्यामपि यथोक्तप्रमाणोवगाहना द्रष्टव्या, जघन्येन द्विहस्तप्रमाणायाम्, यथा वा मनककूर्मसुतादीनाम् । तीर्थकृतान्तु जघन्यावगाहना सप्तहस्तप्रमाणा महावीरवत् । उत्कृष्टा पञ्चधनुश्शतमाना नाभेयवत्, शेषास्त्वजघन्योत्कृष्टाः । अन्तरतः—जघन्यत एकसमयः, उत्कृष्टतः पण्मासाः, निरन्तरञ्च जघन्यतो द्वौ समयौ, उत्कृष्टतोऽष्टौ ५ समयौ, सख्यातः—जघन्यत एकस्मिन् समये णरुस्सिद्धवति, उत्कर्षेणाष्टाधिकं शतम् । तथा चास्मिन् भरतक्षेत्रेऽस्यामवसर्पिण्यां भगवतो नाभेयस्य निर्वाणसमये श्रूयतेऽष्टोत्तरशतमेकसमयेन सिद्धम् । अल्पयद्भवतः—युगपत् द्वित्र्यादिकाः सिद्धाः स्तोका एककाः सिद्धाः सख्येयगुणा इति सक्षेपतः प्रदर्शितानि द्वाराणि, विस्तरतस्तु मिद्धप्राभृतादौ द्रष्टव्यानि ॥

अथ तीर्थलिङ्गबुद्धद्वाराणि मनसि कृत्य पुनः प्रकारान्तरेण सिद्धानाह—

10 सिद्धा अपि जीनाजिनतीर्थातीर्थगृहिलिङ्गान्यलिङ्गस्वलिङ्गस्त्रीलिङ्गपुरुषलिङ्गनपुंसकलिङ्गप्रत्येकबुद्धस्वयम्बुद्धबुद्धयोधितैकानेकमिद्धभेदेन पञ्चदशविधाः ॥

सिद्धा इति । अयम्भाषः, सिद्धानामय भेदो न वास्तविकः कृत्स्नकर्मक्षयस्य केवलज्ञानादीनाञ्च सर्वत्राविशेषात् किन्तु सिद्धत्वेप्राप्तिपूर्वकालीनभवावस्थामाश्रित्य वाच्यः । तत्राप्येते नासकीर्णाः, जिनाजिनरूपे, तीर्थातीर्थरूपे, एकानेकरूपे वा भेदद्वये, गृहिलिङ्गान्यलिङ्गस्वलिङ्गरूपे स्त्रीलिङ्गपुरुषलिङ्गनपुंसकलिङ्गरूपे, प्रत्येकबुद्धस्वयम्बुद्धबुद्धयोधितरूपे वा भेदत्रये शेषभेदानामन्तर्भावान्, किन्तु विशेषपरिज्ञानार्थमेव ग्रन्थारम्भ इति ॥ 15

अथ जिनाजिनसिद्धानाह—

अनुभूततीर्थकरनामविपाकोदयजन्यसमृद्धयो मुक्ता जिनसिद्धाः ।

20 यथा ऋषभादयः, अननुभूततीर्थकरनामविपाकोदयजन्यसमृद्धयो मुक्ता अजिनसिद्धाः । यथा पुण्डरीकगणधरादयः ॥

१ नाभिकुञ्जरपत्नी मरुदेवी नाभेश शरीरप्रमाण पञ्चधनु शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि यावदासीत्, तत्पत्नीत्वेऽपि तस्या प्रमाणतस्तदपेक्ष्य किञ्चिन्न्यूनत्वमेवेति सम्प्रदाय कियता न्यूनाधिक्येऽपि समत्वादिज्ञानागममे दर्शनेनाबाधकत्वात् । अथवा तस्या हरितस्त्र्याधिहृदायारिसद्वत्त्वात् हस्तिस्कन्धाधिकृष्टानाञ्च सवुचिताङ्गत्वेन नोच्चावगाहनाया विरोध उक्तञ्च अह्ना सकीयञ्चो सिद्धा इति ॥ २. अत्रद बोध्यम् सिद्धकेवलज्ञानं हि द्विविधं अनन्तरसिद्धकेवलज्ञानं परम्परसिद्धकेवलज्ञानमेति । मिद्धत्वप्रथमसमये वर्तमानस्य केवलज्ञानमात्रं, विवक्षितसिद्धत्वप्रथमभगवाद् द्वितीयादिषु समयेषु अनन्तामदायावद्वर्तमानानां केवलज्ञानं द्वितीयम् । तत्रानन्तरसिद्धकेवलज्ञानं पञ्चदशविधं तत्र सिद्धत्वप्राप्त्यव्यवहितपूर्वकालीनभवावस्थामाश्रित्य सिद्धा पञ्चदशविधा प्रोक्ता । परम्परसिद्धकेवलज्ञानान्तर्बनेकविधं, तत्राप्रथमसमयसिद्धद्विसमयसिद्धतिसमयसिद्धचतुस्समयसिद्धादिभेदतो भाव्यमिति ॥

अनुभूतेति स्पष्टम् । अजिनसिद्धानाह अननुभूतेति । स्पष्टम् ॥

तीर्थातीर्थसिद्धानाह—

प्रवर्तिते तीर्थे मुक्तास्तीर्थसिद्धाः । यथा गणधारिणः । अर्वाक् तीर्थ-
स्थापनाया एव मुक्ता अतीर्थसिद्धाः । यथा मरुदेवा ॥

प्रवर्तित इति । ससारापारवारानिधिस्तीर्थेऽनेनेति तीर्थं प्रवचनं परमगुरुप्रणीतं 5
यथावस्थितसकलजीवाजीवादिपदार्थप्ररूपकम्, तच्च न निराधार भवितुमर्हतीति कृत्वा सचः
प्रथमगणधरो वा तदिति वेदितव्य, तस्मिन्नुत्पन्ने ये सिद्धास्ते तीर्थसिद्धा इत्यर्थः । निदर्शनमाह
यथेति । अतीर्थसिद्धानाहार्वागिति । तीर्थस्याभावोऽतीर्थं, अभावश्चात्रानुत्पादो व्यवच्छेदो वा
विवक्षितः । तस्मिन् सति ये सिद्धास्तेऽतीर्थसिद्धाः । तत्र तीर्थस्यानुत्पादे सिद्धाना निदर्शन-
माह—यथेति । नहि मरुदेव्यादिसिद्धिगमनकाले तीर्थमुत्पन्नमासीन् किन्तु केवलज्ञानावाप्ति 10
प्रभोर्निर्गम्य पुत्रययोगेन रुदतीं पटलावृतनेत्रा ता वारणस्कन्ध आरोप्य वन्दनार्थं प्रचलिते
भरते दूरादेव विव्यनिष्ठानं निर्गम्य प्रहृष्टान्तरङ्गा हर्षाश्रुणा दूरीकृतचक्षुरावरणा विमुक्तैर्भव
दृष्ट्वाऽचिन्तयत् पुत्रस्नेहेन मया नेत्रे गततेजस्के कृते, नानेन किमपि सदृष्टमिति, पुत्रस्नेहं विधूय
विरक्ता घातिकर्मक्षयोदितकेवलज्ञाना वारणस्कन्ध एव सा सिद्धिमुपयाताऽवस्तीर्थसंस्थापन-
पूर्वं मुक्तिगमनादतीर्थसिद्धेति भावः । 10

अथैतेषा सत्पदप्ररूपणा द्रव्यकालान्तराण्याश्रित्य परम्परयाल्पबहुत्वस्य विचारे क्रिय-
माणे तीर्थकरतीर्थे तीर्थकरीतीर्थेऽतीर्थे च सिद्ध्यन्त्येते, युगपदेकसमयेनोत्कर्षतस्तीर्थकृत-
श्चत्वारसिद्धयन्ति, अष्टदशतमतीर्थकृता विंशतिस्त्रीणां द्वे तीर्थकर्यौ । तीर्थकरतीर्थे तीर्थक-
रीतीर्थे वाऽतीर्थकरसिद्धा उत्कृष्टतोऽष्टौ समयान् तीर्थकरास्तीर्थकर्यश्च द्वौ द्वौ समयौ निर-
न्तरं सिद्ध्यन्ति । तीर्थकृतः पूर्वमहस्यप्रथकत्वं मुत्कर्षतोऽन्तर, तीर्थकरीणामनन्तः कालः, अतीर्थ 20
कराणां साधिकं वर्षं नोतीर्थसिद्धानां सख्येयानि वर्षसहस्राणि नोतीर्थसिद्धाः प्रत्येकयुद्धाः ।
जघन्यतस्सर्वत्रापि समयः । सर्वस्तोकाः तीर्थकरीसिद्धाः, ततस्तीर्थकरीतीर्थे प्रत्येकयुद्धमि-
द्धास्सख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थकरीतीर्थेऽतीर्थकरीमिद्धाः सख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि
तीर्थकरीतीर्थेऽतीर्थकरमिद्धास्सख्येयगुणाः, तेभ्यस्तीर्थकरसिद्धा अनन्तगुणाः, तेभ्योऽपि
तीर्थकरतीर्थे प्रत्येकयुद्धसिद्धा सख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थे साप्तीमिद्धा 25
सख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थकरतीर्थेऽतीर्थकरमिद्धाः सख्येयगुणा इति ॥

१. तीर्थस्य व्यवच्छेदश्च चन्द्रप्रभस्वामिगुविधिरवाम्यपान्नशाले तत्र ये ज्ञानस्मरणदिनाऽवगं
मवाप्य सिद्धास्ते तीर्थव्यवच्छेदसिद्धा इत्यपि बोध्यम् ।

अथ गृहिलिङ्गसिद्धानाह—

पूर्वभावाऽऽसेवितसर्वविरतिमामर्थ्यजन्यकेवलज्ञाना ज्ञानप्राप्त्यूर्ध्वं
पहुलायुपोऽभावाद्गृहस्थावस्थायामेवान्तर्मुहूर्त्तान्तरे मुक्ता गृहिलिङ्ग-
सिद्धाः । यथा भरतचम्रीत्युच्यते ॥

- 5 पूर्वभवेति । लिङ्ग त्रिविधं पुंस्त्रीनपुसकभेदात्, अथवा द्विविधं द्रव्यभावभेदात् । तत्र
द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं गृहिलिङ्गमन्यलिङ्गं रजलिङ्गञ्चेति, एतस्मिन्नापेक्षया क्रमेण विचार्यते तत्र
प्रथमं गृहिलिङ्गं यत्किं पूर्ववत्त्यादिना । गृहिणा लिङ्गं दीर्घवेदाकच्छजन्धादि गृहिलिङ्गम् । भाव-
लिङ्गं श्रुतज्ञानक्षायिकसम्यक्तवचरणानि तेषु च वर्तमाननयचिन्तया किञ्चिदनुवर्तते किञ्चि-
न्निवर्तते क्षायिकसम्यक्तवमनुयर्तते श्रुतचरणे तु निवर्तते न तद्विना कस्यचित्सिद्धत्वमि-
10 त्यभिप्रेत्याव्यवहितप्राग्जन्मनि तददर्शनेऽपि तत्पूर्वजन्मापेक्षया द्रव्यचारित्रसत्त्वमेतज्ज-
न्मनि च ज्ञानसत्त्वं सूचयन्नत्र गृहिलिङ्गसिद्धत्वं व्याख्यात् । दृष्टान्तमाह यथेति । केवल-
ज्ञानोत्पत्त्यपेक्षया निदर्शनमिदं, उत्पन्नकेवलज्ञानामवश्य मोक्षनियमात् । अन्यथा केवलप्राप्त्य-
नन्तर देवार्पितसाधुद्रव्यलिङ्गस्य धारणपूर्वकं विहरणेन भव्यप्रतिबोधस्य शाले श्रुतस्य
विरोधापत्तेः, अत एवोन्यत इत्युक्तम् । अत्र निरुपचरितनिदर्शनं तु मरुदेवीप्रभृतयः ॥

- 15 अन्यलिङ्गसिद्धानाह—

भवान्तराऽऽसेवितसर्वविरतिजन्यकेवलज्ञाना अल्पायुष्कास्सन्त
स्तापसादिलिङ्गेनान्तर्मुहूर्त्तान्तरे मुक्ता अन्यलिङ्गसिद्धाः । यथा बल्कल-
चीरी ॥

- भवान्तरेति । आदिना भौतपरिप्राजकादितीर्थान्तरीयलिङ्गं ग्राह्यम् । स्पष्ट । दृष्टान्तमाह
20 यथेति । प्रसन्नचन्द्रपैर्भ्राताऽयं स्वपितुस्समीपे बसन् वृक्षत्वगाद्विपरिवसतो गुणनिष्पन्नामि-
धानः पितुस्तुम्बीं प्रतिलिख्यमाना कदाचित्समीपे ममुत्पन्नजातिस्मृतिः पूर्वभावासेवित-
सर्वविरतिमहिम्नाऽत्र समधिगतकेवलज्ञानो मुक्तिं तलिङ्गं एव प्रपन्न इति तस्यान्यलिङ्गसि-
द्धत्वं, भावापेक्षया स्वलिङ्गमिद्धत्वञ्च विज्ञेयम् ॥

स्वलिङ्गसिद्धानाह—

- 20 रत्नत्रयवन्तो रजोहरणादिलिङ्गेन युक्ता मुक्तास्स्वलिङ्गसिद्धाः ।
यथा साधवः ॥

रत्नत्रयेति । स्पष्टम् । निदर्शनमाह यथेति । शास्त्रोदितमूलोत्तरगुणयुक्ता न तद्गुणर-
हिताः केवलं भिक्षाचरा इति भावः । तत्र गृहिलिङ्ग एकसमय उत्कृष्टतत्त्वारः अन्यलिङ्गे
दश, स्वलिङ्गेऽष्टशतं सिद्ध्यन्ति । निरन्तरञ्च स्वलिङ्गेऽष्टौ समयाः अन्यलिङ्गे चत्वारस्समयाः,
गृहिलिङ्गे द्वौ समयौ । अन्तरन्तु सर्वेष्वपि जघन्यत एकस्समयः, उत्कर्षेणान्यलिङ्गे गृहि-
लिङ्गे च प्रत्येकं सख्येयानि वर्षसहस्राणि, स्वलिङ्गे साधिकं वर्षम् । गृहिलिङ्गसिद्धास्सर्व- 5
स्तोकाः तेभ्योऽप्यन्यलिङ्गसिद्धा असख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि स्वलिङ्गसिद्धा असख्येयगुणा इति ॥

अथ खीलिल्लसिद्धानाचष्टे—

सम्यग्दर्शनादिमहिम्ना स्त्रीशरीरान्मुक्तास्त्रीलिङ्गसिद्धाः । यथा
चन्दनाप्रभृतयः । रत्नत्रयेण पुरुषशरीरान्मुक्ताः पुरुषलिङ्गसिद्धाः ।
यथा गौतमगणधरादयः । कृत्स्नकर्मक्षयाश्रपुंसकशरीरान्मुक्ता नपुंस- 10
कलिङ्गसिद्धाः । यथा गाङ्गेयः ॥

सम्यगिति । अत्र खीलिल्लादिकं शरीरनिर्वृत्तिरूपं न तु वेदो नेपथ्यं वा, वेदसत्त्वे
सिद्धत्वाभावात् । स्पष्टं मूलं, निदर्शनमाह यथेति । पुरुषलिङ्गसिद्धानाह रत्नत्रयेणेति
स्पष्टम् । दृष्टान्तमाह—यथेति । नपुंसकलिङ्गसिद्धानाह कृत्स्नेति स्पष्टम्, निदर्शनमाह यथेति ॥

१. मूले सम्यग्दर्शनादिमहिम्नेति पदेन स्त्रीणामपि प्रवचनार्थाभिरुचिः पञ्चदशककालिकोत्कालिका-
दिभेदभेदं धृतं सप्तदशविधसमस्याकलङ्कतया धारण दुर्धरतद्गच्छैपालन मासक्षपणादितपोऽनुग्रानय वर्तत
इति सूचितम् । न च स्त्रीणां रत्नत्रयसम्भवेऽपि न तत्सम्भवमात्र मुक्तिप्रापक, किन्तु प्रकर्षप्राप्तमन्यथा
शोधनान्तरमेव सर्वेषां मुक्तिपदप्राप्तिप्रसक्ते, तत्प्रकर्षं स्त्रीणामसम्भवतीति वाच्यम्, तासां तत्प्रकर्षसम्भव
प्राह्वप्रमाणभावात् । न च स्वभावात् एव स्वात्मेन रत्नत्रयप्रकर्षो विरुद्धवते, आत्मेन छायेवेति वाच्यम्,
अदृष्टेन सह विरोधाभावात्सम्भवात्, यस्मादनन्तरं मोक्षपदप्राप्तिस्त हि रत्नत्रयप्रकर्ष, न चायोग्यवस्था
चरमसमये, अयोग्यवस्था चास्मादृशमप्रत्यक्षेति । न च सर्वात्कृष्टपदप्राप्तिस्तत्त्वात्कृष्टाभ्यवसायेन भवति,
सर्वोत्कृष्टस्य दुःखस्थानं सुखस्थानम्, सर्वात्कृष्टदुःखस्थाने सप्तमनरकपृथिव्या स्त्रीणां गमन निषिद्धं शास्त्रे,
तासां तथाविधाभ्यवसायविरुद्धात् अत एव चानुमीयते तासामुत्कृष्टाभ्यवसायविरुद्धात्सर्वात्कृष्टसुखस्थानं निर्वाणं
मास्तीति वाच्यम्, स्त्रीणां निश्चयस्य प्रति सर्वात्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभावनिश्चयकप्रमाणाभावात्, नहि भूमि-
कर्षणादिकं कर्तुमशक्नुवतस्त्रात्रावगाहनेऽपि सामर्थ्याभावे निधेयुं पार्यते, प्रत्यक्षविरोधात् । न च सम्पूर्ति-
मादिपृथग्यमपि प्रति सर्वात्कृष्टमनोवीर्यपरिणत्यभावो दृष्ट इत्यत्रापि तथानुमीयत इति वाच्यम्, बहिर्व्याप्ति
मात्रेण हतोरिगमनत्वाभावात्, अन्तर्ब्याप्त्या हि गमक, सा च प्रतिबन्धबलात्निद्रयति न चात्र सोऽस्ति, सप्तम
पृथिवीगमनस्य निर्वाणगमनहेतुत्वाभावात्, चरमशरीरिणा सप्तमपृथिवीगमनमन्तरेणैव निर्वाणगमनाच्च, सम्पूर्ति-
मादीनान्तु भवत्वाभावादेव यथावत्सम्यग्दर्शनादिप्रतिपत्त्यसम्भवनं निर्वाणगमनाभावः । भुजपरिसर्पगश्चिदुपपद्यते
रणाणां यथाकममथो यावद् द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपृथिवीगमनेऽप्यूर्ध्वं सर्वेषामुत्कर्षतो यावत्सहस्रार गमनात्
नाभोगतिविषये मनोवीर्यपरिणतितैष्ये कर्द्वगतवपि तद्वैषम्यमनुगानु शस्यत इति ॥

प्रत्येकबुद्धसिद्धानाचष्टे—

एकनिमित्तमात्रदर्शनजन्यवैराग्यास्तत्कालसम्प्राप्तस्त्वत्रया मुक्ताः
प्रत्येकबुद्धमिद्धाः । यथा करकण्डुद्विमुग्ननमिराजर्पिप्रभृतयः ॥

एकेति । ये बाह्यप्रत्ययमपेक्ष्य बुद्धन्ते ते प्रत्येकबुद्धास्तथाभूतास्सन्तो ये सिद्धास्ते
5 प्रत्येकबुद्धसिद्धा इति भावः, निदर्शनमाह यथेति । बाह्यवृषभान्प्रत्ययसापेक्षा करकण्डु
दीना बोधि । एषा जघन्यत उपधिर्द्विविध उत्कर्षेण नवविध प्रावरणवर्जः, तथा पूर्वा
धीतं श्रुतं नियमतो भवति, तच्च जघन्यत एकादशाङ्गानि, उत्कृष्टतः किञ्चिन्मूनानि दश-
पूर्वाणि, लिङ्ग तेभ्यः कदाचिद्देवता प्रयच्छति कदाचिच्च लिङ्गरहिता अपि भवन्ति ॥

स्वयम्बुद्धसिद्धानाह—

10 निमित्तदर्शनमन्तरा बोधप्राप्तिपूर्वकं केवलिनो मुक्तास्स्वयम्बुद्ध
सिद्धाः । यथा कपिलादयः ॥

निमित्तेति । स्वयम्बुद्धा बाह्यप्रत्ययमन्तरेण स्वयमेव निजजातिस्मरणादिना बुद्धा,
ते च तीर्थकरास्तीर्थकरव्यतिरिक्ताश्च, एषामुपधिर्द्वादशविध एव पात्रादिक । पूर्वाधीत
श्रुतञ्च भवति न वा, यदि भवति ततो लिङ्गं देवता या प्रयच्छति, गुरुसन्निधिं गत्वा वा
15 प्रतिपद्यन्ते, यदि चैकाकिनो विहरणसमर्था इच्छा च तेषां तथारूपा जायते तत एका
किनो विहरन्ति, अन्यथा गच्छन्नासेऽवतिष्ठन्ते । अथ पूर्वाधीतं श्रुतं न भवति तर्हि निय
माद्गुरुसन्निधिं गत्वा लिङ्गं प्रतिपद्यन्ते गच्छन्नावश्यं न मुञ्चन्ति, एतत्सर्वं तीर्थकरव्यति
रिक्तानां बोध्यम्, दृष्टान्तमाह यथेति ॥

बुद्धबोधितसिद्धानाह—

20 उपदेशजन्यप्रतिबोधा अवाप्तरत्नत्रया मुक्ता बुद्धबोधितसिद्धाः ।
यथा जम्बूस्वाभिप्रभृतयः ॥

उपदेशेति । बुद्धैराचार्यादिभिर्बोधितास्सन्तो ये सिद्धास्ते बुद्धबोधितसिद्धा इति भावः
दृष्टान्तं दर्शयति यथेति ॥

एकसिद्धानाह—

25 इतरानवाप्तमुक्तिकैकसमयावाप्तमुक्तिका एकसिद्धाः । यथा श्रीमहावीर

स्वामिनः । एकस्मिन् समयेऽनेकैस्सह मुक्ता अनेकसिद्धाः । यथा ऋषभ-
देवाद्याः ॥ इति मोक्षतत्त्वनिरूपणम् ॥

इतरेति । एकस्मिन्नेकस्मिन् समये एका एव सन्तो ये सिद्धास्त एकसिद्धा इत्यर्थः,
निर्दर्शनमाह यथेति । अनेकसिद्धानाह एकस्मिन्निति । एकस्मिन् समयेऽनेके सिद्धा अनेक-
सिद्धा इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह—यथेति । मोक्षतत्त्वं निगमयति इतीति ॥

5

मुक्त्युपायभूतां सम्यक्श्रद्धां निगमयति—

सम्यक्श्रद्धा यथाशास्त्रं सविभागा सलक्षणा ।

संक्षेपेण समाख्याता स्यान्मोदाय विपश्चिताम् ॥

सम्यक्श्रद्धेति, प्रशंसार्थं सम्यगिति निपातस्तत्त्वञ्च श्रद्धायां यथावक्षितार्थपरि-
च्छेदित्यं परापेक्षामन्तरोपजायमानत्वं वा, अथवा समञ्जसि सर्वान् द्रव्यपर्यायान् व्याप्नो- 10
तीति सम्यक् द्रव्यपर्यायनयद्वयापेक्षया जीवादयोऽर्थास्तत्र यद् दृष्टिः प्रवर्तते तदा
रुचिरूपां श्रद्धामञ्जति अतः सम्यक्, सा चासौ श्रद्धा च सम्यक्श्रद्धा अविपरीतार्थप्राहिणी
रुचिरित्यर्थः । समाख्यातेत्यप्रेतनेनान्वयः । कथं समाख्यातेत्यत्राह सविभागा सलक्षणेति
लक्षणविभागाभ्यां निरूपितेति भावः । निरूपणेऽस्मिन् श्रोतृजनप्राप्ततासम्पादनाय प्रामा-
णिकत्वमस्याविष्करोति, यथाशास्त्रमिति । शास्त्रमनुसृत्यैव प्रोक्ता न तु कल्पनयेति भावः । 15
ग्रन्थस्यास्य प्रणयने हेतुं दर्शयति संक्षेपेणेति । आगमानामतिविस्तृतत्वेन व्युत्पन्नकल्पानां
सुगमतया आगमार्थबोधार्थमयं प्रयास इति भावः । तदिदं प्ररूपणं शास्त्रानुसारित्वात्सङ्ग्रहरूप-
त्वाच्च विपश्चितां विवेचनाचतुराणां परित्यक्तमनोमालिन्यानां मोदायानन्दाय भवेदेवेत्याशय-
माह स्यान्मोदाय विपश्चितामिति ॥

इति तपोगच्छनमोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारध्रीमद्विजयकमल-
सूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तमक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूत्रिणा-

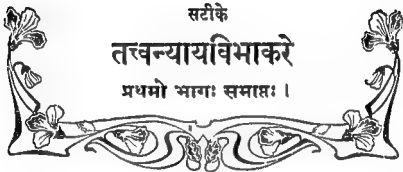
विनिर्मितस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाश

व्याख्यायां मोक्षनिरूपणनामा दशमः किरणः समाप्तः

समाप्तोऽयं सम्यक्श्रद्धाख्यः प्रथमो भागः ॥

सटीके
तत्त्वन्यायविभाकरे
प्रथमो भागः समाप्तः ।

अथ द्वितीयो भागः

प्रथमः किरणः

अथावसरप्राप्ते सम्यग्ज्ञानं विमलते—

मतिश्रुतावधिमनःपर्यवकेवलानि ज्ञानानि ॥

5

मतीति । मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्यवज्ञानं केवलज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानानीति-
यद्बुवचनमेकैकरिभन् ज्ञानताख्यापनाय । ज्ञानं चात्मनस्त्वपरावभासकोऽसाधारणो गुणः कथ-
ञ्चिदभिन्नः कथञ्चिद्विभ्रंश्च । स चाम्बुधरपटलपरिमुक्तस्य दिनमणेरिवापास्तसमस्तावरणस्य
जीवस्य स्थभावभूतः केवलज्ञानव्यपदेशभाग्भवति । सकलघातिकेवलज्ञानावरणेन फात्स्थानेन
ज्ञानस्यावरणासम्भवात् तदानीं योऽयं मन्दप्रकाशः स केवलज्ञानावरणावृत्तस्य भवति 10
तस्यैव भेदा मत्यादयश्चत्वारः । तादृशे मन्दप्रकाशे केवलज्ञानावरणस्यैव हेतुत्वं, स्पष्टप्रकाश-
प्रतियन्धकस्यापि तस्य तत्र हेतुत्वात्, दृष्टस्त्रोत्कटेऽभ्राद्यावरणे स्पष्टप्रकाशप्रतियन्धकत्वं
मन्दप्रकाशजनकत्वञ्च । अत एव न मतिज्ञानावरणक्षयादिना मतिज्ञानाद्युत्पादनप्रसङ्गः ।
सोऽयं ज्ञानस्वभाव केवलज्ञानावरणेनावृत्तोऽपि अनन्ततमभागावशिष्टोऽनावृत्त एव सामा-
न्यत एकोऽपि अनन्तपर्यायकिर्मीरितमूर्त्तिर्मन्दप्रकाशनामघेयो भवति । स चापान्तराला- 15
वस्थितमतिज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमसम्पादितं नानात्वं भजते, घनपटलाच्छन्नरयेर्मन्दप्रकाश-
इवान्तरालस्य कटकुट्याद्यावरणविवरप्रवेशात् । न च केवलज्ञानावरणेन बलीयसाऽऽवरीतुमश-
क्यस्यानन्ततमभागस्य दुर्वलेन मतिज्ञानावरणादिना नावरणसम्भव इति वाच्यम्, कर्मणस्त्वा-
धार्याधारकतायां सर्वघातिरसर्पर्यकोदयस्यैव बलत्वात्तस्य च मतिज्ञानावरणादिप्रकृतिष्वप्य-
विशिष्टत्वात् । तथा च सर्वघातिरमस्पर्धकऽन्मतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमजनितं मतिश्रुताव- 20
धिमनःपर्यवभेदाद्युर्विधं क्षायोपशमिकं ज्ञानं पञ्चमस्य क्षायिकं केवलज्ञानमिति पञ्च प्रकारा

१. जीवेन ज्ञानस्यात्यन्तभेदेऽन्यज्ञानेनान्यस्य विषयपरिच्छेदाभाववत् स्वात्मनोऽपि तत्र स्याद्विभक्तता-
रिपोपात् । न च समवायेन यत्रैव ज्ञान समवेन तत्रैव भवति विषयपरिच्छेद इति वाच्यम्, समवाय-
हीबत्वेन निरवयेन च ह्येतद्विशेषात् । सर्वथा चाभेदे गुणप्रदमेन गुणिनोऽपि शरीरत्वाद्धरितनहरण
नामाविगररन्ध्रीदान्तरत किमपि शुभं पदयन् विमिय पताब्द विमिय बलकेत्येव प्रतिनियतगुणिविषय-
भेदयो ॥ स्यादिति भावः ॥

- ज्ञानस्येति भाव । मतिश्रुतयोस्त्वान्येकत्वात्तानाजीवापेक्षया द्वयोस्सार्वादिकत्वादेकजीवापेक्षया चोभयोरपि निरन्तरसातिरेकपट्टपट्टिसागरोपमस्थितिकत्वादिन्द्रियमनसोस्वस्वावरणक्षयो-
पशमस्य च तुल्यत्वात् सर्वद्रव्यादिविषयकत्वात्परोक्षत्वान्मतिश्रुतसत्त्व एव चावध्यादीनां
प्राप्यमाणत्वाच्च तयो प्रथममुपादानं, तत्रापि श्रुतस्य मतिपूर्वकत्वात् इन्द्रियानिन्द्रियनिमि-
5 त्तस्य सर्वस्यैव मतिज्ञानत्वात्परोपदेशत्वागमवचनत्वरूपविशिष्टतामादायैव श्रुतस्य पार्थक्य-
वर्णनेन मतिविशेषत्वात्प्राधान्येन मतेरुपन्यासस्तत्तदश्रुतस्य । ततो मतिश्रुताभ्यां नानाजीवापे-
क्षयैकजीवापेक्षया च कालसाधर्म्यान्मतिश्रुतयोर्मिथ्यात्वोदयेऽज्ञानवदवधेरपि तथात्वात्त्वामि-
साधर्म्यात्कस्यचित्त्रयाणाममीपा युगपल्लभसम्भवेन लाभसाधर्म्याच्च ततोऽवधेरुपन्यासः, अव-
धिमनःपर्यवयोऽल्लङ्घ्येनाप्यमानत्वात्सुद्रुलमात्रविषयकत्वात्क्षायोपशमिकभाववृत्तित्वात् प्रत्य-
10 क्षत्वादिसाम्याच्च ततो मनःपर्यवस्योपन्यासः, उत्तमैवाद्दिशिष्टचारित्रस्वामिकत्वादपर-
ज्ञानावसानलाभाच्चान्ते केवलज्ञानस्योपन्यासो बोध्यः ॥

एतान्येव पञ्च प्रमाणानीत्याह—

एतान्येव प्रमाणानि ॥

- एतान्येवेति । मत्यादिज्ञानान्येवेत्यर्थः, प्रमाणानि हेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीका-
15 रक्षमाणीत्यर्थः, तथा च यत् प्रमाणानि हेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीकाररक्षमाणि अतो
ज्ञानान्येव प्रमाणानि न सन्निकर्षाद्यज्ञानरूपाणि, एवञ्च प्रमाणं ज्ञानमेव हेयोपादेयवस्तु-
तिरस्कारस्वीकाररक्षमाणाद्यत्तु न ज्ञानं न तद्वेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीकारसमर्थं यथा
घटादि, हेयानां तिरस्काराद्योपादेयानां ग्रहणाय च प्रामाणिकैः प्रमाणानामेव प्रार्थ्यमान-
त्वाच्च साधनासिद्धिः, तच्च न सन्निकर्षादिकं भवितुमर्हति, घटादेरचेतनरूपस्य स्वार्थव्यव-
20 सिद्धिं प्रति यथा साधकतमत्वाभावाच्च प्रमाणत्वं तथा सन्निकर्षादेरपि, प्रयोगश्च सन्निक-
र्षादिर्न प्रमाणव्यवहार्यः स्वार्थनिश्चयासाधकतमत्वाद् यन्नैवं तन्नैव यथा घटादिरिति न च

१. मतिज्ञानस्यैवाऽऽभिनिबोधिकज्ञानमिति नामांतरम्, अभिमुख योग्यदेशावस्थितं नियतमर्थमिन्द्रियमनोद्वारेणात्मा येन परिणामविशेषेणवबुध्यते स परिणामविशेषो ज्ञानापरिणाम्य आभिनिबोधिकम् । तद् द्विविधं श्रुतनिश्चितमश्रुतनिश्चितमेति । ज्ञातृपरिमितमतेरुपादकाले ज्ञातृत्वार्थपर्यालोचनमनपेक्षैव यदुपजायते मतिज्ञानं तच्छ्रुतनिश्चितमवग्रहादि । सर्वथा ज्ञातृत्वस्यैव रहितस्य तथातयाविधमशेषसममावत् एवमेव यथा वस्थितवस्तुसम्पर्शि मतिज्ञानं यदुपजायत तदश्रुतनिश्चितं, औत्पातिकीयैविकी कर्मजापारिणामिकीभेदभिन्नमिति ॥
२ मतिश्रुते अभ्याप्यावध्यादीनामप्राप्यमाणत्वादिति भावः ॥ ३ पूर्वमवग्रहादिमतिज्ञानप्रवृत्तिं विना श्रुतप्रतीतिरभावादिति भावः ॥ ४. अतीतानागतवर्तमानाणि शेषेभ्यस्त्वस्वभावमासित्वादुत्तमत्वमिति भावः ॥

हेतोरसिद्धता, अचेतनत्वेन घटादेरिव स्वव्यवसितावकरणत्वस्य सिद्धत्वात्, स्वनिश्चिताव-
करणत्वादेव च कुम्भादेरिव परव्यवसितावकरणत्वम् । न च यथा काष्ठछेदादिकं फलं कुटा-
रादिकरणजन्यं त्रयैवार्थव्यवसितेरपि सन्निकर्ष एव करणं न प्रमाता करणं कर्तृत्वात् प्रमेयं
कर्मेत्वात् वा ज्ञानं कार्यत्वादिति वाच्यम्, सन्निकर्षस्य करणत्वानुपपत्तेः, तद्विज्ञस्य भावे-
न्द्रियविशेषस्यैव करणत्वात् न च परव्यवसित्यकारणत्वसाधकस्वव्यवसित्यकरणत्वरूपहेतोः 5
प्रदीपे व्यभिचारः, स्वनिश्चितावकरणस्यापि तस्य घटादिनिश्चितौ करणत्वात् प्रतीयते हि
प्रदीपेन पन्थानं पश्याम इत्यादौ करणत्वमिति वाच्यम्, प्रदीपस्य चक्षुर्मनोरूपमुख्यकारण-
सहकारितयैव पदार्थपरिच्छेदे करणत्वेन मुख्यतया करणत्वासम्भवात्, उपचारतः करणत्वे
च व्यभिचाराभावात्तस्योपचारतः पदार्थपरिच्छेदकत्ववत्त्वपरिच्छेदेऽपि करणत्वात् । न च
चक्षुरादौ व्यभिचारः, भावेन्द्रियोपकरणभूतद्रव्येन्द्रियस्य चक्षुरादेरुपचारेण करणत्वात् 10
लब्धेरपि उपयोगात्मकमुख्यकरणकारणत्वेनोपचरितमेव कारणत्वमिति दिक् ॥

ननु किं तत्प्रमाणमित्यत्राह—

यथार्थनिर्णयः प्रमाणम् ॥

यथार्थेति । अत्रार्थपदेन ज्ञान घटादिर्विषयश्च विवक्षितः, यथावस्थितत्वेनार्थो
निर्णयितेऽनेनेति यथार्थनिर्णयः, यथावस्थितस्वरूपार्थपरिच्छेदकं ज्ञानमित्यर्थः, लक्षणञ्च 15
यथावस्थितार्थपरिच्छेदकज्ञानत्व, लक्ष्यञ्च प्रमाणम् । यद्यपि प्रमाणशब्दस्य सर्वकारकैर्भावेन
च व्युत्पत्तिर्भवति तथा च प्रमेणाऽऽत्मार्थज्ञानार्थक्रियाकारणकलापज्ञयोपशमक्रियारूपाः
प्रमाणशब्दवाच्या भवन्ति तथापीह परीक्षाक्षमत्वेन ज्ञानमेवाधिक्रियते, इतरेषां परीक्षाया
ज्ञानपूर्वकत्वात् । येन चार्थं परिनिच्छत्यर्थक्रियासमर्थार्थप्रार्थनया प्रमातारः प्रवर्तन्ते तदेव
ज्ञानमिहात्मना सह धर्मितवौऽभिन्नमपि प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या धर्मरूपतया व्यति- 20
रिक्त प्रमाणमुच्यते । तत्र निप्रतिपन्नान् तीर्थान्तरयान् प्रति प्रमाणोद्देशेन लक्षणं विधे-
यम्, यद्भवतामस्माञ्च प्रमाणतया प्रसिद्धं तद्यथावस्थितार्थपरिच्छेदकं ज्ञानमिति ।
यदाऽव्युत्पन्नमतीन् प्रति लक्षणं तदा प्रतिप्राणि यस्य कस्यचिद्यथार्थनिर्णयस्य प्रसिद्धत्वेन
योऽयं भयतां यथार्थनिर्णयः प्रसिद्धस्तत्प्रमाणमिति बुद्ध्यतामिति प्रमाणं विधेयम् ।
प्रमाणप्रमेयापलापिनः प्रत्युभयं विधेयम्, स्वदर्शनश्रद्धादन् प्रति त्वनुवादमिति । एव- 25

१. अत्रानुमानं ग्राहक्यादिन स्वानुमानाभावात्करणमचेतनकाष्ठछेदादिवदिनि ॥ २. प्रयोग
गतिरूपेण न परनिष्पन्नाभावात्करणं तानिष्ठित्यवधारणं तादृशदिवादिनि ॥ यथायनिधय गतिरूपस्य
साधारणतया वमादको न च यथोक्त ॥ ३. इत्यादिदशमेव्यथ । ४. पञ्चमयनयेनेत्यर्थः ।

- मेव सर्वत्र लक्ष्यलक्षणभावोऽन्यथेयः । यथावस्थितार्थपरिच्छेदे च ज्ञानमेव साधकतमं न तु सन्निकर्षादि, साधकतमन्तु यत्र प्रमात्रा व्यापारिते सत्यवश्यं कार्यस्योत्पत्तिस्तदभावेऽनुत्पत्तिरेव तत्र तत्, यथा कुठारभ्रष्टेन्द्रे । न च तथा सन्निकर्षादि, नभसि नयनसन्निकर्षसम्भवेऽपि प्रमानुत्पत्तेः, तदभावेऽपि प्रातिभप्रत्यक्षाणामार्षसवेदनविशेषाणाञ्च समुद्भवात् ।
- 5 न च नभसि रूपाभावात् प्रमोत्पत्तिरिति वाच्यम्, रूपस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिप्रसङ्गात् नहि तत्र रूपमस्ति । न च तदाधारभूते द्रव्ये रूपान्तरमस्तीत्यतो नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, स्वयैकत्र व्याप्यवृत्तिसञ्जातीयगुणद्वयानङ्गीकारात् । न चावयवरूपमवयविरूपोपलब्धौ कारणमिति वाच्यम्, व्युत्पन्निरूपप्रत्यक्षानुपपत्तेः, व्युत्पन्नरूपस्यानुपलब्धेन सहकारित्वासम्भवादिति ॥ निर्णयत्वमात्रोक्तौ निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य यद्वैः प्रमाण्यतयोक्तस्य प्रमाणत्वा-
- 10 पत्तिरतो यथार्थनिर्णयत्वमुक्तं, अर्थनिर्णयत्वमात्रस्य विपर्ययानध्यवसायादौ गतत्वेन तद्वारणाय यथेति, अत एव चानन्तधर्मात्मकवस्तुनिष्ठैकधर्मविषयकज्ञानस्यापि व्युदासोऽनन्तधर्मात्मकवस्तुनिष्ठानन्तधर्मविषयकज्ञानस्यैव यथार्थनिर्णयरूपत्वात् । निर्णयशब्देन च सशयव्युदासः । समग्रेण चार्थोपलब्धिहेतुत्वानधिगतार्थगन्तृत्वादीनां परोक्षलक्षणानां व्युदासः । अर्थोपलब्धिं प्रति परम्परया हेतुत्वेऽञ्जनादीनां प्रमाणत्वापत्तेः, अनन्तरभूतेन्द्रियस्यैव हेतु-
- 15 त्व उपयोगात्मकेन्द्रियातिरिक्तस्येन्द्रियस्य प्रमाणत्वासम्भवात्, व्यवधानात् । प्रत्यभिज्ञादानधिगतार्थगन्तृत्वस्याभावेन प्रमाणत्वानुपपत्तेस्तस्याधिगतार्थगन्तृत्वादिति तात्पर्यम् ॥

तत्र वादिना भेदे विप्रतिपत्तेस्वरूपानियममाह—

तद्विधिं पारमार्थिकप्रत्यक्षं परोक्षञ्चेति ॥

- तदिति । प्रमाणमित्यर्थः । सर्वस्य वाक्यस्य साधारणत्वात्प्रमाणं द्विविधमेव, न त्वेकविधं प्रत्यक्षात्मकमेव चार्वाकवत् । स्वेष्टस्यानुमानमन्तरा साधयितुमशक्यत्वात्, यच्चनसङ्केतग्रहादिकं विना परं प्रति बोधयितुमशक्यत्वाच्चापरोदितानामनुमानादीनां सम्भवत्प्रमाण-

१. फलायोगव्यवच्छिन्न कारण करणमिति भावः । २. यथा घटस्य प्रत्यक्षे जननीये विषयातिरिक्त रूपं कारणमपेक्षितं तथा रूपस्य प्रत्यक्षे जननीय विषयातिरिक्त रूपमपेक्षणीयं स्यात्तथा च घटे रूपप्रत्यक्षे रूपान्तरसत्त्वाभ्युपगमस्त्वया कर्तुं न शक्यते एकस्मिन् द्रव्ये व्याप्यवृत्तस्त्वजातीयस्य गुणद्वयस्थानभ्युपगमेन तव सिद्धान्तव्याघात इति भावः, तेरव्याप्यवृत्तिसंयोगद्वयाद्यभ्युपगमेन व्याप्यवृत्तौत्युक्तं, स्वाधिकरणावृत्तिस्त्वाभावकत्वं तदर्थं । नास्ति हि रूपाधिकरणे रूपाभावः । घटे व्याप्यवृत्तिरूपपरसंयोगभ्युपगमात्सञ्जातीयति तत्त्वस्य गुणत्वव्याप्यजात्या, तथा च रूपरसयोस्तथा सञ्जात्याभावाच्च क्षतिः ॥ ३. निर्णयत्वं हि निश्चयत्वं तस्य निश्चयान्तरं वा, तच्च बौद्धाभ्युपगते निर्विकल्पके प्रकारतादिरहितं वर्तते इति भवत्यतिव्याप्तिरतो यथार्थनिर्णयत्वमुक्तं, तथा च प्रकारतादिनिश्चिष्टमिदं न निष्प्रकारके निर्विकल्पकेऽस्तीति भावः । नन्वर्थनिर्णयत्वमात्रोक्तत्वापि तद्वारणसम्भवाद्येति पदं निरर्थकमित्याशङ्क्याहार्थनिर्णयत्वमात्रप्रत्येति । तथा च यद्वस्तु येनैव प्रकारेण वर्तते तेनैव प्रकारेण तद्विधयो यथार्थनिर्णयः, तेन न्यूनप्रकारकत्वे विपरीतप्रकारकत्वे वा न प्रमाणत्वमिति भावः ॥

त्वानां परोक्ष एवान्तर्भावान्न त्रिचतुरादिरूपम् । तत्रानुमानागमौ परोक्षेऽन्तर्गतौ, उपमानं
 प्रत्यभिज्ञानात्मके परोक्षभेदे अर्थापत्तिरप्यनुमाने, अनुपलब्धेरप्यभावप्राहिकायास्सांन्यवहारि-
 कप्रत्यक्षेऽन्तर्भाव इति भावः । ननु 'से किं तं पमाणे ? पमाणे चउन्विहे पणत्ते । तं जहा,
 पञ्चक्खे, अणुमाणे, ओवमे, आगमे जहा अणुओगदारे तहा जेयव्यं पमाणं' इत्यागमे
 प्रमाणस्य चतुर्विधत्वेनोक्तत्वाद् द्वैविध्ये विरोध इति चेत्सत्यं, अनुमानोपमानागमानां परोक्षेऽ
 5 न्तर्भावेणात्र द्वैविध्यस्योक्तत्वात् । उक्तञ्चागमेऽपि "तं समासओ दुविहं पणत्तं, तं जहा पञ्च-
 क्खं च परोकरं च" इति ॥ द्वैविध्यं नामप्राहमाह पारमार्थिकेति । एतच्च विशेषणमुपचरित-
 व्यावहारिकप्रत्यक्षस्य वस्तुतः परोक्षस्य व्युत्पासाय । इन्द्रियानिन्द्रियादिव्याहृतसामग्रीसापेक्षस्य
 सांन्यवहारिकप्रत्यक्षस्य धूमादग्निज्ञानवद्वस्तुगत्या परोक्षत्वात् । अश्नुते व्याप्नोत्यर्थानि-
 त्यक्ष आत्मा, तत्प्रति साक्षाद् यद्वर्त्तते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं निश्चयतोऽवधिमतःपर्यवकेवलानि, 10
 तेषामेव साक्षादर्थपरिच्छेदकत्वेन जीवं प्रति साक्षाद्दर्शमानत्वात् । अक्षमिन्द्रियं प्रतिगत-
 मिति विग्रहे प्रत्यक्षशब्दस्य यदिन्द्रियमाश्रित्योत्पद्यते तदर्थसाक्षात्कारिज्ञानमर्थः, एतच्चा-
 वध्यादावव्याप्तं तस्मादक्षाश्रितत्वं गमनक्रियाया इव गोशब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तमेव वाच्यम्,
 प्रवृत्तिनिमित्तं तु गतिक्रियोपलक्षितं गोत्वमिवाक्षाश्रितत्वोपलक्षितसाक्षाद्वाह्यप्रादुर्भावाद्
 विशेष एव, तच्च प्रवृत्तिनिमित्तं गतिक्रियादिशून्येऽपि गवादिपिण्डविशेष इवाक्षाश्रित- 15
 त्यशून्येऽप्यवध्यादावस्त्येवेति न कोऽपि दोषः । पारमार्थिकञ्च तत्प्रत्यक्षञ्च पारमार्थिकप्रत्य-
 क्षम्, ननु यदिन्द्रियद्वारेण प्रवर्त्तत आत्मनि ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं, न चेन्द्रियव्यापारव्यवहितत्वा-
 दात्मना साक्षान्नोपलब्धमिति वाच्यम्, इन्द्रियाणामुपलब्धिं प्रति करणतया व्यवधायकत्वास-
 म्भवात्, न खलु देवदत्तो हस्तेन भुञ्जानो हस्तव्यापारव्यवहितत्वाच्च साक्षान्नोक्तेति व्यपदेष्टुं
 शक्यमिति चेन्मैवम्, आत्मना चक्षुरादिसाहस्रपेक्षणात्, यदा हि चक्षुरसहस्रं भवति तदा 20
 बाह्यमर्थं स्पष्टं यथावस्थितञ्चोपलभते यदा तु तिमिराशुभ्रमणनौयानपित्तादिसक्षोभदेशद्वी-
 यस्त्वाद्यापादितविभ्रमं भवति तदा विपरीतं सशयितं चोपलभते तथा चावश्यमात्माऽर्थोप-
 लब्धौ पराधीनः । तथा चक्षुरादिनोपदर्शितेऽपि बाह्येऽर्थे यदि सक्षयमधिगच्छे भवति तदा
 चक्षुरादिसाहस्रपेक्षमेव प्रतीत्य निश्चयं विदधाति, यथा न मे चक्षुस्तिमिरानुपप्लुतं ततोऽयमर्थ-
 रसमीचीन इति, तस्माच्चक्षुरादिसाहस्रपेक्षयावधारणतो वस्तुयाथात्म्यावधारणाद्वस्तुतस्तत्परोक्षमिति 25

१ न चानुमानादक्षमापन्नस्यैव वस्तुयाथात्म्यावधारणमिन्द्रियसाहस्रपेक्षयावधारणपूर्वकं भवतु न त्वभ्या-
 सदक्षोपलक्ष्य तदन्तरेणपि प्रकृष्टाभ्यामवस्थान् साक्षात्परोक्षयोर्धातुस्तत्वेन्द्रियाधिने ज्ञाने प्रत्यक्ष स्यादिति
 वाच्यम्, तत्रागोन्द्रियमाहस्रपेक्षत्वं दुर्कारित्वान्, अस्यासुप्रकर्षवशाचेन्द्रियमाहस्रपेक्षस्य प्रतियोगे निधनात्
 कालगौर्ध्मात्तदनुगतत्वे । अत्रायमात्रं दानप्रदहासक, तत्रेहा विचारस्या विचारयेन्द्रियसाहस्रपेक्षानुवस्तु-
 पमोधि न इन्द्रिये वस्तुनि वा सम्यगविचारिते सति यज्ज्ञानं तत्तमोचीन भवनेति ॥

भात्र । परोक्षमिति, आत्मापेक्षया पुद्गलमयत्वेन द्रव्येन्द्रियमनोरूपेभ्य परेभ्य, अक्षस्य जीवस्य यद्वर्तते तत्परोक्ष मतिश्रुतरूपम् । पुद्गलनिचयनिष्पन्नानि हि द्रव्येन्द्रियमनासि जीवस्य परभूतान्यतस्तैभ्यो यन्मतिश्रुतलक्षण ज्ञान धूमादेरग्न्यादिज्ञानवत्परनिमित्तत्वात्परोक्ष, किञ्चेन्द्रियमनोनिमित्त ज्ञान परोक्ष तत्र सशयविपर्ययानध्यवसायसम्भवात्, इन्द्रियमनोनिमित्त-
 5 कासिद्धानैकान्तिकरिरुद्धानुमानवत्, तत्र निश्चयसम्भवाद्भूमादेर्वह्नयनुमानवत्, यत्तु प्रत्यक्ष तत्र न सशयादयो निश्चयश्च सम्भवति यथावध्यादिपु, न चावध्यादिपु निश्चयसम्भवाद्भय भिचार इति वाच्यम् । सकेतस्मरणादिपूर्वकत्वे सतीति विशेषणात्, न चावध्यादीना मनो-
 निमित्तकरात्परोक्षता स्यादिति वाच्यम्, मन पर्याप्त्याऽपर्याप्ताना मनुष्यदेवादीनामवधिज्ञा नश्रवणेन तेषा मनोनिमित्तकत्वाभावादिति ॥

10 तत्र पञ्चविधज्ञानमध्ये किं वा पारमार्थिकप्रत्यक्ष किं वा परोक्षमिति शक्यामाह—

तन्नावधिमन.पर्यवकेवलानि पारमार्थिकप्रत्यक्षाणि । मतिश्रुते परो-
 क्षे । परोक्षमपि सांख्यवहारिकप्रत्यक्षस्मरणप्रत्यभिज्ञातर्कानुमानागम-
 भेदात् पञ्चिधम् ॥

तत्रेति, स्पष्टम् । परोक्षस्य प्रकारान्तरेण भेदमाह परोक्षमपीति । अपिशब्द पुनरर्थे,
 15 मतिश्रुतभेदेन द्वित्रिधमपि परोक्ष पुनस्तसाव्यवहारिकप्रत्यक्षादिभेदेन पञ्चिधमिति भाव । समीचीनो बाधारहितो व्यवहार प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्साव्यवहार, तत्र भव स एव वा प्रयोजनमस्येति साव्यवहारिक तच्च तत्प्रत्यक्षञ्च साव्यवहारिकप्रत्यक्षमिति विग्रह । बाह्येन्द्रियादि सामग्रीसापेक्षत्वाद्बस्तुतः परोक्षमेवेति परोक्षमध्ये परिगणितमेतत् । अनुमानादिभ्योऽतिरेकेण नियतवर्णार्थाकाराणा प्रतिभासनाच्चानुमानादितो भेदेनोत्कीर्त्तनम् । सामान्यतो हि
 20 स्पष्टत्व प्रत्यक्षस्य लक्षणं तच्चानुमानावाधिक्येन विशेषप्रकाशनं, एतदपेक्षया च पारमार्थिकप्रत्यक्षस्येवास्यापि प्रत्यक्षत्वम्, गाढान्धकारे मलिनवस्तुसवेदनमपि सस्थानमात्रे स्पष्टत्वेन प्रत्यक्षमेव । न च स्मृतिप्रत्यभिज्ञादिस्वरूपसवेदने परोक्षरूपे प्रत्यक्षलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, स्मृतिप्रत्यभिज्ञादिस्वरूपसवेदनस्य परोक्षत्वाम्भवात्, क्षायोपशमिकसवेदनाना स्वरूपसवेदनस्यानिन्द्रियप्रधानतयोत्पत्तेरनिन्द्रियाध्यक्षव्यपदेशसिद्धे, बहिरर्थग्रहणापेक्षया च
 25 विज्ञानाना परोक्षत्वव्यपदेशेन सर्वज्ञानाना स्वरूपे स्पष्टप्रतिभासत्वात्प्रत्यक्षत्वमेवेति ॥

अधुना पारमार्थिकप्रत्यक्ष लक्षयति—

अव्यवहितात्मद्रव्यमात्रसमुत्पन्नं ज्ञानं पारमार्थिकप्रत्यक्षम् । तद्वि-
 विधं सकलं विकलञ्च ॥

अव्यवहितेति । स्वोत्पत्तौ सांव्यवहारिकप्रत्यक्षादिकमिन्द्रियानिन्द्रियादिव्यवहितात्मद्रव्यमाश्रित्य जायते, पारमार्थिकप्रत्यक्षन्तु न तथा, किन्तु ज्ञानदर्शनावरणक्षयोपशमात् तत्क्षयाद्वेन्द्रियानिन्द्रियद्वारनिरपेक्षमात्मद्रव्यमेवाव्यवहितमाश्रित्य समुन्मिषतीत्यतोऽव्यवहितात्मद्रव्यमात्रसमुत्पन्नत्वे सति ज्ञानत्वं तद्वक्ष्ये, भवगुणसम्यक्त्वादीनामपेक्षणेऽपि तेषां द्रव्यत्वाभावाग्रावध्यादावव्याप्तिरिति भावः । तद्विभजते तदिति पारमार्थिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । 5 सकलमिति सर्वद्रव्यपर्यायविषयकत्वात्सकलमित्यर्थः, विक्लमिति, कतिपयद्रव्यपर्यायविषयकत्वाद्विकलमित्यर्थः ॥

किन्तु सकलं ज्ञानमित्यत्र दृष्टान्तमाह—

कृत्स्नावरणक्षयात्केवलं ज्ञानं सकलम् ॥

कृत्स्नेति, कृत्स्नावरणक्षयः समस्तघातिकर्मवियोगः स चान्तरङ्गबहिरङ्गसामग्री- 10 जन्यः । अन्तरङ्गसामग्री सम्यग्दर्शनादिरूपा, बहिरङ्गा तु जिनकालिकमनुप्यभयादिरूपा, तथा चान्तरङ्गबहिरङ्गसामग्रीप्रसूतसकलावरणक्षयाद्यत्वेवलज्ञानमुदेति तत्प्रतिपक्षस्य कस्यचिद्भावेन सकलविषयकत्वात्सकलं पारमार्थिकप्रत्यक्षमिति भावः । अत्र कृत्स्नावरणक्षयादित्युक्त्याऽव्यवहितोत्तरक्षणे केवलज्ञानोत्पत्तिः प्रकाशिता व्यवहारनयेन, आवरणस्य क्षयसमये क्षीयमाणत्वात् क्षीयमाणस्य चाक्षीयत्वात् क्रियाकालनिष्ठाकालयोर्भेदात् तयोरभेदे च 15 क्रियावैयर्थ्यप्रसङ्गात् क्रियाकालेऽपि कार्यस्य सत्त्वात्समकालभाविनोश्च मध्येतरगोविपाणयोरिव क्रियाकार्ययोः कार्यकारणभावायोगादिति । निश्चयनयेन तु क्षीयमाणावरणममय एव केवलज्ञानोत्पत्तिः क्रियाकालनिष्ठाकालयोर्भेदे क्रियाविरहेऽपि कार्योत्पत्त्यभ्युपगमापत्त्या क्रियारम्भकालात्पूर्वमपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् क्रियाकालेऽप्यावरणक्षयाभावे पश्चादपि पूर्वकालवत्तदभावप्रसङ्गः स्यादत्रित्यात् । अत्रियस्य तदभ्युपगमे क्रियान्वितममयेऽपि क्रियाया 20 वैयर्थ्यापत्तेः क्रियाविरहितसमयवत् । तस्मात्क्रियाकालनिष्ठाकालयोरेकत्वं प्रतिपक्षनाभावादेव आवरणस्य क्षीयमाणताममये निष्ठा न विरुद्धेति ॥

अथ केवलज्ञानस्य लक्षणमाचष्टे—

१. अन्यस्मिन् वाहे क्रिया, अन्यस्मिन् वाक्यव्यतिरिक्तं भेद इत्यर्थः । २. एव सावरणक्षीयमाणकाले क्रियाया अभवे आवरणक्षयो न स्यादेव क्रिया विना तत्राग्नस्य देहोत्पत्त्यात् आरण्यशो वनप्रकाशे च तदेतुक्रियमाणताभ्युपगमे क्रियाकालनिष्ठाकालयोरेकत्वमर्थमिति दर्शयति भाष्यम् ॥

अशेषद्रव्यपर्यायविषयकसाक्षात्कारः केवलम् ॥

- अशेषेति । अशेषाणि यानि द्रव्याणि पर्यायाश्च तद्विषयकः साक्षात्कार इत्यर्थः, मुख्यतया निखिलधर्मप्रकारकत्वे सति निखिलधर्मविषयकज्ञानमिति भावः, तत्त्वं केवलज्ञानस्य लक्षणम्, केवलदर्शनेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । पर्यायवाच्यभिमतप्रतीत्यसमुत्पादरूपसन्तानविषयकनिखिलधर्मप्रकारकज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । प्रमेयवदिति ज्ञानस्य प्रमेयत्वेन निखिलधर्मप्रकारकज्ञानस्य धारणाय सामान्यधर्मानवच्छिन्नत्वं निखिलधर्मे विशेषणीयम् । तत्र प्रमाणञ्च ज्ञानत्वमत्यन्तोत्कर्षवद्भूतिः, अत्यन्तापकर्षवद्भूतिरित्याप्री-माणत्ववदित्यनुमानम् । न चेदमप्रयोजकं, ज्ञानतारतम्यस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तद्विश्रान्तेरत्यन्तापकर्षोत्कर्षाभ्यां विनाऽसम्भवात् । न चेन्द्रियाश्रयज्ञानस्यैव तारतम्यदर्शनेन तत्रैवात्यन्तप्रकर्षः प्रसक्त इति वाच्यम्, अतीन्द्रियेऽपि मनोज्ञाने, शास्त्रार्थवधारणरूपे शास्त्रभावनानापकर्षजन्ये शास्त्रातिश्रान्तविषयेऽतीन्द्रियविषयसामर्थ्ययोगप्रवृत्तिसाधनेऽप्यात्मशास्त्रप्रसिद्धप्रातिभनामधेये च तरतमभावदर्शनात् । न च भावनाजन्यमेव प्रातिभवरके-वलज्ञान प्राप्तं, तथा चाप्रमाण स्यात् कामातुरस्य सर्वदा कामिनीं भावयतो व्यवहित-कामिनीसाक्षात्कारवदिति वाच्यम्, अप्रामाण्ये भावनाजन्यत्वस्याप्रयोजकत्वात्, बाधितविषयत्वस्यैव प्रयोजकत्वात्, भावनानपेक्षेऽपि शुक्तिरजतादिभ्रमे बाधादेवाप्रामाण्यस्वीकारात् प्रकृते च विषयबाधाभावात् । न च व्यवहितकामिनीविभ्रमादौ दोषत्वेन भावनाया क्लृप्तत्वात्तज्जन्यत्वेनास्याप्यप्रामाण्यं, बाधितविषयत्ववदोपजन्यत्वस्यापि भ्रमत्वप्रयोजकत्वादिति वाच्यम्, भावनाया क्वचिदोपत्तेऽपि सर्वत्र दोषत्वानिश्चयात्, अन्यथा शंखपीतत्वभ्रमकारणीभूतस्य पीतद्रव्यस्य स्वविषयज्ञानेऽप्यप्रामाण्यप्रयोजकत्व स्यादिति न किञ्चिदेतत् । क्वचिदेव कश्चिदोप इत्येवाङ्गीकारात् विषयबाधेनैव दोषजन्यत्वकल्पनाच्च । दुष्टकारणजन्यस्याप्यनुमानादेर्विषयबाधेन प्राप्तं न्याय्युपगमात् । न च परोक्षज्ञानजन्यभावनाया अपरोक्षज्ञानजनकत्वासम्भव न हि यत्तुमितिज्ञान सहस्रकृत्व आवृत्तमपि बह्विशास्त्रात्काराय कल्पत इति वाच्यम्, तज्जन्यप्रकृष्टाऽऽवरणक्षयादेव केवलज्ञानोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिति सक्षेपः ॥

- नन्वावरणक्षयात्केवलज्ञानोत्पत्तिरित्यसङ्गतं, तथाहि किमिदमावरणं, शरीर देशकालादिकं वा, नाद्यस्तत्सत्त्वेऽप्यर्थोपलम्भात्, न द्वितीयो देशकालयोरमूर्तत्वात्, परमाण्वादेष सूक्ष्मस्वभावत्वात्, न च मूलकीलकोदकादर्लोकाप्रसिद्धमेव भूमाद्यावरणत्वमिति वाच्यम्, अतिशयसमृद्धिशालिनापि योगिनेदृशस्यावरणादेरभावस्य कर्तुमशक्यत्वात् । न चान्यत्किञ्चिदावरणं प्रसिद्धमित्याशङ्क्यामाह—

इदञ्च घातिकर्मक्षयाद्भवति ॥

इदञ्चेति । घात्यघातिरूपेण पूर्वं प्रपञ्चितस्य द्विविधस्य कर्मणो मध्ये घातिकर्म आवरणं तत्क्षयतः केवलमुदेति । तथाहि यत्स्वविषयेऽप्रवृत्तिमत् तत्सावरणं दृष्टं यथा तैमिरिकस्यैक-
चन्द्रमसि चाक्षुषं विज्ञानम्, अप्रवृत्तिमन्वास्मदादिज्ञानं स्वविषये निखिलद्रव्यपर्यायलक्षणे ।
तस्मात्तन्नावरणमपेक्षितम्, तच्चान्यस्यासम्भवाद्घातिकर्मरूपमेव । न चास्मदादिज्ञानस्य 5
समस्तार्थविषयकत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, आवरणापाये तत्प्रकाशकत्वात् । न चान्योऽन्या-
श्रयः, सिद्धे सकलविषयकत्वेऽस्मदादिज्ञानस्य तदावरणापाये तत्प्रकाशकर्तृत्वं सिद्ध्यति,
तत्सिद्धौ च विज्ञानस्य सकलविषयकत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, विशेषविषयकानुमान-
मिच्छता भवता निःशेषविषयकव्याप्तिज्ञानस्याभ्युपगगतत्वात् । एवं यज्ज्ञानं स्वविषयेऽस्पष्टं
तत्सावरणं यथा नीहारधूलिव्यवहितवृक्षादिज्ञानम्, अस्पष्टञ्च स्वविषये सर्वं सद्नेकान्ता- 10
त्मकमित्यादिज्ञानमिति । तथा मिथ्यात्वपटलविलुप्तविवेकदृशां यदेतत्सर्वमिन्ननेकान्तात्म-
कवस्तुनि विपर्ययज्ञानं तत्सावरणं मिथ्याज्ञानत्वाद्वस्तुराशुपयोगिनो मृत्तिकाशकले
कनकज्ञानमिवेति तत्तत्सिद्धमावरणं कर्म । तच्च कार्यकारणप्रवाहेण प्रवर्त्तमानमनाद्यपि
सम्यग्दर्शनाविरत्नत्रयलक्षणेनावरणनिर्जराहेतुभूतसामग्रीविशेषेण निर्मूलं प्रलीयते, कार्य-
कारणरूपेणानादितः प्रवर्त्तमानस्य बीजाङ्कुरसन्तानस्य निर्दग्धबीजेऽङ्कुरे वा प्रलयवत् । 15
तस्मात्सिद्धमशेषावरणविलयात्समस्तवस्तुविषय केवलज्ञानमिति । केवलज्ञानमिदं साध-
पर्यवसितं, घातिकर्मक्षयादाविर्भूतत्वात्सादि, तथोत्पन्नस्य सस्य पञ्चाङ्गावरणमस्त्यहोऽनन्तम्,
सत्तामाश्रित्येदमनन्तत्वं बोध्यम् । तेन भवस्यकेवलविशेषपर्यायाणां वञ्चर्षभनाराच-
संहननादीनामपगमे तद्व्यतिरिक्तस्य केवलज्ञानस्यात्मद्रव्यद्वारेण विगमेऽपि न क्षतिरन्य-
थाऽवस्थातुरवस्थानामात्यन्तिकभेदप्रसक्तेः, सिद्धस्वरूपेण पुनरुपचयते, उत्पादव्ययधौव्यात्म- 20
कत्वाद्द्वस्तुनोऽन्यथा वस्तुहानिः प्रसज्येतेति ॥

अथेदं किं विषयं प्राप्य परिच्छिन्नमिति किं वाऽप्राप्येत्याशङ्क्यामाह—

१. कथयितव्यताम्यनिरिक्तत्वादात्मनश्च द्रव्यरूपतया नित्यत्वात्तदुपश्रुतं केवलज्ञानमपि अनन्तमिति भावः ॥ न च केवलज्ञानस्य साधारण्यवशितत्वाद् जीवस्यानादिनिधनत्वात् क्षायातपवदलन्तभेदेन कथं जीव केवले, तथा ज्ञानदर्शनयोः क्षाधिकत्वात् क्षायेऽपि निवृत्त्यात् जीवस्य पारिणामिकत्वाच्चेति च न्यम्, द्रव्यपर्याय-
भेदाभेदेऽज्ञानतपस्यप्रतिपक्षेन कथमिद्वेदाभेदात्मवस्थाप्युपपत्तेः दृष्टिभेदोऽयमिदानीं राजा जात इत्यदिप्रतीत्या राजत्वपर्यायस्य, राजत्वपर्यायत्वकत्वेन वा पुंशस्य जातत्वावगाहनान् पर्यायानामभेदाप्यवगितभेदरमत्वात् द्रव्यस्य वा भेदानुपपन्नभेदात्मकत्वादिति ॥

तद्वानेव सर्वज्ञः ॥

- तद्वानेवेति । केवलज्ञानवानेवेत्यर्थः । इदञ्च केवलज्ञानस्य कथञ्चिदात्मव्यतिरेकमभ्युपेत्योक्तं तथा च कथञ्चिद्वेदाभेदसम्बन्धेन केवलज्ञानवान्सर्वज्ञ इत्यर्थः । आत्मपर्यायो हि केवलज्ञानं, आत्मा च परिच्छिन्नपरिमाणः, यो हि यस्य धर्मस्त तत्रैव वर्तते यथा घटे
- 5 रूपम्, आत्मन्येव सवेदनाचात्मस्थं तत्, तथा चात्मस्थमेव विषयं परिच्छिन्नमिति न विषयं प्राप्य, तस्य ज्ञेयदेशे गमनासम्भवात्, गमने चात्मनो निस्स्वभावत्वप्रसङ्गः स्यात्, तत्त्वभावत्वादात्मनः, आत्मधर्मत्वहान्यापत्तिश्च, आत्मविरहेऽपि भागात् । तथा केवलज्ञानं हि सकलज्ञानमुच्यते अलोकस्यानन्तत्वेन गमनतत्सकलोऽलोको ज्ञातुमशक्य इति । अत एव तद्वानित्यत्र नित्ययोगो मतुब् बोध्यः । सर्वज्ञ इति, अर्हदादिरित्यर्थः, एवमज्ञो भिन्नक्रमः अर्हन् श्रीवर्ध-
- 10 मानादिरेव तद्वान्निर्दोषत्वात्, नान्यः कपिलादिः प्रमाणविरुद्धभाषित्वेन निर्दोषत्वासिद्धेस्तथा चार्हन् मोक्षसारतत्कारणेषु निर्दोषतत्र प्रमाणाधिरोधिवाक्यत्वाच्चथा कचिद् व्याध्युपशमे वैद्यः न चासिद्धिः, अर्हन् मोक्षसारतत्कारणेषु प्रमाणाधिरोधिबचनवान् तत्र प्रमाणाद्याध्यमानाभिमततत्त्वत्वात्, यस्य यत्राभिमतं तत्त्वं प्रमाणेन न बाध्यते स तत्र प्रमाणाधिरोधिवाक्, यथा रोगस्त्रास्थे तत्कारणतत्त्वे भिन्नवर इत्यनुमानेन तत्सिद्धेरिति ॥ .

- 15 , विकलस्य प्रकारं दर्शयति—

अवधिमनःपर्यवौ तु तत्तदावरणक्षयोपशमजन्यत्वाद्विकलौ ॥

- अवधीति । तत्तदिति, अवधिज्ञानावरणस्य मनःपर्यवज्ञानावरणस्य च यः क्षयोपशमस्तज्जन्यत्वादित्यर्थः । अनयोर्मुक्तद्वयविषयकत्वेन मनोद्वयविषयकत्वेन च न सर्वविषयकत्वमिति विकलत्वम् । क्षयोपशमजन्यत्वादित्यनेन केवलज्ञानभिन्नता केवलस्यवृत्तिवच्च सूचितम्, केवलज्ञानस्य क्षायिकत्वात् केवलिनः क्षायिकभावचराश्च । निरन्तरं तस्य स्वभावतः केवलज्ञानदर्शनोपयोगव्यापृतत्वेनेतरोपयोगासम्भवाच्चेति ॥
- 20

तत्रावधिं लक्षयति—

- इन्द्रियसंयमनिरपेक्षो रूपिद्वयविषयकस्साक्षात्कारोऽवधिः । स द्विविधो भवजन्यो गुणजन्यश्चेति । भवो जन्म, तस्माज्जन्यो यथा सुरनारकाणाम्, गुणस्सम्यग्दर्शनादिः, तज्जन्यो यथा नरतिरश्चाम् ॥
- 25

इन्द्रियेति, यद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति नियमेनेन्द्रियाणां संयमस्य चापेक्षा

१. गमनं हि स्वदेशपरित्यागपूर्वकमपरदेशप्राप्तिं, तथा च ज्ञानस्यात्मदेशविहाय ज्ञेयदेशप्राप्तीति स्वभावत्वात्मानो भवेत्, स्याच्च ज्ञेयस्यात्मकत्वे एवमात्मधर्मत्व केवलस्य न स्यात् आत्मविरहेऽपि भावादिति भावः ॥

नास्ति तादृशो रूपिद्रव्यविषयकः साक्षात्कारोऽवधिरित्यर्थः । मतिज्ञानादौ मनःपर्यवहाने चातिव्याप्तिवारणायैन्द्रियसंयमनिरपेक्षेति पदम् । समयप्रत्ययावधिविशेषेऽव्याप्तिवारणाय नियमेनेत्युक्तं, पुद्गला रूपिण इति शाब्दबोधस्य वारणाय साक्षात्कार इत्युक्तम् । यादृशावधिस्संयमानन्तरमेव जातः तादृशावधेस्संयमसापेक्षत्वेनाव्याप्तिरतो रूपिसमव्याप्यविषयताशालिहानपृच्छिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् । परमावधिज्ञानमादाय सर्वावधिपु 5 लक्षणसमन्वयः कार्यः । रूपिव्यापकविषयताकत्वं तु न यान्यं केवलज्ञानेऽतिव्याप्तेः । ज्ञानत्वमादाय मत्यादावतिप्रसङ्गोन्मूलनाय ज्ञानत्वव्याप्येति । विषयतापदेन स्पष्टीयविषयता ग्राह्या तेन पुद्गला रूपिण इति शाब्दबोधे नातिप्रसङ्गः, तस्यास्पष्टीयविषयताकत्वादिति ॥

स चावधिर्जघन्यतोऽङ्गुलासख्येयभागादारभ्य प्रदेशान्तरपृच्छोत्कृष्टतोऽलोकेऽपि लोकप्रमाणान्यसख्येयखण्डानि क्षेत्रविषयः, कालोऽपि जघन्यत आबलिकाऽसंख्येयभागादारभ्य 10 समयोत्तरया वृद्धोत्कृष्टतोऽसख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणो विषय इति क्षेत्रकालरूपविषयभेदादसख्येयभेदः । द्रव्यभावलक्षणविषयापेक्षया चानन्ता अपि भेदास्तथापि सक्षेपेण तस्य भेदमाह स इति, अवधिरित्यर्थः । भवजन्यं व्याख्याति भवो जन्मेति । तस्याधिकारिणमाह यथेति । गुणजन्यं व्याख्याति गुण इति, तस्याप्यधिकारिणमाह यथेति । तथा च तेषु भेदेषु मध्ये पेचन भवप्रत्ययाः केचन गुणप्रत्ययाः, ननु समयदर्शनादिगुणजन्यस्य 15 क्षयोपशमिकत्वं भवस्यौदयिकत्वेन तज्जन्यस्यौदयिकत्वं प्राप्तं, क्षयोपशमिकभावे चावधिज्ञानमुच्यत इति विरोध इति, मैवम्, मुख्यतया भवजन्यस्यापि क्षयोपशमनिमित्तकत्वात् सोऽपि क्षयोपशमो नारकामरभवे सत्यवश्यं भवतीति तेषां भवजन्यत्वमुक्तमिति ॥

पुनरवधीनां षोडाऽपि सद्ग्रहस्तम्भवतीत्याह—

अनुगाम्यननुगामिहीयमानवर्धमानप्रतिपात्यप्रतिपातिभेदात् पद्वि- 20 धोऽवधिः । अवधिमत्पुरुषसद्गमनस्वभावोऽनुगामी ॥

अनुगामीति । स्पष्टम् । अनुगामिनं लक्षयति अजधिमदिति, यस्मिन्मुत्पन्नो देशान्तरमभिप्रजन्तं स्यामिनमनुगच्छति नेत्रादिवत्तोऽनुगाम्यवधिरित्यर्थः । ईदृश एवावधिनारकाणा देवानाञ्च भवति ॥

१. यत्र यत्रावधिष्वप्यत्र तत्र तत्सर्वं रूपिद्रव्यं तथा यत्रद्रुपिद्रव्यं तत्र सर्वप्रावधिष्वप्यतोऽगमभ्यासप्रकारभावे विज्ञेयः । २. तत्रैवमात्रद्वयान्नान्यत्रवर्धनप्रदेशिकादू-दादाभ्य विधिप्रद्वया मर्गमूर्धप्रभ्याभ्युत्पन्नविषयपरिमाणमवधिनि द्रव्यतो भावनस्य प्रतिबन्तुगमन्यव्येयपदांशस्य विषयमानं, तस्मात्तन्मपि पुद्गलस्तिष्ठामवधिप्रच्छाद्य तत्परिमाणान्तरावधिरित्युपपन्नतो माध्यः । तथा च त्रैपदेन ज्ञानभेदाद्व्याप्यभावप्रतीतिवर्धनप्रदा अनन्तत्वमप्येवमिति भावः ॥

अनुगामिनमाह—

उत्पत्त्यवच्छेदकशरीरावच्छेदेनैव विपधावभासकोऽनुगामी ॥

उत्पत्तीति । शरीरपदमाश्रयपर तथा च कायोत्सर्गस्थानादिपरिणामविशिष्टयादृश-
शरीरावच्छेदेनावधिरूपतः सत्स्थानादन्यस्थानमुपयातस्य तादृशपरिणामाभावेन तादृश-
5 शरीराभावादवधिरपि नश्यति तत्रैव स्थितस्य वर्त्तते च सोऽवधिरनुगामीत्यर्थः, अयं पूर्व-
आवधिर्मनुष्यतिरश्चां भवतीति भाव्यम् ॥

हीयमानमाचष्टे—

स्वोत्पत्तितः क्रमेणाल्पविषयो हीयमानः ॥

स्वोत्पत्तित इति । पञ्चिहहानिष्वत्र प्रथमान्तिमपरित्यागेन चतुर्विधा हानिर्माह्या, अव-
10 धिविषयभूतयोः क्षेत्रकालयोरनन्तत्वासम्भवेनानन्तभागहानेरनन्तगुणहानेश्चासम्भवात् ।
द्रव्यापेक्षया चानन्तभागहानिरनन्तगुणहानिरिति द्विविधैव स्वाभाव्यात् । पर्यायापेक्षया तु
पञ्चिधापि हानिर्भवति । द्रव्यक्षेत्रकालपर्यायाणां संयोगे एकस्य हानावपरस्यापि हानिर्न तु
वृद्धिः, तथा द्रव्यादेर्भागेन हानौ अपरस्यापि भागेनैव प्रायो हानिर्न तु गुणेन तथा गुणेन
हानौ अपरस्यापि गुणेनैव हानिर्न तु भागेन । एवं वृद्धावपि भाव्यम् ॥

15 वर्धमानमाह—

स्वोत्पत्तितः क्रमेणाधिकविषयी वर्धमानः ॥

स्वोत्पत्तित इति । यावत्क्षेत्र प्रथमावधिज्ञानिना दृष्ट ततः प्रतिसमयमसख्यातभागवृद्धि-
कश्चित्पश्यति कोऽपि संख्यातभागवृद्धिं अन्यस्तु सख्यातगुणवृद्धिमपरश्चासख्यातगुणवृद्धि-
मित्येवं वृद्धिमानवधिरित्यर्थः ॥

20 प्रतिपातिनमाचष्टे—

उत्पत्त्यनन्तरं पतनशीलः प्रतिपाती ॥

उत्पत्तीति । उत्पत्त्यनन्तरं कियन्तमपि कालं स्थित्वा ततो ध्वंसनस्वभाव इत्यर्थः ।
अत्राय भावः, अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यावधिज्ञाननिर्गमस्थानानि फट्टकान्मुच्यन्ते ।
तानि चैकजीवस्य सख्येयान्यसख्येयानि च भवन्ति तत्र चैकफट्टकोपयोगे च जन्तुर्नियमा-
25 त्सर्वत्र सर्वैरपि फट्टकैरुपयुक्तो भवत्येकोपयोगत्वात् जीवस्यैकलोचनोपयोगे द्वितीयलोचनो-

पयोगवत् । एतानि च फट्टकानि त्रिधा भवन्ति, अनुगामुकानि अननुगामुकानि मिश्राणीति ।
एतानि च पुनः प्रत्येकं त्रिधा भवन्ति प्रतिपातीन्यप्रतिपातीनि मिश्राणि च एतानि च मनु-
ष्यतिर्यक्षु योऽवधिस्तस्मिन्नेव भवन्ति न देवनारकावधौ ॥

अथाप्रतिपातिनमाह—

तद्विपरीतोऽप्रतिपाती ॥

5

तद्विपरीत इति । प्रतिपातिविपरीत इत्यर्थः । तत्र नैरयिकभवनपतिवानमन्तरज्योति-
ष्कदैमानिका अनुगाम्यप्रतिपात्यवधय एव तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाणान्तु पडपि ॥

अथ मनःपर्यवं लक्षयति—

संयमविशुद्धिहेतुकं मनोद्रव्यपर्यायमात्रसाक्षात्कारि ज्ञानं मनः-
पर्यवः । स ऋजुमतिविपुलमतिभेदेन द्विविधः ॥

10

संयमेति । मनोद्रव्यपर्यायमात्रसाक्षात्कारिज्ञानत्वं लक्षणम् । संयमविशुद्धिहेतु-
मिति तु अप्रमत्तवर्द्धिप्राप्तिशान्त्यादिमत एवेदमिति सूचनाय । मात्रपदं अवधिज्ञाने केवले
वाऽतिव्याप्तिवारणाय । अवधिर्हि मनस्साक्षात्कार्यपि रुग्न्धान्तरसाक्षात्कारीति न दोषः,
एवं केवलेऽपि । न च मनस्त्वपरिणतरुग्न्धालोचितं बाह्यमप्यर्थं मनःपर्यवज्ञानं साक्षात्करो-
तीत्यमभय इति वाच्यम्, बाह्यार्थानां तथाविधमनःपरिणामान्यथानुपपत्तिलिङ्गकानुमाने- 15
नेष ग्रहणाभ्युपगमान्, मनःपर्यवस्य धर्मिप्राहकप्रमाणेन मनोद्रव्यमात्रालम्बनतयैव सिद्धेः ।
अर्धेऽतीत्यद्वीपसमुद्रपरिमाणमानुपक्षेत्रश्रुतिमनोद्रव्यविषयमिदं ज्ञानं न तद्विभूतप्राणि-
मनोऽस्यवगच्छति । तथा सङ्घिजीवैर्मनोद्रव्याणि गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमिताना
द्रव्यमनमामनन्तान् पर्यायान् विषयीकरोतीदम् । न तु भावमनसः पर्यायान्, अमूर्त्तत्वात्
छद्मस्थस्य चामूर्त्तविषयायोगान् । अत एव मनःपर्यायमात्रविषयकमाक्षात्कारिज्ञानत्वमित्य- 20
स्यत्वा मनोद्रव्येत्युक्तम् । मनोद्रव्याणि धीत्य चिन्तनञ्चातीतानागतपन्न्योपमासन्ध्येयभाग-
विषयम् । पटुतरक्षयोपशमप्रभवरादिद यतो विशेषमेव गृह्यतुपपद्यते न सामान्यमनो
ज्ञानरूपमेव न तु दर्शनरूपम् । अत्र मनःपर्यवज्ञानी मनमिन्ताप्रवर्तकानि द्रव्याणि
जानाति बाह्यार्थाभ्यान्धुर्दर्शनेन पश्यतीत्यतः कथं न तस्य दर्शनरूपता, अन्यथा पश्यतीति
प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् यदि चाचक्षुर्दर्शनेन पश्यति तर्हि मनिधुनयत्परोक्षत्वं प्राप्तं, अचक्षु- 25
दर्शनस्य तत्रैव ममावेद्वान् प्रत्यक्षार्थविषये मनःपर्यवज्ञाने परोक्षार्थविषयस्याचक्षुर्दर्शनस्य

- कथं प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः, अत्र केचिद्वदन्ति समाधानम्, मनःपर्यवज्ञानी पश्यत्यवधिदर्शनेन, मनःपर्यवज्ञानेन जानातीत्यतो न विरोध इति तन्न सम्यक्, अवधिमन्तरेणापि मतिश्रुत-
मनःपर्यवरूपज्ञानत्रयस्यागमे प्रतिपादितत्वात्, किन्तु एरुस्यैव मनःपर्यवज्ञानिनः प्रमातुर्मनः-
पर्यवज्ञानानन्तरमेव मानसमचक्षुर्दर्शनमुत्पद्यत इति न जानाति पश्यतीति व्यवहारयोरनु-
5 पपत्तिः, अत एव न परोक्षत्वाद्यापत्तिः, ह्यनभेदात् । न चैव मनःपर्यवज्ञानिनः प्रत्यक्ष-
ज्ञानित्व विरुद्धवते, परोक्षज्ञानवत्त्वादिति वाच्य मित्रविपर्ययत्वात्, न ह्यवधिज्ञानिनश्च-
क्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनाभ्यां पश्यतः प्रत्यक्षज्ञानितायां कोऽपि विरोध इति विभावनीयम् ॥
मनःपर्यवज्ञानसमृद्धिमतामप्रमत्तसयतानामुत्पद्यमानमिदं द्विधा समुत्पद्यत इत्याह स इति
मनःपर्यव इत्यर्थः । मननं मतिस्सवेदनमित्यर्थः, ऋज्वी सामान्यग्राहिणी मतिः ऋजुमतिः,
10 घटोऽनेन चिन्तित इत्यादिसामान्याकाराध्यवसायनिवन्धनभूता कतिपयपर्यायविशिष्ट-
मनोद्रव्यपरिच्छेदरूपेत्यर्थः । विपुला विशेषग्राहिणी मतिर्घटोऽनेन चिन्तितस्त च सौवर्णः
पाटलिपुत्रकोऽद्यतनो महानपवरकस्थितः फलपिहित इत्याद्यध्यवसायहेतुभूता प्रभूतविशिष्ट
मनोद्रव्यपरिच्छेदरूपेत्यर्थः ॥

भेदयोरनयोर्विशेषान्तरमाह—

- 15 आद्यज्ञानं कदाचित्प्रच्यवते द्वितीयन्तु न कदापीत्यनयोर्वैषम्यम् ॥

आद्येति । कदाचिदित्युक्तत्वादाकेवल कदाचिन्न प्रतिपततीति भावः । द्वितीय त्विति
विपुलमतिरिति भावः, न कदापीति आकेवलमिति शेषः, वैषम्यमिति स्वगतो भेद इत्यर्थः ॥

- इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधर-श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा निनिर्मितस्य
20 तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञाया न्यायप्रज्ञाश-न्यायया पारमार्थिकप्रत्यक्ष-
निरूपणो नाम प्रथम किरण ॥

१ न चावधिदर्शनवमन पर्यवस्थापि दर्शन स्यात् ततस्तेनागौ पश्यतीति ०षपदश उपपत्स्यत इति वाच्यम्
चतुर्विधदशनादधिकस्य दर्शनस्यागमेऽनुकत्वात् । न च चक्षुर्दर्शनादिचतुष्टयाधिकधनानुक्रमेण विभज्जदर्शन
यथाऽवधिदर्शनेऽतर्भूत तथा मन पर्यवदर्शनमपि अवधिदर्शनान्तर्भूत सदवधिदर्शनसहित भविष्यतीति
वाच्यम्, तथापि शास्त्रविरोधात्, मतिश्रुतमन पर्यवज्ञानवतो दर्शनद्वयस्यैव मतिश्रुतावधिमन पर्यवज्ञानवतश्च
दर्शनत्रयस्यैव शास्त्र श्रोक्तत्वात्, यदि मन पर्यायदशनमपि स्यात्तदा मतिश्रुतमन पर्यवज्ञानी दर्शनद्वयवाज
स्यादिति ॥

अथ द्वितीयः किरणः ।

एवं प्रत्यक्षभेदे निरूपिते परोक्षभेदानिरूपयितुं प्रथमतः परोक्षलक्षणं प्रकाशयति—

व्यवहितात्मद्रव्यजन्यं ज्ञानं परोक्षम् ॥

व्यवहितेति । साक्षादात्मना न जन्यते यज्ज्ञानमपि तु व्यवधायकानिन्द्रियादीनाश्रित्य, तादृशं ज्ञानं निमित्तापेक्षत्वाद् व्यवहितात्मद्रव्यजन्यं अतः परोक्षमित्युच्यत इत्यर्थः । न च 5 निमित्तापेक्षत्वं व्यभिचारि, अवधिनान्तरङ्गस्य क्षयोपशमस्य चहिरङ्गस्य विषयादेरपेक्षणात्, एवं मनःपर्ययज्ञानमपि निमित्तापेक्षं, केवलज्ञानमपि धातिकर्मक्षयं विषयज्ञापेक्षत एवेति वाच्यम्, विशिष्टनिमित्तापेक्षत्वस्यैव वाच्यत्वात्, तच्च विशिष्टं निमित्तमिन्द्रयानिन्द्रियाख्यं श्रुते च मतिपूर्वकत्वमपि, अतो न व्यभिचारः ॥

अथ सांख्यव्याहारिकप्रत्यक्षलक्षणमाचष्टे—

10

इन्द्रियमनोजन्यो विशदावभासस्मांख्यव्याहारिकप्रत्यक्षम् ॥

इन्द्रियेति । इन्द्रियेण मनसा तदुभयेन वा जन्यो विशदावभास इत्यर्थः, तत्रेन्द्रिय-निमित्तको विशदावभासो मनोहीनानामेकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणाञ्च । मनो-जन्यो विशदावभासो मानससुखादिज्ञानम्, तत्र चक्षुरादिव्यापाराभावात् । तदुभयजन्यो विशदावभासः पञ्चेन्द्रियाणां घटादिरूपादिचाक्षुषादिज्ञानम् । इन्द्रियजन्यविशदावभासत्वस्य 15 सुप्तादिमानसेऽव्याख्या मनःपदम् । मनोजन्यविशदावभासत्वस्येन्द्रियमनोजन्यविशदावभासत्वस्य वैकेन्द्रियादीनां प्रत्यक्षेऽसत्त्वादिन्द्रियजन्यविशदावभासत्वमपि विवक्षितं, स्मृति-प्रत्यभिज्ञादावतिव्याप्तिवारणाय विशदावभासत्वमुक्तम् । तदुभयजन्यविशदावभासत्वन्तु लक्षणे न प्रवेशनीयं फलाभावात्, पञ्चेन्द्रियचाक्षुषादिप्रत्यक्षस्य मानसस्य चेन्द्रियमनोऽन्यतर-जन्यत्वात्, तथा चेन्द्रियमनोऽन्यतरजन्यविशदावभासत्व सांख्यव्याहारिकप्रत्यक्षस्य लक्षणम्, 20 मनःपदमुपलक्षकमोपस्य, ओषस्सामान्यमप्रविभक्त रूपम् । ओषज्ञाने नेन्द्रियादि निमित्तं, पेबलं मत्पावरणक्षयोपशमविशेष एव कारणम् । वत्स्यादीनां नीत्राद्यभिसर्पणज्ञानमोपशानम् । सांख्यव्याहारिके प्रत्यक्षे केपास्त्रिदालोकविषयेन्द्रियाण्यपेक्षाकारणानि, सति प्रकाशे विषय इन्द्रिये च ज्ञानोदयस्य दृष्टत्वात्तत्राप्यन्तरङ्गापेक्षाकारणमिन्द्रियाणि, पारमार्थिकन्तु कारणं क्षयोपशमस्सर्वज्ञानसाधारणमिति ॥

25

१. परैरसं सम्पन्धन जन्यजननभावलक्षणमस्येति, परेभ्य पुद्गलभयवेन जीरापेक्षया मित्रेभ्यो द्रव्येन्द्रियमनोभ्योऽश्वस्य औवरस्य यत्तपरोक्षमिति वा व्युत्पत्त्या इन्द्रियमनोव्यापारेण चौरस्याभविषयसाक्षात्कार इति भावः ॥

ननु किन्तावज्ञानस्य विशदावभासत्वं, नेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्व चाक्षुषज्ञानेऽव्याप्तेश्चाक्षुषोऽप्राप्यकारित्वेनार्थसन्निकर्षाभावात् । नापि प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन प्रतिभासमानत्वमीहादिषु सन्देहाद्यपेक्षिष्वव्याप्तेः । न चान्यान्येन्द्रियव्यापारादेवेहादीनामुत्पत्तेर्न तत्र संशयादीनामपेक्षेति वान्यमनुभवपराहतत्वात्सन्देहादिभ्यो जायमानत्वेनैवेहादीनां प्रतीयमानत्वात् । न चावग्रहेहापायधारणा एकसवेदनरूपास्ततः प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन प्रतिभासमानत्वमक्षतमेवेति वाच्यं स्याद्वादिभिररमाभिस्तेषामेकत्वस्येवानेकत्वस्यापि स्वीकृतत्वाद्युक्तिः स्थास्यत्येवेत्याशङ्क्यामाह—

अनुमानादिभ्यो विशेषप्रकाशनाद्विशदत्वमस्य ॥

अनुमानादिभ्य इति । विशेषप्रकाशनादिति, नियतवर्णसंस्थानार्थाकाराणां प्रतिभास-
10 नात्, अनुमाने च तदभावादिति भावः । ज्ञाने च विशदावभासत्वं प्रबलतरज्ञानावरण-
वीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमविशेषाद्भवति, न पदार्थधर्मो विशदावभासत्वं सर्वदा तस्य तथै-
वावभासप्रसङ्गाद्रूपादिवदिति ॥

अथ तद्विभजते—

तद्विविधमैन्द्रियं मानसञ्च । इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षमैन्द्रियम् । मनोज-
15 न्यप्रत्यक्षं मानसम् ॥

तदिति । साव्यवहारिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । ऐन्द्रियं लक्षयति इन्द्रियेति, इन्द्रियजन्य-
त्वस्य प्रत्यभिज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वस्य मानसप्रत्यक्षे सत्त्वादुभयम् । मानसं लक्षयति मन इति,
स्मृत्यादौ मनोजन्यत्वस्यैन्द्रिये प्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादुभयम् । मनोऽत्र द्रव्यरूप प्राज्ञमन्य-
थैन्द्रियेऽतिव्याप्तिस्तदवस्था स्यात् । अवध्यादिषु मनसो हेतुत्वेऽपि न तत्र तदसाधारणमतो
20 न तत्रातिव्याप्तिरसाधारणतया मनोजन्यत्वस्य विवक्षणात्, अत एव या नैन्द्रियेऽति-
व्याप्तिरिति ॥

ननु प्रत्यक्षलक्षणेऽस्मिन्निन्द्रियमनोजन्यत्वमुक्तम् । तत्र किन्तावदिन्द्रिय परमैनसोऽपी-
न्द्रियत्वेन ग्रहणादत्र तस्य पार्थक्ये किं वा बीजमित्याशङ्क्यामाह—

तत्रेन्द्रियं द्रव्यभावभेदेन द्विविधम् ॥

25 तत्रेति । साव्यवहारिकप्रत्यक्षलक्षणघटकीभूतमिन्द्रिय द्रव्यत्वभावत्वरूपविभाजकधर्म-
द्रव्यवदित्यर्थः । द्रव्यं परिणामविशेषपरिणतवर्णादिवत्पुष्टयवत्पुष्टलात्मकम्, भाव आत्मपरि-

णतिविशेषः, एतेन पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपत्वं व्युदस्तम्, तथाहि—प्राणं पार्थिवं रूपा-
दिषु सन्निहितेषु गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद्गोघृतवदित्यनुमानं पृथिवीगन्धाभिव्यञ्जकजलेऽनै-
कान्तिकम् । रसने जलीयं रूपादिषु सन्निहितेषु रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वान्मुखशोषिणां लाला-
वदित्यनुमानं लवणे व्यभिचरितम् । चक्षुस्तैजसं रूपादिषु सन्निहितेषु रूपस्यैवाभिव्यञ्जक-
त्वात्प्रदीपवदित्यनुमानं मणौ व्यभिचरितम्, रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् मणस्तैजसत्वानभ्युप- 5
गमाच्च तथा चन्द्रकिरणादौ व्यभिचाराच्च । न च तस्य तैजसत्वाच्च व्यभिचार इति
वाच्यम्, उष्णस्पर्शशून्यत्वेन तैजसत्वासम्भवात्, चन्द्रकिरणं न तैजसं शैत्याज्जलवदित्यनु-
मानेन तैजसत्वाभावसिद्धेः । स्पर्शनं वायवीयं रूपादिषु सन्निहितेषु स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जक-
त्वाद्ग्नसङ्घिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवदित्यनुमानं घनसारादावनैकान्तिकम् तस्य
हि जले शीतस्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद्वायवीयत्वाभावाच्च । पृथिव्यादीनामत्यन्तभिन्नजाती- 10
यत्वासिद्ध्या तदारब्धत्वासिद्धेर्वा । शब्दस्त्वसमानजातीयविशेषगुणवतेन्द्रियेण गृह्यते
सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्येकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वाद्वृत्तादिवदित्यनुमानश्च शब्दस्याकाशगुणत्वा-
सिद्ध्याऽसिद्धमिति न पार्थिवत्वादिकमिन्द्रियाणामिति भावः ॥

द्रव्येन्द्रियं विभजते—

निर्वृत्युपकरणभेदेन द्रव्येन्द्रियं द्विविधम् । निर्वृत्तिराकारः ॥

15

निर्वृत्तीति । निर्वर्त्तनं निर्वृत्तिः प्रतिविशिष्टस्संस्थानविशेषमन्तदेवाह निर्वृत्तिरा-
कार इति । उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणमुभयमपि पुद्गलपरिणामम्, भावेन्द्रियस्योपयोगस्य
निमित्तं भवति ॥

निर्वृत्तीन्द्रियं विभजते—

निर्वृत्तीन्द्रियमपि द्विविधं बाह्याभ्यन्तरभेदात् । बाह्यं पर्पटिकादि, 20
आन्तरं कदम्बपुष्पाद्याकारः पुद्गलविशेषः ॥

निर्वृत्तीति । आभ्यन्तरबाह्यभेदभिन्नं निर्वृत्तीन्द्रियं निर्माणनामकर्मरिपोषेण च निर्वृ-
त्तिमुपयोगेन्द्रियस्यावधानप्रदाने द्वारभूतम् । तत्र बाह्याया निर्वृत्तैर्बहुविधाऽऽरागन्-
पर्पटिकादिरूपेणेत्याशयेनाह बाह्यं पर्पटिकादीति । श्रोत्रस्येय बाह्या निर्वृत्तिः । नेत्रादीनां
भूतभृतयः । आन्तरस्वरूपमाहान्तरमिति, कदम्बेति, अयं श्रोत्रस्यान्तर्निर्वृत्तिरूपः, आदिना 25
धान्यमसूराकाराभ्युपः, अतिमुक्कहकुमुमचन्द्राकारो घ्राणस्य क्षुराकारो रसनस्य नाना-
कारः स्पर्शनस्य मासः, शब्दादिष्वणोपकारे निर्वृत्तिर्भवति ॥

अथोपकरणेन्द्रियमाचष्टे—

आन्तरेन्द्रियनिष्ठस्वस्वार्थग्रहणसामर्थ्यात्मकशक्तिविशेष उपकरणेन्द्रियम् । पुद्गलशक्तिरूपत्वादस्य द्रव्यत्वम् । अस्योपघाते च निर्वृत्तीन्द्रियसत्त्वेऽपि नार्थग्रहः ॥

- 5 आन्तरेति । आन्तरेन्द्रिय श्रोत्राद्यन्तर्निर्वृत्तिः कदम्बपुष्पाद्याकारस्वद्वृत्तिर्यो विषयग्रहणसामर्थ्यात्मकशक्तिविशेषश्च शक्तिशक्तिमतोरभेदात् सोऽपि द्रव्येन्द्रियमुच्यते इति भावः । इदमपीन्द्रिय बाह्याभ्यन्तरनिर्वृत्तिनिष्ठत्वाद् द्विविधमिति तत्त्वार्थभाष्यकृत् । आगमे तु न कापि तादृशी व्यवस्था दृश्यतेऽतः केवलमान्तरेन्द्रियनिष्ठ इत्युक्तम् । अस्य शक्तिरूपेन्द्रियस्य द्रव्येन्द्रियत्वे युक्तिमाह पुद्गलेति । शक्तिशक्तिमतोः कथञ्चिदभेदादिति भावः । अस्य
- 10 शक्तिविशेषस्य, द्रव्यत्व द्रव्येन्द्रियत्वमित्यर्थः । अभेद एवानयोरुच्यता किं कथञ्चिद्भेदेनेत्याह अस्येति शक्तिविशेषस्येत्यर्थः, उपघात इति वातपित्तादिना विनाश इत्यर्थः, निर्वृत्तीन्द्रियसत्त्वेऽपीति, कदम्बपुष्पाद्याकाराया अन्तर्निर्वृत्तेस्सत्त्वेऽपीत्यर्थः, नार्थग्रह इति, न जीवशब्दादिविषयं गृह्णातीत्यर्थः, तथा चास्ति कथञ्चिद्विभक्त आन्तरेन्द्रियनिष्ठशक्तिविशेष इति भावः ॥

भावेन्द्रिय विभजते—

- 15 भावेन्द्रियमपि द्विविधम् । लब्ध्युपयोगभेदात् । आत्मनिष्ठेन्द्रियावरणक्षयोपशमरूपार्थग्रहणशक्तिर्लब्धिः ॥

- भावेति । स्पष्टम् । लब्धीन्द्रियस्वरूपमाहाऽऽत्मनिष्ठेति । लाभो लब्धिः प्राप्तिरित्यर्थः, आवरणक्षयोपशमप्राप्तिरिति भावः । ज्ञानस्य तदावरणस्य चात्मनिष्ठत्वेन तत्क्षयोपशमोऽपि तन्निष्ठ एवेत्यत उक्तात्मनिष्ठेति । इन्द्रियावरणक्षयोपशमादिति, गतिजात्यादिनामकर्मोदयतो
- 20 मनुष्यत्वपञ्चेन्द्रियत्वादिप्राप्तौ सत्यामिन्द्रियविषयेष्वेव शब्दादिषु योऽयं विशेषोपयोगस्तदावरणक्षयोपशमादित्यर्थः । कारणे कार्योपचारात्तु मूले इन्द्रियावरणक्षयोपशमेत्युक्तम् । केचिन्वन्तरायकर्मक्षयोपशमापेक्षिणीन्द्रियविषयोपभोगज्ञानशक्तिर्लब्धिरिति वदन्ति तादृशक्षयोपशमस्यैवार्थग्रहणशक्तिरूपत्वात्प्रमित्याहेन्द्रियावरणक्षयोपशमरूपार्थग्रहणशक्तिरिति । शेषमपि द्रव्येन्द्रिय लब्धिप्राप्तावेव भवति नान्यथेति ॥

१ कदम्बपुष्पाद्याकृतेर्मांसगोलकाकाराया श्रोत्रं च तर्निर्वृत्तेः शब्दाद्विषयसंरिच्छेन शक्तिस्तस्या वातपित्तादिनोपशमे सति यथोक्तान्तर्निर्वृत्तेस्सद्भावोऽपि न शब्दादिविषयं गृह्णाति जीव इत्यतो ज्ञायतेऽस्त्यन्तर्निर्वृत्तिशक्तिरूपमुपकरणेन्द्रियं कथञ्चिद्विभज्यते तात्पर्यार्थः ॥

अथोपयोगेन्द्रियमाचष्टे—

अर्थग्रहणनिमित्त आत्मन्यापारपरिणामविशेष उपयोगः ॥

अर्थग्रहणेति । उपयुज्यते वस्तुपरिच्छेदं प्रति व्यापार्यते जीवोऽनेनेत्युपयोगः करणे चञ् । उपयोगो ज्ञानं संवेदनं प्रत्यय इति पर्यायाः । स द्विविधस्साकारोऽनाकारश्चेति, स चेतनेऽचेतने वा वस्तुन्युपयुज्ज्ञान आत्मा यदा सपर्यायमेव वस्तु परिच्छिनत्ति तदा स 5 उपयोगस्साकार उच्यते, स च कालतश्छद्वास्थानामन्तर्मुहूर्त्तम्, केवलिनामेकसामयिकः । सोऽयं मतिश्रुतादिभेदेनाष्टविधः, यस्तु वस्तुनस्सामान्यरूपतया परिच्छेदस्सोऽनाकारोपयोगः कालः पूर्ववदेव, अयमपि चक्षुर्दर्शनादिरूपेण चतुर्विधः । एतत्सर्वानुस्यूतं लक्षणमाह—अर्थ-ग्रहणेति । आत्मन्यापारमाग्रस्योपयोगत्याभावादर्थग्रहणनिमित्त इति, तावन्माग्रस्य च निर्वृत्त्यादावपि सत्त्वादिशेष्यम् । अयमुपयोगो यदा द्रव्येन्द्रियापेक्षो भवति तदैवोपयोगो- 10 न्द्रियनामभाग्भवति नान्यथा, अत एवावध्याद्युपयोगस्य नेन्द्रियत्वमवध्यादीनामतीन्द्रियत्वात् । इन्द्रियाणां लाभकमस्तु प्रथममिन्द्रियावरणक्षयोपशमरूपा लब्धिस्ततो बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नं निर्वृत्तेःशक्तिरूपमुपकरणं तदनन्तरञ्चेन्द्रियार्थोपयोग इति ॥

अयमेव ज्ञानात्मोपयोगस्त्वपरव्यवसितौ साधकतमत्वात्प्रमाणं, न सन्निकर्पो नवा द्रव्येन्द्रियमित्याह—

15

अयमेव प्रत्यक्षं प्रति करणम् । समुदितान्येतानि शब्दाद्यर्थं गृह्णन्ति, इन्द्रियव्यपदेशभाञ्जि च ॥

अयमेवेति । उपयोग एवेत्यर्थः, एवशब्देन सन्निकर्पादीनां व्युत्पत्तिः, लब्ध्युपयोगावा-त्मनः फले जनयितव्ये योग्यत्वाद्वाग्रियमाणत्वाच्च प्रसिद्धौ, उक्तञ्च “ भावेन्द्रियाणि लब्ध्यात्मोपयोगात्मानि जानते । स्वार्थसंविदि योग्यत्वाद्वागृत्तत्वाच्च संविद् ” इति । 20 संविदात्मा, सेयं लब्धिसंविदि योग्यत्वेऽपि प्रकृतानुपयोगित्वाच्च प्रमाणव्यपदेशमाह, प्रमितौ साधकतमस्यैवोपयोगित्वात्तादृशक्षोपयोग एव प्रमाणं व्यापारमन्तरेण स्वार्थसंवि-दोऽनुपपत्तेः, अन्यथा सुषुप्तस्यापि तत्प्रसङ्गस्यात् । न च तदानीं सन्निकर्पोभावादेव न प्रसङ्ग इति ध्याय्यम्, स्पर्शनादीन्द्रियैरतिमृष्टात्तुलिकाताम्बूलमालतीमांमलामोदमुन्दरगे-शब्दादिमन्निकर्पस्य तदानीमपि भावान् । ननु जिज्ञासासहकृतस्यैव सन्निकर्पादेर्हेतुत्वम- 25 न्यथा तवापि तदानीमुपयोगः कथं न स्यात्, न च क्षयोपशमाभावाग्रोपयोग इति ध्याय्यम्,

१. साधारणाकारद्रव्यान्वय उपयोग एवेति भाग, सोऽपि उपवर्जनीकृतनिर्दिष्टाकार हाविभाषकत्वेन प्रवर्तमानः प्रमाहरणं ॥ २. निरस्तेनराधारः तदाभूतवस्तुभावेन निर्गण्यतया प्रमाणानुपपत्तेरिति तात्पर्यम् ॥

- तत्रैव प्रयोजकस्य पर्यनुयोगात्, जिज्ञासामन्तरेणान्यस्यासम्भवादिति चेन्न जिज्ञासाया ज्ञाना-
तिरिक्ताया असम्भवात्, तस्या एवोपयोगरूपत्वात्, अतिरिक्तत्वे वा तस्यास्सन्निकर्षेऽकिञ्चि-
त्करायास्तहकारित्वासम्भवात्, किञ्चित्करत्वे च तस्या एव कारणत्वमस्तु किमन्तर्गडुता
सन्निकर्षेण । न च तदानीं मनस इन्द्रियेण सन्निकर्षाभावान्न प्रसङ्ग इति वाच्य मनसोऽ-
5 गुत्वासिद्धेः, द्रव्यमनसोऽशेषात्मप्रदेशव्यापिनः पौद्गलिकस्याग्रे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेनेन्द्रि-
येस्सयोगसिद्धेरिति । तस्मादुपयोग एव प्रत्यक्षं प्रति करणमिति भावः । न च ज्ञानस्यैव
करणत्वे फलत्वं कस्येति वाच्यम्, स्वार्थसवित्तेः फलत्वात्, न च स्वार्थव्यवसितिः फल
प्रमाणश्चेति कथं ? विरुद्धत्वान्नहि स्वमेव फल स्वमेव प्रमाण भवितुमर्हतीति वाच्यम्,
प्रमाणफलयोः कथञ्चिद्भेदाभेदादुभयोपपत्तेः । एवमेव ' ततोऽर्थग्रहणाकारा शक्तिर्ज्ञानमि-
10 हात्मनः । करणत्वे विनिर्दिष्टा न विरुद्धा कथञ्चने ' ति लब्धीन्द्रियस्य करणत्ववादिना
मतमपि न समीचीनम्, तथा फले जनयितव्ये उपयोगेन व्यवधानात्साधकतमत्वासिद्धेः ।
तस्या ज्ञानशक्तेः प्रत्यक्षत्वे शक्तीना परोक्षत्वसाधनमार्हताना विरुद्धं स्यात् । परोक्षत्वे च
मीमांसकमतप्रवेशापत्तेः, तैः करणज्ञानस्य परोक्षतायाः फलज्ञानस्य च प्रत्यक्षताया अभ्युपग-
मात् । अस्माभिश्चोभयो करणफलयोः प्रत्यक्षताभ्युपगमात्तथा च न लब्धीन्द्रियं करण
15 प्रमाणं वा, उपचारेण तु सन्निकर्षादिवत्सापि प्रमाणं स्यादिति ॥

- ननु शब्दार्थग्रहणे चतुर्विधानामेतेषामिन्द्रियाणा मिलित्वा हेतुत्व किंवा द्विव्यादी-
नामित्याशङ्क्यामाह समुदितानीति, निर्वृत्त्यादीनामेकतराभावेऽपि जीवस्य शब्दादिविषय
स्वरूपावबोधो न कदापि भवति विकलकरणत्वादतो मिलिताना हेतुत्व, अत एव च मिलि-
तानामिन्द्रियव्यपदेश इत्याहेन्द्रियेति । तथा च यस्य यावन्ति द्रव्यभावरूपाणीन्द्रियाणि तस्य
20 तावत्सु समुदितेऽपिन्द्रियव्यपदेशो न न्यूनत्विति भावः । सोऽयमुपयोग एकस्थैकोपयोग-
कालावच्छेदेनैक एव, नान्यः, अर्थान्तरोपयोगरूपे पूर्वोपयोगबलस्य विनाशात्, तथा-
नुभवात्, नहि चक्षुर्दर्शनकाले श्रोत्रज्ञानोत्पत्तिरनुभूयते, न चावृत्त्यात्तदनुत्पत्तिरिति वाच्यम्,
स्वसमयेऽप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाणुना मनसा यदा यदिन्द्रियसयोगस्तदा तज्ज्ञानमिति
क्रमेणैव ज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यम्, सर्वाङ्गीयसुरोपलम्भाद्युपपत्तये मनोवर्गणापुद्गलाना शरीर-
25 व्यापकत्वकल्पनात्, तस्याद्युगपदनेकप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वभाव एव कारण नान्यत्, एवं सन्निहि-
तेऽपि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विषये प्रधानीकृतसामान्य उपसर्जनीकृतत्रिशेष केवल-
दर्शनोपयोग एतद्विपरीतः केवलज्ञानोपयोग । अत्र केवलज्ञान स्वसमानाधिकरण यत्केवल-

१ प्रयोजकस्येति शेष तथा च जिज्ञासाया आग्रस्यत्वे त सहकृतसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वमिति तदेव
प्रमाण व्यभिचाराभानादिति पूर्वपक्षाक्षय ॥

दर्शनं तत्समानकालीनं नत्रा १, केवलज्ञानक्षणत्वं वा स्वममानाधिकरणदर्शनक्षणव्यवहितो-
त्तरत्वव्याप्यं नवेति संशये युगपदुपयोगद्वयवादिनो महत्वादिप्रभृतय आहुः, चक्षुरचक्षुरवधि-
ज्ञानानि चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनेभ्यः पृथक्कालानि, छद्मस्थोपयोगात्मककालत्वान्, श्रुतमनःप-
र्यवज्ञानवत्, वाक्यार्थविषयश्रुतज्ञाने मनोद्रव्यविशेषालम्बनमनःपर्यायज्ञाने चादर्शनस्वभावे
मत्स्यवधिजादर्शनोपयोगाद्भिन्नकालत्वं प्रसिद्धमेव, तथैतान्यपि, केवलिनो ज्ञानदर्शनोपयोगौ 5
त्वेककालीनौ युगपद्विर्भूतस्वभावत्वाद्यथा रवेः प्रकाशतापौ, क्षीणावरणे च जिने यथा
मत्यादिज्ञानस्यावप्रहादिचतुष्टयरूपज्ञानस्य वाऽमम्भयस्तथा विश्लेषतो ज्ञानोपयोगकालभिन्न-
काले दर्शनं नास्ति, क्रमोपयोगत्वस्य मत्तित्वादिचतुष्टयव्याप्यत्वात् सामान्यविशेषोभया-
लम्बनक्रमोपयोगत्वस्य चावप्रहाद्यात्मकत्वव्याप्यत्वात् केवल्योः क्रमोपयोगत्वे व्यापकयोर-
प्यापत्तिः स्यात्तथाऽऽगमेऽपि यत्केवलज्ञानदर्शनयोः माद्यपर्यवसितत्वमुक्तं तदपि सङ्गच्छते, 10
अन्यथा द्वितीयसमये ज्ञानाभावेन तृतीयसमये दर्शनाभावेन च तयोः पर्यवसानेनापर्यव-
मितत्वं व्याहतं स्यादिति । क्रमोपयोगवादिनो जिनमन्त्रगणिश्वमाश्रमणपूज्यपादाश्च प्राहुः
प्रज्ञापनादौ हि सिद्धस्साकारोपयोग एव सिद्धत्वात्स्युक्तं साकारानाकारोपयोगयोर्युगपद-
भ्युपगमे साकारेति विशेषणं निरर्थकं स्यात्, एवञ्च तरतमोपयोगता सिद्धस्य साकारो-
पयोगोऽन्यदिमन् कालेऽन्यदा चानाकारोपयोग इति । अत एव च सिद्धान्ते तत्र तत्र 15
मिद्धानां ज्ञानदर्शनयोः पार्थक्येन कथनं सङ्गच्छते, अनयोरविशेषे तु केवलज्ञानदर्शना-
वरणद्वयमपि न घटेत्, न ह्येकस्य द्वे आवरणे युज्येते, तथा साकारोपयोगस्याष्टधात्वमना-
कारस्य चतुर्विधत्वं ज्ञानस्य पञ्चविधत्वं दर्शनस्य चतुर्विधत्वं व्याह्रयेत्, न च “ असरीरा
जीवघणा उवडत्ता दंसणे य नाणे य ” इत्यत्र युगपदेव केवलज्ञानदर्शनोपयोगश्रवणा-
शुगपत्तौ सिद्धत इति यान्यम् ” नाणम्मि दंसणम्मि य एत्तो एगयरम्मि उवडत्तो । 20
सव्वरस केवलस्स जुगधं हो नत्थि उअओगा ” इति भद्रबाहुस्वामिभिर्युगपदुपयोगस्य
निषिद्धत्वात्, न च सर्वस्यैव केवलिनो न द्वावुपयोगौ, किन्तु कस्यापि द्वौ स्यातां

१. अत्र क्रमिकोपयोगवादिनो निषेधपक्ष, विधिपक्षस्तु युगपदुपयोगवादिनाम् । अपरविप्रतिपत्तौ
वैपरीत्यं मायम् ॥ २. केवलज्ञानक्षणत्वे दर्शनस्याव्यवहितोत्तरत्वव्याप्यत्वमस्य सिद्धत्वापेक्षयाऽन्यथा-
प्रायमिद्वेचनज्ञानक्षणे दर्शनक्षणव्यवहितोत्तरत्वस्याभावेन व्याप्यत्वमुपपन्नं स्यादिति ॥ ३. यत्र क्रमोप-
योगत्व तत्र मत्तित्वादिचतुष्टय, यत्र च सामान्यविशेषोभयालम्बनक्रमोपयोगत्वं तत्रावप्रहाद्यात्मकत्वमिति नियमः,
तथा च केवलज्ञानदर्शनयोर्वादि क्रमोपयोगत्व स्वीक्रियते तर्हि तत्रापि कस्य मत्तित्वादिचतुष्टयस्यावप्रहाद्यात्म-
कत्वस्य व्यापत्तिः स्यादिति भावः ॥ ४. ननु सर्वमेव सिद्धस्य ज्ञान दर्शन वा साकारमेवेति सूचयितुं
साकारमिति स्वरूपनिर्देशणमपि न दोष इत्यत्राद्यमाहन् एवेति, ज्ञानदर्शनयोर्विशेषादेवेत्यर्थः ॥

- कस्यापि त्वेकः, स च केवली मिद्धो वा भवस्थकेवली वा भवेत्, भवस्थकेवलिनोऽद्यापि सकर्मकत्वादेकदैक एवोपयोगः, सिद्धकेवलिनस्तु सकलकर्मविमुक्तत्वेन युगपद् द्वावप्युपयोगो भवत इति भद्रबाहुस्वाम्यभिप्राय इति वाच्यम्, मिद्धाधिकारे सिद्धस्यैव तैर्द्व्युपयोगस्य निषिद्धत्वात् । ' उवउत्ता दंसणे य नाणे य ' इति वचनन्तु समुदायविषयमेव न तु कस्य-
- 5 चिदपि युगपदुपयोगप्रतिपादनपरम् । साधपर्यवसितत्वमपि तयोर्न बाधकं, यद्वोधस्वभावेन सदावस्थितं तस्योपयोगेनापि सदा भवितव्यमिति नियमाभावात्, लब्धपेक्षया तयो-
रपर्यवसितत्वोक्तः । केवलज्ञानदर्शनभिन्नज्ञानदर्शनानां निजनिजस्थितिकालं यावदुपयोगा-
भावेऽपि सत्त्वस्या दर्शनात् । उपयोगो ह्येवमान्तर्माहूर्तिरुः, तस्मात्सतोऽप्यवश्यमुप-
योगेन भवितव्यमिति न नियमो न्यभिचारात् । न च क्रमिकोपयुक्तत्वे केवलिनो दर्शनो-
- 10 पयोगाभावकालेऽसर्वदर्शित्वं ज्ञानोपयोगाभावकाले चासर्वज्ञत्वं प्राप्नोति न चैतदिष्टं सर्वदैव
केवलिनः सर्वज्ञत्वसर्वदर्शित्वयोरिष्टत्वादिति वाच्यम्, छद्मस्थस्यापि ज्ञानदर्शनयोरेकतरस्मि-
न्नुपयोगे प्रोक्तदोषसमूहस्य जागरूकत्वात् । तथा च निरावरणत्वेऽपि केवलिनस्त्वभावादेव
युगपदुपयोगाभाव इति । यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनमिति वादिनस्सिद्धसेनदिवाकरा
वदन्ति—सामान्यविशेषपरिच्छेदावरणापगमे कस्य प्रथमतरमुत्पादो भवेत् ? एकस्योत्पादेऽ-
- 15 परस्याप्युत्पादापत्तेः, एकसामग्र्या अपरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वे विनिगमनाविरहेणापरसामग्र्या
अप्येकोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वेनोभयोरप्यभावप्रसङ्गात् “ सञ्वाउ लब्धीउ सागारोवडगोवउ-
त्तस्ते ” इति वचनप्रामाण्यात्प्रथमं केवलज्ञानस्य पश्चात्केवलदर्शनस्योत्पाद इति चेन्न लब्धि-
यौगपद्य एवास्य वचनस्य साक्षित्वेनोपयोगक्रमाक्रमयोरौदासीन्यात् । यौगपद्येनाप्युक्त-
वचनस्य निर्वाहे दर्शनस्यानन्तरोत्पत्त्यसिद्धेः, न च ज्ञानोपयोगसामान्ये दर्शनोपयोगत्वेन
- 20 हेतुतेति निर्भिकल्पकसमाधिरूपछद्मस्थकालीनदर्शनात्प्रथमं केवलज्ञानोत्पत्तिः केवलदर्शने
केवलज्ञानत्वेन विशेषहेतुत्वाच्च द्वितीयक्षणे केवलदर्शनोत्पत्तिस्ततश्च क्रमिकसामग्रीद्वयस-
म्पत्त्या क्रमिकोपयोगद्वयधारानिर्वाह इति वाच्यम्, “ दंसणपूर्वं नाणं ” इत्यादिना तथा
हेतुत्वस्य प्रमाणाभावेन निरसनीयत्वात्, उत्पन्नस्य केवलज्ञानस्य क्षायिकभावत्वेन नाशा-
योगाच्च । न च मुक्तिसमये क्षायिकचारित्रनाशवन्नश्यतीति वाच्यम्, तस्य क्षायिकत्वेऽपि
- 25 योगस्यैर्यनिमित्तकत्वेन निमित्तनाशनाशयत्वात् केवलज्ञानस्य चानैमित्तिकत्वादुत्पत्तौ ज्ञातो

१. अनन्ता हि सिद्धास्तसमुदाये केऽपि ज्ञाने उपयुक्ता केऽपि च दर्शन इति समुदायापेक्षं युगपदुप-
योगप्रतिपादनं न तु प्रत्येकापेक्षया प्रत्येकस्य युगपदुपयोगोपयोगनिषेधादिति भावः । सिद्धो हि बोध-
स्वभावेन सदावस्थितः, अतस्तेन सोपयोगेन भवितव्यमिति द्वयोर्युगपदुपयोगस्त्वद्व इति साधपर्यवसितत्वं
तयोर्विवाशंकायामाह साधपर्यवसितत्वमपीति ॥

चावरणक्षयातिरिक्तानपेक्षणात्, तथैव हि तस्य स्वतन्त्रप्रमाणत्वव्यवस्थितिः । एवं च ज्ञानं व्यक्ततारूपं दर्शनन्त्वव्यक्ततारूपं न च क्षीणावरणेऽर्हति व्यक्ततान्यक्ते युज्येते ततस्सामान्यविशेषज्ञेयसंस्पर्शभूयैकस्वभाव एवायं केवलप्रत्ययः, न च ग्राह्यद्वित्वाद्ग्राहकद्वित्वमिति सम्भावनापि युक्ता, केवलज्ञानस्य ग्राह्यानन्त्येनानन्ततापत्तेः, विषयभेदकृतो न ज्ञानभेद इत्यभ्युपगमे तु का प्रत्याशा दर्शनपार्थक्ये, आवरणद्वयक्षयादुभयैकस्वभावस्यैव कार्यस्य स- 5 भवात्, न चैकस्वभावप्रत्ययस्य शीतोष्णस्पर्शवत्परस्परविभिन्नस्वभावद्वयविरोध इति वाच्यम्, दर्शनस्पर्शनशक्तिद्वयात्मकैकदेवदत्तवत्स्वभावद्वयात्मकैकप्रत्ययस्य केवलिन्यविरोधात्, ज्ञानत्वदर्शनत्वाभ्यां ज्ञानदर्शनयोर्भेदो न तु धर्मिभेदेन, अत एव तदावरणभेदेऽपि स्याद्वाद् एवेति ॥

एवमिन्द्रियस्वरूपमुपदर्श्य सम्प्रति तत्संख्यामाह—

तत्रेन्द्रियाणि चक्षुरसनघ्राणत्वक्श्रोत्ररूपाणि पञ्च ॥

10

तत्रेति । अत्र रूपरसगन्धस्पर्शशब्देतिलौकिकव्यवहारप्रसिद्धक्रमापेक्षया रूपिणः पुद्गला इति सूत्रमनुसृत्य च चक्षुरादिकमोऽवलम्बितोऽनानुपूर्वीक्रमस्यापि शास्त्रे प्रसिद्धत्वात् ॥

सम्प्रति चक्षुषो लक्षणमाचष्टे—

रूपग्राहकमिन्द्रियं चक्षुरग्राह्यप्रकाशकारि । रूपं श्वेतरक्तपीतनील- 15 कृष्णरूपेण पञ्चविधम् ॥

रूपग्राहकमिति । अत्र लक्ष्यमिन्द्रियव्यपदेशभाक् निर्वृत्त्युपकरणलक्ष्युपयोगरूपमिन्द्रियम्, अन्यतमापायेऽपि रूपग्रहणासम्भवात् । रूपविषयज्ञानसाधनत्वे सतीन्द्रियत्वं चक्षुषो लक्षणम् । आत्मादिवारणायैन्द्रियत्वोपादानम् । रसनादावतिन्याप्तिनिवृत्तये सत्यन्तम् । अत्रेदम्योध्यम् एवस्यैव वस्तुनोऽवस्थाभेदेन रूपादिरूपरूपत्वं भवति, तथाहि चक्षुषा यदेव विलोकितं तदेव रसनया रस्यते, घ्राणेन घ्रायते स्पर्शनेन स्पृश्यते तदेव 20 घातिकठिनीभूतमभ्यवह्रियमाणं ध्वनिमावतीति न तु ऋचिदेशे रूप ऋचिदेशे रसः ऋचिदेशे गन्धादयः । तस्मात्तदेव पुद्गलद्रव्य चक्षुर्विषयतामापन्नं श्वेताद्याकारेण विषयतया परिणतिमुपागच्छद्रूपमिति व्यपदिश्यते, रसनग्रहणविषयतामितं तिष्ठादिपरिणामभाक् रस इति व्यपदेशमभ्युते, एवमितरेन्द्रियग्राह्यानामपि भाव्यम्, दृश्यते ह्येक एव पुरुषः पितृस्वसृभ्रात्राद्येकपुरुषापेक्षया तथातथा व्यपदेश्यतया । तदेवं द्रव्यमिन्द्रिय- 25 नानात्वान्नानाऽऽकाररूपादिभेदमापद्यते, स्वनिमित्ततत्त्वेकाकारं, द्रव्यस्वलक्षणविशिष्टत्वात् । तदिदञ्चाक्षुः प्ररूपणात्माङ्गलप्रमितमातिरेकयोजनलक्षावस्थित प्रकाशनीयरूप गृह्णाति,

- जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागप्रमितदेशवर्ति रूपमिति । ननु चक्षुर्विषयभूतान् पदार्थान् स्पृष्ट्वा ज्ञानं जनयत्यस्पृष्ट्वा वेत्याशङ्क्यायामाहप्राप्यप्रकाशकारीति । विषयदेशं स्वदेशे वा विषय-
मप्राप्यासंश्लिष्यैव वस्तु प्रकाशयतीत्यर्थः । ननु सर्वत्रेन्द्रियत्वे तुल्येऽपि नयनातिरिक्तानामि-
न्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं नयनस्य मनसश्चाप्राप्यकारित्वमिति कुतो विशेष इति चेन्न, उपघाता-
5 नुप्रहर्दशनाद्रसनादीनां प्राप्यकारित्वं, दृश्यते हि त्रिकटुकाद्यास्वादाने, अशुन्यादिपुद्गलाप्राणे,
कर्कशकम्बलादिस्पर्शने, भेर्यादिशब्दश्रवणे तेषामुपघातः, क्षीरशर्कराद्यास्वादाने, कर्पूरपुद्गला-
प्राणे, मृदुतूलिकादिस्पर्शने, मृदुमन्दशब्दाद्याकर्षणेऽनुग्रहः । नयनस्य निश्चितकरपाप्रोहसङ्क-
लादिवीक्षणेऽपि पाटनाद्युपघातानवलोकनात् चन्दनागरकर्पूराद्यवलोकनेऽपि शैत्याद्यनुग्रहाननु-
भवात् । मनसश्च बह्यादिचिन्तनेऽपि दाहाद्युपघातादर्शनात्, जलचन्दनादिचिन्तायामपि पिपा-
10 सोपशमनानुग्रहाऽसम्भवाद्यं न प्राप्यकारित्वम् । न च नयनस्याप्राप्यकारित्वेऽनुग्रहोपघाता-
भावौ व्यभिचरतः, दृश्यते हि घनपटलविनिर्मुक्तं नेत्राचार्यमाणं निरन्तरमवलोकयतश्चक्षुषो
विघातः, राफानिशाकरकरनिकुरुम्भं तरङ्गमालामण्डितं जल हरित तरुमण्डल शाद्वलञ्च
निरन्तरं निभालयतोऽनुग्रह इति वाच्यम्, सर्वथा विषयकृतानुग्रहोपघातासम्भवस्यानुस्त-
त्वात् । किन्त्वेतावदेव वदामो यदा विषयं विषयतया चक्षुरवलम्बते तदा तत्कृतावनुग्रहो-
15 पघातौ तस्य न भवत इत्यप्राप्यकारि तत्, श्लेषकालन्तु प्राप्तेनोपघातकेनानुग्रहकेण वोपघातोऽ
नुग्रहश्च भविष्यति, दिनकरस्य हाशवः प्रसरणशीला यदा तत्समुत्पन्नमवलोक्यते तदा ते
चक्षुर्देशं प्राप्ताश्चक्षुरुपगच्छन्ति, स्वभावशीतलादशीतकररश्मयोऽपि सम्प्राप्ता एव चक्षुरनु-
गृह्णन्ति, तरङ्गमालासङ्कुलजलावलोकने च जलबिन्दुसंपृक्तपत्रनसस्पर्शेनानुग्रहः, हरित-
तरुमण्डलशाद्वलविलोकने च तच्छायासम्पर्केण शीतलभूतवायुसस्पर्शोद्देवानुग्रहः, अन्यदा
20 जलाद्यवलोकनेऽनुग्रहाभिमान उपघाताभावाद्भवति, नान्यथा । प्राप्यकारित्वे तु समाने
सम्पर्के यथा सूर्यमीक्षमाणस्य सूर्येणोपघातो भवति तथा वैश्वानरजलशूलाद्यवलोकने वाह-
क्लेदपाटनादयः कस्मान्न भवन्ति, किञ्च यदि चक्षुः प्राप्यकारि तदा स्वदेशगतजोमलाञ्जन-

१. विषयपरिच्छेदमात्रकालेऽनुग्रहोपघातशून्यता हेतु, पश्चात् चिरमवलोकयत प्रतिपत्तु प्राप्तेन रविकिरणादिना चन्द्रमरीचिनीलादिना वा मूर्तिमता निसर्गैत एव केनाप्युपघातकेनानुग्रहकेण वा विषयेणोपघा-
तानुग्रहौ भवेतामिति भावः ॥ २. न च नायनरश्मयो नेत्राजिर्गल विषय प्राप्य सूर्यबिम्बरश्मय इव
प्रकाशयन्ति, रविविम्बरश्मय इव च सङ्गमत्वाच्च बह्यादिभिस्तेषा दाहादय इति वाच्यम्, नायनरश्मिप्राह
कमानाभावात्, तथात्वेऽपि तथामभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, न च वस्तुपरिच्छेदशून्यथानुपपत्तिरेव तत्र लिङ्गमिति
वाच्यम्, तानन्तरेणापि तत्परिच्छेदोपपत्ते नहि मनसो रश्मयस्सन्ति, वस्तु च परिच्छिद्यते नच तदपि
प्राप्यकार्येवेति वाच्यम् अप्राप्यकारित्वस्य टीक कृद्भिर्वक्ष्यमाणत्वात् । इत्यन्तरेणापि तस्याप्राप्यकारित्वमाह
यदि चक्षुरिति ॥

शलाकादिकं कृतो न पश्यति तस्मादप्राप्यकार्येव । ननु यदि चक्षुरप्राप्यकारि भवेत्तर्हि
 दूरव्यवहितानप्यर्थान् गृहीयात् मनोवत् न च तथा, किन्तु अनावृतमदूरभवमेवार्थः, तस्मि-
 न्नेव तस्य सम्बन्धसम्भवात्, अन्यथाऽऽवरणभावादनुपलब्धिर्न्यथोपलब्धिरिति न स्यात्,
 नहि तदावरणमुपघातकरणसमर्थम्, प्राप्यकारित्वे तु भूतद्वयप्रतिघातात्सम्भवस्यावर-
 णादिकम्, मेवम्, दृष्टान्तस्य साध्यविरुद्धत्वात्, न खलु मनोऽप्यशेषान् विषयान् गृह्णाति 5
 तस्यापि सूक्ष्मेष्वागमादिगम्येष्वर्थेषु मोहदर्शनात् तस्माद्यथा मनोऽप्राप्यकार्येपि स्वा-
 वरणक्षयोपशमापेक्षस्याभियतविषयं तथा चक्षुरपि स्वावरणक्षयोपशमापेक्षत्वादप्राप्यकार्येपि
 योग्यदेशावस्थितनियतविषयमिति न व्यवहितोपलम्भप्रसङ्गो नापि दूरदेशस्थितानामिति ।
 दृष्टञ्चैतदप्राप्यकारित्वेऽप्ययस्कान्तस्य म्यभावविशेषादेव योग्यदेशापेक्षणम् । अन्यथा
 सर्वाण्यप्ययांसि जगद्वर्त्तन्ति तेन आकृष्येरन् न ह प्रतिनियतमेव । न चायस्कान्तोऽपि 10
 प्राप्यकारी, छायाणुभिस्समाकृत्यमाणवस्तुसम्बन्धात् छायाणूनां सूक्ष्मत्वादेव नोपलम्भ इति
 वाच्यम्, तद्वाहकप्रमाणाभावात् । न चाप्रमाणकं प्रतिपत्तुं शक्यमतिप्रसङ्गात् । न च,
 यदाकर्षणं तत्संसर्गपूर्वकं, यथाऽयोगोलकस्य सन्दर्शनेन आकर्षणञ्चायसोऽयस्कान्तेन, तत्र
 साक्षादयसोऽयस्कान्तेन संसर्गस्य प्रत्यक्षपाधितत्वेऽपि सूक्ष्मछायाणुभिर्निर्वाह्य इति वाच्यम्
 हेतोरनैकान्तिकत्वात्, मन्त्रेण हि व्यभिचारः, स स्मर्यमाणो विवक्षितं संसर्गाभावेऽ 15
 प्याकर्षति । तथा छायाणुभिरयांसीय काष्ठादीन्यप्याकृष्येरन् सम्बन्धाविशेषात् । न
 चास्ति तत्र शक्तिप्रतिनियम इति वाच्यम्, अप्राप्तावपि तेनैव निर्वाहे छायाणुकल्पनाया
 वैयर्थ्यात् । न च चक्षुः प्राप्यकारि व्यवहितार्थानुपलब्धेरिति प्रमाणं तत्साधकमस्तीति वा-
 च्यम्, व्यभिचारात्, काचाभ्रपटलम्फटिकैरन्तरितस्याप्युपलब्धेरिति न तस्य प्राप्यकारित्व-
 मिति ॥ सम्प्रति चक्षुर्विषयभूतरूपप्रकारमाह रूपमिति । पञ्चविधमिति । एतद्व्यतिरिक्तहरि- 20
 तारिवर्णानां पञ्चविधधर्षणेषु द्वादीनां मेलनेन जायमानस्यान्नाधिकरूपशङ्का, अत एव ते हरिता-
 दयस्साम्निपातिका इति कथ्यन्ते, एते द्रव्यात्कथञ्चिद्विन्नाः, कथञ्चित्तादात्म्यमेवानयोः सम्बन्धो
 विशिष्टपुद्गलिनियामकः, नीलो घटो नीलरूपवान् घट इति प्रतीतेः, ननु ममवायः, नीलो घट
 इत्यत्र नीलपदस्य विनाऽनुपपत्ति लाक्षणिकत्वापत्तेः, ममवायस्य प्रमाणपाधितत्वात् । तथाहि
 ममवायिभ्यस्म भिन्नोऽभिन्नो वा स्यात्, यदाभिन्नस्तर्हि न वञ्चन ममवायोऽस्ति, ममवायि- 25
 भिरप्यतिरिक्तत्वात्तत्वरूपवत् । यदि भिन्नस्तथं ममवायिषु वर्त्तते मामस्त्येनैकदेशेन वा,
 यदि सामस्त्येन, तर्हि प्रतिममवायि तस्य पर्याप्तत्वेन ममवायनानात्वप्रसङ्गः, यथेष्टदेशेन

१. प्रयोगश्च चक्षुर्न विषयवर्णितामह अत्र प्राप्यकारितात् मनोवदिति, अप्राप्यकारित्वे गच्छति ना-
 विषयेन गच्छति मनः प्रत्यक्ष इति व्यभिचारः अत्र दर्शनं वरन् प्रविशन्त्ययमाह दृष्टान्तोऽपि ॥

तर्हि निरंशताऽभ्युपगमन्याधातः, एकावयवावच्छेदेन वृत्तेः । किञ्चैकदेशेनापि समवायस्य केन सम्बन्धेन वृत्तिता, न समवायेनाऽपसिद्धान्तात् । न स्वरूपेण, तस्य प्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वाभावेन शून्यत्वात् समवायिनोरपि स्वरूपेणैव वृत्तिताप्रसङ्गात्, यदि स्वरूपसम्बन्धस्य भेदस्तर्हि तस्यापि स्वरूपिषु वृत्तितायां सम्बन्धान्तरप्रसङ्गेनानवस्थापातादिति

5 यत्किञ्चिदेतत् ॥

अथ रसनेन्द्रियं निरूपयति—

रसग्राहकमिन्द्रियं रसनं, प्राप्यकारि । रसश्चाग्न्यमधुरतित्तकपाय-
कटुभेदेन पञ्चविधः ॥

रसग्राहकमिति । रस्यत आस्वाद्यते इति रसः, तद्विषयकज्ञानसाधनमिन्द्रियं रसन-
10 मित्यर्थः, रसविषयकमतिज्ञानसाधनत्वे सतीन्द्रियत्वन्तु लक्षणम्, कृत्यं पूर्ववद्ब्रूम । नेद-
मिन्द्रियं चक्षुर्वदप्राप्यकारि किन्तु जपन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागप्रमितप्रदेशादागतमुत्कर्षेण
नवयोजनादागतं वा स्वदेशमालिङ्गितमात्मप्रदेशैरात्मीकृतं रस गृह्णातीत्याशयेनाह प्राप्य-
कारीति । स्वदेशे विषयं स्पृष्टं ततो बद्धं प्राप्य रसनेन्द्रियं ज्ञानमुत्पादयति, श्रोत्रापेक्षयाऽ
स्यापटुत्वात् शब्दापेक्षया च रसस्य स्तोक्तत्वात् यादरत्वाच्चेति भावः । रसं विभजते रस-
15 श्चेति । अग्निदीपनकृद्गन्धः, पित्तादिप्रशमनो मधुरः, श्लेष्माविदोपहन्ता तिक्तः, रक्तदोषा-
घपहर्त्ता कपायः, गलामयादिप्रशमनः कटुः । तथा च भिषक्शास्त्रं—“ अग्नौऽग्निदीप्ति-
कृतिस्तग्न्यशोफपित्तकफापहः । हेदनः पाचनो रुच्यो भूदवातानुलोमकः ॥ पित्तं वातं विषं
हन्ति धातुवृद्धिकरो गुरुः । जीवनः श्लेष्मकृद्बालवृद्धक्षीणौजसां हितः ॥ श्लेष्माणमरुचिं पित्तं
वृषं कुष्ठं विषं ज्वरम् । हन्यात्तिक्तो रसो बुद्धेः कर्त्ता मात्रोपसेवितः ॥ रक्तदोषं कफं पित्तं
20 कपायो हन्ति सेवितः । रूक्षश्लेष्मो गुणग्राही रोचकश्च स्वरूपतः ॥ कटुर्गलामय शोफं
हन्ति युक्त्योपसेवितः । दीपनः पाचको रुच्यो बृंहणोऽतिकफापहः ” इति । लवणस्तु मधु-
रादिसर्गजत्पात्रं पृथक् इति ॥

घ्राणं लक्षयति—

गन्धज्ञानासाधारणकारणमिन्द्रियं घ्राणम्, प्राप्यकारि । गन्धोऽपि
25 सुरभिदुरभिभेदेन द्विविधः ॥

गन्धज्ञानेति । गन्धय आघ्रायत इति गन्धस्तद्विषयकज्ञाने यदसाधारण कारणमि-
न्द्रियं तद् घ्राणमित्यर्थः । समिन्नस्रोतोल्बन्धिवारणायासाधारणेति, एव सर्वत्रेदं वाच्यम् ।

नहि सा गन्धज्ञानमात्रेऽसाधारण कारण किन्तु एकाधिकविषयकज्ञान एवेति । लक्षण
कृत्यश्च पूर्ववत् । इदमपि रसनावजघन्यतोऽङ्गुलासख्येयभागाप्रमितदेशादुत्कर्षेण नवयोजना-
दागत स्वदेश स्पृष्ट यद्वाश्च गन्ध गृहातीत्याशयेनाह प्राप्यकारीति । गन्ध विभजते गन्धोऽ
पीति । सौमुख्यकृतसुरभिर्वैमुख्यकृदुरभिरिति ॥

स्पर्शन लक्षयति—

5

स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक्, प्राप्यप्रकाशकारिणी । शीतोष्णस्निग्ध
रूक्षमृदुर्कर्कशागुरुलघुरूपेणाष्टविधस्पर्शः ॥

स्पर्शग्राहकमिति । लक्षण कृत्यमूलम् । अस्वेन्द्रियस्य निर्वृत्तेर्न बाह्याभ्यन्तरभेदो
वर्तते । त्वगिन्द्रियमपि रसनादिवत्तावत्प्रमाणादागत विषय प्राप्य ज्ञानमुत्पादयतीत्याह
प्राप्येति । स्पर्श विभजते शीतेति ॥

10

अथ श्रोत्र लक्षयति—

शब्दग्राहकमिन्द्रिय श्रोत्रम्, प्राप्यकारि । सचित्ताचित्तमिश्रभेदा
त्रिभिर्दशशब्दः ॥

शब्देति । वाग्योगप्रयत्ननिसृष्टोऽनन्तानन्तप्रादेशिकपुद्गलस्कन्धप्रतिविशिष्टपरिणाम पुद्गल
द्रव्यसंघातनिशेषजन्मा वा गर्भितादिदश-द्वेऽवसेयस्तद्विषयकज्ञानजनकमिन्द्रिय श्रोत्रमित्यर्थः 15
लक्षण कृत्य प्राग्वद्मूलम् । शब्दद्रव्याणि घ्राणेन्द्रियादिविषयभूतेभ्यो द्रव्येभ्यस्त्वानि, बहूनि
तथा तत्क्षेत्रभाविशब्दयोग्यद्रव्यवामकानि च ततस्त्वस्त्वानिति प्रभूतत्वात्तदाऽन्यद्रव्यप्राप्तक
त्वाच्च आत्मप्रदेशैस्संप्रभात्राप्यपि निर्वृत्तीन्द्रियमध्ये प्रविश्य झटित्युपकरणेन्द्रियमभिव्य
ञ्जयन्ति । श्रोत्रेन्द्रियश्च घ्राणेन्द्रियाद्येपेक्षया स्वविषयपरिच्छेदे षडुत्तर, ततस्त्वृत्प्रमात्राप्यपि
तानि श्रोत्रेन्द्रियमुपलभन्ते नास्पृष्टानि श्रोत्रेन्द्रियस्य प्राप्तविषयपरिच्छेदश्चभावत्वादित्या 20
शयेनाह प्राप्यकारीति, संप्रार्थ्यग्राहीत्यर्थः । नचन्येनाङ्गुलासख्येयभागादागत प्रकर्षेण द्वादशयो
जनादागत स्पृष्ट शब्द गृहाति, नान परत आगत तस्य स्वभागतो मन्दपरिणामत्वात्,

20

१ ननु घ्राणस्य प्राप्यकारित्वं न युज्यते स्वभागाद्व्यवस्थेयस्यापि स्वावयवस्यैव गृह्यतो नुभवविद
त्वात् । अपरपुद्गलमुत्पन्नानां दूरस्थानामपि गन्धस्यानुभवादिनि चक्षुः श्रोत्रेण अगस्त्येन घ्राणादयस्य
स्पृष्टानां वायुना हि प्रतिस्पर्शविषय पुद्गलमयो गन्धो घ्राणादिव स्पृष्टानि अगस्त्या घ्राणादयस्य ॥ कृतानु
प्रक्षेपयती न स्याताम् इत्यन च कपूरादिगन्धप्रवण शब्दयानुग्रह अनु वादिगन्धप्रवेण पानरागाणां
व्याभिरुतो घ्राणस्योपपन्न इति एवं श्रोत्रादपि भाष्यम् ॥

- श्रोत्रेन्द्रियम्यापि तथाविधमद्भुततरं बलं न विद्यते येन परतोऽप्यागतान् शब्दान् शृणुयादिति भावः । ननु श्रोत्रस्य प्राप्तार्थप्राप्तिरित्येन युज्यते, स्वदेशाद्भिन्नदेशस्थस्यापि शब्दस्य ग्रहणानुभवात्, नहि कश्चिच्छब्दः श्रोत्रेन्द्रिये प्रतिग्रन्थुपलभ्यते, नवा श्रोत्रेन्द्रियं शब्ददेशे गच्छत्, समीक्ष्यते, दूरे एव कस्यापि शब्दः श्रूयते इति जनोक्तिरपि श्रूयते इति चेन्नैवम्, श्रोत्रं हि शब्दः
- 5 प्राप्नोति न तु शब्दं श्रोत्रमवाहककरणत्वादात्मनः । ते च शब्दा गत्यादिक्रियावन्तः पुट्टलमयाः, वायुनोत्पन्नत्वात् क्रियावन्तो धूम इव, विशेषेण द्वाराणुविधानात्तयोवत्, पर्वतनितम्बादिषु प्रतिघाताद्वायुवदिति, श्रोत्रमप्यागतं शब्दं गृह्णाति, उपघातानुग्रहोपलब्धेः, भेदादिमहाशब्दप्रवेशे हि श्रोत्रस्य वारिधिरूप उपघातो दृश्यते, कोमलशब्दप्रवेशे चानुग्रहः, श्रोत्रेण समिकृष्टस्यापि शब्दस्य ग्रहणे तत्र दूरादिव्यवहारस्य दूरादिदेशादागतत्वेनोपपद्यमानत्वं, दृश्यते
- 10 हि शब्दस्य घ्राणेन्द्रियेण समिकृष्टस्यापि ग्रहणे दूरादिदेशादागतत्वेन दूरे यत्कुलपरिमल इत्यादिव्यवहारः । अव्यवहितदेशोत्पन्ने शब्दे देशश्चाक्षुषप्रत्यक्षेण लक्ष्यते व्यवहितदेशमसृज्ये च तस्मिन् देशप्रतिपत्तिरानुमानिकीति । अत्रेदम्बोधं सर्वस्तोकप्रदेशावगाढं चक्षुरिन्द्रियम् तत् । श्रोत्रेन्द्रियमवगाहनार्थतया संख्येयगुणं अतिप्रभूतेषु प्रदेशेषु तस्यावगाहनभावात् । ततोऽपि घ्राणेन्द्रियमवगाहनार्थतया संख्येयगुणमतिप्रभूतेषु प्रदेशेषु तस्यावगाहनोपपत्तेः । ततोऽपि रसनेन्द्रियं संख्येयगुणं ततोऽपि स्पर्शनेन्द्रियमवगाहनार्थतयाऽसंख्येयगुणम् । एवमेव प्रदेशार्थतयापि । मर्षाणीन्द्रियाणि च वर्त्तमानार्थप्राप्तीति ॥ अथ शब्दभेदानाह मयिचेति, जीवेन मुग्धद्वारा भाषमाणो यद्वत्तद्वत्स मचितः, परस्परं पाषाणद्वयपरिफालनप्रभवोऽचितः, आत्मप्रयत्नतो वाद्यमानेषु वादिवानिषु ममुन्मिषन् शब्दो मिथः ॥

अथ मनो लक्षयति—

- 20 मतिश्रुतविषयीभूतार्थज्ञानसाधनमनिन्द्रियं मनः, अप्राप्यप्रकाशकारि ॥

मतीति । मतेऽद्भुतस्य या विषयीभूतोऽर्थस्तद्विषयज्ञानसाधनत्वे सत्यनिन्द्रियत्वं मनसो लक्षणमित्यर्थः । मतिश्रुतान्यतरज्ञानसाधनत्वे सत्यनिन्द्रियत्वमिति यावत् । औदारिकादित्यर्थपरिच्छेदकत्वलक्षणपर्यवश्योपेतमिन्द्रियं भवति, ईषद्वन्मिन्द्रियमनिन्द्रियं मनस्तत्त्वं

25 तस्यौदारिकादित्यधर्मलक्षणदेशनियमात् अर्थपरिच्छेदकत्वलक्षणेन्द्रियमादद्यात् । अर्थावग्रहान्

१. ननु शब्दरसमात्रं उत्पत्तिदेशादिवत् सर्वतो जगत्प्राप्तत्वात् न मनसि शब्दो भवेत् । स्वदेशो प्रमुखात् प्रमाणात् मानं श्रोत्रेन्द्रिय एवमिति नाप्रामाण्यं यद्यप्यत्र हि शब्द दूरागत्वादिभेदप्रतीतिरस्मात् प्रमादि विषय, परिच्छेदमानवर्तोऽपि मतिरिति एव, प्रतीत्ये च दूरे शब्दोऽनिन्दे शब्द इति तत्र दूरागत्वादिभेद इव साक्षात्माद श्रोत्रेण मतिरूपस्यानैति ।

परतो मतिज्ञानमेव श्रुतज्ञान भवति तच्च न मर्यामिन्द्रियाणामर्थविग्रहात् परत्वं, किन्तु मनोऽर्थविग्रहात् परतो मति श्रुतीभवतीति श्रुतस्य मनोविषयत्वं बोध्यम् । शब्दादिष्विन्द्रियव्यापारानन्तरं मनो व्याप्रियते त्रिकालत्रिषयश्च । ननु मे मनोऽमुत्र गतमित्याद्यनुभवेन मनो देहातिर्गत्य जाग्रति स्वप्ने वा ज्ञेयेन सम्प्रपद्य ज्ञानमुत्पादयत्यत इदं किं प्राप्यकारीत्यत्राहा प्राप्यप्रकाशकारीति । ज्ञेयेन सह न सश्लिष्यति मनो विषयकृतानुग्रहोपघाताभावाच्चक्षुर्वदिति, 5
ज्ञेयसंपर्केऽभ्युपगम्यमाने तोयचन्दनादिचिन्तनकाले शैत्यानुभवनेन स्पर्शनवदनुगृहेत, विषयशस्त्रादिचिन्तनसमये च तद्वदेवोपहन्येत न चैव, तस्माद्राप्रप्यकारि मन इति, तथा तस्य बहिर्निस्सरणमपि नोपपद्यते भावमनसश्चिन्ताज्ञानपरिणामरूपतया जीवाद्ब्रह्मतिरिक्तत्वेन देहमात्रव्यापित्वात् । नहि ये देहमात्रव्यापिनस्तेषां बहिर्निस्सरणं युज्यते तद्वतरूपाविवत् ।
द्रव्यमनसश्च घटादिवद्वेत्तनत्वेन गत्वापि त्रिषयदेशमकश्चित्कारितयात् । न च तस्य स्वयं 10
मचेतनत्वेऽपि प्रदीपवत् करणत्वात् विषयदेशं प्राप्याऽऽत्मनो ज्ञानं जनयतीति वाच्यम्, द्रव्यमनसोऽन्तःकरणत्वात्, तथा च प्रयोगो यदन्तःकरणं तेन शरीरस्थेनैव नीचो विषयगृह्णाति यथा स्पर्शनेन, अन्तःकरणञ्च द्रव्यमन इति, प्रदीपादिकन्तु बाह्यकरणमात्मन इति माधनविकलो दृष्टान्तः । न च मृतनष्टादिषु वस्तु चिन्तयतो मनस उपघातो ज्ञायते, 15
इष्टसंगमविभज्जलाभादिकञ्च चिन्तयतोऽनुग्रह इति वाच्यम् असिद्धे, मनस्त्वपरिणतानिष्टप्रद्वलनिचयरूपं द्रव्यमनोऽनिश्चिन्ताप्रवर्तनेन जीवस्य देहदौर्गत्याद्यापत्त्या हृन्निवृद्धवायुवदुपघातं जनयति, तदेव च शुभपुद्गलपिण्डरूपं तस्यानुकूलचिन्ताजनस्त्वेन हर्षाद्यभिनिर्गम्या भेषजवदनुग्रहं विधत्ते, अतो जीवस्यैतौ अनुग्रहोपघातौ द्रव्यमनं करोति, ननु मन्यमानभेदादिव ज्ञेयं मनसः किमप्युपकल्पयतीति । न च चिन्तैव काश्चान्युपघातादिजनिका न द्रव्यमन इति वाच्यम्, तस्या अपि द्रव्यमनोऽन्यत्वात् अन्यथा चिन्ताया ज्ञानं 20
रूपत्वेनामूर्ततया गगनादिवदुपघाताद्यहेतुं वापत् । तस्मात्प्राप्यकारी न भवतीति भावः ॥

अस्यापि विभागं दर्शयति—

इदमपि द्रव्यभावेन द्वित्रिधम् । मनस्त्वेन परिणतमात्मप्रदेश-
यापि पौद्गलिकं द्रव्यमनः । तदावरणक्षयोपशमजन्योऽग्रहणोन्मुख
आत्मयापारविशेषो भावमनः ॥ 25

१ तथा च प्रयोग भावमनं तत्रारूपं न देहाद्वाहर्निस्सरणं न देहमात्रव्यापित्वान्न यं देहमात्रवृत्तयो न तथा बहर्निस्सरणवृत्तयो यः तद्वत्स्वभावो न देहमात्रव्यापि न जीवस्य भावमन इति ॥

- इदमपीति, चक्षुरादिवन्मनोऽपीत्यर्थः । द्रव्यमनसः स्वरूपमाह मनस्त्वेनेति, मन-
नयोर्गैर्मनोवर्गणाभ्यो गृहीतैरनन्तैः पुद्गलैर्निर्वृत्तमित्यर्थः । आत्मप्रदेशव्यापीति, स्वस्वका-
यपरिमितमित्यर्थः, न त्वणुरूपं युगपज्ज्ञानानां युगपदुपयोगाभावादेवानुत्पत्तेरिति भावः ।
आहङ्कारिकत्वनिस्त्वचारणायाह पौद्गलिकमिति पुद्गलसमूहात्मकमित्यर्थः । भावमन आह
5 तदावरणेति मनोजन्यज्ञानावरणेत्यर्थः । अर्थग्रहणोन्मुख इति, तत्तदर्थपरिच्छेदोन्मुख
इत्यर्थः, आत्मव्यापारविशेष इति, चित्तचेतनायोगाध्यवसानस्वान्तमनस्कारादिशब्दाच्च
आत्मनः परिणामविशेष इत्यर्थ इदमपि ज्ञानरूपं भावमनस्त्वदेहपरिमाणमेव ॥

एवं सांख्यबहारिकप्रत्यक्षलक्षणं सविस्तरं विचार्य सम्प्रति तद्विभजते—

सांख्यवहारिकश्चावग्रहेहापायधारणाभेदेन चतुर्विधम् ॥

- 10 सांख्यवहारिकश्चेति । तत्तदिन्द्रियनिमित्तं चतुर्विधं यथा चक्षुरवग्रहश्चक्षुरीहा
चक्षुरपायश्चक्षुर्धारणा, रसनावग्रहो रसनेहा रसनापायो रसनाधारणेत्येवं सर्वेन्द्रियमादाय
मनोऽप्यादाय चातुर्विध्यं सांख्यवहारिकप्रत्यक्षस्य भाव्यम् ॥

अथावग्रहलक्षणमाख्याति—

विषयेन्द्रियमनोऽभिसम्बन्धजन्यदर्शनजनितं सत्तावान्तरसामान्य-

- 15 वद्वस्तुविषयकं ज्ञानमवग्रहः । यथाऽयं मनुष्य इत्यादि ॥

- विषयेन्द्रियेति । द्रव्यपर्यायस्वरूपोऽर्थो विषयः, इन्द्रियं चक्षुरादि मनः प्रसिद्धं,
तेषामभितः पूर्णतया भ्रान्ताद्यनिमित्तकत्वेन यस्सम्बन्धो योग्यस्थानाद्यस्थितिरूपस्तेन
जन्यं यद्दर्शनं सन्मात्रविषयकनिर्विशेषकयोधस्तेन जनितं यस्सत्तावान्तरसामान्यव-
द्वस्तुविषयकं ज्ञानं सत्त्वव्याप्यमनुष्यत्वादिप्रकारकेदम्बाद्यवच्छिन्नविशेष्यकज्ञानं तद-
20 वग्रहपदवाच्यमित्यर्थः । निदर्शनमाह यथेति । अत्रावग्रहो यद्यपि व्यञ्जनार्थाव-
ग्रहभेदेन द्विविधः, तत्रान्ननिर्वृत्तीन्द्रियाणां शब्दादिजिपयपरिच्छेदहेतुशक्तिविशेष उपकर-
णेन्द्रियरूपः, शब्दादिरूपेण परिणतद्रव्यसमूहः, उपकरणेन्द्रियपरिणतशब्दादिद्रव्ययोस्स-
म्बन्धश्च व्यञ्जकत्वाद्व्यव्यमानत्वाद्योपलक्षणेन त्रितयमपि व्यञ्जनमुच्यते । व्यञ्ज-

१. इन्द्रियमनोनिमित्तकमतिज्ञानस्य धृतनिधिताधुतनिधितभेदभिन्नस्य भेदा इमे, यद्यपि धृतनिधि-
तस्यावग्रहादयधनुर्बिधा, अधुननिधितस्वीत्यतिस्मादयो भेदा भवन्ति तथापि औत्पत्तिपदादिप्राप्यवग्रहादयो
विद्यन्ते एव । परन्तु धुननिधितावग्रहादयो व्यवहारकाले धुतान्तेष्वपि प्रवर्तन्ते पूर्वं धुनपरिकर्मितमभिभवेत्
औत्पत्तिस्वादपि स्वीहाद्यभिलाष धुनानुवर्णनमन्तरेण भवति तथाविधकर्मसंयोगोपशमादिति बोध्यम् ॥

नेन सम्बन्धेनावग्रहणं व्यव्यमानस्य शब्दादिरूपार्थस्याव्यक्तरूपः परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः
 अथवा व्यञ्जनानां शब्दादिरूपतया परिणतद्रव्याणामुपकरणेन्द्रियसम्प्राप्तानामवग्रहोऽ
 व्यक्तपरिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः, व्यञ्जनेनोपकरणेन्द्रियेण स्वसम्बद्धस्यार्थस्य शब्दा-
 ढेरवग्रहणमव्यक्तपरिच्छेदो व्यञ्जनावग्रह इति, अयञ्च सम्बन्धानन्तरं प्रथमसमयादारभ्यार्था-
 वग्रहात्प्राक् सुप्तमत्तमूर्च्छितादिपुरुषाणामिव शब्दादिद्रव्यसम्बन्धमात्रविषयोऽव्यक्तो ज्ञान- 5
 रूपोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः । अव्यक्तत्वादेव च न संवेद्यते संवेदनाभावात्तस्याभावाङ्गीकारे
 तु द्वितीयादिसमयेऽपि तस्याभावप्रसक्त्या चरमसमयेऽर्थावग्रहो न स्यादेव, अर्थावग्रहस्तु
 स्वरूपनामजातिक्रियागुणद्रव्यरूपनारहितस्तसामान्यार्थग्रहणरूपः, तथा चोक्तदृष्टान्तेऽमनुष्य-
 व्यावृत्तिरूपविशेषप्रतिभासनेऽपि नैश्चयिकव्यावहारिकरूपेणावग्रहस्य द्वैविध्यादत्र व्यावहारि-
 कावग्रहो निदर्शितस्तदुत्तरमपीहादीनां प्रवृत्तेः । अन्यथा तेषां प्रवृत्तिर्न स्यादेवेति भावः ॥ 10

नैश्चयिकावग्रहं विशेषमात्रानवगाहित्वेन दर्शनापरपर्यायं स्वरूपयति—

सत्तामात्रावगाहिज्ञानं दर्शनमालोचनम् । यथेदं किञ्चिदिति ॥

सत्तामात्रेति । मात्रप्रदेन नामजात्यादिव्युदासो दर्शनस्य नामान्तरमाहालोचनमिति ।
 एतस्य दृष्टान्तमाह यथेति । इतीति, एतादृशशब्दप्रयोगामिव्यङ्ग्यशब्दप्रयोगरहितो ज्ञान-
 विशेष इत्यर्थः । अन्यथा शब्दोल्लेखित्व आन्तर्मुहूर्त्तिकत्वापत्त्याऽर्थावग्रहस्यैकसामयिकत्व- 15
 सिद्धान्तव्याकोपस्थ्यादिति भावः । इदञ्चोदाहरणं नैश्चयिकाव्यक्ताव्यावृत्तवस्तुसामान्य-
 प्राप्ति । तत् ईहिते सति मनुष्योऽयमिति निश्चयात्मनोऽपायो भवति । ततोऽपि मनुष्योऽयं
 पाश्चात्यः पौरस्त्यो वेति संशयोत्तरं पाश्चात्येन भवितव्यमिति होदयात्तदपेक्षया मनुष्योऽय-
 मिति ज्ञानस्य व्यावहारिकावग्रहत्यं, एवमेव यावत्तारतम्येनोत्तरोत्तरविशेषाकाङ्क्षा सनुदेति
 तावत्तदपेक्षया पूर्वपूर्वस्य सामान्यविषयकतयाऽवग्रहरूपता, पूर्वपूर्वापेक्षया चोत्तरोत्तर- 20
 निश्चयानां विशेषविषयकत्वेनापायरूपताऽवसेयेति ॥

ननु विशयेन्द्रियमनोऽभिसम्बन्धेत्यादिना यदवग्रहस्य लक्षणमुक्तं तच्चतुर्नमोरमात्र-
 फारित्वेन तज्जन्यावग्रहेऽव्याप्तं सम्बन्धामावादित्याशङ्क्यामाह—

१. यस्य ज्ञानस्यान्ते तज्ज्ञेयवस्तुपादानात्तत् एव ज्ञानमुपजायते तज्ज्ञानं दृष्टं यथाऽर्थावग्रहपर्यन्ते
 तज्ज्ञेयवस्तुपादानात् ईहामदृष्टादर्थवग्रहो ज्ञानम्, ज्ञायते च व्यञ्जनावग्रहस्य पर्यन्ते तज्ज्ञेयानुपादाना-
 ता एतार्थामदृष्टान् तस्मादाश्रयानग्रहो ज्ञानमिति, अभ्यन्तरे तज्ज्ञेयवस्तुपादानात् व्यञ्जनेनेनाय-
 म्यव्यमानत्वादिति भवति ॥

योग्यतैवात्र विषयेण चक्षुर्मनसोस्सम्बन्धः । सा चानतिदूरासन्नव्य-
वहितदेशाद्यवस्थानरूपा । इतरेन्द्रियेषु संश्लेषः ॥

- योग्यतैवेति । अत्रास्मिन् लक्षणे विषयेण रूपादिना चक्षुर्मनसोस्सम्बन्धो योग्यतैव
इत्यन्वयः । एवंपदेन संश्लेषस्य व्यवच्छेदः । तेन तयोर्विषयेण संश्लेषलक्षणसम्बन्धाभावेऽ
5 पि न क्षतिः, अभ्युपगन्तव्या परैरपि योग्यता, इतरथा स्फटिकान्तरितस्येव कलुषितजला-
न्तरितस्यापि भावस्योपलम्भप्रसङ्गस्यात् जलेन विध्वस्तं लोचनतेज इति न साम्प्रतम्,
स्वच्छजलान्तरितस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । का सा योग्यतेत्यत्राह सा चेति, निरुक्तप्रमाणादति-
दूरवर्तिनोऽस्यासन्नस्य कुड्यादिव्यवहितस्य च भावस्याग्रहणादनतिदूरासन्नव्यवहितदेशाद्यव-
स्थानरूपा योग्यतेत्यर्थः । केपाञ्चिदतिशयज्ञानभूतामस्मदाद्यगोचरविप्रकृष्टविषयस्य स्व
10 च्छस्फटिकजलादिव्यवहितस्य च चक्षुषा परिच्छेदादीदृशी योग्यता न सार्धत्रिकीत्यत
आदिपदमुपात्तं तेन सादृशतदावरणक्षयोपशमविशेष एव योग्यतेति भावः । श्रोत्रादिस्थले
तु तत्तदावरणक्षयोपशमविशिष्टसंश्लेषोऽपीत्याहेतरेन्द्रियेष्विति, अन्यथा स्पृष्टत्ववद्भूतत्वासम्-
वेन तत्तद्विषयग्रहणं न स्यादेवेति भावः ॥

अथेहां लक्षयति—

- 15 अवगृहीतधर्मिण्यवगृहीतसामान्यावान्तरविशेषस्य पर्यालोचनमीहा ।
इयञ्चावगृहीतसामान्यधर्मावान्तरधर्मविषयसंशयाज्जायते । यथाऽयं म-
नुष्यः पौरस्त्यो वा पाश्चात्यो वेति संशयाद्भ्रमलक्षणाविशेषेण पौरस्त्येनानेन
भवितव्यमिति ॥

- अवगृहीतेति । अवगृहीतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशधर्मावान्तरधर्मनिष्ठविल-
20 क्षणप्रकारतानिरूपकज्ञानत्वमीहाया लक्षणम् । विलक्षणप्रकारता च पौरस्त्येनानेन भवितव्य-
मित्याकारकप्रतीतिसिद्धा बोध्या, उत्प्रेक्षाईमवज्ञानीयप्रकारतेति यावत् । अवग्रहादुत्तर-
कालमपाद्यात्पूर्वकालं सद्भूतार्थविशेषोपादानामिमुक्ता असद्भूतार्थविशेषपरित्यागामिमुक्ताः
प्रायः पौरस्त्यधर्मो दृश्यन्ते नतु पाश्चात्यास्ततोऽनेन पौरस्त्येन भवितव्यमित्येवं ज्ञानं, अत
एवास्यायं पाश्चात्यो वा पौरस्त्यो वेति सर्वात्मना सुप्तमिव स्थितात्संशयाद्भेदः, तस्य व्यति-

१. उत्प्रेक्षा च “ अरण्यमेतत्सन्विताऽस्तमागतो न चापुना समवनीद मानव । प्रायस्तदेतेन गगादि
भाजा भाव्यं गृहणीयतितुल्यनाम्ना ॥ ” इत्यादिरूप ज्ञानम् ॥ २. उत्प्रेक्षणमिदं संशयस्य वस्तुप्रतिपत्ति-
रूपत्वेनाज्ञानात्मकत्वान्मतिभेदेनेत्याया वस्तुतो ज्ञानस्वभावात्वात्, ज्ञानाज्ञानयोश्च परस्परपरिहारेण वृत्तेर्ना
ज्ञानरूपसंशयस्य ज्ञानाज्ञानवैद्वह्यरूपत्वमिति बोध्यम् ॥

रेकधर्मनिराकरणप्रवणत्वे सत्यन्वयधर्मघटनप्रवृत्तिरहितत्वात् किन्तु संशय ईहायां कारणं भवति व्यतिरेकधर्मान्वयधर्मोपस्थापकतयेत्याशयेनाहेयश्चेति, ईहा चेत्पर्यः । संशयोत्तरकालं विशेषोपलक्ष्यायां प्रवर्तनरूपेहा भवति, तत ईहा संशयभिन्नेति भावः । ईहाया दृष्टान्तमाह यथेति । नैश्चयिकाव्यक्तप्रस्तुमात्रग्रहणात्मकार्यावग्रहोत्तरं किमिदं वस्तु मया गृहीतं शब्दोऽशब्दो वेति संशयः शब्देनानेन भवितव्यं इत्येवं भवितव्यताप्रत्ययाभिमुखी 5 ईहापि भाव्या ॥

अपायं निरूपयति—

ईहाविषयविशेषधर्मवस्तानिर्णयोऽपायः । यथाऽयं पाश्चात्य एवेति । अयमेव प्रत्यक्षप्रमाणमुच्यते, नत्ववग्रहेहे तयोरनिर्णयरूपत्वात् ॥

ईहेति । ईहाविषयीभूतपाश्चात्यत्वादधर्मस्य निर्णयो याथात्म्येन निश्चयः पाश्चात्य 10 एवायमिति सोऽपाय इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति पाश्चात्य एवेति, एव शब्देन पौरस्त्यत्वादिधर्मनिषेधः, अन्यतरयत्ने अन्यतरनिषेधस्य सामर्थ्यलङ्घत्वात् । यदा तु नायं पौरस्त्य इति करोत्यपार्थं तदापि सामर्थ्यात्पाश्चात्य एवेति लभ्यते तदीयविशेषलिङ्गात् । नैश्चयिकापायस्तु शब्द एवायमित्येवरूपः । ननु स्वस्वविषये सम्यगर्थनिर्णयात्मकत्वादवग्रहेहयोरपायात्सर्वथाभिन्नत्वाभावात् प्रमाणात्मकत्वेऽपि उत्तरोत्तरापेक्षयाऽवग्रहस्य सामा- 15 न्यमात्रविषयकत्वेन पर्यालोचनारूपत्वाच्चेहाया हेयोपादेयवस्तुतिरस्कारस्वीकारयोस्तपृष्टतया सामर्थ्यविरहात्तादृशस्य निश्चयात्मकस्थापायस्यैव तादृशं प्रमाणत्वमित्याशयेनाहायमेवेति अपाय एवेत्यर्थः । एवशब्दव्यवच्छेदमाह नस्त्विति, प्रमाणमुच्यत इत्यनेन सम्बन्धः, नात्र प्रमाणस्य सर्वथा निषेधो भाव्यः । अन्यथाऽपायस्यावग्रहादिपर्यायत्वेन तस्यापि प्रमाणत्वमनुपपन्न इयादत एव चावग्रहेहयोः सांव्यवहारिकप्रत्यक्षप्रमाणभेदत्व किन्तु 20 अवग्रहेहे व्यापारांशौ, जिज्ञासानिवृत्त्यनन्तरकालीनापायस्तु फलांश इत्यस्य हेयहानोपादेयोपादानक्षमत्वादित्यभिप्रायेणैवास्य प्रमाणत्वमुक्तमिति ध्येयम् ॥ असद्गुतार्थविशेषव्यतिरेकावधारणमेव नापायः, क्वचित्तदन्यव्यतिरेकपरामर्शान् यथा नेह शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा दृश्यन्तेऽतस्तथागुरेवायमिति, कचिदन्यधर्मसमनुगमात्, यथा स्थागुरेवायं पत्स्युत्सर्पणपक्षिणिलयनादिधर्माणामिहान्वयादिति, कचिन्नोभाभ्यामपि, यथा पुरु- 25

पधर्माः शिरःकण्डूयनादयो न दृश्यन्ते, स्थाणुधर्माश्च वल्ल्युत्सर्पणादयो दृश्यन्तेऽ
तस्त्वाणुरेवायमिति भवतोऽपायस्य निश्चयैकरूपेण भेदाभावात् ॥

अथ धारणा निरूपयति—

5 स्मरणोत्पत्त्यनुकूलोऽपायो धारणा । इयञ्च संख्येयासंख्येयकालवर्ति-
नी ज्ञानरूपा संस्कारशब्दवाच्या च । अवग्रहादयस्त्वान्तमौहृत्तिकाः ॥

स्मरणेति । स्मरणमतीतपदार्थचिन्तनरूपा स्मृतिः, तदुत्पत्त्यनुकूलस्तस्याः परिणामि-
कारणं संस्कारवासनापरपर्यायो ज्ञानात्मा अपाय एव धारणेत्यर्थः । नहि संस्कारादयोऽ-
ज्ञानरूपाः, ज्ञानात्मकस्मृतिजनकत्वानुपपत्तेः, आत्मधर्मत्वासम्भवाच्च, चेतनधर्मस्याचेतन-
त्वाभावात् । यद्यपि धारणाऽविच्युतिवासनास्मृतिभेदेन त्रिविधा, अपायनिश्चितार्थविषय
10 कोपयोगसातत्यमविच्युतिः । अपायानन्तरमर्थोपयोगस्यावरणभूतकर्मण पुनः प्राप्तस्य काला
न्तरे क्षयोपशमेन युक्तो जीवो यदा पुनरप्यर्थोपयोगं स्मृतिरूपं प्राप्नोति सा चेय तदा-
वरणक्षयोपशमरूपाऽथवा तद्विज्ञानजननशक्तिरूपा वासना प्रोच्यते, कालान्तरे वासना-
वशादिन्निर्गैरुपलब्धस्य तैरनुपलब्धस्य वा मनसि या स्मृतिराविर्भवति स तृतीयभेदः,
एव स्मृतिहेतोरेव धारणात्ववर्णनमनुचितं तथाप्यविच्युतिरपाय एवान्तर्भूता, दीर्घदीर्घ-
15 तरादिरूपापायस्यैवाविच्युतिरूपत्वात् तस्या अपि स्मृतिहेतुत्वात् स्मरणोत्पत्त्यनुकूलत्वे सत्य-
पायत्वेन धारणयैव संस्कारवत् सङ्गृहीतत्वाद्वा न दोषः । न ह्यविच्युत्यनात्मकादपाया-
त्स्मरणं भवितुमर्हति, गच्छन्तृणस्पर्शप्रायाणामपायानां परिशीलनविकलानां स्मृतिजनकत्वा-
दर्शनात् । स्मृतिरपि धारणैव परन्तु तस्याः परीक्षप्रमाणभेदत्वादिह न सङ्गृहीता । ननु
अविच्युतिस्मृतिरूपौ ज्ञानविशेषौ गृहीतप्रादित्वाच्च प्रमाणभूतौ, वासना ॥ किमात्मिका, न
20 तावत्स्मृतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्तज्ज्ञानजननशक्तिविशेषो वा सा, ज्ञानरूपत्वाभावाज्ज्ञान-
भेदानामेवेह विचार्यमाणत्वात् । संख्येयमसंख्येयं वा कालं वासनाया इष्टत्वेन तत्तद्वस्तु

१. व्यतिरेकादवयवाभयत्माज्ञा भूतार्थविशेषावधारणं कुर्वतो योऽध्यवसायस्तं सत्त्वाऽध्यपायं ननु सङ्गतार्थे
विज्ञापावधारणं धारणा, तथाऽभ्युपगम्यमाने आगिनियोधिकाज्ञानस्य पञ्चभेदत्वापत्तेः व्यतिरेकस्यापायत्वेनान्वयस्य
धारणात्वेनाप्यभेदापायधारणायास्तुतिरूपत्वात् स्मृतेषु पञ्चभेदत्वात् अविच्युतेरपाये वागनायास्मृत्यावन्तर्गत
त्वात् । अस्मन्मते ॥ न तथा व्यतिरेकस्यावयवस्यापि अपायत्वेन स्मृतं गिरणं तर्कतत्वादिनि ॥ २ अपायस्य
दि वस्तुनिधाय पञ्च तेषु प्रथमप्रवृत्तापायनैव निष्पन्नमिति द्वितीयावयवस्य निष्पन्नं निष्पन्नं पञ्च प्रति
पुनर्निष्पादकत्वाम्पुपयम निष्पन्नं पञ्च पुनान्पादनाय पुनान्प्रवृत्तिं स्यात् स्मृतिरपि पूर्ववत्तत्वात्
भाविज्ञाप्रवृत्तौ न वस्तुनि प्रवृत्तिं इति सापि गृहीतस्यैव प्रादित्वा, पूर्ववत्तत्वात्तत्वेन न वस्तुनो
भेदार्थप्रयोगिद्वयः स्मृते तस्याप्यप्रादित्वेनाविच्युतिरस्योर्ध्वं प्रमाणमिति भावः ॥

विकल्परूपापि सा न संभवत्येतावन्तं कालं तद्वस्तु विकल्पायोगादित्याशंकायामाहेयञ्चेति वासनात्मिका धारणा चेत्यर्थः । संख्येयवर्षाणाम् संख्येयकालवर्तिनी, असंख्येयवर्षा-
युपामसंख्येयकालवर्तिनीत्यर्थः ज्ञानरूपेति, तथा चैषा वासना स्मृतिविज्ञानावरण-
क्षयोपशमरूपा स्मृतिविज्ञानजननशक्तिविशेषरूपा वेद्यते, सा यद्यपि स्वयं ज्ञानरूपा न
भवति तथापि पूर्वप्रवृत्ताविच्युतिरूपज्ञानकार्यत्वादुत्तरकालभाविस्मृतिरूपज्ञानकारणत्वाच्चो- 5
पचारतो ज्ञानरूपताभ्युपगम्यत इति भावः । यद्योक्तमविच्युतिस्मरणयोगूर्णीतमाहित्वमिति
तदपि स्पष्टस्पष्टतरस्पष्टतमरूपविभिन्नधर्मकवासनाजनकत्वेनाविच्युतेः पूर्वोत्तरदर्शन-
द्वयानधिगतवस्त्वैकत्वमाहित्वाच्च स्मृतेर्विशेषमाहित्वेन प्रमाणत्वमक्षतमेवेति । अथ प्रसङ्गतो-
ऽवग्रहादीनां कालमानमुच्यतेऽवग्रहादयस्त्विति । आदिना ईहापायाविच्युतिस्मृतीनां ग्रहण-
मद्यग्रहपदेन व्यावहारिकाद्यग्रहस्य ग्रहणम् । व्यञ्जनावग्रहस्य कालो जघन्यत आवलिकाया 10
असंख्येयभागः प्रकर्षेण संख्येयावलिका आनपानपृथक्त्वकालमाताः । नैश्चयिकार्थाद्यग्रहस्य
समयो वासनायास्तु संख्येयोऽसंख्येयो वा काल इति मूल एवोक्तः ॥

अत्र केचिद्वदन्ति सांख्यव्यवहारिकप्रत्यक्षभेदात्मकधारणा दृढतमावस्थापन्नोपयोगापरपर्या-
याविच्युत्यात्मकापायरूपैष, न वासनारूपा, क्षयोपशमविशेषरूपायाऽशक्तिविशेषरूपाया वा
तस्या अज्ञानरूपत्वेन धारणात्वासम्भवात्, नापि स्मृतिरूपा, तथा सति तादृशधारणाया- 15
स्सांख्यव्यवहारिकप्रत्यक्षप्रभेदत्वासम्भवादिति तन्मतं केचिन्मुखेन प्रतिक्षिपति—

केचित्तु आत्मशक्तिविशेष एव संस्कारशब्दवाच्योऽव्यवहितस्मृति-
हेतुश्च, न धारणा, क्षायोपशमिकोपयोगानां युगपद्भावविरोधात् । पर-
म्परया तस्यास्तद्वेतुत्वे न किञ्चिद्वृणमिति प्राहुः ॥

केचिन्निवृत्ति । श्रीमद्वादिवेवसूरिपादा इत्यर्थः । एषामयम्भायो विवक्षितवस्तुविषय- 20
कोपयोगरूपधारणाया यदि साक्षात्स्मृतिहेतुत्व तदा स्मृतिरालं यावदनुवर्त्तनं स्यात् न
चैतत्सम्भवति, छाद्वास्थिकोपयोगानामान्तर्माहूर्तिकत्वेन तावदनुवृत्त्यसम्भवात् । नवा
तावत्कालावस्थानमनुभूयते, अद्यानुभूतस्य परेणुस्मरणीयस्य च घटादेरान्तरालिका-
नेकमुपमत्ताद्यवस्थासु प्रतीत्यभावात्, स्वरूपतो ज्ञानरूपस्सरुतारो धारणाभिधान इत्यपि
न चतुरस्रम्, तथा सति यस्य पदार्थस्य कालान्तरे स्मृतिस्तावत्कालं प्रत्यक्षज्ञा- 25

१. प्रथमापायेनान्यकालविशिष्ट द्वितीयापायेनेतरकालविशिष्ट वस्तु गृह्यत इति न गृहीतमाहित्वं, स्मृत्यापि
कालभेदेन भिन्नस्यापि सत्त्वप्रभेद्यन्वयस्यानादिमिरेकत्वेन नदिनिष्ठ वस्तु गृह्यत इति न गृहीतमाहित्वं
तस्या इति भावः ॥

नात्मिका सा धारणाऽनुवर्त्तत इति प्राप्तं, तथा च सति यावदेकपदार्थसंस्काररूपं प्रत्यक्षं पुरुषे भवेत्तावदपरपदार्थसवेदनमेव नोदीयात्, क्षायोपशमिकोपयोगानां युगपद्भावविरोधात् तस्मादात्मशक्तिविशेषस्यैव साक्षात्स्मृतिहेतुत्वं न तूपयोगरूपायाः ज्ञानरूपाया वा धारणायाः । न च स्मरणजनने नास्त्येवाऽऽत्मनश्शक्तिविशेष इति वाच्यम्, सर्वत्र शक्तिविलोपप्रसङ्गात् । चिरन्तनातीतपर्यायविशेषस्यैव कस्यचित्कार्योत्पत्तौ सर्वत्र कारणत्वेन कल्पयितुं शक्यत्वात् । परम्पर्येण तादृशधारणाया हेतुत्वोक्तौ तु नास्माकं विरोध इति ॥ अव्यवहितस्मृतिहेतुश्चेति, स्मृतिं प्रति साक्षात्कारणमित्यर्थः । न धारणेति, उपयोगरूपा ज्ञानरूपा वा धारणा न साक्षाद्हेतुरिति भावः । परम्परया कारणत्वाङ्गीकारे सम्मतिमाह परम्परयेति ॥

10 ननु मतिज्ञानस्य प्रमाणत्वादिनिर्णयात्मकावग्रहेहयोः कथं यथार्थनिर्णयात्मकप्रमाणत्वमित्याशङ्कयामाह—

एपाश्च द्रव्यार्थिकनयापेक्षयैक्यं, पर्यायार्थिकनयापेक्षया च भिन्नत्वम् ॥

एपाश्चेति । मतिज्ञानप्रभेदानामवग्रहादीनामित्यर्थः । द्रव्यार्थिकनयापेक्षयेति, एकजीवद्रव्यतादात्म्येनेत्यर्थः । पर्यायार्थिकनयापेक्षयेति । अपूर्वापूर्वस्य वस्तुपर्यायस्य प्रकाशकत्वादसंकीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वात्क्रमभावित्वाच्चेति भावः, दृश्यते हि कदाचिदर्शनमात्रं कदाचिदर्शनावग्रहौ, कदाचिदर्शनावग्रहेहाः, कदाचिदर्शनावग्रहेहापायाः, कदाचिच्च दर्शनावग्रहेहापायधारणाः प्रोक्तक्रमेणैवोत्पद्यमाना इति, तस्मादसंकीर्णतयाऽनुभूयमानत्वेन भेदेऽपि एकजीवद्रव्यतादात्म्येनाभेदान्न प्रमाणत्वव्याघात इति भावः ॥

ननु किं दर्शनादीनामयमेवोत्पत्तिक्रमः किं वा प्रकारान्तरेणापीत्याशङ्कयामाह—

20 तथा चायं क्रमः, इन्द्रियार्थयोगांग्यताख्ये सम्यग्बोधे सति सन्मात्रं दर्शनाख्यं प्रथमतस्समुन्मील्यति, इदं किञ्चिदिति । ततः केनचिज्ज्ञात्यादिनाऽवग्रहोऽयं मनुष्य इति ततोऽनिर्धारितरूपेण संशयोऽयं पौरस्त्यो वा पाश्चात्यो वेति । ततो नियताकारेण सम्भावनात्मिकेहाऽज्ञेन पाश्चात्येन भवितव्यमिति । अनन्तरमीहिताकारेण निर्णयात्मकोऽपायोऽयं पाश्चात्य एवेति । ततः कालान्तरस्मृतिहेतुत्वेन धारणोदेतीति ॥

१. एव व्यञ्जनावग्रहभेदेन द्विषोऽप्यवग्रहोऽवग्रहान्यादेवरूपसंस्थाऽविवृत्युतिवातनास्मृतिभेदेन त्रिविधाऽपि धारणा धारणात्वेनैकविधेति न मतिज्ञानभेदाधिक्यरुद्धेत्यपि बोध्यम् ॥

तथा चेति । कश्चित्तेषां भेदे चेत्यर्थः, क्रमः, उत्पत्तिक्रमः, तथैवानुभवात् तथैव
 तत्तदावरणक्षयोपशमभावादिति भावः । इन्द्रियार्थयोः—विषयविषयिणोः, योग्यताख्ये—
 यथायोगमनतिदूरासन्नव्यवहितदेजायवस्थानरूपे सन्नेपरूपे वा सम्बन्धे, मन्मात्रं दर्शनाख्यं
 निःशेषविशेषवैमुख्येन निराकारो बोधः । तस्यामिलापकं शब्दप्रयोगमाह इदमिति, तत इति
 तदुत्तरकालमित्यर्थः, अदृष्टस्यावग्रहणाभावादिति भावः । केनचिज्ज्ञात्यादिनेति, सत्त्वव्याप्य- 5
 मनुष्यत्वादिजातिविशिष्टत्वादिनेत्यर्थः । अवग्रह इति, उदेतीत्युत्तरस्थेनान्वयः । व्यावहारि-
 कावग्रहोऽयं, नैर्ऋतिकापायश्च । तत इति, त्रिनावग्रहं सन्देहाभावादिति भावः । अनिर्धारित-
 रूपेणेति, कस्यापि विशेषधर्मस्यानुपलम्भेन नानाधर्मप्रकारतयेत्यर्थः । तत इति संशय-
 मन्तरेणहाया अप्रवृत्तेरिति भावः । नियताकारेणेति यत्किञ्चिद्विशेषधर्मोपलम्भेनेत्यर्थः ।
 संभावनात्मिकेति स्पष्टीयविषयताया अभावेऽपि तदुन्मुखत्वाद्विलक्षणप्रकारतावतीति भावः । 10
 अनन्तरमिति, अन्तरेणहामपायाप्रवृत्तेरिति भावः । न चावग्रहेहयोर्न ज्ञानत्वं संशयादि-
 वत्सप्रार्थनिर्भासाभावादिति वाच्यम्, आत्मधर्मत्वे सति सज्ञयविपर्ययानध्यवसायेष्व-
 नन्तर्भावेण तत्सिद्धेः । न च निश्चयान्यस्य संशयरूपत्वेनान्नान्तत्वमिति वाच्यम्, निश्चयो-
 पादानक्षणायापि सर्वथाऽज्ञानत्वप्रसङ्गान्, न चेष्टापत्तिर्निश्चयस्याप्यज्ञानतापत्तेः । न चाव- 15
 ग्रहस्यानिर्देश्यसामान्यमात्रावगाहित्वेनानध्यवसायत्वमिति वाच्यम्, तत्र साक्षाद्ध्यवसा-
 यत्वाभावेऽपि तद्योग्यतायास्तत्त्वान्, अन्यथा तत्कार्येऽप्यपायादिष्वपि तदभावप्रसङ्गान्,
 अतिमत्तमूर्च्छितादीनामेव ज्ञानस्यानध्यवसायरूपत्वान्, तदुत्तरं तत्राप्यायादर्शनेन तद्योग्य-
 ताया अभावादिति । ईदृताकारेण निर्णयात्मक इति, तद्वृत्तिधर्मानुगमनतद्वृत्तिधर्मव्य-
 तिरेकाभ्यां तद्वर्त्मवृत्तान्निश्चयरूपस्तदितरधर्माभाववृत्तान्निश्चयरूपो वेत्यर्थः । तत इति अवे- 20
 तस्यैव धार्यमाणत्वादिति भावः, धारणेति, अविच्युतिरूपा वा तज्जन्यव्रासनासंस्कारशब्द-
 धार्याऽऽत्मशक्तिविशेषरूपा वेत्यर्थः । उदेतीतीति । ईदृशक्रमेणैवावग्रहादय उत्पद्यन्ते
 नोक्तमव्यतिश्रमाभ्यां न्यूनत्वेन वा, शेषक्षयोपशमस्येत्यमेव ज्ञानजननस्थभाष्यत्वात् । कश्चिद्व-

१. प्रापनिकनेधयिकार्थवग्रहापेक्षयास्यापायत्वेऽपि भाविविशेषोपेक्षया सामान्यस्य ग्राहकत्वाद्वातवहारिकार्था
 वग्रहस्यत्वेन तदभिलाषकशब्दमस्यैवावग्रहाभावादित्याशयेनाह तस्याभिलाषकमिति ॥ २. नैर्ऋतिकापायप्रहो
 निहवर्चन एकमभिलाषकत्वात्सामान्यवस्तुमात्रमाह सामयिकानि हि ज्ञानार्थानि वस्तूनि परमयोगिन एषा
 वगण्यन्तीति नैर्ऋतिक उच्यते, सामयिकत्वाच्च चासी न विशेषविषयः, विशेषजनकत्वात्तद्व्यवसायविकारान्,
 विशेषविषयकत्वे तद्व्यभुषणमवग्रहे च निधयस्त्वपायस्य। मात्रमात्रस्यापायस्यत्वात् निधयस्यापायमा-
 दित्वाभिप्रायेण नैर्ऋतिकापायस्य मूलोक्तवग्रहशब्दस्य, उग्रमध्यवहारिनिरस्तस्य व्यवहार्यमात्रत्वात् व्यावहा-
 रिकोऽपार्थवद् उपचरित इति भावः ॥

भ्यस्तेऽप्यायमात्रस्य दृढासने विषये स्मृतिमात्रस्य च दर्शनेऽपि सौक्ष्म्यादुत्पलपत्रशतव्य-
तिभेद इवावप्रहादिक्रमो नोपलक्ष्यत इति भावः ॥

तदेवमिन्द्रियानिन्द्रियजभेदेन मान्यवहारिकप्रत्यक्ष निरूप्य द्वयोरप्यनयोर्मतिश्रुत-
भेदत्वेन द्वैविध्यात्प्रथमतो मतिज्ञानं लक्षयति—

5 इन्द्रियमनोऽन्यतरजन्योऽभिलापनिरपेक्षस्फुटावभासो मतिज्ञानम् ॥

- इन्द्रियेति । इन्द्रियमनोऽन्यतरजन्यत्वे सति अभिलापनिरपेक्षज्ञानत्वं लक्षणम् । अत्र
स्फुटावभासत्वपदं सर्वज्ञानानां स्वाशे स्पष्टावभासत्वमेवेति सूचयितुं, तेनास्य परोक्षत्वेन
कथं स्वप्रकाशत्वमिति शङ्का निरस्ता । श्रुतज्ञानधारणाय विशेष्यम्, अवध्यादिधारणाय
विशेषणम्, अभिलापनिरपेक्षत्वञ्च श्रुतानुसारित्वं तत्र श्रुतानुसारित्वञ्च धारणात्म-
10 कपदपदार्थसम्बन्धप्रतिसन्धानजन्यत्वं तेनेहापायधारणात्मकेषु मतिज्ञानविशेषेषु पदवि-
पयतायास्सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः, तत्र पदविपयतायास्सविकल्पकसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वात्, न
चेहादीनि पदपदार्थप्रतिसन्धानजन्यज्ञानानि, घट इत्याद्युपायोत्तरमयं घटनामको भवेति
सशयादर्शनात् तत्तन्नाम्नोऽप्युपायत्वेन ग्रहणात् पदपदार्थसम्बन्धप्रतिसन्धानाभाववतोऽपि
पुरुषस्याभ्यासपाटवेन तदुदयाच्च । सकेतग्रहकाल एव हि श्रुतानुसारित्वमीहादीनां, न तु
15 व्यवहारकाले । अत एव मतित्वसामानाधिकरण्येन श्रुतपूर्वत्वनिषेधः “ न मई सुअपु-
धिया ” इत्यनेनाभिहितः । श्रुतज्ञानं प्रति धारणात्वेन मतिज्ञानस्य हेतुत्वेन तद्वारणोपयोगे
‘ इदं पदमस्य वाचकं, अयमर्थ एतत्पदवान्य ’ इति पदपदार्थसम्बन्धग्रहस्यापि ध्रौव्येण
तज्जनितज्ञानस्यैव श्रुतानुसारित्वं, अत एव च श्रुतत्वावच्छेदेन मतिपूर्वत्वविधिः ‘ मइ-
पुध सुअ ’ इत्यनेन कृतः । व्यवहारकाले जायमानावप्रहादीनां श्रुतोपयोगाभावादेव पद-
20 पदार्थसम्बन्धवासनाप्रयोधकालीनत्वेऽपि श्रुतनिश्चितमतिज्ञानत्वम् स्वसमानाकारश्रुतज्ञाना-
हितवासनाप्रयोधसमानकालीनत्वे सति श्रुतोपयोगाभावाकालीनस्यैवावप्रहादेः श्रुतनिश्चि-
तत्वात् । उक्तवासनाप्रयोधकाले मतिज्ञानसामग्रीसत्त्वेऽपि श्रुतोपयोगे श्रुतज्ञानमेव जायते,
श्रुतोपयोगस्योत्तेजकत्वात् परैरपि प्रत्यक्षज्ञानसामग्र्याः शाब्दबोधप्रतिपन्धनत्वेऽपि शाब्द-
च्छायां शाब्दबोधस्य स्वीकृतत्वात् । निरुक्तवासनाप्रयोधासमानकालीनञ्च मतिज्ञानमौत्पत्ति-
25 क्यादिचतुर्भेदमश्रुतनिश्चितं भवति । अपूर्वामयकुमागादिन्यत्तिविशेषपुद्गौ तौत्पत्तिरीत्वमे-

१ यत्रैरस्मि वस्तुनि प्रत्यक्षज्ञानस्य सामग्री शाब्दबोधस्य च सामग्री वस्तुने तत्र प्रत्यक्षज्ञानमेव
भवति न सा दशपक्षस्तत्र प्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिपन्नकत्वात्परं तु शाब्दच्छाया यदि स्यात्तदा शाब्दबोध एव
भवतीति शाब्दबोध सच्छाया उत्पत्तिश्च तथैव प्रकृतज्ञानि भावः ॥

वाश्रयणीयम्, प्रागनुपलब्धेऽयं श्रुतज्ञानाहितवासनाप्रबोधाभावेन श्रुतनिश्चितज्ञानासम्भवात् ।
धारणायाः श्रुतज्ञानहेतुत्व एव च मतिश्रुतयोर्लब्धियोगपक्षेऽप्युपयोगक्रमसङ्गच्छते प्रागुप-
लब्धार्थस्य चोपलम्भे धारणाहितश्रुतज्ञानाहितवासनाप्रबोधान्वयाच्छ्रुतनिश्चितत्वमावश्यकम्,
धारणादिरहितानामेकेन्द्रियादीनां त्वाहारादिसंज्ञान्यथानुपपत्त्याऽन्तर्जल्पाकारं विवक्षितार्थ-
वाचकं शब्दसंस्पृष्टार्थज्ञानरूपं श्रुतज्ञानं क्षयोपशममात्रजनितं जात्यन्तरमेवेति संक्षेपः ॥ 5

अथ मतिज्ञानस्य यावत्प्रकारान् दर्शयति—

इदञ्च प्रत्येकेन्द्रियैर्मनसा चावग्रहादिक्रमेण जायमानत्वाच्चतुर्विंशति-
विधम् । रसनादीन्द्रियैश्चतुर्भिरेव चतुर्विधा व्यञ्जनावग्रहा भवन्ति, न
चक्षुर्मनोभ्यां, विषयेन्द्रियसंक्षेपाभावात् । स्पर्शनादीन्द्रियाणामुपकरणा-
त्मकानां स्पर्शाद्याकारेण परिणतपुद्गलानाञ्च यः परस्परं संक्षेपस्सा व्य- 10
ञ्जनेत्युच्यते । सोऽयं चतुर्विधो व्यञ्जनावग्रह इति मिलित्वाष्टाविंशति-
विधं मतिज्ञानम् । श्रुतज्ञाने तु नावग्रहादयो भवन्ति ॥

इदञ्चेति, मतिज्ञानञ्चेत्यर्थः । प्रत्येकेन्द्रियैः—प्रत्येकं चक्षुरसनप्राणत्वक्श्रोत्रेन्द्रियैः,
अवग्रहादिक्रमेणेति, चक्षुरवग्रहश्चक्षुरीहा चक्षुरपायश्चक्षुर्धारणेत्येवंक्रमेणेत्यर्थः । तत्रावग्रहस्य
व्यञ्जनावग्रहाद्यप्रकारेण द्वैविध्यात्पूर्वोक्तावग्रहस्थार्थावग्रहरूपत्वेन व्यञ्जनावग्रहं वक्ति रसना- 15
दीति, आदिना प्राणत्वक्श्रोत्राणां ग्रहणम् । चतुर्भिरेवेत्यत्रैवशब्दव्ययच्छेद्यमाह नेति । तत्र
निबन्धनमाह विषयेति । निश्चयतः कार्योत्पत्तावविकलकारणस्यैव व्याप्यत्वेन ज्ञाने उपयोगे-
न्द्रियस्यैवाविकलकारणत्वेन व्यञ्जनावग्रहकालेऽव्यक्ततया तत्सत्त्वात्तदा ज्ञानमवश्यं भव-
त्येवेति व्यञ्जनावग्रहोऽयं ज्ञानात्मा कारणांशो बोध्यः । व्यञ्जनां स्वरूपयति स्पर्शनादी-
न्द्रियाणामिति, आदिना श्रोत्रप्राणरसनानां ग्रहणम् । ननु व्यञ्जनावग्रहः प्राप्यकारिणामे- 20
वेन्द्रियाणां न त्वप्राप्यकारिणां तत्र कः कारणांशः, यथार्थावग्रहस्तर्हि स एव व्यञ्जनावग्र-
हस्यलेऽप्यस्तु इति चेन्न तत्रापि प्रागर्थोपग्रहाद्व्ययीन्द्रियस्य ग्रहणोन्मुखपरिणामस्यैव कार-
णांशतयाऽभ्युपगमात् । निगमयति मतेर्भेदं मोऽयमिति । अष्टाविंशतिविधमिति, उपलक्षण-
मेतत्, तेन स्वस्वप्रतिपक्षसहितैर्बहुबहुविधक्षिप्रानिश्चितनिश्चितधुरैः प्रत्येकं भिन्नानामेषां पद-
त्रिंशदधिकत्रिंशदविधत्वेऽपि न क्षतिः, अत्र सर्वत्र क्षयोपशमस्योत्कर्षापकर्षो निमित्ते भवत 25
इति । किं धृतज्ञानेऽप्यवग्रहादिभेदोऽस्तीत्यत्राह श्रुतज्ञाने त्विति । तुर्भिन्नार्थोपक्रमे, मतिज्ञा-
नाभावे धृतज्ञानाभावाद्भिन्नोपविषये तस्मिन्नवग्रहमन्मथेनेहादीनामप्यमन्मथादिति भावः ॥

तर्हि किन्तच्छ्रुतज्ञानमित्यत्राह—

मतिज्ञानापेक्षो वाच्यवाचकभावपुरस्कारेण शब्दसंस्पृष्टार्थग्रहण-
विशेषः श्रुतज्ञानम् । तदनुकूलोपयोगोऽपि श्रुतम् ॥

मतिज्ञानेति । मतिज्ञानसापेक्षत्वे मति वाच्यवाचकभावपूर्वकशब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणत्व

- ५ श्रुतज्ञानस्य लक्षणम्, ईहादीना शब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणरूपत्वादवग्रहात्मकमतिज्ञानापेक्षत्वाच्च
श्रुतत्वधारणाय वाच्यवाचकभावपुरस्कारेणेत्युक्तम् । मतिज्ञानापेक्ष इति पदेन धारणा ग्राह्या,
श्रुत प्रति धारणात्वेन हेतुत्वात्तथा च नेहादावतिव्याप्तिरिति चेत्तर्हि श्रुतावतिव्याप्तिवार-
णाय तत् । एकेन्द्रियाणामपि द्रव्यश्रुताभावे मत्यपि भावश्रुतमस्ति क्षायोपशमिकत्वात्, न
च तर्हि लक्षणमव्याप्तं तत्र वाच्यवाचकभावपूर्वकं शब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणरूपत्वाभावादिति
- १० वाच्यम्, विशिष्टश्रुतज्ञानस्यैव लक्षणत्वात्, मतिज्ञानापेक्षवाच्यवाचकभावपूर्वकशब्दसंस्पृ-
ष्टार्थग्रहणवृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा लक्षणार्थत्वात्, तादृशी जातिः श्रुतज्ञानत्वं
तच्च सर्वस्मिन् श्रुतज्ञाने वर्तत इति न कुत्राप्यव्याप्तिः । ननु श्रुतोपयोगो मत्युपयोगात्
पृथक्, मत्युपयोगेनैव तत्कार्योत्पत्तौ तत्पार्थक्यकल्पनाया व्यर्थत्वादित्याकाक्षायामाह तदनु-
कूलोपयोगोऽपीति, श्रुतज्ञानेऽनुकूलभूत उपयोगोऽपीत्यर्थः, श्रुतोपयोगोपरमेऽपि मतिज्ञानो
- १५ दयान्न मत्युपयोगश्रुतोपयोगयोरैक्यमिति भावः । अत्र यद्यपि स्वामिकारणकालविषय-
परोक्षत्वैर्मतिश्रुतयोरेकत्वं तथापि लक्षणभेदात्कार्यकारणभावाद्भेदविशेषादिन्द्रियविभागाद्व-
ल्लेख्यभेदादक्षरेतरभेदान्मूलेतरभेदाच्च भेदोऽन्येऽऽपि, तथाहि—निरुक्तरूपेण लक्षणभेदान्म-
तिश्रुतयोर्भेदः । कार्यकारणभावाच्चयोर्भेदः, मतिज्ञानापेक्षं हि श्रुतं न मतिश्रुतज्ञानापेक्षिणी,
उपयोगरूपयोस्तयोस्तथैव पौर्वापर्यात्, कार्यकारणयोश्च कथञ्चिद्भेदात्, लब्धितो मतिश्रुते
- २० समकालेऽपि भवतोऽत एव लक्षणे मत्यपेक्ष इत्यनुक्त्वा मतिज्ञानापेक्ष इत्युक्तं, लब्धितस्तु-
ल्यकालयो कार्यकारणभावाभावात्, यद्यपि परशब्दार्जनान्मतिज्ञानमुदेति तदपि द्रव्यश्रुत-
निमित्तत्वेन न भावश्रुतनिमित्तकमस्तीति न मतिज्ञानस्य श्रुतज्ञानकारणत्वम् । श्रुतोपयोगात्-
श्रुतस्य मतिज्ञानन्तु न श्रुतोपयोगनिमित्तकं किन्तु स्वकारणप्रभवमेव । अन्यथा कारण-
नैयत्याभावप्रसङ्गस्यात् । तथा स्वस्यावान्तरभेदाच्चयोर्भेदः, मतिज्ञानं हि अष्टाविंशतिविधमुक्तं,
- २५ श्रुतज्ञानं चतुर्दशविधमिति वक्ष्यते, तयोरभेदेऽत्रान्तरभेदवैलक्षण्यं न भवेदेवेति तयोर्भेदः,

१ भवप्रदादिक विना श्रुतज्ञानानुदयेन तत्पूर्वं मतिज्ञानरूपस्य तत्प्राप्त्यवस्थायादिनि भागः ॥ २ मतिज्ञान
समानवाच श्रुतयोऽभ्युपगम्यमानं तदा श्रुताज्ञानं चोक्तस्य प्रत्यक्षेण श्रुतज्ञानोपपत्तिरिति तत्र तदज्ञानमिति न
च ज्ञानज्ञातयोर्ममानवाच्यमवस्थितिर्वाग्यव्याप्तिर्वाच्यो वचिदगम्यमेऽनुम नन दयाशमेनाह लक्षितः इति ॥

इन्द्रियविभागादपि तयोर्भेदः, श्रुतं हि श्रोत्रेन्द्रियद्वारकमवग्रहाद्यनात्मकं ज्ञानं, मतिज्ञानं च सर्वेन्द्रियद्वारकम्, यद्यपि शेषेन्द्रियद्वाराऽक्षरलाभोऽपि श्रुतमेवेति सर्वेन्द्रियविषयत्वं श्रुतस्य प्राप्तं तथाप्यक्षरलाभमात्रस्य न श्रुतत्वमीहादीनामपि तथात्वापत्तेरपि तु श्रुतानुसारिसाभिलापरूपाक्षरलाभस्यैव, तस्य च शेषेन्द्रियद्वारोत्पन्नत्वेऽपि योग्यतया श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धित्वमेव, अभिलापस्य मर्थस्यापि श्रोत्रेन्द्रियमहणयोग्यत्वात् । तथा च श्रोत्रविषयमेव सर्वं श्रुत- 5 ज्ञानं मतिज्ञानन्तु तद्विषयं शेषेन्द्रियविषयश्चेति । वल्कशुम्बोदाहरणात्तयोर्भेदस्तु—मतिपूर्वं हि भावश्रुतं मतिश्च वल्कसमा, भावश्रुतं शुम्भसदृशं, यथा वल्काः शुम्भकारणं तथा मतिरपि भावश्रुतस्य, यथा च शुम्भं वल्कानां कार्यं तथा भावश्रुतमपि मतेः कार्यं, मत्या विचिन्त्य वाच्यवाचकभावेन वस्तुनि परोपदेशश्रुतग्रन्थानां योजनान् । अक्षरानक्षरभेदादपि तयोर्भेदः अक्षरं द्विविधं द्रव्याक्षरं भावाक्षरश्चेति, पुस्तकादिन्यस्ताकारादिस्तात्त्वादिकारणजन्यशब्दो 10 वा द्रव्याक्षरम् । अन्तःस्फुरदकारादिवर्णज्ञानं भावाक्षरं, भावाक्षरापेक्षया मतिज्ञानमक्षरवत् यथेहाद्यः, भावाक्षराभावादेवावग्रह रूपं मतिज्ञानमनक्षरम् । द्रव्याक्षरमाभित्य तु मतिज्ञानमनक्षरमेव, द्रव्यमतित्वेनाप्रसिद्धत्वात् । श्रुतज्ञानन्तु द्रव्यभावभेदं साक्षरमनक्षरमपि द्रव्यश्रुतं चच्छब्दसितनिःश्वसितादिरूपमनक्षरं पुस्तकादिन्यस्ताक्षररूपं शब्दरूपं च, तदेव साक्षरम् । भावश्रुतमपि श्रुतानुसार्यकारादिवर्णविज्ञानात्मकत्वात्साक्षरं, पुस्तकादिन्यस्ताकाराद्यक्षररहि- 15 तत्वाच्छब्दाभावाच्चानक्षरम् । पुस्तकादिन्यस्ताक्षरस्य शब्दस्य च द्रव्यश्रुतान्तर्गतत्वेन भावश्रुतेऽसत्त्वान् । मूर्वेतरभेदानु तज्ज्ञेद—द्रव्यश्रुतं हि श्रुतज्ञानस्याभाषारणं कारणं तत्र परप्रतिबोधनसमर्थमस्तश्रुतज्ञानमपि तद्वटकत्वेन परप्रतिबोधकत्वाज्ज मूकम्, मतिज्ञानस्येदङ्कारणेन केनाप्यषटकत्वेन परप्रतिबोधनाममर्थत्वान्मूकम् । न च करादिचेष्टा मतिजनिताः परप्रतिबोधनसमर्थाः सन्तीति मतिज्ञानस्य कथं मूकत्वमिति वान्यम्, करादिचेष्टान् मतिज्ञानं प्रत्यमाधा- 20 रणकारणत्वाभावात् करवक्त्रसयोगादिचेष्टादर्शनतस्तद्विषयावग्रहादिवद्भोक्तुमिच्छत्ययमित्यादिश्रुतानुसारिविकल्पात्मकश्रुतज्ञानस्यापि जायमानत्त्वान् । तत्त्वतः करादिचेष्टानां मतिज्ञानं प्रति कारणत्वाभावेन सामां तज्ज्ञानन्तर्भावात् । यद्वा पुस्तकादिन्यस्ताकारादिग्रन्थाक्षरं गुरुज-

१. अत्र श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव धृतमित्ययोग्यवक्तृशोऽभिमतः, न तु श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिश्च श्रुतमेवेत्यन्ययोग्यवक्तृशेदः, वक्ष्यामिच्छेदश्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिवग्रहादिमात्ररूपाया मतिज्ञानं च दित्य दत्तेन शेषेन्द्रियद्वारकमित्यनु यथा सर्वेन्द्रियद्वारकमित्युक्तम् ॥ २. तथा च मतिज्ञानमवग्रहापेक्षयाऽनक्षरवत् ईहूपेक्षया साक्षरवत् । द्रव्याक्षरापेक्षया चानक्षरवदेव नहि मन्त्रि ने पुस्तकं दिव्यम् कारादिकं वाच्यो वा व्यञ्जनक्षरं विप्रो मस्य द्रव्यश्रुतत्वेन प्रसिद्धत्वादिनि भावः ॥ ३. अत्रेदं बोध्यं मनेर्भावश्रुतस्य चक्षुरानक्षरकृतो विप्रो न मति, उभयस्य साक्षरत्वं नक्षरवत् च परन्तु शुम्भस्ये द्रव्यश्रुतस्यान्यन्नभावेन द्रव्यश्रुतमात्रं च द्रव्याभाषमन्त्रि मती तु तस्मात्पीति भेदो विशेष इति ॥

नोदीरितदेशनाशब्दरूपश्च द्रव्यश्रुतं, मोक्षासाधारणकारणक्षायिकज्ञानदर्शनचारित्र्यलक्षणवस्तु-
 कलापस्य हेतुत्वात् तद्वारेण श्रुतज्ञानमपि परप्रबोधकं, करादिचेष्टाया मतिज्ञानकारणत्वेऽपि
 न विशिष्टपरप्रबोधकत्वमतस्तद्वाग मतिज्ञानमपि न तथा, एवं करादिचेष्टानां मतिज्ञान
 हेतुत्वेऽपि कथञ्चित्परप्रबोधकत्वेऽपि च न तद्वारा मतिज्ञानं परप्रबोधकं, द्रव्यमतिव्यस्य
 5 क्वाप्यप्रसिद्धत्वेन तासां तत्रानन्तर्गतत्वादिति । विशेषस्तु विशेषावश्यकदादौ द्रष्टव्यः ॥

अथ श्रुतज्ञानं विभजते—

तत्राक्षरानक्षरसंज्ञ्यसंज्ञिसम्यङ्मिथ्यात्वसाधनादिसपर्यवसितापर्य-
 वसितगमिकागमिकाङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टश्रुतभेदेन चतुर्दशविधम् ॥

तच्चेति । श्रुतज्ञानञ्चेत्यर्थः । अत्रानङ्गप्रविष्टपदं यावद् द्वन्द्वस्ततः श्रुतेन कर्मधारयः ।

10 यद्यप्येते भेदा अक्षरश्रुतानक्षरश्रुतरूपभेदद्वय एवान्तर्भवन्ति, तथाप्यव्युत्पन्नमतीनां
 विशेषावगमसम्पादनाय तथोक्तिर्नहि भेदद्वयोपादानमात्रादव्युत्पन्नमतयः शेषभेदानवगन्तुं
 समर्थाः, अतो विनयेजनानुग्रहायेतरभेदोपन्यास इति ॥

तत्राक्षरश्रुतानक्षरश्रुते लक्षयति—

संज्ञाव्यञ्जनलब्धिन्यतमवच्छ्रुतमक्षरश्रुतम् । यथा क्रमेण लिपिवि-

15 शेषो भाष्यमाणाकारादिस्त्वङ्मनोनिमित्तकश्रुतोपयोगः । भाष्यश्रुत-
 हेतुरुच्चासादिरनक्षरश्रुतम् ॥

संज्ञेति । संज्ञाव्यञ्जनलब्धिभेदादक्षरं त्रिविधम् । संज्ञाव्यञ्जने उपचाराच्छ्रुते ।

उदाहरणमाह यथा क्रमेणेति । लिपिविशेष इति, अकाराद्यक्षरस्य सस्थानाकारः, प्राङ्मादि-

लिपिभेदोऽनेकप्रकारः । भाष्यमाणाकारादिरिति, अर्थव्यञ्जकत्वेनोच्चार्यमाणाकारादिव-

20 णंसमूह इत्यर्थः, तमसि वर्तमानघटादेर्व्यञ्जकप्रदीपवदर्थस्य प्रकटीकरणादकारादिव्यञ्जना-

क्षरमिति भावः, तत्र यथार्थनियतमयथार्थनियतञ्चेति द्विभेदम्, यथार्थनियतं यथा तपतीति

तपन इत्याद्यन्वर्थयुक्तशब्दः, अयथार्थनियतञ्च पलं नाश्नाति तथापि पलाश इत्यादिशब्दः ।

एकार्यानेकार्यभेदेन वा द्विविधम्, यथाऽलोकस्थण्डिलादिशब्दा एकार्याः जीव इत्यादिशब्दा

अनेकार्याः, प्राण्यपि भूतोऽपि जीवशब्दार्थः । एषाक्षरानेकाक्षरभेदेन वा द्विविधं तत्

25 श्रीरित्यादिकमेकाक्षरं लता मालेत्यादिकमनेकाक्षरमिति । तद्वङ्मनोनिमित्तकश्रुतोपयोग इति,

स्वयं उपलभ्यस्वत्वादिन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुतग्रन्थानुसारिश्रुतज्ञानोपयोग इत्यर्थः, उपलभ्यक-

मेतत् तदावरणकर्मश्रयोपशमस्य, तेनेकेन्द्रियादीनामप्यव्यप्याक्षरलब्धिसंगृहीता, तदिदं

लब्ध्यक्षरं मनस्प्रेन्द्रियनिमित्तकत्वात् पद्धिधम् । अनक्षरश्रुतमाह भावश्रुतहेतुरिति । उच्छ्वा-
सादिरिति, आदिना निःश्वासनिष्ठीवनकासनक्षुत्वादीनां ग्रहणम्, एतादृक् श्रुतमात्रमेवान-
क्षरश्रुतं भावश्रुतहेतुत्वात्, भवति च तथाविधोच्छ्वासादिश्रवणे शशकोऽयमित्यादिज्ञानम्
विशिष्टाभिसन्धिपूर्वकोच्छ्वासादिभिश्च विशिष्टपदार्थज्ञानम् । श्रुतज्ञानोपयुक्तस्यात्मनस्सर्वा-
त्मनैवोपयोगात्सर्वोऽप्युच्छ्वसितादिको व्यापारश्रुतमेव । गमनागमनचलनस्पन्दादिवेष्टा 5
अपि तादृशस्य श्रुतमेव तथापि शास्त्रलोकप्रसिद्धोच्छ्वसितादिकमेव श्रुतं श्रूयमाणत्वात् न
तादृश्यक्षेष्टाः दृश्यत्वादिति ॥

अथ संज्ञसंज्ञिश्रुते आह—

समनस्कस्य श्रुतं संज्ञिश्रुतम् । तद्विपरीतमसंज्ञिश्रुतम् ॥

समनस्कस्येति । संज्ञाऽत्र दशविधा न विवक्षिता व्यापकत्वात्, किन्तु ज्ञानावरणकर्म- 10
क्षयोपशमजन्यमनोज्ञानसंज्ञयैव संज्ञिनश्शोभनत्वादित्यतस्समनस्कस्येत्युक्तम् । सा संज्ञा दीर्घ-
कालिकी विज्ञेया यो यः कश्चिन्मनोज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमान्मनोलब्धिसम्पन्नो मनोयोगयान-
नन्तान् स्कन्धान्मनोवर्गणाभ्यो गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमय्य मन्यते चिन्तनीयं वस्तु तादृशो
गर्भजस्तिष्ठैव मनुष्यो वा देवो नारको वा तत्सम्बन्धि यच्छ्रुतं तत्संज्ञिश्रुतमिति भावः ।
असंज्ञिश्रुतमाहैतद्विपरीतमिति, एकेन्द्रियादीनां दीर्घकालिकीसंज्ञारहितानां श्रुतमित्यर्थः ॥ 15

अथ सम्यग्मिथ्यात्वश्रुते आह—

सम्यग्दृष्टीनां श्रुतं सम्यक्श्रुतम् । मिथ्यादृष्टीनां श्रुतं मिथ्यात्वश्रुतम् ॥

सम्यग्दृष्टीनामिति, अनन्तानुबन्धिरूपायचतुष्टयक्षयानन्तरं मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्व-
पुञ्जलक्षणे दर्शनमोहनीये सर्वथा शीघ्रे क्षायिकं सम्यक्त्वं भवति, एवं चत्वार्यवग्यानि भवन्ति,
तदेतत्सम्यक्त्वपञ्चकपरिग्रहात्म्यरू श्रुतं भवति, चतुर्दशपूर्वैर्भ्यः प्रारभ्य यावत्सम्पूर्णदश- 20
पूर्वाणि तावन्नियमेन सम्यक्श्रुतमेव भवति, एतावच्छ्रुतसद्भावे च सम्यग्दृष्टिरेव न मिथ्या-
दृष्टिः, भिन्नदशपूर्वादिरे मायायिकश्रुतपर्यन्ते श्रुतसद्भावे च कोऽपि सम्यग्दृष्टिः कश्चिन्मि-
थ्यादृष्टिरपि भवति, तथा च सम्यक्त्वपरिग्रहात् श्रुत सम्यक्श्रुतं भवेतीति भावः । मिथ्या-

१. तथा सम्यग्दृष्टयेऽर्हत्प्रणीतं मिथ्यादृष्टिप्रणीतञ्च सम्यक्श्रुतं भवति, यथास्वरूपमवगमान्, मिथ्या-
दृष्टये तर्हत्प्रणीतं मिथ्यादृष्टिप्रणीतञ्च मिथ्यस्वरूपं भवति यथास्वरूपमवगमान् । मिथ्यादृष्टिर्हि गर्भमेवे-
कान्तस्वरूपं प्रतिपादयेत् षट् एतावमित्यादि व्यवहरन् षट्पर्यायव्यतिरेकेण यतोऽपि मत्त्वमेव वरपदार्थत्वादि-
पर्यायानवतपि षट् तथैवेति मूलं परस्मैपुंसं नास्तिस्त्वमनभ्युपगच्छन् नत्रागती परस्मैपुंस्यभ्युपगच्छन्ति,
सम्यग्दृष्टिस्तु न तथैवेति बोध्यम् ॥

त्वश्रुतमाह मिथ्यादृष्टीनामिति, मिथ्यात्वोदयाद्विपर्यस्ता मिथ्यादृष्टयः, तेषां श्रुतं मिथ्यात्व-
श्रुतमिति भावः । एवमेव मिथ्यात्वोदयान्मत्यवधी अपि मत्यज्ञानविभङ्गज्ञानरूपे भवतः ॥

साद्यनादिश्रुते प्राह—

आदिमच्छ्रुतं सादिश्रुतं, इदं पर्यायार्थिकनयापेक्षया । आदिशून्यं
5 श्रुतमनादिश्रुतं, इदन्तु द्रव्यार्थिकनयापेक्षया ॥

आदिमदिति । यस्यादिर्दृश्यते तच्छ्रुतं सादिश्रुतमित्यर्थः, ननु जीवो हि नित्यः, श्रुतं च
तत्पर्यायः पर्यायपर्यायिणोश्च कथञ्चिदभेदात्कथं श्रुतमादिमदित्यत्राह—इदमिति, जीवस्य
नित्यत्वेऽपि नारकादिभवपरिणत्यपेक्षया यथा सादिस्तथोपयोगात्मकपर्यायस्य सादित्वा-
त्कार्यभूतं श्रुतमपि सादीति भावः । अनादिश्रुतमाह—आदिशून्यमिति, अनादित्वे युक्ति-
10 माहेदन्तिवति, यैर्जीवद्रव्यैः श्रुतान्यधीतानि यान्यधीयन्ते यानि चाध्येष्यन्ते तानि तावन्न
कदापि व्यवच्छिद्यन्ते येन तेषामादिर्भवेत् नहि सर्वथाऽसत् क्वाप्स्युत्पद्यते सिफताश्चपि
तैलाद्युत्पत्तिप्रमङ्गात् तस्माच्छ्रुताधारद्रव्याणां सर्वदेव मन्वात्तदव्यतिरेकिणश्श्रुतस्यापि
सर्वदा सत्त्वेन तदनादिमच्छ्रुतमिति भावः ॥

अथ सपर्यवसितापर्यवसिते आह—

15 अन्तवच्छ्रुतं सपर्यवसितश्रुतम् । अनन्तवच्छ्रुतमपर्यवसितश्रुतं, इमे
अपि तथैव ॥

अन्तप्रदिति । उपयोगस्य सपर्यवसितत्वादिति भावः । अपर्यवसितमाह—अनन्तेति ।
तद्व्युत्पत्तिरेकिजीवद्रव्यस्यापर्यवसितत्वेन तत्तादात्म्याच्छ्रुतमपर्यवसितमिति भावः । सप-
र्यवसितत्वापर्यवसितत्वे अपि पर्यायार्थिकद्रव्यार्थिकनयापेक्षयैवेत्याहेमे अपीति, एवमेव
20 द्रव्यक्षेत्रकालभावानाश्रित्यापि सादित्वानादित्वसपर्यवसितत्वापर्यवसितत्वानि भावयानि ॥

गमिकागमिकश्रुते वक्ति—

प्रायस्सदृशपाठात्मकं श्रुतं गमिकश्रुतं, तद्विपरीतमगमिकम् ॥

प्राय इति । आदिमभ्यावसानेषु त्रिद्विद्विज्ञेपतो भूयो न्यूनः तस्यैव सूत्रस्योच्चारण
गमः, गमा अस्य विद्यन्त इति गमिक तथ तच्छ्रुतञ्च गमिकश्रुतमिति व्युत्पत्तिः । तथ
25 गमिक प्रायो दृष्टिवादः । अगमिकमाह तद्विपरीतमिति असदृशपाठात्मकमित्यर्थः, तथ प्राय
आचारादिकालिकश्रुतम् ॥

अथाङ्गप्रविष्टानङ्गप्रविष्टे निर्वक्ति—

द्वादशाङ्गतं श्रुतमङ्गप्रविष्टं, यथा आचाराद्वादि, तद्विभ्रं स्थविरकृतं
श्रुतमनङ्गप्रविष्टश्रुतं, यथा आवश्यकानि ॥

द्वादशाङ्गेति । गणधरकृतं पदत्रयलक्षणतीर्थकरादेशनिष्पन्नं ध्रुवश्च यच्छ्रुतं तदङ्गप्र-
विष्टमुच्यते, तच्च द्वादशाङ्गीरूपमेवेत्याह—यथेति । अनङ्गप्रविष्टमाह तद्विभ्रमिति, यत्तु
स्थविरकृतं मुक्तलार्थाभिधानं चलञ्च तदनङ्गप्रविष्टमित्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति, अवश्यकर्तुं ॥
व्यसामायादिक्रियानुष्ठानप्रतिपादकं श्रुतमावश्यकं, आदिनाऽऽवश्यकव्यतिरिक्तं कालि-
कमुत्कालिकञ्च माहम् । यद्विषयनिश्चाप्रथमपश्चिमपौरुषीद्वय एव पठ्यते तत्कालिकं, यत्पुनः
कालवेलावर्जं पठ्यते तदुत्कालिकमिति ॥

ननु लक्षितयोर्मतिश्रुतज्ञानयोः सामान्येन भेदेऽवगतेऽपि तत्र स्थामिस्थितिकालविप-
याणां सत्पदादिद्वाराणाञ्चानुक्तत्वेन न्यूनतेत्याकाक्षायमाह—

10

मतिश्रुतयोर्बहुवचन्यत्वेऽपि विस्तरमिष्या नोच्येते ॥

मतिश्रुतयोरिति, बहुवचन्यत्वेऽपीति, सत्पदप्ररूपणादिभिर्गत्यादिमार्गणास्थानेषु सग-
मनीयत्वेऽपीत्यर्थः, विस्तरमिष्येति, ग्रन्थस्यास्य संक्षेपविषयत्वात्तयोस्तात्पर्येण विचारे क्रिय-
माणे उद्देशमङ्गस्यादिति भावः । अन्युत्पन्नमतीनां शास्त्रप्रवेशयोग्यतासम्पादनाय ह्यस्य
ग्रन्थस्यारम्भः, विशेषतः प्रपञ्चितयोस्तनोस्तेषां सौकर्येण महासम्भवेन तद्योग्यता नैषोदीया- 15
दिति किञ्चिदेव स्वरूपं तयोर्निरूपितमिति तात्पर्यम् ॥

नन्वेव सत्यवसितं तयोर्निरूपणमिति प्राप्तं तथा च मति वद्वेदविशेषाणां स्वयमेव
दर्शितानां स्मृत्यादीनामनिरूपणान्यूनत्वं तथापि स्यादित्याह—

इति सांख्यवहारिकप्रत्यक्षम् ॥

इतीति । नहि मतिश्रुतयोर्निरूपणस्य पूर्णता त्रियते येन न्यूनत्वं स्यात्, किन्तु 20
केवलमवप्रदादिप्रचारे मतिश्रुतयोः स्मृतत्वेन तत्स्वरूपनिज्ञामायामुदिताया सामान्यतो
लक्षणतद्देशा अभिहिता प्रसङ्गसङ्गता, तथा चानाज्ञायामुपशमिताया प्रश्नान्विषये लक्ष्यस्य
गतत्वेनेतावता सांख्यवहारिकप्रत्यक्षमेव निरूपितं स्मृत्यादीनामधुनेन निरूपणावसरः
प्राप्तस्तस्मात् न्यूनतेति भावः ॥

इति श्रीमद्विजयानन्दमूर्तिधरपट्टधरश्रीमद्विजयनन्दमूर्तिधरचरणनलिनविन्यस्तमति-
भरेण तत्पट्टालंकारेण विजयलक्ष्मिमूर्तिणा विनिर्मितस्य तत्संख्यायविभाजनस्य स्यो
पमाया न्यायप्रकाशव्याख्याया सांख्यवहारिकप्रत्यक्षं नाम द्वितीयं विवरणम् ॥

अथ तृतीयः किरणः

अथावसरप्राप्ता मतिश्रुतकार्यभूता स्मृतिं प्रत्यभिज्ञादिहेतुभूतां निरूपयति—

अनुभवमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । यथा स घट इत्यादि, अत्र प्रायेण तत्तोह्यिरूप्यते । अनुभवोऽत्र प्रमाणरूपः । आत्मशक्तिरूपसंस्कारो द्वारम् । प्रयोधस्सहकारी । पूर्वानुभूतविपरिणीयम् । अर्थाविसंवादकत्वाच्चास्याः प्रामाण्यम् । इति स्मृतिनिरूपणम् ॥

- अनुभवात्प्राप्तेति । अत्र धारणात्वेन सङ्गृहीताऽविच्युतिस्संस्कारो याऽनुभवपदेन प्राह्यः, तत्र संस्कारस्साक्षात्स्मृतिं प्रति हेतुरविच्युतिस्तु संस्कारद्वारेति विशेषः, अनुभवेतराजन्यत्वे सति अनुभवजन्यत्वे सति ज्ञानत्वलक्षणार्थः, आद्यं सत्यन्तं प्रत्यभिज्ञानादिव्युदासाय द्विती-
- 10 यमवप्रहादिव्युदासाय, अनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वमिति । अत्र निदर्शनमाह यथेति, ननु स घट इत्याकारप्रदर्शनेन स्मरणमात्रं तत्तोह्येशालीति प्राप्तं, तथा च सति 'यावता स्मरसि चैत्र' काश्मीरेषु वस्त्यामस्तत्र द्राक्षा भोक्ष्यामह' इत्यादिस्मरणानां तच्छब्दोह्येत्वाभावेन स्मरणरूपता न स्यादित्याशङ्क्यामाहात्रेति, प्रायेणेत्यनेन तदित्युल्लेखयोग्यतावचनमपेक्षितमिति सूच्यते, उक्तस्थलेषु तत्रोग्यताऽस्त्येव, 'तेषु काश्मीरेषु' इत्यपि
- 15 वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । अप्रमाणभूतानुभवेनापि स्मरणसम्भवात्तद्व्युदासायाहानुभवोऽत्रेति, एतद्वक्ष्यघटकीभूतानुभवः प्रमाणरूपो प्राह्यः, अन्यथाऽनुभवसामान्यविषयक्षणे भ्रमात्मकानुभवजन्यभ्रान्तस्मरणस्यापि ग्रहणे स्मृतिस्त्वावच्छेदेन प्रामाण्यबोधेनाप्रेतनवाक्येन विरोधस्यादिति भावः । नन्वविच्युतेस्मरणहेतुस्य तस्यान्तर्माहूर्तिरत्वेन कालान्तरभाविस्मृतिं प्रति हेतुत्व कथं स्यादित्यत्राहाऽऽत्मशक्तीति, न साक्षात्तस्या स्मृतिं प्रति हेतुत्वमभिमतं येन
- 20 प्रोक्तदोषस्यादपि तु संस्कारद्वारेति श्रूमः, स च सख्येयासख्येयकालवर्तीति न दोष इति भावः । न चात्मशक्तिरूपसंस्कारस्य तावत्कालमानस्य सर्वदा सद्भावेन सततं स्मरणं स्यादित्यत्राह प्रयोधस्सहकारीति । तथा चोद्बुद्ध एव संस्कारः स्मृतिजनको न केवलः संस्कारः तस्योद्बोधकध्यावरणक्षयोपशमसंज्ञदर्शनादिसामग्रीति भावः । ननु स्मर्यमाणस्यार्थस्याभावेन निरालम्बना स्मृतिः स्यादित्याकाश्यामाह पूर्वानुभूतेति । पूर्वमनुभूतो यो
- 25 विषयस्तेनैवास्याः सविषयत्वेन न निरालम्बनत्वमिति भावः । ननु स्मृतिर्न प्रमाणमतीतेऽर्थं उत्पद्यमानत्वात् शृणुमिमादित्यात्, अर्थादनुत्पन्नमानत्वात्, विसवादादप्युत्पन्नान्, प्रयोजनाप्रमाधकत्वाद्येताकाश्यामाहार्थाविसवादादप्युत्पन्नान्, चशब्दः पूर्वोदितस्य पूर्वानुभूतविपरिणीति हेतुगर्भविशेषणस्यापि समादकः । तथा च विसवादादप्युत्पत्तेरसिद्धं, स्वप्रतिपक्षे घृत-

द्रव्याद्यर्थेऽविसवादकत्वात् यत्र तु विसवादस्य प्रत्यक्षाभासवत्स्मरणाभास एव । अनुभूतार्थेन
 सविषयकत्वादेवार्थादनुत्पद्यमानत्वमप्यसिद्धं स्वविषयानुभूतार्थादुत्पद्यमानत्वात्, अनुभव-
 प्रमात्वपारत-यादस्या अप्रमात्वमिति चेदनुमितेरपि व्याप्तिज्ञानप्रमात्वपारत-येणाप्रमात्वप्र-
 सङ्गः स्यात् । नाप्यतीतेऽर्थे प्रवर्त्तमानत्वादप्रमाणत्वं, अतीतार्थस्य हि किं स्वकालेऽसत्त्वं
 स्मृतिकाले वा, नाद्यं तस्य विद्यमानत्वात्, न द्वितीयं तस्याप्रामाण्यासाधकत्वात् योगिप्र- 5
 त्यक्षकाले विषयाभावेऽपि प्रवर्त्तमानस्य तस्य प्रमाणत्वात् । नापि गृहीतग्राहित्वादप्रमाण,
 अनुमानेनाधिगते बह्वौ तदुत्तरकालभाविनः प्रत्यभस्याप्रमाणताप्रसङ्गात्, वर्त्तमानकालाव-
 च्छेदेनाधिगतस्यार्थस्यातीतकालावच्छेदेनाधिगतेरगृहीतग्राहित्वाच्च । न च वर्त्तमानकालाव-
 च्छिन्नत्वविशिष्टेऽतीतकालावच्छिन्नत्वस्य स घटोऽस्तीत्यादौ भानादतीतकालवृत्तिस्वरूपाया वा
 तत्तायामेतत्कालीनपदार्थवृत्तिरस्य वा भानेनाप्रमाणत्वमिति वाच्यम्, विशेषणे सर्वत्र विशेषे- 10
 ष्यकालभाननियमस्यानभ्युपगमात् वर्त्तमानकालीनत्वविशिष्टे चातीतकालीनत्वभानानभ्युपग-
 माच्च किन्तु वर्त्तमानकालीनत्वातीतकालीनत्वयोस्स्वात-येणैव भानाभ्युपगमात् । प्रत्यभिज्ञानादि-
 प्रवृत्तिनिहितधनादिप्राप्तिक्षणप्रयोजनसाधकत्वेन प्रयोजनाप्रसाधकत्वमप्रसिद्धमेवेति भावः ॥

अथ सति स्मृतिहेतुका प्रत्यभिज्ञा लक्षयति—

अनुभवस्मरणोभयमात्रजन्यं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । इदं तत्तेदन्तो 15
 हेतुजनयोग्यमेकत्वसादृश्यवैलक्षण्यप्रतियोगित्वादिविषयकं सङ्कलनज्ञाना-
 परपर्यायमतीतवर्त्तमानोभयकालावच्छिन्नवस्तुविषयकञ्च ॥

अनुभवेति । अनुभवस्मरणोभयमात्रजन्यत्वे सति ज्ञानस्य लक्षणम्, अनुभवमात्र-
 जन्यत्वे सति ज्ञानत्वस्य स्मृती, स्मृतिजन्यत्वे सति ज्ञानत्वस्यानुमित्यादौ अनुभवस्मरणो-
 भयजन्यत्वाद्यापि तत्रैव सत्त्वेन व्यभिचारात्तत्पदानि वाच्यानि । ननु ज्ञानमिदं प्रत्यक्ष- 20
 स्मरणाभ्यां भिन्नं भवितुं नार्हति तदेवेदमिति हि प्रत्यभिज्ञानं, तत्र तद्विति स्मरणमिद-
 मिति प्रत्यक्षगतो नान्य वञ्चिदस्य विषयोऽतो नेन प्रमाणान्तरमिति चेन्न, ताभ्यामस्य
 वैलक्षण्यात्, अस्ति ह्यत्र विलक्षणो विषयो यस्य प्राज्ञ स्मरणप्रत्यक्षाभ्यामशक्यं पूर्वो-
 पराकारैकधुरीणं द्रव्यं प्रत्यभिज्ञानस्य विषयं, न च तस्मिन्मरणस्य विषयः, अनुभूतार्थविषय-

१ सम्बन्धस्मरणद्व्याप्तिप्रत्यभिज्ञाद्विषयप्रमाणमत्र प्रमाभूतस्मृत्यपि विषयकत्वाभासादत्र साधार्थं
 निर्दिष्टारं तस्या प्रमात्वस्यानुभवप्राप्तावसारतय्येऽर्थे व्याप्तिज्ञानप्रमात्ववर्तमानादनुमितिप्रमात्ववदविधानात् ॥
 २ द्विष्य प्रत्ययानां प्राप्तिनिवन्धनं न बलमस्ति निश्चय एव, सर्वप्रत्यय मन्देशावच्छिन्नस्य निवन्धन
 त्वात् । तथाहि घटादयं कदाचिदुत्पन्नमित्यत्रा नान्यदनुत्पन्नमस्ति नदमत्तया मन्देशविषयमात्रादौ
 प्राप्तिमिदं च तेषां मन्देशविषयानामनुत्पन्नं प्रमाणमस्ति एवेति ॥

- त्वात्तस्य, नापि प्रत्यक्षस्य, वर्तमानार्थमात्रवृत्तित्वात्, अस्य दर्शनस्मरणोत्तरकालभावित्वेन ज्ञानान्तरत्वेनानुभवाच्च, न ह्यनुभूयमानस्यापलापो युक्तोऽतिप्रसङ्गादित्याशयेन प्रत्यभिज्ञाया विषयमुपनिबध्नातीदमिति, प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः, तच्चेदन्तोद्वेगनयोग्यमिति, प्रायस्स्मृता- विवात्रापि तच्चेदन्तयोरुद्वेगनं भवतीति भावः, ननु तत्ताऽस्पष्टता, इदन्ता स्पष्टता, तथा च
- 5 स्पष्टास्पष्टाकारभेदात्रैकं प्रत्यभिज्ञानस्वरूपमस्ति, विरुद्धधर्माध्यासेऽप्यभेदे प्रत्यक्षानुमान- योरप्येक्यं स्यादिति चेन्न, चित्रज्ञानवदाकारभेदेऽपि तस्यैकज्ञानत्वेनानुभवात् तर्हि विलक्ष- णविषयाभावाभेदमस्तीत्यत्राहैकत्वसाहचर्यवैलक्षण्यप्रतियोगित्वादिविषयकमिति, क्वचिदे- कत्वं क्वचित्साहचर्यं क्वचिद्वैलक्षण्यं क्वचिच्च प्रतियोगित्वमस्य विषय इति भावः । ननु स एवायमित्यादिप्रत्यभिज्ञानं स्मृतिप्रत्यक्षात्मकज्ञानद्वयमेव, परन्तु तयोर्भेदस्याप्रह्लादेक-
- 10 रूपतया भासत इत्याशङ्क्यायामाह संकलनज्ञानापरपर्यायमतीतवर्तमानोभयकालावच्छिन्न- वस्तुविषयकञ्चेति । सङ्कलन नाम विवक्षितधर्मयुक्तत्वेन वस्तुनः प्रत्यक्षमर्शनम्, प्रत्यक्षस्म- रणोत्तरकालमनुभूयमानत्वेन न तत् ज्ञानद्वयमपि तु सङ्कलनात्मकं ज्ञानान्तरमेव, अन्यथा विशिष्टज्ञानमात्रोच्छेदः प्रसज्येत, सर्वस्यापि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानविशेष्यज्ञानोभय- पूर्वकत्वेनावश्यनियततदुभयेनैवोपपत्तौ विशिष्टज्ञाने स्वीक्रियमाणे गौरवात् । तथा प्रत्यक्षं
- 15 वर्तमानमात्रकालावच्छिन्नवस्तुविषयं, स्मरणज्ज्ञातीतमात्रकालावच्छिन्नवस्तुविषयं, प्रत्यभिज्ञा- नन्तु तदमाद्यवर्तमानकालातीतकालोभयावच्छिन्नवस्तुविषयकमिति न ज्ञानद्वयात्मकं प्रत्य- भिज्ञानमिति भावः । न चेन्द्रियविषयसम्बन्धे सति प्रत्यभिज्ञानस्य भावात्तदभावे तदभावाच्च प्रत्यक्षमेवेदमिति वाच्यम्, इन्द्रियविषयसम्बन्धाव्यवहितोत्तर तस्यानुत्पत्तेः, प्रत्यक्षस्म- रणान्वयव्यतिरेकतस्तस्य भावाभावात्, सस्कारसत्त्वे तस्य भावात्तदभावे तदभावाच्च तस्य
- 20 स्मरणत्वापत्तेः, अतीतवर्तमानयोरेकत्वस्य प्रत्यक्षाविषयत्वाच्च तस्य वर्तमानिकत्वात्, न च स्मरणसहकृतमिन्द्रियमेव गृह्णातीति वाच्यम्, स्वाविषये सहकारिचलेनाप्यप्रवृत्तेः, नहि गन्धस्मृतिसहकृतं चक्षुः कदापि गन्धे प्रवर्तते अविषयश्च वर्तमानातीतकालीनत्वं व्याप्यमेकत्वमिति ॥

क्रमेण प्रत्यभिज्ञानस्य दृष्टान्तान्याह—

- 25 तत्रैकत्वविषयं स एवायं देवदत्त इत्यादिज्ञानम् । साहचर्यविषयकं

१. तथा ॥ प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं, अविसर्वादित्वे सति स्वार्थ-व्यवसायात्मकत्वात्, अन्यथा हि विमर्शान्द- र्शनात् संशयादित्वात् न चेदं प्रत्यभिज्ञानमव्यवसायात्मकं, तदेवेदं तत्तद्वस्तुमेवेदमित्याशयेन तद्वस्तुविषयस्य प्रत्यभिज्ञानस्यावहितस्य संशयादि-व्यवच्छेदेनावगमात् । बाध्यमानस्य चाप्रमाणं तोषपत्तेरन्तर्भागात्तरात् । न च सर्वं प्रत्यभिज्ञानं बाध्यमानमेव, तत्साधकप्रमाणमात्रादित्यत्र यचितम् ॥

गोसदृशो गवय इत्यादि, अत्रैवोपमानस्यान्तर्भावः । वैलक्षण्यविषयकं गोविसदृशो महिष इत्यादि, प्रतियोगित्वविषयकञ्चेदं तस्माद्दूरं समीप-
मल्पं महद्वेत्याद्युदाहरणानि बोध्यानि । इति प्रत्यभिज्ञाननिरूपणम् ॥

तत्रेति । ईदृशे प्रत्यभिज्ञान इत्यर्थः, इत्यादिज्ञानमिति, तद्देशवत्कालवर्तिदेवदत्ततद्देश-
वत्कालवर्तिदेवदत्तयोश्च पूर्वापरपर्यायव्यापिदेवदत्तद्रव्यात्मकोर्ध्वतासामान्यमवलम्ब्यैकत्वं 5
विषयीक्रियते, प्रत्यभिज्ञापरिच्छेद्यस्यैकत्वस्याभावे पूर्वोत्तरपर्यायवस्त्यैकजीवासिद्ध्या बन्ध-
मोक्षव्यवस्थैव न स्यात् यद्वस्यैव मुक्तत्वे हि विभाव्यात्मानं दुःखितं परमसुखप्राप्तये दुःख-
विगमोपाये प्रवर्त्तते, अन्यथाऽन्यस्य सुखार्थं क्रियमन्य उद्युक्षीतेति भावः । सादृश्यविष-
यकं तदुदाहरति सादृश्येति, गोसदृश इति, दृष्टे सादृश्यविशिष्टे पिण्डे स्मृते च गवि संकलना-
त्मकं गोसदृशो गवय इति ज्ञानमुपजायते, इदञ्च तिर्यक्सामान्यविषयकं, तिर्यक्सामान्यञ्चात्र 10
सदृशपरिणामात्मकमिति भावः । ननु गोदर्शनजन्यसंस्कारवत्तः प्रमातुः कालान्तरे गवयदर्शन-
गोस्मरणाभ्यामुपजायमानस्य तत्सदृशोऽयमिति ज्ञानस्योपमानत्वरूपं प्रमाणान्तरमेवोचितं न
तु प्रत्यभिज्ञानत्वं तस्यैकत्वमात्रविषयकत्वादिति परस्याकांक्षायामाहात्रैवोपमानस्यान्तर्भाव
इति । तथा च सादृश्यविशिष्टपिण्डस्य दृष्टस्य स्मृतस्य गोश्च सङ्कलनात्मकस्य गोसदृशो गवय
इति ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानतानतिक्रमात् । स एवायमित्यादिरूपा यथा पूर्वपर्यायेणोत्तरपर्यायस्यैक- 15
ताविषयिणी प्रतीतिः सङ्कलनात्मकत्वात् प्रत्यभिज्ञानं तथैव गोसदृशो गवय इत्यपि प्रतीतिः प्रत्य-
भिज्ञानमेव, सङ्कलनात्मकत्वाविशेषात्, यथैकत्वमात्रविषयकं तत् न तु सादृश्यादिविषयक-
मित्युच्यते तर्हि सादृश्यज्ञानस्योपमानत्वात्मकप्रमाणान्तरत्ववत् गोविधर्मा महिष इत्यादिरूप-
वैसादृश्यज्ञानस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यात्, न च वैसादृश्यज्ञानमुपमानान्तर्गतम्, तस्य सादृश्य-
मात्रविषयकत्वात्, इष्टापत्तौ तव प्रमाणसंख्याव्याघातस्तथात् । न च वैसादृश्यं सादृश्याभाव- 20
स्तथा चाभावविषयकत्वेनानुपलब्धिप्रमाणान्तर्गतत्वात् प्रमाणसंख्या व्याहृत्य इति वान्यम्,
तथा च सति सादृश्यस्यापि वैलक्षण्यभाववरूपत्वेनाभावविषयकतया तत्रैवान्तर्गतत्वेनोपमा-
नेप्रमाणाभावप्रसङ्गः स्यादिति भावः । एतेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानकरणकं सादृश्यविशिष्टपिण्ड
दर्शनव्यापारकं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमानमिति निरस्तम्, अस्यापि प्रत्यभिज्ञानत्याग-
तिक्रमात्, इदंत्वेनानुभूतगवयादिव्यक्ता गवयादिपदवाच्यत्वस्य सङ्कलनात् । न चेदन्त्वेनैव 25
गवयस्यानुभूतत्वेन गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वस्योपमानविषयस्य न प्रत्यभिज्ञान-
तस्मिन्निर्गवयत्वेन तस्यानुभवादिति वान्यं प्रत्यभिज्ञावरणार्थमश्रयोपशमविशेषेण यद्व-

१. ननु सादृश्यं न वैलक्षण्यमात्रमात्रं विन्तु गम नभर्मयोग एतेन नोपमानोपपत्तद इति चेत्, वैलक्षण्य-
स्यापि विगदृशार्थयोग्यत्वेन गान्ध्याभावात्प्रमाणान्तरत्वमिति ॥

- मावच्छेदेनातिदेशवाक्यानुसंधर्षदर्शनं तद्धर्मावच्छेदेनैव पदवाच्यत्वपरिच्छेदोपपत्तेरिति । एवं
वैलक्षण्यविषयकं दृष्टान्तयति वैलक्षणेयेति, गोदर्शनाहितसंस्कारस्य महिषदर्शिनो जाय-
मानेयं प्रतीतिस्संकलनात्मकत्वात्प्रत्यभिज्ञानं विसदृशविषयकमिति भावः । प्रतियोगित्वविष-
यकं दृष्टान्तयति, इदमिति, इदं तस्मादिति पदद्वयं समीपादिपदैरप्रेतनैस्सम्बध्यते, तस्मादि-
5 तत्र पञ्चम्यर्थोऽवध्यपरपर्यायः प्रतियोगित्वं, तथा चेदं तदवधिकदूरत्ववत्तत्प्रतियोगिकदूर-
त्ववद्वेत्यर्थः एवमप्रेऽपि, इत्यादीत्यत्रादिना 'रोमज्ञो दन्तुरश्चयामो वामनः पृथुलोचनः ।
यस्तत्र चिपिटघ्राणस्तं चैत्रमवधारये ॥ पयोम्बुभेदी हसस्त्यात् पट्पदैर्ध्रमरः स्मृतः ।
सप्तपर्णस्तु विद्वद्भिर्विज्ञेयो विषमच्छदः ॥ ' इत्येवमादिशब्दाकर्णनोत्तरकालं तथाविधवत्त्व-
वलोकनतो यदा तथावचनं सत्यापयति तदा तथाविधानि ज्ञानानि सकलनात्मकत्वादुदाह-
10 रणतया ग्राह्याणीति । प्रत्यभिज्ञानप्रमाणं निगमयतीतीति ॥

सम्प्रति तर्कप्रमाणं निरूपयति—

उपलम्भानुपलम्भादिजन्यं व्याप्त्यादिविषयकं ज्ञानं तर्कः । यथा
वह्नौ सत्येव धूमो भवति, वहावमति धूमो न भवत्येवेति ज्ञानं व्या-
प्तिविषयकम् ॥

- 15 उपलम्भेति । उपलम्भानुपलम्भौ—यथाक्षयोपशमं सकृदसकृदा प्रमाणमात्रेण साध्य-
साधनयोर्महणाग्रहणे, न तु केवल प्रत्यक्षेण, अनुमानादिनापि अतीन्द्रियसाधननिश्चया-
निश्चययोरुपादानात् । आदिनाऽऽवापोद्वापयोर्महणं ताभ्यां जन्यं वक्ष्यमाणस्वरूपव्याप्त्या-
दिविषयकं ज्ञानं तर्क इत्यर्थः, अत्रादिना वाक्यवाचकभावो ग्राह्यः, तथाचोपलम्भानुपल-
म्भजन्यव्याप्तिविषयकज्ञानाऽऽवापोद्वापज्जन्यवाक्यवाचकभावज्ञानान्यतरत्वं तर्कस्य लक्षणम् ।
20 दृष्टान्तमाह यथेति, प्रत्यक्षेण सकृदसकृदा वह्निधूमयोर्महणाग्रहणानन्तरं यावान् कश्चिद्दू-
मस्त सर्वोऽपि वह्नौ सत्येव भवति वहावमति धूमो न भवत्येवेति सर्वदेशकालावच्छेदेन
साध्यसाधनसम्बन्धविषयकं ज्ञानमुदेति तस्मादयं तर्क इति भावः, सर्वदेशकालावच्छेदेन
साध्यसाधनसम्बन्धो व्याप्तिः तद्विषयकश्च तर्कः, तदुल्लेखेऽदमस्मिन् सत्येव भवति, इदम-
स्मिन्नसति न भवतीत्येवंरूपः । अत्र सहकारिकारणे च प्रमाणेन सकृदाऽसकृदा साध्य-
25 साधनयोर्महणाग्रहणे, महानसादौ वह्निधूमयोर्महणं हृदादौ तयोरग्रहणमिति । न च भूयो-

१. सर्वोपसहारेण व्याप्ते प्रत्यक्षविषयत्व, उपलम्भानुपलम्भस्वभावस्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य महिदित
माप्रतिपद्यन्तात् । तथा च व्यभिचारदर्शनभूयोदर्शनमहकृतमपि प्रत्यक्षं न व्याप्तिं आदयति, रसाविषये
सहवारितदसमदृष्टतेनापि स्वेन तद्व्यायोगात् ॥

दर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतेनेन्द्रियेणैव व्याप्तिर्योग्यत्वादृश्यते, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलसाध्यसाधनव्यक्त्युपसहारस्यापि सम्भवेन तदुपसहाराय व्यर्थ एव तर्क इति वाच्यम्, तर्क्यामीत्यनुभवसिद्धेन तर्केणैव सकलसाध्यसाधनव्यक्त्युपसहारेण व्याप्तिप्रहोपपत्तौ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पने प्रमाणाभावात्, ऊह विना ज्ञातेनापि सामान्येन सकलव्यक्त्यनुपस्थितेश्च । अपेक्ष्यते हि तथा सामान्य यदि व्यक्तिस्वरूपव्यभिचारि स्यात्तदा सामान्य- 5 मेव न स्यादित्येवविधस्तर्कः । अस्ति तस्य प्राणिनो धर्मविशेषो विशिष्टसुरादिसद्भावान्यधानुपपत्तेरित्यादौ साध्यस्य धर्मविशेषस्य शुभः पुण्यस्येत्याद्यासवचनादेव ग्रहण हेतोश्चानुमानात् । अस्त्यादित्यस्य गमनशक्तिं गमनान्यथानुपपत्तेरित्यादौ साध्यस्यानुमानात्पूर्वं यत्कार्यं तच्छक्तिमत्कारणपूर्वकं यथा सम्प्रतिपन्न, कार्यश्च गमनमित्येवंरूपानुमानान्तराद्ग्रहणं हेतोश्च देशान्तरप्राप्तिरूपलिङ्गादिति । एतेन व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः स च कचिद्विरोधिश्चाङ्का- 10 निवर्तकत्वेन प्रमाणानुप्राहकः, न चायं स्वतः प्रमाणमिति मतमपास्तम्, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तौ मानाभावेन सकलसाध्यसाधनोपसहारेण व्याप्तिप्राहकस्याभावप्रसङ्गात् । न चान्वयव्यतिरेकसहकृतेन प्रत्यक्षेण व्याप्तिर्गृह्यत इति वाच्यम्, प्रतिनियतदेशकालावच्छिन्नार्थेष्वेवेन्द्रियस्य प्रवृत्त्या सकलदेशकालावच्छिन्नसाध्यसाधनोपसहारेण तेन तद्ग्रहणोसम्भवात् । बहिरिन्द्रियनिरपेक्षस्य मनसो बहिरर्थसात्कारकारे सामर्थ्यविरहेण तद्वृत्तिव्याप्तेस्तेना- 15 प्रहात् । नाप्यनुमानात्तद्ग्रहं, प्रवृत्तानुमानेनैव तत्प्रतिपत्तावन्योन्याश्रयात् व्याप्तिज्ञाने सत्यनुमानं सति च तस्मिन् व्याप्तिग्रह इति । अनुमानान्तरतस्तत्प्रतिपत्तौ स्वनवस्था, तस्यापि गृहीतव्याप्तिकस्यैव प्रवृत्तानुमानव्याप्तिप्राहकत्वात् तद्व्याप्तिग्रहस्यान्यानुमानगृहीतव्याप्तिकानुमानादिति । तस्मादुपलम्भानुपलभादिजन्यं व्याप्यादिविषयक तर्कस्थं ज्ञानमवश्यमभ्युपेयम् । तथा स्वविषयभूते व्याप्यादौ अविसर्वादकत्वात्प्रमाणत्वं तर्कस्य, अत्र प्रयोगस्तर्कः 20 प्रमाणमत्राध्यमानविषयकत्वात्प्रत्यक्षादिवदिति, स्वपरव्ययमायित्वेन च स्वतः प्रमाणम् । अयञ्च तर्कः सम्बन्धप्रतीत्यन्तरनिरपेक्ष एव स्वयोग्यतामामर्थोत्सम्बन्धप्रतीति जनयतीति नानवस्था । परामिततर्कोऽपि क्वचिद्व्याप्तिरिचाराद्गतया क्वचिद्व्यभिचारिज्ञाननिवर्तक- तथा चोपयुज्यत इति ॥

अयादिपद्माह्वान्यथावकसम्बन्धविषयस्वरूपस्य दृष्टान्तमाह—

25

१ न च गाधनगामान्यगामायासा यथारनववयोस्त्याजकृष्टादेकप्रतिः साक्येनैव इत्यत्र ग्रहणमात्रं विशेषप्रतीतिस्तु गर्भेन हेतोः पक्षधर्मगामान्येनैव कस्यम् व्यभिचारात् एव गमा दत्तमात्रं गाधनस्य विद्वद्वा गाधनवैयस्य पक्षे पक्षधर्मगामा भूतविद्यया एव गर्भेन न तस्य बहिरिन्द्रियस्य व्याप्तिर्गृह्यत इति गमकत्वात् गमकान् भूमगामान्ये गर्भे तु बहिरगामावस्येति भिन्नि स्वरूपं तु विशेषस्वेति ॥

यथा वा घटजातीयशब्दो घटजातीयस्य वाचको घटजातीयोऽर्थो
घटजातीयशब्दवाच्य इति ज्ञानं वाच्यवाचकभावसम्बन्धविषयकम् ॥

यथावेति । ननु वाच्यवाचकभावविषयक ज्ञानं कथं तर्क इति चेन्मैवं इतरप्रमाणा-
साधारणत्वात् नहीदं प्रत्यक्षं, चक्षुरादिज्ञानस्य शब्दपरिहारेण रूपादावेव श्रोत्रज्ञानस्य च
5 रूपादिपरिहारेण शब्द एव प्रवर्तमानत्वात् । न च सकलशब्दार्थगोचरमन्यज्ञानमस्ति
ततस्तर्क एव तद्विषयक इति ॥

कथमुपलम्भानुपलम्भौ तर्कं प्रति कारणे भवत इत्यत्राह—

व्याप्तिविषयकज्ञानञ्च व्याप्तिज्ञानकाले सकृदुपलम्भानुपलम्भाभ्यां
साक्षादेव जायते । क्वचित्तु पूर्वमसकृदुपलम्भानुपलम्भाभ्यामेव काला-
10 न्तरे साधनग्रहणप्रागृष्टसाध्यसाधनस्मरणप्रत्यभिज्ञानपरम्परया जायते ।
उपलम्भश्च साध्यसत्त्व एव हेतूपलम्भ इति । अनुपलम्भश्च साध्याभावे
हेतोरनुपलम्भ इति । साध्यसाधनग्रहणाग्रहणात्मकाविमौ प्रमाण-
मात्रेणाभिमतौ ॥

व्याप्तिविषयकेति । साक्षादेवेति स्मरणप्रत्यभिज्ञानिरपेक्षमेवेत्यर्थः, तादृशक्षयोपशम-
15 विशेषषष्ठान्तथा जायत इति भावः । परम्परया तर्कोत्पत्तिमाह क्वचिद्विधिति । उपलम्भा-
नुपलम्भौ दर्शयति उपलम्भश्चेति साध्यसाधनयोर्ग्रहणमिति भावः । अनुपलम्भश्चेति, साध्य-
साधनयोरग्रहणमित्यर्थः, तथा च धूमाधिकरणे बह्निदर्शनं, बह्निभावाधिकरणे धूमाभाव-
दर्शनमिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः । कथं तयोर्ग्रहणमित्यत्राह साध्यसाधनेति, तेनातीन्द्रियसाध्य-
हेतुकस्थलेषु न दोष इति भावः ॥

20 अथ वाच्यवाचकभावसम्बन्धज्ञानजननविधानमाह—

वाच्यवाचकभावसम्बन्धज्ञानन्तु कचिदावापोद्वापाभ्यां समुदेति ।
यथा प्रयोजकवृद्धप्रयुक्तगामानयेतिवाच्यश्रवणसमनन्तरगयानयनप्रवृ-
त्तिमत्प्रयोज्यवृद्धचेष्टाप्रेक्षणजन्यैतद्वाक्यजन्यैतदर्थविषयकज्ञानवानयमि-
त्यनुमानज्ञानवतोऽपि बालस्य तत्तदर्थविशेष्यकृतद्वाक्यघटिततत्तत्पदवा
25 च्यत्वसंशयवतः कालान्तरीयप्रयोजकवृद्धप्रयुक्तगां नयाश्चमानयेति गो-
शब्दानयनशब्दविषयकावापोद्वापवद्वाच्यश्रवणजन्यप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिरिति

१ यथाऽस्ति तपनस्य गमनचक्रिर्ममजा-ययानुपपत्तेरित्यत्र गमनरूपे धर्मभावात्तानात्, गमनशक्तिधा-
कायुमानादार्वा नहि सिद्ध किन्तु यत्तस्य तच्छक्तिव्यवहारणवत्, यथा यथादि कार्यं गमनमित्येव
मुमानान्तरा सिद्धमिति, तयोस्तीत्यस्यात् इति भावः ॥

गोजातीयोऽर्थो गोशब्दस्य वाच्यो गोजातीयश्च शब्दो गोजातीयस्य वाचक इत्येवंरूपस्तर्करूपमुल्लसति । कचिच्चाप्रपुरुषप्रयुक्तेन परार्थतर्करूपेणेदृशोऽर्थ ईदृशशब्दवाच्य ईदृशशब्दश्चेदृशार्थस्य वाचक इति वाक्येन वाच्यवाचकभावप्रतिपत्तिः । तर्के चानुभवस्मृतिः प्रत्यभिज्ञानश्च कारणम् । इति तर्करूपणम् ॥

5

वाच्यवाचकेति । आवापोद्वापाभ्यामिति, आवापोऽनुवृत्तिरुद्वापो व्यावृत्तिः । तत्प्रकारविशदयति यथेति, अयमभिप्रायः एकः प्रयोजकवृद्धो य आज्ञापयति कमपि, द्वितीयः प्रयोज्यवृद्धो य आज्ञप्तो भवति, तृतीयो बालो य प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तितः प्रयोजकवृद्धोदितस्य वाक्यस्यार्थं परिच्छिनत्ति । तत्र प्रयोजकवृद्धेन प्रयोज्यवृद्ध प्रति गामानयेति वाक्ये प्रयुक्ते गृहीततत्सङ्केतस्य प्रयोज्यवृद्धस्य तच्छ्रोतुरगृहीततत्सङ्केतस्य च बालस्य वर्णविषयक पदविषयक 10 वाक्यविषयकञ्च सङ्कलनात्मक प्रत्यभिज्ञानं समुदेति । यथा पूर्वपूर्ववर्णव्यवश्रवणेन सजातसंस्कारस्यान्त्यानयवश्रवणानन्तरं पूर्वतदवयवस्मरणे ह्रस्वादिविषयकसङ्केतस्मरणे च सत्येव वर्णो ह्रस्वो दीर्घः प्लुतो वेति प्रत्यभिज्ञानमुभयोर्जायते तथा पूर्वपूर्ववर्णश्रवणजन्यसंस्कारस्यान्त्यवर्णश्रवणानन्तरं तत्पूर्वपूर्ववर्णानामनुक्रमविशिष्टानां स्मरणे पदविषयकसङ्केतस्मरणे च सतीदं सुधन्तं तिङन्तं वा पदमिति प्रत्यभिज्ञानं जायते । एव पूर्वपूर्वपदश्रवणसमुदितस- 15 स्कारस्यान्त्यपदश्रवणानन्तरमनुक्रमविशिष्टानां पूर्वपदानां वाक्यविषयकसङ्केतस्य च स्मरणे सति वाक्यमिदमिति प्रत्यभिज्ञानं जायते । इत्थं प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णपदवाक्यग्रहणे जाते प्रयोज्यवृद्धस्य गौरमैकानयनानुपूर्वा गमनात्मिका चेष्टामाकलय्य बाल कारणान्तरासन्निधौ प्रयोजकवृद्धप्रयुक्तशब्दश्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तस्य प्रयोज्यवृद्धस्येय चेष्टा प्रयोजकवृद्धशब्दजन्य-यत्किञ्चित्प्रतिपत्तिप्रयोज्येति मन्यते । ततस्तेनानीयमाना या निभास्य गवानयनरूपोऽर्थोऽ- 20 नेन प्रयोज्यवृद्धेन तस्माद्वाक्यादवगत इति प्रत्येति, परन्तु न पारयति तदानीं कस्य पदस्य कोऽर्थ इति विविच्य निश्चेतु । पुनश्च कालान्तरे प्रयोजकवृद्धेन प्रयुक्तं गा नयेत्यादिवाक्यं गोशब्देनानुवृत्तमानयशब्देन च व्यावृत्तं श्रुत्वा हृष्टा च प्रयोज्यवृद्धस्य विशिष्टा प्रवृत्तिं विजानाति तदाऽर्थस्य गोरनुवृत्तिं व्यावृत्तिश्चानयनस्य, तथैव प्रयोजकवृद्धेनोदितमश्वमानयेति वाक्यं गोशब्देन व्यावृत्तमानयशब्देन चानुवृत्तं निशम्य विलोक्य 25 च प्रयोज्यवृद्धस्य तादृशीं चेष्टा समाकलयति गवादेरर्थस्य व्यावृत्तिमानयनस्यानुवृत्तिश्च । ततश्चेदृशावापोद्वापाभ्यां समुद्भसति तस्य तर्कः गोजातीयोऽर्थो गोजातीयशब्दवाच्यो गोजातीयश्च शब्दो गोजातीयस्य वाचक इत्येवंरूपो वाच्यवाचकभावात्स्मर्यत इति ।

- गामानयेतिवाक्येति, गामानयेत्यनुकरणं पदं तद्वोधकश्चेतिपदं, तस्य च वाक्यपदेन ' सह सुपा ' इत्यनेन समासः । एवमग्रेऽपि । तत्र प्रयुक्तपदस्य वाक्यपदेन समनन्तर-
पदस्य प्रयुक्तिपदेन जन्यपदस्यानुमानज्ञानपदेनान्वयः । प्रेक्षणं बालनिष्ठं, अवशिष्टं मूलं स्फु-
टार्थम् । नन्वावापोद्वापाभ्यां क्वचिदेव तर्कस्समुल्लसतीत्युक्तं तत्किमन्येनापि प्रकारेण स
5 समुदेतीति जिज्ञासायामाह क्वचिचेति । अत्रायं भावः, कश्चिदाप्तस्वयं तर्केण वाच्यवाचक-
भावं शब्दार्थयोरवगत्य परं प्रति बोधयितुं परस्मिन्स्तदनुसारितर्कोत्पत्तिहेतुं परार्थतर्कमभि-
धत्ते, वत्स ! गोजातीयोऽर्थो गोजातीयशब्दवाच्यो गोजातीयश्च शब्दो गोजातीयार्थस्य
वाचक इत्यवेहीति, ततश्चासौ वाच्यवाचकयोरुपलम्भानुपलम्भद्वारेण तथाप्रतिपद्यमानस्तर्का-
देव वाच्यवाचकभावं विज्ञानाति, इयञ्च व्याप्या वाच्यवाचकभावप्रतीतिर्बोद्ध्या, शङ्कमाहि-
10 कतया तु नियतव्यक्तावयं पुरोयर्त्ती भावोऽस्य शब्दस्य वाच्य इति, तथाऽऽगमादेरपि सा
भवति, तदूर्ध्वं तु व्याप्तिद्वारेण तर्कादेव प्रत्येति, इत्थम्भूतसर्व इत्थम्भूतस्य सर्वस्य शब्दस्य
वाच्य इत्थम्भूतशब्द इत्थम्भूतस्य सर्वस्यार्थस्य वाचक इति ॥ ननु वाच्यवाचकभाव-
विषयके तर्केऽपि व्याप्तिज्ञानात्मकतर्क इवानुभवस्मृत्योः क्वचिदेव कारणत्वं किं वा
सर्वत्रेतेषां तर्कं चेति, वाच्यवाचकभावविषयकेत्यादिः, अन्यथा साक्षादेव जायत
15 इत्यनेन विरोधापत्तेः, कारणमिति, तथा चात्र तयोः कारणत्वं नियतमिति भावः ।
अथ तर्कं निगमयतीतीति ॥

इति धीमद्विजयानन्दमूरीश्वरगृहलंकारधीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्ध्य-
स्तमक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसुरिणा विनिर्मितस्य तत्त्वन्यायविभाक-
रस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशव्याख्यायामनुमानपरिकरो नाम तृतीयः किरणः ॥

20

अथ चतुर्थः किरणः ॥

अथानुक्रमायातमेतेषां कार्यभूतमनुमानं स्वरूपयति—

हेतुज्ञानव्याप्तिस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानमनुमानम् । यथा पर्यतो
यहिमानिति विज्ञानम् ॥

- हेतुज्ञानेति । हेतोर्वक्ष्यमाणस्वरूपस्य ज्ञानं निश्चयः, व्याप्तेरविनाभावरूपायास्मरण-
25 ते कारणं यस्य तथाभूतं साध्यस्याभिधास्यमानस्वरूपस्य विज्ञानं निश्चयोऽनुमानमित्यर्थः ।
अत्र हेतुज्ञानं व्याप्तिस्मरणश्च मिलित्वाऽनुमितौ कारणमन्यथा विवृतव्याप्तेरनभिगतव्या-
प्तेषांऽप्रत्ययमनुप्यस्य नारिकेलद्वीपवामिनो वा हेतुज्ञानमात्रात्तदभाववतो वा व्याप्तिस्मरण-

वतोऽनुमानोत्पत्तिरस्यात् । एवं त्रानद्वयादेव सर्वत्रानुमानोत्पत्त्या निरुक्तज्ञानद्वयजन्याति-
रिक्तपरामर्शात्मकविशिष्टज्ञानस्यानुमानहेतुत्वमप्रामाणिकमेवेति बोध्यम्, तथाकल्पने गौर-
वात् प्रयोजनाभावाच्च । अनुमानं दृष्टान्तयति यथेति, गृहीतधूमस्य स्मृतव्याप्तिकस्य च
यत्पर्वतो वह्निमानिति विज्ञानमुदेति तदनुमानमिति भावः ॥

इदानीमनुमानलक्षणपटकहेतुलक्षणमाह—

5

निश्चितव्याप्तिमान हेतुः । यथा वह्नौ साध्ये धूमः । व्याप्तिमत्त्वमेव
हेतो रूपं न तु पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वात्मकं त्रिरूपं, अयाधित-
त्वास्तत्प्रतिपक्षितत्वाभ्यां पञ्चरूपं वा, असाधारणत्वाभावात् ॥

निश्चितेति । निश्चिता निर्णता चासौ व्याप्तिश्च निश्चितव्याप्तिस्ततो नित्ययोगे संतुर्
अत एव निश्चिता व्याप्तिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्न कृतः, निश्चयविषयव्याप्तेर्नित्यसम्बन्धस्य
कर्मधारयोत्तरमतुवन्तेनैव लाभात् । एवञ्च निश्चितव्याप्त्या नित्यसम्बद्धो हेतुरिति भावः ।
हेतु दृष्टान्तयति यथेति । ननु हेतुर्निश्चितपक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपत्रययुक्त
एव, तत्र पक्षसत्त्वं असिद्धत्वव्यवच्छेदार्थं सपक्षसत्त्वं विरुद्धत्वव्यवच्छेदार्थं विपक्षा-
सत्त्वञ्चानैकान्तिकत्वव्यवच्छेदार्थं निश्चीयते तेषामनिश्चये तु असिद्धादिहेतोरप्पनुमाना-
पत्तिः प्रसज्येतेत्याशङ्क्यामाह व्याप्तिमत्त्वमेवेति, एवञ्चानेन व्यवच्छेद्यमाह नत्विति ।
त्रिरूपमिति बौद्धानामेवमभ्युपगमः । नैयायिकास्तु याधितसत्प्रतिपक्षितहेतुव्युदासाया-
याधितत्वास्तत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रोक्तत्रिरूप हेतो रूपमिति वदन्ति तदपि नेत्याहयाधितत्वेति ।
अनयोर्हेतुरुपत्वाभावे कारणमाहासाधारणत्वाभावादिति । अविनाभावनियमनिश्चयादेव
दोषत्रयादिपरिहारोपपत्तेरविनाभाव एव हेतोरसाधारणं रूपं, स चासिद्धे विरुद्धेऽनैका-
न्तिके वा न सम्भवति, तदभावाच्च त्रिरूपे विद्यमानेऽपि हेतोर्गैमकत्वं न दृष्ट, यथा स इयामो
मैत्रातनयत्वादितरमैत्रापुत्रवदित्यादौ । न च नैयत्येन विपक्षव्यावृत्तिर्नास्तीति वाच्यम्,
विपक्षाभियमेन व्यावृत्तेरेव व्याप्तित्वेनेतररूपद्वयवैयर्थ्यापत्तेः । पक्षधर्मत्वाभावेऽपि वदे-
ष्यति शकटं कृत्तिवोदयत्, उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वात् अस्ति नमश्चन्द्रो जलचन्द्रा-

10

15

20

१. नैयायिकानां मतेऽपि हेतुज्ञानसम्बन्धज्ञानयोरावश्यकत्वमेव, साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वमानरूपपरामर्शात्मक-
विशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानमुदाहृत्यो कथयत्वात्, तथा च साध्यामेवानुमितुमन्यथा स्यात्, परामर्श
इति भावः ॥ २. अव्यभिचा व्याप्तिरेव केवल हेतो स्वरूप, मत्वागत्ये तु तदर्थो न हि धर्मिष्ठरे धर्मा-
स्तदा सर्वे धर्मस्तेष्वेति नियमः, पृथगे नुवृत्त्यादिधर्मैर्व्यभिचात् यद्यपि मत्वागत्ये धर्मो क्वचिदेतौ तथापि
धर्मिष्ठत्वात् व्याप्तिर्भवति यतो न विशेषः । यत्रापि च धूमादौ तत्त्वास्तरे हेतौ दृश्येते तत्रापि व्याप्तेरेव
प्राधान्यमतरत्वात्वात् दिक् साधारणमिति ॥

- दित्याद्यनुमानदर्शनात् । तत्रापि कथञ्चित्कालाकाशादीनां पक्षत्वकल्पने काककाष्ण्येन हेतुना प्रासादधावत्यस्यापि साध्यत्वप्रमद्वस्स्यात्तत्रापि कथञ्चित्जगत्तः पक्षत्वसम्भवात् । जगत् प्रासादधावत्ययोगि, काककाष्ण्ययोगित्वादिति । जगत्तः पक्षत्वस्य लोकविरुद्धत्वे कालाकाशादीनामननुभूयमानत्वेन लोकविरुद्धत्वं तुल्यमेव, छिष्टकल्पनापत्तिश्च । नापि सपक्ष-
- 5 सत्त्वं गमकं, सपक्षेऽसतोऽपि श्रावणत्वादेऽज्ञाननित्यत्वे गमकत्वप्रतीतेः । न च श्रावणत्वस्यासाधारणत्वादनैकान्तिकत्वमिति वाच्यम्, यद्यदसाधारणं तत्तदनैकान्तिकमिति व्याख्यसिद्धेः सपक्षविपक्षासत्त्वेन निश्चितेऽपि श्रावणत्वे पक्षान्तर्भावेणाविनाभावप्रसम्भवात् । अन्यथा सर्वानित्यत्वे साध्ये सत्त्वादेरेतुत्वं तथ न स्यात् । नापि सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन संशयितत्वादसाधारणः, श्रावणत्वादेस्तदसत्त्वेनैव निश्चयात् । तस्मान्निश्चितान्यथानुपपत्ति-
- 10 रेव हेतो रूपं तच्चासिद्धादिहेतौ न सम्भवत्येवेति किं त्रिरूपेण । एवं पञ्चरूपत्वमपि न हेतुलक्षणं, अग्निजन्योऽयं धूमस्सत्त्वात्पूर्वोपलब्धधूमवदित्यादौ पक्षे धूमे हेतोस्सत्त्वस्य सपक्षे पूर्वदृष्टधूमे च सत्त्वात् खरविपाणादौ विपक्षेऽसत्त्वात् पक्षे बाधाभावात्साध्याभावसाधकानुमानासम्भवाच्च पञ्चरूपत्वेऽक्षतेऽप्यगमकत्वात्, न च यावद्विपक्षावृत्तित्वं हेतोर्नास्तीति वाच्यम्, तस्यैवान्यथानुपपत्तिरूपत्वेन हेतुलक्षणत्वे शेषाणामकिञ्चित्करत्वात् । एवमबाधित-
- 15 विषयत्वं निश्चितमेव हेतुलक्षणमिष्टं भवतस्तन्निश्चयश्च न सम्भवति, तन्निश्चयसाध्यनिश्चययोरन्योऽन्याश्रयात् । सति हि हेतौ बाधितविषयत्वाभावनिश्रये साध्यनिश्चयस्तन्निश्चये च बाधितविषयत्वाभावनिश्रय इति, न च प्रमाणान्तरेण बाधितविषयत्वाभावनिश्रयान्नान्योऽन्याश्रय इति वाच्यम्, तस्याकिञ्चित्करत्वात्, कुतश्चिद्बाधनाभावनिश्रये कुतश्चित्साध्याभावस्यापि सद्भावसम्भवात् । नन्वविनाभावोऽपि हेतुलक्षणं साभूत् अन्योऽन्याश्रयात्, साध्य-
- 20 सद्भावनिश्रये व्याप्तिनिश्चयात् तन्निश्चये च साध्यनिश्चयादिति मैवम् व्याप्तिनिश्चये साध्यनिश्चयस्याप्रयोजकत्वात् तर्काव्यप्रमाणान्तरादेव तन्निश्चयात् । न च हेतावयिनाभावनिश्रयाकेन तर्कैव साध्यस्यापि सिद्धेर्हेतोरकिञ्चित्करत्वं स्यादिति वाच्यम्, हेतुना देशादिविशेषावच्छिन्नस्य साध्यस्य साधनात् तर्कात् सामान्यत एव सिद्धत्वात् । एवमसत्प्रतिप-

१. शब्देऽनित्यत्वसद्भाव एव श्रावणत्वोपपत्तिरूपतयोपपत्तिसम्भवादिति भावः ॥ २. सत्त्वस्य विपक्षावृत्तित्वेन निश्चितत्वेऽपि सपक्षावृत्तित्वनिश्चयतो गमकत्वं सत्त्वस्य न स्यात् न च तत्र सपक्ष एव नास्ति इति वाच्यम्, नियमाने सपक्षे हेतोरवृत्तिनिश्चयस्य गमकतायामनङ्गत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ३. तर्केण व्याप्तिग्रहणैलाया हि न पूर्वतादीनां मानं सर्वत्रानुवृत्त्यभावात् । तत्तन्निमित्तं पक्ष. कथं भावत इति चेत् हेतुप्रदणाधिकरणतया यवचित्तदानम् । हेतोर्हि ग्रह. पूर्वतादी जानोऽस्मादप्यस्यापि तद्वेति तद्दानम् । यवचिदन्याथानुपपत्त्यवच्छेदकतया, अस्ति नभसि चन्द्रो जलचन्द्रादित्यादौ नभसि हेतोरप्येऽपि नभसि चन्द्रास्तित्वं विना जलचन्द्रानुपपत्तेरन्यथानुपपत्त्यवच्छेदकतया नभसो भानमिति ॥

क्षितहेतोरपि न हेतुलक्षणत्वं उभयत्र हेतावविनाभावसम्भवात् तत्स्थितमेतन्निश्चितव्याप्ति-
मत्त्वमेव हेतोरसाधारणं रूपं न तु त्रिरूप पञ्चरूप वेति ॥ अत्रेदं विचार्यम्, अविनाभावः
किं सामान्यस्य सामान्येन, विशेषैर्वा, विशेषाणां सामान्येन, विशेषैर्वेति । सामान्यस्य
सामान्येन व्याप्तिर्नानुमानाद्भूता, तथा च सामान्यस्यैव सिद्धेः सामान्यतया सर्वदेशकाल-
सम्बन्धित्वेन प्रसिद्धस्य साध्यस्य साधने सिद्धसाधनत्वापत्तेः । नापि विशेषैः, देशकाल-
नवच्छिन्नैस्तैस्तथास्वे देशकालानवच्छिन्नबह्वयादीनां सुप्रसिद्धत्वे सिद्धसाधनत्वापत्तेः, तद्व-
च्छिन्नैर्व्याप्तित्वे चानुगमाभावात्, नहि धूमसामान्यस्य पर्वतादिस्थैरग्निविशेषैरनुगमोऽस्ति
पर्वतीयबहुपभावेऽपि धूमसामान्यस्योपलम्भात् । विशेषाणां सामान्येनापि न व्याप्तिः,
पूर्वोदितविधिना सिद्धसाधनत्वापत्तेः पर्वतीयधूमाभाववति महानसादौ बहिसामान्यस्य
घृत्त्या व्यभिचाराच्च । नापि विशेषाणां विशेषैः, तेषामानन्त्येन दुर्ग्रहात् । अत्रोच्यते, 10
सामान्यविशेषवत्तत्सामान्यविशेषवता व्याप्तिस्तद्वाहकस्तर्कः, अत एव यात्रान कश्चिद्धूम
इत्याद्यभिलापकं वाक्यमुक्तं तत्र यावत्पदेन सामान्यस्य कश्चिदित्यनेन विशेषस्य बोधः,
तत्रापि न सामान्यविशेषौ केवलौ व्याप्यव्यापकभावेनानुभूयेते, किन्तु ज्ञात्यन्तरस्य
सामान्यविशेषोभयात्मनस्तद्रूपतयाऽवभासनादिति ॥

अधुनाऽनुमानलक्षणघटकव्याप्तिस्मरणविषयभूता व्याप्तिमाह—

15

हेतौ साध्याभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिः । इयमेवाऽन्यथाऽनुपपत्तिप्रति-
पन्धाविनाऽभावशब्दैरुच्यते । बहिं विना धूमस्यानुपपत्तेर्बहिसत्त्व एव
धूमोपपत्तेश्च बहिर्निरूपिताऽन्यथाऽनुपपत्त्यादिशब्दवाच्या व्याप्तिर्धूमे
वर्तते । अतो धूमो व्याप्यो निरूपकश्च बहिर्व्यापकः । तथा च व्याप्य-
सत्त्वेऽवश्यं व्यापकसत्त्वं, व्यापकसत्त्व एव च व्याप्येन भवितव्यमिति 20
व्याप्यव्यापकभावनियमः सिद्ध्यति ॥

हेताविति । यो हि व्याप्नोति यत्र व्याप्यते तयोरुभयोर्धर्मो व्याप्तिः, यदा व्यापक-

१. अत्र वैशेषिका सामान्ययोनाविनाभाव सिद्धसाधनात् अपास्तविदाश्च हि व्याप्तिं सामान्यं सिद्धं, नियत
देशकालवच्छेदेन विशेषं विना प्रवृत्तिनिश्चयोरभावप्रसङ्गाच्च । न च विशेषयोरविनाभावस्य तेषामानन्त्येना-
प्रसिद्धे तदायतस्यापिनाभावस्य च प्रसिद्धे । दावानामुपलम्भस्तत्तावत्स्वेवाविनाभावप्रसङ्गे च यादृहोऽविना
भावस्य विशेषस्योपलम्भः अनुमानं स्यात् नैतदुपपन्नम्, सामान्यवतोरविनाभावप्रसङ्गान्म्युरगमार् ॥ २ बहिर्हि
धूमं व्याप्नोति धूमस्य बहिना व्याप्यत इति व्याप्तिर्बहिर्धूमयोर्धर्मः यत्र बहिर्नि पर्वतं दी, गर्वेत्रेति म्यनि
चारवारणाव, गच्छनेवेति यात्राचारणाय । तत्रैवेति व्यभिचारररणाय ॥

- धर्मतया तस्या विवक्षा तदा व्यापकस्य यत्र धर्मिणि व्याप्यमस्ति तत्र सर्वत्र सत्त्वमेव व्यापकगतो धर्मो व्याप्तिः । यदा तु व्याप्यधर्मतया व्याप्तिर्विवक्ष्यते तदा यत्र धर्मिणि व्यापकोऽस्ति तत्रैव व्याप्यस्य भावो न तदभावेऽपीति सैव व्याप्तिः । पूर्वत्रायोगव्यवच्छेदेनेह चान्ययोगव्यवच्छेदेनावधारणं बोध्यम् । तत्र हेतुनिष्ठव्याप्तेरेव गमकताद्वयतया हेतावित्युक्तम् । तथा चान्ययोगव्यवच्छेदलब्धार्थमाह साध्याभावेति । यत्र धर्मिणि व्यापकं साध्यमस्ति तत्रैव हेतोर्भावः, साध्यं यत्र नास्ति तत्र तस्याभाव एवेति हेतुनिष्ठा व्याप्तिरिति भावः, एतेन यत्र धर्मिणि साध्यमस्ति तत्र साधनस्यैव भावोऽथवा यत्र धर्मिणि साध्यमस्ति, तत्र साधनस्य भाव एव व्याप्तिरित्यवधारणं न साधु, तथा च सत्यव्याप्यस्यापि तत्र भावेन हेत्वभाषप्रसङ्गः प्रथमावधारणे, द्वितीये च साधारणस्य प्रमेयत्वादेर्हेतुत्वप्रसङ्गः, सपक्षैक-
 10 देशावृत्तेश्चाहेतुत्वप्रसङ्गः स्यादिति । इयमेव व्याप्तिरत्र शास्त्रेऽन्यथाऽनुपपत्तिप्रभृतिशब्दैर्व्यवहियत इत्याहेयमेवेति, ननु तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारेण हेतुप्रयोगो दृश्यते तत्र तत्र शास्त्रे, यथा पर्वतो वह्निमान् तथैव धूमोपपत्तेर्धूमान्यथानुपपत्तेर्वेति । तत्र तथोपपत्ति-
 रन्यथोऽन्यथानुपपत्तिर्व्यतिरेकस्तत्कथमत्रान्यथाऽनुपपत्तेरेव व्याप्तिरुक्तमिति जिज्ञासाया-
 माह बहि विनेति, बहि विना धूमस्यानुपपत्तेरित्यनेन व्यतिरेकरूपान्यथानुपपत्तिः, वह्निसत्त्वं
 15 एव धूमोपपत्तेश्चेत्यनेनान्वयरूपा तथैवोपपत्तिश्च प्रदर्शिता । अनयोर्भयोरपि परस्परान्वयमिचा-
 रित्वेन तयोरन्यथानुपपत्तिशब्दप्राप्त्येव, नहि कश्चिद्विशेषस्तयोरित्यभिप्रायेणाहान्यथानुप-
 पत्त्यादिशब्दवाच्येति । तेनैकत्र तयोरन्यतरस्य प्रयोगे साध्यसिद्धावपरप्रयोगस्य वैयर्थ्यमेवेति भावस्तूचितः । आदिना प्रतिषन्धाविनाभावौ प्राप्नोत, हेतुनिष्ठव्याप्तेरेवानुमानौपयिकतया हेतुर्व्याप्त्यो निरूपकश्च साध्य व्यापकमित्याहात इति, हेतुनिष्ठव्याप्तेरनुमित्यौपयिकत्वा-
 20 दित्यर्थः, व्याप्त्यो व्याप्त्याश्रयः, वह्निर्व्याप्तिनिरूपकः तथा च वह्निनिरूपितव्याप्त्याश्रयत्वादधूमो वह्निव्याप्यः, धूमवृत्तिव्याप्तिनिरूपकत्वाद्वह्निर्धूमव्यापक इति भावः । व्याप्यव्यापकयोर्भयत्र व्याप्तेर्नैकाकारप्रतीतिविषयत्वमिति स्पष्टयति तथा चेति, धूमस्य व्याप्यत्वे घट्टे च व्यापकत्वे इत्यर्थः । अवश्य व्यापकसत्त्वमिति, व्यापकस्य सत्त्वमेवेत्यर्थः, ननु व्यापकस्यैव भाव इति, व्यापकाभावप्रसङ्गात्, मूर्त्तत्वादेरव्यापकस्यापि तत्र सत्त्वात् । व्यापकसत्त्व एव
 25 चेति, तथा चायोगाऽन्ययोगव्यवच्छेदाभ्यां विभिन्नाकारतयोभयत्रैकाकारत्वविरहेणैवमेव व्याप्यव्यापकभावस्य नियमो भवतीति भावः ॥

१. पर्वतो वह्निमान् धूमोऽदित्यदिहेतोरित्यर्थः, सपक्षैकदेशोऽयोगोल्लसदी धूमस्याविद्यमानत्वादिनि भावः ॥

२. यत्र धर्मिणि व्यापकोऽस्ति तत्रैव व्याप्यस्य भावो न तदभावेऽपीत्यवधारणमभ्युपगम्य तदनुगततयोभयविषयापि त्रमेवेदशव्याप्तेरन्यथानुपपत्तिशब्दवाच्ये तदुभयोरपि प्रमाणमभावादिति भावः ॥

ईदृशनियमस्य स्वरूपत एकविधत्वेऽप्याश्रयविशेषापेक्षया द्वैविध्यमाह—

सोऽयं व्याप्त्यपरपर्यायो नियमो द्विविधः, सहभावनियमः, क्रमभावनियमश्चेति ॥

सोऽयमिति । पूर्वोपदर्शितस्वभावोऽयमित्यर्थः, अस्य नियम इत्यनेन सम्बन्धो नियम एव व्याप्तिरिति सूचयितुमुक्त व्याप्त्यपरपर्याय इति । सहेति, हेतुसाध्ययोरेकस्मिन् काले 5 विद्यमानयोर्नियम इत्यर्थः । क्रमेति, पौर्वापर्यक्रमेण जायमानयोस्तयोर्नियम इत्यर्थः ॥

तत्र सहभावनियम केवामित्यत्राह—

तत्र सहभावनियम एकसामग्रीप्रसूतयो रूपरसयोर्व्याप्यव्यापकयोश्च शिक्षापात्ववृक्षत्वयोर्भवति ॥

तत्रेति । द्विविधे नियम इत्यर्थः । सह भाव उत्पत्ति स्थितिर्वा सहभावस्तस्य नियम 10 इति व्युत्पत्तिं मनसि निधायाद्याया निदर्शनमाहैकसामग्रीप्रसूतयोरिति, जनकसामग्र्या एकत्वेन रूपरसयोस्सहैवोत्पादेन तयोर्नियमस्सहभावनियम उच्यत इति भावः । अत्रान्यतरस्य व्याप्यत्व व्यापकत्वञ्च यादृच्छिकमिति बोध्यम् । द्वितीया व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह व्याप्यव्यापकयोरिति परस्पर न्यूनाधिकदेशवर्त्तिनोरित्यर्थः, तथा च रूप वृक्षत्व वा विनारसस्य शिक्षापाया राऽनुपपत्ते रूपस्य वृक्षत्वस्य च सत्त्वं एव रसस्य शिक्षापात्वस्योपपत्तेश्च 15 तयोर्नियमस्सहभावनियम इति भावः ॥

केवा क्रमभावनियम इत्यत्राह—

क्रमभावनियमस्तु कृत्तिकोदयोर्हिण्युदययोः पूर्वोत्तरभाविनोः, कार्यकारणयोश्च धूमवह्नयोर्भवति ॥

क्रमभावेति । क्रमः पूर्वोपरभावः, स चाकार्यकारणयोः कार्यकारणयोश्च भवतीत्याद्यस्य निदर्शनमाह कृत्तिकवति । अत्र श्वटोदये न कृत्तिकोदयस्य कारणत्वमपि तु पौर्वापर्यमात्रमिति भावः । कार्यकारणयोर्दृष्टान्तमाह कार्येति, भवतीति, नियम इति शेषः ॥

ननु हेतुज्ञानसहकृतेन व्याप्तिस्मरणेन साध्यविज्ञानमनुमानमिति प्राग्वर्जित, तत्र विन्तावरसाध्यमित्यत्राह—

प्रमाणापाधितमनिर्णत सिपाधयिपितं साध्यम् । यथा वह्निमत्पर्व- 25

तः । अस्पैव च पक्ष इति नामान्तरम् । साध्यविशिष्टत्वेन धर्मिण एव सिपाधयिपितत्वात्, इदञ्चानुमानजन्यप्रतिपत्तिकालापेक्षया ॥

- प्रमाणेति । प्रमाणपदेनात्र प्रमाणत्वावच्छिन्नं ग्राह्यं तथा च प्रमाणत्वावच्छिन्नेन येन केनचिदध्यवाधितमित्यर्थः, एतेन बाधितस्य साध्यत्वव्यावृत्तिः कृता भवति, यथा शब्दोऽ-
 5 ध्रावण इति प्रत्यक्षबाधित साध्यम्, नित्यशब्द इति शब्दस्यानित्यत्वसाधकेनानुमानेन बाधितम्, धर्मः प्रेत्यामुखप्रद इति धर्मः प्रेत्यमुखप्रद इत्यागमेन बाधितम्, माता मे वन्द्येति स्ववचनबाधित, नरशिरःकपाल शुचीति लोकबाधितम्, एषरूपाणा व्यावर्त्तनाय प्रमाणा-
 बाधितमिति पदम् । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सशयविषयस्य, शुक्तिकाशकल रजतमिति विष-
 10 निर्णयपदम्, एतद्वैपरीत्ये हि साधन विफलमेव भवेदिति । अनिष्टस्य सर्वथाऽनित्यत्वादेर-
 साध्यत्वप्रतिपत्तये सिपाधयिपितमित्युक्तम् । साधनेच्छाविषयीभूतमित्यर्थः, साधन स्वाभि-
 1 प्रेत्यार्थस्य, इच्छा वक्तुस्तथा च स्वाभिप्रेतार्थसाधनविषयकवकिञ्छाविषयीभूतमिति भावः,
 बाधपेक्षया साधनेच्छा भवति, सहतपरार्थत्वं चक्षुरादीना स्वीकर्तार बौद्ध प्रति साध्येन
 परार्थाक्षुरादय इत्येव पारार्थ्यमात्रस्याभिधानेऽपि साध्येच्छाविषयीभूतमात्मार्थत्वमेव
 15 साध्य भवति, अन्यथा साधन निरर्थकमेव स्यात् । प्रमाणाबाधितमिति पदं वादिप्रतिवा-
 युभयापेक्षया । वादिप्रतिवादिनोः प्रमाणेन यन्न बाध्यते तदेव हि कथाया साध्यमिति ।
 2 साध्यस्य दृष्टान्तमाह यथेति, वह्निना विशिष्टः पर्वतस्साध्य इत्यर्थः, अस्पैव साध्यस्य पर्याय-
 शब्दमाहास्यैव चेति, अत्र हेतुमाह साध्येति । प्रतिनियतसाध्यधर्मविशेषणविशिष्टतया धर्मि-
 णस्साधयितुमिष्टत्वात्साध्यव्यपदेशः कथाया पक्षव्यपदेशभागू भवतीति भावः, ननु साध्य
 20 धर्मो वा धर्मविशिष्टो धर्मी वा, यदि धर्मस्तदा कथं पक्षस्य साध्यत्वमुक्तं, यदि धर्मवि-
 शिष्टो धर्मी साध्य, तदा कदाऽयं साध्यशब्दवाच्य इत्याशंकायामाहेदुच्चेति, पक्षापरपर्याय-
 धर्मविशिष्टो धर्मी चेत्यर्थः । प्रयोगकालापेक्षया साध्यशब्दवाच्यो भवतीति भावः ॥

अनुमानप्रमवप्रतिपत्तिकालापेक्षया साध्यधर्मविशिष्टप्रसिद्धधर्मिणस्साध्यत्वेऽपि तेन सह हेतोरविनाभावासमवात्क्यमनुमितिरित्यग्राह—

१. सशयितस्य पुरयस्य सशयापनोदनायमिव विषयस्ताभ्युपगम्योरपि विषयवानध्यवगायापनयनायानु-
 मानप्रतिपत्तिर्भवत्येव, परपक्षदिदृक्षादिना विषयस्तस्याभ्युपगमस्य स्वयं तत्त्वमुपगम्य च पर प्रत्युपसर्पणमभावा-
 दिति भावः ॥

व्याप्तीति । वङ्गादिधर्म एवेति, एवशब्देन तद्विशिष्टधर्मिणो व्यवच्छेदः, तत्र व्या-
पेरसम्भवात्, नहि धूमदर्शनात् सर्वत्र पर्यतो वह्निमानिति व्याप्तिशक्त्या विधातुं प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणविरोधात् । साध्य इति साधयितुं योग्य इत्यर्थः । इत्यञ्जानुमानस्य ग्रीण्यङ्गानि, धर्मो
साध्यं साधनञ्च, तत्र साधन गमकत्वेनाङ्गम्, साध्यन्तु गम्यत्वेन, धर्मो पुनः साध्यधर्मा-
धारत्वेन, आधारविशेषनिष्ठतया साध्यसिद्धेरनुमानप्रयोजनत्वात् । अथवा पक्षो हेतु- 5
रित्यनुमानाद् द्वय, साध्यधर्मविशिष्टधर्मिणः पक्षत्वात्, इदञ्च धर्मधर्मिणोरभेदापेक्षया,
पूर्वन्तु भेदापेक्षया विज्ञेयम् ॥

ननु सिपाधयिपितस्यैव धर्मिणस्साध्यत्वोक्त्या प्रसिद्धस्यैव धर्मित्वं लक्ष्यं सामान्यतो
विज्ञातस्यैव किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वेन सिपाधयिपितत्वात् तथा च तत्प्रसिद्धिः कथन्तरा
स्यादिति पर्यनुयोगे प्राह—

10

धर्मिणश्च प्रसिद्धिः प्रमाणाद्विकल्पादुभयतो वा ज्ञेया । यथाऽस्ति
सर्वज्ञ इत्यत्र धर्मिणस्सर्वज्ञस्य विकल्पात्प्रसिद्धिः । पर्यतो वह्निमानित्यत्र
पर्यतस्य प्रत्यक्षप्रमाणात्, शब्दः परिणाभीत्यादौ कालत्रयवर्त्तिशब्द-
धर्मिण उभयस्मात् ॥

धर्मिणश्चेति । प्रमाणादिति निश्चितप्रामाण्यकप्रत्यक्षाद्यन्यतमादित्यर्थः, विकल्पादिति, 15
अनिश्चितप्रामाण्याप्रामाण्यकप्रत्ययादित्यर्थः, उभयत इति, निश्चितप्रामाण्यकप्रत्यक्षाद्यन्य-
तमादननिश्चितप्रामाण्याप्रामाण्यकप्रत्ययागेत्यर्थः । नन्वस्तु निश्चितप्रामाण्यकप्रत्यक्षाद्विधौ
धर्मिप्रसिद्धिः, प्रामाण्येनाप्रामाण्येन वाऽनिर्णीतया प्रतीत्या कथं धर्मिप्रसिद्धिः, तस्याः
प्रमाणत्वाभावात्, प्रमाणात्प्रत्यक्षैव च प्रतीत्या वस्तुसिद्धेः । तस्यात्र प्रमाणत्वे प्रमाणा-
दित्यनेनैव मतार्थतया विकल्पादिति व्यर्थमेव भवेत् । अत्रमाणत्वे तु न ततो धर्मिनिद्धिः, 20
किञ्च विकल्पसिद्धे धर्मिणि मस्त्वमसत्त्वं वा प्रमाणत्वेन साधनीयं यथाऽस्ति सर्वज्ञो
नास्ति पक्ष भूतमित्यादौ । तत्र न सम्भवति, धर्मिणो वस्तुतोऽमस्त्वेन भाववृत्तिधर्मस्य
हेतुत्वेऽसिद्धिप्रसारात्, भाववृत्तिधर्मस्य तत्र मस्त्वे च धर्मिणोऽपि भावत्वापत्त्या नास्ति
त्वसाधनमसद्गतं स्यात् । अभाववृत्तिधर्मस्य हेतुत्वे त्वस्मित्वसाधनस्य विरोधात्, उभय
वृत्तिधर्मस्य हेतुत्वे व्यभिचारादित्यनुयोगे प्रसङ्गे जाते प्रमाणाद्धर्मिप्रसिद्धेरुदाहरणप्रदर्शनं 25
विहाय प्रथमत एव विकल्पप्रसिद्धधर्मिणमुदाहरति यथेति, अत्रायम्भाषः, ये विकल्पेन
धर्मिप्रसिद्धिं नाभ्युपगच्छन्ति ते विकल्पसिद्धो धर्मो न भवति तस्याप्रमाणादित्यपि

- वक्तुं न शक्नुवन्ति, प्रोक्तक्रमेणासिद्धिविरोधादीनां सम्भवात्, प्रमाणेनात्र धर्म्यसिद्धेः ।
 तथात्वे च परं प्रत्याश्रयासिद्ध्याद्युद्भावनं व्यर्थमेव स्यात् येन हि यो धर्मितयोपात्तस्तत्रैव
 दोषः प्रदर्शनीयस्तथा च तत्र दोषमुद्भावायता भवताऽवश्यं विकल्पेन धर्मिप्रसिद्धिरभ्युपे-
 यैवान्यथा तूष्णीम्भावापत्तिः, एवञ्चास्ति सर्वज्ञ इत्यादिमानसप्रत्यक्षे भावरूपस्यैव धर्मिणः
 5 प्रतिपन्नत्वान्न कोऽपि दोषः, न च तत्सिद्धौ तत्सत्त्वस्यापि प्रतिपन्नत्वेन व्यर्थमनुमानमिति
 वाच्यम्, तदभ्युपेतमपि धैयात्याद्यो न प्रतिपद्यते तं प्रत्यनुमानस्य साफल्यत्वात्, न च
 पट्टभूतादेः कथं धर्मित्वं, मानसप्रत्यक्षेण तत्सत्त्वस्यापि प्रतिपन्नतया नास्तित्वसाधनस्य
 बाधितत्वादिति वाच्यम्, तदानीं बाधकप्रत्ययानुदयेन सत्त्वे सम्भावितेऽपि पश्चात्तत्सत्ताया
 निषेधनात्, एवमेव गगनकुसुमादीनामपि विकल्पकाले सत्त्वेन सम्भावितानामपि पश्चाद्बाध-
 10 कप्रत्ययेन तन्निरासात्तादृशमानसज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षाभासत्वमवसेयमिति ॥ अथ प्रमा-
 णाद्धर्मिप्रसिद्धेर्निर्दर्शनमादर्शयति पर्वत इति, अत्र प्रत्यक्षेण पर्वतस्य प्रसिद्धिरिति भावः ।
 एतेनानुमानानुमेयव्यवहारस्सर्व एव बुद्धावेव किमपि धर्मित्वेन किमपि च धर्मत्वेन प्रकल्प्य
 प्रवर्तते, ननु बाह्यं सदसत्त्वमपेक्ष्येति मतमपास्तम्, अन्तर्बहिर्वाऽनासादिताऽऽलम्बनाया
 बुद्धेर्धर्मधर्मित्वेन कस्यापि व्यवस्थापनाऽसामर्थ्यात् । तस्मात्प्रमाणेन व्यवस्थापितः पर्वता-
 15 दिरेव विषयभावं भजन् धर्मित्वादिकं प्रतिपद्यत इति । उभयसिद्धं निर्दर्शयति शब्द इति,
 अत्र हि शब्दमात्रस्य धर्मित्वमिष्टमन्यथा यस्मिन् कस्मिन्नेव शब्दे परिणामित्वस्य सिद्ध्या-
 पत्तेः, तथा च सर्वेषां शब्दानां श्रवणेन प्रत्यक्षासम्भवेन केपाश्चित्प्रत्यक्षतः केपाश्चित् विक-
 ल्पतः प्रसिद्धिर्भवतीति भावः । ननु पर्वतो बहिर्मानित्वापि प्रत्यक्षसिद्धत्वं पर्वतस्य कथं,
 दृश्यमानभागेऽग्निमत्त्वसाधने प्रत्यक्षबाधा, तत्र बह्व्युपलब्धौ वा साधनवैयर्थ्यमदृश्यमा-
 20 नभागे तु साधने कुतो धर्मिणः प्रत्यक्षसिद्धत्वमिति चेन्मैवम्, अवयवविप्रव्यापेक्षया पर्वता-
 देस्सांव्यवहारिकप्रत्यक्षप्रसिद्धताभिधानात् । अतितुल्यमैक्षिकया पर्यालोचने तु न किञ्चि-
 त्प्रत्यक्षं, अस्मदादिप्रत्यक्षस्याशेषविशेषतोऽर्थसाक्षात्कारे सामर्थ्यविरहात् केवलप्रत्यक्षस्यैव
 सत्र सामर्थ्यादिति ॥

तदेवं धर्मिसाध्यसाधनरूपमनुमानस्य प्रधानभूतमङ्गत्रयं निरूप्य सम्प्रति हेतुं विभजते—

- 25 हेतुद्विप्रिधौ विधिस्वरूपः प्रतिषेधस्वरूपश्चेति । तथा विधिस्वरूपो
 हेतुद्विधा, विधिसाधको निषेधसाधकश्चेति, एवं प्रतिषेधस्वरूपो हेतुरपि ॥

हेतुरिति । विधिस्वरूप उपलम्भस्वरूपः, प्रतिषेधस्वरूपोऽनुपलम्भस्वरूपः । विधिस्व-
 रूपस्यापि द्वैविध्यमाह तथेति, ईदृशमेव प्रकारभेदं प्रतिषेधस्वरूपहेतावप्यतिदिशति एव-

मिति । तथा च विधिसाधको विधिरूपः, निषेधसाधको विधिरूपः, विधिसाधकः प्रतिषेध-
रूपः, निषेधसाधकः प्रतिषेधरूपश्चेति हेतुश्चतुर्विधः फलितः । एतेनोपलम्भस्वरूपस्य
हेतोर्विधिमाधकत्वमेवानुपलम्भस्वरूपस्य हेतोः प्रतिषेधसाधकत्वमेवेति केषाञ्चिन्नियमो
निरस्तः । साध्यसाधनयोग्यगमरूपावेत्याप्तेरेव प्रयोजकतया व्याप्तिसत्त्वेन विधिसाध्ये
उपलम्भरूपहेतोर्गमकत्वस्येव तत्सत्त्वेऽनुपलम्भहेतोरपि तत्साधने गमकत्वस्य दुर्निवार- 5
तयैकशेषस्यानुचितत्वादिति ॥

तत्र विधिसाधक त्रिधात्मकं हेतुं पोढा विभज्यते—

तत्र विधिसाधको विधिरूपो हेतुर्न्याय्यकार्यकारणपूर्वोत्तरसह-
चरभेदात् पोढा । विधिस्तु सदसदात्मके पदार्थे सदंशः, असदंशश्च
प्रतिषेधः ॥ 10

तत्रेति, व्याप्य कार्यं कारणं पूर्वचरमुत्तरचर सहचर चेति हेतुभूतानि वस्तूनि
पट्टिधानि विधिभूतसाध्यसाधकानीत्यर्थः । विधिप्रतिषेधश्चार्थं वक्ति विधिस्त्विति, पदार्थो
हि सदसदात्मकः, तत्र योऽयं सदंशश्च एव विधिरुच्यते, अभावापरपर्यायस्त्वसदंशः
प्रतिषेध उच्यते इति भावः ॥

प्रसङ्गादभावस्य सर्वथा भावस्वरूपानिरिक्तत्वं दूषयितुं प्रतिषेध विभज्य तत्स्वरूप 15
वस्तुमुपप्रमते—

प्रतिषेधश्चतुर्धा प्रागभावाप्रध्वंसाभावान्योऽन्याभावात्यन्ताभावभे-
दात् । यन्नियुक्तावेव कार्याविर्भावः स प्रागभावः, यथा घटं प्रति मृत्पिण्डः ॥

प्रतिषेध इति । अत्रायम्भावः, पदार्थानामस्तित्वेनैरोपगमे सर्वेषामभावानामपह्येन
सर्वस्य सर्वात्मकत्वप्रसङ्गः । प्रागभावाप्रध्वनीकारे निर्विकारत्वं द्रव्यस्य स्यात् तथा च घट- 20
पटादीनामभाव एव स्यात् । प्रध्वमाभावानभ्युपगमे कटककुण्डलादीनामनन्तरप्रसङ्गः
अन्योऽन्याभावापलापे जीवस्याजीवात्मकत्वेऽनीरस्य जीवात्मके मर्घात्मकत्वप्रसङ्गेन
तयोर्लक्षणभेदो न स्यात् । अत्यन्ताभावानभ्युपगमे च नीचे अजीवत्वात्यन्ताभावानभ्यु-
पगमात् अजीवत्वस्यानीचे च जीवत्वाभावानभ्युपगमाजीवत्वस्य प्राप्ते । तस्माद्रनुनो
यथाऽस्तीति प्रत्ययविषयमस्ति त्व पर्यायस्तथा नास्तीति प्रतीतिविषय नास्तित्वमपि पर्यायः, 25
तस्य नास्तित्वं न सर्वथा वस्तुनोऽर्थान्तरम्, निरवभावात्त्वप्रसङ्गात्, न च नास्तीति

- प्रत्ययजनकत्वरूपसद्भावान्नाभावस्य नि स्वभावत्वमिति वाच्यम्, तथा सति तस्य भावस्वभावत्वसिद्धेः, प्रत्ययाभिधानविषयस्यार्थक्रियाकारिणः पदार्थस्य भावस्वभावत्वात्, नास्ति-
त्वस्य च वस्तुधर्मत्वाद्वर्त्मस्य कथञ्चिद्धर्मिभिरन्वयेन कथञ्चिद्धेदोऽपि, तत्राभेदाश्रयणे भावत्वेन भेदाश्रयणे च तद्वृत्तित्वेनाभावस्य प्रतीतिः, एतेन भूतलस्य घटाभावत्वे
- 5 भूतले घटाभाव इति प्रतीतिर्न स्यात् स्याच्च भूतले भूतलमिति धीरित्यपास्तम् । अभेदेऽपि घटाभावत्वेनापेयताया भूतलत्वेन चाधारताया यथाप्रतीति स्वीकारादिति भावः । अथ प्रागभाव लक्षयति यन्नित्यवृत्तावेवेति, विलक्षणपरिणामविशिष्टस्य मृत्पिण्डस्य तेन रूपेण विनाशे हि घटरूपतया मृत्पिण्डः परिणमत इति घटरूपतयोत्पत्तेः प्रागव्यवहितपरिणामविशिष्ट मृद्वव्यमेव तत्प्रागभाव उच्यते न तु मृत्पिण्डात्सर्वथाऽर्थान्तरमिति भावः,
- 10 इदमेव दृष्टान्तद्वारा प्रदर्शयति यथेति, घटस्य प्रागभावश्च तदव्यवहितपूर्वव्यवहितपरिणाम इत्येके, तेषां तत्पूर्वनादिपरिणामसन्ततौ कार्यसद्भावप्रसङ्गः, कार्यध्वंसतत्प्रागभावानां धारकालस्य कार्यवत्त्वव्याप्यत्वात् । तत्पूर्वनादिपरिणामसन्ततौ कार्यभेदसत्त्वान्न दोष इति चेन्नाव्यवहितकार्यपूर्वपरिणामेऽपि कार्यभेदसत्त्वेन तेनैव तदानीं कार्याभावसिद्धेः प्रागभावस्वीकारनिरर्थकतापत्तेः, न च कार्यस्य प्रागभावाभावस्वभावत्वसिद्धयर्थं तदभ्युपगम इति-
- 15 वाच्यम्, कार्यपूर्वोत्तरनिश्चितपरिणामेषु कार्यान्तरपूर्वपर्यायभिन्नेषु कार्यध्वंसभावताप्रसङ्गात् । न च न कार्यप्रागभावाभावत्व कार्यरूपभावत्वव्याप्यं किन्तु कार्यप्रागभावध्वंसत्वमेव, सोऽपि ध्वंसोऽव्यवहितोत्तरक्षण एव वर्त्तते, तदुत्तरक्षणेपु घटादिव्यवहारश्च सदृशकार्योत्पत्तिदोषादिति वाच्यम् । एतस्य सौगतानामेव शोभनत्वादस्माभिः प्रागभावस्यानादित्वोपगमात् । प्रागभावध्वंसस्य द्वितीयादिक्षणेऽवसत्त्वे प्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गेन प्राग-
- 20 भावक्षण इव तत्रापि कार्यस्यासद्भावप्रसङ्गात्तत्र दोषाभ्युपगमस्य चाप्रामाणिकत्वात् । तस्माद्ब्रह्मपर्यायात्मा प्रागभाव स च स्यात्सादिस्यादनादिरिति सिद्धान्तात् । न च ब्रह्मरूपतयाऽनादित्वेऽनन्तत्वप्रमत्तेः सर्वदा कार्यानुत्पत्तिः स्यात् पर्यायरूपतया च सादित्वे प्रागभावात्पूर्वमपि प्रश्नादिषु कार्योत्पत्तिः स्यादित्युच्यते । दोषात् भावत्वमात्रेण न प्रागभावस्य भावविलक्षणत्वेन सर्वदा भावविशेषणत्वादिति वाच्यम्, सर्वथा भावविलक्षणाभावमाह्व

१ इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या तत्तत्क्षण एव तदभिन्नकार्याणां यौद्धमते तादात्म्येन वास्तवित्वोपगमात् कार्यभिरक्षणे कार्यत्वस्यापादयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २. ते हि पञ्चावधारणप्रदेश स्वीकृत्यतीति तेषामेव शोभन उभयनयवादिनामस्माकं नु नत्सिद्धातविद्धमिति भावः ॥ ३ ननु भवदुर्कमेव परति पूर्वपर्यायपु मृद्वपे न प्रागभाव इत्यादिप्रतीतिं तत्र सम्यक् प्रागभावोन्मज्जनमुदाहरित्वा प्रत्येकप्रतीति च दोष दित्वाशयेनाशङ्कते ॥ चेति ॥

कालत्रयेऽपीति । भूतभविष्यद्वर्तमानरूपकालत्रयापेक्षयापि ययोस्तादात्म्यपरिणतिनि-
 वृत्तिरेकत्वपरिणामो न भवति सोऽत्यन्ताभाव इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति । अस्तित्ववन्ना-
 स्तित्वस्यापि वस्तुपर्यायत्वेन पर्यायपर्यायिणोश्च कथञ्चिदभेदान्न सर्वथाऽभावोऽधिकरणभिन्न
 इत्याह सोऽयं प्रतिषेध इति । सर्वथा तस्य भेदे निःस्वभावत्वमभेदे च तद्वृत्तित्वेनाप्रतीतिः
 स्यात् सर्वथा अभावस्य भावभिन्नत्वे च तस्य प्रमाणावेद्यत्वापत्तेः, प्रमाणस्य भावविषयत्वात् । 5
 न च प्रत्यक्षमभावविषयं भवत्येव तस्येन्द्रियैस्त्युक्तविशेषणसम्बन्धसद्भावात् घटाभावविशिष्टं
 भूतलं गृह्णामीति प्रत्ययादिति वाच्यम्, तत्रापि प्रत्यक्षस्य भूतलादिभावमात्रविषयत्वात्
 तस्याभावविषयकत्वे क्रमतोऽनन्तपररूपाभावप्रतिपत्तानुपक्षीणशक्तिकत्वेन भावदर्शनस्यानव-
 सरत्वप्राप्तेः । प्रत्यासक्त्यविशेषात् अभावप्राहकसामग्र्यविच्छेदाच्च । नै चाभावज्ञाने प्रति-
 योगिज्ञानस्य कारणत्वात्तस्य च कादाचित्कत्वेनाभावप्रहस्यापि कादाचित्कत्वात् प्रतियोगि- 10
 ज्ञानाभावकालेऽभावज्ञानान्तर्गतभावपदार्थग्रहस्यावसरो लभ्यत इति वाच्यम्, प्रत्यक्षस्य
 प्रतियोग्यादिस्मरणानपेक्षत्वात्, तस्य च स्मृत्यपेक्षायामपूर्वार्थसाक्षात्कारित्वविरोधात् ।
 न च कचिद्भावप्रत्यक्षं स्मरणनिरपेक्षं योगिप्रत्यक्षवत् । कचित्स्मरणापेक्षं सुप्तादिसाधनार्थ-
 व्ययसाययत् । तथा कचिदभावप्रत्यक्षं स्मरणनिरपेक्षं योगिनोऽभावप्रत्यक्षवत् कचित्प्रतिपे-
 क्ष्यस्मरणापेक्षं तथैव प्रतीतेरिति वाच्यम्, स्मरणापेक्षस्य विकल्पज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वविरोधादनु- 15
 मानादिबन्धत् । तस्य स्मरणापेक्षत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गाच्च । ततो नाभावः प्रत्येक्षविषयः । सकल-
 शक्तिविरह रूपस्य निरुपाख्यस्याधिकरणात्मर्ष्याभिन्नस्याभावस्य स्वभावकार्यादेरभावान्ना-
 नुमानिकत्वं, सत्यभावत्वे भावत्वप्रसङ्गात् । अनुपलब्ध्यापि न तद्व्यवस्था तया तस्यासिद्ध-
 ताया एव व्यवस्थापनात्, न च भावानामनुपलब्ध्या तत्प्रमितिरेति वाच्यम्, ततो भावा-
 न्तरस्वभावस्यैवाभावरयावभासनादिति ॥

१. सर्वथाऽभावस्याभेदे हि भावेकान्तनिश्चयस्त्वत्, अस्तित्वमेवेति निश्चयान् तथाऽभ्युपगम्यमाने
 सर्वेषामेवाभावाणामपहवस्त्यात् तथा च सति सर्वेषां सत्त्वमस्त्वं अनादितमनन्तत्वं च स्यादित्यपि धोषम् ॥
 २. अभावप्राहकगामयविच्छेदादन्तर्गतभावप्रहणे भावप्रदो न भवेदेवेति भावः ॥ ३. ननु केचन
 भावप्रत्यक्षानुपगमं भवेद्य दोषः, स एव न नास्ति, अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्यपि हेतुत्वात्तस्य च
 कादाचित्कत्वादित्याशङ्कने न चेति ॥ ४. इत्येते पूर्वानुभवस्य तस्याप्यपरस्मरणस्य तस्याप्यपरपूर्वानुभव
 स्यात्तस्यादनवस्था । मुद्रामपि गत्वा कस्यचिदनुभवस्य स्मृतिनिरपेक्षत्वे प्रष्टानुभवस्यापि स्मृतिगमिश-
 त्वरत्तनापेक्षम्यादिनि भावः ॥ ५. न च स्मृतिस्त्वेन स्मृतिजन्यत्वस्य प्रवक्ष्यमावस्थाप्यत्वेऽपि विशेषज्ञानत्वेन
 तमन्यताया अप्रामाण्याच्च दोष इति वाच्यं विशेषज्ञानवाग्विच्छन्नं प्रातः शिशिष्टप्रवक्ष्यं यद्विच्छन्नं प्रति
 वा विशेषज्ञानानर्हत्वे मनामप्यारं तद्विशेषणेन्द्रियगोचरेण न दम्बगोचरादिदेह तद्विशिष्टप्रवक्ष्योत्पत्तेः ।
 गुरभि पन्दनमिर्यादि ज्ञानं तु प्रवक्ष्यज्ञानमेवेति ॥

अथ विधिस्वरूपहेतोः प्रकारान् प्रकाशयति—

विध्यात्मको हेतुस्साध्याविरुद्धप्रतिषेध्यविरुद्धभेदेन द्विधा, एवं निषेधात्मकोऽपि ॥

विध्यात्मक इति । एवमेव प्रतिषेधरूपहेतावपीत्याहैवमिति । अत्रेदंभवसेयम् यथा
5 साध्याविरुद्धो विध्यात्मको हेतुर्विधिसाधकः, प्रतिषेध्यविरुद्धो विधिहेतुः प्रतिषेधसाधकः,
तथा प्रतिषेधेनाविरुद्धो निषेधात्मको हेतुः प्रतिषेधसाधकः, साध्यविरुद्धनिषेधात्मको
हेतुर्विधिसाधक इति ॥

तत्र साध्याविरुद्धविधिसाधकविधिस्वरूपहेतून् पूर्वोदितपद्विधानुदाहरति—

अत्र शब्दः परिणामी प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति व्याप्यो विधि-
10 हेतुः ॥

तत्रेति । व्याप्याविरुद्धकार्याविरुद्धकारणाविरुद्धपूर्वचराविरुद्धोत्तरचराविरुद्धसहचरा-
विरुद्धभेदेऽप्यित्यर्थः, अस्य व्याप्यो विधिहेतुरित्यनेन सम्बन्धः । शब्दः परिणामीति
प्रतिज्ञायां शब्दो धर्मा साध्यधर्मः परिणामः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हेतुः, प्रयत्नश्चेतनव्या-
पारस्तदनन्तरसम्भूतत्वं तदर्थः, यत्र यत्र प्रयत्नानन्तरीयकत्वं तत्र तत्र परिणामित्वं यथा
15 घटादिरित्युदाहरणम्, प्रयत्नानन्तरीयकश्च शब्द इत्युपनयः, तस्मादयं परिणामीतिनिगमन-
मिति साध्यर्थेण पञ्चावयवप्रयोगः, वैधर्म्येण तु यो न परिणामी न प्रयत्नानन्तरीयकः,
यथा बन्ध्यासुतः, इत्युदाहरण एव विज्ञेयो नेतरावयवेषु धैलक्ष्ण्यम् । ननु कार्यादि-
रूपाणां पञ्चानामपि हेतूनां स्वसाध्येन व्याप्तत्वादविरोधाच्च व्याप्याविरुद्धस्वरूपत्वमेव,
व्याप्यत्वाभावे च तेषां साधकत्वानुपपत्तेस्तथा बानेनेव सर्वेषां तेषां गतार्थतया पृथग्विभागो
20 नोचित इति चेन्न साध्यनिरूपितव्याप्तिमन्त्रमात्रेण व्याप्यस्यात्राविवक्षणात् कथञ्चित्साध्येन
तादात्म्यपरिणाममापन्नस्य कार्यादिविलक्षणस्य हेतुस्वरूपस्य विवक्षणात् । अस्त्येव च
स्वभावोपलब्धिरिति नामान्तरम् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हि साध्यधर्मस्य परिणतिमन्त्रादेः
कथञ्चिदपृथग्भूतं स्वरूपम् । न चैवं स्वभावभूतधर्मस्य व्याप्यस्य हेतुत्वे हेतोर्निश्चये

१. ननु निषेधात्मकहेतोः कथं द्विविधत्वस्यातिदेशः न तावत्साध्याविरुद्धत्वप्रतिषेध्यविरुद्धत्वान्यां, अपि
मोदादृष्टानुपपत्तेरिति पश्यन्वोये त्याहायेदमिति ॥ २. पूर्वोक्तकारपरिहारत्वात्तिष्ठितिलक्षणपरिणामित्य-
स्वरूपे सर्वथा निरक्षणे शब्दस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वानुपपत्तेः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं परिणतिमन्त्रेण भ्दात्
विज्ञेयम् ॥

तदभिन्नस्य साध्यस्यापि निश्चयेन सिद्धसाधनत्वापत्तिर्हेतोरनिश्चये च न तेन साध्यसिद्धिर-
ज्ञातस्य ज्ञापकत्वासम्भवादिति वाच्यम्, अनेकस्वभावस्य शब्दादिवस्तुनो निश्चितेऽपि
प्रयत्नानन्तरीयकत्वादौ स्वभावभूते साधनधर्मे परिणामित्वादिसाध्यधर्मनिश्चयनियमस्या-
भावात्, निश्चितानिश्चितात्मकत्वञ्चैकस्य वस्तुनिश्चित्राकारैकज्ञानवन्न विरुध्यते, तस्मान्निश्चि-
तेऽपि हेतुधर्मे साध्यधर्मानिश्चयेन तत्प्रतिपत्त्यर्थमनुमानं सफलमेवेति ॥

5

साध्याविरुद्धकार्यस्वरूपविधिहेतुं निदर्शयति—

पर्वतो वह्निमान् धूमादिति कार्यात्मकः ॥

पर्येत इति । अत्र हि बहेः कार्यं धूमः, साध्याविरुद्धश्च, वह्निमद्भावे एव धूमस्यो-
त्पत्तेः तदभावे च नियमेन धूमस्य निवर्तनात् ननु बह्ण्यभावेऽपि धूमो न निवर्तते गोपाल-
घटिकादौ बह्ण्यभावेऽपि धूमसद्भावप्रतीतेरिति चेन्न धूमस्य ह्यात्मलाभो बहौ सत्येव, तत्कथं 10
गोपालघटिकादावग्न्यभावे धूमसद्भावाशङ्कापि, न च तर्हि पर्यतादाविव तत्रापि धूमोऽग्नि
गमयेदिति वाच्यम्, पर्यतादिधूमादस्य वैलक्षण्यात्, बहिसमानसमयसत्ताको हि पर्यतादि-
धूमो बहलः पताकायमानस्वरूपोऽनुभूयते, न च गोपालघटिकादिधूमस्तथेति ॥

साध्याविरुद्धकारणरूपविधिहेतुं दृष्टान्तयति—

भविष्यति वृष्टिर्विलक्षणमेघोपलम्भादिति कारणात्मकः ॥

15

भविष्यतीति । विलक्षणपदेन सातिशयोन्नतत्वादिधर्मोपेतत्वं विवक्षितं तस्यैव वृष्टि-
कारणत्वात् । ननु कारणं न कार्यस्य गमकं, तेन सहाविनाभावाभावात्, प्रतिबन्धकेन विनाशेन
वा कार्याभावात्, अवश्यं कारणानि कार्यवन्तीत्यनियमात् । नवा कारणविशेषस्य गमकत्वं,
विशेषस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्, प्रचण्डानामपि तडित्पतां वर्षमकृत्वैधोपरमदर्शनादिति
चेन्मेवम्, आस्थाद्यमानफलनिष्ठरसेन वज्जिनिकां सामग्रीमनुमाय तया रूपानुमानस्य सौगतेन 20
त्वयाऽध्यभ्युपगमात् । प्राक्तनो हि रूपक्षणः सजातीयं रूपक्षणान्तररूपं कार्यं करोतीत्येवं
रूपानुमानमिच्छद्विरिष्टमेव किञ्चित्कारण लिङ्गतया, प्राक्तनस्य रूपक्षणस्य सजातीयरूप-
क्षणान्तराव्यभिचारात् । अन्यथा रससमानकालभाविनो रूपस्य प्रतिपत्त्यनुपपत्तेः । कारण-

१ माप्यन्तिमकारणस्य व्याप्तत्वं, तथा सति व्याप्तिस्मरणकाल एव कार्यस्य प्रत्यक्षतयाऽनुमानवैकल्य
स्यादिस्यपि शोध्यम् ॥ २ तथा च विशिष्ट कारणमेव लिङ्गम्, विविष्टता च समर्थदेव, सा च वैकल्येन
प्रतिपन्धेन वा न प्राप्यते यादृशच सामर्थ्यं यत्र न प्रतिबद्ध तादृशं कारणं लिङ्गं भविष्यतीति, सन्निधयथ
निपुणानां प्रमातृणां सम्भवत्येव, यत्र कार्यस्य व्यभिचारस्तत्रापि न कारणस्य दोषं विन्दुं प्रमातृदोष एव,
अन्यथा सकलव्यवहारविलोपप्रगल्भः स्यादिति भावः ॥

त्वमपि नानुकूलत्वमात्रं किन्तु कार्याविनाभावित्वेन निश्चितं विशिष्टमेव, यत्र हि सामर्थ्या-
प्रतिबन्धः कारणान्तरावैकल्यश्च निश्चीयते तस्यैव हेतुत्वमन्यथा कृत्याद्यर्थं भोजनादावप्य-
प्रवृत्तेर्निखिलव्यवहारोच्छेदः प्रसज्येतेति ॥

पूर्वचरं साध्याविरुद्धं विधिहेतुमादर्शयति—

४ उदेप्यति शकटं कृत्तिकोदयादिति पूर्वचरः ॥

- उदेप्यतीति । कृत्तिकोदयानन्तरं सुहृत्तान्तेऽवश्यं शकटोदयो जायत इति पूर्वचरः
कृत्तिकोदयश्शकटोदयं गमयतीति भावः । ननु कृत्तिकोदयस्य शकटोदयपूर्वभावित्वेनायं
कारणाविरुद्धविधिहेतुरेव न ततः पृथग्भूत इति चेन्न, पूर्वभावित्वमात्रस्य कारणत्वाप्रयोज-
कत्वात् किन्तु कार्यस्वरूपप्राप्तौ हेतूनामेव पूर्ववर्तिनामन्वयव्यतिरेकतः कारणत्वावधारणात्,
१० न ह्यत्र कृत्तिकोदयाच्छकटोदयस्य स्वरूपप्राप्तिरस्ति, अव्यवहिततदुत्तरं तदुदयाभावात्
कालविशेषापेक्षया तस्मात्तदुदयत्वेऽभ्युपगम्यमाने चाश्विन्युदयादीनामपि हेतुताप्रसङ्गात् ।
ततः कृत्तिकोदयः पूर्वचर एव न कारणमिति तन्निर्देशं युक्तमेव, तथा च प्रयोगः, यस्मा-
दनन्तरं यन्नास्ति न तस्य तेनोत्पत्तिः, यथा भविष्यच्छब्दचक्रवर्तिकालेऽस्तौ रावणादेः,
नास्ति च शकटोदयाद्यनन्तरं कृत्तिकोदयादिकम् । न चैवं व्यवहितयोः कार्यकारणभावा-
१५ भावे जाग्रत्सवेदनमुत्प्रेक्षितभायिसंवेदनयोः मरणारिष्टयोः कार्यकारणभावो न स्यादिति
वाच्यम्, इष्टापत्तेः व्यवहितत्वेन तयोर्व्यापारपराङ्मुखत्वात्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापा-
रसापेक्षयोरेव कार्यकारणभावावधारणात्, दृष्टञ्च व्यापारविशिष्टस्यैव घटं प्रति कुलालस्य
कारणत्वं, न चात्र व्यापारपरिकल्पनं युक्तमितिप्रसङ्गात्, परस्परया व्यवहितानामन्येषां
कारणत्वप्रसङ्गात् । तस्माच्छरीरनिर्वर्त्तकादृष्टादिकारणकलापाद्विष्टकरतलरेखादयो निष्पन्ना
२० भाविनो मरणोदेरनुनापका इति प्रतिपत्तव्यम् । जाग्रदशाज्ञानं तु न मुत्प्रेक्षितज्ञानस्य हेतुः,
ज्ञानादभिन्नस्यात्मनः कालत्रयस्थायित्वात्सर्वथा चैतन्यविक्षेपेदस्य कदाप्यसम्भवादिति ॥

साध्याविरुद्धमुत्तरचरं विधिहेतुमाह—

उदिता चित्रा स्वात्युदयादित्युत्तरचरः ॥

उदितेति । स्वात्युदयो हि चित्रोदयस्योत्तरचरः ततस्तं गमयति, उत्तरचरस्य तत्का-

१. घटं प्रति कुलालाशदिगादीनां कुलालपितृपितामहादीनामपि पूर्ववर्तिनया कारणत्वप्रगटनः । अव्य-
वहितोत्तरत्वप्रदेशे कृत्तिकोदयस्य कारणत्ववर्णनमनुविनं भवेत् सुहृत्तादिशालविशेषनिवेशे स्मृतिं प्रत्यनुभवस्य ।
कारणत्वं न स्यात् भरभ्युदयस्यापि कारणत्वप्राप्तेरिति भावः ॥

यत्वाभावेन कार्याविरुद्धेनागतार्थत्वात्पृथगुक्तिः, निश्चितव्याप्तिमत्त्वाच्चानयोर्हाप्यज्ञापकभाव इति भावः । नक्षत्राणां पूर्वोत्तरचरत्वे निबन्धनञ्च नानाप्रकारः सकलप्राणिनन्दोद्दसम्बन्धी सुरदुःखसम्बन्ध्यदृष्टविशेषस्तथास्वभाव एव वा ॥

अथ पष्ठं साध्याविरुद्धं सहचर विधिहेतुं दर्शयति—

रूपवान् रसादिति सहचर इतीमान्यविरुद्धविधिहेतोरुदाहरणानि ॥ 5

रूपवानिति । रसो हि नियमेन रूपसहचरितोऽवस्तदभावेऽनुपपद्यमानस्तद्रमयतीति- भावः, एतेषूदाहरणेषु भावरूपानेव परिणामादीन् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादयो हेतवो भावरूपा अविरुद्धा एव साध्यन्तीति विधिसाधकविधिरूपाः साध्याविरुद्धोपलब्ध्य इत्यपरनामान इत्याशयेनाहेतीमानीति । अत्र रूपरसयोस्तुल्यकालभावित्वेन सध्येतरगोविपाणयोरिव न कार्यकारणभावः परस्परपरिहारेणायस्थानात् तयोस्तादात्म्यं, तस्मात्पूर्वोक्तेषु पञ्चविधेषु 10 हेतुषु नास्य समावेशसम्भवतीति पृथगुक्तिः, एवमविरुद्धकार्यकार्यादेः कारणकारणादेः पूर्वपूर्वचरादेरुत्तरोत्तरचरादेश्च कार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरभेदैरेव सङ्गद्वात्राधिक्यशङ्का कार्येति ॥

अथ विधिहेतुर्विधिसाधक एवेति नियमप्रतिषेधाय प्रतिषेधसाधकत्वमुपवर्णयितुं प्रथमं तत्प्रभेदानाह—

विरुद्धविधिहेतुः प्रतिषेधसाधकः प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्धतद्व्याप्यादि 15 भेदेन सप्तप्रकारः ॥

विरुद्धविधिहेतुरिति । प्रतिषेध्येन विरुद्धो विधिहेतुरित्यर्थः, अस्य विभागप्रारम्भाह प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्धेति, अयमेवो भेदः, तद्व्याप्येति, प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्येत्यर्थः, आदिना कार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणां ग्रहणम् तथा च प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्ध- विरुद्धव्याप्यविरुद्धकार्यविरुद्धकारणविरुद्धपूर्वचरविरुद्धोत्तरचरविरुद्धसहचरभेदेन सप्तविध 20 इति फलितार्थः ॥

अथ प्रतिषेध्यस्वभावविरुद्धोपलम्भरूपं विधिहेतुं निदर्शयति—

नास्त्येय सर्वथैकान्तोऽनेकान्तोपलम्भादिति प्रतिषेध्यस्य यस्यस्वभा- यस्यसर्वथैकान्तत्वं तेन साक्षाद्विरुद्धो विधिहेतुः ॥

नास्त्येयेति । सर्वथैकान्तोऽत्र प्रतिषेध्यस्तस्य स्वभावेन सर्वथैकान्तत्वेन साक्षाद्विरु- 25 द्धाय पथश्रितसदसाक्षात्मकत्वस्वरूपस्यानेकान्तस्योपलम्भो विध्यात्मको हेतुरित्याशयेनाह

प्रतिपेध्यस्येति । अत्रोपलम्भपदोपादानात्रिपेधमात्रस्यानुपलम्भादेव सिद्धेर्भेदोऽयमनुप-
लब्धावेवान्तर्भाव्य इति र्भतमपास्तम्, न चोष्णशीतस्पर्शयोरिव सर्वथैकान्तानेकान्तयो-
र्विरोधस्य प्रथममनुपलब्ध्या प्रतिपक्षमानत्वेन तन्मूलरूपास्य हेतोरनुपलब्धिरूपत्वमेव-
युक्तमिति वाच्यं यन्मूलं यत्तस्य तद्रूपत्वेऽनुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, पर्वतादौ हि धूमे
5 प्रत्यक्षेणावगते पश्चात्तेन बह्व्यनुमानं भवत्यतः प्रत्यक्षमूलत्वादनुमानमपि प्रत्यक्षं स्यादिति ॥

प्रतिपेध्यविरुद्धव्याप्यं विधिहेतुं निदर्शयति—

नास्य नवतत्त्वनिश्चयस्तत्संशयादिति प्रतिपेध्यस्य नवतत्त्वनिश्चयस्य
विरुद्धेनानिश्चयेन व्याप्यः ॥

नास्येति । नवतत्त्वनिश्चयोऽत्र प्रतिपेध्यस्तद्विरुद्धानिश्चयत्वव्याप्यत्वात्तत्संशयस्य विरु-
10 द्धव्याप्यत्वमित्याह प्रतिपेध्यस्येति । अनिश्चयो ह्यनभ्यवसायादौ सदेहमन्तरेणापि वर्तते,
संदेहस्तु नानिश्चयमन्तरेण कदापि सम्भवतीत्यनिश्चयसंशययोर्व्याप्यव्यापकभावोऽवसेयः ॥

प्रतिपेध्यविरुद्धकार्यस्य विधिहेतोर्हृष्टान्तमाह—

नास्त्यत्र शीतं धूमादिति प्रतिपेध्यशीतविरुद्धवह्निकार्यरूपः ॥

नास्त्यत्रेति । अत्र प्रतिपेध्यशीतस्पर्शस्तद्विरुद्धो वह्निस्तत्कार्यत्वाद्धूमस्य विरुद्ध-
15 कार्यत्वमित्यभिप्रायेणाह प्रतिपेध्येति ॥

प्रतिपेध्यविरुद्धकारणं लिङ्गं विध्यात्मकमाह—

न देवदत्ते सुखमस्ति हृदयशल्यादिति प्रतिपेध्यसुखविरुद्धदुःखका-
रणरूपः ॥

नेति । सुखं ह्यत्र प्रतिपेध्यं तद्विरुद्धं दुःखं तत्कारणञ्च हृदयशल्यमिति प्रतिपेध्यविरुद्ध-
20 कारणं लिङ्गमिदमित्याह प्रतिपेध्येति ॥

प्रतिपेध्यविरुद्धपूर्वचरविरुद्धोत्तरचरविरुद्धसहचरानाह—

१. न च स्वभावविरुद्धोपलब्धिरियं पृथक् न वाच्या, स्वभावानुपलब्धावन्तर्भासमभावात्, निपेधमात्र
स्यानुपलम्भगम्यत्वादिति वाच्यम्, अत्रानुपलब्धेरश्रवणात्, न चानुपलम्भमूलत्वादनुपलब्धिस्पर्शत्वं, प्रथमं
सर्वथैकान्तानेकान्तयोर्विरोधस्य प्रथममनुपलब्ध्या निश्चित्यैवानुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, पर्वतादौ हि धूमे
प्यम्, अनुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तेः प्रत्यक्षतो वह्निधूमयोरेषादवयवै रदृष्टा धूमेनानुमानप्रतिरिति ॥

मुहूर्तान्ते नोदेप्यति शकृदं रेवत्युदयादिति प्रतिषेध्यशकटोदयविरु-
द्धाश्विन्युदयपूर्वचरः । मुहूर्तान्ताद्भानोदगाङ्गरणिः पुष्योदयादिति प्रतिषेध्य-
भरण्युदयविरुद्धपुनर्वसूदयोत्तरचरः । नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्श-
नादिति प्रतिषेध्यमिथ्याज्ञानविरुद्धसम्यग्ज्ञानसहचर इति ॥

मुहूर्तान्त इति । अत्र हि प्रतिषेध्यशकटोदयस्तद्विरुद्धोऽश्विन्युदयस्तत्पूर्वचरो रेव- 5
त्युदय इति विरुद्धपूर्वचरोऽयं हेतुरित्याह प्रतिषेध्येति । विरुद्धोत्तरचरहेतुमाह मुहूर्ता-
दिति । स्पष्टम् । विरुद्धसहचरमाह नास्त्यस्येति, स्पष्टम् । एते हेतवस्साक्षात्प्रतिषेध्य-
विरुद्धत्वमाश्रित्याभिहिताः परम्परया विरुद्धत्वमाश्रित्य त्वनेकप्रकारा भवन्तीति ते विस्तर-
मिया नोक्ताः । इति समाप्तो विधिहेतुप्रपञ्च ॥

अथ प्रतिषेध्याविरुद्धवस्तुनोऽनुपलब्धिरूपस्य प्रतिषेधहेतोर्भेदानाचष्टे—

10

अविरुद्धनिषेधात्मको हेतुः प्रतिषेधसाधने स्वभावव्यापककार्यकारण-
पूर्वचरोत्तरचरसहचरभेदेन सप्तधा ॥

अविरुद्धेति । अयं हेतुः प्रतिषेधसाधकः प्रतिषेधार्थाविरुद्धपदार्थानुपलम्भरूपत्वात् ।
स्वभावेति, स्वभावादानुपलब्धिग्यापकानुपलब्धिकार्यानुपलब्धिकारणानुपलब्धिपूर्वचरानुपल-
ब्ध्युत्तरचरानुपलब्धिसहचरानुपलब्धिभेदेन सप्तप्रकार इति भावः ॥

15

प्रतिषेध्यपदार्थप्रतिषेधसापक स्वभावानुपलब्धिरूपं प्रतिषेधहेतुं निदर्शयति—

भूतलेऽथ कुम्भो नास्ति दृश्यत्वे सति तत्स्वभावानुपलम्भादित्यवि-
रुद्धस्वभावानुपलब्धिरूपो निषेधात्मको हेतुः ॥

भूतल इति । भूतले दृश्यस्य कुम्भस्वभावस्यानुपलम्भात्कुम्भप्रतिषेधस्तिद्वयतीति
भावः । पिशाचादिभिर्व्यभिचारवारणाय तत्स्वरूपे दृश्यत्वविशेषणमुपात्तं, पिशाचादीनां 20
स्वभावो हि न जातुचिदृश्यं तस्मात्ते न नास्तित्वेनावगन्तुं शक्या इति भावः । ननु यो यत्र
नास्ति स कथं दृश्यो यदि पुनर्दृश्यस्तर्हि कथं तस्य नास्तित्वमिति चेन्न निषेध्यस्य सर्वत्रा-
रोपविषयत्वात्, एतद्रूपं ह्यारोप्य निषिध्यते, यद्यत्र कुम्भः स्यात्तदनुपलब्धेयं नोपलब्धेयतेऽतो
नास्तीति, न चादृश्यस्यापि पिशाचादेर्दृश्यरूपतयाऽऽरोप्य प्रतिषेध विमितिं कर्तुं न शक्य
इति वाच्यम्, तस्यारोपयोग्यत्वात् तद्योग्यस्यैवारोपात्, यस्य मत्त्वे नियमेनोपलम्भम 25
एवारोपयोग्यो न पिशाचादिः, मत्त्वेऽपि तस्य नियमेनोपलम्भाभावात्, उपलम्भकारण-

कोदयानुपलम्भरूपोऽयं हेतुः । सहचरानुपलब्धिं दृष्टान्तयति नास्त्यस्येति, अत्र प्रतिषेध्य-
सम्यग्ज्ञानाविरुद्धमहचरसम्यग्दर्शनानुपलम्भरूपोऽयं हेतुरिति । इमान्यप्युदाहरणानि
स्वभावकार्यादीनां साक्षादनुपलम्भरूपहेतुद्वारा दर्शितानि, परम्परानुपलम्भरूपा हेतवोऽन्यत्र
विलोकनीयाः ॥

अथ विधिसाधकसाध्यविरुद्धानुपलब्धिरूपं निषेधहेतुं विभजते—

5

विरुद्धनिषेधात्मको हेतुर्विधिप्रतीतौ कार्यकारणस्वभावव्यापकसह-
चरभेदेन पञ्चधा ॥

विरुद्धेति, तथा च विरुद्धकार्यानुपलब्धिविरुद्धकारणानुपलब्धिविरुद्धस्वभावानुपल-
ब्धिविरुद्धव्यापकानुपलब्धिविरुद्धसहचरानुपलब्धिभेदेन पञ्चविधो विधिसाधको निषेध-
हेतुरिति भावः ॥

10

तत्र प्रथमद्वितीयवृत्तीयहेतूना निदर्शनान्याह—

अत्र शरीरिणि रोगातिशयो वर्तते नीरोगव्यापारानुपलब्धेरिति
साध्यविरुद्धारोग्यकार्यव्यापारानुपलब्धिरूपो निषेधहेतुः । अस्त्यस्मिन्
जीवे कष्टमिष्टसंयोगाभावादिति साध्यविरुद्धसुखकारणानुपलब्धिः । सर्व
वस्त्वनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भादिति साध्यविरुद्धस्वभावा- 15
नुपलब्धिः ॥

अत्रेति । पञ्चविधेषु हेतुष्वित्यर्थः, श्रेष्ठं स्पष्टम् । विरुद्धकारणानुपलब्धिमाहास्तीति,
स्पष्टम् । विरुद्धस्वभावानुपलब्धिमाह सर्वमिति, नेत्रोऽनेत्रः, स चाभावन्तश्च धर्मोऽनेका-
न्तस्य एवात्मा स्वरूपं यस्य तदनेकान्तात्मनं तस्य साध्यधर्मः, सर्वमित्यान्तरयाह्यपदार्थसमूहो
धर्मो, एवान्तरभावसदसदाद्यन्यतरारमकः, तस्यानुपलम्भादिति हेतुः । अत्र साध्येना- 20
नेकान्तात्मकत्वेन विरुद्धो यस्त्वभावसदसदाद्यन्यतरस्वभावः तस्य प्रमाणमात्रेणानुपल-
म्भरूपोऽयं हेतुः । प्रमाणैर्हि स्वरूपेण सदात्मकाः पररूपेणामदात्मकास्सन्तस्तसामान्यवि-
शेषात्मका नित्यत्वानित्यत्वानेकधर्माण एव पदार्थाः प्रतीयन्ते न केवलं सदृशा असदृशा
वा सामान्यस्वरूपा विशेषस्वरूपा वा नित्या अनित्या वा पदार्थोत्पत्त्यो विरुद्धस्वभावानु-
पलम्भ्याऽनेकान्तात्मकत्वसिद्धिरिति ॥

25

पतुषु पञ्चमश्च हेतुमाह—

अस्त्यत्र छाया औष्ण्यानुपलब्धेरिति साध्यविरुद्धतापव्यापकानुपलब्धिः । अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनानुपलब्धेरिति साध्यविरुद्धसम्यग्ज्ञानसहचरानुपलब्धिः ॥

अस्त्यत्रेति । स्पष्टम् । विरुद्धसहचरानुपलब्धिं दृष्टान्तयति, अस्तीति स्पष्टम्, ७ समाप्तो हेतुविभागः ॥

इत्येवं हेतुनिरूपणेन धर्मिसाध्यसाधनानां साकल्येन निरूपणादनुमाने निरूपितेऽपि तत्र किञ्चिद्विशेषं ज्ञापयितुमाह—

अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थञ्च । वचननिरपेक्षं विशिष्टसाधनात्साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । यथाहि वह्निधूमयोगृहीताविनाभावः पुरुषः कदाचिद्भूधरादिसमीपमेत्य तत्राविच्छिन्नधूमलेखां पश्यन् यो यो धूमवान् स स वह्निमानिति स्मृतव्याप्तिकः पर्वतो वह्निमानिति प्रत्येति । इदमेव स्वार्थमुच्यते ॥

अनुमानमिति । स्वार्थं स्वात्मप्रतिपत्तिहेतुकं, परार्थं परप्रतिपत्तिहेतुकम् । स्वार्थलक्षणमाह वचननिरपेक्षमिति, पूर्वोदितपक्षहेतुप्रतिपादकशब्दविशेषो वचनं तदपेक्षणरहितमित्यर्थः, विशिष्टसाधनादिति निश्चितव्याप्तिमत्साधनादित्यर्थः, स्वस्मै पदार्थपरिच्छेदे शब्दप्रयोगानपेक्षतया स्वयमेव निश्चिताद्व्याप्तिरिशिष्टसाधनान् साध्यज्ञानं यस्मिन्मुदेति तत्परार्थमित्यर्थः, तदुत्पत्तिप्रकारमाह—यथाहीति । गृहीताविनाभाव इति, सकृदसकृद्वोपलम्भानुपलम्भाभ्या तर्केण गृहीतव्याप्तिक इत्यर्थः, भूधरादिसमीपमेत्येति, धर्मिज्ञानसम्पादनायेदं वचनम्, अविच्छिन्नधूमलेखामिति, व्याप्तिस्मारकतयास्योपयोगः, गोपालघटिकास्थधूमादिव्यावर्तनायाविच्छिन्नेति, स्मृतव्याप्तिक इति, सस्कारस्य प्रबोधेन व्याप्तिस्मरणयानित्यर्थः । इदमेवेति, एव रूपेण जातं वह्निविशिष्टपर्वतज्ञानमित्यर्थः । स्वार्थमिति, स्वव्यामोहनिवर्तनक्षमत्वात्स्वार्थमित्यर्थः ॥

परार्थानुमानस्वरूपमाह—

वचनसापेक्षं विशिष्टसाधनात्साध्यविज्ञानं परार्थम् । उपचाराद्वचनमपि परार्थम् ॥

वचनमापेक्षमिति । स्वस्मिन्निश्चितस्यानुमानस्य पर प्रति प्रबोधयितुं वचनमन्तरेणासम्भवाद्वचनसापेक्षं यन्निश्चितव्याप्तिमत्साधनप्रयोज्य साध्यविज्ञानं तत्परव्यामोहनिवर्तनक्षमत्वात्परार्थानुमानमिति भावः । ननु वचनप्रयोगप्रयुक्तनिश्चितव्याप्तिकसाधनजन्यसाध्य

विज्ञानस्यैव परार्थत्वे तत्त्वैन पक्षादिप्रतिपादकवचनानां कथन प्राचामसङ्गत स्यादित्यत्राहो-
पचारादिति, नेद वचन निरुपचरितपरार्थानुमानमचेतनत्वात् किन्तु मुख्यानुमानहेतुत्वेन
परार्थं तदपि स्यात् कारणे कार्यस्य समारोपात्, अनुमानतोऽयं मयाऽवबोधनीय इत्यभिप्रा-
यन्तुरूपप्रयुक्तपक्षादिवचनेन हि श्रोतुः परम्य व्याप्तिविशिष्टहेतुस्मरणादिद्वारा साध्यवि-
ज्ञानमनुमानात्मकमुदेति । ननूपचारस्तत्र भवति यत्र मुख्यबाधः प्रयोजनं सम्बन्धश्च भवे- 5
दत्र कथमुपचारत्वमिति चेन्न ज्ञानमेव हि प्रमाण, तत्कथं जडरूप वचन परार्थानुमानरूपं
प्रमाणं भवेदतोऽस्ति ज्ञानं प्रमाणमिति मुख्यस्य बाधः, कारणान्तरवैलक्षण्येन कार्यकारित्व-
मस्य प्रयोजनम्, पक्षादिवचनवदन्यस्य कस्यापि परस्यानुमानजनकताया अप्रसिद्धेः ।
सम्बन्धोऽपि कार्यकारणभावरूपो वर्तत एव, अनुमानतोऽयं मयाऽवबोधनीय इतीच्छया
वक्ता पक्षादिवचन प्रयुक्ते, श्रोतापि एतद्वचनमवगणद्वारा व्याप्तिमहिम्नादमुमर्थमवबुद्धवानिति 10
मन्यत इति श्रोतुः प्रतीतिकारणत्वमस्तीति भावः ॥

ननु पर कतिभिर्बचनैर्व्याप्तिमहिम्नमवबुध्यत इत्यत्राह—

वचनञ्च प्रतिज्ञाहेत्यात्मकम् । मन्दमतिमाश्रित्य तूदाहरणोपनयनि-
गमनान्यपि ॥

वचनञ्चेति । प्रतिपाद्या हि विचित्रा. केऽपि व्युत्पन्नमतयः केऽपि नितराभव्युत्पन्ना 15
नितरा केचिद्व्युत्पन्ना, तत्र व्युत्पन्नमतिः प्रतिज्ञावचनेन हेतुवचनेन व्युत्पादयितुं शक्यः,
नितरा व्युत्पन्नस्तु केवल हेतुवचनेन व्युत्पादितो भवति तस्मान्मुख्यतया प्रतिज्ञारूप हेतु-
रूपञ्च द्विविधवचनमुपयोगि, तावतैव प्रतिपन्नविस्मृतव्याप्तेः प्रमातृस्साध्यप्रतिपत्तेर्नियमेनो-
दयात्, अतस्तं प्रति दृष्टान्तादिवचनं व्यर्थमेव । व्याप्तिनिर्णयस्यापि तस्य तर्कप्रमाणादेव
जातत्वात् प्रतिनियतव्यक्तिरूपदृष्टान्तस्य सर्वोपसहारेण व्याप्तिरोधनाननुकूलत्वादिति 20
भावः, ननु परार्थप्रवृत्तैः कारुणिकैः परे यथाकथञ्चिद्विरोधयितव्या न तेषां प्रतीतिभङ्गः कर-
णीयस्तरमाद्यथा यथा परस्य सुखेन साध्यप्रतिपत्तिर्भवेत्तथा तथा प्रतिपादकेन प्रतिपादनीय ,

१. एतेन नास्वानुमानवचनस्यानुवादमात्रता इत्यनधिगन्तार्थवैशक्त्यात्, अन्यथाऽत्रवचनस्यापि
अनुवादमात्रत्व स्यात्, इदानीं स्वावगतार्थबोधत्वादिनि सूचितम् ॥ २. पक्षहेतुवचनाभ्यामेवाविस्मृतव्या-
प्तिरु पुनरो बोधयितुं शक्य इति न तदर्थं दृष्टान्तवचनस्यावश्यकता, व्याप्तिनिर्णयस्तु तत्रादेव व्याप्ति-
सृतिरपि व्युत्पन्नस्य पक्षहेतुप्रदर्शनाभ्यामेव भवति उपनयनियमने अपि न परप्रतिपत्त्यर्थं भवत, समर्थं
न विनाऽताम्भवादिति भावः ॥

- बोधास्तु नैकविधास्तथा चाव्युत्पन्नप्रज्ञान् प्रति कदाचिदुदाहरणोपनयनिगमनान्यपि वक्तव्या-
न्येव भवन्तीति मन्वानः प्राह मन्दमतिमिति । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चायकः तेन प्रतिज्ञा-
शुद्धिहेतुशुद्धिदृष्टान्तशुद्ध्युपनयशुद्धिनिगमनशुद्धीनां ग्रहणम्, तथा च कथाया बोध्यापेक्षया
जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदेन त्रैविध्यं वेदितव्यम्, अतिव्युत्पन्नमत्यपेक्षया केवलं हेतुवचनं जघन्या
5 कथेयम्, मध्यमापेक्षया प्रतिज्ञादीनां ह्यादीनां वचनं मध्यमा कथा, अतिमन्दमत्यपेक्षया
च पञ्चशुद्धिसहितानां प्रतिज्ञादीनां पञ्चानां वचनमुत्कृष्टा कथेति । प्रतिपाद्यापेक्षयैवैषां
प्रयोगाद्येन प्रकारेण तस्य प्रतीतिर्भवेत्तथैव प्रतिपादनीयो न तु क्रमेणैव प्रतिपादनीय
इत्यस्ति नियमः, तत्र पक्षदोषपरिहारादिः प्रतिज्ञाशुद्धिः, हेत्वाभासोद्धरणं हेतुशुद्धिः,
दृष्टान्तदूषणपरिहरणं दृष्टान्तशुद्धिः उपनयनिगमनयोः प्रमादादन्यथाकृतयोर्नियतस्वरूपेण
10 व्यवस्थापके वाक्ये उपनयनिगमनशुद्धी । प्रतिज्ञादयं एते परानुमानरूपकार्यस्याङ्गभूतत्वाद्-
वयवा इत्युच्यन्ते ॥

अथ प्रतिज्ञाया लक्षणमाह—

**अनुमेयधर्मविशिष्टधर्मिबोधकशब्दप्रयोगः प्रतिज्ञा । यथा पर्यंतो
बहिमानिति वचनम् ॥**

- 15 अनुमेयेति । अनुमेयः प्रतिपिपादयिषितो यो धर्मो बह्व्यादिस्तद्विशिष्टस्य धर्मिणो
बोधको बोधजनको यश्शब्दप्रयोगः पर्यंतो बहिमानित्यादिरूपस्त प्रतिज्ञेत्यर्थः । साध्यधर्म-
स्याधारे संशयव्युदासाय साध्यस्य विशिष्टधर्मिसम्बन्धित्वावबोधकं प्रतिज्ञावचनमावश्यकम् ।
भवति हि पर्यंतो बहिमानिति प्रयुक्तेन वचनेन बहिमान् पर्यंतो घटो वेति सशयस्य निवृत्तिः,
बह्वौ पर्यंतसम्बन्धित्वबोधश्चेति । धर्मविशिष्टता ह्यस्तित्याद्यपेक्षया सर्वपदार्थेऽपि तद्वोध-
20 कवचनव्यावृत्तये प्रतिपिपादयिषितार्थकमनुमेयपदं धर्मविशेषणतयोपात्तम् । धर्मिणि निर्दुष्ट-
त्वमपि विशेषणं देयं तेन न पक्षाभासेऽतिव्याप्तिः । दृष्टान्तमाह यथेति ॥

अथ हेतुवचनं लक्षयति—

उपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां हेतुप्रयोगो हेतुवचनम् । यथा तथैव धूमोपपत्तेः,

१. एतेन प्रयोजनाभावात्प्रत्यक्षवचनमनर्थकमिति बौद्धोक्तिर्निरस्तः । प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिविशेषस्य तत्प्राप्त्यप्रयो-
जनस्य सङ्गत्वाय । तथा हेतुप्राप्त्यागमनितमेव साध्यं प्रतिपादयति, न च तर्हि तस्मादेव तत्र सामर्थ्या-
पपत्तेः किं पक्षवचनेनेति वाच्यम् । तथा सति हेतोर्गमनरूपेण साध्यमिद्विनिबन्धनबोधोपपत्तौ हेतुवच-
नस्यापि वैयर्थ्यापत्ते हेतोरवचने नश्य समर्थनमिति चेत्तत्त्वम्याप्यप्रयोगे कः हेतुसाध्यं साधयेदिति
न्यायस्य नुन्यत्वादिति ॥

धूमस्यान्यथानुपपत्तेरिति च । एकत्रोभयोः प्रयोगो नावश्यकः । अन्य-
तरेणैव साध्यसिद्धेः ॥

उपपत्तीति । हेतुप्रयोगो हेतुवचनमिति । हेतुत्वेन हेतोरभिधायकशब्दप्रयोगो हेतुवचन-
मित्यर्थः । हेतुत्वेन हेतोरभिधानं नाम तदभिध्यञ्जकविभक्त्यन्तत्वं, सा च विभक्तिः पञ्चमी
तृतीया वा, तथा च हेतुत्वव्यञ्जकविभक्त्यन्तत्वे सति हेतुप्रयोगस्य लक्षणम्, धूम इति 5
वचनवारणाय सत्यन्तम्, बह्विमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वादित्यव्याप्तवचनवारणाय हेतु-
प्रयोगत्वमिति, तत्र व्याप्तेरभावात्तद्वाक्यं हेतुप्रयोगरूपमिति । कथं तस्य प्रयोग इत्यत्रा-
होपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामिति, सहार्थे तृतीया, उपपत्त्यनुपपत्तिपदं तद्वोधकशब्दपरम् । तथा
चोपपत्तिपदेन सहानुपपत्तिपदेन सहेत्यर्थः, तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति, व्याप्त्युपदर्शनार्थं
हेतुप्रयोगो बोध्यः । तथैवेति, बह्वौ सत्येवेत्यर्थः, धूमस्यान्यथानुपपत्तेरिति, बह्वावसति 10
धूमानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु उपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामिति द्विवचनान्तेन पदेनोभयोः प्रयोग-
नियमो गम्यते तच्च न युक्तं तयोरेकतरस्याः प्रयोगेणैव व्याप्तिबोधेन साध्यसिद्धे-
रन्यतरस्याः प्रयोगे नैरर्थक्यापातादित्यत्रेष्टापसिमाविष्करोति एकत्रेति, एकस्मिन् साध्ये
द्विविधप्रयोगस्य निष्फलत्वमेवेत्यर्थः, तत्र हेतुमाहान्यतरेणैवेति, तथैव हेतोरुपपत्ते-
रन्यथानुपपत्तेर्या प्रयोगेणेत्यर्थः, व्याप्त्युपदर्शनार्थं हि हेतुप्रयोगस्तथैकेनैव निष्पन्नमिति 15
विफलो द्वयोः प्रयोग इति भावः । ननु शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकः कादाचित्कत्वादित्यादौ
प्रयत्नानन्तरीयकेषु सर्वत्र कादाचित्कत्वस्य सत्त्वेन तथोपपत्तिसत्त्वेऽप्यगमकत्वेन कथमन्य-
तरेण साध्यसिद्धिस्तत्रान्यथानुपपत्तेरभावादेवानुमानाभावादिति चेन्न तत्र तथोपपत्तेरेवाभा-
वात् नहि प्रयत्नानन्तरीयकेषु सर्वत्र कादाचित्कत्वसत्त्वमेव तथोपपत्तिः किन्तु तथैवोप-
पत्तिरेव—साध्यसत्त्वे एव हेतुसत्त्वरूपं, न तादृशं प्रवृत्तेऽस्ति, अप्रयत्नानन्तरीयकेऽपि 20
विद्युदादौ कादाचित्कत्वस्य भावात् तथा च तथैवोपपत्तिव्ययनेऽप्यन्यथानुपपत्तिर्गम्यत एव
तथाऽन्यथाऽनुपपत्तिमात्राभिधानेऽपि तथैवोपपत्तिर्गम्यत एव, तात्पर्यस्य शब्दभेदेऽप्यभे-
दात् । तथा च तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्यो परस्पराव्यभिचारित्वेनैव प्रयोगेऽपरस्य तात्पर्यतो
लब्धेरन्यतरप्रयोगो निरर्थक एवेति भावः ॥

यस्तु श्रयोपशमविशेषाभावेन पक्षहेतुप्रयोगेऽपि पूर्वप्रतिपन्नप्रतिबन्धं न स्मरति तन्मति 25
दृष्टान्तवचनस्यावश्यतया तत्स्वरूपमाह—

दृष्टान्तबोधकशब्दप्रयोग उदाहरणम् । साधर्म्यतो वैधर्म्यतो वा
व्याप्तिस्मरणस्थानं दृष्टान्तः । यथा महानसादिर्हृदादिश्च ॥

दृष्टान्तेति । वक्ष्यमाणलक्षणो दृष्टान्तस्तत्प्रतिपादक वचनमुदाहरणमित्यर्थः । दृष्टान्तस्वरूपमाह साधर्म्यत इति व्याप्तिस्मरणस्थानं दृष्टान्त इति, व्याप्तिर्हि द्विविधा, अन्तर्व्याप्तिर्वहिव्याप्तिरिति, पक्षीकृत एव साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, पक्षीकृताद्वहिव्याप्तिरान्तादौ तस्य तेन व्याप्तिर्वहिव्याप्तिः । तथा च प्रोक्तवहिव्याप्तिस्मरणं यत्र भवति स दृष्टान्त इत्यर्थः कस्यचित्प्रमातुर्दृष्टान्तदृष्टवहिव्याप्तिबलेनान्तर्व्याप्तिप्रतिपत्तिर्भवतीति स्मार्था नुमानेऽपि कचिदङ्गं बोध्यम् । तद्वेदज्ञापनायाह साधर्म्यतो वैधर्म्यतो वेति, साधनसत्ताप्रयुक्तसाध्यधर्मसत्तारूपान्वयतः साध्याभावसत्ताप्रयुक्तसाधनाभावसत्तारूपव्यतिरेकतो वेत्यर्थः, तत्र निर्दर्शनमाह यथेति धूमसत्ताप्रयुक्तबह्वियोगित्वान्महानस साधर्म्यदृष्टान्तः, बह्विनिवृत्तिप्रयुक्तधूमनिवृत्तियोगित्वाद्भूदो वैधर्म्यदृष्टान्त इति भावः । साध्यं व्यापकं भवति साधनन्तु व्याप्यं, व्यापकश्च व्याप्यसद्भावेऽसद्भावे च भवति, व्याप्यन्तु व्यापकसद्भावे एव । तथा च तत्सत्ताप्रयुक्ततत्सत्तायोगिदृष्टान्तप्रतिपादकं वचनं साधर्म्योदाहरणमित्येकम् । व्यापकस्य निवृत्तिर्याप्यं भवति, व्याप्यस्य निवृत्तिश्च व्यापकं भवति तथा च तन्निवृत्तिप्रयुक्ततन्निवृत्तियोगिदृष्टान्तप्रतिपादकं वचनं वैधर्म्योदाहरणमित्यपरं पर्यवसन्नम् । तदुक्तं “ व्याप्य-व्यापकभावो हि भावयोर्योदृगिष्यते । स एव विपरीतस्तु विज्ञेयस्तदभावयो ” इति ॥

15 यस्तु दार्ष्टान्तिके हेतुं योजयितुं न जानीते तं प्रत्युपनयस्यावश्यकत्वात्तत्स्वरूपमाह—

दृष्टान्तप्रदर्शितसाधनस्य साध्यधर्मिण्युपसंहारवचनं उपनयः । यथा तथा चायमिति ।

दृष्टान्तेति । साधनधर्मप्रयुक्तसाध्ययोगिनि साध्यधर्मनिवृत्तिप्रयुक्तसाधनधर्मनिवृत्तियोगिनि वा दृष्टान्ते प्रदर्शितस्य हेतोस्साध्यधर्मिणि य उपसंहारो योजना तत्प्रतिपादकं वचनं उपनीयते साध्यधर्मिण्युपसंह्रियते व्याप्तिविशिष्टो हेतुर्येन वचनेनेत्युपनयो दृष्टान्ते साध्येन सह दृष्टस्य हेतोस्साध्यधर्मिण्यनुसन्धानवचनमिति भावार्थः, साध्यधर्मिण्युपसंहारवचनमन्यस्यापि सम्भवतीति साधनस्येत्युक्तम्, दृष्टान्तप्रदर्शितसाधनस्यान्यत्राप्युपसंहारवचनं तथा स्यादिति साध्यधर्मिणीत्युक्तम् साध्यधर्मिणि गृहीताविनाभावस्य साधनस्य प्रतिपादकं हेतुं वचनमपीति दृष्टान्तप्रदर्शितसाधनस्येत्युक्तम् । उपनयस्य दृष्टान्तमाह यथेति ॥

25 दार्ष्टान्तिके हेतुं योजयित्वापि यस्साक्षात्तस्तं प्रति निगमनस्यावश्यकत्वात्तत्स्वरूपमाह—

साध्यधर्मस्य धर्मिण्युपसंहारवचनं निगमनम् । यथा तस्मात्तथेति ॥ इति सद्हेतुनिरूपणम् ॥

साध्यधर्मस्येति । साध्यधर्मस्य वह्नयादेस्तद्धर्मिणि पर्वतादौ येन वचनेनोपसंहरणं तद्वचनं निगम्यन्ते प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयार्था अनेनेति निगमनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्त-
माह तस्मादिति वह्निव्याप्यधूमवत्त्वादित्यर्थः तथा—पर्वतो वह्निमानित्यर्थः । एते नान्तरीय-
कत्वप्रतिपादका वाक्यैकदेशरूपाः पञ्चावयवाः प्रदर्शिता इत्याशयेनाहेतीति, इत्थमित्यर्थः,
सद्वेतुनिरूपणं व्याप्तिविशिष्टहेतुनिरूपणमित्यर्थः ॥

5

इतितपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकम-
लसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिमरेण नृत्पट्टधरेण विजयलब्धिमू-
रिणा विनिर्मितस्य तत्प्रन्यायविभाकरस्य स्वोपस्थायां न्यायप्रका-
शन्याय्यायां सद्वेतुनिरूपणं नाम चतुर्थः किरणः ॥

अथ पञ्चमः किरणः ॥

10

अथ हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासाभिरूपयितुमुपक्रमते—

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकाल्लयो हेत्वाभासाः ॥

असिद्धेति । हेत्वाभासा इति हेतुवशाभासन्त इति हेत्वाभासाः, दुष्टहेतव इत्यर्थः,
हेतुस्वरूपस्य निश्चितव्याप्तिमत्त्वस्याप्रतीतिविपर्ययसद्वैः पञ्चम्यन्तत्वेन च हेतोरिवा-
भासमानत्वादसिद्धादीनां हेत्वाभासरूपमवसेयम् । त्रय इति सख्यान्तरव्यवच्छेदाय, तेन 15
बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वव्यवच्छेदः । बाधस्य पक्षदोषेऽन्तर्भावात् । सत्प्रतिपक्षस्य
दोषाभाससम्भवाच्च । यथोक्तलक्षणेऽनुमाने प्रयुक्तेऽदूषितेऽनुमानान्तरस्यासम्भवात् । तुल्यबले
साध्यतद्विपर्ययसाधकहेतुद्वये सत्यपि तत्र प्रकृतसाध्यसाधनयोर्व्याप्त्यनिश्चयेऽसिद्ध एवान्त-
र्भावसम्भवाच्च । अत्रेदम्प्रोध्यमानेकान्तविरुद्धबुद्धिभिरुपन्यस्यमानास्सर्व एव हेतवोऽसिद्धा
इत्येकविध एव हेत्वाभास इति श्रीमिद्वसेनदिवाकरसूरयः । विरुद्ध एवेति विरुद्ध एक 20
एवेति महद्वादिनः, समन्वभद्राचार्यास्तु तेऽनैकान्तिका इति स एव हेत्वाभास इत्याहुः,
शिष्टानां तत्रैवान्तर्भावात् तदुक्तं 'असिद्धसिद्धसेनस्य विरुद्धो महद्वादिनः । द्वेषो समन्त-

१. नित्यशब्दोऽनुपलभ्यमानानित्यधर्मवत्त्वात् अनित्यशब्दोऽनुपलभ्यमानानित्यधर्मवत्त्वादित्यत्र सत्प्रति-
पक्षता वक्ष्य्या सा च न सम्भवति, अनुपलभ्यमानानित्यधर्मकत्वस्य पक्षेऽन्यत्वेऽपि द्वेरेव दोषत्वात्,
साध्यधर्मनिवृत्तिधर्मिणि तत्तिरिक्तौ गमकत्वमेव स्यात्, अविनाभाववत्त्वात् पश्चात्तत्र साध्यं सिद्धयपि नेदानी-
मिति चेत्तर्हि विरुद्धता स्यात्, इदानीमत्र सदेदस्याप्यस्येति चेदनेकान्तिकत्वं, न च पश्चान्तर्भावेण व्य-
तिचारो न दोष विपक्षग्राहकस्य मपक्षे पक्षे च सन् एव गमकत्वादिति वाच्यम्, पश्चान्तर्भावेण व्याप्त्य
निधये धर्म्यन्तर एव स्वभावेन व्याप्तिनिधये पक्षे हेतुगत्त्वेऽपि स्वभावाभाधकत्ववत्पक्षे तत्र व्याप्तेरप्र-
णादिनि न सत्प्रतिपक्षो दोष इति भावः ॥ २. अनेकान्तिक इत्यर्थः ।

भद्रस्य हेतुरेकान्तसाधने ॥” इति, तदिदमिष्टमपि नितरा सक्षिप्ततया शिष्यमतिविकासनाय तत्स्वरूपप्रदर्शनस्यावश्यकतयाऽत्र त्रैविध्यमादर्शितम्, केचिच्च तीर्थान्तरीयोपन्यस्तहेतुषु प्रत्येक दोषत्रय मन्यन्ते यथा नित्य एव शब्दः कृतकत्वादित्यादौ कृतकत्वमसिद्ध, एकान्ता नित्ये तदसम्भवात् । नित्यानित्यात्मकस्यैव कृतकत्वसम्भवात् । एकान्तानित्यविपरीतनित्यानि
 5 त्यात्मकस्यैव शब्दस्य साधकत्वेन विरुद्धम् । विपक्षेऽपि नित्ये वर्तमानत्वाधानैकान्तिकमपीति ॥ अकिञ्चित्करोऽपि न हेत्वाभासान्तरं तद्धि सिद्धसाधनरूपं याधितविषयरूपञ्च, द्विविधमपीदमप्रयोजकापराभिधानं पक्षदोषेष्वेवान्तर्गतम् । न च यत्र पक्षदोषस्तत्रावश्यं हेतुदोषोऽपि वाच्य इति वाच्यं तथा सति दृष्टान्तादिदोषस्याप्यवश्यं वाच्यत्वापत्तेरिति ॥

अधुनाऽसिद्धं लक्षयति—

10

हेतुस्वरूपाप्रतीतिप्रयुक्ताप्रतीतव्याप्तिको हेतुरसिद्धः ॥

हेतुस्वरूपेति । अप्रतीतव्याप्तिको हेतुरिति हेतो सत्त्वस्यासिद्धौ सदेहे वाऽप्रतीतव्याप्तिक इत्यर्थो न तु व्याप्तेर्वैपरीत्येन निश्चयात् सशयाद्वाऽप्रतीतव्याप्तिकत्वाद्दृश्य विरुद्धानैकान्तिकत्वात् तदेतत्सूचयितुं हेतुस्वरूपाप्रतीतिप्रयुक्तेति विशेषणम् । यत्र सत्त्वं नास्ति तस्य सशयो वा स हेतुरेव न भवति तथा च तादृग्भूतं हेतुत्वलक्षणाविरहादसिद्धं, न तु
 15 पक्षधर्मत्वाभावात् । नहि पक्षधर्मत्वं हेतोर्लक्षणमन्यथानुपपत्तिबलेन तदभावेऽप्यनुमानाद्धेतुत्वस्य पूर्वमुपदर्शितत्वात् । यथा नित्यशब्दश्चाक्षुषत्वादित्यादौ व्याप्तिस्वरूपलक्षणविरहाच्चाक्षुषत्वमसिद्धं, स्वरूपाप्रतीतिश्चात्रासत्त्वात् । तथा बाष्पादिभावेन सन्दिग्धमानो धूमो वह्निसिद्धौ प्रयुज्यमानोऽसिद्ध उच्यते तत्र सदिग्धसत्त्वेन व्याप्त्यभावादिति ॥

तस्य प्रभेदमाह—

20

स द्विविधो वादिप्रतिवाद्युभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्चेति । तत्राद्यो यथा शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वादिति, अत्र शब्दस्य चाक्षुषत्वं नोभयस्य सिद्धम् ॥

स इति । असिद्ध इत्यर्थः, वादीति, वाद्यपेक्षया प्रतिवाद्यपेक्षया चासिद्ध इत्यर्थः । अन्यतरेति वाद्यपेक्षया प्रतिवाद्यपेक्षया वेत्यर्थः । पूर्वपक्षविदधानो वादी, उत्तरपक्षमव
 25 लम्बमान प्रतिवादी, प्रथमभेदस्य दृष्टान्तमाह तत्राद्य इति, चक्षुषा ग्राह्यश्चाक्षुषत्वस्य भावश्चाक्षुषत्वं तस्मादिति विग्रहश्चक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्व तदर्थः, तच्च नित्यत्ववादिनोऽनित्यत्ववादिनो वा कस्यापि शब्दे न सम्मतमिति वादिप्रतिवाद्युभयापेक्षोऽयमसिद्ध इति भावः ॥

अथ वाचसिद्धमाह—

वाचसिद्धो यथा शब्दः परिणामी उत्पत्तिमत्त्वादिति । अत्र शब्द
स्योत्पत्तिमत्त्व वादिनस्सांख्यस्यासिद्धम् ॥

वाचसिद्ध इति । इदं प्रतिवादिनोऽनुमानम् । सङ्गमयति अत्रेति, सांख्यस्यासिद्ध-
मिति, तन्मतेऽसत् उत्पत्त्यभावा सतश्च विनाशभावादुत्पादविनाशयोरभिर्भावतिरोभाव 5
रूपेण प्रागभावप्रतियोगिमत्त्वरूपमुत्पत्तिमत्त्वमसिद्धमिति ॥ ननु विशेष्यविशेषणव्यर्थवि-
शेष्यव्यर्थविशेषणासिद्धास्वरूपासिद्धो व्यधिकरणासिद्धादयश्च कथं न हेत्वाभासत्वेनोक्ता
इति चेदुच्यते विशेष्यविशेषणव्यर्थविशेष्यव्यर्थविशेषणासिद्धा वादिनः प्रतिवादिनो बोभ
थोर्वा भविष्यन्तीति तेषां तत्रैवा-तर्भावः । स्वरूपासिद्ध स्वरूप असिद्ध यस्य सो स्वरूपा
सिद्ध स्वरूपेणासिद्ध इति वा यथाऽनित्य शब्दश्चाक्षुषत्वादिति, नाय व्यधिकरणासिद्ध 10
रूपस्य चाक्षुष वादित्यनुक्तत्वात् । एवञ्चायं वस्तुतो न हेत्वाभासः तस्य हेतुस्वरूपत्वाभावा
देवागमकत्वात् । व्यधिकरणासिद्धो न वस्तुतो हेतुदोषः, विभिन्नाश्रयस्यापि उद्दिष्यति शकट
कृत्तिकोदयादित्यादेर्गैमकत्वप्रतीतेः, एतन्मन्यत्रापि भाष्यम् ॥

प्रतिवाचसिद्धं दर्शयति—

द्वितीये प्रतिवाचसिद्धो यथा वृक्षा अचेतना मरणरहितत्वादिति । हेतु 15
रयं वृक्षे जैनस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धः, प्राणवियोगरूपमरणस्य स्वीकारात् ॥

द्वितीय इति । अन्यतरासिद्धरूप इत्यर्थः, अस्य वादिप्रतिवाचन्यतरापेक्षत्वेनादौ प्रति-
वाचसिद्धमाह प्रतिवाचसिद्ध इति इदं वादिनो बौद्धस्यानुमानम्, मरणरहितत्वादिति
विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधो मरणम् । सङ्गमयति हेतुरयमिति, ह्यनुमाह प्राणेति, ह्रमेष्वागमे
विज्ञानेन्द्रियायुषा प्रमाणतस्तथापितत्वादिति भावः । ननु न सम्भवत्यस्य भेदस्य 20
हेत्वाभासत्वं, प्रतिवाद्युद्भावितासिद्धिं विभाव्य तत्र वादिना प्रमाणेऽनुद्भाविता प्रमाणाभावा
देवोभयोरसिद्धत्वात्, उद्भाविता चोभयोरपि तत्सिद्ध्याऽन्यतरासिद्धत्वासम्भवात् प्रमाण
स्यापक्षपातित्वात् । न च यावत् प्रमाणानुद्भावनं तावदसिद्धमिति वाच्यम्, तथा सति
गौणत्वापत्तेः, नहि रत्नादिपदार्थो यावत्तत्त्वतोऽप्रतीयमानस्तावन्तं कालं मुख्यतया तदाभासो

१ अत्रिनाभावस्यैव मध्यममरुभाजिव धनं न समानमिच्छत्यस्य तन्मावदप्यनुमाननिश्चानादि
स्याह व्यधिकरणेति ॥ गत्यव्यतिरागमो मिश्रतन्मत्त्वादिप्रादरगमस्त्वादि भावः ॥ २ अन्यत्र पि
भागमिदमदिवासासिद्धात्पक्षीत्यर्थः एष मुमयस्यायतरस्य यावत्तत्त्वत्वादुपपन्नभाव इति भावः । पक्षपात-
३ इतो ह्युक्तं ह्येवाभावात् प्रमाण स्वपरव्यवसायिगमनं भवति प्रमाणत्वा यथानुपपत्तादित्यादेरगमकत्वादिति ॥

- भवति । यदि चा-न्यतरासिद्धो वस्तुतो हेत्याभासस्तदा वादी निगृहीत स्यात्ततः पश्चाद-
निग्रहो युक्तः, नवा हेतुमर्थन युक्त निग्रहान्तराद्वादस्येति चेन्मैवम्, सम्यग्हेतुव
प्रतिपक्षमानेनापि वादिना तत्समर्थन-न्यायविसरणादिनिमित्तेन यदा हि प्रतिवादिन बोधयितु
न शक्यते न स्वीक्रियते चासिद्धता तदान्यतरासिद्धत्वेनैव स निगृह्यते, एव स्वानभ्युपग-
मोऽपि परस्य सिद्ध इत्येतावतैवोप-न्यस्यमानो हेतुरन्यतरासिद्धो भवतीति यथा साख्यस्य
जैन प्रति, अचेतना सुखादय उत्पत्तिमत्त्वादवदिति ॥

सम्प्रति विरुद्धं लक्षयति—

साध्यधर्मविपरीतव्याप्तिको हेतुर्विरुद्धः । यथा शब्दो नित्यः कार्य
त्वादिति, अत्र कार्यत्वमनित्यत्वव्याप्यम् ॥

- 10 साध्यधर्मेति । केनचित्पुरुषेण साध्यधर्मविपरीतस्यैव व्याप्यो हेतुर्भ्रान्त्या साध्य-
व्याप्यत्वेनोपन्यस्यते तदा स साध्यधर्मविपरीतव्याप्तिकोऽतिरुद्ध इति भावः । दृष्टान्तमाह—
यथेति घटयति अत्रेति, अयं पक्षविपक्षव्यापको हेतुः । अत्र परैरष्टविधा विरुद्धभेदा
उच्यन्ते यथा पक्षविपक्षव्यापकसपक्षावृत्तिः, पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिस्सपक्षा-
वृत्तिश्च, पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिस्सपक्षावृत्तिश्च पक्षैकदेशवृत्तिस्सपक्षावृत्तिर्विपक्षव्यापकश्च, पक्ष-
विपक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षश्च, पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षश्च, पक्षव्यापको
विपक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षश्च, पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षश्चेति ।
आद्याश्चत्वारस्सति सपक्षे परे चत्वारश्चासति सपक्षे बोध्यास्तत्र प्रथमो यथा शब्दो नित्य
कार्यत्वादिति कार्यत्व हि शब्दमात्रेऽनित्यघटादिमात्रे वर्तते न तु नित्य आकाशादौ ।
द्वितीयो यथा—नित्यशब्दस्सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिवाहोन्मिषमाहत्वात्, अत्राय हेतु
12 शब्दमात्रे क्वचिदनित्ये घटादौ वर्तते क्वचिच्चानित्ये सुरादौ नित्य आकाशादौ न
वर्तते इति । तृतीयो यथा वाह्यमनसे अस्मदादिवाहकरणप्रत्यक्षे सामान्यविशेषवत्त्वे सति
नित्यत्वादय हेतुः पक्षैकदेशे मनसि वर्तते न तु वाचि, विपक्षैकदेशे गगनादावस्ति न तु
सुरादौ, नास्ति पुनर्घटादौ सपक्षे । चतुर्थो यथा—नित्या पृथिवी कृतकत्वादिति हेतुः, इदं
कृतकत्वमनित्यपृथिव्यामस्ति परमाणौ च नास्ति, नित्यमात्रे नास्ति, अनित्यमात्रे नास्ति ।
15 पञ्चमो यथा—आनादाविशेषगुणशब्द प्रमेयत्वादिति, अयं ह्यनुशब्दमात्रेऽनादाविशेष
गुणमात्रे च वर्तते सपक्षश्चात्र नास्ति । षष्ठो यथा—आवादाविशेषगुणशब्द प्रयत्नानन्तरी

यकत्वादिति, अयञ्च हेतुः शब्दविशेषे वर्तते नास्ति च शब्दविशेषे, घटादावस्ति मेघादौ नास्ति च, अत्रापि सपक्षो नास्ति । सप्तमो यथा—आकाशविशेषगुणशब्दो बाह्येन्द्रिय-
प्राप्तत्वादिति, हेतुरयं शब्दमात्रे विपक्षैकदेशे रूपादौ वर्तते न तु सुखादौ विपक्षे सपक्षस्तु नास्त्येव । अष्टमो यथा—आकाशविशेषगुणशब्दोऽपदात्मकत्वादिति, अत्र हेतुर्ध्वनौ वर्तते न तु पदात्मकशब्दे, रूपादौ विपक्षमात्रे वर्तते सपक्षस्तु नास्त्येवेति । सर्व एवैते हेतवो 5
प्रोक्तविरुद्ध एवान्तर्भवन्ति, पक्षैकदेशवृत्तिषु असिद्धतापीति ॥

अधुनानैकान्तिक निरूपयति—

सन्दिग्धव्याप्तिको हेतुरनैकान्तिकः । स द्विविधस्सन्दिग्धविपक्षवृ-
त्तिको निर्णीतविपक्षवृत्तिकश्चेति ॥

सन्दिग्धेति । यस्य हेतोर्व्याप्तिस्सन्दिग्धते स हेतुरनैकान्तिक इत्यर्थः । अयं हि 10
साध्येन विना हेतोर्भावस्य सहाये निर्णये वा भ्रमतीत्याशयेन तस्य द्वैविध्यमाह स द्विविध
इति । सन्दिग्धेति विपक्षे यस्य वृत्तिस्सन्दिग्धा स इत्यर्थः, निर्णेतिति, विपक्षे यस्य वृत्ति-
निर्णीता स इत्यर्थः, विरुद्धो हेतुस्तु विपक्ष एव वृत्तितया निर्णीत इति न साङ्कर्यम् ॥

तत्राद्यस्य निदर्शनमाह—

आद्यो यथा धिवादापन्नः पुरुषो न सर्वज्ञो वक्तृत्वादिति । अत्र 15
विपक्षे सर्वज्ञे वक्तृत्वं सन्दिग्धम् ॥

आद्य इति । सन्दिग्धविपक्षवृत्तिक इत्यर्थः, दोष हेतौ सङ्क्रमयति अत्रेति, सन्दिग्ध-
मिति, सर्वज्ञः किं वक्ता नवेति सहायात्, न च वक्तुः सर्वज्ञस्य केनाप्यदर्शनात् वक्ता स
इति निश्चीयत एवेति वाच्यम्, अल्पप्रज्ञैरस्माभिस्तस्य भाषमाणस्यादर्शनेऽपि न वक्तुः
निश्चेतुमशक्यत्वेन सन्दिग्धत्वात् । ननु सर्वज्ञस्य वचनं विरुद्धं तस्य रागस्वभावविपक्षाजन्य- 20
त्वेन प्रक्षीणमोहे तस्मिन् मोहापरपर्यायरूपतदिच्छाया असम्भवात् । तथा च वचनाभाव एव

१ श्रीदा धर्मविशेषविपरीतसाधनो धर्मविशेषविपरीतसाधकव्यति विरुद्धस्य द्वैविध्यमाहुः तत्र रावां
शुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, पर्वताधिकरणरूपधूमस्य सिंघाधविपिनवह्निविशेषविपर्ययसाधकत्वेन विरुद्धत्वं वाच्यम्,
तच्च तदा स्यात् धूमसामान्योप-यासन वह्निविशेषो जिज्ञास्येत । यदा च विशय साध्यमभिलषना विशिष्ट एव
हेतुरन्यस्यते तदा नाकदोषः, तथा धर्मावशेषविपरीतसाधनोऽपि न विरुद्धः, अन्यथा या यो धूमवान्
स पर्वतो न भवति यथा महानशम् इति धर्मिणस्तिरस्वाराद्भूमोऽपि हेतुन भवेत्, तथाचशुमानमात्रविशे
षपरया नैतो विरुद्धहेत्वामावाति वाच्यम् ॥

निश्चित इति चेन्न, सुपुस्यादौ निरभिप्रायवागादिप्रवृत्त्यनापत्तेः, नहि सुपुस्यादौ वागव्यवहारा-
दिहेतुरिच्छाऽस्ति । न चैषा वागादिप्रवृत्तिरिच्छापूर्विका, वागादिप्रवृत्तित्वात् प्रसिद्धेच्छापूर्व-
कवागादिप्रवृत्तिवदित्यनुमानेन तत्रापि साऽनुमेयैवेति वाच्यम्, हेतोरप्रयोजकत्वात्, यादृशस्य
हि जाग्रतोऽनन्यमनसो वा तत्प्रवृत्तिरिच्छापूर्विका दृष्टा तत्प्रवृत्तिविशेषेण देशान्तरे काला-
३ न्तरे च तादृशस्यैव तत्प्रवृत्ताविच्छापूर्वकत्वं साधयितुं शक्यते, न पुनरन्यादृशि । न च सुपु-
स्यान्यमनस्कस्य वा तत्प्रवृत्तिरिच्छापूर्वकत्वेन व्याप्ताववगता तस्मान्न वक्तृत्वं विरुद्धम् ॥

अथापर हेतुं दर्शयति—

द्वितीयो यथा पर्यतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति । अत्र विपक्षे हृदादौ
प्रमेयत्वं निर्णीतमिति ॥

- 10 द्वितीय इति । निर्णीतविपक्षवृत्तिक इत्यर्थः, योजयत्यतिव्याप्तिं हेतावप्रेति सपक्षे
महानसादौ विपक्षे हृदादौ प्रमेयत्वस्य दर्शनात् किं प्रमेयत्वं वह्निना व्याप्तमुत वह्न्यभावेनेति
व्याप्तेस्सन्दिग्धमानतयाऽनेकान्तिकत्वमिति भावः । व्याप्यत्वासिद्धनामा सोपाधिको हेतुरपि
सद्विषयविपक्षवृत्तिक एव, तथाहि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः, यथा
स श्यामो मित्रातनयत्वात्परिदृश्यमानतत्तनयवदित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वमुपाधिः,
15 तस्यपि मित्रातनयत्वे यदृशाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वं एव श्यामो न त्वपर इति, मित्रात-
नयत्वस्य हि न व्यापकं शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वं तदन्तरापि मित्रातनयत्वस्य सद्भा-
वात् श्यामतस्य तु व्यापकं तत्, तदन्तरेण तस्यानुपलब्धेः, तथा च तस्योपाधित्वेन
मित्रातनयत्वं सोपाधिको हेतुः, अयमेव चाप्रयोजको हेत्वाभास उच्यते परप्रयुक्तव्याप्त्युपजी-
वित्वात् परओपाधिरेवेति । उपाधिना हेतौ व्यभिचारसंशयोदयस्सन्दिग्धविपक्षवृत्तिरेव ।

१ नहि तदानीमनुभूयमाना इच्छाऽस्ति, तथात्वे पश्चादिच्छान्तरवत्तस्या अपि स्मरण स्यात् अवि-
दिष्टेच्छा तु न सम्भवति इच्छायास्त्वसमानाधिकरणज्ञानविषयकत्वमित्येनाज्ञातेच्छाया अगम्यवादिति भावः ॥
२. यद्यन प्रति नियतो हेतुर्न्यतन्य करणप्राप्त्य, न च तयोस्तत्त्वेऽपि यदनप्रवृत्तेरदर्शनात् विवक्षापि
सहकारिकारणमिति वाच्यम्, सहकारिकारणस्य नियमेनापेक्षणीयत्वाभावात् नक्षत्रादेरसदृशवस्तुषु बाह्य-
पेक्षितान्तेकवृत्तिषु रूपोपलम्भात् ता विना सुपुस्यादौ तद्दर्शनाच्च, क्वचित्तु कृष्णवर्णपातजनकप्रवृत्तिजननेच्छा
जननेष्टसाधनताज्ञानविषयस्येष्टतागम्यादनार्थमुपयुज्यते इति ॥ ३ अत्र सौमता नैयायिकाद्यागारणमिति हेतुं
सदायजनकत्वेन नैकान्तिक स्वीकुर्यन्ति यथा शब्दो नित्य आद्यत्वादित्यत्र सपक्षे गगनादौ विपक्षे पगरी
न कापि ददुश्लि पक्षे च वर्तमानस्य नित्यकृतत्तनया क्षादेशनित्यत्वस्यानित्यव्याप्यतया च नित्यत्वस्य
समायनया सदायजनको भवतीति, तच्च सर्वथा नियमसाधने विरुद्धत्वात् कथमिदंनित्यत्वमन्तरेण आद्य-
त्वागम्यत्वात्, अथवाकृतत्वमन्तरित्येतेन हि आद्यत्वव्यवभाचोदगति कथमिति नित्यत्वसाधने तु गदगुरेव
तेन सहान्यथापुनरातिप्रवृत्तिरिति ॥

तथा परोक्षानामष्टविधाना हेतूनामत्रैवान्तर्भाव, ते च हेतवो यथा पक्षत्रयव्यापक - नित्य-
 शब्द प्रमेयत्वादिति, अयं पक्षसपक्षविपक्षव्यापक, पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेश-
 वृत्तिर्यथा गौरय विपाणित्वादिति, एतद्वि गवान्तरे च सर्वत्र क्वचिन्महिपादौ च हेतो-
 स्सत्त्वात् । पक्षविपक्षव्यापकस्सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा नाय गौर्विपाणित्वात् पक्षे मेमे विपक्षे
 गोमात्रे कचित्सपक्षे महिपादौ सत्त्वात्, पक्षव्यापकस्सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा अनित्य- 5
 शब्द प्रत्यक्षत्वात्, शब्दमात्रे कचिद्रूपादौ कचिदात्मादौ सत्त्वात्, पक्षैकदेशवृत्तिस्स-
 पक्षविपक्षव्यापको यथा न द्रव्याण्याकाशकालदिगात्ममनासि भणिकविशेषगुणरहितत्वात्
 आकाशात्मभिन्नेषु गुणादौ सर्वत्र पृथिव्यप्तेजोवायुषु वर्त्तमानत्वात् । पक्षविपक्षैकदेशवृत्ति-
 स्सपक्षव्यापी यथा न द्रव्याणि दिक्कालमनास्यमूर्त्तत्वात् मनोभिन्ने पक्षे कचिदात्मनि
 गुणादौ सर्वत्र च सत्त्वात्, पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापी यथा द्रव्याणि दिक्कालमना 10
 स्यमूर्त्तत्वात् मनोभिन्ने पक्षे आकाशात्मनोर्गुणादौ सर्वत्र च सत्त्वात् । पक्षत्रयैकदेश-
 वृत्तिर्यथा अनित्या पृथिवी प्रत्यक्षत्वात् जन्यपृथिव्या कचिज्जलादौ आत्मादौ सत्त्वादिति ।
 हेत्याभासस्य समाप्तिं द्योतयतीतीति ॥

सम्प्रत्यवसिते हेत्याभासे तदितराङ्गानां कारणात्ताद्याभासान् प्रसङ्गाद्वस्तुमुपगमते—

पक्षाभासस्त्रिविधः, प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणको निराकृतसाध्य- 15
 धर्मविशेषणकोऽनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणकश्चेति ॥

पक्षामास इति । पक्षबहुदेयविधेयभावेनाभासते—प्रतीयते न तु तत्कार्यं करोतीति
 पक्षाभास - पक्षत्वलक्षणविनिर्मुक्त इत्यर्थः, प्रेक्ष्य दर्शयति प्रतीतेति, प्रतीत प्रमाणप्रसिद्धो
 यस्माध्यधर्मस्य एव विशेषण यस्येति विग्रहः, निराकृतेति, निराकृत प्रमाणवाधितो यस्मा-
 द्यधर्मस्य एव विशेषण यस्येति विग्रहः, अनभीप्सितेति, आभीप्सितोऽनिष्टमाध्यधर्मो 20
 विशेषण यस्येति विग्रहः । अप्रतीतानिराकृताभीप्सितमाध्यधर्मविशिष्टधर्मिण एव पक्षत्वेनो-
 पपन्नित्वात्तद्विपरीतत्वेनैषा पक्षाभासवमिति भावः ॥

तत्र प्रथमं दर्शयति—

आप्तो यथा महानसं यद्विमदिति पक्षीकृते महानसे चङ्गेः प्रसिद्ध-
 त्यादयं दोषः, इदमेव मित्रसाधनमपि ॥

25

आद्य इति । प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणक इत्यर्थः, प्रसिद्धत्वादिनि प्रत्यक्षेण निर्णीत-
 त्वादित्यर्थः, निर्णयेकपदवीमधिकृतस्य नहि साप्यत्य, निर्णीतार्थे न्यायस्याप्रवृत्ते, तथा च

तस्यासाध्यत्वेन तद्विशिष्टधर्मिण पक्षाभासत्वमेवेति भावः । अस्यैव च सिद्धसाधनं प्रसिद्धसम्बन्ध इत्यपि सद्भाद्वयमस्तीत्याहं दमेवेति, विधेयप्राधान्यान्नपुंसकत्व, प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणकः पक्षाभास एवेत्यर्थः, अपिशब्दोऽनुक्तस्य प्रसिद्धसम्बन्धस्य समुच्चायकः ॥

द्वितीयभेद निदर्शयति—

- 5 द्वितीयो यथा वह्निरनुष्ण इति प्रत्यक्षेण निराकृतसाध्यधर्मविशेषणकः । अपरिणामी शब्द इति पक्षः परिणामी शब्द इत्यनुमानेन तथा । धर्मोऽन्ते न सुखप्रद इति धर्मोऽन्ते सुखप्रद इत्यागमेन तथा । चैत्रः काण इति पक्षो विद्यमानाक्षिद्वयस्य चैत्रस्य सम्यक्स्मरतस्स्मरणेन तथा । सदृशो वस्तुनि तदेवेदमिति पक्षस्तेन तुल्यमिदमिति प्रत्यभिज्ञया तथा ॥
- 10 द्वितीय इति । निराकृतसाध्यधर्मविशेषणक इत्यर्थः, निराकरणस्यात्र प्रत्यक्षानुमानागमस्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कलोकादृष्यचनैर्विबक्षितत्वेन तत्कमेणैव निदर्शनान्यभिधत्ते यथा वह्निरिति । प्रत्यक्षेणेति, उष्णत्वविषयकत्वाच्चप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाह । अपरिणामीति । परिणामी शब्द इति, अर्थक्रियाकारित्व कृतकत्वमुत्पत्तिमत्त्वं वात्र हेतु । अर्थक्रियाकारित्वादर्धेते परिणामित्वसत्त्वं एवोपलम्भाच्छब्द उप-
- 15 लभ्यमानं तत् परिणामित्वं साधयतीति शब्दोऽपरिणामीति पक्ष आभास एवेति भावः, यद्यपि शब्दोऽपरिणामीत्यनुमानस्यानुमानेन बाधन न सम्भवति सत्प्रतिपक्षापातात्तथापि स्वकीयानुमानस्य बलवत्त्वादय व्यपदेशो युज्यत एवेति । तथेति, निराकृतसाध्यधर्मविशेषणक इत्यर्थः, एवमग्रेऽपि । आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाह धर्म इति, अन्त इति प्रेत्येत्यर्थः । आगमेनेति, तत्र हि धर्मस्याभ्युदयनि श्रेयसहेतुत्वं तद्विपरीतत्वञ्चाधर्मस्य
- 20 प्रतिपाद्यत इति भावः । स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाह चैत्र इति, सम्यक्स्मरत इति, बोद्धव्या हि द्वाभ्यामेकदा नेत्रयुगलसमलङ्कृतश्चैत्रोऽवलोकित पुन कालान्तरे तन्मध्यार्धेको नेत्रद्वय विस्मृत्यापर प्रत्यभिधत्ते, अयि वयस्य स चैत्र काण इति, तदाऽपर आचष्टे तवायं पक्षो मामकीनेन सम्यक्स्मरणेन निराकृत, यतोऽहं चैत्रं त विद्यमानाक्षिद्वयतया सम्यक्स्मरामीति तदेव स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणक पक्षाभास इति भावः ।
- 25 प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाख्याति सदृश इति, प्रत्यभिज्ञयेति, कस्मिंश्चित्सदृशो वस्तुनि कञ्चनाधिक्यलोर्द्धतासामान्यभ्रान्त्या कोऽपि पक्षीकुरुते तदेवेदमिति, तदास्याऽयं पक्षः तिर्यक्सामान्यावलम्बना तेन तुल्यमिदमिति सम्यक्प्रत्यभिज्ञानेन निराश्रित्यत इति भावः ॥

तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणवादीनाचष्टे—

यो यो मित्रातनयस्स स श्याम इति पक्षो यो यद्दशाकाद्याहारपरि-
णामपूर्वकमित्रातनयस्स श्याम इति तर्केण तथा । नरशिरःकपालं
शुचीति लोकेन तथा । नास्ति प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमिति पक्षीकुर्वत-
श्चार्वाकस्य पक्षोऽयं स्ववचनेन तथा ॥

यो य इति । शाकाद्याहारेति, शाकाद्याहारपरिणामपूर्वकत्वमन्वरेणानुपलब्धत्वाच्छ्या- 5
मत्वस्य तद्विशिष्टश्यामत्वमेव मित्रातनयत्वव्यापकं न तु केवलं श्यामत्वं तदन्तरेणापि मित्रा-
तनयत्वस्य भावादिति भावः । लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमभिधत्ते नरेति, लोकेनेति
लोके हि प्राण्यङ्गत्वाविशेषेऽपि वस्तुस्वभावतः किञ्चित्पवित्रं किञ्चिदपवित्रमिति प्रसिद्धं, यथा
गोपिण्डोत्पन्नत्वाविशेषेऽपि तदुग्नं शुद्धं न तु तन्मांसमिति लोकन्यवहारतस्तत्पक्षनिराकरण-
मिति भावः । स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकमाचष्टे नास्तीति स्ववचनेनेति, अयम्भावः, 10
चार्वाको हि प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं नान्यदनुमानादिकमिति स्वीकरोति तदा वचनस्यास्य न
प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमस्तीत्येवं रूपस्य स्वार्थे प्रमाणाभावात् तस्य कथं स्वेष्टसिद्धिः यद्दि
प्रमाणमभ्युपगच्छति तदा स्ववचनस्य प्रत्यक्षातिरिक्तस्यापि प्रमाणतया तेन वचनेन स्वपक्षो
वाधित एवेति । ननु लोकप्रतीतसाध्यधर्मविशेषणकस्य प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणका-
दिष्वेव वचनस्य शब्दरूपतया स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणकस्याऽऽगमनिराकृतसाध्य- 15
धर्मविशेषणके चान्तर्भावसम्भवादनयोः पृथगुपन्यासो निरर्थक इति चेत्तस्य, शिष्यश्रेष्ठुपी-
थिकसननिमित्तमनयोः पार्थक्येनाभिधानादिनि ॥

अथ तृतीयमनमीप्सितसाध्यधर्मविशेषणकं पक्षाभासमाह—

तृतीयो यथा शब्दस्यानित्यत्वमिच्छतश्शब्दो नित्य इति पक्षस्तस्यान-
मीप्सितसाध्यधर्मविशेषणक इति ॥

20

तृतीय इति । तस्येति सभाक्षोपादिनैव वदत इत्यर्थः । अनमीप्सितेति, अनित्यत्व-
स्यैष्टतया नित्यत्वस्यानमीप्सितत्वादिति भावः, इतिशब्दः पक्षाभाससमाप्तिद्योतकः, तेना-
प्रसिद्धविशेषणाप्रसिद्धविशेष्यप्रसिद्धोभयेषां पक्षाभासत्वं निरस्तमप्रसिद्धविशेषणस्यैव साध्य-
त्वात् अन्यथा सिद्धसाधनत्वापत्तिः स्यात् सर्वत्राप्रसिद्धस्य साध्यस्य दोषत्वे क्षणिकत्वं
साध्यतो बौद्धस्य पक्षोऽन्यान प्रति पक्षाभासस्यात् क्षणिकतायाः क्वाप्यप्रसिद्धत्वात्, 25
धर्मिणश्च विकल्पात्प्रतीतिसम्भवेनाप्रतीतविशेष्योऽपि न पक्षाभामः, एतेनाप्रतीतोभयोऽपि
निराकृत इति ॥

एवं पक्षाभासे हेत्वाभासे च निरूपिते हेतुपक्षोभयाङ्गानुमाने स्मृते तदाभासमप्याचष्टे—

पक्षाभासादिसमुद्भूतं ज्ञानमनुमानाभासः ॥

पक्षाभासादीति । आदिना हेत्वाभासदृष्टान्ताभासादीना ग्रहणम्, प्रोक्तेन पक्षाभासेन हेत्वाभासेन वा वक्ष्यमाणदृष्टान्ताभासादिना वा सम्भूतं ज्ञानमनुमानवत्पक्षसाध्यरूपेणाभासमानत्वादनुमानाभास इत्यर्थः । एव स्वप्रतिपत्तिफलकं पक्षाभासादिममुद्भूतं ज्ञानं स्वार्थानुमानाभासः परप्रतिपत्तिफलकं पक्षाभासादिसमुद्भूतं ज्ञानं परार्थानुमानाभास इत्यपि बोध्यम् ॥

अथानुमानाभासात्मकज्ञानजनकहेत्वाभासनिष्ठगमकताप्रयोजकतर्कादीनामाभासरूपाणां स्वरूपं वक्तुं प्रथमं तर्काभासमाह—

असत्यां व्याप्तौ तर्कप्रत्ययस्तर्काभासः । यथा यो यो मित्रातनयः

१० स म इयाम इति ॥

असत्यामिति । अविद्यमानायामित्यर्थः, तथा च व्याप्तिर्नास्ति ययोः तत्र केवलमाकारमात्रेण तर्करूपतया यो भासते स तर्काभास इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह यथेति स इयामो मित्रातनयत्वादित्यत्र हि इयामत्वमित्रातनयत्वयोर्वस्तुतो व्याप्तिर्नास्ति इयामभिन्नस्यापि मित्रातनयस्य सम्भवात् परन्तु यावान् कश्चिन्मित्रातनयस्स इयाम इति सर्वाक्षेपेण प्रत्ययात्तस्य तर्काभासत्वं शाकाद्याहारपरिणामपूर्वकमित्रातनयत्वस्यैव व्याप्यत्वादिति भावः ॥

तर्कस्य प्रत्यभिज्ञास्मरणजन्यत्वेन तयोराभासौ वक्ति—

तुल्ये वस्तुन्यैक्यस्य, एकर्मिश्च तुल्यतायाः प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाभासः । यथा तदेवौपधमिति, एकर्मिश्च घटे तेन सदृशमिति ज्ञानम् ।

२० अननुभूते तदिति बुद्धिस्मरणाभासः । यथाऽननुभूतशुक्लरूपस्य तच्छुक्लं रूपमिति बुद्धिः ॥

तुल्य इति । तिर्यक्सामान्यविषयकत्वेनोद्भूतासामान्यविषयकत्वेन च प्रत्यभिज्ञाया द्वैविध्यात्तुल्ये वस्तुनि तिर्यक्सामान्यालिङ्गिते भावे ऐक्यस्य ऊर्ध्वतासामान्यमवलम्ब्य प्रत्यभिज्ञानं तथा एकर्मिश्च वस्तुनि ऊर्ध्वतासामान्यस्वभावे तिर्यक्सामान्यमवलम्ब्य तुल्यतायाः प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाभास इति भावः । ऐक्यस्येति पदस्य प्रत्यभिज्ञानमित्यपेक्षेनैव नान्वयः । दृष्टान्तमावेदयति यथेति—औपधव्यत्तयोर्मध्यादेकत्रौपधे तिर्यक्सामान्यालीढेऽपरेण तुल्यमिदमिति वक्तव्ये तदेवौपधमिदमित्यूर्ध्वतासामान्यावलम्बिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाभास

इति भावः । द्वितीयं दृष्टान्तमाहैकस्मिन् घट इति, एकस्मिन् घटाद्यात्मके वस्तुनीत्यर्थः, विषयप्रदर्शकमात्रमिदं पदं न तु प्रत्यभिज्ञानाकारे वस्त्योद्देशः, प्रत्यभिज्ञानाकारस्तु वस्त्वदं तेन सदृशमित्येव नातो नपुंसकत्वविरोधः । ऊर्ध्वतासामान्यस्वभावे एकस्मिन् घटे तिर्य-
क्सामान्यावलम्बिज्ञानं तेन सदृशमिदमिति ज्ञानं प्रत्यभिज्ञाभास इति भावः । स्मरणाभास-
माह—अननुभूत इति, प्रमाणमात्रेण कदाचिदप्यनुपलब्ध इत्यर्थः, दृष्टान्तयति यथेति, 5
सुगमं शिष्टम् ॥

स्मृतिहेतुत्वेन प्रत्यक्षस्योपस्थानात्सांख्यवहारिकादिप्रत्यक्षाभासानाह—

मेघादौ गन्धर्वनगरादिज्ञानं दुःखादौ सुखादिप्रत्यक्षञ्चेन्द्रियानिन्द्रि-
यनिमित्तकसांख्यवहारिकप्रत्यक्षाभासः । शिवराजपेरसंख्यातद्वीपसमु-
द्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानमवध्याभासः । मनःपर्यवकेवलयोस्तु नाभासत्वं 10
संयमविशुद्धिजन्यत्वात्कृत्स्नावरणक्षयसमुद्भूतत्वाच्च ॥

मेघादाविति । इदञ्चेन्द्रियनिमित्तकसांख्यवहारिकप्रत्यक्षाभासस्य निदर्शनम् । अनि-
न्द्रियनियन्तसांख्यवहारिकप्रत्यक्षाभासस्य दृष्टान्तमाह दुःखादाविति, अवग्रहादीनामाभासा
एवमेव स्वयमूह्याः । पारमार्थिकप्रत्यक्षस्यावध्याभासात्मकस्य विभङ्गज्ञानापरपर्यायस्य, निदर्शन-
माह शिवराजपेरिति, अयं कश्चन राजपिस्वसमयप्रसिद्धस्तस्य किल विभङ्गात्मकमेवध्याभास- 15
मसंख्यातेषु द्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रसंवेदनं समुद्भूदिति सैद्धान्तिका आहुः, सोऽयमवध्या-
भास इत्यर्थः । पारमार्थिकप्रत्यक्षविशेषयोर्मन पर्यवकेवलयोर्नाभामत्वसम्भव इत्याह मन
इति, तत्र हेतुमाह सयमेति, कृत्स्नेनेति हेतुरयं केवलस्यानाभासत्वे, घातिकर्माख्यनिगिला-
षरणविनाशादित्यर्थः ॥

नन्येवं मत्स्यादीनामाभामत्वं प्रदर्शितं पर तदन्तर्गतश्रुतविशेषस्याभासत्वं कथमित्या- 20
शङ्कयामाह—

आगमाभासस्त्वग्रे वक्ष्यते ॥

आगमाभाम इति । आगमस्वरूपस्यैवाविज्ञातत्वेन तदाभामोऽधुना वर्णयितुमशक्य
इति तन्निरूपणोत्तरमेव निरूपणीय इत्याशयेनाहाम्रे वक्ष्यत इति, आगमनिरूपणानन्तरम-
भिधास्यत इत्यर्थः ॥

25

एवमनुमाननियतोपकरणाभासानुक्त्याऽधुना मन्दमत्यपेक्षयाऽनुज्ञातदृष्टान्तादीनां याथा-
ध्यायाध्याप्यप्रकाशनाय तदाभासानाह—

दृष्टान्तवद्भासमानो दृष्टान्ताभासः, स द्विविधः । साधर्म्यदृष्टान्ताभासो वैधर्म्यदृष्टान्ताभासश्चेति । साधर्म्यदृष्टान्ताभासो नवविधः, साध्यसाधनोभयविकलसन्दिग्धसाध्यसाधनोभयानन्वयाप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयभेदात् ॥

- 5 दृष्टान्तेति । यो दृष्टान्तप्रतिरूपक एव नतु दृष्टान्तत्वलक्षणसहितस्त दृष्टान्ताभास इत्यर्थः । दृष्टान्तस्य पूर्वं साधर्म्यवैधर्म्यतया द्वैविध्यस्य प्रदर्शनेन तदाभासोऽपि सामान्यतो द्विविध इत्याह स इति, परार्थानुमान एव दृष्टान्तस्योद्भावेनोदाहरणदोषा इमे बोध्याः, तेषां च दृष्टान्तप्रभवत्वाद् दृष्टान्तदोषतयोत्कीर्तनम् । तत्र साधर्म्यदृष्टान्ताभासो विशेषेण नवविध इत्याह साधर्म्येति, तथा च साध्यविकलसाधनविकलस्तदुभयविकलसन्दिग्धसाध्यसन्दिग्धसाधनसन्दिग्धतदुभयोऽनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति नवविधस्त इत्यर्थः ॥
- 10

तत्रैकस्मिन्नेषानुमाने दृष्टान्तभेदे क्रियमाणे प्रथमभेदत्रयस्य निदर्शनं भवतीति ग्रन्थलाघवकामस्तथैवाह—

- नित्यशब्दोऽमूर्तत्वादित्यत्र दुःखस्य दृष्टान्तत्वे तस्यानित्यत्वेन
15 साध्यधर्मविकलता । परमाणोर्दृष्टान्तत्वे मूर्तत्वेन तस्य साधनविकलता,
घटस्य दृष्टान्तत्वे त्वभयविकलता ॥

- नित्य इति, इत्येति, ईदृशानुमान इत्यर्थः, दृष्टान्तत्व इति दृष्टान्ते क्रियमाण इत्यर्थः, तस्येति दुःखस्येत्यर्थः, अनित्यत्वेनेति पुरुषप्रयत्नजन्यत्वेनानित्यत्वादिति भावः साध्येति नित्यत्वधर्मशून्यत्वादिति भावः, साधनविकलदृष्टान्तमाह, परमाणोरिति, नित्यशब्दोऽमूर्तत्वादित्यनुपपन्न एवमग्रेऽपि, तस्येति परमाणोरित्यर्थः, साधनेति, अमूर्तत्वधर्मशून्यत्वादिति भावः, उभयविकल दृष्टान्तमाह घटस्येति तस्यानित्यत्वेन मूर्तत्वेन च साध्यसाधनद्वान्न नास्तीति भावः ॥
- 20

एव सन्दिग्धसाध्यसाधनोभयान्याह—

- अयं चैत्रो रागी वक्तृत्वाद्देवदत्तवदित्यत्र देवदत्ते रागित्वस्य संदि-
25 ग्धतया संदिग्धसाध्यधर्मा । अयं वक्ता रागित्वान्मैत्रवदिति सन्दिग्धसाधनधर्मा । अयं न सर्वज्ञो रागित्वान्मुनिवदिति दृष्टान्तेऽसर्वज्ञत्वर-
गित्वयोः सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धोभयधर्मा ॥

अयं चैत्र इति । सन्दिग्धतयेति, देवदत्ते रागित्वस्य सत्त्वमभत्त्वञ्च सन्दिग्धं, पुरु-
षान्तरमनोवृत्तीनां दुरधिगमात् रागित्वान्वयमिचारिलिङ्गानुपलब्धेति भावः, सन्दिग्ध-
साधनं दृष्टान्तमाहायं वक्तुमिति, मैत्रे रागित्वस्योक्तहेतोस्सन्देहादित्यर्थः । सन्दिग्धोभयं दृष्टा-
न्तमाचष्टे अयमिति, मुनिवदिति मुनिविशेषवदित्यर्थः, मुनिविशेषे हि असर्वज्ञत्वरगित्व-
योस्संशयस्तद्व्यभिचारिहेत्वदर्शनात्, सर्वज्ञत्वरगित्वनिर्णायकहेत्वदर्शनायेति भावः ॥ 5

अतन्वयं दृष्टान्तमभिधत्ते—

चैत्रोऽयं रागी यत्कृतृत्वान्मैत्रवदिति दृष्टान्ते साध्यहेत्योस्सत्त्वेऽपि
यो यो वक्ता स स रागादिमानिति व्याप्यसिद्ध्याऽनन्वयः ॥

चैत्रोऽयमिति । व्याप्यसिद्धेति, यद्यप्यभिमतं मैत्रादौ यत्कृतृत्वं रागित्वञ्चास्ति पापाणादौ
तस्ति तयोर्निवृत्तिस्तथापि यो यो वक्ता स स रागादिमानिति प्रतिबन्धस्तयोर्न सिद्धति, 10
अतोऽभिमतमैत्रादिरनन्वयदृष्टान्त इति भावः । अपृथ्व्योऽयं न भिन्नो व्याप्यमित्येतस्यैव
सत्त्वादित्यष्टावेव साधर्म्यदृष्टान्ताभासा इति श्रीहेमचन्द्राचार्याः ॥

अप्रदर्शितान्वयं दृष्टान्त विपरीतान्वयदृष्टान्तश्चाह—

अनित्यशब्दः कार्यत्वाद्दृढवदित्यत्रान्वयमहकारमत्त्वेऽप्यप्रदर्शना-
दप्रदर्शितान्वयः । तत्रैव यदनित्यं तत्कृतकं यथा घट इत्युक्तौ 15
विपरीतान्वयः ॥

अनित्य इति । अप्रदर्शनादिति, वचनेनाप्रकाशितत्वादित्यर्थः, अप्रदर्शयोऽयमप्रदर्शिता-
न्वयस्थले वस्तुनिष्ठो न वभिदोषः, परार्थानुमाने च वचनगुणशेषानुसारेण वस्तुगुणशेषौ
परीक्षणीयविति भवति वाचनिकमस्य दोषस्य, एव अप्रदर्शितव्यतिरेकेऽपि योष्यम् । अथ
विपरीतान्वयं नवमं दर्शयति—तत्रैवेति, पूर्वोपदर्शितेऽनित्यः शब्दः कार्यत्वाद्दृढवदित्यत्रैव- 20
त्यर्थः, यदनित्यमिति, यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुक्तत्वेत्पादिः । अन्वये हि प्रथमं हेतुं प्रदर्श्य
साध्यं प्रदर्शनीयमत्र तु विपर्यासेन प्रदर्शनाद्विपरीतान्वय इति भावः । न च यदनि यं तत्कृतक-

- मिति अत्रैव प्रदर्शितेऽपि व्यभिचाराभावेन न काप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, समव्याप्तिकस्थले तथात्वेऽपि शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यादिविषमव्याप्तहेतुस्थले यदनित्य तत्प्रयत्नानन्तरीयकमित्युक्तौ विशुद्धादौ व्यभिचारेणानुपपत्तिसत्त्वात्, साधर्म्यप्रयोगे साधनस्यैव पूर्वप्रदर्शनीयत्वादिति ॥ अत्र केचित् अनन्वयाप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयरूपदृष्टान्तत्रयाभिधानं न
- 5 सुपर्यालोचित, तथाहि न सावदनन्वयो दृष्टान्ताभासो भवितुमर्हति, यदि हि दृष्टान्तबलेन व्याप्तिस्साध्यसाधनयोः प्रतिपाद्येत ततस्स्यादनन्वयो दृष्टान्ताभासः स्वकार्याकरणात्, यदा तु पूर्वप्रवृत्तसम्बन्धप्राहिप्रमाणगोचरस्मरणसम्पत्तनार्थं दृष्टान्तोदाहृतिरिति स्थितं तदाऽनन्वयलक्षणो न दृष्टान्तदोषः, किन्तर्हि, हेतोरेव, प्रतिबन्धस्याद्यापि प्रमाणेनाप्रतिष्ठितत्वात् प्रतिबन्धभावे चान्वयासिद्धेः, न च हेतुदोषोऽपि दृष्टान्ते वाच्यः, अतिप्रसङ्गात् । तथाऽप्रदर्शितान्वय-
- 10 विपरीतान्वयावपि न दृष्टान्ताभासता स्वीकृत, अन्वयाप्रदर्शनस्य विपरीतान्वयप्रदर्शनस्य च षक्तृदोषत्वात्, तदोषद्वारेणापि दृष्टान्ताभासप्रतिपादने तद्विद्यतां विशीर्येत, षक्तृदोषाणामानन्त्यात् । नन्वनयोर्षक्तृदोषत्वेऽपि परार्थानुमाने तत्कौशलमपेक्षत एव, अन्यथोपन्यासे युमुत्तिसार्थासाधकत्वादिति चेन्न, करणापाटवादीनामपि दृष्टान्ताभासत्वापत्तेः, करणपाटवव्यतिरेकेण हि न परप्रत्यायनं समस्ति, विस्पष्टवर्णाग्रहणे व्यक्तनया तदर्थवगमा
- 15 भावादित्याहुः, तत्र परस्मै व्याप्तिप्रतिपादनस्थानं हि दृष्टान्तः, प्रतिपाद्यानुरोधेन परार्थानुमाने उदाहरणस्यानुज्ञातत्वेन तस्य च दृष्टान्ताभिधानरूपत्वात्, सोऽपि महानसादिदृष्टान्तो यदि साध्यसाधनयोगी न भवेत्तर्हि कथं ततो व्याप्ते स्मरणं भवेत् दृष्टान्ततदाभासयोश्च विवेकः स्यात् ततोऽन्यमेव स साध्यसाधनयोगी स्यात् प्रदर्शनीयश्च परस्मै तत्र साध्य साधनश्च तत एव तयोस्सत्त्वासत्त्वाभ्यां दृष्टान्ततदाभासौ भवेताम्, अत एव
- 20 च तत्साधर्म्यतो नैधर्म्यतश्च द्वैविध्यं सङ्गतिमश्नति, उक्तञ्च हेमचन्द्राचार्यः दृष्टान्तस्य लक्षणं तद्भेदश्च " स व्याप्तिदर्शनभूमिः, स साधर्म्यनैधर्म्याभ्यां द्वेधा " इति, उक्तञ्चा-न्यत्र तैरेव " परार्थानुमानप्रस्तावादुदाहरणदोषा एवैते दृष्टान्तप्रभवत्वात् दृष्टान्तदोषा उच्यन्तः " इति । परस्य व्याप्तिस्मरणानुत्पादे षक्तृपक्षस्तदुद्गोदाहरणस्यैव निबन्धनत्वमन्यथोदाहरणादिदोषोद्भावनमेष निरर्थकं भवेत् साध्यधर्मादिविकल्पादृष्टान्तोद्भावनस्य षक्तृदोषनि-
- 25 बन्धनत्वेन तस्यापि दृष्टान्ताभासत्वं न स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् ॥

अथ वैधर्म्यदृष्टान्ताभास विभजते—

वैधर्म्यदृष्टान्ताभासोऽपि नवविधः, असिद्धसाध्यसाधनोभयव्यतिरेकसन्दिग्धसाध्यसाधनोभयव्यतिरेकाव्यतिरेकाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकभेदात् ॥

वैधर्म्यदृष्टान्ताभासोऽपीति । न केवलं साधर्म्यदृष्टान्ताभाम एव नवविधः किन्तु वैधर्म्यदृष्टान्ताभासोऽपि नवविध इत्यर्थः, साध्याभावसाधनाभावव्याप्तिदर्शनस्थानं वैधर्म्य-
दृष्टान्तस्तस्याभासोऽसिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसिद्धोभयव्यतिरेकस्सन्दिग्ध-
साध्यव्यतिरेकस्सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकस्सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रदर्शितव्यतिरेको
विपरीतव्यतिरेकश्चेति नवविध इति भावः ॥ 5

तेषु प्रथमप्रकारमुपदर्शयति—

अनुमानं भ्रमः प्रमाणत्वाद्यो भ्रमो न भवति स न भवति प्रमाणं
यथा स्वप्रज्ञानमिति दृष्टान्तः, स्वप्रज्ञाने भ्रमत्वनिवृत्त्यसिद्ध्या असिद्धसा-
ध्यव्यतिरेकः । निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वात् यन्न प्रत्यक्षं न तत्प्रमाणं
यथानुमानमित्यत्रानुमानेऽप्रमाणत्वासिद्ध्याऽसिद्धसाधनव्यतिरेकः ॥ 10

अनुमानमिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह य इति, सङ्गमयति स्वप्रज्ञान इति । असि-
द्धेति, असिद्धः अप्रतीतसाध्यस्य व्यतिरेको यस्मादसाविति विग्रहः । द्वितीयं दृष्टान्ताभा-
समाह निर्विकल्पकमिति, वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यन्नेति, घटयति अनुमान इति ॥

अथ तृतीयमाह—

घटो नित्यानित्यः सत्त्वात् यो न नित्यानित्यः न स सन् यथा पट 15
इति दृष्टान्तोऽसिद्धसाध्यसाधनोभयव्यतिरेकः ॥

घट इति । वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यो नेति, दृष्टान्त इति पटात् नित्यानित्यनिवृत्तेस्सत्त्व-
निवृत्तेऽसिद्धत्वादिति भावः ॥

चतुर्थपञ्चमपष्ठानाह—

कपिलोऽसर्वज्ञोऽक्षगिर्ज्ञान्तवादित्वात् यन्नैवं तन्नैवं, यथा बुद्ध इति 20
दृष्टान्तस्सर्वज्ञत्वस्य बुद्धे संदिग्धतया सन्दिग्धमाध्यव्यतिरेकः । चैत्रोऽ-
प्राण्यचघ्नो रागित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा तथागत इति दृष्टान्तस्तथाग-
तेऽरागित्वस्य संशयात्सन्दिग्धमाधनव्यतिरेकः । बुधोऽयं न सर्वज्ञो
रागित्वादित्यत्र यस्मर्चज्ञस्म न रागी यथा बुद्ध इति दृष्टान्ते उभयस्य
संशयात् संदिग्धमाध्यसाधनोभयव्यतिरेकः ॥

25

कपिल इति । अक्षगिर्ज्ञेति नित्येकान्तवादित्वादिति भावः वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यन्नैव-

मिति यो नासर्वज्ञस्स क्षणिकैकान्तवादीत्यर्थः । सन्दिग्धतयेति सामान्यप्रमातृणामिति शेषः, तेन प्रमाणवाधितक्षणिकैकान्तवादिनोऽसर्वज्ञत्वनिश्चयेन साध्यव्यावृत्तेरसिद्ध्याऽसिद्धसाध्यव्यतिरेकित्वेऽप्यस्य न क्षतिः । असर्वज्ञत्वव्यतिरेकसंशयस्तु तेन सह क्षणिकैकान्तवादित्वस्य व्याप्त्यसिद्धेः । असर्वज्ञेनापि परप्रतारणाभिप्रायेण तथावादस्य कर्तुं शक्यत्वादिति ।

- 5 पञ्चममाह चैत्र इति, वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यन्नैवमिति, यो नाप्राह्यवचनस्स न रागीत्यर्थः । संशयादिति, अपक्षपातिनामिति शेषः । तेन तद्दर्शनानुरागिणा तथागते प्राह्यवचनत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । रागित्वव्यतिरेकसंशयश्च तन्निर्णायकप्रमाणराहित्यात् । अथ षष्ठमाह बुधोऽयमिति, वैधर्म्यदृष्टान्तमाह य इति, उभयस्य संशयादिति, बुद्धे सर्वज्ञत्वस्यारागित्वस्य च निश्चायकप्रमाणाभावेन सर्वज्ञोऽसर्वज्ञो वा रागी वाऽरागी वेति
- 10 संशयादिति भावः ॥

अथ सप्तममाह—

चैत्रोऽयमरागी, वक्तृत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा पापाणशकलमिति दृष्टान्ते साध्यसाधनोभयव्यतिरेकस्य सत्त्वेऽपि व्याप्त्या व्यतिरेकासिद्धेरव्यतिरेकः ॥

- 15 चैत्रोऽयमिति । वैधर्म्यदृष्टान्तमाह यन्नैवमिति, यो रागी न स वक्तृत्वार्थः, व्याप्त्या व्यतिरेकासिद्धेरिति, साध्यसाधनव्यतिरेकयो पापाणशकले साहचर्यदर्शनेऽपि तयोर्व्याप्त्यसिद्ध्याऽव्यतिरेक इत्यर्थः । अनेन सहाष्टविधाना वैधर्म्यदृष्टान्ताभासानामभिन्नतयाऽष्टविधत्वं वैधर्म्यदृष्टान्ताभासानामिति श्रीहेमचन्द्राचार्यो ॥

अष्टमं नवमञ्चाह—

- 20 अनित्यशब्दः कृतकत्वाद्गगनवदिति दृष्टान्तो व्यतिरेकस्याप्रदर्शनादप्रदर्शितव्यतिरेकः । तन्नैव यदकृतकं तन्नित्यमित्युक्ते विपरीतव्यतिरेकः ॥

अनित्य इति । व्यतिरेकस्येति यो नित्यस्स न कृतक इति व्यतिरेकस्येत्यर्थः सत्त्वेऽपीति शेषः । विपरीतव्यतिरेकमाख्याति तत्रैवेति पूर्वोपदर्शितेऽनित्यशब्दः कृतकत्वादित्य

- 25 नुमान इत्यर्थः, वैधर्म्यस्थले हि प्रथम साध्यव्यतिरेकं प्रदर्शय साधनव्यतिरेकं प्रदर्शनीय, अत्र तद्विपरीत्येन प्रदर्शनाद्विपरीतव्यतिरेक इति भावः । अत्रापि चेत्ति अनवयव्यतिरेका-

प्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकाणां वैधर्म्यदृष्टान्तत्वं नाभ्युपयन्ति, अन्यतिरेकिताया हेतु-
दोषत्वात् इतरयोर्वैकृत्यदोषत्वादिति, अत्र समाधिस्तु पूर्ववत् ॥

अथोपनयाभासमाह—

पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसं,
वह्निमांश्च पर्वतो धूमवन्महानसं वेत्युपसंहरणे उपनयाभासः । 5

पर्वत इति । साधर्म्यनिदर्शनमाह य इति, उपनयमाह—वह्निमांश्चेति । साध्यधर्मिणि
हेतोरुपसंहरणं हि उपनयो भवति परं भ्रान्त्या साध्यस्य बहुपादेस्साध्यधर्मिणि पर्वताश-
युपसंहरणे उपनयाभास एव स्यादिति भावः, तथैव हेतोर्धूमादेरन्यत्र महानसादायुपसंहारेऽ
पि स एवेति दर्शयति धूमवन्महानसमिति ॥

अथ निगमनाभासनिदर्शनमाह—

10

तत्रैव तस्माद्धूमवान् पर्वतो वह्निमन्महानसमिति निगमने निगमना-
भास इति दिक् । इत्याभासनिरूपणं समाप्तञ्चानुमानम् ॥

तत्रैवेति । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्रैवेत्यर्थः निगमनमाह, तस्मादिति, साध्यधर्मस्य
साध्यधर्मिणि निगमनं कार्यं तथाऽकृत्वा भ्रान्त्या साधनस्य धूमस्य साध्यधर्मिणि पर्वताशौ
साध्यस्य बहुदृष्टान्तधर्मिणि महानसाशौ च निगमने निगमनाभासो भवतीत्यर्थः । एवं 15
निरूपितानां प्रमाणानामाभासा निरूपिता इत्याहेतीति ॥

इति तपोगच्छनमोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालकारधीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
रणनलिनयिग्यस्तभक्तिभरेण विजयलब्धिसूरीणा विरचितस्य तत्त्वन्यायविभाकर-
स्य स्वोपशायं न्यायप्रकाशव्याख्यायामाभासनिरूपणो नाम पञ्चमः किरणः ॥

पट्टः किरणः

20

अथ प्रमायातमवसरसङ्कल्पाऽऽगमं निरूपयति—

यथार्थप्रवक्तृवचनमभ्युतमर्थविज्ञानमागमः ॥

यथार्थेति । यथार्थप्रवक्ता वक्ष्यमाणस्वरूपस्तेन प्रणीतं वचनं तस्मात्सम्भूतमाविर्भूतं
यदर्थविज्ञानं ॥ आगम इत्यर्थः । अर्थविज्ञानं प्रत्यक्षादिरूपमपि अतो वचनसम्भूतमिति

१. प्रतिविशिष्टवर्णानुपूर्वादिन्यस्तवर्णान्तरस्यगणातामकमित्यर्थः ॥ २. यद्यपि वचनमात्रं न नागम-
विष्णु भाष्यारादीनामष्टपूर्वाण्यध धात्व नवमपूर्वादीनां ध्रुवत्वेऽपि अनीन्द्रियार्थेषु विशिष्टज्ञानदेष्टु-
मेनाधायत्वादागमत्वेनैव व्यपदेशस्तप इति त्रीन्द्रियोक्तारभेदाभिप्रायेण व्यापकं सत्यमवर्द्धितम् ॥

तादृश च विप्रलम्भकमचनजन्यार्थविज्ञानमपीति यथार्थप्रवक्तिरिति, परार्थानुमानस्यापि तादृश-
त्वेन तद्धारणाय वैलक्षण्यबोधकविपदघटित विज्ञानपदमुपात्तम् ॥

ननु यदीदृशार्थविज्ञानमेवाऽऽगमस्तर्हि कथं सिद्धान्तविदामाप्तवचने आगमप्रत्यय
इत्याशङ्कयामाह—

५ अर्थविज्ञानहेतुत्वादासशब्दोऽप्यागम उपचारात् । यथा गोष्ठे गौरस्ति,
धर्मसाध्यः परलोकोऽस्तीत्यादयः ॥

- अर्थेति । उपचारादिति, कारणे कार्यस्योपचारादित्यर्थः, प्रतिपाद्यज्ञानस्य ज्ञाप्तवचने
कारणमिति भावः । तत्र शब्दस्य लौकिकशास्त्रजभेदेन द्वैविध्यालौकिकस्य दृष्टान्तमाह यथेति,
एतद्वाक्य तज्जन्यशब्दबोधध्यागम इति भावः, उपलक्षणञ्चैतत् चतुर्दशविद्यास्थानानाम्
10 शास्त्रजं निदर्शयति, धर्मेति, ईदृग्वाक्यानि, तज्जन्यबोधध्यागम इति भावः । उपलक्षणञ्चैतदपि
द्वादशाङ्गचतुर्दशपूर्वाणाम्, अथवाऽऽगमस्त्रिविधः आत्मागमोऽनन्तरागमः परम्परागमश्चेति,
गुरुपदेशमन्तरेणाऽऽत्मन एवागमः आत्मागमः, यथा तीर्थकराणाम्, तीर्थकरादागतत्वाद्ग-
णधराणामर्थागमोऽनन्तरागमः, सूत्रस्य त्वात्मागमस्त्वयमेव प्रथितत्वात्, जम्बूस्वामि-
प्रभृतीनान्तु सूत्रस्यागमोऽनन्तरागमोऽर्थस्य तु परम्परागमः । तत ऊर्ध्वं प्रभवाणान्तु
15 परम्परागम एव ॥ नन्वर्थप्रतिपादकत्वं शब्दस्य न सम्भवति, तथाहि ये शब्दा अर्थे
सति दृष्टास्त एवासीतानागतादौ तदभावेऽपि दृश्यन्ते, यदभावे च यद्दृश्यते न
तत्तत्प्रतिषिद्धम् यथाऽध्वाभावेऽपि दृश्यमानो गौर्न तत्प्रतिषिद्धः, अर्थाभावेऽपि च दृश्यन्ते
शब्दाः तस्मैतेऽर्थप्रतिपादकाः, किन्त्वन्यापोर्हमात्राभिधायका इति चेन्नार्थवतश्शब्दात्तद्वद्विषय
शब्दस्यान्यत्वात्, न चान्यस्य व्यभिचारेऽन्यस्यापि व्यभिचारो भवितुमर्हति, गोपालप-
20 टिकादिधूमस्याग्न्यव्यभिचारोपलम्भेन पर्यतादिप्रदेशवर्तिनोऽपि बहुवचनकत्वापत्तेस्तथा च
कार्यहेतवे जलाञ्जलिर्देता स्यात् किञ्च प्रतीतिविरोधोऽपि स्याच्छब्दस्यान्यापोर्हमाभिधायकत्वे,
गवादिशब्देभ्यो विधिरूपतयाऽर्थप्रतीते, अन्यनिषेधमात्राभिधायकत्वे च तेन सास्नादि-
मतोऽर्थस्य प्रतीत्यनापत्त्या ततस्त्वद्वेधो न स्यात्, न चैकस्य गोशब्दस्य युद्धिद्वयजनकत्वाच्च

१ शब्दानां न परमार्थतः क्रिदिद्वयस्य वस्तुस्वरूपमस्ति, ज्ञानप्रत्ययानां सर्वेषां भ्रान्तत्वात् भिन्नेष्वेवा
भेदाकाराभ्यवसायेन प्रवृत्ते यत्र तु पारम्पर्येण वस्तुप्रतिव-धस्तत्त्वार्थसंवादे भ्रान्तत्वेऽपि तत्र यत्तदोरोपित
विरूपयुद्धादर्थं भिन्न रूप तदनन्यव्यावृत्तपदार्थानुभववयायातत्वात् स्वयंवा-यव्यावृत्तया प्रतिभासनात् भावे
स्वा-यव्यावृत्त्याऽथन सहैक्येनाप्यवसितत्वाद् वापोदपदार्थाधिगतिफलत्वावापोद उच्यते अतोऽपोदशब्दार्थ
इति प्रसिद्धम् ॥

दोष इति वाच्यम्, एकस्य शब्दस्य युगपद्वृद्धिद्वयजनकत्वस्यादर्शनात् । किञ्चापोहलक्षण-
सामान्यस्य पर्युदासरूपत्वे सिद्धसाध्यता, अगोनिवृत्तिस्वरूपस्य गोशब्देनोच्यमानस्य सासा-
न्यस्यास्माभिर्भावस्वरूपतया गोशब्दवाच्यत्वस्वीकारात् अभावस्य भावात्मकतया व्य-
वस्थापितत्वात् । भवद्विरभ्युपगमोऽश्वादिनिवृत्तिस्वभावो भावोऽपि न तावदसाधारणो
गवादिस्वलक्षणात्मा, तस्य सकलविकल्पागोचरत्वात् नापि शाबलेयादिव्यक्तिविशेष, 5
असामान्यत्वप्रसङ्गात् तस्मात्सर्वेषु शाबलेयादिपिण्डेषु यत्प्रत्येकं विश्रान्त यन्नियन्धना च
गोबुद्धिस्तत्र गोत्वाख्य सामान्यमन्यापोहरूप गोशब्दवाच्यम्, सामान्यविशेषवद्वस्तुन एव
गवादिशब्दवाच्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधस्तु तुच्छाभावात्तदभ्युपगमेन व्युदस्त इति ॥

कोऽसौ यथार्थवक्ता भवेद्यद्वचनसम्भूतार्थविज्ञानमागमतया प्रमाण स्यादित्यत्राह—

प्रक्षीणदोषो यथावस्थितार्थपरिज्ञाता यथावस्थितार्थप्रख्यापको यथा 10
र्थवक्ता, अयं द्विविधो लौकिकः पित्रादिलोकोत्तरस्तीर्थकरादि ॥

प्रक्षीणदोष इति । यादृशार्थविज्ञान यादृशशब्देन प्रतिपिपादयिषित तादृशशब्दार्थोभय-
सम्बन्धिदोषशून्यत्व तदर्थ, अत्र शब्ददोषोऽसाधुशब्दत्वादिक अर्थदोषोऽयथावस्थित-
त्वादिक उभयदोषो वाच्यवाचकत्ववैधुर्यादिको विज्ञेय । यद्यपि वस्तुतः प्रक्षीणदोषत्व
रोगद्वेषशून्यत्वमेव तथापि लौकिकात्प्रसङ्गायाशिकार्थो व्यावर्णित । सर्वज्ञेऽप्ययमर्थस्त 10
ङ्गच्छत एव, तस्यैवाखिलशब्दार्थोभयदोषशून्यत्वात् । यथावस्थितार्थपरिज्ञातेति, यथा-
वस्थितत्वेनाभिधेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणतः परिज्ञातेत्यर्थ, विना ज्ञानमुपदेशासम्भवज्ञापनायेद-
विशेषणम् । यथावस्थितार्थप्रख्यापक इति यथावस्थितार्थस्य यथाज्ञान तथोपदेशक इत्यर्थ ।
यो हि भ्रमादर्धमन्यथाभूत यथावस्थितत्वेन जानीते यथाज्ञानमभिप्रेते च तस्य यथार्थं
कृतवधारणाय प्रक्षीणदोष इत्युक्तम् । केवलमर्थस्य यथावस्थितत्वेन परिज्ञातुर्मुक्तदेराग- 20
मेऽनुपयुक्तत्वात् स यथार्थवक्तेत्यतो यथावस्थितार्थप्रख्यापक इत्युक्तम् । तथा च यो यस्या
वश्रकरस तस्याप्त इति वृद्धप्रणीतमृष्यार्थम्लेच्छमाधारणमात्रलक्षणमनेनानूदितमिति विभा-
यनीयम् । तादृशस्य पुरुषस्य तत्तदर्थबोधकतत्तद्वचनस्याविसवादरूपेण तावन्मात्रमाप्तत्वात् ।
त विभजते अयमिति यथार्थवक्तेत्यर्थ, 'लोके सामान्यजने भवो लौकिक', तस्योणाहरणमाह
पित्रादिरिति, आदिना जनन्यादिपरिमह । द्वितीय भेदमाह लोकोत्तर इति, लोकादुत्तर 25

प्रधान, मोक्षमार्गोपदेशकत्वादिति लोकोत्तरः, स क इत्यत्राह तीर्थकरादिरिति, आदिना गणधरादीना ग्रहणम् । तीर्थं प्रवचनं तत्करणशीलोऽचिन्त्यमाहात्म्यमहांपुण्यापराभिधान- तीर्थकरनामकर्मविपाकादिति तीर्थकरः, श्रीवर्धमानजिनप्रमुखपुरुषविशेष इत्यर्थः ॥

ननु यथार्थवचनरूप आप्तशब्द उपचरितागमतया प्रोक्तः तत्र कोऽसौ वचनात्मक-

४ शब्द इत्यत आह—

शब्दश्च सङ्केतसापेक्षः स्वाभाविकार्थबोधजनकशक्तिर्मात्रश्च ॥

- शब्दश्चेति । सङ्केत इदं पदमस्य वाचकमिदञ्चास्य पदस्य वाच्यमित्येवरूपो वाच्यवा-
चकयोर्विनियोगः, तत्सापेक्ष इत्यर्थः, सङ्केतस्त्वार्थबोधे शब्दस्यापेक्षाकारणं बोध्यम् ।
सङ्केतमात्रेण शब्दोऽर्थं प्रतिपादयतीति मत्तुमुदासायाह स्वाभाविकेति, स्वाभाविकी सहजाऽ
१० र्थप्रतिपादनशक्तियोग्यताभिधाना तद्वानित्यर्थः । सङ्केतमात्रस्य पुरुषाधीनतया न तदिच्छया
वस्तुनियमो युक्तः, तदिच्छाया अव्याहृतवारित्वेन कदाचिदर्थोऽपि वाचकशब्दोऽपि
वाच्यः स्यात्, न च शब्दधर्मा ये गत्वौत्वादयस्तद्वानेव वाचको भवति परस्तु वाच्यो
यथा द्रव्यत्वाविशेषेऽप्यग्नित्वादिविशिष्ट एव दाहादिजनको नान्य इति किं स्वाभा-
विकयोग्यतयेति वाच्यम्, अतीन्द्रियशक्तिमन्तरेणाग्नित्वादीनामपि कार्यकारणभावानि-
१५ यामकत्वात् । न च तत एव शब्दादर्थप्रतीतौ किं सङ्केतेनेति वाच्यम्, अङ्कुरोत्पत्तौ शक्ति-
मतोऽपि बीजस्य क्षितिजलादीनामिव तस्य सहकारिकारणत्वात् । न चैव देशभेदेन शब्दा-
नामर्थभेदो न स्यादेकत्रैव शब्दानां स्वाभाविकशक्तियुक्तत्वादिति वाच्यम्, अत एव सर्व-
शब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वाङ्गीकारेणादोषात् । न च घटशब्दश्रवणाभिरित्यर्थबोधः
स्यादिति वाच्यम्, क्षयोपशमसापेक्षत्वाद्वोधस्य, स च सकेतापेक्ष इत्यदोषात्,
२० एतेन शब्दार्थयोस्सम्बन्धो न सम्भवति, स हि तादात्म्यो वा स्यात्तदुत्पत्तिरूपो वा
स्यात् तत्र नाद्यस्सम्भवति शब्दार्थयोर्भिन्नदेशत्वात् । अग्निगुहादिशब्दोच्चारणे वदने दाहम-
धुराद्युपलब्धिप्रसङ्गाच्च । नापरोऽपि अङ्कुरोत्पत्तिं करिष्युतमित्यादिशब्दानामर्थभावेऽपि
स्थानकरणप्रयत्नानन्तरमुत्पत्तिर्दर्शनात् । तथा च शब्दाः कथं वाह्यार्थं प्रतीतिं जनयितुं
समर्था अर्थसत्परीतिभावात् । किन्तु विकल्पमात्रप्रभवाः तिरस्कृतवाह्यार्थाः स्वमहिम्ना
२५ प्रत्ययान् जनयन्ति यथा करझासादिवाक्यानि । किञ्च शब्दो न सामान्यवाचकः तस्यार्थ-
त्रियाकारित्वाभावेन गगनकुसुमायमानत्वात्, नवा विशेषस्य वाचकः स्वलक्षणलक्षणस्य
तस्य विकल्पज्ञानाविषयत्वेन सकेतगोचरत्वासम्भवात्, तथात्वेऽपि वा तस्य व्यवहारकाला-
ननुयायित्वेन सकेतवैयर्थ्यात् । अत एव न सामान्यविशेषयोस्तादात्म्यानापन्नयोः । नापि

तादात्म्यापन्नयोऽन्यथाचकत्व युक्त विरुद्धधर्माभ्यासेन तयोस्तादात्म्यस्यैवासम्भवात्
 तस्मान्न त्रिचिद्वाच्य वाचक वा नियत इति मतमपास्तम् । शब्दार्थयोर्योग्यताभिधानसम्बन्धस्य
 सद्भावात्, अङ्गुल्यग्रे करिणा शतमित्यादावर्थाभावोऽपि नयनरूपयोरिव योग्यतोऽलम्भात्,
 नहि क्लेशरूपेण सम चक्षुषस्तादात्म्य तदुत्पत्तिर्वा समस्ति । न च योग्यतायास्तस्मिन्धत्वे
 शब्दस्येवार्थस्यापि वाचकत्वं स्यादिति वाच्यं ज्ञानज्ञेययोर्ज्ञाप्यज्ञापकशक्तिरूपदार्ढ्यानां प्रति 5
 नियतशक्तिरूपात्, सामान्यविशेषवद्वस्तुबोधकत्वाच्च न शब्दस्य वाचकरूपासम्भवोऽपि,
 सामान्यविशेषवतोऽर्थस्य सकेतव्यवहारकालानुगामित्वेन प्रतीयमानतया न विशेषवाच
 कत्वपक्षोपात्तदोषोऽपि । सामान्यविशेषात्मनि स्वलक्षणे सकेतकरणात् । न चानन्त्याक्षयकीनां
 परस्पराननुगमाच्च सकेतकरणानुपपत्तिरिति वाच्यम्, समानपरिणत्यपेक्षया क्षयोपशम-
 विशेषाभिर्भूततर्काद्यप्रमाणे व्यक्तीनां प्रतिभासमानतया सङ्केतविषयत्वसम्भवादिति सक्षेपः ॥ 10

ननु प्रदीप प्रकाशमानो यथाऽन्यानपेक्ष एव स्वसन्निहित शुभमशुभं वा भावं प्रका-
 शयति तस्मात्स्वार्थप्रकाशकत्वं स्वाभाविकं तथा प्रयुज्यमानइशब्दोऽपि श्रुतिगतसत्ये
 वाऽमत्ये वा सगते वाऽसङ्गते वा सफले वा निष्फले वा सिद्धे वा साध्ये वा यस्तुनि
 प्रतीतिमुत्पादयत्यतोऽस्वार्थबोधजननसामर्थ्यं स्वाभाविकमुच्यते, परन्त्वयं सकेतसापेक्षः
 पदार्थप्रतीतिजनन इति प्रदीपतोऽस्य विशेषः, एवञ्चार्थबोधसामर्थ्यमेवाऽस्य स्वाभाविक 15
 न तु स्वनिष्ठयाथाव्यायाधार्यं अपि स्वाभाविके इत्याशयेनाह—

चतुर्गुणदोषाभ्याश्चास्य याथाव्यायाधार्यं ॥

यत्तुगुणदोषाभ्याश्चेति । चत्वर्यं, तथा चास्य याथाव्यायाधार्यं न स्वभावप्रयुक्ते
 त्रिन्तु पुरुषगुणदोषप्रयुक्ते इति भावः । पुरुषस्य गुणा करुणादयः, दोषाश्च द्वेषादयः, यदि
 ते स्वाभाविके स्याता तर्हि प्रतारकतद्विप्रयुक्तप्राक्येऽर्थव्यभिचागव्यभिचारनियमो न 20
 स्यात् तथा च सम्बन्धदर्शिनि पुरुषे शुचौ वक्तरि यथार्था ज्ञान्दी प्रतीतिरित्यथा तु
 मिथ्यार्थेति भावः ॥

अथ ॥ विभक्त्ये—

सोऽयं शब्दो वर्णपदवाक्यरूपेण त्रिविधः । भाषावर्गणात्मनरूपर
 माण्यारब्धो भूतिमानकारादिर्वर्णः । घटादिममुदायघटकरणार्णानामपि 25
 प्रत्येकमर्थवत्त्वमेव । तद्व्यत्ययेऽर्थान्तरगमनात् ॥

- सोऽयमिति । व्यापणितस्वरूपो वचनात्मकोऽयमित्यर्थः । तत्र वर्णं लक्षयति भाषावर्गेणेति, अष्टविधासु वर्गणासु भाषायोग्या या वर्गणा तदात्मकपरमाणुभिरारब्धो यो मूर्तिमानकारादिस वर्ण इत्यर्थः । परमाण्वारब्ध इति पदेन वर्णस्य पौद्गलिकत्वमादर्शितम्, तत्र मूर्तिमत्त्वं हेतुगर्भविशेषणम्, तथा च यो मूर्तिमान्स पौद्गलिकः 5 यथा घटादयः, मूर्त्तिमाश्च वर्णस्ततः पौद्गलिक इति भावः । न च स्पर्शशून्याभ्यत्वादिति विविधप्रदेशे प्रवेशनिर्गमयोरप्रतिघातात् पूर्वं पञ्चाच्चावयवानुपलब्धेः सूक्ष्ममूर्त्तद्वयान्तरात्प्रेरकत्वाद्गगनगुणत्वाच्च न वर्णः पौद्गलिक इति वाच्य सर्वेषां हेत्वाभासत्वात्, तत्र न प्रथमः, शब्दपर्यायस्याश्रयो हि भाषावर्गणा तत्र च स्पर्शो निर्णायक एव, अनुवातप्रतिघातयोर्निष्कृष्टनिकटशरीरिणोपलभ्यमानानुपलभ्यमानेन्द्रियार्थत्वात् तथा 10 विधगन्धाधारद्रव्यपरमाणुवत्, न द्वितीयो गन्धद्रव्येण व्यभिचारात्, वर्त्तमानजात्यकस्तूरिकादिगन्धद्रव्यं हि पिहितद्वारापत्ररकस्यान्तर्विशति च हिश्च निर्याति । न तृतीयः तडिलितोत्कादिभिरनैकान्तिकत्वात् । चतुर्थोऽपि गन्धद्रव्यविशेषसूक्ष्मरजोभूमादिभिर्बर्धभिचारी, नासाया निविशमानस्य गन्धद्रव्यादेस्तद्विवरद्वारदेशोद्भिन्नश्मश्रुप्रेरकत्वाददर्शनात् । नापि पञ्चमः, नाकाशगुणशब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वादूपादिवदित्यनुमानेनासिद्धेस्तस्मात्स पौद्गलिक एवेति भावः । 15 ननु स्वार्थप्रत्यायनशक्तिमानेन शब्दोऽत्र निवक्षितो न सादृक् शब्दत्व वर्णे निरर्थकत्वादित्याशङ्क्यामाह घटादीति, तथा च घटादिसमुदायघटका वर्णाः प्रत्येकमर्थवन्तः तद्व्यत्ययेऽर्थान्तरगमनात् तस्य व्यत्यये हि राशसाः साक्षरा इत्यादावर्थान्तरगमनं दृश्यते तस्मादवश्यं वर्णो अर्थवन्तः, उपलक्षणोऽयं हेतुस्तेन वर्णस्याद्यानुप्रत्ययनिपातवत् वर्णविशेषानुपलब्धौ पूर्वदृष्टार्थासम्प्रत्ययात् यथा प्रतिष्ठत इत्यत्र प्रशब्दानुपलब्धौ प्रस्थानरूपस्यार्थ- 20 स्यासम्प्रत्ययादित्याद्यो हेतवोऽत्र सङ्गृह्यन्ते ॥

अथ पदलक्षणमाह—

स्वार्थप्रत्यायने शक्तिमान् पदान्तरघटितवर्णापेक्षणरहितः परस्परसहकारिवर्णसंघातः पदम् ॥

- स्यार्थेति । स्वार्थबोधजनकशक्तिमानित्यर्थः, पदान्तरेति पदान्तर्वर्तिवर्णान्तरजनितोप- 25 कारपरादमुय इत्यर्थः, परस्परेति, अर्थबोधजनने परस्परमहकारिभावेन वर्त्तमानाना वर्णाना यस्तघात आनुपूर्वीत्यर्थः । ननु दृष्टार्थोवाचकैकाक्षराकारादीना यथ पदत्वं परस्परसहकारिवर्णसंघातरूपत्वाभावात्, न च प्रथमाद्वितीयादिविभक्तिसहितत्वेनादोष इति धान्यम् सम्बोधने यथचिद्विभक्तेरश्रूयमाणत्वेन तत्राव्याप्तेरिति चेन्न, अश्रुताया अपि विभक्तेर्बुद्ध्या-

रूढत्वेन वर्णसंघातत्वसम्भवात् अन्यथा सम्बोधनत्वज्ञानाभावप्रसङ्गः स्यात् । तादृशस्थले पदान्तरवर्तिवर्णान्तरापेक्षेणरहितत्वविशिष्टशक्तिमद्वर्णत्वस्यैव वा पदत्वात् ॥

अथ वाक्यलक्षणमाचष्टे—

स्वार्थप्रत्यायने शक्तिमान् वाक्यान्तरघटितपदापेक्षेणरहितः परस्परसहकारिपदसमूहो वाक्यम् ॥

5

स्वार्थप्रत्यायन इति । स्वघटकानां परस्परसहकारितया कृयवस्थितानां पदानां स्वापट-
कपदपेक्षारहितानां समुदायस्स्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो वाक्यमित्यर्थः, न च यत्तत्सर्वं परि-
णामि यथा घटः सञ्च शब्द इति साधनत्राक्यं कथं भवेत् ? तस्मात्परिणामीत्याद्याकाक्षणा-
दिति वाच्यम्, तादृशाकांक्षानुदयो यस्य तदपेक्ष्यैव तस्य वाक्यत्वात् नान्यापेक्षया, निरा-
काक्षतायाः । प्रतिपत्तृधर्मत्वेन वाक्ये उपचारात्, तस्याचेतनत्वात् । स चेत् प्रतिपत्ता साध- 10
नत्राक्यज्ञानेऽपि निगमनमपेक्षते तर्हि तदपेक्षत एवेति न त प्रति तावन्मात्रस्य वाक्यत्वं,
तावता वाक्यार्थप्रतिपत्तावपि परापेक्षाया पञ्चाययवाक्यादप्यर्थप्रतिपत्तौ परापेक्षा-
प्रसङ्गेन न कश्चिन्निराकांक्षत्वसिद्धिप्रसङ्गस्यादिति । दृश द्वाडिमानि पटपूपाः कुण्डमजा-
जिनमित्यादि पदसंघातस्य परस्परनिरपेक्षस्य पदसंघातत्वेऽपि न वाक्यत्वं परस्परसापेक्ष-
पदसमूहत्वाभावात् । तथा च परस्परसापेक्षाणां पदानां निरपेक्षस्समुदायो वाक्यमिति 15
निष्कर्षः । निरपेक्षपदञ्च चैत्रः स्थास्यां पचतीति कर्मपदरहितेऽतिव्याप्तिवारणाय । ननु
'स्कटिकावृत्तिनिर्मलः प्रकाममि' त्यादौ वाक्य आकृतिपदघटितत्वेनाधिकेऽतिव्याप्ति-
वारणार्थं विशेषणान्तरनिवेदप्रसङ्गः, न च तत्तद्दोषाभाववृत्तविशिष्टपदसमुदायस्य वाक्य-
त्वमुच्यते न्यूनत्वाधिकत्वादिकं च दोष एवेति न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यमननुगमा-
दिति चेन्नाऽऽकांक्षायोग्यतासत्तिमत्पदसमूहस्यैव वाक्यत्वात् तत्राकांक्षा अभिधाना- 20
पर्यवसानं, अभिधानं पद तस्यापर्यवमानमन्ययाननुभावकत्वम्, यथा च यस्यपदस्य
समभिध्याहृतयत्पदस्यतिरेकप्रयुक्तं तादृशान्वयाननुभावरत्वं तादृशान्वयाननुभवे समभि-
ध्याहृततत्पदस्य तेन तादृशान्वयाननुभावकत्वं तयोराकांक्षा, अस्ति च द्वितीयादिपदस्य
घटादिविशिष्टकर्मत्वाद्यन्ययाननुभावकत्वं घटादिपदव्यतिरेकप्रयुक्तं न ॥ कर्मत्वादिपदस्य,
घटादिपदसत्त्वेऽपि सत्य एव तस्याननुभावरत्वादिति घटमित्यादावाराध्या, न तु पट 25
कर्मत्वमित्यादाविति, योग्यता चैकपदार्थेऽपरपदार्थमसर्गवत्त्वम्, न चैकविध्यधेयोः कृती-
ष्टमाधनत्ययोः परस्परमन्वयो न स्यादुक्तयोग्यताविरहादिनि वाच्यम्, एकवृत्तिविषये-
ऽपरवृत्तिविषयसमर्गवत्त्वस्यैव तदर्थत्वात् । आमसिन्तु एवपदार्थोपस्थित्यन्यथानेनापर-

- पदार्थोपस्थितिः, अव्यवधान व्यवधानाभाव, तेन युगपन्नानापदार्थोपस्थितावपि न क्षतिः, तच्चार्थसिद्धं, तत्तत्पदार्थशाब्दबुद्धौ तत्तत्पदार्थोपस्थितेहेतुतया विनाऽव्यवहितोपस्थितिं शाब्दबोधासम्भवात् । ननु वर्णानां समुदाय पदं, तत्समुदायो वाक्यमित्युक्तं, तत्र व्यस्तानामर्थप्रतिपादकत्वे वर्णेनेकेनैव गवाद्यर्थप्रतिपत्तौ द्वितीयादिवर्णोच्चारणा-
 5 नर्थक्यापत्तिः, तत्समुदायोऽपि च न सम्भवति, क्रमोत्पन्नानामनन्तरप्रतिपत्तेन समुदायासम्भवात्, न च युगपदुत्पन्नानां तेषां तत्सम्भवात् युक्तं, एकपुरुषापेक्षया युगपदुत्पादासम्भवात् प्रतिनियतस्थानकरणप्रयत्नप्रभृत्युत्तेषाम् । भिन्नभिन्नपुरुषप्रयुक्तगकारोकारविसर्जनीयानां नहि समुदायार्थप्रतिपादकत्वं दृष्टम् । न चान्त्यो वर्णः पूर्वपूर्ववर्णानु-
 गृहीतोऽर्थप्रत्यायक इति साम्प्रतम्, पूर्ववर्णानामन्त्यवर्णं प्रत्यनुग्राहकत्वायोगात् । अनुमा-
 10 हकत्व हि न जनकत्वं वर्णाद्वर्णोत्पत्तेरभावात् नियतस्थानादिसम्पाद्यत्वाद्गर्णानाम् । नाप्यर्थज्ञानोत्पत्तौ सहकारित्वं, अविद्यमानानां सहकारित्वानुपपत्तेः, नवा पूर्ववर्णानुभवजातसंस्कारास्तत्सहायता प्रतिपद्यन्ते, संस्काराणां स्रोत्पादकविषयस्मृतिहेतुत्वादिति चेन्न परिमितसंख्यानां पुद्गलद्रव्योपादानपरित्यागेनैव परिणतानामश्रावणरभावपरित्यागव्याप्तश्रावणरव-
 भावानां विशिष्टानुक्रमयुक्तानां वर्णानां वाचकत्वाच्छब्दत्वाभ्युपगमात् । सोऽपि क्रमो-
 15 वर्णेभ्यो नार्थान्तरमेव, वर्णानुगच्छस्य प्रतीते, नापि वर्णा एव क्रमः, तद्विशिष्टतया तेषां प्रतीतेः, न च तद्विशेषगत्वेन प्रतीयमानस्य क्रमस्यापह्नवो युक्तः, वर्णेष्वपि तत्प्रसक्ते । ततो भिन्नाभिन्नानुपूर्वीविशिष्टा वर्णा विशिष्टपरिणामवन्तः शब्दाः, ते च पदवाक्यादिरूपतया व्यवस्थिता इति ॥

- सोऽयं शब्दो द्विविधः प्रमाणात्मनो नवात्मकश्चेति यतः कात्स्न्येन तत्त्वार्थाधिगम-
 20 स प्रमाणरूपः, यथाऽन्तर्हिर्वा भावराशि स्वरूपमाविर्भति तथैव त प्रकाशयितुं सप्तभङ्गी समनुगत एव शब्दस्समर्थो भवतीति स एव प्रमाणरूपः, तथैव परिपूर्णार्थप्रापकत्वलक्षण-
 तात्त्विकप्रामाण्यनिर्वाहान् । देशतत्त्वार्थाधिगमस्तु नवात्मकः परिपूर्णवस्त्वैकदेशप्राप-
 कत्वात्, एतत्स्वरूपमग्रे दृश्यते । तत्र सप्तभङ्गीस्वरूपमादौ दर्शयति—

- अनेकान्तात्मके पदार्थे विधिनिषेधाभ्यां प्रवर्तमानोऽयं शब्दस्सप्त-
 25 भङ्गी यदानुगच्छति तदैवास्य पूर्णार्थप्रकाशकत्वात्प्रामाण्यम् । घटोऽ-
 स्तीत्यादौ लौकिकवाक्यानामर्थप्रापकत्वमात्रेण लोकापेक्षया प्रामाण्येऽपि न वास्तविकं प्रामाण्यं, पूर्णार्थप्रकाशकत्वात् सप्तभङ्गीसमनुगमाभावात् ॥

अनेकान्तात्मक इति । सदमत्रित्यादित्यादिमन्त्रैरान्यपञ्चविलक्षणजात्यनारसदसत्त्व-

नित्यानित्यत्वादिनानाधर्मैरुच्यते इत्यर्थः । सप्तमशीमिति, सप्तानां भङ्गानां समाहारस्ता-
मिति विग्रहः । ननु घटोऽस्तीत्यादिवाक्यानां सप्तमशीसम्पर्गशून्यत्वेऽपि अर्थप्रापकत्वेन
प्रमाणत्वात्कथं सप्तमशीसमनुगतानामेव प्रामाण्यमित्याशङ्क्यामाह घटोऽस्तीति, अर्थप्रापक-
त्वमात्रेणेति किञ्चिदर्थप्रापकत्वेनेत्यर्थः मात्रपदेन परिपूर्णार्थप्रकाशकत्वाभावः सूच्यते । लोका-
पेक्षया प्रामाण्येऽपीति, तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपलौकिकप्रामाण्यत्वेऽपीत्यर्थः, नास्त्यवि- ॥
प्रामाण्याभावे हेतुमाह पूर्णार्थेति । अत्र हेतुमाह मतेति ॥

का नाम सप्तमशीत्यत्राह—

तत्र प्रश्नानुगुणमेकधर्मिविशेष्यकाविरुद्धविधिनिषेधात्मकधर्मप्रका-
रकमोक्षजनकसप्तवाक्यपर्याप्तसमुदायत्वं सप्तमशीत्वम् ॥

तत्रेति । प्रच्छरूपभ्रान्तप्रयोज्यत्वे सत्येकवस्तुविशेष्यकाविरुद्धविधिप्रतिषेधात्मकधर्म 10
प्रकारकमोक्षजनकसप्तवाक्यपर्याप्तसमुदायत्वं लक्षणार्थः । उच्यमाणवाक्यसप्तके लक्षणमिदम्-
व्याहृतम् । वक्ता हि प्रच्छरूपभ्रान्तानेन विप्रक्षतिं ततश्च वाक्यं प्रयुनक्ति, अतस्सप्तवाक्यसमु-
दायस्य साक्षात्प्रभ्रान्तप्रयोज्यत्वाभावेऽपि परस्परया तत्त्वत्वात् क्षतिः । एकस्मिन् वस्तुनि
पटादौ द्रव्यक्षेत्रकालभागापेक्षया सत्त्वम्यासत्त्वस्य, कथञ्चित्सदसत्त्वस्य, कथञ्चिदवक्तव्यत्वरस्य
कथञ्चित्सत्त्वावक्तव्यत्वरयो, कथञ्चिदसत्त्वावक्तव्यत्वयो, कथञ्चित्सत्त्वासत्त्वावक्तव्यत्वयानां 15
च सत्त्वेन तादृशवाक्यसप्तमादृष्टादिरूपैरवस्तुविशेष्यकाविरुद्धसत्त्वादिप्रकारकमोक्षयोद्ध्येन
लक्षणसमन्वयः । घटोऽस्ति पत्रो नास्तीत्यादिनानावस्तुनि सत्त्वामत्त्वादिबोधकवाक्येऽतिप्रस-
ङ्गवारणार्थैरधर्मिविशेष्यकेति । एकस्मिन्नेव धर्मिणि प्रत्यभादिर्विरुद्धविधिनिषेधत्रयोपकारक-
सप्तने व्यभिचारवारणायविरुद्धेति । विरोधरूपैर्वाक्यस्याबोधनत्वे तदनुपादेयमेव । घट-
स्यादस्तीत्यादिद्विजादियाक्यसमुदाये व्यभिचारवारणाय मतेति । विरुद्धमाणमसप्तवाक्यघटि 20
बोधासीनवाक्ययुतसमुदाये व्यभिचारवारणाय सप्तवाक्यपर्याप्तेति । सत्यन्तस्तु नाव्याख्या-
दिवारकमपि ॥ प्रष्टृप्रश्नानां सप्तप्रश्नातिरिक्तत्वाभावेन वाक्यानामुत्तररूपानामपि सप्त-
विधत्वमेवेति सूचनायोपात्तम् । एकस्मिन् धर्मिणि रूपरगादिधर्ममत्प्रत्ययधर्मोऽतिप्रसङ्ग-
वारणाय सत्त्वासत्त्वादिबोधक विधिनिषेधात्मकधर्मपदम् । नयमसप्तमङ्गया अपि लक्ष्यत्वे
न तत्रातिव्याप्तिः, यदि तु प्रमाणनयमसप्तमङ्गयोः पृथक्पृथगेव लक्ष्यं तर्हि सत्त्वादेशात् 25
मत्प्रप्रतिषेधणीयम् ॥

तानि चानि वाक्यानीत्यत्राह—

वाक्यानि च स्यादस्त्येव घटः, स्यान्नास्त्येव घटः, स्यादस्ति नास्ति च घटः, स्यादवक्तव्य एव, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति ॥

- वाक्यानि चेति । घटे सत्त्वासत्त्वादिरूपधर्मापेक्षया सप्तविधानीमानि वाक्यानि विज्ञेयानि, सामान्यविशेषाभ्यामपि तथैव भवन्ति, सामान्यस्य विधिरूपत्वात् व्यावृत्तिरूपतया विशेषस्य निषेधात्मकत्वात् । एवं प्रतिपर्यायापेक्षया सप्तविधत्वं वाक्यानां भाव्यम् । स्यादस्त्येवेति, स्यादिति पदमनेकान्तद्योतकं कथञ्चित्पर्यायमव्ययम् । पदमात्रस्यैव वाक्यार्थे द्योतकत्वं वाक्यस्यैव वाचकत्वमिति सिद्धान्तात् । न च वाक्यस्यैव वाचकत्वे तत्र पदशक्ति-ग्रहस्यानुपयोगित्वं स्यादिति वाच्यम् । वाक्यशक्तिग्रह एव तस्योपयोगात्तथैवान्वयव्यतिरेकतः । अस्तिशब्दोऽत्रास्तित्वधर्मस्य मुख्यतया प्रतिपादकः, एवशब्दोऽवधारकः, घटस्य स्वरूपादिभिरस्तित्वमिध तैरेव नास्तित्वमपि स्यादित्यनिष्ठार्थनिष्ठस्यैव तद्ग्रहणस्यावश्यकत्वादत एव घटस्सन्नेवेत्यतः निखिलधर्मावच्छिन्नसत्त्वप्रतीतौ तदपवादाय नियतावच्छेदकस्फोरणार्थं स्यात्पदम् । यदि तु व्युत्पन्नस्य घटस्सन्निति निरवधारणप्रयोगेऽपि स्वद्रव्यादिचतुष्टयावच्छिन्नस्वरूपसत्त्वप्रकारकबोधो भवतीत्युच्यते तदा तदपेक्षयाऽप्रयोगोऽपीत्यत्राप्यनेकान्त
- एव । न चानेकान्तस्य वाचकेन द्योतकेन वा स्याच्छब्देन सत्त्वासत्त्वाद्यनेकधर्मवद्भूतुनः प्रतिपादनात्सदादिप्रचनमनर्थकमिति वाच्यम् । एकान्तबुद्धिविलक्षणबुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वेन स्यात्पदस्य सत्त्वासत्त्वादिधर्मसप्तरूपदितसप्तभङ्गीबोधकत्वेऽपि प्रातिश्विकरूपेण तत्तद्धर्मबोधनार्थं तत्प्रयोगस्यावश्यकत्वादिति । धर्मान्तराप्रतिषेधकं प्राधान्येन विधिवोधकं वाक्यमिदं, तेन प्रतिषेधकल्पनैव सत्यमिति निरस्तमभावैकान्तस्य प्रतिषेधादिति भावः ।
- विधिकरूपनाया एव सत्यत्वात्तथैकमेव वाक्यं स्यादित्याशंकायानाह स्यान्नास्त्येव घट इति । विध्येशान्तस्य निराकरणेन प्रतिषेधकल्पनाया अपि सत्यत्वात्तथैकमेव वाक्यमिति भावः । धर्मान्तराप्रतिषेधकं प्राधान्येन प्रतिषेधविषयकरोधजनकं वाक्यमिदम् । ननु सदर्थप्रतिपादनाय विधिवाक्यमसदर्थप्रतिपादनाय च निषेधवाक्यमिति वाक्यद्वयमेवास्तु, प्रमेयान्तरस्य शब्दविषयस्यासम्भवादिति शंकानिराश्याह स्यादस्ति नास्ति च घट इति । तथा च प्रधानभावेनार्पितस्य सदसदात्मनो वस्तुनः प्रधानभूतैकैकधर्मात्मवादार्थादर्थान्तरत्वसिद्धेः मत्प्रवचनेनैवासत्त्ववचनेनैव वा क्रमार्पितयोः प्रधानीभूतसदसत्प्रयोः प्रतिपादयितुमश-

१. ननु सामान्यविशेषपटितसप्तभङ्गीवास्यस्य घटः, स्यात्सामान्य स्यादित्येव इत्यादिरूपरूपधर्मिण्य-
विरुद्धविधिनिषेधात्मकबोधजनकत्वाभावेन तत्त्वस्याव्याप्तिप्रपञ्चे रगाद-सामान्यस्येति ।

क्यत्वेनावश्यकस्य तद्बोधकतया तृतीयवाक्यस्येति भाव । प्राधान्येन क्रमार्पितविधिनिषेधबो-
 धकमिदम् । न-वस्तु तर्हि वाक्यत्रयमेव प्रोक्तधर्मत्रयातिरिक्तस्य कस्याप्यभावादित्यत्राह स्या
 दवक्तव्य एवेति । क्रमेणार्पितयोस्तयोर्यथा वक्तव्यता तथा सहार्पितयो कथं वक्तव्यत्वमिति
 स्वाभाविके पर्यनुयोगे विलसिते तथा सर्वथा वक्तुमशक्तेरवक्तव्यत्वरूपधर्मान्तरप्रतिपादकस्य
 वाक्यस्यास्यावश्यकतेति भाव । तथा चावक्तव्यत्वबोधकमिदं वाक्यम् । तथापि वाक्यच 5
 तुष्टयमेव स्यादित्यत्राह स्यादस्ति चावक्तव्यश्चेति । तथा च सदवक्तव्यत्वधर्मान्तरस्यापि
 सम्भवेनेदमपि वाक्यं नियतमेवेति भाव , सत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वबोधकवाक्यमिदम् । एवमस-
 दवक्तव्यत्वस्यापि धर्मान्तरस्य सिद्ध्या तत्प्रतिपादक वाक्यमप्याह स्यात्तास्ति चावक्तव्यश्चेति,
 नास्तित्वविशिष्टावक्तव्यत्वबोधकवाक्यमिदम् । एव सदसदवक्तव्यत्वधर्मस्थापि प्रतीयमान
 त्वेन तद्बोधक वाक्यमाह स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेतीति । सत्त्वासत्त्वविशिष्टावक्तव्य 10
 त्वबोधकवाक्यमिदम् । इतिशब्दो वाक्यान्तराभावसूचकस्तादृशविलक्षणधर्मान्तराभावात् । न
 चावक्तव्यत्वस्य धर्मान्तरत्ववत् वक्तव्यत्वस्यापि धर्मान्तरत्वसम्भवेन तद्बोधकस्याष्टमवाक्यस्य
 सत्त्वात्कथं सप्तैव वाक्यानीति वाच्यम् । सत्त्वादिभिरभिधीयमानस्य वक्तव्यत्वस्य प्रसिद्धे ॥

नन्वेकत्र धर्मिणि विधीयमाननिषिध्यमानान्तर्धर्मसद्भावेनानन्तर्भागी स्यात्, मैवम्,
 अनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामिष्टत्वात्सत्त्वासत्त्वादिधर्मकल्पनयेव नित्यत्वानित्यत्वादिकल्प 15
 नयापि सप्तानामेव भङ्गानामवतारात् तावतामेव प्रतिपाद्यप्रभाना सम्भवात् प्रभवशादेव
 सप्तभङ्गीति नियमादित्याशयेनाह—

सप्तविधप्रवृत्त्यश्रयशात्सप्तवाक्यप्रवृत्तिः, प्रश्नानां सप्तविधत्वं तज्जि-
 ज्ञासायास्तप्तधात्वात्, सप्तधात्य जिज्ञासायाः सप्तधा सशयोदयात्,
 सशयानां सप्तधात्यन्तु तद्विषयधर्माणां सप्तधात्वाद्विज्ञेयम् ॥ -0

सप्तविधेति । यावन्त प्रश्नास्तदुत्तरत्वेन तावतामेव वाक्याना प्रवृत्तिरिति भाव । कुत
 प्रश्नसप्तविध एवेत्यत्राह प्रश्नानामिति जिज्ञासानुगुणमेव प्रश्नप्रवृत्तेरिति भाव , जिज्ञासायास्त-
 प्तविधत्वं कुत इत्यत्राह सप्तधात्यमिति, सशयानन्तर हि तद्विधूननाय जिज्ञासा समुदेति सश-
 यानाञ्च सप्तविधत्वे जिज्ञासापि तावदेवेति भाव । सोऽपि सप्तप्रकार एवेत्यत्र किं नियामक-
 मिति प्रश्ने त्वाह सशयानामिति, विषयनिग्रन्थनो हि सशय , विषयस्य सप्तत्वे कथं सशया 20
 अधिका भवेयु , तथा च विषयाणां सप्तधात्वेन प्रमाणसिद्धत्वात्तान् एव सशया इति भाव ॥

धर्मा क इत्यत्राह—

ते च धर्माः कथञ्चित्मत्त, कथञ्चिदमत्त, प्रमार्पितोभयम्, कथञ्चि

दवक्तव्यत्वं, कथञ्चित्सत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वं, कथञ्चिदसत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वं, क्रमार्पितोभयविशिष्टावक्तव्यत्वञ्च ॥

- ते चेति । सशयविषयीभूताश्चेत्यर्थः । कथञ्चित् सत्त्वमिति, वस्तुधर्मोऽयं, तदनभ्युपगमे वस्तुनो वस्तुत्वमेव न स्यात् सरविषाणादिवत्, स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया सर्वं वस्तु सदेव, परद्रव्यादेरिव सद्रव्यादेरपि वस्तुनोऽसत्त्वे शून्यताप्रसङ्गः स्यात्, सर्वं सदेवेत्यपि न, सर्वपदार्थानां परस्परमसाकर्त्यप्रतिपत्तेरसत्त्वस्यापि सिद्धे, अत एव कथञ्चिदसत्त्वमपि वस्तुधर्म इत्याह कथञ्चिदसत्त्वमिति, स्वरूपादिं पररूपादिं वस्तुनसत्त्वे प्रतिनियतस्वरूपाभावाद् वस्तुप्रतिनियमविरोधो दुर्वार इति भावः । क्रमार्पितोभयमिति, क्रमार्पितसदसदुभयत्वमित्यर्थः, तदभावे हि क्रमेण सदसत्त्वविकल्पशब्दव्यवहारस्य विरोधः स्यादिति भावः ।
- न चाप्यव्यवहारो निर्विषयः क्रमार्पितोभयज्ञानतद्द्रव्यवहारस्तत्प्राप्तीनामविसर्वादात् तथाविधरूपादिव्यवहारवत्, तस्यापि निर्विषयत्वे सकलप्रत्यक्षादिव्यवहारोच्छेदान्न कस्यचिदिष्टतत्त्वव्यवस्था स्यात्, एवमप्येवमिदं भाव्यम् । ननु स्यादस्ति नास्ति च घट इति वाक्यादस्तिनास्ति पदाभ्यां सदसत्त्वयोश्चकारेणोभयस्य चोपस्थित्या सदसदुभयस्य तादृशव्यवहारस्य विषयः, तच्च केवलसत्त्वासत्त्वाभ्यां भिन्नं भवतु उभयस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वाभावात् अविशिष्टयोरपि गोत्राश्रययोर्भूयत्यप्रत्ययात् तत् उभयत्वं भिन्नं, तद्वेदे च कथञ्चिदुभयभेदोऽप्यर्थसिद्ध एव । परन्त्वेतद्वाक्यस्य क्रमादुभयमुख्यविशेष्यताकवोधजनकत्वेन क्रमार्पितत्वं कथमत्र धर्मेऽन्वेति, प्रमिकर्तृद्वयोपपत्त्येच्छानिषयविषयत्वरूपस्य तस्य पदानुपस्थितत्वेन वस्तुधर्मतया तद्वोधासम्भवादिति चेत्, स्यात्पदेन क्रमार्पितत्वस्य द्योतनात् अनुभूयते हि स्यादस्ति स्यात्नास्ति च घट इति वाक्यात्क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वोभयधर्मवन्तमनु पट जानामीति, तत्र चैकत्वेन गृहीते सदसत्त्वे उभयत्वप्रत्ययस्य भावोभयावगाहित्वेन तत्र च क्रमार्पितत्वस्याप्यच्छेदकत्वात् न च प्रमथलादेवात्र ज्ञानैक्यस्य सिद्ध्याऽस्य प्रथमभेदद्वयाभेदः स्यादिति वाच्यम्, क्रमगर्भोभयप्राधान्यबोधकत्वाभिप्रायेणास्तिनास्ति-

१. सदसदुभयत्वं न सत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वं अत्र हि वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्येन वाच्यं तथा च गोवाश्रययोः परस्परं सामानाधिकरण्यं भावनं वैशिष्ट्यपरिहेऽपि गोत्राश्रयोभयमित्युभयवाक्यादिप्रतीत्युत्पत्तस्तथा चोभयत्ववैशिष्ट्यं द्विधमिति स्वाकार्यं तस्य भेदादेव च सत्त्वासत्त्वाभ्यां सत्त्वासत्त्वोभयमपि कथञ्चिद्विधमिति भावः ॥ २. त्रयेण सत्त्वासत्त्वोभयविषयकशाब्दोपपन्नं आयतामितीत्यादिप्रत्ययबोधः तद्विषयसत्त्वासत्त्वोभयमित्यर्थः । पदानुपस्थितत्वेन तादृशव्यवहारस्य भावनियमादिति भावः ॥ ३. तृतीयमन्तो हि त्रयेण शाब्दबोधो नयनामनोच्छाप्रयुक्तस्तथा च सर्वत्र शाब्दव्यतिथिप्रकारप्रकारतद्व्यतिथिप्रतिषेधविशेष्यतादालिबोधस्याऽनुभवमिदमेव तादृशो बोधोऽयं भवत्येव पक्षमिति ॥

पदप्रयोगेणेकत्र द्वयमिति रीत्या विलक्षणविषयताशालिवोधान्तरस्यानुभवसिद्धत्वात् । न च क्रमो हि शब्दव्यापारः, अर्थस्तु विशिष्टः क्रमाघटित एवेति तत्र क्रमादिकमनतिप्रयोजनमिति वाच्यम्, शब्दगतस्यापि क्रमस्यार्थेऽध्यारोपेण तत्सम्भवादिति । एवं सहायकन्यत्वादिष्वपि चिन्तनीयम् । कथञ्चिद्वक्तव्यत्वमिति, युगपद्विधिनिषेधात्मनाऽवक्तव्यत्वमित्यर्थः, सहापितावक्तव्यत्वमिति यावत् । ननु सहापितत्वं एकैकपदादुभयबोधो जायतामितिच्छाविषयत्वं सा चेच्छा बाधिते नोदेतीति न सद्वक्तव्यस्यावच्छेदकम् न बोधयपदेन युगपदुभयप्राधान्येन बोधसम्भवादवक्तव्यत्वमेवासिद्धं दृष्टं हि पुष्पदन्तपदाच्चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यां चन्द्रसूर्ययोर्युगपदेव बोध इति वाच्यम्, पुष्पदन्तपदवदुभयपदस्यासाधारणत्वाभावात्, युद्विविषयतावच्छेदकत्वेनास्तित्वनास्तित्वधर्मद्वयावच्छिन्नस्य बोधकत्वेऽपि प्राधान्येन सहापितोभयाकारबोधासिद्धेरिति चेन्न, पुत्रनाशे सत्यपि पुत्रविद्वक्षाया आनुभवि कत्वेन क्वचिद्बाधितेऽपीच्छोदयतोऽन्यत्वावच्छेदकत्वे बाधाभावात् । अथ पञ्चमं धर्ममाह कथञ्चित्सत्त्वेति । अथ षष्ठं धर्ममाह कथञ्चिदसत्त्वेति । सप्तममाह क्रमापितेति ॥

ननु प्रथमद्वितीयधर्मवत्प्रथमतृतीययुक्तधर्मान्तरस्य सिद्धेः कथं सप्तविधधर्मनियम इति चेन्न क्रमाक्रमं पार्षितयोः प्रथमतृतीयधर्मयोर्धर्मान्तरत्वेनाप्रतीतेः सत्त्वद्वयस्यासम्भवात् विवक्षितस्वरूपादिना सत्त्वस्यैकत्वात्, एवमेव द्वितीयतृतीयधर्मयोः क्रमाक्रमं पार्षितयोर्धर्मान्तरत्वेन प्रतीतिरसत्त्वद्वयस्यासम्भवात् पररूपादिनाऽसत्त्वस्यैकत्वात् । ननु तथा सति प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयचतुर्थयोस्तृतीयचतुर्थयोश्च सहितयोः कथं धर्मान्तरत्वं, चतुर्थे सहापितसत्त्वासत्त्वभानादिति चेन्न चतुर्थे तयोरपरामर्शात् किन्तु तथापितयोरनयोर्हिसर्वथा षष्ठमशतैरवक्तव्यत्वरूपधर्मान्तरस्यैव तेन प्रतिपादनात्, न च तेन सहितस्य सत्त्वस्यासत्त्वस्योभयस्य वाऽप्रतीतिर्धर्मान्तरत्वासिद्धिर्वेति भङ्गानां विषयनियममाह—

तत्र प्रथमे भङ्गे सत्त्वस्य प्रधानतया भानं, द्वितीयेऽसत्त्वस्य प्राधान्येन, तृतीये क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वयोश्चतुर्थेऽनक्तव्यत्वस्य पञ्चमे सत्त्व-

१. पुष्पदन्तपदस्य ऋद्रत्नेन चन्द्रे सूर्यत्वेन सूर्य व्यासश्चातिरेका द्वाविंशति तेषामयधर्मनिष्ठप्रकार-
तादृश्यनिष्पिता बोधो भवेत् परन्तुअयपदस्य मुद्रिचिपयतात्-उदक-वन यत्किञ्चिद्धर्मद्वये द्वाविंशभवेदपि प्राति-
स्विकधर्मावच्छिन्नप्रकारतादृश्यनिष्पितसुरयवितोष्यनात्तात्त्रिाधस्तत्समं च भवेदोति भाव । २. म्यार्थान्ति-
रवनादिगतोभयपरिमर्शितवस्त्रधनान्तररत्नेति भाव ॥ ३. म्यार्थान्तिरवनादिगतोभयपरिमर्शितवस्त्रधनमा-
न्तररत्नेति भाव ॥ ४. सह विगतवस्त्राभयोभयान्तेन तुनायमद्वयं यत्प्रबोधोपायव-वाभापस्यैव स्वाद-
यप्यप्यदार्थान्तिरिति भाव ॥

विशिष्टावक्तव्यत्वस्य पट्टेऽसत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वस्य सप्तमे तु क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वविशिष्टावक्तव्यत्वस्य । असत्त्वादीनान्तु गुणभावेन प्रतीतिः ॥

तत्रेति । सप्तभङ्गीवाक्य इत्यर्थः, प्रथमे भङ्ग इति, स्यादस्त्येव घट इति भङ्ग इत्यर्थः, प्रधानतया भानमिति नेतरधर्मभाननिरसनपरमिति भावः । भानमित्यप्रेतनवाक्येऽपि सम्ब-
 5 द्ध्यते । कथं तर्ह्यसत्त्वादीनां प्रतीतिरित्यत्राहासत्त्वादीनान्त्विति ॥

प्रथमद्वितीयधर्मापेक्षया तृतीयचतुर्थधर्मयोरतिरिक्तत्वं समर्थयति—

क्रमार्पितसत्त्वासत्त्वरूपो धर्मः कथञ्चित्सत्त्वाव्यपेक्षया भिन्नः, प्रत्येक-
 घकारादिवर्णापेक्षया घटपदवत् । अवक्तव्यत्वञ्च सहापि तास्ति-
 त्वयोस्सर्वथा वक्तुमशक्यत्वम् ॥

10 क्रमार्पितेति, सत्त्वासत्त्वोभयत्वस्य भिन्नत्वेन तदाश्रयसत्त्वासत्त्वोभयस्यापि कथञ्चि-
 द्वेदस्यावश्यकत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्येकेति । अन्यथा घकाराद्युच्चारणेनैव घट-
 पदज्ञानसम्भवाद्घटपदार्थोपस्थितौ शेषवैयर्थ्यापत्तेः, अत एव हि प्रत्येककुसुमापेक्षया
 मालायाः कथञ्चिद्वेदसर्धानुभवसिद्ध इति भावः । चतुर्थधर्मस्य भेदमाहावक्तव्यत्वञ्चेति,
 तथा च सत्त्वासत्त्वतदुभयापेक्षया सहापि तावक्तव्यत्वधर्मो भिन्न इति भावः, नात्र सहापि-
 15 तसत्त्वासत्त्वमस्य भङ्गस्य विषय इति सूचनाय पृष्ठयन्तत्वेनोपन्यासः कृतः । प्रथमद्विती-
 यतृतीयचतुर्थभेदानां विलक्षणधर्मवत्त्वं पञ्चमपञ्चमसप्तमाणां प्रोक्तधर्मयोजनात्मकत्वमित्यत-
 स्तेषां पार्थक्यं न दर्शितम्, प्रथमद्वितीययोस्तु पृथक्त्वं सुस्पष्टमेवेति तदपि नोक्तमिति ॥

तदेवं सामान्यतरसप्तभङ्गीस्वरूपं प्रदर्श्य विशेषबोधविषया तां विभजते—

इयं सप्तभङ्गी सकलादेशविकलादेशाभ्यां द्विधा । तत्रैकधर्मविषयक-
 20 बोधजनकं सयौगपदेनाभेदवृत्त्याऽभेदोपचारेण वा तत्तद्वर्माभिन्नानेक-
 यावद्वर्मात्मकपदार्थबोधजनकवाक्यं सकलादेशः ॥

इयमिति, प्रोक्तस्वरूपेत्यर्थः । एकैको भङ्गः सकलादेशस्वभावो विकलादेशस्वभावश्चे-
 त्यर्थः, एतत्तत्त्रयमप्येव वक्ष्यते, सकलादेशं लक्षयति तत्रेति, एकधर्मविषयकबोधजनकत्वे सति

१. सकलजनसाक्षिं हि स्वस्वादिबन्तुप्रापेक्षया सत्त्वस्य परस्वादिबन्तुप्रापेक्षया चातत्त्वस्य दर्शनं
 तद्विपरीतप्रकारेण चादर्शनं वस्तुन इति तत्प्रमाणवत्ता तथैव वस्तु प्रतिपत्तौपमन्यया प्रमाणप्रमेयभ्यवस्था
 उपपत्तेः, एवमेव प्रमाणं प्रत्यक्षमन्यद्वा स्वार्थोपलम्भात्मना परार्थानुपलम्भात्मना च क्रमार्पितेन तदगदात्म-
 नमिति भावः ॥

तत्तद्वर्माभिन्नानेकयावद्धर्मात्मकपदार्थबोधजनकत्वस्य प्रत्येकं प्रमाणनयसप्तभङ्गीवाक्येषु सत्त्वेन
न नयवाक्येष्वतिव्याप्तिः, स्यात्पदं हि प्रकृतेतरयावद्धर्मात्मकत्वं द्योतयति गुणभावेन,
तथा च सर्वमेव वाक्यं गुणभावेन प्रकृतेतरयावद्धर्मात्मकपदार्थबोधजनकं, प्रधानतया
चोपस्थितधर्मबोधजनकश्चेति । अतो यौगपथेनाभेदवृत्त्याऽभेदोपचारेण वेत्युक्तम्, एवञ्च
प्रमाणवाक्यानां सर्वैः पदैर्मिलित्वा प्राधान्येनानन्तधर्मात्मकवस्तुबोधन एव तात्पर्यम्, स्याद- 5
स्येष घट इति वाक्यात् स्वेतरसकलधर्मात्मकत्वसम्बन्धेनास्तित्ववानेव घट इति प्राथमिक-
बोधानन्तरं तस्मादनन्तधर्मात्मकमेव सर्वमित्यौपादानिकबोधसकलादेशजन्यः स्वीक्रियते,
स च द्रव्यार्थिकार्पणयाऽनुपचरितैकविशेष्यताकः, पर्यायार्थिकार्पणया चोपचरितैकविशेष्य-
ताक इति तात्पर्यार्थमादाय न प्रधानैकार्थत्वव्यापातः, सकलादेशान्यार्थ एव गुणप्रधानभावेन
बोधकत्वनियमस्य चरितार्थत्वात् । अत एव सकलादेशेऽनन्तत्वान्यधर्मानवच्छिन्नानन्तधर्मप्रका- 10
रतानिरूपितसकलवस्तुविषयताशालिज्ञानत्वेन केवलज्ञानतुल्यत्वोक्तिः सङ्गच्छत इति भावः ।
तथा चैकधर्मात्मकवस्तुविषयकबोधस्याभेदवृत्तेरभेदोपचारस्य वाऽनाश्रयणे विकलादेशत्वापत्त्या
फालादिभिरष्टाभिर्धर्मधर्मिणोस्तद्विन्नधर्माणाञ्चाभेदस्य प्राधान्यतः कालादिभिर्भिन्नानां वा
धर्माणामभेदस्यारोपात्तसमकालं तादृशाशेषधर्मात्मकधर्मिबोधकं वाक्यं सकलादेश इति तात्प-
र्यार्थः । अस्तित्वनास्तित्वादिधर्माणां कालादिभिरभेदेन द्रुतमात्मरूपं यदोच्यते तद्वैकेनाप्यस्या- 15
दिपदेनास्तित्वादिरूपैकधर्मबोधनद्वारा तदात्मकतामापन्नस्य नितिलधर्मस्वरूपस्य प्रतिपादनं
सम्भवतीति सूचयितुमेकधर्मबोधजनकं सद्यौगपगेन तदात्मकयावद्धर्मात्मकपदार्थबोधजनक-
वाक्यत्वमित्यनुक्त्वा तथोपन्यासं कृतः, एतेन धर्माविषयकधर्मिबोधकवाक्यतरं सकलादे-
शत्वं प्रत्युक्तं, तादृशबोधाप्रसिद्धेः, येन केनापि धर्मेण विशेषितस्यैव धर्मिणश्चाब्धबोधविष-
यत्वात् । अभेदवृत्तिश्च द्रव्यार्थिकनयाश्रयणेन, द्रव्यत्वाव्यतिरेकात् । अभेदोपचारश्च पर्या- 20
यार्थिकनयाश्रयणेन परस्परभिन्नानामप्येकत्वाभ्यारोपादिति ॥

अथ विकलादेशस्वरूपमाह—

क्रमेण भेदप्राधान्येन भेदोपचारेण वा एकधर्मात्मकपदार्थविषयक-
बोधजनकवाक्यं विकलादेशः ॥

क्रमेणेति । भेदप्राधान्येनेति, पर्यायार्थिकनयस्य प्राधान्येन परस्परं भिन्नत्वाद्वर्माण- 25

१. ननु स्वाच्छन्दस्य द्योतकत्वं तदा युज्यते यदाऽनेकान्तं केनापि शब्देन वाच्यस्त्वास्तत्वेन नास्तीति-
रूपं द्योतकत्वमिति चेन्न, अस्त्येव घट इत्यादिवाक्येन तत्प्रतिपादनात् सकलादेशस्वरूपं हीनं वाक्यं काना-
दिभिरभेदवृत्त्याऽभेदोपचारेण वा तद्बोधनमर्थमिति ॥

मिति भावः, भेदोपचारेण वेति, प्राधान्येन द्रव्यार्थिकाश्रयतोऽभिन्नेऽपि भेदाध्यारोपेणेत्यर्थः, क्रमश्चास्त्यादिरूपैकशब्दस्य कालादिभिर्भिन्ननास्तित्वाद्यनेकधर्मबोधने शक्त्यभावाद्बोध्यः ॥

अभेदवृत्त्यभेदोपचारप्रयोजकान् दर्शयितुमाह—

अभेदवृत्त्यभेदोपचारौ कालस्वरूपार्थसम्बन्धोपकारगुणिदेशसंसर्ग-
5 शब्दैरष्टाभिर्ग्राह्यौ ॥

अभेदेति । समानकालीनत्वं, एकगुणिगुणत्वं, एकाधिकरणत्वं, एकसम्बन्धप्रतियोगित्वं, एकोपकारकत्वं, एकदेशावच्छिन्नवृत्तित्वं, एकसंसर्गप्रतियोगित्वं, एकशब्दवाच्यत्वञ्चाभेद-
वृत्ताबभेदोपचारे वा प्रयोजकमिति भावः ॥

एकस्मिन् भङ्गे घटयति—

10 तथा हि स्यादस्त्येव घट इत्यादावस्तित्वाद्यात्मकैकधर्मबोधजनकत्वं वर्तते तथा एककालावच्छिन्नैकाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वैकगुणिगुणत्वै-
काधिकरणवृत्तित्वैकसम्बन्धप्रतियोगित्वैकोपकारकत्वैकदेशावच्छिन्नवृत्ति-
त्वैकसंसर्गप्रतियोगित्वैकशब्दवाच्यत्वधर्मैरस्तित्वेनाभिन्ना अनेके ये
धर्मास्तदात्मकपदार्थबोधजनकत्वमपीति ॥

15 तथा हीति । इत्यादाविति, अस्तित्वाद्यात्मकैकधर्मबोधजनकत्व वर्तते इत्यनेनैकधर्मविष-
यकबोधजनकत्वमिति, सकलादेशलक्षणाशस्सङ्घटितः, वाक्य इति शेषः, इत्यादावित्येत्या-
दिवाक्य इति वाऽर्थः । कालादिभिर्धर्माणामभेदवृत्तिं घटयति तथेति, एककालावच्छिन्नैका-
धिकरणनिरूपितवृत्तित्वेति, यादृशकालावच्छेदेन यत्र घटादावस्तित्वं वर्तते तत्कालावच्छेदेन
तत्रानन्ता अपि धर्मा वर्तन्त इत्यस्तित्वेन सह शेषधर्माणामेककालावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्ति-
20 वर्तते इति कृत्वा तेषां कालेनाभेद इति भावः । एकगुणिगुणत्वेति, अस्तित्वं हि घटस्य
गुणस्तस्यादस्तित्वस्य घटगुणस्य स्वरूप तथा तद्वृत्तिशेषधर्माणामपीति सर्वेषां धर्माणामेक-
गुणिगुणत्वस्वरूपतया स्वरूपेणाभेदवृत्तिरिति भावः । एकाधिकरणवृत्तित्वेति, यथा
हास्तित्वस्याधिकरणं घटस्तथैव निखिलधर्माणामपीत्येकाधिकरणवृत्तित्वादेपामर्थेनाभेदवृत्ति-
रिति भावः । एकसम्बन्धप्रतियोगित्वेति, यो हास्तित्वस्य घटेन कथञ्चित्तादात्म्यरूप-
25 सम्बन्धः स एवांशोपाणामपीति सर्वे धर्माः कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणसम्बन्धस्य प्रतियोगि-

१ तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धमिदमिति भावः, यद्यपि कार्य-
मतादात्म्येऽपि सम्बन्धस्य बहुरकारिण इत्यनेन स्यापि तथापि तत्तदावधारप्रयोजकशक्त्यात्मना कथ-
ञ्चित्तादात्म्याभ्युपगमादशेषः, तथा च यथाभेदस्य बहुरकारिण उद्भूतोऽद्भूतो भेदः, प्रमाणमिति शेषः
॥ वपरीलेनेति बाध्यम् ॥

नस्तस्मादेकसम्बन्धप्रतियोगित्वादेया सम्बन्धेनाभेदवृत्तिरिति भावः । एकोपकारकत्वेति,
अस्तित्वस्य योऽयमुपकारः सप्रकारकधर्मविशेषकज्ञानजनकत्व स एकोपकारकस्त्वा-
न्याखिलधर्माणामिति सर्वेषामेकोपकारकत्वेनोपकारेणाभेदवृत्तिः । एकदेशावच्छिन्नवृत्ति-
त्वेति, अस्तित्वं हि यद्देशावच्छेदेनास्ति तद्देशावच्छेदेनैव स्वेतरेऽखिलधर्मास्सन्तीत्येक-
देशावच्छिन्नवर्तिन एते, न ह्यस्तित्व कण्ठावच्छेदेन पृष्ठदेशावच्छेदेन नास्तित्वमिति देश- 5
भेदो वर्तत इति शुण्दिदेशेनेतेषामभेदवृत्तिरिति भावः । एकससर्गप्रतियोगित्वेति, य एव
हि घटे नास्तित्वस्यैकवत्त्वात्मना ससर्गस्स एवान्येषामपीति तेषामेकससर्गप्रतियोगित्वा-
त्ससर्गेणाभेदवृत्तिः, एकशब्दवाच्यत्वधर्मेति, अस्तित्वधर्मात्मकस्य य एवास्तिशब्दो
वाचकस्स एव तद्विज्ञानन्तधर्मात्मकस्यापि वस्तुनो वाचक इति एकशब्दवाच्यत्वाच्छब्दे-
नाभेदवृत्तिरिति भावः । धर्मान्त पदमस्तिनाऽभिन्नत्वे प्रयोजकप्रदर्शनपरम् । जनकत्वमपी- 10
तीति सकलादेशलक्षणसमन्वय इति शेषः । अत्र मलयगिरिचरणात्मप्रभङ्गया प्रतिभङ्ग प्रमा-
णवाक्यमेव, नहु नयः, स्याच्छब्देन विषयितधर्मोपरागेण कालादिभिरभेदवृत्त्याऽभेदो-
पचारेण वाऽनन्तधर्मात्मकप्रस्तुतिपादने प्रमाणवाक्यस्यैव व्यवस्थितेः, अत एव स्याच्छ-
ब्दलाञ्छितस्यैव सर्वत्र साधूना भाषाप्रिनयो विहितः, अवधारणी भाषा च निषिद्धा तस्या
नयरूपत्वात्, नयाना च सर्वेषा मिथ्यादृष्टित्वात् तथा चानुस्मरन्ति “सञ्चे णया मिच्छा- 15
यायिणो ” ति, न च सप्तभङ्गात्मक प्रमाणवाक्य एकभङ्गात्मकश्च नयवाक्यमित्यपि नियन्तु
शक्यम्, सप्तभङ्गाना मप्रविधजिज्ञासोपाधिनिमित्तत्वेनामार्थत्रिकृत्यात् को जीव इति प्रभे-
लक्षणमात्रजिज्ञासया स्याज्ज्ञानादिलक्षणो जीव इत्येकवाक्यस्य प्रमाणवाक्यरूपस्योत्तरस्य
सिद्धान्तसिद्धत्वात् स्याच्छब्दस्य चात्रानन्तधर्मात्मकत्वद्योतनेन प्रमाणाङ्गत्वादिति वदन्ति
तन्मतेनात्र प्रत्येकवाक्यस्य प्रमाणरूपत्व दर्शितम्, एतन्मते नयदुर्नयविभागो नास्ति अर्था- 20
विशेषात् । केचित्तु ‘सदेव सत्तयात्सदिति त्रिघाथो मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणे’ रिति हेम-
सूरिभिरपि प्रमाणनयदुर्नयरूपेण विभज्याभिधानात् आकरे नयतदाभामानामपि स्पष्ट
योधितत्वाभास्ति नयदुर्नयभेद, अवधारणीभाषेकान्तवादात्मिकैव निषिद्धा न तु नयरूपापि,
तस्याः प्रमाणपरिकरत्वात् प्रमाणात्मकमहावाक्यनयशब्दोद्योजनसाधान्तरवाक्यार्थ-
ज्ञानजनकत्वेन तदनुपूर्वाकाक्षोत्थापकत्वेन वा नयवाक्यस्य सिध्यमतिविस्फारकत्वाच्च, अत 25
एव नयोऽप्यादर्णीय एव । प्रमाणवाक्यमपि हि अनेकान्तरविशालिन पुद्गलविशेषमधि-
ष्ठेय प्रयुज्यते, तस्मात् स्याज्ज्ञानादिलक्षणो जीव इत्यपि मुनयवाक्यमेव, एकभङ्गरूप-
त्वात् । तथापि प्रमाणवाक्यत्वमुत्थाप्यानाश्रयमेव भङ्गपट्टमयोजनमेव । मकन्देश-
स्य प्रतिभङ्गमात्रधर्माभावात्प्रतीतेन, अन्यथा च विकल्पादेशत्वमेवेत्याहुः । अपरे तु

अरण्यवस्तुविषयत्वेन त्रिष्वचभङ्गेषु सकलादेशत्वं चतुर्षु चोपरितनेष्वेकदेशविषयत्वेन विकलादेशत्वमित्यूचुः ॥

नन्वभिन्नताप्रयोजककालाद्यष्टासु मध्ये सम्बन्धसंसर्गौ द्विधा कथमुपात्तौ तयोर्भेदादर्शनादित्यत्राह—

5. सम्बन्धे कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणेऽभेदः प्रधानं भेदो गौणः, संसर्गे त्वभेदो गौणो भेदः प्रधानम् । तथा च भेदविशिष्टाभेदस्सम्बन्धः, अभेदविशिष्टभेदस्संसर्ग इति विवेकः । अयञ्च पर्यायार्थिकनयस्य गुणभावे द्रव्यार्थिकनयस्य प्रधानभावे युज्यते ॥

- सम्बन्ध इति । कथञ्चित्तादात्म्यं हि सम्बन्धः, स च भेदाभेदघटितमूर्तिकः, तत्र
10 यदाऽभेदस्य प्राधान्यं भेदस्य च गौणत्वं क्रियते तदा स सम्बन्धश्चद्व्यवहारभागभवति, यदा तु भेदस्य प्रधानतयाऽभेदस्य च गौणतया विवक्ष्यते तदा स संसर्ग इति व्यवह्रियत इति भावः । फलितार्थमुभयोराह तथाचेति । भेदविशिष्टाभेद इति, अत्र भेदो गौणो विशेषणत्वात्, अभेदस्य विशेष्यत्वेन प्रधानता बोध्या । अभेदविशिष्टेति, अत्रापि विशेषणत्वाद्भेदस्य गौणत्वं विशेष्यत्वाच्च भेदस्य प्राधान्यमवसेयम् । ननु कथमत्र कालादिभिरभेदघटि-
15 रभेदोपचारो वेत्यत्राहायञ्चेति, पूर्वसंघटितस्सकलादेशबोध इत्यर्थः । पर्यायार्थिकनयस्य गुणभाव इति, तस्य प्राधान्ये त्वभेदघटितसम्बन्ध इति भावः । अस्य गौणत्व एव द्रव्यार्थिकनयस्य प्राधान्यं संभवति, एकदा नयद्वयस्य प्राधान्यासम्भवादित्याशयेनाह द्रव्यार्थिकनयस्येति, तत्र पर्यायार्थिकनयो गौणीकृत्य धर्मिणं धर्मरूपकपर्यायप्राधान्यप्ररूपापकः, द्रव्यार्थिकनयः पर्यायोपेक्षया धर्मिमात्रप्राधान्यप्ररूपापक इति ॥

- 20 द्रव्यार्थिकनयस्य तु गौणत्वे पर्यायार्थिकस्य च प्राधान्येऽभेदोपचारं कृत्वा लक्षणसमन्वयः कार्य इत्याशयेनाह.

द्रव्यार्थिकनयस्य गौणत्वे पर्यायार्थिकस्य प्राधान्ये त्वभेदोपचारः कार्योऽभेदासम्भावात् ॥

द्रव्यार्थिकनयस्येति । मुख्याभेदघटितसमर्थकस्येत्यर्थः । पर्यायार्थिकस्येति, मुख्यभेद-

- 25 समर्थकस्येत्यर्थः हेतुमाहाभेदासम्भवादिति, अभेदघटितसम्भवादित्यर्थः ॥

१. स्यादस्त्येव, स्यात्तास्त्येव, स्यादवच्यमेवेति मद्भ्रम इत्यर्थः । २. द्रव्यपर्यायात्मकं हि वस्तु, तत्र द्रव्यनयार्पणया तदभिन्नपर्यायाणाममानेऽपि ते सन्त्येव परन्तु पर्यायनयस्य गौणीकृतत्वात् गुणभूता, एवमेवभयनयस्य प्राधान्यागम्यवान् न तावत् तेषा नास्तित्वं दुर्नयप्रवेत्तापत्तेः, पर्यायार्पणया द्रव्यनयस्य गुणभावेन च पर्यायाः प्राधान्येन भागन्ते द्रव्यन्तु तदभिन्न गुणनन्वेति ॥

कथमभेदासम्भव इत्यत्राह—

तथाहि नैकत्रैकदा विरुद्धनानागुणानामभेदसम्भवो धर्मिभेदात् ।
नापि स्वरूपेण, प्रतिगुणं स्वरूपभेदात्, नाप्यर्थेन, स्वाधारस्यापि भेदात्,
नचा सम्बन्धेन सम्बन्धिभेदेन सम्बन्धभेदात्, नाप्युपकारेण, तत्तज्जन्य-
ज्ञानानां भेदात्, नापि गुणिदेशेन, तस्यापि प्रतिगुणमनेकत्वात्, नापि ५
संसर्गेण, संसर्गिभेदेन भेदात्, नापि शब्देन, अर्थभेदेन तस्य भेदा-
दिति । तस्मादभेदमुपचर्य तद्वर्माभिधानेक्यावद्वर्मात्मकवस्तुयोधजनकत्वं
वाक्यानामिति ॥

तथाहीति । कालेन भेदमाह नैकत्रैक, एकाधिकरण इत्यर्थः, एकदेति एककालाव-
च्छेदेनेत्यर्थः, विरुद्धनानागुणानामिति, परस्पर विरुद्धानां विविधानां गुणानामित्यर्थः । 10
असम्भवेनेति शेषः, तथा च परस्पर विरुद्धानामनेकगुणानामेककालावच्छिन्नैकाधिकरण-
वृत्तित्वस्यासम्भवेनेत्यर्थः । अभेदसम्भव इति, पूर्वस्थितनञोऽत्र सम्बन्ध, मुख्यतयेत्यादिः
तथा च मुख्यतया नाभेदस्य सम्भव इति भावः, तेन गौणतयाऽभेदसम्भवेऽपि न क्षतिः ।
एकत्रैकदा विरुद्धगुणानां सत्त्वे गुणभेदेन गुणिभेदस्यावश्यकत्वान्न धर्म्येक्यं स्यादित्याह धर्मि-
भेदादिति, तावदाश्रयस्य तात्प्रकारेण भेदात्, पर्यायभेदेन पर्यायिभेदस्यावश्यकत्वादिति 15
भावः । स्वरूपेण भेदासम्भवमाह नापि स्वरूपेणेति, विरुद्धनानागुणानामभेदसम्भव इत्यनु-
पपद्यते, एवमुत्तरत्रापि । हेतुमाह प्रतिगुणमिति, तत्तद्गुणानां स्वरूपरूपस्य भिन्नत्वाविति भावः,
न च घटादिगुणत्वं हि स्वरूपशब्देन विवक्षितं तच्च घटादिवृत्तिसकलगुणेषु समानमेवेति
कथं स्वरूपभेद इति वाच्यम्, गुणभेदेन गुणिभेदस्यावश्यकतया प्रतिगुणं वस्तुभेदेन तद्गुणत्व-
स्यापि भेदादित्यत्र तात्पर्यात् । नापि गुणत्वधर्मत्वादिसंरूपाणामभेद इति वाच्यम्, तथा 20
सति तेन रूपेण जगद्वृत्तिगुणानां धर्माणाञ्चाभेदप्रसङ्गेन परस्परभेदस्य विरोधप्रसङ्गादिति ।
अर्थेनाभेदवृत्त्यसम्भवमाह नाप्यर्थेनेति, हेतुमाह स्वाधारस्यापीति भेदादिति, नानात्वादित्यर्थः,
अन्यथाऽनेकगुणाश्रयैकैव विरुध्येतेति भावः, सम्प्रयेनाभेदवृत्त्यसम्भवाह नचासम्भ-
न्धेनेति, कारणमाह सम्प्रन्धिभेदेनेति, प्रतियोग्यनुयोगिभेदेनेत्यर्थः, घटभूतलसयोगात्पट-
भूतलसयोगस्य भेददर्शनादिति भावः । उपकारभेदेनाभेदवृत्त्यसम्भवाह नाप्युपकारेणेति, 25
धीजमाह तत्तज्जन्येति, तत्तद्गुणजन्येत्यर्थः, न केवलं ज्ञानमुपकारः किन्तु तत्तद्गुणविषयक
ज्ञानं तथा च विषयभेदेन ज्ञानभेदावश्यकतया तत्तद्गुणविषयज्ञानानां भेदेन नेरोपकार-

- कत्वं गुणानां, अन्यथा नानागुणजन्योपकारस्यैकत्वमविरुद्ध स्यादिति भावः । देशेनाभेद-
वृत्त्यनुपपत्तिमाह नापि गुणिदेशेनेति, निदानमाह तस्यापीति, गुणिदेशस्यापीत्यर्थः । अन्यथा
भिन्नपदार्थवृत्तिगुणानां गुणिदेशानामप्यभेदप्रसङ्गात्, गुणिदेशत्वसाम्यात्, घटात्मक-
गुणिदेशानामेवाभेद इत्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । ससर्गेणाभेदवृत्त्यसम्भवमाह
5 नापि ससर्गेनेति, हेतुमाह समर्गाति, तदभेदे ससर्गेभेदविरोधादिति भावः । शब्देना
भेदासम्भवमाह नापि शब्देनेति, हेतुमाहार्थभेदेनेति, वाच्यभेदेनेत्यर्थः, अन्यथा सर्वेषां
गुणानामेकशब्दवाच्यत्वे तत एव सर्वार्थवाच्यतापत्त्या शब्दान्तरवैफल्यपत्तिप्रसङ्गस्या-
दिति भावः, इतिशब्दः कालाद्यष्टावलम्ब्य भेदासम्भवनिरूपणसमाप्तिद्योतकः । तथा चेत्थ
प्राधान्यतः पर्यायार्थिकनयचक्रवर्तिसाम्राज्येनाभेदवृत्त्यसम्भवाद्भेदमध्यारोप्यास्तित्वधर्मा-
10 भिन्नत्वमनेकादशेपधर्मेणु सम्पादनीयं ततश्च तादृशधर्मात्मकवस्तुबोधजनकवाक्यमपि सकला-
देशः परिपूर्णार्थप्रकाशकत्वादित्याशयेनाह तस्मादिति, यस्मात्कालादिना भिन्नानां धर्माणाम-
भेदवृत्तिर्न सम्भवति तस्मादित्यर्थः । इति पदं सकलादेशसमाप्तिद्योतकम् ॥

- तदित्यं प्रकाशिताभ्यामभेदवृत्त्यभेदोपचाराभ्यामेवेनास्तित्वस्यादिशब्देनैकधर्मप्रतिपा-
दनमुत्तेन तद्विन्नयावदनन्तधर्मात्मकवस्तुबोधस्तत्सम्भवतीति निरूप्य सम्प्रति प्रत्येकं वाक्या-
15 नामर्थं निरूपयितुमुपक्रमते—

- घटस्स्यादस्त्येवेति प्रथमं वाक्यमितरधर्माप्रतिषेधमुखेन विधिवि-
पयकं बोधं जनयति । अत्र स्याच्छब्दोऽभेदप्राधान्येनाभेदोपचारेण वा
सामान्यतोऽनन्तधर्मवन्तमाह, अस्तिशब्दोऽस्तित्वधर्मवन्तमाह, एवका-
रोऽयोगव्यवच्छेदमाह, तथा चाभेदप्राधान्येनाभेदोपचारेण वा सामा-
20 न्यतोऽनन्तधर्मात्मको घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधि-
करणात्यन्ताभावाप्रतियोगिस्वद्रूप्यायवच्छिन्नास्तित्ववानिति बोधः ॥

- घट इति । इतरधर्माप्रतिषेधमुत्तेनेति, तथाबोधकशब्दाभावादिति भावः । विधिवि-
पयकमिति, अस्तित्वस्य विधिरूपत्वादिति भावः, मुख्यतयेति शेषः, तेन नास्तित्वस्यात्र
बोधेऽपि न क्षतिः, न च नास्तित्वस्यात्र कथं बोध इति वाच्यम्, अस्तित्वस्य प्रति-
25 षेप्येन नास्तित्वेनाविनाभावित्वान्, प्रयोगेश्चास्तित्वं नास्तित्वेनैकधर्मिण्यविनाभावि, अस्तित्व-

१ एकस्मिन् काले तयोर्विनाभावित्वेन सिद्धत्वास्तिसदृशाधनवारणार्थवर्तिनीति, विशेषणत्वमात्रोक्तौ
नीलोत्पलमित्यादीं विशेषणे नीले चेतनो जीव इत्यादी च जीवविशेषणे चेतने लोकरदृष्टादनीलाविना
मादित्वस्याचेतन्याविनाभावित्वस्य चाप्यस्यात् पररूपेणाविनाभावित्वस्य साम्यसमत्वाद्वाऽस्तित्वनास्तित्वोभयप-
ठितधर्माति पदम् । तत्र सामान्यमुसी ध्येति दर्शयति यदिति । एवमप्यर्थस्य वैधर्म्येणाविनाभावित्वे-
नेतन्मये केवलान्वयी नास्त्येव ॥

त्वनास्तिद्वोभयघटितधर्मविशेषणत्वात्, यत्स्वस्वेतरयदुभयघटितयद्धर्मविशेषणं तत्तत्र तेना-
 धिनाभावि, यथान्वयव्यतिरेकव्याप्तिद्वयघटितव्याप्यविशेषणभूताऽन्वयव्याप्तिः व्यतिरेक-
 व्याप्यविनाभाविनीति । उक्तप्राया अपि पदार्था वाक्यार्थबोधजननशक्तेर्वाक्यनिष्ठाया उद्बोध-
 कविधया हेतवोऽतः वाक्यार्थनिरूपणप्रस्तावेऽस्मिन् पदार्थानुपस्थापयति कण्ठतोऽत्रेति, अस्मिन्
 वाक्य इत्यर्थः, अनन्तधर्मवन्तमिति, अनन्तधर्मात्मकमित्यर्थः, सामान्यत इत्युक्तत्वेनानन्त- 5
 धर्मान्तर्गततयाऽस्ति त्वस्यापि बोधात्तद्बोधकास्तिपदं निरर्थकमित्याशङ्का गता, तस्य तथा
 सामान्यतो बोधेऽपि प्रातिस्विकरूपेण तद्बोधनाय विशेषपदस्यावश्यकत्वात्, यथा सर्वेषां
 वृक्षाणां वृक्षत्वेन बोधेऽपि विशेषवृक्षबोधार्थं पनसादिपदप्रयोगः । एकान्तबुद्धिबिलक्षणबुद्धि-
 विशेषविषयतावच्छेदकत्वेनेति तदर्थः । कथमनन्तधर्माणामेकशब्देन बोध इत्यत्राहभेदप्रा-
 धान्येनेति, द्रव्यार्थिकनयेनाभेदस्य प्राधान्येनेति भावः । प्राधान्यश्च शब्देन विवक्षितत्वा- 10
 च्छब्दाधीनं बोध्यं, अभेदोपचारेण वेति, पर्यायार्थिकनयस्य प्राधान्ये मुख्यतयाऽभेदासम्भवेन
 तदुपचारादिति भावः, शब्दानुपातस्यार्थतो गम्यमानस्याप्रधानता बोध्या । स्यादित्यादिपदानां
 द्योतकत्ववाचकत्वयोरनेकान्तत्वेनानन्तधर्मात्मकस्य द्योतकं वाचकं वेत्यनुक्त्वाऽनन्तधर्मवन्त-
 माहेत्युक्तं द्योतकतया वाचकतया वा स्याच्छब्दोऽनन्तधर्मात्मकं वस्तु प्रकाशयतीति भावः,
 एवमग्रेऽपि । अस्तित्वधर्मवन्तमिति, अस्मातोऽस्त्वप्यैवसम्भवेति, आख्यातस्याश्रयत्वमर्थ 15
 इति मत्वाऽस्तित्वधर्मवन्तमित्युक्तं, आहेति, द्योतकतयेति शेषः, वाक्यार्थं पदमात्रस्य द्योत-
 कत्वादिति भावः । अस्तित्वश्च स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया विवक्षित, सत्पदमनुक्त्वाऽस्ति-
 पदोपादानं विवक्षितस्वरूपावच्छिन्नसत्त्वापेक्षायै नैयायिकादिमतसिद्धसामान्यात्मकसत्त्वस्य
 लोकाप्रतीतस्याविवक्षितत्वसूचनाय च । तथा च स्वद्रव्याद्यवच्छिन्नसत्त्वस्यैव प्रतीतेस्सर्वथा
 निरवच्छिन्नसत्त्वं अप्रामाणिकमेव, इदमपि सत्त्वमर्पितानर्पितदृष्ट्या सावच्छिन्नं निरव- 20
 च्छिन्नमपीति बोध्यम् । अयोगव्यवच्छेदमिति, अयम्भावः, एवकारमिविधः, अयोगव्यवच्छे-
 दबोधकोऽन्ययोगव्यवच्छेदबोधकोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधकश्चेति, विशेषणान्वितैवकारोऽ-
 योगव्यवच्छेदबोधकः, यथा शंसः पाण्डुर एवेति, विशेष्ये विशेषणस्य योऽयोगः सम्प्रत्या-

१. सामान्यत इत्यर्थः । २. ननु गर्भं वाक्यं साधारणमिति न्यायेनाप्रयुक्तोऽपि यथैवमारो सम्भवे
 तथा वस्तुनोऽनेकान्तस्वरूपादेवाप्रयुक्तोऽपि स्याच्छब्दो सम्भवेन एवेति स्वार्थस्तरप्रयोग इति मैत्रेयः,
 विशिष्टविषयत्वं तात्पर्यात्स्वरूपवच्छेदकत्वात्प्राप्त्यर्थेकान्तशब्दाया अभ्यवच्छेदेनाधिष्ठिताया अनन्तप्रति-
 पत्तरयोगात् एवमेवश-शब्दबोधेऽपि विवक्षितार्थस्य सदायोगव्यवच्छेदादिरूपस्याप्रतिपत्तिरप्या ॥

- भावस्तस्य यो व्यवच्छेदस्तोऽयोगव्यवच्छेद उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमिति यावत्, शस्त्र पाण्डुर एवेत्यत्रोद्देश्यदर्शस्यो विधेय पाण्डुरत्व तथा चोद्देश्यतावच्छेदक यच्छेदसत्त्वं तद्वति वृत्तिर्योऽभावो घटाद्यभाव एव न पाण्डुरत्वाभावस्तत्र पाण्डुरत्वस्य सत्त्वात् तथा च तदप्रतियोगित्व पाण्डुरत्वं इति शस्त्रत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगि
- 5 पाण्डुरत्ववानय शस्त्र इत्येवकारमहिम्ना तादृशवाक्याद्बोधो भवति, विशेष्यसङ्गतैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदस्य बोधो जायते, यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ, अन्यस्मिन् विशेष्य भिन्ने योऽय योगसम्बन्धो विशेषणस्य तस्य व्यवच्छेद, उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमिति यावत् पार्थत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेद पुरुषान्तरे तत्र धनुर्धरत्वाभावोऽस्ति, तस्मात्पार्थत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिधनुर्धरत्ववान् पार्थ इति बोधस्ततो जायते । क्रियासङ्गतादेवकाराच्चात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्य बोध उदेति, यथा नील सरोज भवत्येवेत्यादौ, उद्देश्ये विशेषणस्य योऽयमत्यन्तमयोगोऽतन्मन्धस्तस्य व्यवच्छेद इत्यर्थ, उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकाभावाप्रतियोगित्वमिति यावत् । अत्रोद्देश्य सरोज तदवच्छेदक सरोजत्व तत्र यत्र यत्र तत्र सर्वत्र नीलवत्त्वाभावो न वर्तते, क्वचिन्नीलस्यापि सत्त्वात् तथा चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकोदासी-
- 10 नाभावाप्रतियोगित्वस्य नीलवत्त्वे सत्त्वेन सरोजत्वव्यापकाभावाप्रतियोगिनीलरूपवत्सरोजमिति बोधस्तादृशवाक्याद्भवति । स्यादस्त्येव घट इत्यापि घटत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य स्वरूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वे सत्त्वेनायोगव्यवच्छेदक एवकार, न चानैवकारस्यास्तीति क्रियासङ्गतत्वेन तस्मादत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्यैव बोधो भवेदिति कथमयोगव्यवच्छेदस्तदर्थं प्रकृत इति वाच्यम्, ज्ञानमर्थं गृह्यात्येवेत्यादौ ज्ञानत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्यार्थग्राहकत्वे धात्वर्थे बोधात्क्रियासङ्गतस्याप्येवकारस्य क्वचिदयोगव्यवच्छेदबोधकत्वात्, न च तत्राप्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदक एवकारो वाच्य इति वाच्यम्, तथा सत्येकस्मिन्नपि ज्ञाने रजतत्वग्राहकत्वसत्त्वेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदमन्भवेन ज्ञान रजतगृह्यात्येवेति प्रयोगप्रसङ्गात्, तस्मात्प्रकृते क्रियासङ्गतोऽप्येवकारोऽयोगव्यवच्छेदबोधक इति न कापि क्षति, अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकान्ययाश्रयणात् मत्त्वबोधेन विशेषणे
- 20 सत्त्वे एवकारान्वयेनायोगव्यवच्छेदबोधाद्वा न कोऽपि दोष । तदेव पदशक्तिमद् जाते वाक्यशक्तेरुद्भूतया वाक्यार्थं प्रदर्शयति तथा चेति, वाक्यादस्यात् प्रधातयाऽस्ति त्व

१ ननु क्रियासङ्गतैवकारस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदके प्रयोगाऽयं भवत्येव न ह्यत्रायोगव्यवच्छेदा भागो यत्र सर्वथा ज्ञानानां रजतं न विषय इति श्रुत्याक्तप्रयोगो न भवेत् किन्तु ज्ञान कर्मादिनि रजतं न गृह्यातीत्यविधात्यायोगस्यैवात्र व्यवच्छेद न नष्टत्वादित्यत्र रजताग्राह्यतातिविभक्तिर्वाच्यपदवाच्यमिति ॥

धर्मात्मकत्वस्य गौणतया च तदितरसकलधर्मात्मकत्वस्य बोधेन द्रव्यार्थिकनयार्पणया घटेऽनुपचरितैकविशेष्यतायाः पर्यायार्थिकनयार्पणयोपचरितैकविशेष्यताया वा मानेन एव कारार्थाभावाप्रतियोगित्वघटकाभावे विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्य विशेष्यवाचक-
 पदसमभिध्याहारेण लाभाच्च प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-
 योगिस्वद्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्वनिष्ठस्वेतरसकलधर्मात्मकत्वसम्यन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता- 5
 भेदप्राधान्याभेदोपचारप्रयुक्तैकविशेष्यताको घट इति बोधः फलित इति भावः । घटत्वस-
 मानाधिकरणेऽभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यञ्चास्तित्वाभावरूपस्य नास्तित्वस्य घटे सत्त्वेना-
 स्तित्वेऽप्रतियोगित्वरक्षायै । तथा चास्तित्वाभावो न प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तत्रास्ति-
 त्वस्यापि सत्त्वादिति । अन्यच्च बोधः केवल घटस्यैव विशेष्यत्वमङ्गीकृत्योक्तः, यदि स्यात्प-
 दार्थोऽपि विशेष्यकोटौ प्रवेद्यते तदा प्रकृतेतरसकलधर्मात्मको घटो घटत्वसमानाधिकरण- 10
 प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगिस्वद्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्वनिष्ठकथञ्चित्तादात्म्यसम्यन्धाव-
 च्छिन्नप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतावानिति बोधो मान्य इति । अत्र च प्रधानभावेनास्ति-
 त्वधर्मात्मकत्वं गुणभावेन च तदितरसकलधर्मात्मकत्वं बोध्यते ततो गुणप्रधानभावापन्नं
 वाक्यं जातं तथा सति प्रधानभावेनाशेषधर्मात्मकत्वस्तुबोधकसकलादेश इति नियमो
 व्याहृत इत्युच्यते तर्हि एतद्वाक्यवोधानन्तरमनन्तधर्मात्मकं सर्वमित्यौपादानिकबोधोऽङ्गी- 15
 कार्यः । अत एवास्य सकलादेशरूपत्वमिति ॥

अथ सत्त्वोपसर्जनासत्त्वप्रधानप्रतिपादकवाक्यार्थं विवेचयति—

घटस्त्वान्नास्त्येवेति द्वितीयं वाक्यमन्यधर्माप्रतिषेधमुखेन निषेध-
 विषयकं बोधं जनयति, अत्रापि तादृशो घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरण-
 घटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिपरद्रव्याद्यवच्छिन्ननास्तित्व- 20
 वानिति बोधः ॥

घट इति । अन्यधर्माप्रतिषेधमुखेनेति, धर्मान्तरप्रतिषेधे हि दुर्नयत्वं स्वात्तथा च धर्मा-
 न्तरप्रतिषेधाकरणात्स्यात्पदमहिम्नाऽनन्तधर्मविषयो गृहीतधर्मप्रतिपादको यो बोधविशेषस्तं
 जनयतीति भावः । पूर्ववदेवात्रापि शाब्दबोधो विज्ञेय इत्याशयेनाहारापीवि, स्पष्टमन्यत् ॥

तृतीयवाक्यार्थमाह—

स्यादस्ति नास्ति च घट इति तृतीयं वाक्यं तादृशो घटे क्रमार्पितस्वपर-
 रूपाद्यवच्छिन्नास्तित्वनास्तित्वावच्छिन्नत्वं बोधयति, तथा च तादृशो घटः
 प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिक-

मार्पितस्वपररूपावच्छिन्नास्तित्वनास्तित्वोभयधर्मवानिति बोधः ॥

- स्यादस्तीति । मन्त्रगिरिपादाभ्युपगमापेक्षयात्र शाब्दबोध उक्तो व्याख्यातप्रायश्च । प्रथमद्वितीयचतुर्थवाक्यानामेव सकलादेशत्वं निरवयवद्रव्यविषयत्वाच्छेषान्तु सावयवद्रव्य-
विषयत्वाद्विकलादेशरूपत्वं देशभेद विनैकत्र क्रमेणापि सदसत्त्वविवक्षायास्सम्प्रदायविरुद्धत्वा-
5 दिति सम्मत्याद्यनुसारेण तु घटस्थैकदेशः अस्तित्वेऽवच्छेदकतयाऽपरश्च देशो नास्तित्वस्याव-
च्छेदकत्वेन विवक्षितस्तद् देशाभेदद्वारा घटोऽप्यस्ति नास्ति च भवति, अक्षिपाणिगतकाणत्व-
कुण्टत्वापेक्षया यथा देवदत्तः काणः कुण्टः । अन्यथा क्रमेणाप्येकत्र सदसत्त्वविवक्षाया अनुद-
येन भङ्गविलोपः प्रसज्येत । देशोऽप्यवयवो धर्मो वा, अवयवावयवविनोर्धर्मधर्मिणोश्च कथञ्चि-
दभेदेनावयवादिधर्मैरपि अवयव्यादीनां तथा व्यपदेशस्तु घट एव, उभयप्रधानावयवाभेदेना-
10 स्तित्व नास्तित्वञ्चात्रार्प्यते, तथा चास्माद्वाक्यात्त्वाश्रयसमवायित्वरूपपरम्परासम्बन्धावच्छि-
न्नास्तित्वनास्तित्वरूपधर्मद्वयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताशालिबोधो भवति । इदञ्चौपादानिक-
बोधापेक्षया, अन्यथा घटपदस्य देशपरस्याऽऽष्टुत्था प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताद्वयशाल्ये च
बोधरस्यात् । न च प्रकारभेदेन सप्तभङ्गीभेदश्चास्तिद्वः प्रकारश्च विधेयधर्म उद्देश्यतावच्छेद-
कधर्मो वेत्यत्र न कश्चिद्विशेषः, अत एव छुद्घटादिधर्मिकसप्तभङ्ग्यपेक्षया नीलघटादिधर्मिक-
15 सप्तभङ्ग्या अवगिगनेन भेदस्तथा च प्रकृते धर्मितावच्छेदकस्यावयवस्य धर्मान्तरस्य वा भेदा-
त्सप्तभङ्गीभेदप्रसङ्ग एकधर्मावच्छिन्नत्वघटितत्वात्सप्तभङ्ग्या इति वाच्यम्, तत्तद्धर्मितावच्छेद-
कसमनियतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतास्थले सप्तभङ्गीभेदाभावात्, अन्यथा कम्बुग्रीवादिवाम् स्याद-
स्तीत्यादितोऽपि घटविशेष्यकसप्तभङ्गीभेदापत्तेरिति । तादृशे घट इति, प्रकृतेतरसकलधर्मा-
त्मके घट इत्यर्थः । क्रमार्पितेति, क्रमिकज्ञाव्यवधानेच्छाविषयेत्यर्थः । न च क्रमनादुभय-

१. तत्र देशो नाम सकलस्य वस्तुनो बुद्धिच्छेदविभक्तोऽवयव । विकलादेश इत्यादेशे वस्तुनो वैकल्यस्य
त्वेन तत्त्वेनाप्रविभक्तस्यापि विविक्त गुणादिरूप स्वरूपेणोपरज्जन्मपेक्ष्य परिकल्पितमशभेद कृत्वाऽनेकात्म-
वैकत्वव्यवस्थाया समुदायात्मकमात्मरूपमभ्युपगम्याभिधानम् । अनेकधर्मस्वभावमेक हि वस्तु, इष्टधर्मा-
न्नास्याप्यात्मनो भिन्नो गुणो भेदक, यथा परद्रवाणं पटुरासीत् ऐयमस्तु पटुरतोऽन्य एवाभिसूत्रत इति, अत्र
हि पटुत्वातिशयस्सामान्यपाटवाद्गुणादयं स च वस्तुनो भेद कल्पयति, प्रयोजनार्थिना तथाऽऽस्तित्वात्,
तस्मात्ते गुणास्तस्यास्मत्त्वाद् भागं वृत्त्वशमनुभवन्ति, अनेकावैकस्वरूपत्वादात्मादिवस्तुन, पुरपर्येष
पाण्यादय, ते च क्रमेण वृत्ता, क्रमयौगपत्याभ्याध, तत्र तृतीयेऽस्मिन् भङ्गे क्रमेण वृत्ता, द्व्यर्थसामा-
न्येन तद्विशेषेण वा पर्यायसामान्येन तद्विशेषेण वा वस्तूच्यते यथा आत्मा चैतन्यसामान्येनास्ति चैतन्य-
विशेषविवक्षाया वा एकोपयोगत्वादस्ति पर्यायसामान्यात् अव्यय-येन नास्ति घटोपयोगकाले वा पटोपयो-
गेन नास्ति, चैतन्येन तद्विशेषेण वर्तमान एव तदभावेन तद्विशयाभावेन वा न वर्तत इत्युभयाधीन भवेति
तृतीयवाक्यतात्पर्यम् । एवञ्च सद्ब्रह्मव्यवहारमिप्रायात् त्रयस्मकत्वादेशात् चत्वारस्तु ऋजुप्रसक्तसमभिष्ट-
चभूतनयमिप्रायादिति तत्त्वार्थभाष्यटीकाकारा ॥

मुख्यविशेष्यताकोधस्यार्थसिद्धत्वेनाद्यभङ्गद्वयानतिरेक इति वाच्यं क्रमगर्भोभयप्राधान्य-
 बोधकत्वाभिप्रायेणोभयपदप्रयोगात्, तत्रैकत्र द्वयमिति विषयताशालिनो धर्मद्वयप्रकारतानि-
 रूपितैकविशेष्यतानिरूपकस्य बोधान्तरस्यानुभविकत्वात्, वस्तुत इच्छाविशेषरूपस्य क्रमा-
 र्पितत्वस्य भङ्गप्रयोजकत्वात् भङ्गे सत्त्वासत्त्वोभयनिष्ठविषयतावच्छेदकत्व स्वपरद्रव्यादी-
 नामेव तत्रावच्छेदकत्वात् तथा च चालनीन्यायेन स्वद्रव्यपरद्रव्यादिघटुष्टयावच्छिन्नं 5
 सत्त्वासत्त्वोभयमस्य भङ्गस्य विषय इत्याशयेन स्वपररूपाद्यवच्छिन्नेत्युक्तम् । वाक्यार्थं निग-
 मयति, तथा चेति, तादृशो घट इति प्रकृतेतरमकलवर्मात्मको घट इत्यर्थः, क्रमार्पितत्वस्यो
 भयधर्मावच्छेदकत्वं यथाश्रुताभिप्रायेण, जिज्ञासाया भङ्गीयविषयतानवच्छेदकत्वाभिप्रायेण
 तु स्वपररूपादीति, सिद्धं पूर्ववद्भाष्यम् ॥

चतुर्थभङ्गवाक्यार्थमाह—

10

स्यादवक्तव्य एव घट इति चतुर्थं वाक्यं युगपत्स्वपररूपादीनामपे-
 क्षणे वस्तु न केनापि शब्देन वाच्यमिति बोधयति, तथा च तादृशो घटः
 सत्त्वादिरूपेण वक्तव्य एव सन् युगपत्प्रधानभूतसत्त्वासत्त्वोभयरूपेण
 प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोग्यवक्तव्य-
 त्ववानिति बोधः ॥

15

स्यादिति । निरवयवद्रव्यविषयकमिदम् । प्राधान्यतो गुणभावतो वा सत्त्वासत्त्वधर्म-
 योर्युगपत्प्रतिपादने कस्यापि वचसः सामर्थ्याभावेन घटादिक वस्तु ताभ्यामवक्तव्यं भव-
 तीत्याशयेनाह युगपदिति । एकदैकपदादुभयबोधो जायतामितीच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः । स्वप-
 ररूपादीनामित्यनेन स्वरूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वपररूपाद्यवच्छिन्नासत्त्वे विवक्षिते, समुदितन्या-
 येन स्वरूपपररूपादीना सत्त्वासत्त्वनिष्ठविषयतावच्छेदकतया विवक्षण इति वाऽपेक्षणे इति 20
 पदान्तस्यार्थः, आदिना द्रव्यक्षेत्रकालाना ग्रहणम् । न केनापि शब्देन वाच्यमिति, कस्यापि
 पदस्य समस्तपदस्य वाक्यस्य वा तथाविधवाच्यवाचकभावाविषयीभूतत्वादिति भावः, एक
 हि पदमेकया शक्त्याऽर्थमेकमेव बोधयति शब्दशक्तिस्वामाव्यान् सदिति पदस्यासद्विषय-
 त्वादसदिति पदस्य सद्विषयत्वात्, अन्यथा तदन्यतरप्रयोगसंशयप्रसङ्गात्, नानार्थविषय-
 स्यापि गवादिपदस्य वस्तुतोऽनेकत्वात् सादृश्योपचारादेव हि तस्यैकत्वेन व्यवहारः, 25
 इतरथा सर्वस्यैकशब्दवाच्यत्वं स्यात्, प्रत्येकमप्यनेकशब्दप्रयोगवैफल्यमपि प्रसज्येत, तथा
 च यथा शब्दभेदेनार्थभेदो ध्रुवस्तथाऽर्थभेदादपि शब्दभेदस्मिन्न एव, अन्यथा वाच्यवाचक
 नियमव्यवहारो विलीयेत, एव वाक्यमप्येकं न युगपदनेकार्थविषयं वेदितव्यम् । ननु

- शाब्दबोधस्य सङ्केताधीनत्वेन वस्यचिच्छब्दस्य सदसत्त्वयोस्सक्तेतकरणेन व्याकरणे सदिति सज्ञाशब्देन सकेतबलात् शत्रुज्ञानचोर्बोधादिव सह सदसत्त्वयो कथं ततो न बोधो भवेदिति चेन्न तत्रापि प्रत्ययद्वयस्य क्रमेणैत्रोत्पत्तिर्वाच्यवाचकभेदेन वाचकतारूपशक्तेरपि भेदादनेकार्थशब्दस्थल इव बोध्यभेदे शब्दभेदकल्पनात्, उपचारेण चैकत्वाभिमानात् ।
- 5 सेनादिशब्दानामपि करितुरगपदातिप्रत्यासत्तिविशेषरूपैकार्थस्यैव बोधकत्व, एवमेव वन यूथपङ्क्तिमालादिशब्दा अपि । न च वृक्षाविति पदं वृक्षद्वयस्य वृक्षा इति पदञ्च बहूना वृक्षाणां कथं बोधकमिति वाच्यं द्वेन्द्रापवादैकशेषसमासाभ्युपगन्तृमतेन द्वाभ्यां वृक्षपदाभ्यां वृक्षद्वयस्य बहुभिश्च बहूना वृक्षाणां योभात् न तु सकृदेकेन, शिष्टलुप्तशब्दयोस्सारूप्याद्वा च्यसादृश्याच्चैकत्वोपचारेणैकशब्दप्रयोगोपपत्ते । तत्रैकशेषसमासानभ्युपगन्तृमतेन तु द्विष
- 10 हुवचनान्तो वृक्षशब्दस्त्वभावत एव स्वाभिधेयमर्थं द्वित्वबहुत्वविशिष्टमाचष्टे तथासामर्थ्यात्, अन्यथा शब्दव्यवहारानुपपत्ते, अनेकनयमयेऽस्मन्मते तु वृक्षौ वृक्षा इत्यतः प्रत्यय-
वत्या प्रकृत्या वृक्षत्वतदाश्रयलिङ्गसख्यादिविषयकक्रमिकोपस्थितिपरिणत एव लिङ्गसख्यादि प्रकारको वृक्षविशेष्यकशब्दबोधो जायते तत्र विशेष्यतया वृक्षस्य प्राधान्यं द्वित्वबहुत्व सख्यादीनान्तु विशेषणतया गौणत्वमिति प्राधान्येनैकार्थवाचकत्वमेवैकपदस्याभिमतम् ।
- 15 न च पुष्पदन्तादिपदवदत्रापि केनचित्पदेन सदसत्तोरपि प्राधान्येनोपस्थिति स्यादिति वाच्यम्, एकयोत्तया पुष्पदन्तौ दिवाकरनिशाकरा 'विति कोऽस्वरसादेकोच्चारणान्त-
र्भावेण गृहीतनानाशक्तिकपुष्पदन्तादिपदे व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, अत्र पुष्पदन्तपद-चन्द्रे सूर्ये च शक्तिमित्याकारशक्तिग्रह तत्कार्यतावच्छेदकञ्च चन्द्रत्वप्रकारकत्वे सति सूर्यत्वप्रकार कश्मृत्तिजननद्वारा तादृशशब्दत्वम्, चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयस्मिन् व्यासज्यवृत्तिरूपमेक शक्यताव
- 20 च्छेदकत्व, एकत्र चान्यताग्रहे न शक्त्या बोधोऽपि तु लक्षणयेति नैयायिका । तथा विधस्यात्र सहार्पितसत्त्वासत्त्वोभयाश्रयबोधकस्य कस्यापि पदस्याभावादवक्तव्यत्वमेव साधु, तथा जिज्ञासाया बाधितत्वज्ञाने च तथा ज्ञानस्य विपरीतव्युत्पत्त्या जायमानस्याप्यनिष्ट-
त्वप्रतिसन्धानात् तदर्थं कश्चित्प्रामाणिक पदप्रयोग इति तदाऽऽक्तव्यत्वेन ज्ञानस्यैव-
ष्टत्वात्, अत एवैकक्षणे बोधद्वय जायतामित्यादिस्थलेऽप्यवक्तव्यत्वाभिधानसाम्राज्य, याधि
- 25 तेच्छाविषयत्वावच्छेदेनावक्तव्यत्वव्यवस्थापनादिति ।

१ द्वेन्द्रस्य प्रवृत्तिस्त्वकपदप्रतिपाद्य वसामान धिक्खण्येनापरपदप्रतिपाद्य वाचिच्छमभेदे एकपदजन्य प्रतिपत्तिविषयिता वसामानाधिक्खण्येनापरपदप्रतिपत्तिविषयित्वं वाचिच्छमभेदे वा भवति घटाविल्लादादेव पदप्रतिपाद्यऽपरपदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नमन्त्राद्विशेष्यताभेदेन विषयिताभेदाद्वा तदुपपत्तिः ॥ २ सत्रदुश्चरितगद्द रसहृदेव प्रधानतयाऽर्थं बोधयतीत्येव नियमात् ।

सत्त्वादिरूपेणेति, आदिनाऽसत्त्वस्य ग्रहः, अवक्तव्य एव घट इत्युक्तौ घटस्य सर्वथाऽ-
वाच्यत्वं प्राप्नोति तथा चास्तित्वादिमुखेनापि घटस्याभिधानं न स्यादेवञ्च प्रथमद्वितीया-
दिभङ्गभङ्गप्रसङ्ग इति स्यात्प्रयोगः क्रियते, तेन च सत्त्वाद्यैकैकधर्ममुखेन वाच्यमेव
सर्वं वस्तु, युगपत्प्रधानभूतसत्त्वासत्त्वोभयधर्मावच्छिन्नत्वेनाववाच्यत्वमित्याशयेन सत्त्वादि-
रूपेण वक्तव्य एव सन्नित्युक्तम् ॥

5

अथ पञ्चमभङ्गवाक्यार्थमाह—

स्यादस्ति चावक्तव्यश्च घट इति पञ्चमवाक्येन स्वद्रव्याद्यपेक्षयाऽ-
स्तित्वविशिष्टो युगपत्स्वपरद्रव्याद्यपेक्षयाऽवक्तव्यत्वविशिष्टो घटो बो-
ध्यते, तथा चाभेदप्राधान्येनाभेदोपचारेण वा सामान्यतोऽनन्तधर्मा-
त्मको घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावा- 10
प्रतियोगिस्वद्रव्याद्यवच्छिन्नास्तित्वविशिष्टयुगपत्स्वपरद्रव्याद्यवच्छिन्नस-
त्त्वासत्त्वोभयविषयकावक्तव्यत्ववानिति बोधः ॥

स्यादस्ति चेति, विध्यात्मना मुख्यविषयतावच्छिन्ना योऽभ्यात्मना युगपदवक्तव्यत्व-
मुख्यविषयता तद्वतो घटोऽस्य भङ्गस्य फलमित्याशयेनाह—स्वद्रव्याद्यपेक्षयेति, मतान्तरेण
तु एको देशो घटस्य धर्मिणोऽस्तित्वे आदिष्टोऽपरश्च देशोऽस्तित्वनास्तित्वप्रकाराभ्यामेक 15
दैव विवक्षितः, तदा स घटोऽस्ति चावक्तव्यश्च भवति, उक्तोभयधर्माक्रान्तदेशद्वारेण
धर्मिणो विवक्षितत्वात् । अत एव प्रथमचतुर्थभङ्गसंयोगेनान्यथासिद्धिव्युत्पासः, तत्र हि
केवल धर्मविवक्षा, सा च देशविशेषितद्रव्य एव सम्भवति, अत्र तु देशद्वारा द्रव्य उभय-
धर्मविवक्षा, एवममेऽपि भाव्यम् । फलितार्थमाह तथा चेति, स्पष्टमन्यत् ॥

पञ्चमभङ्गवाक्यार्थमाह—

20

स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति पष्ठं वाक्यं परद्रव्याद्यपेक्षया नास्तित्ववि-
शिष्टं युगपत्प्राधान्येन स्वपरद्रव्याद्यपेक्षयाऽवक्तव्यत्वविशिष्टं घटं प्रति-
पादयति । तथा च तादृशो घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटत्वसमाना-

१ अनेकद्रव्यधर्मात्मकत्वादस्य सत कश्चिद् द्रव्यार्थविशेषमाश्रित्यास्तीति घटस्य व्यवस्था, तस्यै-
वान्यघटद्रव्यतामान्य तद्विशेष द्वय वास्तोऽस्तु युगपद्विशेषाभावककृता घटत्वेन घटविशेषण कश्चि-
द्वत्तमानो घट घटत्वप्रदाना तदभावशेषपरविशेषादना वा युगपद्विशेषाया स्यादास्त चावक्तव्य-
घट इति पञ्चमवाक्यबोधः ॥

धिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिपरद्रव्याद्यवच्छिन्ननास्तित्वविशिष्टयुगप-
त्स्वपरद्रव्याद्यवच्छिन्नसत्त्वासत्त्वविषयकावक्तव्यत्ववानिति बोधः ॥

स्यान्नास्ति चेति, निषेधात्मना मुख्यत्रिपयतावच्छिन्ना योभयात्मना युगपदवक्तव्यत्वविपयता तद्वतो बोधोऽस्माद्भवतीत्याशयेनाह—परद्रव्याद्यपेक्षयेति । मत्तान्तरेण तु घटस्यैको
5 देशो नास्तित्वे नियतोऽपरश्च सत्त्रामचराभ्या युगपदादिष्टस्य घटस्तथाविधविकल्पवशात् नास्ति चावक्तव्यश्च भवति, तात्पर्यार्थमाह तथा चेति, शिष्ट स्पष्टम् ॥

अथ सप्तमभङ्गवाक्यार्थमाह—

स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति सप्तमं वाक्यन्तु क्रमार्पित-
 10 स्वपरद्रव्यादीन् सहार्पितस्वपरद्रव्यादीनाभित्यास्तित्वनास्तित्वविशिष्टा
 वक्तव्यत्वबद्धमाह । तथा च तादृशो घटः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघ-
 टत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिक्रमार्पितस्वपरद्रव्याद्यवच्छि-
 ष्ठास्तित्वनास्तित्वोभयविशिष्टसहार्पितस्वपरद्रव्याद्यवच्छिष्टास्तित्वना-
 स्तित्वोभयधर्मविषयकावक्तव्यत्ववान् घट इति बोधः ॥

15 स्यादिति, क्रमादुभयमुख्यविषयताद्वयावच्छिन्नावक्तव्यत्वमुरयविषयताको बोधोऽस्य
फलमित्याशयेनाह क्रमार्पितेति, मत्तान्तरेण तु यथैको देशोऽस्ति त्वेऽपरो नास्ति त्वेऽन्यश्चो
भयया नियतस्तादृशो घटो त्रिकल्पवशादस्ति नास्त्यवक्तव्यश्च भवतीति । भावार्थमाह तथा
चेति स्पष्टम् । वाक्येष्वेव सप्तसु नयप्रिभागस्तु सामान्यप्राहिणि सङ्गद्वे प्रथमो भङ्ग,
विशेषप्राहिणि व्यवहारे द्वितीय सङ्गद्वयवहारयोस्तृतीय, सूक्ष्मवर्त्तमानक्षणप्राहिणि
20 ऋजुसूत्रे चतुर्थ षष्ठोभयार्पणाया वर्त्तमानक्षणनियतत्वात्, पञ्चमस्तद्गर्जुसूत्रयो, षष्ठो
व्यवहारर्जुसूत्रयो, सप्तमस्तु सङ्गद्वयवहारर्जुसूत्रेष्विति । एते त्रयो नया वरभिप्रायरूपत्वा
दर्थनया, प्रथमद्वितीयावेव भङ्गो शब्दादिषु त्रिषु नयेष्वपीति केचित् ॥

१ अयम्मात्र अर्थप्रधानो वङ्गमिश्रयोऽर्थनयः सद्गृहं हि व्यञ्जनस्य परार्थसाम्यञ्चक्षणमभूत् शब्दाणि श्रोत्रमिप्र यस्तु शब्दप्रथमवर्गमुपसर्जितया व्यवस्थापयति अतस्तु शब्दव्यञ्जनस्यैव भूतभेदमिह । तत्र वचनमार्गश्च सविकल्पनिर्विकल्पभेदेन द्विविधः सविकल्पः सामान्य निर्विकल्पः पर्यायः, तत्प्रतिपादकत्वाद् वचनमपि तथा गणकभाभेदनामिवावप्रतिपादकत्वमपि तद्वदभ्युपगम्य भेदविज्ञायास्त्विकल्पसाहित्यं तदभिप्रायण सविकल्पका वचनमार्गं प्रथममनुकूल्य एव भूतस्तु विषयेऽद्विचक्षणसार्थं तत्क्षणं प्रतिपादयतीति तदुत्तरं भद्विज्ञायास्त्विकल्पविरुद्धाभिर्विरोधो द्वितीयभङ्गस्यो वचनमार्गः । अवलम्ब्यैव भङ्गस्तु व्यञ्जननयः न सम्भवत्येव व्यञ्जननयस्य आग्रिमिप्रायत्वेन तत्र शब्दाभावात् तथा नैतन्नयं प्रथमद्वितीयावेव भङ्गाविति ॥

ननु पूर्वोदितेषु भङ्गेषु सत्त्वाद्यवच्छेदकतया स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावा उक्ताः तेषां स्वत्वपरत्वविवेकाय प्रथमं भावपदवाच्यं स्वरूपं दर्शयत्यसाधारणत्वादादौ—

अत्र सर्वत्र घटस्य स्वरूपमयं घट इति ज्ञानीयप्रकारताश्रयान्यूनानतिप्रसक्तं घटत्वमेव, तादृशप्रकारत्वानाश्रयं विशेष्यावृत्ति च पटत्वादिकं पररूपं, ननु तद्विन्नत्वमात्रं, द्रव्यत्वादीनां पररूपत्वापत्तेः । घटादीनाञ्च 5 पररूपादिनापि सत्त्वे पदार्थत्वव्याघातप्रसङ्गः, स्वपररूपग्रहणव्यवच्छेदाभ्यां हि पदार्थत्वं व्यवस्थाप्यम् ॥

अत्र सर्वत्रेति । पूर्वोदितेषु सप्तसु भङ्गेष्वित्यर्थः, अयं घट इति ज्ञानीयप्रकारतेति, तादृशज्ञाननिरूपितप्रकारताश्रयत्वे सति अन्यूनानतिप्रसक्तत्वं घटस्वरूपैव घटमात्रवृत्तित्वे सति घटे- 10 तरावृत्तित्वात्, तस्मात्सदृशपरिणामलक्षणो घटस्वरूपो धर्मो घटस्य स्वरूपमिति भावः । पररूपमाह तादृशेति, अयं घट इति ज्ञाननिरूपितेत्यर्थः, तथा च तादृशप्रकारत्वानाश्रयत्वं पटत्वादावेव, ते च पटत्वाद्य. विशेष्ये घटे न वर्तन्ते इति पररूपा भवन्तीति भावः । तादृशप्रकारत्वाश्रयभिन्नत्वमात्रं तु न पररूपत्वस्य द्रव्यत्वादावपि सत्त्वेन पररूपत्वापत्तेरित्याह न तु तद्विन्नत्वमात्रमिति, हेतुमाह द्रव्यत्वादीनामिति, ननु घटादिकमस्ति नास्तीति वदताऽ 15 स्तित्वं नास्ति त्वञ्च वस्तुधर्मतयाऽभ्युपगतं भवेत् तत्कथमेकमेव घटादिकं वस्तु सत्त्वासत्त्व- स्यात् सत्त्वस्यासत्त्वपरिहारेणासत्त्वस्य च सत्त्वपरिहारेण व्यवस्थितत्वात्, अन्यथा तयोर- विशेषः स्यात्, तथा च घटादिकं यदि सत्तर्हि कथमसत्, यदि चासत् कथं सत्केन सद- सत्तयोर्विरोधादित्याशङ्क्यामाह घटादीनाञ्चेति, निरवच्छिन्नसत्त्वासत्त्वयोरप्रामाणिकत्वेन स्वरूपादिपटितमूर्तेरेव सत्त्वादेः प्रतीतेः घटादिकं वस्तु स्वरूपेणास्ति पररूपेण नास्तीत्येव 20 वस्तुतत्त्व, स्वरूपेणैव पररूपेणापि सत्त्वे घटोऽप्यपट स्यात्, अपटस्वरूपपटादिवत्, पररूपेणैव स्वरूपेणाप्यसत्त्वे घटादिकं घटवत्त्वेव न स्यात् स्वस्वभावादिनाप्यसत्त्वात् स्वरूपात्मकत्वञ्च स्वस्वभावादिरूपेण ग्रहणात्परस्वभावादिना व्यवच्छेदाच्च सम्भवति नान्यथेत्याशयेनाह स्वपरेति, न चैकत्र वस्तुनि सत्त्वमसत्त्वञ्च परस्परविरुद्धधर्मयोस्सामानाधिकरण्यायोगा- 25 शुक्तिविरुद्धमिति वाच्यम्, स्वरूपपररूपाभ्यां विवक्षितयोस्तयोश्चीतोष्णस्पर्शवद्विन्नाधिकरणत्वाप्रतीत्या विरोधासिद्धेः, तादृशयोस्तयोरेकाधिकरणत्वधीसद्भावात्, न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, स्पष्टास्पष्टविषयतया भिन्नस्वभावत्वेन सिद्धयोः प्रत्यक्षशाब्दबोधयोरेकविषयत्वस्य

- एकद्रव्याश्रयत्वस्य चेव सत्त्वासत्त्वयोरेकाश्रयत्वस्याविरुद्धत्वात् । न च स्वस्वभावादिना सत्त्वमेव परस्वभावादिनाऽसत्त्व स्यान्न ततो भिन्नमिति वाच्यम्, तस्यैकस्वभावत्वेऽवस्तुत्व प्रसङ्गात्, यदि हि घटत्वादिना सत्त्वमेव पटत्वाद्यवच्छिन्नासत्त्व स्यात् तदा पटत्वादिनापि सन् स्यात् पटत्वाद्यवच्छिन्नासत्त्वस्य घटत्वावच्छिन्नसत्त्वाव्यतिरिक्तत्वात्, तथा घटत्वेनाप्य
- 5 सन् स्यात् पटत्वाद्यवच्छिन्नासत्त्वाभिन्नत्वाद्घटत्वावच्छिन्नसत्त्वस्य, तथा च तदितररूपाप स्यादिनाऽपदार्थत्वप्रसङ्गो दुर्वार एव स्यात् । ननु निरूपारय किञ्चित् पररूपाद्यसत्त्व नास्त्येव येनाव्यतिरिक्तत्वविकल्पकल्पनयाऽवस्तुत्वापत्तिरस्यात्, किन्तु स्वरूपादिसत्त्वमेव विशिष्ट मेकस्वभाव पररूपाद्यसत्त्वमुच्यते, अतो नोक्तदोष इति चेन्नैवम्, स्यवाचैधानेकान्तत्व प्रतिपादनात्, विशिष्ट स्वरूपावच्छिन्नसत्त्वमेव पररूपाद्यवच्छिन्नासत्त्वमुच्यते सदसद्रूपत्वञ्च
- 10 वस्तुनो न प्रतिपद्यत इति चित्रम्, स्वपररूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वासत्त्वोभयरूपतामन्तरा वस्तुनो विशिष्टताया असम्भवात् । नन्वेवमपि सदसद्रूप वस्तु न सम्भवति, तथाहि असदिति प्रसज्यप्रतिषेधो वा स्यात्पर्युदासो वा, किञ्चात्, उभयत्र दोषात् सन्न भवतीत्यसदिति प्रस ज्यप्रतिषेधे सन्निवृत्तिरूपनिरुपाख्यस्यासत्त्वेन प्रमाणागोचरत्वाद्बन्धुधर्मत्वानुपपत्ते, तत्त्वेऽ भ्युपगम्यमाने वा निरुपाख्यधर्मवत्तत्त्वोपाख्यत्वासम्भवेन वस्तुवपि निरुपाख्य स्यात्, सतोऽ
- 15 न्यदसदिति पर्युदासाश्रयणे सदन्तरमसद्भवति, एवमपि वस्तुनस्तदात्मकत्वेन सतोऽन्यत्वा- भावाच्च सदसदात्मक, नहि सत् सदन्तरात्मकमिति चेन्न उभयपक्षाश्रयणेऽपि वस्तुनस्तदसदा- त्मकत्वात्, सत्त्वानुविद्धस्यासत्त्वस्याभावेन सन्न भवतीत्यत्रापि परद्रव्यादिरूपेण सत एव प्रतिषेधान् तस्यै च तत्रात्मद्रव्यात्तत्त्वरूपस्य च सत्त्वानुवेधान्न निरुपाख्यमेव तदसत्त्वमिति न तत्पक्षोपक्षितदोषप्रसक्ति, पर्युदासपक्षदोषस्तु अनभ्युपगमादेव निरस्त । तथा च सदस
- 20 दात्मकं वस्तु तत्रैव न स्वरूपसत्त्वासम्पृक्त पररूपासत्त्व नरा पररूपासत्त्वासम्पृक्त स्वरू

१ न चरस्मिन्नापि द्रव्य प्रत्यक्षविषयता भिन्नक ले भिन्नकाले च शाब्दीविषयतेति यकालभङ्ग तयोर्विरोध इति वाच्यमकलाश्रय-छदन चित्रज्ञान गीतदितरविषयत्वयोर्विरोधेनाभास पत न च तत्र तथाप्रतीतिरेवा विरोधसाधिका तयोरेति वाच्य प्रकृतऽपि तु यत्वात् । त्रिष भवाम वयोवितोषस्यापि सतप्रतिषेधोपपत्तिर वन विज्ञाप एव विज्ञाततया तत्त्वतरभूत वस्तुनि तदेन्द्रियसत्त्वासत्त्वयोरेविरोधपर-पन एव गप्यमिति ॥ २ निरुपाख्य नि स्वभावम् पररूपाद्यसत्त्व-पररूपाद्यवच्छिन्न सत्त्वाभाव यौद्धमतेनाय पूर्वपक्ष । विशिष्ट मेकस्वभाव स्वतरसत्त्वव्याश्रयत्वस्य सदसत्त्वभावम् ॥ ३ परद्रव्यादिरूपेण सत पदरेस्तद्रव्यादिरूपेण सति घटे प्रतिपद्य त्रियत पररूपाद्यवच्छिन्नसत्त्वस्य त घटेऽभावात् तद गगत्त्व न निरुपाख्य त स्वरूपसत्त्व स्यानुवेधान् सत्त्वभावो हि पदगमक तस्मात्तत्त्वत्वेन गोऽनुविद्ध इति ॥ निरुपाख्य इति भव ॥ ४ यो हि स्वरूपेण स्ति, पररूपाद्यवच्छिन्नपदगम मस्तु न भवति एवम मरन तत्त्वनिषेधध पदरेऽसमस्तस्वरव मसत्त्वानुविद्धमसत्त्वम सत्त्वानुविद्धमिति भाव ॥

पसत्त्व, न चानयोरेकत्वमेव, अविगानेन सम्यगुभयोपलब्धे, न च नानात्वमेव, तद्व्यवस्थाऽ
 योगात् तथानुपलब्धेऽत्रेत्यन्योऽन्यानुविद्ध भेदाभेदवृत्तितत्त्वभाव विशिष्टमुभयमेव तत्
 अन्यथा वस्तूना वैशिष्ट्यानुपपत्तेरिति । ननु भवतु सत्त्वमसत्तञ्च वस्तुधर्मो वस्तुस्वरूपत्व
 तयो कथम्, तथाहि धर्मधर्मिणो किन्तावद्भेद उताभेद आहोस्विद्भेदाभेदो वा, नाथ, वस्तु-
 नस्सदसंदात्मकत्वासम्भवात् न द्वितीय, एकधर्म्यभिन्नत्वात्तयोरेक्यापत्तेस्तत्स्वरूपवत्, 5
 धर्मिणो वा भेदस्स्यात् सदसत्त्वयोर्भेदात् नापि तृतीय, येनाकारेण भेदस्तेन भेदैकान्त्यात्
 येन चाकारेणाभेदस्तेनाभेदैकान्त्यात्, तथाप्येकस्योभयरूपत्वासम्भवात्, न च येनैवाकारेण
 भेदस्तेनैवाभेदो येन चाभेदस्तेन भेद इति वक्तुं युज्यते विरोधादिति चेन्मैवम्, प्राथमिकविक-
 ल्पद्वयोक्तदोषस्यानभ्युपगमतिरस्कृतत्वात् भेदाभेदपक्षस्यैवाभ्युपगमात् । न चात्रापि दोष उक्त
 एवेति वाच्यम्, अन्योऽन्यव्याप्तिभावेनास्य जात्यन्तरात्मकत्वेन केवलभेदाभेदप्रत्युक्तदोष- 10
 स्याजानवतारात् । तस्माद्येनाकारेण भेदस्तेन भेद एव, येन चाभेदस्तेनाभेद एवेत्यन्त-
 परित्यक्तानेकान्तवादविषयमेतत् । अभेदाननुविद्धस्य केवलभेदस्य भेदाव्याप्यस्याभे-
 दस्य चाप्रसिद्धे, न च येनाकारेण भेदस्तेनैवाभेद इत्याद्यपि साम्प्रतम्, सर्वथैकनिमित्तत्वे
 भेदाभेदद्वयानुपपत्ते, तर्हि कथं धर्मधर्मिणोर्भेदाभेद इति चेत्कथञ्चिद्भेद कथञ्चिद्भेद इति
 गृहाण, धर्माणां मिथो भेदात्प्रतिनियतधर्म्याश्रितत्वाच्च कथञ्चिद्भेद, धर्माणां धर्मिणा सर्वथै- 15
 कत्वे धर्मतयापि भेदासम्भवात्, तथा धर्माणामेवाभ्यन्तरीकृतधर्मिस्वरूपत्वात् धर्मिणोऽपि
 चाभ्यन्तरीकृतधर्मस्वरूपत्वात्कथञ्चिद्भेद, अत्यन्तभेदे धर्मधर्मिकल्पनाऽसम्भवात्, अति-
 प्रसङ्गात्, अनुवृत्तव्यावृत्तस्य च वस्तुनोऽध्यक्षसिद्धत्वेन न भेदाभेदस्योपेक्षितत्वमपि,
 अर्तुभयो हि पुरोऽवस्थिते घटादौ तद्वद्रूप एवोपजायते, अन्यथा रस्त्वभावप्रसङ्गादिति ।
 ननु जीवादीनां द्रव्यत्वावच्छिन्नानां सत्त्वासत्त्वादिसप्तमङ्गीसाधने किं स्वद्रव्य किं वा 20
 परद्रव्य, तद्वच्छिन्नभेदाप्रसिद्धा परत्वस्य तदभावे च स्वत्वस्य दुर्बलत्वादिति चेदुच्यते
 शुद्ध द्रव्य स्य सत्त्वावच्छेदक, अशुद्धञ्च परमसद्रव्य असत्त्वावच्छेदक, शुद्धस्याशुद्धत्वे च
 भेदाभेदप्रधानव्यवहारनिश्चयसाक्षिकारणहोपाधिरूपे, न च शुद्धद्रव्यस्य स्वपरद्रव्यव्य-
 षष्ट्या कथं, तस्य द्रव्यक्षेत्रकालभावात्मकत्वादिति वाच्यम्, सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावरूप
 व्यापक स्वद्रव्य विकलद्रव्यादिक परद्रव्यमित्यङ्गीकारादेवमन्यत्रापि भाव्य ॥

25

१ सत्त्वासत्त्वयोर्मिन्नत्वादिति भावः । ऐक्यापत्तेरिति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नवर्तन्यमादिति ॥
 २ स्वभावस्य धर्मत्वेन धर्मधर्मिणोर्वातभेदे धर्मिणो निस्त्वभावत्व स्यात् तथा च शेषत्वादिधर्मननु
 वेगादधर्मिणोऽभावप्रसङ्ग तदभावादथ च धर्माणां निराध्वत्वाद् अथ विना प्रद्व्यासम्भवात्प्रसङ्ग इत्यतिप्र
 सङ्गपदार्थः ॥ ३, ज्ञानेवैश हि वस्तुव्यवस्थिति नहि भदाभेदात्मकं न भवत्यत, उभयरूपस्य भवदनस्याभावा
 दित्याशयात्माहानुभवो हीति ॥ ४ भव एव हि द्रवति द्रोष्यति अदुर्बलदिति द्रव्य क्षीय त क्षयन्ति

अथ स्ववृत्त्यसाधारणधर्म एव स्वरूपमित्युक्त्वा पुनरिदानीमन्येऽपि घटस्य स्वरूपाः पररूपाश्च भवन्तीत्यभिप्रायेणाह—

एवं तन्निष्ठाः स्थौल्यादिधर्मवर्तमानकालीनपर्यायपृथुबुध्नोदराद्याकाररूपादिगुणघटनक्रियाकर्तृत्वादयस्स्वरूपा अन्ये पररूपा बोध्याः ॥

- ५ एवमिति । तन्निष्ठा इति, घटनिष्ठा इत्यर्थः । स्थौल्यादिधर्मेति, स्थौल्यादयो धर्माः, वर्तमानकालीनपर्यायविशेषाः, पृथुबुध्नोदराद्याकाराः, रूपादिगुणाः, घटनक्रियाकर्तृत्वमित्यादयस्स्वरूपास्तद्विधाः पररूपा इत्यर्थः । घटमात्रस्य पूर्वं स्वपररूपमुपदर्श्य घटविशेषस्य तद्दर्शयितुं वा प्राद्वैवमिति । तन्निष्ठा इति, तत्तद्वटनिष्ठा इत्यर्थः, अयं भावः, घटत्वाकान्ते हि घटविशेषे योऽयं स्थौल्यादिधर्मस्तस्य स्वरूपं घटान्तरनिष्ठो धर्मविशेषः पररूपम्,
- 10 घटोऽयं स्थौल्यादिस्वरूपेणास्ति, अन्यघटनिष्ठधर्मेण नास्ति, स्वरूपेणाप्यसत्त्वे घटोऽयमसन् स्यात्, पररूपेणास्तित्वोपगमे सर्वघटानामैक्यप्रसङ्गेन सामान्याश्रयव्यवहारविलोपप्रसङ्गः । अनेकघटवृत्तिसामान्याभावात् । प्रतिक्षणं घटादौ सजातीयपरिणामोत्पत्तेरित्यन्तसिद्धतया ऋजुसूत्रनयतो वर्तमानक्षणवृत्तिघटपर्यायो घटस्य स्वरूपः, अतीतानागतक्षणनिष्ठघटपर्याया पररूपं, तथा च वर्तमानकालीनपर्यायेण घटोऽस्ति, क्षणान्तरवृत्तिपर्यायेण च नास्ति, तेन
- 15 रूपेणापि सत्त्वे घटस्यैकक्षणवृत्तित्वं स्यात् स्वीयरूपेणाप्यसत्त्वे घटव्यवहारस्यैव विलोपापत्तिः, विनष्टानुपपन्नघटव्यवहाराभाव इव । अथवा पूर्वोत्तरदुसूलकपालाद्यवस्थाकलापो मध्यवर्त्तिघटस्य पररूपं मध्यवर्त्तिघटपर्यायः स्वरूपं तथा च यदि तादृशपररूपेणापि स्यात्तदा कुसूलाद्यवस्थाया तदुपलब्धिप्रसङ्गो घटपर्यायोत्पत्तिविनाशार्थं प्रयत्नवैफल्यप्रसङ्गश्च स्यात् । यदि च स्वरूपेणापि न स्यात्तर्हि तत्कार्यजलाहरणादिकमपि नोपलभ्येत । कालविशेषाव-
- 20 स्थायिनि क्षणमात्रवर्त्तिनि वा घटे वर्तमानो यः पृथुबुध्नोदराद्याकारस्तस्य स्वरूपं, इतराकारः पररूपम्, स्वरूपेण सोऽस्ति पररूपेण च नास्ति, उभयथापि सत्त्वे तद्वट इतरेषा व्यवहारप्रसङ्गः, आकारविशेषसत्त्वाधीनत्वाद्व्यवहाराणाम् । उभयथापि नास्तित्वे घटासत्त्वप्रसङ्गः । रूपविशिष्टो घटश्चक्षुर्माह इति व्यवहारे रूपद्वारा घटो गृह्यत इति रूपं घटस्य स्वरूपं, न रसादिभ्युत्पन्नं चक्षुर्माह इति रसादिकं पररूपं, तथा च न स्वरूपेणास्ति पररूपेण च नास्ति, उभयथापि सत्त्वे रमस्यापि चक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वापत्त्या रसनादीन्द्रियरूपना व्यर्था स्यात् । उभयथापि नास्तित्वे घटस्याग्रहणप्रसङ्गः रूपादिज्ञाननियतत्वाद्वत्तादि-

क्षिताद्यास्मिन् पदार्था इति क्षेत्र, रूपं । चक्षुर्विषये कलिनाद्यास्मादिति कात्र, भवति भविष्यत्पदं इति भावः पर्याय इति गर्तत्र द्वयत्रयलभावात्मना विरोधेन तस्या एव तथा व्यवहारविषयतापत्त्यादिति ॥

ज्ञानस्य । समभिरूढनयार्पणतः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदध्रौव्येण घटकुटादिशब्दानामर्थभेदोऽस्ति
 तथा च घटत इति व्युत्पत्त्या घटनक्रियाकर्तृत्वं घटस्य स्वरूपं भवति, इतरस्य
 पररूपं भवति, घटश्च तेन रूपेणास्ति पररूपेण च नास्ति, उभयथापि सत्त्वे भिन्न-
 प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन शब्दभेदो न स्यात्, उभयथाप्यसत्त्वे घटादिशब्दानां निरर्थ-
 कत्वापत्तेः । एवं सम्मत्याद्यनुसारेण नामस्थापनाद्रव्यभावभिन्नेषु विधित्सिताविधि- 5
 त्सितप्रकारेण सत्त्वासत्त्वे ताभ्याश्च युगपदवाच्यत्वं भाव्यं, व्यतिरेके च प्रतिनियत-
 व्यवहारोच्छेदो बाधकः । अत्रायं क्रमोऽवसेयः नामस्थापनाद्रव्यभावभिन्नेषु घटादिषु
 विधित्सिताविधित्सितप्रकारेण सत्त्वासत्त्वे, स्वीकृतप्रतिनियताकारे नामादिके घटादौ संस्था-
 नमादाय, स्वीकृतप्रतिनियतसंस्थानादिके मध्यमावस्थारूपवर्तमानकालीनपर्यायमादाय, ततो
 मध्यमावस्थारूपे तस्मिन् वर्तमानावर्तमानभ्रणपर्यायमादाय, क्षणपरिणतिरूपे च चक्षुर्ज- 10
 न्यज्ञानविषयत्वाविषयत्वाभ्यां, लोचनप्रतिपत्तिविषये तत्रैव घटतदितरशब्दवाच्यत्वाभ्यां,
 घटशब्दाभिधेये च हेयोपादेयान्तरङ्गयहिरङ्गोपयोगानुपयोगरूपतया, उपयुक्ते त्वभिमतार्थबो-
 धकत्वानभिमतार्थबोधकत्वाभ्यां विज्ञेये इति ॥

तदेवं स्वरूपपररूपाभ्यां सदसत्त्वं व्यवस्थाप्य द्रव्यावलम्बनेन तदाह—

एवं शुद्धं मृद्रव्यं घटस्य स्वरूपं, तद्विघ्नं स्वर्णादि परद्रव्यम्, तद्रूपे- 15
 णापि घटादीनां सत्त्वे द्रव्यस्य प्रतिनियमो न स्यात् ॥

एवमिति, पूर्वोपदर्शितस्वरूपपररूपप्रकारेणेत्यर्थः, शुद्धं मृद्रव्यमिति मृत्त्वेन लोकप्रसिद्ध-
 मित्यर्थः, तेन मृत्तिकामात्रस्य न ग्रहः सुवर्णादीनामपि मृदद्रव्यत्वेन, पररूपस्यासम्भवात्
 एवञ्च पार्थिवत्वेनेत्यस्यापि लाभः । स्वर्णादीत्यादिनाऽनादीनां ग्रहः । एवञ्च घटः स्वद्रव्येण
 मृदात्मना पार्थिवत्वेन वाऽस्ति परद्रव्येण स्वर्णादिनाऽवादिस्त्वेन वा नास्तीति भावः । 20
 अन्यथेतरेतररूपपत्त्याऽयं मृदात्मकोऽयं स्वर्णात्मक इत्यादिद्रव्यप्रतिनियमो न स्यादि-
 त्याशयेनाह तद्रूपेणापीति, स्वर्णादिरूपेणापीत्यर्थः, तथोभयथाप्यसत्त्वे घटादिव्यवहारविलोप
 इत्यपि शोध्यम् । न चोभयथापि सत्त्वे न द्रव्यप्रतिनियमव्याघातः तथाहि अनेकद्रव्य-
 निष्ठस्यापि संयोगविभागादेर्न द्रव्यप्रतिनियमव्याघातो घटघटसयोगस्य घटात्मना पटात्मनापि

१ घटादिषु विधित्सितरूपेण मध्यमविधित्सितरूपेण सत्त्वं ताभ्यां युगपदवाच्य विज्ञेयं विपर्यये प्रतिनि-
 यतव्यवहारोच्छेदो बाधकः, विधित्सिते पटादौ मध्यमावस्थानाश्रयस्य मृत्त्वं परमं स्थानेन स्यात् चागम्य ताभ्यां
 युगपदवाच्यत्वमित्येवमत्राश्रय भद्रप्रथं प्रमत्तात्मक विज्ञेयमिति भावार्थः । संस्थानमाश्रयेति, तद्विधित्सित-
 धर्मेमाश्रयत्वार्थः । मध्यमावस्थारूपेति पूर्वोक्तमृत्कृपागघटनशब्दविवक्षितव्यवहार इत्यमरः ॥

सत्त्वाद्य च तयोरेव सयोग इति नियमाच्चेति वाच्यम्, तस्यानेकद्रव्यगुणत्वेनानेकद्रव्यस्यैव स्वद्रव्यत्वात् स्वानधिकरणद्रव्यान्तरस्य च परद्रव्यत्वात् तथा च स्वद्रव्यापेक्षयाऽस्तित्वाभावेऽयं सयोगोऽनयोरेवेति प्रतिनियमो व्याहन्यत एव । अत्रायन्तु विशेषः, अव्यासज्यवृत्तिधर्माणामस्तित्वे स्वसमवायिद्रव्यमात्रापेक्षा, व्यासज्यवृत्तिधर्माणान्तु स्वपर्याप्तिम-
5 द्रव्यापेक्षेति ॥

क्षेत्रावलम्बनेन ते घटयति—

एवं घटस्य निजं क्षेत्रं भूतलादि परक्षेत्रं तद्विभक्तं कुड्यादि स्वक्षेत्र इव परक्षेत्रेऽपि सत्त्वे क्षेत्रनियमानुपपत्तिप्रसङ्गः ॥

एवमिति । क्षेत्रमिति, अधिकरणमित्यर्थः, इहत्यर्थं घटस्य क्षेत्रं तेन रूपेणास्ति
10 तद्विभक्तमिति भूतलादिभिन्नमित्यर्थः, स्वानधिकरणदेश इति भावः, स्वानधिकरणदेशाऽवच्छेदेन च नास्तीति तात्पर्यार्थः । उभयथा सत्त्वे इतरेतररूपापत्तिमाह—स्वक्षेत्र इवेति, क्षेत्रनियमानुपपत्तिप्रसङ्ग इति, अस्मिन्नेव क्षेत्रे घटोऽस्ति न तत्क्षेत्र इति नियमभङ्ग इत्यर्थः, उभयथाप्यसत्त्वे तु निराश्रयत्वापत्तिरिति भावः ॥

अथ कालमाश्रित्य ते निरूपयति—

15 एवं वर्तमानकाल एव घटस्य कालः, तद्विघातीतादिः परकालः स्वकालवत्परकालेऽपि घटस्य सत्त्वे प्रतिकालनियमानुपपत्तिः प्रसज्येत । इति सप्तभङ्गीनिरूपणम् ॥

एवमिति । घटाधिकरणीभूतः कालो घटस्य स्वकालः, तदनधिकरणः भूतकालो भवस-
कालो वा परकालः, उभयथा घटस्य सत्त्वे दोषमाह स्वकालवदिति, प्रतिकालेति, अस्मि-
20 न्नैव काले घटोऽस्ति नातीतादिकाल इति नियतकालव्यवहारो न भवेदेव इष्टापत्तौ तु नित्यत्वापत्तिप्रसङ्गः, उभयथाऽसत्त्वे तस्य सर्वकालासम्पन्निवृत्तेनावस्तुत्वापत्तिः स्यादिति भावः । ननु घटस्य सत्त्वे यथा स्वरूपादिरवच्छेदकः तथा स्वरूपादौ स्वरूपाद्यन्तरमस्ति न वा ? यदि नास्ति कथं तर्हि तस्य सत्त्वं यद्यस्ति तर्हि कथं नानवस्था ? यदि सुदूरमपि गत्वा गत्यन्तराभावेन कस्यचित्सत्त्वे स्वरूपाद्यनपेक्षयाऽनवस्था वार्यते तर्हि घटादीनां
25 सत्त्वेऽपि तथा भवतु किमनया स्वगृहप्रमिष्येति भैवम्, वस्तुनो हि यथेषायाधिता प्रतीतिस्तथैव तद्व्यवस्था, प्रतीतिश्च स्वरूपादिघटितमूर्तेरेव सत्त्वादेर्माहिका, अन्यथा नाना-
निरङ्कुशविप्रतिपत्तीनां धारयितुमशक्यत्वात् । न च तस्यां स्वरूपादिधर्मन्यदेव प्रतीयते

येन स्वरूपान्तरापेक्षा स्यात् । न च जिज्ञासाधीना हि स्वरूपाद्यपेक्षा तथा च तत्रापि प्रकृत इव जिज्ञासा स्यादेव तथा चास्त्यनस्येति वाच्यम्, यत्रैव न सा तत्रैव त्रिश्रान्त्या तदभावात् केनचिन्नयेन स्वरूपादेः स्वरूपत एवावच्छेदकत्वं निर्णयैवास्तित्वादिप्रवृत्तेरनवस्थाया अभावादिति । एतेनैकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वासत्त्वरूपौ विधिविधेयत्वात्मकौ धर्मौ न सम्भवतो विधियुक्तप्रत्ययविषयत्वननुल्लिखितप्रत्ययविषयत्वरूपत्वेन शीतोष्णयोरिव 5 तयोः परस्पर विरोधात्, यत्रास्तित्वं तत्र नास्तित्वस्य यत्र च नास्तित्वं तत्रास्तित्वस्य विरोधात् । तथाऽस्तित्वाधिकरणस्य नास्तित्वाधिकरणस्य च भिन्नत्वेनैकत्र तयोस्तत्त्वे त्रिभिन्नाधिकरणवृत्तिस्वरूपवैयधिकरण्यं दोषः स्यात्, तथा येन रूपेणारित्वं येन च नास्तित्वं तादृशरूपयोरस्तित्वनास्तित्वनियामकस्वरूपरूपाद्यन्तरापेक्षायामनवस्थादौस्थ्यम्, तथा येन रूपेण सत्त्वं तेनैवासत्त्वस्य येनासत्त्वं तेनैव सत्त्वस्य च प्रसङ्गेन सङ्करः, येन 10 रूपेण सत्त्वं तेनासत्त्वमेव स्यात् तु सत्त्वं येन रूपेण चासत्त्वं तेन सत्त्वमेव स्यात् त्वसत्त्वमिति व्यतिकरो दोषः, तथा सत्त्वासत्त्वरूपत्वं इदमित्यमिति निश्चेतुमशक्तेस्तदयो दोषः, तत्तद्व्याप्यरूपप्रातिपत्तिर्दोषः, तत्तच्च सत्त्वासत्त्वात्मनो वस्तुनोऽभावो दोष इत्यष्टौ दोषास्तस्मभवन्तीति प्रत्युक्तम्, स्वरूपरूपाद्यपेक्षया विवक्षितयोस्मत्त्वासत्त्वयोः प्रतीयमानयोर्द्वस्तुन्यविरोधात् स्वरूपादिना सत्त्वस्येव पररूपादिनाऽसत्त्वस्यापि प्रतीतिसिद्धत्वेनानुपलम्भ- 15 प्रत्युक्तस्य विरोधस्याभावात् । न च विरोधादेकत्र तयोः प्रतीतिर्मध्येति वाच्यम्, परस्पराश्रयात्, विरोधे सति तेन बाध्यमानत्वात्तन्मिथ्यात्वसिद्धिः, सिद्धे च तस्मिन् सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधमिद्विरिति । न च बाध्यपातरूपावरूपोऽप्यहिनकुलादिवद्विरोधः, तस्यैकस्मिन् काले वर्तमानयोस्तस्मन्वे सत्येव भावात्, न ह्यसंयुक्तमहिं नकुलो नाशयति, तथा सति सर्वत्रादेरभावप्रसङ्गात् तथाप्रवृत्ते सति सम्बन्धे त्रलीयसाऽपरो बाध्यत इति वान्यं नहि तथा सद्- 20 सत्त्वयोः क्षणमात्रमपि परेण सत्त्वमेकत्राभ्युपगम्यते तथा च कथं बाध्यपातरूपो विरोधः, अभ्युपगमे वा तुल्यश्रलत्वेन तयोर्न बाध्यपातरूपावः । नापि सहानुत्थानलक्षणो विरोधः, कालभेदेनैकत्र वर्तमानयोः इयामत्वपीतत्वयोरेव तत्सम्भवात्, उत्पद्यमानो हि पीत इयामो यिनाशयति, नहि तथास्तित्वं नास्तित्वश्च पूर्वोत्तरकालभावि, अस्तित्वकाले नास्तित्वाभावे सत्तामात्रं सर्वं प्राप्नुयात्, नास्तित्वकालेऽस्तित्वाभावे तु सत्त्वाश्रययन्धमोक्षन्यवहारो 25 विरुद्धयेत, सर्वथाऽमन आत्मलाभासम्भवात् सर्वथा च सतो त्रिनाशासम्भवात् । न चापि प्रतियोग्यप्रतिग्रन्धकारुभावरूपो विरोधः, अस्तित्वकाले नास्तित्वस्य प्रतियोग्यकाभावात् । स्वरूपेणारित्वकालेऽपि पररूपादिना नास्तित्वस्य प्रतीतिमिद्वत्त्वात् । सत्त्वासत्त्वयोरेकाधिकरणवृत्तिस्त्वेन प्रतीतत्वाच्च न वैयधिकरण्यं दोषः, नाप्यनवस्थादोषः, अनन्त-

- धर्मात्मकस्य वस्तुनः प्रमाणप्रतिपन्नत्वेनापदार्थपरम्पराकल्पनाविरहेण तस्या अभ्युपगमात्
नापि सकरव्यतिकरौ प्रतीतिसिद्धेऽर्थे कस्यापि दोषस्याभावात्, दोषाणां प्रतीत्यसिद्धपदार्थ-
विषयकत्वात्, परस्परानुविद्धसत्त्वासत्त्वयोर्जात्यन्तरात्मकत्वेनैकान्तसत्त्वावलम्बिदोषासम्भ-
वाच्च, नवा सशयो दोषः, स हि सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च जायते
5 स्थाणुत्वपुरुषत्वोचिते हि देशे नातिप्रकाशान्धकारकलुपितायां वेलायामूर्ध्वतामात्रं सामान्यं
विलोकयतो वक्रकोटरपक्षिनीडादीन् स्थाणुगतान् पुरुषगताश्च वस्त्रसंयमनशिरःकण्डूयनशि-
खाधन्वादीन् विशेषाननुपलभमानस्य तेषाञ्च स्मरतः पुरुषस्यायं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति
सशय उदेति, अनेकान्तवादे च विशेषोपलब्धिरप्रतिहतैव, स्वरूपपररूपाद्विशेषोपाणां
प्रत्यर्थमुपलम्भात् तथा च विशेषोपलब्धेः कयं सशयः, अवच्छेदकभेदेनार्थमाणयोस्सत्त्वा-
10 सत्त्वयोरेकत्र विरोधाभावेन सशयलक्षणानाक्रान्तत्वात्, एवञ्च सशयमूलकावप्रतिपत्ति-
वस्त्वभावरूपौ दोषौ दूरापास्ताविति न कोऽपि दोष इति । तदेवं स्वसमयसर्वस्वरूपा
सप्तमङ्गी समासतो निरूपितेत्याहेतीति ॥

इत्थमागमं निरूप्य तदाभासमाह—

- अनाप्तपुरुषप्रणीतवचनसम्भूतमयथार्थशाब्दज्ञानमागमाभासः, तद्व-
15 चनमप्यागमाभासः । समाप्तमागमनिरूपणम् ॥

- अनाप्तेति । अयथार्थवक्तृवचनेन समुद्भूत यदयथार्थं शाब्दज्ञानं स आगमाभास
इत्यर्थः । निजविनोदाद्यर्थं क्रीडापरवशो रागाक्रान्तः पुरुषः किञ्चन वस्त्वन्तरमलभमानो
बालैस्साकं क्रीडाभिलाषेण सोमोद्भवाया रोधसि तालहिन्तालयोर्मूले सुलभाः पिण्डरज्जूरा-
स्सन्ति त्वरितं गच्छत गच्छत शावकाः ? इति वाक्यमुच्चारयति, तज्जन्यं च यच्छाब्दज्ञानं
20 तद्विसर्वादिस्वादागमाभासरूपमिति भावः । तादृशज्ञानजनकवाक्यमपि कारणे कार्योपचारा-
दागमाभासात्मकमेवेत्याह तद्वचनमपीति । तदेवं परोक्षप्रमाणस्य पञ्चमभेद आगमसंप्रद्वेष्टेण
निरूपित इत्याशयेन निगमयति समाप्तमिति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालशार्धध्रीमद्विजयकमल-
सूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तप्रभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धि-
सूरीणां विनिर्मितस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्याय-
प्रकाशव्याख्यायामागमनिरूपणं नाम पष्ठ किरण ॥

अथ सप्तमः किरणः ।

एवं प्रमाणे निरूपिते तस्य प्रामाण्ये वादिनां विप्रतिपत्तेस्तद्विवेचयितुमाह—

ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रमेयाव्यभिचारित्वमेव । स्वातिरिक्तग्राह्यापेक्षया प्रमेयव्यभिचारित्वं ज्ञानस्याप्रामाण्यम्, सर्वन्तु स्वापेक्षया प्रमाणमेव ग्राह्यार्थापेक्षया तु किञ्चित्प्रमाणं किञ्चिचाप्रमाणम् ॥

ज्ञानस्येति । प्रमेयेति, प्रमीयमाणो योऽर्थस्तदव्यभिचरणशीलत्वं ज्ञाननिष्ठं प्रामाण्यमित्यर्थः । अप्रामाण्यपदार्थमाह स्वातिरिक्तेति, सर्वसवित्तेस्त्वसवेदनस्य कथञ्चित्प्रमाणत्वोपपत्तेर्बहिःपदार्थापेक्षयैव किञ्चिज्ज्ञानं प्रमाणं किञ्चिच्च प्रमाणाभासमित्यभिप्रायेणाह सर्वस्त्विति, न चैवं विरोधः प्रसज्यत इति वाच्यम्, जीवस्यैकस्याव्यभिचरणविगमविशेषात्सत्येतरसवेदनपरिणामसिद्धेः श्वेतघटे पीतघटज्ञानवत् । तथा च सर्वत्र ज्ञाने स्वरूपे प्रामाण्य- 10
मनातृत्वमेव, बहिरर्थे त्वनियतस्तत्क्षयोपशम इति स्वभावरूपनान्न विरोध इति भावः । एतेन ज्ञानमात्रं स्वापेक्षया प्रत्यक्षप्रमाणम्, न चैवमनुमितित्वाद्दिना प्रत्यक्षत्वस्य साङ्ग्यमिति वाच्यम्, कश्चित्सकीर्णजातेरप्यदुष्टत्वोपगमात्, एवञ्च ज्ञानस्यार्थोन्मुखतयेव स्वोन्मुखतयापि प्रतिभासनं भवतीति सूचितम् । न च यस्यानुभाव्यत्वं तस्याननुभूतित्वं दृष्टं यथा पटादिः, ज्ञानस्यानुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वप्रसङ्ग इति वाच्यमनुभूतित्वेनैव ज्ञानस्यानुभवात्, न 15
पुनरनुभाव्यत्वेन, ज्ञातुर्ज्ञातृत्वेनानुभववत्, नापि ज्ञानस्यानुभाव्यत्वं दोषः पदार्थापेक्षयाऽनुभूतित्वात्, स्वापेक्षया रानुभाव्यत्वात् । न च विरोधः, अपेक्षाभेदात्, एकस्य पितृत्वपुत्रत्ववत् । न च स्वात्मनि क्रियाविरोधः, अनुभवसिद्धेऽर्थे विरोधासिद्धेः । किञ्च का नाम क्रियाऽऽत्मनि विरुद्धा, न तात्परिस्पन्दस्वरूपा, तस्या द्रव्यवृत्तित्वेनाद्रव्ये ज्ञानेऽसम्भवात् । न धात्वर्थात्मिका, सापि न तात्पर्यकर्मिका, वृक्षस्तितृतीत्यादौ तस्या वृक्षादिरूपे स्वात्मन्येव 20
प्रतीत्याऽप्यविरोधवत् ज्ञानं प्रकाशत इत्यादावपि अकर्मकक्रियाया ज्ञानस्वरूपत्वेऽविरोधात्, प्रतीतेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । अथ ज्ञानमात्मानं जानातीति सकर्मिका क्रिया स्वात्मनि विरुद्धा स्वरूपादपरत्रैव कर्मत्वरप्रतीतेरित्युच्यते तदपि न चारु, आत्माऽऽत्मानं हन्ति प्रदीपस्वत्मानं प्रकाशयतीत्यादिकायाः क्रियाया अपि विरोधापत्तेः । न च नात्र पारमार्थिकं कर्मत्वं किन्त्वात्मादौ कर्तृयुपचरितमेवेति वाच्यम्, कर्तरि ज्ञानेऽपि स्वरूपस्यैव ज्ञानक्रियानिरूपितकर्मत्वेनोपचारात्, न च ज्ञाने कर्मत्व तात्त्विकं प्रमेयत्वादिति वाच्यम्, सर्वथा कर्मत्वस्य कर्तृत्वात्तादभिन्नत्वे स्वाद्विरोधः यदि कर्तृ कथं कर्म यदि कर्म कथं कर्त्रिति, अथ सर्वथा

- भिन्नं कर्मत्वं, तर्हि कथं तत्र ज्ञानस्य जानातीति क्रिया स्वात्मनि स्याद्येन विरुध्येत, तथात्वे कथं घटं करोतीति क्रियाऽपि कटकारस्य स्वात्मनि न स्याद्यदि न विरुध्येत । कर्तुः कर्मत्वं कथञ्चिद्विज्ञमित्येतस्मिन्तु दर्शने ज्ञानस्यात्मनो वा सर्वथा स्वात्मनि क्रिया दूरे-
 त्सारित्वेति न विरुद्धतामधिवसतीति । न च ज्ञानक्रियायाः कर्तृसमवायिन्याः कर्मतया
 5 स्वात्मनि विरोधस्ततोऽन्यत्रैव कर्मत्वदर्शनादिति वाच्यम्, तर्हि करणत्वमपि तत्र न स्यात् दृश्यते हि ज्ञानेनार्थमहं जानामीति करणत्वम्, न च ज्ञानेनेत्यनेन विशेषणज्ञानं करणत्वेन विषक्षितमर्थं जानामीत्यनेन विशेष्यज्ञानं कर्मत्वेन विवक्षितं तस्मात्करणमन्यत् कर्मान्य-
 दिति वाच्यम्, कस्यापि विशेषणज्ञानेन विशेष्यं जानामीति प्रतीतेरनुदयात् । किन्तु विशेष-
 पणज्ञानेन विशेषणं विशेष्यज्ञानेन च विशेष्यं जानामीत्यनुभवात् । न चादौ दण्डप्रदे
 10 दण्डनमहं वेक्षीति कथं न दण्डविशिष्टपुरुषबुद्धिरन्यथा दण्डरहितेऽपि पुरुषे तथा प्रत्य-
 यप्रसङ्गादिति वाच्यम्, दण्डविशिष्टे पुरुषे प्रवर्त्तमानया बुद्ध्या सकृदेव दण्डविशिष्टपुरुष-
 प्रहणात् दण्डरहिते च तद्वैशिष्ट्याभावादेव तथा प्रतीत्यनुदयात् । ततो विशेष्यज्ञानं
 सकृदेव विशेषणविशेष्योभयालम्बनमेव न तु विशेषणज्ञानेन जन्यत्वात्केवलं विशेष्य-
 विषयम् । विशेषणज्ञानस्य करणत्वे विशेष्यज्ञानस्य च ज्ञानकार्यत्वे विशेषण-
 15 ज्ञानं प्रत्यपि करणान्तरापत्तिश्च स्यात् तत्रापि दण्डत्वादिजातिज्ञानस्य करणत्वाभ्युपगमे
 तत्राप्यन्यस्य वक्तव्यत्वापत्तेः, तस्माद्विशेषणविशेष्यज्ञानयोर्न करणत्वक्रियात्वे अपि तु
 ते एकज्ञानस्वरूपे अत एव च तयोर्यथा न विरोधस्तथा कर्मत्वेनापि, तस्मात् प्रमातु-
 रात्मनो वस्तुपरिच्छित्तो साधवतमत्वेन व्यावृत्तं रूपं करणं निर्व्यापारं तु क्रिया स्वातन्त्र्येण
 पुनर्व्याप्रीयमाणः कर्त्ता आत्मेति ज्ञानात्मक एवात्मा ज्ञानात्मनार्थं जानातीति कर्तृकरण-
 20 क्रियाविरूपेण प्रतीतिसिद्धः, एवं कर्मव्यवहारोऽपि ज्ञानात्माऽऽत्मनाऽऽत्मानं जानातीति

१. ज्ञानक्रियायाः करणज्ञानस्य च भिन्नत्वाच्चास्ति विरोध इति चेत्किं करणज्ञानं वा वा ज्ञानक्रियेत्यत्राह न चेति ॥ २. दण्डप्रदेऽपि दण्डविशिष्टपुरुषबुद्धयभ्युपगम इत्यर्थः ॥ ३. तुल्यदेसावस्थायिनि तुल्येन्द्रियप्रयोगार्थं प्रत्यक्षस्यैव प्रत्यक्षस्य ज्ञानस्य व्यापारेऽस्तिरोधः, न च यस्मात्किं विपर्ययेत. ज्ञानमेवेत्ये. भाष्यः, ज्ञानानां युगपद्भावानभ्युपगमात् नापि कर्मणः, तथाऽप्रतीतेः, युगपद्भावे च कार्यकारणभावोऽपि न स्यादेव सभ्ये-
 तरगोविपणवत् तस्माद्विशेष्यज्ञानं विशेषणविशेष्योभयालम्बनमेवेत्याशयेनाह ततो विशेष्यज्ञानमिति ॥
 ४. ननु चक्षुरादियं हि करणं ज्ञानक्रियतो भिन्नमेव, न च ज्ञानेनार्थं जानामीति प्रतीत्या ज्ञानस्यापि करणत्वमिति वाच्यम् तत्र ज्ञानोऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानपदस्य चक्षुर्यो बोधकत्वादिति चेन्न तस्य साधक-
 तमत्वावसम्भवात् व्यवधानात् ज्ञानस्यैव साधकत्वमत्वात् न च यदेव ज्ञानं पदार्थस्य ज्ञानक्रियायां करणं तदेव ज्ञानमिति कथं तत्र क्रियाकरणव्यवहारः प्राणीनिक स्वादिरोधादिति वाच्यम् कथयिद्वेदादित्याशये-
 नाह तस्मात्प्रमानुसिद्धिः ॥

घटते सर्वथा कर्तृकरणकर्मक्रियाणामभेदानभ्युपगमात् तासां कर्तृत्वादिसक्तिनिमित्तत्वात्कथ-
ञ्चिद्भेदसिद्धेः । ततश्च ज्ञानं स्वप्रकाशमेवेति सक्षेपः ॥

ननु तत्प्रामाण्यनिश्चयस्त्वतो वा परतो वा स्यात् न स्वतः, स्वसन्निहितत्वेऽपि ज्ञान-
त्वेनैव ज्ञानस्य ग्रहणात् न तु तन्निष्ठप्रामाण्येन, ज्ञानत्वस्य त्वाभाससाधारणत्वात् प्रामा-
ण्यस्यापि ग्रहे सर्वेषां विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गाच्च स्वस्वज्ञानस्य हि प्रामाण्यग्रहे सर्वे प्रवादाः 5
स्मृत्याः स्युः । ज्ञानेन स्वतः प्रामाण्यग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात्सशयोच्छेदप्रसङ्गश्च यदि हि ज्ञानं
न गृहीतं तदा धर्मिज्ञानाभावादेव न तत्संशयः, समानधर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्य मशयहेतु-
त्वात् गृहीते च ज्ञाने तत्प्रामाण्यमपि गृहीतमेवेति तदापि संशयो न स्यादिति । नापि
परतः, परो हि ज्ञानान्तरं वा अर्थक्रियानिर्भासो वा, तद्गोचरनान्तरीयकार्यदर्शनं वा तद्य
सर्वं स्वतोऽगृहीतप्रामाण्यमव्यवस्थितं कथं पूर्वप्रवर्तकज्ञानं व्यवस्थापयेत् स्वतो 10
वाऽस्य प्रामाण्ये प्रवर्तकज्ञानमपि तथैव स्यात् परस्याप्यन्यतः प्रामाण्ये रजनवस्था
प्रसज्येतेत्याशङ्क्यामाह—

प्रामाण्याप्रामाण्ये च स्वकारणवृत्तिगुणदोषापेक्षयोत्पत्तौ परत एव ॥

प्रामाण्याप्रामाण्ये चेति । स्वकारणेति, स्वस्य ज्ञानस्य स्वकारणं चक्षुरादिकारण-
कलापः तन्निष्ठौ यौ गुणदोषौ तावपेक्ष्य प्रामाण्याप्रामाण्ये भूयत इति परमपेक्षयोत्पद्यमान- 15
त्वादुत्पत्तिविषये ते परत एव भवत इति भावः, तेनार्थतथाभावप्रकाशस्वरूपस्य प्रामा-
ण्यस्य स्वज्ञानकारणातिरिक्तगुणानपेक्षत्वात्स्वत एवोत्पत्तिः, तथाहि कारणगता न ते गुणा
उपलभ्यन्ते चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामतीन्द्रियत्वेन तद्गुणानां प्रत्यक्षतः प्रतिपत्त्यमग्नभावान्
नाप्यनुमानेन, इन्द्रियनिष्ठगुणैस्माकं कस्यापि लिङ्गस्य प्रत्यक्षतः प्रतिबन्धाग्रहेण प्रत्य-
क्षतो गृहीतव्याप्तिवर्तिग्राभावात् । अनवस्थाप्रसरेणानुमानतो गृहीतव्याप्तिरलिङ्गाभावात्, 20
लिङ्गनिष्ठव्याप्तिप्राप्तकानुमानस्याप्यनुमानान्तरतो गृहीतव्याप्तिरत्रात् अनुमानान्तरस्यापि
तथात्वादिति । त्रिद्वार्थतथात्वपरिच्छेदशक्तिरूपं हि प्रामाण्यं, शक्त्यधर्मसोभयत एव
भवन्ति, नोत्पादकारणकलापाधीना, यथाहि मृत्पिण्डे वर्तमाना रूपादयो मृत्पिण्ड-
दुपपन्नयमाने पटेऽपि कार्ये तत एवोत्पद्यन्ते, न तु कारणपरिचयमात्रं कार्यधर्मो-
पारणेभ्यः कार्ये उदयमामादयन्ति सिन्धुं स्वत एव, घटस्योदकाद्वर्णमपि विचिता, तथा 25
ज्ञानेऽप्यर्थतथात्वपरिच्छेदशक्तिश्चक्षुरादिप्रविद्यमाना न तस्मादुपपद्यते सिन्धुं स्वत
एवेति मतमवाप्तम्, अर्थतथाभावप्रकाशस्वरूपप्रामाण्यस्य नूनं एवोत्पत्तौ हि हेतुसंज्ञेन
देशकालव्यवहारप्रतिष्ठितमाप्यपने गुणवत्तुगादिमन्त्रे यथावन्निर्वाणप्रतिपत्तेरन्वभावे च

- तदभावस्य दृष्टत्वेन तद्वेतुक्तव्यवस्थापनान्, कार्यकारणभावस्यान्यव्यतिरेकनिबन्धनत्वात्, अन्यथा दोषचक्षुराद्यव्यव्यतिरेकसत्त्वेऽप्यप्रमाणत्वास्यापि स्वत एवोत्पत्तिप्रसज्येत, न चेष्टापत्तिरपसिद्धा-तताप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षादितोऽनुपलभ्यमानानामपि स्वकारणचक्षुरादिगतदोषाणामप्रामाण्योत्पत्तौ कारणत्वमिव गुणानामपि चक्षुरादिनिष्ठानां
- 5 प्रामाण्योत्पत्तिकारणत्वे बाधकाभावाच्च, शक्तिरूपप्रामाण्यमपि न स्वत उत्पत्तुमर्हति, तथा सत्यप्रामाण्यस्यापि अयथार्थपरिच्छेदकशक्तिरूपस्य केनचित्कर्तुमशक्तेस्तत्त्वत एव स्यात् तत्कारणेषु तिमिरादिदोषान्स्तु चक्षुरादिषु तस्या अविद्यमानत्वात् । इन्द्रियादीनां स्वैष्वविद्यमानाया अपि ज्ञानरूपताया इव तादृशशक्तेरप्याविर्भावकत्वे बाधकाभावात् ज्ञानविशेषाणां स्वतोऽनुत्पत्त्या तन्निष्ठशक्तीनां स्वत एवोत्पत्त्यसम्भवाच्च, न च
- 10 शक्तयो ज्ञानव्यतिरिक्ता, स्वाधाराभिमतभावकारणेभ्यो भावस्योत्पत्तावपि स्वाश्रयैस्ततोऽभवन्तीनां सम्बन्धासम्भवात् । भिन्नानां कार्यकारणभावातिरिक्तसम्बन्धासम्भवात् आश्रयाश्रयिभावस्यापि अन्यजनकभावनियतत्वात्, नापि धर्मधर्मिभावसम्बन्ध शक्तेरपारतन्त्र्ये धर्मत्वासम्भवात्, न चार्थतथाभावप्रकाशनरूपप्रामाण्यस्य स्वसामग्रीतो ज्ञानोत्पत्तावप्यनभ्युपगमे तद्विज्ञानस्य किं स्वरूप ? नहि तद्व्यतिरेकेण विज्ञानस्वरूप भवन्मते
- 15 सम्भवति, किञ्च तदुत्पत्तावपि तन्नोत्पद्यते पश्चाच्च तद्व्यतिरिक्तमामग्रीत उत्पद्यत इत्यभ्युपगमे विरुद्धधर्माभ्यासात्कारणभेदाच्च भेद स्यात्, तयोरेव भेदहेतुत्वेनाभ्युपगमादिति वाच्यम्, विज्ञातस्य चक्षुरादिसामग्रीजन्यत्वेऽपि नैर्मल्यादिसामान्यन्तरात्प्रामाण्यस्य पश्चादुत्पत्तेरनभ्युपगमात्, किन्तु गुणवच्चक्षुरादिसामग्रीत आगृहीतप्रामाण्यस्वरूपदेव विज्ञानस्योत्पत्त्यभ्युपगमात्, तस्मादेव च ज्ञानमिव तदव्यतिरिक्तस्य भाव प्रामाण्यमपि परत उच्यते,
- 20 तथा च प्रामाण्य स्वोत्पत्तौ ज्ञानोत्पादकारणव्यतिरिक्तकारणान्तरापेक्ष तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्, यच्चक्षुरादिव्यतिरिक्तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तत्सापेक्षम्, यथाऽप्रामाण्यमिति प्रयोगेणोत्पत्तौ तस्य परापेक्षत्व सिद्धम् । ननु भवतु प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत परश्च दोषाभावा एव स्यात्त्र गुण, दोषमन्ये प्रामाण्यानुदयेन तदुदये तदभावात्यैव हेतुर्बौचित्यात्, तथा च ज्ञानहेत्वतिरिक्तभावापेक्षत्वेनोत्पत्तौ तत्त्वत इत्युच्यत इत्याशकायामुक्तं
- 25 स्वकारणवृत्तिगुणदोषेति, ज्ञानकारणातिरिक्तगुणदोषापेक्षयेति तदर्थ, तथा प्रामाण्ये गुणोऽप्रामाण्ये दोषो हेतु, न तु प्रामाण्ये दोषाभावोऽन्यथा गुणसत्त्वेऽप्रामाण्यानुदयेन तदुदये गुणाभावस्यैव हेतुर्बौचित्यात्तस्यैव स्वतत्त्वापत्ति स्यात्, न चाप्रामाण्य प्रति दोषाणामवयव्यतिरेकौ स्त इति वाच्यम्, गुणाणामव्यव्यतिरेकसम्भवात् । न च प्रामाण्ये गुणादोषोत्सारणमात्रप्रयुक्तसन्निधिका न तु प्रामाण्ये निमित्ता इति वाच्यम्, दोषा गुणो सार

णमात्रप्रयुक्तसन्निधिका नत्वप्रामाण्ये निमित्ता इत्यपि तुल्यत्वात् दोषाभावस्य तुच्छस्य गुण-
निष्पाद्यत्वासम्भवाच्च, सत्प्रभावे वा व्यतिरिक्तत्वे कारकव्यापारस्यासम्भवः स्यादप-
सिद्धान्तश्च प्रसज्येत, तथा च पर्युदासवृत्त्या गुणात्मक एव दोषाभावोऽभ्युपगन्तव्यः
तथा गुणाभावोऽपि दोषात्मकः, इति युक्तं गुणदोषाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्ये इति भावः ॥

ननु प्रमाण प्रामाण्यनिश्चये नान्यापेक्ष यदि ह्यपेक्षेत तत्तदा किं गुणान् सवाद् 5
वाऽपेक्षेत, नाद्य, स्वकारणगुणानां प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्राप्तत्वात् यदि यो य कार्यविशेषः
स गुणवत्कारणपूर्वको यथा प्रामादाविशेष, कार्यविशेषश्च यथावस्थितपरिच्छेद इति
स्वभावहेतुना गुणवत्कारणपूर्वकत्वं सिद्ध्यतीत्युच्यते तदपि न युक्तम्, परिच्छेदे यथावस्थि-
तार्थपरिच्छेदत्वासिद्धे, तथा हि शुद्धकारकजन्यत्वेन सवादित्वेन बाधारहितत्वेनार्थतयात्वेन
वा तस्मिद्धिर्वाच्या, तच्च न सम्भवति, परिच्छेदस्य यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वे गुणवत्कारण 10
जन्यत्वस्य गुणवत्कारणजन्यत्वे च यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वस्यापेक्षितत्वेन प्रथमेऽन्योऽ-
न्याश्रयात् सवादार्थिना विज्ञाने यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वसिद्धिमन्तरेण तत्पूर्वकप्रवृत्तेः
प्रवृत्तिमन्तराऽऽर्थक्रियासवादस्य त विना यथावस्थितार्थपरिच्छेदत्वसिद्धेः सम्भवेन द्वितीये
चक्षुरापत्ते, न तृतीयः, तुच्छस्वभावरस्य बाधाविरहस्य सत्त्वेन ज्ञापकत्वेन वाऽनङ्गीकारात्
पर्युदासवृत्त्या तदव्यक्तानलक्षणस्य विज्ञानपरिच्छेदविशेषाविषयत्वेन तद्व्यवस्थापकत्वानुप- 15
पत्तेश्च । नापि चतुर्थे, अन्योन्याश्रयात्, अर्थतथाभावे सिद्धे तद्विज्ञानस्यार्थतथाभाषपरिच्छे-
दत्वमिद्धि, तत्सिद्धश्चार्थतथाभावसिद्धिरिति । नापि सवादपेक्षया तज्ज्ञप्तिमिद्धि, सवादक
समानजातीय भिन्नजातीय वा, यदि समानजातीय तर्हि परसन्तानप्रभव भिन्नमन्ता-
नप्रभव वा, तत्र भिन्नसन्तानप्रभवस्य समानजातीयस्य सवादकत्वे देवदत्तघटविज्ञान प्रति
यज्ञदत्तघटान्तरविज्ञानस्यापि सवादकत्वं स्यात्, समानसन्तानप्रभवसमानजातीयज्ञानान्तरस्य 20
सवादकत्वे च तस्यैवार्थविषयकत्वे सवादसवादकयोरविशेष, एकविषयत्वेऽपि यथा प्राक्तन
विज्ञान स्वमानजातीयस्यैकसन्तानप्रभवस्योत्तरकाल्भाविनो विज्ञानस्य न सवादकं तथो
त्तरमपि पूर्वस्येति, क्रिद्व्योत्तरज्ञान प्रमाणमिति कुतस्मिद्ध येन प्रथमस्य प्रामाण्यनिश्चा-

१ ननु नैर्मल्यदोषे गुण प्रामाण्येऽनुपयोगिन इति तु तस्या दापणामभाव ममुमिपनीदत्र द दोषा
भावेति, तस्य तुच्छस्वभावेन बाधनधर्माभावे न भवेति भव, भवद्वयमुभयत्र दापणामावस्य
कर्मत्वभावेन अभिनादंशुतादी किमाण्यत्र प्रतीते यथा । दापणामावस्य दापप्रतिपाद्यगुणस्वरूपन
वाच्य, स्वनिर्गते उपवसागत अनुभवे तं पुनः तदुपरी गतो समभूतमपुनः तस्मिन्प्रभवे इति ।
यदि दोषभावो नि स्वयं द ह्येतत् भवति तस्मिन्मुक्तं भवतीत्याभाव प्रतिपादकत्वमिद्धा निति ।
दशाध्यायेतद् मन्त्रमात्रं वाच्यम् ॥

यकं भवेत्, न चान्यस्मात्तथाविधात्, अनवस्थापत्तेः । न चोत्तरज्ञानस्य कारणशुद्धिपरिज्ञानान्तरभावित्वेन विशेषात्सम्भवति संवादकत्वमिति वाच्यम्, कारणशुद्धिपरिज्ञानस्यार्थक्रियापरिज्ञानं विनाऽसम्भवेन तत्र चक्रकदोषस्य दुर्वारत्वात् सम्भवे वा तस्यैव निश्चायकत्वेनोत्तरकालभाविनः कारणशुद्धिज्ञानसमन्वितस्य प्रामाण्यहेतुत्ववर्णनं व्यर्थं स्यात् ।

- 5 अथ भिन्नजातीयज्ञानान्तरस्य संवादकत्वे घटज्ञानस्यापि पटज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकत्वापत्तिः स्यात्, स्वस्मिंश्च प्रामाण्यनिश्चयाभावे प्रवृत्त्यभावेन तन्निश्चयस्यावश्यकत्वे चक्रकप्रसङ्गेनार्थक्रियाकारिरूपं भिन्नजातीयमपि न तन्निश्चायकम्, न च प्रामाण्यसंशयादपि प्रवृत्तिसम्भवेनार्थक्रियाज्ञानसम्भव इति वाच्यम्, प्रामाण्यनिश्चयस्य निष्फलत्वापत्तेस्तदन्तरेणैव प्रवृत्तेः । प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेण प्रवृत्तिं विसंवादमाह सा भूयमिति ह्यर्थक्रियार्थी
- 10 प्रामाण्यनिश्चयाय कुरुते प्रवृत्तिं सा च तदन्तरेणापि संजातेति, अर्थक्रियाज्ञाने च प्रामाण्यान्यस्यापेक्षाचामनवस्था भवेदित्याशंकायामाह—

ज्ञासौ त्वनभ्यासदशापन्ने परतोऽभ्यासदशापन्ने च स्वत एवेति ॥

- ज्ञासाविति । तुल्यबुद्धः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यप्रकाशकः, तदेवाहानभ्यासेति, ज्ञासाविति विषयसप्तमी, ज्ञप्तिविषये तावदभ्यासदशापन्ने रश्मिपेक्ष्य, अनभ्यासदशापन्ने च ज्ञाने परमपेक्ष्य प्रामाण्याप्रामाण्ये भवत इत्यर्थः, एतदन्वेनोभयस्यापेक्षाविशेषेण स्वापेक्षत्वं परापेक्षत्वं व्यावर्तितम् । तथा च प्रामाण्याप्रामाण्ये अभ्यासदशापन्नज्ञाने रश्मिश्रमाहो, अनभ्यासदशापन्ने तु परतो माहो, अभ्यासानभ्यासौ ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषप्रयोज्यौ जातिविशेषावेव ज्ञानगतौ, विषयगतत्वन्तु तयोरुपचारात्, आत्मनः परिणामित्वेनोभयस्वभावात्, तेन सर्वथा क्षणिकस्य नित्यस्य वाऽऽत्मनोऽभ्यासानभ्यासस्वभावत्वं कथमिति शङ्का परास्ता ।
- 20 द्रव्यत्वस्य परिणामित्वव्याप्यत्वात् । प्रामाण्यमाहकश्च परं स्वाभ्यासतिरिक्तं संवादज्ञानमेव, कारणगुणाधकज्ञानयोरप्येतन्मुखापेक्षितत्वात् । कारणगुणानां संवादप्रत्ययमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात् संवादप्रत्ययतः कारणगुणपरिज्ञानाभ्युपगमे च तत एव प्रामाण्यनिश्चयस्यापि

१. अनभ्यासदशायामपि स्वगतं प्रामाण्यं यदि स्वयमेव ज्ञायेत यथार्थपरिच्छेदकमदमस्मीति तदेदं ज्ञानं प्रमाणं नवेति प्रामाण्यगच्छयो न ह्यादेव, ज्ञानतरे संशयाभावरत्, न च निश्चितेऽपि प्रामाण्ये प्रमाणाप्रमाणमाधारणज्ञानत्वधर्मदर्शनेन विशेषादर्शनेन च संशयो भवतीति वाच्यम्, साधकसाधकप्रमाणतिरस्कारेण साधारणधर्मदर्शनस्य संशयं प्रत्यहारणत्वादित्यस्या गद्ययानुच्छेदप्रसङ्गः स्यात् अरुणे च रश्मि प्रामाण्यज्ञप्तिरूपस्य प्रामाण्यसाधनस्याप्रामाण्यसाधकस्य सत्त्वात् तत्साम्यसंशयातुरोपेन तत्र न स्वतो प्रामाण्यमिति भार ।

२. संवादज्ञानस्य सादृशोऽर्थ पूर्वस्मिन् विज्ञानेऽवगतस्य तादृश एवेति येन विज्ञानेन अपरस्थाप्यते तत्, अत्र पक्षे कारणगुणज्ञानस्य साधकभावज्ञानस्य च संवादज्ञानत्वेन प्रामाण्यनिश्चयस्य न क्षतिः ॥

सिद्धत्वेन कारणगुणपरिकल्पनानर्थक्यात् । न चैकदा संवादप्रत्ययेन निश्चित्य कारणगुणान-
न्यदा तन्निश्चयादेव तज्जन्यज्ञानस्य निश्चयो न तत्र पुनस्संवादापेक्षेति वाच्यम्, अतीन्द्रियेषु
चक्षुरादिषु कालान्तरेऽपि संवादकज्ञानमन्तरा गुणानुवृत्तेर्निश्चयेतदशक्यत्वात्, न च संवादप्रत्य-
यात्प्रामाण्याभ्युपगमे संवादप्रत्ययस्याप्यपरसंवादप्रत्ययात्प्रामाण्यावगमेनानवस्थेति वाच्यम्,
संवादप्रत्ययस्य संवादरूपत्वेनापरसंवादापेक्षाभावादनवस्थानवतारात् । न च प्रथमस्यापि 5
संवादापेक्षा मा भूदिति वाच्यम्, संवादजनकत्वस्यैव प्रामाण्यत्वेन तदभावे प्रामाण्यासम्भ-
वात् अर्थक्रियाज्ञानरूपं संवादज्ञानन्तु साक्षादविसंवादि, अर्थक्रियालम्बनत्वात्, तस्य स्वविषय-
संवेदनमेव प्रामाण्यं, तच्च स्वतस्सिद्धमिति नान्यापेक्षा । न चार्थक्रियाज्ञानस्याप्यवस्तुवृत्तिसिद्धा-
यामन्यप्रामाण्यापेक्षयाऽनवस्था स्यादिति वाच्यम्, अर्थक्रियाज्ञानस्यार्थक्रियानुभवस्वभावत्वेना-
र्थक्रियामात्रार्थिनां भिन्नार्थक्रियात् एतज्ज्ञानमुत्पन्नं किं वा तद्व्यतिरेकेणेत्येवंभूतायाश्चिन्ताया 10
निष्प्रयोजनत्वात् निष्पन्नत्वाद्वाच्छित्तफलस्य । एवञ्च संवादकज्ञानस्य परस्मै समानजातीय-
भिन्नजातीयैकमन्तानभिन्नमन्तानविकल्पकृतदोषाणां नोपनिपातः, उभयस्वीकारात्, देवदत्तच-
टज्ञाने समानजातीयज्ञादत्तचटज्ञानस्य, प्रथमप्रवृत्तजलज्ञाने भिन्नजातीयस्योत्तरकालभाविनां-
नपानावगाहनाद्यर्थक्रियाज्ञानस्य, एकसन्तानगतेऽन्धस्फारकलुपितालोकप्रभवकुम्भज्ञाने निस्ति-
मिरालोकप्रभवकुम्भज्ञानस्य, भिन्नमन्ताने च समानजातीयकुम्भज्ञानस्योक्तस्य संवादकत्वस्थी- 15
पारात्, एकसन्तानेऽभिन्नविषये संवाद्यसंवादकभावाविशेषस्य मन्दप्रबलमामंघ्रीसमुत्पाद्यतथैव
निरासात् । तथा न संवादकज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चये चरुको दोषः, संवादज्ञानेन, प्रथमं प्रामाण्यं
निश्चित्यैव प्रवर्त्तत इत्यनभ्युपगमात्, बह्विस्वरूपदर्शनेऽमत्येकदा शीतपीडितोऽन्यकार्थार्थं
बह्विर्देशमुपसर्पस्तत्परीक्षमनुभवति, कृपालुना वा केनचित्देशं बह्वैरानयने तत्परीक्षमनुभवति,
तदाऽमौ बह्विस्वरूपदर्शनपरीक्षणज्ञानयोस्तस्यन्धमवगच्छति 'एवम्भूतो भाव एवम्भूतप्रयोज- 20
ननिर्घर्त्तक' इति, एवमवगतसम्बन्धोऽन्यदाऽनभ्यासदज्ञायामनुमानात् 'ममाऽयं स्वरूप-
प्रतिभासोऽभिमतार्थक्रियासाधनः, एवंप्रतिभासत्वात्पूर्वोत्पन्नेरूपप्रतिभासवदि' त्वेवं-
रूपात्पूर्वदर्शनस्य प्रामाण्यं निश्चित्य प्रवर्त्तत इति चक्रकाभावात् । न च संशयात्प्रवृत्तौ तत्रार्थ-
क्रियाज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चयो विफल इति वाच्यम्, तत्रार्थक्रियाज्ञानजन्यप्रामाण्यनिश्चयस्य
संशयापनयनफलत्वात् । संशयापनयनस्य त्वभ्यासः प्रयोजनम् । एकदार्थक्रियाज्ञानात् प्रामा- 25
ण्यनिश्चयेऽन्यदा प्रतिपत्तुमां सुवेनेराभ्यामान स्वतः प्रामाण्यनिश्चयपूर्वकप्रवृत्तिममभवात् ।
न च संशयात्प्रवर्त्तमानस्य कथं प्रेक्षावत्त्वमिति वाच्यम्, अप्रेक्षावत्त्वस्यैवेष्ट्यात्, नहि कश्चि-
ज्ज्ञाता प्रेक्षावान् तदन्यो वा, प्रेक्षावरणशयोपशमविशेषण सर्वत्र सर्वदा सर्वेषामसम्भवात्,
प्रतीगादेशावरणादशेषवेदिनोऽन्यत्र क्वचित्त्वादिदृष्टस्यचिदेव प्रेक्षावत्त्वादित्यनें पक्षयितेन ॥

तदेवं मत्यादिपञ्चविधं प्रत्यक्षपरोक्षरूपं सलक्षणं समेदञ्च सक्षेपत आख्याय प्रमाण-
विषयफलप्रमातृरूपेषु चतुर्विधेषु तत्त्वस्य परिसमाप्तेस्तद्विषयमभिधातुकाम आह—

परिच्छेद्यमस्य प्रमाणस्य सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु ॥

- परिच्छेद्यमिति । परिच्छेत्तुं योग्यो विषय इत्यर्थः, परिच्छेद्यमस्यानेकान्तात्मकं
5 वस्त्विति योजना, अनेकान्तः कीदृश इत्यत्राह सामान्यविशेषादीति, सामान्यञ्च विशेषञ्च
सामान्यविशेषौ बध्यमाणस्वरूपौ तावादिर्व्यस्य सः, सचासावनेकान्तश्च, स एवात्मा स्वरूप
यस्य तदिति विग्रहः, वस्तुपदेन बाह्योऽभ्यन्तरश्च भावराशिर्ग्राह्यः, नित्यानित्यभेदाभेदा-
भिलाष्यानभिलाष्यादीनामादिना ग्रहणम् । ननु सत्त्वासत्त्वाद्यनेकान्तात्मकमिति कुतो नोक्त-
मितरेषां तदधीनत्वादिति चेन्न, सत्त्वासत्त्वात्मकत्वस्य सप्तभङ्गीनिरूपणेनावगतप्रायत्वात्,
10 सामान्यशब्देन द्रव्यबोधकेन नित्यत्वस्य पर्यायवाचिविशेषशब्देनोत्पादव्यययोश्च लाभेनोत्पा-
दव्ययधौव्यात्मकत्वस्यापि वस्तुनि लाभाश्च तथोपन्यासः । ननु कथं सामान्यविशेषात्मकत्व
वस्तुनस्तम्भवति, सामान्यं लोके, अनेके विशेषाः, नित्यं सामान्यं, अनित्या विशेषाः, निरव-
यवं सामान्यं, सावयवा विशेषाः, अक्रियं सामान्यं, सक्रिया विशेषाः, सर्वगतं सामान्यं,
असर्वगता विशेषाः, तथा च वस्तु यदि सामान्यरूपं कथं विशेषरूपम्, अथ विशेषरूपं
15 कथं सामान्यरूपम्, तदुभयरूपत्वे च वस्तुनस्तकल्लोकप्रसिद्धव्यवहारनियमोच्छेदप्रसङ्गः,
तथाहि विषमोद्दक्षीरादिव्यक्त्यभिन्नमेकं सामान्यं यदि वर्त्तते तर्हि विषं विषमैव,
मोदको मोदक एवेति न स्यात्, मोदकाभिन्नसामान्याभिन्नत्वात् त्रिपस्य, विषाभि-
न्नसामान्याभेदात् मोदकस्य, अपि तूभयमुभयरूपं स्यात् ततश्च विषे मोदके च विषार्थी
प्रवर्त्तते, मोदके विषे च मोदकार्थी, लोके च विषार्थी विष एव प्रवर्त्तते, मोदकार्थी
20 मोदक एवेत्यस्य नियमस्योच्छेदः, तथा त्रिपे भक्षिते मोदकोऽपि भक्षितस्त्वात् मोदके
भक्षिते विषमपि, तथा च सति प्रतीतिविरोध इति चेन्मैत्रम्, सामान्यविशेषात्मकवस्तुनोऽ-
नुभवसिद्धत्वात्, घटेषु घटो घट इत्यनुवृत्तप्रत्ययस्य तावन्नो मार्त्तिकस्मौवर्णोद्भूत्येव व्यावृ-

१. तथा च प्रयोगा जीवादिधर्मा अनन्तधर्मात्मक प्रमेयत्वान्यथानुवर्त्तेरिति, न च धर्मो व्यभिचार,
तस्याप्यनन्तधर्मात्मकत्वे धर्मित्वप्रगते इष्टापत्तौ न धर्मा स्वात्तोऽपि, धर्माभावेऽपि वाच्यम्, सर्वथा
धर्मैरेव कस्यचिद्व्यगम्यत्वात् विरहितधर्मवैयर्थ्या हि सत्त्वादित्यर्थः, त इत्यपमानादपेक्षया धर्मैरपि, न
चानवस्था, अनाद्यनन्तसत्त्वाद्धर्मधर्मिस्त्वाभेदव्यवहारस्य । न च तावन्तस्य प्रमेयत्वस्यानन्तधर्मगत्येव तेन-
वास्तव्यम्, तत्त्वानन्तधर्मोऽवस्थे धर्मिन्नेन पञ्चान्तर्गतत्वात् हेतुवृत्तिरिति वाच्यम्, धर्मिनो जीवादेर्यो-
द्विगमाणस्य प्रमेयत्वादेर्धर्मैरेव नयतिव्यवहार नयत्वेनाप्रमेयसत्त्वव्यभिचारमात्रं च व्यभिचारः, तावन्त-
तद्वृत्तिव्यवहारोच्छेदेन प्रवेशादिति बोध्यम् ॥

तत्प्रत्ययस्यावाध्यमानस्य प्रतिप्राणि प्रतीतत्वात् न चार्थं भ्रान्तः प्रत्ययः, अर्थसामर्थ्यजन्य-
त्वात्, अर्थविज्ञानसद्भावाद्धि तन्निश्चयो नार्थसद्भावमात्रात् सर्वार्थानामपि सद्भावस्याविशे-
पेण सर्वेषां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्, उपजायते च ज्ञानं सामान्यविशेषाकारमेव, एकादिस्वभावं
सामान्यमनेकादिस्वरूपो विशेष इति तु युक्तिविरहान्नाभ्युपगम्यते, एकादिस्वभावं हि
सामान्यं किमनेकेषु विशेषेषु सर्वात्मना देशेन वा वर्त्तते, न तावत्सर्वात्मना, आनन्त्यप्रस- 5
ङ्गात् विशेषाणामनन्तरत्वात् एकत्रैव सर्वात्मना वृत्तौ तद्विन्नविशेषाणां सामान्यशून्यत्वापत्तेः,
अनन्तरत्वे चैकत्वविरोधात् नापि देशेन, सदेशत्वप्रसङ्गात्, नापि गगनषट्क्षापित्वाद्भूत
इति साम्प्रतं फास्तर्यदेशव्यतिरेकेण वृत्त्यदर्शनात् नभसस्सप्रदेशत्वेन न तद्वृत्तिरुभयव्यति-
रिक्ता, अनेकत्र वृत्तेरनेकत्वं व्यापकं तद्विरुद्धं सर्वथैक्यं सामान्ये त्वयाभ्युपगम्यते ततो
नानेकवृत्तिः स्यात् विरोध्येकत्वसद्भावे तु व्यापकस्यानेकत्वस्य निवृत्त्या व्याध्यस्यानेक- 10
वृत्तित्वस्यावश्यं निवृत्तिः स्यात् न च यदि नित्यं व्याप्येकं निरवयवं सामान्यवस्तु न स्यान्न
तदा देशकालस्वभावभेदभिन्नेषु घटशरावादिषु विशेषेषु सर्वत्र मृन्मृदित्यभिन्नौ बुद्धि-
शब्दौ स्थाताम्, न ह्यत्यन्तभिन्नेषु जलादिषु मृन्मृदित्येकाकारा बुद्धिर्भवति नाप्येका-
कारः शब्दः प्रवर्त्तते, ततोऽभिन्नबुद्धिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सामान्यस्य तादृशस्य स-
त्त्वमवश्यमाश्रयितव्यमिति वाच्यम्, तन्निषन्धनस्यास्माभिरनिपेधात् किन्वेकस्यादिधर्मयुक्त- 15
परपरिक्लिप्तसामान्यस्यैव निपेधात् । अनेकान्तधर्मात्मकवस्तुनस्समानपरिणामस्यैव तादृ-
शबुद्धिशब्दनियन्धनत्वात् तुल्यज्ञानपरिच्छेद्यवस्तुरूपस्य समानपरिणामस्य विलक्षणत्वेन
न वृत्तिविकल्पप्रयुक्तदोषसम्भवः, अस्यैव समानभावत्वोपपत्तेः, समानानां भावस्ता-
मान्यमिति, समानेस्तथा भवनमित्यन्वर्थयोगात्, अर्थान्तरभूतभावस्य तद्व्यतिरेकेणापि
तत्समानत्वेऽनुपयोगात्, अन्यथा समानानामित्यभिधानाभावाद्युक्तैव तत्कल्पना । समानत्वञ्च 20
भेदाविनाभाव्येव तद्भावे च सर्वथैकत्वतस्समानत्वानुपपत्तिरिति समानपरिणाम एव
समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तम्, अत एव य एवासावेकस्मिन् विशेषे ॥ एव विशेषा-

१ अनुभवसिद्धत्वमेव विज्ञापयति अर्थविज्ञानसद्भावादानि ॥ २ नार्थसद्भावोऽर्थमद्भावादेव कारणा-
जिगीषत इति भावः ॥ ३ आद्यशस्य निष्प्रदेशत्वस्य दोष तर्थाहि यत्र देशेन तद्विन्नेन सयुक्तं तेनैव
देशेन हिमवदादिमहायोगे । विन्ध्यहिमवत्तादीनामेकैवावस्थानं स्यात् अन्यथा निष्प्रदेशाकाशगणयोग एव न
स्यात् । अन्येन देशेन गणयोगे तु सप्रदेशत्वमेव । किञ्च यत्र विन्ध्यस्य गत्वं यत्र वा तस्माभावस्तयो
राकाशभागयोगैर्गर्वाण्यन्त्यत्वे यत्र विन्ध्यस्य भावस्तथाप्यसाव स्यात् विन्ध्यवत्समाभासस्य विन्ध्यभावव-
त्समाभागातिरिक्तत्वात् ॥ यद्यपि देशेऽनेकान्तात्प्रदेशेन गर्वाभावेऽन्यतरस्यानभोगागत्वप्रसङ्गः । अप यद्यपि तादृ-
शदर्शनप्राप्त्यगो दोष इति ॥

- न्तर इति न, किन्तु समान इति, न चैव सति विशेषाणां परस्परविलक्षणत्वात् स्यात्समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, वैलक्षण्ये सत्यपि समानपरिणामसामर्थ्यात्प्रवृत्ते । असमानपरिणामनिबन्धना चेह विशेषबुद्धिः । समानपरिणामस्यासमानपरिणामाविनाभूतत्वेन यत् एव वस्तु सामान्यरूपं तत् एव विशेषरूपम् । यत् एव च विशेषरूपमत एव च सामान्यरूपम्, न चानयोर्विरोधः, समानासमानपरिणामयोरुभयोरपि सवेदनस्योभयरूपत्वात् सोऽयं समानपरिणामो न विशेषादर्थान्तरं सर्वथैकस्वभावः वा, येन सकललोकप्रसिद्धसंज्ञं यद्धारणियमोच्छेदप्रसङ्गस्तस्यात् । किन्तु भेदादिनाभूतत्वाच्च एव विषादभिन्नो न स एव मोदकादिभ्योऽपि, सर्वथा तदेकत्वे समानत्वायोगात् । न च समानपरिणामस्यापि प्रतिविशेषमन्यत्वेऽसमानपरिणामवचनद्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, परिणामस्यान्यत्वे सत्यपि समा-
- 10 नासमानपरिणामयोर्भिन्नस्वभावत्वात् समानबुद्धिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्त्रयभावो हि समानपरिणामः, विशिष्टबुद्धिशब्दजननस्वभावो विशेष इति । तस्माद्वस्तु सामान्यविशेषोभयात्मकमेवेति सिद्धम् । एवं नित्यानित्यात्मकत्वमप्यध्यक्षेणावगम्यते, अन्यथा वस्तववगमाभावप्रसज्येत, तथाहि—अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावः सर्वथा नित्यमभ्युपगम्यते यदि तर्हि तद्वस्तु विज्ञानजननस्वभावः वा स्यादजननस्वभावः वा, यदि प्रथमः, तदा सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां तद्विज्ञानप्रसङ्गः, तस्यैकस्वभावत्वात्, न ह्येव दृश्यते, कश्चित्कदाचित्कस्यचिद्देशे तद्विज्ञानस्यादयात् । न च तस्य सर्वथैकस्वभावत्वेऽपि देशादिकृतविशेषात्तथेति वाच्यम्, प्राक्स्यभावविनिवृत्तिं विना विशेषासम्भवेन तद्भावेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । नापि सहकारिणमपेक्ष्य तज्जनयतीति वाच्यम्, एका-ननित्यस्यापेक्षाऽयोगात् । सहकारिणा क्रियमाणस्य विशेषस्य ततोऽर्थान्तरत्वे नित्यस्य वस्तुनस्तेन प्रयोजनाभावात् वस्तुनस्तद्वत्
- 20 स्थत्वात्, वस्तुनि तस्य किञ्चित्कारित्वाभावात् किञ्चित्कारित्वे च तदिदं भिन्नमभिन्नं वेत्याद्युक्त्यान्वस्थापातात् । विशेषस्यानर्थान्तरभूतत्वे स विशेषो विद्यमानः क्रियमाणो भवत्यविद्यमानो वा, नाद्यो विद्यमानः कथं क्रियते, करणे वा भूयो भूयः करणं स्यात् विद्यमानत्वाविशेषात्, नाप्यविद्यमानः क्रियते व्याहृतत्वात्, स तस्मादभिन्नोऽविद्यमानश्चेति करणे वाऽनित्यत्वापत्तिः क्रियमाणे च तस्मिन् पदार्थस्यैव क्रियमाणत्वात् तस्य तदभिन्नत्वात् ।
- 25 विशेषस्याकरणे च स न तत्सहकारी स्यात् अकिञ्चित्करत्वात् । अकिञ्चित्करस्यापि सहकारित्वे सर्वभावानामेव तत्सहकारित्वप्रसङ्गः स्यात्, न च वस्तुन एव तथास्त्रयभावो यद् विशेषमकुर्वाणमेव प्रतिनियतः सहकारिणमपेक्ष्य कार्यकरणमिति न कश्चिदपेक्ष इति

१ एवम् विषयार्थो विषय एव प्रवर्तते तद्विशेषपरिणामस्यैव स तमानपरिणामाविना एतत्वात् न तु मोदकः तद्विशेषपरिणामस्य तत्समानपरिणामाविनाभावमावर्तयति बोध्यम् ॥

वाच्यम्, कार्यकरणावस्थायां तस्य सहकार्यपेक्षालक्षणस्वभावव्यावृत्तावनित्यत्वप्रसङ्गात्
 स्वभावव्यावृत्तौ तदभिन्नस्वभाववतोऽपि व्यावृत्तताया आवश्यकत्वात् । अव्यावृत्तौ च
 पूर्वं इवेदानीमपि कार्यकारित्वप्रसङ्गात् स्वभावापरावृत्ते, सर्वदा वा जननप्रसङ्गस्यादिति
 नैकान्तनित्यपक्षे विज्ञानादिकार्याजननेन तदवगमसम्भवः । अथ स्वभावादेकक्षणस्थिति-
 धर्मकमेकान्तनित्य वस्तित्यभ्युपगम्यते तदापि विज्ञानादिकार्ययोगाच्च तदवगमसम्भवः, 5
 न च सर्वथा एकक्षणस्थितिधर्मिणो विज्ञानादिजनकत्वमुपपद्यते, तस्यैवायोगात् । तथाहि
 क्षणस्थितिधर्मकं नाम क्षणस्थितित्वमात्रं तथा चास्य द्वितीयादिक्षणेऽप्यस्थितिः स्यात्
 तत्र तयोः स्थित्यस्थित्योः परस्परमन्यत्रमन्यत्र वा, यद्यन्यत्वं सर्वथा तदा द्वितीया-
 दिक्षणेऽपि स्थितिप्रसङ्गः, अन्यथा द्वितीयादिक्षणास्थित्या प्रथमस्थितेरेकान्तभेदो न
 भवेत्, अनन्तराश्रान्तविग्रहाणा भावानामस्थित्यैकान्तभिन्नया वर्तमानसमयभाविभावानां 10
 स्थितेरविरोधात् । कथञ्चिदन्यत्वे चानेकान्तवादापत्तेः । यदि तयोस्सर्वथाऽनन्यत्वं तदा
 प्रथमक्षणस्थितेरेव द्वितीयादिक्षणास्थितिरूपतया तस्याश्च भावात्मकत्वेन द्वितीयादिक्षणे-
 ऽपि स्थितेरापत्तेः । द्वितीयादिक्षणास्थितेर्निरुपाख्यत्वेन तद्रूपत्वात्प्रथमक्षणस्थितेः प्रथम
 क्षणेऽप्यभावप्रसङ्गात् । कथञ्चिदभेदे चानेकान्तवादापत्तेः । न च स्थित्यस्थित्योर्भेदा-
 भेदकल्पनाऽप्युक्ता, अस्थितेरभावरूपस्यादिति वाच्यम्, भेदाभेदयोरभावपरिहारेणावृत्तेः । 15
 न च तदुत्तरकालभाषिपदार्थान्तरस्थितिरेव विवक्षितस्य द्वितीयादिक्षणास्थितिर्नान्या
 काचनास्थितिर्येन भेदाभेदकल्पना स्यादिति वाच्यम्, तथा सति सुतरामन्यत्वानन्यत्व-
 कल्पनाप्रमरेण पूर्वोदितेदोषस्यानिवार्यत्वात् । न च परिकल्पिता द्वितीयादिक्षणास्थितिर्नान्तो
 भेदाभेदकल्पनेति वाच्यम्, तथात्वे च द्वितीयादिक्षणेऽपि स्थित्यापत्तेः । न च द्वितीयादिक्षणा-
 स्थितौ सत्या प्रथमक्षणस्थितेरसम्भवात् सम्भवे वा तदनुपपत्तेः प्रतियोग्यभावेन भेदाभेद- 20
 कल्पनाऽसम्भवाच्चोक्तदोषप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अस्थितेस्तद्धर्मत्वप्रमद्भस्य दुर्बोत्तत्वात्, स्थित

१. कार्यजननगते य एव स्वभावस्त एवेदानीमिति कथं जनयति कथं वा पूर्वमपि न जनयति ।
 गृहकारिणा गृहं जननस्वभावत्वमस्तत्तत्सङ्गात् जनयत्ययथा चेति चेत्तदप्यस्य स्वभावे यदि नित्यस्तदा
 सदा जननप्रसङ्गं अजनयत्येव कथं गदा तत्स्वभावत्वं, तस्माद्यदा यद्वत्ति तदा तत्र गदा तज्जननस्वभाव न
 तु सदस्योक्तोक्त्येवमेव स्वभावभेदे कथमेकान्तनित्यमिति भावः ॥ २ यथा प्रथमक्षणवर्तिपदपदानीनां वा
 स्थितयस्तदा अनन्तराश्रित परस्पर विरुद्धास्तथाऽन्यत्वाविशेषादस्थितिकार्येऽपि तस्य स्थिति स्यादिति भावः ॥
 ३ स्थित्यस्थितौ परस्पर भिन्न भवतोऽभिन्न भवेति शङ्का न गमयति अस्थितेरभावरूपत्वमिति शङ्काय
 मनापानाशयस्तु भेदाभेदप्रकारो भगवात्त यत्रैव भवति इति यदि नियमः स्यात्तदेव भवेत् न त्वमस्मीति ॥
 ४ प्रथमक्षणादुत्तरकालभाषीत्यादि ॥ ५ अन्यत्वे उत्तरकालीनपदार्थान्तरस्थितिः प्रथमकालभाषि
 दार्थान्तरस्थितिप्रसङ्गः अन्यथा तु तथैव यतरस्या मत्वप्रसङ्ग इति ॥ ६ द्वितीयादिक्षणास्थितौ परिकल्पित
 तवेनामस्त्विति भावः ॥

- एव ह्यस्थितो भवति तथा च यथा स्थितत्वं तद्धर्मस्तथाऽस्थितत्वमपीति, अतद्धर्मत्वे वा स्थित्या-
पत्तेः । ततश्च स्रष्टेतुभ्य एव स्थित्यस्थितिधर्मक समुत्पद्यत इति प्रतिपत्तव्यम्, न चात्रमवतः
कारणात्कमयद्धर्मोऽध्यासितकार्योत्पत्तिर्युज्यते तथा च यदैव स्थितिस्तदैवास्थितिः स्यात् कुतः
क्षणस्थितिधर्मकत्वमतो न विज्ञानादिकार्ययोगः, नित्यानित्य पुनः कथञ्चिदवस्थितत्वादानेक-
5 स्वभावत्वाज्जनयति विज्ञानादिकमतोऽनगम्यते, नित्यानित्यत्वञ्च वस्तुनो द्रव्यपर्यायोभय
रूपत्वादनुवृत्तव्यावृत्ताकारसंवेदनप्राप्तात्वात्प्रत्यक्षमिदमेव । न चास्य स्वसंवेद्यस्यापि
संवेदनस्यापह्नवः कर्तुं युज्यते प्रतीतिविरोधात्, न चेद् भ्रान्तम्, देशान्तरे कालान्तरे
नरान्तरेऽवस्थान्तरे च सृष्टिपण्डादिषु तादृशसंवेदनस्य प्रवृत्तेरिति । एव भेदाभेदात्मकमपि
वस्तु प्रत्यक्षेणावगम्यते, तथाहि मृन्मृदित्यनुगताकारप्रत्ययवेद्य वस्तुनो रूपमभेदः, तस्य
10 यच्छिद्यकस्यासकपटकपालादिना भेदेन भवन स भेदः, अभेदस्यैव च भेदरूपेण भवनाद-
विरोधेन तदुभयस्वरूपत्वं वस्तुनः । नन्वभेदस्य भेदेन भवनमसङ्गतम्, एकस्वभावत्वं ह्यभेदो
नानारूपत्वञ्च भेदस्तयोस्तु परस्पर विरोधान्नैकत्र तौ सम्भवतः, ततो यद्यपमभेदस्तदा न
कदाचिद्भेदो भवेत् भावानां स्वभावान्यथात्वाभावात्, न च भावस्त्वभावपरिहारेणैव
भेदरूपतामासाद्यतीति वाच्यम्, भेदाभेदयोः परस्परविरुद्धयोरेकस्वभावत्वायोगात् भेदो-
15 पलम्भस्याभेदप्रतिषेधाऽऽवेदकत्वात् । अन्यथा एतत्सकलस्तम्भेभङ्गुम्भाम्भोजभास्करादि-
कमेकस्यैव ब्रह्मणो रूपमित्यपि स्यात् । तस्मान्नाभेदो भेदमासादयति, तन्न युक्तम्, सर्वथा
भेदाभेदयोर्हि स्याद्विरोधोऽयन्तु भेदोऽभेदश्च विलक्षणः, स्यादभेदस्य स्याद्भेदे को विरोधः ?
यत एव ह्ययं भेदो भवत्यत एव स्यादभेदः, न च भेद एव कुतो नेति वाच्यम् सर्वथा
नानात्वाभावात्, प्रमाणाधीना हि प्रमेयव्यवस्था, ततस्तत्र यस्सर्वथैकरूपतः प्रकाशतेऽसा
20 वभेदो भवति, सर्वथा नानारूपतया तु प्रतिभासमानो भेदः, यस्तु न सर्वथैकरूप-
प्रकाशते न च सर्वथैव नानास्वभावः स नाभेद एव न च भेद एव अपितु भेदाभेदाख्य
जात्यन्तरमेवेदम्, दृश्यते हि द्रव्यपर्यायोस्तस्यासंज्ञालक्षणकार्यभेदाद्देशो देशकालस्वभावा
भेदाच्चाभेदः, एको हि घटो रूपादयो बहव इति सख्याभेदः घटो रूपादय इति
संज्ञाभेदः, अनुवृत्तिलक्षणं द्रव्य नित्यञ्च, व्यावृत्तिलक्षणा पर्यायाः क्षणिकाश्चेति

१ अभ्यन्तरीकृतपर्यायत्वाद् द्रव्यात्मना नित्यं अभ्यन्तरीकृतद्रव्यत्वात्पर्यायत्मानाऽनित्यमित्यर्थः, ननु
पर्यायनिवृत्तौ द्रव्यनिवृत्तिर्भवति न वा आद्य निवृत्तिमत्तात्तदनित्यमेव, पर्यायत्वात्मेव अत्र च पर्याय
निवृत्तावपि तस्यानिवृत्त्या तन्मोऽश्वदेव द्रव्यं स्यात् कर्मलकादयः कर्कः मेवम् कथञ्चिन्निवृत्तिभावात्
इतरेतरविनिर्मुक्तस्योभयस्याप्रवृत्तादि द्रव्यपर्यायोभयत्वात् वस्तु कर्त्तव्याकाररहितस्य च सद्रूपस्यासम्भवात्
कपालकालेऽपि घटपर्यायबुद्ध्या गृह्यन्ते मृत्तुः त्वृत्तौ त्वृत्तिपर्यायवत्तात्तन्मूयत एवमूर्त्तव्याकारस्यापि
सद्रूपरहितस्यासम्भवः न ह्यद्रव्या घटादिपर्यायास्त्यन्ति ॥

लक्षणभेदः, घटेनोदकाहरणं क्रियते, रूपादिभिस्तु वस्तुराग इति कार्यभेदः, देशादिभिस्त्व-
 भेदः, न च स्वभावतो भेदाभावे धर्मधर्मिणोस्सख्यादितोऽपि कथं भेदस्यादिति वाच्यम्,
 द्रव्यपर्याययोर्हि स्वभावभेदे प्रतिषिद्धे सत्यभेदः साध्यः, स च सम्बन्धः । सम्बन्धश्चैकरयै-
 वात्मनो न सम्भवति द्वयनिष्ठत्वादस्य, नहि घटो घटादभिन्न इति कदाचिदपि व्यवहारः
 प्रवर्तमानस्समुपलभ्यते, ॥ चैकत्रापि दृष्ट एव व्यवहारो यथा घटस्य तत्स्वरूपस्य चामेद 5
 इतीति वाच्यम्, तत्रापि कथञ्चिद्भेदाश्रयणात् घट इति धर्मवचनशब्दः, स्वरूपन्तु स्वं
 रूपं स्वरूपमिति तस्यैव भावस्यानित्यत्वादिरूपं धर्ममाह, तस्माद्द्रव्यपर्याययोरयमेव स्वभाव-
 विशेषो यन्नेतरान्तुबिद्धमेकस्यापि किञ्चिदात्मीयं रूपम्, अत एव न तद्द्रव्यमित्येव व्यप-
 दिश्यते नापि पर्याया इत्येव, किन्तु सप्तमङ्गया प्राङ्गिरूपितया, इत्थमेव वस्तुस्वरूपतोपपत्तेः ।
 न च सख्यादयः पररूपा भिद्यमाना अपि कथमात्मभूतमभेदं न याधितुं समर्था इति वाच्यम्, 10
 यतो नास्माकं नैयायिकादीनामिदं कान्तेन भावव्यतिरेकिणः केचित्सख्यादयोऽपि, किन्तु
 स एव भावो भेदाभेदतया व्यवस्थितः कदाचिदनेकत्वप्राधान्येन विवक्ष्यते कदाचिदेकत्व-
 प्राधान्येन, ततो यदाऽनेकत्वप्राधान्येन विवक्षितस्तदा स एव रूपादिपर्यायात्मको भवति,
 एकत्वप्राधान्येन विवक्षितस्तु स एव द्रव्यमिति, तदेवं प्रमाणप्रतिपञ्चनेन भेदाभेदात्मकं
 वस्त्विति ॥ एवमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वं वस्तुना, न चोत्पादव्यययोर्ध्रौव्येण विरोध इति 15
 वाच्यम्, कथञ्चिदुत्पादव्यययोः कथञ्चिद् ध्रौव्यस्य च स्वीकारात् न च यथोत्पादव्ययौ
 न तथा ध्रौव्यं यथा ध्रौव्यं तथा नोत्पादव्ययादिति नैव वस्तु यथोक्तलक्षणं स्यात्, यद्धि
 यत्प्रकारव्यवच्छेदेन व्यवस्थाप्यते न तत्र तत्प्रकारसम्भवः यथा नीलप्रकारव्यवच्छेदेनानील-
 प्रकारव्यवस्थायां पीते । अस्ति चोत्पादव्ययव्यवच्छेदेन ध्रौव्यव्यवस्थापनं ध्रौव्यव्यवच्छेदेन
 चोत्पादव्ययव्यवस्थापनम्, उत्पादस्य वस्तुभावत्वात् विनाशस्य व्ययत्वात्, अन्वितरूपस्य 20
 ध्रौव्यत्वादिति भिन्नप्रकारस्त्वत्वेपामिति वाच्यम्, एकान्तोत्पादव्ययध्रौव्याणामनभ्युपगमात्

१. अत्र स्थित्यादीनां हि वस्तुनो व्यवहदस्तदा स्थितिरवोत्पत्तिविन श्रौ विनाश एव स्थित्युत्पत्ता, उत्प-
 त्तिरेव च विनाशावस्थे न इति प्राप्तम् एकस्मादभिधानां स्थित्यादीनां भेदविरोधात् तथा च कथं त्रिलक्षणत्व-
 स्यात्, अथ भेदस्तर्हि प्रत्येक स्थित्यादीनां त्रिलक्षणत्वप्रमत्तं गत्वात् अन्यथा स्थित्यादीनामनभ्युपगते,
 तथा चानवस्था स्यादिति पूर्वपक्षः, पक्षद्वयमपि कथञ्चिद्विद्वत्समाकम्, तत्र स्थित्यादिमनस्संकाशात्कथमिदं
 भेदोपगमे स्थित्यादीनां स्थितिरवोत्पत्त्येत, उत्पद्यमानद्रव्याभिदसामध्यायि विनश्यति विनाश एव निष्ठति,
 मामध्यादित्युच्यते च उत्पत्तिरेव नश्यति सामध्यायित्वेतीति न ज्ञायते, इति त्रिलक्षणतोवादिसामर्थ्याभिधानां
 स्थित्यादीनामपि त्रिलक्षणत्वमिदं पतनैव च तत्संज्ञा भेदोपगमेऽपि प्रत्येक त्रिलक्षणत्वमिदं न चानवस्था,
 सर्वथा भेदपक्षे तत्प्रसक्तं न स्यादपक्षे, येन हि स्वभावनं त्रिलक्षणत्वत्वादभिधा स्थित्यादयस्तेन
 प्रत्येक त्रिलक्षणं, पर्यायार्थत्वात्परस्पर तद्वत्तथ भिन्ना भवोपपन्ने, तथा प्रतीतेवाच्यमनभ्युपगमादियुत्तरपक्षः ॥

- किन्तु स्याद्वाद् निष्कलङ्कितमतिमुल्लेखितमाश्रित्य कथञ्चिदेव तद्व्यवस्थापनाङ्गीकारात् ।
 एकान्ताभ्युपगमे ह्युत्पादव्ययधौव्याणा यद्योक्तो व्यवच्छेदस्ममवत्यन्यथा विरोधायोगात् ।
 स्याद्वादाश्रयणात् नान्यव्यवच्छेदेनान्यव्यवस्थापनं किन्तु यत एव तद् धौव्यमुत्पादव्ययानु-
 विद्धमत एव तत्कथञ्चिद् धौव्यमुत्पादव्ययापि, यत एव धौव्यानुविद्धावत एव तौ
 5 कथञ्चिदुत्पादव्ययाविति । ननु कोऽयमनुवेधो नाम, किमभेदो भेदो भेदाभेदो वा, नाय
 एकरूपतापत्तेः, अन्यथा तदयोगात्, भेदे तु भिन्नमेव रूपद्वय स्यात्, भेदाभेदपक्षस्तु विरो-
 धव्याहत इति तन्न, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यतो यदेतद् धौव्यमप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपं न
 भवति, अपि तु परिणामात्मकं तदुत्पादव्ययावप्युच्यते, न पुनस्तावितो व्यतिरिक्तावेव कौचि
 दपि स्तः, अत एयोत्पादव्ययावपि यौ तौ नात्यन्तिकभिन्नौ, किन्तु वस्तुन एव परिणामा
 10 समौ तौ धौव्यमप्युच्येते, न पुनस्तदपि किञ्चिदेतद्व्यतिरिक्तमस्तीति, तदेव या यथोक्तरूपता
 यस्तुनस्सोऽयमनुवेधः न पुनरत्र भिन्नस्य कस्यचिद्भेदापादनमत्यन्तभेदो वा, तस्मादुत्पाद-
 व्ययधौव्यात्मकमेव वस्तु इति, इतरथा वस्तुवेव तन्न स्यादिति ॥ एवमभिलाष्यानभिलाष्या-
 र्त्मक वस्तु, अस्यैव प्रमाणसिद्धत्वात् तथाव्ययहारोपपत्तेश्चान्यथा व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्
 तथाहि वस्तु यदेकान्तेनानभिलाष्यमेव तदा तथाविधशब्दात्तथाविधार्थप्रतीत्यनुदयप्रसङ्ग
 15 स्यात्, दृश्यते चानलाद्यानयेत्युक्ते तत्प्रतीतिस्तःपूर्विका बह्व्यादौ प्रवृत्तिस्तरसमासादन समा-
 सादिते च तथा निवेदनमिति कथञ्चिदभिलाष्यत्वसिद्धिः, अपि चानभिलाष्यतैकान्ते स्व-
 वचनविरोधापत्तिरनभिलाष्यतैकान्तशब्देनानभिलाष्यतैकान्तस्याभिधानात् । अनभिलाष्यतै
 कान्तस्याप्यनभिलाष्यत्वे कुत, परस्य प्रतिपादनं स्यात्, परमार्थतो न कञ्चिद्वचनाप्रतिपाद्यते
 चेत्स्वयं कथमवाच्यताप्रतिपत्तिः, वस्तुनि वाच्यतानुपलब्धेरिति चेत्सा यदि दृश्यानुप-
 20 लब्धिस्तदा सिद्धा कचिद्वाच्यता, कचित्सिद्धसत्ताकस्यैव कुम्भादेर्दृश्यानुपलब्धिवशाद्भाव
 प्रतीतेः । अथादृश्यानुपलब्धिः न तर्हि वस्तुनि वाच्यत्वाभावनिश्चयः, स्याद्वादाश्रयणे तु न
 कञ्चिद्दोषः कथञ्चिद्वाच्यत्वावाच्यत्वयोरेतुमि प्रतीतेः, न खल्वेकान्तेनाभिलाष्यत्वभाव वस्तु
 भवत्युपलम्भभाजनम्, अभिलाष्ययोग्यपर्यायैरेव स्थूले कालान्तरस्थापिभिर्यत्नपर्या-
 यापराभिधानैश्चेतनाचेतनस्य सकलवस्तुनोऽभिलाष्यत्वप्रतीतेः, न पुनरनभिलाष्ययोग्यपर्यायै
 25 रपि । नाप्येकान्तेनानभिलाष्यस्वरूपमुपलब्धिभाजनमनभिलाष्ययोग्यपर्यायैरेव सूक्ष्मैः प्रति-
 क्षणमाविभिर्यपर्यायापरनामधेयैस्सर्वस्यानभिलाष्यत्वप्रतीतेर्न त्वभिलाष्ययोग्यपर्यायैरेपि ।
 ननु यदि वस्त्वभिलाष्यानभिलाष्यधर्मकं तर्हि अभिलाष्यानां शब्देनाभिधीयमानत्वात्कि-
 मित्यवृतसकेशस्य पुरोऽवस्थितेऽपि वाच्ये शब्दात् सम्प्रत्ययप्रवृत्ती भवत, मेवम् तज्ज्ञाना-
 वरणकर्मक्षयोपशमाभावात्, तस्य सङ्केताभिव्यङ्ग्यत्वात्, स्वभाववर्त्यात्मनो हि मिथ्यात्वा-

दिज्ञानितज्ञानावरणादिकर्ममलपटलान्छादितस्वरूपस्य सकेततपश्चरणदानप्रतिपक्षभावनादि-
भिस्तदावरणकर्मक्षयोपशमक्षयावापद्येते, ततो विवक्षितार्थाकारसवेदन प्रवर्तत इति, अन्य-
था तत्प्रवृत्त्यभावात्, न चात्र विरोधनाथा, भिन्ननिमित्तत्वात्, ययोर्भिन्ननिमित्तत्वं न तयो-
रेकत्र वस्तुनि विरोधो यथा ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोः, भिन्ननिमित्तत्वज्ञानयोरभिलाष्यधर्मकलापनि-
मित्तापेक्षया तस्याभिलाष्यत्वात् अनभिलाष्यधर्मकलापनिमित्तापेक्षया चानभिलाष्यत्वात् । 5
धर्मधर्मिणोश्च कथञ्चिद्वेदात् । ततश्च तद्यत एवानभिलाष्यमत एवाभिलाष्यम्, अभिलाष्य-
धर्मकलापनिमित्तापेक्षयैवाभिलाष्यत्वात् अभिलाष्यधर्माणाञ्चानभिलाष्यधर्माविनाभूतत्वात्
यत एव चाभिलाष्यमत एव चानभिलाष्यम्, अनभिलाष्यधर्मकलापनिमित्तापेक्षयैवानभिला-
ष्यत्वात्, अनभिलाष्यधर्माणाञ्चाभिलाष्यधर्माविनाभूतत्वादिति । ततस्सिद्धमभिलाष्यानभिला-
ष्यस्वभाव वस्तित्वलघिकमन्यग्रन्थेभ्योऽवसेयम् ॥

10

सम्प्रति सामान्यविशेषाद्यात्मकत्वं वस्तुनोऽभिधातु प्रथम सामान्यस्वरूपं निदर्शयति—

तत्र सामान्यं द्विविधं तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यञ्चेति । व्य-
क्तिषु सहशी परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं, यथा शुक्लकृष्णादिगोन्यक्तिषु
गौर्गौरिति प्रतीतिसाक्षिको गोत्वादिधर्मः । प्रमाणञ्चात्र गौर्गौरिति प्रत्य-
यो विशिष्टनिमित्तनियन्धनो विशिष्टबुद्धित्वादिति ॥

15

तत्रेति । सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मकमित्यत्रेत्यर्थः । प्रकारभेद दर्शयति—तिर्यगिति ।
तिर्यगुल्लेखिनाऽनुवृत्ताकारप्रत्ययेन गृह्यमाण तिर्यक्सामान्यमित्यर्थः । ऊर्ध्वेतेति, ऊर्ध्वमुल्लेखि-
नाऽनुगताकारप्रत्ययेन परिच्छिद्यमानमूर्ध्वतासामान्यमित्यर्थः । तत्र प्रथमभेद लक्षयति
व्यक्तिप्रति, प्रत्येक व्यक्तिप्रतिर्यथः, दृष्टान्तमाह यथेति । ननु शुक्लकृष्णादिगोभिन्नत्वा-
परस्य तिर्यक्सामान्यस्य गोत्वाद्यात्मकस्याप्रतीतितस्तद्वक्षणप्रणयनमसमीचीनं विज्ञातीयव्या- 20
वृत्तेरेवानुगताकारप्रतीतेर्भावादित्यत्राह प्रमाणञ्चात्रेति, अत्र तिर्यक्सामान्य इत्यर्थः । गौर्गौ-
रिति प्रत्ययोऽत्र धर्मी, विशिष्टनिमित्तनियन्धनत्वं साध्यधर्मः विशिष्टबुद्धित्वं हेतुः, तथा च
तादृशं विशिष्टं निमित्तमितरासम्भवात्सदृशपरिणाम एवेति तिर्यक्सामान्यसिद्धिः । एवञ्चा-
पाधितप्रत्ययविपर्ययेन सामान्यसिद्धिः, तथाविधस्याप्यस्यामन्त्वे विशेषस्याप्यसत्प्रसङ्गः,
अपाधितप्रत्ययव्यतिरेकेण प्रमाणान्तरस्य तद्व्यवस्थापकस्याभावात् अपाधितप्रत्ययस्य 25
विपर्ययमन्तरेणापि मद्भावाभ्युपगमे ततो न कस्वापि व्यवस्था स्यात्, न चानुगताकारस्य बुद्धे-
र्भाषितं, सर्वत्र देशकालानुगतप्रतिभासस्यास्मद्वृत्तस्य तथाभूतव्यवहारहेतोरुपलम्भात् ।
अतो व्यावृत्ताकारानुभवेनानधिगतमनुवृत्ताकारमवभासयन्ती बुद्धिरियमपाधितरूपानुभूय-

25

लवर्त्तिविशेषो गुण इति भावः, दृष्टान्तमाह यथेति उपयुज्यते वस्तुपरिच्छेदं प्रति व्यापार्यते जीवोऽनेनेत्युपयोगः, सचेतनेऽचेतने वा वस्तुनि जीवो यदोपयुज्जानस्सपर्यायं सामान्य-
तया वा वस्तु परिच्छिनत्ति तदा तादृशपरिणाम उपयोग उच्यते, स च परस्परसव्यपे-
क्षसामान्यविशेषग्रहणप्रवृत्तदर्शनज्ञानस्वरूपद्वयात्मको यदा तदा प्रमाणमन्यथाऽप्रमाणं
निरपेक्षनिरस्तेतराकारत्वात् । सर्वजीववर्त्तित्वादस्य सहभावित्वेन गुणत्वं बोध्यम् । ५
आदिना सुरपरिस्पन्दयौवनादयश्च गृह्यन्ते, अजीवस्य तान्वक्तुमाह पुद्गलस्येति, ग्रहणगुण
इति, ग्रहणरूपो गुणः, औदारिकशरीरादितया ग्रहणरूपो वर्णादिवाद्वाह्यतारूपः परस्पर-
सम्यन्धरूपो वा धर्मः ग्रहणगुण उच्यते । गतिहेतुत्वादय इति, जीवपुद्गलयोर्देशान्तरगति-
परिणतयोरुपकारकत्वं धर्मास्तिकायस्य गुण इत्यर्थः, आदिना स्थितिहेतुत्वावकाशदातृत्वाद्-
योऽधर्माकाशादीनां गुणा प्राज्ञाः । एते हि यदैव द्रव्यमुत्पद्यते तदैव समवेतास्तेन द्रव्येण 10
गुणा उत्पद्यन्ते पौर्वापर्यभाव एव नास्ति, गुणगुणिनोः समानसामग्रीकत्वात् सव्येतरविषाण-
वत्, अनादिनिधनानां द्रव्यगुणानामुत्पत्तिदर्शनं व्यवहारतः कृष्णादिघटवत् । अत्रेदं
बोध्यं जीवस्यास्तित्ववस्तुत्वद्रव्यत्वप्रमेयत्वागुणलघुत्वस्वाभ्यक्षेत्रावधित्वचेतनत्वामूर्त्तत्वानि
अष्टौ गुणाः, अजीवे चेतनत्वामूर्त्तत्वहीना अचेतनत्वमूर्त्तत्वयुताः पुद्गलस्याष्टौ, इतरेषां
मूर्त्तत्वहीना अमूर्त्तत्वयुतास्त एवाष्टौ गुणाः, ज्ञानदर्शनसुरवीर्याणि जीवस्य, स्पर्शगन्धरस- 15
वर्णाः पुद्गलस्य, गतिस्थित्यवगाहनावर्त्तनाहेतुत्वानि धर्मादीनां क्रमेण विशेषगुणाः, अवि-
कृतद्रव्येऽविशिष्टतया स्थितत्वात् विकृतस्वरूपास्तु पर्याये गच्छन्ति । चेतनत्वाचेतनत्व-
मूर्त्तत्वामूर्त्तत्वानि चत्वारि सामान्यगुणा विशेषगुणाश्च, स्वजात्यपेक्षयाऽनुगतव्यवहार-
कारित्वात्, परजात्यपेक्षया चेतनत्वादीनां स्त्राभ्यव्यावृत्तिकरत्वात् । अत एवैते परापर-
सामान्यवत् सामान्यविशेषगुणा इति षोडश विशेषगुणा विशेषा इति ॥ 20

अथ पर्यायं निरूपयति—

क्रमभावी पर्यायः, यथा सुखदुःखहर्षविषादादयः । अभिन्नकाल-
वर्त्तिनो गुणाः, विभिन्नकालवर्त्तिनस्तु पर्यायाः ॥

क्रमभावीति । क्रमवर्त्तिनः परिणामा नवपुराणादयः पर्याया इति भावः । सामान्येन

१. उपचारवर्त्तिना स्वायत्तभावा एव गुणा, गुणा हि सहभाविनोऽतोऽनुपवर्तिता, यथोपवर्तित. स
पर्यायः, अत एव द्रव्याधितया गुणः, उभयाधितया पर्यायः, तदुक्तं 'गुणणामभ्यो दध्य एगदभ्यस्तिवा
गुणा लक्षणं पञ्चानं तु उभयो अस्तिवा भवे' इति ॥

- पर्यायो द्विविधो व्यञ्जनपर्यायोऽर्थपर्यायश्चेति, त्रिकालस्पर्शिनः व्यञ्जनपर्यायाः यथा घटादीना
 मृदादिपर्याय, षट्स्य कालत्रयेऽपि मृदादिपर्यायत्वव्यञ्जनात् । सूक्ष्मवर्त्तमानकालवर्त्ती अर्थ-
 पर्यायः, यथा घटादेस्तत्तत्क्षणवर्त्ती पर्यायः, यस्मिन् काले वर्त्तमानतया स्थितस्तत्कालापेक्षया
 कृतविद्यमानत्वेनार्थपर्याय उच्यते । प्रत्येकं द्विभेदो द्रव्यतो गुणतश्च तत्रापि पुनः प्रत्येकं
 5 द्विविधमशुद्धाशुद्धभेदात्, तत्र शुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायो यथा चेतनद्रव्यस्य सिद्धत्वपर्यायः ।
 अशुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायो नरदेवनारकतिर्यग्रूपः, शुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायः केवलज्ञानादिरूपः
 अशुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायो मतिश्रुतावधिमानः पर्यवरूपः । ऋजुसूत्रमतेन क्षणपरिणतोऽर्थपर्यायः
 शुद्धः, यो यस्मादल्पकालवर्त्ती स तस्मादल्पत्वविषयक्षयाऽशुद्धार्थपर्यायः, यथा नरत्व व्यञ्जन-
 पर्यायस्तथा बालत्वादिकर्मपर्याय इति । शुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायस्य केवलस्यापि प्रतिक्षण
 10 भेदात् तत्पर्यायऽशुद्धगुणस्यार्थपर्यायः । शुद्धद्रव्यव्यञ्जनपरमाणुऽशुद्धपुद्गलपर्यायस्तस्याविना-
 शित्वात्, सयोगजनिता द्व्यणुकादिका अशुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः । परमाणुगुणऽशुद्धगुणव्य-
 ञ्जनपर्यायः, द्विदेशादिका गुणा अशुद्धगुणव्यञ्जनपर्यायाः । एवं धर्मादिष्वपि भाव्यम् । ननु
 य एव गुणाः क्रमेण सह वा भवन्ति त एव च पर्याया इति कथं तेषां भेद उक्त इत्यत्राहमि
 श्रेति, सदैव सहवर्त्तिताद्वर्णगन्धरसादयस्सामान्येन गुणा उच्यन्ते नहि मूर्ते वस्तुनि वर्णादिक
 15 कदाचिदपि व्यवच्छिद्यते, वर्णविशेषाणां कृष्णनीलादीनामपि प्रायः प्रभूतकाल सदृष्टत्वाद्गु-
 णत्वमेव जीवधर्मादीनां भाव्यम् । विभिन्नेति । एकगुणकालकत्वादयो विभिन्नाः पर्याया
 द्रव्यस्यावस्थान्तरप्राप्तिरूपाः पर्याया इत्यर्थः । त्रैलोक्यगतस्य सर्वस्यापि कालस्यासत्कल्पनया
 यो गुणोऽक्षरसर्वजपन्त्यः तेन कालकः परमाण्वादिकेकगुणकालक उच्यते, एवं द्र्यादिगुणका-
 लकादयो भाव्याः । वस्तुतस्तु नास्ति गुणस्य पर्यायस्य च कश्चन भेदः, द्रव्यपर्यायनयद्वयाति-
 20 रिक्तनयस्य भगवद्भिरनुपदेशात् । पर्यायभिन्ने गुणविशेषे ग्राह्ये सति हि तद्ग्राहकगुणास्तिक्तन-
 योऽपि स्यादेव, अन्यथा नयानामव्यापकता स्यान्न चायमादिष्टो भगवद्भिः ततोऽसौ न भिन्नः,
 गुणानाञ्च पर्यायत्वे गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्यादिबचनं युगपदयुगपद्भाविपर्यायविशेषप्रतिपादक-
 मेव, अत एव य एव पर्यायस्त एव गुण इत्याद्यागमोऽपि सङ्गच्छते, एतेन गुणविकारः पर्याय
 इति व्युदस्तम्, गुणस्यैव पर्यायोपादानकारणत्वे द्रव्यप्रयोजनस्य गुणेनैव सिद्धत्वाद्व्युप-
 25 र्याययोरेव पदार्थत्वप्रसङ्गेन द्रव्यस्यानर्थकत्वापत्तेः, न च द्रव्यपर्यायगुणपर्यायरूपकार्यभेदेन
 द्रव्यगुणरूपकारणभेदाच्च द्रव्य निष्कलमिति वाच्यम्, अन्योऽन्याश्रयात्, कारणभेदे सति

१ न चैवमपि मनुष्योपाद्रव्यभिन्नगुणपर्यायसिद्धिरिति वाच्यम् नित्ययोगे मनुवृत्तिनात् द्रव्यपर्याय
 योस्तादात्म्यात् सदा नान्विभागवर्त्तिनात् अन्यथा प्रमाणवाधापत्तेः । सत्तात्पर्यास्त्वक्षणाधिष्ठितादहम् कथं
 चित्तशरीरभेदेऽपि भेदविदेर्न मनुबनुपपत्तिरिति ॥

कार्यभेदः कार्यभेदे च कारणभेदस्मिद्व्यतीति । तदेवं द्रव्यपर्यायात्मानौ सामान्यविशेषावेकं
 वस्तु, प्रतिभासभेदेऽप्यव्यतिरिक्तत्वात् यत्प्रतिभासभेदेऽप्यव्यतिरिक्तं तदेकं यथा मेचकज्ञानम्
 तथा च द्रव्यपर्यायौ न व्यतिरिच्येते तस्मादेकं वस्त्विति, न चायमसिद्धो हेतुः केवलद्र-
 व्यस्य केवलपर्यायस्य वस्तुत्वे हि स्यादसिद्धिः, तदेव नास्ति क्रमयोगपदनिरोधेनार्थक्रि-
 याऽसम्भवात्, न च क्रमयोगपदनिरोधस्तयासिद्ध इति साम्प्रतम्, द्रव्यस्य पर्यायस्य वा 5
 सर्वथैकत्वभावस्य क्रमयोगपदादर्शनात् अनेकपर्यायात्मन एव द्रव्यस्य तदुपलम्भात् । न
 च द्रव्यपर्याययोर्वास्तवत्वेऽप्यभेदोऽसिद्धः घटादिद्रव्याद्रूपादिपर्यायाणां ज्ञानप्रतिभासभेदात्,
 घटपटादिवदिति वाच्यम्, तस्यैकत्वाविरोधित्वात्, उपयोगविशेषाद्धि रूपादिज्ञानप्रतिभास-
 भेदो न स्वविपर्यैकत्वं निराकरोति, सामग्रीभेदेऽयुगपदेकार्थोपनिबद्धविशदेतरज्ञानवत् ।
 नापि विशेषणविरुद्धो हेतुः, विशेषणस्य प्रतिभासभेदस्याव्यतिरिक्तत्वे हेतुना निरोधासिद्धेः । 10
 नन्वव्यतिरिक्तत्वमैक्यमेव, तथा च साध्याविशिष्टो हेतुरिति चेन्न कथञ्चिदप्यशक्यं
 विवेचनत्वस्याव्यतिरिक्तत्वस्य हेतुत्वेन प्रयोगात् । न चाशक्यविवेचनत्वमप्यसिद्धमिति
 वाच्यम्, विषक्षितद्रव्यपर्यायाणां द्रव्यान्तरं नेतुमशक्यत्वस्य सुप्रतीतरतात्, येष्वेवैका-
 कारज्ञानवत् तदाकारयोर्ज्ञानान्तरं नेतुमशक्यत्वस्यैव तस्याभिमतत्वात् । न च द्रव्यपर्याययोर-
 युतसिद्धत्वादशक्यविवेचनत्वमिति वाच्यं यत्, किमिदमयुतसिद्धतरं, न तावदेशाभेदः पवना- 15
 तपयोस्तत्प्रसङ्गात् नापि कालाभेदस्तत् एव । स्वभावाभेद इत्यपि न, सर्वथा तथाचै विरोधात्
 कथञ्चिन्नेतद्देशाशक्यविवेचनत्वम् । स एवाविच्छेदभावः समवाय इति परमतप्रसिद्धः, अन्यथा
 तस्याघटनात् । न च धर्मिप्राद्वकप्रमाणेन बाधनाद्वाच्यं इति वाच्यम्, तेन धर्मिणोः
 पथञ्चिन्निययोरेव ग्रहणात् । सर्वथा भिन्नयोर्द्रव्यपर्यायिरासम्भवात् । न च द्रव्यपर्याय-
 योर्भिन्नयोः कथमभेदो विरोधादिति वाच्यम्, तथोपलम्भात् मेचकज्ञानवत् नहि तत्र विरो- 20
 धपर्यधिकरण्यसंशयव्यतिकरसङ्ख्यानवस्थाऽप्रतिपत्त्यभाराः प्रसज्यन्ते, तेषां तथाप्रतीत्या
 दूरोत्सारितव्योक्तत्वात् । तस्मात्सिद्धं द्रव्यपर्याययोः कथञ्चिदैक्यमिति ॥

१. दृष्टमाध्यानाश्रयित्वं दृष्टमगतिमस्त्वप्यमुनसिद्धं नाशक्यविवेचनत्वादयदित्यपि बोध्यम् ॥
 २. एव द्रव्यपर्यायविवेचनं भेदं कथं सिद्धयतीति नेतरस्परविविक्तस्वभावपरिणाममनाश्रयस्याप्रयो-
 जनादिभ्य इत्येवेति द्रव्यं हि अनाद्यनन्तैकस्वभाववैधर्म्यविपरिणामं, पञ्चायथ माद्यन्तानन्तस्वभावपरिणामं,
 द्रव्यस्य द्रव्यमिति पञ्चायस्य पञ्चाय इत्यर्थेनात्राभेदः, एक द्रव्यमयकत्वमन्या इत्येव पञ्चाय बहुव इति
 पर्याये बहुलसाम्येति सप्रसङ्गभेदः द्रव्यस्यैकत्वावयवज्ञानादिकं पञ्चायस्त्वानन्तस्वभावपरिणामादिकं प्रयोजनमिति
 प्रयोजनभेदः द्रव्यं त्रिकाण्णोपर पर्यायौ वर्तमानत्वात् इति काच भेद इति । एवमत्र द्रव्यपर्यायाभेदं
 पश्य स्यात् । १. स्वभावाभेदः । २. तावदेशाभेदः । ३. पञ्चायस्य पञ्चाय इत्यर्थेनात्राभेदः । ४. पञ्चायस्य पञ्चाय इत्यर्थेनात्राभेदः ।
 ५. तावदेशाभेदः । ६. पञ्चायस्य पञ्चाय इत्यर्थेनात्राभेदः । ७. पञ्चायस्य पञ्चाय इत्यर्थेनात्राभेदः । ८. पञ्चायस्य पञ्चाय इत्यर्थेनात्राभेदः ।

ननु सुखज्ञानादीनां गुणत्वं सुगन्धुःखादीनां पर्यायत्वमिति कथं ? पर्यायगुणयोर-
भेदादित्यत्राह—

अत्र य एव सुखादयो गुणास्त एव पर्याया इति कथं भेद इति नो
चाच्यम्, कालभेदेन भेदस्यानुभवात् ॥

5 अत्रेति । कालभेदस्यानुभूयमानत्वेन तदपेक्षयैव भेदो न सर्वयेति भावः ॥

तदेवं प्रमाणस्य परिच्छेदे समासत आदर्शिते किमीदृशस्य प्रमाणस्य फलमिति
जिज्ञासायामाह—

प्रमाणजन्यं फलं द्विविधमनन्तरं परम्परमिति । अज्ञाननिवृत्तिरन-
न्तरफलम्, केवन्निनामपि प्रतिक्षणमशेषार्थविषयाज्ञाननिवृत्तिरूपपरि-
10 णतिरस्त्येव, अन्यथा द्वितीयादिसमये तदनभ्युपगमेऽज्ञत्वप्रसङ्गः ॥

प्रमाणजन्यमिति । अनन्तरमिति, अन्तररहितमव्यवहितं फलमित्यर्थः । परम्पर-
मिति, व्यवहितं फलमित्यर्थः, अनन्तरं फलं प्रमाणानां दर्शयति अज्ञाननिवृत्तिरिति,
प्रमाणप्रवृत्तिपूर्वकालीनं प्रमातृविवक्षितविषयकं यदज्ञानं तस्य निवृत्तिरव्यवहितं फल अज्ञान-
मुद्दलयतामेव प्रमाणानां प्रवृत्तिरज्ञानस्य सर्वानर्थमूलतया प्रमात्रपकारित्वात्तन्निवर्तनस्य
15 प्रयोजनता युक्तैव, एतच्चाव्यवहितं फलं सर्वज्ञानानामेकरूपत्वात् सामान्येनोक्तमिति भावः,
एतदुपलक्षकमर्थप्रकाशस्य, तस्याप्यव्यवहितफलत्वात् प्रमातृणां सर्वेषामर्थार्थित्वादर्थप्रकाशस्य
फलत्वौचित्यात् । ननु प्रमाणस्याप्यर्थसवेदनरूपत्वेन तस्यैव प्रमाणस्य फलत्वेनोक्तिः पर्यव-
सिता, किमतः ? प्रमाणफलयोरभेदः स्यात्, ततोऽपि किं ? असतः कारणत्वस्य सतश्च
फलत्वस्य प्रसङ्गः स्यादिति चेन्मैवम्, जन्मन्येवास्य दोषत्वाद् व्यवस्थापामदोषात्,
20 कर्मोन्मुखज्ञानव्यापारस्य फलत्वात् कर्तृव्यापारोलेखिवोधस्य प्रमाणत्वात् कर्तृस्थायां प्रमाण-
रूपायां क्रियायां सत्यामर्थप्रकाशसिद्धेः । एकज्ञानगतत्वेन प्रमाणफलयोरभेदो व्यवस्थाप्य-
व्यवस्थापकभावाच्च भेद इति भेदाभेदरूपं प्रमाणफलभावोऽबाधितं स्याद्वादमनुगच्छति,
करणस्य क्रियायाश्च कथञ्चिदेकत्वात्प्रदीपतमोधिगमवत्, नानात्वं च परस्परधादिवत् । न च
यथा देवदत्तः काष्ठं परशुना च्छिनत्तीति करणस्य परशोर्देवदत्तनिष्ठत्वेन छिदायाः काष्ठ-
25 स्थत्वेन च नानात्वं यथैव च प्रदीपस्तमो नाशयत्युद्योतेनेत्यत्रापि करणस्थोद्योतस्य तमोनाश-
रमकक्रियायाश्च नानात्वं प्रतीयते तथैव करणस्य प्रमाणस्य क्रियायाश्च फलज्ञानरूपाया

नानात्वेनैव भवितव्यमभेदे दृष्टान्ताभावादिति वाच्यम्, प्रदीपस्स्वात्मनाऽऽत्मानं प्रकाश-
यतीति प्रतीतेः प्रदीपात्मनः कर्तुरनन्यस्य कथञ्चित्करणस्य प्रकाशनक्रियायाश्च प्रदीपात्मि-
कायाः कथञ्चिदभेदसिद्धेः, तद्वत्प्रमाणफलयोरपि कथञ्चिदभेदसिद्धिरुदाहरणसङ्गात्वात्,
तथा सर्वथा तादात्म्येन प्रमाणफलयोर्व्यवस्था च भवितुमर्हतीति भावः । ननु केवलिना
सदा सर्वप्रमेयस्य प्रत्यक्षत्वादज्ञाननिवृत्तिः कथं फलमित्यत्राह केवलिनामपीति, ननु 5
प्रथमसमय एव केवलस्याशेषार्थसवेदनरूपेण परिणतौ प्रदीपप्रकाशयोरिवाज्ञानध्वंससम्भ-
वेऽपि द्वितीयादिक्षणे कथमज्ञाननिवृत्तिपरिणतिरित्यत्राहान्ययेति, तदनभ्युपगमेऽज्ञान-
निवृत्तिपरिणामानभ्युपगमे, अज्ञत्वप्रसङ्ग इति, अज्ञाननिवृत्तेरभावादिति भावः, तथा च
प्रथमसमयेऽज्ञाननिवृत्तिः प्रथमसमयविशिष्टतयाऽऽसीत् द्वितीयादिसमये तु द्वितीयादि-
समयविशिष्टतया भवतीति न फलाभावलक्षणो दोष इति भावः ॥

10

अथ किं तस्य व्यवहितं फलमित्यत्राह—

केवलज्ञानस्य परम्परफलं माध्यस्थ्यं हानोपादानेच्छाया अभावात्,
तीर्थकरत्वनामोदयान्तु हितोपदेशप्रवृत्तिः, सुम्बन्तु न केवलज्ञानस्य फलं,
अशेषकर्मक्षयस्य फलत्वात् ॥

केवलज्ञानस्येति । माध्यस्थ्यमिति, मध्यस्थवृत्तितेत्यर्थः, उपेक्षेति भावः । हेतुमाह 15
हानेति, ससारतत्कारणस्य हेयस्य हानात् मोक्षतत्कारणस्योपादेयस्योपात्तत्वाच्च सिद्धप्रयो-
जनत्वादिति भावः । ननु कर्णावतः परदुःखजिहासोः कथमुपेक्षा, तदभावे च
कथमाप्त इति चेन्न निष्पन्नयोगस्य मैत्र्यादिर्वर्तितसद्बोधमात्रचित्तस्य मोहविरासरूपपद-
णाया असम्भवान्, अन्यदु रग्निराचिकीर्षाया स्वदुःखनिवर्त्तनवदकरुणयापि वृत्तेः, ननु यः
स्वस्मिन् दु रग्निवर्त्तकस्तस्मात्स्वनिवर्त्तकत्वात् यथाऽऽस्मादादि तथा च योगी स्वदुःखनि- 20
वर्त्तक इति प्रयोगेण दयालोदेवात्मदु रग्निवर्त्तक इति चेन्न स्वभावतोऽपि स्वपरदुःखनि-
वर्त्तकत्वोपपत्तेः प्रदीपवत् । नहि प्रदीपः दृष्टालुतयाऽऽत्मानं परं वा तमसो दुःखहेतोर्निवर्त्त-
यति किन्तु स्वभावादेव, ततो निश्शेषान्तरायश्रयादमयदानं प्रक्षीणावरणस्यात्मनः स्वरूपमेव
परमा दया, सैव च मोहाभावाद्ग्राह्येयोरप्रणिधानान्माध्यस्थ्यमिति भावः । नन्वेवं कथं
तस्य हितोपदेशे प्रवृत्तिरिष्टसाधनताज्ञानस्य तद्वेतुत्वाद्योगिन इष्टाभावादित्यत्राह तीर्थः 25
परत्वेति, हितोपदेशप्रवृत्तिरिति, तथा परदु रग्निरावरणमिद्विरिति भावः । ननु केवल-
ज्ञानस्य मुख्यमपि फलमन्यथा 'केवलस्य सुखोपेक्षे' इति पूर्वार्थवचनविरोधो दुष्प-
रिहर इति चेत्सत्यं, किन्तु न सद्दयशोदक्षमोऽयं केवलज्ञानस्य सुखफलत्वपक्ष इत्युपेक्षितः ।

सुखस्य हि समासिणि सद्देयकर्मोदयफलत्व मुक्ते तु समस्तकर्मक्षयफलत्व प्रमाणोपपन्नं न पुनर्ज्ञानफलत्वं, तस्मात्पारपर्येण केवलज्ञानस्य फलमौदासीन्यमित्यभिप्रायेणाह सुखन्त्विति, तर्हि यस्य फल सुखमित्यत्राहाशेपेति ॥

मतिध्रुतादीनाञ्चतुर्णान्तु व्यवहित तदाह—

5 तद्विन्नप्रमाणानान्तु हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम् ॥

तद्विन्नेति । केवलज्ञानभिन्नेत्यर्थः । व्यवधानेन जिह्वासाजनिका उपादित्साजनिका बहिः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयान्तरसञ्चारशून्यनिवृत्तज्ञानरूपा वा बुद्धयः फलमित्यर्थः । जिह्वासाजनकोपादित्साजनकबुद्धिद्वारेण च हेयहानोपादेयोपादानात्मिका विरतिरपि फलम् । स्मृत्यजनकज्ञानरूपोपेक्षायास्तु न कथमपि मत्यादिप्रमाणफलत्व, अवग्रहादिधारणापर्यन्तत्वा-

10 न्मत्पुपयोगस्येति केचित् ॥

प्रमाणानां फल प्रमाणाद्विन्नमेवेति केचित्, परे चाभिन्नमेवेति, तत्र तत्त्वजिज्ञासायां श्रोतुस्समुदिताया तदपनोदनायाह—

फलञ्च प्रमाणाद्विन्नाभिन्नं, प्रमाणतया परिणतस्यैवाऽऽत्मनः फलत्वेन परिणमनात्तयोः कथञ्चिदभेदः, कार्यकारणभावेन प्रतीयमानत्वाच्च कथञ्चिदभेदः ॥ इति समाप्तं प्रमाणनिरूपणम् ॥

फलञ्चेति । प्रमाणफलञ्चेत्यर्थः चोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अनेन धर्मिनिर्देशः कृतः, प्रमाणाद्विन्नाभिन्नमिति, साध्यधर्मिनिर्देशः, प्रमाणफलत्वान्यथानुपपत्तेरिति हेतुः पूरणीयः । एकान्ततत्त्वयोर्भेदे प्रमाणफले इमे स्वकीये इमे च परकीये इति नैयत्य न स्यात्, तस्मादेकप्रमाणादास्त्येन तयोः कथञ्चिदभेदो वाच्य इत्याशयेनाह प्रमाणतयेति, यो ह्यात्मा प्रमाणाकारेण परिणमते स एव फलरूपतया परिणमते नान्य, कथ्यदर्शनात्, अन्यथा प्रमाणफलनियमो न भवेदेवेति भावः । अस्तु तर्हि तयोरभेद एवेत्यत्राह कार्यकारणभावेनेति, कुठारच्छेदनयोरिव प्रमाणफलयोर्हेतुहेतुमद्भावेन प्रतीयमानत्वात्कथञ्चिदभेदोऽपि स्यादर्थप्रकाशनादौ हि प्रमाणसाधकतमकारणमर्थप्रकाशस्तत्साध्यफलमिति प्रतीयते, सर्वथाऽभेदे हि नेयव्यवस्था भवेदिति भावः । चशब्देनानुक्तस्यात्मनः प्रमातुस्सग्रहः । तेन प्रमाणफलयोर्येत् 25 परिणामिकारणं स प्रमाता, यदि प्रमाता न भवेन्न भवेदेव तदा प्रमाणफलयोर्भेदाभेदः, प्रमाणाभिन्नरमाभिन्नत्वाद्विप्रमाणफलयोरभेदो वाच्यो गत्यन्तराभावात्, तथा चात्मनोऽभावे

सर्वथा क्षणिकत्वे सर्वथा नित्यत्वे च तदभेदासम्भवेन प्रमाणफलव्यवस्थाविच्छेदापत्त्या प्रमाणफलाभ्यां भिन्नाभिन्न उत्पादव्ययधौन्यात्मकः प्रमाताऽभ्युपेय इति दर्शितः । तदेवं प्रमाणविषयफलप्रमातृणां निरूपितत्वादवसितं प्रमाणनिरूपणमित्याहेतीति ॥

इति तपोगच्छनभोगिध्रीमद्विजयानन्दमूरीश्वरपट्टालङ्कारधीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसुरिणा विनिर्मितस्य 5
तस्यन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशाव्याख्यायां प्रमाणनिरूपणं
नाम सप्तमः किरणः ।

अथाष्टमः किरणः ॥

ननु यथार्थज्ञानस्य प्रमाणत्वमनुक्त्वा यथार्थनिर्णयस्य तत्त्वं कुनः प्रोक्तमित्यत्राह—

प्रमाणञ्च निश्चयात्मकमेव, आरोपविरोधित्वात् ॥ 10

प्रमाणञ्चेति । निश्चयात्मकमेवेति, एवकारेण निराकारदर्शनस्य प्रमाणत्वव्यवच्छेदः
कृतः, आरोपो हि सशयादिरूपो न वस्तुतथाभावप्राहकः, वस्तुतथाभावप्राहकश्च निश्चया-
त्मकमेव ज्ञानं भवितुमर्हति, एवञ्च निश्चयात्मकत्वं व्यापक व्याप्यञ्च वस्तुतथाभाव-
प्राहकत्वं, वस्तुतथाभाषप्राहकं ज्ञानं प्रमाणमुच्यतेऽतस्तेन निश्चयात्मकेन भवित-
व्यम्, दर्शनञ्च न वस्तुतथाभावप्राहकं निराकारत्वादतो न तत्प्रमाणं निश्चयात्मक- 15
ञ्चेति भावः । निश्चयात्मकत्वे हेतुमाह आरोपेति, वक्ष्यमाणस्वरूपस्यारोपस्य विरोधि-
त्वादित्यर्थः, आरोपो ह्यवधावस्थितवस्तुप्राहकः प्रमाणञ्च यथावस्थितवस्तुप्राहकमत-
स्तद्विरोधित्वं प्रमाणस्य, तथा च प्रमाणं निश्चयात्मकमेव, आरोपविरोधित्वात् यत्पुनर्न
निश्चयात्मकं न तदारोपविरोधि, यथा घटः, आरोपविरोधि च प्रमाणमतस्तन्निश्चया-
त्मकमेव । न च पक्षकदेशे प्रथमाक्षसन्निपातसमुद्भूतसवेदनस्वरूपे निर्विकल्पकप्रत्यक्षे 20
बाधस्तस्य कल्पनाशून्यत्वेन निश्चयात्मकत्वासम्भवादिति वाच्यम्, सर्वदेव सर्वदा सर्वत्र

१ नामजातियोजनाशून्यत्वेनेत्यर्थः । अत्र बीडा स्वच्छक्षणरूपविषयसामर्थ्यबलनोत्पन्नतात्त्रिकित्वदर्शने
प्रतिभयमाने स्वच्छक्षणरूपोऽर्थः प्रतिभासत न नामादय न ह्यर्थे घञ्दा सन्ति तदात्मानो वाऽर्थाः,
येन तस्मिन् प्रतिभासमाने तेषां प्रतिभासेरिति वदन्ति तत्र, स्वच्छक्षणस्य ज्ञानविषयत्वाम्भवात् ज्ञान
जनकत्वेन ज्ञानमाप्तत्वे मानाभावात्, अन्यथा इन्द्रियनिष्ठज्ञानजननशक्येति प्रतिभासप्रपञ्चात् न च नीलाद्य-
भ्यगायहेतुत्वेन दर्शनस्य नीलादावपभ्यन्तिमिति वाच्यम्, नीलाभ्यामायहेतुत्वेन दर्शनस्य नीलविषयत्व, तत्त्वेन
य नीलाभ्यवसायहेतुत्वमित्यन्वेषोऽन्वाधकात् । तस्याभिप्रायस्य वेनाभ्यवसायहेतुत्वाम्भवाच्च नास्ति तारतम्यं
निर्विकल्पकमित्याशयेनाह सर्वदेवेति ॥

- नीलमहं संवेद्वीत्युल्लेखशेषरसस्य निश्चयात्मकस्यैव प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानत्वात्, न च शब्दरहितनीलादिपदार्थसामर्थ्यनोत्पत्त्या तद्रूपप्रतिभासित्वमेव तस्योचितं नत्वभिलापप्रतिभासित्वमपीति वाच्यम्, असत्यभिलापप्रतिभासित्वे निश्चयस्वभावत्वासम्भवात्, निःशब्दकार्थजनितत्वमात्रेण शब्दं विना कृत्यस्याभिधानासम्भवाच्च, न च नीलादिपदार्थे
- 5 सत्युपयोगोऽपि यदीन्द्रियजं ज्ञानमर्थं न परिच्छिन्द्यात् किन्तु स्मृतिसामर्थ्यजन्यतदर्थप्रतिपादकशब्दसंघटनं यावत्प्रतीक्षेत तदार्थग्रहणाय दत्ताञ्जलिस्त्यात्, नीलादिकं ह्यर्थमनीक्षमाणो न तत्र गृहीतसङ्केतं शब्दं स्मरत्युपयोगाभावात्, अननुस्मरणं तं पुरोवर्त्तिनि पदार्थे घटयति स्मरणमन्तरेण संघटनासम्भवात् असंघटयञ्च त्वदृष्ट्या न निरीक्ष्यत एवार्थमिति सुषुप्तप्रायं जगद्भवेदिति वाच्यम्, भवत्पक्षेऽप्यस्य दोषस्य तुल्यत्वात्, उत्पन्नेऽपि हि निर्वि-
- 10 कल्पके प्रत्यक्षे विधिनिषेधद्वारा विकल्पद्वयं यावन्न भवेत् तावद्विदं नीलं नेदं पीतमिति दन्तयाऽनिवन्तया नियतार्थव्यवस्था न स्यात् 'यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणते'ति त्वद्वचनात् । तद्व्यवस्थापकञ्च विकल्पयुगलमेव तच्च शब्दयोजनासहितमिति त्वदुक्तरीत्या जगत्सुषुप्तप्रायं स्यादिति । प्रत्यक्षस्य सविकल्पकत्वे शब्दसंप्रकृतेर्ब्रह्मस्यैव स्यात्तथा च शब्दाद्वैतमतप्रवेश-इति न च वाच्यम्, स्वत एव तस्य व्यवसायात्मैकत्वात् न पुनः शब्दसंपर्कापेक्षया, तद-
- 15 पेक्षायां वर्णपदव्यवसायासम्भवात् तद्व्यवसाये परस्य शब्दस्यावश्यकतायामनवस्थापतेरिति ॥

कोऽयमारोपो यद्विरोधित्वं प्रमाणस्य स्यादित्यत्राह—

अतत्प्रकारके वस्तुनि तत्प्रकारकत्वज्ञानमारोपः, स त्रिधा विपर्यय-संशयानध्यवसायभेदात् । अन्यथास्थितवस्त्वैककोटिमात्रप्रकारकनिश्चयो विपर्ययः, यथा शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानम् ॥

- 20 अतत्प्रकारक इति । यत्प्रकारकं ज्ञानं क्रियते तत्प्रकाराभावयति वस्तुनीत्यर्थः । तं विभजते स इति । अथ विपर्ययलक्षणमाहान्यथेति, अतदाकारे वस्तुनि तन्मात्राकारप्रकारकनिश्चय इत्यर्थः, अत्र निश्चयत्वं संशयभिन्नज्ञानत्वमेव, अनध्यवसायस्य संशयभिन्नत्वेऽपि एककोटि-

१. इदमस्य नामेति गृहीतसंकेतमित्यर्थः, तदस्मरणे च इदमेतत्तदवाच्यमिति तेन नाम्ना तद्रात्र्यं न योजयितुमीष्टे इत्याहाननुस्मरणमिति, न निरीक्ष्यत इति, तदेतदितिशब्देन नाभिलषितुं चाप्यनोतीत्यर्थः ॥
 २. क्षणिकत्वादित्येते नामजात्यादियोजन विवक्ष्ये कथमपि नोपपद्यते, दीर्घकालिकत्वात्तदुपयोगस्त्वेष्वप्युक्तम् ॥
 ३. अन्यथा इदमस्य दर्शनेन पूर्वानुभूतनीलादित्यननामविशेषयो राह स्मरणेन प्रवृत्ते नामयोजनानां भवस्य वक्ष्यते यथा राह स्मृतिद्वयस्वीकारादिति स्यात् अत एव वर्णपदानां कर्मिकाणां क्रमेणैवाध्यवसायेन युगपदध्यवसायसंभवं, कथमिदमध्यवसाये वा नाम्नो नामान्तरेण विना स्मृत्यसंभवेन तदवदश्यतायां भवत्यनवस्येति भावः ॥

मात्रप्रकारकनिश्चयत्वाभावात्तात्तित्याप्तिः विशिष्टविशेषास्पर्शित्वात्तस्य । दृष्टान्तमाह यथेति,
 अरजताकारायां शुक्तिकायां रजताकारतया रजतमिदमिति ज्ञानं विपर्यासरूपत्वाद्विपर्ययरूपं
 विपरीतख्यातिरिति भावः ॥ अत्रेदमवधेयम्, मीमांसका भ्रमस्थले विवेकाख्यातिमाहुः,
 तथाहि नन्विदं रजतमित्यादिभ्रान्तत्वेनामिमत्प्रत्ययजनने को हेतुः न तावदिन्द्रियम्, तस्य
 पुरोवर्त्तिशुक्त्यादावेव सम्बद्धत्वेनासन्निकृष्टरजतादिज्ञानजनने सामर्थ्याभावात्, सम्बद्धस्य 5
 वर्त्तमानस्यैव तद्वाह्यत्वात्, न च दोषसहकृतेनासन्निकृष्टेनापि तेन रजतज्ञानजनने प्रभुणा
 भवितव्यमिति वाच्यम्, स्वाभाविककार्यजननसामर्थ्यविहननेन प्रतिवृत्तशक्तिकस्य दोषस्य
 विपरीतकार्योत्पत्तौ तत्सहकारित्वाम्भवात् । नहि कलुषितं गोधूमयीजादिकं व्रीह्यङ्गुरादि-
 जननसमर्थं दृश्यते । नेतरत्किञ्चित्कारणमस्ति विनिवृत्तेन्द्रियव्यापारस्यापि तथाविधयोघो-
 त्पत्तिप्रसक्तेरस्मादिदं रजतमिति प्रत्यक्षस्मरणरूपं ज्ञानद्वयमेव, इदमंशे प्रत्यक्षहेतोरिन्द्रिय- 10
 सन्निकर्षस्य रजतांशे च साधारणरूपादिदर्शनेनोद्बुद्धसंस्कारस्य पुर्यानुभवजन्यस्य स्मरण-
 हेतोस्सत्त्वात् । तत्रेदमिति ज्ञानं पुरोवर्त्तिशुक्तिकाविषयकं, रजतमिति ज्ञानञ्च परोक्षरज-
 तावगाहि न रजतज्ञानस्य शुक्तिकाशकलं विषयोऽन्याकारस्यातिप्रसङ्गेनान्यविषयकत्वा-
 सम्भवात् । न च सत्तानवभासनेन रजतज्ञानं न स्मरणमिति वाच्यम्, तत्तारहितानामपि
 पदूनां स्मरणस्योपलम्भात्, न च तर्हि कथमिदं रजतमित्येकज्ञानवया भानम्, न तु 15
 द्वित्वेन, रजते चातीतताया नावभास इति वाच्यम्, दोषमहिम्नेदमिति ज्ञानस्य शुक्ति-
 कात्वेन शुक्तिकाया विषयीकरणेऽसामर्थ्येन उभयसाधारणधर्मदर्शनाच्च रजतशुक्तयोस्त-
 ज्ञानयोश्च भेदाग्रहेण द्वित्वस्यातीततायाश्चाप्रतिभासनात् । न च सर्वेषामेव यथार्थज्ञानत्वे
 नेदं रजतमित्यादिबाधकप्रत्ययाः कस्य बाधका भवेयुरिति वाच्यम् । तेषामिदमन्यद्रजत-
 मन्पश्चित्ति विवेकस्य प्रकाशकत्वेनैव बाधकज्ञानत्वात्, न तु रजतज्ञानस्यासत्यत्वप्रकाश- 20
 कत्वेन । स्वप्नज्ञानस्यैकत्वेऽपि तस्य स्मृतित्वेनाग्रह एव विवेकाग्रहः । न च सदृश-
 दर्शनमन्तरेण तस्य कथं स्मृतित्वमिति वाच्यम्, मित्रोपद्रुतस्य मनस एव तत्र निमित्तत्वात् ।
 एवं चन्द्रद्वयज्ञाने द्विधाकृतया नयनवृत्त्या चन्द्रैकत्वाग्रहणं दोषान् तिष्ठा शर्करेत्यादौ च विस-

१. परोक्षेति पदेन रजते इन्द्रियव्यभिक्त्याभावस्तुचिन्, रजतस्यातिविप्रदृष्टत्वात् त्त्रिधाद्यनुपलम्भेन चानु-
 मानादिविषयत्वागमभावाद्रजतज्ञानं स्मृतिरूपमेवावसेयम् ॥ २. तत्तज्ज्ञानं गच्छन्विषयप्रतिभासप्रगृहेन गर्वज्ञानानां
 गमस्वविषयकत्वं, गर्वेषाञ्च गर्वज्ञानं स्यादित्यतिप्रसङ्गः तथाऽऽन्याकारज्ञानस्यान्यविषयकत्वं स्वविषयव्यभि-
 क्तित्वेन सर्वज्ञानेषु विभागाद्युत्पन्नान् कुत्रापि कस्यापि प्रज्ञातानिस्मृतिर्न स्यादित्यप्यतिप्रसङ्ग इति भावः ॥
 ३. एकत्वेऽपि स्मृतिरुत्तरेऽपि, न ह्यत्र प्रत्यक्ष, इन्द्रियव्यापाराभावात् ॥ ४. त्रिधादिशब्दादिपर्य ॥

- द्रव्यगततत्त्वप्रहर्शकैरामहयोर्भेदाग्रहाद्विवेकाख्यातिः । सर्वत्रैवं सम्यग्रग्रहणस्यैव तदर्थत्वम्, न तु शुक्लो रजतप्रतीतिः, ज्ञानान्तरेऽपि मिथ्यात्वसम्भावनाया सर्वज्ञानाश्वासेन प्रवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः स्यादिति चेन्मैवम् शुक्लाविदं रजतमिति प्रत्ययस्य स्वाकारसवरण-
 रजतरूपापत्तिपरिणामविशेषवत्याशुक्तेरेवालम्बनत्वात्, दुष्टेन्द्रियादीनामेव तादृशज्ञानहेतु-
 5 त्वात् । कार्यप्रतीतौ हि न कारणाभावशङ्का युक्तिमती, प्रतीयते चात्रैकज्ञानात्मकमिदं रजत-
 मिति कार्यं, तदनुरोधेन च कारणस्य कल्पना उचिता दावानलदग्धवेत्रबीजात्कदलीप्रकाण्डोत्प-
 त्तिदर्शनाच्च दुष्टकारणस्य स्वकार्यानुत्पादकत्वे सति विपरीतकार्यस्याप्युत्पादकत्वात् । न च
 दावानलो वेत्राङ्कुरे दोषरूपोऽपि कदल्यङ्कुर प्रत्यनुकूल इति वाच्यम्, अप्रापि दोषस्य सम्यग्-
 ज्ञाने दोषरूपत्वेऽपि मिथ्याज्ञानं प्रत्यनुकूलत्वस्य न्याय्यत्वात्, इदं रजतमिति ज्ञानं न विशि-
 10 ष्टज्ञानं किन्तु ग्रहणस्मरणरूप ज्ञानद्वयमित्यपि न सम्यक्, रजतार्थिप्रवृत्तिसामान्ये रजतत्वप्र-
 कारकज्ञानस्य सधादिप्रवृत्तिस्थले समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेन विसवादिप्रवृत्तिहेतो-
 रपि मिथ्याज्ञानस्यैकत्वसिद्धे । सवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानं विसवादिप्रवृत्तौ चोपस्थितेष्टभेदा-
 ग्रह इति कल्पने बीजाभावादौरवाच्च । न चेन्द्रियसंस्काररूपकारणभेदात्कार्यभेद इति युक्तम्,
 रूपालोकलोचनादिभिरनेकैः कारणैरुत्पद्यमानस्य घटादिसर्वेदनस्याप्यनेकत्वप्रसक्तेः, न च
 15 विभिन्नज्ञानसामग्रीभेदात्कार्यभेद इति वाच्यम्, इदं रजतमित्यादौ सामग्रीभेदासिद्धेः, चक्षु-
 रादिकारणसमुदायस्यैवात्र कारणत्वात्, न चास्य प्रत्यक्षस्मरणरूपज्ञानद्वयरूपत्वात्सामग्री-
 भेदोऽनुमेय इति वाच्यम्, अन्योन्याश्रयात् ज्ञानभेदे सिद्धे कारणभेदः, तत्सिद्धौ च ज्ञानभेद
 इति । किञ्च भेदाग्रह इत्यत्र कोऽर्थं भेदः, वस्तुस्वरूपमात्रं वा परस्परभावो वा व्यावर्तक-
 धर्मयोगो वा, नाथो निद्यमानपदार्थप्रादिपूर्वानुभूतपदार्थप्रादिप्रत्यक्षस्मरणाभ्या भेदस्य
 20 गृहीतत्वात् वस्त्वभिन्नत्वाद्भेदस्य । वैपरीत्येन गृहीतमिति चेद्विपरीतख्यातिप्रसङ्गः ।
 युष्माभिरभावानभ्युपगमादेव न द्वितीयः पक्षो युक्तः, अभ्युपगमे तु स्मृतं रजतस्य
 कथमत्र नाभावज्ञानम्, न च नियतदेशतयाऽन्यतस्य दोषमहिम्नाऽनियतदेशत्वेनात्रावग-
 मान्नाभावज्ञानमिति वाच्यम्, नियतदेशस्थानियतदेशत्वेन भानाभ्युपगमाद्विपरीतख्याति-
 प्रसङ्गात् । न च देशविनिर्मुक्तस्यैव स्मरणान्नान्यथाख्यातिरिति वाच्यम्, पूर्वावगतं रजत
 25 स्मरणे सति केवलाधिकरणग्रहस्यैव तव मते तदभावोपलम्भरूपत्वात्, न चास्ति शुक्लो

१ विशेष्यतासम्बन्धेन रजतप्रवृत्तिम्यावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन रजतत्वप्रकारज्ञानं कारणम्
 अत्र कार्यं कारणञ्च रजतेऽस्तीति नमानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावः, कारणतावच्छेदकाकां त
 रजतत्वविशिष्टरजतप्रमाणान् रजनत्वप्रकारक्यतिरिक्त्वद्विशेष्यत्वज्ञानञ्च भवति, तस्मादेकमेव कार्यकारणभावे-
 नोभयत्र निर्वाह इति प्रमाणवैकल्यानस्तीकारे लाघवमिति भावः ॥

रजताभावः परन्तु दोषमहिम्ना नावगत इति युक्तम् दोषस्य शुक्तिनिष्ठभेदप्रहप्रति-
 बन्धकत्वकल्पनापेक्षया रजततादात्म्यग्रहेतुत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् । नापि
 तृतीयः, स्मर्यमाणे रजते व्यावर्त्तकधर्मस्य रजतत्वस्यैव मानात् तस्य व्यावर्त्तकत्वं
 पुरोवर्त्तिन्यविद्यमानत्वात् तस्य च तत्र भाने विपरीतख्यातिप्रसक्तेः । अथ गृह्यमाणा-
 त्स्मर्यमाणस्य व्यावर्त्तकधर्मेऽवगतेऽपि स्मर्यमाणाद्गृह्यमाणस्य ॥ नावगतः, शुक्तिभायां प्रति- 5
 भासमानैवशुक्लत्वादिभिर्न हि सा व्यावर्त्तयितुं शक्यते, तेषां रजतेऽपि सत्त्वादिति चेन्न,
 देशकालावस्थाधून्यतया स्मर्यमाणाद्रजतात् पुरोवर्त्तिनोऽनुभूयमानस्य व्यावर्त्तकानां देशका-
 लावस्थाविशेषाणां प्रतीयमानत्वात् । नापि बाधकप्रत्ययो विवेकं प्रकाशयतीदमन्यद्रजत-
 मन्यदिति, बाधकप्रत्ययेन प्रसक्तरजतत्वाभावस्यैवावगाहनात् न हि सोऽप्रसक्ताविविक्त-
 त्वाप्रतिषेधेन विविक्तत्वमवगमयति, अन्यथा चामीकरादीनामपि प्रतिषेधं कुर्यात् । रजता- 10
 दिविषयकस्वप्ने स्मरणत्वेनाग्रहे रूपान्तरत्वेन च ग्रहे विपरीतख्यात्यापत्तिः, सर्वात्म-
 नाऽग्रहणस्य ग्रहणविरुद्धत्वञ्च स्यात् । चन्द्रद्वयवेदनमपि न दोषाच्चन्द्रैकत्वामहरूपम्, चन्द्रै-
 त्वाग्रहेऽपि द्वित्वानुभवानुपपत्तेः, न च नयनसमाश्रितद्वित्वासंसर्गाग्रह एव चन्द्रे द्वित्वमह
 इति ज्ञानप्रतम्, परोक्षस्य तस्योपस्थित्यभावात् । अनवगतेन्द्रियवृत्त्यैव सर्वत्र रूपादीनां
 बोधात् । एतेन तिष्ठा शर्करेत्यादिव्यवहारस्य पित्तद्रव्यगततित्त्वशर्करामग्रहेदाग्रह- 15
 निमित्तत्वं प्रत्युक्तम्, अगृह्यमाणतित्त्वत्वस्यैव पित्तस्य शरीरगतस्य ज्वरोत्पादकत्ववद्वसन-
 गतस्य विपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वात्, सर्वानुभूयमानसामानाधिकरणानुपपत्तेश्च । किञ्चेदं
 रजतमिति यदि ज्ञानद्वयं तदा तयोः सहैवोत्पादः क्रमेण वा नाद्यः सहज्ञानद्वयोत्पद्यमानभ्यु-
 पगमात् न द्वितीयः प्रत्यक्षात्पूर्वं संस्कारस्यानुद्बोधेन स्मरणामम्भवात् प्रत्यक्षादुत्तरं रजतस्मरणे
 च प्रत्यक्षादनन्तरं विपरीतव्यापारेऽपि चक्षुषि तदापत्तेः, तस्मात्सकललोकसिद्धं रजतात्मना 20
 पुरोवर्त्तिभानं दुरपह्नवमिति ॥

केचिदिदं रजतमित्यत्र न कश्चिद्विषयतया भासते, रजतसत्ताभानेऽभ्रान्तत्वप्रसक्तेः,
 विधिमुखतयाऽस्य प्रवृत्तेर्न रजताभावो विषयः, अतदाकारत्वादेव च नापि शुक्तिकाविषयः,

१. अग्रहमपि योग्यम् रजतादिविषयकस्वप्नेन स्मृतित्वेनाग्रहे त्वयापि संविष्टेः रजप्रकाशत्वेनाभ्यु-
 पगन्तव्यत्वेन रूपेण भानं, यदि स्मृतित्वेन तर्हि केन रूपेणाग्रहः । यदि त्वनुभवत्वरूपेण ग्रह उच्यते
 तदाऽन्यथाक्यातिः, स्मृतेरनुभवरूपताभावात्, अथ ज्ञानत्वेन, तदपि न सम्भवति ज्ञानतत्त्वप्राप्त्यमरणवा-
 नुभवत्वाप्यस्य ज्ञानत्ववनः कस्याप्यभावादिनि ॥ २. पुरोवर्त्तिनं पदार्थं गृहीत्वा पश्चाद्व्रजतं स्मरामि
 प्रथमं वा रजतं स्मृत्या पश्चात् पदार्थममुं गृह्णामितीति क्रमेण भवदभिमानं नद्वयमात्रमाप्यनुभव-
 विस्तृतादित्यर्थः ॥

- नवा रजताकारतया शुक्तिर्विषयः, अन्यस्यान्याकारेण दुर्ग्रहत्वात्ततोऽयमख्यातिरूप एवेति, तन्न, भ्रान्तेर्निर्विषयकत्वे भ्रान्तिसुपुष्पावस्थयोरभेदप्रसङ्गात्, अर्थमानाभानाभ्या हि तयोर्विशेषाद्भेदो वाच्यः, स एव त्वया नाभ्युपगम्यत इति, तस्य ज्ञानस्य निर्विषयत्वेऽख्यातिरूपत्वस्याप्यसम्भवाच्च, स्वरूपेण पररूपेण वा कस्यापि ततोऽप्रतिभासे रजतज्ञानमिति व्यपदेशासम्भवाच्चेति ॥ यौद्धास्तु तस्यासत्ख्यातित्वमाचक्षते तथाहि रजतमिदमिति प्रतीयमान वस्तु ज्ञान वा स्यादर्थो वा, न प्रथम, अहं रजतमित्यहत्त्वसामानाधिकरण्ये नाप्रत्येयात् ज्ञानस्यान्तर्मुखाकारत्वात् । तन्निष्पाद्यार्थक्रियाभावेन द्वितीयोऽपि पक्षो नोचित इति तदज्ञानविषयीकृतस्य वस्तुनो बाधकज्ञानेनार्थताया बाध्यमानत्वाच्च, तस्मादमदेव तत्तत्र प्रतिभातमिति, तदपि न युक्तम्, रजतत्वव्यपदेशासम्भवात्, देशान्तरे विद्यमानस्यास्य
- 10 प्रथनरूपत्वेऽसत्ख्यातित्वस्य विपरीतख्यातित्वप्रसङ्गात्, सर्वथाऽसतोऽर्थस्य प्रथनरूपत्वे च शशविषाणस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात्, असत्स्वरूपेण प्रथनत्वस्यापि विपरीतख्यातेः सुल्लघनात् न च रजत सदेव तत्ससर्गस्त्वलीको भ्रान्तौ सदुपरागेण भासत इति वाच्यम्, विषयतायास्तद्वृत्तित्वव्याप्यत्वात् अन्यथा गवि शशशङ्गीयत्वविशिष्टसम्बन्धेन शृङ्गभानापत्तेः । रजतमिदमिति भासमाने वस्तुनि ज्ञानत्वार्थत्वद्वयविकल्पोऽपि न युक्तः, आद्यविकल्पानभ्युपगमात्, द्वितीयस्य चेष्टत्वात्, अर्थविशेषप्रयुक्तार्थक्रियाविशेषपदैर्धुर्येऽपि तत्सामान्यनिबन्धनाभिलाषप्रयुक्त्यादिरूपार्थक्रियायास्तत्राव्याहतत्वात्, एव तर्हि कथं नार्थनिश्चयः इति चेन्न, अर्थविशेषप्रयुक्तार्थक्रियाकारिण एवार्थव्यवसायात्मकत्वात् । बाधकप्रत्ययेनापि न तद्विषयस्यार्थत्वमपोद्यते, किन्तु मिथ्याज्ञानस्य मिथ्यात्वमेव प्रकाशयते, ततो नासत्ख्यातिः प्रमाणसहेति ॥
- अपरे त्वन्न प्रसिद्धार्थख्यातिमाह विपर्ययज्ञाने हि प्रसिद्धस्यैवार्थस्य भान, न च तद्विषयस्याविद्यमानत्वं विचारासहत्वादिति वाच्यम्, प्रतीतिव्यतिरेकेणान्यस्य विचारस्यानुपपत्तेः प्रतीतिबलेनैव हि करस्थमुक्ताफलादेर्व्यवस्था । ता चात्रापि प्रवर्तमाना केन हि निरोद्धुं शक्यते । न चोत्तरकाले तत्प्रतिभासाभावेन तद्विषयस्यासत्त्वमिति वाच्यम्, तदानीं तद्विषयस्याभावेऽपि पूर्वप्रतिभासकाले तस्य विद्यमानत्वात्, अन्यथोत्तरकाले तोयशुद्धादीनामप्रतिभासनेन पूर्वप्रतिभाससमयेऽप्यविद्यमानताप्रसङ्गादिति, मनोरम न तत्, अन्तरा

१. ज्ञानातिरिक्तबाधार्थानुपपत्तौ च तदशे मत्ख्यातिरेव स्यादिति ज्ञानबाधभ्युपगतासत्ख्यातिरेव स्यात्त्वख्यातिरिति स्वसिद्धातमज्ञोऽपि स्यादियपि बोध्यम् ॥ २ इदं रजतमिति बहिर्मुत्तरतयैव प्रतिभासनादिति भावः ॥ २ यो यस्मिन् दशे सत्तामगुभवति तस्य तत्रैव प्रतिभासः शुक्लं नहि स्तम्भदशे शुम्भ प्रतिभासत इति भावः ॥

प्रमाणसिद्धिमर्थस्य प्रसिद्धत्वायोगात्, अन्यथा भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्थासमुच्छेदप्रसक्तेः, नहि सवेदनमिदं भ्रान्तमिदमभ्रान्तमिति निर्णयो निमित्तमन्तरेण कर्तुं शक्यते, सर्वेषामेव यथा-
वस्थितवस्तुव्यवसायित्वात् । प्रतिभाससमये वस्तुनो विद्यमानता-किं देशान्तरे शुक्तिकादेशे
वा, आद्येऽन्यथाख्यातेरेव नामान्तरत्वापत्तिः दोषमहिम्ना तत्र स्थितस्य शुक्तिदेशे भाना-
भ्युपगमात् । अन्यथा तत्रैव प्रतिभासस्स्यात् । द्वितीये चोत्तरकालेऽपि तस्य प्रतिभासापत्तेः 5
नहि जलबुद्बुदवदस्य क्षणिकत्व किञ्चित्काल स्थिरत्वात् । नेदं रजतमिति बाधकज्ञानस्य
शुक्तिकादेशे रजतनिषेधकस्य प्रयत्नमानत्वाद्वा तस्य विद्यमानत्वासिद्धेश्चेति ॥

अन्ये तु शुक्तिकाया रजतं यच्चकास्ति तस्य बाह्यतया प्रतिभान न सम्भवति, बाधकप्रत्य-
येन तद्बाह्यतायाः प्रतिषेधात् ततो ज्ञानात्मन एवायमाकारोऽनादिवामनामाहात्म्यात् बहिरिव
परिस्फुरतीत्यात्मख्यातिरेवेयमित्याहुः, तेऽपि न प्रेक्षावन्तः, नेदमिति बाधकेनान्यत्र वर्त- 10
मानस्य रजतादेशशुक्तिकादेशस्थत्वस्यैव बाधनेन तद्बाह्यतामात्रस्याबाधनात् । नाप्यात्मा
वासनया बहिरिव परिस्फुरतीति युक्तम्, तथाहि सा वस्तुस्वरूपा, अवस्तुस्वरूपा वा,
नान्त्यो गगनकुसुमायितवत्या तस्या रजतव्यवस्थापकत्वासम्भवात् न प्रथमो ज्ञानाद्विभ्रत्ये
तस्यास्त्यदभ्युपगतज्ञानाद्वैतक्षतेः ज्ञानाभिन्नत्वे ज्ञानाकारो ज्ञानाकारमाहात्म्याद्बहिरिव प्रति-
भासत इत्युक्तं स्यात्, तथा च सति तदेव साध्य साधनमित्यविशेषप्रसङ्गः, ततो न वासना 15
युक्तिमती । ज्ञानाकारस्यैव रजतस्य सवेदने चाहं रजतमित्यन्वर्तुं रजतया प्रतीतिः स्यात् ।
तत्त्वं रजतमिति बहिर्मुखतया, ज्ञाननिष्ठोऽपि रजताकारोऽनादिवामनामाहात्म्याद्बु-
क्तिनिष्ठतया प्रतिभासत इत्यभ्युपगमे चान्यथाख्यात्यङ्गीकारापत्तिः स्यात्, न च भ्रान्तयः
स्वाकारमेव रजतादिव बहिरूपतया प्रकाशयन्तीति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्, अनुभवेस्य
रजतज्ञानाकारासाक्षित्वात्, इदन्तया कलघौतस्यैव भासकत्वात् शुक्तिकाया रजताकारता- 20
प्रतिषेधकत्वेन च बाधकज्ञानस्यापि तत्राप्रमाणत्वात् । न च रजते पुरोवर्त्तिशुक्त्याकारत्वस्य
प्रतिषेधेऽर्थतो बोधाकारत्वस्य सिद्धिरिति वाच्यम्, तत्प्रतिषेधेऽर्थतो देशान्तरसत्त्वस्यैव
सिद्धेः, दृष्टातिप्रमेणादृष्टज्ञानाकारत्वकल्पने बीजाभावात्, नेदं रजतमपि तु शुक्तिकाशकल-
मित्युद्देशेन निषेधानुपपत्तेः, तव मते शुक्तिकाया रजतम्याप्रसक्तत्वात् शुक्तिरिव मया
रजतत्वेन ज्ञातेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः, आन्तर कलघौत बहिरूपतया ज्ञातमिति प्रत्यभिज्ञाया 25
एवापत्ते । ज्ञानस्य बाह्यार्थविषयकत्वे रजताकारोद्देशेनेव नीलाद्याकारोद्देशेनापि प्रवृत्त्या-

१ नहि तत्प्रकारतया प्रतिभासमत्रेण तस्य तत्प्रकारकत्वमेव रवाकर्तुं युज्यते भ्रान्त्युच्छेदापत्तिरिति भावः ॥ २. रजतानुभवस्यैवार्थः न हि रजतमिदं त्वेनैव बोधयति, न तु ज्ञानाकारत्वेन, येन प्रमाण भवेदिति भावः । तत्र बाधकप्रत्ययोऽपि न प्रमथमिच्छाद् शुक्तिद्यामिति ॥

पत्तेरनियामकाभावात्, वासनाया एव रजतदेशकालादीनामसतामवभासे नियामकत्वे चासत्त्वात्पापत्तेश्चेति ॥

- वेदान्तिनस्तु अनिर्वचनीयख्यातिमाहुस्तथाहि नात्र शुक्तौ भासमान रजतं सत्, तथात्वे तदुद्देशेर्वास्तवरजतबुद्धिबदभ्रान्तत्व स्यात्, असत्त्वे तु तस्य गगनारवित्त्वप्रतिभासप्रवृत्त्यो-
 5 रविषयत्वप्रसङ्गः, सदसद्रूपत्वे तूभयपक्षोपक्षितदोषानुपपन्न इत्यनिर्वचनीयमेवेदमिति, तदपि न सुन्दरम्, शुक्तौ रजतध्रमे विषयभूतशुक्तिशकलस्य स्वपररूपाभ्या सदसद्रूपस्याव्याह-
 तत्वात्, न च तस्य रजतप्रकारिताकत्वे किं नियामकमिति वाच्यम्, विशेषणज्ञानस्य तादात्विकशुक्तिपरिणामविशेषस्थैव वा नियामकत्वात्, अर्थेनैव धिया विशेषात्, न च कुतो न विलक्षणरजतोत्पाद इति वाच्यं तदुत्पादककारणाभावात् नहि परिणामिकारणादि-
 10 सामग्रीं विना कार्योत्पत्तिः क्वचिदपि दृष्टा । न च शुक्लेरज्ञानमेव प्रतीयमानरजतस्य कारणमिति वाच्यं तस्य परिणामिकारणत्वायोगात् तत्तत्पर्यायपरिकरितद्रव्यस्यैव परिणामि कारणत्वात्, अज्ञानपर्यायाविष्टमात्मद्रव्यमेव तत्परिणामिकारणमस्त्वित्यपि न चारु, चेद नस्याचेतन प्रति कथमपि परिणामिकारणत्वानुपपत्ते । न च सम्यग्ज्ञानप्रागभावमि-
 15 ध्याज्ञानान्यतरमिदं मायाऽविद्यादिशब्दवाच्यं यस्त्वन्तरमेवाज्ञानमनिर्वचनीयरजतहेतुरिति वाच्यं तादृशे मानाभावात् । नापि शुक्त्यज्ञान रजतहेतुः, तस्य पापाणादावपि सत्त्वेन देशनियमाभावात् । न चेदन्त्वावच्छेदेन शुक्त्यज्ञानमिदन्त्वावच्छेदेन रजतहेतुरिति वाच्यम्, दोषाभावकालेऽपि तस्मात्तत्प्रसङ्गात् दोषस्याप्यपेक्षणे चेदमशावच्छेदेनाज्ञानान्तरस्योदासी नस्य च हेतुत्व दुर्निवारमिति यत्किञ्चिदेतत् ॥

- ननु तर्हि रजतमिदमिति भ्रान्तेरालम्बनं किम् ? रजतं वा स्याच्छुक्तिकाशकलं वा,
 20 नाद्य, असत्त्व्यातेरेव प्रसङ्गात् विषयभूतं हि रजतं तत्रासत् । न बान्यत्र सत् एव तत्र भानान्नासत्ख्यातिरिति वाच्यम्, तथा सतीद् रजतमित्युल्लेखेन ज्ञानानुदयप्रसङ्गात् विप्रकृष्टे रजते चाक्षुषज्ञानासम्भवात् अन्यथा सर्वत्र चाक्षुषज्ञानोत्पादप्रसङ्गेन चक्षुषो जगन्मात्रग्राह कत्वापत्ते । न द्वितीय, रजताकारतयोत्पद्यमानत्वासम्भवात् । अन्याकारज्ञानस्यान्यविषय कत्वासम्भवात् । प्रतीतेः शुक्तिकाविषयकत्वे भ्रान्तित्वासम्भवाच्च । न च रजतस्य प्रतिभा-
 25 सेऽप्यालम्बनमन्यदेवेति वाच्यम् शुक्तिकाया अप्रतिभासमानत्वेनालम्बनत्वायोगात्, न च सन्निहितत्वाद्भवत्यालम्बनमिति वाच्यम्, सन्निहितानामन्येषामप्यालम्बनत्वापत्ते । तथा च

१ सत्तत्त्वाकारसमुपात्तरजतरूपापत्तिपरिणामविशेषस्यार्थः ॥ २ सम्यग्ज्ञानप्रागभावो वा विषयाज्ञानं वा कारणमस्त्वित्यत्राह तत्तत्पर्यायेति ॥

यदेव प्रतीतावबभासते तदेव रजतमालम्बनतया वाच्यं रजतश्च तत्रासदेवेत्यसत्ख्यातिरेवाऽऽ-
याता न विपरीतख्यातिरित्याशङ्क्यामाह—

अत्र हि स्मरणोपदौ कितं रजतं तद्देशतत्कालयोरविद्यमानमपि दोष-
महिम्ना सन्निहितत्वेन भासत इति विपरीतख्यातिरूपमिदम् । स्मरणश्च
चाकचिक्यादिसमानधर्माणां शुक्तौ दर्शनाद्भवति ॥

5

अत्रेति । इदं रजतमिति भ्रान्तावित्यर्थः, रजतं भासत इति योजना, तेन रजतमेवाल-
म्बनमित्युक्तम्, ननु तदानीमसत्ख्यातित्वं स्यादित्यात्राह तद्देशतत्कालयोरविद्यमानमपीति,
यदा यस्मिन् तज्ज्ञानं भवति तद्देशतत्कालयोरविद्यमानमपीत्यर्थः, एतद्देशकालावच्छेदेनैव
तस्याविद्यमानत्वं न तु देशान्तरे कालान्तरेऽपीति यावत् । तथा च देशान्तरादौ रजतस्य
विद्यमानत्वं फलितम्, असत्ख्यातिवादो हि सर्वथाऽसतोऽर्थस्य प्रथने स्यान्न चात्र तथेति 10
नासत्ख्यातिप्रसक्तिरिति भावः । ननु तत्राविद्यमानस्य रजतस्य नयनासन्निकृष्टत्वेन कथं
भान भवेदित्याह दोषमहिम्नेति, तथा चातद्देशकालस्यापि रजतस्य दोषमहिम्ना सन्निहि-
तत्वेन प्रतिभासत नानुपपन्नमिति भावः । दोषमहिम्ना तथाभासमानत्वादेव प्रतीतेरस्या
विपरीतख्यातिरूपतेत्याशयेनाह इति विपरीतख्यातिरूपमिदमिति, अस्मादेव हेतोरेवं ज्ञानं
विपरीतख्यातिरूपमित्यर्थः । ननु दोषमहिम्ना यद्यतद्देशकालयोरपि भानं तर्हि जगतोऽपि 15
ग्रहणं स्यादित्याह स्मरणोपदौ कितमिति, स्मरणेनोपस्थितं रजतमेव न तु विश्वं, चेत्तसि
परिस्फुरतः पदार्थस्य बहिरवभासनं हि उपस्थानं, चेत्तमि च न सर्वं परिस्फुरतीति भावः ।
कथं न विश्वस्य स्मरणमित्यत्राह स्मरणश्चेति, मादृश्यविशिष्टार्थदर्शनेन हि स्मरणं भवति
सादृश्यञ्च चाकचिक्यादिकं शुक्तिकारजतयोरेव न विश्वस्य, अतस्समानधर्मदर्शनेन स्मरणं
रजतस्य, तेन च रजतमेवोपस्थापितं न विश्वमिति भावः, एवञ्च सवेदनात्पृथग्भूतस्य 20
पदार्थस्यात्र परिस्फुरणाभ्रातरस्यातिरत्यन्तासतः प्रतिभासाभावाच्च नासत्ख्यातिरिति हेयम् ।
ननु रजतमिदमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपत्वेन स्मरणानपेक्षत्वात्कुतस्तदुपस्थापितार्थावभा-
सित्वमिति चेन्न, अस्य प्रत्यक्षाभासत्वेनैवंविधपर्यनुयोगान्तरपदत्रात् ॥

अत्र धृद्धाः, सपृतराकारा समुपात्तकलघौताकारा शुक्तिकैत्रालम्बन तज्ज्ञानस्य, त्रिको-
णत्वादिविशेषप्रवृत्त्याभावात्, चाकचिक्यादिसमानधर्मदर्शनजन्यरूप्यस्मरणारोपितरूप्या-
कारत्वाच्च । न च रजताकारज्ञानस्य कथं शुक्तिका विषय इति वाच्यम्, अङ्गुल्यादिना निर्दिश्य- 25
मानस्य कर्मतया ज्ञानजनकस्यैवालम्बनत्वात्, अन्यथा प्रकृतज्ञानेन साऽनपेक्षणीया
भवेत् । अपेक्षणीया च सा, अन्यथा तदसन्निधानेऽपि प्रकृतज्ञानोत्पादापत्तेः, उत्तराद्वाहं

- तद्विषयकप्रत्यभिज्ञानस्य बाध्यबाधकभावस्य चानुपपत्तेश्च भिन्नविषययोस्तदसम्भवात् । ननु ज्ञानानां कोऽयं बाध्यबाधकभावः, सहानवस्थानं वा बाध्यघातकभावो वा, विषयापहारो वा फलापहारो वा, नाद्यः, सम्यक्प्रत्ययेनेव सिध्याप्रत्ययेनापि सम्यक्प्रत्ययस्य बाधापत्तेः सहानवस्थानाविशेषात् । अत एव न द्वितीयः, उभयोर्वध्यघातकभावाविशेषात् ।
- 5 नापि तृतीयो विषयस्य प्रतिपन्नत्वेनापहारासम्भवात् । प्रतिपन्नस्याप्रतिपन्नत्वबोधकतया बाधकज्ञानस्यानुत्पादाच्च । नापि चरमः, उपादानादिज्ञानस्य प्रमाणफलस्योत्पन्नत्वेनापहरणासम्भवात्, नहि यदुत्पन्नं तदनुत्पन्नमित्यभिदधाति बाधकः । किञ्च तुल्यविषययोर्बाध्यबाधकभावो भिन्नविषययोर्बाध्य स्यात् । नाद्यः धारावाहिज्ञानानां बाध्यबाधकभावप्रसङ्गात् । नान्यः, घटपटज्ञानयोरपि बाध्यबाधकभावापत्तेरिति चेदुच्यते प्रतिपन्नविषयस्यासत्त्वप्रति-
- 10 पादकत्वेन विषयापहारकस्यैव बाधकत्वमिति । तत्रापीदानीमुपनतस्यैवासत्त्वं न ख्याप्यते किन्तु तदैव तस्यासत्त्वम्, न च प्रथमज्ञानेन तदानीं तस्य सत्त्वस्य गृहीतत्वेन तदैव तत्र बाधकेनासत्त्वस्य ख्यापने स्वरूपेणैव तस्य सदसत्त्वापत्तिर्विरुद्धा प्रसज्यत इति वाच्यम्, पूर्वप्रतिपन्नाकारोपमर्दद्वारेण बाधकप्रत्ययोत्पत्तेः, यन्मया तदा रजतमिति प्रतिपन्न तद्रजतं न भवत्यन्यदेव तद्विस्त्विति, न च ज्ञानानां स्वस्यकालनियतत्वेनोत्तरज्ञानं पूर्वज्ञानोत्पाद-
- 15 कालावच्छिन्नतद्विषयाभावरतिपत्तौ कथं समर्थमिति वाच्यम्, स्वसामग्रीतस्तथैवोत्तरस्य बाधकप्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य प्रतीतेरित्यलमधिकेन ॥

नन्विदं रजतमिति ज्ञानमित्यत्रेतिशब्दः प्रकारार्थोऽभिमतः । तथा चैवं प्रकारं ज्ञानं विपर्यय इति तद्भावार्थः, प्रकारता च प्रत्यक्षादिरूपेण, तत्र पूर्वोदितमुदाहरणन्तु प्रत्यक्षविषयमनुमानादिविषयको विपर्ययः कीदृक्ष इत्यनुयोगे त्वाह—

- 20 एवं यात्पधूलीपटलादौ धूमप्रमाद्वहिविरहिते देशे बह्व्यनुमानमयं देशो बहिमानिति । क्षणिकाक्षणिके वस्तुनि योद्वागमात्सर्वथा क्षणिकत्वज्ञानं, भिन्नाभिन्नयोर्द्रव्यपर्याययोर्नैयायिकवैशेषिकशास्त्रत एकान्तभेदज्ञानं, नित्यानित्यात्मके शब्दे मीमांसकशास्त्रत एकान्तनित्यत्वज्ञानमित्यादीनि विपरीतोदाहरणानि ॥

- 25 एवमिति । न केवलं प्रत्यक्षविषय एव विपर्ययोऽनुमानादिविषयोऽपि स इत्येवंशब्द-तात्पर्यार्थः । अनुमानविषयविपर्ययमाह बाष्पधूलीपटलादविति, आदिना नीहारादिप्र-

१. यन्मया पूर्वं रजतत्वेन ज्ञात तदेवेदं शुक्तिरज्ञातत्वमिति प्रत्यभिज्ञानं, नेदं रजतमपि शुक्तिकेति ज्ञानस्य भिन्नविषयकत्वेन बाधकत्वमपि न स्यादिति भावः ॥

हणम् । अधूम इति शेषः, धूमभ्रमादिति, कुतोऽपि कारणात् भ्रान्त्या धूमत्वेन ज्ञाते सतीति भावः । वह्निविरहिते देश इति, अन्यथारिथतवस्तूपदर्शकं पदमिदम् । बह्वयनुमानमिति, एककोटिमात्रप्रकारकनिश्चयत्वप्रदर्शनपरम् । तदुत्प्रेरप्रकारमाहाय देश इति । इतीति, लौकिकविपर्ययाणामुपदर्शकमिदम् । अथ परीक्षकविपर्ययमाह—क्षणिकेति, क्षणिकाक्षणिकत्व भिन्नाभिन्नत्व नित्यानित्यत्वञ्च वस्तुनः परीक्षया निर्णीतं तथाभूतं वस्तु तत्तच्छास्त्रबलेन 5 भ्रान्तिसहकृतेनैकान्तक्षणिकत्वादिज्ञाने सति विपर्ययत्वमिति भावार्थः, स्पष्टं सर्वम् ॥

अथ सशयस्वरूपमाह—

अनिश्चितनानांशविषयकं ज्ञानं संशयः । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानम् । इदञ्च स्थाणुत्वपुरुषत्वान्यतरनिश्चायकप्रतिषेधकप्रमाणाभावादा- 10 रोहपरिणाहात्मकसाधारणधर्मदर्शनात्कोटिद्वयविषयकस्मरणाच्च समु-
न्मिपति । अयं प्रत्यक्षधर्मिकः संशयः । परोक्षधर्मिविषयको यथा कचि-
द्वनप्रदेशे शृङ्गमात्रदर्शनेन किं गौरयं गवयो वेति संशयः ॥

अनिश्चितनानांशविषयकमिति । यतो विधौ प्रतिषेधे वा कस्यचिदसमर्थं अत एव सज्ञानं अनिश्चितनानांशविषयकमित्यर्थः, ज्ञानमिति बोधविशेष इत्यर्थः, सशय इति, यत्सर्वप्रकारैश्चेत इवातत्सशय इत्यर्थः । एकरिमन् धर्मिणीत्यादिः, तथा वैकरिमन् 15 धर्मिणि अनिश्चितनानांशविषयकं ज्ञानं सशय इति भावः । अनिश्चितेति विशेषणात् स्वप-
ररूपेण सदसदात्मकं वस्त्विति ज्ञानानां व्युदासः । दृष्टान्तमाह यथेति, अयमिति शेषः, सामान्यतस्सशयं प्रति धर्मिज्ञानं साधारणधर्मदर्शनं विशेषादर्शनमनेकविशेषस्मरणञ्च कार-
णमिति लक्ष्ये तत्सङ्गमयति इदञ्चेति, सशयात्मकमिदं ज्ञानञ्चेत्यर्थः । स्थाणुत्वेति, स्थाणुत्व-
पुरुषत्वयोर्विशेषयोरन्यतरस्य निश्चयजनकं प्रतिषेधकं वा यत्प्रमाणं तदभावादित्यर्थः । एतेन 20 विशेषादर्शनरूपकारणसम्पत्तिर्दर्शिता, आरोहपरिणाहात्मकेति, स्थाणुपुरुषयोरारोहपरिणा-
हात्मकसाधारणधर्मस्य दर्शनादित्यर्थः, अनेन साधारणधर्मदर्शनरूपकारणसम्पत्तिर्दर्शिता,
कोटिद्वयविषयकस्मरणाच्चेति, स्थाणुत्वपुरुषत्वरूपकोटिद्वयविषयकस्मरणादित्यर्थः, अनेना-
नेकविशेषस्मरणं दर्शितम्, दूरात्प्रत्यक्षगोचरः पुरोवर्ती धर्मी सशयस्यातो धर्मिज्ञानं कारण-
मायातम्, तत्तद्व्याय स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सशयः समुन्मिपति । साधकबाधकप्रमाणा- 25 भावाद्धि पुरोवर्त्तिनि यदा स्थाणुरयमिति निर्णेतुमभिलपति तदा पुरुषविशेषानुस्मरणबलेन
पुरुषे समाकृत्यते, यदा च पुरुषोऽयमिति निश्चेतुमिच्छति तदा स्थाणुविशेषानुस्मरण-

- महिम्ना स्थाणावाकृष्यत इत्यनेकार्थे समाकृष्यमाणस्य प्रतिपत्तुरनवस्थितरूपतया दोलायमान स्थाणुर्वाय पुरुषो वेति प्रत्यय प्रादुर्भवतीति भावः । ननु कोटयोर्विरोधज्ञानमपि सशयकारणमस्ति तत्कुतो नोक्तमिति चेत्सत्यं, सशये तदधिकरणावृत्तिरूपविरोधस्य प्रकारत्वे तस्य तदभावव्याप्तिपर्यवसायित्वेन तदभावव्याप्यवृत्तानिश्चयरूपसशय-
 5 प्रतिबन्धकसत्त्वाच्चदभावस्य च कार्यसहभावेन हेतुत्वात्सशयमात्रस्य दुर्लभत्वापत्तेः, किन्तु सशये तद्विरोधससर्गतया भासते तस्य च पूर्वमुपस्थितिर्नापेक्षितेति विरोधज्ञानं न सशयहेतुत्वेनोक्तम् । एव गृहे स्थितस्य वाप्यामापसन्तीति ज्ञानसाधकवाधकप्रमाणाभावापेक्षया सशयात्मकं, तस्यानेकाशानुसङ्गित्वेऽपि न सन्तीत्यशोऽन्तर्निर्गणं स्फुरत्येवेति बोध्यम् । ननु किमयं सशयप्रत्यक्ष एव भवति परोक्षेऽपि वेत्याहायमिति, स्थाणुर्वा
 10 पुरुषो वेत्याकारकसशय इत्यर्थः, प्रत्यक्षधर्मिक इति, साव्यवहारिकप्रत्यक्षधर्मिक इत्यर्थः । परोक्षधर्मिविषयकमाह परोक्षेति, अत्र गोत्वगवयवविषयकसाधकवाधकप्रमाणाभावाद्धिषोपदर्शनेन गृह्णेषानुमिते धर्मिणि परोक्षे सशय इति परोक्षधर्मिविषयक इति भावः ॥

अथ क्रमायातमनध्यवसाय निरूपयति—

- विशिष्टविशेषास्पर्शज्ञानमनध्यवसायः । यथा गच्छता मार्गे किमपि
 15 मया स्पृष्टमिति ज्ञानम् । अयमनध्यवसायः प्रत्यक्षविषयः ॥

- विशिष्टेति । विशिष्टरूपेण—स्पष्टतया विशेष यन्न स्पृष्टति तादृश ज्ञानमित्यर्थः, दूराधकारादिवशादसाधारणधर्मावमर्शरहित प्रत्ययोऽनिश्चयरूपत्वादनध्यवसाय इति भावः । वदाहरति यथेति, अन्यत्रासक्तचित्तत्वात् पथि व्रजता मया किमपि स्पृष्टं परं किं वस्तित्वं न ज्ञातमिति यो बोधस्तं वस्तुविशेषाध्यवसायाभावात्किमपि स्पृष्टमित्यनिर्णयात्मकमनध्य-
 20 वसायज्ञानमिति भावः । अत्रापीति शब्देन दृष्टविशेषा प्रत्यक्षयोग्यविषयः अनध्यवसाया विज्ञेया इति सूचितं, तदेवाहायमिति, ईदृज्जातीय इत्यर्थः ॥

१ यथा पर्वतो वह्निमाश्रययत्र वह्निः वह्नयमवश प्रकारं तत्र तदधिकरणावृत्तिरूपो विरोधोऽपि भासेत यदि तदा वह्नी वह्नयभावधिकरणावृत्तिरस्य अने तस्य वह्निव्याप्तिरूपत्वेन पवते वह्निव्याप्यवृत्ताज्ञानेन वह्नयभाववत् ज्ञानं वह्नयधिकरणावृत्तत्वस्य वह्नयभावे गानं च तस्य वह्नयभावाभावाधिकरणावृत्तिरक्षणवह्नयभावव्याप्तिरूपत्वेन पर्वतं वह्नयभावव्याप्यवत् ज्ञानात् वह्निमत्त ज्ञानं न स्यात् तद्वत्तावुद्धिं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकसत्त्वात् न च सशयोपपत्तिकं प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकाभावरूपकारणस्य कार्योत्पत्तिपूर्वक्षणं सत्त्वेन न सशयोत्पत्तौ बाधकं न तदिति वाच्यम् प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकारणसत्त्वेन हेतुत्वं नित्यं शयनाहं सशय इति ॥ २ तत्प्रकारकान एव लक्षणस्य हेतुत्वं विरोधस्य ससर्गतया भावे न तज्ज्ञानापेक्षेति भावः ॥ ३ अदिनऽयासक्तचित्तवादीनां ग्रहणम् ॥

परोक्षविषयमनध्यवसायमाह—

परोक्षविषयस्तु गोजातीयपरिज्ञानविधुरस्य विपिननिकुञ्जे सास्ना-
मात्रदर्शनेन सामान्यतः पिण्डमात्रमनुमाय प्रदेशेऽस्मिन् कोऽयं प्राणीति
विशेषानुल्लेखि ज्ञानम् । अनिश्चितानेककोटिविषयकस्संशयः । सर्वथा
कोट्यविषयकोऽनध्यवसाय इत्यनयोर्भेदः । तथाऽनवस्थितानेकांशाप्रका- 5
रके वस्तुन्यनवस्थितानेकांशाप्रकारकत्वावगाहनात्संशय आरोपरूपः ।
अनध्यवसायस्य संशयविपर्ययात्मकारोपेण सहायथार्थपरिच्छेदकत्व-
साम्यादारोपरूपत्वमुपचारवृत्त्या भाव्यम् ॥ इत्यारोपनिरूपणम् ॥

परोक्षेति । गोजातीयपरिज्ञानविधुरस्येति, गोज्ञानविधुरस्य द्वीपान्तरवासिन इत्यर्थः ।
विपिननिकुञ्ज इति, देशान्तरमायातस्य कस्मिंश्चिद्विषयलतासमूह इत्यर्थः, सास्नामात्रदर्शने- 10
नेति, प्राण्यविनाभूतसास्नामात्रावलोकनेनेत्यर्थः, पिण्डमात्रमनुमायेति, प्राणिमात्रमनध्यव-
सायधर्मिणमनुमायेत्यर्थः । मात्रपदेन प्राणिविशेषनिर्णयाभावः प्रकाशितः, अनध्यवसायज्ञा-
नाकारमाह प्रदेशेऽस्मिन्नित्यादिना । विशेषानुल्लेखीति, जातिविशेषविषयकमित्यर्थः । ननु
संशयो यथा विशेषानवधारकस्तथानन्यवसायोऽपीति कथं संशयतोऽस्य भेदो येन त्रैविध्य-
मारोपस्य स्यादित्यत्राहानिश्चितेति, अस्ति तयोर्लक्षणभेदोऽनवधारितानेककोटिविषयको हि 15
संशयः, अनध्यवसायस्तु सर्वथा विशेषोद्देशविधुर इति भावः । सर्वथा कोट्यविषयक
इति, सर्वथा विशेषकोट्यविषयक इत्यर्थः । तेन प्राणित्वस्योद्देशेऽपि न भ्रतिः ।
नन्वतत्प्रकारके वस्तुनि तत्प्रकारकत्वज्ञानमारोप इति लक्षणं विपर्ययेऽन्यथास्थितवस्त्वेक-
कोटिप्रकारकनिश्चयरूपे सङ्गतमेव, किन्त्वारोपविलक्षणयोस्संशयाननध्यवसाययोः कथमारोप-
रूपतेत्याशङ्क्यामाह तथेति, एवञ्च संशये आरोपविलक्षणत्वमेवासिद्धं, वस्तुतोऽनेककोट्य- 20
प्रकारके वस्तुनि स्थाप्यादायनेककोटिगोचरत्वादित्याशयेनाहानवस्थितेति, तथा चारोपरू-
पत्वेऽपि विपर्ययस्यैककोटिविषयकत्वात्संशयस्य च नानाकोटिविषयकत्वाद्भेदेनोद्देश इति
भावः । नन्वेवं तर्हि कोटिविशेषविधुरस्यानध्यवसायस्य कथमारोपता, कथमपि तद्व्यग्रा-
ननुवृत्तेरित्यत्राहानन्यवसायस्येति, यथा हि सिंहनिष्ठनौर्यादिगुणसदृशनौर्यादिगुणयोगतो
माणयके सिंहत्वं सिंहशब्दोपचर्यते सिंहो माणयक इति, तथैव विपर्ययसंज्ञायात्ममारोप- 25
निष्ठायाथार्थपरिच्छेदकत्वरूपगुणसदृशायथार्थपरिच्छेदकत्वगुणयोगेनारोपत्वमारोपशब्दोप-
चर्यतेऽनध्यवसाय आरोप इतीति भावः । एतेन संशयविपर्यययोरेव वस्तुत्वं नत्वननध्यवसाय-

स्येति मतमपास्तम् तस्याकिञ्चित्करवेदनरूपत्वात् सम्यग्ज्ञानानुत्पादकत्वेनावस्तुत्वे सशय-
विपर्यययोरपि तथात्वापत्तेः, न चारोपलक्षणाभावादवस्तुत्वमिति वाच्यम्, मुख्यवृत्त्या तथा-
त्वेऽप्युच्चार्यवृत्त्याऽऽरोपरूपत्वादित्याशयेनोपचारवृत्त्या भाव्यमित्युक्तम् । इत्येव प्रमाणपरि-
पन्थ्यारोपनिरूपणमवसितमित्याहेतीति ॥

- 5 इति तपोगच्छनभोगिन्ध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरीणां विनिर्मितस्य
तत्त्वन्यायविभाक्करस्य स्थोपशयां न्यायप्रकाशव्याख्यायामारोपनिरूपणं
नामाष्टमः किरणः ॥

अथ नवमः किरणः ॥

- 10 नन्वशिमन्प्रवचने सर्वं वस्त्वनन्तधर्मात्मकतया सङ्कीर्णस्वभावं, अतस्तत्परिच्छेदकतया
प्रमाणमपि तादृशमेव, व्यवहारस्वसङ्कीर्णप्रतिनियतधर्मप्रकारकोऽतस्तद्दृशव्यवहारसिद्धये
समर्थः कश्चिदपेक्षणीय एव, यस्तादृशः स एव नय उच्यते इति तत्प्रबोधनार्थमाह—

श्रुताख्यप्रमाणबोधितांशप्राहकोऽनिराकृतेतरांशो वक्तुरभिप्रायवि

- 15 शेषो नयः ॥

श्रुतेति । श्रुतमाहृतप्रवचनं तद्रूप यत्प्रमाणेन तेन बोधितमनेकान्तात्मक वस्तु तस्यांश एक
देशो नित्यत्वादित्वाद्वाहकः अनिराकृतेतरांशः, अप्रतिपिद्धानित्यत्वाद्येकदेशो यो वक्तुरभिप्राय-
विशेषस्त नय इत्यर्थः । नय इति, अनन्तधर्मोभ्यासित वस्तु स्वाभिप्रेतैकधर्मविशिष्टं नयति
प्रापयति सवेदनमारोहयतीति नयः, प्रमाणप्रवृत्तेरुत्तरकालभावी परामर्श इत्यर्थः तदेवोक्तं

- 20 श्रुताख्यप्रमाणबोधितांशेति । इतरांशप्रतिक्षेपे तु नयत्वव्याहतेराहानिराकृतेतरांशं इति,
वक्तुरभिप्रायविशेष इत्यनेन ज्ञानरूपस्य नयस्यापेक्षात्मशब्दबोधत्व प्रदर्शितं तथा चान-
न्तधर्मात्मकवस्त्वङ्भूतप्रतिनियतधर्मप्रकारकापेक्षात्मकशब्दबोधत्व ज्ञानरूपस्य नयस्य स्वरू-
पम्, नयवाक्यस्य तु तादृशापेक्षात्मकशब्दबोधजनकवाक्यत्व स्वरूपं बोध्यम् । अपेक्षा

ध्यवसायस्य तु निस्स्वरूपत्वादवस्तुत्वमिति शब्दाकर्तृराशय अकिञ्चित्करवेदनत्व तस्य स्वरूप सकलस्वभाव
शून्यत्वे तस्याप्रमाणत्वमपि वक्तुं न शक्यते अप्रमाणत्वरूपस्वरूपस्य तत्र सत्त्वापत्त्या वस्तुत्वापत्तेरित्या-
शयेनोत्तरमाह तस्येति ॥

२ दुर्नयस्याप्यधिकृताशाप्रतिक्षेपकवक्त्रभिप्रायत्वात्तन्नातिव्याप्तिवारणाय श्रुताख्यप्रमाणबोधितांशप्राहकेति ।
रूपादिप्राहकरसाद्यप्रतिक्षेपकापायादिवारणाय विशेषपदम् ॥

त्वञ्च क्षयोपशमजन्यतावच्छेदकजातिविशेषो विलक्षणविषयिता वा । तत्र मानञ्च तद्धे-
 र्मेप्रतिपक्षधर्मेवत्तया ज्ञातेऽपि तद्धर्मेवत्तया ज्ञायमानस्यानुभवस्यान्यथानुपपत्तिरेव । ननु
 लोकैः कुम्भोऽस्तीत्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं कुम्भविषयकशाब्दज्ञानस्यैव स्वात्मन्यनुभव-
 नात्कुम्भविषयकापेक्षात्मकशाब्दबोधस्याननुभवनादपेक्षात्मकनयज्ञानसत्त्वे मानाभाव इति
 चेन्न, विरुद्धतया भासमानैरनेकैर्धर्मैर्मिश्रितस्य वस्तुनोऽपेक्षा विना विवक्षितैकधर्मप्रका- 5
 रकनिश्चयविषयीकरणासम्भवात् । अनपेक्षात्मकस्य तद्विरुद्धधर्मप्रकारकज्ञानस्य तत्रानुप-
 पत्तेः । न चापेक्षा विना लौकिकोऽपि व्यवहारस्सङ्गच्छते, अप्रावच्छेदेन कपिसयो
 गाभाववति धृष्टे शास्त्रापेक्षयैव कपिसययोगवत्त्वव्यवहारात् । ननु धर्माणामप्यनन्तानां धर्म्य-
 भिन्नत्वेन धर्मिप्राद्वकप्रत्यक्षादेव निखिलधर्माकलितवस्तुनो विवक्षितधर्मप्रकारेणापि निश्चित-
 त्वात्मिकमपेक्षयेति चेत्तस्य, यद्यप्येकस्मिन् घटादौ गृह्यमाणे तद्धर्मेद्वारा द्रव्यार्थादेशेन भूत- 10
 भयिष्यद्वर्त्तमानानां तद्वृत्तियावद्धर्माणां ग्रहो जायत एव, यथा परेण सामान्यलक्षणाप्रत्या-
 सत्तेस्स्थानेऽभिपिक्तस्य घटविषयकतिर्यक्सामान्योपयोगस्य घटत्वव्यापकविषयताकप्रत्यक्षत्व
 तादृशज्ञानत्व वा कार्यतावच्छेदक तथा घटविषयकोर्ध्वतासामान्योपयोगस्यापि तादात्म्य-
 सम्बन्धेन तादृशप्रत्यक्षत्वस्य तादृशज्ञानत्वस्य वा न्यायसिद्धत्वात्, न चैव सति सर्वस्य सर्व-
 श्रत्वापत्तिर्दोषः, द्रव्यार्थिकतया तस्या इष्टत्वात् तथापि स्फुटतया प्रसिनियतधर्मप्रकारकबोध 15
 रसापेक्ष, शाब्दस्थले नयापेक्ष, प्रत्यक्षादिस्थलेऽवध्यवच्छेदकादिज्ञानापेक्ष । यथाहि
 दण्डादिप्रह्वफले तत्परिमाणग्रहेऽपि दीर्घत्वप्रकारकमयमस्मादीर्घ इति ज्ञान नियतानुभवेन
 तथा सदसदात्मकवस्तुग्रहेऽपि सत्त्वान्त्रिकारक ज्ञान स्वद्रव्याद्यपेक्ष, अयमस्मादीर्घ इति-
 यस्वद्रव्याद्यपेक्षयाऽयं सन् परद्रव्याद्यपेक्षया चासन्नित्येव व्यवहारात् । न च व्यवहार

१ असत्प्रतिपक्षसत्त्ववत्तया ज्ञातेऽपि घटसत्त्ववत्तया अनुभवो जायत त चापेक्षा विना न सम्भवति
 निरपेक्षसत्त्ववत्त्वयोरेकत्र परस्पर विरोधात् अनुभूयमानस्य त्वप्रत्यायन सम्भवयतिप्रगल्भात् अपेक्षावच्छेद-
 मेनैव तयोर्भेदस्या वाच्येति सिद्धयपेक्षति भावः । अनुभवस्यैवासिद्धत्वमागच्छते नन्विनि । २ तथा
 चानपेक्षामकृतधर्मवत्तामुक्तिं प्रति अनपेक्षामकृतत्वमावृत्त निवयस्यैव प्रतिबध्दतयाऽऽरम्भाया अभाव तदस-
 वत्तया ज्ञातऽनपेक्षामकृतद्विरुद्धधर्मप्रकारकज्ञानं न स्यादिति भावः ॥ ३ यत्र धर्मेण धर्मा एहीनस्तद्धर्म-
 द्वारेणय । न्यायनये हि घट एकस्मिन् दृष्ट घटत्वरूपसामान्यप्रमाणप्रमाणरथा मन्त्रघटप्रमाणमज्ञोक्तियत
 सामान्यलक्षणायाश्च कार्यतावच्छेदक घटत्वव्यापकविषयितावच्छेदक, इदमेवास्मत्तत्त्व सामान्यलक्षणास्याना-
 भिविष्यत्स्य तिर्यक्सामान्योपयोगस्य घटविषयकस्य कार्यतावच्छेदक भवति तथैकधर्ममुनेन घट ज्ञाने सति
 तदाध्यायो तन्मिमांसां यावतो धर्माणां ह नमूञ्जनामामा-यन भवति अन उच्छ्रान्तमामा-यापरागस्य वाय-
 तावच्छेदक तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मव्यापकविषयतावच्छेदक भवति, घटस्य तादात्म्येन व्यापकीभूता विषयता
 घटनिप्रदायकमौल्यति तादृशविषयतावच्छेदकमिति तस्यैव इति भावः ॥

- एव सापेक्षो न तु बोध इति वाच्यम्, व्यवहारस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञानादधिकानपेक्षत्वेन व्यवहर्त्तव्यज्ञानेऽपेक्षया अविषयत्वे व्यवहारस्य सापेक्षत्वासम्भवात् । सेयं नयप्रवृत्तिहेतुरपेक्षा वास्तविकी, क्वचिद्वैज्ञानिक्यपि यथा बौद्धौपनिषदादिदर्शनभेदः स्वेच्छानिवेशितत्वेनानेकनयविकाररूपोऽपेक्षया व्यक्तः, शुद्धपर्यायविशुद्धद्रव्याद्यपेक्षयैव तत्तदर्थव्यवस्थिते ।
- 5 नयविशेषतात्पर्यमेतन्न त्वपेक्षेति चेन्न तत्तात्पर्यस्यापि वस्तुमन्वन्धनरूपापेक्षामालम्ब्य प्रवृत्तेरसति सम्यग्ध्वे तात्पर्यस्य प्रामाण्यासम्भवात् सा चेयमपेक्षा वैज्ञानिकस्सम्बन्धः । अत एव साम्प्रदायिका विष्णुप्रसिद्धस्य धर्मिणः प्रतिषेधादिसाधनमामनन्ति, ईश्वरो नास्ति प्रकृतिर्मास्तीत्यादौ विशिष्टज्ञानाकारविषयत्वेन तत्र धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वात् । न च विशिष्टाप्रसिद्धौ कथं विशिष्टाकारज्ञानमिति वाच्यम्, परेषा विशिष्टशुद्धयोरनतिरेकेऽपि प्रतीतिशला
- 10 द्विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्ववत् विशिष्टाभावेऽपि विशिष्टाकारज्ञानसम्भवात् । न चासत्त्व्यातिप्रसङ्गोऽत्यन्तासतो विशिष्टाकारस्य भानादिति वाच्यम्, गण्डश प्रसिद्धधर्मधर्मिरूपसदुपरागेणासदाकारोत्पत्तेः । यद्वाऽनित्यत्वभावनोद्देशेन बौद्धदर्शनस्यैकत्वभावनोद्देशेन वेदान्तिकदर्शनस्य प्रवृत्त्या तत्तद्दर्शनार्थज्ञानेषु वत्तद्भावोद्देशप्रयुक्तत्वमेवापेक्षात्वम्, तेनैव तस्य सुनयत्वव्यवस्थितेः, अन्यथा बौद्धसिद्धान्ते बाह्यार्थज्ञानादिवादानां वेदान्तिसिद्धान्ते च
- 15 प्रतिविम्बाभासावच्छेदकदृष्टिसृष्टिवादादीनामन्योऽन्यप्रतिषिद्धत्वेन जाता दुर्नयत्वस्य सम्यग्दृष्टिपरिमहेणापि निराकर्तुमशक्यत्वात् । नहि जाता हालाहल सदैवहस्तोपादानमात्रेणामृतायते, रसायनीकरणन्तु तस्योक्तापेक्षयैवेति दृढतरमवधेयम् । ननूक्तापेक्षयापि शुद्धजुं सूत्रादीनामितरनयार्थप्रतिषेधप्रवृत्तौ कथं न दुर्नयत्वं, अनिराकृतेवराशत्वं एव सुनयत्वात् दृश्यन्ते च स्वपरसमयेषु स्वेतरनयार्थज्ञाधेनैव प्रगल्भमाना इति चेन्न तत्रेतरार्थप्रतिषेधस्य
- 20 प्रकृतकोटेरुक्तदृष्ट्यकारित्वात् द्वेषुद्ध्या क्रियमाण इतरनयनिषेध एव दुर्नयत्वात् पूर्वोक्तभावनावाढ्यानुकूलस्वविषयोत्कर्षावनाय क्रियमाणेऽपि प्रतिषेधे सुनयत्वात् जाता दुर्नयस्यापि चिन्ताज्ञानेन सुनयीकरणात् भावनाज्ञानेनैदम्पर्यार्थप्रधानकप्रमाणवाक्यैकदेशत्वापादमावेत्यधिकमन्यत्र ॥

ननु नयस्य प्रमाणाद्भेदेन लक्षणप्रणयनमयुक्तं, स्वार्थव्यवसायकत्वात्पूर्वमप्रतिज्ञातत्वाच्च, यदि स्वार्थैकदेशव्यवच्छेदकत्वान्नयस्य न स्वार्थव्यवसायकत्वमुच्यते तदा यदि स्वार्थैकदेशो वस्तुरूपस्तदा वस्तुपरिच्छेदकत्वान्नयः प्रमाणमेव, न चेद्वस्तुरूपस्त तर्हि तद्विषयस्य नयस्य मिथ्याज्ञानत्वं स्यादित्यत्राह—

यथार्थवस्त्वेकदेशग्राहकत्वान्नयस्य यथार्थनिर्णयत्वरूपप्रमाणत्वं ना-

स्येव । अत एव च नाप्रमाणत्वं, अपि तु प्रमाणाप्रमाणाभ्यां भिन्नं
ज्ञानान्तरमेव ॥

यथार्थेति । यथार्थं हि वस्त्वनन्तधर्मात्मकं, तदेकदेशः प्रतिनियतधर्मवान् तत्परिच्छे-
दकत्वान्नयो न यथार्थपरिच्छेदकः, अतो न प्रमाणं, स्वार्थैकदेशो हि न वस्तु, अन्यस्वार्थैक-
देशानामवस्तुत्वप्रसङ्गाद् वस्तुबहुत्वानुपपन्नाद्वा, तथा च वस्त्वेकदेशपरिच्छेदको नयः कथं 5
प्रमाणं स्यात्, कथञ्चिद्वस्तुभिन्नत्वादिवैकदेशस्य कथञ्चित्प्रमाणभिन्नत्वान्नयस्येति भावः ।
तर्हि मिथ्याज्ञानं स्यादित्यत्राहात एवेति, यथा वस्त्वेकदेशो नावस्तु, इतरैकदेशानामप्यवस्तु-
त्वप्रसङ्गेन कचिदपि वस्तुव्यवस्थानुपपत्तेः, तथा प्रमाणैकदेशो नयोऽपि नाप्रमाणं, किन्तर्ही-
त्यत्राहापिस्थिति, प्रमाणैकदेशो नयो राज्यन्तर एवेति भावः, न खलु नयः प्रमाणमेव, एकान्तेन
प्रमाणाभिन्नतयाऽनिष्टत्वात् नाप्यप्रमाणमेकान्ततस्ततो भेदस्यानभ्युपगमात्, नापि सशयः, 10
प्रकारस्यैक्यात्, एकत्र विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानरूपत्वात्सशयस्य, नापि विपर्ययः, द्रव्यार्थि-
कादीनां नयानामस्तित्वादिमति कथञ्चिदस्तित्वाद्यवगाहनात्, नवाऽनभ्यवसायो विशेषकोट्यु-
ल्लेखित्वात् । सप्तभङ्गपरिकरितवस्त्वगाहितात्पर्याभावादेव चालौकिकप्रामाण्याभाववत्त्वं तस्य,
तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं लौकिकं प्रामाण्यन्तु न तस्य बाधितमतो न व्यवहारविरोधः, तथा
च नयसमुदायसम्पाद्यत्वात्प्रमाणस्य तत्प्रतिष्ठाने तद्दूरवर्तिनो नयस्य 'तन्मध्यपति- 15
तस्तद्गुणेन गृह्यत' इति न्यायेन प्रतिष्ठातृत्वमेवेति लक्षणप्रणयनं नाप्रस्तुतमिति भावः ॥
ननु प्रमाणस्य नयसमुदायात्मकत्वात्प्रत्येकं नयानामप्रमाणत्वे तत्समुदायस्य कथमलौकिक-
प्रमाणात्, प्रत्येकं हि मिक्तासु तैलमभवत्तासां समुदाये ॥ तद्दृश्यते इति चेन्न यतः
प्रत्येकमनर्थेषु मणिषु रत्नाथलीत्यव्यवहाराभावेऽपि गुणविशेषपरिपाट्या प्रतिश्रद्धास्त
एवासादयन्ति यथा रत्नाथलीत्यवपदेशं तथैव नयाः स्वविषयपरिच्छेदकत्वेन मुनिश्रिता 20
अपि नान्यपक्षनिरपेक्षाः प्रमाणसंज्ञां प्राप्नुवन्ति त एव द्रव्यधौच्यादिषु मिलिताः
प्रमाणसंज्ञां लभन्त इति न कोऽपि दोषः ॥

१. ननु नया न समुदायतामागदयन्ति, नापि समेता प्रमाणा भवन्त प्रत्येकारस्वाया मिथ्यादृष्टि-
त्वात्, तत्समुदाये महामिथ्यात्वप्रसङ्गात्, विषयिन्दुर्नां प्रचुराणां समुदाये महाविषयवत्, नापि समेता
वस्तुनो गमका प्रत्येकावस्थायां तदप्यमकत्वात् समुदायस्य ते विवदमाना वस्तुविपातादिव भवन्ति मैवम्
परस्परविद्वन्नामपि आर्हतमतिवशवर्तित्वे प्रमाणभासप्रतिपत्तेः शत्रवशवर्तिनानामिष्टायमृत्यवर्णवत् । प्रत्येक
सारधारणत्वेऽपि समुदायानां निरवधारणानां न्याच्छब्दसाञ्चितत्वेन प्रमाणत्वात् । प्रचुरविषयत्वानां
मपि प्रौढमप्रवादादिभिर्निर्विवादात्म्यामृत्यवप्राकारणत्वं । सामान्यतो देशप्रवृत्तयणां नयानां समुदायानां
मिथ्यात्वपगमेन सम्भवत्तद्वत्त्वं क्रमेण सिद्धयमानानां सर्वाङ्गप्रतिबन्धाभावेन समस्तवस्तुप्रवृत्त्या
त्कारणत्वमिति ॥

अत्र यद्यपि वस्तुन्यनन्तधर्मात्मके एकाशविषयकप्रतिपन्नभिप्रायविशेषस्य नयरूपतया वस्त्वज्ञानामनन्तत्वेनाभिप्रायरूपनया अप्यनन्तप्रकारा एव तथापि चिरन्तनाचार्यैस्सर्व-
सद्भाहिसप्ताभिप्रायपरिकल्पनाद्वारेण मत्त नयाः प्रतिपादिता इति तथैव विभजते—

स च नैगमसङ्ग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूतभेदात्सप्त-
5 विधः ॥

स चेति । एते सर्वाभिप्रायसङ्ग्राहकाः कथमिति चेदुच्यते, अभिप्रायास्तावदर्थद्वारेण
शब्दद्वारेण वा प्रवर्तन्ते, गत्यन्तराभावात्, अर्थश्च सामान्यरूपो विशेषरूपो वा, शब्दोऽपि
रूढपात्मको यौगिको वा, व्युत्पत्तिरपि सामान्यनिमित्तप्रयुक्ता वा स्यात्तत्कालभाविनिमित्त-
प्रयुक्ता वा स्यात् तत्र ये केचनार्थनिरूपणप्रवणाः प्रमात्रभिप्रायास्ते सर्वेऽप्याद्ये नयचतुष्टयेऽन्त-
10 र्भवन्ति, तत्रापि परस्पर विशकलितौ सामान्यविशेषाविच्छन्ति ये तत्समूहसम्पाद्यो नैगमः । ये
पुनः केवलं सामान्य वाञ्छन्ति तत्समूहजन्यस्सङ्ग्रहः, ये पुनरनपेक्षितशास्त्रीयसामा-
न्यविशेष लोकव्यवहारमघतरन्त घटादिक पदार्थमभिप्रयन्ति तन्निश्चयजन्यो व्यवहार । ये
सौगतास्तु क्षणक्षयिणः परमाणुलक्षणा विशेषास्तस्या इति मन्यन्ते तत्सघातघटित ऋजु
सूत्रः । तथा ये मीमांसका रूढितश्शब्दानां प्रवृत्तिं वाञ्छन्ति नान्यथा तद्द्वारा जन्य-
15 शब्दः । ये तु व्युत्पत्तितो ध्वनीनां प्रवृत्तिं वाञ्छन्ति तन्निवहसाध्यस्समभिरूढः । ये च
वर्तमानकालभाविव्युत्पत्तिनिमित्तमधिकृत्य शब्दाः प्रवर्तन्ते नान्यथेति मन्यन्ते तत्सघटित
एवम्भूतः । तदेव न स कश्चन विकल्पोऽस्ति वस्तुगोचरो योऽत्र नयसप्तके नान्तर्यातीति
सर्वाभिप्रायसङ्ग्राहका एत इति ध्येयम् ॥

वक्ताभिप्रायविशेषान् द्विधा सङ्गृह्य दर्शयति—

20 आद्यास्त्रयो द्रव्यार्थिकाः, परे चत्वारः पर्यायार्थिकाः, द्रव्यमात्रविष-
यकत्वात् पर्यायमात्रविषयकत्वाच्च । गुणानां पर्यायेऽन्तर्भावः, ऊर्ध्वता-
सामान्यस्य द्रव्येऽन्तर्भावः, तिर्यक्सामान्यस्य तु व्यञ्जनपर्यायरूपस्य
पर्यायेऽन्तर्भावः । स्थूलाः कालान्तरस्थायिनः शब्दानां सङ्केतविषया व्य-
ञ्जनपर्याया इति प्रावचनिकप्रसिद्धिः । अतो नाधिकनयशङ्का ॥

25 आद्या इति । नैगमसङ्ग्रहव्यवहारा इत्यर्थः । द्रव्यार्थिकनया इति । येष्वभिप्रायेषु
द्रव्यमेवार्थो विषयतयाऽस्ति न पर्यायास्ते द्रव्यार्थिकनया द्रव्यार्थिकमते हि द्रव्यमेव
परमार्थतया सन्, अतो द्रव्याद्विभ्रं विकल्पसिद्ध गुणपर्ययरूप वत्त्वं नेष्ट, सवृत्तिसतोऽपि
तस्य परमार्थतोऽसत्त्वात् यथा शुक्लो रजतभ्रान्तौ सत्या बाधावधारानन्तर रजताभाव-

भानेऽपि तत्र शुक्तेर्भासमानत्वाच्छुक्तेस्तत्त्वं रजतस्य चासत्यत्वं तथा सुवर्णादिषु परस्पर-
 समानाधिकरणानां रूपादिपर्यायाणां परस्परभिन्नकालीनानाञ्च कुण्डलादिपर्यायाणामसत्यत्वं,
 तदभावभानेऽपि हेम्नः प्रतिभासनाद्धेमद्रव्यस्य मत्यत्वं तथैव परस्परसमानाधिकरणानां
 परस्परसमानकालीनानां रूपरसादीनामसत्यत्वं तदाधारद्रव्यस्यैव सत्यत्वं, कुण्डलादयो
 रूपादयश्च वासनाविशेषप्रभवविकल्पसिद्धत्वेनापारमार्थिका इत्येवमभिप्रायो द्रव्यार्थिकनयः ॥
 इति बोध्यम् । परे चत्वार इति, ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूताश्चत्वार इत्यर्थः, पर्याया-
 र्थिकनया इति, उत्पादविनाशवर्ध एव विषयो येषां सादृशा नया इत्यर्थः, एते हि पर्याय-
 लक्षणविषयव्यवस्थापनपराः द्रव्यार्थिकनयाभिप्रेतवस्तुव्यवस्थापनयुक्तिप्रतिक्षेपपराः, पर्याया-
 र्थिकमते हि द्रव्यपदार्थस्सदृशक्षणसन्ततिरेव न तु पर्यायेभ्यः पृथगस्ति पर्यायेभ्य एवार्थ-
 क्रियासम्भवात्, अप्रच्युतानुत्पन्नस्तिरैकस्वभावस्य वस्तुनोऽर्थक्रियाऽसम्भवेनासत्त्वमेव यतः 10
 स्सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं, तच्च क्रमयोगपद्याभ्यां व्याप्तं, नहि क्रमाक्रममाभ्यामन्यः प्रकारः
 सम्भवति व्याघातात्, तौ च स्थिरेऽसम्भवन्तावर्थक्रियामपि ततो व्यावर्त्तयतः, सा च
 व्यावर्त्तमानाऽर्थक्रिया सत्त्वं स्वव्याप्यमपि व्यावर्त्तयतीत्यसन्नेव स्थिरो भाव इत्येवमभि-
 प्रायाः पर्यायार्थिकनया इति भावः । एतदभिप्रायेणैवोभयस्य क्रमेण हेतुमाह द्रव्यमात्रेति,
 मात्रपदेन पर्यायव्यवच्छेदः, पर्यायमात्रेत्यत्र मात्रपदेन द्रव्यव्यवच्छेदः । एतेन सप्तनयाः 15
 धिकत्वादनयोर्नयस्य नवविधत्वमिति प्रत्युक्तम्, ननु गुणविषयस्तृतीयो गुणार्थिक इति
 कुतो नोक्त इत्यत्राह गुणानामिति, तथा च पर्यायार्थिक इति पर्यायशब्देन सहक्रम-
 भाविशेषमात्रस्य परिग्रहेण तत्रैव सहभाविगुणानामन्तर्भावाधिकाग्रप्रसङ्गः । ननु
 द्रव्यपर्यायव्यतिरिक्तौ सामान्यविशेषौ विद्येते ततस्तद्विषयकं नयद्वयं स्यादित्या-
 शङ्कामाहोर्ध्वतेति, तिर्यग्भूतताभेदेन द्विविधं हि सामान्यं तत्रोर्ध्वतासामान्यस्य 20
 द्रव्यात्मकरत्वेन द्रव्ये, प्रतिव्यक्ति सदृशपरिणामलक्षणस्य व्यञ्जनापरपर्यायस्य तिर्यक्सामान्यस्य
 पर्याय एवान्तर्भाव इति भावः । तिर्यक्सामान्यस्य व्यञ्जनापरपर्यायस्य कथ-
 मित्यत्राह स्थूला इति, प्रयुत्तिनिवृत्तिनिबन्धनार्थक्रियाकारित्वोपलक्षितो व्यञ्जनपर्याय इति
 भावः, स्थूलाः कालान्तरस्थायिन इत्यनेन भूतभविष्यत्सस्पष्टरहितवर्त्तमानकालावच्छिन्न-
 वस्तुस्वरूपार्थपर्यायस्य व्यञ्जनेऽहः । शब्दानां सवेतविषया इति, शब्दप्रयुत्तिनिमित्तभूता 25
 इत्यर्थः यैसादृश्यविवर्त्तलक्षणविशेषस्य पर्यायरूपत्वस्य स्पष्टतया पृथक्पर्यायान्तर्भूतत्वेन स

१ एतन्मते कालनिष्ठत्वान्ताभावप्रतियोगित्वमेव न यत्रम्, द्रव्यस्य हि वदन्ति नास्त्यन्ताभाव इति
 सत्यत्वम्, पर्यायान्तु सत्प्रतीयमानत्वात् एव तत्सत्त्वमात्रेनैतरकाले तदभावमस्यादमत्यत्वमिति बोध्यम् ॥

- नोक्तः । निर्गमयति अत इति । अत्र द्रव्यार्थिकनयस्य त्रैविध्योक्तिर्वादिसिद्धसेनदेवसूरिम-
 तानुसार्यभिप्रायेण, जिनभद्रगणिश्रमाश्रमणवचनानुसारिणामभिप्रायेण त्वाद्याश्चत्वारो द्रव्या-
 र्थिकनया बोध्याः, तत्र द्रव्यमृजुसूत्रो यदि नाभ्युपेयात्तदा “ उज्जुसुयस्स एगे अणुवउत्ते एगं
 दव्वावस्सयं पुहुत्तं णेच्छइ ” इति सूत्रं विरुध्येतेति श्रमाश्रमणानुयायिनामभिप्रायः । तार्कि-
 5 कानुसारिणस्तु अतीतानागतपरकीयभेदपृथक्त्वपरित्यागादुज्जुसूत्रेण स्वकार्यसाधकत्वेन स्व-
 कीयवर्त्तमानवस्तुन एवोपगमात्तास्य तुल्यांशप्रौढ्यांशलक्षणद्रव्याभ्युपगमः, अत एव नास्या-
 सद्बुद्धिभूतभाविपर्यायकारणस्वरूपद्रव्यत्वाभ्युपगमोऽपि, अध्रुवधर्माधारांशद्रव्यमपि नास्य
 विषयः, शब्दनयेष्वतिप्रसङ्गाम्, उक्तसूत्रन्तु अनुपयोगांशमादाय वर्त्तमानावश्यकपर्याये
 द्रव्यपदोपचारात्ममाधेयम्, पर्यायार्थिकेन मुख्यद्रव्यपदार्थस्यैव प्रतिशेषादिति वदन्ति ।
 10 अत्र द्रव्यास्तिको द्विविधः शुद्धाशुद्धभेदात्, सद्गहनयाभिमतविषयप्ररूपकशुद्धो द्रव्या-
 र्थिकः, सद्गहनयाभिप्रायतः प्ररूपणाविषयस्य सर्वत्र भावमात्रत्वात् भेदप्रतिभासस्तु भेद-
 प्रविपादकागमोपहतान्तःकरणानां तिमिरोपप्लुतदृशामेकज्ञशलाच्छनमण्डलस्यानेकत्वावभा-
 सवदसम्भवेति । व्यवहारनयमतावलम्बी द्रव्यार्थिकोऽशुद्धो हेयोपादेयोपेक्षणीयवस्तुविषय-
 निवृत्तिप्रवृत्त्युपेक्षालक्षणा हि व्यवहाराः, तत्र परस्परं विभिन्नस्वभावा भावासद्रूपतया समु-
 15 ह्रसन्ति, असद्रूपत्वे तादृशव्यवहारा एव न भवेयुः, न होकान्ततः सन्मात्राविशिष्टेषु सद्ग-
 हाभिमतेषु पृथक्स्वरूपतया परिच्छेदे बाधितरूपो व्यवहारनिबन्धनसम्भवतीत्यतो
 व्यवहारो नानारूपतया सत्तां व्यवस्थापयतीत्यशुद्धा द्रव्यार्थिकप्रकृतिः । नैगमनयाभि-
 प्रायस्तु शुद्धाशुद्धरूपादयन्तरेण न वाच्यः कश्चिदपि तथानभिधानात्, सामान्यमाहिणो
 नैगमस्य सद्गहे विशेषमाहिणश्च व्यवहारेऽन्तर्भूतत्वात् पर्यायस्याद्या प्रकृतिः ऋजुसूत्रो
 20 नित्याशुद्धः, शब्दशुद्धः, समभिरूढः शुद्धतरः, एवम्भूतस्तु शुद्धतम इति ॥

सम्प्रति नैगमस्वरूपमाह—

तत्र गौणमुख्यभावेन धर्मद्वयधर्मिद्वयधर्मधर्म्युभयान्यतमविषयकं

१. तथा च परस्परविषयसामान्यविशेषविषयत्वाद् द्रव्यपर्यायार्थिकावेव नयौ न च तृतीयं प्रकारान्त-
 रमस्ति यद्विषयोऽन्यस्तस्या व्यतिरिक्तो नयः स्यात् सद्गहा एव नैगमादयः । न च द्रव्यपर्याययोस्तम्बन्ध-
 र्वोऽन्यो विषयोऽस्ति तस्मात्तद्विशेषेण केनचिन्नयेन भाव्यमिति वाच्यम्, मेदामेदविनिर्मुक्तस्यान्यस्य सम्बन्ध-
 स्याभावात् भावे वा द्रव्यपर्यायविरुत्पानतिवृत्ते, तत्त्वभावातिक्रमे वा नगस्सरोजसदृशत्वप्रसक्ते, ताभ्या सर्वथा
 उर्ध्वान्तरस्य सम्बन्धस्य प्रतिपादनोपायासम्भवात् सम्बन्धस्य ताभ्यामसम्बन्धे च तयोरेव स इति व्यपदेशा-
 सम्भवात् सम्बन्धान्तरकल्पनायामनवस्थापत्तेः न कोऽपि सम्बन्धस्तिद्वयतीति न कोऽप्येतन्नयद्वयवर्द्धिर्वावि-
 विषयस्तिद्वयतीति भावः ॥

विवक्षणे नैगमनयः । यथा पर्वते पर्वतीयवह्निरिति । अत्र वह्न्यात्मको धर्मः प्रधानं विशेष्यत्वात्, पर्वतीयत्वरूपव्यञ्जनपर्यायो गौणो वह्निविशेषणत्वात्, एवमित्यज्ञानमात्मनः, घटे नीलं रूपमित्यादयो धर्मद्वयविषयकदृष्टान्ता भाव्याः ॥

तत्रेति । सप्तसु नयेषु मध्य इत्यर्थः । निगम्यन्ते मरिच्छिद्यन्तेऽर्था इति निगमाः, 5
तत्र भयो योऽभिप्रायो नियतपरिच्छेदरूपस्त नैगमः, अर्थाश्रयेणोत्पत्तिमत्त्वमिति भावः ।
अर्थश्च लोकप्रसिद्धः, व्यवहाराच्च सामान्याश्रया अन्यथाऽनुगतमुख्यभावः स्यात् विशेषा-
श्रयाः, तदभावे व्यावृत्तिबुद्ध्यभावप्रसङ्गादित्येवंविधाः, तथा च सङ्ग्रहणमाह गौणेति, मुख्या-
मुख्यतया धर्मद्वयस्य पर्याययोः, धर्मिद्वयस्य द्रव्ययोर्धर्मधर्म्युभयस्य पर्यायद्रव्ययोश्च विवक्षणे-
मित्यर्थः, ननु स्वतंत्रतया सामान्यविशेषोपपत्तेर्दुर्नयत्वं काणादवत्स्यात् । शब्दलतया तदभ्यु- 10
पगमे च प्रमाणत्वमेव यथास्थानं प्रत्येकं गौणमुख्यभावेन मूलोक्तरीत्याऽभ्युपगमे च सङ्ग्रह-
व्यवहारान्यतरप्रवेष्टाः स्यादिति चेन्न, तृतीयपक्षाश्रयेण दोषाभावात् क्वचित्सङ्ग्रहव्यवहार-
विषयत्वेऽपि कश्चिदेकस्य सप्त उभयग्रहणोपयोगव्यावृत्तत्वेन तदतिरेकात्, अत एव नयद्वय-
संयोगेन नान्यथासिद्धिः प्रत्येकविषयताद्वयातिरिक्तस्वतंत्रविषयताकत्वादस्य, तथा च गौण-
मुख्यभावेन सामान्यविशेषोभयस्वीकर्तृजातीयैकदेशबोधत्वं नैगमस्य लक्षणम् । अपश्च नयः 15
सत्तालक्षणं महासामान्यं द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि तथाऽन्त्यान् विशेषान् सकलासा-
धारणरूपलक्षणानवान्तरविशेषानपेक्षया परस्परव्यावृत्तनक्षमान् सामान्यादत्यन्तविनिर्मुक्त-
स्वरूपानभिप्रेति । क्रमेणामुदाहरति यथेति, व्यञ्जनपर्याययोर्मुख्यामुख्यतया विवक्षणे
उदाहरणमिदम्, तदेव सङ्गमयति अत्रेति, उदाहरणेऽस्मिन्नित्यर्थः, दृष्टान्तान्तराप्यादौबमिति,
अत्र ज्ञानं प्रधानं विशेष्यत्वात्, अनित्यत्वमप्रधानं विशेषणत्वात् । रूपं प्रधानं विशेष्यत्वात् 20
नैत्यमप्रधानं विशेषणत्वादिति क्रमेण मुख्यामुख्यभावो विज्ञेयः ॥

धर्मिद्वयविषयकमुदाहरति—

काठिन्यवद्द्रव्यं पृथिवीत्यादौ पृथिवीरूपधर्मिणो विशेष्यत्वान्मुख्यत्वं
काठिन्यवद्द्रव्यस्य विशेषणत्वाद्गौणत्वम् यद्वा काठिन्यवद्द्रव्यस्य विशेष्य-
त्वान्मुख्यता, पृथिव्या विशेषणत्वाद्गौणता । एवं रूपवद्द्रव्यं मृत्तं, पर्या- 25
यवद्द्रव्यं चस्त्वित्पादीनि धर्मिद्वयविषयकविवक्षणे उदाहरणानि ॥

- काठिन्यवदिति । द्रव्ययोर्गुण्योर्मुख्यभावेन विवक्षणे उदाहरणमिदम्, तत्सङ्गमयति, पृथिवीति, विशेष्यविशेषणभावे निनिगमनाविरहेण काठिन्यवद्द्रव्यं पृथिव्यास्त इति विवक्षाया गौणमुख्यभाः प्रतिपादितः, यदा तु पृथिवी काठिन्यवद्द्रव्यं वर्तत इति विवक्ष्यते तदाह यद्वेति, अपरमुदाहरणमाहैवमिति, रूपवद्द्रव्यं मूर्त्तं वर्तत इति विवक्षणे मूर्त्तं प्रधान विशेष्यत्वात् रूपवद्द्रव्यं गौण विशेषणत्वात् मूर्त्तं रूपवद्द्रव्यं वर्तत इति विवक्षायान्तु रूपवद्द्रव्यं विशेष्यत्वात् प्रधानं, मूर्त्तमप्रधानं विशेषणत्वादिति, पर्यायवद्द्रव्यं वस्त्विति विवक्षाया वस्तुनो विशेष्यत्वान्मुख्यता, पर्यायवद्द्रव्यस्य विशेषणत्वाद्गौणता, वस्तु पर्यायवद्द्रव्यमिति तत्र तु वस्तुनो विशेषणत्वाद्गौणता, पर्यायवद्द्रव्यस्य च विशेष्यत्वात्प्रधानता घोष्येति भावः ॥

धर्मधर्म्युभयविषयकविवक्षणे दृष्टान्तयति—

- 10 रूपवान् घट इत्यत्र तु घटस्य धर्मिणो विशेष्यत्वात्प्रधानता, रूपस्य धर्मस्य तद्विशेषणत्वाद्गौणता । इत्थं ज्ञानवानात्मा, नित्यसुखी मुक्तः क्षणिकसुखी विषयासक्तजीव इत्यादीनि धर्मधर्म्युभयविषयकविवक्षणे निदर्शनानि ॥

- रूपवानिति । सङ्गमयति घटस्येति । दृष्टान्तान्तराण्याहेत्यमिति, आत्मनो धर्मिणो विशेष्यत्वात् ज्ञानस्य धर्मस्य विशेषणत्वात् मुक्तस्य धर्मिणो विशेष्यत्वान्नित्यसुखस्य धर्मस्य विशेषणत्वात् धर्मिणो विषयासक्तजीवस्य विशेष्यत्वाद्धर्मस्य क्षणिकसुखस्य विशेषणत्वात् प्रधानत्व गौणत्वञ्च भाव्यम् । न चाम्य तृतीयप्रकारस्य प्रमाणत्व शङ्क्यम्, धर्मधर्मिणो प्राधान्येनात्र ह्येतरभावात् तयोरेकतर एव हि नैगमनयेन प्रधानतयाऽनुभूयते प्राधान्येन तदुभयावगाहिन एव ज्ञानस्य प्रमाणत्वात् । स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः प्रतिपन्नभिप्रा-
 15 विशेष्यत्वात् ज्ञानस्य धर्मस्य विशेषणत्वात् मुक्तस्य धर्मिणो विशेष्यत्वान्नित्यसुखस्य धर्मस्य विशेषणत्वात् धर्मिणो विषयासक्तजीवस्य विशेष्यत्वाद्धर्मस्य क्षणिकसुखस्य विशेषणत्वात् प्रधानत्व गौणत्वञ्च भाव्यम् । न चाम्य तृतीयप्रकारस्य प्रमाणत्व शङ्क्यम्, धर्मधर्मिणो प्राधान्येनात्र ह्येतरभावात् तयोरेकतर एव हि नैगमनयेन प्रधानतयाऽनुभूयते प्राधान्येन तदुभयावगाहिन एव ज्ञानस्य प्रमाणत्वात् । स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः प्रतिपन्नभिप्रा-
 20 यवशास्त्रव्यवस्थानात्, यथा पुरुष एवेद सर्वमिति, पुरुषोऽप्येकत्वनात्त्वमेवात्मेति द्विदं पगतो द्वेधा, नानात्वेऽपि तस्य कर्तृत्वाकर्तृत्वभेदो परैराश्रितः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतैतरभेदः, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्याप्यव्यापिभ्यां भेदः अव्यापित्वेऽपि मूर्त्तैतरभेदः, अपरैस्तु प्रधानकारणिकं जगदभ्युपगतम् तत्रापि सेश्वरनिरीश्वरभेदोऽभ्युपगतः, अन्यैस्तु परमाणुप्रभवत्व-

१ नयेऽत्र हि प्रधानोपसर्गनमास्य विशेष्यविशेषणभावप्रयुक्तत्वं ॥ तु कल्पनाप्रयुक्तत्वं, न चैतावता प्रामाण्यप्रसङ्गः, धर्मधर्मिणो प्राप्ता यनावोधत्वात् नैगमो हि तयोरेकतरस्यैव प्रधानत्वमभ्युपैति । प्रधानतया तु तदुभयात्मकं वस्त्वनुभवद्विज्ञानं प्रमाणमेव, न चात्र नव विशिष्ट कल्पितमेवेति वाच्यम् पर्यायिक एव द्रव्यस्य कल्पितस्य विशेषणत्वात् द्रव्याधिके तु पर्यायस्यावहितस्यापि विशेषणत्वात्, उभयविषयकण नैगमिनोभयविषयस्य सूत्राया एवाभिमानादिति ॥

मभ्युपगतं जगतः, तत्रापि सेश्वरनिरीश्वरभेदोऽभ्युपगत, सेश्वरपक्षेऽपि कर्मसापेक्षत्वान-
पेक्षत्वाभ्या भेदाभ्युपगम, कैश्चित्स्वभावकालयाज्जिह्वादा समाश्रिता, तेष्वपि सापेक्ष-
त्वानपेक्षत्वाभ्युपगमाद्भेदव्यवस्थाऽभ्युपगतैव । तथा कारण नित्य कार्यमनित्यमित्यपि द्वैत
कैश्चिदभ्युपगत तत्रापि कार्य स्वरूपं नियमेन लज्जति नवेत्ययमपि भेदाभ्युपगम, एवम्भू-
तैरेव मूर्त्तमारभ्यते, मूर्त्तैर्मूर्त्तै, अमूर्त्तैर्मूर्त्तमित्याद्यनेकधा प्रतिपन्नमिप्रायतोऽनेकधा निगम 5
नात्रैगमोऽनेकभेद इति ॥

अथ सद्ब्रह्म लक्षयति—

स्वव्याप्ययावद्विशेषैष्वौदासीन्यपूर्वकं सामान्यविषयकाभिप्रायवि-
शेषस्तद्ब्रह्म । स द्विविधः परापरभेदात् । परसामान्यमवलम्ब्य विधा-
यौदासीन्यं तद्विशेषेषु अर्थानामेकतया ग्रहणाभिप्रायः परसद्ब्रह्म । यथा 10
विश्वमेकं सदविशेषादिति । अनेन यदभिप्रायेण सत्स्वरूपसामान्येन
विश्वस्यैकत्वं गृह्यते, एवं शब्दानामप्रयोगाच्च विशेषेष्पूदासीनता प्रती-
यते । अपरसामान्यमवलम्ब्य तथाभिप्रायोऽपरसद्ब्रह्म । यथा धर्मा-
धर्माकाशपुद्गलजीवानामैक्यं, द्रव्यत्वाविशेषादिति । अनेनाप्यभिप्राय
विशेषेण द्रव्यत्वरूपापरसामान्येन धर्मादीनामेकत्वं तद्विशेषेष्पूदासी- 15
नत्वञ्च गृह्यते ॥

स्वव्याप्येति । स्व महासामान्य सत्त्वं तद्व्याप्या यावन्तो विशेषा द्रव्यत्वादय तेष्वौ-
दासीन्यपूर्वक परस्पर ताननिराशुर्बन् सत्त्वरूपसामान्यविषयको द्रव्यत्वादिरूपसामान्य
विषयको याऽभिप्रायविशेषस्तं सद्ब्रह्म इत्यर्थ । सामान्यमात्राभ्युपगमप्रवर्णकदेशोद्यत
लक्षणम् । परापरसामान्योभयप्राहित्वन्तु न लक्षण प्रत्येकप्राहित्वव्याप्त प्रत्येकप्राहित्वमपि 20
न लक्षणमननुगमात्, अथ हि सद्ब्रह्मो मन्यते ननु भावलक्षणमामान्याद्व्यतिरिच्यमान-
मूर्त्तयो विशेषा अव्यतिरिच्यमाना या, नाथ पक्षो नि स्वभावतापत्ते, भावेत्यतिरेकित्वात्,
गगनारविन्दवत् । ॥ द्वितीयो भावमात्रतापत्ते, तथा हि भावमात्रं विशेषास्तदभिप्रायत्वात्
यगतोऽभिन्न तत्तदेव, यथा भावस्यैव स्वरूपम्, अभिप्राय विशेषा अतस्तद्रूपा एव । ननु
य यदि भावमात्रमेव सत्त्वं तदा तस्य सर्वप्राविशेषाद्य ण्ते प्रतिप्राणि प्रसिद्धा स्तम्भेभक्तुम्भा- 25

- म्भोरुहादिविशिष्टवस्तुसाध्यव्यवहारास्ते सर्वेऽपि प्रलयमाप्येरन् अतो विशेषा अपि विविक्त-
व्यवहारहेतवोऽभ्युपगन्तव्या मैवम्, व्यवहारस्याप्यनाद्यविद्याबलप्रवर्तितत्वात् तेन पार-
मार्थिकप्रमाणप्रतिष्ठिततत्त्वप्रतिबन्धाभावात् किञ्च विशेषाग्रहो विशेषेण त्याज्य, विशेष
व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् तथाहि भेदरूपा विशेषा, न च किञ्चित्प्रमाण भेदमवगाहते,
5 प्रत्यक्षं हि तावद्भावसम्पादितसत्ताक तमेव साक्षात्कर्तुं युक्तम् नाभावम्, तस्य सकलश-
क्तिविरहरूपतया तदुत्पादने व्यापाराभावात्, अनुत्पादकस्य साक्षात्कारकरणे सर्वसाक्षा-
त्करणप्रसङ्गात् तथा च विशेषाभावात्सर्वो द्रष्टा सर्वदर्शी स्यात् अनिष्टञ्चैतत् तस्माद्भाव-
प्राहकमेव तदिष्टम्, स च भावस्सर्वत्राधिष्ठिष्ट इति तथैव तेन ग्राह्य, तदुत्तरकालभावि-
विकल्पो घटोऽयं पटादिर्न भवतीत्येवमाकार रचयन्नविद्यामूलत्वात् प्रमाणं तन्न प्रत्यक्षा
10 द्विशेषावगति, नाप्यनुमानादिभ्यः, प्रत्यक्षमूलकत्वाच्छेषप्रमाणवर्गस्य, तस्मात्सामान्यमेव
परमार्थो न विशेषा इति सङ्ग्रहः । स विभजते स इति, परसङ्ग्रहमाह परसामान्यमिति
सन्मात्रमित्यर्थ, तद्विशेषेष्टिविति सत्त्वावान्तरप्रभेदेष्टिवत्यर्थ, उदाहरति यथेति, एवमुक्ते
हि सविति ज्ञानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताकत्वेनैकत्वमशेषार्थानां सङ्गृह्यत इत्यभि-
प्रायमाहानेनेति, सन्ति विशेषा इत्यनुक्तत्वाद्विशेषेपेक्षासीनता व्यज्यत इत्याहैव शब्दाना-
15 मिति, उदासीनतेति, प्रत्यनीकधर्मेपेक्षेत्यर्थ, धर्मान्तरादानोपेक्षाहानिलक्षणत्वात्प्रमाण-
नयदुर्नयानां, प्रमाणात्तदतत्त्वभावप्रतिपत्तेर्नयात्तत्प्रतिपत्तेर्दुर्नयादन्यनिराकृतेऽप्येति भावः ।
अथ द्वितीयभेदमाहापरेति, द्रव्यत्वादीन्यपरसामान्यानीति भावः, सत्तापेक्षया कतिपय-
व्यक्तिनिष्ठत्वाद्व्यवस्थान्यापरसामान्यत्वं बोध्यम्, तथाभिप्राय इति, स्वव्याप्यावान्तरविषय-
कोपेक्षासहकृततदर्थकत्वग्रहणाभिप्राय इत्यर्थ, अवा-न्तरविषयप्रतिक्षेपाभिप्रायत्वे दुर्नयवप्र-
सक्ते । दृष्टान्तमस्याह यथेति, द्रव्यं द्रव्यमित्यभिज्ञानाभिधानलक्षणलिङ्गानुमितद्रव्यत्वा-
20 त्मकत्वेन धर्मादीनां पणामेक्यं सङ्गृह्यत इत्यभिप्रायेणाहानेनेति, गौणव्यवहारास्तत्तद्व्या-
वृत्तिरूपविशेषाश्च नैगमव्यवहारयोरिष्टा, एतदुभयापेक्षया स्वविषयोत्कर्षाभिमानिना
सङ्ग्रहेण ॥ ते नेप्यन्ते तथा च नैगमव्यवहारसम्मतोपचारविशेषानवलम्बित्वादस्य शुद्धत्वं,
स्वसमयोचितोपचारविशेषयोः क्वचिदवलम्बनेनापि तन्नापोद्यत इति ध्येयम् ॥

१ ननु सामान्यमेव प्रमाणप्रतिष्ठ न विनाप्य इति न युक्तं विविगमनतरिरेण वैपरीत्यस्यापि बहु-
पायव्याप्तिं शङ्कायां नोपांतरमाह इति ॥ २ भावेन सर्वत्र योग्यतापि इत्येव सम्बन्धादिति भावः ।
भेदस्याभावात्तत्त्वसाधोमत्त्वं विषयमुद्रया कथयन्त्वामम्भेनानुपास्य च तथापि सर्वत्रादिरेण प्रत्यक्षाभ्यु-
पगम सर्वेषामपीदरेण ग्रहणं स्यात् यदा वस्तुनोन्मात्रप्रत्येऽशेषवतः अनुपादकनेत्येव तद्व्यव-
स्थाभ्युपगमे सर्वेषामपि तत्र ग्रहणं स्यादित्यादिनाहानुपादकस्येति ॥

श्रीवादिदेवसूरिसूत्रावलम्बनेन व्यवहारनयस्य लक्षणमाह—

प्रतिषेधपरिहारेण सङ्ग्रहविषयीभूतार्थविषयकविभागप्रयोजकाभि-
प्रायो व्यवहारनयः । यथा सत्त्वधर्मेणैकतया सङ्गृहीतस्य सतो द्रव्यपर्या-
याभ्यां विभागकरणाभिप्रायो यत्सत्तद्विधा, द्रव्यं पर्यायश्चेति । एवं
द्रव्यत्वेन सङ्गृहीतस्य द्रव्यस्य धर्मादिरूपेण षोढा विभागकरणाभिप्रायो 5
यद्द्रव्यं तद्धर्मादिरूपेण षोढेति ॥

प्रतिषेधपरिहारेणेति, सुनयीकरणायैतत् । सङ्ग्रहगृहीतान् सत्त्वार्थानुपेक्ष्य तद्विभज-
नाविषयो योऽभिप्रायस्त व्यवहारनय इत्यर्थः, परसामान्यमवलम्ब्य तद्विभागाभिप्रायं निद-
र्शयति यथेति, अपरसामान्यमवलम्ब्य तमाहैवमिति । “ वच्च विणिच्छिन्नं वचहारो
सद्यश्चेत्तु ”ति निर्युक्तिप्रतीकानुसाराद्विनिश्चितार्थप्रापकत्वं व्यवहारस्य लक्षणं लभ्यते, 10
विशेषेणावहिते निराक्रियते सामान्यमनेनेति निरुक्तयनुसारात् । विनिश्चितार्थप्राप्ति-
श्चास्य सामान्यानभ्युपगमे सति विशेषाभ्युपगमात् जलाहरणायुपयोगिनो घटादिविशेषाने-
वायमङ्गीकरोति नतु सामान्यम्, गा वधानेत्याद्युक्ते गोत्वबन्धनाद्यव्यवसायस्य कस्याप्यनु-
दयात् । न च कथं गोष्वनुगतव्यवहार इति वाच्यमन्यापोहादिनापि तदुपपत्तेः शब्दानु-
गमादेवानुगतव्यवहारोपपत्तेश्च । “ लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहार ” 15
इति तत्त्वार्थभाष्यानुवाचु शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणपक्षपाती गौणीयस्याऽ-
तिशयेन व्यवहारकरः नानाव्यक्तिरुशब्दमङ्केतप्रहणप्रवणो यो बोधस्त व्यवहार इति तदर्थः,
उपचारार्थहुलाध्यवसायवृत्तिनयश्च व्याप्यजातिमस्वन्तु लक्षणम् । उपचाराधिक्यं यथा गिरि-
र्वक्ष्यते, अथवा याति, कुण्डिका स्रवति, इत्यादौ प्रथमे गिरिपदस्य गिरिभ्यवृणादौ लक्षणा,
अतिशयवर्धत्वप्रतीतिः फलं द्वितीये मार्गेगन्तुपुरुषममुदाये लक्षणा नैरन्तर्यप्रतीतिः फलं, 20
तृतीये कुण्डिकास्योदके लक्षणाऽनिविडत्वप्रतीतिः प्रयोजनमित्येष भाव्यम् । लक्ष्यार्थं
मुख्यार्थप्रतीतिश्चाभेदाध्यवसायात् । विशेषप्राधान्यादेवायं विस्तृतार्थः, प्रधानता च

१. यथा सत्यपि पत्रवर्णादी भ्रमे कृष्णवर्ण एव श्लोकस्य निधयो भवति तस्माद्विनिश्चितार्थप्रापको
व्यवहारनय तस्यैव गमकत्वात्प्रत्युत्त्वाच्च, स एव हि लोकव्यवहारानुकूलतया स्पष्टतम, तस्माच्छेषवर्णा-
दीनयं नयो मुयतीति विनिश्चिनार्थप्रापकरमस्य बोध्यम् ॥ २. उपचारबहुलाध्यवसायत्वमात्रस्य लक्षणवे-
ऽनुपचरितव्यवहारेऽप्याप्तिरिति नयत्वव्याप्यजातिमस्वमुष्ण, तावन्मात्रस्य नैगमसङ्गहादावपि सत्त्वाद्भवन्तम्,
अत एव नयत्ववस्वमुष्ण नयत्वव्याप्यजातिमस्वमुष्ण, कानिश्चोपचाराध्यवसायमादाय नैगमाद्यप्याप्ति-
कारणाय षडुक्तेति ॥ ३. ननु गिरिभ्यवृणादिमार्गेगन्तुपुरुषममुदायवर्गिकाश्च ज्यदी गिरिमार्गेकुण्डिका-
दिमुप्यार्थप्रतीतिः कथमित्यत्राह लक्ष्यार्थ इति ॥

- व्यक्तिष्वेवोपयुक्ततया सङ्केताद्याश्रयणात् । वस्तुतः पञ्चवर्णद्विगन्धपञ्चरसाष्टस्पर्शशरीरवतो
 भ्रमरादेरदयामत्वादिनैव निश्चयनादसौ लौकिकः, लोकैः कृष्णवर्णत्वेनैवास्याङ्गीकारात्,
 उद्भूतवर्णविषक्षयैवाभिलाषादिव्यवहारप्रवृत्तेः कृष्णो भ्रमर इत्यादेरनुद्भूतत्वेनेतरवर्णाविव-
 क्षणान्न भ्रान्तत्वम्, तात्पर्यज्ञं प्रति प्रामाण्याल्लोकव्यवहारानुकूलविवक्षाप्रयुक्तत्वाच्चास्य
- 5 भावसत्यत्वं, पीतो भ्रमर इत्यादीनान्तु न तथा, लोकव्यवहाराननुकूलत्वात्, नापि निश्चयतोऽ-
 स्य भावसत्यत्वं पञ्चवर्णपर्याप्तिमिति पञ्चवर्णप्रकारकत्वाभावेनावधारणाक्षमत्वात् । ननु
 पञ्चवर्णो भ्रमर इत्यादिवाक्यानां कथं न व्यवहारनयानुरोधित्वं तस्यापि व्यवहारानुगुण्यात्,
 आगमप्रतिपादितार्थेऽपि व्युत्पन्नानां व्यवहारोपलब्धेः, न च लोकेनास्य वाक्यस्य बाधि-
 तार्थविषयकत्वेन न व्यवहारानुरोधित्वमिति वाच्यम् आत्मा न रूपवानित्यादिवाक्यस्यापि
- 10 अव्यवहारकत्वापत्तेः, आत्मगौरत्वादिवोधकलोकप्रमाणवाधितार्थबोधकत्वात्, अभ्रान्तलोकस्य
 विषक्षणे चोभयत्र साम्यमेवेति चेन्न पञ्चवर्णो भ्रमर इत्यादौ कृष्णैतरवर्णादौ व्यावहारिक-
 विषयताया अभावात्, तत्तन्नयामिप्रायप्रयुक्तो हि शब्दः, तत्र तन्नयीयविषयतैव शब्द-
 बोधिका, ततो नोक्तव्यवहार इति ॥

अधर्जुसूत्रं स्वरूपयति—

- 15 द्रव्यं गौणीकृत्य प्राधान्यतया वर्त्तमानक्षणवृत्तिपर्यायमात्रप्रदर्शना-
 भिप्रायविशेष ऋजुसूत्रः । यथा मम्प्रति सुखपर्यायोऽस्ति दुःखपर्यायोऽ-
 स्ति द्वेषपर्यायो वास्तीत्यभिप्रायाः । अत्र हि सदप्यात्मद्रव्यं नाप्यते
 सुखादिपर्यायास्तु प्रधानेन प्रकाशयन्ते ॥

- द्रव्यमिति, ऋजु—अवक्रं सूत्रयति गमयत्यभ्युपगच्छतीति ऋजुसूत्रः अतीतानागतयोः
 20 पर्याययोर्येनाशानुत्पत्तिभ्यामभावेन तदभ्युपगमे कुटिलत्वं ततस्तत्परिहारेण परोपकारप्रव-
 णवार्त्तमानिकपर्यायप्ररूपणमेवाकुटिल प्ररूपणमिति ऋजुसूत्रशब्दभावः, तदेवाह द्रव्यं गौणी-
 कृत्येति नयस्वरक्षायै विशेषणमिदम्, अस्य मते भावदय वर्त्तमानत्वव्याप्यम्, तथाहि विन-
 ष्टत्वादतीतस्यानागतस्यालब्धात्मलामत्वात् अविशिष्यमाणतया च सकलशक्तिविकलरूपत्वात्

१. एवशब्देन सामान्यस्य संकेतप्रतीत्यविषयत्वं सूचितम् शब्दानां हि सामान्ये संक्रान्तेऽनुगुण-
 घटमानयेत्यादिवाक्यात् शब्दबोधानुत्पत्तिप्रसङ्गात् नहि घटस्त्वस्यानवन सम्भवति, अगूर्तत्वादिति भावः ॥
 २. तत्तन्नयामिप्रायप्रयुक्तो हि शब्दः, तथा च पञ्चवर्णो भ्रमर इति शब्दाभिलाषो निधननेन, अत-
 प्रोक्ताभिलाषजन्यशब्दबोधो कृष्णैतररूपास्तौ न व्यावहारिकी विषयताऽस्ति लोकव्यवहाराननुगुण्यात् किन्तु तत्र
 नैधयिकी विषयतैव वृत्त्यास्तौ तृतीयविषयतैव भावः ॥

अर्थक्रियानिर्वर्तनाक्षमत्वेनावस्तुत्वाच्च, वर्त्तमानभ्रणालिङ्गितस्यैव सकलार्थक्रियासु व्याप्रिय-
माणत्वेन तदेव पारमार्थिकं वस्तिवति, तथा च शब्दाद्यभिमतविशेषापक्षपातिवर्त्तमानत्व-
मात्रव्याप्तभावविषयकामिप्रायः ऋजुसूत्र इति भावार्थः । शब्दादिनयेषु व्यभिचारवारणाय
शब्दाद्यभिमतविशेषापक्षपातीति पदम् । अत्र द्रव्यस्य गौणत्वं वर्त्तमानपर्यायस्य प्राधान्यश्च,
तत्रैव संकेतार्थक्रियादिसंभवात्, एकावस्थापक्षे द्रव्ये भिन्नावस्थासम्बन्धासम्भवात् विभि- 5
न्नकालिकपर्यायद्वयाधारपदार्थाभावाच्च, सिद्धावस्थामाध्यावस्थयोरेकत्र विरोधात्, यथा पलालं
न दहति यद्भिः, घटो न भिद्यते, असंयतो न प्रव्रजति, असिद्धो भव्यो न सिद्ध्यतीत्यादौ
दहनादिक्रियाकाल एव तन्निष्ठाकालः, अतस्तदवस्थाविलक्षणपलालाद्यवस्थावता समं दहनादि-
क्रियान्वयो न युज्यते दह्यमानादेर्दग्धत्वाद्यन्यभिचारात् । अत एवैते निषेधात्मका व्यवहारा
उपपद्यन्ते, विधिरूपास्तु अपलालं दह्यते, अघटो भिद्यते, संयतः प्रव्रजति, सिद्धस्सिद्ध्यती- 10
त्येवंरूपाः । न चात्र नये कृतकरणापरिसमाप्तिर्दोषः स्यात् सिद्धस्यापि साध्यमानत्वेन
करणव्यापारानुपरमादिति वाच्यम्, उत्पाद्य कार्यं क्रियोपरमेण तत्समाप्तेः । न च यादृश-
व्यापारावच्छिन्नदण्डादेर्घटोत्पत्त्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं तादृशव्यापारावच्छिन्नस्य तस्य तदुत्प-
त्त्यनन्तरमपि सत्त्वे तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तदानीं सूक्ष्मक्रियाविरहकल्पनात्, न च,
घटोत्पत्तेः पूर्वं तत्क्रियायाः सत्त्वे तदापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः असत्त्वे च कार्याव्यवहितपूर्ववृत्ति- 15
त्वाभावेन कारणत्वाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम्, कार्यव्याप्यतावच्छेदकपरिणामविशेषरूपायाः
कारणतायाः कार्यसहवृत्तितानियमात्, ननु यदि क्रियमाणः कृत एव चरुभ्रम्याद्युपलक्षित-
दीर्घक्रियाकाले कुतो न घटो दृश्यत इति चेन्न, घटानुकूलव्यापारलक्षणक्रियाया दीर्घकाल-
त्वासिद्धेः चरमसमय एव तदभ्युपगमात्, घटविषयकोत्कृष्टाभिलाषेणैव मृन्मर्दनाद्यान्तरालिक-
कार्यकरणवेलायां घटं करोमीति व्यवहारात्, कृतस्यैव करणे न क्रियावैकल्यमपि, क्रिययैव 20
निष्ठा जनयित्वा कार्यस्य कृतत्वोपपादनात् । न चान्योऽन्याग्रयः, कृतस्यैव क्रियाजन्यत्वात्
कृतमेव च क्रियां जनयति नाकृतमसत्त्वादिति वाच्यम्, घटत्वादिनैव क्रियायाः कार्यकारण-
भावात्, अर्थादेव तस्य कृतत्वोपपत्तेः । क्रियमाणस्य कृतत्वाभावे च क्रियासमये कार्याभावे

१. यथा हि व्यवहारनयो व्यवहाराद्यनुकूलत्वात् सङ्गते सामान्य तथा ऋजुसूत्रनयोऽपि अतीतमनागतस्य
पर्यायं परकीयत्वात् सङ्गते, अभिधानमपि तथाविधार्थवाचकं ज्ञानमपि तथाविधार्थविषयं न सङ्गते स्वदेश-
कालयोरेव सप्ताविधमात्रं तथा ॥ २. यद्वर्त्तमानकालो न वस्तु यच्च तस्यात्मन्येवं रूपं तदेतदुभयमेवास्य नवस्था-
भिमतमिति भावः ॥ ३. घटोत्पत्त्यनुकूलसूक्ष्मक्रियाविरहकल्पनादित्यर्थः ॥ ४. घटं प्रति क्रिया कारणं ननु
कृतपटं प्रति, येनान्योऽन्याग्रयः स्यात् तथा च कार्यतावच्छेदकं कृतत्वं न प्रवेष्टते, तत्र कृतत्वस्य
समय कारणमनाज्ञापीनः, यथा नीलपटत्वं न कपालादिकर्षनावच्छेदकं किन्तु नैव्यग्रामग्रामाः परग्रामग्रामाश्च
समात्रात् नीलपटी भवति तथेति भावः ॥

- ततः पूर्वं पञ्चाच्च तत्र स्यादेव, कारणाभावात् । सामग्र्याः स्वसमये कार्यव्याप्यत्वाभावेऽपि
 अव्यवहितोत्तरसमयावच्छेदेन तद्व्याप्यत्वोपगमात्त्र दोष इति चेन्नाव्यवहितोत्तरत्वप्रवेशे
 गौरवेणोत्तरत्वमात्रप्रवेशे व्यवहितोत्तरकालावच्छेदेन कार्योत्पत्तिप्रसङ्गेन च स्वसमयावच्छेदे-
 नैव सामग्र्याः कार्यव्याप्यत्वोपगमस्योचितत्वात् । कारणाभावस्य कार्याभावव्याप्यत्वेन
 5 कारणोत्तरकाले कार्यासिद्धेश्चेति दिक् । सङ्ग्रहसम्मतं सामान्यमनुपयोगादनुपलम्भाच्च व्यवहा-
 रनयेन यथा नेष्यते तथैव स्वप्रयोजनासाधकत्वेन परधनवन्निष्फलमतीतमनागतं वस्तु
 ऋजुसूत्रेण नेष्यते किन्तु साम्प्रतकालीनमेव लिङ्गवचनभिन्नमपि वस्तु स्वीक्रियते तत्रैकमपि
 त्रिलिङ्गं यथा तदस्तटी तदमित्यादि । तथैकमप्येकवचनचहुवचनवाच्यं यथा गुरुर्गुरुः, आपो
 जलं, दाराः कलत्रमित्यादि, एवमिन्द्रादेर्नामस्थापनाद्रव्यभावस्वरूपचतुर्भेदमपीष्यते, सोऽयं नयो
 10 द्विभेदस्सूक्ष्मस्थूलभेदात् सूक्ष्मस्तु क्षणिकपर्यायं मनुते पर्यायाणां स्ववर्त्तमानतायां क्षणावस्था-
 यित्वस्यैवोचितत्वात् परतोऽवस्थान्तरभेदादिति, स्थूलस्तु मनुष्यादिपर्यायं वर्त्तमानं मनुते,
 न त्वतीतानागतानारकादिपर्यायम् । व्यवहारेण तस्वीकारादेतदपेक्षया स्थूलत्वमिति ।
 अथर्जुसूत्रस्य दृष्टान्तमाह यथेति, वाक्येन ह्यनेन क्षणस्थायिमुत्प्राख्यं पर्यायमात्रं प्राधा-
 न्येन प्रदर्श्यते तदधिकरणभूतमात्मद्रव्यन्तु गौणतया नाप्येत इत्याशयमाहात्र हीति
 15 आविना दुःखादिपरिग्रहः ॥

अथ शब्दनयमुपदर्शयन्नाह—

कालकारकलिङ्गसंख्यापुरुषोपसर्गाणां भेदेन सन्तमप्यभेदमुपेक्ष्यार्थ-
 भेदस्य शब्दप्राधान्यात्प्रदर्शकाभिप्रायविशेषश्शब्दनयः ॥

- कालेति । कालादीनां भेदेन द्रव्यरूपतया विद्यमानमप्यभेदमुपेक्ष्य गौणीकृत्य शब्द-
 20 भेदप्राधान्यप्रयुक्तार्थभेदप्रज्ञापकाभिप्रायविशेषश्शब्दनय इत्यर्थः । अयमत्र भावः, ऋजुसूत्रा-
 पेक्षयायं विशेषिततरः, अयं हि पृथुवुष्णोदराद्याकारविशिष्टं शुभ्रमयं जलाहरणादिक्रिया-
 समर्थं प्रसिद्धं भावघटमेवेच्छति न शेषान्नामस्थापनद्रव्यरूपांस्तीन् घटान् नवा विभिन्न-
 कालकारकादिविशिष्टशब्दवाच्यानामेकत्वम्, शब्दप्रधानो ह्येष नयः, चेष्टालक्षणञ्च घट-
 शब्दार्थः घटत इति घटो घटचेष्टायामिति घातुना व्युत्पन्नत्वात् । ततश्च य एव जला-
 25 हरणादिक्रियार्थं प्रसिद्धो घटस्तमेव भावरूपं घटमिच्छत्यसौ तत्रैव शब्दार्थोपपत्तेः, न तु
 नामादिघटान् घटशब्दोऽभिघते शब्दार्थानुपपत्तेः, तथा घटं घटेनेत्यादीनामपि भिन्नार्थत्वं
 द्वितीयादिविशिष्टघटशब्दस्य तृतीयादिविशिष्टघटशब्दस्यान्यत्वात् तथा च नामस्थापना-
 द्रव्यरूपा घटा न भवन्ति, जलाहरणादितत्कार्याकरणात् घटादिवत्, तथा प्रत्यक्षविरोधात्

घटलिङ्गादर्शनाद्य, अघटरूपास्ते प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते इति प्रत्यक्षविरोधः, जलाहरणादिकं घटलिङ्गं तेषु न दृश्यत इत्यनुमानविरोधोऽपि, न च कथं ते नामादिघटव्यपदेशभाज इति वाच्यम्, अनिष्टत्वात् यथाहि ऋजुसूत्रस्यातीवानागताः कुम्भा नेष्टाः प्रयोजनाभावात्तथा, नामादयोऽपि तुल्यत्वादिति ॥

अथ क्रमेण कालादीनां दृष्टान्तानुपदर्शयति—

5

यथा यभूव भवति भविष्यति सुमेरुरिति कालभेदेन सुमेरुभेदं, करोति कुम्भः कियते कुम्भ इत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वरूपकारकभेदात्कुम्भ-भेदं, पुण्यस्तारका इत्यादौ लिङ्गभेदेनार्थभेदं, आपोऽम्भ इत्यादौ संख्या-भेदेन जलस्य भेदं, एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेत्यादौ मध्यमोत्तमरूपपुरुषभेदेनार्थभेदं, सन्तिष्ठतेऽवतिष्ठत इत्यादा- 10
वुपसर्गभेदेन चार्थभेदं प्रतिपादयति शब्दनयः, कालादिप्राधान्यात्, अभेदं पुनर्न तिरस्करोति, अपि तु गौणीकरोति । पर्यायभेदे तु नार्थभेद-
मभ्युपैति नयोऽयम् ॥

यथेति । सुमेरुभेदमिति, प्रतिपादयतीत्यनेन सम्बद्धते एवमग्रेऽपि । भूतभविष्य-
वर्तमानरूपकालत्रयभेदेन सुमेरोर्भेदं शब्दनयः प्रतिपद्यते, कालभेदादप्यर्थस्याभेदप्रति- 15
ज्ञाने रावणशंखचक्रवर्तिनोरप्यतीतानागतकालयोरेकत्वापत्तेरिति भावः । कारकभेदप्रयुक्तार्थ-
भेदस्य दृष्टान्तमाह करोतीति, अत्र कारकयोः कर्तृकर्मणोर्भेदाद् घटस्य भेदः, जलाहरणाद्यर्थ-
क्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य कुम्भकारनिरूपितकर्मत्वस्य च भानात् । न च यः कर्त्ता स
एव कर्त्तातिप्रसङ्गात् तस्मात्कर्तृकर्मस्यभावौ घटस्य भिन्नावभ्युपगमनीयाविति भावः ।
लिङ्गभेदप्रयुक्तार्थभेदमुदाहरति पुण्यस्तारका इति, पुष्पलिङ्गयोर्भेदेनार्थभेदः, अन्यलिङ्ग- 20
पृच्छेदशब्दस्यान्यलिङ्गभेदलक्षणेन वैधर्म्येणार्थभेदस्य कान्त कान्तेत्यादिषु स्पष्टमनुभवा-
दिति भावः । संख्याभेदप्रयुक्तार्थभेदं निदर्शयति आपोऽम्भ इति अत्र बहुत्वैकत्वसंख्य-
योर्भेदेन जलस्य भेदं शब्दनयः प्रतिजानीतेऽन्यथा पटस्तन्तव इत्येताव्येकत्वप्रतीत्यापत्तेः
संख्याभेदाविशेषात् । पुरुषभेदनियन्धनार्थभेदनिदर्शनमादर्शयति एहि मन्ये इति, अत्र
युष्मदस्मादस्ययोः पुरुषयोर्भेदादर्शय भेदं शब्दनयः स्वीकुरुते अन्यथाऽहं पचामि त्वं 25
पचसीत्यादावपि पुरुषभेदेऽपि एवार्थत्वप्रसङ्गात् । उपसर्गभेदनिदानार्थभेददृष्टान्तमाविष्करोति
सन्तिष्ठत इति, अत्राप्युपसर्गभेदादर्थभेदं मनुते शब्दनयो विहरत्याहरतीत्यादाविव । अन्यथा
तिष्ठति प्रतिष्ठत इत्यादावपि स्थितिगतिक्रिययोर्भेदप्रसङ्गः स्यादिति भावः । अयं तत्र तत्र

तेषां प्राधान्यमेव कालादिकमाश्रित्य स्वीकरोति न तु द्रव्यरूपतयाऽनुगामिनमभेदं न्यक्कुरुते, अन्यथा दुर्नयत्वापत्तेरित्याह कालादिप्राधान्यादिति । लिङ्गादिभेदेनार्थभेदाभ्युपगमादेवर्जु-
सूत्रादस्य विशेषता ख्यापिता तथापि समभिरूढाद्विशेषं द्योतयितुमाह पर्यायभेदे त्विति,
घटकुम्भादिपर्यायशब्दभेदे तु नार्थभेदोऽस्य सम्मतः, समभिरूढस्य तु स इष्ट इत्यनयो
5 वैलक्षण्यमिति भावः ॥

अथ समभिरूढस्वभावमाविर्भावयति—

निर्वचनभेदेन पर्यायशब्दानां विभिन्नार्थताभ्युपगमाभिप्रायः सम-
भिरूढः । यथेन्दनादिन्द्रः, शकनाच्छक्रः, पूर्दारणात्पुरन्दर इत्यादयः ।
अत्र हि परमैश्वर्यवत्त्वसमर्थत्वास्तुरपुरविभेदकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमा-
10 श्रित्यैषां शब्दानां विभिन्नार्थत्वाभ्युपगमोऽस्य नयस्य विषयः । अत्रा-
प्यभेदस्य न निरासः ॥

निर्वचनेति । वाचकं वाचकं प्रति वाच्यभेदं समभिरोद्धृत्याश्रयति यः स समभिरूढः । निरुक्तिभेदेन पर्यायशब्दानामिन्द्रशक्रपुरन्दरादिशब्दानामर्थगताभेदोपेक्षया भिन्ना-
र्याभ्युपगमाभिप्राय इत्यर्थः । तथा चैवंभूतभिन्नत्वे सति संज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगमनृत्वं
15 समभिरूढस्य लक्षणम् । अत्र व्याप्तेर्विवक्षणाद् घटपटसंज्ञाभेदेनार्थभेदाभ्युपगमन्तरि नैगमादौ
नातिव्याप्तिः । कालादिभिर्भिन्नानामर्थानां भवति भविष्यतीत्यादिध्वनिभेदाच्छब्दनयस्य
भेदोऽभिमतस्तर्हि घटकुम्भादिशब्दवाच्यानामपि कथं भेदो नेष्टो ध्वनिभेदस्यात्रापि तुल्य-
त्वात्, विभिन्नलिङ्गवचनादिशब्दवाच्यत्वस्यार्थभेदप्रयोजकत्वापेक्षया तत्र विभिन्नशब्दवा-
च्यत्वस्य प्रयोजकत्वे लाघवाच्च, नहि शब्दान्तरवाच्यं वस्तु शब्दान्तरवाच्यार्थरूपतामेति,
20 अन्यथा घटादौ पटाद्यर्थसंक्रमे किमयं घटः पटादिर्वा इति संशयो विपर्ययो वा भवेत् घटा-
दायपि पटादिनिश्चयात् पटादौ वा घटाध्यवसायादेकत्वं घटपटाद्यर्थानां प्राप्तुयात् मेघकम-

१. ह्य्या हि यावन्तत्तज्जा कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्तन्ते तेषां सर्वेषामपि शब्दानामय नय एवमर्थमभिप्रेति,
मया घटकुट्टकलतकुम्भादयः, एभिर्हि एक एवार्थं प्रतीयते, यथा शब्दाच्चवतिरेकोऽर्थस्य तथैव तदर्थकत्वं वा
शब्दभेदेन नैकत्वं वा प्रतिपादनीयं, न च घटकुट्टकलवाद्य पर्यायशब्दा विभिन्नार्थवाचितया कदाचन प्रतीयन्ते,
तेभ्यस्तत्तर्वा एवाकारपरमप्रशस्तिरिति, अस्मत्प्रवृत्तितया तथैव व्यवहारदर्शनात् । तस्मादेव एव पर्याय-
शब्दानामर्थ इति भावः ॥ २. यत्र यत्र संज्ञाभेदस्तत्र तत्रार्थभेद इति नियमः, अयमय नियमः एकभूतेऽ-
प्यस्तीति तद्विभक्त्यै सतीत्युक्तं, तथा च यथा घट घटान्यपटशब्दावाच्यं तथैव घटान्यपटशब्दावा-
च्योऽपि, एव कुट्ट. कुट्टान्यपटशब्दावाच्यं इत्येवं शब्दभेदार्थभेद इति भावः ॥

शिवत्सङ्कीर्णरूपता वा घटपटाद्यर्थानां भवेत्, तथा च घटकुम्भकलशादिशब्दवाच्यानाम-
 र्थानां परस्पर भेद उचितः, वाचकध्वनिभेदात्, घटपटस्त्वभादिशब्दवाच्यार्थवदिति प्रयोगः ।
 न च नानार्थैकशब्दवाच्यानामर्थानां भेद इव भिन्नशब्दवाच्यानामपि भेदो न भवेदिति
 वाच्यम्, भिन्नशब्दवाच्यत्वस्यार्थभेदव्याप्यत्वात्, नहि व्याप्यस्याभावात्कचिदपि व्या-
 पकस्याभाव इष्टः, तस्मान्नानार्थस्थले शब्दभेदादर्थभेदाभावेऽपि लक्षणस्वरूपादिभेदाद्भेदो भवि- 5
 प्यति, न ह्यर्थभेदे प्रतिनियतमेकमेव प्रयोजकं, भिन्नशब्दवाच्यतया तु भिन्नकालवृत्ति-
 तयेवार्थभेदो ध्रुव एव । यदि भिन्नशब्दवाच्यत्वमर्थभेदव्यापक भवेत्तदा व्यापकभावाद्वा-
 प्याभावा भवदुक्तस्सङ्गच्छेत तदेव नेष्टमिति । न चास्य मते शब्दभेदादेव यद्यर्थभेदस्तदा
 व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यायात् तथा च द्वित्यहवित्यादिपारिभाषिकसङ्गा
 न भवेयुः, तेषामिच्छामात्रनिमित्तत्वेन यथारिथतव्युत्पत्तिनिमित्ताभावादिति वाच्यम्, इष्टा- 10
 पत्तेः, शब्दार्थस्य स्याभाषिकधर्मनिबन्धनत्वात् तत्रेच्छाया अनिवन्धनत्वात् तस्मादिच्छा-
 विशिष्टशक्त्यभावात्तेषामवोधकत्वमेवेति, एवं घटादेः कुम्भकलशादिकमेतन्मते पर्यायवचन
 नास्त्येव, एकस्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्त्यनभ्युपगमादिति । अयं समभिरूढनय दृष्टान्तयति
 यथेति, तथा च परमैश्वर्यशालित्वमिन्द्रशब्दस्य, सामर्थ्यं शक्रशब्दस्य, असुरपुरविभेदन
 पुरन्दरशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं स्फुटमिति निरुक्तिभेदः पर्यायवाचिशब्दानां भिन्नार्थत्वम्, 15
 प्रयोगश्च पर्यायशब्दा विभिन्नार्थां प्रविभक्तव्युत्पत्तिनिमित्तकत्वात्, इह ये ये प्रविभक्त
 व्युत्पत्तिनिमित्तकाः नैतेऽभिन्नार्था यथा इन्द्रघटपुरुषादिशब्दाः विभिन्नव्युत्पत्तिनिमित्त-
 काश्च पर्यायशब्दा अपि, अतो भिन्नार्था इति । यत् पुनरविचारितप्रतीतिबलादेकार्थाभि-
 धायकत्वं तत्त्वतिप्रसङ्गेन न युक्तम्, युक्तिरिक्तप्रतीतिशरणीकरणे हि मन्दप्रकाशे द्बी-
 यसि देशे सन्निविष्टविभिन्नशरीराणामपि निम्बकदम्बाश्चत्थकपित्थादीनामेकतर्वाकारतया 20
 प्रतीयमानानामेकत्वाभ्युपगमप्रसङ्गः स्यादिति पर्यायशब्दानां भिन्नार्थत्वमेवेत्याशयेनाहान
 रिति । तेभ्यः सर्वदेवैकाकारपरामर्शोत्पत्त्याऽस्त्यलङ्घ्यतया तथैव व्यवहाराय पर्याय-
 शब्दार्थानामभेदं गौणीकरोति नयोऽयमित्याशयेनाहानपीति ॥

अथैवम्भूतनयमुपपादयितुमाह—

तत्तत्त्रिपायविधुरस्यार्थस्य तत्तच्छब्दवाच्यत्वमप्रतिक्षिपन् स्वस्वप्रवृ- 25
 त्तिनिमित्तक्रियाविशिष्टार्थाभिधायित्वाभ्युपगमः एवम्भूतनयः । यथा

परमैश्वर्यप्रवृत्तिविशिष्ट इन्द्रशब्दवाच्यः, सामर्थ्यक्रियाविशिष्टइशकप
दचोध्यः, असुरपुरभेदनक्रियाविशिष्टः पुरन्दरशब्दवाच्य इत्येवंरूपा-
भिप्रायाः ॥

- तत्तत्क्रियेति । जलाहरणादिक्रियाविधुरस्यार्थस्य घटादेस्तत्तच्छब्दवाच्यत्वं घटादिश-
5 शब्दवाच्यत्वमप्रतिक्षिपन् द्वेषयुद्धाऽनिराकुर्वन् जलाहरणादिक्रियाविशिष्टमेव घटादिकं घटा-
दिशब्दो वक्ष्यतेऽर्थरूपोऽभिप्राय एवभूतनय इति भाव । तथा च पदानां व्युत्पत्त्यर्थान्वय-
नियतार्थयोधकत्वाभ्युपगन्तव्यमिति निर्णयः । नियमश्च देशतः कालतश्चातो न समभि-
रूढादावतिव्याप्तिः । या क्रिया विशिष्टशब्देनोच्यते तामेव क्रिया कुर्वन्नु एवभूतशब्देनो-
च्यते तत्प्रतिपादको नयोऽप्युपपारादेवभूत , अयं व्यञ्जनार्थोभयं स्थापयति, शब्द अर्थे-
10 नार्थश्च शब्देनेति, यथा घटचेष्टाया घटते योपिन्मस्तकानारूढश्चेष्टत इति घट इत्यत्र
तदैवासौ घटो यदा तादृशचेष्टावान् नान्यदा, घटशब्दोऽपि तादृशचेष्टाकारिण एव वाचको
नान्यदेत्येव चेष्टावस्थातोऽन्यत्र घटस्य घटत्व घटशब्देन निवर्त्यते घटशब्दस्यापि तदवस्था-
तोऽन्यत्र घटेन स्ववाचकत्वं निवर्त्यते, तथा च प्रयोगो यथाऽभिधायकशब्दस्तथैवाभिधेयं
प्रतिपत्तव्यं, तथाभूतार्थस्यैव प्रत्ययसम्भूते प्रदीपवत्कुम्भवद्वा, प्रदीपशब्देन हि प्रकाशवानेवा-
15 धोऽभिधीयते, अन्यथा सशयाद्य प्रसज्येरन् तथाहि यदि दीपनक्रियाविकलोऽपि दीपस्तर्हि
दीपशब्दे समुच्चरिते किमनेन प्रदीपेन प्रकाशवानर्थोऽभिहित किंवाऽप्रकाशकोऽप्यन्धोपला
दिरिति सशय , अन्धोपलादिरेवानेनाभिहितो न दीप इति विपर्यय , तथा दीप इत्युक्तेऽन्धो
पलादौ चोक्ते दीपे प्रत्ययात्पदार्थानामेकत्व साङ्ख्यं वा स्यात्तस्माच्छब्दशब्दवाच्येयमभि-
धेयवशाच्च शब्द इति । एवञ्च सज्ञाभेदाद्वस्तुभेदवत् क्रियाभेदादपि, सा च क्रिया तन्नेत्री
20 यदैव सामाविशति तदैवमिमिच्छ तत्तद्वपपदेशमासादयति ना-यदाऽतिप्रसङ्गात् । यदा घटते
तदैवासौ घटो न पुनर्घटितवान् घटिष्यते वा घट इति व्यपदेश्च युक्त , सर्ववस्तूनां घटता-
पत्तिप्रसङ्गात् किञ्च चेष्टासमये एव वस्तु चक्षुरादिव्यापारसमुद्भूतशब्दानुविद्धप्रत्ययमास्कन्दति,
चेष्टावन्त पदार्था इति, यथावस्थितार्थप्रतिभास एव च वस्तूनां व्यवस्थापको नान्यथाभूतोऽ-
न्यथा चेष्टावत्तया शब्दानुविद्धाध्यक्षप्रत्यये प्रतिभासस्याभ्युपगमे तत्प्रत्ययस्य निर्विपर्ययतया

१ योऽर्थो यदेशे यत्काले व्युत्पत्त्यर्थेन सम्बद्ध सोऽर्थस्तत्र तदानीं तच्छब्दबोध्यं तथा चायं
नयो यस्मिन्नर्थे शब्दो व्युत्पाद्यते ॥ व्युत्पत्तिनिमित्तभूतोऽर्थो यदैव वर्तते तदैव ॥ शब्द प्रवर्तमानम
मिप्रति नातीतां भाविनीं वा चेष्टामधिकृत्य सामान्यनैवोच्यते शब्द तयोर्विगटानुत्पन्नत्वेन कूर्मरोमक
त्पत्वात् यद्यतीतमाविचष्टोपेक्षया घटादिशब्दोऽचष्टावत्यपि प्रयुज्यत तर्हि कपालमृषिपण्डादावपि प्रयुज्यता
विशेषामावातस्माद्यत्र क्षणे व्युत्पत्तिनिमित्तमविकलमस्ति तदैव सोऽर्थस्तच्छब्देन वाच्य इति निर्गलितार्थः ॥

भ्रान्तस्यापि वस्तुव्यवस्थापकत्वे सर्वः प्रत्ययः सर्वस्यार्थस्य व्यवस्थापकः स्यादित्यति-
 प्रसङ्गः, तत्र घटनसमयात्प्राक् पश्चाद्वा घटस्तद्व्यपदेशमासादयतीत्येवम्भूतनयमतम् ।
 नन्वेतन्मते व्युत्पत्तिनिमित्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन केनचिद्रूपेणास्यानतिप्रसक्तत्वं वाच्यम्,
 इतरथा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्त्या गच्छन्नश्वादिरपि गौः स्यात्, मैवम् प्रसिद्धार्थ-
 पुरस्कारेण प्रवृत्तस्यैवम्भूतनयस्य स्वार्थातिप्रसङ्गो न दूषणं किन्तु तन्निवारकनयान्तरोपायकत्वे- 5
 न भूषणमेव, एतदुपलब्धी व्यवहारस्तु यथावृत्ति, एतेन राजन्शब्दस्य छत्रचामरादि-
 शोभाभिरहकाले राजपदव्युत्पत्तिनिमित्ताभावेऽपि इतरातिशयपुण्यादिप्रयुक्तराजनस्थानति-
 प्रसक्तस्य सत्त्वेन राजा वाच्य एवेति व्युद्भूतम् । एवम्भूतनयस्योदाहरणमाह यथेति, सम-
 भिरूढो हि सत्यामसत्याञ्जेन्दनक्रियायां वासवादेरर्थस्येन्द्रादिव्यपदेशमभिप्रैति क्रियोपलक्षित-
 सामान्यस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, पशुविशेषस्य गमनक्रियायां सस्यामसत्याश्च गोव्यपदेश- 10
 वत् तथा रूढेस्सङ्गात्वात् । एवम्भूतः पुनरिन्दनादिक्रियापरिगतमर्थं तत्तत्क्रियाकाले इन्द्रादि-
 व्यपदेशभाजमभिमन्यते, नहि कश्चिदक्रियशब्दोऽस्यास्ति, गौरश्च इत्यादिजातिशब्दाभि-
 मतानामपि क्रियाशब्दत्वात् गच्छतीति गौराशुगामित्वादश्च इति, शुक्लो नील इत्यादि-
 गुणशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव, शुचीभवनाच्छुद्धो नीलनाभील इति, देवदत्तो
 यशदत्त इत्यादियाहच्छिफशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव देव एनं देवाद्यह एनं देवा- 15
 दिति । सयोगिद्रव्यवाचकशब्दास्समवायिद्रव्यवाचकशब्दा अपि क्रियाशब्दा एव दण्डोऽस्या-
 स्तीति दण्डी विषाणमस्यास्तीति विषाणीत्यादिक्रियाप्रधानत्वादिति । एवमेतन्मते सत्त्वादि-
 योगात्सदादिसंज्ञयपि सत्तत्पर्यायभाक्त्वेनात्मादिसंज्ञाधार्येपि सिद्धो न जीवः, जीवप्राण-
 धारण इति धात्वर्थानन्वयात् । एतेन सिद्धो निश्चयतो जीव इति मतमपास्तम्, शुद्धनिश्चयो
 होयम्भूतनय एव, सन्मतेन तु सिद्धोऽजीव इत्येव प्रसिद्धिः, औदयिकं भावं व्युत्पत्तिनिमि- 20
 त्तमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया गृह्यता ससारिण एव जीवशब्दव्यपदेश्यत्वप्रतिपादनात् सिद्धस्य
 पुत्रादिद्रव्यस्य वाऽजीवपदार्थत्वस्येव्यमानत्वादिति ॥

नयानाममीषां सप्तविधानां मध्ये के पुनरर्थप्रधानाः के च शब्दप्रधाना इत्याशङ्क्यामाह—

तत्राद्याशब्दत्वारो नया अर्थनया अर्थप्रधानत्वात् । अन्त्यास्तु शब्द-
 नयाः शब्दवाच्यार्थविषयत्वात् ॥

25

१. औदयिकशब्दशायोपशमिकपारिणामिकत्वात् । पथमिमांसे पथस्तपि गतिषु जीव इति, व्युत्प-
 त्तिनिमित्तजीवनलक्षणीद्विकभावेन निश्चितात्मत्वम्पारिणामिकभावविशिष्टस्य जीवस्य भावरथशायनो जीव-
 पदार्थत्वात् प्रविष्टनेगम इदृशपारिणामिकमन्मसं जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तमभ्युपगच्छति, एवम्भूतस्तु व्युत्पत्ति-
 निमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं गृह्यति इति भावः ॥

- तत्राद्याश्चत्वार इति । अर्थतंत्रत्वाग्रेगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रा अर्थनया उच्यन्ते, ऋजु-
सूत्रान्ता हि नया प्रधानभूतमर्थं शब्दश्चाप्रधानं ध्रुवते । अन्त्यास्त्रयस्त्विति, शब्दसमभिरूढ-
वभूतास्त्रयस्त्वित्यर्थः, अर्थोपसर्जनाशब्दप्रधानाः अतश्शब्दनया उच्यन्त इति भावः ।
अत्रैवमर्थनयतात्पर्यमवसेयम्—यद्यपि प्रमाणप्रमेययोर्निबन्धनं सामान्यतश्शब्दार्थो भवतः
5 तथापि साक्षात्परम्परया वा प्रमाणस्य कारणमेव स्वाकारार्थको विषयः, न शब्दः ‘नानु-
कृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषय’ इत्यादिवचनात्, तदाकारानुविधाविनी तद-
ध्यवसायेन च तत्राविसंवादात् संवित्प्रमाणत्वेन गीयते, अध्यक्षधीश्चाशब्दमर्थमात्मन्या-
धत्ते, अन्यथाऽर्थदर्शनप्रच्युतिप्रसङ्गात्, न ह्यध्यक्षगोचरेऽर्थे शब्दास्सन्ति, तदात्मानो
वा, येन तस्मिन् प्रतिभासमानेऽपि नियमेन ते प्रतिभासेरन् इति कथं शब्दसस्पृष्टाऽ-
10 क्षधीर्भवेत् किञ्च वस्तुसन्निधानेऽपि तन्नामानुसृतिं विना तदर्थस्यानुपलब्धाविष्यमाणा-
यामर्थसन्निधिरक्षदृग्जननं प्रत्यक्षमर्थ इत्यभिधानसृष्ट्यानुपक्षीणशक्तिकत्वात् कदाचनापी-
न्द्रियबुद्धिं जनयेत् सन्निधानाविशेषात्, यदि चायं भवतां निबन्धस्स्वाभिधानविशेषणा-
पेक्षमेव चक्षुरादिस्वार्थमवगमयतीति तदाऽस्तद्गतमिन्द्रियप्रमथाऽर्थाधिगतिः, तन्नामसृ-
त्यादेरसंभवात्, तथाहि यत्रार्थे प्राक् शब्दप्रतिपत्तिरभूत् पुनस्तदर्थवीक्षणे तरसङ्केतितशब्दसृ-
15 तिर्भवेदिति युक्तियुक्तमन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात्, न चेदनभिलापमर्थं प्रतिपत्ता पश्यति तदा
तत्र दृष्टमभिलापमपि न स्मरेत्, अस्मरंश्च शब्दविशेषं न तत्र योजयेत्, अयोजयंश्च न
तेन निशिष्टमर्थं प्रत्येकीत्यायातमान्धमशेषस्य जगतः । ततः स्वाभिधानरहितस्य विषयस्य
विषयिणं चक्षुरादिप्रत्ययं प्रति स्वत एवोपयोगित्वं सिद्धम्, न तु तदभिधानानां तदर्थ-
सम्बन्धरहितानां, पारम्पर्येणापि सामर्थ्यासम्भवादिति । शब्दनयस्तु मनुते कारणस्यापि
20 विषयस्य प्रतिपत्तिं प्रति नैव प्रमेयत्वं युक्तम् यावदध्यवसायो न भवेत्, सोऽध्यव-
सायो विकल्पश्चेत् तदभिधानसृतिं विना नोत्पत्तुं युक्तं इति सर्वव्यवहारेषु शब्दसम्बन्धः
प्रधानं निबन्धनम् । प्रत्यक्षस्यापि तत्कृताध्यवसायलक्षणविकलस्य बहिरन्तर्बा प्रतिक्षण-
परिणामप्रति पञ्चाविध प्रमाणतानुपपत्तेः अविसंवादलक्षणत्वात्प्रमाणानाम् । प्रतिक्षणपरि-
णामग्रहणेऽपि तस्य प्रामाण्याभ्युपगमे प्रमाणान्तरप्रवृत्तौ यत्नः क्रियमाणोऽपार्यकः, स्यात् ।
25 सतः प्रमाणव्यवस्थानिबन्धनं तन्नामसृतिव्यवसाययोजनमर्थप्राधान्यमपहस्तयतीति शब्द
एव सर्वत्र प्रमाणादिव्यवहारे प्रधान कारणमिति । ननु नैगमादिनयसप्तकस्यैव प्ररूपण-
मयुक्तं तदतिरिक्तयोरर्पितानर्पितयोर्निश्चयव्यवहारयोर्ज्ञानक्रिययोश्च सत्त्वादिति चेन्मैवम्,
अर्पितनयस्य विशेषप्रमाहित्वेनानर्पितनयस्य च सामान्यप्रमाहित्वेनोक्तेष्वेवान्तर्भावात्, तत्रान-
र्पितनयमते तुल्यमेव रूपं सर्वेषां सिद्धानाम् । अर्पितनयमते त्वेकद्विध्यादिसमयसिद्धाः

स्वसमानकालसिद्धैरेव तुल्या इति । तथा लोकरूपसिद्धार्थानुवादपरस्य व्यवहारनयस्य तात्त्विकार्थाभ्युपगमपरस्य निश्चयनयस्यापि उक्तेष्वेवान्तर्भावः । यथा पञ्चस्त्वपि वर्णेषु भ्रमरे सत्सु श्यामो भ्रमर इति व्यवहारः, पञ्चवर्णो भ्रमर इति निश्चयः, तच्छरीरस्य बादररुन्धत्वेन पञ्चवर्णपुद्गलैर्निष्पन्नत्वात्, शुक्लादीनाञ्च न्यग्भूतत्वेनानुपलक्षणात् । अथैकनयमतार्थग्राही व्यवहारः सर्वनयमतार्थग्राही च निश्चयः । न चैवं निश्चयस्य प्रमाणत्वेन 5 नयत्वव्याघातः, सर्वनयमतस्यापि स्वार्थस्य तेन प्राधान्याभ्युपगमात् । तथा ज्ञानमात्रप्राधान्याभ्युपगमपरा ज्ञाननयाः, क्रियामात्रप्राधान्याभ्युपगमपराः क्रियानयाः, तत्रर्जुसूत्रादयश्चत्वारो नयाश्चारित्र्यलक्षणायाः क्रियाया एव प्राधान्यमभ्युपगच्छन्ति, तस्या एव मोक्षं प्रत्यव्यवहितकारणत्वात् । नैगमसङ्ग्रहव्यवहारास्तु यद्यपि चारित्र्यश्रुतसम्यक्त्वानां प्रयाणामपि मोक्षकारणत्वमिच्छन्ति तथापि व्यस्तानामेव नतु समस्तानाम्, एतन्मते ज्ञानादित्रयादेव 10 मोक्ष इत्यनियमात्, अन्यथा नयत्वहानिप्रसङ्गान् समुदायवादस्य स्थितपक्षत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥

नन्वेपु नयेपु सर्वेषां समानविषयत्वमुत न्यूनाधिकविषयत्वं चेत्तत्र शुद्धाशुद्धत्वाभिप्रायत आह—

नैगमो भावाभाविषयकः सङ्ग्रहस्सर्वभावविषयकः, व्यवहारः कालत्रयवृत्तिकतिपयभावप्रकारप्रख्यापकः, वर्तमानक्षणमात्रस्थायिप- 15 दार्थविषय ऋजुसूत्रः, कालादिभेदेन भिन्नार्थविषयश्शब्दनयः, व्युत्पत्तिभेदेन पर्यायशब्दानां भिन्नार्थतासमर्थनपरस्समभिरूढः, क्रियाभेदेन विभिन्नार्थतानिरूपणपर एवम्भूतनय इत्युत्तरोत्तरनपापेक्षया पूर्वपूर्वनयस्य महाविषयत्वं बोध्यम् ॥

नैगम इति । भावाभावभूमिकत्वात्सङ्ग्रहापेक्षया नैगमो बहुविषय इति भावः, मद्धि- 20 शेषप्रकाशकव्यवहारापेक्षया समस्तसत्समूहोपदर्शकस्य मद्धहस्य बहुविषयत्वमित्याह सङ्ग्रह इति । वर्तमानविषयावलम्बिन ऋजुसूत्रात्कालत्रयवृत्त्यर्थजातावलम्बिनो व्यवहारस्य बहुविषयत्वमित्याह व्यवहार इति, कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदेशकशब्दापेक्षया तद्विपरीतवेदः ऋजुसूत्रो भूमविषय इत्यत्राह वर्तमानेति, न केवलं कालादिभेदेनैवर्जुसूत्रादल्पार्थता शब्द- 25 स्य, किन्तु नामादिनोऽपि, शब्दो हि नामस्यापनाद्रव्यभावरूपचतुर्विधनिक्षेपेषु भावपट- मेव व्यवहर्त्तव्यं मन्यते शब्दार्थप्रधानतया तस्यैव जलाहरणादिक्रियाक्षमत्वान्, यद्वा सप्त- धर्मोपनादस्य विशेषः, ऋजुसूत्रस्य हि प्रत्युत्पन्नोऽविशेषित एव पटोऽभिप्रेतः, शब्दनयस्तु

सद्भावासद्भावादिभिरपित्तस्य स्याद्वटः स्यादघटः, स्यादवक्तव्यं स्यात् सञ्चासञ्चोभय, स्यात्सन्न
वक्तव्यः, स्यादसन्नवक्तव्यः, स्यात्सन्नमन्नवक्तव्य इति स्याद्वादन्ष्टभेद घटादिकमर्थं यथा
विवक्षितमेकेन केनापि भङ्गकेन विशेषिततर प्रतिपद्यते नयत्वादिति विशेषः । प्रतिपर्यायशब्द-
मर्थभेदमभीप्सतस्तमभिरूढाच्छब्दो बहुविषय इत्याह कालादीति, आदिना कारकलिङ्गादीना
5 परिग्रहः । प्रतिक्रिय विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेरभूतात्समभिरूढस्तदन्यार्थस्थापकत्वा-
द्बहुविषय इत्याह व्युत्पत्तिभेदेनेति, एवम्भूतविषय दर्शयन्निगमयति क्रियाभेदेनेति ॥

एव नयस्वरूपे निरूपितेऽर्थतस्फुटमपि सुलभतया दुर्नयस्वरूपं युबोधविषया नयाभा-
सान् क्रमेणाह—

धर्मद्वयधर्मिद्वयधर्मधर्मिद्वयानां सर्वथा पार्थक्याभिप्रायो नैगमा
10 भासः, यथा वह्निपर्वतवृत्तित्वयोरनित्यज्ञानयो रूपनैत्ययोरात्मवृत्तिस-
न्वचैतन्ययोः काठिन्यवद्द्रव्यपृथिव्यो रूपवद्द्रव्यमूर्त्तयोः पर्यायवद्द्रव्यव-
स्त्योर्ज्ञानात्मनोर्नित्यसुखमुक्तयोः क्षणिकसुखविषयासक्तजीवयोश्च सर्वथा
भेदाभिप्रायः । वैशेषिकनैयायिकयोर्दर्शनमेतदा भास एव ॥

धर्मद्वयेति । पूर्वोक्तवृत्तान्तेष्वेकान्तिकपार्थक्याभिसन्विधेनैगमाभासस्यावित्याश-
15 येन तमेव दर्शयति यथेति, वह्निपर्वतवृत्तित्वयोरिति सर्वथा भेदाभिप्राय इत्यमेतनेन सम्ब-
ध्यते, एवमपेऽपि । पर्वते पर्वतीयगृहिरित्यत्र तयोस्सर्वथा भेदाभिप्रायश्चेत्तदा धर्मद्वयविषयको
नैगमाभास इति भावः । अनित्यज्ञानमात्मन इत्यत्रानित्यज्ञानयोस्सर्वथा पार्थक्याभिसन्वौ
धर्मद्वयविषयकनैगमाभास इत्याहानित्येति । घटे नील रूपमित्यादौ नैत्यरूपयोरेकान्तभेदा-
भिप्राये धर्मद्वयविषयकनैगमाभास इत्याह रूपेति । सचैतन्यमात्मनीत्यादौ प्रधानोपसर्जन-
20 भावेन चैतन्याख्यसत्त्वाख्यव्यञ्जनपर्याययोर्धर्मद्वययोर्विवक्षणे नैगमत्वेऽपि तयोरेकान्तभेदे
नोक्तिर्नयाभासरूपा स्यादित्याह—आत्मवृत्तीति । काठिन्यवद्द्रव्य पृथिवीत्यादौ धर्मिद्वयेयो
काठिन्यवद्द्रव्यपृथिव्योस्सर्वथा पार्थक्येन कथने नैगमाभास इत्याह काठिन्येति । रूपवद्द्रव्य
मूर्त्तमित्यादौ धर्मिद्वययो रूपवद्द्रव्यमूर्त्तयोस्सर्वथा भेदाभिप्राये तथेत्याह रूपवदिति । पर्याय
वद्द्रव्यमित्यत्रापि तथेत्याह पर्यायवदिति । ज्ञानवानात्मा, नित्यसुखी मुक्तः, क्षणिकसुखी
25 विषयासक्तजीव इत्यादि धर्मधर्म्युभयविषयके सर्वथा भेदाभिप्राये नैगमाभासत्वं स्यादित्याह
ज्ञानेति । कस्य दर्शनमेतन्नयाभासरूपमित्यत्राह वैशेषिकेति ॥

१ ऊर्ध्वप्रीवकपालबुद्धिबुध्नादिभि स्वपर्यायेस्सद्भावेनार्पितश्चेत् स्याद्वटः, पट दिगलै परपर्यायेरतद्भावेना
रितं स्यादघटो भवति । स्वपरोमयपर्याये सदसद्भावाभ्यामर्पितो युगपद्वक्तृमिष्टद्वेदवक्तव्यो भवतीत्येव बोध्यः ॥

सङ्गहाभासमाचष्टे—

परसामान्यमपरसामान्यं वाभ्युपगम्य तद्विशेषनिराकरणाभिप्राय-
स्सङ्गहनयाभासः । यथा जगदिदं सदेव तद्व्याप्यधर्मानुपलम्भादिति ।
अद्वैतसांख्यदर्शने एतदाभासरूपे । एवं द्रव्यमेव तत्त्वं तद्विशेषाणाम-
दर्शनादित्यादयोऽभिप्रायविशेषाः ॥

5

परसामान्यमिति । स्पष्टम्, दृष्टान्तमाह यथेति, तद्व्याप्येति, ततः पृथग्भूतानां तद्व्या-
प्यानां विशेषधर्माणामदर्शनादिति हेतुना विशेषधर्मेनिराकरणाभिप्रायस्य व्यक्ततया परस-
ङ्गहाभासत्वमिति भावः, अपिलान्यद्वैतदर्शनानि सांख्यदर्शनञ्चाग्रान्तर्भवन्तीत्याहाद्वैतेति ।
अपरसङ्गहाभासमाहैवमिति ॥

व्यवहाराभासमाचष्टे—

10

काल्पनिकद्रव्यपर्यायाभिमन्ता व्यवहाराभासः । यथा चार्वाकदर्श-
नम्, तत्र हि काल्पनिकभूतचतुष्टयविभागो दृश्यते, प्रमाणसम्पन्नजीव
द्रव्यपर्यायादिविभागस्तिरस्क्रियते ॥

काल्पनिकेति । अपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागाभिप्राय इत्यर्थः । उदाहरति यथेति,
चार्वाको हि प्रमाणप्रतिपन्नं जीवद्रव्यपर्यायादिप्रविभागं कल्पमारोपितत्वेनापहुत्याविचा- 15
रितरमणीयं भूतचतुष्टयप्रविभागमात्रं स्थूललोकव्यवहारानुयायितया समर्थयतीत्याशयमाह
तत्र इति चार्वाकदर्शने इत्यर्थः ॥

ऋजुसूत्रनयाभासमाह—

कालत्रयस्थापिपदार्थव्युदसनपूर्वकं वर्तमानक्षणमात्रवृत्तिपर्यायाव-
लम्बनाभिप्राय ऋजुसूत्रनयाभासः । यथा बौद्धदर्शनम्, शुद्धो हि क्षण- 20
मात्रस्थापिनमेव पदार्थं प्रमाणतया स्वीकरोति, तदनुगामिप्रत्यभिज्ञा-
प्रमाणसिद्धमेकं स्थिरभूतं द्रव्यं नाम्युपैति ॥

कालत्रयेति । उदाहरति यथेति, तथागतो हि प्रतिक्षणविनभरपर्यायानेव पारमार्थिक-
तया समर्थयते तदनुगामि तु प्रत्यभिज्ञादिप्रमाणसिद्धं नित्यं द्रव्यं निराश्रुतेऽतस्तन्मतमनु-
सूत्राभास इत्याह शुद्धो इति ॥

25

शब्दानयभासमाह—

कालादिभेदेन शब्दस्य भिन्नार्थवाचित्वमेवेत्यभेदव्युदसनाभिप्रायः
शब्दनयाभासः । यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादौ भूत-
वर्त्तमानभविष्यत्कालीनान् भिन्नभिन्नानेव प्रमाणविरुद्धान् रत्नसानून्
5 भिदधति तत्तच्छब्दा इत्याद्यभिप्रायः ॥

कालादिभेदेनेति । दृष्टान्तमाह यथेति, भिन्नकालशब्दात्तादृक्सिद्धान्यशब्दवद्बभूव
भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयः शब्दा भिन्नार्थमेवाभिदधति इत्येवं प्रमाणविरुद्धाभिप्राय-
त्वाच्छब्दाभास इति भावः ॥

समभिरूढनयाभासमाह—

10 पर्यायशब्दानां निरुक्तिभेदेन भिन्नार्थत्वमेव न त्वर्थगतोऽभेदोऽ-
पीति योऽभिप्रायः स समभिरूढनयाभासः । यथा शक्रपुरन्दरेन्द्रशब्दा-
नां भिन्नाभिधेयत्वमेव भिन्नशब्दत्वादित्यभिप्रायः ॥

पर्यायशब्दानामिति । दृष्टान्तमाह यथेति, करिकुरङ्गशब्दवद्विन्नशब्दत्वाच्छक्रादि-
शब्दानां भिन्नार्थत्वमेव न त्वेकार्थत्वेत्यभिप्रायः समभिरूढनयाभास इति भावः ॥

15 एवम्भूतनयाभासमाह—

प्रवृत्तिनिमित्तक्रियाविरहितमर्थं शब्दवाच्यतया सर्वथाऽनभ्युपग-
च्छन्नभिप्रायविशेष एवम्भूतनयाभासः । यथा घटनक्रियाविरहितघटा-
दर्घटादिशब्दवाच्यव्युदासाभिप्राय इति ॥

प्रवृत्तिनिमित्तेति । स्वव्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाविशिष्टं वस्तु ध्वनिवाच्यतया प्रतिजाना-
20 नोऽपि यः परामर्शस्तदनाविष्ट तदवाच्यतया प्रतिश्रिपति न तूपेक्षते स एवम्भूतनयाभास
इति भावः, व्युत्पत्तिनिमित्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमस्य मतमिति द्योतयितुं प्रवृत्तिनिमित्ते-
त्युक्तम् । निदर्शनमस्याह यथेति, एवमेव द्रव्यमात्रप्राप्ती पर्यायप्रतिश्रेणी द्रव्यार्थिकाभासः,
पर्यायमात्रप्राप्ती द्रव्यप्रतिश्रेणी पर्यायार्थिकाभासः, अर्थोभिधायी शब्दप्रतिश्रेणी अर्थनया-
भामः, शब्दाभिधाय्यर्थप्रतिश्रेणी शब्दनयाभासः, अर्पितमभिधानोऽनर्पितं प्रतिक्षिपन्न-
25 र्पितनयामामः, अनर्पितमभिप्रयन्नर्पितं प्रतिक्षिपन्नर्पितनयामामः, एवमेव निशयनया-
भासादिकं भाव्यम् ॥

ननु यद्येकैकधर्मसमर्थनपरायणाश्लेषधर्मतिरस्कारकारिणोऽभिप्राया दुर्नयतां प्रतिप-
द्यन्ते तदा वचनमप्येकधर्मकथनद्वारेण प्रवर्तमानं सावधारणत्वाच्छ्लेषधर्मप्रतिक्षेपकार्य-
लीकमापद्यते, ततश्चानन्तधर्माध्यासितवस्तुसन्दर्शकमेव वचनं यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वा-
त्सत्यम् न चैवं वचनप्रवृत्तिः, घटोऽयं शुक्लो मूर्त्त इत्याद्येकैकधर्मप्रतिपादननिष्ठतया व्यवहारे
शब्दप्रयोगदर्शनात्, सर्वधर्माणां यौगपद्येन वक्तुमशक्यत्वात्, तदभिधायकानामप्यानन्त्यात् । 5
न चैकैकधर्मसन्दर्शकत्वेऽप्यमुनि वचनान्यलीकानि वक्तुं पार्यन्ते, समस्तशब्दव्यवहारो-
च्छेदप्रसङ्गात् । तदलीकत्वे ततः प्रवृत्त्यसिद्धेरेति चेदत्रोच्यते, द्विविधा वस्तुप्रतिपादकाः
लौकिकास्तत्त्वचिन्तकाश्चेति, अर्थित्वेन प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमर्थं लौकिकास्तावन्मध्यस्थभावेन
व्यवहारकाले व्यपदिशन्ति, मीलमुत्पलं सुगन्धि कोमलमिति, न तु तद्धर्मिगतधर्मान्तरप्रहण-
निराकरणयोरान्विश्यन्ते, अनर्थित्वात्, तावतैव विवक्षितव्यवहारपरिसमाप्तेः । न च तद्वचनाना- 10
मलीकता, श्लेषधर्मान्तरनिराकरणात् तथात्वं एवालीकत्वात् । न च सर्वं वचनं सावधारणमिति
न्यायेन तेषामपि वचनानामिनरधर्मतिरस्कारत्वसिद्धेरलीकत्वमेव स्यादिति बाध्यम्, अवधा-
रणस्य तदसंभवात्प्रव्यवच्छेदे व्यापारात्, अनेकपुरुषसम्पूर्णं सदसि द्वारादौ स्थितस्य किमत्र
द्वेषदत्तसमस्तं नास्तीति वा दोषायमानबुद्धेः केनचिदभिधीयते यथा देवदत्तोऽस्तीति । अत्र
यद्यप्युपन्यस्तत्पदद्वयस्य सावधारणता गम्यते, अन्यथा तदुच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तथाप्यव- 15
धारणं तदसंभवात् न व्यवच्छिन्नमिति न श्लेषपुरुषान्तरान् । नापि पररूपेण नास्तित्वं, तद्व्यव-
च्छेदाभिप्रायेण प्रस्तुतवाक्याप्रयोगात्, प्रयोक्तुरभिप्रायादिसापेक्षतयैव शब्दस्य स्वार्थप्रतिपा-
दनसामर्थ्यात् । न च वाक्यवाचकभावसम्बन्धानर्थक्यम्, तदभावे प्रयोक्त्रभिप्रायादिमात्रेण
नियोक्तुमशक्यत्वात् । न च समस्तधर्मयुक्तमेव वस्तु प्रतिपादयद्वचनं सत्यमभिद्धमहे, येनैकै-
कधर्मालिङ्गितवस्तुसन्दर्शकानामलीकता स्यात्, किन्तु सम्भवदर्धप्रतिपादकं सत्यमिति, 20
सम्भवन्ति च श्लेषधर्माप्रतिक्षेपे वचनगोचरापन्ना धर्माः, तस्मात्तत्प्रतिपादकं सत्यमेव । यदा तु
दुर्नयमताभिनिविष्टबुद्धिभिस्तीर्थान्तरीयैस्तद्धर्मिगतधर्मान्तरनिराकरणाभिप्रायेणैव सावधारणं
तत्प्रयुज्यते यथा नित्यमेव वस्तु अनित्यमेव वेत्यादि, तदा निरालम्बनत्वादलीकतां प्राप्नु-
वत्त्वेन वार्येत । तत्त्वचिन्तकाः पुनः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमनेकान्तात्मकं वस्तु दर्शयन्तो द्वेधा
दर्शयेयुः सकलादेशेन विकलादेशेन वा, तत्र विकलादेशो नयाधीनः, सकलादेशः प्रमाणा- 25
धीनः । मध्यस्थभावेन ह्यार्थित्ववशात्कञ्चिद्धर्मं प्रतिपिपादयिष्यवश्लेषधर्मस्वीकारनिराकरण-
विमुक्त्या धिया वाच प्रयुज्यते तदा तत्त्वचिन्तका अपि लौकिकवत्समुष्माकारतयाऽऽचक्षते
जीवोऽस्ति कर्त्ता भोक्ता प्रमातेत्यादि । अतस्सम्पूर्णवस्तुप्रतिपादनाभावाद्विकलादेशोऽभिधी-

यते । यदा तु प्रमाणन्यापारमविकलं परामृश्य प्रतिपादयितुमभिप्रयन्ति तदाऽङ्गीकृतगुण-
प्रधानभावा अशेषधर्मसूचककथञ्चित्पर्यायस्याच्छब्दभूषितया सावधारणया वाचा दर्शयन्ति
स्यादस्येव जीव इत्यादिकया । अतोऽयं स्याच्छब्दसंस्मृतिताभ्यन्तरीभूतानन्तधर्मकस्य साक्षा-
दुपन्यस्तजीवशब्दक्रियाभ्यां प्रधानीकृतात्मभावस्यावधारणव्यवच्छिन्नतदसम्भवस्य वस्तु-
5 नस्सन्दर्शकत्वात्सकलादेश उच्यते । तस्मान्नयप्रमाणाभिज्ञः स्याद्वादी सकलादेशविकलादे-
शावधिकृत्य यदाद् ब्रूते तत्तत्सत्यं दुर्नयमतावलम्बिनो यदाचक्षते तत्तदलीकमिति ॥

तदेवं नयस्य लक्षणान्यभिधायाधुना तस्य फलं स्फुटयति—

नयस्येदृशस्य वस्त्वेकदेशस्याज्ञाननियुत्तिरनन्तरफलम् । परम्परफ-
लन्तु वस्त्वेकदेशविषयकहानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः । उभयविधमपि फलं
10 नयात्कथञ्चिद्विज्ञाभिन्नं विज्ञेयम् । इति नयनिरूपणम् ॥

नयस्येदृशस्येति । प्रोक्तस्वरूपनयस्येत्यर्थः । नयस्य प्रमाणैकदेशत्वाद्वस्त्वंशमाहित्वाव
वस्त्वंशस्य यदज्ञानं तन्नियुत्तिरव्यवहितं फलमिति भावः । पारम्पर्यं फलमादर्शयति परम्परेति,
यथा प्रमाणस्य सर्ववस्तुविषयकहानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः परम्परं फलं तथा नयस्यापि वस्त्व-
शविषयकहानोपादानोपेक्षा बुद्ध्यः परम्परफलत्वेनावधारणीया इति भावः । तदिदं नयस्य
15 द्विविधमपि फलं ततः कथञ्चिद्विज्ञमभिन्नञ्च नयफलत्वान्यथानुपपत्तेरित्याहोभयविधमपि
फलमिति, साक्षात्परम्पर फलञ्चेत्यर्थः । नयविचारविशेषफलन्तु यो निक्षेपनयप्रमाणतोऽर्थ
सूक्ष्मेक्षिकया न परिभावयति तस्याविचारितरमणीयतयाऽयुक्तं युक्तं युक्तं वाऽयुक्तं प्रति-
भात्यतस्तदपनोदनाय तद्विचारः कर्तव्यः, तथा सर्वथाऽनित्यत्वादिप्रतिपादकबौद्धादिपर-
समयस्य ऋजुसूत्रनयविधिज्ञेन तत्प्रतिपक्षभूतनित्यत्वादिप्रतिपादकद्रव्यास्तिकनयतो निरा-
20 करणाय, स्वसमये वाऽज्ञानद्वेषादिदोषफलुपितेन परेण दोषबुद्ध्या किमपि जीवादिकं वस्तु
परिगृहीतं तदपि नयविधिज्ञेन नयोक्तिभिर्गुणरूपतया स्थापनाय नयविचारः कर्तव्यः,
तथा दृष्टिवादे सर्वार्थप्ररूपणा सूत्रार्थवर्णना च सर्वनयैः क्रियत इति ॥

पदार्थानां प्रतिविशिष्टज्ञानोत्पत्त्यर्थं शास्त्रे निक्षेपा नामादिनयरूपा उक्तास्तान् सत-
नयेष्वन्तर्भावयितुं सक्षेपेण ते निरूप्यन्ते । निक्षिप्यते शास्त्रमध्ययनोद्देशादिकञ्च नामस्या-
25 पनाद्व्यादिभेदैर्व्यवस्थाप्यतेऽनेनास्मिन्नस्माद्वेति निक्षेपः, प्रकरणादिवशेनाप्रतिपत्त्यादि-
व्यवच्छेदक्यथास्थानविनियोगाय शब्दार्थरचनाविशेषो निक्षेपः । मङ्गलादिपदार्थनिक्षे-
पान्नाममङ्गलादिधिनियोगोपपत्तेश्च निक्षेपाणा फलवत्त्वम्, अपस्तुतार्थापाकरणात्प्रस्तुतार्थ-

व्याकरणाच्च निक्षेपः फलवानित्यभियुक्तोक्ते । स जघन्यतोऽपि चतुर्विधः नामस्थापना-
 द्रव्यभावभेदात् । अन्यार्थे स्थितोऽपि स्वार्थनिरपेक्षस्समानार्थकशब्दानभिधेयो विवक्षिता-
 र्थसङ्केतवान् नामनिक्षेपः । यथा सङ्केतितमात्रेणान्यार्थस्थितेनेन्द्रादिशब्देन गोपालद्वार-
 कोऽभिधीयते, स च गोपालद्वारको नेन्द्रसमानार्थकशब्दादिपर्यायशब्दाभिधेयोऽतो गोपा-
 लद्वारकादौ इन्द्राद्यभिधानं यत् क्रियते तन्नाम भण्यते । यद्यपि समानार्थकशब्दानभि- 5
 धेयत्वं गोपालद्वारकगतधर्मे एव तथापि नाम्न्युपचरितोऽवसेयः ॥ अन्यत्रावर्तमानपि
 यदृच्छयैवमेव गोपालद्वारकादेर्हित्योडचित्थ इत्याद्यभिधानं क्रियते तदपि नामेति सूचयितु-
 मन्पार्थे स्थितोऽपीत्यत्रापिशब्दः । तदिदं नाम द्विविधं यावद्द्रव्यभाव्ययावद्द्रव्यभावि चेति,
 मेरुद्वीपसमुद्रादिनाम यावद्द्रव्यभावि यावत्तच्छब्दवाच्यद्रव्यावस्थानं तावत्तत्तन्नाम्नो वृत्तेः ।
 देववृत्तादिनाम न यावत्तद्वाच्यद्रव्यावस्थानमवतिष्ठते, अपरापरनामपरावर्त्तस्य लोके 10
 दर्शनात्, ततस्तन्नामायावद्द्रव्यभावाव्युच्यते । अपिशब्दोऽन्यस्यापि समुच्चायकस्तेन पुस्त-
 कपत्रचित्रादिलिखितस्य वस्त्वभिधानभूतेनेन्द्रादिष्वर्णवलीमात्रस्य संज्ञकः ॥ सङ्गताधीय-
 सायेन सङ्गतार्थशून्यं सङ्गतार्थसमानाकार निराकार वाऽल्पकालीनं यावत्कथिकं वा
 यद्वस्तु स्थाप्यते सा स्थापना । यथा सङ्गतेनेन्द्रसमानाकार चित्रलेखकाष्टपायाणादिषु,
 अक्षादिषु निराकारमिन्द्रस्थापनम्, एतच्चेत्परकालम् । नन्दीश्वरचैत्यप्रतिमादि तु याव- 15
 त्कथिकम् । अत्र केचित्स्थापनामत्यन्तानुपयोगिनी मन्वते तदतीव तुच्छम् । नामा-
 दिवत्स्थापनाया अप्युपकारित्वात् । यदि भगवदादीना स्थापनाऽनुपकारिणी स्यान्ना-
 मस्मरणमप्यनुपकारि स्यात्, नाम्नः पुद्गलात्मकत्वेनात्मानुपकारित्वात् । न च नाम्नः
 स्मरणेन नामिस्मरणे तद्गुणसमापत्त्याऽस्ति फलमिति वाच्यम्, भगवत्प्रतिमादर्शनादपि

१. निक्षेपेण शास्त्रादेर्नामस्थापनादिभेदेर्नमसं स्थापनमिति वा निक्षेपः, सोऽयं जघन्यतोऽपि चतुर्विधो
 दर्शनीयः, यत्र तावत्तामस्थापनाद्रूपक्षेत्रकालभवावादिलक्षणा भेदा ज्ञायन्ते तत्र तैस्तैर्वरपि वस्तु निक्षि-
 प्यते, यत्र तु सर्वे भेदा न ज्ञायन्ते तत्रापि नामादिचतुष्टयेन वस्तु चिन्तनीयमेव, सर्वव्यापकत्वात्तस्य,
 नहि किमपि तादृशं वस्तुवस्ति यन्नामादिचतुष्टयं व्यभिचरतीति भावः ॥ २. ननु गङ्गायां घोष इत्यादौ
 गङ्गादिपदेन गङ्गातीरगमभिधीयते, तत्र किं नामनिक्षेपस्य प्रवृत्तिर्निक्षेपान्तरस्य वा, नाथ, आख्यादिवर्या-
 शब्दाभिधेयत्वेन नामनिक्षेपाप्रवृत्तेः, न द्वितीयः प्रसिद्धनिक्षेप-नराविषयेऽप्रसिद्धनिक्षेपकल्पने तद्विषयाशुनि-
 प्रसङ्गादिति चेन्न, यथापरिज्ञान निक्षेपान्तरकल्पनाया अप्यनुमतत्वेन दोषामावात् । आभिप्रायिकयास्था-
 पनाया वैशानिबन्ध भावनिक्षेपस्य च स्वीकारे दोषामावात् । गङ्गापदनं तोरे गङ्गाभेद भिन्नपक्षि विना गङ्गा-
 गनसंस्थापावनत्वादियमयोगस्याभिन्वज्जायितुमशक्यत्वात् । भावनिक्षेपत्रिययाभेदव्यवहारीयविकल्परहितत्वविशे-
 पणेनातिव्याप्तिविरहादिति ॥ ३. स्थापनामुदे स्थाप्यस्मृतिद्वारा स्थाप्यगतगुणप्रणिधानोद्देशस्य तज्जननिर्जरा-
 तिभावस्य वा फलत्वम् । स्थापनाविषये उत्कटदोषे प्रतिसन्धीयमाने तु न सा फलवतीति बोध्यम् ॥

- सकलातिशायिभगवद्गुणध्यानस्य सुतरां सम्भवात् । सिद्ध एव च बहूनां प्रतिमादर्शनाद्बो-
ध्युद्योऽपि । न च नाम्नो नामिना सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धोऽस्ति न स्थापनाया इति
विशेष इति वाच्यम्, इतरनिक्षेपानिरूपकेण भावनिक्षेपेण सह नामस्थापनयोस्सम्बन्धा-
विशेषात् । वाच्यवाचकभावसम्बन्ध एव ग्राह्यो न स्थाप्यस्थापकभाव इत्यत्र विनिगम-
- 5 काभावात्, तस्मात्त्वया नामस्थापनाद्वयमेव भगवद्भ्यात्मोपनायकत्वाविशेषेण वन्द्यं स्यात्
द्वयमेव वा स्याज्य स्यात्, अन्तरङ्गप्रत्यासत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्, न चैतदिष्टम्, परेणापि
नाम्नोऽङ्गीकारात् । तथा च स्थापना यद्यवन्धा स्यात्तदा नामाप्यवन्धा स्यादिति विपर्यय-
पर्यवसायकस्तर्कः, भावनिक्षेपो यद्यवन्धास्थापनानिक्षेपप्रतियोगी स्यादवन्धानामनिक्षेपप्रति-
योग्यपि स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गकस्तर्को बोध्यः । तथा च निक्षेप्यमाणभावाहृतोऽभेदबुद्धेर्नामादि-
- 10 त्रयमेव कारणमागमप्रामाण्यात्स्वानुभवाच्च । एतेन भावनिक्षेपाध्यात्मोपनायकत्वेन नामादि-
निक्षेपत्रयस्याहं प्रतिमास्थापनानिक्षेपस्वरूपत्वेनानादृतवतां भावनिक्षेप पुरस्कृत्यता मत व्युद्-
स्तम् । निक्षेपत्रयानादरे भावोल्लासस्यैव कर्तुंशक्यत्वात्, शास्त्र इव नामादित्रये हृदयस्थिते
सति भगवान् पुर इव परिस्फुरति, हृदयमिवानुप्रविशति, तन्मयीभावमिवापद्यते, तेन सर्व-
कल्याणसिद्धिस्तस्माद्भावोल्लासस्तदधीनो नहि नैसर्गिक एव भावोल्लास इत्यस्ति जैनमत एका-
- 15 न्तः, सर्वव्यवहारविच्छेदप्रसङ्गात् । न च भावाहर्दशनं भव्यान्ता यथा स्वगतफलं प्रत्यव्यभि-
चारि न तथा निक्षेपत्रयप्रतिपत्तिरिति तदनादर इति वाच्यम्, स्वगतफले स्वव्यतिरिक्तभाव-
निक्षेपस्याप्यव्यभिचारिस्वाभावात्, नहि भावाहर्दन्त दृष्ट्वा भव्या अभव्या वा प्रतिबुद्ध्यन्त
इति । स्वगतभावोल्लासनिमित्तत्वन्तु समान निक्षेपचतुष्टयेऽपि । एतेन स्वगताध्यात्मोपनाय-
कतागुणेन वन्द्यत्वमपि चतुष्टयाविशिष्टमेव । शिरश्चरणसयोरूपरूपरन्दनस्य भावभगवतोऽपि
- 20 शरीर एष सम्भवात्, न त्वरूपे भावभगवति, आकाश इव तदसम्भवात् । भावसम्ब-
न्धाच्छरीरसम्यद्वं वन्दनं भावस्यैवाऽऽयातीति तु नामादिष्वपि तुल्यमेव । न च महा-
निशीथे भावाचार्यस्य तीर्थकृत्यत्वमुक्तमतो निक्षेपत्रयस्याकिञ्चित्करत्वमिति भावनिक्षेपं
पुरस्कृत्यता कोऽपराध इति वाच्यम्, तद्वचनस्य परमशुद्धभावप्राहिनिश्चयनयविषयत्वात्,
यन्मते होक्स्यापि गुणस्य त्यागे मिथ्यादृष्टित्वमिष्यते तन्मते निक्षेपान्तरानादरेऽपि
- 25 नैगमादिनयवृन्देन नामादिनिक्षेपाणां प्रामाण्याभ्युपगमात्क इव व्यामोहो भवतः, सर्वनय-
सम्मतस्यैव शास्त्रार्थत्वात्, अन्यथा सम्यक्त्वचारित्र्यैक्यप्राहिणा निश्चयनयेनाप्रमत्तसयत एव
सम्यक्त्वव्याम्युक्तो न प्रमत्तान्त इति श्रेणिकादीना बहूनां प्रसिद्ध सम्यक्त्वं न स्वीकरणीय
स्यात् । एवञ्च 'जो जिणदिष्टे भावे चउळिहरे सहहाइ मयमेव । सयमेव न गिहति य स
निओगरुईति णायओ' इत्युत्तराध्ययनवचनाशतुर्विधशब्दस्य नामस्थापनाद्वयभावभेद-

मित्रत्वेन व्याख्यानिक्षेपचतुष्टयस्यापि यथौचित्येनाराध्यत्वमविरुद्धमिति ॥ अनुभूतस्यानुभवि-
 द्यमाणस्य वा पर्यायस्य योग्यं यन्निक्षिप्यते स द्रव्यनिक्षेपः । यथाऽनुभूतेन्द्रपर्यायोऽनुभवि-
 प्यमाणेन्द्रपर्यायो वेन्द्रः, अनुभूतघृताधारत्वपर्यायेऽनुभविष्यमाणघृताधारत्वपर्याये वा घृत-
 घटव्यपदेशवत्तेन्द्रः द्रव्यपदेशोपपत्तेः । कचिदप्राधान्येऽपि द्रव्यनिक्षेपः प्रवर्तते यथाङ्गार-
 मर्दको द्रव्याचार्यः, आचार्यगुणरहितत्वादप्रधानाचार्य इत्यर्थः । कचिदनुपयोगेऽपि, यथाऽ- 5
 नाभोगेनेहपरलोकाद्यांशं सालक्षणेनाविधिना च भक्त्यापि क्रियमाणा जिनपूजादिका द्रव्य-
 क्रिया एव, अनुपयुक्तक्रियायास्साक्षान्मोक्षाङ्गत्वाभावात् । भक्त्याऽविधिनापि सा क्रियमाणा
 पारम्पर्येण मोक्षाङ्गस्यापेक्षया द्रव्यतामश्नुते भक्तिगुणेनाविधिदोषस्य निरनुबन्धीकृतत्वात् ॥
 वक्तृविषयक्षितक्रियानुभवयुक्तो भावो यो निक्षिप्यते स भावनिक्षेपः, यथेन्दनक्रियापरिणतो
 भावेन्द्र इति । ननु भावमिन्ननामादिषु त्रिषु नाम्नो भावार्थशून्यत्वेन स्थापनाया द्रव्यस्य 10
 चाविशेषेण घृतेर्विरुद्धधर्माध्यासाभावाच्च न कोऽपि भेद इति चेन्न, रूपान्तरेण विरुद्धधर्मा-
 ध्यासमभवेन भेदोपपत्तेः । स्थापनाया परित्दश्यमानानामाकाराभिप्रायबुद्धिक्रियाफलानां
 नाम्नि द्रव्ये चाभावात्, तथाहि स्थापनेन्द्रे लोचनसहस्रकुण्डलकिरीटशचीसन्निधानकर-
 कुलिशधारणसिंहासनाध्यासनादिजनितातिशयो देहसौन्दर्यादिराकारो दृश्यते, स्थापना-
 कर्तुंश्च सङ्गतेन्द्राभिप्रायो विलोक्यते, द्रष्टुश्च तदाकारदर्शनादिन्द्रबुद्धिरुपजायते, एनमुप- 15
 सेवमानानां तद्वृत्तिपरिणतबुद्धीनां नमस्करणादिक्रिया सवीक्ष्यते । प्रायेण पुत्रोत्पत्त्यादिकं
 फलञ्चोपलभ्यते, न च तथा नामेन्द्रे द्रव्येन्द्रे वा, तस्मात्ताभ्यां स्थापनोभेदः । द्रव्यमपि
 भावस्य कारणत्वात्ताभ्यां भिन्नम्, यथाऽनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यं कदाचिदुपयुक्तकाले भाव-
 स्योपयोगलक्षणस्य भवति कारणम्, सोऽपि वोपयोगलक्षणो भावस्तस्यानुपयुक्तकालरूपस्य

१. लक्षणे योग्यताः वैकभविष्यद्वायुध्वाभिमुखनामगोप्रभेदेन त्रिविधा अतीतानागतौ च वर्तमान-
 भवभावेन कचिदन्तररहिती प्राणी, अन्यथाऽतीतानागतान्तमवेत्यपि द्रव्यपदस्यपदस्यप्रसङ्गस्यात्, वर्तमान-
 भवविधौ हि पुरस्कृतमव यथाकृतमवश्यायुक्तं सङ्गव्यतया स्पृशति, यथा प्रत्युपगमन्यायामादित्य पूर्वविदेह
 भरतस्य प्रदोपसन्ध्यायान्नु भरतमपरविदेहवाचमासयति । तीर्थङ्करनामकर्मपातितयोग्यतया तु नानाभवव्यव-
 धानेनापि भवति, मरीचेर्दम्यनीधंकरत्वप्रतिपादनात् । सुदूरव्यवहितानामपि द्रव्यतादेवता वन्द्यत्वप्रतिपाद-
 नस्य नानाभवमन्वयघटितयोग्यतां विनाऽनुपपत्तयेति ॥ २. सूत्राधिनबलवदनिष्ठाननुबन्धीतसाधनात्क-
 तदननुगम्यतिजनकमस्कारोद्बोधकाभिप्रायाकारान्यन्यमन्वन्दवत्त्वत्तत्स्थापनात्त्वम् । एवम सादृश्यमन्वयस्य न
 स्थापनानिरोपनियामकत्वम्, असद्भावस्थापनोच्छेदप्रगन्तात् । नाभिप्रायसम्बन्धस्यापि, नाम्न्यपि तस्य
 सुवचनेनानिप्रसङ्गादिति । अत एव द्रव्यलिङ्गिनि स्थापनाया न भावगाधुबुद्धि, उत्कटदोषवत्त्वं प्रतिपन्धी
 यमानस्य सादृश्याद्वगवदनुस्मृते सूत्राधिनववदनिष्ठाननुबन्धिनीत्वात् ॥

- द्रव्यस्य पर्यायो भवति, यथा वा माधुजीवो द्रव्येन्द्रस्सन् भावेन्द्ररूपायाः परिणतेः कारणं भवति न तथा नामस्थापने । नामापि च स्थापनाद्रव्याभ्यां प्रोक्तवैधर्म्यादेव भिद्यते । यद्यपि पूर्वोदितप्रकारेणैषामभेदस्तथापि निरुक्तप्रकारेण भेदोऽपि सिद्ध एव । नहि दुग्धतक्रादीनां श्वेतत्वादिनाऽभेदेऽपि माधुर्यादिनापि न भेदोऽनन्तधर्माभ्यासितत्वाद्वस्तुन
- 5 इति । ननु नामादिविचारे प्रकान्ते भाव एव वस्तु विवक्षितार्थक्रियासाधकत्वाद्युभय-सम्मतवस्तुवत्, नहि भावेन्द्रवद्विवक्षितार्थसाधनसमर्था गोपालद्वारकाद्या नामेन्द्रादयोऽतः किमत्र भावार्थद्वयैर्नामादिभिरिति चेन्न, नामादीनामपि वस्तुपर्यायत्वेन सामान्यतो भावत्वानतिक्रमात्ततः सिद्धसाधनम् । अवशिष्ट इन्द्रादिवस्तुन्युद्धरिते नामादिकं भेद-चतुष्टयमपि प्रतीयत एव, किमनेन नामेन्द्रो विवक्षित आहोस्वित्थापनेन्द्र उत द्रव्ये-
- 10 न्द्रो भावेन्द्रो वेति । अतस्तसामान्येनेन्द्रवस्तुनश्चत्वारोऽप्यमी पर्याया भावविशेषा एव । अथ विशिष्टार्थक्रियासाधकं भावेन्द्रादिकं भावमाश्रित्य वस्तुत्वसाधनेऽपि न काचित्क्षतिः, भावेन्द्रादेर्भावस्य विशिष्टक्रियानिर्वर्तकत्वे नामेन्द्रादिपर्यायाणामपि तद्वष्टव्यमेव । द्रव्य-रूपतया पर्यायाणां परस्परभेदात् । भावपरिणामनिमित्तभावाद्वा नामस्थापनाद्रव्याणां भावाङ्गतयोपयोगः, जिननामजिनस्थापनामुक्तिगतमुनिदेहदर्शनाद्भावोद्भासात् । केनचिदुद्धरित
- 15 हि जिननाम श्रुत्वा जिनप्रतिमास्वस्तिकादीनि प्रेक्ष्य परिनिर्वृतमुनिदेहं भविष्यद्यतिपर्यायं जनं वाऽवलोक्य च प्रायशस्सम्यग्दर्शनादिभाषपरिणामो दृश्यते । अयन्स्वन्न चिन्नेपो नामावि-त्रयमनैकान्तिकं समीहितसाधने निश्चयाभावादनात्यन्तिकञ्च कारणमात्यन्तिकप्रकर्षप्राप्त-तथाविधविशिष्टफलसाधकत्वाभावात् । भावस्त्वैकान्तिकः, आत्यन्तिककारणञ्चातोऽभ्यर्हित-तम इति । अयञ्च नामादीनां प्रधानेतरभावो भिन्नवस्तुगतापेक्षया, अभिन्नवस्तुगतानान्तु नामा-
- 20 दीनां भावाविनाभूतत्वादेव वस्तुत्वम् । सर्वस्य हि वस्तुनस्त्वाभिधायकं नामरूपम्, यथाऽऽता-नवितामीभूततन्तुसन्तानः पट इति, ऊर्ध्वकुण्डलेष्वायतवृत्तमीवो घट इत्यादि । स्वाकारः स्थापनारूपः, यथा सर्ववस्तुनः स्वस्वाकारः । अतीतानागतभावकारणं द्रव्यम्, कार्यापन्नञ्च स्वं भावरूपम्, यथा मृत्पिण्डादिवस्तुनो जन्यत्वापन्नं घटादिकम् । इत्थं सर्वं वस्तुं चतुरूपाविनाभूतं दृष्टमेवमेव सम्यग्दर्शनव्यवस्थानाज्जिनमतस्य सर्वनयसमूहा-

१. अनेन यद्यद्वस्तु तत्तत्पिपेक्षतुष्टयवदिति व्याप्तिर्लभ्यते 'जत्थ यं जं जाणिज्जा गिरुनवं गिरुत्ते गिरवसेसं । जत्थपि यं जाणिज्जा चट्ठयं गिरुत्तेवे तत्थ' इत्यनुयोगद्वारास्पाद्य । तथापि प्रायिकीयं व्याप्तिरप्राप्तये वस्तुनि नाम्नोऽप्रयोगात्, जीवत्वेन द्रव्यत्वेन च भूतमविध्यपर्यायभावेन तत्कारणकाभा-वाजीवे द्रव्यनिक्षेपस्यायोगाच्च । उक्त तरवार्यटीकाह- 'यदेकस्मिन् सम्मवति नैतत्तत्रा भवत्यव्याप्ति' ति । अप्रशङ्गाद्यजीवद्रव्यमिधं यद्यद्वस्तु तत्तत्पिपेक्षतुष्टयवदिति व्याप्तेर्वा विरक्षणादिति ॥

त्मकत्वात् । न होकस्मिन्नेव वस्तुन्येककालं विद्यमानानां पर्यायाणां मध्य इदं वस्त्वपर-
 न्ववस्तिवति वक्तुं शक्यते, द्रव्यरूपतया सर्वेषामपि तेषामेकत्वात् । तथा वस्तुप्रत्ययहेतु-
 त्वान्नाम वस्तुधर्मः, यद्यस्य प्रत्ययहेतुस्तत्तस्य धर्मो यथा घटस्य स्वधर्मा रूपादयः, यद्य यस्य
 धर्मो न भवति न तत्तस्य प्रत्ययहेतुर्यथा घटस्य धर्माः पटस्य, भवति च घटाभिधानाद्वदस्य
 सम्प्रत्ययः । सर्वेषां वस्तूनाञ्च नामरूपत्वाव्यभिचारान्नैकान्तिकत्वम् । यद्व्यभिधानरहितं 5
 तद्वस्त्वेव न भवति, यथाऽभिधानरहितत्वेनावाच्यप्पभूतलक्षणो भावः । अवस्तुत्वे
 तु कुतस्तत्प्रत्ययहेतुत्वस्य हेतोरुक्तिः स्यात्, तत्र तद्वृत्तौ वा तस्यापि वस्तुत्वमेव
 भवेत्, स्वप्रत्ययजनकराद्वृत्तादिवदिति । न च नयास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीति शब्द-
 श्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तस्य कस्यचिद्वस्त्वप्राप्तेरवस्तुधर्मता तस्येति वाच्यम्, प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
 नामपि तत्प्रसङ्गात्, तेभ्योऽपि प्रवृत्तस्य कदाचिद्वस्त्वप्राप्तेः । नचानाधितप्रमाणेभ्यः प्रवृत्ता- 10
 वस्त्येवार्थप्राप्तिरिति वाच्यम् । सुविचेचितादाप्तशब्दादपि वस्तुप्राप्तेरवश्यम्भावादिति । एव
 यदस्ति तत्सर्वमाकारमयमेव, यथा मतिशब्दवस्तुक्रियाफलाभिधानानि । यत्त्वनाकार
 तन्नास्त्येव, यथा बन्ध्यापुत्रादिः, मतिर्हि ज्ञेयाकारग्रहणपरिणतत्वादाकारवती, अन्यथा
 नीलस्येदं सवेदनं न पीतस्येति नेयत्वं न स्यात्, नियामकाभावात् । नीलाद्याकारो 15
 हि नियामको यदा स नेष्यते तदा नीलप्राहिणी मतिर्न पीतप्राहिणीति कथं व्यवस्थाप्येता- 15
 विशेषात् । झञ्जोऽपि पौट्टलिक्त्वादाकारवानेव । क्रियाऽप्युत्प्रेषणादिरूपा क्रियावतोऽनन्य-
 त्वादाकारवत्येव, फलमपि कुलालादिक्रियासाध्य घटादिकं मूर्तिपट्टादिवस्तुपर्यायरूपत्वादा-
 कारवदेव, अभिधानमपि शब्दस्तस्याकारवत्त्वमुक्तमेव । तथा द्रव्यात्मकञ्च सर्वमुत्पन्नवि-
 फणकुण्डलिताकारसमन्वितमर्षवद्विवाररहितस्याविर्भावमात्रपरिणामस्य द्रव्यस्यैव सर्वत्र
 सर्वदाऽनुभवान्, न ह्यपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते, छन्नरूपतया विद्यमानस्यैवाविर्भावान्, नाप्या- 20
 विर्भूतं सद्ब्रिनश्यति, छन्नरूपतया तिरोभावस्यैवाऽऽसादनात् । तथा चाविर्भावनतिरोभाव-
 रूपपरिणाम एव कार्योपचाराद्रव्यस्य चोपचरितकारणत्वेनोत्पैदध्ययरहित निर्विकार

१ मिश्रवस्तुनि मिश्रकाले विद्यमानानां पर्यायाणां तथा वक्तुं शक्यत्वादिकस्मिन्नत्र वस्तुन्येककाल-
 मिति । शक्यत इति, विनिगमनाविरहात्सर्वस्यैव वस्तुत्व सर्वस्यैवावस्तुत्वं वा भवेदिति भावः । चतुरस्या-
 विनाभूतत्वे च विनिगमनकामाह द्रव्यरूपतया । ननु वस्तुधर्मत्वमव तेषां न गम्भवति पुनः द्रव्यरूपतयैव
 रूपतान्मिषाह तथेति ॥ २ यदि नाम वस्तुधर्मो न स्यात्तदा घटशब्दं प्रोक्ते श्रोतुं किमयमहेति
 यथाय एव स्यात् ॥ घटप्रतिपत्तिं पटप्रतिपत्तिरूपो वा निषेधस्य स्यात्, न जाने किमप्यननोक्तमिति
 चित्तप्यामोहेन वस्तुप्रतिपत्तिरूपो वाऽनप्यवशायां भवेत्, कदाचिद्वदस्य कदाचिपटस्य कदाचिपट एतन्मभेदेव
 बोध इत्यादिसुपि बाध्यम् ॥ ३ एवमात्मादध्ययार्थव्युत्पन्नं सत् गुणवशावद्द्रव्यमित्यनयोऽनवरणम् ।
 अत एव चात्र न तिरोभाऽन्यथा द्रव्यरूपोत्पादप्यदात्मकः तद्विहितत्वात्पिदध्ययेति ॥

- द्रव्यमुच्यते । न च द्रव्यस्यैष्वर्यभावत्वे निर्विकारत्वे धानन्तकालभाविनामनन्ताविर्भाव-
 तिरोभावानामेकहेतुयैव कारणत्व स्यादिति वाच्यम्, अचिन्त्यस्वभावत्वाद्व्यवस्थस्य, सर्पादि-
 द्रव्येष्वेकस्वभावेष्वपि उत्पन्नविफणादियथायाणा क्रमप्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । न चोत्पन्न-
 विफणादिवहुरूपत्वात्पूर्वावस्थापरित्यागेनोत्तरावस्थाधिष्ठानादनित्यता द्रव्यस्य स्यादिति वा-
 ५ च्यम्, वेपान्तरापन्ननटवद्बहुरूपस्यापि द्रव्यस्य नित्यत्वात् । यथाहि नायकविदूषककपि
 राक्षसादिपात्रावसरेषु वेपान्तराण्यापन्नो नन्वे बहुरूप एवमुत्पन्नविफणादिभिर्भाविर्द्रव्यमपि-
 बहुरूप तथापि नित्यमेव, स्वयमविकारित्वादाकाशवत् । तथा सर्व भाषात्मकम्, परा-
 परकार्यक्षणसन्तानात्मकस्यैव तस्यानुभवात्, प्रतिक्षण भवनमेव ह्यनुभूयते, पूर्वक्षणस्य
 निवृत्तिरपरस्योत्पत्तिरिति । न चोत्पत्तिनिवृत्ती कारणपेक्षिण्यौ, यच्च कारण तदेव द्रव्यमिति
 १० वाच्यम्, निरपेक्षस्यैवोत्पादात् । अपेक्षा हि विद्यमानस्यैव, न च मृत्पिण्डादिकारणकाले
 घटादिकार्यमस्ति, अविद्यमानस्य चापेक्षाया ररविषाणस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । यदि
 चोत्पत्तिक्षणान्तरागपि घटादिस्त्यात्तदा किं मृत्पिण्डापेक्षा, एत एव तस्य विद्यमानत्वात् ।
 न चोत्पन्नसन् घटादिर्भृत्पिण्डादिकमपेक्षत इति वाच्यम् । मुण्डितशिरसो दिनशुद्धिपर्या
 लोचनवदपेक्षावैयर्थ्यात् । ननूत्पद्यमानतावस्थायामसावपेक्षत इति चेन्न, विचारासहत्वात्,
 १५ उत्पद्यमानता हि किमनिष्पन्नावयवता, एत निष्पन्नावयवता, आहोस्विदर्थनिष्पन्नावयवता
 स्यात् । नाद्योऽनुत्पन्नस्यापेक्षाऽयोगाद्गगनारविन्दवत् । न द्वितीयो निष्पन्नस्य परापेक्षा
 वैयर्थ्यात्, नान्त्यो वस्तुनस्तशताप्रसङ्गात् । शशतायामप्यनिष्पन्नाश् किं कारणमपेक्षते
 निष्पन्नो धोभय वा, नाद्यौ निष्पन्नानिष्पन्नयोरपेक्षाऽसम्भवस्योक्तत्वात्, नान्त्य उभयपक्षो
 दीरितदोषसङ्गमात् । तस्मान्मृत्पिण्डाद्युत्तरकाल भवनमेव घटादेस्तदपेक्षा, कार्यत्वाभिमत
 २० घटादिप्राभाषित्वमेव मृत्पिण्डादे कारणत्व, न पुनस्तत्र व्याप्तिगमात्पत्त्यात्, व्यापारस्य
 व्यापारवद्भिन्नत्वे तस्य निर्व्यापारत्वप्रसङ्गात्, अभिन्नत्वे व्यापाराभावप्रसङ्गात् । कारण-
 व्यापारजन्म्याय अप्युत्पत्तेरुत्पत्तिमतो भेदे उत्पत्तिमतोऽजन्मप्रसङ्ग, तस्मात्पूर्वोत्तरकाल
 भावित्वमात्रेणैवायं कार्यकारणभावो वस्तूना लोके प्रसिद्धो न पुन किञ्चित्केनचिन्निर्वर्तित
 मिति न कस्यचिद्भाष्यस्य सम्बन्धपेक्षा, ततो हेत्वन्तरनिरपेक्ष एव सर्वो भावस्समुत्पद्यत
 २५ इति स्थितम्, एव विनाशोऽप्यहेतुक एव । न च मुद्रादिसव्यपेक्षा एव घटादयो विनाशमा
 विशन्तो दृश्यन्ते न निर्हेतुका इति वाच्यम्, विनाशहेतोरयोगात्, विनाशकाले मुद्रादिना
 किं घटादिरेव क्रियते कपालादयो वा तुच्छरूपाभावो वा, नाद्य कुलालादिसामग्रीत एव
 तस्योत्पत्ते । न द्वितीयो घटादीना तादवस्थप्रसङ्गात् । न तृतीयो नीरूपस्य तस्य खर
 शृङ्गस्येव कर्तुमशक्यत्वात् । न च तेन घटादिसम्बन्धेनाभावो विहितस्तेन घटादेर्निवृत्तिरिति

वाच्यम्, सम्बन्धानुपपत्तेः, किं पूर्वं घटः पश्चाद्भावो वैपरीत्य वा, उत समकाल वा घटाभावौ, नाद्यौ द्विनिष्ठसम्बन्धस्य भिन्नकालयोरसम्भवात् । अन्त्ये घटाभावयोर्द्यदि क्षणमात्रमपि सहावस्थितिरभ्युपगम्यते तर्ह्यससारमसौ स्याद्विशेषाभावात्, तथा च सति घटतादवस्थप्रसङ्गः । न च घटोपमर्देनाभावो जायतेऽतो घटादिनिवृत्तिरिति वाच्यम्, उपमर्दस्य घटादिरूपत्वे तस्य स्वहेतुत एवोत्पत्तेः, कपालादिरूपत्वे तद्भावेऽपि घटतादवस्थप्रसङ्गात् । 5

तुच्छाभावरूपत्वे च घटाद्यभावेन घटाद्यभावो जायत इत्युक्तं स्यात्तथा च सत्यात्मनैवात्मभवनानुपपत्तिरस्यात् । तस्मान्मुद्गरादिसहकारिकारणवैसादृश्याद्विसदृशः कपालादिक्षणवत्पद्यते घटादिस्तु क्षणिकत्वेन निर्हेतुकस्वरसत एव निवर्त्तत इत्येतावन्मात्रमेव शोभनमतो हेतुव्यापारनिरपेक्षा एव समुत्पन्ना भावाः क्षणिकत्वेन स्वरसत एव विनश्यन्ति न हेतुव्यापारादिति स्थितम् । तस्माज्जन्मविनाशयोर्न किञ्चित्केनचिदपेक्ष्यते, अपेक्षणीयाभावाच्च न 10

किञ्चित्कस्यचित्कारण तथा च सति न किञ्चिद्द्रव्यं, किन्तु पूर्वापरीभूतापरापरक्षणरूपाः पर्याया एव सन्तीति । एते हि स्वतन्त्रा नामादिनया मिथ्यादृष्टयोऽसम्पूर्णार्थप्राप्तिबाह्यजाग्रदवस्थेशसस्पर्शनेन बहुविधविबाधमुत्तरजालान्धवृन्दवत् । अनुभवप्रत्यक्षसिद्धान्तु जैनाभ्युपगमरूपं निःशेषसमूहाभ्युपगमनिर्वृत्तमनवद्य, नामादिनयपरस्परोद्भाविताविद्यमाननिःशेषदोषत्वेन सम्पूर्णार्थप्राप्तिद्वान्, चक्षुष्मता समन्तात्समस्तहस्तिदर्शनजोहापवत् । तथा च यत्र शब्दो 15

ह्लापयुद्धिपरिणामसद्भावस्तत्सर्वं नामादिचतुष्पर्यायम्, चतुष्पर्यायत्वाभावे शशशृङ्गादौ शब्दादिपरिणामाभावादर्शनात्, तस्माच्छब्दादिपरिणामसद्भावे सर्वत्र चतुष्पर्यायत्व निश्चितमेवाऽन्यसवलितनामादिचतुष्टयात्मन्येष वस्तुनि घटादिशब्दस्य तदभिधायकत्वेन पृथुभूदराद्याकारस्य नामादिचतुष्टयात्मकतया युद्धेस्तदाकारमहणरूपतया परिणतिस्तदात्मन्येष वस्तुनि समुपलब्धा । न चेद दर्शन भ्रान्तं बाधकाभावात् । नाप्यष्टाशकयाऽनिष्टकल्प 20

नाऽतिप्रसङ्गात् । नहि दिनकरास्तमयोदयोपलब्धरात्रिदिवादिबस्तूना बाधकसम्भावनाऽन्यथावत्कल्पना सङ्गतिमङ्गति । तस्मादेकत्वपरिणत्यापन्ननामादिभेदेष्वेव शब्दादिपरिणतिदर्शनात्सर्वं चतुष्पर्यायं वस्त्विति स्थितम् । भिन्नस्वरूपतया च नामादयस्वाश्रयभूतवस्तुनः कथञ्चिद्भेदकारिणः, एकस्मिन्नपि वस्तुनि चतुर्णां प्रतीयमानत्वात्कथञ्चिदभेदकारिणश्च । यथाहि केनचिदिन्द्र इत्युचरितेऽन्यः प्राह किमनेन नामेन्द्रो 25

विबक्षितस्थानपतेन्द्रो द्रव्येन्द्रो भावेन्द्रो वा, नामेन्द्रोऽपि द्रव्यतः किं गोपालदारको हार्तिकदारकोः क्षत्रियदारको वैश्यदारको ब्राह्मणदारकश्चूडदारको वा, क्षेत्रतोऽपि नामेन्द्रः किं भारत पेरवतो महाविदेहजो वा, कालतोऽपि किमतीतकालमम्यवी वार्त्तमानिको भविष्यन् वा, अतीतकालमम्यन्यपि किमितोऽनन्तमम्यभावी, असंख्यात-

- तमसमयभावी, सख्याततमसमयभावी वेति । भावतोऽपि किं कृष्णवर्णो गौरवर्णो दीर्घो मन्थरो वेत्यादि । तदेवमेकोऽपि नामेन्द्रस्थाश्रयभूतोऽर्थस्तावद्भव्यक्षेत्रकालभावाधिष्ठितोऽनन्तभेदत्व प्रतिपद्यते । तथा स्थापनाद्रव्यमावाश्रयस्याप्युक्तानुसारेण प्रत्येकभनन्तभेदत्वमनुसरणीयम् । एते च नामादयो भेदकारिण । एवमेकस्मिन्नपि शचीपत्यादाविन्द्र इति
- ५ ज्ञानस्तदाकारस्थापनाया उत्तरावस्थाकारणरूपद्रव्यस्य दिव्यरूपसम्पत्तिकुलिशधारणपारमैश्वर्यादिसम्पन्नत्वलक्षणभावस्य च प्रतीयमानत्वाभामादिचतुष्टयस्याभेदकारित्वमपि । अत एते नामादयो धर्मा उत्पादक्ययध्रौव्यत्रिकवत्प्रतिवस्तु परस्परविनाभाविन इत्यल चर्चया । अथ नामादिनिक्षेपाणा नयैस्सह योजने शब्दनयैर्भाविनिक्षेप एवेष्ट परैरर्थनयैर्नामादयश्चत्वारोऽपीष्टा । यद्यपि नामादिचतुष्टयस्याप्यभ्युपगमे नैगमादीना द्रव्यार्थिकत्वक्षति
- १० द्रव्यार्थिकेन द्रव्यस्यैवाभ्युपगमात् पर्यायस्य प्रतिक्षेपाच्च । द्रव्यपर्याययोरुणप्रधानभावेन तेनाभ्युपगमाद्भाविनिक्षेपसह एवेति चेत्तदा शब्दनयानामपि द्रव्यनिक्षेपसहत्व स्यात्तथापि नैगमभेदानामविशुद्धाना नामाद्यभ्युपगमप्रवणत्वेऽपि विशुद्धनैगमभेदस्य द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगन्त्वान्न भाविनिक्षेपानुपपत्तिर्न वैतावता तस्य पर्यायार्थिकत्वप्रसक्तिरितराविशेषणत्वरूपप्राधान्येन पर्यायानभ्युपगमात् । शब्दादीना पर्यायार्थिकानान्तु नैगमवदन्यथादी व्यवहाराभिमतविशेषवादी, तदुभयवादी, च, तथा च सङ्ग्रहस्य स्थापनास्वीकर्तृनैगमसमानत्वेन कथं स्थापनानभ्युपगन्तृत्वम् । न च व्यवहाराभिमतस्वीकर्तृनैगम एव स्थापनाभ्युपगन्ता न सामान्यवादी नैगमोऽतस्मद्ग्रहो न स्थापनामिच्छतीति वाच्यम्, तथा सति व्यवहारस्य स्थापनाभ्युपगन्तृत्व स्यात् । अथोभयविषयक एव नैगमस्थापनाविषयको नातस्मद्ग्रहव्यवहारयोः स्थापनारिषयकत्वमिति चेत्सुतरा तत्प्राप्तिरेव, एकतरनिक्षेपयोस्सङ्ग्रहव्यवहारयो प्रत्येक स्थापनानभ्युपगमेऽपि समुदितयोर्नैगमरूपत्वेन तेन तदभ्युपगमे तयोरप्यभ्युपगमस्य दुर्वारत्वात् । स्थापनासामान्य सङ्ग्रह इच्छति, स्थापनाविशेषास्तु व्यवहार इत्येतदेव युक्तम्, अनिच्छा तु सर्वथा नैव युक्तेति । न च सङ्ग्रहनये स्थापना

१ पाथाऽनयम द्विशेषावयगेन विशेषमनुभवताऽत्यनैगमेन गुदपयामावणिष्ट इव्य विषयोक्रियत इति भावः । न तु स्वविषयविगुदिकृतपरायविषयनासाति वद्भाविनिक्षेपसहत्वमप्यम् सङ्ग्रहोऽनुगुदयोरप्यपि तज्जातीयविशुद्धपभावोपसर्जनोदितपरायविषयतया तच्छापनस्य दुस्साध्यं य इति ॥

नेष्टा, नामनिक्षेपेणैव स्थापनायास्मद्गृहात्, व्यापकं हि नाम व्याप्यभूतां स्थापनां सङ्गृहा-
त्येव, इन्द्रचित्रस्येन्द्रनामकपिण्डवज्रान्मेन्द्रत्व स्यादविशेषान् पदप्रतिकृतिभ्यां नाम्नो द्वैवि-
ध्यादिति वाच्यम्, द्रव्यनिक्षेपस्यापि नाम्ना सङ्गृहप्रसक्तेः । न च भावप्रवृत्तिप्रयोजकस-
म्बन्धभेदेन तयोर्भेदः, द्रव्यं हि परिणामितया भावे सम्बद्धं नाम च वाचकत्वेनेति
वाच्यम्, गोपालदारके नामेन्द्रे नियामकस्य दुर्बलत्वाद्भावावाचकत्वादिति । ततश्च सिद्ध- 5
मृजुसूत्रान्तास्सर्वे नयाश्चतुरो निक्षेपानभिलपन्तीति सिद्धान्तवादिनः । सङ्गृहव्यवहारौ
नामादिप्रयं ऋजुसूत्रादयश्चत्वारो भावमिच्छन्ति, नैगमस्तु सङ्गृहे व्यवहारेऽन्तर्गतं इति
सिद्धसेनदिवाकरसूरयः ॥ अवसितं नयनिरूपणमित्याहेतीति ॥

इति तपोगच्छनमोमणिधौमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारधीमठिजयकमलसूरीश्वर-
शरणनलिनचिन्मस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधेरेण विजयलङ्घिसूरिणा यिनिमित्तस्य 10
तत्त्यन्यायविभाकरस्य स्योपग्रायां न्यायप्रकाशव्याख्यायां नयनिरूपणं नाम
नयनः किरणः ॥

अथ दशमः किरणः ॥

ननु व्यवस्थापितं प्रमाणनयतत्त्वं, परन्वचनयोः प्रयोगः क कार्य इत्याशङ्कायां वस्तु-
निर्णयायोपक्रान्ते वाद् एवेति विभावयन् वादस्वरूपमाविष्करोति— 15

स्वपरपक्षसाधनदूषणविषयं तत्त्वनिर्णयविजयान्पतरप्रयोजनं यचनं
वादः ॥

स्वपरेति । वादिनः प्रतिवादिनो वा स्वपक्षसिद्धये यत्साधनं परपक्षविषयकत्रा-
यदूषणं तद्विषयकं यचनं यादिप्रतिवादिनोर्वाद उच्यते । तस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह तत्त्व-
निर्णयविजयान्पतरप्रयोजनमिति । साधुजनदृश्यपयोजविराजमानतत्त्वानां निग्रहस्तद्वा 20
विजयो वा प्रयोजनं यस्य तादृशमित्यर्थः । वादिनः प्रतिवादिनो वा स्वपक्षस्य सिद्धिर्जयः,
तदसिद्धिश्च पराजयः । विज्ञानप्रमाणतदाभासस्वरूपेण वादिना सम्यक्प्रमाणे स्वपक्षसाध-
नायोपन्यस्तेऽपिज्ञानतत्त्वरूपेण वा वादिना प्रमाणाभास उपन्यस्ते प्रतिवादिनाऽनिश्चितत-
त्त्वरूपेण दुष्टतया सम्यक्प्रमाणेऽपि तदाभासताया निश्चिततत्त्वरूपेण वा प्रमाणाभासे 25
तदाभासतायामुद्भावितायां वादिनः प्रतिवादिनो वा प्रमाणतदाभासो परिहृतापरिहृतायो
साधनदूषणे भवता, ते च जयेतव्यवस्थाया निबन्धने स्थानमिति जयपराजयावपि
वादस्य पक्षे । तथा स्वपक्षे साधनममुत्रापि प्रतिवादी वादिमापनस्याभासतामुद्भावयन्

वादिनो जयति । आमासतोद्भावनयैव स्वपक्षे साधनस्योक्तत्वात्, पराजयोऽपि सम्यक्स-
धने परोक्तदूषणानुद्धरणादपि भवतीति भावः ॥

साधनदूषणात्मक वचन कीदृक् स्यादित्यत्राह—

साधनात्मकं दूषणात्मकञ्च वचनं स्वस्वाभिप्रेतप्रमाणरूपमेव स्यात् ।

5 तदन्यस्य प्रमाणाभामत्वाभिर्णायकत्वानुपपत्तेः ॥

साधनात्मकमिति । स्वपक्षविषयसाधनपरपक्षविषयदूषणवचने प्रमाणरूपे एव स्यात्ता
मिति भावः । अन्यथात्वे दोषमाह तदन्यस्येति, प्रमाणान्यस्य वचनस्येत्यर्थः । निर्णायक
त्वानुपपत्तेरिति, प्रमाणस्यैव वस्तुनिर्णायकत्वादिति भावः । ननु यस्मिन्नेव धर्मिण्येकतरप
र्मेनिरासेन तदन्यधर्मव्यग्रस्थापनाय वादिनस्साधनवचनं भवति तत्रैव प्रतिवादिनस्तद्विप

10 रीत कथं दूषणवचनं स्याद्व्याघातादित्याशङ्क्यामुक्तं स्वस्वाभिप्रेतेति विशेषणं प्रमाणस्य, तथा
च स्वस्वाभिप्रायानुसारेण प्ररूपिते साधनदूषणवचने विरोधाभावः । वादी हि पूर्वं स्वाभि
प्रायेण साधनं वक्ति ततः प्रतिवाद्यपि स्वाभिप्रायेण दूषणमुद्गावयति, न खल्वत्र साधन
दूषणञ्चैकत्र धर्मिणि तात्त्विकमस्तीति विवक्षितमपि तु निजाभिप्रायानुसारेण वादिप्रतिवादिनौ
प्रयुज्जाते इति भावः ॥

15 ननु दर्शनान्तरे वादजल्पवितण्डारूपेण कयायास्त्रेविध्योक्तेः कथं वाद एक एवोक्त
इत्यत्राह—

जल्पवितण्डयोस्तु न कथान्तरत्वं वादेनैव चरितार्थत्वात् ॥

जल्पेति । दर्शनान्तरे हि प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भस्तिद्वान्ताविरुद्धः पश्चादवधोपपन्न
पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः, यथोक्तोपपन्नः उल्लासितातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः, स

20 प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति तल्लक्षणान्यभिहितानि । तत्र जल्पस्य न कथान्तरत्वं
वादेनैव चरितार्थत्वात् । न च जल्पे छलजातिप्रयोगस्यानुष्ठानात् वादे चासदुत्तरत्वेन
तस्याभावान्न तेन चरितार्थत्वं जल्पस्येति वाच्यम् । अमदुत्तरे परप्रतिक्षेपस्य कर्तुमशक्य-
त्वात्, नह्यन्यायेन जय यशोधनं वा महात्मानस्समीहन्ते । अथ प्रचलप्रतिवादिदर्शना-
वज्ञये धर्मव्यससम्भावनात् प्रतिभाक्षयेण सम्यगुत्तरस्याप्रतिभासादरादुत्तराण्यप्यवाकि

25 रत्नेकान्तपराजयाद्वर सन्देह इति धिया न दोषमावहतीति चेन्न, अस्यापवादिकस्य जात्या
युत्तरप्रयोगस्य कथान्तरममर्थेनमामर्श्याभावाद्वादतोऽविशेषात् । द्रव्यक्षेत्रकालमायानुसारेण
हि यद्यसदुत्तरं कथञ्चन प्रयुज्जीत किमेतावता कथान्तरं प्रसज्येत । न च निग्रहस्थानानामप्यत्र

प्रयोगाद्विशेष इति वाच्यम् । वादेऽपि तदभ्युपगमात्, वादलक्षणे हि सिद्धान्तावि-
रुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तस्य पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेन न्यूनाधिकत्वयोर्हेत्वाभासपञ्चकस्य
निग्रहस्थानाष्टकस्य तदुपलक्षणेनापरनिग्रहस्थानानाञ्च परेण स्वीकारात् । प्रतिपक्षस्थाप-
नाहीनाया वितण्डायास्तु कथात्वमयुक्तमेव । वैतण्डिको हि स्वपक्षमभ्युपगम्यास्थापयन्
यत्किञ्चिद्वादेन परपक्षमेव दूषयन् कथमवधेयवचनो भवेदिति । तस्माज्जल्पवितण्डानिराक- 5
रणेन वाद एवैककथात्वं लभत इति स्थितम् ॥

अङ्गनियमभेदप्रदर्शनार्थं वादे प्रारम्भकविशेषमाह—

कथारम्भकस्तु जिगीपुस्तत्त्वनिर्णिनीपुश्च ॥

कथारम्भकस्त्विति । कचिजिगीपु प्रथम वादमारभते, कचिच्च तत्त्वनिर्णिनीपु ।
तथा प्रतिवादिन्येकस्मिन्नपि प्रौढे गृह्योऽपि सम्भूय त्रिवदेरन् जिगीपय, पर्यनुयुञ्जीरश्च 10
तत्त्वनिर्णिनीपय । स च प्रौढतयैव तान् तागतोऽप्यभ्युपैति प्रत्याख्याति तत्त्वञ्चाचष्टे ।
कचिदेकमपि तत्त्वनिर्णिनीपु गृह्योऽपि प्रतिरोधयेयु । अत एव तत्त्वनिश्चयसरक्षण जल्प-
वितण्डयोरैव फलं, वादस्य तु तत्त्वनिर्णय एव, तत्र जिगीपोरनधिकारादिति प्रत्युक्तम् ।
वादस्याविजिगीपुधिपयत्वासिद्धे, वादो नाविजिगीपुधिपयो निग्रहस्थानयत्वात् जल्पवित-
ण्डावहित्यनुमानाच्च । न च वादे सप्तमव्येया निग्रहयुद्धयाऽनुद्धारयान्न विजिगीषाऽस्ति, 15
किन्तु तत्र निवारणयुद्धयैवोद्भावनमिति वाच्यम् जल्पवितण्डयोरपि तथोद्भावननियमप्र-
सङ्गात् । तत्वाध्यवसायसरक्षणस्य छलजातिनिग्रहस्थानैर्वस्तुतः कर्तुमशक्यत्वाच्चेति ॥

अथ कोऽसौ जिगीपुस्तत्त्वनिर्णिनीपुश्चेत्यत्राह—

१ वक्त्राऽभिप्रायेण प्रयुक्तस्य सत्त्वस्थापप्रायान्तरकल्पनया तात्पर्येण च । यथा ननु कम्बरोऽयमिति
मूलनकम्बलमभिप्रायेणोक्ते पर कुतोऽस्य नव कम्बला दृश्यते वा ? त्वयि प्र यथाविरोधमुद्भावयति,
एवमवा यत्र पि भाष्यम् । वादिना सम्यग्भवेऽपि हेत्वामो वा प्रयुक्त इत्यति तदावतत्त्वाप्रतिभासे हेतुप्रति-
विम्बनप्रशय साधर्म्यतो नैधर्म्यतो वा यदि प्रयुक्त निमपि स जानी यथाऽनित्यदशब्द कृतवत्त्वाद्वदिति
प्रयोगे कृत साधर्म्येणैव प्रत्यवस्थान यथा नित्यदशब्दो निरवयवत्वात्तात्पर्यादान न चास्ति विशेषद्वतुपद
साधर्म्याकृतवत्त्वादिति दशब्दो न पुनरावृत्तसाधर्म्याप्रत्यवयवत्वाच्च निय इति । तत्रैव वैरम्येण प्रत्यव-
स्थान यथा तत्रैव प्रतिहेतुवैधर्म्येण प्रयुक्तवत् अनित्य हि साधक्य दृष्ट यथा चरुदोत, न चास्ति विशेषद्वे
दुर्ध्वसाधर्म्यात् कृतवत्त्वादिति दशब्दो न पुनस्तद्वैधर्म्यान्निरवयवत्वात्तात्पर्यादान । वादच्छात्रे वादो प्रतिवादा
वा येन निरुपगत तस्मिन् दशब्दा देत्वाभागादवदुविष याव तत्र प्र प्रदर्शय अ यत्र विगच्छनीयमिति ॥

अङ्गीकृतधर्मसाधनाय साधनदूषणवचनैर्विजयमिच्छुर्जिगीषुः । स्वी-
कृतधर्मस्थापनाय साधनदूषणवचनैस्तत्त्वसंस्थापनेच्छुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः ॥

- अङ्गीकृतेति । अङ्गीकृतो यो धर्मः कथञ्चिन्नित्यत्वादित्यस्य साधनाय व्यवस्थापयितुं तत्साधनं कर्तुं परपक्ष दूषयितुश्च प्रवृत्तः स्वविजय परपराजयञ्चेच्छुर्जिगीषुरित्यर्थः । परपरा जयमन्तरेण स्वविजयासम्भवादिति भावः । तत्त्वनिर्णिनीषुमाह स्वीकृतेति, शास्त्रेणेति शेषः, परस्मिन् रस्मिन् वा कथञ्चिन्नित्यत्वादिव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणवचनमिच्छयैः कथञ्चिन्नित्यत्वादिलक्षणतत्त्वप्रतिष्ठाकाम इत्यर्थः ॥

अस्य प्रकारान् प्रकाशयति—

- अयं स्वस्य सन्देहादिसम्भवे स्वात्मनि तत्त्वनिर्णयं यदेच्छति तदा
10 स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्भवति । परानुग्रहार्थं परस्मिन् तत्त्वनिर्णयं यदेच्छति तदा परात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्भवति ॥

- अयमिति । तत्त्वनिर्णिनीषुरित्यर्थः, तत्त्वनिर्णय स्वस्य परस्य च भवति, यदा स्वस्य सन्देहादिसम्भवस्तत्परिहारेच्छा च भवति तदा स स्वात्मनि तत्त्वनिर्णयाभिलाषुकत्वात्स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुरित्युच्यते । यस्तु परानुग्रहैकप्रवणः परस्य तत्त्वं प्राहयितुमिच्छति तदासौ
15 परात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुरित्युच्यते इत्याशयेनाह स्वस्येत्यादिना, स्पष्टमन्यत् । ननु परत्र तत्त्व-निर्णिनीषुणा परस्मिन् निर्णय उत्पादिते सम्भवेस्तस्य जयघोषस्य क्रियमाणत्वात्तस्य जिगीषुता प्राप्तेति जिगीषोरस्य कथं भेद इति चेन्न, तदनिच्छातस्त्वस्य परोक्षोपमात्रेण तदभिलाषुकत्वा-सम्भवात् । न च तर्ह्यसौ नाश्रुते जयमिति वाच्यम्, जयिनोऽपि तदभिलाषाभावात् । अनिष्ठानामप्यनुकूलप्रतिवृत्तैर्बोधकस्तिष्ठानां फलानां जनैरुपभुज्यमानतयाऽवलोकनान् ।
20 तथा च परत्र तत्त्वनिर्णिनीषो परस्य तत्त्वजयबोधन मुख्य फलमानुषङ्गिरन्तु जय इति ॥

स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्दिशप्यसन्नह्यचारिसुहृदादयः । परस्मिन् तत्त्वनिर्णिनीषुश्च गुर्वादयः । अयं जानावरणीयरुर्मणः क्षयोपशमात्स-मुत्पन्नमत्यादिज्ञानवान् केवलज्ञानवान् वा भवति । स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुस्तु क्षायोपशमिरुज्ञानवानेव, जिगीषुरप्येवमेव ॥

- 25 स्वात्मनीति । शिष्य शिक्षणायोपाध्यायस्योपासको ग्रहणधारणपटु, सदाऽऽज्ञावि-धायी सम्यग्निर्णयपरिपालन । मन्त्रह्यचारी सतीर्थ, सुहृन्मित्रम् । परस्मिन् तत्त्वनिर्णिनीषुमाह परस्मिन्निति, गुर्वादिरिति, सम्यग्ज्ञानमियायुक्तसम्यग्धर्मशास्त्रार्थदशकः । धर्मतो

धर्मकर्त्ता च सदा धर्मपरायणः । संत्वेभ्यो धर्मशास्त्रार्थदेशको गुरुरुच्यते ' इतिलक्षण-
लक्षितः, आदिना सत्रङ्गचारिसुहृदादीनां ग्रहणम्, यथाक्रमेण वादिप्रतिवादिनाप्रवासेयौ ।
परत्र तत्त्वनिर्णिनीयोर्भेदमाहायमिति, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुरित्यर्थः । ज्ञानावरणीयेति,
ज्ञानावरणीयकर्मविशेषप्रतियोगिकक्षयोपशमाविर्भूतव्यस्तसमस्तान्यतरमतिश्रुतावधिमनःपर्य-
वरूपज्ञानवानेकः, ज्ञानावरणकर्मसामान्यप्रतियोगिकक्षयाविर्भूतकेवलज्ञानवानपर इति 5
द्विभेदो भाव्यः । समस्तपदार्थतत्त्वज्ञानशालिनः केवलिनस्वात्मनि तत्त्वनिर्णयेच्छाया
जयेच्छाया वा सुतरामसम्भवेन परिशेषात् स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुर्विजिगीपुश्च क्षायोप-
शमिकज्ञानवानेव भवतीत्याशयेनाह स्वात्मनीति, एवमेव क्षायोपशमिकज्ञानवानेव, बीत-
रागत्वेन केवलिनो जयेच्छाया अभावादिति भावः ॥

10

नन्वेवं सत्यारम्भकः कतिविधस्सम्पन्न इत्याह—

तथा चारम्भको जिगीपुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिक-
ज्ञानवान् केवली चेति चतुर्विधस्सम्पन्नः । एवं प्रत्यारम्भकोऽपि ॥

तथा चेति । क्षायोपशमिकज्ञानवानित्यनेन परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः केयलिभिन्नो ग्राह्यः,
स्पष्टमन्यत् । आरम्भकप्रत्यारम्भकयोर्द्विप्रतिद्विस्तिन्यायेन प्रसिद्धेर्याधन्त आरम्भकास्ताव-
न्त एव प्रत्यारम्भका इत्याशयेनाहैवमिति, आरम्भकवदेवेत्यर्थः, तथा चायमपि चतुर्विध 15
इति भावः ॥

वादोऽयं चतुरङ्गोऽपि भवति, तत्रैकस्याप्यङ्गस्य वैधुर्ये कथादानुपपत्तेः वादिप्रतिवा-
द्यपेक्षयाऽङ्गनैयत्यात्, न हि वर्णाश्रमपालनक्षमं न्यायान्यायव्यवस्थापकं पक्षप्रतिपक्षरहि-
तत्वेन समदृष्टि सभापति वक्ष्यमाणलक्षणान् प्रात्रिकांश्च त्रिना वादिप्रतिवादिनौ स्वाभि-
मतसाधनदूषणसरणिमाराधयितुं क्षमौ, नापि दुःशिक्षितकुतर्लेखालिङ्गजनविप्लावितौ 20
गतानुगतिको जनसन्मार्गं प्रतिपद्येत, तस्मात्कयोः कयोर्वादे वादिप्रतिवादिमभ्यसभाप-
तिरूपेषु वक्ष्यमाणलक्षणेषु चतुरङ्गेषु कस्यद्वान्यवश्यमपेक्षितानीत्येतदर्शयति—

यदोभावपि जिगीपू, जिगीपुक्षायोपशमिकज्ञानिनौ, जिगीपुकेव-
लिनौ वा वादिप्रतिवादिनौ भवतस्तदा वादिप्रतिवादिसभ्यसभापति-
रूपाणि चत्वार्यङ्गान्यपेक्षितानि ॥

25

यदेति । उभावपीति, आरम्भकप्रत्यारम्भकावुभावपीत्यर्थः, जिगीपू इति, वादिप्रति-
वादिनौ भवत इत्यपेक्षनेन सम्यक्कृते । जिगीपुक्षायोपशमिकेति, क्षायोपशमिकज्ञानी हि

जिगीषुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुश्च । तत्र जिगीषोः प्रत्यारम्भक-
 तया यदोभावपि जिगीषू इत्यनेनोक्तत्वात्, जिगीषोः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुश्च वादि-
 प्रतिवादित्वासम्भवेन च परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुरेवात्र क्षायोपशमिकज्ञानिपदेन विवक्षितः ।
 चत्वार्यङ्गान्यपेक्षितानीति, वादिप्रतिवाद्यभावे हि वाद एवानुत्थानोपहतो जयपराजयौ तु दूर
 5 इति तावदयं सिद्धावेव, उभावपि यदि जिगीषू स्यातां तदा परस्परं जयपराजयव्यवस्था-
 विलोपकारिशाल्यकलहादिसम्भवात्पराङ्गद्वयं विवक्षितमेव, क्षायोपशमिकज्ञानी केवली वा
 यदा प्रत्यारम्भकस्तदापि जिगीषोर्वादिनश्शाल्यकलहाद्यपोहनाय लाभादिहेतवे तदपेक्ष्यत
 एवेति भावः ॥

स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुरारम्भकः क्षायोपशमिकज्ञानी तृतीयः प्रत्यारम्भकस्तदा
 10 तत्राङ्गनियममाह—

यदा स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुर्वादी प्रतिवादी च परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः
 क्षायोपशमिकज्ञानवान् तदा समर्थश्चेत्प्रतिवादी वादिप्रतिवादिरूपाङ्ग-
 द्वयमेवापेक्षितम् । असमर्थश्चेत्सम्भवेन सहाङ्गत्रयमपेक्षितम्, केवली
 चेत्प्रतिवादी तदाङ्गद्वयमेव ॥

15 यदेति । समर्थश्चेदिति, जयपराजयनिरपेक्षो वादिनो विवक्षिततत्त्वावबोधनपटुश्चे-
 दित्यर्थः । अङ्गद्वयमेवेति, अनुपयोगेन सभ्यसभापत्यात्मकाङ्गद्वयाऽनावश्यकत्वात् न हानयो-
 रस्वपरोपकारायैव प्रवृत्तयोऽशाल्यलाभादिकामनासम्भव इति भावः । यदा पुनरुक्तान्यतापि
 प्रतिवादिना कथञ्चिदपि तत्त्वनिर्णयं कर्तुं न पार्यते तदा तन्निर्णयार्थमुभाभ्यामपि सभ्या-
 नामपेक्षितत्वेन कलहलाभाद्यनभिप्रायेण च सभापतेरनपेक्षणीयत्वात्तदाङ्गत्रयमेवापेक्षित-
 20 मित्याहासमर्थश्चेदिति । केवली चेत्प्रतिवादी तदा कथमङ्गनियम इत्यग्राह केवली चेदिति ।
 प्रतिवादिनस्तत्त्वनिर्णयासामर्थ्यासम्भवेन तदर्थं सभ्यानपेक्षणात्, उभयोः कलहाद्यभिप्राया-
 भावेन च सभापतेरप्यनपेक्षणादिति भावः ॥

ननु वादी क्षायोपशमिकज्ञानी परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः प्रतिवादी च जिगीषुरन्ये वा प्रति-
 वादिनस्तदाङ्गनियमनाय ग्राह—

25 यदा क्षायोपशमिकज्ञानवान् परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुर्वादी प्रतिवादी च
 जिगीषुस्तदा चत्वार्यङ्गानि, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः क्षायोपशमिकज्ञा-
 नवान् परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुर्वा प्रतिवादी तदाऽसमर्थत्वेऽङ्गत्रयं समर्थत्वे

चाद्ब्रह्मम् । केवली चेतप्रतिवादी तदाऽद्ब्रह्ममपेक्षितम् । यदा तु केवली
वादी जिगीषुश्च प्रतिवादी तदा चत्वार्यङ्गानि, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णि-
नीषुः क्षायोपशमिकज्ञानवान् वा प्रतिवादी तदाऽद्ब्रह्ममेवापेक्षितम् ॥

यदेति । चत्वार्यङ्गानीति, कलहादिसम्भवात् लाभेच्छासम्भवाच्च सभासदस्सभापति-
श्चापेक्षित इति भावः । यदा प्रतिवादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुर्वा 5
तदाङ्गनियमं सामर्थ्यासामर्थ्यप्रयुक्तमाह स्वात्मनीति । प्रतिवादी केवली चेत्तदाह केवलीति ।
ननु परत्र तत्त्वनिर्णिनीषोर्वादिनः केवलिनः कथं वादः परस्य केवलिनस्समप्रपदार्थपरमार्थ-
वर्तित्वादिति चेत्सत्यम्, असौममहिममोहहृतत्वाद्वादिन आत्मानं निर्णीततत्त्वमिव मन्यमा-
नस्य केवलिन्यपि तत्त्वनिर्णयोपजननार्थं प्रवृत्तेः, परमकृपापीयूषपरपरितान्तःकरणत्वेन
केवलिनस्तस्यापि बोधकत्वात् । केवलिनो वादित्वे जिगीषोः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषोः 10
परत्र तत्त्वनिर्णिनीषोर्वा प्रतिवादित्वेऽङ्गनियममाह यदा त्विति, केवलिनो वादित्वं परोप-
कारैकप्रवणत्वाद्बिद्येयम् । शेष मूलमुत्तानार्थम् ॥

वादः केषां न भवतीत्यत्राह—

जिगीषुस्वात्मतत्त्वनिर्णिनीष्वोः, स्वात्मतत्त्वनिर्णिनीषुजिगीष्वोः,
स्वात्मतत्त्वनिर्णिनीष्वोरुभयोरुभयोश्च केवलिनोर्वादिप्रतिवादिभाषास- 15
म्भवान्न वादः प्रवर्तते ॥

जिगीष्यति । उभयोरिति, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीष्वोः स्वस्मिन् तत्त्वनिर्णयाभावेन
परावरोधार्थं प्रवृत्तेरसम्भवान्न वादित्वं प्रतिवादित्वं वाऽऽनुत इति भावः । उभयोश्चेति,
परोपकारिणः केवलिनः परत्र तत्त्वनिर्णिनीषायास्सम्भवेऽपि केवलकलाबलोक्तसकलवस्तु-
तया कृतकृत्ये केवलिनि विषये न सा समुदेतीति तयोर्न वादिप्रतिवादित्वमिति भावः ॥ 20

अथ प्रत्येकमङ्गानि निरूपयितुमारभते—

प्रथमं वादारम्भको वादी, तदनु तद्विरुद्धारम्भकः प्रतिवादी, एतौ
स्वपरपक्षस्थापनप्रतिषेधौ प्रमाणतः कुर्यायाताम् ॥

प्रथममिति । चतुरङ्गेण त्र्यङ्गेण द्व्यङ्गेन वा समलङ्कृताया परिपदि येनादौ वाद आर-
भ्यते स वादीत्यर्थः । तदन्विति, यश्च तत्पश्चाद्वादिनो वादमनुबध्नन्नुबध्न् वा तदुक्तपक्षे 25
वद्विरुद्धं प्रमाणप्रतिपक्षं दूषणं समुद्भावयति स प्रतिवादी प्रत्यारम्भक इत्यर्थः । उभयोः

कृत्यमाहेताविति, वादिप्रतिवादिनावित्यर्थः, वादिना हि निजपक्षस्थापनं परपक्षनिषेध-
नञ्च तद्वन्निर्णयान्यथानुपपत्त्या विधेयं तदपि स्वाभिमतत्वात्प्रमाणादेव, एवं प्रतिवादिनापि
कार्यम् । कचिदेकप्रयत्नेनापि स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेपौ भवत इति सूचनाय समा-
सनिर्देशः । यदा हि वादिनिरूपणेऽवसिते प्रतिवादी वदति तदा वाद्यभिधानं प्रमाणोपका-
5 न्तत्वात्, स्वपक्षस्थापनरूपमेव परपक्षप्रतिक्षेपः, यदा तु वादिप्रतिवचने विरुद्धत्वादिकमुद्गा-
घयेत्तदा परपक्षप्रतिक्षेप एव स्वपक्षसिद्धिरित्येवं प्रतिवाद्यभिधानेऽपि भाव्यम् ॥

अथ सभ्यलक्षणमाचष्टे—

उभयसिद्धान्तपरिज्ञाता धारणावान् बहुश्रुतः स्फूर्तिमान् क्षमी
मध्यस्थः सभ्यः । वादोऽयं त्रिभिस्सभ्यैरन्यूनो भवेत् ॥

८१ 10 उभयसिद्धान्तपरिज्ञातेति । वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वकुशल इत्यर्थः, न चैतद्व्यह-
श्रुतत्वे सत्यवश्यम्भावि, तस्यान्यथापि भावात् । सभ्यानामुभयसिद्धान्तपरिज्ञावृत्ताभावे च
वादिप्रतिवादिप्रतिपादितसाधनदूषणेषु सिद्धान्तसिद्धत्वादिगुणानामवधारयितुमशक्यता स्या-
दिति भावः । धारणावानिति, उभयसिद्धान्तवेत्तृत्वेऽपि विना धारणां स्वावसरे न गुण-
दोषावबोधकत्वमतरसाप्यपेक्षितेति भावः । कचिद्वादिप्रतिवादिभ्यां स्वप्रौढिमप्रकटनाया-
15 त्सिद्धान्तानभिहितयोरपि व्याकरणादिप्रसिद्धयोः प्रसङ्गतः प्रयुक्तोद्भावितयोर्गुणदोषयोः
परिज्ञानार्थं बहुश्रुत इति । स्फूर्तिमानिति, ताभ्यामेव स्वप्रतिभयोत्प्रेक्षितयोस्तत्तद्गुणदोषयो-
र्निर्णयार्थं स्फूर्तेरपेक्षणमिति भावः । वादिप्रतिवाद्यन्तरस्मिन् सभ्यैर्दोषे निर्णीते कदाचिदन्यत-
रेण पंरुपेऽभिहितेऽपि तैर्निष्कोपैर्भवितव्यमन्यथा तत्प्रावगमव्याघातप्रसङ्गस्यादत्त उक्तं
क्षमीति । तत्त्ववेदिनोऽपि पक्षपातेन गुणदोषौ विपरीतावपि प्रतिपादयेयुरिति सभ्यस्य
20 इति । वादे प्रापिकं सभ्यसंख्यानिवममाह-वादोऽयमिति, उपलक्षणमिदम्, तेन त्रिवतुरा-
दीनामेवामलाभ एकोऽपि सभ्यो भवितुमर्हतीति सूचितम् ॥

विधेयमेवामादर्शयति—

सभ्यैरेतैर्यथायोगं वादिप्रतिवादिनोः प्रतिनियतवादस्थाननियमनं
कथाविशेषनियमनं पूर्वोत्तरवादिनिर्देशस्तद्वचनगुणदोषावधारणं तत्त्व-
25 प्रकाशनेन यथासमयं वादविरामः जयपराजयप्रकाशनञ्च कार्यम् ॥

सभ्यैरेतैरिति । निरुक्तलक्षणैरमभासद्भिर्गत्वर्थः । यथायोगमिति, वादिप्रतिवादिनौ
यदा स्वीकृतप्रतिनियतवादस्थानकतयोपक्षितौ भवतस्तदा तयोः

करणमित्यर्थः । कथाविशेषनियमनमिति, सर्वानुवादेन दूष्यानुवादेन वर्गपरिहारेण वा वक्तव्यमित्यादिरूपेण कथाविशेषस्य नियमनमिति भावः । पूर्वोत्तरेति, अस्य प्राथमिको वादः, अस्योत्तरवाद इत्येव वादनिर्देश इति भावः । तद्वचनेति, वादिप्रतिवादिभ्यामभिहितयोः साधक-
 बाधकयोरुपसंख्येय दोषस्य च निश्चयीकरणमिति भावः । तत्त्वप्रकाशनेनेति, यदैकतरेण प्रति-
 पादितमपि तत्त्व मोहादभिनिवेशाद्वाऽन्यतरोऽनङ्गीकुर्वाणः कथाया न विरमति, यदा वा 5
 द्वावपि तत्त्वपराङ्मुखाः सुदीरघन्तौ न विरमन्तस्तदा तयोस्तत्त्वप्रकाशनेन कथातो बहिष्करण-
 मिति भावः । जयपराजयेति, कथाफलस्य यथायोग जयपराजयरूपस्योद्घोषणमित्यर्थः ॥

अथ सभापतिस्वरूपं दर्शयति—

प्रज्ञाऽऽज्ञासम्पत्तिसमताक्षमालङ्कृतः सभापतिः ॥

प्रज्ञेति । सभापतेरप्राज्ञत्वे कचिद्वादिना प्रतिवादिना वा जिगीषुणा शास्त्रात्सभ्यान् 10
 प्रत्यपि विप्रतिपत्तौ विधीयमानाया तत्समयोचितकार्यकर्तृत्वं न स्यादिति तेन प्रज्ञालङ्कृतेन
 भाव्यमिति भावः । स्वाधिष्ठितमुन्वरायामस्फुरिताज्ञैश्वर्यो विवादं न व्यपोहितुमुत्सहति
 इति आज्ञासम्पत्त्यलङ्कृत इत्युक्तम् । कृतपक्षपाते च सभापतौ सभ्या अपि मीतमीता
 इत्येकतः किल फलङ्कः, अन्यतश्चावलम्बितपक्षपातः प्रतापाधिपतिसभापतिरितीतस्तदमितो
 व्याघ्र इति न्यायेन कामपि कष्टा दशमाविशेषयुर्न पुनः परमार्थं प्रययितुं प्रभवेयुरतस्समताः 15
 लङ्कृत इत्युक्तम् । उत्पन्नप्रोधाः पार्थिवा यदि तत्फलं नोपदर्शयेयुस्तदा निदर्शनमकिञ्चि-
 त्कारणा स्युरिति तेषां कोपे सफले वादोपमर्द एव भवेदिति क्षमालङ्कृत इत्युक्तम् ॥

अस्य कर्त्तव्यमाह—

अनेन च वादिप्रतिवादिभ्यां सभ्यैश्च प्रतिपादितस्यार्थस्यावधारणं 20
 तयोः कलहनिराकरणं तयोश्चपथानुगुणं पराजितस्य शिष्यत्वादिनिय-
 मनं पारितोषिकादिवितरणञ्च कर्त्तव्यम् ॥

अनेन चेति, सभापतिना चेत्यर्थः । तयोरिति, वादिप्रतिवादिनोरित्यर्थः, सर्वमन्यत-
 काशम् । तथा च वादस्य विजिगीषुविषयत्वेन चतुरङ्गत्वं, ननु वादत्वात्, रसामिप्रेतार्थ-
 व्यवस्थापनफलत्वाद्वा द्व्यङ्ग्यद्वयदानामपि तयाप्यपत्तेः, अपि तु विजिगीषुवाद एव तथा,
 तत्रैकस्याद्वयस्यापि वैकल्ये प्रस्तुतार्थापरिममाप्ते । मर्यादोत्पन्नेने हि प्रयत्नमानानामहङ्कारप्रद- 25
 मस्त्रानां वादिप्रतिवादिना प्रमुखादिज्ञातिप्रयमम्पत्तमाध्यस्यादिगुणोपेतसभापतिमन्वरेण

१. वादिना प्रतिवादिना च श्लोकं सर्वं परस्परं त्वं दृष्टोक्तमात्रं वाऽन्यं करवादिनं पारद्वयं वा
 वक्तव्यमित्यादिरूपतो वादनियमनमित्यर्थः ॥

लक्षितलक्षणालङ्कृतसमास्ताराश्च विना को नाम नियामकः स्यात् । प्रमाणतदाभासपरिज्ञान-
सामर्थ्योपेतवादिप्रतिवादिभ्याश्च विना कथं वादः प्रवर्तते । न चेदृशस्य वादस्य चतुरङ्ग-
त्वेऽपि वचनविकल्पोपपत्तितो वचनविधातरक्षणेन छलेन, साधर्म्यवैधर्म्यान्तरप्रयुक्तदूष-
णात्मकजात्या, विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिरूपनिग्रहस्थानेन च जयेतरव्यवस्था, न तु प्रमाणतदाभा-
5 सयोरुद्घटतयोद्भाषितयोः परिहृतापरिहृतदोषमात्रेण सेति वाच्यम्, छलजात्योरसदुत्तररूपत्वेन
स्वपरपक्षयोःसाधनदूषणत्वासम्भवतो जयेतरव्यवस्थानिवन्धनत्वायोगात् । स्वपक्षासिद्धिरू-
पपराजयस्यैव निग्रहहेतुत्वेन निग्रहत्वात्, विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च निग्रहस्थानत्वस्यैवायोगा-
विति, अधिकमन्यतोऽवसेयम् । तदेव प्रमाणप्रयोगभूमिभूतो वादो निरूपित इत्याहेतीति ॥

इत्थं सम्यग्ज्ञानं प्रमाणविषयफलप्रमातृरूपेण चतुर्विधव्याख्याप्रकारेण तदङ्गतया नय
10 प्रमाणप्रयोगभूमिश्चाभिधाय निरूपणस्यास्य प्रामाणिकतामाविष्करोति—

पूर्वागमान् पुरस्कृत्य भेदलक्षणतो दिशा ।

बालसंचितप्रकाशाय सम्यक्संचितप्रकाशिता ॥

पूर्वागमानिति । अस्मदवधिकपूर्वत्वविशिष्टानाचार्यसिद्धसेनजिनभट्टगणिहेमचन्द्रवा-
दिदेवसूरियशोविजयवाचकप्रभृतिसन्ध्यान् प्रमथरत्नानित्यर्थः । पुरस्कृत्येति, अक्षिलक्षीकृत्य
15 विचार्य वेत्यर्थः, तेन निजप्रमथस्य पूर्वागमसमतार्थप्रकाशकत्वेन प्रामाण्यं प्रकाशितम्, पूर्वाग-
मपदेन भगवदहंदागमस्य मङ्गलभूतस्य स्मरणात् सम्यग्ज्ञाननिरूपणान्ते मङ्गलस्य प्रकाशनञ्च
कृतं भवति । सम्यक्सचिदं प्रकाशनं कथं कृतमित्यत्राह भेदलक्षणतो दिशेति, अवान्तरभेदै-
स्तल्लक्षणैश्च सक्षेपेण पूर्वाचार्यप्रमथप्रवेशानुकूलतयेत्यर्थः । तेन स्वप्रमथस्य पूर्वाचार्यप्रकाशि-
सार्थप्रकाशकरत्वेन पिष्टपेपणकल्पत्वमपाकृतम् । ननु परिकर्मितचेतसामनायासेनैव तेभ्यो
20 बोधो भविष्यत्येवेति सक्षेपकरणं निष्फलमेवेत्याशकायामाह बालसंचितप्रकाशायेति, भवत्येष
निस्संशय तेभ्यः परिकर्मितमतीनां बोधो गम्भीरार्थग्रहणसामर्थ्यात्, तादृशसामर्थ्यविकलानां
तत्प्रवेष्टृणां बालानान्तु दुरवगाहत्वाच्च प्रवेशस्य दुष्करत्वेन तत्प्रवेशसम्पादनायैव सुगम-
तया सक्षेपेण सम्यक्सचिदो निरूपणमारचितमिति सफलमेवेति न पिष्टपेपणकल्पताऽस्येति
भावः । प्रकाशितेति भूतकृदन्तेन सम्यक्सचिन्निरूपणं पूर्णमिति सूचितमिति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालद्वारधीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरण-
नलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलङ्घिसूरिणा विनिर्मितस्य तत्त्वन्याय-
विभाकारस्य स्वोपशया न्यायप्रकाशव्याख्यायां चादनिरूपणं नाम दशमं किरणं ॥

ॐ

अथ तृतीयो भागः

प्रथमः किरणः

तदेवं मोक्षसाधनावयवभूते सम्यक्प्रज्ञासविदौ निरूपिते तथा निरूपितमेव च संवर- 5
निरूपणे सम्यक्चरणं तदङ्गत्वेन सक्षेपतः, अत्र तु कर्माष्टकशून्यताप्रयोजकानुष्ठानलक्षण-
चारित्रस्य नित्यानुष्ठानप्राप्तप्रयोजनानुष्ठानतो द्वैविध्यात्तद्व्युत्पद्यमाना एककार्यकारित्वप्रयो-
ज्यत्वाधसरसङ्गतिभिर्ज्ञाननिरूपणानन्तरं चरणं निरूपयति—

चरणकरणभेदेन द्विविधं चरणम् ॥

चरणेति । चर्यते मुमुक्षुभिस्सदाऽऽसेन्यत इति चरणम्, चर्यते गम्यते प्राप्यते भवो- 10
दधेः परं कूलमनेनेति चरणं व्रतश्रमणधर्मादिमूलगुणरूपम् । क्रियतेऽनुष्ठीयते सति प्रयोजने
यत्तत्करणं पिण्डविशुद्ध्यादिकं तदेतद्विविधरूपेण सम्यक्चरणं द्विभेदमित्यर्थः । नित्यानुष्ठान-
रूपं चरणं, प्रयोजने प्राप्ते क्रियमाणं करणम् । व्रतादयो हि सर्वकालमेष साधुभिश्चर्यन्तेऽ-
न्यथा स्वरूपहान्यापत्तेः, न तु व्रतशून्यस्तेषां कश्चित्कालोऽस्ति, पिण्डविशुद्ध्यादिकन्तु प्राप्ते
प्रयोजन एव विधीयत इति तदुभयात्मकं चारित्रमिति भावः । सत्र चरणगुणस्थितस्य साधो- 15
र्विशुद्धिरतो ज्ञानाच्चरणं प्रधानं तत्फलत्वात् । ननु चरणं सचरणरूपा क्रिया सा च ज्ञानाभावे
हता, तदुक्तं ' हया अज्जाणतो किरिया ' इति, तस्माज्ज्ञानक्रिययोस्समुद्भूतयोर्मोक्षसाधनत्वे-
नोभयोस्समानत्वमेव न चरणस्य प्रधानत्वमिति चेत्सत्यम्, सम्यक्प्रज्ञासविश्चरणानि मुक्त्यु-
पाया इति यद्यपि त्रयाणामपि समानकारणत्वमुक्तं तथापि गुणप्रधानभावोऽस्ति, ज्ञानं प्रका-
शकमेव, चरणन्तस्मिन्बलकर्मोदाननिरोधफल निर्जराफलञ्च, ततो यद्यपि ज्ञानमपि प्रकाश- 20
कतयोपकरोति सदृशज्ञानचरणद्विकाधीनो मोक्षस्तथापि प्रकाशकतयैव व्याप्तिर्यते ज्ञानं कर्म-
मलशोधकतया तु चरणमिति प्रधानगुणभावाच्चरणं ज्ञानसार । उक्तञ्च ' नार्णं पयासयं वी
गुत्तिविमुद्धिफलं च ज चरणं । मोक्षो य दुगाहीणो चरणं नाणस्स तो सारो ' इति । एवं
सम्यक्प्रज्ञाया अपि सारश्चरणं तस्माच्चित्तस्यैव समुद्भूतस्य निर्वाणहेतुत्वं तत्रोभयोश्चरणद्वारा
चरणस्य च साक्षाद्वैतत्वमिति विशेषः, ततो न केवलं ज्ञानं मोक्षहेतुः, केवलज्ञानसद्भावेऽपि
शैलेन्द्रवस्थाभाविसर्वस्वरूपचारित्रमन्तरेण निर्वाणाभावादतस्सम्यग्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधन-

त्वेन शास्त्रार्थपर्याप्तेश्वरनिर्हणं निष्फलमित्यपास्तम् । ज्ञानमेव नेप्सितार्थप्रापकं, सक्रिया-
विरहात् ; स्वदेशग्राह्यभिलषितगमनक्रियाशून्यमार्गज्ञानवदित्यनुमानेनासम्भक्त्वाचेति ॥

अथ चरणभेदमाह—

व्रतश्रमणधर्मसंयमवैयावृत्त्यब्रह्मचर्यगुप्तिज्ञानादितपःक्रोधनिग्रहरूपे-

५ णाष्टविधमप्यवान्तरभेदतस्सप्ततिविधं चरणम् ॥

व्रतेति । प्राणातिपातविरमणादि व्रतं पञ्चविधम्, श्रमणधर्मस्साधुधर्मः क्षान्त्यादिदश-
विधः, संयम उपरमस्सप्तदशविधः, वैयावृत्त्यमाचार्याद्युद्देशेन यत्कर्तव्यं तत्र व्यग्रतारूपं
दशविधम्, ब्रह्मचर्यस्य गुप्तयो वसत्यादिका नव, ज्ञानमाभिनियोगिकादि सदादि येषां तानि
ज्ञानादीनि ज्ञानदर्शनचारित्ररूपाणि त्रीणि, तपो द्वादशविधम्, क्रोधनिग्रहः क्रोधादीनां
१० निग्रहश्चतुर्विध इति मूलतोऽष्टविधमपि स्वस्वावान्तरभेदविवक्षया सप्ततिविधं चरणमित्यर्थः ।
ननु गुप्तीनां व्रतेषु श्रमणधर्मान्तर्गतचारित्रस्य व्रतात्मकत्वेन व्रतेषु संयमतपसोः श्रमणधर्मेषु
तपोग्रहणे तत्र वैयावृत्त्यस्य क्षान्त्यादिश्रमणधर्मग्रहणे तत्र क्रोधादिनिग्रहस्य चान्तर्गतत्वेन
तेषां पृथग्ग्रहणं व्यर्थमिति चेदुच्यते, गुप्तेर्निरपवादस्वप्रदर्शनाय पूर्वपश्चिमतीर्थेकरतीर्थयोर्वि-
शेषेणैतद्भवति महाव्रतमिति प्रकाशनाय, व्रतचारित्रस्यैकांशत्वेन छेदोपस्थापनीयादिचतुर्विध-
१५ चारित्रग्रहणाय अपूर्वकर्माश्रवसवरहेतुभूतसंयमस्य पूर्वगृहीतकर्मक्षयहेतुभूततपसश्च ब्राह्मणा
आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति न्यायेन मोक्षाह्नं प्रति प्राधान्यख्यापनाय वैयावृत्त्यस्य
श्वपरोपकारकत्वेनानज्ञानादिभ्योऽतिशयतासूचनाय उद्योदीरणावलिकागर्तत्वेन क्रोधादीनां
क्षान्त्यादिभिरुद्य एव न कर्तव्य इति ख्यापयितुं क्षान्त्यादयो ग्राह्याः क्रोधादयो हेया इति
द्योपदर्शनाय तदुपन्यास इति न कोऽपि दोष इति भावः ॥

१. इदमित्यमासेवनीयं नवित्यमिति ज्ञानादेवावगम्यतेऽतो ज्ञानमेव प्रधानं त तनु बाह्य कारणं पिण्ड-
विशुद्धपादि चारित्रं वा, तज्ज्ञानभावे तस्याप्यभावात्, सति च तस्मिन् चरणस्यापि भावात्, ज्ञान एव च
तीर्थस्य स्थितत्वात्, दर्शनस्यापि अभिषमजन्यस्य जीवादिपदार्थपरिच्छेदतस्तिदेर्जातिसमरणजन्यनैसर्गि-
कस्याप्यामरहितत्वाभावात् । यत्स्वयम्भूमरणमस्त्यादीनामपि जिनप्रतिमावाकारमस्त्यदर्शनाच्चातिमनुस्मृत्
भूतार्थान्तेनपरमाण्वेव नैसर्गिकमयस्त्वमुपजायते, भूतार्थान्तेनय ज्ञानमिति ज्ञान प्रधानमिति ज्ञाननय ।
क्रियानयस्तु विषय प्रधानमैहिकामुक्तिमरुफलप्राप्तिकारण युक्तिशुक्लत्वात्, ज्ञानन्तु क्रियोपकरणत्वाद्गौणम्,
प्रयत्नादिमियाविरहेण हि ज्ञानवतोऽप्यभिलषितायंसम्प्राप्तिर्न दृश्यते, आगमेऽपि च तीर्थैरगमधरे म्रिया-
विकलानां ज्ञान निष्फलमेवोक्तम्, ज्ञानेनायक्रियासमर्थार्थप्रदर्शनेऽपि प्रेक्षापूर्वकाय प्रमाता यदि हानोपादा-
नरूपां प्रवृत्तिं न कुर्यात्तदा तद्विकल्पेव, तदर्थत्वात्तस्य । सविदा विषयमन्तस्यानस्याप्यर्थेक्रियात्वात्क्रियैव प्रधानम् ।
न केवलमेव द्वायोपशमिणी चरणक्रियामग्रीकृत्यैव प्रापन्त्यं तस्या, किन्तु ध्यायिक्रीमप्याभित्य, एतदपे-
क्षयाऽपि तस्या प्राधान्य भगवतोऽपि समुत्पन्नकैवल्यज्ञानस्य यावच्छेदेऽयवस्थायां सर्वसंवरस्याप्रतिप्रक्रिया न
भवति तावन्मुतयनवाप्ते, यत्तत्समन्तरमात्रे तत्तत्कारणमिति व्यसि विधेय चरणमिति ॥

अथ व्रतस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

हिंसानृत्तस्तेपात्रह्यपरिग्रहेभ्यो विरमणरूपाणि पञ्च व्रतानि ॥

हिंसेति । परिग्रहान्ताः कृतद्वन्द्वं हिंसादयः पञ्चम्यन्ताः, ' जुगुप्साविरामप्रमादा-
र्यानामुपसख्यान ' मिति पञ्चमी । ननु ध्रुवत्वेन प्रसिद्धस्यार्थस्य ' ध्रुवमपायेऽपादान ' -
मित्यपादानत्वेन प्रामादागच्छतीत्यादाविव प्रकृते हिंसादिपरिणामानां ध्रुवत्वाभावात्कथमपा- 5
दानत्वम्, न च द्रव्यार्थादेशाद्विंसाविपरिणत आत्मैव हिंसादिव्यपदेशमागिति ध्रुवत्वमिति
वाच्यम्, तथा सति तस्य नित्यत्वेन विरमणानुपपत्तेरिति चेन्न बुद्ध्या ध्रुवत्वविवक्षयाऽ-
पादानत्वोपपत्तेः, प्रेक्षाकारी हि मनुष्यो य एते हिंसादयः परिणामाः पापहेतवः पापकर्माणि
च तत्र प्रवर्त्तमानमिदं राजानो दण्डयन्ति परत्र च बहुविध दुःखमवाप्नोतीति बुद्ध्या
ध्रुवत्व सम्प्राप्य निवर्त्तत इति तेषां ध्रुवत्व काल्पनिक सम्पादनीयम् । वस्तुतस्तु ध्रुवत्वा- 10
भावेऽप्यपादानसंज्ञाकरणाय जुगुप्सेत्यादिप्रवृत्तेर्न दोषोऽन्यथा ध्रुवत्व परिकल्प्यापादाने
पञ्चमीत्यनेनैव पञ्चमीसिद्धौ तद्वचनवैयर्थ्यापत्तेरिति श्येयम् । सर्वेषु व्रतेष्वहिंसायाः
प्रधानत्वात्तत्प्रतियोगिन्या हिंसाया आदावुपादानम् । यद्यपीदमेवेत्यमेव वा कर्त्तव्यमिति
बुद्धिपूर्वकपरिणामविशेषेण कृताऽन्यनिवृत्तिर्नतश्चब्दाच्या, तथा च निवृत्तौ प्रवृत्तौ च व्रत-
शब्दो वर्त्तते, यथा पयो व्रतयतीत्यादौ व्रतशब्दः, पयोऽभ्यवहार एव प्रवर्त्तते नाम्यत्रेति 15
तदर्थः । एवं हिंसादिभ्यो निवृत्तशस्त्रास्त्रचोदितकर्मानुष्ठान एव प्रवर्त्तते, ज्ञानक्रियाभ्या मोक्ष-
श्रुतेः शस्त्रविहितनिवृत्तिप्रवृत्तिक्रियासाध्यकर्मक्षपणस्यैव मोक्षावाप्तिसाधनात्तथापि निवृत्तेः
प्राधान्यात्साक्षात्सैव दर्शिता । सम्बन्धिशब्दत्वाच्चैकतरोपादानेऽन्यतरस्यापि प्रतीत्या हरित-
पकदर्शनाद्धस्तिबोधवत् तत्पूर्वकप्रवृत्तेरपि गम्यत्वात् । अन्यथा निवृत्तिमात्रस्य निष्कलत्वा-
पत्तिः स्यात् सवराविशेषप्रसङ्गश्च स्यात् । तदिदं व्रत देशसर्वभेदेन द्विविधमपि सवर- 20
हेतुभूतमगार्यनगारिसाधारणम् । अत्र नानगारिसम्बन्धेव ग्राह्य सम्यक्चरणाङ्गत्वात् ।
एवमेवान्यत्र तत्तदङ्गतयोक्तानामपि पुनरत्र तन्निर्देशस्तथा बोध्यः ॥

अथ हिंसादिस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तद्विरमणरूपं उक्तं वर्णयति—

**प्रमादसहकारेण कायादिव्यापारजन्यद्रव्यभावात्मकप्राणव्यपरो-
पणं हिंसा तस्मात्सम्यग्ज्ञानश्रद्धानपूर्विका निवृत्तिः प्रथमं व्रतम् ॥**

25

प्रमादेति । प्रमाद्यत इति प्रमादोऽयत्नोऽनुपयोगो वा, प्रथमकर्मदावानलप्रभूतकायिक-
मानसिकानेकदुःखज्वालामालाकलापपरीतनिखिललोकावलोकनोऽपि तन्मध्यवर्त्यपि ततो

१. पीडाकर्तृत्वयोगेन शरीरविनाशापेक्षया प्राणिनमन मात्स्यामीत्येव रूपसङ्केताऽप्राणव्यपरोपेण हिता इम
सनिमित्ता, परिणामवादे हि पीडकस्य पीडनीयस्य परिणामित्वात्पीडाकर्तृत्वमुपपद्यते, एकान्तवादे त्वेका
न्ततो नित्यत्वे कस्यापि कार्यस्य कारणस्यमत्वात् सर्वथा भेदे च शरीरकृतकर्मणो भेदान्तरेऽनुभवानुपपत्तेः ।
सर्वथाऽनित्यत्वेऽभेद च परलोकादनाशपक्षे शरीरनाशो जीवनाशात् हिंसादीनामसम्भव एव । नित्यानित्ये
चात्मनि सर्वे घटन एव मूलमूलं शाश्वतं दहात्मनो कथञ्चिद्देह देहसंज्ञे च जीवस्य वेदान्ततत्ते
कथञ्चिद्भेदश्च, न च नाशहेतुना देहान्निष्ठ नाशो नियमाणे देहतादवस्थस्य, अभिषे च क्रियमाणे देह
एव कृत स्यादिति बाध्यम्, अभिननाशकारणे दहस्य नाशितत्वेन कृतत्वं भावम् । न च स्वकृतकर्मवशा
द्विषामा भावे हिंसकस्याहिंसकतय वैयाहृत्यकरस्यैव कर्मनिर्जरादेष्टत्वेन गुणत्वमा स्यत्, कर्मभावे च निर्दि
योपात्सर्व हिंसनीय भवेदिति बाध्यम् कर्मविषयस्य प्राणादेर इत्युदेऽपि हिंसकस्यापि तत्र निमित्तत्वात् । न
च तत्र सद्य निमित्तत्वे वैयादीनामपि हिंसाप्रसङ्ग इति बाध्यम्, दुष्टाभिषाधिगस्यापि निमित्तत्वादिति ॥

अतद्वतीति । अचौरं चौर इत्याक्रोशनमलीकमित्यर्थः । अप्रियमपथ्यञ्च व्यवहारत-
 स्सत्यमपि अप्रीतिकारित्वादायतावहितकारित्वात्परमार्थतोऽमत्यम्, एवंविधाद्वचनात्सर्वथा
 ज्ञानश्रद्धानपूर्वकं विरमणं सत्यव्रतं द्वितीयमित्यर्थः । ननु ऋतशब्दस्सत्यार्थे वर्तते सत्सु
 साधुस्सत्यं प्रत्यवायकारणानिष्पादकत्वात्, न ऋतमनृतमसत्यमित्यर्थः, तथा च मिथ्या-
 वचनमसत्यमित्येवोच्यतां लाघवादित्याशङ्क्यामाहासत्यमिति, अयं भावो मिथ्याशब्दो 5
 विपरीतार्थे वर्तते तेन भूतनिह्वाभूतोद्भावनार्थान्तराणामेवासत्यत्वं स्यात् यथा नास्त्यात्मा
 सर्वगत आत्मेत्यादिवचनानि, यत्तु विद्यमानार्थविषयं व्यवहारतस्मत्यमपि प्राणिपीडाकर्द
 परमार्थतोऽसत्यरूपं गह्रात्मकवचनमसत्यं न भवेदिति न तयोपन्यासः साधुरिति, उदाह-
 रणान्याहायमिति, भूतनिह्वात्मकमलीकमित्यर्थः, केचिदात्मनः कर्तुर्विद्यमानस्यानुभव-
 वेद्यस्य शुभाशुभकर्मोपायस्यानुभवस्मरणाद्याधारस्य मोहान्नास्तित्वं प्रतिजानते, तेषामभिधानं 10
 भूतनिह्वरूपमिति भावः । अभूतोद्भावनस्य दृष्टान्तमाहात्मेति, केचित्स्वरुच्या यथावस्थित-
 मसंख्येयप्रदेशपरिमाणमाश्रयवशात्सकोचविकासधर्माणमरूपरसगन्धस्पर्शमनेकप्रकारक्रियमा-
 त्मानमवधूयाज्ञानबलेन सर्वगतं निष्क्रियमङ्गुष्ठपर्वमादित्यवर्णं प्रमाणशून्यं समुद्भावयन्ति
 तदेतेषामभिधानमभूतोद्भावनात्मकमनृतमिति सावः । अर्थान्तरं निदर्शयति गभीरि, यो गां
 तुरङ्गमं ब्रवीति तुरङ्गमञ्च गामिति मौढ्याच्छाठ्याद्वा वैपरीत्येन तद्वचनमर्थान्तररूपमसत्य- 15
 मित्यर्थः । शास्त्रप्रतिषिद्धं कृत्स्नं वागनुष्ठानं गह्रां, तामुदाहरति क्षेत्रमिति, हिंसानिवृत्ति-
 प्रतिबन्धकत्वादस्य वचनस्यासत्यत्वम्, हिंसानिवृत्तिपरिरक्षणार्थं मृषावादादिनिवृत्तेरुपदिष्ट-
 त्वात् । कार्यं प्रति काण इतीति, निष्ठुरवचनमेतत्, तदपि परपीडोत्पादहेतुत्वात्सत्यमपि
 गर्हितम्, एवं छलदम्भकटुकादिवचसामनृतत्व भाव्यम् । अत्र च व्रते चतस्रो भाषा द्वावस्वा-
 रिशब्देदभिप्राः सम्यगवयोध्याः, तत्र व्यवहारनयेन सत्या, मृषा, सत्यामृषा, असत्यामृषा 20
 चेति चतुर्विधा भाषा । निश्चयनयेन तु सत्यासत्यभेदाङ्घ्रिधा, आराधकत्वविराधकत्वरूपभेदा-
 नुरूप्यात् । शुद्धनयेन देशसर्वभेदेनाराधाकत्वविराधकत्वभेदाभावात्, एकदा योगद्वयस्य
 चानभ्युपगमात्, अन्यथा श्वलकर्मवन्धप्रसङ्गात् । तत्र सत्यं जनपदसम्भतस्थापनानामरू-
 पप्रतीत्यव्यवहारभावयोगौपम्यसत्यभेदेन दशविधम् । जनपदसत्यञ्च नानादेशभाषारूपम्,

१. पुण्यं पापमपि न युद्धादिवदात्मगुण कर्मण आत्मगुणत्वे तस्य पारतन्त्र्ये निमित्तं न भवेत् ।
 न हि यो यस्य गुण स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तं भवति यथा पृथिव्यादेः रूपादि । अभ्युपगम्यते च परे
 कर्मात्मगुणमिति । न चात्मन पारतन्त्र्यमस्तिदम् हीनस्थानपरिग्रहवत्वात्तत्तिम्भे । मयोद्रेकपारतन्त्र्येण पुद-
 पेणशुचिस्थानपरिग्रहवत् । शरीरं हि हीनस्थानमात्मनो दुःखहेतुत्वात् । न च गुणत्वेऽपि श्रोधादीनां
 पारतन्त्र्यनिमित्तत्वं दृष्टमिति वाच्यम् तेषां पौद्गलिकत्वेन गुणत्वानुपपत्तेः, भावकोषादीनानु न पारतन्त्र्य-
 निमित्तत्वमिति पुण्यपापे द्वय्यरूपे एवेति ॥

एकत्र देशे यदर्थवाचकत्वेन रूढं यद्वचनं तदन्यत्र तदवाचकत्वेन त्यज्यमानमपि व्यवहारप्रवृत्ति-
हेतुत्वात्सत्यम् । यथा कोट्टणादिषु पयः पिञ्जमित्युच्यत इत्यादि । सम्मतसत्यं सकललोक-
सम्मतया सत्यत्वेन प्रसिद्धं यथा पङ्कजन्यत्वस्य कुमुदकुवलययादौ तुल्यत्वेऽपि अरविन्दमेव
पङ्कजमित्याचालगोपालप्रसिद्धमितरत्र त्वसम्मतत्वादसत्यम् । स्थापनासत्यं यथाऽक्षरविन्यासा-

5 दावयं मापकः कार्पाषणो वा शतमिदं सहस्रमिदमित्यादि । नामसत्यं यथा कुलं धनं
वाऽवर्धयन्नपि कुलवर्द्धनोऽसौ धनवर्द्धनोऽसाविति वचनम् । रूपसत्यं यथाऽतद्गुणस्य
तथारूपधारणं दम्भेन गृहीतयतिवेषस्य यतिरयमिति । प्रतीत्यसत्यं वस्त्वन्तरमाश्रित्य
वस्त्वन्तरे दीर्घत्वह्रस्वत्वादिभणनं यथा कनिष्ठाङ्गुल्यपेक्षयाऽनामिका दीर्घा मध्यमापेक्षया
ह्रस्वेति, अनन्तपरिणामस्य तादृशतादृशसहचारिसन्निधाने तत्तद्रूपाभिष्यक्ते रसत्यत्वम् ।

10 व्यवहारसत्यं यथा गिरिगततृणादिदाहे गिरिर्देहतीत्यादिकम् । भावसत्यं यथा पञ्चवर्ण-
सम्भवे सत्यपि शुक्ला वलाकेत्यादिकम् । योगसत्यं यथा छत्रयोगाण्डयोगाद्वा कदाचित्त-
योरभावेऽपि छत्री दण्डीत्यादिवचनम् । औपम्यसत्यं यथा समुद्रवत्तडाग इति । अथ
मृपा अपि दशभेदा क्रोधमानमायालोभप्रेमद्वेषहास्यभयाख्यायिकोपघातनिस्तृतभेदात्,
क्रोधनिस्तृतं वचनं यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं प्रत्याह न मे त्वं पुत्र इत्यादि । माननिस्तृतं

15 मानात्कश्चिदल्पघनोऽपि षक्ति महाघनोऽहमित्यादि । मायानिस्तृतं यथा मायाकारप्रभृतय
आहुर्नष्टो गोलक इत्यादि । लोभनिस्तृतं यथा वणिक्प्रभृतयोऽन्यथाक्रीतमेवेत्यं क्रीतमित्यादि ।
प्रेमनिस्तृतं यथाऽतिरिक्तानां वचनं रुपादिकं प्रत्यहं तव दास इत्यादि । द्वेषनिस्तृतं यथा
गुणवत्यपि निर्गुणोऽयमित्यादि । हास्यनिस्तृतं यथा गृहे स्थितमपि हास्यान्नात्र मे पितेत्यादि ।
भयनिस्तृतं यथा तरकरादिभयेऽसमञ्जसाभिधानम् । आख्यायिकानिस्तृतं यथा कारुणिक-

20 कथायभिधानम् । उपघातनिस्तृतं यथाऽचौरैः चौरस्त्वमित्यसभ्याख्यानम् । सत्तामृपारूपञ्च
वचनं उत्पन्नविगतमिश्रकजीवाजीवजीवाजीवानन्तप्रत्येकाद्वाद्वाद्वाभिधितभेदादशविधम् ।
उत्पन्नमिश्रितं यथा दशन्यूनाधिकभावेन दारकाणां कचिद्दाम उत्पादेऽथ तत्र दश दारका उत्पन्ना
इत्यादि, तथा श्वस्ते शतं दास्यामीत्युक्त्वा पञ्चाशदानम्, अत्र लोके मृषात्वादार्शनाद-
नुत्पन्नांशे मृषात्वव्यवहाराथ । विगतमिश्रितं यथा तथैव मरणकथनम् । मिश्रकमिश्रितं यथा

25 तथैवाद्य नगरे दश दारका जाता दश वृद्धा विगताश्चेति । जीवमिश्रितं यथा जीवन्मृतकृमिराशौ
जीवराशिरिति । अजीवमिश्रितं यथा प्रभूतमृतकृमिराशौ स्तोकेषु जीवत्सु अजीवराशिर-
साविति । जीवाजीवमिश्रितं यथा तत्रैव राशवेतावन्तो जीवन्त्येतावन्तश्च मृता इति ।
अनन्तमिश्रितं यथा मूलवन्दादौ परीतपत्रादिमत्तनन्तकायस्मर्षोऽप्येष इत्यभिधानम् । प्रत्ये-
कमिश्रितं यथा प्रत्येकमनन्तेन सह दृष्ट्वा सर्वोऽपि प्रत्येक इति कथनम् । अद्भामिश्रितं यथा

कश्चित्त्वरयन् कञ्चन दिवसेऽपि रात्रिर्जातेति वदति परिणतप्राये वासरे । अद्वाद्यामिश्रितं
 अद्वाद्यां नाम दिवसस्य रात्रेर्वा एकदेशः, यथा प्रथमपौरुष्यामेव त्वरयमाणः कञ्चन वक्ति
 शीघ्रो भव मध्याह्ने जात इति । असत्यमृपारूपं वचनं तु आभंग्रणाज्ञापनयाचनप्रच्छनप्र-
 ज्ञापनप्रत्याख्यानप्रच्छानुलोमानभिगृहीताभिगृहीतसंशयकरणव्याकृतव्याकृतभेदाद्वादशविधम् ।
 तत्रामंग्रणं यथा हे देवदत्त इत्यादि वचनमिदं पूर्वोदितसत्यादिभेदत्रयविलक्षणत्वात् 5
 सत्यादिरूपमपि तु व्यवहारप्रवृत्तिहेतुत्वादसत्यामृपारूपम् । आज्ञापनं यथा इदं कुर्वित्यादि,
 इदमपि तस्य करणारणभावतः परमार्थेनैकत्राप्यनियमात्तथाप्रतीतेरदुष्टविबक्षाप्रसूतत्वाद्-
 सत्यामृपारूपमेवमन्यत्रापि भाव्यम् । याचनं यथा भिक्षां प्रयच्छेति । प्रच्छनं यथा
 अविज्ञातस्य सन्दिग्धस्य वाऽर्थस्य परिज्ञानाय तद्विदः कथमेतदिति प्रच्छनम् । प्रज्ञापनं यथा
 हिंसाप्रवृत्तो दुःखितादिर्भवतीति । प्रत्याख्यानं याचमानस्य प्रतिषेधवचनम् । इच्छानुलोमं 10
 यथा केनचित्कश्चिदुक्तस्साधुसकाशं गच्छाम इति स आह शोभनमिति तादृग्वचनम् ।
 अनभिगृहीतं प्रतिनियतार्थानवधारणानुकूलं वचः, यथा बहुषु कार्येषूपस्थितेषु यत्ते प्रति-
 भासते तत्कुर्विति वचनम् । अभिगृहीतं यथा तत्रैवेदमिदानीं कर्तव्यमिति वचनम् । यद्वा
 यदर्थमनभिगृह्य तिस्थादिबद्धचनमनभिगृहीतं घटादिबद्धचनमभिगृहीतम् । संशयकरणं यथा
 नानार्थसाधारणं सैम्भ्यमानयेत्यादिबचनम् । व्याकृतं प्रकटार्थं यथा देवदत्तस्यैव भ्राते- 15
 त्यादिरूपम् । अव्याकृतमप्रकटार्थं घालकादीनां वपनिकेत्यादिबचनम् । एवं चतुर्विधेषु
 वचनेषु सम्यगवगतेषु प्रथमचतुर्थी भेदौ बान्धौ न द्वितीयतृतीयाविति ॥

क्रमप्राप्तं तृतीयं प्रवर्तमाक्याति—

स्वाम्याद्यदत्तवस्तुपरिग्रहणं स्तेयं तस्मात्तथा विरतिस्तृतीयं व्रतम् ॥

स्वाम्यादीति । स्वामिजीवतीर्थकरगुरुभिरदत्तस्य वस्तुन आदानं प्रमत्तयोगास्तेय- 20
 मुच्यते, सर्वप्रकारेण यावज्जीवं तस्माद्विनिवृत्तिस्तृतीयमस्तेयव्रतमित्यर्थः । वृणोपलकाष्टादिकं
 तत्स्वामिनाऽदत्तं, यत्स्वामिना दत्तमपि जीवेनादत्तं यथा प्रग्रयापरिणामविकलो मातापि-
 तृभ्यां पुत्रादिर्गुरुभ्यो दीयते । यत्तीर्थकरैः प्रतिपिद्धमाधार्क्यादि गृह्यते तत्तीर्थकरादत्तम् ।
 आधार्क्यादिदोषरहितं स्वामिना दत्तं गुरुननुज्ञाप्य गृहीतं तद्गुरुदत्तमिति तदेतत्सर्वं स्तेय-
 मुच्यते तदेतच्चतुर्विधस्य ग्रहणपरिणामाभावोऽस्तेयमिति भावः । अत्राष्टविधकर्मादानस्य 25
 स्तेयत्वव्युदासाय स्वाम्यादीत्युक्तम् । न च शब्दादिविषयरथ्याद्वारादीन्याददानस्य साधोस्ते
 यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् प्रमत्तयोगादिति पूरणान्, यत्नवतो ह्यप्रमत्तस्य ज्ञानिनश्शास्त्रदृष्ट्या
 शब्दादीनामादानेऽपि विरतस्यास्तेयत्वप्रसिद्धेः, सामान्यतस्तेषां मुक्तत्वेन दत्तमेव वा सर्वं
 न ह्यसौ पिहितादिद्वारादीन् प्रविशतीति भावः ॥

अथ चतुर्थं व्रतमभिधाति ॥

औदारिकवैक्रियशरीरविलक्षणसंयोगादिजन्यविषयानुभवनमब्रह्म
तस्मात्तथा विरतिस्तुर्यं व्रतम् ॥

औदारिकेति । तिर्यङ्मनुष्याणां देवानां यच्छरीरद्वयं तस्य योऽयं विलक्षणसंयोगः

- 5 स्त्रीपुंससर्गविशेषसम्पर्कः, आदिना सकल्पनामग्रहणदर्शनादीनां ग्रहणम्, तज्जन्य यद्विषया-
नुभवनं तदब्रह्म, पञ्चशरीरेषु औदारिकवैक्रियशरीरावच्छेदेनैवाब्रह्मसम्भवो नान्यशरीरा-
वच्छेदेनेति सूचनाय तदुक्तिः । तदिदमब्रह्म द्रव्यादितो निर्जीवप्रतिमादिद्रव्येषु सजीव-
पुरुषाङ्गनाशरीरेषु धर्माधस्तियग्लोकेषु दिवा वा रात्रौ वा क्रोधमानमायालोभेभ्यः सम्भवति,
न च चेतनस्याचेतनेन सह विलक्षणसंयोगो न मुख्यतया मैथुनसुराानुभवनहेतुरपि तूपचारत
10 इति वाच्यम्, मुख्यफलाभावप्रसङ्गात्, मुख्यसिंहगतकौर्यशौर्यादेर्माणवकेऽप्रवृत्तिवत्, दृश्यते
च तत्र मुख्यं फलमतो नोपचारः । आसन्नदेशस्थितभ्रातृभगिन्योः शरीरसंयोगस्याब्रह्मा-
नुकूलत्वाभावेन तद्व्यापृष्यै विलक्षणसंयोगेत्युक्तम्, तथा च वेदोदयप्रयुक्तविलक्षणसंयोग
श्चित्तपरिणामविशेषद्वारको येन विषयसुरामनुभूयते तदब्रह्मेति फलितार्थः । ईदृशाब्रह्म-
णोऽब्रह्मचर्यं रौद्र प्रमादोऽनन्तससारो लोकानादरोऽधर्म इहपरलोकापायो दर्शनचारित्र-
15 मोहनीयबन्धोऽनन्तप्राणिघातश्च फलम् । तथा चैवंविधादब्रह्मणो योगकरणत्रयेणाष्टादशधा
ज्ञानभ्रान्तपूर्वकं विरमणं चतुर्थं व्रतमित्यर्थः । औदारिकापेक्षया स्वयं न करोति मनसा
वाचा कायेन वा, नान्येन कारयति मनसा वाचा कायेन वा कुर्वन्तं वा नानुमोदते मनसा
वाचा कायेन वेति नवविधः, एव वैक्रियापेक्षयापीति ॥

अथ पञ्चमं व्रतमाचष्टे—

- 20 सचित्ताचित्तमिश्रेषु द्रव्येषु मूर्च्छां परिग्रहस्ततश्च तथा विरतिः
पञ्चमं व्रतम् ॥

१. मूलतोऽब्रह्म द्विविधमौदारिकं दिव्यम्, आद्यं तिर्यङ्मनुष्याणामपरं भवनवास्यादीनाम् । तद्वि-
विधमपि मनोवाक्यैः करणकारणानुमोदयैः यथायथमष्टादशविधं विज्ञेयम् । तच्च देवमनुजानुरैरभिलष-
णीयं कलङ्कनिमित्तत्वनं दुर्माचनत्वेन च पङ्कपनकपाशाजालसज्जिभं लोपुनपुनकवेदचिह्नं तपस्सयमब्रह्मचर्यविघ्न-
करं बहुप्रमादमूलं दुपुष्पैरासेष्यं जन्मजरामरणशोकहेतुकं दशनचारित्र्यमोहस्य निमित्तमवसेयम् । ब्रह्मचर्येन्दु-
व्रतमतपोनियमज्ञानदर्शनचारित्र्यसम्पत्त्यविविनयमूलं यमनियमयुगप्रधानमुक्तं व्रतपुं प्रभाववत् प्रशस्तगम्भीर-
स्थिरान्तं करणं सुखहेतुं सिद्धयतिनिलयं मुनिवरप्रतिपादितं पथमहाव्रतमप्ये सुष्ठु रक्षितं प्रधानमिति ॥

सचिचेति । मूर्च्छा लोभपरिणतिभेदः, यथाऽऽत्मा मोहमुपनीयते विवेकात्मक्याव्यते च, प्रच्युतविवेकश्च प्रतिविशिष्टलोभकपायोपरागादयुक्तप्रवृत्तिर्न किञ्चित्कार्यमकार्यं वा जानाति, मूर्च्छेयं सर्वदोषप्रसूः, ममेदमिति सति संकल्पे हि रक्षणादयस्तस्य संजायन्ते, तत्र च हिंसाऽवश्यंभाविनी तदर्थमनृतं जल्पति चौर्यञ्चाचरति कचिनमैथुने कर्मण्यपि प्रवर्त्तते तत्प्रमथाश्च नरकादिषु दुःसप्रकारा अनुभवाः, सा च मूर्च्छा एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रि- 5
येषु चेतनावत्सु, आभ्यन्तरेषु क्रोधमानमायालोभमिध्यादर्शनहास्यरत्यरतिभयशोकजुगु-
प्सावेदाख्येषु, बाह्येषु वासुक्षेत्रधनधान्यशय्यासनयानकुण्डलद्विचतुष्पाङ्गाण्डाख्येषु द्रव्येषु
भवति क्रोधादिषु परिग्रहेतुत्वात्तत्प्रयुक्तस्वगौरवरक्षणाय तत्रानुरागाद्वा परेषु च ममेद-
मित्यज्ञानविययत्वात्ममूर्च्छा भवति । तथा च सचित्ता योविदादयोऽचित्ता आहारादयो मिथा
भूषणविभूषितभामिनीप्रभृतयः, एवम्भूतेषु द्रव्येषु या मूर्च्छा परिणामविशेषः स परिग्रहः । 10
यद्यपि बातपित्तश्लेष्मणामन्यतमस्य दोषस्य प्रकोपादुपजायमानपरिणामविशेषोऽपि मूर्च्छा
तथाप्यत्र सचित्तादिविषयिणी परिणतिर्माह्या । प्रमादसहकारेणेत्यस्यानुवृत्त्या च राग-
द्वेषमोहमूला हिंसावन्मूर्च्छेति लभ्यते, तेन तद्द्रवितस्याप्रमत्तकायमतोवाग्न्यापारस्य संयमो-
पकरणादिपुपधिशय्याहारशरीरेष्वगमानुज्ञातेषु न मूर्च्छेति विशेषम्, अन्यथा शरीराहार-
शिष्यादिपरिग्रहस्यापि मूर्च्छात्वापत्तेः धर्मोपगृह्यकत्वस्य तत्रापि समानत्वात् । न च 15
यथाऽऽत्मात्मिकेऽपि रागादावात्मपरिणामे सङ्गो मूर्च्छा तथा ज्ञानदर्शनचारित्र्येषु
सङ्गो मूर्च्छा स्यादिति वाच्यम्, आत्मस्वभावानतिवृत्तेः, रागादयो हि कर्मोदयतत्रा
इत्यनात्मस्वभावा न ज्ञानादयस्तथा, आत्मस्वभावभूतत्वात् । ततश्चेति, निरुक्तपरि-
ग्रहादित्यर्थः, तथा विरतिरिति, सर्वप्रकारेण यावज्जीवं ज्ञानश्रद्धानपूर्विका विरतिरित्यर्थः ।
पञ्चविधस्यास्य महाव्रतस्य द्वादश्यापादनार्थमेकैकस्य पञ्च पञ्च भाषना भवन्ति, भाषनाभि- 20
र्ज्ञानभ्यस्यमानानि महाव्रतान्यनभ्यस्यमानविद्यावन्मलीमसानि भवन्ति । तत्राहिंसाया-
स्तावदीयांसमितिर्मनसमितिर्वचनसमितिरादानसमितिरालोक्रितपानभोजनमिति पञ्च भा-
षनाः । स्वपरबाधापरिहारफलिका पुरतो युगमात्रनिरीक्षणपूर्विका सोपयोगिनो गमन-
विषयिणी प्रवृत्तिरीयांसमितिः । गमनक्रियायामसमितो हि प्राणिनः पादेन ताडयेत्,
अन्यत्र पातयेत्तथा परितापयेत् । तस्मादीयांसमितेनावश्यंभवितव्यम् । आर्त्तरीद्रव्यान्परि- 25

१. ईर्ष्यामदृतेऽवधाने प्राणिनोऽग्निह्न्यात् पादेन ताडयेद्व्यन प्राणिनः, पातयेत् पीडयित्वादये-
ज्जीविताद्वापतोपयेत् तथा च कर्मोपादानतत्तत्र समितेन वाच्यम्, तथा चेकीसमित्या भावितान्तरात्मा
जीवो मालिन्यमानरहितत्वात् विशुद्धमानपरिणामत्वाद्दक्षनचारित्रत्वान्मृपादाद्युपरमान्मोक्षपाथको भवती-
त्येवं गर्वत्र भावनीयम् ॥

- हारेण धर्मध्यान उपयोगो मनस्समिति , उच्येन वन्धेन परितापेन नृशस न किञ्चन कर्म कदापि मनसाऽल्पमपि ध्यातव्यमनेन प्रकारेण मनस्समितियोगेन जीवश्चित्तसत्प्रवृत्तिलक्षणव्यापारेण वासितो भवति । एवं वचसापि प्राणिना परितापादिकारिणा न भणितव्यम् । किन्तु साधुना तत्र समितेन भवितव्यम् । उपधिप्रभृतीनामागमानुसारेण निरीक्षणप्रमा-
- 5 जैनरूपाऽऽदानसमिति । सयतेन हि सदा प्रत्युपेक्षणप्रस्फोटनाभ्या प्रमार्जनया च भाजन वस्त्रादिक निक्षेपव्यग्रहीतव्यञ्च । सनियममाहारादीना प्रत्यवेक्षणरूपा पञ्चमी भावना, एभिः पञ्चभिर्भावनाविशेषैरहिंसापालनहेतुभिस्सदा स्वस्थचित्तेनासेवितमहिंमालक्षण त्रतमनाश्रयस्थोपाय । द्वितीयत्रतस्य क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानानि आलोच्यभाषणमिति पञ्च भावना । क्रुद्ध क्रोधतरलितमनस्कतया मिथ्या ब्रूयात्, लोभपरवशश्चार्थाका-
- 10 क्षया, भयार्त प्राणादिरक्षणेच्छया, हसन् कौतुकेनेति तत्प्रत्याख्यानानि चतस्रो भावना, सभ्यश्रद्धानपूर्वक पर्यालोच्य मिथ्या मा भूदिति मोहतिरस्कारद्वारेण भाषण पञ्चमी भावना । तृतीयत्रतस्य त्रिचिन्त्यावग्रहयाचना, पुन पुनरवग्रहयाचना, अवग्रहधारणम्, साधर्मिकेभ्यो ऽवग्रहयाचनमनुज्ञापितपानात्रग्रहणमिति पञ्च भावना, तत्र देवेन्द्रराजगृहपतिशय्यातर-साधर्मिकभेदभिन्नावग्रहेषु पूर्वं पूर्वो वाच्य उत्तर उत्तरो वाचक इति सञ्चिन्त्य य स्त्री
- 15 स एव याच्योऽस्यामियाचने तु दोषबाहुल्यमुक्तमित्येव विचिन्त्यावग्रहयाचन प्रथमा । सकृद्वत्तेऽप्यवग्रहे स्वामिना भूयोऽवग्रहयाचन कार्यं, पूर्वलब्धेऽवग्रहे ग्लानाद्यवग्रहासु मूत्र पुरीषोत्सर्गपात्रकरचरणप्रक्षालनस्थानानि दातृचित्प्रीडापरिहारार्थं याचनीयानि, एव याञ्चा माचरन्नादत्तारानपनितेनागसा स्पृश्यत इति द्वितीया । एतावन्मात्रपरिमाणमेव क्षेत्रादि ममोपयोगि नाधिकमित्यवग्रहस्य धारणमिति तृतीया । एवमवग्रहधारणे हि तद्भ्यन्तरवर्तिनी
- 20 मूर्ध्निस्थानादिव्रियामासेयमानो न दातुरुपरोधकारी भवति, याञ्चाकाल एवावग्रहानवधारणे विपरिणतिरपि दातुश्चेतसि स्यात्, आत्मनोऽपि चादत्तपरिभोगजनित कर्मबन्धः स्यादिति । साधुभ्यः पूर्वपरिगृहीतक्षेत्रेभ्योऽवग्रहो मासादिकालमानेन पञ्चकोशादिक्षेत्ररूपो यान्य, तदनुष्ठानाद्धि तत्रासितव्यम्, तदनुज्ञात हि तत्रोपाध्यादि समस्त गृहीयात्, अन्यथा स्तेय स्यादिति चतुर्थी । अनुज्ञया स्वीकृताग्रपानयोरभ्यवहार, सूत्रोक्तप्रकारेण

१. गुणावादविरतिउक्षणस्य सत्त्वस्य गुरुमपीये प्रयोजनमावर्ष्य हेयोपादयवचनेदम्पदं सम्प्रज्ञात्वा विहृत्ययापुल्लन्तरहितो वानवाप य विहायार्थत कद्रु शब्दत पदय साहसमतर्हित परस्य जन्तो पीन कर सावय वचन न भाषेत । किन्तु सङ्गतं यं पदं परिमिताक्षर प्रतिपाद्यविधिप्राप्तनीतिमत्रक वानदोष रहित उपपत्तिरिष्यति पूर्वं युद्धाः पर्यालोचिनामवग्र भाषण । २० गति गततद्वरचरणनयनान्नद न्नर सत्यान्नतम्पन्ना भवति ॥

प्राप्तुकमेपणीयं कल्पनीयञ्च पानान्नमानीयालोचनापूर्वं गुरवे निवेद्यानुज्ञातो गुरुणा मण्डल्या-
मेकको वाऽधीयात्, उपलक्षणमेतत्, यत्किञ्चिदधिकौपमहिकभेदभिन्नमुपकरणं धर्मसाधनं
तत्सर्वं गुरुणाऽनुज्ञाते परिभोक्तव्यम् । एवं विदधानो नातिक्रामत्यस्तेयप्रतमिति पञ्चमी ।
चतुर्थप्रतस्य स्त्रीपण्डपशुमद्वेष्टमासनकुड्यान्तरोञ्जनं, सरागस्त्रीकथात्यागः प्राप्तस्मृतिवर्जनम्,
स्त्रीणां मनोहराद्वावलोकनस्वाङ्गसंस्कारपरिवर्जनं, प्रणीतात्यशनत्याग इति पञ्च भावनाः । देवमा- 5
नुपभेदास्मचित्ताः स्त्रियः प्रस्तरलेप्यचित्रकर्मादिनिमित्ताश्चाचित्ताः नपुंसकवेदवर्तिनो महा-
मोहकर्माणः पुंस्त्रीसेवनाभिरताः पण्डाः पशवः प्रसिद्धास्तत्संसक्तवसत्यासने, अन्तरस्थेऽपि
कुड्यादौ यत्र मोहनादिसिद्धः श्रूयते तादृशं स्थानञ्च ब्रह्मचर्यभङ्गभयेन त्याज्यमिति प्रथमा ।
मोहोदयानुकूलवन्निताकथात्यागः, तादृशी हि रागानुबन्धिनी शृङ्गारानुविद्धा कथा चित्तविक्षेप-
कारिणीति तामवश्यं त्यजेदिति द्वितीया । प्रप्रज्याग्रहणात्पूर्वं गृहस्थावस्थानुभूतकामिनीनिधु- 10
वनस्मरणस्य कामाग्निसन्दीपकत्वात्तद्वर्जनं तृतीया । अपूर्वविषमयरसनिर्भरतयाऽऽपातर-
मणीयानि स्त्रियो मुख्यनयनस्तनजपनादीनि सप्रेम विलोक्यतो निजाङ्गसंस्कारानुष्ठानपरायण-
स्य च ब्रह्मचर्यविघातोऽवश्यम्भासीति तत्परित्यजनं चतुर्थी । श्लिग्धमधुरादिरसवत्पदार्थान्
रुक्षभैक्ष्यानप्याकण्ठमभ्यवहरतो ब्रह्मक्षतिः शरीरपीडा च भवतीति सङ्गर्जनं पञ्चमी । पञ्चम-
प्रतस्य तु पञ्चानामिन्द्रियार्थानां मनोज्ञानां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दानां प्राप्तौ स्नेहवर्जनं, 15
अमनोज्ञानां प्राप्तौ च द्वेषवर्जनमिति पञ्च भावनाः । अभिष्वङ्गी हि मनोज्ञानभिलषेदमनोज्ञांश्च
विद्विष्यात् । मय्यस्थसु मूर्च्छारहितत्वान्न कचित्प्रीतिमप्रीति वा करोति । एतान्येव महाप्रतानि
शेषधर्मोणां मूलभूतत्वात् मूलगुणाभिधेयानि, चरणसप्ततेरपि मूलगुणभूतानि, रात्रिभो-
जनविरसणन्तु अतं न तु महाप्रतमिति न तस्यात्र निरूपणमिति ॥

अथ संवरापादनसामर्थ्यनिमित्तमुत्तमगुणप्रकर्षमनगाराणां धर्ममाह—

20

१. चतुर्विधस्याशनपानस्नादिभस्वादिभेदभिन्नस्थाहारस्य सर्वथा परिवर्जनं रात्राविति रात्रिभोजनविरम-
णम् । स मूलगुण सत्यसत्यैव देशविरतस्य सूतरगुणस्तपोवदहारविरमणरूपत्वात्, तथैव वा तत्, चतुर्था
दिवेदाहारत्यागरूपत्वात्, समित्यादिवन्महाव्रतसरक्षणत्वकत्वाद्दुत्तरगुण । न चैव व्रतधारिणोऽपि न तन्मू-
लगुणरूपं भवतीति वाच्यम् । समस्तव्रतसरक्षणेनात्यन्तोपकारित्वेन व्रतिनो मूलगुणत्वात्, अन्यथा हि मूलगुणा
महाप्रतादयो न परिपूरितमासादयन्ति, रात्री भिक्षार्थमचतुर्विधं पर्यटनप्रसङ्गेन बहिर्प्रदीपादिसंस्पर्शनात्,
दुष्टाहारप्रहणदेश प्राणातिपातप्रसङ्गात्, अन्धकारवधेन च पतितहिरण्यदिद्रविणप्रहणादिप्रसङ्गात्, योपित्य-
रिभोगसम्भवाच्च । न चैव तत्प्राप्त्युत्तमगुणमपि मूलगुणत्वप्रसङ्गे मूलगुणोपकारित्वाविशेषादिति वाच्यम्
रात्रिभोजनविरमणवदस्यात्यन्तोपकारित्वाभावात् । यथा हि प्राणातिपातादीनां पश्यानेमेकतराभावे देशाणाम
भावान्मूलगुणत्व तथा रात्रिभोजनविरमणस्याप्यभावे सर्वव्रताभावादत्यन्तोपकारित्वा-मूलगुणत्वम् । देशविरतस्य
तु उत्तरगुणत्वमारम्भप्राणातिपातादस्यानिवृत्तत्वादिति भाव्यम् ॥

क्षमामार्दवाजवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाऽऽकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि श्र-
मणधर्माः ॥

क्षमेति । अनगारा हि सर्वावस्था क्षमन्ते सकलमदस्थाननिग्रहिणः शाठ्यरहिता-
स्तन्तोषामृतवृष्टास्सत्यवादिनस्सयमिनस्तपस्विनो यथावत्यागिनः कनकादिकिञ्चनरहिता-
5 स्सर्वप्रकारं ब्रह्म निभ्रति न गृहिणोऽत एते क्षमादयः श्रमणधर्माः कथ्यन्ते । यो हि
सर्पसमः परकृताश्रयनिवासान्, गिरिसमः परीपहोपसर्गनिष्प्रकम्पत्वात्, ज्वलनसमस्तप-
स्तेजोमयत्वात्, सागरसमो गम्भीरत्वात्, ज्ञानादिरत्नाकरत्वात्स्वमर्यादानतिक्रमाच्च, नभ-
स्तलसमः सर्वत्र निरालम्ब्यनश्वान्, सरुगणसमः सुखदुःखयोरदर्शितविकारत्वात्, भ्रमर-
समोऽनियतवृत्तित्वात्, मृगसमस्ससारभयोद्विग्नत्वात्, धरणिसमः सर्वत्रैवसहिष्णुत्वात्,
10 जलरुहसमः कामभोगोद्धरत्वेऽपि पङ्कजलाभ्यामिव तदूर्ध्वं वृत्तेः, रविसमः धर्मा-
स्तिकायादिलोकमधिकृत्याविशेषेण प्रकाशकत्वात् पवनसमश्च सर्वत्राप्रतिबद्धत्वात्, एवंभूत-
स्य श्रमणस्यैते धर्मा इति भावः ॥

तत्र क्षमारूपमाह—

सति सामर्थ्ये सहनशीलता क्षमा । सापराधिन्यप्युपकारबुद्धिरव-
15 ष्यम्भावित्वमतिरपायेषु, क्रोधादिषु दुष्टफलकत्वज्ञानमात्मनिन्दाश्र-
वणेऽप्यधिकृतमनस्कत्वं क्षमैवात्मधर्म इति बुद्धिश्च क्षमायामुपकारिका ॥

सतीति । प्रतीकागनुष्ठानेऽशक्तस्य दुर्मेधसो या सहिष्णुता तद्व्यावर्त्तनाय सति
सामर्थ्ये इति, सहनशीलतेति, क्रोधोत्पत्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावः उदितस्य
या क्रोधस्य नेप्फल्यापादनं विवेकादिभिः सा क्षमेति भावः । तथा च प्रतीकारानुष्ठाने शक-
20 स्यापि सहनपरिणामविशेषः क्षमेति भावः । तस्या उत्तेजकानाह सापराधिनीति, आत्मनि
परप्रयुक्तं क्रोधनिमित्तं पश्यन्नपि निर्विवेकोऽयमेव एवास्य स्वभावो मूढत्वाद्यदेवं प्रयुक्ते
प्रत्यक्षं परोक्षं वाऽऽज्ञोद्भवचनादिकम्, यद्वाऽयं मयि क्रोधनिमित्तं नोद्भाषयेत्तदा मे कथं
सहनशीलताजनितयर्मभ्रयात्मको लाभः स्यादतोऽत्रायं महानुपकारीत्येवं विचिन्तयता
क्षमितव्यमेवेति भावः । निरपराधिन्युपकारबुद्धिर्न क्षमाया महत्त्वापादिका किन्तु सापरा-
25 धिनीति सूचयितुमपि शब्दः । अवश्यम्भावित्वेति, अपायेषु परप्रयुक्तप्रत्यक्षपरोक्षामोक्षता-
हनमारणधर्मादिषु अवश्यम्भावित्वमतिः जन्मान्तरोपात्तस्य धर्मणो विपाकोऽयमवश्यम्भावी,
यदाप्नोक्षतादनादिकं विदधाति केवलं निमित्तमात्रमेव परः धर्मोदयस्य । आक्षयानो हि

भगवता द्रव्यक्षेत्रकालभवभावापेक्षः कर्मणामुदयः स्मृतस्तत्र कर्मानुभवितव्यमवश्यन्तया
निकाचितं तपसा वा क्षपणीयमिति भावः । क्रोधादिष्विति, कपायपरिणतो विद्वेषी 'कर्म
वप्राप्ति परं वा निहन्ति', अतः प्राणातिपातनिवृत्त्यात्मकव्रतभङ्गः स्यात्, तथा गुरुनधिक्षिपेत्,
अतो ज्ञानादिनिर्वाणसाधनप्रहाणमवश्यम्भावि, क्रुद्धो वा प्रभ्रष्टस्मृतिर्मुपाऽपि भापेत विस्मृत-
प्रग्रन्थाप्रतिपत्तिः परेणादत्तमप्याददीव, द्वेपात्परपात्तण्डिनीषु ब्रह्मव्रतभङ्गमप्यासेवेत, तथा 5
प्रद्विष्टस्सहायबुद्ध्या गृहस्थेष्वविरतेषु मूर्च्छामपि कुर्यात् उत्तरगुणभङ्गमप्याचरेदिति भावः ।
आत्मनिन्देति, आत्मनो निजस्य या निन्दा परप्रयुक्ता क्रोधादिनिमित्ता तस्याः श्रवणेऽपि
स्वस्मिन् सदसस्त्वचिन्तयाऽविकृतमनस्कत्वं क्रोधादीनामुदयनिरोध उदितस्य वा विवेकबलेन
नैष्कल्यापादनं क्षमोपकारीत्यर्थः । क्रोधादिनिमित्तानां स्वस्मिन् भावे हि किमत्रा-
सौ मिथ्या ब्रवीति ? विद्यन्त एव मय्येते दोषा इति क्षमितव्यम्, अभावे 10
च न सन्त्येव मयि दोषा अक्षास्वैवेतान् दोषानयमुपक्षिपति, एवञ्चात्मानं निरपराधिन-
मवेत्य सुतरां क्षमितव्यमिति भावः । क्षमेवेति, आत्मनः क्षमेव मूलोत्तरगुणप्रवर्धकोऽ-
साधारणो धर्म इति बुद्ध्या प्राप्तेऽपि क्रोधादिनिमित्ते क्षमितव्यमिति भावः । ईदृशीनां
भावनानां सत्त्वेऽवश्यम्भाविनी क्षमेत्याह क्षमायामुपकारिकेति, उपकारेण क्षान्तिरुपकारेण
क्षान्तिर्विपाकक्षान्तिर्वचनात्क्षान्तिर्धर्मात्क्षान्तिरिति पञ्चधा क्षान्तिर्मान्या ॥

15

अथ मार्दवं स्वरूपयति—

गर्वपराङ्मुखस्य श्रेष्ठेष्वभ्युत्थानादिभिर्विनयाचरणं मार्दवम् । जाति-
रूपैश्वर्यकुलतपःश्रुतलाभवीर्येष्वहम्भावो मार्दवविरोधी अतस्ततो
निवर्त्तत ॥

गर्वेति । चित्तपरिणामविशेषो गर्वस्तस्मात्पराङ्मुखस्य 'उद्विधुरस्य श्रेष्ठेष्वभ्याचार्यादिषु 20
यथायोग्यमभ्युत्थानासनादिभिर्विनयाचरणं नीचैर्वर्त्तनं मार्दवं मदनिग्रह इत्यर्थः । मदी हि
जात्यादिप्रयुक्तोऽहम्भावो यद्विजृम्भणादेते जात्यादिमदा प्रादुर्भवन्ति यस्य निग्रह उदय-
निरोध उदितस्य वा निष्फलत्वापादनम्, तद्भावे चावश्यम्भावी मदविनाश इति भावः । मार्दवे
सति हि जीवोऽनहङ्कारित्वं प्राप्नोति तेन सकलमन्यजनमनस्सन्तोषहेतुत्वात्कोमलो द्रव्यतो
भावतश्च सरलो भवति तादृशस्तज्जटौ मदस्थानानि क्षपयतीति, तत्र मार्दवविरोधभूतान्यष्टौ 25
मदस्थानान्याह जातीति, पितुरन्वयो जातिस्ततो विख्याततमवंशतया गर्वमुद्बहति जन्तुः,
विशिष्टजात्युद्भवोऽहमिति । विदितकर्मपरिणामस्तु जातिमदं स्वकृतकर्मफलमाकृत्वाजीव
उपावचनानांजातीः प्राप्नोतीत्यश्रेयस्कारतया निरुणद्धि । लावण्ययुक्तः कायावयवानां विशि-

- ष्टसन्निवेशो रूपम्, कश्चित्तेनापि माद्यति, कारणादिपर्यालोचनया च तेनापि मदो न कार्यः ।
 ऐश्वर्यं धनधान्यादिकम्, तेनापि कर्मानुभावादप्राप्तेन प्राप्तेन वा सरदयमाणेन हेतुकारिणाऽ-
 काण्डभेदद्वारेणाऽऽयतावायासबहुलेन को मद इत्येवं प्रत्याचक्षीत । मातुरन्वयः कुलम्, तेनापि
 जातिमदवन्न कार्यः । तपो बाह्यान्तरभेदभिन्नम्, तेन चाहमेव तपस्वीति मन्यमानः परान्
 5 परिभवति, तस्माच्चानुभवं कर्म बन्धमेति यदनेकभवपरम्परासु परिनिष्ठाभ्यतीति सापायम-
 वगम्य तन्मदं प्रत्याचक्षीत । श्रुतमात्रप्रणीत आगमः, तद्विज्ञानेनाहमेवैको विज्ञो नापर इति
 माद्यति तस्माच्चान्यं बालिशमेव मन्यते तच्च निजिघृक्षुरेवं विचिन्तयेत्, क्षयोपशमो हि
 प्रकर्षाप्रकर्षरूपो सत्तोऽन्येऽपि बहुश्रुताः सन्त्येव, अहं कदाचिदन्येभ्योऽरूपश्रुताः, आगमाना-
 मन्तिगहनार्थत्वात्, अधिगतश्रुतोऽपि दुरधिगततदर्थः स्यामिति श्रुतमदस्यागः श्रेयान् ।
 10 लाभः प्राप्तिः, विज्ञानतपोऽभिजनशौर्याद्याधिकान्नपतिसन्निभृत्त्यस्वजनेभ्यो विशिष्टफलं
 सत्कारसन्मानादिकमहमेव लभेयं नापरः प्रयत्नवानपि, इति स्वलाभेन माद्यन्ति सकल-
 जनवर्गभृता प्राप्तोऽहमयमपरो न कस्मैचिद्वोचते वचनमप्यस्य नाद्रियन्तेइति सर्वोऽप्ययं
 लाभमदो निमग्नहीतव्य एव, लाभान्तरायकर्मोदयादलाभस्तत्क्षयोपशमाच्च सत्कारादिलाभः,
 संसारे परिभ्रमतो जीवस्य कादाचित्को न ज्ञाश्वतः कर्मत्रन्तरात्सत्साराणुबन्ध्येवेति लाभ-
 15 मदस्यागः श्रेयस्करः । वीर्यं पराक्रमः, तन्मदोऽपि विचारात्पाव्यः, वीर्यान्तरायक्षयोप-
 शमाद्वीर्यस्य प्रादुर्भावः, ससारानुबन्धनस्तस्य कषायरूपत्वेनाशाश्वतत्वान्न तन्मदः कार्यः,
 बलिनोऽपि हि पुरुषा नैर्घस्यमुपयन्तो दृश्यन्ते निर्यलाभ बलवन्तस्तथा व्याधिजराप्रभृति-
 पूरुषत्वबलेषु चक्रवर्तिहरिसीरिणोऽपि सीदन्ति समुरामुरा, किमुतान्ये जना इति वीर्य-
 मदाद्वयुपरमः श्रेयानिति । अहम्भाव इति, मद इत्यर्थः । मार्दवविरोधीति, मदस्यानैरे-
 20 मिरष्टमिर्मत्तः परात्मनिन्दाप्रशंसाभिरतस्तीव्रतराहङ्कारोपहतमना इहामुग्राशुभफल कर्मोपधि-
 नोति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते तस्मादेते श्रमणधर्मस्य मार्दवस्य विघातका
 इति भावः । अत इति, यत एते मार्दवविरोधिनाऽत एवेत्यर्थः, ततो निवर्त्ततेति, एषां
 मदस्थानानां निमग्नो विधेय इत्यर्थः ॥

अथ मार्याप्रतिपक्षिभूतमार्जवमाह—

१. वीर्यं द्विविधं धौदधिकभावनिष्पन्न कर्म, औदयिकोऽपि भाव कर्माद्यनिष्पन्न एव बालवीर्यम्, वीर्या-
 न्तरायक्षयजनित जीवस्य सद्वज वीर्यं, चाश्रितमोहनीयोपसमक्षयोपशमजनितस्य पवित्रतवीर्यमिति । आभ्या-
 नानाविधविद्यासु प्रवर्त्तमानमुत्पादबलमर्प्यप्रयुक्त दृष्ट्वा वीर्यवानवमिति व्यपदिश्यते तथा तदाचारकर्मण शयादन
 न्तपद्युक्तोऽयमिति न व्यपदिश्यत इति ॥

कायवाङ्मनसां शास्त्रराहित्यमार्जवम् । भावदोषयुक्तो हि इहामुत्र
चाकुशलाशुभफलं कर्मोपचिनोति ॥

कायेति । अन्यनिमित्त कुञ्जादिवेषभ्रूविकारादीनामकरणादुपहासादिहेतोरेत्यदेशादि-
भाषया भाषणपरित्यागात् परविप्रतारणाद्यचिन्तनाच्च जीवो धर्मस्याराधको भवति, विशु-
द्धाध्यवसायत्वेन जन्मान्तरेऽपि तदवाप्ते, तस्मान्मायानरुतापरित्याग आर्जवमिति भावः । 5
मायावी हि सर्वाभिसन्धानपरतया सर्वाभिशङ्कनीय कपटपटप्रच्छादितरायादिक्रियसुह
देऽपि द्रुह्यति । शास्त्रकृत्यमाह अकुशलेति, अकुशल पाप तदपि बद्ध कदाचित्कुशलफलतया
परिणमत इत्यशुभफलमित्युक्तम् ॥

अथ लोभप्रतिद्वन्द्वि शौच स्वरूपयति—

कालुष्यविरहः शौचम् । तद् द्रव्यभावभेदाद् द्विधा, शास्त्रीयविधिना 10
यतिजनशरीरगतमहाव्रणादिक्षालनमाद्यम् । रजोहरणादिष्वपि मम
ताविरहो द्वितीयम् । ममत्वमत्र मनःकालुष्यम् ॥

कालुष्येति । कालुष्यमशुचिर्लोभरूपा, सचित्ताचित्तमिश्रवस्तुविषयामिष्वङ्गलक्षणलो
भाद्धि क्रोधमानमायाहिंसानृतस्तेयानहपरिमहार्जनमलजालेनोपधीयमान आत्मा भवत्यशुचि, "
ततस्तद्विरहः शौचमित्यर्थः । तद्विभजते तदिति, शौचमित्यर्थः । शास्त्रीयविधिनेति, प्रासुक्ये 15
णीयेन जलादिनेति भावः । क्षालनमिति, निर्लेपनिर्गन्धतापादनमित्यर्थः । द्वितीयं भेदमाह
रजोहरणादिष्वपीति, आदिना मुखवस्त्रिकाचोलपट्टकपात्रादयो ग्राह्याः, अत्र कर्मपरूपममत्वस्य
लोभरूपतया मनोविषयत्वादाह ममत्वमिति, ननु मनोगुप्तौ शौचस्यान्तर्भावात्पृथग्ग्रहणमन
र्थकमिति चेन्न मनोगुप्तौ मानमपरिस्पन्दप्रतिषेधाच्च तु परकीयेषु वस्तुष्वनिष्ठप्रणिधानोपर
मस्य विधानात् । न चाकिञ्चन्येऽन्तर्भाव इति वाच्यम्, तस्य निर्भेदत्वप्रधानत्वान्, स्पष्ट 20
रीरादिषु संस्काराद्यपोहार्यमाकिञ्चन्यमिष्यते तेन द्रव्यशौचासङ्गहोऽपि स्यादिति ॥

अथ सत्य निरूपयति—

यथावस्थितार्थप्रतिपत्तिकर स्वपरहितं वचः सत्यम् ॥

यथावस्थितेति । यथावस्थितस्यानन्तधर्मात्मकस्यार्थजातस्य तथैव प्रतिपत्तिकर बोधक
स्वस्मै परस्मै च हित वचन सत्यमित्यर्थः । अनेकपर्यायकलापभाजामर्थानां हि यथावस्थि 25
तविवक्षितपर्यायप्रतिपादन सत्यम्, एतदेव जीवानीवेभ्यो हित यद्ययार्थप्रतिपादनमिति

- भावः । तच्च भूतनिहवाभूतोद्भावनविपरीतकटुकसावद्यादिपूर्वोदितस्वरूपभिन्नं न परपीडा-
 कारि, सत्यासत्यदोषाख्यानप्रीतिविच्छेदकारिवचनभिन्नत्वात् । समासु यन्न विगर्हितं नाना-
 लोचितवचनं प्रसन्नवचनं, श्रोतुरनादरवाक्यप्रयोगाच्छ्रवणवैरस्यकारिभाषणभिन्नमव्यक्त-
 वर्णपदलोपत्वादप्रत्ययकारित्वरितवचनभिन्नं प्रसन्नपदघटितं श्रुतिसुखं विनयसहितं निराकांक्षं
 5 निश्चितार्थमनौद्धत्यप्रदीपकमुदारार्थं विद्वज्जनमनोरमं मायालोभाभ्यां क्रोधमानाभ्याञ्चायुक्तं
 वचनं सूत्रमार्गानुसारि, अर्थिजनचित्तप्रहणसमर्थमात्मपरानुग्राहकं देशकालोपपन्नं प्रश्रव्या-
 करणमिति सत्यात्मको धर्मः । ननु भाषासमितावस्यान्तर्भाव इति चेन्न भाषासमितौ
 साध्यसाधुभाषाव्यवहारे हितमितार्थत्वात्, सयतो हि साध्वसाधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन्
 हितं मितञ्च ब्रूयात्, अन्यथा रागानर्थदण्डादिदोषानुपपन्नः स्यादिति समितिलक्षणमुक्तम्,
 10 अत्र तु सन्तः प्रमज्जितास्तद्भक्ता वा तेषु साधु सत्यं ज्ञानचारित्रशिक्षणादिषु धर्मोपबृंहणार्थं
 बह्वपि वक्तव्यमित्यनुज्ञायत इति विशेषः ॥

चरणे पृथगुक्तस्यापि सयमस्य श्रमणानामसाधारणधर्मत्वप्रज्ञापनाय तदङ्गतया तद्व्या-
 ख्याति—

इन्द्रियदमनं संयमः । तपस्तु पूर्वमेवोक्तम् ॥

- 15 इन्द्रियेति । इन्द्रियातिन्द्रियनियम इत्यर्थः । पञ्चेन्द्रियाणां स्वस्वविषयेषु स्पर्शादिषु
 लाभपट्यपरिहारेण वर्त्तनं, प्राणातिपातमृषावादादत्तादानमैशुनपरिमहात्मकपञ्चाभिनवकर्मव-
 न्धहेतुभ्यो विनिवर्त्तनं क्रोधमानमायालोभानां अयो मनोवाक्कायानामशुभप्रवृत्तिनिरोध इति
 सप्तदशविधानां सयमानामत्र ग्रहणार्थं उपलक्षणतयेन्द्रियदमनमित्युक्तम् । इन्द्रियाणां
 पञ्चानां दमनं स्वस्वविषयेभ्यो लोलपत्वाभावापादनं सयम इत्यर्थः । उपलक्षकमिदमुपर्यु-
 20 क्तानां सर्वेषाम् । अत एव भाषादिनिवृत्तिर्विशिष्टा कायादिप्रवृत्तिरात्यन्तिकस्य सत्स्थावरवय-
 प्रतिषेध इति लक्षणान्युक्तानि, प्रथमस्य निवृत्तिप्रधानायां गुप्तौ द्वितीयस्य च समितावन्त-
 र्भावापत्तेः, अन्यस्य च यथाख्यातविशुद्धचारित्रान्तर्भावापत्तेः पृथक्सयमग्रहणार्थक्यं
 स्यात् । किन्त्वौर्वासमित्यादिषु वर्त्तमानस्य मुनेस्तत्पालनार्थमिन्द्रियादिनिवृत्तिरेव सयम
 इति भावः । रसादिधातूनां कर्मणां वा सन्तपनहेतुस्तपो निर्जराव्याख्यायां व्याख्यातमेवेति
 25 नात्र पुनरुच्यत इत्याह तपस्त्विति, चरणमध्ये पठितमपि श्रमणधर्मत्वप्रख्यापनाग्रात्र पुन-
 रुक्तमपि न पुनरुक्तञ्च भाक् । पूर्वमेवेति, निर्जरानिरूपणावसर एवेत्यर्थः ॥

अथ मुक्त्यपरपर्यायं त्यागमभिधाति—

याद्याभ्यन्तरोपधिशरीराल्लपानादिविषयकभायदोषपरित्यजनं त्यागः॥

बाह्येति । भावदोषो मूर्च्छां तृष्णा स्नेहो वा तत्परित्यजनं परिहारस्त्याग इत्यर्थः, तत्र विषयनियममाह बाह्येति, बाह्यो रजोहरणपात्रादिः स्थविरजिनकल्पयोग्य उपधिः, आभ्यन्तरः क्रोधादिरतिदुस्त्यजः, शरीरमाभ्यन्तरमन्नपानादि बाह्यमेतद्विषया ये बाह्यदोषास्तत्परित्यजनं त्याग इत्यर्थः, रजोहरणादीनि धर्मसाधनानीत्येव बुद्ध्या धारयेन्न तु रागादिप्रयुक्तः शोभाद्यर्थम् । तथाचाय त्यागो बाह्याभ्यन्तरवस्तुविषय आस्रवद्वाराणि सवृणोति, 5 अतस्सर्वात्मना त्यागिना भवितव्यमित्येष श्रमणधर्मः । ननु तपोऽन्तर्गतेऽनेपणीयस्य ससक्तस्य वाऽन्नादेः कायकपायाणाञ्च परित्यजनरूप उत्सर्गे त्यागस्यास्य ग्रहणादत्र तदुपादानमनर्थकमिति चेन्न तस्य नियतकालं सर्वोत्सर्गरूपत्वात् अस्य तु यथाशक्त्यनियतकालत्वेन विशेषात् । न च शौचेऽन्तर्भावसम्भव इति वाच्यमसन्निहिते कर्मोद्भवशब्दादुदितस्य गार्ह्यस्य निवृत्त्यात्मकत्वाच्छौचस्य, त्यागस्य तु सन्निहितेऽपि तन्निवृत्तिरूपत्वात्, संयतस्य 10 स्वयोग्यज्ञानादिदानस्य वा त्यागरूपत्वादिति ॥

अथ त्यागोत्तरकालभाविनमाकिञ्चन्यमाह—

शरीरधर्मोपकरणादिषु मूर्च्छाराहित्यमाकिञ्चन्यम् ॥

शरीरेति । नास्ति किञ्चन द्रव्यमस्येत्यकिञ्चनस्तस्य भाव आकिञ्चन्यमुपलक्षणत्वाच्छरीरधर्मोपकरणादिष्वपि निर्ममत्वमित्यर्थः । मूर्च्छा हि ममेदमित्यभिसन्धिस्तत्सत्त्वे च 15 शरीरादीनवयवसन्निवेशशोभार्थं परिपालयेत्, ततश्चास्रवे पतेत्, अतो नश्चर एते शरीराद्योऽशुचित्वद्वासादिपरिपूर्णा धर्मसाधनार्थमेवाहारादिनोपग्राह्या इति मूर्च्छातो निवर्त्तत, तथा चोपात्तेष्वपि शरीरधर्मोपकरणादिषु ममेदमित्यभिसन्धिनिवृत्तिराकिञ्चन्यमिति भावः ॥

अथाऽऽकिञ्चन्येऽवस्थितस्य ब्रह्मचर्यपरिपालनमावश्यकमिति तत्स्वरूपमाविष्करोति—

व्रतपरिपालनाय ज्ञानाभिवृद्धये कपायपरिपाकाय च गुरुकुलवासो 20 ब्रह्मचर्यम् ॥

व्रतेति । व्रतमब्रह्मनिवृत्तिरूपं मैथुनवर्जनं तत्परिपालनाय गुरुकुले वासो ब्रह्मचर्यमुच्यते, एतेन स्वातन्त्र्येणावस्थानं प्रविक्षितम्, सदा गुर्वधीनेन गुरुनिर्देशावस्थादिना च भवितव्यम् । गुरुकुलवासात्मकब्रह्मचर्यस्य फलान्तरमप्याह—ज्ञानाभिवृद्धये कपायपरिपाकाय चेति, तत्र वासे ज्ञानवृद्धिर्भवति दर्शने चारित्र्ये च स्थैर्यं भवति तथा 25 क्रोधादीनां परिणतेरुपशमः क्षयोपशमः क्षयो वा भवति । गुरुरहितस्य हि परिणाम-

- वैचित्र्याद्विकथादिदोषादसज्जनसम्पर्कादसत्कियासद्वादनुस्रोतोगामित्वदोषात्सद्य एव मोक्ष-
मार्गाद्भ्रंशः स्यात् । तस्मादाप्राणिताद्गुरुकुलवासः श्रेयानिति भावः । गुरुकुले वसतां
ह्याप्तोपदेशपालनाद्यथाशक्ति ज्ञानाभिवृद्धिद्वारा चरणं परिपूर्णं सम्पद्यते । ननु गुरुकुले
वसतोऽपि कदाचित्तद्विकलं न दृश्यत इति चेन्न ग्लानाद्यवस्थासु प्रत्युपेक्षणादिबाह्यसद-
5 नुष्ठानासद्भावेऽपि सद्गुरुरूपदेशश्रवणसञ्जनितसंवेगेन तद्भावात् । ननु श्रमणधर्मे प्रक्रान्ते
क्षमादीनामेयोत्कर्षणं युक्तं तद्रूपत्वात्तस्य, किं गुरुकुलवासोत्कर्षणेन, आश्रयमात्रत्वात्तस्येति
चेन्न गुरुकुल एव सम्यग्विनीततया स्थितानां यतीनां साधुधर्मतया सम्मतानां क्षमादीनां
प्रकर्षतो निष्पत्तेः, तद्भासत्यागे चैतेषां सुष्ठु विशुद्धिर्न भवेदेव, इतरेतरस्नेहरोषविषादादीनां
भावादेपणायाश्च बाधसम्भवादपरिशुद्धिरेव स्यात्, तथा न केवलं क्षमादीनामविशुद्धिरपि
10 तु गुरुकुलवासत्यागिनो नियमेन श्रान्त्याद्यमात्र एव, कषायोदयात् । ततो ब्रह्मचर्यं
न भवति तस्यागे तद्गुप्तिरपि न भवति, यतिजनसहायतायामेव ब्रह्मचर्यगुप्तिस्थात्, ततः
शेषाप्यपि नेति समस्तव्रतभङ्गः स्यात् । अत एवैकाकित्वे बहुमतदोषाः शास्त्रे श्रूयन्ते
' एगम्स कओ धम्मो ' इत्यादि । गुरुविषयकवैयाघृत्येन जितप्रवचनार्थप्रकाशनगच्छ-
पालनादौ सहायकरणतः कर्मक्षयलक्षणं महाफलं गुरुकुलवासिनो भवति, अन्यथा सर्वदा
15 वैयाघृत्यतपोज्ञानचारित्र्यशुद्धयादीनां गुरुससर्गसाध्यगुणानां व्याघातादिप्राप्तेः । शोभन-
गुणान्तरायान्महान् दोषोऽपि स्यात्, तथा च तत्र वसन् गुर्वादेशं प्रतीक्षमाणस्समीपव-
र्त्येव स्यात् । इत्थंभूत एव ज्ञानदर्शनचरणेषु स्थिरतरो भवति यतोऽष्टादशशीलाङ्ग-
सहस्ररूपनिखिलगुणमूलभूतो गुरुकुलवासः, अतश्चरणकामी गुरुकुलेऽवश्यं वसेत् । नन्वा-
गमे यतेराहारशुद्धिरेव मुख्यतश्चारित्र्यशुद्धिहेतुरुक्ता, पिण्डविशुद्धिश्च बहूनां मध्ये वसतां
20 दुष्करैव प्रतिभासते, इत्येकाकिनापि भूत्वा सैव विधेया, किं ज्ञानादिलाभेन, मूलभूतस्य
चारित्र्यस्यैव मुख्यतया पालनीयत्वादिति चेन्न तस्य गुरुपारतन्त्र्यस्यावर्जितत्वात्, द्वितीयसाध्य
पेक्षभावे लोभस्यातिदुर्जयत्वात्, प्रतीक्षणं परिवर्त्तमानपरिणामेनैकाकिना पिण्डविशुद्धेरपि
पालयितुमशक्यत्वात्, अत एव गुरुवासपरित्यागाच्छुद्धोऽन्तःशुद्धोपाश्रयवत्प्राज्ञादिपरिग्रह-
स्याप्यशोभनत्वमागमे प्रोक्तमिति । क्षमया क्रोधं निहन्त्यात्, निहतक्रोधो मार्दवं धारयेत्,
25 परित्यक्तमदस्थान आर्जवं भावयेत्, भावदोषवर्जनेन निगूढदोषां मायामार्जवेन दूरीकृत्वा-

१. यदि तु गच्छे गुरुस्य सर्वथा निजगुणविकलो भवेत्तदाऽऽगमोक्तेन विधिना त्यजनीय, परं
कालपेक्षया योऽगो निश्चिततरस्तस्योपगम्यद् ब्राह्मणं न पुन स्वतन्त्रे स्थितव्यम्, तस्मादावज्जीव गुणेरन्तिक
सन्मार्गानुष्ठानमिच्छेत् । स एव हि परमार्थतो व्रतग्यो यो यथाप्रतिज्ञातं निर्वाहयति तच्च सदा गुरोरन्तिके
व्यवस्थितेन सदनुष्ठानरूपं समाधिमनुपालयता निर्वाहते तस्मात्सदा गुरुकुलवासोऽनुसर्तव्य इति बोध्यम् ॥

लोभसंश्रयेण शौचमाचरेत्, लोभाशौचमलोभशौचेन संशोध्य विशुद्धात्मा सत्यं ब्रूयात्,
सत्यभाषी सप्तदशविधं संयममनुतिष्ठेत्, संयतात्मा शेषाज्ञयविशोधनार्थं तपश्चरेत् ततः
कायवाद्मानसेषु धर्मोपकरणेषु च निःस्पृहत्वान्निर्ममत्वाख्यमाकिञ्चन्यं भावयेत्, सत्या-
किञ्चन्ये परिपूर्णं ब्रह्मचर्यं भवतीति पूर्वपूर्वस्य कारणत्वमुत्तरोत्तरस्य कार्यत्वं भाव्यम् ॥

अथ चरणमूलभेदं तृतीयं संयममाह—

5

सनियमं शरीरबाह्यनोनिग्रहः संयमः । स च सप्तदशविधः, पृथि-
व्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायद्वित्रिचतुः पञ्चेन्द्रियप्रेक्ष्योपेक्ष्यापहृत्यप्रमृज्यका-
यबाह्यनउपकरणसंयमभेदात् ॥

सनियममिति । क्रियाविशेषणमिदम्, शरीरबाह्यनसां प्रवचनोक्तेन एवमेव-
गन्तव्यं स्वातव्यं चिन्तयितव्यं भाषितव्यमिति नियमानुगुणं निग्रहः स्वाभाषिकप्रवृत्तिनि- 10
रोधः संयम इत्यर्थः । तस्य प्रभेदमाह स चेति, संयमश्चेत्यर्थः, सप्तदशविधत्वं दर्शयति
पृथिवीति, वनस्पत्यन्तं द्वन्द्वं विधाय कायपदेन बहुव्रीहिः, तथा दृशादिपञ्चान्तं द्वन्द्वं
विधायेन्द्रियपदेन बहुव्रीहिसत्तः सर्वेषामुपकरणान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा संयमपदेन तत्पुरुषः,
तथा च पृथिवीकायसंयमोऽप्यायसंयम इत्यादिरर्थो लभ्यते, ये जीवाः पृथिव्यादिकायाः
द्वीन्द्रियादयश्च तेषां संयम इत्यर्थः ॥

15

तान् दर्शयति—

तत्र पृथिवीकायिकादारभ्य पञ्चेन्द्रियं यावद्ये नवविधा जीवास्तेषां
करणत्रयैः कृतकारितानुमतिभिः संघट्टपरितापव्यापत्तिपरिहारः पृथिवी-
कायिकादिसंयमो नवविधो ज्ञेयः ॥

6

तत्रेति । सप्तदशविधसंयमेषु मध्य इत्यर्थः, पृथिवीकायिकादारभ्येति, ये जीवाः पृथि- 20
व्यादिशरीरा द्वीन्द्रियादयश्च नवविधानां तेषामित्यर्थः, करणत्रयैरिति, कायवाद्मनोभि-
रित्यर्थः, कृतकारितानुमतिभिरिति, करणकारणानुज्ञानैरित्यर्थः । संघट्टपरितापव्यापत्तिपरिहार
इति, संघट्टः सरम्भः प्राणातिपातकरणसङ्कल्पः, प्राणिष्वधानुकूलान्योऽन्यमात्रसंहतीकरणं
वा पाराश्रिकादिप्रायश्चित्तयोग्यम् । परितापस्तमारम्भो मानसिक्वाचिककायिकभेदः,
तत्रायः परपीडाकरोष्ठाटनादिनिबन्धनमज्ञादिष्वानुरूपः, द्वितीयः परपरितापकरक्षुद्रविद्या- 25
दिपरावर्त्तनासकल्पसूचकध्वनिरूपः, तृतीयोऽभिघाताय यष्टिमुष्ट्यादिकरणं तद्वर्जनमिति-

भावः, व्यापत्तिर्विनाशः प्राणवियोग इति यावत् तस्या अपि वर्जनमित्यर्थः । एतेन नवविधसंयम उक्त इत्याह नवविध इति ॥

प्रेक्ष्योपेक्ष्यसंयमे आह—

स्थानादीन् विलोक्य क्रियाचरणं प्रेक्ष्यसंयमः । साधुप्रभृतीन् प्रवच-
5 नोदितक्रियासु व्यापारयतः स्वस्वक्रियासु व्यापारवतो वा गृहस्थादीनुपे-
क्षमाणस्य संयम उपेक्ष्यसंयमः ॥

स्थानादीनिति । स्थानं शयनासनचङ्क्रमणयोग्यं, आदिना स्थण्डिलादेः परिग्रहः, विलोक्य चक्षुषा सम्यक्तया दृष्ट्वा यथा बीजहरितजन्तुससक्तादिरहित भवेदित्यर्थः । क्रियाचरणं शयनादिविधानं प्रेक्ष्यसंयमः प्रेक्षासंयम इत्यर्थः । उपेक्ष्यसंयममाह साधुप्रभृती-
10 निति, उपेक्षाशब्दोऽत्र चित्तव्यापारविशेषेऽव्यापारे च वर्तते व्याख्यानात्, तत्र क व्या-
पारः क वाऽव्यापार इत्याह प्रवचनेति, तथा च संयमं प्रति सीदता साधूना प्रवचनवि-
हितानुष्ठानेषु प्रेरण, पापव्यापारमाचरतो गृहस्थस्याप्रेरणमिदं ग्रामचिन्तनादिक सोपयोगं
कुर्वित्यादिरूपेणाज्ञानञ्च कुर्वत उपेक्ष्यसंयम उपेक्षासंयमार्पणमा भवतीति भावः ॥

अपहृत्यादिसंयम वक्ति—

15 चरणानुपकारकवस्तुनिग्रहो विधिना च प्राणिसंसक्तभक्तपानादिप-
रित्यजनमपहृत्यसंयमः । दृष्टिदृष्टस्थण्डिलवस्त्रादीनां विशिष्टप्रदेशगमने
रजोऽवगुण्ठितपादादीनाञ्च रजोहरणादिना प्रमार्जनं प्रभृज्यसंयमः ॥

चरणेति । अपहृत्यापुनर्ग्रहणतया त्यक्त्वा संयम लभते, तत्र त्याग संयमानुपयोगिना
वस्त्रपात्राद्यतिरिक्तानाम्, तदुपयोगिना प्राणिसंसक्तानामन्नपानादीनां जन्तुरहिते स्थाने
20 समयभणितेन विधिना परिष्ठापन, तथाकुर्वतश्च परिष्ठापनासंयमपरपर्यायोऽपहृत्यसंयमो
भवतीत्याशयेनाह चरणेति । वक्तव्यं प्रभृज्यसंयम दृष्टीति, प्रमार्जनं कुर्वतः संयमो भवति
तच्च द्विविधं यथा प्रेक्षितेऽपि स्थण्डिले वस्त्रपात्रादौ च रजोहरणादिना प्रमार्जनमेकम्, अपरञ्च
कृष्णभूप्रदेशात्पथि पाण्डुभूप्रदेश गच्छतः स्थण्डिलादस्थण्डिलाद्वा स्थण्डिल सक्कामतः स-
चित्ताचित्तमिश्ररजोऽवगुण्ठितपादादीनां सागारिकाद्यनिरीक्षणे सति रजोहरणादिना प्रमार्जनं

१. द्विविधो उपेक्षासंयम, यतिव्यापारोपेक्षा गृहस्थव्यापारोपेक्षा चेति, उभौ यथाक्रमं चोदनाचोदन-
विषयो, विषोदन्त साधु दृष्ट्वा संयमव्यापारेषु चोदयत संयमव्यापारोपेक्षा प्रथम, गृहस्थमधिकरणव्यापारेषु
प्रसक्त दृष्ट्वा तत्र प्रवृत्तमचोदयतो गृहस्थ-व्यापारोपेक्षारूपो द्वितीय इति तात्पर्यार्थः ॥

सागारिकादिनिरीक्षणे त्वप्रमार्जनमप्यन्तर्गर्भितं बोध्यम् । एवं विदधतः प्रमार्जनासंयमो भव-
तीत्याशयेनाह दृष्टिदृष्टेत्यादिना ॥

अथ कायादिसंयममाख्याति—

धावनादिदुष्टक्रियानिवृत्तिशुभक्रियाप्रवृत्त्युभयरूपः कायसंयमः ।
हिंस्रपशुपादिनिवृत्तिशुभवाक्प्रवृत्त्युभयरूपो वाक्संयमः । अभिद्रोहा- 5
दिनिवृत्तिपूर्वकधर्मध्यानादिप्रवृत्तिर्मनस्संयमः । पुस्तकाद्यजीवकायसंयम
उपकरणसंयमः ॥

धावनादीति । संयमोऽयं न केवलं शरीरस्य सर्वात्मनोपरमरूपोऽशक्यत्वादपि तु
यथाशास्त्रं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः, केभ्यः कायस्य निवृत्तिरित्यत्राह धावनेति, आदिना बलान-
प्लवनादीनां परिग्रहः । गमनागमनाविवक्षित्यकरणौघेषु धर्मसाधनभूतेषु च सोपयोगं काय- 10
व्यापारः प्रवृत्तिरूप इत्याशयेनोक्तं शुभक्रियाप्रवृत्तीति । वाक्संयममाचष्टे हिंसेति, प्राणव्यप-
रोपणे जातशक्तिर्हिंस्रः परुषं रुक्षं स्नेहरहितं परोद्वेगकारि, आदिना पिशुनासभ्यादीनामुप-
ग्रहः, ईदृशवचसो निवृत्तिः, शुभवचसि सूत्रमार्गानुसारप्रवृत्तार्ये निजपरार्थानुग्राहकेऽरागद्वेष-
युक्ते प्रवृत्तिश्च वाक्संयम इत्यर्थः । तथा च पृथिवीकायिकारम्भादिप्रेरणरहिता परुषनिष्ठु-
रादिपरपीडाकरप्रयोगनिवृत्तुका प्रतक्षीलदेशनादिप्रधानफला हितमितमधुरमनोहरा संयतस्य 15
योग्या वाक्, तद्विघ्नानाञ्च सर्वसम्पद इति भावः । मनस्संयममाचष्टेऽभिद्रोहेति, स्पष्टम् ।
उपकरणसंयममाह पुस्तकादीति, अजीवरूपाण्यपि पुस्तकादीनि दुष्प्रमादिदोषात्तथावि-
धप्रज्ञाऽऽयुष्कश्चक्षुःसंवेगोद्यमबलादिहीनाद्यकालीनविनेयजनानुग्रहाय प्रतिलेखनाप्रमार्जनापूर्व-
यतनया धारयतोऽजीवसंयमापरपर्याय उपकरणसंयम इति भावः ॥

अथ वैयावृत्यमाख्याति—

20

शास्त्रोदितविधिना गौरवजनकक्रियानुष्ठानप्रवृत्तिर्वैयावृत्यम् । तच्चा-
चार्योपाध्यायतपस्विशैक्षकगलानगणकुलसङ्घसाधुसमनोज्ञसम्बन्धित्वा-
दशविधम् ।

शास्त्रोदितविधिनेति । आगमोक्तप्रकारेण न तु यथालोकमिति भावः, सामायिकादि-
क्रियानुष्ठानप्रवृत्तेर्वैयावृत्यरूपत्वाभावादाह गौरवजनकेति, भावतीर्थकरनामकर्मबन्धजनक- 25
क्रियानुष्ठानप्रवृत्तिरित्यर्थः, आहारादिसाहाय्येन वैयावृत्येन हि तीर्थकरनामगोत्रं कर्म
बध्नाति, ताश्च क्रियाः क्षेत्रवसतिप्रत्यवेक्षणं शुश्रूषणं भेषजक्रियाः कान्तारविषमदुर्गोपसर्गेषु

अन्नपानादिभिः परिरक्षणमित्यादिरूपाः, तदनुष्ठाने प्रवृत्तिः परिणामविशेषः परितः सर्वतो भावेन वृत्तिः प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या तद्भावात्, न ह्यपरिणतः सर्वतो भावेन वर्तितुं शक्यः । शास्त्रोदितविधिनेत्युक्तत्वात्प्रवचनवात्सल्यमपि वैयावृत्त्यस्य फलम्, तथा च महानिर्जरासनाथत्वप्रवचनवात्सल्यविचिकित्साऽभावतीर्थकरनामकर्तृवन्धादयोऽस्य फलमिति सिद्धम् ।

- 5 आचार्यादीनां दशानां भक्तपानशय्यासनक्षेत्रोपधिप्रत्युपेक्षणभेजजानाध्वोपग्रहशरीरोपधि-
स्तेनसंरक्षणदण्डप्रहृग्लानशुश्रूषणमूत्रिकक्रिडौकनरूपत्रयोदशभिः पदैर्वैयावृत्त्यं कर्तव्यम्,
तत्राचार्यादीनाह तथेति, वैयावृत्त्यश्चेत्यर्थः, दशस्वामिकत्वाद्दशविधत्वं वैयावृत्त्यस्येति भावः ।
अत्राचार्यपदेन तीर्थकरोऽपि गृहीतस्तेन तीर्थकरवैयावृत्त्याकथनप्रयुक्ता न न्यूनत्वा, न च
तीर्थकरस्त्रिलोकाधिपतिराचार्यस्तु सामान्य इति कथमाचार्यग्रहणेन स गृहीत इति वाच्यम्,
10 पञ्चविधाचारोपदेशकत्वे सति स्वयमप्यनुष्ठानवृत्त्यैवाचार्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तस्य तीर्थ-
करसाधारण्यात् । तीर्थकरस्य धर्माचार्यत्वप्रसिद्धेऽथ । एतेषां दशानां प्रत्येकं त्रयोदशभिः
पदैर्वैयावृत्त्यं कर्तव्यमिति भावः ॥

तत्राचार्य स्वरूपयति—

ज्ञानाद्याचारे प्रधान आचार्यः । स पञ्चविधः प्रव्राजको दिगाचार्यः

- 15 श्रुतोद्देष्टा श्रुतसमुद्देष्टाऽऽम्नायार्थवाचकश्चेति ॥

- ज्ञानाद्याचार इति । आदिना दर्शनचारित्रतपोवीर्याणां ग्रहणम् । तत्र प्रधानः स्वयं
करणात् प्रभाषणात् प्रदर्शनाच्च । अयमाचार्यः सूत्रार्थतदुभयोपेतो ज्ञानदर्शनचारित्र्येण
कृतोपयोगो गच्छचिन्ताविप्रमुक्तः शुभलक्षणोपेतश्च भवति, तदुणाश्च पटुर्ग्रिहत्, तत्र
पञ्च गुणा ज्ञानादय उक्ता एव, इतरे गुणाश्च देशकुलजातिरूपसहननधृतिमुक्तताकांक्षा-
20 बहु भाषामायावैधुर्त्यसूत्राद्यनुप्रयोगपरिपाटीदाढयोपादेयवचनपर्वज्याल्पनिद्रत्वनाध्यस्थ्यदेश-
कालभावज्ञत्वप्रतिभाविषिधदेशभाषाज्ञानसूत्रार्थतदुभयविधिज्ञत्वदृष्टान्तहेतूपनयनयनैपुण्यप्र-
तिपादनशक्तिस्त्वपरसमयवेत्तृत्वगाम्भीर्यदीप्तिकल्याणकारित्वज्ञान्तदृष्टित्वरूपा विज्ञेयाः ।
सम्यग्ज्ञानादिगुणाधाराद्यस्मादाहत्य प्रव्रानि स्वर्गापवर्गसुखामृतवीजानि भव्या हितार्थ-
माचरन्ति स आचार्यः । अथवा ज्ञानादीत्यादिना दर्शनचारित्रतपसा ग्रहः, ज्ञानादीना-

१. चतुर्विध सामान्येनाचार्य, इहलोके हितो न परलोके, परलोके हितो नेहलोके, इहलोके हितो-
ऽपि परलोके हित नेहलोके हितो नापि परलोके हित इति । तत्र यो भणवत्प्रपन्नानादिक समस्तमपि
साधूनां प्रयति न पुनश्चमये तीव्रतस्सारथि स इहलोके हितोऽपि गाररहितो न परलोकरहितः । यद्य
शेषमयोगेषु प्रमायतां सारणां करोति नच ब्रह्मादिक प्रयच्छति स द्वितीय । एवमेव तृतीयचतुर्थो भाष्यो ॥

माचारे प्रधानः सः, तद्गुणसमन्वितत्वात् । तथाहि ज्ञानाचारस्य कालविनयादयोऽष्टौ गुणाः, दर्शनाचारस्य निःशङ्कितत्वादयोऽष्टौ, चारित्र्याचारस्यैर्यासमित्यादयोऽष्टौ, बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नस्य तपसोऽनशनादयो द्वादशभेदास्तथा च ज्ञानाद्याचारविषयकषट्त्रिंशद्गुणयुक्त आचार्य इति फलितार्थः, अयञ्चार्थमेव केवलं भाषते ननु सूत्रमपि वाचयति । ननु कुतोऽयं सूत्रं न वाचयति, उच्यते, अर्थचिन्तायां ह्यस्यैकाग्रताऽर्थव्याख्यानार्थम्, यदि पुनस्सूत्रमपि 5 वाचयेत्तदा बहुव्ययत्वादर्थचिन्तायामेकाग्रता न स्यात्, एकाग्रतया ह्यर्थं चिन्तयतः सूत्रेण सूक्ष्मार्थोन्मीलनात्सूत्रार्थस्य वृद्धिरुपजायते, तीर्थकरानुकारित्वाच्चाचार्यस्य, तीर्थकृतो हि केवलमर्थमेव भाषन्ते ननु सूत्रं नवा गणचिन्तां कुर्वन्ति तथाऽऽचार्या अपि, सूत्रवाचनां तु प्रयच्छतामाचार्याणां लाघवमप्युपजायते तस्या उपाध्यायादिभिः क्रियमाणत्वात् । तस्य किञ्चिद्गुणप्राधान्यौपाधिकं प्रभेदमाह स इति आचार्य इत्यर्थः ॥ 10

तत्र प्रब्राजकादीनां स्वरूपाण्याह—

सामायिकादिब्रतारोपयिता प्रब्राजकः । सचित्ताचित्तमिश्रवस्त्वनुज्ञायी दिगाचार्यः । प्रथमत आगमोपदेष्टा श्रुतोदेष्टा । उद्दिष्टगुर्वाचभावे स्थिरपरिचितकारयितृत्वेन सम्यग्धारणानुप्रवचनेन च तस्यैवागमस्य समुद्देष्टा अनुज्ञाता वा श्रुतसमुद्देष्टा । आम्नायस्योत्सर्गापवा- 15 दात्मकार्यप्रवक्ता आम्नायार्थवाचकः ॥

सामायिकेति । आत्मार्थं परार्थं वा सामायिकादेर्ब्रतस्य केवलमारोपयिता प्रब्राजकाचार्य इत्यर्थः । दिगाचार्यस्वरूपमाह सचित्तेति, स्पष्टम् गुर्वोद्दिष्टदिग्दर्शिसाधूनां सारणादिकर्तारोऽपि दिगाचार्याः । श्रुतोदेष्टारमाह प्रथमत इति, विशदं मूलम् । श्रुतसमुद्देष्टारमाचष्टे—उद्दिष्टेति, पूर्वोद्दिष्टगुर्वाचभाव इत्यर्थः, उद्दिष्टं स्थिरपरिचितं कुरु, 20 सम्यग्धारय, अन्याञ्च प्रवेदयेति समकालं भिन्नकालं वा समुद्देशकोऽनुज्ञापको वा श्रुतसमुद्देष्टेति भावः । आम्नायार्थवाचकमभिधत्ते—आम्नायस्येति, आम्नायस्यागमस्य, उत्सर्गः सामान्येनोक्तो विधिर्यथा त्रिविधं त्रिविधेन प्राणातिपातविरतिः, अपवादाः, विशेषेणोक्तो विधिः, यथा ‘पुढवाइसु आसेवा उप्पण्णे कारणम्म जयणाए । मिगरहियस्स ठियस्स अववाओ होइ नायव्वो’ इति । तदेवं उत्सर्गमपवादमुत्सर्गापवाद्वा 25 यथावत्परिहाय सूत्रार्थानामुपदेशक इत्यर्थः ॥

अधोपाध्यायं परिचाययति—

आचारविषयविनयस्य स्वाध्यायस्य चाऽऽचार्यानुज्ञया साधूनामुप-
देशक उपाध्यायः ॥

आचारेति, आचारः ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोवीर्यात्मना पञ्चविधः, तद्विषयकविनयस्य स्वा-
ध्यायस्य वाचना प्रच्छनापरावर्तनानुप्रेक्षाधर्मोपदेशात्मना पञ्चविधस्याचार्यानुज्ञया साधूना-
5 उपदेशकः, उप, समीपमागत्याधीयते, आधिक्येन गम्यते स्मर्यते सूत्रतो जिनप्रवचनं येने-
त्युपाध्यायः, यो द्वादशाङ्गः स्वाध्यायः प्रथमतो जिनैरागतस्ततो गणधरादिभिः कथितः तं
स्वाध्याय सूत्रतश्चिद्व्यानुपदिशति स उपाध्यायः, स हि सूत्रवाचनां शिष्येभ्यो यच्छन् स्वय-
मर्थमपि परिभाषयति, तस्य तदर्थे स्थिरत्वमुपजायते, ऋणस्यापि सूत्रलक्षणस्य वाचनाप्रदानेन
मोक्षः कृतो भवति, उत्तरकाले चाचार्यपदाध्यासेऽत्यन्ताभ्यस्ततया यथावस्थिततया स्वरूपस्य
10 सूत्रस्यानुवर्तनं भवति, येऽन्यतो गच्छान्तरादागत्य साधवस्सूत्रोपसम्पदं गृह्यते ते प्रतीच्छका
उच्यन्ते ते च सूत्रवाचनाप्रदानेनागृहीता भवन्ति, मोहस्य जयोऽपि कृतो भवति, सूत्र-
वाचनादानव्यप्रस्य प्रायश्चित्तविश्रोतसिकाया अभावात् । अतः उपाध्यायस्सूत्रं वाचयेदिति ॥

तपस्विनं शैक्षकश्चाह—

किञ्चिदूनपण्मासान्तोऽग्रतपोऽनुष्ठाता तपस्वी । अनारोपितविविक्त-
15 व्रतश्चिक्षायोग्यश्चैक्षकः ॥

किञ्चिदिति । दशमादिकिञ्चिदूनपण्मासान्तमुग्रस्य भावविशुद्धस्य अनिश्रितस्याल्पसत्त्व-
भयानकस्य वा तपसोऽनुष्ठातेत्यर्थः । अनिश्रितं तपो नाम शुभयोगसमूहाय परसाहाय्यानपेक्षं
भाषतपः । अथ शैक्षकमाह अनारोपितेति, अनारोपितं विविक्त दोषरहितं व्रतं यस्य
तादृशः, शिक्षायोग्यश्च शैक्षकः, अभिनवप्रव्रजितो ग्रहणासेचनाशिक्षायोग्यः तत्र शैक्षको-
20 द्विविधः, आह्वया परिणामको दृष्टान्तेन परिणामकश्चेति, तदेव सत्य यज्जिनैः प्रवेदित-
मित्येवं यो निस्संशयं श्रद्धधाति न च कारणमपेक्षते स आह्वापरिणामक उच्यते, यस्तु
लिङ्गेन गम्यमर्थं प्रत्यक्षप्रसिद्धदृष्टान्तेनात्मनुद्धावारोपयन् वर्त्तते स दृष्टान्तपरिणामक
उच्यते । सप्तरात्रिन्द्वचतुर्मासपण्मासैर्जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपैरुपस्थाप्यतेऽयम् ॥

अथ ग्लानमाह—

अपदुर्व्याध्याक्रान्तो मुनिर्ग्लानः ॥

अपदुरिति । भिक्षादिकं कर्तुमसमर्थः ज्वरादिन्याध्याक्रान्त इत्यर्थः । अस्य वैयाघृत्यं
कार्यमन्यथा प्रायश्चित्तमाह स्यात्, तस्माद्भगवदाज्ञामनुवर्त्तमानेन कर्मनिर्जटाढमलिप्तया

गलने समुत्पन्ने भायाविप्रमुक्तेन यत्र कुत्रापि स्थितेन त्वरितमागन्तव्यमेव कुर्वता साधर्मि-
कवात्सल्यं कृतं भवति, आत्मा च निर्जेराद्वारे नियोजितो भवति, तत्राशक्तत्वमप्रशस्य-
भापाऽपमानं लुब्धत्वमुद्धान्य प्रतिबन्धयतः प्रायश्चित्तं स्यादिति ॥

गणं कुलञ्चाह—

श्रुतस्थविरपरम्परानुयायी गणः । एकजातीयानेकगच्छसमूहः कुलम् ॥ 5

श्रुतेति । श्रुतेनागमेन स्थविरो वृद्धः श्रुतस्थविरस्तृतीयचतुर्थाङ्गधरस्साधुस्तत्परपरानु-
गमनशीलो गण इत्यर्थः, श्रुतेति विशेषणेन वयसा पर्यायेण वा वृद्धस्य न ग्रहणम् । वय-
स्थविरस्सप्तत्यादिवर्षजीवितः, पर्यायस्थविर- यस्य दीक्षितस्य विंशत्यादीनि वर्षाणि गतानि
सः, पदेन स्थविरस्तु प्रवर्तितव्यापारान् समययोगेषु सीदतस्साधून् ज्ञानादिष्वैदिकाऽऽमुष्मि-
कापायदर्शनतः स्थिरीकर्त्ता, कुलसमुदायो वा गणो भाव्यो यथा कौटिकादि*, कुलमाह एक- 10
जातीयेति, बहूना गच्छानामेकजातीयानां समूहः कुलमित्यर्थो यथा चान्द्रादि । गच्छस्तु-
विहितमुनिवृन्दरूप एकाचार्यप्रणीतो जघन्यतस्त्रिपुरुषप्रमाणः साधुसमुदायरूपत्वात् चतुः-
पञ्चमश्रुतिपुरुषसख्याका मध्यमा गच्छा, द्वात्रिंशत्सहस्राण्येकस्मिन् गच्छे साधूनामुत्कृष्टा
सख्या यथा श्रीऋषभस्वामिप्रथमगणधरस्य भगवतो ऋषभसेनस्य । अशुभफलप्रदत्वादस-
दाचारगच्छसवासपरिहारपूर्वकं परमशुभफलदत्वाद्विहपरलोकहितार्थं सदाचारगच्छसवासः 15
कार्यैः । तत्र वसता हि महती निर्जेरा भवति, सारणावारणाचोदनादिभिर्दोषाघातेरभा-
धात् विस्मृते कचित्कर्तव्ये भवतेदं न कृतमिति सारणा, अकर्त्तव्यानां निषेधो वारणा,
समययोगेषु स्खलितस्याऽयुक्तमेतद्भवाद्दशमित्यादिस्वरमधुरवचनैः प्रेरण चोदना । पङ्क्ति-
धाना जीवानां बाधा मरणान्तेऽपि यत्र करणत्रयैर्न क्रियते मुनिभिस्स गच्छ इति ॥

अथ सधमाह—

20

ज्ञानदर्शनचरणगुणवान् श्रमणादिः सङ्घः ॥

ज्ञानदर्शनेति । गुणरत्नपात्रभूतसत्त्वसमूहः सङ्घः कोऽयं समूहः तादृश इत्यत्राह
श्रमणादिरिति, आदिना श्रमणीभावकभाविकानां ग्रहणम् । आस्यन्ति तपस्यन्तीति श्रमणाः ।
शृण्वन्ति जिनवचनमिति आचकाः । तीर्थङ्करवन्दनीय सङ्घः ज्ञानादिगुणरूपं न तिरस्कुर्वीत्
सङ्घाद्विहितकरणभयेन श्रुतकेवलिनापि सङ्घो मानितः तस्मात्सङ्घः पूज्य इति ॥ 25

१ श्रवकत्व न श्रवणमात्रनिबन्धनं तथा च सति श्रोत्रेन्द्रियलब्धिमता सर्वेषां श्रवकत्व स्यादित्यत्रोक्तं
जिनवचनमिति, जिनवचनमात्रागमो न पुनरभासागमः तस्याप्रमाणत्वेन परलोच्यतत्त्वात्सम्भवाच्चूषणवैयर्थ्यात्,

१ तन्नीपसामाचारो नवमात्पूर्वात् तृतीयाद्भुज आचारमिधानात्तत्परि विहितमात्रमभ्युपगम्य तत्राभ्युपगम्यात् निर्व्युद्धेति, एतदुक्तं भवति साम्प्रतकालप्रयुजितानां तावच्छ्रुतपरिगणनाधिकमानामायायुकादिहामपेक्ष्य प्रत्यासन्नोद्धेति । दशविधनामाचारी पुन वद्विहितमात्रमुपलभ्ययनात्स्वरूपरक्षालप्रयुजितपरिहृतार्थं निर्व्युद्धेति । पदविभागग्रामाचार्येषु हेदुत्प्रलक्षणाच्चवमपूवदिव निर्व्युद्धेति ॥

वसतीति । भूषणान्तं द्वन्द्वस्तस्यो गुप्त्या तत्पुरुषः । ब्रह्मचर्यगुप्तिर्मेधुनविरतिप्रतस्य
रक्षाप्रकारः, नवविधगुप्तिसेवनाद्धि सर्वकालं प्रमादरहितस्सन्नप्रतिबद्धविहारितया गुप्ती-
र्ब्रह्मचारी चरेदिति ॥

अथ वसतिगुप्तिमाह—

स्त्रीपण्डादिवासस्थानवर्जनं वसतिगुप्तिः ॥

5

स्त्रीति । स्त्रियो दिव्या मानुष्यो वा पण्डो महामोहकर्मा स्त्रीपुंससेवनाभिरतः आदिना
पशवो प्राणाः तदाकीर्णवसतौ शयनासनादीन्युपभुञ्जानस्य ब्रह्मचारिणोऽपि सतो ब्रह्मचर्ये
स्वस्य किमेतास्सेवे उत नेति परेषां वा किमसाचेवंविधशयनासनादिसेवी ब्रह्मचार्युत नेति
संशयस्समुपजायते, कथादिभिरत्यन्तापहृतचित्तत्वाच्च विस्मृतसकलान्नोपदेशस्य ' अश्मिन्न-
सारे ससारे सारं सारङ्गलोचने ' त्यादिकुविकल्पान् विकल्पयतो मिथ्यात्वोदयतः कदाचि- 10
देतत्परिहार एव तीर्थकृद्भिर्नोक्तः, एतदासेवने वा यो दोष उक्तस्स दोष एव न भवसीत्येवं-
रूपा विचिकित्सा स्यात्, धर्मं प्रत्यपि किमेतावतः कष्टानुष्ठानस्य फलं भविष्यति न चेति
संशयः स्यात्, ततश्च केवलप्रज्ञाद्गमोच्छ्रुतचारित्ररूपात् समस्ताङ्कश्येत् तस्मात्स्त्रीपण्डा-
द्याकीर्णतारहितानि शयनासनस्थानादीनि यः सेवते स एव निर्ग्रन्थो द्रव्यभाषप्रन्थान्नि-
ष्क्रान्तत्वावतः सादृशशयनासनस्थानादिपरिवर्जनं वसतिगुप्तिरिति भावः ॥ 15

कथागुप्तिमाह—

रागानुबन्धिस्त्रीसंलापचरित्रवर्णनपरित्यागः कथागुप्तिः ॥

रागेति । एकाकिनीनां स्त्रीणां रागानुबन्धिनस्संज्ञापाः, ' कर्णाटी सुरतोपचार-
चतुरा लटी विदग्धप्रिये ' त्यादिरूपाः कथाश्च ब्रह्मचर्यगुप्तिकामेन सर्वथा परित्याज्याः,
अन्यथा पूर्वोदितरीत्या सञ्ज्ञादयो भवेयुः, देशजातिकुलनेपथ्यभाषागतविभ्रमगीतहास्य- 20
लीलाकटाक्षप्रणयकलहशृङ्गाररसगुविद्धाः कामिनीनां कथा हि रागानुबन्धिन्यः, ता अव-
श्यमिह मुनीनामपि मनोविक्रियां नयन्तीति तासामपि परित्यागः कार्य इति भावः ॥

१ यस्सयत कथायादिप्रमादेन रागद्वेषवशं गतो न तु मध्यस्थ परिश्रयति किञ्चित्सा विक्रया, सा
च ॥ कथनीया, तथाविधपरिणामविशेषकारणत्वाद्बहुश्रोत्रो, शृङ्गाररसेन मन्मथदोषिकया तथोत्तेजितधारि
त्रमोहनीयकमदियप्रयुक्तात्मपरिणामरूपो मोहो जायते तस्मात्स्वरागमनोदमयोर्वा पापोपादानभूता कथा न
कुर्यादिति तथा च तपस्संयमगुणधारिणधरणरता ता कथा कथयेयुर्या सर्वेपीबद्दिनकथ विज्ञेयत्वात्प्रसाधना
वर्तुणा धोतृणामपि चेत् कुशलपरिणामनिबन्धनेति ॥

निषद्यागुप्तिमाह—

रुयासनपरिचर्जनं निषद्यागुप्तिः ॥

स्त्रीति । स्त्रीणां यदासनं यत्र ताभिस्सह नोपविशेदुत्थितास्वपि मुहूर्त्तं तत्र नोपवेष्ट-
व्यमिति सम्प्रदायः, यश्चैवंविधस्त निर्धन्यः, अन्यथोक्तदोषप्रसङ्गः स्यादतस्तदासनं सर्वथा

5 परिहरणीयमिति भावः ॥

इन्द्रियगुप्तिं कुड्यान्तरगुप्तिश्चाह—

रागप्रयुक्तहृत्पाङ्गुविलोकनत्यजनमिन्द्रियगुप्तिः । एककुड्यान्तरित-
मैधुनशब्दश्रवणस्थानपरित्यागः कुड्यान्तरगुप्तिः ॥

रागेति । अनुरागेण वनितानामङ्गोपाङ्गानां निरीक्षणत्यागः कार्यः, तासां नयनमा-

10 सिकादीनि निरीक्षितमात्राण्यपि चेतो हरन्ति तथा दर्शनानन्तरं विभाव्यमानानि चेतो दूष-
यन्ति, ततस्तेषां सम्यग्दर्शनं ततश्चाहो ! सलक्षणत्वं लोचनयोः, अजुष्टं नासावंशस्येत्येवं
विचिन्तनञ्च ब्रह्मचर्यभङ्गप्रसङ्गेन नैव कार्यमिति भावः । कुड्यान्तरगुप्तिमाह एकेति, कुड्यं
कटाविरचितं पकेष्टकादिनिर्मिता वा भित्तिः तयाऽन्तरितेऽपि स्थाने यत्र विविधविहगादि-
भापया अव्यक्तशब्दः सुरतसमयभावी रुदितशब्दः रतिकलहादिरूपः मानिनीकृतः रीति-
15 शब्दो वा पञ्चमादिहुङ्कृतिरूपो हसितशब्दो वा श्रूयते तादृशस्थानपरित्यागः कार्य इति भावः ॥

पूर्वक्रीडितप्रणीतगुप्ती प्राह—

प्राक्तनतक्कीडास्तरणवैधुर्यं पूर्वक्रीडितगुप्तिः । अतिस्निग्धमधुराद्या-
हारपरिहारः प्रणीतगुप्तिः ॥

प्राक्तनेति । पूर्वं गृहस्थावस्थाकाले रुयादिभिस्सह विषयानुभवस्य कृतस्य दुरोदरादि-

20 रमणस्य चानुचिन्तना न विधेया तथाच सति ब्रह्मचर्यरक्षणं भवेदिति भावः । अथ
प्रणीतगुप्तिमाह अनिरिग्धेति, गलस्नेहरसमत्यन्तधातूद्रेककारिणमाहारं पानभोजनादिकं
वर्जयेदित्यर्थः ॥

आहारगुप्तिं भूषणगुप्तिश्चाह—

मानाधिकाऽऽहारपरिचर्जनमतिमात्राहारगुप्तिः । स्नानविलेपनादि-

25 शरीरशुश्रूषावर्जनं भूषणगुप्तिः ॥

मानाधिकेति । पुरुषस्य कवलपरिमाणं द्वात्रिंशत्कवला. क्रिया पुनरष्टविंशतिः, ततोऽप्यधिकतया पानभोजनादिसेवनं ब्रह्मक्षतिकारित्वाच्छरीरपीडाकरत्वाच्चावश्यं लाज्य, केवल सयमनिर्वाहार्थं चित्तस्वास्थ्योपेतो भुङ्जीत न तु रागद्वेषवशः सर्वकालमतिमात्रा-
हारस्य दुष्टत्वात्, कदाचित्तु कारणतोऽतिमात्राहारो न दुष्ट इति । भूषणगुप्तिमाह स्नानेति,
शरीरोपकरणादीनां विभूषार्थं युवतिजनमनस्तोषार्थं सस्कारो न विवेकः, अन्यथा स्त्रीजना- 5
भिलषणीयत्वात्तरस्य ब्रह्मचर्ये शका स्यात्, उज्ज्वलवेषपुरुषदर्शनेन युवतीनां कामो-
द्रेकात्, किमेतास्तावदिस्थ प्रार्थयमाना उपमुञ्जे, आयतौ तु यद्भावि तद्भवतु उतश्चित्
कष्टानि शास्त्रमलीश्लेषादयो नरक एतद्विपाका इति परिहरामि वेत्येवं रूपो वितर्कः स्यात्तस्मा-
द्विबुद्धर्ममारामो धृतिमान् दान्तश्शङ्कास्थानभूतानेतान् आह्लाऽनवस्थामिध्यावविराधनादो-
पान्विचिन्तयन् ब्रह्मचर्यं समाहितो भवेत्, तथाविधञ्च तं देवदानवगन्धर्वयक्षरक्षःकिन्न- 10
रादयोऽपि नमस्यन्ति, अयञ्चाष्टादशविधो ब्रह्मचर्यधर्मः परंप्रवादिभिरप्रकल्प्यतया ध्रुवः,
अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावत्वाभित्यो द्रव्यार्थतया, शब्दद्वयान्यरूपतयोत्पादात्पयोपार्थ-
तयापि शान्दत जिनैः प्रतिपादितः, अनेन ब्रह्मचर्येण पुरा अनन्तासूतसर्पिण्यवसर्पिणीषु
महाविवेहे तत्कालापेक्षया इहापि वा सिद्धाः सिद्धयन्ति अनागतवाद्याञ्च सेतस्य-
न्तीति सर्वोत्तमोऽयमिति ॥

15

अथ ज्ञानादि निरूपयति—

ज्ञानदर्शनचरणभेदतो ज्ञानादि त्रिविधम् । कर्मक्षयोपशमसमुत्थाव-
योधतद्धेतु द्वादशाङ्गाद्यन्यतरत् ज्ञानम् । तत्त्वश्रद्धानं दर्शनम् । पाप-
व्यापारेभ्यो ज्ञानश्रद्धानपूर्वकधिरतिश्ररणम् ॥

ज्ञानेति । स्पष्टम्, तत्र ज्ञानमाह कर्मेति, तत्तज्ज्ञानावरणभूतकर्मेत्यर्थं, तथा च तत्त- 20
ज्ज्ञानावरणक्षयोपशमरूपोपाधिसम्पादितसत्ताक आभिनिबोधिकरूपप्रकाशविशेष, तज्ज्ञा-
नभूत द्वादशाङ्गे रूप श्रुतञ्च ज्ञानमित्यर्थः । दर्शनमाह तत्त्वेति, दर्शनमोहनीयक्षयाया

१. 'दिग्भास्वामरतिमुलात्रिविध त्रिविधेन विरतिरिति नवकम् । औदारिकमपि तथा तद्वद्भाष्टादश
विवस्वमि' त्यष्टादशविध ब्रह्मचर्यं तदतत्सर्वस्त्रीणां मनोवाक्यैस्सर्वथा सगत्यागस्सक्तो ब्रह्मचर्यम् सय
मिनां, एष्वेव देशतस्त्वदारसतोषरूप देशतो देशविरतानाम् । व्रतेषु प्रधानं, उक्तञ्च व्रतानां ब्रह्मचर्यं हि
निर्दिष्टं गुरुकं व्रतं । तज्जन्यपुण्यसम्भारसयोगाद्गुरुच्यते इति । तीर्थान्तरीवैरप्युक्तं 'एकतथद्वयो वेदा ब्रह्म
चर्यञ्च एकम् । एकतस्सर्वपापानि, मया मासञ्च एकम् इति ॥ २ तथापुरुषस्य द्वादशाङ्गानि तद्ब्रह्मज्ञानम्
वपरमपुरुषस्यापि द्वादशाङ्गानि, तानि च आचारो सुयगदो ऽग्नौ, समवाधो विवाहपञ्चमी नायाधम्मक
हाधो उवागदसाधो अतगददसाधो अनुत्तरोववाद्यदसाधो पण्ड्यावरणाद् विवागशुभं दिद्विवाधो य' इति ॥

विभूततत्त्वश्रद्धानरूप आत्मपरिणामविशेषो दर्शनमित्यर्थः । तत्त्वञ्च सकलपर्यायोपेतस-
कलवस्तुस्वरूपम् तस्य सर्वविदुषदिष्टतया पारमार्थिकस्य जीवादेः पदार्थस्यैतदेवमेवेति
प्रत्ययविशेषः श्रद्धानं, तत्त्वेन वा भावतोऽर्थानां श्रद्धानं तत्त्वश्रद्धानमिति भावः । चरण-
माह—पापेति, स्पष्टम् ॥

5 अथ तपोनिरूपणायह—

धाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वादशविधानि तपांसि पूर्वमेवोक्तानि ॥

धाह्येति । पूर्वमेवेति, निर्जरानिरूपण इत्यर्थः ॥

क्रोधनिग्रहमाचष्टे—

उदीर्णक्रोधादिचतुष्टयनिग्रहः क्रोधनिग्रहः । इति चरणनिरूपणम् ॥

10 उदीर्णेति । क्रोधादिमोहनीयकर्मविपाकाहुदयमागतेत्यर्थः, आदिना मानमायालोभानां
ग्रहणम् तेषां निग्रहस्तितिक्षा, क्रोधनिग्रहेण हि जीवः क्षान्तिं जनयति, क्रोधवेदनीयं कर्म
पुनर्न बध्नाति, पूर्वबद्धञ्च कर्म निर्जरयति ततश्च जीवविशिष्टवीर्वाह्यासो भवति, एवं माना-
दावपि भान्यम् । तदेवं व्रतपञ्चकस्य श्रमणधर्मदशकस्य सयमसप्तदशकस्य वैयाघृत्यदश-
कस्य ब्रह्मचर्यगुप्तिनवकस्य क्षान्तादित्रिकस्य तपोद्वादशकस्य क्रोधनिग्रहचतुष्टयस्य च मेलनेन

15 सम्भूतं सप्ततिविधं चरणं निरूपितमित्याह इतीति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टधर-श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसुरिणा विनिर्मि-
तस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्योपज्ञायां न्यायप्रकाशटीकायां चरण-
निरूपणनामा प्रथमः किरणः ॥

यद्यपि गणधरा प्रथमं पूर्वाण्येवोपनिबध्नन्ति तथापि दुर्मेधया तदवधारणाययोग्यानां स्त्रीणां चानुग्रहार्थं
शेषभूतस्य विरचना विज्ञेया ॥

१ बोधमानमायालोभानां चतुर्णां विजयो यस्मात्तत्र तथैकाग्र्यं निर्विक्रमावाम्भमुपवाप्तमित्येका-
ग्रता, प्रतिक्रियायमेवैकाग्रता क्रियते, एतत्तत्त्वविजयं तप, अस्मिन् तपसि चतस्रो तता षोडशदिग्-
सानि भवन्ति ॥

अथ द्वितीयः किरणः ॥

मूलगुणसङ्काव एव मोक्षार्थिभिस्साधुभिर्वन्निष्पाद्यते तत्करणं सप्ततिविधमित्याह—

पिण्डविशुद्धिसमिति भावनाप्रतिमेन्द्रियनिरोधप्रतिषेधनागुप्त्यभिग्रहभेदेनाष्टविधमपि करणमवान्तरभेदात्सप्ततिविधम् ॥

पिण्डविशुद्धीति । सप्ततिविधमिदमुत्तरगुणरूपं बोध्यम् ॥

5

अथैतान् सप्तभेदान् व्याख्यातुकामः प्रथमं पिण्डविशुद्धिमाह—

सर्वदोषरहिताऽऽहारोपाश्रयवस्त्रपात्रपरिग्रहात्मिकाश्चतस्रः पिण्ड-
विशुद्धयः ॥

सर्वेति । पिण्डनं पिण्डः, धनानां सजातीयानां विजातीयानां कठिनद्रव्याणां एकत्र समुदाय इत्यर्थः, तत्र च समुदायसमुदायिनोरभेदेन त एव बहवः पदार्था एकत्र सन्निष्ठाः पिण्ड- 10
शब्देनोच्यन्ते, तस्य विविधमनेकैराधाकर्मोदपरिहारप्रकारैश्शुद्धिर्निर्दोषता पिण्डविशुद्धिः, तथा चात्र पिण्डशब्देन भावपिण्डोपष्टम्भकमचित्तद्रव्यरूपमाहारशय्यावस्त्रपात्ररूपवस्तुचतुष्टयं गृह्यते तस्मात्पिण्डविशुद्धेऽनुर्विधत्वमित्याशयेनाह सर्वदोषरहितेत्यादि । तथाऽऽहारशय्या-
वस्त्रपात्राणां सर्वदोषरहितानां ग्रहणं पिण्डविशुद्धिरित्यर्थः, तत्र दोषाश्चाहारविषया षोडशोद्ग-
मदोषाः षोडशोपार्जनादोषाः दशोपणादोषाः पञ्च संयोजनादोषा इत्येवं मिलितास्सप्तचत्वारिंशदोषाः 15
रिंशदोषाया दोषा एवोच्यन्ते, एतेषां विशोधनेन पिण्डस्य विशुद्ध्या चारित्रशुद्धिद्वारा मोक्षा-
वाप्तिः । तत्रोद्गमदोषे आधाकर्म तावत् साधुप्रणिधानेन यत्सचेतनमचेतनं क्रियते अचेतनं
पच्यते गृहादिकं वा सङ्गृह्यते वयते वा वस्त्रादिकं कारयति वा पात्रादिकममुकामै साधवे
देयमिति, तादृशपाकादिक्रिया तद्योगाद्भूत्वापि आधाकर्मोच्यते, तच्चाधोगतिकारणम्,
प्राणातिपाताद्याश्रवप्रवृत्तेः, तथा तत्प्रतिसेवनप्रतिश्रवणतद्भोक्त्रादिसंवासा अप्याधाकर्मोत्तमाः 20
भवंति । औद्देशिकं तावत्—दुर्भिक्षापगमे वाचा साध्वादीनुद्दिश्य यद्विश्वावितरणं तदुद्दिष्टौद्दे-
शिकं, यदुद्धरितमोदनादि व्यञ्जनादिना मिश्रयित्वा तस्य वितरणं तत्कृतौद्देशिकं, यच्च तत्पत्वा
गुडादिना मोदकचूरीधन्धवितरणं तत्कर्मोद्देशिकमिति । पूतीकर्म—पवित्रस्यापवित्रकरणं, यथा
शुचिः पयोवदोऽपि मयविन्दुनैकेनाशुचिः स्यात्तथा विशुद्धाहारोऽप्याधाकर्मोदियोगात्पूतिकः
स्यात् उद्गमादिदोषरहितं भक्तं सदपि तादृशं मुख्यमानं निरतिचारमपि चरणं पूति करोतीत्ययं 25
दोषः । मिश्रजातं—गृहिसंयतोभयप्रणिधानेन पाकादिभावमुपगतं—सामान्यतो भिक्षाचरस्व-
कुटुम्बनिमित्तं मिलित्वा पाचितं, पात्यण्डस्यकुटुम्बनिमित्तं मिलित्वा पाचितं, केवलसाधु-

- स्वकुटुम्बनिमित्तं सम्मील्य पाचितञ्च तद्भवति । स्थापना—साधुभ्यो देयमिदमिति चुलीस्था-
 त्यादौ स्वस्थाने सुस्थितछज्जकादौ परस्थाने चिरकालमल्पकालञ्च घृतादीनां क्षीरादीनां
 स्थापनम् । प्राश्रुतिका—कालान्तरभाविनां विवाहादीनामन्तर एव साधुसमागमे
 तेषामप्युपयोगो विवाहादिसम्भवमोदकादीनां भवत्विति बुद्ध्या इदानीमेव करणं
 5 सन्निकृष्टस्य वा विवाहादेः कालान्तरे साधुसमागमं विभाव्य तदानीमेव करणं तद्यो-
 गात्तादृशभक्तादिकमपि । प्रादुष्करणम्—बहिःप्रदीपमण्यादिना भित्त्यपनयनेन वा बहिर्नि-
 ष्काश्य द्रव्यधारणेन वा प्रकटकरणम् । तद्विधा प्रकटकरणं प्रकाशकरणञ्चेति, अन्धकारा-
 दपसार्यं बहिः प्रकाशे स्थापनं प्रकटकरणं, स्थानस्थितस्यैव भित्तिरन्ध्रकरणादिना प्रकटी-
 करणं प्रकाशकरणम् । रत्नेन पद्मरागादिना प्रदीपेन ज्योतिषा ज्वलता वैश्वान्तरेण तत्रैवं
 10 प्रकाशना सुविहितानां न कल्पते, प्रकाशकरणेन प्रकटकरणेन च यदीयते भक्तादि
 तत्सयमिनां न कल्पते, ज्योतिःप्रदीपाभ्यान्तु प्रकाशितमात्मार्यं कृतमपि न कल्पते,
 तेजस्कायदीप्तिस्पर्शादिति । क्रीतम्—साध्वादिनिमित्तं क्रयेण निष्पादितम् तदपि
 आत्मद्रव्यक्रीतमात्मभावक्रीतं परद्रव्यक्रीतं परभावक्रीतञ्चेति चतुर्विधम्, स्वयमेवोज्ज-
 यन्तभगवत्प्रतिमाशेषादिरूपेण द्रव्येण परमावर्ज्यं यत्ततो भक्तादि गृह्यते तदात्म-
 15 द्रव्यक्रीतम्, यत्पुनरात्मना भक्ताद्यर्थं धर्मकथादिना परमावर्ज्यं भक्तादि ततो गृह्यते
 तदात्मभावक्रीतम्, तथा यत् परेण साधुनिमित्तं द्रव्येण क्रीतं तत्परद्रव्यक्रीतं यत्पुनः परेण
 साध्वर्थं निजविज्ञानप्रदानेन परमावर्ज्यं ततो गृहीतं तत्परभावक्रीतम् । प्रामित्यं—साध्वर्थ-
 मन्नादि वस्त्रमुच्छिन्नमानीयते तत्प्रामित्यं, अपमित्यं—भूयोऽपि तव दास्यामीत्येवमभिधाय
 यत्साधुनिमित्तमुच्छिन्नं गृह्यते तत्तथा, तच्च लौकिकलोकोत्तरभेदतो द्विविधम्, साधुविषयं भगि-
 20 न्यादिभिः क्रियमाणद्रव्यमाद्यम्, द्वितीयन्तु परस्परं साधूनामेव वस्त्रादिविषयम् । परिवर्तितम्—
 साधुनिमित्तं कृतपरावर्त्तरूपं तदपि लौकिकलोकोत्तरभेदाभ्यां द्विविधम्—कुथितं घृतं दत्त्वा साधु-
 निमित्तं सुगन्धिघृतमहर्णं, कोद्रवकूरं समर्पयित्वा साधुनिमित्तं शाल्योदनमहर्णञ्चाद्यम्, द्वितीयञ्च
 यत्साधुस्साधुना सह वस्त्रादिविवर्त्तनकरणरूपम् । अभ्याहृतं—साधुदानाय स्वमामात्परमा-
 माद्वा समानीतम्—आचीर्णमनाचीर्णमिति तद्विविधम्, निशीथाभ्याहृतनोनिशीथाभ्याहृतभे-
 25 देनानाचीर्णं द्विविधम्, यदर्धरात्रावानीतं प्रच्छन्नं साधूनामपि यदभ्याहृतमिदमिति विदितं तदाद्यं,
 नोनिशीथाभ्याहृतं तु तद्विपरीतं यत्साधूनामभ्याहृतमिति विदितम्, देशे देशदेशे चाचीर्णं,
 द्दशशतप्रमितक्षेत्रं देशः तावन्माने आचीर्णं उपयोगपूर्वकाणि यदि ग्रीणि गृहाणि भवन्ति
 ततः कल्पते, द्दशशतमध्ये तु देशदेशः, एनन्मध्यवर्तिं मध्यमम् । यदोर्ध्वोपविष्टा कथमपि
 स्वयोगेन मुष्टिगृहीतेन मण्डकादिना यदि वा रथापत्यादिविवेपणार्थमोदनसृतया करोटिकपो-

त्पाटिता, अत्रान्तरे च कथमपि साधुरागच्छति भिक्षार्थं तस्मै च यदि करस्थं ददाति तदा
 करपरिवर्तनमात्रं जघन्यमभ्याहृतमाचीर्णम्, हस्तशतादभ्याहृतमुत्कृष्टम् । उद्भिन्नम्—साधुभ्यो
 घृतादिदाननिमित्तं कुतुपादेर्भुक्षस्य गोमयादिस्थगितोद्घाटनम्, इदञ्च पिहितोद्भिन्नमुच्यते, यत्तु
 पिहितं कपाटमुद्घाट्य साधुभ्यो दीयते तत्कपाटोद्भिन्नम्, मालापहृतम्—उच्चस्थानात्साधुवर्धमुत्ता-
 र्योऽऽहारादीना दानम्, द्विविधं जघन्यमुत्कृष्टञ्चेति तत्, भूविन्यस्ताभ्यां पादयोरप्रभागाभ्यां 5
 फलकसंज्ञाभ्यां पार्श्वभ्यां चोत्पाटिताभ्यामूर्ध्वविगलितोच्चसिककादिस्थितं दात्र्या दृष्टेरगो-
 चरं यदीयते तज्जघन्यं मालापहृतम् बृहन्निःश्रेण्यादिकमारुह्य प्रासादोपरितलादानीय यदीयते
 तदुत्कृष्टमुभयमप्यकल्प्यम् । आच्छेद्यम्—आच्छिद्यपहृत्य यद्भक्त्यादिकं प्रभुः घृत्यादीनां कर्म-
 करादीनां सत्कं ददाति तत् । त्रिप्रकारं तत् प्रभवाभितं, स्वामिविषयं, स्तेनकविषयञ्च । एत-
 त्रिविधमप्याच्छेद्यं तीर्थकरगणधरैः निराकृतमतः श्रमणानां तद्वहीतुं न कल्पते । अनिसृष्टम्- 10
 यदा द्वित्रागां पुरुषाणां साधारणे आहार णकोऽन्याननापृच्छय साधवे ददाति तादृशमनि-
 सृष्टम्—अनुज्ञात तीर्थकरगणधरैरिति यावत्, अनुज्ञातं पुनः कल्पते सुविहितानाम् तच्चानि-
 सृष्टमनेकधा मोदकविषयं चुल्लकविभोजनविषयम् विवाहादिविषय दुग्धविषयं आपणादि-
 विषयमित्यादि । अभ्यवपूरकम्—अधि आधिक्येनावपूरणं स्वार्थदत्ताधिश्रयणादेस्त्वाभागमन-
 मवगम्य तद्योग्यमक्तसिद्धयर्थं प्राचुर्येण भरणमभ्यवपूरः, स एवाभ्यवपूरकस्तद्योगाङ्गत्वाद्यप्य- 15
 ध्यवपूरकम्, तदपि स्वगृह्यावदर्थिकमिश्रं स्वगृहसाधुमिश्रं स्वगृहपाण्डमिश्रञ्चेति स्पष्ट-
 स्वरूपं त्रिविधम्, प्रथमतः पाकारम्भकाले स्वनिमित्तं पाके निष्पाद्यमानेऽत्रान्तर एव यथा-
 सम्भवमुपस्थितयावदर्थिजननिमित्तं पुनरवतार्य विशेषेण सण्डुलादीन् प्रक्षिप्य पचति सोऽ-
 ध्यवपूरक इत्युद्गमदोषाः । धात्रीपिण्डः बालस्य क्षीरसञ्जनमण्डनक्रीडनालङ्काराऽऽरोपणकर्म-
 कारिण्यः पञ्च धात्र्यः, एतासां कर्मधात्रीत्वं तेन लब्धः पिण्डो धात्रीपिण्डः, तदन्तं बाल- 20
 कमुद्रीक्ष्य भिक्षार्थं प्रविष्टस्साधुः प्रथमं भिक्षां दत्त्वा स्तन्यं पायय, पश्चाद्वा भिक्षां देहि, नो
 चेदहमस्मै क्षीरं दास्याम्यन्यस्या वा स्तन्यं पाययामीत्यादिरूपेण वदन् यः पिण्डं लभते स धात्री-
 पिण्डः । परस्परसन्दिष्टार्थकयिका दूती सा द्विधा स्वप्राप्ते परप्राप्ते च यस्मिन् प्राप्ते साधु-
 र्वसति तस्मिन्नेव प्राप्ते यदि सन्देशकयिका तर्हि स्वग्रामदूती, या तु परप्राप्ते गत्वा सन्देश कथ-
 यति सा परग्रामदूती, तन्निमित्तं पिण्डः दूतीपिण्डः । निमित्तपिण्डः—अतीतानागतवर्तमानकालेषु 25

१. ज्ञानदर्शनशुद्धाविबोद्धमादिदोषपरिशुद्धाहारे गृहीते चारित्रशुद्धिर्भवति तथा च ज्ञानावरणादिकर्मणोऽ-
 पगमो भवति, तदपगमे आत्मनो यथावस्थितस्वरूपलभात्मको मोक्षस्ततो मोक्षार्थिना चरणशुद्धयर्थं नियमेनो-
 द्गमादिदोषपरिशुद्ध आहारो ग्राह्य इति ॥

- लाभादिकथनं भिक्षार्थं कुर्वतोत्पादनादोपसंपर्केण गृहीतपिण्डः, लाभालाभसुखदुःखजीवि-
तमरणरूपविषयभेदात्स पञ्चिधः । आजीवनपिण्डः—जातिकुलमणकर्मशिल्परूपाजीवनेनो-
त्पादिताऽऽहारशय्यादिकम्, मातृसमुत्था जातिर्त्रोहणादिर्वा, पितृसमुत्थं कुलमुमादि वा,
गणो मल्लादिवृन्दं, कर्म कृष्यादि, शिल्पं तृणादितूण्डनसीवनप्रभृति, जात्या जीवनं पृष्ठो
5 ऽपृष्ठो वाऽऽहारार्थं स्वजातिं प्रकटयति यथाऽहं ब्राह्मण इत्यादि तदा स जात्या
जीवनपिण्डः एवमन्येष्वपि भावनीयम् । धनीपकः—दायकाभिमतेषु भ्रमणादिद्वयात्मानं
भक्तं दर्शयित्वा याचनया लब्धः पिण्डः । भोजनप्रदाने क्रियमाणे सति कोऽप्याहार-
लम्पटः साधुराहारादिलुब्धतया तच्चङ्कृतगृहिणः पुरतश्शाक्यादिभक्तमात्मानं दर्शयति, निर्म-
न्धशाक्यतापसगेरुकाऽऽजीवकरूपेण पञ्चधा भ्रमणाः । चिकित्सापिण्डः—वमनविरेचन-
10 वस्तिकर्मादि कारयतो भैषज्यादि सूचयतो वा भिक्षार्थं यः पिण्डः स चिकित्सापिण्डः,
सूक्ष्मः औषधविधिवैद्यज्ञापनेन, वादरः स्वयं चिकित्साकरणेन । अन्यस्मात्कारणाच्च भिक्षार्थं
गृहे प्रविष्टेन साधुना निजव्याधिप्रतीकारोपाये पृष्ठे ममाप्येकदैवं सज्जातोऽमुकेनौपचेन
शोषशमं गत इत्येवं वदता रोगिणो भैषज्यकरणाभिप्रायोत्पादनादौपधसूचनं कृतं भवतीति
सूक्ष्मो वादरः प्रसिद्ध एव । क्रोधपिण्डः—विद्यातपःप्रभावज्ञापनं राजपूजादिख्यापनं क्रोधफल
15 दर्शनेन वा भिक्षार्थं कुर्वतोऽयं दोषः । मानपिण्डः—साधूनां समक्षं पणं कृत्वा तदाऽहं लब्धिमान्
यदा भवतां सरसमाहारममुकगृहाक्षानीय ददामीत्युक्त्वा गृहस्थं विदग्धं गृह्णाति तदाऽयं
दोषः । मायापिण्डः—वेषपरावर्त्तादिना मायया प्रतारणेन दापयत्यात्माने भक्तादिदानाय च परं
प्रयोजयति यदा तदाऽयं दोषः । लोभपिण्डः—अद्याहममुकं सिंहकेसरादिकं प्रहीष्यामीति
गुह्याऽन्यद्वल्लचनकादिकं लभ्यमानमपि यन्न गृह्णाति किन्तु तदेवेत्सितं स लोभपिण्डः ।
20 अथवा पूर्वं तथापिधुल्लभावेऽपि यथाभावं लभ्यमानं प्रचुरं लपनकभीप्रभृतिकं भद्रकर-
समिति कृत्वा यद्गृह्णाति स लोभपिण्डः । संस्तवपिण्डः—पूर्वं जननीजनकादिद्वारेण
पश्चाच्च श्रद्धाश्रुरादिद्वारेणात्मपरिचयानुरूपं सम्बन्धं भिक्षार्थं पटयता प्राज्ञः पिण्डः,
सम्बन्धिसंस्तवो वचनसंस्तवश्चेति स द्विविधः मातृश्रद्धादिरूपतया संस्तवसम्बन्धिसं-
स्तवः । श्लाघारूपतया संस्तवो वचनसंस्तवस्तथाकरणेन लब्धः पिण्डो दूषितः । विद्या-
25 पिण्डः—यया विद्यायां सुरं साधयित्वाऽऽहारं गृह्णाति तदा विद्यापिण्डः, अथवा विद्यां पाठ-
यित्वा भोजनादिकं गृह्णत्याहृह्णाति तदा विद्यापिण्डः । मन्त्रपिण्डः—मन्त्रेणावाप्तः पिण्डः,
पादलिप्तसुरयो मुरुण्डराजानं प्रति मन्त्रं प्रयुक्तवन्तः परं तत्र न कोऽपि दोषस्तेषां तं प्रत्यु-
पकारित्वादेवं संघादिप्रयोजनेन मन्त्रे प्रयुज्यमाने न दोषः किन्तु केवलं भिक्षार्थमेव मन्त्रप्र-
योगे क्रियमाणे दोषः । चूर्णपिण्डः—वशीकरणाद्यर्थं अज्जनादिचूर्णप्रयोगाद्वाप्तः पिण्डो दुष्टः ।

योगपिण्डः यदा मुग्धलोकान् सौभाग्यादिविलेपनराजवशीकरणादितिलकेन जलस्थलमार्गो-
 ह्दंभनसुभगदुर्भगविधिसुपदिश्याऽऽहारं गृह्णाति तदा योगपिण्डदोषः । मूलकर्मपिण्डः-
 पुत्रादिजन्मदूषणनिवारणार्थं मघाज्येष्ठाऽऽश्लेषामूलादिनक्षत्रशान्त्यर्थं मूलेर्धनस्पत्यवयवैस्नान-
 नमुपदिश्याहारादिकं गृह्णाति तदायं दोषः । इत्युपार्जनादोषाः । शङ्कितदोषः, भक्तपानादौ
 या शङ्का कल्पनीयाकल्पनीयधर्मविषया, न विद्याः किमिदमुद्गमादिदोषयुक्तं किं वा नेत्या- ॥
 शंकास्पदीभूतं असति कल्पनीयनिश्चये ददर्तां प्रत्याचक्षीत न मम कल्पते एतादृशमिति ।
 अक्षितदोषः-सचित्तपृथिव्यादिना गुण्ठितं, तद्विविधं सचित्तेन पृथिव्याकायवनस्पतिकाये-
 नावगुण्ठितं, अचित्तमक्षितश्चेति, अचित्तपदेन वसादिः पूतादिश्च गृह्यते । निक्षिप्तदोषः-
 सचित्ताद्युपरिस्थापितपिण्डादिः । पिहितदोषः-उदकुम्भेन पेपण्या पीठकेन शिलापुत्रकेन
 मूलेपादिना केनचिज्जुतसिक्थादिना वा स्थगितं लिप्तं वा सदुद्भिद्य दायकः श्रमणार्थं यदि 10
 दद्यात्तदा तद्गृह्णेऽयं दोषः । संहतदोषः-दानानुचितं सचित्तेषु पृथिव्यादिष्वचित्तेषु वा केपु-
 चित्पात्रेषु निक्षिप्य तेन रिक्तीकृतपात्रकेणैव भक्तं यदा दीयते तदायं दोषः । दायकदोषः-
 बालवृद्धमत्तोन्मत्तग्रहगृहीतवेषभानञ्जरिताम्बप्रगलितारूढपादुकादीनां चत्वारिंशतां दायकानां
 हस्ताङ्गिकादीनां ग्रहणम् । वन्मिश्रदोषः, अज्ञानपानपाद्यस्वाद्यादिकं जातिपाटलादिभिः
 पुष्पैर्वाजिहरितादिभिर्वा मिश्रं संयतानामकल्पिकं ददतो न मम कल्पत इति प्रत्याचक्षीता- 15
 न्यथा दोषस्यात् । अपरिणतदोषः, रूपान्तरानापन्नमपरिणतं यथा दुग्धं दुग्धभाव एव स्थितं
 दधिभावमनापन्नम्, भावोनस्तृभयोः पुरुषयोराहारो वर्तते तन्मध्ये एकस्य साधये दातुं
 मनोऽस्ति एकस्य च नास्ति तदाहाराऽपरिणतदोषयुक्तः स्यात् । लिप्तदोषः-सर्वतः पिच्छ-
 लीकृतं, मृत्तिकया सर्वतः खरण्टितं, गर्हितद्रव्यादिना लिप्तम् । छर्दितदोषः-दीयमानस्या-
 न्नादेः पृथ्वीकायादिसंसक्तत्वादि छर्दितम्, छर्दितमुद्भिद्यं त्यक्तमिति पर्यायाः, तदपि कदा- 20
 पिच्छर्द्यते सचित्तमध्ये, कदाचिदचित्ते कदाचिन्मिश्रे, ततश्छर्दितानां सचित्ताचित्तमिश्रद्रव्या-
 नामाधारभूतानामावेयभूतानाञ्च संयोगतश्चतुर्भङ्गी भवति, एतत्सम्बन्धिसर्वेषु भङ्गेषु भक्ता-
 दिप्रग्रहणं प्रतिपिद्धमिति दक्षौषणादोषाः । संयोजनादोषाः पञ्च, संयोजनं नाम भक्तादेर्गुणान्त-
 रोत्पादनीयद्रव्यान्तरमीलनम्, ते च संयोजनातिबहुकाङ्गारधूमनिष्कारणरूपाः पञ्चविधाः तत्रै

१. अपरिणतं द्विविधं द्रव्ये भावे च प्रत्येकमपि दातृग्रहीतृसम्बन्धाद्द्विधा, दुग्धत्वात्परिभ्रष्ट दधित्वमा-
 पन्नं परिणतमुच्यते, दुग्धभावे वाऽऽस्त्यतेऽपरिणतं, भावविषयन्तु उभयोः पुरुषयोरिति टीकोक्तं चेदित-
 व्यम् ॥ २. संयोजना द्विविधा द्रव्यविषया भावविषया च, द्रव्यसंयोजना च नदिरन्तश्च, यदा भिक्षार्थं
 द्विण्डमानस्सन् क्षीरादिकं खण्डादिमिस्सह रसशुद्धया संयोजयति तदा बाह्या संयोजना, यदा तु वसना-
 वागत्य भोजनवेलाया पात्रे कचले वदने वा संयोजयति तदाऽभ्यन्तरा । एवं कुर्वन् व्यात्मनि ज्ञानावगणादिकं
 कर्म संयोजयति, दीपतरभवाच्च दुःखं भयोजयति ॥

लोभाद्रव्यस्य मण्डकादेर्द्रव्यान्तरेण खण्डघृतादिना रसविशेषोत्पादनाय वसतेर्वहिरन्तर्वा
 योजनं सयोजना । धृतिबलसयमयोगा यावता न सीदन्ति तावदाहारप्रमाणं, अधिकाहारस्तु
 वमनाय मृत्यवे व्याधये वेति अतिबहुको दोषः । स्वाद्वन्नं तद्वातारं वा प्रशंसयन् यद्गुह्ये
 स रागाग्निना चारित्र्येन्धनस्याङ्गारीकरणादङ्गारदोषः । निन्दन् पुनः चारित्र्येन्धनं दहन्
 5 धूमकरणाद्धूमदोषः । पट्भोजनकारणाभावे भुञ्जानस्य कारणाभावो दोषः । क्षुब्धेनाऽसहन्,
 क्षामवैयाघृत्याकरणं, ईर्यासमित्यविशुद्धिः, प्रत्युपेक्षणाप्रसार्जनादिसंयमापालनं क्षुधातुरस्य
 प्रचलारत्युदयात्प्राणप्रहारशङ्का, आर्चरौद्रपरिहारेण धर्मध्यानस्थिरीकरणमिति पट् भोजन-
 कारणानि, तदेवं नामग्राहं संक्षेपेण वर्णिता एते दोषाः, विस्तरतस्तु पिण्डविशुद्ध्यादिग्रन्थे-
 १५०ऽवगन्तव्या एवं वसत्यादिनिमित्तदोषा अपि ॥

10 अथ समितिमाह—

साध्याचरणे शास्त्रोदितविधिना सम्यक्प्रवृत्तिस्समितिः, सा चैर्या-
 दिरूपा पञ्चविधा पूर्वमेवोक्ता वेदितव्या ॥

साध्याचरण इति । साधुयोग्य आचरणेऽर्हत्प्रवचनानुसारेण प्रशस्ता प्रवृत्तिस्समितिः ।
 गमने सम्यक् सत्त्वपरिहारतः प्रवृत्तिरीयासमितिः, निरवयवचनप्रवृत्तिर्भाषासमितिः, द्विच-
 15 त्वारिंशदोषवर्जनेन भक्तादिग्रहणे प्रवृत्तिरेवणासमितिः, आसनसत्त्वारकपीठफलकवस्त्रपात्र-
 दण्डादिक चक्षुषा निरीक्ष्य प्रतिलिख्य सम्यगुपयोगपूर्वं रजोहरणादिना यद्रूहीयात् यश्च निरी-
 क्षितप्रतिलेखितभूमौ निक्षिपेत्साऽऽदाननिक्षेपणासमितिः, पुरीषप्रस्रवणनिष्ठीवनश्लेष्मशरीर-
 मलानुपकारिवसनान्नपानादीनां जन्तुरहितस्थण्डिले उपयोगपूर्वं परित्यजनं परिष्ठापनास-
 मितिरिति पञ्च समितयः पूर्वमेव सवरनिरूपणे प्रदर्शिता इत्याशयेनोक्तं पूर्वमेवोक्ता इति ॥

20 अथ भावनामाख्याति—

धर्मार्थचित्तस्थिरीकरणहेतुर्विचारो भावना । द्वादशविधा सा चेत्थम् ॥

धर्मार्थमिति । भाव्यतेऽनयेति भावना, अभ्यासक्रिया, सा चाव्यवच्छिन्नपूर्वपूर्वतर-

१. मुख्यतया भावना पञ्चविधा दर्शनज्ञानचारित्र्यतपोभेदात् तत्र तीर्थं नृनो प्रवचनस्य प्राक्च
 निरानामाचार्यादीनामतिशयिनां केवलमगम पर्ययाप्रथिमचतुर्दशपूर्वविदां अभिगमननमनदर्शनदीर्घतनमस्पृश-
 स्तवनादिभिर्दर्शनभावना, भाव्यमानयानया दर्शनगुदिर्भवति । मौनीन्द्र ज्ञानं प्रवचनं यथावशिष्यानापराधार्थं
 विमर्शकं यत् इदं प्रवचने सम्यग् ज्ञानव्यतीवाजीवादिनवनक्षपरिहर्तुं दृष्टं तथा परमार्थस्य मोक्षार्थं च ईश्वर-
 करणं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि, चारकं सम्यग्दर्शनाप्युष्टना साधु, विद्या मिदित्य मोक्षाय मिलक्षणा

संस्कारस्य पुनस्तदनुष्ठानरूपा, आत्मगुणः ज्ञानजाज्ञानहेतुश्च दृष्टानुभूतश्रुतेष्वर्थेषु स्मृतिप्रत्यभिज्ञानकार्योन्नीयमाना च, धारणात्मकमतिविशेषरूपैवेयं यदा धर्मार्थं चित्तस्थिरतायां कारणं भवति तदा सा भावनोच्यत इत्याशयेनोक्तं धर्मार्थं चित्तस्थिरीकरणहेतुरिति, तथाच ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोवैराग्यादिषु चित्तस्थैर्याय यो विचारस्सा भावनेत्यर्थः । तस्या भेदा अनित्यादिरूपा द्वादशविधाः पूर्वमेव सवरे प्रोक्ताः परन्तु प्रत्येकं स्वरूपाणि न दर्शितानीति 5 तत्स्वरूपाणि दर्शयितुं प्रतिजानीते द्वादशविधेति ॥

तत्रादावनित्यभावनामाह—

बाह्याभ्यन्तरनिखिलपदार्थेष्वनित्यत्वचिन्तनमनित्यभावना । अनया चैषां संयोग आसक्तिर्विप्रयोगे च दुःखमपि पुरुषस्य न स्यात् ॥

बाह्येति । बाह्येषु शय्याऽऽसनवस्त्रौघोपधिषु प्रतिदिवसमिमे रजसा विपरिणम्यमाना- 10 स्तसर्वप्रकारेण स्वां सन्निवेशावस्थां विहाय विशरारुतां प्रतिपद्यन्ते, आभ्यन्तरं शरीरद्रव्यं जीवप्रदेशैर्न्यासितत्वात्, इदमपि जन्मनः प्रवृत्तिं पूर्वपूर्वावस्थां जहदुत्तरोत्तरावस्थामास्वन्द- स्तप्रतिक्षणमन्यान्यरूपेण च भवज्जराजर्जिताशेषाययवं पुद्गलजालविरचनमात्रं पर्यन्ते परि- त्यक्तसन्निवेशविशेषं विशीर्यते, निरीक्ष्यते हि भवे यत्प्रातरस्ति न तन्मध्याह्ने यस्य मध्याह्ने न तन्निशीथिन्यामत एष वृद्धास्तेतनमचेतनमप्यशेषमुशन्त्युत्पादानित्यधर्मकमिति विचारोऽ- 15 नित्यभावनेत्यर्थः, ईदृशभावनाफलमाविष्करोति अनयेति—अनित्यभावनेत्यर्थः एवमिति, प्राणप्रियाणामपि शरीरशय्यासनवस्त्रादीनां संयोगे आत्मना सम्बन्धे सति आसक्तिरभि- ष्वङ्गः, विप्रयोगे—वियोगे सति दुःखमपि शरीरे मानस वा पुरुषस्य न स्यात् भवेदेव वृष्णाविनाशेन निर्मेतत्वादिति भावः ॥

अशरणभावनामाह—

20

जन्मजरामरणादिजन्यदुःखपरिवेष्टितस्य जन्तोस्संसारे कापि अर्ह- च्छासनातिरिक्तं किमपि शरणं न विद्यते इति भावनाऽशरणभावना । एवं भावयतस्सांसारिकेषु भावेषु वैराग्यं समुत्पद्येत ॥

इष्टा नान्यत्रैव भावयतो ज्ञानभावना अनया नित्य गुरुकुलवासो भवति चारित्र्यभावना पूर्वमेव टीकाकृता प्रदर्शिता । केन निर्विकल्पादिना तपसा मम दिवसोऽवन्ध्यो भवेत् कतरद्वा तपोऽहं विधातुं प्रभु, कतरस्य तप कस्मिन् द्रव्यादी मम निर्वहति इति भावनीय, इत्यादिरूपेण तपसि भावना । वैराग्यभावना च द्वादशविधा ग्रन्थकृता सम्प्रति प्रदर्शयति इति ॥

जन्मेति । पितृमातृभ्रातृदयितातनयादिपरिवेष्टितस्यापरिवेष्टितस्य वा त्रैलोक्यविध्वंसन-
पदिष्टसामर्थ्यस्यासामर्थ्यस्य वा मंत्रतंत्रादिक्रियासुगूढस्यानिगूढस्य वा नानाशास्त्रकृतपरिश्रम-
स्यापरिश्रमस्य वा जन्तुमात्रस्य जन्मजरामरणादिजन्यदुःखपरिवेष्टितत्वेन दुःखदावाग्निज्व-
लज्वालाकरालकरम्बितेऽस्मिन् संसारे शरण भयापहारिस्थानमर्हच्छासनातिरिक्तं किमपि न
5 विद्यत इत्येव पर्यालोचनमशरणभावेनेत्यर्थः, तथा चिन्तयतो लाभमाह एवं भावयत इति,
अशरणभयात्सांसारिकपदार्थजातेषु प्रीत्यभावेन वैराग्य लभते, जन्मजरामरणभयाक्रान्ता-
नाञ्चाहच्छासनोक्तविधेरेव प्रकृष्टशरणत्वाज्ज्ञानदर्शनचरणलक्षणे तद्विधौ प्रवर्तत इति भावः ॥

संसारभावनामाह—

संसारे चम्रम्यमाणानां जनानां सर्व एव स्वजनाः परजनाश्चेति
10 विचारस्संसारभावना । एवं विचारयतः केष्वपि भ्रमत्वाभावान्निर्वि-
णस्य संसारपरिहाराय यत्न उदीयात् ॥

संसार इति । इत्येवमत्र परिभ्रमणं संसारः, तत्र जीवपुद्गलानां यथायोगं भ्रमणं द्रव्य-
संसारः, क्षेत्रसंसारो येषु चतुर्दशरज्ज्वात्मकेषु द्रव्याणां संसरणं सः, नारकतिर्यङ्मरामरगति-
चतुर्विधापुण्यदुःखान्तरसंक्रमणं भवसंसारः, दिवसपक्षमासवर्षयनसंवत्सरादिलक्षणस्य
चक्रन्यायेन भ्रमणं कालसंसारः, भावसंसारस्तु ससृतिस्वभाव औदयिकादिभावपरिणतिरूपः,
15 तत्र च प्रकृतिस्थित्यनुभागानां प्रदेशविपाकानुभवनम्, तथा च कर्मसम्बन्धात्संसारो जन्मजरा-
मरणरोगशोकादिप्रसूतत्वेन दुःखस्वभावे जन्मान्तरे नरकादिदुःखभावाद्दुःखफले “पुनःपुनर्दुःख-
सन्तानसन्धानाद्दुःखानुबन्धिनि सुरनरनैरयिकतिर्यक्सुभगदुर्भगादिविचित्ररूपे सुरल्लेसाभावा-
दसारे चक्रवर्त्तनः पुन्येन भ्राम्यता जनिजुषामेकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियात्सर्व एव यदा जनकता-
20 सम्बन्धेन स्वान्यादिसम्बन्धेन वा सम्बन्धिनस्तदा स्वजना उच्यन्ते यदा च न तेन सम्बन्धेन
सम्बन्धिनस्तदा परजना न पुनः सर्वथा स्वजनत्वं परजनत्वं वा नियतं, रागद्वेषमोहामिभूत-
त्वेन जन्तूनां नानायोनौ पृथक् पृथक् परिभ्रमणान्, अत एव प्रकृष्टानि दुःखान्यनुभवन्ति
इत्येवं विधौ विचारः संसारभावनेत्यर्थः, फलमाह एवमिति, प्रचुरदुःखफलनानायोनिभ्रमण-
भयेन कापि ममत्वाभावात् सासारिकसुखेषु तडित्स्पर्शेषु विषमिश्रपयोनिभेषु जिहासितो
25 भवति, ततश्च संसारपरित्यागाय प्रयतवान् भवतीति भावः ॥

एकत्वभावनामाचष्टे—

एक एवाहं जाये म्रिये न मे कश्चिदात्मीयः परो वा नवा कश्चिन्म-

दीयं दुःखाद्यपहर्तुं प्रभवतीत्येवं विचिन्तनमेकत्वभावना । अनया च निस्सङ्गतां यायात् ॥

एक एवेति । एव शब्देन कदाचिदपि जननमरणानुभवो नेतरसहायो भवतीति सूचितम्, यमलकयोरपि क्रमेणैव निस्सरणान्मरणाच्च । ससारे हि जन्तुरेकक एवोत्पद्यते विपद्यतेऽत्येकक एव, दुःखी सन्नेकक एव कर्माज्जयति फलमपि तस्यैकक एवासेवते, बहुविधैः हेतुरर्जितं धनन्तु कलत्रमित्रादिभिस्सम्भूय भुज्यते परन्तु दुःखं स्वकर्मकृतमेकक एव सहते यदर्थमपि जीयः प्रत्यहं भ्रमति छिद्यते समालम्ब्यते दैन्यं भ्रमयति धर्माद् ब्रह्मयत्यहितानपक्रामति च न्यायात्सोऽपि देहः परभवप्रयाणे पदमेकमपि नावुवर्त्तते, तथा च सर्वेषां स्वार्थेकनिष्ठत्वेन धर्मादृते नापरः कश्चन सहायो दुःखाद्यपहरणे दृश्च इत्येवंभावनैकत्वभावेत्यर्थः । ननु गृहा-
वासकालीनममतायाः कलत्रादिविपयिण्याः प्रव्रज्याकाले साधुभिस्त्यागः कृतः परन्तु साम्प्रत-
कालीनमाचार्यादिविपयं ममत्वं कथं परिहार्यं भवेदिति चेदुच्यते बाह्यप्रेमणि पूर्वं तनूकृते एकत्वभावनादिदाढर्यात् आचार्यादिविपयेऽपि ममत्यानुदयेन पञ्चाशहारे उपधौ देहे न सज्जति छिन्नममत्वञ्च सर्वेऽपि जीवा असकृदनन्तश्चो वा सर्वजन्तूनां स्वजनभावेन परजनभावेन च संजाताः, अतः कोऽत्र स्वजनः परजनो वा इति भावनया घुटितप्रेमबन्धो भवतीति भावः ।
एवं सति यद्भवति तदाहानयाचेति । निस्सङ्गतामिति, स्वजनसङ्गकेषु स्वीयत्वेन प्रसिद्धे शरीरे
च स्नेहानुरागवैधुर्यमित्यर्थः, यायादिति, प्राप्नुयादित्यर्थः, ततो मोक्षायैव चेष्टत इति भावः ॥

अन्यत्वभाषनामाह—

वैधर्म्येण शरीरभिन्नतयाऽऽत्मानुचिन्तनमन्यत्वभावना । अनया च देहात्माभिमाननिवृत्तिर्जायेत ॥

वैधर्म्येणेति । यस्माज्जीवः कायमपि व्यपास्य लोकान्तरं यात्यतोऽयं वपुषो भिन्नः
सहगमनरूपसाधर्म्याभावात् । तथा सेन्द्रियं शरीरमतीन्द्रियोऽहं, अतित्यं तन्मित्रोऽहं, आद्य-
न्तवच्छरीरमनाद्यनन्तश्चाहं, ससारे भ्रमतो मे बहूनि शरीराणि प्राप्तानि परं स एवाहमन्य-
स्तेभ्य इत्यादिविरुद्धधर्मेन्यत्वचिन्तनमन्यत्वभावेत्यर्थः, तत्फलमाहानया चेति । देहात्मा-
भिमाननिवृत्तिरिति, शरीरमेवात्मेति बुद्धेः शरीरममताया वा विच्छेद इत्यर्थः, तथाचैवं
भावयतस्सर्वस्वनाशोऽपि शोकांशोपि न जायत इति भावः ॥

२०

अशुचिभावनामाह—

अशुचिमयः कायोऽशुचिहेतुकोऽशुचिस्पन्दी वेति विचारोऽशुचिभा-
वना । एतया च शरीरविपये निर्ममत्वं स्यात् ॥

जन्मेति । पितृमातृभ्रातृदयितातनयादिपरिवेष्टितस्यापरिवेष्टितस्य वा त्रैलोक्यविध्वंसन-
पट्टिष्ठसामर्थ्यस्यासामर्थ्यस्य वा मंत्रतंत्रादिक्रियासुगूढस्थानिगूढस्य वा नानाशास्त्रकृतपरिश्रम-
स्यापरिश्रमस्य वा जन्तुमात्रस्य जन्मजरामरणादिजन्यदुःखपरिवेष्टितत्वेन दुःखदायामिज्ज-
लज्जवालाकरालकरम्बितेऽस्मिन् संसारे शरणं भयापहारिस्थानमर्हच्छासनातिरिक्तं किमपि न
5 विद्यत इत्येवं पर्यालोचनमशरणभावनेत्यर्थः, तथा चिन्तयतो लाभमाह एवं भावयत इति,
अशरणभयात्सांसारिकपदार्थजातेषु प्रीत्यभावेन वैराग्यं लभते, जन्मजरामरणभयाक्रान्ता-
नाञ्चार्हच्छासनोक्तविधेरेव प्रकृष्टशरणत्वाञ्ज्ञानदर्शनचरणलक्षणे तद्विधौ प्रवर्तत इति भावः ॥

संसारभावनामाह—

संसारे बन्ध्रम्यमाणानां जनानां सर्व एव स्वजनाः परजनाश्चेति
10 विचारस्संसारभावना । एवं विचारयतः केव्वपि ममत्वाभावान्निर्वि-
णस्य संसारपरिहाराय यत्न उदीयात् ॥

संसार इति । इतश्चेतश्च परिभ्रमणं संसारः, तत्र जीवपुद्गलानां यथायोगं भ्रमणं द्रव्य-
संसारः, क्षेत्रसंसारो येषु चतुर्दशरज्ज्वात्मकेषु द्रव्याणां संसरणं सः, नारक्तितर्यङ्मरामरगति-
चतुर्विधानुपूर्व्युक्त्याद्वान्तरसंक्रमणं भवसंसारः, दिवसपक्षमासवर्षयनसंवत्सरादिलक्षणस्य
15 चक्रन्यायेन भ्रमणं कालसंसारः, भावसंसारस्तु संसृतिस्वभाव औद्यिकादिभावपरिणतिरूपः,
तत्र च प्रकृतिस्थित्यनुभागानां प्रदेशविपाकानुभवनम्, तथा च कर्मसंबन्धात्संसारो जन्मजरा-
मरणरोगशोकादिप्रसूतत्वेन दुःखस्वभावे अन्मान्तरे नरकादिदुःखभावाद्दुःखफले “पुनःपुनर्दुःख-
सन्तानसन्धानाद्दुःखानुबन्धिनि सुरनरनैरयिकतिर्यक्सुभगदुर्भगादिविचित्ररूपे सुग्लेशाभावा-
दसारे चक्रवत्पौनःपुन्येन भ्राम्यतां जनिजुषामेकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियास्सर्व एव यदा जनकता-
20 सम्बन्धेन स्वाभ्यासिसम्बन्धेन वा सम्बन्धिनस्तदा स्वजना उच्यन्ते यदा च न तेन सम्बन्धेन
सम्बन्धिनस्तदा परजना न पुनः सर्वथा स्वजनत्वं परजनत्वं वा नियतं, रागद्वेषमोहामिभूत-
त्वेन जन्तूनां नानायोनौ पृथक् पृथक् परिभ्रमणात्, अत एव प्रकृष्टानि दुःखान्यनुभवन्ति
इत्येवं विधो विचारः संसारभावनेत्यर्थः, फलमाह एवमिति, प्रचुरदुःखफलनानायोनिभ्रमण-
भयेन कापि ममत्वाभावात् सांसारिकसुरेषु तद्विद्वत्पेषु विषमिश्रपयोनिभेषु जिहासितो
25 भवति, ततश्च संसारपरित्यागाय प्रयत्नवान् भवतीति भावः ॥

एकत्वभावनामाद्ये—

एक एवाहं जाये म्रिये न मे कश्चिदात्मीयः परो वा नचा कश्चिन्म-

दीयं दुःखाद्यपहर्तुं प्रभवतीत्येवं विचिन्तनमेकत्वभावना । अनया च निस्सङ्गतां यायात् ॥

एक एवेति । एव शब्देन कदाचिदपि जननमरणानुभवो नेतरसहायो भवतीति सूचितम् , यमलकयोरपि क्रमेणैव निस्सरणान्मरणाच्च । ससारे हि जन्तुरेकक एवोत्पद्यते विपद्यतेऽन्ये-
कक एव, दुःखीं सन्नेकक एव कर्माज्जयति फलमपि तस्यैकक एवासेवते, बहुविधैः क्लेशैरर्जितं 5
घनन्तु कलत्रमित्रादिमिस्सम्भूय भुज्यते परन्तु दुःखं स्वरुर्मकृतमेकक एव सहते यदर्थमपि
जीवः प्रत्यहं भ्रमति क्लिश्यते समालम्बते दैन्यं भ्रश्यति धर्माद् वञ्चयत्यहितानपक्रामति च
न्यायात्सोऽपि देहः परभवप्रयाणे पद्मेकमपि नानुवर्त्तते, तथा च सर्वेषां स्यार्थेकनिष्ठत्वेन
धर्मादृते नापरः कश्चन सहायो दुःखाद्यपहरणे दृष्ट इत्येवंभावनैकत्वभावनेत्यर्थः । ननु गृहा-
वासकालीनममतायाः कलत्रादिविपयिण्याः प्रव्रज्याकाले साधुमिस्त्यागः कृतः परन्तु साम्प्रत- 10
कालीनमाचार्यादिविपयं ममत्वं कथं परिहास्यं भवेदिति चेदुच्यते बाह्यप्रेमणि पूर्वं तनूकृते
एकत्वभावनादिदाढर्यात् आचार्यादिविपयेऽपि ममत्वानुदयेन पञ्चाशहारे उपधौ देहे न सज्जति
छिन्नममत्यश्च सर्वेऽपि जीवा असकृदनन्तशो वा सर्वजन्तूनां स्वजनभावेन परजनभावेन च
संजाताः, अतः कोऽत्र स्वजनः परजनो वा इति भावनया त्रुटितप्रेमबन्धो भवतीति भावः ।
एवं सति यद्भवति तदाहानयाचेति । निस्सङ्गतामिति, स्वजनसङ्गकेषु स्वीयत्वेन प्रसिद्धे शरीरे 15
च स्नेहानुरागवैधुर्यमित्यर्थः, यायादिति, प्राप्नुयादित्यर्थः, ततो मोक्षायैव चेष्टत इति भावः ॥

अन्यत्वभावनामाह—

वैधर्म्येण शरीरभिन्नतयाऽऽत्मानुचिन्तनमन्यत्वभावना । अनया च देहात्माभिमाननिवृत्तिर्जायेत ॥

वैधर्म्येणेति । यस्माज्जीवः कायमपि व्यपास्य लोकान्तरं यात्यतोऽयं वपुषो भिन्नः 20
सहगमनरूपसाधर्म्याभावात् । तथा सेन्द्रियं शरीरमनीन्द्रियोऽहं, अनित्यं तन्नित्योऽहं, आद्य-
न्तवच्छरीरमनाद्यनन्तश्चाहं, ससारे भ्रमतो मे बहूनि शरीराणि प्राप्तानि पर स एवाहमन्य-
स्तेभ्य इत्यादिविरुद्धधर्मैरन्यत्वचिन्तनमन्यत्वभावनेत्यर्थः, तत्फलमाहानया चेति । देहात्मा-
भिमाननिवृत्तिरिति, शरीरमेवात्मेति बुद्धेः शरीरममताया वा विच्छेद इत्यर्थः, तथाचैवं
भावयतस्सर्वस्वनाशेऽपि शोकाशोपि न जायत इति भावः ॥

25

अशुचिभावनामाह—

अशुचिमयः कायोऽशुचिहेतुकोऽशुचिस्यन्दी चेति विचारोऽशुचिभा-
वना । एतया च शरीरविपये निर्ममत्वं स्यात् ॥

- अशुचिमय इति । अशुचिप्रचुर इत्यर्थः तत्कथमित्यत्राहाशुचिहेतुक इति यतो गर्भे शुक्रशोणितमेलनप्रभवो जरायुवेष्टितो मात्रभ्यवहृताज्ञपानरसवर्द्धितः क्लिद्यद्वातुसमाकुलो ऽतोऽशुचिमय इत्यर्थः, उत्पन्नादपि तस्मात्सदाऽशुचीन्येव मलमूत्रश्लेष्मपित्तस्वेदादीनि निर्यान्तीत्यतोऽप्यशुचिमय इत्याहाशुचिस्यन्दीति, भावनाया अस्याः प्रयोजनमाह एतया चेति,
- 5 निर्ममत्वमिति, शरीरपोषणशृङ्गारादावौदासीन्यमुदेतीति भावः ॥

आश्रवभावनामाह—

इन्द्रियाद्याश्रवद्वारा कर्मागमनचिन्तनमाश्रवभावना । अनया चाश्रवनिरोधाय यतेत ॥

- इन्द्रियादीति । बहुतरविद्यावलादियुता अपि तत्तदिन्द्रियविषयप्रसक्तचित्ता इहामुत्र च
- 10 विनाशं प्राप्नुवन्ति अत एते चक्षुरादयो निजप्रवाहपतितमात्मानं सन्मार्गाद्धंशयन्ति नदीप्रवाहो स्वस्मिन् पतितानां कृणकाष्ठादीनामिव । अत इन्द्रियादयश्शुभाशुभकर्मागमद्वारभूता जीवस्यापकारिण इति चिन्तनमाश्रवभावनेति भावः । लाभमाहानयाचेति, अनया भावनया इन्द्रियविषयेषु मनोव्याघृत्या अनर्थपरम्परैकजनकादाश्रवौघात्परावर्त्तत इति भावः ॥

संवरभावनामाविष्करोति—

- 15 आश्रवदोषास्सर्वे पापोपार्जननिरोधपटिष्ठसंवरवतो नैव स्पृशन्तीति विलोकनं संवरभावना । अनया च संवराय घटते ॥

- आश्रवदोषा इति । मनोवचःकायकर्मप्रभवास्रवास्सर्वे पापसम्पादननिरोधसमर्थप्राणातिपातनिवृत्त्यादिपरिरक्षकगुण्यादिधारणतो नैव भवन्तीत्येवं विन्तनमित्यर्थः, फलमाहानयेति, तदेवं विचारयतोऽवश्यं मिथ्यात्वरूपायादिनिरोधाय तत्परिपन्थिभूतेषूपपायेषु
- 20 प्रवृत्तिर्भवति तथा च सदृशेनेन मिथ्यात्वं क्षमया क्रोधं मार्दवेन सानमार्जवेन मायामनीहया लोभं संघमेन विषयान्विषयतुल्यान् मुक्तिप्रयेण योगमप्रसादेन प्रसादं साधययोगहानेन चाविरति शुमस्यैर्येचेतसाऽऽर्त्तरीद्रात्मकं ध्यानं च निरुंष्यादिति भावः ॥

निर्जराभावनामाह—

- नरकादिषु कर्मफलविपाकोदयोऽबुद्धिपूर्वकस्तपःपरीपहादिकृतश्च कु-
- 25 शालमूल इति विभावनं निर्जराभावना । अनया च कर्मपरिक्षयाय यतेत ॥

नरकादिष्विति । नरकादिषु कर्मफलविपाकोदयस्याबुद्धिपूर्वकत्वेन संसारानुबन्धित्या-

स्यापरूपत्वं तपमा परिपह्यजेयं वा कृतस्य बुद्धिपूर्वकत्वेन शुभानुबन्धित्वान्निरनुबन्धित्वाद्वा
उपकारकमित्येवं विचिन्तयतो निर्जराभावना प्रोच्यते इति भावः, फलमाहानया चेति कर्म-
परिक्षयाय तपःप्रभृतिभिर्वर्धमाननिर्जरया समत्वादिरूपकर्मणां परिज्ञाटनायेत्यर्थः ॥

लोकभावनामाचष्टे—

पञ्चास्तिकायरूपानेकपरिणाम्युत्पादव्ययधौन्यात्मको लोको विचि- 5
त्रस्थभाव इति विचारणा लोकभावना । एतया च निर्ममत्वमुदियात् ॥

पञ्चास्तिकायेति । लोप्यते दृश्यते केवलज्ञानभास्वतेति लोकः, स च धर्मास्ति-
कायेनाधर्मास्तिकायेन वाऽवच्छिन्नो निखिलद्रव्याधारो विशिष्टसत्त्वानो गगनभागाः क्षेत्र-
रूपः, द्रव्यरूपस्तु जीवाजीवरूपः, एतदभिप्रायेणैव पञ्चास्तिकायरूपेत्पुर्कम्, यत ईदृशो
लोकोऽत एवानेकपरिणामी, नानाविधपरिणामवान् प्रतिक्षणवर्तिनी कालान्तरवर्तिनी द्विवि- 10
धामुत्पत्ति विभर्ति, भावा हि प्रतिक्षणमुत्पद्यन्तेऽन्यान्यरूपेण, कालान्तरवर्तिनी चोत्पत्तिः
पिण्डाद्याकारेण मृदादिद्रव्यमपह्राय तस्य घटादिरूपेण परिणमनम्, एवं विनाशभृदपि,
विनाशो हि द्विविधो क्षणिकः कालान्तरवर्ती च विवक्षितक्षणाद्वितीयक्षणे हि विनाशोऽवश्य-
म्भावी, सोऽप्यवस्थान्तरापत्तिरेव न तु निरन्वयः । क्षित्युत्पत्ती अर्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वा-
नामनुग्रहकारिण्यौ, घटो हि ममरूपमस्तिष्ठञ्च जलाहरणधारणादिरूपेणानुग्रहाति, विनाशो- 15
ऽपि कालान्तरभावी कुण्डलार्थिनः कटकविनाशवद्भवत्यनुग्राहकः तथावस्थानमपि विभर्ति,
अस्तिकायरूपेण भावानां सर्वदा सद्भावात् धर्मास्तिकायादिव्यपदेशमजहतो हि ते वचनार्थ-
पर्यायैस्सर्वदा व्यवतिष्ठन्ते इत्यादिरूपेण जीवाजीवाधारस्य लोकरूप विचित्ररमभाषतया विभा-
षनमिति भावः, विभाषिते चेवं किं स्यादित्यग्राहेतया चेति, कचिदपीदृशे लोके शाश्वतस्या-
नाभावेन प्रीत्यसम्भवाज्जर्ममत्वं भवेत् तथा तत्त्वज्ञानविशुद्धिश्च ततोऽवश्यं मोक्षाय 20
चेतोवृत्तिः स्यादिति भावः ॥

तत्त्वज्ञानविशुद्धयर्थं लोकरूपरूपं विस्तरेणादर्शयितुं तत्त्वरूपसत्त्वानादीन् वस्तुमुपक्रमते—

१. अनेन निक्षेपसूचितं तथाहि हृद्यरूपात्मकं सप्रदेशासप्रदेशरूपं जावाजीवामुदायो द्रव्यलोको
नित्यनित्यात्मक, आकाशस्य प्रदेशा ऊर्णावस्थित्येषु क्षेत्रलोक, अलोकाकासप्रदेशापेक्षया चानन्त, सम-
वायविकामुहूर्तदिवाहोरात्रग्रहमासमेवत्सरयुगपञ्चोपमगगरोपमो मर्दिनीकालचक्रपुद्गतपरावर्तस्य काललोकः,
चतुर्गतिषु वर्तमाना जीरासत्र तत्र भवे यदनुभावमनुभवान्ति य मवत्लोक, औदायिकीपरावर्तमिदं आदिदिशा-
दोपमिदं पारिणामिदं गतिनिर्गतिरूपो भावलोक इति ॥

तत्रालोकभिन्नः केवललिनाऽवलोक्यमानो लोकः, स च पञ्चास्तिका-
यात्मकः कटिन्धस्तहस्तयुग्मवैशाखसंस्थानसंस्थितपादनराकृतिरूपत्ति-
स्थितिष्ययात्मकश्चतुर्दशरज्जुपरिमाण ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्भेदभिन्नः ॥

- तत्रेति । लोकभावनयामित्यर्थः, अस्मदादिभिरवलोक्यमानत्वं न सर्वत्रास्तीति केव-
5 लिनेत्युक्तम्, केवललिनाऽवलोक्यमानत्वमलोकस्यापीति तद्विन्नत्वमुक्तं तावन्मात्रं शशशृङ्गादा-
वपीति विशेष्यम्, यद्देशावस्थितेनः केवललिना विलोक्यते स देशो लोक इति तु न लोकमा-
त्रव्यापकं परिच्छिन्नदेशवृत्तिस्वात्तस्य, लोके स्थित्वा विलोक्यत इति तु परस्पराश्रयमिति ।
कोऽसावित्यत्राह पञ्चास्तिकायात्मक इति जीवाजीवरूप इत्यर्थः । तस्य सस्थानमाह कटिन्ध-
स्तेति, कट्यां न्यस्तं विन्यस्तं करयुग्मं यस्य तादृशस्य, वैशाखस्य यत्संस्थानं पूर्वापरायत-
10 कोटिरूपं तदिव संस्थितौ न्यस्तौ पादौ यस्य तादृशस्य च नरस्य पुरुषस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य
तथाभूत इत्यर्थः, उत्पत्तिस्थितिष्ययस्वभावपदार्थपरिपूर्णत्वात्सोऽपि तथेत्याहोत्पादेति ।
तत्परिमाणं सूचयति, चतुर्दशरज्जुपरिमाण इति, अधस्तादेशेनसप्तारज्जुविस्तारः, तिर्यग्लो-
कमध्ये एकरज्जुविस्तारः ब्रह्मलोकमध्ये पञ्चरज्जुविस्तीर्णः, उपरि तु लोकान्त एकरज्जु-
विस्तारः, शेषस्थानेषु कोऽपि कियानस्य विस्तार इति वच्छ्रूयतस्तु चतुर्दशरज्जुस्य
15 प्रमाणमिति भावः । तस्य विभागमाहोर्ध्वाधस्तिर्यग्भेदभिन्न इति, ऊर्ध्वलोकोऽधोलोकस्ति-
र्यग्लोकश्चेति भागत्रयवानित्यर्थः ॥

रज्जोः प्रमाणमाह—

असंख्येययोजनकोटाकोटिप्रमाणा रज्जुः ॥

- असंख्येयेति । सख्यातुमयोग्यस्वसमयपरिमापितोऽसंख्येयः कोटाकोटीति, कोटेः
20 कोटिना गुणने लब्धायाः सख्यायाः कोटाकोटीति संज्ञा भोष्या । असंख्येयानां योजनानां
या कोटाकोटिस्तत्प्रमाणा रज्जुर्भवति, कृत्स्नद्वीपपयोधिपर्यन्तवर्त्तिनस्वयम्भूरगणाभिधान-
जलनिधेः परतटवर्त्तिपूर्ववेदिकान्तादरभ्य यावत्तस्यैव तोयनिधेरपरवेदिकान्तमेतादृशप्रमाणा
रज्जुरिति ॥

तत्र प्रथममधस्तनलोकरवरूपमभिधातुकामोऽधोभागमाविष्करोति—

- 25 तत्र रूपकादधो नवशतयोजनान्युद्धंघ्य साधिकमप्तारज्जुप्रमाणो लो-
कान्ताधधिरभोमुग्ममृद्धकाकृतिर्भयनपतिनारकनियामयोग्योऽधोलोकः ॥

तत्रेति । लोक इत्यर्थः, बहुसमभूमिभागे रत्नप्रभाभागे मेरुमध्ये वक्ष्यमाणस्वरूपो मध्यलोकस्य मध्यभूतो रुचको भवति, तस्मादधोभागे नवशतयोजनानि यावत्तिर्यङ्गलोको भवति तदुक्तं “योजनानां नवशतान्यतीत्य रुचकादित । आलोकान्तमधोलोकस्तप्राकृति रुदाहृत ” इति । साधिकेति, तदुक्तं ‘सातिरेकसप्तरञ्जुमानोऽधोलोक इत्यतः’ इति, अधोमुखमल्लकाकृतिरिति, ऊर्ध्वमल्पोच्छ्रयत्वादधोऽधो महाविस्तारत्वाच्चाधोमुखशरावाकार- 5 सस्थान इति भावः । तत्र वासयोग्यानाह-भवनपतीति, विस्तरस्त्वमे वक्ष्यते, अधोलोक इति, अध-अशुभ परिणामो बाहुल्येन क्षेत्रानुभावाद्यत्र लोके द्रव्याणामसावधो-लोक इत्यर्थः ॥

कोऽसौ रुचक इत्यत्राह—

रुचकस्तु रत्नप्रभापरनामघर्मापृथिव्युपरितनधुल्लकप्रतरद्विके मेरुध 10 राधरमध्ये उपर्यधोभावेन स्थितश्चतुरस्राकृतिराकाशप्रदेशाष्टक । अयञ्च मध्यलोकस्य मध्य दिग्विदिव्यवहारमूलश्च ॥

रुचकस्तिरिति । अष्टविधासु पृथिवीषु घर्मानाम्येका पृथिवी, यस्या रत्नप्रभा इति नामान्तर, तत्र मध्ये मेरुर्वर्तते, तत्र चायामपिष्कम्भाभ्या प्रत्येक रञ्जुप्रमाणौ सर्वप्रतराणां धुल्लकौ द्वौ नभ प्रदेशप्रतरौ विद्येते उपर्यधोभावेन, तयोश्च मेरुमध्यप्रदेशे मध्य लभ्यते, 15 तत्र च मध्य उपरितनप्रतरस्य ये चत्वारो नभ प्रदेशास्तथाऽधस्तनप्रतरस्य ये चत्वारो व्योमप्रदेशास्तेषामष्टानामपि प्रदेशानां समये रुचक इति परिभाषा । अयञ्चाष्टप्रदेशको रुचकस्तमस्ततिर्यङ्गलोकमध्यवर्ती गोस्तनाकार क्षेत्रतः पञ्चामपि दिशा चतसृणामपि विदिशा प्रभव इत्याशयेनाहायश्चेति, चशब्दो भिन्नक्रम एवार्थे तथा च तिर्यङ्गलोकस्यैव मध्य, न तु लोकस्य, भागवत्यादौ रत्नप्रभाधनोदधिघनतनुवातान् गगनस्यासन्देयभागश्चा 20 तीत्य लोकमध्यव्यवस्थिते, तस्मादेव चोर्ध्वमधश्च सम्पूर्णास्मत्तरञ्जवो भवन्ति, तदुक्तं ‘घर्माधनोदधिघनतनुवातान् विहायस । असंख्यभागश्चातीत्य मध्य लोकस्य कीर्तितम् । अस्मादूर्ध्वमधश्चैव सम्पूर्णास्मत्तरञ्जवः’ इति भावः । दिग्विदिव्यवहारमूलमिति, अस्मादेव रुचकादिशो विदिशश्च प्रभवन्ति, विनयद्वारानुसारेण प्रथमा दिग्येन्द्री, ततोऽवशिष्टा

१ अस्य लोकस्य मध्य-तु चतुर्व्यां पञ्चम्याश्च पृथिव्या मद्वाराणां तस्य मानिरेकमधमनिहाय भवति ॥

२ तिर्यङ्गलोकमध्यभागवर्तिनामिदौ उपरितनधुल्लकमवधीत्यर्थः प्रतरद्विरपि धुल्लकमवधीरुचापः प्रतर इति प्रहृता, अत्र देशपिषयेमौ रञ्जुनरौ रञ्जुप्रमाणायामविष्कम्भौ वृद्धिनिर्वाचिनौ लोकस्य बहुमदी भागौ बोधौ ॥

- प्रदक्षिणतो भवन्ति, ऊर्ध्वञ्च विमला तमा चाधः, रुचकादारम्भात्सर्वा दिशस्साधाः, बहि-
 श्चालोकाऽऽकाशाश्रयणादपर्यवसिताः, दशापि दिशोऽनन्तप्रदेशात्मिकाः, तत्र रुचकाद्वहि-
 श्चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकमादौ द्वौ द्वौ नभःप्रदेशौ भवतः, तदग्रतश्चत्वारः, तत्पुरतस्त्पट् ततो-
 ऽप्यग्रतोऽष्टौ च्योमप्रदेशा इत्येवं द्वाविद्व्युत्तरश्रेण्या चतसृष्वपि दिक्षु पृथक्पृथक् नेतव्यम्,
 5 तत एताः शकटोर्ध्वासंस्थानाः पूर्वादिका महादिशश्चतस्रो भवन्ति, एतासाञ्च चतसृणामपि
 दिशां चतुर्ष्वन्तरालकोणेष्वेकैकनभःप्रदेशनिष्पन्ना अनुत्तरा यथोत्तरं वृद्धिरहिताश्छिन्नमु-
 क्तावलीसंस्थिताश्चतस्र एव विदिशो भवन्ति, ऊर्ध्वन्तु चतुरो नभःप्रदेशानादौ कृत्वा
 यथोत्तरं वृद्धिरहितत्वाच्चतुर्प्रदेशैकैव रुचकनिभा च चतुरस्रदण्डाकारैकैव भवति, अधो-
 ऽप्येवं प्रकारा द्वितीयेति, निश्चयनयेन बोध्यम्, व्यवहारेण तु यत्र सवितोदेति सा प्राची,
 10 यत्रास्तं याति सा प्रतीची, कर्कादिधनुरन्तान् राशीन् यत्र स्थितश्चरति सा दक्षिणा, मक-
 रादीन् मिथुनान्तान् यत्र स्थितश्चरति सोचरेति सूर्यगतिकृतो नियमः, एवं विदि-
 शोऽपि भाव्या इति ॥

तत्राघोलोकरूपं पृथिवीभेदेनोच्यते—

- रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभापरपर्याया घर्मावंशादौ-
 15 लाङ्गनारिष्टामघामाघवत्यभिधानास्सप्त पृथिव्योऽधोऽधः पृथुतराः ॥

- रत्नेति । रत्नादीनां महातमःपर्यन्तानां द्वन्द्वः प्रभाशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः, तेन रत्न-
 प्रभेत्यादिरर्थो विज्ञेयः, रत्नादीनां प्रभायोगाद्गोत्रेणोत्कीर्तनम्, अथवा प्रभाशब्दस्त्वभाववाची
 प्राचुर्येण रत्नस्वभावा रत्नमयी रत्नरहुला वेत्यर्थः एवं शर्कराप्रभादावपि । नाम तासामाह घ-
 र्मेति, तथा च प्रथमा पृथ्वी नाम्ना घर्मा गोत्रेण रत्नप्रभा द्वितीया नाम्ना वंशा गोत्रेण शर्कराप्रभे-
 20 त्वेव भाव्यम्, पृथिव्य इति, पदमिदमधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, यथा च स्वर्गविमानपटलानि
 भूमिमनाश्रित्वावस्थितानि न तथा नारकावासाः, किन्तर्हि ? भूमिमाश्रित्य व्यवस्थिता इति
 भावः, सप्तग्रहणं न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय, अधोऽध इति, सप्तापि भूमयो नोर्ध्वतिर्यक्प्रच-
 येनावस्थिता अपि त्वधोऽध एवेति भावः । पृथुतरा इति, उपर्युपरितत्पृथिव्यपेक्षयाऽधोऽधः
 पृथिवीनामायामविष्कम्भाभ्यां महत्तमत्वं, तथाहि विष्कम्भायामाभ्यां रत्नप्रभैकरज्जुप्रमाणा,
 25 शर्कराप्रभा रज्जुद्वयप्रमाणा, वालुकाप्रभा रज्जुत्रयप्रमाणेत्येवंरूपेण भाव्या, तथा रत्नप्रभा-

१. अस्या पृथिव्या काण्डत्रय राखाण्डपक्वहुलकाण्डजलबहुलकाण्डभेदात्, तत्त्वमेव च पोटशचतुर-
 शीत्यसीतियोजनसहस्रबाह्व्यविभागात्मकम्, स्वरकाण्डं पोटशविधरत्नात्मकत्वात् पोटशविधम्, तत्र य प्रथमो
 भागो रत्नवाण्ड नाम तद्दशयोजनशतानि बाह्व्येन, एवमन्यान्यपि पञ्चदश भाग्यानि रत्नविशेषमयानि चेति ॥

वाहल्यं अशीतिसहस्राधिकैकलक्षयोजनमितम्, द्वितीयाया द्वात्रिंशत्सहस्रोत्तरलक्षप्रमाणं
तृतीयाया अष्टाविंशतिसहस्रोत्तरलक्षप्रमाणं चतुर्थ्याः विंशतिसहस्रोत्तरलक्षप्रमाणम् पञ्चम्या
अष्टादशसहस्रोत्तरलक्षप्रमाणं षष्ठ्याप्योऽष्टसहस्रोत्तरलक्षप्रमाणं सप्तम्यास्तु सहस्राष्टकोत्तर-
लक्षप्रमाणमिति ।

एतासां पृथिवीनां किं निरालम्बनत्वं सालम्बनत्वं वेलग्राह—

5

ताश्च प्रत्येकमनुक्रमतो घनोदधिघनवाततनुवाताकाशैर्लब्धप्रतिष्ठा
बलयिताश्च ॥

ताश्चेति । पृथिव्यः पुनरित्यर्थः, न ह्यन्यवधानेन रत्नप्रभादयश्चकैराप्रभादिषु प्रति-
ष्ठिता नापि निरालम्बना अपि तु प्रत्येकं पृथिव्योऽनुक्रमं घनोदध्यादिषु प्रतिष्ठिता इति भावः,
तथा च रत्नप्रभा घनोदधौ घनोदधिश्च घनवाते स च तनुवाते सोऽप्याकाशे ततोऽधश्च- 10
कैराप्रभा सापि घनोदधावित्येवं पृथिवीनां प्रतिष्ठितत्वमाकाशन्तु स्वस्मिन्नेव प्रतिष्ठितं
नत्वाधारान्तरसमासादितप्रतिष्ठं, सर्वद्रव्याधारतया तत्सिद्धेः, तस्यैवाधाराद्येयरूपत्वञ्चेति
तात्पर्यार्थः । घनोदधीति, घनः स्यानीभूतोदक एषोदधिर्घनोदधिः, अयं वाहल्येन विंशतियो-
जनसहस्रपरिमिते मध्यभागे, घनः पिण्डीभूतो वातो घनवातोऽसंख्येययोजनसहस्रपरिमितो
वाहल्येन मध्यभागे, तनुश्चासौ वातश्च तनुवातोऽसंख्येययोजनसहस्रपरिमितो वाहल्येन 15
मध्यभागे, आकाशोऽवकाशान्तरं असंख्येययोजनसहस्रपरिमितं वाहल्येन मध्यभागे,
एते हि मध्यभागे यथोक्तप्रमाणवाहल्यास्ततः प्रदेशप्रदेशहान्या हीयमानाः स्वस्वपृथिवी-
पर्यन्तेषु तनुतरभूताः, तनुतरीभूता च स्वस्वपृथिवी बलयाकारेण वेष्टयित्वा स्थिताः, अत
एवामूनि बलयान्युच्यन्ते तेषामुपशेखं स्वस्वपृथिव्यनुसारेणेत्याशयेनाह बलयिताश्चेति,
घनोदध्यादिभिर्बलयाकारेण वेष्टिता इत्यर्थः ॥

20

व्यावर्णितस्वरूपेऽस्मिन् लोके रत्नप्रभादिपृथिवीषु प्रत्येकमूर्ध्वमधश्चैकैकं योजनसहस्रं

१. ईदृशप्रमाणा तु पृथिवी आकाशप्रतिष्ठितैव, तथा पृथिवीप्रतिष्ठिताग्र्याः स्थावरः प्राणाः प्रायः,
आकाशपर्यन्तविमानप्रतिष्ठिता अपि ते, दारीरादिपुद्गला जीवप्रतिष्ठा जीवेषु तेषां स्थितेः, जीवा कर्मप्रतिष्ठा
अनुदयावस्थकर्मपुद्गलसमुदायरूपेषु कर्मेषु संसारिजीवानामाधितत्वात् । नारकादिभावेन कर्मभिर्जीवाः प्रति-
ष्ठिता वा । अजीवा जीवसङ्गहोता मनोभाषदिपुद्गलानां जीवैर्युग्महीनत्वात् संग्रहप्रमाणदृष्टभावेनेदम् ।
पूर्वप्रस्ताधारोपपन्नेन । जीवा अपि कर्मसङ्गहोता । संग्रहिजीवानामुदयप्राप्तकर्मवर्तित-वा २ ये यद्गगने
तत्र प्रतिष्ठिता एवेति ॥

विहाय मध्ये नरका भवन्ति महातमःप्रभायान्तु मध्ये त्रिषु सहस्रेष्वेव नरका भवन्ति तेषु कुत्र कियदायुष्काः कीदृशाश्च नारका वसन्तीति शङ्कायामाह—

एतस्मिन् लोके रत्नप्रभादिक्रमेणोत्कर्षत एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वा-
विंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्का जघन्यतो दशवर्षसहस्रैकत्रिसप्त-
5 दशसप्तदशद्वाविंशतिसागरोपमायुष्का । अनवरताशुभतरलेश्यापरि-
णामशरीरवेदनाविक्रिया अन्योन्योदीरितदुःखा नारका वसन्ति ॥

एतस्मिन् लोक इति । अधोलोके व्यावर्णितस्वरूप इत्यर्थः, रत्नप्रभादिक्रमेणेति,
रत्नप्रभायामुत्कर्षेणैकसागरोपमायुष्काश्चैकसागरोपमायां त्रिसागरोपमायुष्कास्तृतीयायां सप्त-
सागरोपमायुष्कास्तुर्यायां दशसागरोपमायुष्काः पञ्चम्यां सप्तदशसागरोपमायुष्काः षष्ठ्यां
10 द्वाविंशतिसागरोपमायुष्कास्तप्तम्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्का नारका निवसन्तीति भावः ।
किमेतद्व्यूनयुष्का न निवसन्तीत्यत्राहोत्कर्षत इति, नन्वेवं कुत्र कियद्व्यूनयुष्का वासयोग्या
इत्यत्राह जघन्यत इति, प्रथमायां दशवर्षसहस्राणि द्वितीयायामेकसागरोपमं तृतीयायां त्रीणि
सागरोपमाणि तुर्यायां सप्तसागरोपमाणि पञ्चम्यां दशसागरोपमाणि षष्ठ्यां सप्तदशसाग-
रोपमाणि सप्तम्यां द्वाविंशतिसागरोपमाणि सप्तम्यां जघन्या स्थितिरिति भावः । नारकाणां
15 लेश्यादिदुःखानादानवरतेति, अनवरतं या अशुभतरा लेश्यापरिणामशरीरवेदनाविक्रियास्ता-
स्त्येषामिति तादृशाः, अर्शआदित्वान्मत्स्वर्थायोऽचप्रत्ययः । नरकगतिनरकपञ्चेन्द्रियजा-
त्योर्निग्रमादशुभतरलेश्यादिभिस्त्वन्धः, निमेषमात्रमपि कदाचिन्न शुभलेश्यादीनां सम्भव
इति सूचयितुमनवरतेति लेश्यादीनां विशेषणम् । कापोतनीलकृष्णास्तिष्ठ एव तीव्रतातार-
तम्येन नारकाणां भवन्ति तथापि लेश्येति, सामान्यत उक्तिर्नारकाणां सम्यक्त्वप्रतिपत्ते-
20 प्यप्यपि लेश्याः सम्भवन्तीति च सूचयितुम् । तत्र प्रथमायां कापोता तीव्रा, द्वितीयायां सैव
तीव्रतरा, तृतीयायां कापोता तीव्रतमा तीव्रा च नीला, तुर्यायां नीला तीव्रतरा, पञ्चम्यां

१. रत्नप्रभायां पृथिव्यामायामविष्मन्माया नरका द्विविधाः संख्येयविस्तृता असंख्येयविस्तृतायेति
तत्र ये संख्येयविस्तृतास्ते संख्येयानि योजनसहस्राणि आयामविष्मन्मेण, संख्येयानि योजनसहस्राणि परि-
क्षेपेण प्रज्ञप्ता येऽसंख्येयविस्तृतास्ते असंख्येयानि योजनसहस्राणि आयामविष्मन्मेण, असंख्येयानि योजन-
सहस्राणि परिक्षेपेण, एव पृष्ठपृथिवीं यावत् । सप्तमपृथिव्या द्विविधा संख्येयविस्तृत एव, रा चाप्रतिष्ठाना-
भिधानो नरकेन्द्रकोऽवसातव्य । असंख्येयविस्तृतास्त्यार, ये असंख्येयविस्तृतास्तेऽसंख्येयानि योजनशतसह-
स्राणि आयामविष्मन्मेण, असंख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण । अप्रतिष्ठानाभिधानश्च एवं योजनशतसहस्र
मायामविष्मन्मेण, त्राणि योजनशतसहस्राणि योजनसहस्राणि द्वे योजनशते सप्तविंशत्यधिके त्रय शोशा
अष्टाविंश धनुश्चतस्रश्चोदकाशुत्थानि अर्थादुत्थय किंचिद्विधेषाधिक परिक्षेपणेति ॥

पापफलभोगिनस्ते नारका इत्यनुमानादपि तत्सिद्धेः, न चात्यर्थं ये दुःखितास्तिर्यङ्मनुष्यास्त एव प्रकृष्टपापफलभोगित्वान्नारकव्यपदेशभाजो नाष्टनारकाः केचिदिति वाच्यम्, नरतिर-
 श्रामुत्कृष्टपापफलभोक्तृत्वाभावात्, येषामुत्कृष्टपापफलभोगस्तैश्च संभवद्विस्सर्वैरपि दुःख-
 प्रकारैर्युतैर्भवेत्तत्त्वं, न चैवमतिदुःखितानामपि तिर्यगादीनां दृश्यते, आलोकतरुच्छायाशीत-
 5 पवनसरित्सरःकूपजलादिसुखस्यातिदुःखितेष्वपि तेषु दर्शनात्, छेदनभेदनपाचनदहनदम्भ-
 नवस्रकण्टकशिलास्फालनादिभिश्च नरकप्रसिद्धैः प्रकारैर्दुःखस्यादर्शनादिति ॥

ननु किमधोलोके सर्वत्र नारका एव वसन्ति नान्ये इत्याशंकायामाह—

रत्नप्रभायाश्चाशीतिसहस्रोत्तरैकलक्षयोजनस्थूलाया योजनसहस्र-
 सुपर्यधश्च विहायान्तर्जघन्यतो दशसहस्रवर्षायुष्काणामुत्कृष्टतः किञ्चि-
 10 दधिकसागरोपमायुष्काणां भवनपतीनां भवनानि वर्तन्ते । तत्रैव भागा-
 न्तरे रत्नप्रभाया नारका वसन्ति ॥

रत्नप्रभायाश्चेति । तस्याः स्थूल्यमाहाशीतिसहस्रेति, तावत्स्थूलायां न सर्वत्र भवन-
 पतीनां भवनानि किन्तु परिमिते भाग इत्याह योजनसहस्रमिति, एकं योजनसहस्रमुपर्यधश्चैकं
 योजनसहस्रं विहाय मध्येऽष्टसप्ततिसहस्रादये लक्ष इत्यर्थः, तत्र केषां निवास इत्यत्राह
 15 भवनपतीनामिति, भवनानां गृहविशेषाणां पतयोऽसुरनागविशुत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वी-
 पदिक्षुमारा दश देवविशेषास्तेषामित्यर्थः, भवनमायामापेक्षया किञ्चिन्न्यूनोच्छ्रायमानं, प्रासाद
 आयामद्विगुणोच्छ्रायः, घटिर्घृत्तान्यन्तस्समचतुरस्राणि अधःवर्णिकासंस्थानानि भवनानि,
 आवासास्तु कायमानस्थानीया महामण्डपा विचित्रमणिरत्नप्रभाभासितसकलदिक्चक्रा इति
 विशेषोऽवसेयः । भवनानीति, असुरादीनां विचित्रसंस्थानानि विमानानीत्यर्थः, अन्ये तु नव-
 20 तियोजनसहस्राणामधस्ताद्भवानि, अन्यत्र चोपरितनमधस्तनञ्च योजनमहस्रं सुक्त्वा सर्वत्रापि
 यथासम्भवमावासा इत्याहुः । तन्नासुरक्षुमारादीनां दक्षिणोत्तरदिग्भाविनां सर्वसंख्यया भव-
 नानि चतुष्पटिलक्षा भवन्ति, नागकुमाराणां चतुरशीतिलक्षाः, सुपर्णकुमाराणां द्विसप्ततिलक्षाः,
 वायुकुमाराणां पण्णवतिलक्षाः, द्वीपकुमारद्विकुमारोदधिकुमारविशुत्सुमारस्तनितकुमारगि-
 नकुमाराणां पण्णामपि दक्षिणोत्तरदिग्दर्तिश्चक्षुष्यगुमरूपाणां प्रत्येकं षट्सप्ततिर्लक्षा भवन्ति ।
 25 भवनपतीनां स्थितिं नियमयति जघन्यत इति, उत्कृष्टाभाटोत्कृष्ट इति, एते भवनपतयः
 कुमारबहुद्वतभापाऽऽभरणप्रहरणावरणयानवाहनत्वादुत्थणरागम्रीटनपरत्वाच्च कुमारो उच्य-
 न्ते नन्वष्टमप्रतिमहस्रादये लक्षे रत्नप्रभायां यदि वासो भवनपतीनां नारकाणां तर्हि कः वास
 इत्याशंकायामाहतीरेति, तावन्मात्रायामेव रत्नप्रभायामित्यर्थः, ननु तर्हि तयोस्माकं

स्यादित्यत्राह भागान्तर इति, भवनपतिवासानां दक्षिणोत्तरभेदतस्तत्त्वेनान्यत्र नारकाणां निवासा इति भावः, रत्नप्रभायां नारकाणां त्रयोदश प्रस्ताराः । नारकावासाश्च त्रिशर्लक्षणि, द्रव्यार्थतया नित्या रत्नप्रभा प्रतिनियतसंस्थानादिरूपाकारस्य तादवस्थ्यात्, वर्णपर्यायैर्मन्ध-पर्यायै रसपर्यायैस्पर्शपर्यायैश्चाशाश्रिताः वर्णादीनामन्यथाभवनादिति ॥

अवशिष्टानां पृथिवीनां स्थूलपरिमाणादिकं प्रकाशयति नारकप्रस्तावात्—

द्वात्रिंशदष्टाविंशतिविंशत्यष्टादशपोडशाष्टसहस्राधिकलक्षयोजन-
बाहल्याश्शर्करादयः । अत्र तु नारका एव वसन्ति ॥

द्वात्रिंशदिति । शर्करादीनां पृथिवीनां बाहल्यं द्वात्रिंशत्सहस्राधिकलक्षयोजनादिक्रमेण बोध्यमित्यर्थः, अत्र वासयोग्यानाहात्र स्थिति, शर्करादिपृथिवीष्वित्यर्थः, एवमन्धेनाऽऽद्याया-मिवात्र भवनपतिनिवासो नास्तीति सूच्यते, तथा क्रमेण प्रस्तारा नारकाणां एकादशनवस-
प्तपञ्चज्येकाः, आवासाश्च द्वितीयायां पञ्चविंशतिर्लक्षाणि, तृतीयायां पञ्चदश लक्षाणि, चतुर्थ्यां दश लक्षाणि पञ्चम्यां त्रीणि लक्षाणि षष्ठ्यां नारकपञ्चोत्तैकलक्षाः सप्तम्यान्तु पञ्चैवेति ॥

रत्नप्रभापृथिव्यन्तर्निरूपणप्रसङ्गेन मध्यलोकवर्तिनामपि व्यन्तरवानमन्तराणां निवास-स्थानमाह—

उपरितनसहस्रयोजनस्योर्ध्वमधश्च योजनशतं मुक्त्वा मध्ये पिशा-
चाद्यष्टविधानां जघन्यतो दशसहस्रवर्षायुष्काणामुत्कृष्टत एकपत्न्योप-
मायुष्काणां व्यन्तराणां भवनानि सन्ति ॥

१ नारकावासा द्विविधाः आवलिक्वाप्रविष्टा प्रकीर्णकरूपाधेति, आवलिक्वाप्रविष्टा नाम अष्टासु दिक्षु समभेद्या व्यवस्थिता, आवलिक्वसु भेगीषु प्रविष्टा व्यवस्थिता इति व्युत्पत्ता, ते संस्थानमधिरूपं त्रिविधा, वृत्ता, त्र्यस्रं चतुरष्टा, आवलिक्वावासा प्रकीर्णका. नानासंस्थानसंस्थिता, सप्तमपृथिव्यान्तु नारका आवलिक्वाप्रविष्टा एव । तथा बोमयविधनारक्याष्टसहस्र्येव रत्नप्रभाया त्रिंशत्भेदेति ॥ २ रत्नप्रभेय द्रव्यार्था-देशेन साश्र्वती आकारस्य सर्वदाभावात् पर्यायार्थादेशेनासाश्र्वती, कृष्णसुरभिनिष्ककठिनत्वादियर्थाणां प्रति-क्षणं नियत्यत्रादनन्तरं साऽन्यथान्वयामवनात् । अनादिस्वाप्त कदाचिन्नासीत् न कदाचित् भवति तदा भावान् न कदाचित् भविष्यति, अपर्यवसितत्वात् किन्तु अभूत् भवति भविष्यति च, एवं त्रिकालमावे-त्वाद्भूरा, भूतत्वविषयतावस्थाना, धर्मास्तिष्ठत्यादिभूत, नियन्त्रादेव साश्र्वती, शब्दद्रावे प्रत्यक्षमात्रात् साश्र्व-तत्वादेव च सतत गेयमिन्धुप्रकाहप्रवृत्तावपि पीण्डीकहृद् दशान्यतरपुद्गलविषयेऽपि भन्धतरपुद्गलोपवच-भावादुभया, अक्षयसंशय चाम्यथा यातुशोषतद्दक्षिणमुदरत्, अक्षयत्वादिह स्वरमाणवस्थिता, मूर्धमण्डला-दिभूत, एव मदावस्थानेन चिन्त्यमाना नित्या जीवस्वरूपादिभूत सर्वासु पृथिवीषु बोध्यम् ॥

उपरितनेति । रत्नप्रभाया हि काण्डत्रयं भवति तत्रोपरितनं षोडशसहस्रयोजनमितं

सरकाण्डं ततश्चतुरशीतिसहस्रयोजनमितं पङ्कबहुलं काण्डं, ततश्चाशीतिसहस्रयोजनमितं

जलबहुलं तत्र सरकाण्डस्योपरितनयोजनसहस्रस्योर्ध्वमधश्चैकं योजनशतं विहाय मध्येऽष्ट-

शतयोजने व्यन्तराणां नगराणि बहिर्विभागे वृत्तानि चतुरस्राण्यन्तरेऽधोभागे चारुपुष्कर-

5 कर्णिकानुकारीणि नगराण्यासत इति भावः, व्यन्तराणामिति, अन्तरमवकाशः तद्याश्रय-

रूपं, विविधं भवननगरावासरूपमन्तरं येषां ते व्यन्तराः, तत्रोपर्युक्तस्थाने भवनानि, नगरा-

ण्यपि तिर्यङ्लोके यथा जम्बूद्वीपद्वाराधिपतेर्विजयदेवस्याम्यस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वादशयोजन-

सहस्रप्रमाणा नगरी, आवासास्त्रिष्वपि लोकेषु तत्रोर्ध्वलोके पण्डकवनादायिति । अथवा

विगतमन्तरं मनुष्येभ्यो येषां ते व्यन्तराः, तथाहि मनुष्यान्पि चर्कवार्त्तिवासुदेवप्रभृतीन्

10 भृत्यबहुपचरन्ति केचिद्व्यन्तरा इति मनुष्येभ्यो विगतमन्तराः, एते हि देवनिर्कायविशेषाः

पूर्वोदिताष्टशतयोजनेषूपपन्नारसन्तस्त्रिलोक्यामूर्ध्वमधस्तिर्यक्षु च स्वभवननगरावासेषु स्वभा-

वानवस्थितेर्बालवत्स्वातंत्र्याद्देवेन्द्राद्याक्षया वा यादुरूपेनानियतगतिप्रचारा गिरिकन्दरान्तरा-

रण्यविहरादिषु प्रतिवसन्तीति भावः । एते चाष्टविकल्पा इत्याह पिशाचाष्टविधानामिति,

पिशाचभूतराक्षसयक्षगन्धर्वमहोरगकिम्पुरुषकिन्नररूपेणाष्टविधानामित्यर्थः । देवगतिनाम-

15 कर्मोत्तरप्रकृतिविशेषोदयादेते विशेषसङ्गाः पिशाचनामकर्मोदयात्पिशाचाः भूतनामकर्मोदया-

द्भूता इत्येवमादिरूपा न तु पिशिताशनात्पिशाचा इति क्रियानिमित्ताः शुचिवैक्रियदेहत्वाद्-

शुच्यौदारिकशरीरसम्पर्कासम्भवात्, न च मासमदिरादिषु पिशाचादीनां प्रवृत्तिलोके

दृष्टेति वाच्यम्, क्रीडासुखनिमित्तत्वान्मानसाहाररूपत्वाच्चेति । एषां जघन्योत्कृष्टस्थितिमाह

जघन्यत इति, उत्कृष्टत इति, योजनविस्तीर्णं योजनोच्छ्रायं पत्यमेकरात्राद्युत्कृष्टसमराजजाता-

20 नामङ्गलोमभिर्गाढं पूर्णं स्यात्, वर्षशताद्वर्षशतादेकैकस्मिन्नुद्विगमाणे यावता कालेन तद्विक्तं

स्यात्तावान् कालः पत्योपमं त्रीद्विकव्यवहारेणोच्यते व्यन्तराश्चैतादृशैकपत्योपमायुष्का

भवन्तीति भावः ॥

अथ वानमन्तरानाह—

ऊर्ध्वशतयोजनेषु चोपर्यधश्च दशयोजनानि विहाय मध्ये वानमन्तर-

25 निर्काया निवसन्ति । एते च व्यन्तराणामवान्तरभेदाः ॥

१. चक्र रत्नभूत ग्रहरणविशेष तत्र विजयाधिपत्ये कौस्तुभ शीलमस्मति चक्रवर्त्ता भरतक्षेत्रे भरतादयो द्वादश नगराणिनाडराज्यमवर्त्तयामासन्, त्रिलोक्यभरताधिवा बलदेवतपुत्राणां यागुदर, अत्रागिण्यां त नव उत्तरागिण्यां च नव भवन्ति ॥

ऊर्ध्वशतयोजनेऽपि । रत्नप्रभापृथिव्या व्यन्तरनगरोपरितनवर्जितशतयोजनेषु ऊर्ध्व-
मधश्च दश दश योजनानि मुक्त्वाऽशीतियोजनेषु अणपन्नियपणपन्नियप्रभृतीनां वानमन्तराणां
देवानां निकायास्सन्तीति भावः, ननु देवानां भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकभेदत-
श्चतुर्निकायत्वमिति प्रज्ञापनात्तत्त्वार्थादाबुद्धं तत्र ज्योतिष्कवैमानिकौ रुचकादूर्ध्वं वर्त्तते
इति वक्ष्यते भवनपतिव्यन्तरौ तूच्चौ, इमे च वानमन्तराः के, किं देवा मनुष्या- 5
स्तिर्यङ्घ्रो नारका वेत्याशंकायामाहैते चेति वानमन्तराश्चेत्यर्थः, व्यन्तराणामवान्तरभेदत्वा-
देते देवविशेषा एवेति भावः ॥

अथ तिर्यग्लोक व्यावर्णयितुमादौ तिर्यग्लोक स्वरूपयति—

रुचकादुपर्यधश्चाष्टादशशतयोजनमितो व्यन्तरनरज्योतिपादिनिवा-
सयोग्यो झल्लर्याकृतिस्तिर्यग्बिशालः शुभपरिणामी तिर्यग्लोकः ॥ 10

रुचकादिति । यस्मादूर्ध्वमधश्च लोकास्य वृद्धिस्तस्माद्रुचकानित्यर्थः, तदूर्ध्वं नवशत-
योजनान्यधो नवशतयोजनानि मिलित्वा चाष्टादशशतयोजनानि भवन्ति तावत्परिमित
इत्यर्थः, तत्र वासयोग्यानाह व्यन्तरेति, आकारमाह झल्लर्याकृतिरिति, सर्वत्र समतलस्तुल्य-
विष्कम्भायामो वादित्रविशेषो झल्लरी, तद्वस्तिर्यग्लोकसन्निवेशोऽल्पोच्छ्रायत्वात्तुल्यायामविष्-
कम्भरूपमहाविस्ताराचेत्यर्थ ऊर्ध्वाधोमानस्यातिसकोचादाह तिर्यग्बिशाल इति, विष्कम्भा- 15
यामाभ्यामेकरज्जुप्रमाण इत्यर्थः । तिर्यग्लोक इति, यतः असख्येयास्स्वयंभूरमणपर्यन्ता-
स्तिर्यकप्रचयविशेषेणावस्थिता द्वीपसमुद्रास्ततस्तिर्यग्लोकसञ्चितः, अथवा तिर्यक्शब्दो मध्य-
मपर्यायः, तत्र क्षेत्रानुभावात्प्रायो मध्यमपरिणामवन्त्येव द्रव्याणि सम्भवन्ति, अतस्त-
द्योगाद्य लोकोऽपि तिर्यग्लोक इत्यर्थः ॥

ये पुनस्तत्रावस्थिता इत्याह—

मध्यलोकाभिधाने तिर्यग्लोके पूर्वपूर्वापेक्षया द्विगुणविस्तारा असं-
ख्याता बलयाकृतयो जम्बूद्वीपादिस्वयम्भूरमणसमुद्रान्ता द्वीपसमुद्रा-
स्सन्ति ॥

मध्यलोकाभिधान इति । तिर्यग्लोकस्यैव मध्यलोक इति नामान्तरम्, न तु लोक-
स्यास्य चतुर्देशरज्जुमानस्य मध्यत्वात्, ननु कथं तर्हि तिर्यग्लोकस्य मध्यलोक इति नामा- 25
न्तरमिति चेन्न मध्यमपरिणामद्रव्यपूर्णत्वात्, ऊर्ध्वाधोलोकन्यवहारान्यथानुपपत्तेर्वा, यन्नि-

रूपित हि ऊर्ध्वस्वमधस्तश्च तदेव मध्य भवतीति भाषः । जम्बूद्वीपादीति, द्विर्गता आपो-
ऽनेति द्वीपाः, द्वाभ्या प्रकाराभ्या स्थानदाहृत्याहाराद्युपष्टम्भहेतुलक्षणाभ्या प्राणिनः पान्तीति
वा द्वीपाः । जम्बूवा सुदर्शनापरनाभ्याऽनादृतदेवावासभूतयोपलक्षितो द्वीपस्तत्प्रधानो वा
द्वीपो जम्बूद्वीपो निखिलद्वीपसमुद्राणामभ्यन्तरीभूतः, अथवा प्रतिविशिष्टस्य जम्बूवृक्षस्या-
5 साधारणाधिकरणत्वादय जम्बूद्वीप उच्यते, न च केनायं सचेतितो जम्बूवृक्षसत्त्वाजम्बूद्वीप
इतीति वाच्यम्, सज्ञासहितसम्बन्धस्यानादित्वात्, न च तथापि सज्ञाकर्तृत्वावश्यकत्वमेका-
न्तानादित्वाभावादिति वाच्यम्, पुरुषप्रज्ञाहस्याप्यनादितया प्रवाहानादित्वोपपत्तेर्जम्बूतरोक्ष
सर्वदा सत्त्वालोकसन्निवेशस्य च न कदाचिदनीदृशत्वात्, तस्मादनादिप्रवाहरूपत्वेन शब्दा-
र्थसम्बन्धस्य पुरुषव्यवस्थाप्यत्वसम्भवात् । अनिष्टविनिवेशशुद्धासाय पूर्वपूर्वापेक्षयेति,
10 जम्बूद्वीपादयो लवणसमुद्रादयश्च येन क्रमेणाग्रे वक्ष्यन्ते तेनैव क्रमेण तत्तदपेक्षयेत्यर्थः,
चतुरस्त्रादिनिवृत्त्यर्थमुक्तं बलयाकृतय इति, वृत्तसंस्थानसंस्थितत्वात्सर्वे एकस्यरूपा इत्यर्थः,
विस्तारमधिष्ट्याह-द्विगुणविस्तारा इति, तथाच जम्बूद्वीप एकं लक्षं लवणसमुद्रो द्वे लक्षे
धातकीरुण्डश्चत्वारि लक्षाणीत्येव विस्तारमधिकृत्य नानारूपा इत्यर्थः । स्वयम्भूरमणसमु-
द्रान्ता इति, स्वयं भवन्तीति स्वयम्भुवो देवास्ते यत्रागत्य रमन्ते स स्वयम्भूरमणस्तादृश-
15 स्समुद्रः स्वयम्भूरमणसमुद्रः, अर्धरज्जुप्रमाणं प्रान्तसमुद्रः, अस्य महर्द्धिकौ देवौ स्वयं
म्भूवरस्वयंभूमहावरौ, स्वयम्भूरमणद्वीपस्य तु स्वयम्भूद्रस्वयम्भूरमणमहाभद्रौ वेदितव्यौ ।
तथा च जम्बूद्वीपादयो द्वीपास्स्वयम्भूरमणद्वीपपर्यवसाना लवणसमुद्रादयस्समुद्रास्स्वयंभू-
रमणसमुद्रपर्यवसानास्तिर्यग्लोकेऽसंख्येया द्वीपसमुद्रा भवन्तीति भावः ॥

ननु जम्बूद्वीपस्यापि द्वीपत्वाद्वलयाकृतित्वप्रसङ्ग इत्यत्राह—

20 मध्ये लक्षयोजनपरिमाणस्य जम्बूद्वीपस्य नाभिरिव भूतलं योजन-
सहस्रेणावगाहमानश्चत्वारिंशद्योजनचूलायुतो नवाधिकनवतिसहस्रयो-
जनसमुच्छ्रायोऽधो दशयोजनसदृशं विस्तृत ऊर्ध्वं च योजनसहस्रविस्तारो

१ जम्बूद्वीप निखिलसमुद्राणामभ्यन्तरेव स्था जम्बूद्वीपसमुद्रेभ्यः क्षुद्रक तैलपूपसंस्थानसंस्थितः अद्वितीय
वज्ररत्नात्मकजगत्या जम्बूद्वीपप्रकाररूपया द्वीपसमुद्रसीमाकारिण्या महानगरप्रकाररूपया सर्वदिक्षु सम्परिक्षिप्त
चतुर्द्वारोपशोभित भरतैरवतदैभवतहैरभ्यवतहरिरम्यकमहाविदहवर्षपशोभिताश्च । तथाऽयं पृथिवीपरिणामोऽपि
पर्वतादिमत्त्वात् अपरिणामोऽपि, नदीद्व्यादिमत्त्वात् जीवपरिणामोऽपि मुखवनादिषु वनस्पत्यादिमत्त्वात् ।
पुद्गलपरिणामोऽपि भूतत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अत्र पृथग्वीवपरिणामत्वाभिधानं परमते पृथिवीजलयो-
गीवलाभ्यवहारात् ॥

भद्रशालादिभिश्चतुर्भिर्वनैः परिवृतो मेरुभूधरः काञ्चनमयो वर्तुलाकारो विलसति ॥

मध्य इति । निश्चयतो मध्यभाग इत्यर्थः, तथा च जम्बूद्वीपस्य मध्यभागे भूतलमव-
गाह्य मेरोरस्थितत्वस्योक्त्या वलयस्येव जम्बूद्वीपस्याकृतिर्नोस्तीति सूचितम्, तथात्वे हि मध्ये
विवरमद्भावप्रसङ्गेन भूतलाभावात्, अवगाहमानत्वोक्ति-विरुध्येतातः कुलालचक्रस्येवाय 5
प्रतरयुक्त इति भावः । वलयभूतानां समुद्रद्वीपादीनां पूर्वं सामान्येन द्विगुणविस्तारत्वोक्ते-
स्तद्विशेषतो विज्ञानाय परिवेष्टितस्यास्य प्रमाणं उक्तेऽन्येषां परिमाणं सुवेद्यं भवेदित्याशये-
नाह लक्ष्ययोजनपरिमाणस्येति, इतरेषां जम्बूद्वीपानां व्यावर्तनायाह-नाभिरिव भूतलमिति,
यथा च नाभिःशरीरमभ्यावस्थिता शरीरिणामभयवभूता तथा मेरुरपि जम्बूद्वीपस्य मध्येऽ-
वस्थित इति भावः । ननु भूतलमवगाह्य किमस्ति इत्यत्राह मेरुभूधर इति, सकलतिर्यग्लोक- 10
मध्यभागस्य मर्यादाकारित्वान्मेरुदेवयोगाद्वा मेरुः, एवंभूतो भूधरो मेरुभूधरः, अयं हि जम्बू-
द्वीपस्य नाभिरिव कालचक्रस्य भ्रमिदण्ड इव तिर्यग्लोकपङ्कजस्याष्टदिग्दलवतः परागभरपिञ्ज-
रोऽन्तस्थो बीजकोश इव पूर्वविवेदेभ्यः प्रत्यक् पश्चिमविवेदेव. प्राक् वैवकुहभ्य उदक् उत्तर-
कुरुभ्योऽवागू वर्तते इति भावः । भूतलावगाहनपरिमाणमाह योजनसहस्रेणेति, वसुधास्त-
र्योजनानां सहस्रेणावगाह्येत्यर्थः, पुनस्त विशेषयति चत्वारिंशदिति, मेरोरस्थ वैदूर्यप्रचुरा 15
चूलिकाऽऽस्ते, सा चोद्गमप्रदेशे विष्कम्भायामाभ्यां द्वादशयोजनैर्मध्येऽष्टाभिरुपरि चतुर्भि-
र्योजनैरुच्छ्रायेण चत्वारिंशद्योजनैः, परिवृतो वर्तते इति भावः, अधुना मेरोस्समुच्छ्रायमाह
नवाधिकेति, अयञ्च दृश्योच्छ्रायो बोध्यः, भूमिमवगाह्य स्थितस्यास्यान्तर्विष्कम्भायाममाहाध
इति, उपरि यत्र चूलोद्गमस्तत्र विष्कम्भायाममाहोर्ध्वञ्चेति, पुनस्त विशिनष्टि भद्रशालादिभि-
रिति, आदिना नन्दनसौमनसपाण्डुकानां ग्रहणं तत्र मूले वलयपरिक्षेपिभद्रशालवनं तस्मा- 20
त्पञ्चयोजनशताभ्यारुह्योपि प्रथममेखलायां पञ्चयोजनशतप्रमाणविस्तृतं नन्दनं द्वितीयं वनं
ततोऽर्धत्रिपष्टिसहस्राण्यारुह्य पञ्चयोजनशतप्रमाणविस्तीर्णमेव द्वितीयमेखलायां सौमनसं नाम
तृतीयं वनं ततोऽप्युपरि पदत्रिंशद्योजनसहस्राण्यारुह्य चतुर्नवस्तुत्तरचतुर्थ्योजनशतैर्विस्तीर्णं
मेरोरिशरसि तुर्थं पाण्डुकं वनमास्त इति भावः, पुनः कीदृश इत्यत्राह काञ्चनमय इति,
कनकाचलेऽस्मिन् हि काण्डत्रयं वर्तते वन्दस्सहस्रयोजनमानं मृत्तिकापाषाणवज्रशर्करामयं 25
प्रथमं काण्डं, समभूतलाज्जिपष्टिसहस्रयोननोन्मानं रजतजातरूपाकस्फटिकनहुलं द्वितीयं
काण्डं, तत्पद्मत्रिंशत्सहस्रयोजनावधिं जाम्बूनदबहुलं तृतीयं काण्डं, तथा च काञ्चनमाचु-
र्यात्काञ्चनमयोऽयमिति भावः, स कथं विलसतीत्यत्राह वर्तुलाकार इति, काञ्चनस्थालना-
भिरिव घृत्त इत्यर्थः ॥

एवंविधे जम्बूद्वीपे पट्वभिः कुलपर्वतैर्विमलानि सप्त क्षेत्राणि सन्तीत्याह—

जम्बूद्वीपे चोत्तरोत्तरक्रमेणोत्तरदिग्वर्तीनि क्षेत्रव्यवच्छेदकहिमव-
न्महाहिमवन्निपथनीलरुक्मिशिखरिवर्षधरपर्वतालङ्कृतानि भरतहैमवत-
हरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतनामभास्त्रि सप्त क्षेत्राणि । एवमेव धातकी-
5 खण्डे पुष्करार्धे च द्विगुणानि क्षेत्राणि ॥

जम्बूद्वीपे चेति । कानि तानि क्षेत्राणीत्यत्राह भरतेति, यत्र भरतो नाम देवो महर्दिको
महाद्युतिको महायज्ञाः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति तत्क्षेत्रं भरतं, क्षुद्रहिमवतो महाहिमव-
तश्चापान्तराल क्षेत्रं हैमवतं, तत्रत्ययुग्मिमनुष्याणामुपवेशनानुपभोगे हैममयाः शिलापट्टका
उपयुज्यन्त इति हैमवत, हेम्नो नित्यमम्बन्धाद्वा हैमवतं, हैमवतनामकमहर्दिकपत्न्योपम-
10 स्थितिकदेवयोगाद्वा हैमवतं, हरि सूर्यश्चन्द्रश्च यत्र येचन मनुष्या सूर्य इवावकाशभासाः
केचन चन्द्र इव श्वेता निवसन्ति तादृशं क्षेत्रं हरयः क्षेत्रवाची हरिश्चन्द्रो नित्य बहुवचनान्तः,
विशिष्टशरीरवत्पुरुषमम्बन्धात् महाविदेहनामदेवसम्बन्धाद्वा विदेह देवकुलसंस्तुतपु मनु-
ष्याणां त्रिगव्यूतोद्गायत्वान्, रम्यकं, रम्यते ब्रीड्यते नानाकल्पद्रुमैः स्वर्णमणिप्रचितैश्च
तेस्तैः प्रदेक्षैरतिरमणीयतया रतिविषयता नीयत इति रम्य तदेव रम्यक रम्यकदेवसम्ब-
15 न्धाद्वा तादृशम् । हैरण्यवतदेवसम्बन्धाद्वैरण्यवतं, ऐरावतं ऐरावतयोगात्तादृशं तथा चैतानि
सप्तक्षेत्राणीत्यर्थः । एषा विशिष्टक्रमसन्निवेशाभिधित्तया ग्राहोत्तरोत्तरक्रमेणेति, भरतोत्तर
हैमवत तदुत्तर हरिक्षेत्रमित्येव क्रमेणेत्यर्थः । कतमदिगवच्छेदेनेत्यत्राहोत्तरदिग्वर्तीनीति,
उत्तरदिगवच्छेदेनेत्यर्थः, तथा च जम्बूद्वीपस्य दक्षिणगामिनि पर्यन्ते स्थित कालचक्रैर्नानाव-
स्थमधिगन्धनुराकार पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रेण स्पृष्टं भरतक्षेत्रं पङ्क्तिस्तुत्तरपञ्चशतयोजनमितं
20 तदुत्तरं हैमवत तदुत्तर हरिक्षेत्रमित्येव क्रमो विज्ञेयः । क्षेत्राणामेषा किं कृता विभाग-
व्यवस्थेत्याशङ्क्यामाह क्षेत्रव्यवच्छेदकेति, प्राचुर्येण हिमाभिसम्बन्धाद्धिमवान् महाश्वाप्तौ
हिमवान् महाहिमवान् इन्द्रगोपवदसत्यपि हिमे रुढिविशेषबलाद्धिमवदाख्या । यस्मिन्
देवा देव्यश्च क्रीडार्थं निपीदन्ति प्राचुर्येण स निपथः । नीलवर्णयोगात्नीलः, रुक्मस-
ङ्गावाद्रुक्मी, शिखरबाहुल्याच्छिखरी, एते पट्वर्षधरपर्वताः, वंशो वर्षो वास्य इति
25 पर्यायनामानि क्षेत्रस्य, वर्षसन्निधानाद्वा भरतादयः, तानसक्रेण विभज्य धारणाद्वर्षधरा
एवभूताः पर्वता वर्षधरपर्वताः, तैरलङ्कृतानि स्वस्वपूर्वापरकोटिभ्या लवणसमुद्रस्पर्शिभि-

॥ क्षुद्रहिमवतो दक्षिणस्यां । दक्षिणात्यलवणसमुद्रस्योत्तरस्या पौरस्य लवणसमुद्रस्य पश्चिमायां प्राच्या
त्यलवणसमुद्रस्य पूर्वस्या दक्षि भरतनामा वर्षो वर्तत । चक्रवर्तिनाऽखपितातपनेन सत्तक्षणेन मुन्दरात्रेण
विनीता राजधानी प्रभूतेन भरतेन शासितत्वाद्भरतगामाऽस्य वर्षस्य ॥

विभक्तानि, तथा च भरतहैमवतयोर्मध्यस्थत्वाद्धिमवान् तयोर्विभागमापादयति, हैमवतह-
 रिवर्षयोर्मध्यगत्वान्महाहिमवान् तयोर्व्यवच्छेदक इत्येवं कृतो क्षेत्रविभाग इति भावः,
 अत्र विस्तरस्तु ग्रन्थान्तरादवसेयः । अथ जम्बूद्वीप इव वर्षवर्षधरादीनां संख्यानियमं
 धातकीखण्डस्य पुष्करार्धस्य चाहैवमेवेति, जम्बूद्वीपवदेवेत्यर्थः, धातकीखण्ड इति, धातकीनां
 पृथक्विशेषाणां खण्डो वनसमूहो धातकीखण्डस्तद्युक्तो द्वीपोऽपि धातकीखण्डो लवण- 5
 समुद्रं परिक्षिप्य स्थितः कालोदममुद्रपरिक्षिप्तः बलयाकारसंस्थानसंस्थितो विजयवैजयन्त-
 जयन्तापराजितरूपद्वारचतुष्टययुतश्च । लक्षचतुष्टयविष्कम्भो जम्बवपेक्षया द्विगुणभरतावि-
 क्षेत्रयुतः तद्विभाजकद्वादशवर्षधरपर्वतविलसितश्च । द्वे भरतक्षेत्रे द्वे हैमवतक्षेत्रे इत्येवं तथा द्वौ
 हिमवन्तौ द्वौ महाहिमवन्तावित्येवं क्रमेण च द्विगुणक्षेत्रपर्वताः मेवादयोऽपि द्वौ द्वौ वेदि-
 तव्याविति भावः । पुष्करार्धे चेति, पद्मपाहुल्यात् पुष्करद्वीपं, तदर्धभागे द्वीप इत्यर्थः, च- 10
 शब्देन जम्बूद्वीपापेक्षयैव क्षेत्रादीनामत्र द्वैगुण्यं सूच्यते न तु धातकीखण्डापेक्षया, तथा च
 यथा धातकीखण्डे भरतादिक्षेत्रपर्वतादीनां द्वैगुण्यं तथा पुष्करार्धेऽपि जम्बूद्वीपापेक्षं द्वैगुण्यम्,
 तत्र पुष्करद्वीपः कालोदसमुद्रपरिक्षेपी षोडशलक्षविष्कम्भस्यार्धमारात्तममष्टौ योजन-
 लक्षाणि तस्मिन् पुष्करार्धे एव द्वैगुण्यं भरतादिक्षेत्राणां हिमवदादिपर्वतानाञ्च नापरार्धे,
 पुष्करद्वीपार्धविभागकारी च मानुषोत्तरो नाम सुनगरप्राकारयुतशैलविशेष इति भावः ॥ 15

अथैवंभूतेषु सार्धद्वयद्वीपेषु आर्यन्लेच्छभूषिष्ठेषु कर्मकर्मभूमिप्रज्ञापनायाह—

मेरुगिरेर्दक्षिणतो निपथस्योत्तरतो देवकुरवः, नीलपर्वताहक्षिणेन
 तदुत्तरेणोत्तराः कुरवः, देवकुरुत्तरकुरुभ्योऽन्यत्र भरतैरावतविदेहाः
 कर्मभूमयः ॥

मेरुगिरेरिति । पत्स्योपमस्थितिकदेवकुरुनामदेवसम्बन्धाद्देवकुरवः, एते च विदेह- 20
 क्षेत्रे योभ्याः । उत्तरकुरुनाह नीलपर्वतादिति, तदुत्तरेणेति, देवकुरुत्तरेणेत्यर्थः, एवञ्च विदेहा
 मन्दरदेवकुरुत्तरकुरुभिर्न्यवच्छिन्नमर्यादा एकक्षेत्रान्तःपातिनोऽपि क्षेत्रान्तरा इव भवन्ति
 परस्परं तत्रत्यमनुष्याणां गमनागमनाभावादिति बोध्यम्, उपसहरति देवेति, विदेहान्तः-
 पातिनां देवकुरुत्तरकुरुणां कर्मभूमित्वप्रसङ्गवारणायान्यत्रेति, तथा च देवकुरुत्तरकुरवो
 हैमवतादयश्चकर्मभूमय इति भावः, भरतैरावतविदेहा इति, पञ्च भरतानि पञ्चैरावतानि 25
 पञ्च विदेहा इत्यर्थः, कर्मभूमय इति, यद्यप्यष्टविधस्य कर्मणो बन्धस्तत्फलानुभवनं सर्वेष्वेव

- मनुष्यक्षेत्रेण साधारणं तथापि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मकमुक्त्युपायस्य ज्ञातारः कर्त्तार उप-
 देष्टारश्च भगवन्तः परमर्षयस्तीर्थकरा अत्रोत्पद्यन्तेऽत्रैव जातास्मिद्वृणन्ति तस्मात्सकलकर्माग्ने-
 र्धिध्यापनाय सिद्धिभूमयः कर्मभूमय इत्यस्यार्थः, अकर्मभूमिषु वर्त्तमानानाञ्च मनुष्याणां ज्ञान-
 दर्शनयोस्तत्त्वेऽपि सततभोगपरिणामित्वेन सर्वदा चरणप्रतिपत्तिर्नास्ति, यद्वाऽसिद्धिमपि-
 5 विद्यावणिकृतिष्पात्मरूपद्विधकर्मणां भरतैरावतविदेहेष्वेव पूर्वोक्तेषु दर्शनात्कर्मभूमय इति
 भावः । ततश्च विदेहश्चतुर्भिधः पूर्वविदेहो यो मेरोर्जम्बूद्वीपगतः प्राग्विदेहः, एवं पश्चिम-
 तस्सोऽपरविदेहः, दक्षिणतो देवकुरुनामा विदेहः, उत्तरतस्तु उत्तरकुरुनामा विदेह इति ।
 ननु पूर्वापरविदेहयोः कर्मक्षेत्रानुभायकत्वेन महाविदेहव्यपदेशताऽस्तु, देवकुरुत्तरकुरुणां
 त्वकर्मभूमित्वेन कथं महाविदेहत्वेन व्यपदेशो, नैवम्, प्रस्तुतक्षेत्रयोर्भरताद्यपेक्षया महाभोग-
 10 त्वान्महाकायमनुष्ययोगित्वान्महाविदेहत्वेवाधिष्ठानत्वाच्च महाविदेहशब्दवाच्यत्वोपपत्तेरिति ॥

ननु जम्बूद्वीपादिस्वयम्भूरमणसमुद्रान्ता इति पूर्वमुक्तं तत्र के जम्बूद्वीपादयः के च
 समुद्रा इत्यत्राह—

- एवं लवणोदकालोदपुष्करोदवरुणोदक्षीरोदघृतोदक्षुवरोदनन्दीश्वरो-
 दारुणचरोदादिभिः समुद्रैः क्रमेणान्तरिता जम्बूधातकीगण्डपुष्करवरवरु-
 15 णवरक्षीरवरघृतवरेक्षुवरनन्दीश्वरारुणवरादयोऽसंख्यातास्त्वयम्भूरमण-
 पर्यन्ता द्वीपसमुद्राः परित एकरज्जुविष्कम्भे वर्त्तन्ते ॥

- एवमिति । समस्तद्वीपसमुद्राभ्यन्तर्भूतत्वेनादौ जम्बूद्वीपक्षेणोपलक्षितो जम्बूद्वीपस्तं परि-
 वृत्य लवणरसास्वादनीरपूर्णो लवणसमुद्रस्तं परिलिप्य धातकीवृक्षखण्डोपलक्षितो धातकी-
 खण्डस्तमावृत्य विशुद्धोदकरसात्वादः कालोदस्तं परिलिप्य पद्मवैरूपलक्षितः पुष्करवर-
 20 त्तस्य परितःशुद्धजलरसात्वादः पुष्करोदस्तमभितो वरुणवरद्वीपः ततो वारुणीरसात्वादो
 वरुणोदस्ततः क्षीरवरो द्वीपस्ततः क्षीररसात्वादः क्षीरोदस्ततो घृतवरस्तमभिध्याप्य घृतरसा-
 त्वादो घृतोदस्ततः इक्षुवरस्तं परिवृत्येक्षुरसात्वादः इक्षुरसः ततो नन्दीश्वरवरस्ततो इक्षुरसात्वादः
 एव नन्दीश्वरोदस्ततोऽरुणवरस्ततश्चेक्षुरसात्वादः एवारुणवरोदः इत्येवमादयोऽसंख्याता द्वीप-
 समुद्रास्त्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यन्ताः परितो वलयाकारेणैकरज्जुविस्तृते रत्नप्रभापीठे वर्त्तन्ते

च पश्योपमायुष्काश्चतुर्थतिक्रममोजिनो गन्धूतिप्रमाणशरीरोच्छ्रया वज्रर्षमनाराचसहननिन समचतुरस-
 सस्थाना, पञ्चसु हरिवर्षेषु पञ्चसु रम्भकेषु द्विपश्योपमायुष्का यष्टमकतिक्रमाहारग्राहिणो द्विगन्धूतिप्रमाण-
 शरीरोच्छ्रया सदनसस्थानाभ्या पूर्वाकाभ्या युक्ता, पञ्चसु देवकुरुषु पञ्चसुत्तरकुरुषु त्रिपश्योपमायुष्का
 अष्टमभक्तिक्रमाहारिण गन्धूतिनयप्रमाणशरीरोच्छ्रया पूर्वाक्षरहनसस्थानयुक्ता मनुष्या भवन्ति ॥

नान्यत्रेति भावः । स्वयम्भूरमणसमुद्रस्तु शुद्धोदकरमः, आदिनाऽरुणावासकुण्डलवरशर-
वररुचकवरादीनां द्वीपानां ग्रहणं समुद्राणां नामान्यपि द्वीपनामतुल्यान्येव । एते सर्वेऽपि
जम्बूद्वीपादरभ्य नैरन्तर्येण व्यवस्थिताः, ततो रुचकवरादसख्येयान् द्वीपसमुद्रान् गत्वा
भुजगवरो नाम द्वीपः, ततोऽप्यसख्येयान् तानुल्लङ्घ्य कुशरो द्वीपस्ततोऽपि तथैवोल्लङ्घ्य
क्रौंचवरस्ततोऽपि तथैवोल्लङ्घ्याभरणादयो द्वीपा मान्यास्समुद्रा अपि तादृशनामान एव, 5
मध्यगानां द्वीपानां नामानि लोके यावन्ति शुभनामानि शंखभजकलशश्रीवत्सादिरूपाणि
तावन्त्येवेति ॥

ननु निखिलेषु द्वीपेषु मनुष्या वसन्त्येव द्वीपविशेष इत्याशङ्क्यामाह---

तत्र पुष्करवरद्वीपार्थं यावन्मानुषं क्षेत्रम्, ततः परं मनुष्यलोक-
परिच्छेदकः प्राकाराकारो मानुषोत्तरो नाम भूधरो वर्तते । नास्मात्परतो 10
जन्ममरणे मनुष्याणां जायेते ॥

तत्रेति । प्रोक्तद्वीपेषु मध्य इत्यर्थः, तथाच यावत्पुष्करवरद्वीपार्थं मानुषं क्षेत्रं पञ्चच-
त्वारिंशद्योजनशतसहस्राणि आयामविष्कम्भेण, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशच्छतसहस्राणि
त्रिंशत्सहस्राणि द्वे योजनशते एकोनपञ्चाशत् किञ्चिद्विशेषाधिके परिच्छेपेण बोध्यम्, मनुष्यक्षेत्रे
कर्मभूमिका अकर्मभूमिका अन्तरद्वीपकाश्चेति त्रिविधा मनुष्याः परिवसन्ति, तथा च 15
जम्बूद्वीपस्य सप्त क्षेत्राणि धातकीखण्डस्य चतुर्दश पुष्करार्धस्य च चतुर्दशेति समिलितानि
पञ्चत्रिंशत्क्षेत्राणि मानुषाणीति भावः । अस्य व्यवच्छेदकमाह तत्परमिति, पुष्करवरार्धात्पर
द्याह्यपुष्करवरार्धक्षेत्रे प्रतिरुद्धं नरक्षेत्रसीमाकारी प्राकाराकारः यथा भित्तिर्गृह द्वेषाकरोति
तथा द्वीपस्यास्य भेदकोऽन्वर्थ्यनामा मानुषोत्तरो भूधरो वर्ततेति भावः, अयं पर्वत एकविंशत्युत्तर-
सप्तदशयोजनशतान्युच्चैस्त्वेन मूले द्वाविंशत्युत्तराणि दशयोजनशतानि विष्कम्भेण वर्तते, अमु 20
मानुषा न कदाचिदपि व्यतिव्रजितवन्तो व्यतिव्रजन्ति व्यतिव्रजिष्यन्ति वाऽन्यत्र वारणा-

१ पुष्कराणि पद्मानि तैर्वर पुष्करवर स चासौ द्वीपस्य पुष्करवरद्वीप तस्यार्धं इति विग्रहः ।
पूर्वार्धे उत्तरकुक्षु य पद्मश्च पश्चिमार्धे उत्तरकुक्षु यो महापद्मश्च तयोरेव पुष्करवरद्वीपे यथाक्रम
पद्मपुण्डरीको द्रवौ महद्विकी यावत्पञ्चोपमस्थितिकौ पूर्वार्धापराधाधिपतौ परिवसतः । अतिविशालत्वात्पद्म
वृक्ष इव पद्मश्च पद्मस्य पुष्करमिति पुष्करवरोपलक्षितो द्वीप पुष्करवरद्वीप उच्यते इति ॥

२ देवकुस्तरकुक्षु महाविदेहेऽतमविर्गनद्वोध्यमन्यथा पचदशवर्गभूमिर्लिखदकर्मभूमिरिति पद्यवत्त्वा-
रिशतक्षत्रसख्या न्याहन्ते ॥

दिभ्यः । ततः किमित्यत्राह नास्मात्परत इति, यस्मादयं पर्वतो मानुषक्षेत्रमात्रस्योत्तरं वर्त्ततेऽत एवास्मात्परतः क्षेत्रेषु मनुष्याणां न जन्ममरणे भवतः, मनुष्याणां हि जन्म मरणं चात्रैव क्षेत्रे, यदि नाम केनचिद्देवेन दानवेन विद्याधरेण वा पूर्वानुबद्धवैरनिर्यातनार्थमेवरूपा बुद्धिः क्रियते यथाऽयं मनुष्योऽस्मात्स्थानादुत्पाद्य मनुष्यक्षेत्रस्य बहिः प्रक्षिप्यता येनोद्धृ-
 5 शोपं शुष्यति ध्रियते चेति तथापि लोकानुभावादेव सा काचनापि बुद्धिर्भूयः परावर्त्तते, यद्वा सहरणमेव न भवति, सहस्रं वा भूयस्समानयति तेन सहरणतोऽपि मनुष्यक्षेत्राद्बहि-
 र्मनुष्याणां न कदापि मरणम्, येऽपि जह्वाचारिणो विद्याचारिणो वा नन्दीश्वरादीनपि यावद्गच्छन्ति तेऽपि तत्र गता न मरणमभ्युपगते किन्तु मनुष्यक्षेत्रमागता एवेति भावः ॥

इत्थं तिर्यग्लोके मनुष्यनिवासयोग्यानि क्षेत्राण्यभिधाय ज्योतिष्कनिवासयोग्यं प्रदेशमाह—

10 रुचकाभिधानसमतलादूर्ध्वं नवत्युत्तरसप्तशतयोजनान्तेऽनुक्रमेण जघन्योत्कृष्टतः पल्योपमाष्टमचतुर्थभागायुष्काणां तारकाणां विमानानि, तत ऊर्ध्वं दशयोजनेषु सहस्राधिकपल्योपमायुष्कसूर्यविमानं, तदुपर्य-
 शीतियोजनेषु लक्षाधिकपल्योपमायुष्कचन्द्रविमानम्, ततोऽप्यूर्ध्वं विंश-
 तियोजनेषु अर्धपल्यैकपल्योपमायुष्काणां नक्षत्रग्रहाणां विमानानि ॥

15 रुचकेति । अनुक्रमेणेति, तारकाणां जघन्या स्थितिः पल्योपमस्याष्टमो भाग उत्कृष्टा तु पल्योपमस्य चतुर्थो भाग इत्येव क्रमेणेत्यर्थः, तारकाणां विमानानीति, ज्योतिष्कविज्ञो-
 पाणां विमानप्रस्तारा इति भावः, तत ऊर्ध्वमिति, तारकविमानादूर्ध्वमित्यर्थः, सहस्रा-
 धिकेति, उत्कृष्टत इदमिति विज्ञेयम्, जघन्यतस्तु सूर्यचन्द्रनक्षत्रग्रहाणां पल्योपमचतुर्थ-
 भागः, यद्यपि सूर्याचन्द्रमसोः कनीयसीं स्थितिर्न सम्भवति तथाप्येषु विमानेषु नाकिनक्षि-

20 विधासन्ति विमाननायका तत्सहस्राः परिवारसुराश्चेति, तत्र नायकतत्सहस्रापेक्षया परा स्थितिः परिवारदेवापेक्षया तु जघन्या विज्ञेया, एतं ग्रहविमानादिष्वपि, अत एव सहस्रा-
 धिकपल्योपमायुष्केति पदस्य सूर्यविशेषणत्वाज्जघन्या स्थितिर्नोक्ता, एवमग्रेऽपि । चन्द्र-
 विमानमाह तदुपरीति सूर्यविमानोपरीत्यर्थः, नक्षत्रग्रहाणां विमानान्याह ततोऽपीति
 चन्द्रविमानादपीत्यर्थः, विंशतियोजनेष्विति, विंशतियोजनेषु मध्ये इत्यर्थः । नक्षत्रग्रहाणां

25 मिति, नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्चेत्यर्थः ग्रहा मङ्गलादयः, कीदृशानामित्यत्राहार्धपल्येति, उत्कर्षणा-
 र्धपल्योपमायुष्काणां नक्षत्राणामेकपल्योपमायुष्काणाञ्च ग्रहाणामित्यर्थः, एते मनुष्यक्षे-
 त्रान्तर्वर्त्तमानाश्चन्द्रसूर्यनक्षत्रग्रहत्वारारूपा विमानोपपन्ना मण्डलगत्या परिभ्रमणमाभित-
 श्वारसहिताः स्वभावतो गतिरतिकास्साक्षाद्गतियुक्ता देवा इति मनुष्यक्षेत्राद्बहिर्वर्त्तिनश्चन्द्रा-

दयस्तु विमानोपपन्ना अपगतचारा नो गतिरत्ययो नवगतिर्युक्ताश्च तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश इति न्या-
दिति भावः । तत्र मानुषोत्तरपर्वताद्वह्निर्वर्तिनां चन्द्रसूर्याणां तेजस्यवस्थितानि भवन्ति
तेजसा नात्युष्णास्सूर्याः सर्वदैवानतिशीततेजसः चन्द्रास्सर्वदामिजिता नक्षत्रेण सूर्याश्च पुष्येण
युक्ता भवन्ति तत्र जम्बूद्वीपे द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यौ चत्वारो लवणोदे द्वादश धातकीखण्डे
द्वाचत्वारिंशत्कालोदे द्वाप्तप्रतिरभ्यन्तरपुष्करार्धे सर्वसंख्यया चन्द्रसूर्याणां प्रत्येकं द्वात्रिंशं ५
शतं भाव्यम् । नक्षत्रपरिमाणन्तु मनुष्यलोके अष्टाविंशतिसंख्यां द्वात्रिंशेन शतेन
गुणयित्वा भाव्यम् ॥

एषां ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं वक्ति—

एषममी ज्योतिर्गणा एकविंशत्युत्तरैकादशशतयोजनदूरतो मेरुं
परिभ्रमन्ति ॥ 10

एवमिति । पुनश्चेत्यर्थः, ज्योतिर्गणा इति, ज्योतिष्मद्विमानसमूहा इत्यर्थः, किं
कुर्वन्तीत्यत्राह परिभ्रमन्तीति, प्रादक्षिण्येन परितो भ्रमन्तीत्यर्थः, कं परितो भ्रमन्तीत्य-
त्राह मेरुमिति मेरुभूधरमित्यर्थः, किं विप्रकृष्टास्सन्निकृष्टा वेत्यत्राहैकविंशत्युत्तरेति, ननु
चेतनानां गतिर्लोके कारणवती दृष्टा, न च विमानस्थाना ज्योतिष्काणां गमने कारणम-
स्त्यत एतदयुक्तमिति चेन्न तेषां कर्मवैचित्र्येण गतिरतित्वात् इति भावः ॥ 15

अधोर्ध्वलोकं निरूपयितुमुपक्रमते—

ततश्चोर्ध्वं किञ्चिद्नवसप्तर्ज्जुप्रमाण ऊर्ध्वीकृतमृदङ्गाकृतिरालोकान्त-
मूर्ध्वलोकः क्षेत्रत उत्कृष्टशुभपरिणामोपेतः ॥

ततश्चेति । रुचकोर्ध्वं नवयोजनशतानि परिहृत्य तत ऊर्ध्वलोकस्थारभात्किञ्चिन्न्यूनसप्त-

१ जम्बूद्वीपे एक सूर्या मेरोर्दक्षिणभागे चार चरन् वर्तते एक उत्तरभागे, एकचन्द्रमा मेरो पूर्वं
भागे, एकोत्तरभागे ॥ २ अनेन कारणेन मनुष्याणां सुखदुःखविशेषो भवति, मनुष्याणां कर्माणि तदा
द्विविधानि, शुभवेद्यान्यशुभवेद्यानि चेति, कर्मेणा विपाकहेतवस्सामान्येन पथ, इन्द्रियक्षेत्रकालभवनभावभेदात् ।
शुभवेद्यानां कर्मेणा शुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्री विपाकहेतु, अशुभवेद्यानां अशुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्री तथा । ततो
यदा येषा जन्मनक्षत्रादिविरोधी चन्द्रसूर्यादीनां चारो भवति तदा तेषां प्रायो नान्यशुभवेद्यानि कर्माणि
तानि तथाविधविपाकसामग्रीमवाप्य विपाकमायान्ति, विपाकमागतानि शरीरोगोत्पादनेन अनहानिकरणतो
वा प्रियविप्रयोगजननेन वा कलहदुष्प्रदादनेन वा दुःखमुत्पादयन्ति, यदा चैषा जन्मनक्षत्रापनुलक्षचन्द्रा-
दीनां चारस्तदा प्रायस्तेषां शुभवेद्यानि कर्माणि शुभद्रव्यादिसामग्रीमधिगम्य प्रतिपन्नविपाकानि शरीर-
नीरोगतापनशुद्धिचैरोपशमनप्रियसम्प्रयोगाभीष्टप्रयोजननिष्पत्त्यादिना सुखमुपजनयन्तीति ॥

दिभ्यः । ततः किमित्यत्राह नास्मात्परत इति, यस्मादयं पर्वतो मानुषक्षेत्रमात्रस्योत्तरं वर्ततेऽत एवासमात्परतः क्षेत्रेषु मनुष्याणां न जन्ममरणे भवतः, मनुष्याणां हि जन्म मरणं चात्रैव क्षेत्रे, यदि नाम केनचिद्देवेन दानवेन विद्याधरेण वा पूर्वानुमदधैरनिर्यातनार्थमेवंरूपा बुद्धिः क्रियते यथाऽयं मनुष्योऽस्मात्स्थानादुत्पाट्य मनुष्यक्षेत्रस्य बहिः प्रक्षिप्यतां येनोर्ध्व-
 5 शोपं शुष्यति त्रिषते वेति तथापि लोकानुभावादेव सा काचनापि बुद्धिर्भूयः परावर्तते, यद्वा सहरणमेव न भवति, संहृत्य वा भूयस्तमानयति तेन संहरणतोऽपि मनुष्यक्षेत्राद्बहि-
 र्मनुष्याणां न कदापि मरणम्, येऽपि जह्वाचारिणो विद्याचारिणो वा नन्दीश्वरादीनपि यावद्ब्रूच्छन्ति तेऽपि तत्र गता न मरणमभ्युवते किन्तु मनुष्यक्षेत्रमागत एवेति भावः ॥

इत्थं त्रिर्ध्वलोके मनुष्यनिवासयोग्यानि क्षेत्राण्यभिधाय ज्योतिष्कनिश्चसयोग्यं प्रवेशमाह—

10. रुचकाभिधानसमतलादूर्ध्वं नवत्युत्तरसप्तशतयोजनान्तेऽनुक्रमेण जघन्योत्कृष्टतः पत्योपमाष्टमचतुर्थभागायुष्काणां तारकाणां विमानानि, तत ऊर्ध्वं दशयोजनेषु सहस्राधिकपत्योपमायुष्कसूर्यविमानं, तदुपर्य-
 शीतियोजनेषु लक्षाधिकपत्योपमायुष्कचन्द्रविमानम्, ततोऽन्यूर्ध्वं विंश-
 तियोजनेषु अर्धपत्यैकपत्योपमायुष्काणां नक्षत्रग्रहाणां विमानानि ॥

15. रुचकेति । अनुक्रमेणेति, तारकाणां जघन्या स्थितिः पत्योपमस्याष्टमो भाग उत्कृष्टा
 ॥ पत्योपमस्य चतुर्थो भाग इत्येवं क्रमेणेत्यर्थः, तारकाणां विमानानीति, ज्योतिष्कविशो-
 पाणां विमानप्रस्तारा इति भावः, तत ऊर्ध्वमिति, तारकविमानादूर्ध्वमित्यर्थः, सहस्रा-
 धिकेति, उत्कृष्टत इवमिति विज्ञेयम्, जघन्यतस्तु सूर्यचन्द्रनक्षत्रग्रहाणां पत्योपमचतुर्थ-
 भागः, यद्यपि सूर्यचन्द्रमसोः कनीयसी स्थितिर्न संभवति तथाप्येषु विमानेषु नाकिनलि-

20. विधातस्मिन् विमाननायकाः तत्सदृशाः परिवारसुराश्चेति, तत्र नायकतत्सदृशापेक्षया परा
 स्थितिः परिवारदेवापेक्षया तु जघन्या विज्ञेया, एवं ग्रहविमानादिष्वपि, अत एव सहस्रा-
 धिकपत्योपमायुष्केति पदस्य सूर्यविशेषणत्वाज्जघन्या स्थितिर्नोक्ता, एवमप्येऽपि । चन्द्र-
 विमानमाह तदुपरीति सूर्यविमानोपरीत्यर्थः, नक्षत्रग्रहाणां विमानान्याह ततोऽपीति
 चन्द्रविमानादुपरीत्यर्थः, विंशतियोजनेष्विति, विंशतियोजनेषु मध्ये इत्यर्थः । नक्षत्रग्रहाणा-

25. मिति, नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्चेत्यर्थः. ग्रहा मङ्गलादयः, कीदृशानामित्यत्राहार्धपत्येति, उत्कर्षेणा-
 र्धपत्योपमायुष्काणां नक्षत्राणामेकपत्योपमायुष्काणाञ्च ग्रहाणामित्यर्थः, एते मनुष्यक्षे-
 त्रान्तर्वर्त्तमानाश्चन्द्रसूर्यनक्षत्रग्रहहाररूपा विमानोपपन्ना मण्डलगत्या परिभ्रमणमाधिता-
 श्चरसहिताः स्वभावतो गतिरितिकास्साश्चाद्व्रतियुक्ता देवा इति मनुष्यक्षेत्राद्बहिर्वर्त्तिनश्चन्द्रा-

इयस्तु विमानोपपन्ना अपगतचारा नो गतिरतयो नवगतियुक्ताश्च तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश इति न्या-
दिति भावः । तत्र मानुषोत्तरपर्वताद्वह्निर्वर्तिनां चन्द्रसूर्याणां तेजांस्यवस्थितानि भवन्ति
तेजसा नात्युष्णास्सूर्याः सर्वदेवानतिशीततेजसः चन्द्रास्सर्वदाभिजिता नक्षत्रेण सूर्याश्च पुष्येण
युक्ता भवन्ति तत्र जम्बूद्वीपे द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यौ चत्वारो लवणोदे द्वादश घातकीखण्डे
द्वाचत्वारिंशत्कालोदे द्वासप्ततिरभ्यन्तरपुच्छार्धे सर्वसंख्यया चन्द्रसूर्याणां प्रत्येकं द्वात्रिंशं 5
शतं भाव्यम् । नक्षत्रपरिमाणन्तु मनुष्यलोके अष्टाविंशतिसंख्यां द्वात्रिंशेन शतेन
गुणयित्वा भाव्यम् ॥

एषां ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं वक्ति—

एवममी ज्योतिर्गणा एकविंशत्युत्तरैकादशशतयोजनदूरतो मेरुं
परिभ्रमन्ति ॥ 10

एवमिति । पुनश्चेत्यर्थः, ज्योतिर्गणा इति, ज्योतिष्मद्विमानसमूहा इत्यर्थः, किं
कुर्वन्तीत्यत्राह परिभ्रमन्तीति, प्रादक्षिण्येन परितो भ्रमन्तीत्यर्थः, कं परितो भ्रमन्तीत्य-
त्राह मेरुमिति मेरुभूधरमित्यर्थः, किं विप्रकृष्टास्मन्निकृष्टा वेत्यत्राहैकविंशत्युत्तरेति, ननु
चेतनानां गतिर्लोकैः कारणवती दृष्टा, न च विमानस्थानां ज्योतिष्काणां गमने कारणम-
स्यत एतद्युक्तमिति चेन्न तेषां कर्मवैविध्येण गतिरतित्वात् इति भावः ॥ 15

अथोर्ध्वलोकं निरूपयितुमुपक्रमते—

ततश्चोर्ध्वं किञ्चिद्दूनसप्तर्ज्जुप्रमाण ऊर्ध्वीकृतमृदङ्गाकृतिरालोकान्त-
मूर्ध्वलोकः क्षेत्रत उत्कृष्टशुभपरिणामोपेतः ॥

ततश्चेति । रुचकोर्ध्वं नवयोजनशतानि परिहृत्य तत ऊर्ध्वलोकस्थारभात्किञ्चिद्न्यूनसप्त-

१ जम्बूद्वीपे एक सूर्यो मेरोर्दक्षिणभागे चारं चरन् वर्तते, एक उत्तरभागे, एकचन्द्रमा मेरोः पूर्व
भागे, एकोऽपरभागे ॥ २ अनेन चारेण मनुष्याणां सुखदुःखविषयो भवन्ति, मनुष्याणां कर्माणि सदा
द्विविधानि, शुभवेदान्यशुभवेद्यानि चेति, कर्मणा विपाकहेतवस्त्वामान्येन पक्ष, द्रव्यक्षेत्रकालभवभावभेदात् ।
शुभवेद्यानां कर्मणा शुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्री विपाकहेतुः, अशुभवेद्यानामाशुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्री तथा । ततो
यदा येषां जन्मनस्तत्रादिविरोधी चन्द्रसूर्यादीनां चारो भवति तदा तेषां प्रायो यावद्यशुभवेद्यानि कर्माणि
तानि तथाविधविपाकसाधनमवाप्य विपाकमाप्नोति, विपाकमागतानि शरीररोगोत्पादनेन भनहानिकरणयो
वा प्रियविप्रयोगजननेन वा कलहसम्पादनयो वा दुःखमुत्पादयन्ति, सदा येषां जन्मनस्तत्रानुत्पन्नान्द्रा-
दीनां चारस्तदा प्रायस्तेषां शुभवेद्यानि कर्माणि शुभद्रव्यादिसामग्र्योपधिगम्य प्रतिपन्नविपाकानि शरीर-
नीरोगतापनवृद्धिरेषां प्रशमनप्रियसम्प्रयोगाभीष्टप्रयोननिष्पत्त्यादिना शुभमुपजनयन्तीति ॥

- रज्जुप्रमाणतोर्ध्वलोकस्येति भावः । ऊर्ध्वलोकस्याकारमाहोर्ध्वीकृतेति, तिर्यङ्मृदङ्गाकारव्यावर्तनायोर्ध्वीकृतेति विशेषणम् । वादित्रविशेषो मृदङ्गो मध्ये दीर्घस्ततः प्रदेशहान्योपरिष्ठादधश्च संक्षिप्तस्तथैवोर्ध्वलोको मध्ये पञ्चरज्जुप्रमाणः ऊर्ध्वाधस्तदूनप्रमाण इति भावः । लोकस्यास्योर्ध्वावधिमाहालोकान्तमिति ऊर्ध्वं यावल्लोकसमाप्तीत्यर्थः । ईपत्रागमारोर्ध्वभागे सिद्धक्षेत्रा-
- 5 धधिरिति भावः । क्षेत्रत इति अशुभतरपरिणामिनारकयोगाद्धि अधोलोकोऽशुभपरिणामी, शुभाशुभपरिणामिमनुष्ययोगाच्चिर्यग्लोको मध्यपरिणामी, अतोऽपि तस्य मध्यलोक इति संज्ञा, क्षेत्रप्रचुरमध्यलोकापेक्षयोत्कृष्टशुभपरिणामिवैमानिकदेवयोगादवाप्तमोक्षाणां सिद्धानां निवासाचार्यं लोकः क्षेत्रत उत्कृष्टशुभपरिणामी, अथवाऽधोलोकतिर्यग्लोकौ क्षेत्रस्वभावा-
 देवाशुभमिश्रपरिणामिनायूर्ध्वलोकोऽपि स्वस्वाभाव्यादुत्कृष्टशुभपरिणामी, यतो ह्यमुमति-
- 10 स्तोकाः शुभकर्माणः क्षपितकर्माणो वाऽवाप्नुवन्ति, यथा यथाहि जीवस्य कर्ममलप्रध्वंसस्तथातथा जले तुम्बिकावदूर्ध्वं निर्मलस्थानप्राप्तिः, अत्र हि वर्त्तमानान् जना विशेषतस्सम्मानयन्तीति भावः ॥

अत्र तर्हि के वासयोग्या इत्यत्राह—

तत्र च कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च वैमानिका देवा वसन्ति ॥

- 15 तत्र चेति । उर्ध्वलोके चेत्यर्थः, दीव्यन्तीति देवा देवगतिनामकर्मोदयसहकारेण द्युत्याद्यर्थावरुद्धाद्देवाः प्रकृष्टपुण्यहेतुकसर्वप्रकारसुखभोगिनः, ते च जिनजन्मदीक्षाकेवल-
 निर्वाणमहोत्सवादिकं विना तिर्यग्लोकं कदापि नागच्छन्ति, संक्रान्तदिव्यप्रेमत्वाद् विषय-
 प्रसक्तत्वात्, असमाप्तकर्तव्यत्वात्, अनधीनमनुजकार्यत्वात्, नरभवस्याशुभत्वेन तद्रन्धा-
 सहिष्णुत्वाच्च । सन्ति देवा जातिस्मरणप्रत्ययितपुरुषेण कथनात्, नानादेशप्रचारिप्रत्ययित-
- 20 पुरुषाबलोकितकथितविचित्रशृङ्गदेवकुलादिष्वस्तुवत् । कस्यापि तपःप्रभृतिगुणयुक्तस्य प्रत्यक्ष-
 दर्शनप्रयुक्तेश्च दूरविप्रकृष्टनगरादिवत् । विद्यामंत्रोपयाचनेभ्यः कार्यसिद्धेः प्रसादफलानुमित-
 राजादिवदिश्यनुमानाद्देवानां सिद्धिः । ते च बहुश्रुतिपासासंस्पर्शशून्या अनवरतक्रीडा-
 प्रसक्तमानसाः स्वच्छन्दचारिणो भास्वरशरीराः अस्थिमांसासृक्प्रबन्धरहिताः सर्वोद्गोपाद्ग-
 मुन्दराः विद्यामंत्राजनादीनन्तरेण प्राकृततपोविशेषापेक्षया जन्मलाभसमनन्तरमेवा-
- 25 काशगतिमात्र इति विभावनीयम् । तिर्यग्लोकादिनिवासिभ्य एतान् विशिनष्टि वैमानिका इति, यत्र स्थिता विशेषेण परस्परस्य भोगातिशयं मिमते मन्यन्ते वा विज्ञानात्तानि विमानानि, इन्द्रक्रेणिपुष्पप्रकीर्णकभेदेन त्रिविधानि, इन्द्रवन्मध्येऽवस्थितानि इन्द्रकाणि तेषां चतुर्दिक्षु आकाशप्रदेशश्रेणिवदवस्थानाच्छ्रेणिविमानानि, प्रकीर्णपुष्पवदवस्थानात् पुष्प-

प्रकीर्णानि तेषु भवा वैमानिका इति भावः, तेषा द्वैविध्यमाह कल्पोपपन्ना इति, कल्प
आचारः, स चेहेन्द्रसामानिक्रायस्त्रिंशदिव्यवहाररूपस्तमुपपन्नाः प्राप्ता कल्पोपपन्नाः
सौधमेशानादिदेवलोकनिवासिनः, कल्पानतीताः कल्पातीताः भ्रैवेयकादिवासिनोऽहमिन्द्रा
वैमानिकदेवा इत्यर्थः ॥

तेषामवस्थानविशेषविज्ञापनायाह—

5

सौधमेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्राराऽऽन-
तप्राणताऽऽरणाच्युतभेदेन द्वादशविधानि कल्पोपपन्नदेवानां स्थानान्यु-
पर्युपरि भवन्ति ॥

सौधमेति । सौधमदेवलोकस्य मध्यभागवर्त्ति शक्रनिवासभूतं सौधमवतंसकं नाम
विमान तदुपलक्षितत्वासौधर्मः, कल्प—सन्निवेशः—विमानप्रस्तार, सकलविमानप्रधाने- 10
शानावतंसकोपलक्षितस्थानविशेष ईशान, सनत्कुमारनामप्रधानविमानविशेषसनत्कुमारः,
एवमेष माहेन्द्रादयोऽपि तत्तदेवाधिष्ठितस्थानविशेषा भाव्याः । एते च द्वादशविधाः
कल्पोपपन्नदेवाना निवासयोग्याः । उपर्युपरीति, सामीप्ये द्वित्वं न चात्र न सामीप्यमस्ति,
असह्येययोजनोत्तरत्वात्तेषामिति वाच्यम्, तुल्यजातीयेनाव्यवधानस्यैव सामीप्येन विवक्षि-
तत्वात् न च तेषा तुल्यजातीयं व्यवधायकमिष्टमिति भावः, स्थानान्युपर्युपरि भव- 15
न्तीत्यनेन देवाना विमानानाञ्चोपर्युपरिभवनं प्रतिपिदं तस्यानिष्टत्वात् श्रेणिप्रकीर्णकाना
विमानानामपि तिर्यग्बस्थानाच्च, अपि तु कल्पा ण्वोपर्युपरि भवन्ति, ते च कल्पास्सौध-
मोदयो नैकस्मिन् प्रदेशे नापि तिर्यक् न वाऽधस्तात् वर्तन्ते किन्तु यथानिर्देशमुपर्युपरीति
भावः । एवञ्च तिर्यग्लोकादूर्ध्वमसह्येययोजनोपरि मेरुपलक्षितदक्षिणभागार्धव्यवस्थित-
सौधर्मः कल्पः, मेरुपलक्षितोत्तरदिग्भागव्यवस्थित उपरितनकोट्या ईपत्समुच्छ्रिततर- 20
कल्प, सौधर्मस्योपरि बहुयोजनोर्ध्वं समश्रेणिव्यवस्थित सनत्कुमारः, ऐशानस्योपरि ईप-
त्समुच्छ्रितोपरितनकोटिर्माहेन्द्रः, सनत्कुमारमाहेन्द्रयोरुपरि बहुयोजनात्परतो मध्ये ब्रह्म-

१ आवलिकाप्रविष्टानि चतुष्टयं दिक्षु श्रेण्या व्यवस्थितानि आवलिकावाद्यानि तु प्राङ्गणप्रदेशे कुसुमप्रकर
इव इतस्ततो विप्रकीर्णानि तानि च मध्यवर्त्तिविमानेन्द्रस्य दक्षिणतोऽपरत उत्तरतश्च विद्यन्ते ननु पूर्वस्या
दिशि, नानासंस्थानसंस्थितानि च आवलिकाप्रविष्टानि च प्रतिप्रस्तुत विमानेन्द्रकस्य पूर्वदक्षिणापरोत्तर
रूपास्तु चतुष्टयं दिक्षु श्रेण्या व्यवस्थितानि विमानेन्द्रकस्य सर्वोऽपि पृष्ठं तत पार्श्ववर्त्तिनि चतुष्टयपि दिक्षु
त्रयस्थाणि तेषा पृष्ठं चतुष्टयपि दिक्षु चतुरस्थाणि तेषा पृष्ठतो वृत्तानि, ततोऽपि त्रयस्थाणि पुनश्चतुरस्था
णीत्येव आवलिकापर्येत भाव्यम् । एव भ्रैवेयकविमान यावद्वोध्यम् ॥

लोकनामा कल्पः, तत उपरि बहुयोजनान्तर उपर्युपरि लान्तकमहाशुकसहस्रारकल्पास्त्रयः,
ततो बहुयोजनादूर्ध्वं सौधर्मैशानकल्पवत् आनतप्राणतौ कल्पौ तदुपरि सप्तश्रेणौ सनत्कु
मारमाहेन्द्रवत् आरणाच्युतौ व्यवस्थिताविति द्वादशकल्पा विज्ञेया ॥

अथ क्रमेण द्वादशकल्पेष्ववस्थिताना देवाना स्थितिमाह—

- 5 तच्च सौधर्मदेवस्योत्कृष्टतो द्विसागरोपममायुः, ईशानस्य किञ्चिदधिकं
द्विसागरोपमं सनत्कुमारस्य सप्तसागरोपमं माहेन्द्रस्य किञ्चिदधिकं तत्,
अग्निमाणाश्च दशचतुर्दशसप्तदशाष्टादशैकोनविंशतिविंशत्येकविंशति-
द्वाविंशतिसागरोपमाणि । जघन्यतस्सौधर्मस्य पल्योपमं, ईशानस्य
किञ्चिदधिकं पल्योपमं, अग्रे तु यदधोऽधो देवानामुत्कृष्टमायुरुपरितन-
10 देवानां तज्जघन्यम् ॥

- तत्रेति । तत्—सप्तसागरोपम, अग्निमाणाश्चेति, ब्रह्मलोकस्थस्य दशसागरोपमाणि,
लान्तकस्थस्य चतुर्दशसागरोपमाणि, महाशुकस्थस्य सप्तदशसागरोपमाणि, सहस्रारस्थस्या-
ष्टादशसागरोपमाणि, आनतस्थस्यैकोनविंशतिसागरोपमाणि, प्राणतस्थस्य विंशतिसागरोप-
माणि, आरणास्थस्यैकविंशतिसागरोपमाणि, अच्युतस्थस्य द्वाविंशतिसागरोपमाणीति भावः ।
15 अथ जघन्यामेपा स्थितिमाह—जघन्यत इति, अग्रे त्विति, सनत्कुमारादीनामिति भावः
शिष्टं स्फुटार्थम् ॥

अथाहमिन्द्राणा निवासस्थानमाह—

- ततश्चोपर्युपरि त्रयोविंशतिसागरोपमादेकैकाधिकसागरोपमाधि-
कोत्कृष्टायुष्काणां तदधो देवोत्कृष्टजघन्यायुष्काणां देवानां सुदर्श-
20 नसुप्रतिबद्धमनोरमसर्वभद्रविशालसुमनससौमनसप्रीतिकरादित्यभेदतो
लोकपुरुषस्य ग्रीवाप्रदेशस्थाः कण्ठाभरणभूता नव ग्रैवेयकाभिरूपाः
स्थानविशेषास्सन्ति ॥

- ततश्चेति । कल्पोर्ध्वमित्यर्थः, त्रयोविंशतिसागरोपमादिति, आरभ्येति शेषस्तथा च
25 सुदर्शनस्य परा स्थितिर्योविंशतिसागरोपम, सुप्रतिबद्धस्यैकाधिकं चतुर्विंशतिसागरोपमं
मनोरमस्य पञ्चविंशतिसागरोपमं सर्वभद्रस्य षड्विंशतिसागरोपमं विशालस्य सप्तविंशति-
सागरोपमं सुमनसस्याष्टाविंशतिसागरोपमं सौमनसस्यैकोनविंशतिसागरोपमं प्रीतिकरस्य
त्रिंशत्सागरोपमं, आदित्यस्य एकत्रिंशत्सागरोपमं भवतीति भावः, तदधोदेवे

देवस्याधो यो देवो वर्तते तस्य यदुत्कृष्टमायुस्तदेवोर्ध्वस्थस्य जघन्यं यथा सुदर्शनस्याधो-
ऽच्युतदेवस्तस्योत्कृष्टमायुर्द्वात्रिंशत्तिसागरोपमं तदेव सुदर्शनस्य जघन्यमित्येवं भाव्यम्, लोक-
पुरुषस्येति, धीवेव धीवा लोकपुरुषस्य त्रयोदशरज्जुपरिवर्त्तिप्रदेशस्तन्निविष्टतयाऽतिभ्राजिष्णु-
तया च तदाभरणभूता ग्रैवेयका नवात्मका इति नव ग्रैवेयका उच्यन्ते इति भावः ॥

सम्प्रति विजयादीनाह—

5

ततश्चोपरि पूर्वादिक्रमेण विजयवैजयन्तजयन्तापराजितानि विमा-
नानि सन्ति । मध्ये च सर्वार्थसिद्धविमानम् । आद्यचतुर्विमानस्थाना-
मुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत्सागरोपमं जघन्यत एकत्रिंशत्सागरोपममायुः ।
सर्वार्थसिद्धस्थानान्तु जघन्याभावेनोत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपममायुः ।
आद्यस्थानद्वयं घनोदधिप्रतिष्ठं तदुपरि स्थानत्रयं वायुप्रतिष्ठं तदुपरि 10
स्थानत्रयञ्च घनोदधिघनवातप्रतिष्ठं शेषाणि च गुरुलघुगुणवत्त्वादाका-
शप्रतिष्ठानि ॥

ततश्चोपरीति । नवग्रैवेयकोपरीत्यर्थः, पूर्वादिक्रमेणेति, पूर्वस्थां विजयः दक्षिणस्या
वैजयन्तः उत्तरस्थां जयन्त इत्येवंक्रमेणेत्यर्थः । देवानामप्येवमेवाभिधानानि, यैरभ्युदय-
विग्रहेतवो जितास्तैश्च ये न पराजितास्ते देवास्तानि विमानान्यपि तदभिख्यानामीति 15
भावः । मध्ये चेति, विजयादीनां मध्य इत्यर्थः, सर्वेऽभ्युदयार्थोत्सिद्धा येषामिति सर्वार्थ-
सिद्धास्तेषां विमानमित्यर्थः, एष्य ऊर्ध्वं विमानानामभावादेतानि अनुत्तरविमानान्यु-
च्यन्ते । एतेषां जघन्योत्कृष्टस्थिती आह आद्येति, विजयवैजयन्तापराजितदेवानामि-
त्यर्थः, सर्वार्थसिद्धानामित्वेति तु शब्देन योतितं विशेषमाह जघन्याभावेनेति । सर्वार्थसिद्धं
सख्येयवित्तुतं शेषाणि चत्वार्यसख्येयवित्तुतानि, विमानप्रस्तटाश्च सौधर्मेशानयोश्चोदश 20
सनत्कुमारमाहेन्द्रयोर्द्वादश ब्रह्मलोके पद्मान्तके पञ्च शुक्रे चत्वारः, एवं सहस्रारे, आनत-
प्राणतपोश्चत्वारः, एकप्राणान्द्युतयोः, ग्रैवेयकेन्द्रधस्तत्रमध्यमोपरिरेषु प्रत्येकं त्रयः, अनुस्तरे-
ष्वेक इति द्विपष्टिस्ते भवन्ति । सौधर्मेशानयोर्विमानानि पञ्चवर्णानि, सनत्कुमारमाहेन्द्रयो-
श्चतुर्वर्णानि कृष्णवर्णाभावात् । ब्रह्मलोकलान्तकयोः त्रिवर्णानि कृष्णनीलवर्णाभावात्,
महाशुक्रसहस्रारयोर्द्विवर्णानि कृष्णनीलहरिद्रवर्णाभावात्, आनतप्राणतारणाच्युतकल्पेषु 25
एकवर्णानि शुक्रवर्णस्यैकस्यैव भावात्, ग्रैवेयकविमानान्यनुत्तरविमानानि च परम-

- शुक्लानि निखिलानि च विमानानि नित्योद्योतानि नित्यालोकानि स्वयंप्रभाणि चेति । ननु आगमे पृथिवीनामष्टसंख्याकत्वस्यैवोक्तत्वेनाधोलोके सप्ताना मुक्तिस्थाने ईषत्प्राग्भार-
नाम्न्याः पृथिव्यासत्त्वेन सौधमौदिदेवविमानानामन्तराले पृथिव्यभावेनैतानि किं
प्रतिष्ठानीत्यत्राहाद्यस्थानद्वयमिति, सौधमैशानविमानत्रयद्वयमित्यर्थः, जगत्त्वभावादेवासौ
५ पनोदधिर्न स्पन्दते विमानान्यपि तत्रस्थानि न कदाचन जीर्यन्ति । तदुपरि स्थानत्रयमिति
सनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकत्रयमित्यर्थः । वायुप्रतिष्ठमिति, अतिनिचिते निश्चले घनवाता-
ख्ये वातसञ्चये लब्धप्रतिष्ठमित्यर्थः । तदुपरि स्थानत्रयश्चेति, लान्तकमहाशुक्रसहस्रार-
स्थानत्रयमित्यर्थः । शेषाणीति, आनतप्राणतारणाच्युतविमानानि नव ग्रैवेयकाणि अनुत्तर-
विमानानि चेत्यर्थः आकाशप्रतिष्ठानीति, तत्र हेतुमाह गुरुलघुगुणवत्त्वादिति, ऊर्ध्वोद्यो-
१० गतिस्वभावविरहेणाकाशप्रतिष्ठानीत्यर्थः ॥

ग्रैवेयकेषु अनुत्तरविमानेषु ये देवा वसन्ति ते कल्पातीता उच्यन्त इत्याह—

ग्रैवेयकेषु अनुत्तरे च कल्पातीता देवा निवसन्ति ॥

ग्रैवेयकेष्विति । कुलकुक्षिमीषाभ्यः श्वास्यलङ्कारेष्विति ढकब्प्रत्ययः । सामानिकादि-
कल्पनाविरहादेते कल्पातीतास्तेषामहमिन्द्रत्वादिति भावः ॥

१५ अथ सिद्धक्षेत्रमाह—

तत ऊर्ध्वं द्वादशयोजनात्पञ्चचत्वारिंशल्लक्षयोजनपरिमाणा मध्ये
चाष्टयोजनयाहल्याऽन्ते मक्षिकापक्षवत्कृशतरोत्तानातपत्राकारेपत्राग्
भाराभिधानाऽष्टमी स्वच्छस्फटिकरूपा सिद्धशिलापराभिधाना पृथिवी ॥

तत ऊर्ध्वमिति । अनुत्तरादूर्ध्वमित्यर्थः, काऽस्तीत्यत्राह—ईषत्प्राग्भाराभिधानाऽष्टमी
३० पृथिवीति, ईषदल्पो रत्नप्रभाद्यपेक्षया प्राग्भार उच्छ्रयादिलक्षणो यस्याः सा ईषत्प्राग्भारा,
ऊर्ध्वलोकप्रस्था सिद्धाना निवासभूताऽष्टमी पृथिवीत्यर्थः । द्वादशयोजनादिति, सर्वार्थसिद्ध-
विमानस्य द्वादशभिर्योजनैरूर्ध्वं वर्तमानेत्यर्थः । अस्या विस्तारमाह पञ्चचत्वारिंशदिति,
आयामविष्कम्भाभ्यामिति बोध्यम् । मनुष्यक्षेत्रपरिमाणमिदं बोध्यम्, मध्य इति चतुर्मा-
ध्यदेशभाग इत्यर्थः, उच्चैस्त्वमाहाष्टयोजनमाहृत्येति, तर्हि सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च कथमि-

१ ईषद् अल्पो योजनाष्टकाहृत्यपक्षवत्त्रिंशत्स्वच्छस्फटिकरूपा प्राग्भार पुद्गलीयस्यो यस्या शेषप्रा-
ग्भारा अष्टमी पृथिवी, शेषपृथिवी हि रत्नप्रभाया महाप्राग्भारा अक्षोत्यादिष्वदक्षापि क्रयोजनस्थयाद-
त्यस्तात् ऊर्ध्वलोकस्य चूडावत्येवमिति ॥

त्यत्राहान्त इति परितः प्रान्तभाग इत्यर्थः, मध्यतः प्रदेशहान्या परिहीयमाणा सर्वेषु चर-
मान्तेषु मक्षिकापत्रतोऽप्यतितन्वी बाह्येनाङ्गुलासंख्येयभागमितेति भावः । पृथिव्या अस्या
आकारमाहोचानातपत्राकारेति, उत्तानीकृतच्छत्रसंस्थानवत्संस्थितेत्यर्थः घृतपूर्णतथाविधकरो-
टिकाकारा वा बोध्या । अस्याः स्वरूपमाह स्वच्छरस्फटिकरूपेति, निर्मलस्फटिकमृणालचन्द्रक-
रजस्तुपारहिमगोक्षीरहारवर्णा श्वेतसुवर्णमयीति भावः । अस्या नामधेयान्तरमाह सिद्ध- 5
शिलापराभिधानेति, सिद्धिक्षेत्रस्य प्रत्यासन्नतयोपचारात्सिद्धानां शिलाऽऽधारभूता सिद्ध-
शिला, तथा लोकाप्रस्तूपिका सर्वेषां प्राणभूतजीवसत्त्वानामुपद्रवकारित्वाभावात्सर्वप्राणभूत-
जीवसत्त्वसुखावहा मुक्तानामाश्रयत्वान्मुक्तालयेत्यादिनामानि भाव्यानि ॥

ननु यदि सिद्धक्षेत्रस्य प्रत्यासन्नत्वात्सिद्धशिलेत्युच्यते तर्हि क सिद्धक्षेत्रमित्यत्राह—

तत ऊर्ध्वं चतुर्थगव्यूनिपद्यभागे आलोकान्तं सिद्धानां निवामः ॥ 10

तत ऊर्ध्वमिति । सिद्धशिलाभिरूपपृथिव्या ऊर्ध्वमित्यर्थः, तस्याश्चोपरि योजनमेकं
लोकस्ततोऽलोके, योजनस्यास्याधस्तनक्रोशत्रय विहाय परिशिष्टस्य चतुर्थक्रोशस्योपरितन-
पद्यभागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरधनुस्त्रिंशतीसम्मिते धनुस्त्रयीभागाधिके सिद्धानां निवास इति भावः ॥

सम्प्रति लोकस्योर्ध्वस्य देवलोकनियमतः किञ्चिदूनसप्तरज्जुमानं विशेषतः प्रदर्शयति—

तत्र रुचकात्सौधर्मेशानौ यावत्सार्धरज्जुस्तत आसनत्कुमारमाहे- 15
न्द्रमेकरज्जुस्ततस्सहस्रारं यावत्सार्धं रज्जुद्वयं तस्मादच्युतं यावदेक-
रज्जुस्तत आलोकान्तं किञ्चिदूनैका रज्जुः ॥

तत्रेति । उत्तानार्थं मूलम् ॥

अथ किं चतुर्दशरज्जुपरिमितेऽस्मिन् लोके सर्वत्र चातुर्गतिकानां जीवानां निवासो
गमनागमनं वा भवेदथ वाऽस्ति कश्चित्प्रतिनियम इत्यत्राह—

20

अधोलोकान्तादूर्ध्वलोकान्तं चतुर्दशरज्जुपरिमाणैकरज्जुविस्तृता
असनिवासस्थानरूपा असनाडिकाऽस्ति, अस्या बहिरेकेन्द्रिया एव
निवसन्तीति ॥

अधोलोकान्तादिति । स्पष्टम्, अस्या इति नाडिकाया इत्यर्थः, एवमव्येन तत्र
द्वीन्द्रियादीनां निवासो नास्तीति सूच्यते । इतिशब्दो लोकनिरूपणसमाप्तिद्योतकः ॥

25

अथ बोधिदुर्लभभावनामाह—

नरकादिषु मुहुर्मुहुः परिभ्रमतो मिथ्यादर्शनाद्युपहतचेतसः सम्यग्दर्शनादिनिर्मलार्हद्वर्मावाप्तिर्दुश्शक्येति परिचिन्तनं बोधिदुर्लभभावना । अतो बोधिप्राप्तावप्रमादी स्यात् ॥

- 5 नरकादिप्रति । बोधिर्जिनप्रणीतधर्मलभः, सा त्रिविधा दर्शनज्ञानचारित्र्यबोधि-भेदात्, आद्या दर्शनमोहनीयक्षयोपशमादिसम्पन्नभद्धानलाभरूपा, द्वितीया ज्ञानावरणक्ष-योपशमभूता ज्ञानप्राप्तिः, तृतीया च चारित्र्यमोहनीयक्षयोपशमजा । ससारोऽयं ज्ञानादिः, तत्र नरकतिर्यङ्मनुष्यामरभक्षगहनेषु कुलालचक्रवद्भ्रम्यमाणस्य जन्तोः नैकविधैः काय-बाङ्मानसैर्दुःखैरभितप्तस्थाकामनिर्जरया कथमपि शुभं पुण्यं संप्राप्य त्रसत्वमवाप्तस्य
- 10 सत्त्वोदादिसम्पदः प्राज्यराज्यसुखमवाप्तस्यापि रागद्वेषमोहसलिनमानसत्वात्तत्त्वार्थेषु श्रद्धैव सर्वविद्देशिताऽक्षयमोक्षसौख्यजननी दुःखेन भवति किमुत ज्ञानं चारित्र्यञ्च, यद्येकदाऽपि जीवेन बोधिर्लभ्यते तदा नैव भवपर्यटनं भवेदित्येव चिन्तनं बोधिदुर्लभभावेत्यर्थः । तत्फलमाहात इति, एवमनुचिन्तयतो नैव सम्यग्दर्शनादौ प्रमादस्यादिति भावः ॥

अथान्तिमां धर्मस्वाख्यातभावनामाचष्टे—

- 15 सम्यग्दर्शनमूलः पञ्चमहाव्रतसाधनो गुह्यादिविशुद्धिव्यवस्थानः संसारपारकरो धर्मः परमर्पिणाऽर्हता व्याख्यातः स्वयमप्यनुष्ठितश्चेत्येवं चिन्तनं धर्मस्वाख्यातभावना । अस्याश्च धर्मे श्रद्धा गौरवं तदनुष्ठानास-क्तिश्च जायत इति ॥

- सम्यगिति । सम्यग्दर्शनमेव मूलं यस्य धर्मस्य स इत्यर्थः, पञ्चेति, पञ्चमहाव्रतानि
- 20 साधनं यस्येत्यर्थः, गुह्यादीति, गुह्यादिपरिपालनमेव यस्य स्वरूपावस्थानं स इत्यर्थः, एवम्भूत एव धर्मः संसारनिस्तारक इत्याह संसारपारकर इति । स च भगवत्तार्हतामोघ-वचनेन व्याख्यात इत्याह परमर्पिणिति, न केवलं व्याख्यात एवापि तु स्वयमप्यनुष्ठित इत्याह स्वयमपीति, एवं विचिन्तयतः किं भवेदित्यग्राह्याश्वेति, एव विचारणया इत्यर्थः । इति शब्दो भावनासमाप्तिद्योतकः ॥

- 25 सम्प्रति भिक्षुप्रतिमामाह—

विशिष्टतपोऽभिग्रहो भिक्षुप्रतिमा, सा द्वादशविधा, आमासं त्रिंश-

ष्टस्थानावस्थितदात्रविच्छिन्नसकृत्प्रदत्तान्नपानपरिग्रहा एकमासिकी प्रतिमा । एवं द्विमासादि यावत्सप्तमासं विशिष्टस्थानावस्थितव्यसत्या क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चपदसप्तवारं प्रदत्तान्नपानपरिग्रहरूपाः षट् प्रतिमा भाव्याः ॥

विशिष्टेति । भिक्षोरुद्गमोत्पादनैषणादिर्बुद्धमिक्षाशीलस्य प्रतिमा प्रतिहाविशेषः, 5
 भिक्षुशब्दस्वरसाःसा प्रतिज्ञाऽऽहारविषया ग्राह्या, तथा च विशिष्टस्य तपस आहारादिनिय-
 मनरूपस्याभिप्राहः प्रतिज्ञाविशेषो भिक्षुप्रतिमेत्यर्थः । नस्या भेदानाह सा चेति, मासिकी
 द्वैमासिकी त्रैमासिकी चातुर्मासिकी पञ्चमासिकी षण्मासिकी सप्तमासिकी प्रथमसप्तरात्रि-
 दिवा द्वितीयसप्तरात्रिदिवा तृतीयसप्तरात्रिदिवाऽहोरात्रिकी एकरात्रिकी चेति द्वादशविधा
 सेत्यर्थः । तत्र मासिकीमाद्या प्रतिमा वक्ति आमासमिति, यावन्मासपरिसमाप्तीत्यर्थः, 10
 विशिष्टेति, विशिष्टस्थानेऽवस्थितेन दात्राऽविच्छिन्नरूपेण सकृदेव दत्तस्यान्नस्य पानस्य च
 परिग्रहरूपेत्यर्थः, एत्कस्यापवरकस्यैक पादमन्तः पर बहिर्वर्षवस्थाप्य दत्त्या नो गुर्विण्या
 नो बालवराया नवा बालकं क्षीर पाययन्त्या हस्तेनाहारोऽत्र गृहीतु कल्पते, एका अशनस्य
 पानीयस्य कैफा दत्तिरेव ग्राह्या, दत्तिश्च करस्थाल्यादिभ्योऽव्यवच्छिन्नधारया वा भिक्षा
 पतति सा, भिक्षाविच्छेदे च द्वितीया दत्तिर्भवति, प्रतिमामेना प्रतिपन्नो भिक्षुर्नित्य परिकर्म- 15
 वर्जनाद्व्युत्सृष्टकामः, देवमानुपतिर्यग्योनिकृतपरिपक्षाणामविकृतभावेन सहनशीलः क्षमी
 भवेत्, नियमविशेषा अधिका आगमेभ्यः प्रतिपत्तव्या । ईदृशक्रमविशेषेण द्वैमासिकी
 त्रैमासिकी चातुर्मासिकी पञ्चमासिकी षण्मासिकी सप्तमासिकी च प्रतिमा विज्ञेयाः,
 परन्तु प्रथमातो द्वैमासिक्यादिषु एकैकदत्तिवृद्धिर्भवेदित्याशयेनाह एवमिति ॥

अथाष्टमीमाह—

20

सप्ताहोरात्रप्रमाणा एकान्तरनिर्जलोपवासात्मिका आचाम्लपारणा-

१ मावमिष्टुर्द्विधा नोआगमत आगमतश्च आगमतो भिक्षुशब्दागैस्य ज्ञाता उपयोगो मावविशेष इति वचनात्, नोआगमत सयत भिक्षुशब्दो भिक्षुरिति व्युत्पत्त, ननु भिक्षुशब्दो रक्षपदादावति-
 व्यस्य तेषां भिक्षाजीवित्वेन भिक्षुशब्दोत्पत्त्यात् मैव, तथाप्यन्यमतिक्रमेण भिक्षाशीलत्वात् अयम्माव-
 शब्दस्य निमित्त द्विविध व्युत्पत्तिनिमित्त प्रवृत्तिनिमित्तमिति यथा गोशब्दस्य गमनक्रिया व्युत्पत्तिनिमित्त
 तदुपलक्षितस्य सप्तादिमत्त्व प्रवृत्तिनिमित्त तेन गच्छत्यगच्छति वा गच्छि गोशब्द प्रवर्तते-उभय-
 वस्थायामपि प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् । तथा प्रकृतोपि भिक्षाशीलत्वं व्युत्पात्तनिमित्त तदुपलक्षितस्यैवपरलोका-
 ऽऽशयाविप्रमुक्तया यमनियमेषु व्यवस्थितत्वं प्रवृत्तिनिमित्त भिक्षुमात्रं अभिहितमात्रं वा भिक्षो प्रवृत्तिनिमित्त
 सद्भावात् एव भिक्षु न रक्षपदादि, नवकोट्यपरिपुद्गाहारोजितया तेषु प्रवृत्तिनिमित्तस्य भावादिति ॥

रूपा ग्रामादिभ्यो बहिरूर्ध्वमुखशयनाद्यासनस्थितिपूर्वकघोरोपसर्गसह-
नरूपा प्रतिमा अष्टमी ॥

सप्तेति । सप्त अहोरात्राणि प्रमाणं यस्यास्ता, एकान्तरेति, चतुर्थभक्तेन पानीयपरि-
वर्जनेन च विशिष्टेत्यर्थः । ग्रामादिभ्य इति, आदिना नगरादीनां ग्रहणं, ऊर्ध्वमुखशयना-
5 दीति, उत्तानशायित्वमित्यर्थ आदिना पार्श्वशायित्वं निपण्णत्व वा गृह्यते ॥

एवं नवम्यादीनाह—

उत्कटिकाद्यासनस्थितिपूर्विका पूर्वोक्तैव नवमी प्रतिमा । गोदोहिका-
द्यासनस्थितिपूर्विका तादृश्येव दशमी प्रतिमा ॥

उत्कटिकेति । आदिना दण्डायतिकृत्वं गृह्यते, पूर्वोक्तैवेति, तपःपारणकं ग्रामाद्वहि-
10 र्वृत्तिश्चाष्टमसप्तमरात्रप्रतिमोक्त रूपैवेत्यर्थः । दशमीमाह गोदोहिकेति, गोदोहनप्रवृत्तस्येव
पुतयोः पार्श्विभ्यां संयोगे अप्रपादतलाभ्यामवस्थानक्रिया गोदोहिकासनस्थितिः, तथा
वामपादो दक्षिणस्योरोरुपरि दक्षिणपादश्च वामस्योरोरुपरि यत्र क्रियते दक्षिणकरतल-
स्योपरि वामकरतलं वामकरतलस्योपरि च दक्षिणकरतलमुत्तानं नाभिरुपगच्छ यत्र क्रियते
तद्वीरासनं तथा वा संहितो भवेत्, यद्वा सिंहासनोपविष्टस्य भून्यस्तपादस्यापनीतसि-
15 हासनस्येव यदवस्थानं तद्वीरासनं बोध्यम् । आत्रफलवद्वक्त्राकारेण वा तिष्ठेत्, तथा
तपःपारणग्रामाद्वहिर्निवासादिविधिः पूर्ववदेवेत्याह तादृश्येवेति, इमास्तिष्ठः प्रतिमा एक-
विंशत्या दिवसैर्यान्तीति बोध्यम् ॥

एकादशी द्वादशीश्चाह—

निर्जलपटभक्तप्रत्याख्यानपूर्विका ग्रामाद्वहिश्वतुरहुलान्तरचरणवि-
20 न्यसनरूपा प्रलम्बितधातुकायोत्सर्गकरणात्मिकाऽहोरात्रप्रमाणा प्रति-
मैकादशी । अष्टमभक्तपानीया ग्रामाद्वहिरुपदवनमितोत्तरकाया एक-
पुङ्गलन्यस्तदृष्टिकाऽनिमिषनेत्रा सुगुप्तेन्द्रियग्रामा दिव्यमानुपाशुपसर्ग-
सहनसमर्था कायोत्सर्गावस्थायिन्येकरात्रिकी प्रतिमा द्वादशी ॥

निर्जलेति । जलरहितस्य पटभक्तस्य प्रत्याख्यानं बुद्धमित्यर्थः, पटभक्तमुपवासद्वयरूपं
25 तपः, तत्र श्लेषवासद्वये चत्वारि भक्तानि वर्ज्यन्ते, ण्वादानेन च तदारभ्यते तेनैव च
निष्ठां यातीत्येवं पटभक्तप्रत्याख्यानं बोध्यम् । ग्रामाद्वहिरिति, ग्रामनगरादिभ्यो बहिरनु-
रुहान्तरे परणी विधाय प्रलम्बितमुजः कायोत्सर्गोऽवतिष्ठेत्, पटभक्तप्रत्याख्यानवरणा-

दिनत्रयेणेयं प्रतिभा यातीति भावः । अथ द्वादशीमाहाष्टमभकेति, यस्यामुपवासत्रयरूपेण पानाहाररहितेनावस्थानं बहिश्च ग्रामादेरीपत्कुञ्जो नद्यादिदुस्तटीस्थितो वा एकपुद्गलगत-
दृष्टिर्निर्मिमेपलोचनो गुप्तसर्वेन्द्रियो दिव्यमानुपतिर्यग्विहितघोरोपद्रवसहिष्णुः क्रमौ जिन-
मुद्रया व्यवस्थाप्य कायोत्सर्गावस्थानावस्थितो भवेत् सैकरात्रिकी प्रतिभा, रात्रेरनन्तरम-
ष्टमकरणाच्चतुरात्रिदिवमाना स्यादिति भावः ॥

5

अथेन्द्रियनिरोधमाह—

तत्तद्विषयेभ्यस्तत्तदिन्द्रियाणां विरमणरूपाः पञ्चेन्द्रियनिरोधाः ॥

तत्तद्विषयेभ्य इति । स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दात्मकविषयेभ्य आनुकूल्येन प्रातिकूल्येन
वा प्राप्तेभ्यस्तत्तदिन्द्रियाणां स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्ररूपाणां विरमणमासक्तिवैधुर्यमित्यर्थः,
इन्द्रियाणां पञ्चविधत्वाच्च निरोधोऽपि पञ्चविध इत्याशयेनोक्तं पञ्चेति । अनियंत्रितानि हीन्दि- 10
याणि पदे पदे क्लेशमहासागर एव पातयन्तीत्यतस्तन्निरोधोऽवश्यङ्करणीय इति भावः ॥

प्रतिलेखनामाचष्टे—

आगमानुसारेण वस्त्रपात्रादीनां सम्पद्निरीक्षणपूर्वकं प्रमार्जनं
प्रतिलेखना ॥

आगमेति । लिप्य अक्षरविन्यास इत्यस्य प्रतिपूर्वकस्य भावे ल्युटि प्रतिलेखनेति 15
प्रयोगः, उपसर्गमहिम्ना धात्वर्थभेदेन शास्त्रानुसारेण वस्त्रादीनां निरीक्षणमर्थः सा च सर्व-
क्रियामूलभूता, अनेकप्रकाराणि सा दिनचर्यापयोग्युपकरणविषयाऽत्रोक्ता वस्त्रपात्रादीति
पदेन । कालत्रयभाविनी चैषा, रात्रेश्चतुर्थप्रहरे, दिनस्य तृतीयप्रहरान्ते, उद्धाटपौरुष्याञ्चेति,
तत्र प्रभाते उत्सर्गादिकरणानन्तरं प्रथमं वस्त्रविषया प्रतिलेखना, सापि मुखपोतिकाजोह-
रणनिषद्याद्यचोलपट्कल्पत्रिकसस्तारकोत्तरपट्कृपाणां दशाना भवति, दण्डकमपीति केचित् । 20
अनुद्भूत एव सूर्ये विधेयम्, तत्रोत्कटिकासनस्थो मुखपोतिकां प्रतिलिख्य प्रकाशदेशस्थो रञ्जो-
हरणं प्रतिलिखति तत्र प्रभाते आन्तरीं सूत्रमयीं निषधामपराह्णे तु बाह्यामूर्णामयीं प्रतिलि-
खेत्, ततश्चोलपटं ततश्चोदशमिः प्रतिलेखनाभिः स्थापनाचार्यं प्रतिलिख्य स्थाने संस्थाप्य
मुखवस्त्रिका प्रतिलिखेत्, ततश्चैकेन भ्रमाश्रमणेनोपधिसन्देशमाप्य द्वितीयेन तेनोपधिं प्रति-
लिखेत्, तत्र पूर्वमौर्णं कल्पं ततस्सौत्रं कल्पद्वयं ततस्सस्तारकं ततश्चोत्तरपटमिति प्रतिलेख- 25
नाक्रमः । उपयुक्तस्त्रेपां प्रत्युपेक्षणा कुर्यात्, तथा च पण्णामाराधको भवति, अकरणे च
दोषाः । ततश्च जाते सूर्योदये शेषमप्युपधिं प्रतिलिख्य वसतिं ततो दण्डं प्रमार्जयेत्, प्रतिले-

खनं चक्षुषा निरीक्षणं प्रमार्जनञ्च रजोहरणादिभिरिति भेदेऽपि अविनाभावित्वेन तयोः
प्रतिलेखनाशब्देनैव लक्षितं मूलेन । इति प्रातः प्रतिलेखना भाव्या । ततश्चरमपौरुष्यां
प्राप्तायां पात्राणि प्रतिलेख्यानि, तृतीयप्रहरान्ते मुखवस्त्रिकाचोलपट्टगोच्छकपात्रप्रतिलेख-
निकापात्रबन्धपटलरजस्त्राणपात्रस्थापनमात्रकपतद्गहरजोहरणकल्पत्रिकाण्यनुक्रमं प्रत्युपेक्षणी-

- 5 यानि, तथाऽन्योऽप्यौषप्रहिकोपधिः, प्रत्युपेक्षणीयः । उद्धटापौरुष्याञ्च सप्तविधपात्रनिर्योग-
प्रत्युपेक्षणा भवति, तत्रासने समुपविष्टः प्रथमं मुखवस्त्रिकां प्रत्युपेक्ष्य गोच्छकं प्रत्युपेक्षते ततः
पटलानि ततः पात्रकेसरिकां ततः पात्रबन्धं ततो रजस्त्राणं ततः पात्रं ततः पात्रस्थापनमिति,
अत्र अरुणादावावश्यकं पूर्वमेव कृत्वा ततः अरुणोद्गमसमये प्रत्युपेक्षणा क्रियते । अपरे
त्वाहुः अरुणे उद्गते सति प्रभायां स्फुटितायां सत्याभावश्यकं पूर्वं कृत्वा ततः प्रत्युपेक्षणा
10 क्रियत इति, अन्ये त्वाहुर्द्यदा परस्परं मुखानि विभाव्यते तदा प्रत्युपेक्षणा क्रियत इति, इतरे
त्वाहुर्द्यस्यां वेलायां पाणिरेखा दृश्यन्ते तदानीमिति, वेलायाञ्च न्यूनायामधिकायां वा प्रत्यु-
पेक्षणा न कार्या, तत्र जिनकल्पिकानामोषधिर्द्वादशविधः, स्थविरकल्पिकानां चतुर्दशविधः,
आर्याणां पञ्चविंशतिविधः । अत ऊर्ध्वं यथासम्भवमौषप्रहिकोपधिर्भवति,

- . तत्र प्रतिलेखनारूपो विधियुत आगमादौ सुस्पष्टमुपपादितोऽत्र तु केवलं स्थानाशू-
15 न्यार्थं तस्या वाक्योच्चारणात्मिकाया विशेषमादर्शयति.

- सा च सूत्रार्थतत्त्वश्रद्धानसम्यक्त्वमिश्रमिध्यात्वमोहनीयवर्जनका-
मस्नेहदृष्टिरागपरिहारशुद्धदेवगुरुधर्मादरकुदेवकुगुरुकुधर्मपरिवर्जनज्ञान-
दर्शनचारित्रादरज्ञानदर्शनचारित्रविराधनापरिहारमनोवचनकायगुण्या-
दरमनोवाक्यायदण्डपरिहाररूपभावनागर्भितवचनोच्चारणपूर्वकवस्त्रादिनि-
20 रीक्षणप्रमार्जनरूपा पञ्चविंशतिप्रकारा विज्ञेया ॥

- सा चेति । इयञ्च प्रतिलेखनोपकरणविषया, सूत्रतदर्थयोः तत्त्वतः श्रद्धानमेकं, सम्य-
क्त्वमिश्रमिध्यात्वमोहनीयानां वर्जनात्मकानीति त्रीणि, कामस्नेहदृष्टीनां रागस्य परिहार
इति त्रीणि, शुद्धा ये देवगुरुधर्मास्तेषामादर इति त्रीणि, कुदेवकुगुरुकुधर्माणां परिवर्जनमिति
त्रीणि, ज्ञानदर्शनचारित्राणामादर इति त्रीणि, ज्ञानदर्शनचारित्राणां विराधनायाः परिहार
इति त्रीणि, मनोवचनकायानां गुमेरादर इति त्रीणि, मनोवाक्यानां दण्डस्य परिहार
इति त्रीणि, सर्वेषां मेलनेन पञ्चविंशतिवचनानामुच्चारणपुरस्सरं भावनया पञ्चविंशति-
विधानां यस्मादीनां निरीक्षणपूर्वकं प्रमार्जनं विधेयमिति भेदानेतानादाय पञ्चविंशतिप्रकारा
प्रतिलेखना प्रोक्ता, स्वसमये एषा मुप्रसिद्धेति नात्र विदोपतो विचार उपन्यस्यते ॥

अङ्गप्रमार्जनारूपां प्रतिलेखनामाचष्टे—

हास्यरत्यरतिपरिहारभयशोकजुगुप्सापरिहारकृष्णनीलकापोतलेद्या-
परिहाररसर्द्धिसातगौरवपरिहारमायामिध्यानिदानशत्यपरिहारक्रोधमा-
नमायालोभपरिहारपृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायरक्षणात्मकभावपू-
र्णवचनोच्चारणपूर्वकस्याङ्गप्रमार्जनात्मिका वा सा पञ्चविंशतिरूपोपल- 5
क्षणतो बोध्या ॥

हास्येति । स्पष्टम्, अथाचरौद्रध्यानानुबन्धिकल्पनानिचयवियोगात्मिकायाश्शास्त्रानु-
सारिण्याः परलोकसाधिकाया धर्मध्यानानुबन्धिण्या माध्यस्थ्यपरिणतिरूपायाः कुशलाकुशल-
मनोवृत्तिनिरोधेन योगनिरोधावस्थामाविन्या आत्मारामात्मिकाया मनोगुप्तेः, अर्थसूचकाङ्ग-
चेष्टापरिहारेण वागभिग्रहकरणरूपाया वाचनप्रच्छन्नपरपृष्ठार्थव्याकरणादिषु लोकागमाविरो- 10
धेन मुखवक्त्रिकाच्छादितमुखतया मापणात्मिकाया वागुप्तेः, दिव्यमानुषाणुपसर्गसद्भावे-
ऽपि क्षुत्तिपासादिमन्मवेऽपि कायोत्सर्गकरणादिना निश्चलताकरणरूपायाः सर्वथा कायचेष्टा-
निरोधरूपाया वा तथा गुरुप्रच्छन्नशरीरसंस्कारकभूत्यादिप्रतिलेखनप्रमार्जनादिसमयोक्तक्रिया-
कलापपुरस्सर शयनादिरूपायाः कायगुप्तेश्च पूर्वमेव प्रायो निरूपितत्वाविद् निरूपणं पुनरुक्त-
प्रायमिति मत्वा ग्राह—

15

प्राणुपदर्शिता गुप्तयस्तिष्ठः ॥

प्रागिति । सवरनिरूपणे उपदर्शिता इत्यर्थः ॥

अथाभिग्रहसाख्याति—

साधुनियमविशेषोऽभिग्रहः । स च द्रव्यक्षेत्रकालभावतश्चतुर्विधः ॥

साध्विति, अभिग्रहान्ते साधुभिर्नियमविशेषा द्रव्यादिभिरनेकप्रकारास्तेऽभिग्रहाः, 20
तथा च साधूनां नियमविशेषोऽभिग्रहो यथेत्यमाहारादिकममीषां कल्पते नेत्यभूतमित्येवं-
रूप इति भाव । द्रव्यक्षेत्रकालभावविशेषप्रयुक्तत्वात्स चतुर्विधो भवतीत्याशयेनाह स चेति ॥

तत्र द्रव्याद्यभिग्रहानाह—

विशिष्टद्रव्यपरिग्रहो द्रव्याभिग्रहः । विशिष्टक्षेत्रस्थदातृसकाशाद-
न्नादिग्रहणं क्षेत्राभिग्रहः । विशिष्टकाल एवान्नादिग्रहणं कालाभिग्रहः । 25
विशिष्टभावयुतदातृसकाशादन्नादिपरिग्रहो भावाभिग्रहः । इति करण-
निरूपणम् ॥

- विशिष्टेति । विशिष्टं द्रव्यं लेपवज्जुगार्यादि तन्मिश्रं अलेपवद्वा मण्डकादिद्रव्यमद्य
 ग्रहीष्यामि दर्वाकुन्तादिना, अथवा यद्यहं कुल्माषवाकुलान् शूर्पैककोणस्थान् लप्स्ये तान्
 ग्रहीष्यामि नान्यथेत्येवमादिरूपो द्रव्यविषयो नियम इत्यर्थः । क्षेत्राभिप्रहमाह विशिष्टक्षेत्रेति,
 निगडनियंत्रितचरणा यद्येकं पादमुदुम्बरस्य मध्ये द्वितीयं च बहिष्ठादात्री करिष्यति तदाहं
 5 भिक्षां ग्रहीष्यामि नान्यथेत्यादिरूप इत्यर्थः । कालाभिप्रहमाचष्टे विशिष्टकालेति, यदि
 दिवसद्वितीयपौरुष्यामतिक्रान्ताया दास्यति तदा भिक्षां ग्रहीष्यामि नान्यथेत्येवंरूप इत्यर्थः ।
 भावाभिप्रहमाह विशिष्टभावेति, उरिक्षिप्तचरकाः, सख्यादत्तिका इष्टलाभिकाः पृष्टलाभिका
 इत्यादयः, त एते गुणगुणिनोः कथञ्चिद्भेदाद्भावयुता अभिप्रहा भवन्ति, यद्वा गायन्
 यदि दास्यति तदा मया ग्रहीतव्यं, एवं रुद्रं वा, निपण्णो वा, उत्थितो वा, समस्थितो वा
 10 यद्दाति तद्विषयो योऽभिप्रहः सर्वोऽपि स भावाभिप्रह इत्यर्थः । लेशेनैवं सति प्रयोजने
 क्रियमाणा मोक्षार्थिभिः करणसप्ततिनिरूपितेत्याहेतीति ॥

इति तपोगच्छनभोगमणिध्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारध्रीमद्विजयरुमलसूरीश्वर-
 चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा विनिर्मितस्य तर-
 न्यायविभाकरस्य स्योपहाया न्यायप्रकाशव्याख्यायां करणसप्ततिनिरूपणं
 15 नाम द्वितीयं किरणः ॥

अथ तृतीयः किरणः ॥

अथ चारित्राणां सामायिकादीनां निरूपणे कृतेऽपि प्रकारान्तरेण चारित्रिणस्ताभिरूप-
 यितुमाह—

- तद्वान् चारित्रीत्युच्यते । स पञ्चविधः पुलाकयकुशकुशीलनिर्गन्ध-
 20 स्नातकभेदात् ॥

तद्वानिति । करणचरणरूपचारित्रविशिष्ट इत्यर्थः । तस्य भेदानाह पुलाकेति ।

तत्र पुलाकं स्वरूपयति—

- सङ्गादिप्रयोजनाय सवलचक्रवर्त्तिविध्वंससामर्थ्योपजीवनज्ञानाद्य-
 तिचाराऽऽसेवनान्यतरेण दोषवान् जिनागमादप्रतिपाती च पुलाकः, स
 25 द्विविधः लब्धिपुलाकस्मेवापुलाकश्चेति, देवेन्द्रसम्पत्तिसदृशसम्पत्तिमान्
 लब्धिविशेषयुक्तः पुलाको लब्धिपुलाकः । सेवापुलाकस्तु ज्ञानदर्शनचारित्र-
 लिङ्गधातूक्ष्मभेदेन पञ्चविधः ॥

सद्वादीति । तन्दुलकणशून्या पलञ्जिः पुलाको लोके प्रोच्यते निस्सारत्वात् । तद्वदयं
 चारित्र्यी सारभूतानां ज्ञानदर्शनचारित्र्याणामतिचारानासेवते तपश्श्रुताभ्यामुत्पन्नां लब्धि
 विमर्शि प्रयुक्ते च समये, जिनप्रणीतादागमादनवरतमप्रतिपाती च, सम्यग्दर्शनज्ञानचरणानि
 निर्वाणकारणानीति श्रद्धधानो ज्ञानानुसारेण क्रियानुष्ठायी च, तत्र संधादिप्रयोजने सवलवाह-
 नस्य चकवर्च्यदेरपि चूर्णेन समर्थायास्तपःश्रुतहेतुकाया लब्धेरुपजीवनेन ज्ञानायतिचारासे- 5
 वनेन वा यस्यसंयमसाररहितो जिनप्रेरितत्तद्गममात् सदेवाप्रतिपाती सन् ज्ञानानुसारेण क्रिया-
 नुष्ठायी स पुलाक इति भावः । उपजीवनान्तेन लब्धिमता दोषवानित्यन्तेन निस्सारताऽव-
 शिष्टेन च सम्यग्दृष्टिता सूचिता । तस्य भेदमाह—स चेति, भेदप्रकारमाह लब्धिपुलाकेति,
 लब्ध्या युतः पुलाको लब्धिपुलाकः, सेवया अतिचारसेवनया युतः पुलाकस्सेवापुलाकः
 इत्यर्थः । तत्र लब्धिपुलाकमाह देवेन्द्रेति, देवेन्द्रस्य या सम्पत्तिस्तत्सदृशसम्पत्तिमानित्यर्थः, 10
 कुत इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणमाह लब्धिविशेषेति, साधारणलब्धियुतो न, किन्तु देवेन्द्रसम्प-
 त्तिबुल्यसम्पत्तिप्रसवयोग्यलब्धिविशेषयुक्त इति भावः, सोऽन्योऽपि भवेदित्यत्र आह पुलाक
 इति, केचित्तु आसेवनतो यो ज्ञानपुलाकस्तस्येयमीदृशी लब्धिः, स एव च लब्धिपुलाको
 न कश्चित्तद्व्यतिरिक्तोऽपर इत्याहुः । सेवापुलाकस्य प्रकारानाह सेवापुलाकस्त्विति ॥

सम्प्रति सेवापुलाकादीनां स्वरूपमाह—

15

सूत्राक्षराणां स्वलितमिलितादिभिरतिचारैर्ज्ञानमाश्रित्याऽऽत्मनो
 निस्सारकारी ज्ञानपुलाकः । कुहट्टिसंस्तवादिभिरात्मगुणघातको दर्शन-
 पुलाकः । मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनया चारित्र्यविराधनेनात्मभ्रंशकक्षारित्र्य-
 पुलाकः, तत्र मूलगुणा महाव्रतादयः, उत्तरगुणाः पिण्डविशुद्ध्यादयः ।
 उक्तलिङ्गाधिकलिङ्गग्रहणनिर्हेतुकापरलिङ्गकरणान्यतरस्मादात्मनो निस्सा- 20
 रकर्त्ता लिङ्गपुलाकः । ईषत्प्रमादमनःकरणकाकल्प्यग्रहणान्यतरेणाऽऽत्म-
 भ्रंशको यथासूक्ष्मपुलाकः ॥

सूत्राक्षराणामिति । सर्वद्वन्द्वपर्यायनयाचर्यसूचनात् पदानामनेकेषां सीवनात् सम्यक्-
 कथनाद्वा सूत्रं, अल्पाक्षरं महार्थं द्वात्रिंशदोषविधुरं अष्टभिर्गुणैरुपेतञ्च तद्वदिति, गुणाश्चैव
 'निर्दोषं सारभूतञ्च हेतुयुक्तमलङ्कृतम् । उपनीतं सोपचारं मित्रं मधुरमेव चे'ति । ईदृशञ्च 25
 सूत्रमस्वलितविगुणोपेतमुच्चारणीयमपरत्याऽतिचारप्राप्तिः स्यात्, तथा च सूत्राणां पूर्वोक्त
 लक्षणानां सवलितमिलितामुच्चारणेन परिप्राप्तातिचारैर्ज्ञानस्य मालिन्याद् य आत्मानं निर्धूलं

विदधाति स ज्ञानपुलाक इत्यर्थः । सूत्रे तदर्थे वा यदृच्छया प्रवृत्तौ हि करणचरणस्यानवस्था भवति, ततश्च न तीर्थमनुसरति, नैव च प्रतिपिद्धं समाचरतस्तस्य संयमो भवति, तदभावे दीक्षा निरर्थिका तन्निरर्थकतायाश्च मोक्षस्याप्यभावः स्यादिति निस्सारो भवत्यात्मा । अथ दर्शनपुलाकं लक्ष्यति कुट्टीति, कुत्सिता जिनागमविपरीतत्वादृष्टिर्दर्शनं येषां ते कुट्टयः ।

5 पाखण्डिनः, तेषां संस्तवः पुण्यभाज एते, सुलब्धमेपां जन्म, दयालव एत इत्येवं स्तुतिः, अयं हि सम्यक्त्वस्यातिचारः, यद्वा कुट्टिभिरैकत्र संघासात्परस्परालापजन्यः परिचयः कुट्टिसंस्तवः, अयमपि सम्यक्त्वस्यातिचारः, एकत्र वासे हि तत्प्रक्रियाश्रयणात्तत्तत्क्रियादर्शनाच्च दृढसम्यक्त्वस्यापि दृष्टिभेदस्सम्भाव्यते, किमुत मन्दबुद्धेर्नवधर्मस्य, तथा च कुट्टिसंस्तवादिभिर्य आत्मनो गुणस्य सम्यक्त्वस्य घातकस्स दर्शनपुलाक इति भावः ।

10 अथ चारित्रपुलाकमाह मूलोत्तरेति, मूलानीव चारित्रकल्पद्रुमस्य मूलानि, तद्रूपा ये गुणास्ते मूलगुणाः प्राणातिपातादिविरमणरूपास्तेषां प्रातिकूल्येन सेवने मूलगुणप्रतिसेवनं, यथैकेन्द्रियाणां संघट्टनगाढागाढपरितापनोपद्रवणादिरूपं, मूलगुणापेक्षयोत्तरभूता गुणा धृक्शशास्त्रा इयोत्तरगुणाः, पिण्डविशुद्ध्यादयः तेषां प्रतिसेवना, उत्तरगुणप्रतिसेवना, तत्र मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनापदेन मूलोत्तरगुणातिचारप्रतिसेवना प्राप्ता पथैकदेशे

11 पदसमुदायोपचारेण प्रातिकूल्येन वा सेवनेनातिचारसम्भवात्कारणे कार्योपचारेण वा तथोक्तिः । मूलगुणानां पञ्चविधत्वादतिचारप्रतिसेवना पञ्चविधा, उत्तरगुणानां दशविधत्वात्तदतिचारप्रतिसेवनापि दशधा, एवम्प्रतिसेवनातश्चारित्रविराधनासंभवेनाऽऽत्मनः पातयिता चारित्रपुलाक उच्यत इत्यर्थः, अतिचारसूचनाय मूलोत्तरगुणान्स्मारयति तत्रेति, प्रतिसेवनासम्बन्धिन इत्यर्थः महाव्रतादय इति प्राणातिपातादिविरमणरूपमहाव्रतादय

20 इत्यर्थः, आदिना रात्रिभोजनविरमणस्य ग्रहणम्, पिण्डविशुद्ध्यादय इति पिण्डविशुद्धिरेक उत्तरगुणः, पञ्च समितयः पञ्चोत्तरगुणाः, एवं तपो बाह्यं पदप्रभेदं सप्तम उत्तरगुणः, अभ्यन्तरपदप्रभेदमष्टमः, मिथुप्रतिमा द्वादश नवमः, अभिग्रहाश्चतुर्विधा दशम इति । सम्प्रति लिङ्गपुलाकमाहोक्तेति, शास्त्रोक्तलिङ्गाधिकग्रहणात् निष्कारणमन्यलिङ्गकरणाद्विङ्गपुलाको भवतीत्यर्थः । ययासूक्ष्मपुलाकमाहोपदिति, ईषत्प्रमादात् मनसाऽरुत्पण्यानां ग्रहणा-

25 चात्मघातक इत्यर्थः ॥

अथ यकुशमाह—

देहस्योपकरणानां वाऽलङ्काराभिलाषुकश्चरणमलिनकारी यकुशः । शरीरोपकरणभेदाभ्यां स द्विविधः । अनागुप्तव्यतिरेकेण भूपार्थं करचरणदिप्रक्षालननेत्रादिमलनिस्सारणदन्तक्षालनकेशसंस्काराद्यनुष्ठाना श-

शरीरवकुशः । शृङ्गाराय तैलादिना दण्डपात्रादीन्युज्ज्वलीकृत्य ग्रहणशील
उपकरणवकुशः ॥

देहस्येति । अङ्गोपाङ्गसंघातरूपस्य देहस्य वक्षपात्राद्युपकरणानामालङ्करणेऽनुवर्त्तना-
शीलः, अष्टाविंशतिविधमोहनीयक्षयाकादयपि ऋद्धियशस्कामत्वात् सुखशीलतावाप्तिव्यापार-
प्रवणत्वाच्चाहोरात्राभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियासु नितरामनुवर्त्ततया चरणपटस्य विशुद्धविशुद्धि ॥
सकीर्णस्वभावतामापादयतीति कर्तुंस्वाद्वकुश उच्यते इत्यर्थः, तत्प्रभेदमाह शरीरेति । शरीर-
वकुश निरूपयति, अनागुप्तेति, मलनिस्सारणेति, मलानां दूरीकरणं दन्तानां धावनं केशानां
च संस्कारः, इत्यादीनामनुष्ठेयार्थं, अयं मूलगुणान्न विराधयति उत्तरगुणास्तु भ्रशयति,
उपकरणवकुशमाह शृङ्गारायेति, विभूपार्थं दण्डपात्रादि तैलादिनोऽज्ज्वलीकृत्य ग्रहणप्रवणः,
अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकान्तरकरूपादि प्रभूतवक्षपात्रादिकाशुक उपकरणवकुश 10
इति भावः ॥

वकुशमेव प्रकारान्तरेण विभज्य दर्शयति—

पुनरपि वकुशः पञ्चविधः, आभोगानां भोगसंवृततासंवृतसूक्ष्मभेदात्
शरीरोपकरणानामलंकारस्साधूनामकार्यं इति ज्ञानवान् कर्त्ता च वकुश
आभोगवकुशः । सहसा च शरीरोपकरणानामलंकर्त्ता वकुश अनाभोगः । 15
लोकैरविदितदोषो वकुशस्संवृतः । प्रकटं दोषानुष्ठाता वकुशोऽसंवृतः ।
किञ्चित्प्रमादी नेत्रमलाद्यपनयकारी वकुशस्सूक्ष्मवकुशः । एते वकुशाः
सामान्येन द्वियशस्कामास्सातगौरवाश्रिता अविविक्तपरिवाराश्छेदयोग्य-
शयलचारित्र्या योध्याः ॥

पुनरपीति, स्पष्टम् । आभोगवकुशमाह—शरीरेति, शरीरोपकरणानां विभूपार्थं संस्कारो 20
न कार्यं इति ज्ञात्वापि तथाकारीत्यर्थः, यस्तु तथाऽज्ञात्वा सहसा करोति स त्वनाभोगवकुश
उच्यते इत्याह सहसेति, संवृतवकुशमाह लोकैरिति, यद्यपि संवृतशब्दो निरुद्धाश्रवद्वारे सर्व-
विरते मनोवाक्पङ्क्तौ वमनियमरते वा वर्त्तते तथापि वकुशशब्दसामानाधिकरण्येन लोका-
विदितत्वमात्रे वर्त्तते तथा च यथा लोका दोषान् स्वानुष्ठितान्न जानीयुस्तथापेपापानुष्ठाता
वकुशस्तादृश इत्यर्थः । असंवृतवकुशमाह प्रकटमिति, सूक्ष्मवकुशमाह किञ्चित्प्रमादीति, स्पष्ट, 25
वकुशस्यैव स्वरूपं पुनर्दर्शयति एत इति उक्तप्रकारं वकुशा इत्यर्थः, ऋद्धियशस्कामा इति, प्रभूत-
वक्षपात्रादिकां ऋद्धिं गुणवन्तो विशिष्टास्साधव इत्यादिरूपा कृयातिश्च ये कामयन्ते त इत्यर्थः,
सातगौरवाश्रिता इति, साते मुखे यद्गौरवमादरस्तदाश्रिता इत्यर्थः, यत् एवम्भूता एते अत एव

नातीवाहोरात्राभ्यन्तरानुष्ठेयासु क्रियासूचता इति भावः । अविचिक्तपरिवारा इति, अस-
यमात्र पृथग्भूता घृष्टजंवास्तेलादिकृतशरीरमृजाः कर्त्तरिकाकल्पितकेशाश्च परिवारा येषा
तादृशा इत्यर्थः, छेदयोग्यशबलचारित्रा इति, सर्वदेसच्छेदाहोतिचारजनितशबलत्वेन
युक्ता इत्यर्थः ॥

5 अथ कुशीलमाह—

उत्तरगुणविराधमसंज्वलनकपायोदयान्यतरस्माद्गर्हितचारित्रः कु-
शीलः । स चाऽऽसेवनाकपायभेदेन द्विविधः ॥

उत्तरेति । कुस्मित शीलमाचारो यस्य स कुशीलः, यद्वा कुस्मितमुत्तरगुणप्रतिसेवनाया
संज्वलनकपायोदयेन वा दूषितत्वाच्छीलमष्टादशसहस्राङ्गशीलभेद यस्य स कुशीलः काल-
10 विनयादिभेदभिन्नाना ज्ञानदर्शनचारित्राचाराणा विराधक इत्यर्थः । तस्य प्रभेदं दर्शयति
स चेति, आसेवनाकुशील इत्यर्थः ।

तौ दर्शयति,—

वैपरीत्येन संयमाराधक आसेवनाकुशीलः । अयमेव प्रतिसेवनाकु-
शील उच्यते । संज्वलनक्रोधाद्युदयाद्गर्हितचारित्रः कपायकुशीलः ॥

15 वैपरीत्येनेति । यो नैर्ग्रन्थ्य प्रति प्रस्थितोऽनियतेन्द्रियः कथञ्चित्किञ्चिदेवोत्तरगुणेषु
पिण्डविशुद्धिसमितिभावनातपःप्रतिमाविषु विराधयन् सर्वज्ञाक्षोऽलघतमाचरति स आसेवना-
कुशील इत्यर्थः, आसेवनाप्रतिसेवनापदयोरेकार्थतयाऽऽहायमेवेति आसेवनाकुशील एवेत्यर्थः,
कपायकुशीलमाह संज्वलनेति, यस्य तु सयतस्यापि सतः कथञ्चित्संज्वलनकपाया उदीर्यन्ते
स कपायकुशील इत्यर्थः ॥

20 पुनस्तस्य प्रकारान्तरमाह—

द्विविधोऽपि स पञ्चविधः । ज्ञानदर्शनचरणतपोयथासूक्ष्मभेदात् ।
ज्ञानदर्शनचरणतपसां वैपरीत्येनाऽऽसेवकाश्चत्वारः प्रतिसेवनाकुशीलाः ।
शोभनतपस्वित्वप्रशंसाजन्यसंतोषवान् यथासूक्ष्मप्रतिसेवनाकुशीलः ।

द्विविधोऽपीति । आसेवनाकपायभेदेन द्विभेदोऽपीत्यर्थः, तथा च प्रतिसेवनाकुशीलः
25 पञ्चविधः, कपायकुशीलोऽपि पञ्चविध इत्यर्थः । आद्यान् चतुर्विधानेकमन्धेन रापवादाह
ज्ञानदर्शनचरणतपसामिति, यो हि ज्ञान-ज्ञानाचार वैपरीत्येनासेवते स ज्ञानप्रतिसेवनाकु-
शीलः, ज्ञानाचारोऽष्टविधः, बालविनयबहुमानोपधानानिहवन्त्यज्जनार्थतदुभयभेदात् । ज्ञान-

पदेन श्रुतं चिवक्षितं यो यस्यांगप्रविष्टादेश्श्रुतस्य काल उक्तस्तस्य तस्मिन्नेव काले स्वाध्यायः
 कर्तव्यो नान्यदा, तीर्थकरवचनात्, दृष्टञ्च लोकेऽपि कृष्यादेः काले करणे फलं विपर्यये तु
 विपर्यय इति, एवमनाचरणे प्रायश्चित्तमस्ति, तथा श्रुतग्रहणं कुर्वता गुरोर्विनयः कार्यः,
 विनयोऽभ्युत्थानपादधावनादिः, अविनयहीनं हि तदूपरोत्तवीजमिव विफलं भवति, तथा
 श्रुतग्रहणोद्यतेन गुरोर्वहुमानः कार्यः, बहुमानो नामाऽऽन्तरो भावप्रतिबन्धः, एतस्मिन् 5
 सत्यक्षेपेणाधिकफलं श्रुतं भवति, अद्वोपाद्धानां सिद्धान्तानां पठनाराधनार्थमाचाम्लोपवास-
 निर्विकृत्यादिलक्षणस्तपोविशेष उपधानम् । न निह्वोऽपलापः अनिह्वः, यतोऽधीतं तस्यान-
 पलापः, यतोऽनिह्वबेनेव पाठादि सूत्रादेर्विधेयं न पुनर्मौनादिवशादात्मनो लाघवाद्याशङ्क्या
 श्रुतगुरुणां श्रुतस्य वाऽपलापः कार्यः । व्यञ्जनार्थतदुभयभेदाः यथा श्रुतप्रवृत्तेन तत्फलमभी-
 प्यता व्यञ्जनभेदोऽर्थभेदस्तदुभयभेदश्च त्र कार्यः, तत्र व्यञ्जनभेदो यथा—‘ धम्मो मङ्गलमु- 10
 क्तिहं ’ इति वक्तव्ये ‘ पुणं कल्लानमुक्कोस ’मित्यादि, अर्थभेदस्तु यथा ‘ आवन्ती केयावन्ती
 लोगंसि विप्परासुसंति ’ इत्याचारसूत्रे यावन्तः केचन लोके अस्मिन् पाखण्डिलोके विपरामृ-
 शन्तीत्येवंविधार्थाभिधाने अवन्तिजनपदे केया—रज्जुर्वान्ता पतिता लोकः परामृशति कूप
 इत्याह, तदुभयभेदस्तु द्वयोरपि याथास्थ्योपमर्देन यथा ‘ धर्मो मङ्गलमुत्कृष्टः अहिंसापर्वत-
 मस्तक इत्यादि, अत्र दोषश्च व्यञ्जनभेदेऽर्थभेदस्तद्भेदे क्रियाभेदस्तद्भेदे मोक्षाभावस्तदभावे 15
 च निरर्थिका दीक्षेति । एवञ्च ज्ञानाचारान् यः प्रतिसेवते स ज्ञानप्रतिसेवनाकुशीलो बोध्यः,
 एवं दर्शनं दर्शनाचारं वैपरीत्येनासेवते स दर्शनप्रतिसेवनाकुशीलः । दर्शनं सन्धर्क्यं
 तदाचारः निश्शङ्कितत्वादिरष्टविधः निश्शङ्कितनिष्कांक्षितनिर्विचिकित्साऽमूढदृष्टदुपदृष्ट-
 स्थिरीकरणवात्सल्यप्रभावनाभेदात् । शङ्कितं सन्देहस्तस्याभाषो निःशङ्कितम्, कांक्षा अन्या-
 न्यदर्शनप्रहस्तदभावो निष्कांक्षितं, विचिकित्सा मतिविभ्रमः युक्त्याऽऽगमोपपन्नेऽप्यर्थे फलं 20
 प्रति संमोहः तदभाषो निर्विचिकित्सम् । अमूढाऽविचला तपोविद्यातिशयादिकुतीर्थकङ्क्षि-
 दर्शनेऽप्यमोहस्वभावा दृष्टिस्तस्य दर्शनममूढदृष्टिः, उपदृष्टं समानधार्मिकाणां क्षमणावेया-
 धृत्त्यादिसद्गुणप्रशंसनेन तत्तद्गुणवृद्धिकरणम्, स्थिरीकरण धर्माद्विपीदतां तत्रैव चारुवचन-
 चातुर्यादवस्थापनम्, वात्सल्यं समानदेवगुरुधर्माणां भोजनवसनदानोपकारादिभिरस्मा-
 ननम्, प्रभावना धर्मकथाप्रतिवादिविजयदुष्करतपश्चरणकरणादिभिर्जिनप्रवचनप्रकाशनम्, 25
 यद्यपि च प्रवचनं शाश्वतत्वात्तीर्थकरभाषितत्वात्सुरासुरनमस्कृतत्वाद्वा स्वयमेव दीप्यते
 तथापि दर्शनशुद्धिमात्मनोऽमीप्सुर्यो येन गुणेनाधिकः स तेन तत्प्रवचनं प्रभावयति—यथा
 भगवदाचार्यवत्स्वामिप्रभृतिक इति । तदेवं दर्शनाचारं यः प्रतिसेवते स दर्शनप्रतिसेवना-
 कुशील उच्यते । एवं चारित्राचारा अष्टौ प्रणिधानयोगयुक्तस्य पञ्चसमितयस्मिन्प्रति ।

तान् यः प्रतिसेवते स चारित्रप्रतिसेवनाकुशीलः । तपआचारास्तु द्वादशविधा बाह्याभ्य-
न्तररूपाः तद्विराधकस्तपःप्रतिसेवनाकुशील इति । यद्वा चरणप्रतिसेवनाकुशीलो यः कौतुक-
भूतिकर्मप्रभ्राप्रभ्रनिमित्ताजीवकल्ककुरुकालक्षणविद्यामन्त्रादीन्युपजीवति सः, तत्र कौतुकं
आश्चर्यं यथा मायाकारको मुखे गोलकान् प्रक्षिप्य कर्णेन निष्काशयति नासिकया वा ।

- 5 तथा मुखदग्निं निष्कासयतीत्येवंभूतम्, भूतिकर्म नाम यज्वरितादीनामभिर्मंत्रितेन क्षारेण
रक्षाकरणम् । प्रभ्राप्रभ्रं नाम—यस्त्वप्रविद्यादिभिः शिष्टस्यान्येभ्यः कथनम् । निमित्तं
नामातीतादिभावकथनम् । आजीवो नामाऽऽजीविका स च जात्यादिभेदस्सप्तप्रकारः ।
कल्को नाम प्रसूत्यादिषु रोगेषु क्षारपातनमथवाऽऽत्मनश्शरीरस्य देशतस्सर्वतो वा लोभ्रादि-
भिरुद्धर्त्तनम् । कुरुका नाम देशतस्सर्वतो वा शरीरस्य प्रक्षालनम् । लक्षणं पुरुषलक्षणादि ।
10 तथा विद्यामंत्राद्युपजीवकः ससाधना विद्या, असाधनो मंत्रः, यद्वा यस्याधिष्ठात्री देवता सा
विद्या, यस्य चाधिष्ठाता देवस्स मंत्रः, आदिना मूलकर्मचूर्णादीनां ग्रहणं, मूलकर्म—गर्भोत्पादनं
गर्भपातनमित्यादिचूर्णादयस्तु प्रसिद्धा एव । यथासूक्ष्मप्रतिसेवनाकुशीलमाह—शोभनेति ।
अयं शोभनस्तपस्वीत्येवंविधलोकप्रयुक्तप्रशंसाभ्रवणजन्यसंतोषवान् कुशील इत्यर्थः ॥

कपायकुशीलस्यापि भेदानाह—

- 15 संज्वलनक्रोधादिभिर्ज्ञानदर्शनतपसां स्वाभिप्रेतविषये व्यापारयिता
ज्ञानादित्रिविधकपायकुशीलः । कपायाक्रान्तश्शापप्रदः कुशीलश्चारित्र-
कपायकुशीलः । मनसा क्रोधादिकर्ता कुशीलो यथासूक्ष्मकपायकुशीलः ।

- संज्वलनेति । संज्वलनक्रोधादिना स्वाभिप्रेतविषये विद्यादिज्ञानं दर्शनमन्थं च प्रयु-
ज्ज्ञानः तपसा शापं ददत्, चारित्र्यतो लिङ्गान्तरं कुर्वन् ज्ञानकपायकुशीलो दर्शनकपायकु-
20 शीलः चारित्र्यकपायकुशीलस्तपःकपायकुशीलश्च भवतीत्यर्थः । मनसा केवलं क्रोधादीन् कुर्वन्
यथासूक्ष्मकपायकुशील इति ॥

अथ निर्ग्रन्थमाह—

- निर्गतमोहनीयमात्रकर्मा चारित्री निर्ग्रन्थः । स चोपशान्तमोहः
क्षीणमोहश्चेति द्विविधः । संक्रमणोद्धर्त्तनादिकरणायोग्यतया व्यवस्थापित-
25 मोहनीयकर्मोपशान्तमोहः । क्षपितसर्वमोहनीयप्रकृतिको निर्ग्रन्थः
क्षीणमोहः ॥

निर्गतेति । द्रव्यतो-भावतश्च मिथ्यात्वादिमोहनीयवर्गभ्यो निर्गतश्चारित्री निर्ग्रन्थ

इत्यर्थः । क्रोधादिभिरान्तरग्रन्थैस्सर्वैरपि केचिद्विप्रमुक्ताः केचिच्च सहिता भवन्ति, ये सहितास्ते
 पुलाकयकुशकुशीला उक्ताः । यस्तु सर्वैर्विप्रमुक्तस्तोऽपि तेषामुपशमावस्था क्षयावस्थाञ्चा-
 भ्युपगम्य द्विविधो भवतीत्याशयेनाह स चेति—उपशान्तमोहनिर्ग्रन्थमाह—सक्रमणेति, यो विद्य-
 मानानपि कपायात्रिगृहाति सक्रमणोद्वर्त्तनायोग्य करोति, उदीयमानानेव प्रथमतो निरुणद्धि,
 स सतामपि कपायाणामसकल्पकरणात्सरागसयतोऽपि उपशान्तकपायनिर्ग्रन्थो भवतीति 5
 भावः । क्षीणमोहनिर्ग्रन्थमाह क्षपितेति, यस्तु सञ्चलनकपायादीनामुद्यनिरोधोद्यप्राप्तवि-
 फलीकरणाभ्यां क्षयकरणाद्योद्यतस्सन्नन्तरग्रन्थनिग्रहप्रधानो भवति स विशेषेणापुनर्भावेण
 रागस्य गतत्वाद्दीतरागः । क्षीणमोहनिर्ग्रन्थ उच्यत इति भावः ॥

अस्यैव प्रकारान्तरेण भेदमाह—

द्विविधोऽपि स प्रथमाप्रथमचरमाचरमसमययथासूक्ष्मभेदात्पञ्च- 10
 विधः । अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे निर्ग्रन्थकालसमयराशौ प्रथमसमय एव निर्-
 ग्रन्थत्वं प्रतिपद्यमानः प्रथमसमयनिर्ग्रन्थः । अन्यसमयेषु विद्यमानो
 ऽप्रथमसमयनिर्ग्रन्थः । अन्तिमसमये विद्यमानश्चरमसमयनिर्ग्रन्थः ।
 शेषेषु विद्यमानोऽचरमसमयनिर्ग्रन्थः । आद्यौ पूर्वानुपूर्व्यां अन्त्यौ च
 पश्चानुपूर्व्यां व्यपदिष्टौ । प्रथमादिसमयाविवक्षया सर्वेषु समयेषु वर्त्त- 15
 मानो यथासूक्ष्मनिर्ग्रन्थः ॥

द्विविधोऽपीति । उपशान्तक्षीणमोहरूपोऽपीत्यर्थः । प्रथमसमयनिर्ग्रन्थमाह—तर्मुहूर्त्त-
 प्रमाण इति, उपशान्तमोहत्त्वक्षीणमोहत्वान्यतररूपनिर्ग्रन्थत्वस्यान्तर्मुहूर्त्तमानत्वात्तदूर्ध्वं परि-
 णामान्तरपात्रेरिति भावः । प्रथमसमय एवेति, उपशान्तमोहत्वादिरूपो यो भावो यस्तसमया-
 वच्छेदेन जीवेनावान्तपूर्वैस्तादृशभावविशिष्टस्तसमयस्तस्य जीवस्याप्रथमसमयभाव उच्यते, 20
 अप्राप्तपूर्वभावसम्बद्धसमयस्तु प्रथमसमय उच्यते तदानीमेव प्राप्तत्वात्, उक्तञ्च 'जो जेण
 पत्तपुव्वो भावो सो तेण अपदमो होइ । सेसेसु होइ पदमो अपत्तपुव्वेसु भावेसु' इति तत्र
 तादृशप्रथमसमयावच्छिन्ननिर्ग्रन्थत्वात् प्रथमसमयनिर्ग्रन्थ इति भावः । प्राप्तपूर्वभावविशिष्ट-
 समयवानप्रथमसमयनिर्ग्रन्थ इत्याहान्यसमयेष्विति, अप्राप्तपूर्वभावसम्बद्धसमयान्यतद्भा-
 वसम्बद्धसमयेष्वित्यर्थः । चरमसमयनिर्ग्रन्थमाहान्विमसमय इति, चरमत्वं पर्यन्तवर्त्तित्व 25
 तच्च सापेक्षिक, तथा च निर्ग्रन्थावस्थायां यावन्तस्समयास्तेषु प्रान्तवर्तिसमयविशिष्टनि-
 र्ग्रन्थावस्थावान् चरमसमयनिर्ग्रन्थ इत्यर्थः । तत्पूर्ववर्तिसमयविशिष्टनिर्ग्रन्थावस्थावास्तत्रचरम-
 समयनिर्ग्रन्थ उच्यत इत्याह शेषेष्विति प्रान्तसमयपूर्ववर्तिसमयेष्वित्यर्थः । ननु प्रथमा-

- प्रथमसमयनिर्ग्रन्थयोश्चरमाचरमनिर्ग्रन्थयोः किं कृतो विशेष इत्यत्राहाद्याविति, पूर्वानुपूर्व्येति, विवक्षितसमयसमुदाये य प्रथमस्तस्मादनुक्रमेण परिपाटिर्विरच्यते चेत्तदा स क्रमः पूर्वानुपूर्व्येत्युच्यते तामवलम्ब्याद्यद्वयभेद आहत इति भावः । अन्यौ चेति पश्चानुपूर्व्येति, तत्रैव यः पाश्चात्यचरमस्तस्मादारभ्य व्यत्ययेन क्रमपरिपाटिर्विरच्यते चेत्तदा स क्रमः पश्चानुपूर्व्येत्युच्यते, तामवलम्ब्यान्त्यभेदद्वय उक्त इत्येव विशेष इति भावः । यथासूक्ष्मनिर्ग्रन्थमाह प्रथमादीति, निर्विवक्षितसमयविशेषो वस्तुतस्तत्समयेषु वर्त्तमानो निर्ग्रन्थो यथासूक्ष्मनिर्ग्रन्थ इत्यर्थः ॥

अथ स्नातकमादर्शयति—

- निरस्तघातिकर्मचतुष्टयस्नातकः । स सयोग्ययोगिभेदेन द्विविधः ।
10 मनोवाक्यायव्यापारवान् स्नातकस्सयोगी । सर्वथा समुच्छिन्नयोगव्यापारवान् स्नातकोऽयोगी ॥

- निरस्तेति । क्षालितसकलघातिकर्ममलत्वात्स्नात इव स्नातस्स एव स्नातक इत्यर्थः, स्नातकश्चक्षुःक्षपकश्रेणीत एव लभ्यते । अस्यापि द्वैविध्यमाह स इति, सयोगिनमाह मन इति, योगो वीर्यं शक्तिरुत्साहः पराक्रम इति पर्यायाः, स च मनोवाक्यायलक्षणकरणभेदात्तिस्रः
15 सज्ञा लभते मनोयोगो वाग्योगः काययोगश्चेति, ईदृशयोगत्रयविशिष्टस्नातकस्सयोगीत्युच्यते मन पर्यायज्ञातिप्रभृतिभिर्मनसा पृष्ठस्य देशनाय मनोयोगस्य, धर्मदेशनादौ वाग्योगस्य, निमेषोन्मेषचक्रमणादौ काययोगस्यावश्यकत्वादिति भावः, अयोगिनमाह सर्वथेति, सर्वथायोगनिरोधोत्तर शैलेश्यवस्थावानित्यर्थः । योगनिरोधशैलेशीकरणञ्च पूर्वमेवोपदर्शितम् ॥

अथ स्वरूपतोऽभिहितानामेवा चारित्रिणामनुयोगद्वारैस्साधनायाह—

- 20 संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेइयोपपातस्थानैर्विचार्या एते । पुलाकचकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्सामायिकसंयमे छेदोपस्थाप्ये च वर्त्तन्ते । कपायकुशीलाः परिहारविशुद्धौ सूक्ष्मसम्पराये च । निर्ग्रन्थाः स्नातकाश्च यथाख्यात एव ॥

- संयमेति । अष्टावेतान्यनुयोगद्वाराणि सक्षेपेणोक्तानि नातो न्यूनता शङ्का कार्या । अत्र
25 फस्मिन् संयमे के भवन्तीत्यत्राह पुलाकेति । सप्रभेदा एते आद्यचारित्रद्वय एव वर्त्तन्त इत्यर्थः, कपायकुशीला इति, तत्त्वार्थमाप्यानुसारेणैवमुक्तिः, भगवत्यानुसारेण तु आद्यद्वयेऽपि भवन्त्येव इति बोध्यम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेणानूनेकाक्षराणि दशपूर्वाणि श्रुतानि धारयन्ति, कपायकुशीला निर्ग्रन्थाश्च चतुर्दशपूर्वधराः, जघन्येन पुलाकानां श्रुतमाचारवस्तु, वकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानामष्टौ प्रवचनमातरः, स्नातकास्तु श्रुतरहिताः केवलज्ञानवत्त्वात् ॥

पुलाकेति । अनूनेति, एकेनाप्यक्षरेणान्यूनानि दशपूर्वाणीत्यर्थः । कपायेति चतुर्दशेति, ५ उत्कर्षेणेदं बोध्यम्, आचारवशित्वेति, नवमपूर्वान्तःपातितृतीयमाचारवस्तु यावत्तेषां श्रुतमित्यर्थः । अष्टौ प्रवचनमातर इति, एतत्पालनरूपत्वाच्चारित्रस्य, तथा च चारित्रिभिरवश्यं तावज्ज्ञानवद्भिर्भवेत्तत्तत् चारित्रस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् तज्ज्ञानञ्च श्रुतादिति तेषामष्टप्रवचनमातृप्रतिपादनपरं श्रुतं बोध्यम्, अवशिष्टं मूलं स्फुटार्थम् ॥

प्रतिसेवनाद्वारमाह—

10

क्षपाभोजनविरतिसहितपञ्चमूलगुणानामन्यतमं बलात्कारेण प्रतिसेवते पुलाकः, वकुशो मूलगुणाविराधक उत्तरगुणांशे विराधकः, प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणाविराधक उत्तरगुणेषु काञ्चिद्विराधनां प्रतिसेवते, कपायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति ॥

क्षपाभोजनेति । बलात्कारेणेति राजादिकृतबलात्कारेण न तु स्वरसत इति तत्त्वार्थ- 15 भाष्यानुसारेण । भगवत्यनुसारेण पञ्चानां महाप्रतानामन्यतमं प्रतिसेवेत, उत्तरगुणान् प्रतिसेवमानो दशविधप्रत्याख्यानान्यतमं प्रतिसेवेतेति, उत्तरगुणांशे विराधक इति, दशविधप्रत्याख्यानान्यतमं विराधयतीत्यर्थः । काञ्चिदिति तत्त्वार्थभाष्यानुसारेणेदम्, भगवत्यान्तु प्रतिसेवनाकुशीलः पुलाकवदुक्तः ॥

तीर्थद्वारमाह—

20

पुलाकादपस्सर्वे सर्वेषां तीर्थकृतां तीर्थेषु भवन्ति ॥

पुलाकादय इति । तरन्त्यनेनेति तीर्थं प्रवचनं प्रथमगणधरो वा, तीर्थेतेऽनेनेति वा तीर्थं सहो ज्ञानदर्शनचारित्रगुणयुतः, प्रवचनमपि श्रुतज्ञानरूपत्वात्तीर्थमेव, तत्र जैनमेव तीर्थं अभिप्रेतार्थसाधक, सम्यक्प्रज्ञानोपलब्धिक्रियात्मकत्वात्तदेव तदेवं यथा सम्यक्परिच्छेदवती रोगापनयनक्रिया यत्रैवं तत्तु नैव यथोन्मात्तप्रयुक्तक्रिया । नेतेरेषा तीर्थानि अभि- 25 प्रेतफलानि, समप्रनयविकलत्वात्, विफलक्रियावत्, यथा भिषक्प्रतिचारकाजुपधाद्यन्यत-

माङ्गविकला क्रिया न सम्पूर्णाभिप्रेतफलसाधनभूता तथैतदन्यतीर्थान्यपीति । तीर्थेषु भवन्तीति, तत्त्वार्थभाष्यानुसारेणेदम्, भगवत्यान्तु पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थे एव, कपायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकास्तु तीर्थे वास्तीर्थे वा भवन्ति, कपायकुशील छद्मस्थावस्थाया तीर्थकरोऽपि स्यात्तदपेक्षया, तीर्थव्यवच्छेदे तदन्योऽप्यसौ स्यादिति तदन्यापेक्षया 5 चातीर्थेऽपि स्यादिति ॥

लिङ्गद्वारमाह—

ज्ञानदर्शनचारित्ररूपभावलिङ्गानि सर्वेषां स्युः, रजोहरणादिद्रव्य-
लिङ्गानि तु केपाश्चित्सर्वदैव भवन्ति, केपाश्चित्कदाचित्, केपाश्चिच्च नैव
भवन्ति ॥

10 ज्ञानेति । लिङ्ग द्विधा, द्रव्यभावभेदात्, भावलिङ्गं ज्ञानादि, एतच्च स्वलिङ्गमेव, ज्ञानादिभावस्याहतामेव भावात्, द्रव्यलिङ्गन्तु स्वलिङ्गपरलिङ्गभेदाद्वेधा, रजोहरणादि स्वलिङ्गम्, परलिङ्गमपि कुतीर्थिकगृहस्थलिङ्गभेदाद्विविधम्, तत्र भावलिङ्गस्य तदन्तरा चरणासम्भवात्सर्वेषामस्तित्वमेवेत्याह ज्ञानेति, द्रव्यलिङ्गमाश्रित्याह रजोहरणादीति, चरण-
परिणामस्य द्रव्यलिङ्गानपेक्षत्वाच्चिविधलिङ्गेऽप्येते भवन्तीति भाव । नैव भवन्तीति, यथा 15 मरुदेवीप्रभृतीनामिति ॥

लेइयाद्वारमाह—

पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेइयाः, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोऽप्यदपि,
परिहारविशुद्धिस्थकपायकुशीलस्योत्तरास्तिस्रः, सूक्ष्मसम्परायस्थस्य तस्य
निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च केवला शुक्ला लेइया, अयोगस्य दौलेइतीप्रतिपन्नस्य
20 न काचिदपि भवति ॥

पुलाकस्येति । लेइयाः पूर्वोक्ता, उत्तरा इति, भावलेइयापेक्षया तेज.पद्मशुक्लेइया
स्तिस्र इत्यर्थः । वकुशेति, पठपीति, तत्त्वार्थभाष्यानुसारेणेदम्, भगवत्यान्तु पुलाकस्येवेत्यु-
क्तम् । परिहारविशुद्धिस्थेति, तिस्र इति तेज.पद्मशुक्लेइया इत्यर्थः, तत्त्वार्थानुसारेणेदम्,
भगवत्यान्तु कपायकुशीलस्तु पटस्वपीत्युक्तम्, तद्व्याख्याया सकपायमेवाश्रित्य " पुष्पपटि-
25 वण्णञ्जो पुण अण्णयरीण लेस्साए " इत्येतदुक्तमिति सभाष्यत इति दृश्यते । तस्येति
वपायकुशीलस्येत्यर्थः । केवलेति, अन्यलेइयानिरपेक्षेत्यर्थः । स्नातकस्य परमशुक्लेइया
प्रोक्ता भगवत्या, परमशुक्लेइया च शुक्लप्यानश्रुतीयभेदायसरे या लेइया सा, अन्यदा तु
शुक्लेव, सापीतरजीवशुक्लेइयापेक्षया स्नातकस्य परमशुक्लेति । शिष्टं स्पष्टम् ॥

उपपातद्वारमाह—

पुलाकस्योपपात आसहस्रारं, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वादशदे-
वलोकै । कपायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्तु सर्वार्थसिद्धे । सर्वेषामपि जघन्यः
पल्योपमपृथक्त्वस्थितिके सौधर्मे । स्नातकस्य निर्वाणे ॥

पुलाकस्येति । उपपातः पूर्वजन्मपरित्यागेन स्थानान्तरप्राप्तिः । आसहस्रारमिति, 5
उत्कर्षेणैवम् । बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोरिति, द्वादशदेवलोक इति, अच्युत इत्यर्थः ।
सर्वार्थसिद्ध इति, निर्ग्रन्थस्याजघन्योत्कृष्टत्व बोध्यम् । सर्वेषामपि, जघन्ययोग्याना सर्वे-
षामित्यर्थः, तथा च पुलाकबकुशकुशीलानां जघन्येन सौधर्मे कल्पे उपपात इति भावः,
पल्योपमपृथक्त्वस्थितिक इति, पल्योपमस्य द्विप्रमृत्त्यनवभ्यः पृथक्त्वपरिभाषणात्
तावत्स्थितिक इत्यर्थः । उत्कर्षेण तु पुलाकस्य तत्राष्टादशसागरोपमा स्थितिर्बकुशस्य द्वावि- 10
ंशतिसागरोपमस्थितिः । एव प्रतिसेवनाकुशीलस्यापि, कपायकुशीलस्य ॥ त्रयस्त्रिंशत्सा-
गरोपमा स्थितिस्त्वोत्कृष्टलोकेष्विति ज्ञेयम् ॥

स्थानद्वारमाह—

पुलाककपायकुशीलयोर्लब्धिस्थानानि सर्वजघन्यानि । तौ युगपदसंख्ये-
यानि स्थानानि गच्छतः । ततः पुलाको व्युच्छिद्यते । कपायकुशीलस्तु गच्छ- 15
त्यसंख्येयस्थानान्येककः । ततः कपायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलबकुशा
युगपदसंख्येयानि संयमस्थानानि गच्छन्ति, ततो बकुशो व्युच्छिद्यते
ततोऽसंख्येयस्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते ततोऽसंख्ये-
यस्थानानि गत्वा कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वमकपायस्थानानि
निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते । सोऽप्यसंख्येयस्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते, अत 20
ऊर्ध्वमकपायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते । सोऽप्यसंख्येयस्थानानि
गत्वा व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वस्थानं गत्वा स्नातको निर्वाणं प्राप्नोतीति
दिक् ॥ इति पुलाकादिनिरूपणम् ॥

पुलाकेति । पुलाको बकुशप्रतिसेवनाकुशीलापेक्षया तथाविधविशुद्धभावेन हीन एव
स्यात्, कपायकुशीलापेक्षया हीनो वा स्यात्, अविशुद्धसमस्थानवृत्तित्वात्, तुल्यो वा 25
समानसमस्थानवृत्तित्वात्, अधिको वा स्याच्छुद्धतरसमस्थानवृत्तित्वात्, यतः पुलाकस्य
कपायकुशीलस्य च सर्वजघन्यानि समस्थानानान्यथ इति भावः । युगपदसंख्येयानीति,
तुल्याभ्यवसायत्वादिति भावः । व्युच्छिद्यत इति हीनपरिणामत्वादिति भावः । तु शब्देन

- पुलाके व्युच्छिन्नेऽपीति गम्यते । एकक इति, शुभतरपरिणामत्वादिति भावः, निर्वाणमिति, मोक्षं कृत्स्नकर्मक्षयरूपमित्यर्थः, निखिलनयाभिप्रेतार्थत्वात्, जैनदर्शने च पद्धदर्शनसमूहमयत्वस्य सम्मतत्वात्, तथाहि ऋजुसूत्रादिभिर्नयैः ज्ञानमुखादिपरम्परा मुक्तिरिष्यते, तैरुत्तरोत्तरविशुद्धपर्यायमात्राभ्युपगमात्, क्षणविद्यमानत्वेन ज्ञानादीनां क्षणरूपतायासिद्धेः क्षणविद्यमानत्वस्य क्षणतादात्म्यनियतत्वात्, क्षणस्वरूपे तथादर्शनात् । सद्गृहेण त्वावरणोच्छिद्य व्याहृतं मुखं मुक्तिरित्यभ्युपगम्यते, व्यवहारेण प्रयत्नसाध्यः कर्मणां क्षयो मुक्तिरिष्यते, दुःखहेतुनाशोपायेच्छादयित्वेन परमपुरुषार्थत्वात् ज्ञानादिषु दुःखोपायनाशहेतुषु प्रवृत्तिर्जायत एवेति । अन्तेऽस्य ग्रन्थस्य निर्वाणपदनिर्देशेन पर्यन्तमङ्गलमपि शिष्यप्रशिष्यपरम्परया ग्रन्थस्मास्याधिच्छेदफलकं निबद्धमिति सूचितम् । ग्रन्थेऽस्मिन् सर्वे विषया न पूर्णतया दर्शिताः, अपि तु लेखत एवेत्याशयेनाह दिगिति । पुलकादिचारित्रिन्निरूपणं निगमयतीतीति ॥

सम्यक्चरणनिरूपणमपि निगमयति—

जिज्ञासूनां यथाशास्त्रं सम्यक्चरणमीरितम् ।

स्वरूपेण विधानेन सम्यग्ज्ञानाभिवृद्धये ॥

- जिज्ञासूनामिति । जैनतत्त्वज्ञानाभिलाषिणामित्यर्थः, यथाशास्त्रमिति, शास्त्रमर्या-
 15 दामनुलङ्घ्येत्यर्थः, सम्यक्चरणमीरितमिति, चर्यते मुमुक्षुभिरासेव्यत इति चरणं यद्वा चर्यते प्राप्यते परं पारं भवोदधेरनेनेति चरणं व्रतश्रमणधर्मादिरूपं, सम्यगविपरीतं मोक्ष-
 सिद्धिं प्रतीत्यानुगुणं यच्चरणं तदीरितं कथितमित्यर्थः, कथमित्यत्राह स्वरूपेण विधानेनेति, लक्षणेन प्रभेदेन चेत्यर्थः, किमर्थमित्यत्राह सम्यग्ज्ञानाभिवृद्धये इति, श्रोतॄणां स्वस्य च सम्यग्ज्ञानस्य विवृद्धयर्थमित्यर्थः ॥

- इति तपोगच्छनभोमणिथ्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारधीमद्विजयकमलसूरीश्वर-
 20 चरणललितविन्ध्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलङ्घिसुरिणा विनिर्मितस्य
 तत्त्वन्यायविभाकरस्य स्वोपज्ञायां न्यायप्रकाशच्युत्यायां पुलकादि-
 निरूपणं नाम तृतीयः किरणः ॥

पूर्वपि कृतशास्त्राणां सारमादाय केवलम् ।

रचितेयं मया टीका मूलस्यैव विभाष्यताम् ॥

मुनिश्री भद्रंकरविजयजीविरचितो ग्रन्थप्रशस्तिरूपः

ग्रन्थकारपरम्परापरिचयः ॥

शक्रश्रेणीमुकुटमणिभिः स्पृष्टपादारविन्दः,

स्पाद्वादीशशरमजिनपो वर्धमानः श्रियोदः ।

5

ज्ञानानन्त्यो यतिततिलतापूर्वपीजं विरागः,

भूयाद्भूत्यै मुकुतिकृतिनां शासनाधीश्वरोऽसौ ॥ १ ॥

तत्पद्माश्रे हिमरुगिव यो भासते कान्तकान्तिः,

विद्याम्भोधिः प्रथितगणभृत्पञ्चमः संयताक्षः ।

प्रातर्घ्येयस्त्रिदिवपतिवत्सत्सुधर्माश्रितः सः,

10

हर्षाय स्तात्सहृदयहृदां श्रीसुधेर्मेदिता वै ॥ २ ॥

जम्बूः कम्बूजवलतरयशास्तत्सुपद्माञ्जपूपा,

नव्योदाभिर्जितसुभगतास्वर्गरम्भोर्वशीभिः ।

जह्रे स्त्रीभिः सुहृदमनसो यस्य यूनो मनो नो,

वात्यामिर्वो वितरतु यथा मेरुकूटं स सौर्यम् ॥ ३ ॥

15

तत्पद्मप्राक्शिखरिरवयः श्रीलजम्बूपदेशाद्,

दीक्षां प्राप्ताः प्रभवविभ्रंशो येऽभवन्पान्तु ते वः ।

अर्हन्मूर्त्या कुमततिमिर सूर्यदीप्त्येव नष्टं,

तत्पट्टेशोऽज्वतु सुमनसो यस्य शर्यम्भवं सः ॥ ४ ॥

ततो येशोभद्रगुरुर्वभूव, तत्पद्मशुद्धाम्बरपुष्पदन्तौ ।

20

सर्म्भूतविद्वन्मणिभद्रबाहू, उभावभूतां कुमताञ्जराह ॥ ५ ॥

वेश्यावेश्मन्युपित्वा त्रिशुचनविजयी येन कामो विजिग्ये,

कोशवेश्याकटाक्षप्रसृमरविशिखानिर्जितस्वान्तयोधः ।

कीर्तिः प्रातस्त्रिलोक्या नरसुरदनुजैः कीर्त्यते यस्य नित्यं,

भद्रं स स्थूलभद्रो दिशतु मतिमतां पट्टरत्नं तयोर्यः ॥ ६ ॥

25

श्रीमन्महागिरिसुहृस्तिर्गुरु अभूतां, तत्पट्टभालतिलकौ च सुहृस्तिशिष्यौ ।
श्रीसुंरिथितो विबुधसुप्रतिबुद्ध एतौ, जातौ च कौटिकगणः समभूततोऽसौ ॥७॥

क्रियास्वखिन्नोऽभवदिन्द्रदिन्नः, ततोऽभवच्च त्रतिदिन्नसूरिः ।

गम्भीरवक्षा गिरिवत्सुधीरः, ततोऽभवत्तिसहगिरिः सुवीरः ॥ ८ ॥

5 चञ्चस्वामी धृजिनशिखरिष्वंसवज्रोपमानः,

चाल्येऽपाठीन्मतिसुरगुरुर्योऽखिलैकादशाङ्गीम् ।

विद्याधीशः समजनि यतो वज्रज्ञात्वा प्रभाट्या.

विश्वं पायाद्भवनदवात्सैष तत्पट्टराजः ॥ ९ ॥

श्रीचञ्चसेनो विजिताक्षसेनः, तत्पट्टपूर्वाद्विरविर्भव ।

10 तत्पट्टरत्नो गुरुचन्द्रसूरिः, ततोऽभवच्चान्द्रकुलस्य मूलम् ॥ १० ॥

सामन्तभद्रः कृतमव्यभद्रः, ततोऽजनि स्वागमपारदृष्टा ।

विद्याक्रियासत्तकृपासमुद्रः, निरस्ततन्द्रो नतभूरिद्धरिः ॥ ११ ॥

श्रीबुद्धदेवोऽजनि धरिवर्यः, तत्पट्टपूर्वाचलचित्रभानुः ।

साधुक्रियाकर्मठताप्रतीतः, ज्ञानप्रमोदप्रतिपूर्णचेताः ॥ १२ ॥

15 श्रीप्रद्योतनसूरिराद् समभवत् तत्पट्टपुण्ड्रायितो.

देवीभिर्विजयादिभिश्चतसृभिः संसेव्यपादद्वयः ।

यः शान्तिस्तवगुम्फतः समहरन्मारि दयामेदुरः,

तत्पट्टाभरणं सुखं दिशतु वः श्रीमानदेवैः कृती ॥ १३ ॥

अद्वैतव्रतिमानतुङ्गविबुधः सिद्धान्तपारङ्गतः,

20 श्रीभक्ताभरकाव्यचारुरचनाचातुर्यचञ्चुः सुचित् ।

तत्पट्टामलहारनायकमणि-स्तन्याद्रमां धीमतां,

विद्याविचमहीप्रतीतमहिमार्हच्छासनाभ्यार्यमा ॥ १४ ॥

यो नागपूर्वा नमिनाथचिम्बं, प्रातिष्ठिपत्स्फारमहत्तपूर्णम् ।

श्रीवीरसूरिः समभूततः सः, तत्पट्टशेषोरगवासुदेवः ॥ १५ ॥

25 तत्पट्टे जयदेवसूरिरभव-चारित्र्याविन्यभृद्,

देवानन्दगुरुस्ततः समजनि जाता पतत्राणिनाम् ।

विद्वान् विक्रमैस्त्रिराद् गणपतिर्निग्रन्थ आसीत्ततः,
योगिश्रीनरसिंहसूरिवृषभो जज्ञेऽथ विज्ञेश्वरः ॥ १६ ॥

श्रीनागहृदतीर्थरक्षणकृते नग्नाटजेता क्षणात्,
तत्पट्टेशसमुद्रसूरिनृपतिः सञ्ज्ञाततत्त्वोऽभवत् ।
सञ्ज्ञातो हरिभद्रसूरिसधयाः श्रीमानैन्देवस्ततः,
आसीच्छ्रीविबुधप्रभो यतिपतिः प्राज्ञप्रकाण्डस्ततः ॥ १७ ॥

5

भग्यानन्दद्वयविरितल्लजजयानैन्दस्ततो जातवान्,
भक्ताम्भोजरवी रविप्रभंगुरुः संख्यावतामग्रणीः ।
सूरीशोऽजनि शुद्धकीर्तिकर्षेणोदेवो बभूवैस्ततः,
प्रद्युम्नस्मयहृत्ततः समजनि प्रद्युम्नसूरीश्वरः ॥ १८ ॥

10

येनाकार्युपधानवाच्यरुचिरग्रन्थो मुदे ज्ञानिनां,
उत्पेदे स ततस्तपोधनवरः श्रीमानैन्देवः प्रभुः ।
जज्ञे श्रीविमलादिचन्द्रसुगुरुः सत्स्वर्णसिद्धिस्ततः,
जेता गोपगिरीशकोविदभणेर्वादाङ्गणे शास्त्रवित् ॥ १९ ॥

15

वेदाङ्गाङ्गमिते समं सुमनुजैः श्रीवैक्रमाब्दे गते,
श्रीलोच्योत्तनसूरिराद् प्रविहरन् पूर्वावनीतः सुधीः ।
आगात्सोऽर्षुदमुख्यशैलसविधे टेलीवटद्रोरघः,
लग्नेऽच्छे स्वपदेऽष्टसूरिवृषमान् प्रातिष्ठिपत्पावनः ॥ २० ॥

सन्मौक्तिकाच्छो वटसंज्ञगच्छः, ततो जगत्यां सुगुणैकगुच्छः ।
अपप्रथद्व्याप्ततमोऽपहारी, यथाऽन्तरिक्षे सवितुः प्रकाशः ॥ २१ ॥

20

श्रीसर्वदेवो नतसर्वदेवः, प्रशस्यशिष्यैः कृतपादसेवः ।
प्रख्यातकीर्तिः प्रथमोऽत्र सूरिः, जज्ञेऽथ तत्पट्टसरःसरोजम् ॥ २२ ॥

रूपश्रीविरुदं प्रजेशसविघात्प्राप्तं स्ववेदुष्यतः,
येन श्रीपुतदेवसूरिनृपतिर्जातः स विज्ञस्ततः ।

तत्पट्टेऽजनि सूरिशेखरवरः श्रीसर्वदेवः पुनः,
सद्विद्याललनाविलाससदनं चारित्रिचूडामणिः ॥ २३ ॥

25

ततो यशोभद्रं कनेमिचन्द्रौ तत्पट्टमद्रासनमुख्यराजौ ।

जातौ मुनी संयमशौर्यमाजौ, द्वौ कोविदौ सूरिवरौ सतीथ्या ॥ २४ ॥

अतात्पजीद् यो विकृतीः समग्राः, अपात्सदा काञ्चिकनीरमेकम् ।

सोऽभूत्ततः श्रीमुनिचन्द्रसूरिः तत्पट्टशाली शमवीचिमाली ॥ २५ ॥

5 आचार्यवर्याजितेदेववादि-श्रीदेवसूरिप्रमुखा अभूवन् ।

प्राज्ञा विनेया विनयप्रशस्याः, शिष्येषु धुर्या मुनिचन्द्रद्वारेः ॥ २६ ॥

तत्रादिमाच्छ्रीजयसिंहसूरिः, कुशाग्रबुद्ध्या जितदेवसूरिः ।

जज्ञे मुनीशः कनिचक्रवर्ती, दिगन्तरालप्रथितातिकीर्तिः ॥ २७ ॥

सोमप्रभाचार्यवरः शतार्थी, पूर्वो द्वितीयो मणिरत्नसूरिः ।

10 उभौ च तस्याभनता विनेयौ, प्रतीक्ष्यपादौ जितवादिवादौ ॥ २८ ॥

सानुग्रहप्रचरणप्रथितोदयो यः, स्वःसानुमानिव बभौ मणिरत्नपट्टे ।

चारित्ररत्नस्वनिमान् गुणधातुपूर्णः, कल्याणराजिजटिलः सुस्सेव्यपादः ॥ २९ ॥

श्रीमज्जगच्चन्द्रमुनीन्द्रमुख्यः, तच्चज्ञाराद् चान्द्रकुलान्धचन्द्रः ।

चन्द्रातिसौम्याकृतिकस्तपस्वी, स सूरिवर्यस्तनुताच्छिवं वः ॥ ३० ॥

15 सुदुस्तपा धीरवरेण याव-जीन मुदा येन तपस्विना सः ।

आचाम्लरम्या विदधे तपस्या, प्रशंसनीयो न कथं सुधीभिः ॥ ३१ ॥

यो द्वादशाब्दे विगते सुराज्ञः, श्रीराणकात्सत्तमजैरसिंहात् ।

आघाटसंज्ञे नगरेऽभिरामे, प्रापत्सुरम्य विरुद तपेति ॥ ३२ ॥

बाणाष्टवक्षोरुहचन्द्रसङ्ख्ये, वर्षे सुधान्यादिकमधिकर्षे ।

20 विस्तीर्णतेजा भुवि पप्रथेऽय, तपेति गच्छः सुखदस्ततोऽच्छः ॥ ३३ ॥

सदालिजुष्टः सुमनोऽतिरम्यः, फलेग्रहिः शिष्यलतानितान ।

पर्याधिशाली सुरगच्छवत्सः, तपेति गच्छः स्म चकास्ति नित्यम् ॥ ३४ ॥

अनन्यसाधारणचिच्चरित्रः, शैथिल्यमुक्तधरणप्रवृत्तौ ।

यस्य द्वितीया वटगच्छसङ्गा, विमर्ति केपा न स पूज्यमात्रम् ॥ ३५ ॥

25 स्फारस्फुरत्सवरवीचिराजि-र्मर्यादितो भन्यरमानिमित्तम् ।

अस्तावमूलो मुनिरत्नपूर्णः, शश्वद्व्यभात्सागरवत्स गच्छः ॥ ३६ ॥

देवेन्द्रसूरिविजयादिमचन्द्रसूरी, शिष्योत्तमौ कुमतसन्तमसांशुमन्तौ ।
विद्याविशारदवरौ श्रमणौ समास्तां, तत्पट्टनाकगडवातनयौ मुनीन्द्रौ ॥ ३७ ॥

विद्यानन्दगणिर्विचक्षणमणिर्देवेन्द्रसूरीशितुः,
पूर्वोऽन्यो मुनिधर्मघोषगणपो ह्येतौ विनेयावुभौ ।
सेनान्यौ जिनशासनक्षितिपतेः पुण्याङ्गिबाहूपमौ,
जातो तत्पदमौलिमौलिमणिभृत्-श्रीधर्मघोषैः क्षमी ॥ ३८ ॥

समुद्राधिष्ठाता जलनिधितरङ्गावलिमिपात्,
डुद्धौक् रत्नादीननिमिपवरो यस्य सविधे ।
स्वपक्षान्यस्त्रीभिः प्रवचनचोमञ्जनकृते,
गले केशव्यूहः कुमतिभिरकारि स्वबलतः ॥ ३९ ॥

तदा विद्याद्रङ्गे विदितकपटो यो मुनिवरो,
भृश तस्तम्भैतास्तदनु सदयः सहवचनात् ।
वधूना निर्बन्धाछुष्टु सममुचचातिशयभृत्,
समग्रन्धीच्छ्रव्या जयघृपमसंज्ञादिकविताः ॥ ४० ॥

मिपज्यते कर्मरुजापहारे, सम्राज्यते सूरिसमूहमध्ये ।
धर्मोपदेशे जलमुच्यते यः, ओजायते पण्डितमण्डलेषु ॥ ४१ ॥

कधिघोगिशठोऽवसद्वरनरे द्रङ्गे विशालामिधे,
साधून्भाषयते स्म सौवबलतो जैनान्ममभ्यागतान् ।
भूभ्यां संविहरन्हरन्कलितम' कुञ्जनस्योद्धृति,
श्रीसूरीश्वरधर्मघोषविधुघस्तत्राजगामैकदा ॥ ४२ ॥

ईर्ष्याज्वालाज्वलितहृदणोऽहङ्कृतिघस्तबुद्धिः,
ज्ञात्वा योगी प्रति मुनिवरान् भाषनायाददर्शत् ।
मीम्भान्दन्तान्क्रकचविषमान्दर्शयित्वा कफोणि,
जग्मुर्भीताः स्वगुरुसविधे साधवः प्रोचुराशु ॥ ४३ ॥

प्रावोचद्गुरुराट् मुनींस्ततदयो मा मैष्ट यूयं मनाम्,
गुणद्रक्षणदक्षशक्तिसमितो देवेभि यावत्तदा ।

श्रुत्वा भीतिकरान्वहिश्च वसतेर्हीकून्दुराहिस्वरान् ,
नानोपद्रवभीतसाधुनिकरो द्राकान्दिशीकोऽभवत् ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा यावदिमां प्रवृत्तिमृषिराट्-श्रीधर्मघोषो गुरुः,
प्राक्सजीकृतकुम्भके निजकरं दत्त्वा पटाच्छादिते ।
निर्भीकः प्रजजाप तावदुदिता सर्वाङ्गगामिव्यथा,
धूर्ते योगिनि सेवकानथ तदा योगी जगाद त्रिये ॥ ४५ ॥

योगी स्त्रीयं पिलसितमिदं व्याकुलो द्रागहार्पात्,
गत्वाऽऽक्रन्दन् श्रमणवसतौ वक्त्रदत्ताङ्गुलिः सः ।
भ्रान्त्याऽवोचद् यदिह विहितं क्षम्यतां सर्वमेतत्,
कुर्वे नातः प्रति मुनिवरान् क्लेशकृत्रीचकृत्यम् ॥ ४६ ॥

लीनं व्यधात्तं गुरुधर्मघोषः, स्वकीयपादाम्बुजयोस्तदानीम्,
ततः प्रवृद्धिर्जिनशासनस्य, कामं बभूवाघविनाशनस्य ॥ ४७ ॥

यत्राखिलादिप्रवरस्तुतीर्यः, प्रादीदृभत्काव्यकलाविदग्धः ।
सोमप्रभार्चैर्घरो बभूवान्, तत्पादसेवानलिनीद्विरेफः ॥ ४८ ॥

आसीत्स्वरिवरेण्यसोमतिर्लंकस्तत्पट्टलक्ष्मीधरः,
सत्संवेगतरङ्गसङ्गविशदीभूतक्रियाज्ञानभृत् ।
यस्याघो गणिवन्द्रशेखरतपस्व्यन्यो जयानन्दकः,
प्रान्त्यः श्रीगुरुदेवसुन्दरवरः शिष्यत्रयी प्राजनि ॥ ४९ ॥

श्रीसूरीश्वरदेवसुन्दरेशमी प्राभ्यस्तयोगोऽभवत्,
सम्प्राप्ताखिलमन्त्रतन्त्रविभवः तत्पट्टरोचिष्पतिः ।
नृव्यालानलसर्वसाधसहरो नैमित्तिकेऽग्रणीः,
हर्ता स्थावरजङ्गमाखिलत्रिपस्याचर्यो नृपामात्यकैः ॥ ५० ॥
यः पञ्चभिः पण्डितशिष्यमुखैः, शिलीमुखैः काम इव व्यभातैः ।
ज्ञानादिमः सागरसरिराद्यः, आसीत्कृतावश्यककावचूरिः ॥ ५१ ॥

विश्वश्रीधरपुस्तकादिरचना-सौन्दर्यनैपुण्यभागः,
सरिश्रीकुलमण्डनाहगुरुराट् जज्ञे द्वितीयस्ततः ।

आसीच्छ्रीगुणरत्नस्रग्मृगपो वैराग्यरङ्गाश्रितः,

श्रीवैयाकरणाग्रणीर्गणिगणे वर्धस्तृतीयस्ततः ॥ ५२ ॥

आचार्याग्रिमसोमसुन्दरगणिर्जातिश्चतुर्थस्ततः,

दृष्ट्वा केचन निन्दका मुनिपतेर्यस्य क्रियापात्रताम् ।

तद्वाताय सहस्रमानवगणं पाखण्डिनो मानुषाः,

प्रेषुः श्रीगुरवश्च यत्र शयितास्तत्रागतोऽयं गणः ॥ ५३ ॥

रात्रौ चन्द्रमसः प्रकाशपत्ने धर्मध्वजेनादितः,

पार्श्वं सद्विधिना प्रमार्ज्य गुरुराट् प्रोद्धर्तयन्वीक्षितः ।

तेनोचे लघुजन्तुरक्षणकरो वध्यः कथं पापकै-

रस्माभिः खलु निन्द्यवृत्तिनिपुणैः कारुण्यमारांनिधिः ॥ ५४ ॥

ततो गणोऽयं गुरुपादनम्रः, अस्मान्क्षमस्वेति जगाद स्रग्मि ।

गतो गणः स खगृहं क्षमित्वा, तत्र प्रभावः प्रससार सरेः ॥ ५५ ॥

श्रीसाधुरत्नगणपोऽजनि पञ्चमोऽत्र, श्रीसोमसुन्दरगणिः समसाधुमध्ये ।

कल्याणिकाभिघसुकाव्यविधानदक्षः, तत्पट्टशेषजगाग्रमणिर्बभूव ॥ ५६ ॥

सिंहासनाशोकसरोवरार्ध-भ्रमान्जभेरीमुरजादिनयैः ।

त्रिंशत्सुबन्धै रमणीयभागां, चित्राक्षरद्वयक्षरपञ्चवर्गाम् ॥ ५७ ॥

तां त्रिदशतरङ्गिणी-नामधेयां सुपत्रिकाम् ।

योऽष्टोत्तरशतैर्हस्तैर्-दर्षिणां प्रैपीद्वरुं प्रति ॥ ५८ ॥ युग्मम् ॥

प्रापद्वालसरस्वतीति विरुदं यो दक्षिणे राष्ट्रके,

बाल्ये श्लोकसहस्रकं नवनवमं कण्ठे चकारानिशम् ।

स्तोत्रं संतिकरं नृणां सुखकरं प्रादीदमत्सुन्दरं,

आसीच्छ्रीमुनिसुन्दरोऽभिघगुरुस्तत्पट्टधौरेयकः ॥ ५९ ॥

श्रीरत्नशेखरविशारदवर्यधुर्यः, स्ररीशशेखरसमो नयभङ्गचिह्नः ।

आद्वप्रतिक्रमणस्रस्रवृत्तिकर्ता, तत्पट्टशेखरवरः समभूततोऽसौ ॥ ६० ॥

श्रीलक्ष्मीसौगरः सूरिर्जत्रे तत्पट्टमण्डनः ।

अभूच्छ्रीसुमतिः सौधुः तत्पट्टान्धिविधूपमः ॥ ६१ ॥

दाक्षिण्यदाक्ष्यमुनितादिगुणालिपुष्टाः, तत्पट्टचैत्यशिखराग्रसुवर्णकुम्भाः ।

ये जैनशासननभःकिरणेशितारः, दीक्षां ददुर्हरगिरिप्रमुखार्पिणाम् ॥६२॥

स्वाचारमार्गं मुमुचुर्न घन्याः, ये ते वसन्तः श्लथसाधुमध्ये ।

गच्छप्रभूतप्रभुताविशिष्टाः, हेमादिमाः श्रीविमलौ अभूवन् ॥६३॥ युग्मम् ॥

आनन्दसूरिर्विमलान्तिमोऽभूत्, तत्पट्टदीव्यन्मणिहारनाथः ।

समुद्ररत्नं साधुपथं श्लथं यः, तपस्विनिर्ग्रन्थसमाजराजः ॥ ६४ ॥

प्रभावयज्जैनमिदं सुशासनं, समर्थयन्नागमतच्चगूढताम् ।

प्रचारयन्देशनया सार्धर्मकं, प्रवर्धयन्निश्चतले यशोलताम् ॥ ६५ ॥

तत्पट्टभद्रासनराजतेजाः, आशोक्तिवेचा जयिदानसूरिः ।

हृतप्रमादो जितवादिवादो, महाप्रतापी समभून्मुनीन्द्रः ॥६६॥ युग्मम् ॥

वैराग्यरत्नप्रभवावनीभृद्, वैदग्ध्यचूतस्य वसन्तमासः ।

सौभाग्यसौजन्यविहारभूमिः, क्रियाङ्गनाक्रीडनकान्तकुञ्जः ॥ ६७ ॥

तत्पट्टपद्माकरराजहंसः, कुपाक्षिकाज्ञानतमिस्रहंसः ।

कारुण्यसिन्धुः शमराजसौधः, श्रीहीरसूरिर्नतधरिरासीत् ॥ ६८ ॥

स्याद्वादसिद्धान्तमवाध्यमेनं, प्रमाणयन्युक्तिततिप्रयुक्तम् ।

समन्वयन्भिन्नमतानि विद्वान्, स्वकीयसिद्धान्तसुचारुदृष्ट्या ॥ ६९ ॥

मध्येसभं भाति यदीयवाणी, पानीयवत्कर्ममलं हरन्ती ।

औदाच्यगाम्भीर्यमयी सुचार्वी, माधुर्यधुर्या शुचितां वहन्ती ॥ ७० ॥

हिंसापराऽश्रीमदकव्यरादीन्, नृपाननेकान्यवनेषु मुखयान् ।

दयामयौस्तान्विदधजगत्यां, व्याख्यानघासघरघास्या यः ॥ ७१ ॥

श्रीसेनसरिप्रमुखैः स्वशिष्यैः, विद्याश्रतप्तः समुपेयिवद्भिः ।

वज्रीव देवैः समुपास्यमानः, जगद्गुरुर्जङ्गमकल्पशास्त्री ॥ ७२ ॥

समागतान्वादिगजान्मुञ्जान्, वादस्थले सिंह इवाधिगर्जन् ।

म हीरसूनिर्जिनशामनस्य, पुष्फोर जित्वा विजयध्वजं तान् ॥ ७३ ॥

श्रीसेनसूरिः शमिसेनतामाक्, तत्पट्टचूडामणिताधरोऽभूत् ।

यादे विजेता वदवादिबुन्दम्, श्रीजैनमच्छामनदण्डनाथः ॥ ७४ ॥

रूपेण कामतुल्यो यो, वृत्त्या कामविनाशनः ।

स जीयात्सेनसूरीशः, पादाम्बां लोकपावनः ॥ ७५ ॥

यस्मै जहाद्विरनृपेण सगौरवेण, सन्मण्डपाचलचये विरुदं प्रदत्तम् ।

दीव्यजहाद्विरमहासुतपेति सोऽभूत्, तत्पट्टहाटकघटो गणिदेवसूरिः ॥ ७६ ॥

तत्पट्टसूरोऽजनि सिंहसूरिः, दुर्वादिदन्तागलसिंहरूपः ।

5

तदन्तिपत्सत्यगैणिर्बभूव, क्रियाप्रियाश्लेषमुखोपमोक्ता ॥ ७७ ॥

न्यायाचार्ययशःसतीर्थ्यचिनयोपाध्यायसाहाय्यतः,

शैथिल्यं स्वगणे समीक्ष्य विदधौ कार्यः क्रियोद्धारकम् ।

सत्यं नाम चकार सत्यमिति यः स्वीयं तपस्वी ततः,

गच्छं स्वच्छममं तपेति निदध-जीयात्म सत्यश्रिगम् ॥ ७८ ॥

10

तच्छिष्यकर्पूरगैणिस्ततोऽभूत्, क्रियैककर्पूरसुगन्धपूर्णः ।

क्षमागणीर्शः समभूततः सः, तदीयश्रिये वरतां दधानः ॥ ७९ ॥

प्रतिष्ठिता सप्तशती च येन, तीर्थङ्करस्य प्रतिमा मनोज्ञा ।

तत्पादवासी जिननौमकोऽभूत्, पद्जीरक्षाकरणप्रवीणः ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥

भीमानभूदुत्तमनामधेयः, तच्छिष्यवर्यो गणिपूतमोऽसौ ।

15

पण्यासपद्मार्ययजयो गणीशः, ततोऽभवद् गौर्जरकाव्यकारी ॥ ८१ ॥

पद्मद्रहेति प्रथितोरुकीर्तिः, बर्हानपूर्वा सह दुण्डकैर्यः ।

कुर्वन्निवादं विजयं तदापत्, क्रियाभिकाही सततं विहारी ॥ ८२ ॥

तच्छिष्य आसीद्गणिरूपनामा, ततोऽभवत्कीर्तिर्गैणिः सुकीर्तिः ।

पण्यासकस्तूरगैणिस्ततोऽभूत्, विभ्रत्क्रियाचिन्मृगनाभिवन्धम् ॥ ८३ ॥ 20

सप्तविंशतिर्गैणिर्गैणिः प्रयुतो यथाश्रमं, दीव्यत्तपाः सद्वृत्तादिभिरेपयैः ।

तत्पट्टमौलिमुकुटोऽप्रतिबद्धचारी, संवेगरङ्गकलितः शमितेन्द्रियोऽभूत् ॥ ८४ ॥

अद्यापि वर्वति तदीयश्रियः श्रीसिद्धिसूरिः स्मरारागमज्ञः ।

घोरां तपस्यां तपति स्म वृद्धः, विनेययैः परिपेव्यमाणः ॥ ८५ ॥

ततोऽभवद्दुर्गैणिर्मनीषी, विलोक्य शास्त्रे प्रतिमाभिधानम् ।

25

विहाय यो दुण्डककापथं सः, जहाद् संवेगपथं विधिम् ॥ ८६ ॥

चञ्चत्पञ्चनदे पराक्रमपदे राजन्यवंशेऽवशे,
रूपाम्बाजठरे गणेशभवने ग्रामे लूहेराभिधे ।

ज्यङ्गाष्टाब्जमितेऽब्दके जनिरभूद्येषां शुभे वैक्रमे,
हिंसोच्छिच्छिक्नुतेऽत्र मारततले सद्धर्मरक्षाकृते ॥ ८७ ॥

ज्योमाब्जाङ्गविभावरीपतिमिते संवत्सरे वैक्रमे,
दीक्षां दुण्डकचर्मनः प्रजगृहुर्वैरङ्गिका ये मुदा ।

पश्चाच्छास्त्रविलोकनाभ्ययनतः टीकानिरुक्तशुक्तितः
वन्द्येति प्रतिमा जिनस्य शिवदा ज्ञातं च यैर्व्याकृतेः ॥ ८८ ॥

सत्यान्वेपणचञ्चुभिः प्रति मुनीन्प्रोक्तं तदण्यांश्च यैः,
केचित्सत्प्रविधार्य तन्मुनिवराः सत्यार्थसद्भाहकाः ।

आवद्धास्यपटाः बुधा निरगमन् सत्यप्रचाराय वै,
शास्त्रोक्तः प्रतिमानमस्कृतिविधिः सर्वत्र तैर्घोषितः ॥ ८९ ॥

सूर्यर्चाप्रवणान्व्यधुर्गृहिजनाकैवल्यकाङ्क्षावतः,
धर्मार्थं जिनभक्तये प्रतिपुरं कष्टं सहन्ते स्म ये ।

आजगृगुरुषुद्विसाधुसविधे संवेगरङ्गोज्ज्वलाः,
सत्संवेगपथस्य ते प्रजगृहुर्दीक्षां तदानीं विधेः ॥ ९० ॥

अहम्मदावादमहानगर्या, आनन्दरोमाञ्चितपूर्जनायाम् ।

आनन्दपूर्वा विजयान्तिमास्ते, प्रापप्रथम्भूमितले महान्तः ॥ ९१ ॥

येभ्यः सरिपदं ददौ प्रमदतः सम्भूय सहोऽप्रिलः,
विद्वद्भयो रुचिरे महोत्सववरे श्रीपादलिप्ते पुरे ।

पाञ्चालोद्धृतिकारिणोऽजनिपत श्रीजैनसैद्धान्तिकाः,
न्यायाम्मोनिधिस्मरिवर्यविजयानन्दाभिधानाथ ते ॥ ९२ ॥

निद्याभृङ्गीललनसदनं शामनप्रेमकन्दः,
जैनजैनोपकृतिविक्रमचारुकाङ्क्षामरन्दः ।

श्रीधरीशशरणरुणव्यग्रतारुणिकारान्,
प्रादुर्भूतः कमलविजयैस्तत्सुपट्टाम्बुजातः ॥ ९३ ॥

ईलाख्यदुर्गोपरि शान्तिचैत्यं, भगार्चभञ्चाद्विकृतातिशैत्यम् ।

जीर्णं समीक्ष्योद्धरति स रुच्यं, जिनेश्वरः कमलाख्यधरिः ॥ ९४ ॥

पापद्विहिंसादिपरान्तरेशान्, नैकास्तदन्यान्पुरुषान्ब्रूयन्सान् ।

जीमूतगम्भीरवचःप्रवाहात्, प्राबोधयच्छ्रीकमलाह्वरिः ॥ ९५ ॥

पण्यासदानमुनिलब्धिसुधीवरेण्यौ, पट्टे स्तके कमलधरिवरो न्यघातौ ।

5

सह्याग्रहात्स्वपदयोग्यतया महर्षिः, छायापुरौ महपुरःसरतः प्रमोदात् ॥ ९६ ॥

महाव्रती भूतिवतिप्रतीतः, शिवान्वितो दग्धमनोजराजः ।

श्रीलब्धिसूरिः समभूद्गणेन्द्रः तदीयपट्टाचलराट्गिरीशः ॥ ९७ ॥

तर्के सूक्ष्मे धिपणधिपणा पोस्फुरीति प्रतीक्ष्णा,

येषां कृत्स्नागमगनयने लक्षणे दक्षशिक्षा ।

10

जैनाजैनप्रवचनवचःपाठयं पूर्णतामागं,

ज्योतिःशास्त्रे वरनिपुणता कोविदैरप्यगम्ये ॥ ९८ ॥

श्रव्यं काव्यं प्रसूतमरगुण चारुमन्दर्भगर्भं,

श्रुत्वा लोकैः कविकुलकिरीटैर्युपाधिः प्रदत्तः ।

येभ्यः पूज्यक्रमणकमला लब्धिसूरीशितारः,

15

ते पायासुर्भविककृपिकान्देशनावारिदानात् ॥ ९९ ॥

मूलप्राणप्रदेशे दुरधिगमतमे कष्टकोटिं सहित्वा,

प्राणिप्रप्राणमय्या मधुमधुरगिरा देशनागाङ्गनीरम् ।

भुज्जानान् सन्निहत्य द्विजपशुसमजं काश्यपं हिंस्रलोकान्,

चक्रुस्तान्पाययित्वा पलघसिरहितान् लब्धिसूरीश्वरास्ते ॥ १०० ॥

20

श्रीलब्धिसूरिर्वटपद्रूप्या, जिह्वा मुकुन्दाश्रमवादिवर्यम् ।

वादाक्षवाटे जिनशासनेऽस्मिन्, जेतेतिकीर्ति विभराश्चकार ॥ १०१ ॥

तत्तन्प्रायसुमावलीविलसितं स्याद्वादकुञ्जाश्रितं,

भङ्गीवल्लिनयामराजिजटिलं न्यायप्रकाशाख्यया ।

गुञ्जल्लक्षणभृङ्गसङ्गघटितं जात्याङ्कितं व्याख्यया,

25

तत्तन्प्रायविभाकरोपवनकं, सञ्जलालित्यभृत् ॥ १०२ ॥

नव्यप्राच्यसुनीतिरीतिसरणिं प्रालम्ब्य विद्यायता,

१ यथेनाञ्चि मालिकेन महता कारुण्यपुण्याब्धिना ।

तत्त्वाकाङ्क्षिविलासिखेलनकृते व्याख्यानवाचस्पतिः,

ज्ञीयान्मृतले स निर्मलयशाः श्रीलब्धिसूरीश्वरः ॥ १०३ ॥

5

॥ युग्मम् ॥

वर्षे व्यङ्गनवौपधीपतिमिते तीर्थे वरे स्तम्भने,

तत्त्वन्यायविभाकरं सुललितं ग्रन्थं समारब्धवान् ।

ईलादुर्गपुरे समाप्तिमरुते तस्यैकसत्यद्वतेः,

सद्गुणार्थकमूलध्वजवचनात् श्रीलब्धिसूरीश्वरः ॥ १०४ ॥

10

बाणाङ्गाङ्गमृगाङ्गवत्सरमिते श्रीवैक्रमे तत्र वै,

व्याख्यामारभते स तस्य महतीं न्याप्रकाशमिधाम् ।

गुर्वर्था फलवर्धिनामनगरे व्याख्यां समापत्सुधीः,

सप्ताङ्गाङ्गसुधामरीचिशरदि श्रीलब्धिसूरीश्वरः ॥ १०५ ॥

तच्छिष्यो भुवनादिनामविजयो-पाध्यायमुख्योऽभवत्,

तच्छिष्येण मया प्रशस्तिशतकं भद्रङ्कणेनारचि ।

योऽत्राज्ञानवशात्प्रविस्मृतिवशाद् दुष्टप्रयोगः कृतः,

तं संशोध्य विवेकहंसनिदुरैर्वाग्यं हि तद्वीधनैः ॥ १०६ ॥

15

-.

सटीकस्य तत्त्वन्यायविभाकरस्य .

• शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	१०	णमार्था	णामार्था	२४	१०	भूयेत्	भवेत्
७	६	सुखार्थ	सुखार्थ	२४	१७	नात्स्यैक्ये	नात्स्यैक्ये
८	२१	स्वामाधिक-	स्वमानाधि-	२६	१३	पष्टय	पष्टय
		रण्या	करणा	२६	२३	पष्टय	पष्टय
८	२३	भेपजे	भेपजेन	२७	१६	त्युक्ल	त्युक्ल
१०	३	पौद्गलिकं	पौद्गलिकं	२७	१९	यवस्वं	यवत्वं
१०	१४	भिलापा, सा	भिलापः, स	२९	६	पुद्रलो	पुद्रलो
१०	१६	स्मिकाया	स्मकस्या-	२९	७	निमित्तक	निमित्त
		अभिलापाया	भिलापस्य	३०	९	पुद्रला	पुद्रला
११	४	चरितस्वे	चरितत्वे	३०	१२	पुद्रल	पुद्रल
१४	९	जातीयस्वे	जातीयत्वे	३०	२२	पुद्रला	पुद्रला
१५	७	अनागरया	अनागतस्या	३०	२३	पुद्रला	पुद्रला
१६	२	परमाणवपीति	परमाणावपीति	३०	२७	निर्वर्त्तन	निर्वर्त्तन
१६	१६	तिसृणा	तिसृणा	३०	२८	बहुभोग्राणां	बहुभोग्राणां
१७	२७	ज्ञानारणी	ज्ञानावरणी	३१	१३	पुद्रलोप	पुद्रलोप
१८	२६	क्रिया	क्रिया	३१	१६	क्षायोप	क्षायोप
१९	१	इदानी	इदानी	३२	१	पुद्रला	पुद्रला
२०	१०	पुद्रल	पुद्रल	३२	१०	स्वतः	स्वतः
२०	११	पुद्रल	पुद्रल	३३	२२	पेट	पेट
२२	२४	मिद	मिद	३४	४	रमन	रमने
२४	१०	भादिनां	भाविनाः	३९	१७	प्रदेशा येषान्ते	प्रदेशा
२४	१०	दीनाने	दीने	३९	१९	निरवयवेन	निरवयवत्वेन

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४३	१९	निवृत्तौ	निर्वृत्तौ	९८	११	लापा	लापो
४४	७	द्यत्वे	द्यत्वेन	९८	१८	लापावत्	लापवत्
४८	२	द्वादः	द्वात्रिं	९८	१८	लापा	लापः
४८	६	धेयत्वा	धेयत्वा	९८	२५	लापावत्	लापवत्
४८	२६	तदाह	तमाह	९८	२५	लापा	लापः
५१	१९	स्यान्नित्य-	स्यान्नित्योऽनित्यश्च	१००	१०	रसन	रसने
		मनित्यश्च		१०३	१२	विधा	विधाः
५३	१८	मपराणां	मपरेषां	१०३	२१	निवृत्त	निर्वृत्त
५९	२	पर्याया	पर्याया	१०३	२६	लापा	लापः
६०	८	पूर्व्या	पूर्व्याः	१०४	१०	मुदिष्ट	मुदिष्ट
६०	२४	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति	१०८	१६	प्रभा	प्रभा
६१	१५	जघन्य	जघन्था	११०	२२	परिमह	परिमह
६५	२१	मित्यर्थः	मित्यर्थः	११३	२३	क्रियेत्यर्थः	क्रियेत्यर्थः
७१	६	प्रयोजक	प्रयोजकं	११५	१५	विशेष	विशेषण
७१	७	लक्षणार्थ	लक्षणार्थः	१२५	७	भेद	भेदं
७१	२२	तेन प्रत्येकं	तेन	१२८	५	प्रविष्टस्य	प्रविष्टः
७४	२६	युपं यदा	युर्यदा	१३५	२४	वस्तु	वास्तु
७५	२	युपं बध्नाति	युर्वध्नाति	१३६	१८	विध्याना	विध्यापना
७५	२०	चक्रधरत्वादी	चक्रधरादी	१३७	१	प्रतिनियतदिवसा	प्रतिदिवसा
७७	१०	त्रिका	त्रिक	१४२	२४	सुद्धे	सुद्ध
७७	१४	द्रष्टव्यमिति	द्रष्टव्य इति	१४४	१८	रात्रक	रात्रक
७८	३	प्रयोजकत्वे	प्रयोजकत्वे सति	१४७	१६	लक्षणम्	लक्षकः
७८	१६	पर्याय	पर्याये	१४७	२०	लक्षणं	लक्षकं
८३	९	समवाधा	समवधा	१४९	६	गुणपेक्ष	गुणापेक्ष
८६	१	चक्षुर्ज्ञानादीनि	चक्षुर्दर्शनादीनि	१५०	२४	विशुद्धय	विशुद्धय
८९	२३	निवृत्तिः	निर्वृत्तिः	१५३	२	नोत्कीर्यते	नोत्कीर्यते
९४	४	चत्वारो	चत्वारस्सप्त	१५३	२	उत्कीरणं	उत्कीरणं
९८	११	लापेव	लाप इव	१५८	२१	निस्पन्दो	निःस्पन्दो

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६५	१६	सुहृत्तिकाः	सौहृत्तिकाः	२१८	१	मांसश्च	मांसश्च
१६५	१९	शेषायुः	शेषायुः	२१८	१	त्याज्य एव	त्याज्यमेव
१६५	२०	मन्यना	मन्याना	२२४	७	त्कर्पाश्च	त्कर्पश्च
१६७	२	समयाश्चान्य	समयाश्च	२२४	२१	कानशा	कानाशा
१६७	९	भूतास्तमि- त्यादयः	भूतान् समि- त्यादीन्	२३०	९	द्रुपं	द्रुःपं
१६९	९	स्यापत्र	स्याप्यत्र	२३१	१	ध्यायायति	ध्यायति
१७२	५	सन्ततोऽपि	सन्तापेऽपि	२३२	२२	विदाभिति	विदामिति
१७२	२८	न्यज्वा	न्यज्वा	२३६	७	सम्बन्ध	स बन्ध
१७४	४	सदुष्टाना	दुष्टाना	२३६	१९	पुद्रलैः	पुद्रलैः
१७५	१२	कूलोपसर्ग	कूलोपसर्ग	२३९	३	इत्यर्थे	इत्यर्थः
१७६	९	विभावयता	विभावयतः	२४२	७	काय	काय
१७६	२०	ताऽऽद्वियेत	तामाद्वियेत	२४२	२२	तेदव	तदेवं
१८१	९	व्यदेश	व्यपदेश	२४३	१६	व्यापारा	व्यापाराः
१८२	७	तीर्थान्तर- संक्रामतो	तीर्थान्तरं संक्रामतो	२४३	२७	तयोरेवो	तयोरेवो
१८४	१२	प्युपशम	प्युपशम	२४५	१	त्यर्थः	त्यर्थः
१८७	१५	पाविति	पा इति	२४५	१७	मित्येव	मित्येवं
१९०	१२	रूप	रूपे	२४६	२४	निर्वर्त्तना	निवर्त्तना
१९१	८	संयम	संयत	२४८	२	परिणमति	परिणमते
१९५	४	क्षिदादादि	क्षिदादि	२५२	२४	द्विधाः	द्विधा
१९८	२४	आद्य	आद्या	२५८	२	भेदास्तेषाम्	भेदास्तासाम्
२०२	१	द्रादर	द्रादर	२५८	२३	सामग्रीस	सामग्री
२०२	१६	दलिकं	दलिकस्य	२५९	३	वरणमा	वरणे आ
२०३	८	छेदो	छेदोपस्थापनीयः छेदो	२६०	२४	विशुद्धया	विशुद्धया
२१६	२	तीथे	तीर्थे	२६३	६	विधोदयो	विध उदयो
२१८	१	पीयम्	पीयः	२६५	४	धारोपयुक्तस्य	धारोपयोगमुक्तस्य
				२७१	६	शब्दे	शब्दे
				२८२	९	भेदा	भेदो
				२८२	१५	जीवा	जीवाः

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८५	१	पुरुषस्य रुच्य-	पुरुषादेः	४८०	२०	पर्यायार्थिकाः	पर्यायार्थिकनय
		भिलापो	रुचाद्यभिलापो	४८५	५	प्रायतोऽनेकधा	प्रायतो
२८६	२२	ह्यावरकं	ह्यावारकं	४८५	११	वक्रभिप्रायेण	वक्रभिप्रायेण
२८८	१०	ज्ञेयताया	ज्ञेयताया	४८९	१४	कल्पतात्	कल्पनात्
२८८	१९	दुष्यन्ति	दुःष्यन्ति	४९१	७	कुम्भः	कुम्भं
२९३	२	मार्गणाः	मार्गणा	४९४	२१	वासो	वासौ
३०२	१०	जीना	जिना	४९५	१३	नामापि	नामपि
३१०	२१	यन्नैवं तन्नैवं	यदेवं सदेवं	४९७	२०	भूमिकत्वा-	भूमिकत्वा-
३१६	११	प्रकर्ष	प्रकर्ष			सद्ब्रह्म	स्सद्ब्रह्म
३२६	१९	शमादिति	शमेति	५००	१	शब्दानयभास	शब्दनयाभास
३२६	२१	शमादित्यर्थः	शमेत्यर्थः	५०३	६	वर्त्तमानपि	वर्त्तमानमपि
३३०	८	सत्त्वस्या	सत्त्वस्य	५०३	९	तत्तन्ना	तत्तन्ना
३३३	१९	व्यभिचारात्	व्याप्त्यसिद्धेः	५३४	१०	द्याधिकान्नृपति	द्याधिकान्नृपति
३३६	१७	भाषमाणो	भाष्यमाणो	५३६	२६	रुक्त्व	रुक्त्य
३४९	२०	चेष्टान	चेष्टाना	५४४	१३	शैक्षकश्चाह	शैक्षकश्चाह
३५३	१५	स्सतो	स्सतो	५४८	१७	तक्कीडा	तत्कीडा
३५६	२४	दृष्टान्तान्याह	दृष्टान्तानाह	५५८	२०	सम्बन्धेन	सम्बन्धेन
३६२	१०	कतया	कया	५६०	१०	प्रवाहो	प्रवाहः
३६७	२१	कृत्तिको	कृत्तिको	५६१	१९	हेतया	हैतया
३६९	१	बह्वपादिधर्म	बह्वपादिधर्म	५६२	६	तेनः	तेन
३७६	९	अत्र	तत्र	५६५	१३	दक एवो	दकमेवो
३८१	१६	नुलब्धि	नुपलब्धि	५६५	१४	मिते	मितो
३९१	१७	नादौ	नान्ते	५७४	२६	एवभूताः	एवम्भूताः
३९२	२६	गुणशब्दः	गुणशब्दः	५७७	३	दरभ्य	दारभ्य
४०४	२६	अन्वयव्यति	अव्यति	५७७	५	क्रौंच	क्रौंच
४३०	३	वोत्पत्ति	वोत्पत्ते	५७९	१	नवा	नवा
४७६	१३	प्युचार	प्युपचार	५७९	१	न्यादिति	न्यायादिति
४८०	२०	द्रव्यार्थिकाः	द्रव्यार्थिकनयाः	५७९	३	नक्षत्रेण	नक्षत्रेण चन्द्राः

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८२	१	नान्तरं	नानन्तरं	५९२	१७	त्रिगस्तानि	त्रिणो नि
५८३	३	रञ्जु	रञ्जू	५९३	३	त्वागमा	दागमा
५८८	९	वेति	वेति	५९३	७	मता	मत्ता
५८९	१०	हीन्दि	हीन्दि	५९३	१५	कादीनां	कानां
५८९	२१	विधेयम्	विधेया	५९५	३	वर्त्तना	वर्त्तन
५९०	५	उद्धटा	उद्धाट	५९५	१५	वकुश	वकुशोऽ
५९०	८	अरुणा	अरुणोदया	५९७	४	अविनय	विनय
५९०	१०	व्यते	व्यन्ते	५९९	७	सन्नन्तर	सन्नान्तर
५९०	१४	रना	रनायाः	५९९	१९	प्राप्ते	प्राप्ते
५९२	८	उत्क्षि	विशिष्टभावाश्च उत्क्षि	६००	१४	क्रम	क्रम
५९२	१७	त्राणां	त्रिणां	६००	१८	निरोधशै	निरोधशै

हमारे आर्थिक साहाय्यकों की सूची ।

देनेवाले सज्जनों के शुभ नाम

फलौदी (मारवाड)

रूपये

नाम

३२७) तपागच्छ श्री सघ

(वि. स. १९९७ के चातुर्मास में हुई ज्ञान की आमदनी से)

३००) श्रीमान् शेठ जमनालालजी सपतलालजी छाजेड.

१२१) श्रीमान् शेठ माणिकचन्दजी अमरचन्दजी कोचर.

७५) श्रीमान् शेठ लालचन्दजी मीलापचन्दजी ढट्टा

७५) श्रीमान् शेठ कीसनलालजी सपतलालजी लूणावत.

७५) श्रीमान् शेठ भभूतमलजी कानुगा.

४५) श्रीमान् शेठ पद्मचन्दजी सपतलालजी कोचर.

४५) श्रीमान् शेठ कवरलालजी कानुगा.

४५) श्रीमान् शेठ पुनमचन्दजी उदयरजजी कानुगा.

३०) श्रीमान् शेठ लक्ष्मीलालजी मीश्रीलालजी वैद.

३०) श्रीमान् शेठ नेमीचन्दजी वैद.

३०) श्रीमान् शेठ सपतलालजी गुलाबचन्दजी कोचर.

२१) श्रीमान् शेठ लक्ष्मीलालजी मीश्रीलालजी कोचर

२१) श्रीमान् शेठ नवनीधमलजी कोचर.

२१) श्रीमान् शेठ सपतलालजी वैद.

१५) श्रीमान् शेठ मगनमलजी कानमलजी कोचर.

- १५) श्रीमान् शेठ अगरचन्दजी लुकढ
 १५) श्रीमान् शेठ अमरचन्दजी वैद.
 १५) श्रीमान् शेठ जेठमलजी कानुगा.
 १५) श्रीमान् शेठ जुगराजजी नाहर.
 १५) श्रीमान् शेठ सुगनचंदजी कोचर.

चीकानेर (राजपूताना)

- ३८५) जैन श्वेताम्बर श्री सप, ह. श्रीमान् मोतीलालजी वैद.
 (वि. स. १९९८ के चातुर्मास में हुई ज्ञान की आमदनी से)
 ३००) श्रीमान् बाबु नथमलजी सप्तलालजी रामपुरीया.
 १००) श्रीमान् बाबु भवरलालजी रामपुरीया.
 ३०) सतीबाई का उपाधय (ज्ञान की आमदनी से)
 ३०) श्रीमान् अभयरामजी नाहटा.

चगडी (मारवाड)

- ६७) जैन श्वेताम्बर श्री सप.

साणंद (गुजरात)

- ७५) विजयआणसुर नानागच्छ, ह. माणिकचन्द केशवजी

ईंटर (महीकांठा)

- ७५) जैन श्वेताम्बर श्री सप ह. शेठ आणदजी मगलजी की पेटी

जूना डीसा (गुजरात)

- ३०) जैन धर्मशास्त्रा का सप, ह. म्यालचंद गोडीदास.

श्री लब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमालाप्रकाशितग्रन्थसूची ।

१	जैनव्रतविधिसंग्रहः	...	...	०-८-०
२	हीरप्रश्नोत्तराणि	...	...	०-१२-०
३	श्रीपालचरितम्	...	...	.....
४	तत्त्वन्यायविभाकरः (मूलम्)	...	...	०-८-०
५	पंचद्वयम् सटीकम्	.	.	...
६	हरिश्चन्द्रकथानकम्	...	...	.....
७	वैराग्यरसमंजरी	...	...	.....
८	चैत्यवन्दनचतुर्विंशतिः	...	...	०-२-०
९	कविकुलकिरीट	.	...	०-८-०
१०	मूर्तिमंडन (गुजराती)	...	...	०-४-०
११	मूर्तिमंडन (हिन्दी)	...	...	.....
१२	आरंभसिद्धिः सटीका	...	.	२-०-०
१३	तत्त्वन्यायविभाकरः (स्तोपज्ञवृत्तियुतः)			५-०-०
१४	सद्भावनाप्रकाश (हिन्दी)	.		....

